

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/30126>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

D

Wij zullen niet enkel
 vordus het geest deel
 bereikt is: dat Nederland
 te doen geboren worden,
 dat wijzen moet
 dat de halloze gebrachte
 offer, niet vergespele
 zijn gevecht.

Wilhelmine

070

Deze publikatie kwam tot stand dankzij bijdragen van:

het Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds

de Stichting Februari 1941

de Stichting Fondsenwerving Militaire Oorlogs- en Dienstslachtoffers en aanverwante doelen

de M.A.O.C. Gravin Van Bylandt Stichting

het Nuyensfonds

de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)

de Mr. Paul de Gruyter Stichting

De activiteiten van de S.F.M.O. worden mede mogelijk gemaakt door de opbrengsten uit de Giroloterij en de Bankloterij. Uw deelname aan de Giro- c.q. Bankloterij wordt daarom van harte aanbevolen.

‘Het geweten der natie’

De politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde
Zuiden van Nederland, september 1944 – mei 1945

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 29 juni 1994 des namiddags te 3.30 uur precies

door

Henricus Johannes Cornelis Termeer
geboren op 28 oktober 1949 te Oirschot

Assen 1994

Woord vooraf

Toen ik in 1980 onder leiding van prof. dr. A. F. Manning met deze studie begon, leek een onderzoek naar de politieke en maatschappelijke betekenis van de voormalige georganiseerde illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland een beperkt en goed te overzien project, dat voor de geschiedschrijving van de overgangsperiode na de Tweede Wereldoorlog van aanzienlijk belang kon zijn. De omvang van dit boek laat zien dat de verwachtingen over de duur en de reikwijdte van dat onderzoek niet uitgekomen zijn. De voornaamste verklaring daarvoor is dat de rol van die kleine groep veel groter, belangrijker en vooral complexer is gebleken dan bij de start kon worden vermoed.

De hier gepresenteerde onderzoeksresultaten zijn niet alleen mijn werk. Ze bouwen voort op het onderzoek dat werd gedaan door collega-studenten in het doctoraal onderzoekscollege van 1973-1975 van de vakgroep Nieuwste Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en op een tiental doctoraalscripties van studenten, die ik sinds mijn aanstelling bij die vakgroep in 1979 heb begeleid. Zonder hun 'voorstudies' had ik het bonte scala aan oud-illegale activiteiten niet afdoende kunnen behandelen en ik ben hun daarvoor zeer erkentelijk.

Voor het verzamelen van het benodigde bronnenmateriaal en van aanvullende mondelinge informatie was ik weer afhankelijk van anderen. Van het personeel van veel archiefbewaarplaatsen natuurlijk en daarnaast van veel personen uit de voormalige illegaliteit zelf. Van hen allen kreeg ik volop medewerking en daarvoor wil ik hen hier bedanken. Vooral de intensieve gesprekken die ik met personen uit diverse onderdelen van de vroegere illegaliteit voerde, zijn heel waardevol geweest, niet enkel voor het onderzoek, maar door het getoonde vertrouwen ook voor mij persoonlijk.

Tenslotte gaat mijn dank uit naar die personen die, ondanks de ongebruikelijk lange duur van het onderzoek en ondanks het aflopen van diverse arbeidscontracten, in mij en mijn onderzoek zijn blijven geloven en mijn werk actief hebben gesteund. Prof. Manning allereerst en na diens overlijden in 1991, zijn opvolger als mijn promotor, Jac Bosmans, en al die tijd oud-collega Guy Mans. Zij hielpen mijn onderzoek in het juiste spoor houden en op hen kon ik steeds een beroep doen als de chaos van het bevrijde Zuiden me teveel werd of als er weer eens een tijdelijke aanstelling afliep. Aan Annemiek Slockers, mijn vrouw, draag ik dit boek op, en met liefde, want een langdurig tijdelijk aangesteld historicus, resp. beleidsmedewerker met een dissertatie-project en drie opgroeiende kinderen kan zich geen betere partner wensen dan iemand die haar energie voor echte problemen bewaart.

Nijmegen, augustus 1993

Na de bevrijding

Denkt gij nog aan die illegale werkers,
die nimmer in één bond te zaam'len zijn,
kapot gekneusd in de spelonk der kerkers,
maar die toch stamelend van stervenspijn

Vlamwoorden spraken, die 't geweten branden,
Woorden, waar hongrenden op zouden teeren
Die schreven met hun bloedbedropen handen:
Broeders, gerechtigheid zál wederkeeren!

Op de gekalkte muren van hun cel
penseelden zij met bloed hun testament.
Gij zijt de executeurs! Bedenkt gij 't wel
als gij hun kinderbljje heengaan schendt!

A. den Doolaard, in: H. Grondel (red.), *Herboren vaderland*, 67

Inhoudsopgave

ARCHIVALIA	XV
BRONNENPUBLIKATIES EN LITERATUUR	XVIII
LIJST VAN DAG-, WEEK- EN MAANDBLADEN	XXIX
LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	XXXI
VERANTWOORDING	XXXV

Deel I: Problemen van oorlog en bevrijding 1

Hoofdstuk 1 Achtergronden 3

1.1 DE VOOROORLOGSE MAATSCHAPPIJ	3
1.2 BEZETTER, BEVOLKING EN ILLEGALITEIT	8
1.3 REGERING EN ILLEGALITEIT	26
1.4 DE BEVRIJDINGSSTRIJD EN HET BEVRIJDE ZUIDEN	38

Hoofdstuk 2 De wilde fase rond de bevrijding (juni-oktober 1944) 46

2.1 ILLEGALITEIT EN BEVRIJDING	46
2.1.1 Veranderingen voor de illegaliteit	46
2.1.2 Organisatie van de sabotage	49
2.1.3 Aanwas en nieuwe taken	53
2.1.4 Bevrijding, 'ommekeer' en de eerste dagen daarna	60
2.2 DE EERSTE MACHTSWISSELINGEN	66
2.2.1 Maastricht en Zuid-Limburg	66
2.2.2 Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen	75
2.2.3 Eindhoven en Oost-Brabant	78
2.2.4 Nijmegen en Zuid-Gelderland	99
2.3 LESSEN UIT DE WILDE FASE	111
2.3.1 Tussenbalans	112
2.3.2 Machtswisselingen na medio oktober	115
2.3.3 Conclusie	121

Deel II: De oud-illegale concentraties	125
Hoofdstuk 3 De Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland	127
3.1 ONTSTAAN EN IDENTITEIT	127
3.1.1 Het Plan F	127
3.1.2 Maastrichtse initiatieven	129
3.1.3 Eindhoven neemt over	132
3.1.4 Van Bond Nederland tot GOIWN	135
3.1.5 Motieven voor 'individuele bundeling'	141
3.2 OPBOUW VAN DE ORGANISATIE	145
3.2.1 Vaststelling van doel en middelen	146
3.2.2 Kringen, raden en vertrouwensmannen	149
3.2.3 Landelijk Herstel	155
3.2.4 De Interprovinciale Vergadering	159
3.2.5 De provinciale raden	166
3.2.6 Districten, afdelingen en kringen	173
3.3 BALLOTAGE, SAMENSTELLING EN REPRESENTATIVITEIT	184
3.3.1 De regels	184
3.3.2 De ballotage in Nijmegen	189
3.3.3 Kenmerken van het ledenbestand in Breda	196
3.3.4 Algemene resultaten en problemen	207
3.4 ANDERE GOIWN-ORGANEN	218
3.4.1 Sociale Dienst der GOIWN	218
3.4.2 <i>De Vrije Stem</i> en andere bladen	220
3.5 CONCLUSIES	223
Hoofdstuk 4 De Binnenlandse Strijdkrachten	228
4.1 HET OUD-ILLEGALE ELEMENT	229
4.1.1 De Stoottroepen	229
4.1.2 De Bewakingstroepen	236
4.1.3 Beeld en werkelijkheid	238
4.2 STRIJD OP TWEE FRONTEN	240
4.2.1 De Stoottroepen als voorhoede	241
4.2.2 De geestelijke strijd	245
4.2.3 De opsporingsdiensten	249
4.2.4 Het nieuwe leger	254
4.3 KANALISERING MET CONFLICTEN	256
4.3.1 De Staf BNS en zijn Afdeling BS	256
4.3.2 Doel: kanalisering	259
4.3.3 Financiering en bezoldiging	261
4.3.4 De leiding van de Stoottroepen	271
4.3.5 Machtsstrijd tussen Commando Zuid en Afdeling BS	279
4.3.6 Excessen, militarisering en frustratie	290
4.4 CONCLUSIES	303

Hoofdstuk 5 De oud-illegale pers	309
5.1 PERS EN VOORLICHTING NA DE BEVRIJDING	309
5.2 DE PERS VAN DE OVERGANGSTIJD: OUDE EN NIEUWE BLADEN	311
5.2.1 De dagbladpers	314
5.2.2 De periodieke pers	319
5.2.3 De plaats van de oud-illegale pers	323
5.3 PRAKTIJK EN IDEALEN	327
5.3.1 Beperkingen van de openbaarheid	327
5.3.2 Kenmerken van de oud-illegale pers	331
5.3.3 Vernieuwers en het MG-beleid inzake pers en voorlichting	332
5.3.4 GOIWN, BS en oud-illegale pers	338

Deel III: Oud-illegaliteit en maatschappij **345**

Hoofdstuk 6 De verkenningsfase (medio oktober-november)	345
6.1 DE GEZAGSSITUATIE BEGIN NOVEMBER	345
6.1.1 Het Militair Gezag	345
6.1.2 Het burgerlijk gezag	347
6.2 HET BEGRIIP 'ZUIVERING': PRAKTISCH EN JURIDISCH	348
6.3 ARRESTATIEKWESTIE EN POLITIEZUIVERING	353
6.3.1 Stagnatie in de politiezuivering	354
6.3.2 Oktober: BS blijft arresteren	356
6.3.3 November: MG bemiddelt tussen BS en politie	360
6.3.4 Kampen en tribunalen	370
6.4 DE ZUIVERING IN STRIKTE ZIN	373
6.4.1 Ambtelijke zuivering en tijdelijke bestuursvoorziening	373
6.4.2 De zuivering van het bedrijfsleven	381
6.5 DE EERSTE CONTACTEN VAN 'VERNIEUWERS' MET LONDEN	387
6.5.1 Gelderblom en Voorwinde in Londen	389
6.5.2 Beel en de adressen uit Eindhoven	397
6.5.3 De Quay en de volksbewegingsgroep	401
6.6 VERNIEUWING EN ILLEGALITEIT	408
6.6.1 <i>Waarheid</i> -groepen en vernieuwing	408
6.6.2 De rol van de voormalige illegaliteit	413
6.6.3 Vernieuwing in soorten?	418
6.7 DE TRADITIONELE POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE KRACHTEN	426
6.7.1 De traditionele vakbeweging op 'nieuwe wegen'	426
6.7.2 Een partijpolitiek vacuüm	429
6.8 DE COMITÉS VOOR MAATSCHAPPELIJKE WEDEROPBOUW	435
6.9 CONCLUSIES	437

Hoofdstuk 7 De confrontatiefase (december tot medio februari)	442
7.1 MET MILITAIR GEZAG EN KONINGIN TEGEN HET KABINET?	442
7.1.1 De samenwerking met MG	443
7.1.2 De roep om nieuwe vertegenwoordigende organen	448
7.1.3 Het landsbestuur aan de ondergrondse?	453
7.1.4 Interne spanningen	457
7.2 DE STRIJD OM DE MACHT OP NATIONAAL NIVEAU	460
7.2.1 Vernieuwers op één lijn?	461
7.2.2 De zuidelijke delegatie naar Londen	464
7.2.3 Minister Burger en het kabinet ten val gebracht	471
7.2.4 Naar een nieuw kabinet	477
7.2.5 Tussenbalans	482
7.3 ARRESTATIEKWESTIE EN TRIBUNALEN	483
7.3.1 De arrestatiekwestie in december	483
7.3.2 Opsporingsraad of adviescommissie?	500
7.3.3 Het probleem van de politie	503
7.3.4 De affaire Speyart van Woerden	506
7.3.5 De eerste tribunalen werken niet	515
7.4 ZUIVERINGSPRIKELLEN	518
7.4.1 Onenigheid over de zuivering	518
7.4.2 De strijd om de bevoegdheid tot ambtelijke zuivering	522
7.4.3 De zuivering van het bedrijfsleven	532
7.5 HERGROEPERING IN MAATSCHAPPIJ EN POLITIEK	537
7.5.1 Werkgevers en werknemers	537
7.5.2 De communisten	540
7.5.3 De sociaal-democraten	545
7.5.4 De katholieken	548
7.5.5 De CMW's	554
7.5.6 De eerste dominosteen	559
7.6 CONCLUSIES	560
Hoofdstuk 8 De normalisatiefase (na medio februari)	566
8.1 MILITAIR GEZAG NEEMT AFSTAND	566
8.1.1 De <i>underground officers</i>	566
8.1.2 Van COR naar CAC	577
8.1.3 GOIWN en MG, een aflopende verhouding	582
8.2 CRISIS IN DE ZUIVERING	592
8.2.1 Impasse en spanningen inzake economische collaboratie	592
8.2.2 Politieke opsporing en politiezuiivering	599
8.2.3 Van BS-opsporingsdiensten tot BNV	605
8.2.4 Tribunalen, vrijlatingen en kampen	611
8.2.5 Ambtelijke zuivering in ambtelijke handen	627
8.3 NAAR NORMALISATIE VAN DE STAATKUNDIGE VERHOUDINGEN	641
8.3.1 Voorlopig geen volksbeweging	641
8.3.2 Een nieuw kabinet en een 'nieuwe koningin'	644
8.3.3 Het democratisch tekort: tussen normalisering en vernieuwing	653
8.3.4 Politisering bij de bevrijding van het Noorden	665
8.4 CONCLUSIES	674

EINDCONCLUSIES	679
Bijlagen	691
I. Kaderleden der GOIWN	691
II. Commissies van Bond Nederland en GOIWN en hun leden	694
III. Bestuurders van het district Breda der GOIWN	695
IV. Codeerschema SAS-bestand Bredase oud-illegaliteit	696
V. Kruistabel van 'lidmaatschap GOIWN' en 'eerste illegale hoofdactiviteit'	700
VI. Commandanten en staven van de Stoottroepen	702
VII. Nieuws- en opiniebladen in het bevrijde Zuiden	704
SUMMARY	723
INDEX VAN PERSOONSNAMEN	734
CURRICULUM VITAE	747

Archivalia

Archief Kabinet der Koningin (AKdK) te 's-Gravenhage

Correspondentie van Voorhoeve en Voorwinde

Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage

Archief Militair Gezag 1943-1946 (AMG)

Archief van dr. L.J.M. Beel

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam

Collectie Meyer-Sluyser

Collectie LO-LKP

Archief RVV

Collectie Documentatie I (personen)

Collectie Documentatie II (zaken)

GOIWN 1A, 1B en 1C

Tweede Kamer der Staten Generaal te 's-Gravenhage

Archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 (APEC)

Ministerie van Defensie, Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht te 's-Gravenhage

Collectie Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (SMG-BS)

Ministerie van Defensie, Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP) te Kerkrade

Archief NBS (ABS)

Ministerie van Defensie, Centraal Archievendepôt te 's-Gravenhage

Archief Staf Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten, 1944-1946 (ASBNS)

Stichting 1940 – 1945, Bureau-Eindhoven

Collectie Documentatie betreffende het verzet in Noord-Brabant, Limburg en Zeeland

Gemeentearchief van Breda (GA-Breda)

Collectie Hallema

Gemeentearchief van Nijmegen (GA-Nijmegen)

Archief GDN, rayon Zuid-Gelderland

Archief van de Commissie Verzetsdocumentatie (ACVD)

Archief van de Oorlogsdocumentatie-commissie (AODC)

Archief van de Gemeentesecretarie

Collectie Oorlogsdocumentatie (COD)

Collectie E.H. Broekkamp

Collectie P. Kuin

Gemeentearchief van Eindhoven (GA-Eindhoven)

Collectie Oorlogsdocumentatie

Collectie A.J. Gelderblom

Streekarchivariaat Noord-Kempenland

Collectie Oorlogsdocumentatie

Gemeentearchief van Tilburg (GA-Tilburg)

Archief CMW

Collectie A J M. Jacobs

Rijksarchief in de provincie Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch (RA-Noord-Brabant)

Archief J E. de Quay

Archief Joan Willems

Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen

Collectie Bevrjide Zuiden (CBZ)

Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen (KDC)

Archief F.J. Hoogers

Archief F G C J M. Teulings

Sociaal Historisch Centrum te Maastricht (SHC)

Archief van L. Bleijs

Archief van G H. Coenjaarts

Archief van J H. Ensink

Archief J G. de Groot

Archief van ir F C. Wijffels

Provinciaal bestuur van Limburg te Maastricht

Kabinetsarchief Commissaris der Koningin (ACdK-L)

Provinciaal bestuur van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch

Kabinetsarchief Commissaris der Koningin (ACdK-NB)

Archief Tijdelijke Gemeenteraden (ATGR)

Provinciaal bestuur van Zeeland te Middelburg

Kabinetsarchief Commissaris der Koningin (ACdK-Z)

Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch te 's-Hertogenbosch

Oorlogsarchief

Particuliere collecties

E. Bakker te 's-Hertogenbosch
J.J.G. Beclaerts van Blokland te Oosterbeek
Z.K.H. prins Bernhard te Soestdijk
W.J.C. van Bilsen te 's-Hertogenbosch
C. Coenders te Breda
H.A. Douqué te Amsterdam
F. van Ernst te Oirschot
W. van Exter te Eemnes
G.P. Freeman te Hilversum
L.L. Heinsman te Beek (G)
C. Hermans te St. Oedenrode
C.A. van der Hooft te Doorwerth
M. der Kinderen te Rosmalen
R.J. Okhuijzen te Heerlen
A.L. Ouweneel en W.B.C. Ouweneel-Coppens te Eindhoven
G.P. Philippart te Eindhoven
P.C.C. Postma-Wijnen te Oss
A.A. Raaijmakers te Bavel
G. Verhamme te Berghem
A.L. Voorhoeve-Voorhoeve te 's-Gravenhage
J.J. Vrij te Rijswijk
P.A. Wijnen te Oosterhout

Interviews (*)

Z.K.H. prins Bernhard te Soestdijk op 10 januari 1984
J.R.P. Crasborn te Heerlen op 14 juni 1984
J.I.F. Franken te Eindhoven op 17 december 1981
G.P. Freeman te Hilversum op 27 juni 1983
A.J. Gelderblom te 's-Gravenhage op 17 augustus 1982
L.L. Heinsman te Beek (G) op 10 augustus 1981
C.A. van der Hooft te Doorwerth op 24 mei 1983
S. van der Klei te Geldrop 21 mei 1982
A.L. Ouweneel en W.B.C. Ouweneel-Coppens te Eindhoven op 26 mei 1982
G.P. Philippart te Eindhoven op 10 juli 1981
J.E. de Quay te Beers op 7 april 1983
A.A. Raaijmakers te Bavel op 10 maart 1983
A. Rinzema te Eindhoven op 21 mei 1982
J.J. Vrij te Voorburg op 5 april 1984
P.A. Wijnen te Dongen op 4 november 1982

(*) De verslagen zijn in het bezit van de auteur

Bronnenpublicaties en literatuur

- Aanvullingen op het Handboek Militair Gezag ten behoeve van functionarissen bij het Militair Gezag*, uitgegeven door de Staf MG. April 1945 (Nijmegen 1945)
- Aerde, Rogier van, 'De landelijke leiding', in: *HGG*, I, 347-411
- Aernsbergen, A. van, *Onze gevallen. Herinneringen aan het verzet in Limburg in de Tweede Wereldoorlog* (z.p. 1964)
- Albers, D.H., *Documentatie verzetsgroep 'Vrijbuiters' Maarheeze 1942 – 1944* (Delfzijl 1982)
- Algemeene Instructie voor de Binnenlandse Strijdkrachten* (z.p. 1945)
- Aron, Robert, *Histoire de la Libération de la France (juin 1944 – mai 1945)* (Parijs 1959)
- Arts, G.P.P., 'Nationaal-socialisme en katholicisme. Ontwikkeling van en reacties op de NSB in Venlo, 1933 – 1944 (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1983)
- Aukes, H.W.F., *Kardinaal de Jong* (Utrecht/Antwerpen 1956)
- Ausems, André, 'The "Bureau Inlichtingen" of the Netherlands government in London, November 1942 – May 1945: an overview of its missions, agents and undercover radio traffic', *Military Affairs*, 45(1981), nr. 3, 127-132
- Baghus, P.J.H., *De slag om de Roerdriehoek. Het Duitse bruggehoofd tussen Maas en Roer, september 1944 – januari 1945*. Maaslandse monografieën, deel XXXVIII (Assen 1981)
- Baghus, P.J.H., *Ontmoeting met de bevrijding. De ouverture in Limburg 1944-1945* (Baarn 1985)
- Bak, Peter, *Harde koppen, rechte lijnen. De lokale en regionale edities van Trouw in oorlogstijd* (Kampen 1993)
- Bakker, B., Couvée, D.H., Kassies, J., *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* ('s-Gravenhage 1963)
- Balace, F., C. Dupont, 'Les Anciens et le roi. Facteurs de cohésion et de divergence 1945-1950', *Cahiers/Bijdragen van het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* nr. 9 (1985), 123-174
- Balthazar, H., 'België onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 8 september 1944', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (hierna AGN), deel XV *Nieuwste Tijd* (Haarlem 1982) 29-53
- Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978)
- Bartholomeus, J., *Helmond 1940 – 1945. Een geschiedenis van de stad tijdens de jaren der bezetting* (Zaltbommel 1977)
- Bartstra, J.S., 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940 – 1945', *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, deel 18, nr. 6 (Amsterdam 1955)

- Beelaerts van Blokland, J.J.G. (Ritmeester), 'Van nederlaag tot overwinning'. Typoscript (z.p. z.j.)
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978)
- Bergh, Joris van den, *De post in de Vloeiweide* (z.p. z.j. (1945))
- Beurskens, L.H., *Onze dooden uit den Tweeden Wereldoorlog 1940 – 1945* (Maastricht 1947)
- Beijer, A.B.M., 'Gemeentelijk beleid in bezettingstijd, Nijmegen 1940 – 1944. Reakties van bestuur en ambtelijk apparaat op enige maatregelen van de bezetter' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982)
- Beijer, A.B.M., 'Tewerkstelling van overheidsperoneel van de gemeente Nijmegen in Duitsland 1942 – 1944', *Numaga* 31(1984), 79-90
- Blom, J.C.H., 'The Second World War and Dutch society: continuity and change', in: *Britain and the Netherlands VI (War and society)*. Ed. A.C. Duke en C.A. Tamse (Den Haag 1977) 228-248
- Blom, J.C.H., A.C. 't Hart, I. Schöffner, *De affaire Menten 1945-1976* ('s-Gravenhage 1979)
- Blom, J.C.H., 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 5 mei 1945', in: *AGN*, deel XV *Nieuwste Tijd* (Haarlem 1982) 55-94
- Blom, J.C.H., *De mouterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983²)
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
- Blom, J.C.H., 'De Graaffs grote vergissing. Een antwoord', *De Gids* 148(1985), nr. 7, 563-570
- Boiten, E.A.J. e.a., *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren 1980)
- Bollen, Hen en Jansen, Herman, *Het manneneiland. Kroniek van de gebeurtenissen in de Over-Betuwe van september 1944 tot juni 1945* (Zutphen 1982)
- Bosmans, J., 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918 – 1940' in: *AGN*, deel XIV *Nieuwste Tijd* (Haarlem 1979) 200-255
- Bosmans, J., 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945 – 1980' in: *AGN*, deel XV (Haarlem 1982) 269-316
- Bosmans, J. en Manning, A.F., 'Het bevrijde Zuiden', in: Van Oudheusden/Verboom, 3-17
- Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland, II De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990)
- Botke, T.J., *Vergeet het toch maar* (z.p. 1966)
- Bouman, P.J., *De April-Mei-stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950)
- Bourdet, Claude, *L'aventure incertaine. De la Résistance à la Restauration* (Parijs 1975)
- Brand de Boer, Johan, Willem Jonkman, *Militair Gezag in Groningen. Stad en provincie na de bevrijding, april-oktober 1945* (Assen/Maastricht 1990)
- Brauer, J. en Driever, J., 'Krantenstrijd in Maastricht, 1944-1949. Is er nog plaats voor Neerlandia?', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, 28 (1983), 64-91
- Brauer, J. en Driever, J., *Perszuivering, De Nederlandse pers 1944-1951* (Weesp 1984)
- Bree, L.W. de, *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945)
- Bree, L.W. de, *Zeeland 1940 – 1945. Deel I* (Middelburg 1979)
- Broek, H.J. van den, *Hier Radio Oranje. Vijf jaar radio in oorlogstijd* (Amsterdam 1947)

- Brok, Ed., *Pilotenescapeline Goirle 1942 – 1944* (Tilburg 1982)
- Brom, Gerard, 'De opkomst van het Zuiden', in: *Akademiedagen*. Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Deel I (Amsterdam 1947) 126-142
- Buist, M.G., 'De Illegaliteit', in: Boiten, 81-102
- Buiter, Hans en Haas, Ignace de, *Het geruisloze verzet. De geschiedenis van de TD-verzetsgroep tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 1982)
- Buitkamp, J., *Verzet in West-Brabant van de LO/LKP en Trouw*. Deel I (Breda 1984)
- Cammaert, A.P.M., *Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maas-oever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944 – mei 1945*. Maaslandse monografieën, deel XXXVIII (Assen 1983)
- Collectio epistolarum pastoralium decretorum aliorumque documentorum quae ab illmis ac revmis dnis A.F. Diepen et W. Mutsaerts episcopis Buscoducensibus publicata fuerunt annis 1934-1949* (St. Michielsgestel 1955)
- Collectio epistolarum pastoralium decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine diocesis Bredanae publicata fuerunt*, VI: 1938-1948 (St. Michielsgestel 1948)
- Coolen, A., 'De verzorging van den onderduiker', in: *HGG*, II, 190-278
- Copeland, H.J. (jr.), 'The resistance and post liberation French politics 1940 – 1946' (niet gepubliceerde dissertatie Cornell University, 1966)
- Das, J., *Albrecht meldt zich* (Wageningen 1945)
- Debû-Bridel, Jacques, *De Gaulle et le Conseil National de la Résistance* (Parijs 1978)
- Dekkers, Frans, *Eindhoven 1933-1945. Kroniek van Nederlands lichtstad in de schaduw van het Derde Rijk* (Haarlem 1982)
- Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1950)
- Deriks, J., *De hoespartisanen van Baarlo en andere episoden uit het verzet in Limburg* (Venlo 1980)
- Derks, L.J.H., "'Je deed wat je hand te doen vond". De ontwikkeling van het verzet in Nijmegen gedurende zijn eerste, ongeorganiseerde fase, mei 1940-oktober 1943' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis, KUN, 1988)
- Dierick, G., 'De Christofoorgroep en het tijdschrift Te Elfder Ure in de jaren 1945-1953', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk* 20(1984) 35-90
- Dijsselbloem, P.W.F.M., "'Gerbrandy, wij begrijpen het niet." Ontstaan en functioneren van het laatste kabinet-Gerbrandy in de ogen van de pers in bevrijd en bezet Nederland, januari-juni 1945' (niet gepubliceerde kandidaatsscriptie, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, KUN, 1988)
- Długoborski, W., 'Einleitung: Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie', in: Długoborski, W. (Ed.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder* (Göttingen 1981), 11-61
- Donker, L.A., *Nota aan het partijbestuur der S.D.A.P. inzake mijn werkzaamheden in het bevrijde zuiden van October 1944 tot Mei 1945* (z.p. 1945)
- Driel, B. van, *Commandogroep Biesbos*. (Helmond z.j.)
- Dunk, H.W. von der, 'Conservatism in the Netherlands', *Journal of contemporary history* 13(1978), 741-756
- Dunk, H.W. von der, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90(1975), 15-37

- Duynstee, F.J.F.M. en Bosmans, J., *Het kabinet Schermerhorn – Drees, 24 juni 1945 – 3 juli 1946* (Assen/Amsterdam 1977)
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (Ed.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel III* (Tilburg 1965)
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Industrieel ondernemerschap en mentaal klimaat 1914-1940. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel XLV* (Tilburg 1979)
- Eilander, J.H., *Met de dood in de schoen. 64 Ooggetuigeverslagen, brieven en dagboekfragmenten van Nijmeegse burgers in de mangel van Market Garden* (Nijmegen 1984)
- Encyclopedie van Zeeland. Deel I* (Middelburg 1982)
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940 – 1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Verslagen, Bijlagen, Verhoren. delen I – VIII* ('s-Gravenhage 1949 – 1956)
- Feenstra, E.J., *Het ontstaan van het Regiment Stoottroepen* (z.p. 1969)
- Fleurkens, A.F.J.M., 'De reacties van de landelijke illegale en zuidelijke oud-illegale pers op het concept en de praktijk van het Militair Gezag in de periode mei 1943 tot mei 1945' (niet gepubliceerde kandidaatscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982)
- Foulon, C.L., *Le pouvoir en province à la Libération. Les Commissaires de la République (1943 – 1946)* (Parijs 1975)
- Foulon, C.L., 'L'opinion, la Résistance et le pouvoir en Bretagne à la Libération', *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 30(1980) nr.117, 75-100
- Franken, C.C.P.J.M., 'Een stad in beroering. De rol van de Binnenlandse Strijdkrachten in Tilburg in de periode 5 september 1944 – 8 augustus 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1980)
- Gaag, J. van der ('Richard'), *Vrijgevochten. Verzetstrijder en diplomaat* (Naarden 1984)
- Galen Last, H. van, 'Van onderduikers tot provo's', *Spiegel Historiaal* 19(1984), 358-363
- Galesloot, Hansje, Susan Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986)
- Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet, St. Michielsgestel* (Schiedam z.j.)
- Gedenkboek gijzelaarskamp Haaren* ('s-Gravenhage 1947)
- Gedenkboek verzetsherdeningskruis, waarin opgenomen Register dragers verzetsherdeningskruis.* (z.p. 1985)
- Gerbrandy, P.S., *Eenige hoofdpunten van Regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* ('s-Gravenhage 1946)
- Goede, Ad, 'Etappendienst en Crossing', in: *HGG*, II, 379-389
- Goede, Ad, 'De landelijke leiding' (der LO), in: *HGG*, I, 3-129
- Gotovitch, J., 'Sous la régence: résistance et pouvoir', Centre de Recherche et d'information socio-politique, Brussel, *Courrier Hebdomadaire* nr. 999(1983)
- Govers, Frans, *Stemmen uit Dachau. Ter ere van de doden en ter waarschuwing voor de levenden* (Hapert 1990)
- Graaff, B. de en Marcus, L., *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940 – 1945* (Amsterdam 1980)
- Graaff, B.G.J. de, 'Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd', *De Gids* 148(1985), 552-562
- Graaff, B.G.J. de, 'Bloms klemmende antwoord', *De Gids* 148(1985), 684-685.
- Graaff, B. de, *Spion in de tuin. King Kong voor en na zijn dood* ('s-Gravenhage 1992)

- Groen, Koos, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984)
- Grondel, Harold, *Herboren vaderland. Herinneringen aan vijf jaren van Duitsch schrikbewind* (Amsterdam 1946)
- Groot, N.A. de, *Als sterren van de hemel. De oorlog in het Rijk van Nijmegen 1944* (Nijmegen 1977)
- Het Grote Gehod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. 2 delen. (Kampen/Bilthoven 1951)
- Haas, M. de, 'Onderwijs in Brabant sinds 1795', in: J.E. de Quay (Ed.) *Het Nieuwe Brabant*, Deel III *De Brabantse geest* ('s-Hertogenbosch 1955) 129-176
- Haestrup, J., *Europe ablaze. An analysis of the history of the European resistance movements 1940 – 1945* (Odense 1978)
- Hallema, A., *Breda vertelt van zijn bevrijding 28 – 30 oktober 1944* (Breda 1947)
- Ham, Gijs van der, *Zeeland 1940-1945*. Deel 2 (Zwolle 1992)
- Handboek Militair Gezag. In het bijzonder ter inlichting van de burgerlijke autoriteiten*. 3 delen (Nijmegen 1945)
- Hanssen, A., *Onze bloedgetuigen. De priesters van Limburg in oorlogstijd* (Roermond/Maaseik 1946)
- Heere, W.R., 'Bevolkingsproblemen', in: J.E. de Quay (Ed.), *Het Nieuwe Brabant*. Deel II *Het Brabantse volk* ('s-Hertogenbosch 1953) 129-200
- Hemmen, F. van, 'Patstelling in de Overbetuwe. Achtergrond en karakteristiek van het ontstaan, verloop en opheffing van de militaire status-quo in de Overbetuwe in de periode 21 september 1944 – 5 mei 1945' (niet gepubliceerde kandidaatscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1981)
- Herrijzend Nederland in de periode 1944 – 1955*. Ed. P.W. Klein en G.W. van der Plaats ('s-Gravenhage 1981)
- Hessen, J.S. van, *Mars Incognito. Sociologische kanttekeningen bij de periode 1940 – 1945* (Assen 1966)
- Heukelom, W.H.J. van, *Kleine klompjes. Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten aan de Maas* (Panningen 1945)
- Heusden, A.C. van, J.H.J. van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel. De wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947* (Assen 1993)
- Heuvel, J.H.J. van den, D.M. Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw. Het naoorlogse herstel van het openbaar bestuur in de provincie Zeeland* (Middelburg 1987)
- Heyboer, G., *Slechts een plicht. Geschiedenis van de OD op het eiland Tholen* (Sint Annaland 1948)
- Hilbrink, Coen, *De illegalen. Illegaliteit in Twente en het aangrenzende Salland 1940-1945* ('s-Gravenhage 1989)
- Hilten, D. van, 'De bevrijding van Nederland', in: *O&V*, IV, 675-724
- Hirschfeld, Gerhard, 'Collaboration and attentism in the Netherlands 1940 – 1941', *Journal of contemporary history* 16(1981), 467-486
- Hirschfeld, Gerhard, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*. Studien zur Zeitgeschichte, Band 25 (Stuttgart 1984)
- Hofman, J., *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter* (Amsterdam 1981)
- Hofwijk, J.W., 'KP-Limburg' in: *HGG*, I, 588-598
- Hofwijk, J.W., *Verzet. De 66 dagen van Baarlo* (Baarn 1982)

- Holla, H.B.S. en A. Raaijmakers, 'LO-Noord-Brabant' in: *HGG*, I, 307-322
- Holla, H.B.S. en A. Raaijmakers, *De landverrader vrij? Rapport uitgebracht aan den Interprovincialen Raad van de G.O.I.W.N.* (Eindhoven 1946)
- Holla, H.B.S. en H. van Riessen, 'Politiek en verzet' in: *HGG*, II, 488-528
- Hommerich, L.E.M.A. van, 'LO-Limburg' in: *HGG*, I, 323-346
- Hoof, R.F. van, 'De annexatieplannen van Breda tussen 1870 en 1927' in: Van den Eerenbeemt (Ed.), *Aspecten van het sociale leven in Breda*, 87-100
- Hoogeveen, Jos, 'Eveneens voor de goede orde'. *Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (Heerlen 1984)
- Huessen-Pikaar, M. van, *Wij en een volk. Belevnissen van een koerierster* (z.p. z.j.)
- Husson, F., 'Landelijk Herstel', *Maandblad Stichting 1940-1945*, januari 1955, 4-10
- Huizing, Bert en Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945* (Weesp 1986)
- Ik draag U op ... Systeem en werk der Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten, getoetst aan de lotgevallen van locale eenheden* (Apeldoorn e.o.) (Apeldoorn 1945)
- Het illegale verzet in de stad Eindhoven en omgeving*. Uitgegeven door de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (z.p. 1945)
- Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946* (Utrecht 1948)
- Janssen, J.A.M.M., P.H.M. Groen, C.M. Schulten, *Stoottroepen 1944-1984* (Dieren 1984)
- Janssens, H., 'Roermond in de jaren 1940 – 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1965)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, delen I-X ('s-Gravenhage 1969 – 1981) I *Voorspel* (1969). IV mei '40 – maart '41 (1972). V maart '41 – juli '42 (1974). VI juli '42 – mei '43 (1975). VII mei '43 – juni '44 (1976). IX Londen (1979). XA *Het laatste jaar*, eerste deel (1980). XB *Het laatste jaar*, tweede deel (1981)
- Jong, L. de, *Verzet en illegaliteit 1940 – 1945* (Amsterdam 1976)
- Jonge, A.A. de, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982; eerste druk Assen 1968)
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland 1920 – 1940* (Utrecht 1982; eerste druk Hilversum 1964)
- Julicher, Koos, 'De Bewakingstroepen van de Binnenlandse Strijdkrachten in de Mijnstreek. Hun ontstaan en ontwikkeling. September 1944 – medio 1945' (niet gepubliceerde kandidaatsscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982)
- Kaanan, P.J., *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing. Verslag van de Nederlandsche Katholieke Mijnwerkersbond 1940-1946* (Kerkrade 1947)
- Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een éliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979)
- Keizer, Madelon de, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991)
- Kemp, M., *Limburg in den wereldbrand* (Maastricht 1946)
- Kerkhof, Th.J., 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom van april 1945 tot augustus 1946' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1978)
- Kiek, Robert, *Pijlen van den leeuw. Een oorlogsreportage* (Amsterdam 1945)
- Klaassen, Wil, 'De mijnwerkersbonden in bevrijd Zuid-Limburg (september 1944 tot het midden van 1945)' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1974)

- Klaassen, Wil. 'De vakbeweging in het bevrijde Maastricht (september 1944 – augustus 1945)', *Jaarboek voor socialisme en arbeidersbeweging*, 1979, 225-286
- Klei, S. van der, 'De smalle weg. Herinneringen van Bim van der Klei' (niet gepubliceerd manuscript, Geldrop 1980)
- Klumper, A.A., *Sociale verdediging en Nederlands verzet. Ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983)
- Koeijer, M. de, 'Het Militair Gezag in Zeeland, september 1944 – december 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie afdeling geschiedenis RUU, 1971)
- Kools, Tij, *De na-oorlogse relatie tussen Antoon Coolen en Huub van Doorne* (Deurne 1986)
- Koreman, J.G.J., 'Maastricht van D-Day tot bevrijding', *De Maasgouw* 1969, nr 5, 137-160
- Kors, J.B., *Het vraagstuk eener eigen politieke groepeerings van de Nederlandsche katholieken* (Helmond 1945)
- Kort, A.Th.M. de, 'Gemeentebestuur, politiek en pers in Tilburg tijdens de eerste jaren van de bezetting, 1940 – 1941' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1984)
- Korthals-Altes, A. en N.K.C.A. in 't Veld, *Slag in de schaduw. Peel/Maas 1944-45* (Venlo 1981)
- Kortooms, Toon, *De Zwarte Plak* (Utrecht 1974)¹⁵
- Kossmann, E.H., 'De lage landen van 1780 tot 1970', in: *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel III (Amsterdam/Brussel 1977)
- Kossmann, E.H., 'Continuïteit en discontinuïteit in de naoorlogse geschiedenis van Nederland', *Ons Erfdeel* 28(1985), nr. 5, 659-668
- Kraemer, S.Ph., 'The provisional republic; the collapes of the French resistance front and the origins of postwar politics: 1944 – 1946' (niet gepubliceerde dissertatie Princeton University, 1971)
- Kupers, L., 'Mr. Frans Teulings en het herstel van de RKSP, oktober 1944-december 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1988)
- Laborie, Pierre, 'Opinion et représentations: la Libération et l'image de la Résistance', *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 33(1983) nr. 131, 65-91
- Lamers, L., 'Mentaliteitsverschillen in ons volk. Een voorbeeld: het verzet in de jaren 1940 – 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1958)
- Lansen, Oskar, 'Het College van Algemene Commissarissen voor Handel, Nijverheid en Landbouw, 15 november 1944 – 31 december 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1988)
- Lenferink, H.J.J., 'Nationaal Front in Nijmegen', *Numaga* 31(1984), 91-104
- Lenferink, H.J.J., 'Politiek in Nijmegen onder 'gewijzigde omstandigheden'. NSB, Nationaal Front, de Nederlandse Unie, mei 1940 – december 1941' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1984)
- Liagre Böhl, H. de, G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1986)
- Lierop, Pieter van, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland: 'voor één socialistische partij', september 1944 – juli 1945* (Amsterdam 1984)
- Lieshout, Jan van, *Het Hannibalspiel. Het sinistere spel tijdens de Tweede Wereldoorlog van de contraspionnagedienst der Kriegsmarine dat leidde tot de ondergang van een Nederlands-Belgische verzetsdrieëenheid* (Bussum 1980)

- Lieshout, Jan van, *De aal van Oranje. Een biografie van pater 'Lodewijk' Bleijs* (Venlo 1988)
- Lodewijk (pseudoniem van L. Bleijs), *Verantwoording* (z.p. 1945)
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1982; eerste druk 1968)
- De maand der bevrijding. September 1944. Documentatie over de gebeurtenissen in Oost Zeeuws-Vlaanderen*, verzameld en bewerkt door P.G. van de Bosse (z.p. 1975)
- Madjarian, Grégoire, *Conflits, pouvoir et société à la Libération* (Parijs 1980)
- Maier, Ch. S., 'The two postwar eras and the conditions for stability in twentieth century western Europe', *American historical review* 86(1981), 327-352
- Manning, A.F., 'Geen doorbraak van oude structuren', in: *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968) 61-87
- Manning, A.F., 'De strijd om een nieuw Nederland in bevrijd gebied. Uit het zuiden geen nieuws', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*. Ed. A.H. Paape e.a., deel XV (Amsterdam 1975), 2398-2402.
- Manning, A.F., 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* nr. 8 (Nijmegen 1979) 105-129
- Manning, A.F., 'Het bevrijde Zuiden: kanttekeningen bij het historisch onderzoek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96(1981), 184-203
- Manning, A.F., *Mensen en situaties. Scènes uit het katholieke leven in de negentiende en twintigste eeuw* (Baarn 1990), 302-328
- Margry, Karel, *De bevrijding van Eindhoven* (Eindhoven 1983)
- Marwick, Arthur, *War and social change in the twentieth century. A comparative study of Britain, France, Germany, Russia and the United States* (London 1974)
- Meelen, H.A.M., 'Noord-Brabant en de Nederlandse Unie' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1977)
- Memorandum van Stoottroepen aan het Nederlandsche Volk* (z.p. z.j.; najaar 1945)
- Meulenbelt, J., 'De afwikkeling van het verzet', in: *O&V*, IV, 217-240
- Meyer, Arnold, *Pruisische practijken in herrijzend Nederland* (Oisterwijk 1945)
- Michel, Henri, *La guerre de l'ombre. La Résistance en Europe* (Parijs 1970)
- Minderop, H., 'De mijnen na de bevrijding', *Katholiek cultureel tijdschrift* 1(1944/1945), 86-91, 119-124, 149-154, 216-222
- Mulder, J.W., *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van de Nederlandse kunstenaars in de periode 1930 – 1945* (Utrecht 1978)
- Mulder, Toon, 'KP-Noord-Brabant-Oost' in: *HGG*, I, 579-587
- Naninck, J., 'KP-Noord-Brabant-West' in: *HGG*, I, 570-578
- Necker Veterman, Eduard, *Keizersgracht 763. Een blauwboek* (Amsterdam 1946)
- Neij, R. en E.V. Hueting, *Nederlands Volksherstel 1944-1947. Een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg 1988).
- Noguères, H., *Histoire de la Résistance en France. Tôme 5 Au grand soleil de la Libération, 1er juin 1944 – 15 mai 1945* (Parijs 1981)
- Norel, K., 'De onderduiker' in: *HGG*, II, 3-82
- Ojen, G.J. van, *De Binnenlandse Strijdkrachten*. 2 delen ('s-Gravenhage 1972)
- Om Neerlands toekomst* (illegale brochure, Eindhoven 1943)
- Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*. 4 delen (Arnhem/Amsterdam 1948-1955)

- Oorschot, J.M.P. van, *Eindhoven. Een samenleving in verandering*. 2 delen (Eindhoven 1982)
- Oorschot, L.P. van, 'Een reisverhaal. Januari 1945: het bezoek van "de 17" aan Londen', *Zeeuws tijdschrift* 23(1973), nr. 1, 4-8
- Oudheusden, J.L.G. van, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven, 1935-1951* (Tilburg 1990)
- Oudheusden, J.L.G. van, Verboom, J.A.M., *Herstel- en vernieuwingsbewegingen in het bevrijde Zuiden. Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Waalwijk 1944 – 1945*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel XXXVIII (Tilburg 1977)
- Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg 14 september 1944 – 4 maart 1946* ('s-Gravenhage 1946)
- Paape, A.H., 'De betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland', in: *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, Ed. A.H. Paape e.a., deel VI (Amsterdam 1971) 2731-2736
- Paape, A.H., *Donkere jaren. Episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933 – 1945* (Assen 1969)
- Pater, J.C.H. de, *Het schoolverzet (1940 – 1945)* ('s-Gravenhage 1969)
- Perry, Jos, *Roomse kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging in Maastricht 1880 – 1920* (Amsterdam 1983)
- Poels, L.A., *Mémoires: Vriend en Vijand. Het aangrijpend feitenverhaal over het verzetswerk op de Zwarte Plak verteld aan Jan Deriks* (Venlo 1977²)
- Posthumus Meyjes, H.C., *De Enquêtecommissie is van oordeel* ('s-Gravenhage/Amsterdam 1958)
- Prost, André, *Les anciens combattants et la société Française, 1914-1939*. 3 delen (Paris 1977); verscheen ook in populaire uitgave onder de titel *Les anciens combattants, 1914-1940* (Paris 1977).
- Raaijmakers, A., 'Overzicht van de strijd over (taak en invloed der oud-illegaliteit inzake) arrestatie, berechting en vrijlating van politieke delinquenten', *De Vrije Stem/Op De Korte Golf*, nr. 137, d.d. 22 november 1947.
- Raedts, C.E.P.M., 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum* 24(1979), 1-23
- Randwijk, H.M. van, 'Iets over de geestelijke achtergronden van het verzet' in: *O&V*, III, 495
- Reest, R. van (pseudoniem van K.C. van Spronsen) 'LO-Zeeland' in: *HGG*, I, 294-306
- Reest, R. van, 'KP-Zeeland' in: *HGG*, I, 563-569
- Reuver, P. de, 'De totstandkoming en het functioneren van de Tijdelijke Gemeenteraden in de provincie Noord-Brabant, 1944-1946' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1985)
- Riessen, H. van, 'Contacten en samenwerking' in: *HGG*, I, 649-671
- Rings, Werner, *Leven met de vijand. Aanpassing en verzet in Hitlers Europa 1939 – 1945* (Amsterdam 1981; oorspronkelijke uitgave in het Duits; München 1979)
- Ritmeester, zie Beelaerts van Blokland
- Roeland, F.M., *Verzet in het Zuiden* (Tilburg 1947)
- Romein, J.M., 'De geest van het Nederlandse volk tijdens de bezetting', in: *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen* (Amsterdam 1950), 257-274
- Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders* (z.p. 1989)
- Ruitenbeek, H.M., *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955)

- Rüter, A.J.C., *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in Oorlogstijd*. Monografieën van het RIOD nr. 8 ('s-Gravenhage 1960)
- Rutten, G., *Ons koninklijk gezin in bevrijd Nederland* (Wageningen 1947)
- Ryan, Cornelius, *A bridge too far* (New York 1974)
- Rijnhout, B.M., *In dienst van hun naaste. Een stuk pilotenhulp in de Tweede Wereldoorlog* (Rotterdam z.j. (1980))
- Sainclivier, J., 'Sociologie de la Résistance: quelques aspects méthodologiques et leur application en Ille-et-Vilaine', *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 30(1980), nr. 117, 33-74
- De 'samenwerking' van de oud-illegale bladen met de Vrije Pers* (z.p. z.j.)
- Sandberg, H.W., *Witboek van de Grote Adviescommissie der Illegaliteit over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding* (Amsterdam 1950)
- Sanders, P., *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941 – 1945*. Monografieën van het RIOD nr. 9 ('s-Gravenhage 1960)
- Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971²)
- Schenk, M.G. en Spaan, J.B.Th., *De koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. koningin Wilhelmina gedurende de oorlogsjaren 1940 – 1945* (z.p. 1945)
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986)
- Schulten, C.M., *Frank van Bijnen, 1910-1944* ('s-Gravenhage 1985)
- Schwegman, Marjan, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties in Nederland 1940 – 1945* (Amsterdam 1980)
- Smedts, M., *Waarheid en leugen in het verzet* (Maasbree 1978)
- Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seys-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990)
- Somer, J.M., *Man in oorlog. De Dagboeken van majoor dr. J.M. Somer, hoofd Bureau Inlichtingen. 13 maart 1942 – 22 september 1943* (Baarn 1981)
- Somer, J.M., *Zij sprongen in de nacht. De Nederlandse Inlichtingendienst te Londen in de jaren 1943-1945* (Assen, 1950)
- Stichting Trouwfonds, *Vught, 9 augustus 1944 – 9 augustus 1946* (z.p. 1946)
- Stokman, S., *De Katholieke Arbeidersbeweging in oorlogstijd* (Utrecht/Brussel 1946)
- Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie* (Utrecht 1945)
- Sijes, B.A., *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940 – 1945*. Monografieën van het RIOD nr. 10 ('s-Gravenhage 1966)
- Tempel, J. van den, *Nederland in Londen. Ervaringen en beschouwingen* (Haarlem 1947)
- Termeer, H.J.C., *Nijmegen frontstad. September 1944 – mei 1945. Politiek en Vakbeweging*. Gelderse Historische Reeks, deel XIII (Zutphen 1979)
- Termeer, H.J.C., 'Overheid, oud-illegaliteit en publieke opinie in de frontstad Nijmegen 1944 – 1945', *Numaga* 31(1984), 49-61
- Termeer, H.J.C., 'Een tijd om nooit te vergeten. Verzet in Nederland '40-'45', *Kleio* 23(1982) nr.7, 24-29
- Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*. 2 delen ('s-Gravenhage 1946)

- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985)
- Twaalfde algemene volkstelling 31 Mei 1947. Serie B* ('s-Gravenhage 1950-1954)
- Vellenga, S.Y., *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975)
- Ven, F. van der, 'Jef de Brouwer', *Brabantia* 9(1960), 33-38
- Verberne, L.G.J., 'Van gewest tot provincie', in: *Akademiedagen*, deel I (Amsterdam 1947) 101-125
- Verburg, P., 'De Stichting 1940-1945', in: *HGG*, II, 546-555
- Verwey-Jonker, H., *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd* (Amsterdam 1988)
- Verzet Bergen op Zoom 1940 – 1945* (z.p. z.j. (1946))
- Vingerhoets, A.W., 'Landelijk Herstel', in: *HGG*, II, 556-564
- Vogelpoel, J.R.F. van, *De ontwikkeling van de Koninklijke Landmacht na de capitulatie van Nederland op 14 mei 1940 tot de bevrijding van 5 mei 1945* ('s-Gravenhage 1959)
- Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988)
- Vries, Anne de, 'De illegale werker', in: *HGG*, II, 83-189
- Vries, Ph. de, *Geschiedenis van het verzet der arts en in Nederland* (Haarlem 1945)
- Vrij, Sjoerd de, *Op de golfvlengte van Radio Herrijzend Nederland. Artikelen en reportages* (Zaltbommel 1990)
- Warmbrunn, W., *The Dutch under German occupation 1940 – 1945* (Stanford/London 1963)
- Warner, Geoffrey, 'La crise politique belge de novembre 1944: un coup d'Etat manqué?', *Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques*, Brussel, *Courrier Hebdomadaire*, nr. 798 (mai 1978), 2-26
- Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1948)
- Wilkinson, J.D., *The intellectual Resistance in Europe* (Cambridge/London 1981)
- Winkel, L.E., *De ondergrondse pers 1940 – 1945*. Monografieën van het RIOD nr. 6 ('s-Gravenhage 1954)
- Winkelman, P.H., *Heusden geteisterd en bevrijd* ('s-Gravenhage 1950)
- Witte, E., 'Het maatschappelijk-politieke leven in België 1945-1980', in: *AGN*, deel XV *Nieuwste Tijd* (Bussum 1982), 204-268
- Woord gehouden. Veertig jaar Stichting 1940-1945* ('s-Gravenhage 1985)
- Wij zijn in den aether* (Middelburg 1944)
- Wijhe, M.C. van, *Het kamp te Vught* (Den Bosch 1945)
- Wijnen, P.A., *Dongen van mobilisatie tot bevrijding 1939-1945* (z.p. 1984)
- Zondergeld, G.R., *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meyer & het Nationaal Front* (Houten 1986)
- Zondergeld, G.R., 'De these van J.C.H. Blom nader bezien', *Kleio* 25(1984) nr. 8, 1-6

Lijst van dag-, week- en maandbladen

De Avondster, Bergen op Zoom 1944-1945
De Brabanter, 's-Hertogenbosch 1944-1945
Brabantsch Nieuwsblad, Bergen op Zoom 1944-1945
Deurnesche Courant, Deurne 1945
Eindhovens Dagblad, Eindhoven 1944-1945
De Gelderlander, Nijmegen 1944-1945
Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland. Mededeelingen voor alle Vertrouwensraden, Besturen en Ballotagecommissies, 1945
De Geus voor Studenten, 1944
Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christoffor, Nijmegen 1944-1945
Het Licht, Deurne 1945
Nieuwsblad van het Zuiden, Tilburg 1944-1945
Nijmeegsch Dagblad, Nijmegen 1944-1945
Ons Volk, Nijmegen 1945
Oost-Brabant, Eindhoven 1944-1945
Oost-Brabant, 's-Hertogenbosch 1945
Publicatieblad van het Militair Gezag, 1944-1945
De Schijnwerper, 's-Hertogenbosch 1944-1945
De Sirene, Oss 1944-1945
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1944-1945
De Stoot. 14-daags blad van het 1 Bat van het Regiment Limburg der Stoottroepen
(herdruk; Eindhoven 1980)
Strijd, Tilburg 1944-1945
Strijdend Nederland, Eindhoven 1944-1945
Trouw, Breda 1944-1945
Veritas, Maastricht 1944-1945
Vrij Nederland, Londen 1944-1945
De Vrije Stem, Oosterhout/Breda 1944-1945
De Waarheid, Brunssum 1944-1945
De Waarheid, Nijmegen 1944-1945

Lijst van gebruikte afkortingen

ABWM	Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf
ABC	Archief Ballotagecommissie GOIWN
ABS	Archief NBS (BRIOP)
ACdK-L	Kabinetsarchief commissaris der koningin in de provincie Limburg
ACdK-NB	Kabinetsarchief commissaris der koningin in de provincie Noord-Brabant
ACdK-Z	Kabinetsarchief commissaris der koningin in de provincie Zeeland
ACMC	Adviescommissie van de Militaire Commissaris
ACVD	Archief van de Commissie Verzetsdocumentatie (Nijmegen)
Adco	Adviescommissie dmc-Mijnstreek
AGD	Archief GOIWN District (Breda)
AGN	<i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
AKdK	Archief Kabinet der Koningin
AKWV	Algemene Katholieke Werkgevers Vereniging
AMG	Archief Militair Gezag
ANMB	Algemene Nederlandse Mijnwerkers Bond
AODC	Archief van de Oorlogsdocumentatie-commissie (Nijmegen)
APEC	Archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945
ARA	Algemeen Rijksarchief
ARP	Antirevolutionaire Partij
ASBNS	Archief Staf Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten
ATGR	Archief Tijdelijke Gemeenteraden Noord-Brabant
AZB	Adviescommissie Zuiveringsbesluit Burgemeesters (provincie Limburg)
Bat	Bataljon
BC	ballotagecommissie
BRIOP	Bureau Registratie Informatie Overheidspersoneel (ministerie van Defensie) te Kerkrade
BVG	burgerverzetsgroep
BI	Bureau Inlichtingen van de Nederlandse regering
BN	Bond Nederland (Eindhoven)
BNS	Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten
BNV	Bureau voor Nationale Veiligheid
BS	Binnenlandse Strijdkrachten
BT	Bewakingstroepen der NBS
CA	<i>Civil Affairs</i>
CAD	Centraal Archievendepôt (ministerie van Defensie)
CAC	Centrale Adviescommissie (van CSMG voor arrestatie en vrijlating)
CBVO	Centraal Bureau voor Oorlogsslachtoffers
CBZ	Collectie Bevrijde Zuiden (KUN)

CC	Contact-Commissie van de GAC
cdk	commissaris der koningin
cdt	commandant
CF	Centrale Financiering (BS)
CHU	Christelijk-Historische Unie
CI	Centrale Inlichtingendiensten (van de ST)
Cie	Compagnie
CIW	Comité van Illegale Werkers (Maastricht)
CMO	Comité voor Maatschappelijke Opbouw (Nijmegen)
CMW	Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
COD	Collectie Oorlogsdocumentatie (GA-Nijmegen)
COR	Centrale Opsporingsraad
COZO	Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel
CPBG	Communistische Partij Bevrijd Gebied
CSMG	Chef-Staf Militair Gezag
CVO	Commissie van Vooronderzoek
CZB	Commissie Zuivering Bedrijfsleven
CZR	Centrale Zuiveringsraad
DC	Districts Commandant (OD/BT)
dmc	districts militair commissaris
DMC	Districts Militair Commissariaat
EbV	Comité Eenheid bij Verscheidenheid (Eindhoven)
<i>Enq</i>	<i>Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag...</i>
ETO	Eerst Toegevoegd Officier
EVC	Eenhedsvakcentrale
fng.	fungerend
FS(S)	Field Security (Section)
GA	Gemeentearchief
GAB	Gewestelijk Arbeidsbureau
GAC	Grote Adviescommissie der Illegaliteit
GC	Gewestelijk Commandant (OD/BT)
GDN	Geheime Dienst Nederland
GOIWN	Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland
GSC	Gewestelijk Sabotagecommandant der LKP
<i>HGG</i>	<i>Het Grote Gebod. Gedenkboek der LO en LKP...</i>
HN&L	Handel, Nijverheid en Landbouw (ministerie)
<i>HQ</i>	<i>Headquarters</i>
IAO	Illegale Arbeiders Organisatie (Nijmegen)
ID	Inlichtingendienst (van de OD)
IPV	Interprovinciale Vergadering (Raad) der GOIWN
<i>JM</i>	<i>Je Maintiendrai(-Vrij Nederland-Christofoor)</i>
KDC	Katholiek Documentatie Centrum (Nijmegen)
KL	Koninklijke Landmacht
kol.	kolonel
KP	knokploeg
kpt.	kapitein
KS	Koninklijke Stoottroepen (Limburgse ST)
KSV	Katholiek Staatkundige Vereniging

KUN	Katholieke Universiteit te Nijmegen
KZB	Kamer Zuivering Bedrijfsleven
LIB	<i>Light Infantry Battalion</i>
LH	Landelijk Herstel
LKP	Landelijke Knokploegen
LO	Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
LSC	Landelijk Sabotagecommandant der LKP
lt	luitenant
maj	majoor
MG	Militair Gezag
NAC	Nationale Adviescommissie
NAF	Nederlands Arbeidsfront
NBr	Noord-Brabant
NBS	Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
NC	Nationaal Comité van Verzet
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSF	Nationaal Steunfonds
NSNAP	Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij
NU	Nederlandse Unie
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OD	Ordedienst
<i>O&V</i>	<i>Onderdrukking en Verzet Nederland in oorlogstijd</i>
PAN	Partizanen Actie Nederland (Eindhoven e.o.)
PBO	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PCMB	Protestants-Christelijke Mijnwerkers Bond
PG	Procureur-Generaal
pmc	provinciaal militair commissaris
PMC	Provinciaal Militair Commissariaat
POD	Politieke Opsporingsdienst
Polo	Politie Organisatie (illegaal)
PRA	Politiek Recherche Apparaat
pt	punt
RA	rijksarchief
res	reserve
Rgt	Regiment
RIOD	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
RKCHN	Rooms-Katholieke Commissie Herstel Nijmegen
RKMB	Rooms-Katholieke Mijnwerkers Bond
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RKWV	Rooms-Katholiek Werlieden Verbond
ROA	Raad van Ondergrondse Actie (Nijmegen)
RVV	Raad van Verzet
RvMV	Raad van Maatschappelijke Vernieuwing (Waalwijk)
RvMW	Raad van Maatschappelijke Wederopbouw (Waalwijk)
SCF	Stichting Centrale Financiering (BS)
SCSMG	Sous-Chef-Staf Militair Gezag
SD	<i>Sicherheitsdienst</i>
SDV	Sociaal-Democratische Vereniging
sgt	sergeant

<i>SHAEF</i>	<i>Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force</i>
SHC	Sociaal-Historisch Centrum (Maastricht)
SMG-BS	Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht (ministerie van Defensie), Collectie-BS
SNBS	Stoottroepen der NBS
<i>SS</i>	<i>Schutzstaffel</i>
ST	Stoottroepen der NBS
VN	Vrij Nederland
VO	Verbindingsofficier
VOS	Voorlopig Orgaan van Samenwerking
WA	Weerafdeling
WMW	Werkgemeenschap voor Maatschappelijke Wederopbouw (Nijmegen)
wnd.	waarnemend
Zld	Zeeland
z.j.	zonder jaar
z.p.	zonder plaats

Verantwoording

Het onderwerp van deze studie ligt kennelijk niet voor de hand. De meest vóórkomende reactie op het noemen ervan is in eerste instantie stilzwijgen en wel om na te denken over een begrip uit de bezettingstijd, dat men maar met moeite in verband kan brengen met de periode na de bevrijding. En vervolgens vragen vooral voormalige illegale werkers vaak of het niet beter zou zijn de geschiedenis van de illegaliteit, d.w.z. ten tijde van de bezetting, te bestuderen. Welnu, zowel over het verzet en de illegaliteit als over de eerste jaren van naoorlogs Nederland is al veel geschreven, maar in de geschiedschrijving zijn die twee onderwerpen tot nu toe overwegend gescheiden behandeld. Een belangrijke *missing link* in de historiografie tussen de bezettingstijd en de fase daarna wordt gevormd door het korte naoorlogse bestaan van de voormalige illegaliteit, een onderwerp waarnaar tot nog toe vrijwel geen wetenschappelijk onderzoek is gedaan. In deze studie is het analyseren van die schakel tussen de bezettingsgeschiedenis en de naoorlogse geschiedenis van Nederland het hoofddoel, echter met deze beperking dat onderwerp van de analyse de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden zal zijn. Nagegaan wordt welke betekenis zij in die overgangstijd heeft gehad voor de vormgeving van politiek en maatschappij van naoorlogs Nederland. Hieronder vindt men een verklaring van de motieven voor het ondernemen van deze studie en een nadere plaatsbepaling en omschrijving van het onderzoek.

Dit onderzoek vindt zijn oorsprong in een doctoraal onderzoekscollege van de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, dat van 1973 tot 1975 onder leiding van prof. dr. A.F. Manning en dr. J. Bosmans plaatsvond. Het onderzoek richtte zich op een tot dan toe nagenoeg onontgonnen gebied, namelijk het bevrijde Zuiden en meer in het bijzonder op de politieke en maatschappelijke discussies daar.¹ Het project resulteerde in een grote hoeveelheid materiaal en diverse voorlopige verslagen, veelal per stad of streek.² Enkele van die verslagen vormden het beginpunt voor verdere onderzoekingen. De resultaten daarvan werden in de jaren daarna als docto-

¹ Eind jaren zestig publiceerde Manning over de politieke discussies in het bevrijde Zuiden: 'Geen doorbraak van oude structuren' in *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968) 61-87. De strekking daarvan is ook terug te vinden in A.F. Manning: 'De strijd om een nieuw Nederland in bevrijd gebied. Uit het zuiden geen nieuws' in *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* (Ed. A.H. Paape e.a. deel 15 (Amsterdam 1975) 2398-2402).

² Ze betreffen Eindhoven, Tilburg, 's Hertogenbosch, Waalwijk, de Mijnstreek, Nijmegen en Breda. Materiaal en verslagen zijn gedeponneerd als Collectie Bevrijde Zuiden (CBZ) bij de vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

raalscripties gepresenteerd en in veel gevallen enige tijd later in bewerkte vorm gepubliceerd.¹

De geschiedschrijving over de voormalige illegaliteit en haar diverse onderdelen was in de jaren '70 en is ook nu nog uiterst beperkt. Een van de meest actieve organisaties in deze roerige tijd, zowel op lokaal niveau als in het bevrijde Zuiden als geheel, was de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN). Deze kwam in bovengenoemde verslagen en publikaties wel aan de orde, maar veelal zijdelings en dan vooral waar het ging om de plaatselijke gang van zaken bij arrestaties, zuivering en benoemingen. In de politieke en maatschappelijke discussies over herstel en vernieuwing leek zij een secundaire rol te spelen.² In die discussies overheerste de van de GOIWN onafhankelijke oud-illegale pers. De connecties tussen beide bleven onduidelijk.

Van de publikaties over organisaties van de voormalige illegaliteit is die van Sandberg over de Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC) de meest uitvoerige.³ Maar deze laat de zuidelijke ontwikkelingen en de GOIWN nagenoeg buiten beschouwing. De andere twee, van respectievelijk Meulenbelt en van Holla en Van Riessen⁴, bieden niet meer dan een schets van de GOIWN. Alle drie genoemde auteurs waren bovendien geen vakhistorici, maar destijds betrokkenen, hun bijdragen waren de eerste overzichten en verschenen in gedenkboeken.

De formaties van de gewapende illegaliteit – Knokploegen (KP), Raad van Verzet (RVV) en Ordedienst (OD) – werden in september 1944 gebundeld in de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). De geschiedenis van deze veelal als BS aangeduide formatie en haar gedeeltelijke overgang naar de Koninklijke Landmacht werd uitvoerig en goed gedocumenteerd beschreven door Van Ojen.⁵ Hij legde daarbij de nadruk op de institutionele en organisatorische aspecten, d.w.z. op het kader en de centrale organen. Aan de lotgevallen van de lokale eenheden en manschappen, hun samenstelling en aanpassingsproblemen en bemoeienissen met andere dan militaire zaken schonk hij slechts summier aandacht.

De Jong bood in het tiende deel van zijn grote werk over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog (1980) het eerste panoramische beeld van de geschiedenis van het bevrijde Zuiden.⁶ Zijn aanpak, het scheppen van een totaaloverzicht door beschrijving van de hoofdproblemen met behulp van literatuur en kerndocumenten, resulteerde in een uiterst nuttige synthese met enkele wezenlijke correcties. Zo stelde hij

¹ J. L. G. van Oudheusden, en J. A. M. Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen in het bevrijde Zuiden. Eindhoven's Heerlenbosch Waalwijk 1944-1945. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland deel XXXVIII* (Tilburg 1977), Wil Klaassen 'De vakbeweging in het bevrijde Maastricht (september 1944 – augustus 1945)', in *Jaarboek voor socialisme en arbeidersbeweging*, 1979: 225-286, Henk Termeer, *Nijmegen frontstad. September 1944 – mei 1945. Politiek en vakbeweging* Gelderse Historische Reeks, deel XIII (Zutphen 1979), Pieter van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland. Voor een socialistische partij. september 1944 – juli 1945* (Amsterdam 1984).

² Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 116. Deze interpretatie wordt bevestigd door L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, X a Het laatste jaar*, ('s-Gravenhage 1980), 701.

³ H. W. Sandberg, *Witboek van de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding* (Amsterdam 1950).

⁴ J. Meulenbelt, 'De afwikkeling van het verzet in *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd* 4 delen (Amsterdam/Amsterdam 1948-1955) IV, 217-240 (hierna afgekort als O&V), H. B. S. Holla en H. van Riessen 'Politiek en verzet in *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* 2 delen (Kampen/Bilthoven 1951) II 488-528 (hierna afgekort als HGG).

⁵ G. J. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* 2 delen (s. Gravenhage 1972).

⁶ De Jong, *Koninkrijk, X a*.

het voornamelijk negatieve beeld bij dat de Enquêtecommissie inzake het regeringsbeleid 1940-1945 begin jaren '50 had gegeven van de rol van de georganiseerde voormalige zuidelijke illegaliteit in de strijd om de arrestatiebevoegdheid en van de rol van het Militair Gezag in het bevrijde Zuiden.⁹ Maar wat De Jong niet deed en ook niet beoogde, was het reconstrueren van een samenhangende geschiedenis van de diverse elementen, van hoog tot laag, van de voormalige illegaliteit in het Zuiden; dat is wel het doel van deze studie

Wat is de zin van een geschiedschrijving van de totaliteit van de voormalige illegaliteit, d.w.z. het geheel van de verschijningsvormen, waarin elementen uit de vroegere illegaliteit zich na de bevrijding op de diverse terreinen als oud-illegaal presenteerden, te weten de GOIWN, de BS en de oud-illegale pers? Welke redenen zijn er om het niet te laten bij de afzonderlijke geschiedschrijvingen van diverse naoorlogse fenomenen met een min of meer illegale achtergrond, zoals de Stichting 1940-1945, de strijdkrachten, de oud-illegale bladen en thema's als de berechting van politiek verdachten en de zuivering?¹⁰

De behoefte aan een geschiedschrijving van de voormalige illegaliteit als geheel vloeit wat deze studie betreft voort uit de tendens in de internationale historiografie om oorlogen, en de Tweede Wereldoorlog in het bijzonder, te beschouwen in het licht van de vraag in hoeverre er ten opzichte van de voorgaande en de erop volgende perioden sprake was van continuïteit of verandering.¹¹ Voor Nederland en de Westeuropese landen neigt men in toenemende mate tot een beeld van fundamentele continuïteit in de politieke en maatschappelijke structuren van vóór en na de Tweede Wereldoorlog. Deze oorlog vormt in die visie dus geen breuk, maar slechts een tijdelijke onderbreking in dat continuum.¹² Overigens is deze continuïteitsthese voor de Nederlandse situatie bestreden.¹³ De discussie lijkt dus nog niet beslecht. De bestudering van de naoorlogse geschiedenis van een belangrijk fenomeen uit de bezettingstijd als de illegaliteit zou daaraan een nuttige bij-

⁹ Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940 – 1945. *Verlag houdende de uitkomsten van het onderzoek Verslagen Bijlagen Verhoren* delen I – VIII (s-Gravenhage 1949 – 1956), hierna afgekort als *Enq* het betreft hier deel V.

¹⁰ *Woord gehouden Veertig jaar Stichting 1940-1945* (s-Gravenhage 1985), Van Ojen. *De Binnenlandse Strijdkrachten*, Peter Bak, *Harde koppen rechte lijnen. De lokale en regionale edities van Trouw in oorlogstijd* (Kampen 1993), A.D. Belinfante, *In plaats van bijtijdsdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978), J.C.H. Blom, A.C. t Hart, I. Schoffer. *De affaire Menten 1945-1976* (s-Gravenhage 1979), Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van foute Nederlanders* (z.p. 1989).

¹¹ Arthur Marwick, *War and social change in the twentieth century. A comparative study of Britain, France, Germany, Russia and the United States* (London 1974), J.C.H. Blom. 'The Second World War and Dutch society: continuity and change', in *Britain and the Netherlands VI (War and society)*. Ed. A.C. Duke en C.A. Tamse (Den Haag 1977), 228-248, W. Długoborski, 'Einleitung. Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie', in W. Długoborski (Ed.) *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder* (Göttingen 1981) 11-61, Ch.S. Maier, 'The two postwar eras and the conditions for stability in twentieth century western Europe', *American historical review* 86(1981), 327-352.

¹² Zie Maier, 'The two postwar eras', 351-352 en voor Nederland als eerste Blom, 'The Second World War and Dutch society' en vervolgens de diverse bijdragen aan het themanummer over het eerste decennium na de bevrijding van *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96(1981), ook gepubliceerd als *Herrijzend Nederland in de periode 1944 – 1955*. Ed. P.W. Klein en G.W. van der Plaats (s-Gravenhage 1981).

¹³ H. van Galen Last, 'Van onderduikers tot provo's', *Spiegel Historiael* 19(1984), 358-363, G.R. Zondergeld, 'De these van J.C.H. Blom nader bezien', *Kleio* 25(1984) nr. 8, 1-6, B.G.J. de Graaff. 'Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd', *De Gids* 148(1985) 552-562, J.C.H. Blom, 'De Graaffs grote vergissing. Een antwoord', *De Gids* 148(1985) 563-570, B.G.J. de Graaff. 'Bloms klemmende antwoord', *De Gids* 148(1985), 684-685.

drage kunnen leveren en wel door duidelijk te maken of de invloed van de voormalige illegaliteit inderdaad zo beperkt is geweest.

Grofweg geschetst, ziet het bestaande beeld van de rol van de Nederlandse illegaliteit er ongeveer als volgt uit. Een van de belangrijkste ontwikkelingen uit de bezettingstijd was het ontstaan van illegale organisaties. Die waren nieuw en uniek en gingen qua samenstelling en methode tegen vrijwel alle bestaande tradities in. Na een aarzelende en late start kreeg die illegaliteit als geheel op den duur een grote invloed op en betekenis voor de houding van de bevolking tijdens de bezetting.¹⁴ In de zeer bijzondere, afwijkende omstandigheden van toen functioneerde zij als de draagster en voorvechter bij uitstek van het verlangen om de bezetter de voet dwars te zetten, bedreigde burgers te helpen en actief bij te dragen aan de bevrijding. Maar deze tendens tot herstel van de vooroorlogse nationale onafhankelijkheid en democratie ging gepaard met nadrukkelijke hervormingswensen.¹⁵ De illegaliteit droeg dus het streven naar zowel continuïteit als naar verandering in zich. Het laatste werd meestal aangeduid met de vage term 'vernieuwing'. Toen met de algehele bevrijding van Nederland in mei 1945 een eind kwam aan die uitzonderingstoestand, viel ook de voormalige illegaliteit uiteen en voorzover zij zich in de Grote Adviescommissie der Illegaliteit nog nationaal had georganiseerd, nam zij, weliswaar onder protest, genoeg met een onbeduidende rol. De traditionele politieke en maatschappelijke groeperingen en structuren namen na enige verwarring en reorganisatie hun plaats weer in.

In syntheses van de Nederlandse geschiedenis die deze periode beslaan¹⁶ en in studies over bepaalde aspecten daarvan¹⁷ overheerst dan ook het perspectief van het herstel. Pas kort na mei 1945, wanneer de oude structuren weer zichtbaar worden, begint de eigenlijke geschiedenis weer, onderbroken door oorlog, bezetting en de chaos na de bevrijding van het Zuiden. In die optiek wordt de periode van het bevrijde Zuiden beschouwd als de chaotische nasleep van de deelbevrijding. Deze onoverzichtelijke en verwarrende periode wordt veelal slechts interessant gevonden voorzover ze de eerste aanzetten te zien geeft van ontwikkelingen die zich later, in vastere vorm en in nationale omvang, zullen doorzetten. Het beeld van het bevrijde Zuiden en van de rol van de voormalige illegaliteit daarin is dus in de verdrukking geraakt door de gevestigde visie van het vlotte herstel op nationaal niveau na mei 1945. Bovendien is dat beeld verbrokkeld en onvolledig doordat slechts enkele oud-illegale activiteiten in het bijzonder aandacht kregen bij de behande-

¹⁴ A. A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet. Ideeel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983), 235; De Jong, *Koninkrijk VII* 1025, 1084-1086.

¹⁵ Vgl. B. Bakker, D. H. Couvee, J. Kassies, *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* ('s-Gravenhage 1963); H. J. C. Termeer, 'Een tijd om nooit te vergeten. Verzet in Nederland 40-45', *Kleio* 23(1982) nr 7, 24-29.

¹⁶ Zo bijvoorbeeld J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XV (Haarlem 1982) 269-316, aldaar 271-173; E. H. Kossmann, 'De lage landen van 1780 tot 1970', in *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel III (Amsterdam/Brussel 1977), 285-292.

¹⁷ Zo bijvoorbeeld J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland, II De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990) 13-17, 18 e.v.; F. J. F. M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhoorn - Drees 24 juni 1945 - 3 juli 1946* (Assen/Amsterdam 1977), 38-48; J. H. J. van den Heuvel, D. M. Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw. Het naoorlogse herstel van het openbaar bestuur in de provincie Zeeland* (Middelburg 1987); A. C. van Heusden, J. H. J. van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel. De wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947* (Assen 1993); Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag*; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*; Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).

ling van afzonderlijke fenomenen.¹⁸ De overige activiteiten en het zicht op het totaal van de strevingen en bezigheden van de voormalige illegaliteit ontbreken in dat beeld, of zijn, zoals in de gedenkboeken van de voormalige illegaliteit, achteraf en vertekend getypeerd met de term 'afwikkeling'.¹⁹

Als men, zoals in deze studie, wil nagaan welke de maatschappelijke en politieke effecten van het optreden van de voormalige illegaliteit als geheel op de samenleving in die eerste periode van het bevrijde Zuiden zijn geweest, dan zal het nodig zijn alle verbanden waarin oud-illegalen zich als zodanig manifesteerden, in relatie tot elkaar te behandelen. Pas dan kan een overzicht ontstaan van de gehele erfenis van de illegaliteit en kan ook de betekenis daarvan duidelijk worden, in eerste instantie voor het bevrijde Zuiden, maar uiteindelijk ook voor de snelle restauratie in de hele Nederlandse samenleving na mei 1945. In dat verband is het van belang dat in de Franse en Belgische historiografie wél diverse studies zijn gewijd aan de ontwikkelingen tijdens en na de bevrijding en dat de positie van de oud-illegaliteit als geheel daarin een belangrijke plaats inneemt.²⁰ Toch biedt geen van die studies een integrale geschiedenis van de voormalige illegaliteit, zoals hier wordt beoogd. Men beperkt zich veelal tot een van haar organisaties en tot haar politieke invloed en doet met betrekking tot de voormalige illegaliteit niet wat André Prost wél voor de oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog heeft gedaan, namelijk nagaan welke invloed die groep op de samenleving heeft uitgeoefend.²¹

Voor het bevrijde Zuiden willen we dus proberen – ook al is er geen vergelijkbare voorbeeldstudie over de voormalige illegaliteit voorhanden – te komen tot een samenhangende behandeling van alle verschijningsvormen van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden. Dat biedt de mogelijkheid na te gaan op welke terreinen, waarom en hoelang de voormalige illegaliteit het nodig en nuttig vond zich als zodanig te manifesteren, hoe zij zich organiseerde, op welke punten er interne en externe tegenstellingen ontstonden, hoe en waarom zij desintegreerde en hoe de verhouding tussen de voormalige illegaliteit enerzijds en de buitenwereld, respectievelijk autoriteiten, traditionele

¹⁸ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*. De Jong, *Koninkrijk*. X a; Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, Bank, *Opkomst en ondergang van de N.B.*, Belintante, *In plaats van Bijtjesdag*; Romijn, *Snel streng en rechtvaardig*. Van den Heuvel/Lagtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*; Van Heusden/Van den Heuvel, *Pijnlijk herstel*.

¹⁹ Meulenbelt, 'De afwikkeling van het verzet', 217.

²⁰ Bijvoorbeeld Robert Aron, *Histoire de la Libération de la France (juin 1944 – mai 1945)* (Parijs 1959); H. Noguères, *Histoire de la Résistance en France*. Tôme 5 *Au grand soleil de la Libération, 1er juin 1944 – 15 mai 1945* (Parijs 1981); Claude Bourdet, *L'aventure incertaine De la Résistance à la Restauration* (Parijs 1975); het aan bevrijding en overgangsgeslag in Noord-Frankrijk gewijde themanummer van de *Revue du Nord* 57(1975), nr. 226. H.J. Copeland (jr.), 'The resistance and post liberation French politics 1940 – 1946' (niet gepubliceerde dissertatie Cornell University, 1966). S.Ph. Kraemer, 'The provisional republic: the collapse of the French resistance front and the origins of postwar politics: 1944 – 1946' (niet gepubliceerde dissertatie Princeton University, 1971). Jacques Debû-Bridel, *De Gaulle et le Conseil National de la Résistance* (Parijs 1978); Grégoire Madjarian, *Conflits, pouvoir et société à la Libération* (Parijs 1980), C.L. Foulon, *Le pouvoir en province à la Libération Les Commissaires de la République (1943 – 1946)* (Parijs 1975); C.L. Foulon, 'L'opinion, la Résistance et le pouvoir en Bretagne à la Libération', *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale* 30(1980) nr.117, 75-100, Pierre Laborie, 'Opinion et représentations: la Libération et l'image de la Résistance', *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale* 33(1983) nr. 131, 65-91. Voor België: J. Gotovitch, 'Sous la régence; résistance et pouvoir', *Courrier Hebdomadaire* (van het Centre de Recherche et d'information socio-politique, Brussel), nr. 999(1983); Geoffrey Warner, 'La crise politique belge de novembre 1944. un coup d'Etat manqué?', *Courrier Hebdomadaire*, nr. 798 (mai 1978), 2-26. F. Balace, C. Dupont, 'Les Anciens et le roi Facteurs de cohésion et de divergence 1945-1950', *Cahiers/Bijdragen van het Navorings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* nr. 9 (1985), 123-174.

²¹ André Prost, *Les anciens combattants et la société Française, 1914-1939* 3 delen (Parijs 1977); verscheen ook in populaire uitgave onder de titel *Les anciens combattants, 1914-1940* (Parijs 1977).

krachten, pers en publieke opinie anderzijds zich ontwikkelde. De antwoorden op die vragen zijn van direct belang voor het probleem van continuïteit en verandering. Bij elkaar geven zij immers een genuanceerd inzicht in de wijze waarop een zo baanbrekend en nieuw instituut als de illegaliteit in de eerste acht maanden na de bevrijding van het Zuiden als georganiseerde oud-illegaliteit is blijven voortbestaan naast de zich herstellende traditionele krachten, in hun wederzijdse beïnvloeding en in de omstandigheden, onder invloed waarvan dit *Fremdkörper* in vredestand uiteindelijk tenonderging.

Dat deze studie zich beperkt tot bevrijd Zuid-Nederland in de periode september 1944 – mei 1945 heeft twee redenen. De eerste is dat de geschiedenis van de voormalige illegaliteit in het Zuiden nog helemaal niet beschreven is, terwijl over de activiteiten van de GAC op landelijk niveau al een eerste overzicht van Sandberg is verschenen. Ten tweede heeft de uitzonderingstoestand in het bevrijde Zuiden langer geduurd en is ze ingrijpender geweest dan in het Noorden en Westen. Deze omstandigheid heeft het aan- en inpassingsproces van de voormalige illegaliteit diepgaand beïnvloed. Overigens zal in het laatste hoofdstuk geprobeerd worden de zuidelijke en landelijke ervaringen op dit terrein te vergelijken en te evalueren.

Een tweede beperking van dit onderzoek betreft de maatschappelijke terreinen waarop de voormalige illegaliteit actief was. Omdat individuele oud-illegalen zich met talloze zaken bemoeiden, is in eerste instantie gekozen voor die kwesties, waarvoor oud-illegalen in georganiseerd verband de meeste moeite deden. Dat waren de arrestatie en berechting van politiek verdachten, de zuivering van allerlei maatschappelijke sectoren, de 'vernieuwing' van maatschappij en politiek en de bestuurlijke wederopbouw.

Het onderzoek voor deze studie bestond technisch gezien uit twee delen. Enerzijds moesten de bronnen worden onderzocht van en over de voormalige illegaliteit en die van de diverse organisaties waarin zij een groot aandeel had. Anderzijds moesten de resultaten van dat bronnenonderzoek vergeleken en gecombineerd worden met datgene wat uit de hiervoor genoemde literatuur bekend was over diverse al wel bestudeerde deelonderwerpen. Beide elementen samen vormen de basis voor het geven van een compleet beeld van de voormalige illegaliteit in deze periode.

Wat betreft de bronnen van de voormalige illegaliteit in het Zuiden was de uitgangspositie ongunstig. Het centrale archief van de GOIWN kon, ook na intensieve naspeuringen, niet worden teruggevonden; de laatste sporen lopen circa 1948/49 dood.²² Het is echter gelukt om uit de archieven van Militair Gezag, Binnenlandse Strijdkrachten en uit vele zeer verspreide particuliere collecties van hoofdbestuurders, kaderleden en gewone leden van de GOIWN een verzameling van de belangrijkste stukken op centraal niveau te reconstrueren. Van de lagere echelons, provincies, districten en afdelingen zijn voor enkele verspreide regio's vrij complete collecties achterhaald. Dit materiaal maakt het mogelijk een goed beeld te geven van de ontwikkelingen en verhoudingen in de GOIWN en van de initiatieven die zij nam.

Een gelukkige omstandigheid is dat van de meest actieve en belangrijke afdeling, die van Eindhoven, de 'hoofdstad' van het bevrijde Zuiden, een vrijwel volledige verzame-

²² Verslag interview met Raaijmakers, in 1945-1946 algemeen secretaris der GOIWN. Nadat de eigen naspeuringen van de auteur waren doodgelopen, liet de toenmalige secretaris-generaal van het ministerie van Defensie, drs. G.H.J.M. Peijnenburg, het hoofd van het Centraal Archief Depot (CAD) van dat ministerie, G. Gans, nog een onderzoek instellen. Ook dat leidde niet tot het gewenste resultaat; zie: Verslag betreffende het onderzoek naar de vindplaats van het archief van het Algemeen Secretariaat van de GOIWN in opdracht van de secretaris-generaal van het ministerie van Defensie door het hoofd CAD, d.d. 20 juli 1982 (in bezit auteur). De laatst bekende algemeen secretaris en beheerder van het archief was H. Warringa te 's-Hertogenbosch.

ling notulen van haar bestuursvergaderingen is teruggevonden. Verder werden van de meeste stedelijke afdelingen de ledenlijsten achterhaald en van een tweetal districten, namelijk Breda en Nijmegen, bovendien de archieven van de ballotagecommissies. Vooral die ledenlijsten zijn heel nuttig gebleken. Allereerst zijn ze vergeleken met andere persoonsgegevens over illegale werkzaamheden, zodat de mate van representativiteit van de GOIWN voor de hele zuidelijke illegaliteit kon worden vastgesteld. Verder dienden die ledenlijsten en de persoonsgegevens over illegale activiteiten (uit diverse archieven en de literatuur) als basis voor het samenstellen van een personenbestand van de zuidelijke illegaliteit. Dat bestand van circa drieduizend namen bleek in de loop van het verdere onderzoek uitermate nuttig om na te gaan in hoeverre de bij de talrijke initiatieven betrokken personen een illegale achtergrond hadden en om aldus bepaalde groepen of initiatieven te kunnen typeren. De ballotage-archieven stelden ons in staat de toepassing van de ballotage-reglementen in concrete, min of meer exemplarische gevallen te toetsen aan de praktijk en ook de representativiteit en de kenmerken van het ledenbestand der GOIWN te onderzoeken, beide in zowel stedelijke als landelijke gebieden.

Voor gegevens over de maatschappelijke invloed van de voormalige illegaliteit zijn met name de archieven van het Militair Gezag en van de Binnenlandse Strijdkrachten essentieel. Het tijdvak van het bevrijde Zuiden is waarschijnlijk een van de best gedocumenteerde perioden uit de Nederlandse geschiedenis en dat is te danken aan het Militair Gezag (MG). Dat MG was op centraal en lokaal niveau tot het voorjaar van 1945 de regelende instantie waar het ging om het binnenlands bestuur in de breedste zin van het woord. Die bureaucratie van correspondentie en wekelijkse en maandelijkse rapportages op alle niveaus en op allerlei deelterreinen van het hele maatschappelijke leven is terecht gekomen in het enorme archief van het Militair Gezag.²³ Het is een onmisbare *Fundgrube* voor de historie van deze periode in het algemeen en voor die van de 'inpassing' van de voormalige illegaliteit in het bijzonder.

De archieven van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) zijn uiteraard meer toegespitst op militaire zaken. Toch beperkten de BS zich met name in de eerste maanden van hun bestaan bepaald niet tot militaire aangelegenheden. Voor de beschrijving van de militaire en maatschappelijke kanalisatie van de gewapende delen van de vroegere illegaliteit en hun aspiraties en aanpassingsproblemen vormt het BS-archief dan ook de belangrijkste bron.

De hiërarchische opzet van het MG en de BS zorgde ervoor dat alleen zaken van bovenlokaal belang tot de hogere regionen doordrongen. Zuiver lokale affaires werden op plaatselijk niveau afgedaan. Om die reden werd bij het onderzoek steeds begonnen met het doornemen van de archieven van de hoogste organen. Van het archief Militair Gezag waren dat de dossiers van de chef-staf Militair Gezag, het Stafbureau, het Secretariaat en de centrale secties. Wat deze laatste betreft werd het onderzoek geconcentreerd op de secties I Binnenlands Bestuur, II Juridische Zaken, III Politie en XI Voorlichting. Op grond van de beschrijving in de inventarissen werden grote aantallen stukken van deze secties op het centrale en provinciale niveau doorgenomen. Alleen als daarvoor concrete aanleiding bestond, werden incidenteel nog wel stukken van de andere centrale secties geraadpleegd of werd doorgestoten naar archieven van afzonderlijke districten.

Voor wat betreft de Binnenlandse Strijdkrachten kwamen, behalve het archief van de

²³ Vgl. M. de Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland, september 1944 – december 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie afdeling geschiedenis RU Utrecht, 1971) en Johan Brand de Boer, Willem Jonkman, *Militair Gezag in Groningen. Stad en provincie na de bevrijding, april-oktobei 1945* (Assen/Maastricht 1990). Beide studies behandelen het Militair Gezag en zijn activiteiten als geheel, beperkt tot de genoemde provincies.

staf van de Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten, vooral de archieven van de Stoottroepen voor bestudering in aanmerking, omdat deze volgens de literatuur het grootst oud illegale element bevatten²⁴ Aldus werden de archieven van het Commando Zuid, het Commando Brabant en het Commando Limburg van de Stoottroepen doorgenomen Bovendien werden de dossiers onderzocht die betrekking hadden op de organisatie van de bewakingstroepen in de diverse zuidelijke gewesten, omdat een eerder deelonderzoek suggereerde dat het kader van die bewakingstroepen veelal uit voormalige illegalen bestond.²⁵

Behalve uit de ongepubliceerde bronnen werd voor het verkrijgen van gegevens van en over de voormalige illegaliteit ook geput uit de periodieke pers in het bevrijde Zuiden. Van de kant van de georganiseerde illegaliteit verscheen sinds 1 april 1945 wekelijks *De Vrije Stem* als orgaan van de GOIWN Diverse GOIWN-districten gaven al eerder mededelingenbladen uit. Vóór 1 april 1945 was *De Vrije Stem* een van de vele regionaal en lokaal verschijnende voortzettingen van kleine illegale periodieken. Daarnaast bleven ook, veelal in de grotere steden, voortzettingen uitkomen van de grote illegale bladen. Dan waren er nog de nieuwe bladen die door de BS of onderdelen daarvan werden uitgebracht en waarin voormalige illegalen een grote rol speelden. Tot slot zijn nog te vermelden de normale niet-oud-illegale, regionale of lokale dagbladen, die voor deze studie vooral door hun berichtgeving over en commentaar op activiteiten van de voormalige illegaliteit van belang zijn. Behalve de normale dagbladen zijn bovengenoemde periodieke publikaties systematisch doorgenomen. Ten aanzien van de vele dagbladen werd echter volstaan met de integrale bestudering van enkele (in deze periode overigens heel dunne) kranten (*De Gelderlander*, het *Nijmeegsch Dagblad*, het *Nieuwsblad van het Zuiden*, *Oost-Brabant* en *Veritas*) en het naslaan van elders genoemde belangrijke artikelen.

Bovengenoemde schriftelijke bronnen werden aangevuld met correspondentie en gesprekken met destijds betrokkenen Voor een groot deel waren dat dezelfde personen van wie ook de particuliere verzamelingen werden geraadpleegd. Die collecties van privépersonen bleken voor dit onderzoek van grote waarde, omdat ze stukken bevatten die in de officiële archieven niet aanwezig waren Aldus werd in de bronnenbasis een zekere, zij het niet optimale, spreiding bereikt wat betreft geografische en illegale herkomst en de soort van oud-illegale activiteit. Beschikbaarheid, bereikbaarheid en andere min of meer onberekenbare factoren hebben de selectie mede beïnvloed Voor een precieze opgave van de zegslieden verwijs ik, evenals voor al de hiervoor genoemde bronnen, naar het overzicht van archivalia.

De wijze waarop de onderzoeksresultaten hier zijn gepresenteerd, verdient een aparte toelichting, zowel waar het gaat om de gehanteerde terminologie, de indeling van de stof als de uitgebreidheid van dit onderzoeksverslag. De uiteindelijke indeling in hoofdstukken en paragrafen mag de lezer misschien heel logisch voorkomen, toch is ze gedurende het gehele onderzoek een constante bron van zorg en problemen geweest en heeft ze pas in het allerlaatste stadium haar definitieve vorm gekregen

Dat ordeningsprobleem is in dit geval van fundamentele aard, omdat het direct samenhangt met het structureel ongewone karakter van de bestudeerde overgangstijd. Allereerst

²⁴ De Jong *Koninkrijk*, X a 748-758

²⁵ C.C.P.J.M. Franken, 'Een stad in beroering. De rol van de Binnenlandse Strijdkrachten in Tilburg in de periode 5 september 1944 – 8 augustus 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN 1980)

was er in het bevrijde Zuiden op politiek en maatschappelijk gebied vrijwel niets normaal of constant in de betekenis die daaraan in vredetijd wordt gehecht. Bij de geschiedschrijving van een maatschappij in vredetijd kan men werken met min of meer vaststaande maatschappelijke en politieke instituties, structuren en begrippen, die met enige uitleg afdoende begrepen worden. Maar in de bestudeerde periode was het contact met de centrale overheid in Londen uiterst moeizaam en was men van de nationale toppen van tal van maatschappelijke en politieke organisaties en overheidsinstellingen in het Westen des lands afgesneden, terwijl op militair gebied de geallieerde legerautoriteiten de dienst uitmaakten. Bovendien stonden de bestaande en vooroorlogse maatschappelijke en politieke structuren op de helling: een groot deel van de normale burgerautoriteiten en van de traditionele pers was uitgeschakeld en allerlei nieuwe en tijdelijke groepen en instellingen gaven de toon aan.

Er vonden – ook anders dan in vredetijd – grote veranderingen plaats in korte perioden (maanden, weken). Twee of drie verschillende personen als burgemeester of als commissaris van politie binnen een maand was geen uitzondering; alles leek mogelijk. Bovendien waren er de eerste maanden grote plaatselijke verschillen, niet alleen in de machtsverhoudingen, maar ook in de positie van een en dezelfde instantie in verschillende steden. Die kenmerkende onvastheid – inhoudelijk, chronologisch en geografisch – had natuurlijk ook haar weerslag op de maatschappelijke taakverdeling. Zaken die in vredetijd geheel los van elkaar staan, zoals de benoeming van een waarnemend burgemeester, de arrestatie van politiek verdachten en de mate van openbaarheid in de plaatselijke pers, waren in het bevrijde Zuiden ten nauwste met elkaar verbonden. In de geschiedschrijving van die periode moeten ze dus ook in hun onderlinge verband behandeld worden.

De eerdergenoemde leemte in de geschiedschrijving van het bevrijde Zuiden enerzijds en de alomtegenwoordige instabiliteit, de grote dichtheid van de ontwikkelingen en hun sterke onderlinge verwevenheid anderzijds hebben grote gevolgen gehad, zowel inhoudelijk als voor de indeling en voor het ruimtebeslag van de onderzoeksresultaten. Allereerst is het lastig zoeken naar regelmaat en continuïteit in een samenleving waarin uitzondering de regel is. Zo konden de vele nieuwe groepen en hun initiatieven bij gebrek aan eerdere geschiedschrijving niet bij voorbaat als onbelangrijk worden afgedaan, ook al stierven ze soms een snelle dood. Het ging immers om de vraag waarom hun bestaan zo kort was en welke factoren daarbij de doorslag gaven. Daarom was er ook in die gevallen een verkenning nodig. Men zou de chaotische periode van het bevrijde Zuiden in dit opzicht kunnen vergelijken met een langdurige chemische reactie tussen verschillende bekende en onbekende stoffen. Ons is het hier niet zozeer te doen om de uitslag van dat chemische proces, omdat al bekend is welke elementen in vaste vorm zijn neergeslagen. Centraal staan hier de vragen: hoe is dat proces zelf verlopen, hoe zit het oud-illegale element in elkaar en welke invloed heeft het op de andere elementen gehad.

Om de fenomenen van de overgangstijd te typeren moest vanwege het ontbreken van formele structuren vaak gebruik worden gemaakt van vage beschrijvende termen ('voormannen', 'leiding', 'aanhang', 'achterban', 'sympathisanten', 'club', 'beweging', 'vernieuwing') of moesten nieuwe begrippen worden gehanteerd ('bevrijdingsillegaliteit', 'kernleden', 'volksbewegingsgroep'). Wat betreft de indeling moesten de vele al dan niet diffuse nieuwe groepen en instellingen naargelang hun belang getypeerd of beschreven worden, moest er een evenwicht gevonden worden in de behandeling van de ontwikkelingen op plaatselijk, provinciaal en landelijk niveau, en moest bij de analyse van de hoofdthema's (machtssituatie, arrestaties, zuivering, vernieuwing) aan hun sterke onderlinge samenhang recht worden gedaan.

Om aan die soms tegenstrijdige vereisten zoveel mogelijk te voldoen, is gekozen voor een gemengd chronologisch-thematische opzet in drie delen. Deel I beschrijft onder de titel "Problemen van oorlog en bevrijding" in twee chronologische hoofdstukken de achtergronden (hoofdstuk 1) en de wilde fase rond de bevrijding (hoofdstuk 2). In het eerste hoofdstuk staan de nationale en zuidelijke voorgeschiedenis centraal, in het tweede komen na de problemen die de bevrijding voor de illegaliteit bracht, de machtswisselingen in de eerst bevrijde gebieden aan de orde. Deel II, getiteld "De oud-illegale concentraties", is thematisch van opzet en bevat een beschrijvende en kwantitatieve analyse van de hoofdrolspelers: achtereenvolgens de GOIWN (hoofdstuk 3), de BS (hoofdstuk 4) en de oud-illegale pers (hoofdstuk 5). Daarbij gaat het steeds uitsluitend om het interne functioneren van die organisaties en bladen, hun samenstelling en hun idealen. Deel III heet "Oud-illegaliteit en maatschappij" en behandelt in chronologische hoofdstukken de vraag welke invloed die oud-illegale concentraties op maatschappelijk en politiek terrein hebben gehad. Hoofdstuk 6 betreft de verkenningsfase (medio oktober – eind november), hoofdstuk 7 de confrontatiefase (begin december – medio februari) en hoofdstuk 8 de normalisatiefase (medio februari – mei).

DEEL I

PROBLEMEN VAN OORLOG EN BEVRIJDING

Hoofdstuk 1

Achtergronden

Voor een goed begrip van de abnormale leefwereld van het bevrijde Zuiden met zijn veelheid aan overgangsfenomenen is het noodzakelijk vooraf kennis te maken met de ‘werelden’ die elkaar daar na vier jaar weer ontmoetten. In wezen gaat het om vier ‘invloedsferen’ die – met elkaar en in concurrentie met elkaar – in de *melting pot* van het bevrijde Zuiden vorm gaven aan de synthese van naoorlogs Nederland. Het zijn achtereenvolgens de vooroorlogse maatschappij, bezet Nederland bovengronds, bezet Nederland ondergronds (verzet en illegaliteit) en wat wel ‘Nederland in Londen’ is genoemd.¹ Elk van de drie laatstgenoemde werelden was gedurende de bezettingsjaren betrekkelijk geïsoleerd van de overige en beschouwde zich als drager van wat men voorlopig Nederlands ‘erfgoed’ zou kunnen noemen. Wij beperken ons hier tot de grote lijnen en de onderlinge verhoudingen en stellen daarbij uiteraard de illegaliteit centraal.

1.1 De vooroorlogse maatschappij

Er werd tijdens de bezetting in de illegale pers en direct na de bevrijding van Zuid- en Noord-Nederland veelal negatief geschreven over de ‘vooroorlogse periode’, een tijds-aanduiding waarmee vooral de jaren dertig werden bedoeld. Natuurlijk was de grote economische crisis met haar ingrijpende gevolgen op sociaal terrein een van de hoofdonderwerpen van die algemene kritiek. Maar ook enige grondstructuren van het hele politiek-maatschappelijke bestel van die jaren, de verzuiling en de parlementaire democratie, moesten het ontgelden.

Het doel van deze paragraaf is een schets te geven van die vooroorlogse maatschappij. Deze zal bestaan uit zowel nationale als typisch Zuidnederlandse elementen. De zuidelijke ervaringen in de jaren twintig en dertig waren weliswaar in hun algemeenheid van nationale aard, maar daarbinnen zijn ook specifiek zuidelijke en katholieke kenmerken en ontwikkelingen aan te wijzen. Slechts in combinatie bieden zij een voldoende basis om de uiteenlopende hervormings- en restauratiewensen, zoals die in het bevrijde Zuiden werden geformuleerd, te verklaren.

De Nederlandse burger voelde zich indertijd op de eerste plaats lid van zijn eigen leefgemeenschap, zijn dorp of stad en zijn streek. In het gebied dat later het bevrijde Zuiden zou vormen, grofweg: Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en Zuid-Gelderland, was dat gevoel extra sterk omdat de directe geografische omgeving ook in religieus opzicht een eenheid vormde. Met uitzondering van het dunbevolkte Zeeland had het Zuiden een sterk groeiende, overwegend rooms-katholieke bevolking. Dit katholieke Zuiden, met Noord-Brabant en Limburg als kern, met zijn zachte g, zijn als gemoedelijk

¹ Zie J. van den Tempel, *Nederland in Londen. Ervaringen en beschouwingen* (Haarlem 1947).

bekend staande bevolking en zijn grote gezinnen, had in de laatste eeuw een grote ontwikkeling doorgemaakt. Van een economisch en cultureel achtergebleven gebied, 'het donkere Zuiden beneden de Moerdijk', was het langzaam maar zeker opgeklommen tot een regio die nationaal gezien meetelde, ook al hadden veel zuiderlingen zelf nog het gevoel achtergesteld te worden.²

De oorzaken van die emancipatie lagen vooral op economisch en politiek terrein. Het binnendringen van het moderne kapitalisme uitte zich tussen 1900 en 1930 heel duidelijk doordat industrie en nijverheid de tot dan toe leidende positie van de landbouw als voornaamste werkgever overnamen. Nergens in het land werkte dat effect van de industrialisatie zo sterk door.³ Niet alleen de vestiging van grote moderne industrieën als bijvoorbeeld Philips in Eindhoven, de steenkoolmijnen in Zuid-Limburg en Organon in Oss, die werden aangetrokken door de lage lonen in het Zuiden, maar ook de verdere ontwikkeling van de traditionele nijverheid (wol, sigaren, leer) droeg daaraan veel bij. Voorheen landelijke plaatsen als Eindhoven, Tilburg, Heerlen, Maastricht en Nijmegen waren in 1930 tot flinke steden uitgegroeid.⁴ Zeeland, "zes eilanden en een gespleten strook vasteland op de zuidelijke Scheldcoever",⁵ bleef daarentegen tot 1940 een overwegend agrarisch gebied, waar de Koninklijke Maatschappij De Schelde, een scheepsbouwbedrijf in Vlissingen, de enige grote industriële onderneming was.⁶

De politieke emancipatie van de Nederlandse katholieken werd met de grondwetsherziening van 1917 voltooid. De invoering van het algemeen kiesrecht en de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs maakten tenslotte een einde aan de langdurige politieke achterstelling van de mindervermogende burgers en van de katholieken en protestanten onder hen in het bijzonder. De tendens tot mobilisatie van de diverse bevolkingsgroepen in eigen organisaties op confessionele of levensbeschouwelijke basis die met de kiesrecht- en schoolstrijd gepaard was gegaan, de verzuijing, nam na 1918 in intensiteit toe. In de jaren twintig en dertig groeiden zo in rivaliteit met elkaar vier zuilen: de katholieke, de protestantse, de socialistische en, min of meer ondanks zichzelf, de neutraal-liberale.⁷ Elk van die zuilen kende een geheel eigen cultuur die beleefd werd in een netwerk van eigen organisaties, die samen alle levensgebieden besloegen.

In dit verband is vooral de katholieke zuil van belang. Doordat deze in praktisch heel het Zuiden een monopoliepositie had, vertoonde de zuidelijke samenleving althans in Limburg, Zuid-Gelderland, Noord-Brabant en Oost-Zeeuws-Vlaanderen enige bijzondere kenmerken. De leiding van de katholieke zuil berustte, evenals in de rest van Nederland, bij de geestelijkheid. Onder de onbetwiste leiding van de bisschoppen, in het katholieke Zuiden die van Roermond, 's-Hertogenbosch en Breda,⁸ ontwikkelde zich een zeer actief kerkelijk-sociaal leven onder de directe hoede van de parochiegeestelijken, de pastoors en kapelaans. Het bijzondere van de verzuijing in Zuid-Nederland is het monolithische, totale karakter van de katholieke zuil. Alleen in verstedelijkte industriegebieden als Eindhoven en de Mijnstreek vond men aanzienlijke concentraties niet katholieken. Dezen

² I. G. J. Verbeke: Van gewest tot provincie in *Akademiesdagen* Koninklijke Akademie van Wetenschappen deel I (Amsterdam 1947) 101-125. Gerard Brom: De opkomst van het Zuiden in *Ibidem* 126 e.v.

³ H. F. J. M. van den Eerenbeemt: *Industrieel ondernemerschap en mentaal klimaat 1914-1940*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland deel XLV (Tilburg 1979) 66.

W. R. Heere: Bevolkingsproblemen in J. E. de Quay (Ed.) *Het Nieuwe Brabant*. Deel II *Het Brabantse volk* ('s-Hertogenbosch 1953) 129-200, aldaar 150.

⁵ L. W. de Bree: *Zeeland 1940-1945*. Deel I (Middelburg 1979) 6.

⁶ Van den Eerenbeemt: *Industrieel ondernemerschap* 52-53.

Bosmans: Het maatschappelijk politieke leven 1918-1940 202.

⁸ De Zeeuwse eilanden ressorteerden onder het bisdom Rotterdam.

waren veelal uit andere delen van Nederland afkomstig en hadden vaak leidinggevende functies in de industrie. Autochtone niet-katholieken in meer dan marginale aantallen trof men verder nog aan in Nijmegen, Breda (Koninklijke Militaire Academie) en westelijk Brabant; zij waren meestal protestant. Met uitzondering van de Zeeuwse eilanden omvatte de katholieke zuil in het Zuiden dus vrijwel de hele samenleving en het totale maatschappelijke gebeuren. Uit defensieve overwegingen begonnen, was de mobilisatie van katholieken in eigen organisaties gaandeweg ook tot een principiële zaak geworden. Het ging er volgens Van den Eerenbeemt om dat de katholieke maatschappijvisie een fundamentele inbreng zou hebben op alle plaatsen en momenten van het leven.⁹

De katholieke elite, geestelijken, maar ook steeds vaker gestudeerde leken, wierp zich vol ijver op de culturele ontwikkeling van het Zuiden. Met name op het terrein van het onderwijs viel nog een aanzienlijke achterstand weg te werken. Juist in de periode 1918-1940 werden vele bijzondere instellingen voor middelbaar en beroepsonderwijs opgericht. Zo kwamen op het terrein van het hoger onderwijs de Katholieke Universiteit te Nijmegen (1923) en de Katholieke Handels Hogeschool te Tilburg (1927) tot stand.¹⁰

Met de industrialisatie van Noord-Brabant en Limburg diende ook het 'modern-dynamische cultuurpatroon'¹¹ zich in het Zuiden aan. De schaalvergroting en de nieuwe communicatiemiddelen (auto, film, radio) botsten met de waarden van de traditionele, kleinschalige en geïsoleerde katholieke gemeenschappen, waarin de zuiderling tot dan toe verkeerd had. Zo ontstonden er tegenstellingen en conflicten tussen werknemers en werkgevers; het persoonlijke paternalistische contact werd vervangen door georganiseerde vertegenwoordiging. Ook conflicten tussen geestelijkheid en werknemers of werkgevers kwamen voor, als deze laatste tegen de code van het traditionele gemeenschapsleven ingingen.¹²

Evenals de rest van Nederland werd het oplevende Zuiden ernstig getroffen door de diepe economische crisis van de jaren dertig. Een sterke en langdurige teruggang in de economische bedrijvigheid was er het gevolg van. Ook het Zuiden kreeg zijn deel van de crisis te dragen: sluiting van bedrijven, grote aantallen werklozen en verarming in alle bedrijfstakken toonden onverbloemd de schaduwzijde van de modernisering en van de opnemings in de internationale wereldeconomie. De nationale overheid, sinds 1918 geleid door confessioneel-liberale kabinetten, waarin de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) steeds prominent vertegenwoordigd was, voerde een orthodox-liberale aanpassingspolitiek. Ook op de aarzeland ingevoerde minimale steunregelingen werd na verloop van tijd bezuinigd.

De kritiek op het mede door de RKSP gevoerde crisisbeleid nam ook in katholieke kringen steeds meer toe. Het katholieke volksdeel was in politiek opzicht het meest homogeen en dat werd door herhaalde uitspraken van het episcopaat bewust bevorderd. In het Zuiden had dat veel succes, want de vier zuidelijke kieskringen (voor het hele land achttien) leverden in het interbellum constant de helft van het totale aantal RKSP-stemmen.¹³ Toch was de pas in 1926 officieel opgerichte RKSP in het Zuiden en met name in Limburg nooit echt geliefd geworden. Men volgde het parool van de bisschoppen gehoorzaam op en bracht zijn stem uit op de voornamelijk door politici uit het 'Noorden' beheerste RKSP.

⁹ Van den Eerenbeemt, *Industrieel ondernemerschap*, 120.

¹⁰ M. de Haas, 'Onderwijs in Brabant sinds 1795', in: J.E. de Quay (Ed.), *Het Nieuwe Brabant*, Deel III *De Brabantse geest* ('s-Hertogenbosch 1955), 129-176.

¹¹ Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven 1918-1940', 205.

¹² Van den Eerenbeemt, *Industrieel ondernemerschap*, 113.

¹³ De Jong, *Koninkrijk*, I, *Voorspel* ('s-Gravenhage 1969), 74.

De katholieke kritiek op de RKSP kwam van links en van rechts. Kritiek op het ondemocratische karakter van die partij en op de verwaarlozing van de arbeidersbelangen leidde al in de jaren twintig tot de oprichting van enkele dissidente splinterpartijtjes (Rooms Katholieke Volkspartij, later Katholieke Democratische Partij), die echter niet standhielden. De kritiek van rechts vond haar oorsprong in het verlangen naar een integraal-katholieke samenleving en uitte zich in vele varianten. Daaronder waren ook autoritaire richtingen, die het democratische principe en het parlementaire stelsel verwierpen en in het fascistische Italië van Mussolini hun grote voorbeeld zagen.¹⁴ Emile Verviers, Ernst Voorhoeve, Ernest Michel, Wouter Lutkie en Arnold Meyer waren de meest extreme zuidelijke stemmen uit deze overigens onderling zeer verdeelde hoek.¹⁵ In de politiek bleven Zwart Front en Verdinaso (Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen) splinterpartijtjes met vooral regionale steunpunten. Zo behaalde Zwart Front bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1937 8100 stemmen ofwel 0,2% van het totaal. Van die 8100 kiezers was 78 procent uit de vier zuidelijke kieskringen afkomstig en het overgrote deel daarvan uit de buurt van Oisterwijk, waar Meyers partij haar hoofdkwartier had.¹⁶

De enige fascistische politieke partij die in Nederland tijdelijk enige aanhang van betekenis wist te verwerven, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), behaalde in Zuid-Nederland heel uiteenlopende resultaten. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in april 1935, toen de NSB haar hoogste score behaalde, waren de NSB-stemmenpercentages landelijk gezien in Limburg het hoogst (11,69%), in Noord-Brabant het laagst (2,93%) en in Zeeland met 5,65% wat lager dan het landelijke gemiddelde van bijna 8%.¹⁷ Twee jaar later, bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937, bleek de NSB-aanhang landelijk en regionaal gehalveerd.¹⁸ Landelijk, maar ook voor het Zuiden en vooral voor Limburg is bij die teruggang de opstelling van de bisschoppen waarschijnlijk belangrijk geweest.¹⁹ Begin 1934 wezen zij publiekelijk fascisme en nationaal-socialisme op pragmatische gronden af en verboden zij het lidmaatschap van die groeperingen voor katholieke geestelijken en bestuurders.²⁰ In mei 1936 ontzegden zij vervolgens de sacramenten aan alle katholieken die de nationaal-socialistische partijen in belangrijke mate steun verleenden. In de praktijk viel daaronder ook het simpele lidmaatschap van de NSB.²¹ Het lidmaatschap van Zwart Front, pas opgericht na het mandement van 1934, is aan katholieken nooit verboden.²²

Het tijdelijke en beperkte succes van de NSB in haar burgerlijke fase tot en met 1935 en de afwijzing door het Nederlandse volk van de na 1935 geradicaliseerde NSB en van de radicale fascistische splinterpartijtjes doet een wezenskenmerk van de Nederlandse samenleving in het oog springen. Zij was, zoals Blom het uitdrukt, niet enkel een ver-

¹⁴ A. A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982, eerste druk Assen 1968), 169-183; L. H. M. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920 - 1940* (Utrecht 1982, eerste druk Hilversum 1964), 364-369.

¹⁵ De Jong, *Koninkrijk*, I, 257-264.

¹⁶ Joosten, *Katholieken en fascisme*, 304-306.

¹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, I, 300-301; De Bree, *Zeeland 1940-1945*, 32.

¹⁸ De Jong, *Koninkrijk*, I, 378.

¹⁹ G. P. P. Arts, 'Nationaal-socialisme en katholicisme. Ontwikkeling van en reacties op de NSB in Venlo 1933 - 1944' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN 1983) 116-117. Zie ook S. Y. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975).

²⁰ Joosten, *Katholieken en fascisme*, 286.

²¹ De Jong, *Koninkrijk*, I, 357.

²² Joosten, *Katholieken en fascisme*, 287.

zuidle maar ook een 'burgerlijke' maatschappij.²³ De Jong bedoelt hetzelfde als hij spreekt van 'een conservatief land'.²⁴ In de economische en maatschappelijke crisis van de jaren dertig kwam dit burgerlijke karakter bijzonder duidelijk naar voren in het front maken tegen de aanvallen van extreem rechtse en extreem linkse groeperingen. In alle zuilen, al ontwikkelde de sociaal-democratische zich pas na 1934 duidelijker in die richting, treft men bij alle verschillen in levensbeschouwelijke uitgangspunten, een overeenkomend burgerlijk-conservatief²⁵ cultuurpatroon aan. Dat cultuurpatroon behelsde de verdediging van een samenhangend stelsel van verworvenheden en normen. Blom noemt als de belangrijkste: de vrije ondernemingswijze (kapitalistische) productie, de parlementair-democratische wijze van bestuur, de grondrechten van individuen en groepen, de nadruk op orde, gezag en overheid, het nationale saamhorigheidsgevoel, en een geheel van traditionele opvattingen, normen en regels betreffende de plaats en de rol van de maatschappelijke groepen (standen), het gezin, man en vrouw en de jongeren.²⁶

Met het oog op de uitzonderlijke situatie waarvoor men tijdens de bezetting en meteen daarna kwam te staan, is het nodig een tweetal elementen van dat cultuurpatroon, speciaal voor het in het Zuiden overheersende katholieke volksdeel, nader te bezien. Ten eerste is daar de verhouding van de verzuilde volksgroepen tot het nationale geheel, belichaamd in de staat der Nederlanden en gesymboliseerd door het (protestantse) koningshuis. Geldt ook voor de katholieken Bloms constatering dat "er juist sprake (was) van een binding met het nationale via de zuil, in het besef een deel van een groter geheel te zijn, zonder welk de zuil eigenlijk niet kon bestaan"²⁷ Op het vlak van de organisatievorming lijkt dat plausibel, maar op individueel-psychologisch niveau veel minder. Al in de vroege 20e eeuw had er een ontwikkeling plaatsgevonden van 'Nederlandse katholieken' tot 'katholieke Nederlanders', d.w.z. van katholieken die zich op de eerste plaats katholiek voelden en pas op de tweede plaats Nederlander, naar katholieken die hun kerk en hun staat gelijkelijk waardeerden, zij het elk op hun eigen terrein. Hun Nederlander-schap, het feit dat zij burgers waren van de staat der Nederlanden met zijn constitutionele monarchie en parlementaire democratie, vonden zij even belangrijk als hun katholiciteit, zeker toen beide eind jaren dertig bedreigd werden. Dat de bijzondere situatie van de zuidelijke katholieken, levend in een katholieke monocultuur en vrijwel zonder confrontatie met andersdenkenden, in dit opzicht leidde tot verschillen met de reacties van katholieken in de gemengde noordelijke gebieden, is waarschijnlijk, maar is tot nog toe nauwelijks onderzocht.²⁸ Deze dubbele loyaliteit, zowel aan het nationale als aan de democratie als aan kerk en geloof, hangt ten nauwste samen met een tweede element uit het verzuilde burgerlijk-conservatieve cultuurpatroon, namelijk de sterke nadruk op orde, gezag en overheid. Na eeuwen van achterstelling die vooral de voormalige generaliteits-

²³ J C H Blom, *De munitie op de Zeven Provinciën Reacties en gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983²), 18

²⁴ De Jong *Koninkrijk*, I, 72 e v

²⁵ Burgerlijk conservatief ter onderscheiding van het feodaal aristocratische conservatisme elders. Vgl H W von der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland' *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 90(1975) 15-37, aldaar 20, 36

²⁶ Blom, *Munitie* 24-29

²⁷ *Ibidem* 27

²⁸ Vgl Stelling VIII van Jos Peiry, *Roomse kinnen tegen roode kooits Arbeidersbeweging in Maastricht 1880 - 1920* (Amsterdam 1983) 'Doordat beschouwingen over 'verzuiling' in Nederland doorgaans confessionele organisatievorming in een levensbeschouwelijk pluriforme omgeving als uitgangspunt nemen dragen zij weinig bij tot beter begrip van ontwikkelingen in levensbeschouwelijk homogene delen van het land zoals Noord-Brabant en Limburg'

landen Limburg en Brabant had getroffen.²⁹ was, met name sinds de voltooiing van de politieke emancipatie aan het eind van de eerste wereldoorlog, de ontwikkeling van het katholieke volksdeel versneld. Dat was onder andere te danken aan de 'pacificatie' van 1917, die de katholieke politieke zuiltop een stevige stem had verschaft in het centrum van het nationale staatsbestuur.³⁰

Evenals bij de andere deelnemers aan het staatsbestuur, de politieke leiders van protestanten en liberalen, was de angst onder katholieken voor de aantasting van het politieke stelsel, vooral door links, aanzienlijk. De noodzaak tot handhaving van het wettige overheidsgezag werd dan ook juist in deze drie kringen sterk benadrukt. Dat de emoties daarbij incidenteel hoog konden oplopen, bewijzen de reacties op de november-'revolutie' van 1918, de muiten op De Zeven Provinciën van 1933 en het Jordaanoproer van 1934.³¹ Het wettige gezag van de overheid moest desnoods met harde middelen worden gehandhaafd tegen belagers van links, maar ook van rechts. Dat soort illegale acties ondermijnde immers dat gezag en vormde een bedreiging voor de staat en voor de daarin vreedzaam coëxisterende verzuilde bevolkingsgroepen.

1.2 Bezetter, bevolking en illegaliteit

De bezettingsperiode tot de bevrijding van Zuid-Nederland valt in drie episoden te verdelen. Elke daarvan wordt gekenmerkt door een eigen, aparte verhouding tussen bezetter, bevolking en illegaliteit. Na een korte schets van die drie stadia in de landelijke ontwikkeling komen uitgebreider de typische kenmerken van bezetting en verzet in het Zuiden aan de orde.

De overrompelende schok van de Duitse inval en de bezetting leidde in eerste instantie tot een grondige desorientatie bij nagenoeg iedereen, van hoog tot laag. Het perspectief – tot diep in 1942 – van een nabije Duitse eind-overwinning en een blijvende suprematie van Nazi-Duitsland op het Europese vasteland was daarbij veelal bepalend. De aanvankelijk soepele opstelling van de bezettingsautoriteiten werkte tevens een kritisch-afwachtende houding onder de bevolking in de hand. Dit zogenaamde 'attentisme', voor de overgrote meerderheid van de bevolking een soort van oriënterende voorfase van het zich pas later aftekenende spectrum van collaboratie tot verzet,³² werd ook bevorderd door de relatief correcte houding van de Duitse militairen en de cooperatie van de kant van een groot deel van de Nederlandse gezagsdragers. Voorlopig was men de NSB veel vijandiger gezind dan de bezetter³³ en aan verzet dacht nog vrijwel niemand.³⁴

²⁹ A. Lyphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1982, eerste druk 1968), 87–88.

³⁰ *Ibidem*, 113–114.

³¹ H. J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971²), 277–278; Blom, *Mutten*, 27, 196–230.

³² Gerhard Hirschfeld, 'Collaboration and attentism in the Netherlands 1940–1941', *Journal of contemporary history* 16 (1981), 467–486. Zie ook Gerhard Hirschfeld, *Fremdheitschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940–1945. Studien zur Zeitgeschichte. Band 25* (Stuttgart 1984), 39 e.v.

³³ A. H. Paape, 'De betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland', in *Bericht van de Tweede Wereldoorlog. Deel VI* (Amsterdam 1971), 2731–2736, aldaar 2735. S. van der Klei, 'De smalle weg. Herinneringen van Bim van der Klei' (niet gepubliceerd manuscript, Geldrop 1980), 39. A. Th. M. de Kort, 'Gemeentebestuur, politiek en pers in Tilburg tijdens de eerste jaren van de bezetting, 1940–1941' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN 1984), 66–88.

³⁴ Klumper, *Sociale verdediging*, 91–93.

Slechts heel geleidelijk vond er in de loop van 1940-1941 een zekere bewustwording plaats doordat de Duitse greep op de Nederlandse samenleving zich steeds verder uitbreidde en verstrakte. Het gelijkschakelingsproces naar de 'nieuwe orde' trof in die eerste jaren steeds meer zuilorganisaties en hun media. Experimenten met spontaan gevormde eigen hervormingsgezinde eenheidsorganisaties als de Nederlandse Unie werden bij gebrek aan bruikbaarheid eind 1941 door de bezetter verboden. Slechts voor nationaal-socialistisch geïnspireerde en door nazi's gecontroleerde eenheidsinstellingen bleef er plaats. Aldus probeerde de bezetter de Nederlandse maatschappij ideologisch te beïnvloeden en dienstbaar te maken aan de politieke en economische doelstellingen van het Derde Rijk.

De directe agressie van de bezetter richtte zich in 1940-1941 voorlopig nog op bepaalde minderheidsgroepen uit de bevolking, die als de meest uitgesproken vijanden van het nationaal-socialisme werden beschouwd: de joden en de communisten. Pas toen die groepen en de eerste incidentele verzetskeinen waren uitgeschakeld, toen de Duitse krijgskansen keerden en toen bovendien duidelijk werd dat de ideologische beïnvloeding in Nederland geen succes was, toen ging de bezettende overheid tot maatregelen over die vrijwel elke burger direct bedreigden. De uitbreiding van de *Arbeitseinsatz* (de verplichte tewerkstelling in Duitsland) en het terugroepen in krijgsgevangenschap van de Nederlandse militairen in het voorjaar van 1943 hebben samen met de massale April-Meistakingen die zij uitlokten, velen de ogen geopend.

Sindsdien groeide ook de illegale pers in omvang en verscheidenheid en werd er een massaal beroep gedaan op de illegale mogelijkheden om zich aan de Duitse maatregelen te onttrekken. Het tot dan toe veelal individuele en incidentele verzet (dat geldt ook voor de voornamelijk tot Amsterdam beperkt gebleven Februari-staking van 1941) ontwikkelde zich geleidelijk vanuit kleine plaatselijke verzetskernen tot een samenstel van landelijk gecoördineerde en gespecialiseerde organisaties. Daarin nam de hulpverlening aan onderduikers en andere vervolgd, op den duur georganiseerd in de Landelijke Organisatie (LO), een centrale plaats in, functioneel en qua omvang.¹⁵ Vele illegale activiteiten werden daarvan afgeleid. Dat gold bijvoorbeeld voor de knokploegen (KP), die sinds eind 1943 in aantal toenamen en in de Landelijke Knokploegen (LKP) werden georganiseerd, voor de falsificatie-activiteiten en voor het ambtenaren- en artsenverzet. Veelal los van het duikwerk stonden de illegale pers, de diverse inlichtingengroepen en het gewapende verzet in het kader van de Raad van Verzet (RVV) en de Ordedienst. Deze OD week overigens qua opbouw en doelstelling nogal af van de overige illegale organisaties, maar daarover volgt verderop meer.

De terreur van de bezetter in de vorm van uitbuiting en vervolging nam in de loop van 1944 verder toe en juist in deze periode kreeg de illegaliteit zware slagen te verduren. In het zicht van de bevrijding, vooral na de geallieerde landingen in Normandië begin juni 1944, besloten velen alsnog onder te duiken of aansluiting te zoeken bij de illegaliteit. In de laatste maanden voor de bevrijding van het Zuiden bereidden met name de gewapende illegaliteit in LKP, RVV en OD en de diverse inlichtingengroepen zich voor op specifieke taken ter assistentie van de militaire operaties van het geallieerde leger. Rond 'Dolle Dinsdag' (5 september) werden er door LKP en RVV voor het eerst grootscheepse sabotage-acties uitgevoerd. Maar het optimisme van 'Dolle Dinsdag' bleek voorbarig en in de periode tot de feitelijke bevrijding nam de Duitse terreur over de bevolking uiterst scherpe vormen aan. Op 17 september riep de regering vanuit Londen op tot een algeme-

¹⁵ *Ibidem* 181-182

Dreigende winter

Tot October duurde de zomer en, later,
in November kwam hij voor dagen weerom,
als vloeiend goud ligt hier de zon op het water,
waar nu sneeuw moesten heerschen en storm.

Ik lig in mijn boot en de stralen
van die late en zomersche zon
omspelen de donkere verhalen
die ik in het voorjaar begon.

Ik leef ver van mijn stad en mijn vrienden
van mijn huis, van al wat ik bezat,
van mijn volk, dat ik roekloos beminde,
van al wie ik lief heb gehad.

En terwijl ik zoo in mijn boot lig te droomen
legt de schemer zijn schaduwen neer
over wegen en heide en boomen
en rond mij op het huiverend meer.

En ik voel, hoe de winter zijn handen
al klemmt om de keel der natuur.
In mijn hut. Om de eenzame wanden
waait de nachtwind, donker en guur.

Nu zullen voorgoed mij bedreigen
weemoed en stilte en dood,
om in eenzaamheid onder te krijgen
die aan heerserszucht weerstand bood.

Maar ik heb mijn wapens genomen:
mijn trots, als een zwaard in mijn hand,
mijn schild van ontzaglijke dromen
en mijn liefde voor dit volk en dit land.

Zegewerp, november 1943

ne spoorwegstaking om de inmiddels op gang gekomen strijd ter bevrijding van Nederlands grondgebied te ondersteunen.

Alvorens tot de specifieke situatie in het Zuiden van Nederland tijdens de bezetting over te gaan, is het nodig wat meer te zeggen over de hier tot dusverre door elkaar heen gebruikte begrippen verzet en illegaliteit. In tegenstelling tot de buitenlandse terminologie die uitsluitend het equivalent van de term verzet kent³⁶ (*résistance*, *weerstand*, *Widerstand*, *resistenza*), heeft daarnaast in Nederland het begrip 'illegaliteit' ingang gevonden. De nadelen van het gebruik van die term werden en worden in het algemeen goed beseft. Het is immers een omschrijving die de normen van de bezetter aanlegt, volgens welke de betreffende handelingen onwettig waren. Dat men deze in feite diskwalificerende term overnam, is natuurlijk kenmerkend voor de attentisme-periode, waarin hij is ontstaan. Vanuit de gezagsgetrouwe burgerlijk-conservatieve traditie was er nog een algemene aarzeling om de heersende wetten te overtreden. Daarnaast kan echter niet ontkend worden dat de term illegaliteit zich op den duur tot een ere naam, een 'geuzennaam' heeft ontwikkeld: de erin besloten afkeuring door de vijand werd zijn grootste kracht en betekende geenszins, of liever, juist niet, dat men de normen van de bezetter tot de zijne maakte.

Verzet en illegaliteit zijn echter geen synoniemen. Zoals De Jong³⁷ duidelijk maakt, was lang niet elk verzet verboden en dus onwettig volgens de normen van de bezetter. Vandaar dat hij spreekt van 'verzet' als de term voor het brede, omvattende verschijnsel van handelingen tegen de doeleinden van de bezetter. Dat kon variëren van uitingen van een anti-Duitse mentaliteit als het dragen van nationale symbolen of het opzeggen van het vakbondslidmaatschap toen de vakbonden werden gelijkgeschakeld, tot actieve deelname aan gewapende overvallen. Maar niet alle door de bezetter verboden verzetshandelingen rekent De Jong tot het illegale werk. Als norm voor illegaal werk stelt hij dat het moet gaan om actieve werkzaamheden als regel in een vast organisatorisch verzetsverband, daarmee een zekere continuïteit van die activiteiten implicerend.³⁸

Het trekken van scheidslijnen tussen verzet en illegaliteit beantwoordt aan een sterke behoefte die, zoals wij in hoofdstuk 3 over de organisatie der oud-illegaliteit zullen zien, al snel na de bevrijding ontstond. Toch is er, gezien de definities die we hiervoor noemden en die wij ook zelf voorlopig verder zullen hanteren, slechts sprake van een graduëel verschil (al werd dat door de voormalige illegalen niet zo ervaren).

De spraakverwarring in de literatuur³⁹ over de diverse categorieën waarin het verzet (het brede begrip dus) is in te delen, getuigt ervan dat de afbakening tussen verzet en illegaliteit niet zo evident is. Zelf gebruikten wij al begrippen als gewapend verzet en illegaal verzet. Andere veel voorkomende zijn lijdelijk verzet, ondergronds verzet, prin-

³⁶ Bourdet, *L'aventure incertaine*, 12-13.

³⁷ De Jong, *Koninkrijk*, VII, *Mei '43 - juni '44* ('s-Gravenhage 1976), 1029 e.v.

³⁸ *Ibidem*, 1039.

³⁹ Zie bijvoorbeeld in Europees verband J. Hactrup, *Europe ablaze. An analysis of the history of the European resistance movements 1940 - 1945* (Odense 1978), 27, 28; Werner Rings, *Leven met de vijand. Aanpassing en verzet in Hitlers Europa 1939 - 1945* (Amsterdam 1981; oorspronkelijke uitgave in het Duits: München 1979), 203-230. Voor Nederland: J.M. Romein, 'De geest van het Nederlandse volk tijdens de bezetting', in: *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen* (Amsterdam 1950), 257-274; H.M. van Randwijk, 'Iets over de geestelijke achtergronden van het verzet', in: *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*, 4 delen (Amsterdam/Amsterdam 1948-1955), III, 495; L. Lamers, 'Mentaliteitsverschillen in ons volk. Een voorbeeld: het verzet in de jaren 1940 - 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1958), 5; J.S. van Hessen, *Mars Incognito. Sociologische kanttekeningen bij de periode 1940 - 1945* (Assen 1966), 7-8; B. de Graaff en L. Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940 - 1945* (Amsterdam 1980), 100-105.

cipieel verzet, geestelijk verzet, beroepsverzet en daaraan kan men er nog diverse toevoegen. Ieder kwam met eigen, al dan niet doorlopende categorieën die meestal niet op die van anderen aansloten. De Jongs definitie van illegaal werk is in grote lijnen bevestigd, maar ook gerelativeerd door de bevindingen van de socioloog Klumper. Deze laatste combineert als eerste de bestudering van verzetsverbanden met die van verzetsmensen. Zijn onderzoek maakt duidelijk dat indelingen in categorieën slechts zeer beperkte geldigheid hebben, omdat zowel verzetsverbanden als verzetsmensen natuurlijk steeds in ontwikkeling waren. In dit kader is vooral van belang dat er zich in de laatste jaren van de bezetting, in het verlengde van de aanvankelijke verzetsactiviteiten, een zekere professionalisering voordoed. Er ontstond, naast diverse incidentele verzetsverbanden, een categorie 'specifiek verzet', d.w.z. geïnstitutionaliseerde en gespecialiseerde verzetsorganisaties, gerund door een harde kern van full time professionals.⁴⁰

Voor het geheel van illegaal werk en verzet gebruikt Klumper het treffende beeld van een telescopische vering waarvan het uiteinde werd gevormd door het specifieke verzet. Die harde kern was ingebed in wat Klumper noemt het actieve verzet (behelpzame publiek), dat op zijn beurt weer kon rekenen op de sympathie van een breder publiek.⁴¹ De overgangen tussen die concentrische kringen van het verzet zijn echter onscherp en overlappen elkaar. Het op den duur tot ontwikkeling gekomen 'specifiek verzet', te weten De Jongs georganiseerde 'illegale verzet', kon alleen maar functioneren temidden en met behulp van alle andere vormen van plaatselijk of regionaal verzet waaruit het uiteindelijk was voortgekomen.⁴²

Over de geschiedenis van de bezettingstijd in Zuid-Nederland zijn nog weinig of geen wetenschappelijke publikaties verschenen.⁴³ Alleen over Zeeland is er een bezettings-geschiedenis voorhanden en over een enkele stad een compleet relaas.⁴⁴ Voor het overgrote deel is men dus nog aangewezen op wetenschappelijke studies over nationale ontwikkelingen en verschijnselen, waarin over de zuidelijke wederwaardigheden als deel van een groter geheel belangrijke informatie te vinden is.⁴⁵ Een veel grotere oogst valt er

⁴⁰ Klumper, *Sociale verdediging*, 228, 368, 401; zie ook L.J.H. Derks, "'Je deed wat je hand te doen vond'. De ontwikkeling van het verzet in Nijmegen gedurende zijn eerste, ongeorganiseerde fase, mei 1940-oktober 1943' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, KUN, 1988).

⁴¹ Klumper, *Sociale verdediging*, 55-57.

⁴² *Ibidem*, 238.

⁴³ Wel bestaan er enkele onuitgegeven scripties over deelonderwerpen: H.A.M. Meelen, 'Noord-Brabant en de Nederlandse Unie' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1977); Arts, 'Nationaal-socialisme en katholicisme'; H. Janssens, 'Roermond in de jaren 1940-1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1965); De Kort, 'Gemeentebestuur, politiek en pers in Tilburg'; A.B.M. Beijer, 'Gemeentelijk beleid in bezettingstijd, Nijmegen 1940 - 1944. Reacties van bestuur en ambtelijk apparaat op enige maatregelen van de bezetter' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982); H.J.J. Lenferink, 'Politiek in Nijmegen onder 'gewijzigde omstandigheden'. NSB, Nationaal Front, de Nederlandse Unie, mei 1940 - december 1941' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1984). Van de laatste twee kwamen wel artikelen uit, die een deelprobleem behandelen, zie: A.B.M. Beijer, 'Tewerkstelling van overheidspersoneel van de gemeente Nijmegen in Duitsland 1942 - 1944', *Numaga* 31(1984), 79-90; H.J.J. Lenferink, 'Nationaal Front in Nijmegen', *Numaga* 31(1984), 91-104.

⁴⁴ De Bree, *Zeeland 1940-1945* en Gijs van der Ham, *Zeeland 1940-1945. Deel 2* (Zwolle 1992); J. Bartholomeus, *Helmond 1940 - 1945. Een geschiedenis van de stad tijdens de jaren der bezetting* (Zaltbommel 1977).

⁴⁵ Behalve het grote overzichtswerk van L. de Jong bijvoorbeeld B.A. Sijs, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940 - 1945*. Monografieën van het RIOD nr. 10 ('s-Gravenhage 1966); J.M. Romein, 'De geest van het Nederlandse volk tijdens de bezetting' in *Tussen vrees en vrijheid*, 257-274; J.S. Bartstra, 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940 - 1945', *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*, deel 18, nr. 6 (Amsterdam

binnen te halen aan regionale niet-wetenschappelijke produkten. Over het verloop van de bezetting, maar veelal uitgebreider over de ingrijpende bevrijdingstijd van zeer vele plaatsen en regio's zijn, vaak vrij snel na de bevrijding van het Zuiden, publikaties verschenen die in het overgrote deel van de gevallen het karakter hebben van herdenkingsgeschriften of particuliere bevindingen.⁴⁶

In bovengenoemde soorten werken komt ook het verzet aan bod, zij het in verschillende mate.⁴⁷ Als wij ons bepalen tot de exclusieve geschiedschrijving van verzet en illegaliteit in het Zuiden, dan krijgen we een soortgelijk beeld te zien. Over het regionale niveau een enkele wetenschappelijke⁴⁸ of gedocumenteerde uitgave;⁴⁹ op het nationale vlak diverse ook voor die regio belangrijke wetenschappelijke studies over het gehele complex,⁵⁰ over specifieke soorten of groepen in het verzet⁵¹ en over de diverse stakingen.⁵² Daarnaast zijn er, veelal van de hand van betrokkenen of journalisten, niet-wetenschappelijke werken verschenen over bepaalde grote illegale organisaties of soorten illegaal werk in het hele land.⁵³ Specifiek over illegaliteit en verzet in het Zuiden tenslotte handelt een aanzienlijk aantal niet-wetenschappelijke geschriften van oud-illegalen of andere

1955), W Warmbrunn, *The Dutch under German occupation 1940–1945* (Stanford/Londen 1963), J R G van Vogelpoel, *De ontwikkeling van de Koninklijke Landmacht na de capitulatie van Nederland op 14 mei 1940 tot de bevrijding van 5 mei 1945* ('s-Gravenhage 1959), Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elitebeleid in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979), J W Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van de Nederlandse kunstenaars in de periode 1930–1945* (Utrecht 1978)

⁴⁶ Bijvoorbeeld L W de Bree, *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945), M Kemp, *Limburg in den wereldbrand* (Maastricht 1946). Een uitzondering door zijn wetenschappelijke aanpak is P H Winkelman, *Heusden geteisterd en bevrijd* ('s-Gravenhage 1950). Zelfs een opsomming van de betrokken plaatsen moet hier achterwege blijven. Deze zou in de honderden lopen. De meest complete collectie is aanwezig in de bibliotheek van het RIOD te Amsterdam.

⁴⁷ Uitvoering in met name De Jong, *Koninkrijk*, diverse delen en Warmbrunn, *The Dutch*.

⁴⁸ C E P M Raedts, 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum* 24(1979), 1–23.

⁴⁹ A H Paape, *Donkere jaren. Epipoden uit de geschiedenis van Limburg 1933–1945* (Assen 1969).

⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk*, de delen IV, V, VI en vooral VII. Uit dit laatste deel werd een aparte uitgave samengesteld, namelijk L de Jong, *Verzet en illegaliteit 1940–1945* (Amsterdam 1976).

⁵¹ Zie J C H de Pater, *Het schoolverzet (1940–1945)* ('s-Gravenhage 1969), S Stokman, *De Katholieke Arbeidersbeweging in oorlogstijd* (Utrecht/Brussel 1946), S Stokman, *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal socialisme en Duitse tyrannie* (Utrecht 1945), Th Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken van haar voorgangers en leden in het verzet tegen het nationaal socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1950), H C Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 2 delen ('s-Gravenhage 1946), J M Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940–1945. De protesten bij Seys-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kampen 1990), Hans Buiter, Ignace de Haas, 'Het geruisloze verzet. De geschiedenis van de TD-verzetgroep tijdens de Duitse bezetting' (niet gepubliceerde afstudeerscriptie SOL Utrecht, afdeling geschiedenis, 1982), P Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet 1941–1945*. Monografieën van het RIOD nr 9 ('s-Gravenhage 1960), Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties in Nederland 1940–1945* (Amsterdam 1980), De Graaff/Marcus, *Kinderwagens*, L E Winkel, *De ondergrondse pers 1940–1945*. Monografieën van het RIOD nr 6 ('s-Gravenhage 1954), Madelon de Keizer, *Het Parool 1940–1945. Verzetshad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991), Hansje Galesloot, Susan Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986).

⁵² P J Bouman, *De April Mei stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950), A J C Ruter, *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in Oorlogstijd*. Monografieën van het RIOD nr 8 ('s-Gravenhage 1960).

⁵³ *Onderdrukking en verzet*, met name deel III, *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, 2 delen (Kampen/Bilthoven 1951), hierna afgekort als HGG. Sandberg, *Witboek van de GAC*, J Das, *Albrecht meldt zich* (Wageningen 1945), Ph de Vries, *Geschiedenis van het verzet der artsen in Nederland* (Haarlem 1945), B M Rijnhout, *In dienst van hun naaste. Een stuk pilootenhulp in de Tweede Wereldoorlog* (Rotterdam z.j. (1980)).

gelegenheidsschrijvers; deze beperken zich echter steeds tot lokale situaties.⁵⁴

Al met al kunnen wij concluderen dat de wetenschappelijke geschiedschrijving van bezetting, verzet en illegaliteit in het Zuiden nog grotendeels moet beginnen. Er zijn weliswaar de nodige problemen te overwinnen waar het de bronnen betreft, maar deze lijken niet onoverkomelijk. Ook niet wat betreft de geschiedschrijving van verzet en illegaliteit, waarover een uitvoerige naoorlogse documentatie bestaat.⁵⁵

Overziet men het weinige dat tot nog toe tot stand kwam, dan springen toch al enkele thema's in het oog, die blijkbaar specifiek zijn voor de zuidelijke ontwikkelingen tijdens de bezetting. Daarvan wordt hierna een overzicht gegeven. Diverse van die thema's zullen ook in de periode meteen na de bevrijding en in het bijzonder voor de voormalige illegaliteit daar, nog een rol van betekenis spelen.

Een opvallend verschijnsel in de eerste jaren van de bezetting in het Zuiden, althans in Noord-Brabant, Limburg en Zuid-Gelderland, is de positieve waardering en de massale aanhang die de in juli 1940 gelanceerde Nederlandse Unie (NU) er ten deel viel. In tegenstelling tot in de rest van het land was er in het Zuiden van enige reserve ten opzichte van de Unie nauwelijks sprake. Brabant en Limburg leverden in 1941 elk meer dan 100.000 leden.⁵⁶ Natuurlijk droeg de actieve steun van de vanouds dominerende bisschoppen en geestelijken, van RKSP en RKWV en van een regionale culturele beweging als Brabantia Nostra daartoe wel bij.⁵⁷ Ook de aantrekkingskracht van de in het Zuiden populaire jonge Tilburgse hoogleraar dr. J.E. de Quay als een van leidende driemannen speelde een grote rol bij dat succes. Heel algemeen zag men blijkbaar in het Zuiden tijdens die periode van heroriëntering juist in het lidmaatschap van de Unie een middel om zich af te zetten tegen de NSB, die met steun van de bezetter het politieke vacuüm dreigde te gaan monopoliseren.

⁵⁴ A. van Aernsbergen, *Onze gevallen. Herinneringen aan het verzet in Limburg in de Tweede Wereldoorlog* (z.p. 1964); D.H. Albers, *Documentatie verzetsgroep 'Vrijbuiters' Maarheeze 1942 – 1944* (Delfzijl 1982); Joris van den Bergh, *De post in de Vloetweide* (z.p. z.j. (1945)); L.H. Beurskens, *Onze dooden uit den Tweeden Wereldoorlog 1940 – 1945* (Maastricht 1947); T.J. Botke, *Vergeet het toch maar* (z.p. 1966); Ed. Brok, *Pilotenescapeline Goude 1942 – 1944* (Tilburg 1982); J. Deriks, *De hospartisanen van Baarlo en andere episodens uit het verzet in Limburg* (Venlo 1980); B. van Duyl, *Commandogroep Biesbos* (Helmond z.j.); *Het illegale verzet in de stad Eindhoven en omgeving*. Uitgegeven door de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (z.p. 1945); A. Hanssen, *Onze bloedgetuigen. De priesters van Limburg in oorlogstijd* (Roermond/Maasick 1946); G. Heyboer, *Slechts een plicht. Geschiedenis van de OD op het eiland Tholen* (St. Annaland 1948); J.W. Hofwijk, *Verzet. De 66 dagen van Baarlo* (Baarn 1982); M. van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk. Belevissen van een koerster* (z.p. z.j.); Van der Klei, 'De smalle weg'; Toon Kortooms, *De Zwarte Plak* (Utrecht 1974¹⁵); Jan van Lieshout, *Het Hannibalspel. Het smistere spel tijdens de Tweede Wereldoorlog van de contraspionnagedienst der Kriegsmarine dat leidde tot de ondergang van een Nederlands-Belgische verzetsdrieteenheid* (Bussum 1980); L.A. Poels, *Mémoires. Vriend en Vijand. Het aangrijpend feitverhaal over het verzetswerk op de Zwarte Plak verteld aan Jan Deriks* (Venlo 1977²); F.M. Roeland, *Verzet in het Zuiden* (Tilburg 1947); M. Smedts, *Waarheid en leugen in het verzet* (Maasbree 1978); Stichting Trouwfonds, *Vught. 9 augustus 1944 – 9 augustus 1946* (z.p. 1946); *Verzet Bergen op Zoom 1940 – 1945* (z.p. z.j. (1946)), *Wij zijn in den aether* (Middelburg 1944).

⁵⁵ Bij mijn onderzoek naar de oud-illegaliteit trof ik de volgende belangrijke, maar veelal niet vrij toegankelijke collecties aan: die van de LO en LKP en van de RVV in het RIOD, de documentatie in het Bureau Eindhoven van de Stichting 1940-1945, de persoonsdossiers van die stichting in Amsterdam, diverse archieven en collecties in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, de documentatie en archieven van OD en BS in het BRIOP (Kerkrade) van het ministerie van Defensie, het archief Militair Gezag in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en de her en der verspreide archieven van GOIWN onderdelen; zie daarvoor de opgave van bronnen.

⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, IV, Mei '40-maart '41 ('s-Gravenhage 1972) 766-767.

⁵⁷ De Keizer, *De gyzelaars*, 190. J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schone' leven, 1935-1951* (Tilburg 1990), 266 e.v.

In Tilburg bijvoorbeeld, samen met Nijmegen en de Mijnstreek een van de centra van de Unie.⁵⁸ gingen RKSP en Brabantia Nostra in hun geheel naar de Unie over en werd een-derde deel van de hele bevolking Unielid; dat waren meer leden dan de RKSP er ooit aan stemmen had vergaard.⁵⁹ Nationaal Front, sinds april 1940 de opvolger van Zwart Front, legde het in Tilburg door de groeiende polarisatie tussen NU en NSB, op den duur tegen de NSB af. Beide, NSB en Nationaal Front, bleven echter splinterpartijen.⁶⁰ Zo telde de NSB in heel Brabant, waar toch 11,9 procent van de gehele bevolking woonde, eind 1941 slechts 4,9 procent van haar totaal aantal leden.⁶¹

Het zuidelijke kader van de NU, waaronder veel studenten en afgestudeerden van Tilburg en Nijmegen, vormde na het verbod van de Unie in december 1941 een belangrijke leverancier van verzetsmensen.⁶² Zo besloot de meerderheid van de leiding van de Gelderse Unie in een vergadering met drieman mr. L. Einthoven in april 1942 illegaal werk te gaan verrichten, doch met het oog op de gevaren uitdrukkelijk niet in Unieverband.⁶³ Vele kaderleden van de vroegere Unie maakten zich in de gijzelaarskampen te Sint Michielsgestel en Haaren, in het illegale blad *Christofoor* en na de bevrijding in de Nederlandse Volksbeweging (NVB) sterk voor doorbraak en vernieuwing.

Een beeld van het verzet in het Zuiden te schetsen is geen eenvoudige zaak. Uit de beperkte hoeveelheid, veelal niet-wetenschappelijke literatuur blijkt dat het zuidelijke verzet langer dan elders op informele en naar het schijnt ongeorganiseerde wijze heeft plaatsgevonden. Pas in een laat stadium (eind 1943, begin 1944) en dan nog slechts zeer gedeeltelijk is het in min of meer vaste, geïnstitutionaliseerde en nationaal gecoördineerde kaders ingevoegd. Een goede illustratie daarvan vormt de ontwikkeling van de in het Zuiden al snel tot bloei gekomen hulp aan ontsnapte krijgsgevangenen en 'piloten'.

Noord-Brabant en Limburg hadden een voor het illegale werk strategische ligging. Nederland was afgesloten van de buitenwereld door de Noordzee in het westen en noorden en door Nazi-Duitsland in het oosten. Voor de illegale verbindingen over land met ver weg gelegen neutrale landen als Zwitserland, Spanje en Portugal, en vandaaruit met Engeland, moest men Brabant of Limburg passeren. Zij vormden als het waren een sluis voor het contact met de vrije wereld. Zeeland lag niet in dat doorgangsgebied. Zijn al vóór de bezetting betrekkelijk geïsoleerde positie werd in de oorlog versterkt. Al vanaf september 1940 werd Zeeland *Spiegelgebied*, dat zonder officiële vergunning door bewoners van andere provincies niet betreden of verlaten mocht worden. De belangrijke versterkingen en troepenconcentraties in het ten opzichte van Engeland strategisch belangrijke Zeeland waren de aanleiding voor deze bepaling.⁶⁴

In de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal gebleven, maar voor de zuidelijke provincies waren oorlog en front toen zeer nabij geweest. De grote stroom Belgische vluchtelingen, de smokkelhandel en verdwaalde vliegtuigen en beschietingen in de zuido-

⁵⁸ Holla/Van Riessen, 'Politiek en verzet' in *HGG* II, 488-528, aldaar 492

⁵⁹ De Kort, Gemeentebestuur, politiek en pers in Tilburg, 102

⁶⁰ *Ibidem*, 98

⁶¹ Karel Margry, *De bevrijding van Eindhoven* (Eindhoven 1983), 11

⁶² Bijvoorbeeld in Tilburg Joan Willems, Jef de Brouwer en F. Hoogers, in Eindhoven B. Driesbergen, G. Philippart, H. Verwey-Jonker, in 's-Hertogenbosch drs A. Wijffels, in Waalwijk drs P. van Loon, in Roosendaal mr. C. Prinsen, in Nijmegen mr. C. J. A. M. ten Hagen, dr. V. A. M. Beermann, C. Kleywegt, in Maastricht J. H. Ensink, J. J. M. Krekelberg, drs H. Schure, in Heerlen ir F. Wijffels. Zie ook H. B. S. Holla en A. Raaijmakers, 'LO-Noord-Brabant' in *HGG* I, 307-322, aldaar 308

⁶³ Verklaring van mr. C. J. A. M. ten Hagen, d.d. 18 en 19 september 1946, p. 9, -Gemeentearchief (hierna GA) Nijmegen, Archief Commissie Verzetsdocumentatie nr. 32

⁶⁴ *Encyclopedie van Zeeland* deel I (Middelburg 1982), 466. Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 19

lijke grensstreken demonstreerden die betrokkenheid.⁶⁵ Ruim twintig jaar later verliep de vluchtelingenstroom van noord naar zuid. Het waren ook geen gewone vluchtelingen, maar een groeiende stroom uit Duitse krijgsgevangenschap ontsnapte, met name Franse soldaten, die in de eerste oorlogsjaren via Limburg en Brabant probeerden Frankrijk te bereiken. Sinds 1942 vooral kwamen daar de in Nederland gestrande geallieerde vliegtuigbemanningen bij en de eerste Nederlandse onderduikers, onder wie vele joden. Om de duizenden ontvluchte krijgsgevangenen en 'piloten'⁶⁶ op veilige wijze het land uit te smokkelen, ontstonden er al betrekkelijk vroeg zogenaamde 'escapelines' of etappendiensten; d.w.z. vaste contacten die de onderbrenging en het vervoer van de betrokkenen op een bepaald gedeelte van de af te leggen vluchtweg verzorgden. Al die diverse vluchtlijnen liepen zuidwaarts en mondden uit bij een van de vele grensplaatsen, waar zogenaamde 'passeerders' de illegale grensoverschrijding begeleidden en de vluchtelingen overdroegen aan Belgische contacten, veelal van de Witte Brigade, voor het volgende deel van het traject.⁶⁷ Van één centrale organisatie was bij deze etappendiensten geen sprake. Zij bestonden uit persoonlijke contacten en daarin speelde naar het schijnt de plaatselijke geestelijkheid een vooraanstaande rol.⁶⁸ Op den duur, en dan is het einde 1943-begin 1944, werd het werk aan de zuidelijke pilotenlijnen in vele gevallen opgenomen in de brede werkzaamheden van de LO.⁶⁹

Een soortgelijke ontwikkeling zien wij op het terrein van de financiële hulp aan slachtoffers van maatregelen van de bezetter. De eerste grootscheeps georganiseerde hulpverlening vond plaats uit de kerkelijke collecten voor de 'Bijzondere Noden van het Episcopaat'. Deze wekelijks verzamelde gelden vloeiden in een in mei 1941 ingesteld Bisschoppelijk Fonds.⁷⁰ Daaruit werden door de parochiegeestelijkheid clandestien uitkeringen gedaan aan slachtoffers van hun principieel-katholieke houding (bijvoorbeeld bestuurders en personeel van RKWV en andere sociale, culturele of charitatieve organisaties, personeel van opgeheven katholieke bladen) en na enige tijd ook aan onderduikers.⁷¹ Vaak gingen in een later stadium (1943) personen die voor het Bisschoppelijk Fonds actief waren, zich ook inzetten in plaatselijke 'duikpotten' die later in de LO werden opgenomen.⁷² Sinds 1943 werden uit de bisschoppelijke fondsen gelden naar de LO en in Noord-Brabant ook naar het Nationaal Steunfonds (NSF) doorgevluisd.⁷³

⁶⁵ De Bree, *Zeeland 1940 - 1945*, I, 3.

⁶⁶ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 956 schat het aantal geholpen krijgsgevangenen op 4 à 8000; het aantal 'piloten' op circa 1800. Coen Hilbrink, *De illegalen Illegaliteit in Twente en het aangrenzende Salland 1940-1945* ('s-Gravenhage 1989), 144 e.v. schat het aantal door pilotengroepen geholpen vluchtelingen op minstens zevenhonderd.

⁶⁷ Ad Goede, 'Etappendienst en Crossing', in: HGG, II, 379-389; Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 115-119; zie ook Van Lieshout, *Hannibalspiel*; Rijnhout, *In dienst van hun naaste*; Brok, *Pilotenescapeline Gorkle*; Deriks, *Bospartizanen*; Paape, *Donkere Jaren* en Eduard Necker Vettermann, *Keizersgracht 763 Een blauwboek* (Amsterdam 1946), 16, 22, 25.

⁶⁸ Paape, *Donkere Jaren*, 47.

⁶⁹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 116.

⁷⁰ A.F. Manning, 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* nr. 8 (Nijmegen 1979), 105-129.

⁷¹ Stokman, *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, 142-146.

⁷² Zie voor Nijmegen: H.J.C. Termeer, *Nijmegen frontstad. September 1944 - mei 1945 Politiek en Vakbeweging* Gelderse Historische Reeks, deel XIII (Zutphen 1979), 21.

⁷³ Aldus brief van drs. A. Wijffels aan het hoofd van het NSF in het Zuiden, dr. ir. A.J. Gelderblom, d.d. 9 april 1946, -GA-Eindhoven. Collectie Gelderblom. Zo ontving de gereformeerde LO-man Van der Hooft in Breda maandelijks van bisschop Hopmans f 10.000 voor het onderduikwerk, aldus verslag interview met Van der Hooft, p. 1.

Van de positieve rol van de kerken en de geestelijkheid voor verzet en illegaliteit wordt door diverse auteurs en destijds betrokkenen hoog opgegeven.⁷⁴ In het Zuiden hebben zowel katholieke als hervormde en gereformeerde geestelijken een aanzienlijke, zij het een uiteenlopende betekenis gehad. Het episcopaat had, meer nog dan vóór de bezetting, de leiding van het katholieke volksdeel in handen, omdat de RKSP zich sinds mei 1940 van activiteiten onthield. Geïnspireerd door de primaire doelstelling om de katholieke organisaties zoveel mogelijk in stand te houden, nam het onder leiding van aartsbisschop mgr. J. de Jong tot juli 1941 een overwegend afwachtende houding aan. De afwijzing van het nationaal-socialisme en het verbod aan katholieken om lid te worden van nationaal-socialistische organisaties werden in die periode gehandhaafd en herhaald.⁷⁵ Toen de Duitse bezetter overging tot een stelselmatige liquidering van katholieke organisaties, instellingen en bladen, namen de bisschoppen in hun herderlijk schrijven van 25 juli 1941 ook een afwijzende houding aan tegenover deze maatregelen van de bezetter en riepen zij op tot een geestelijke mobilisatie tegen het nationaal-socialisme.⁷⁶

Geleidelijk ontwikkelde deze afweerhouding ter verdediging van de katholieke identiteit zich tot een omvattender verzetshouding tegen de aantasting van nationale belangen. Tegen de jodendeportaties, de jacht op studenten, het terugroepen in krijgsgevangenschap van de Nederlandse militairen en tegen de arbeidsinzet werd krachtig en publiekelijk geprotesteerd in de herderlijke brieven van respectievelijk juli 1942, februari, april en mei 1943.⁷⁷ De teksten van de diverse mandementen werden na voorlezing in de kerken vaak illegaal in druk verspreid.⁷⁸ De reacties van het episcopaat en die van de bevolking tijdens de April-Mei-stakingen van 1943, die nationaal gezien na Twente vooral in Eindhoven en omgeving, Zuid-Limburg en Noord-West-Brabant het meest omvattend waren,⁷⁹ speelden een grote rol bij de organisatie en coördinatie van het zuidelijk verzet in de LO.

Deze LO was eind 1942 in gereformeerde kring opgericht ter bundeling van diverse in Oost- en Midden-Nederland bestaande afzonderlijke hulpacties voor onderduikers.⁸⁰ Nu het aantal vervolgd sterk toenam, kreeg men behoefte aan landelijke contacten om het duikwerk op grote schaal te kunnen voortzetten.

Het onderduikwerk in het Zuiden vond, behalve in de uitgebreide Limburgse etappen-annex-duikorganisaties, nogal geïmproviseerd plaats. Daarbij werd veelal gebruik gemaakt van plaatselijke kernen van St. Josephsgezellen, de Katholieke Jeugdactie, het RK Werkliedenverbond (RKWV) en de NU.⁸¹ De interlokale contacten liepen vaak via personen uit de kerkelijke organisaties of oude Unieconnecties. Voor financiële steun kon men putten uit het Bisschoppelijk Fonds. Van één, uitsluitend voor illegale activiteiten bestemde duikorganisatie was nog geen sprake. Men verrichtte deze clandestiene activiteiten veelal in de marge van al bestaande structuren. Buiten katholieke kring wist men daardoor meestal weinig van deze activiteiten af en dat gaf daar op den duur aanleiding tot het pertinente gerucht dat er geen katholiek verzet bestond en dat er in het Zuiden

⁷⁴ Paape *Donkere Jaren*, 53-54, Holla/Van Riessen, *Politiek en verzet*, 488, Lodewijk (pseudoniem van L. Bleijs) *Verantwoording* (7 p. 1945), 146.

⁷⁵ De Jong *Koninkrijk* IV, 857-858.

⁷⁶ Manning, 'Nederlandse katholieken', 128, De Jong, *Koninkrijk*, V, 382.

⁷⁷ Stokman *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, 249-251, 265-268, 274-275, 278-280.

⁷⁸ De Jong *Koninkrijk*, IV, 857-858.

⁷⁹ Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*, 25, 448.

⁸⁰ Van Ojen *De Binnenlandse Strijdkrachten* 20.

⁸¹ Goede 'De landelijke leiding' (der LO), in *HGG* I, 3 129, aldaar 43. Zie ook Derks, 'Je deed wat je hand te doen vond', *passim*.

geen illegaal werk plaatsvond.⁸² Deze problematiek behandelen wij uitgebreid in de volgende paragraaf.

Het leggen van de eerste contacten door de tot dan toe overheersend gereformeerde LO met het Zuiden vergde enige tijd en kwam in de zomer van 1943 tot stand.⁸³ In Limburg werd verbinding gemaakt met de provinciale duikorganisatie onder leiding van Jan Hendriks ('Ambrosius') en kapelaan J. J. Naus ('Van Doorn'). In Brabant en Zeeland echter werd de LO in eerste aanleg opgezet door ds. B. A. van Lummel uit Sprang-Capelle en zijn gereformeerde contacten.⁸⁴ Aanvankelijk bestond er met name in Brabant veel sympathie voor een plan om op basis van de kerkelijke parochiestructuur een eigen katholieke verzetsorganisatie te stichten, een voornemen dat blijkbaar door de aartsbisschop werd gesteund. Maar dat idee werd niet uitgevoerd, al hadden enkele vooraanstaande Brabantse katholieke illegalen daar moeite mee.⁸⁵ Op de eerste interprovinciale vergadering van de LO in Brabant, Limburg en Zeeland in de herfst van 1943 traden onder katholieke druk de 'protestanten van boven de rivieren' op enkele leidinggevende posten in het Zuiden terug om plaats te maken voor katholieken.⁸⁶ Later ontstond nog wel het zogenaamde nationaal katholiek contact binnen de LO, een gezelschap dat vanaf mei 1944 regelmatig met de aartsbisschop verbinding onderhield.⁸⁷

Na verloop van tijd kwam in het Zuiden de volgende indeling in LO-gewesten tot stand, gewesten die waren onderverdeeld in districten. Het gewest Limburg omvatte de gehele provincie plus Nijmegen, de streek van Maas en Waal en een gedeelte van Oost-Brabant tot en met Helmond. De provincie Noord-Brabant was verdeeld in de gewesten Noord-Brabant-Oost en Noord-Brabant-West (inclusief Tholen en St. Philipsland). Tot die opsplitsing was besloten om zowel de protestantse leiding in West-Brabant te kunnen handhaven als om de organisatie in Noord-Brabant-Oost onder leiding van katholieken te kunnen stellen.⁸⁸ In Zeeland was in 1943 een *Trouw*-organisatie opgebouwd, die behalve de verspreiding van *Trouw* ook veel onderduikwerk verzorgde. Begin 1944 kwam de LO daar tot provinciale organisatie en nam zij het meeste duikwerk van *Trouw* over. Toch was de LO-organisatie door de zwakke vertegenwoordiging in enkele eiland-districten en door de geografische situatie geen grote eenheid. Van Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen gingen de meeste verzetsactiviteiten uit.⁸⁹

In het voorjaar van 1944 besloeg de LO-organisatie alle delen van het Zuiden, tot in de dorpen toe waren vaste contacten voorhanden. Zij was de grootste illegale organisatie en had het merendeel van de vroegere activiteiten en groepen voor hulp aan onderduikers, joden, krijgsgevangenen en piloten in zich opgenomen. De precieze aantallen in het Zuiden geplaatste onderduikers zijn niet te achterhalen. Maar vast staat dat het buiten de steden nog overwegend landelijke Zuiden een aanzienlijk duikreservoir is geweest. Zo gaf het LO-gewest Limburg circa 20.000 bonkaarten voor onderduikers uit⁹⁰ en werden daar bovendien ongeveer 300 'piloten' en 3000 krijgsgevangenen verzorgd en getransporteerd.⁹¹ Noord-Brabant-Oost en -West verspreidden medio 1944 respectievelijk 6000

⁸² Iodewijk, *Verantwoording*, passim. L. E. M. A. van Hommerich 'LO-Limburg' in *HGG* I, 323-346, aldaar, 334.

⁸³ Goede, 'De landelijke leiding', 42-45.

⁸⁴ *Ibidem*, 42, R. van Reest, LO Zeeland in *HGG* I, 294-306, aldaar 296-297.

⁸⁵ Goede, 'De landelijke leiding', 44-46.

⁸⁶ *Ibidem* 62. Holla/Raaijmakers 'LO-Noord-Brabant', 318.

⁸⁷ Van Hommerich 'LO Limburg', 334. vgl. Klumper *Sociale verdediging*, 273.

⁸⁸ Holla/Raaijmakers 'LO-Noord-Brabant', 317-318.

⁸⁹ Van Reest, LO-Zeeland, 294-306.

⁹⁰ Van Hommerich 'LO-Limburg', 329, 338-342.

⁹¹ *Ibidem*, 345.

en 5000 bonkaarten en hebben dus samen minstens 11000 onderduikers geherbergd.⁹² Langs de grenspost Chaam alleen al werden 176 'piloten' vervoerd. Samen met het aantal onderduikers in Zeeland, dat ongeveer 2350 bedroeg,⁹³ komt men dus voor het hele Zuiden op circa 35.000 onderduikers, die regelmatig van de LO bonkaarten ontvingen. Het onbekende aantal onderduikers dat dankzij familie of anderen buiten bonkaarten kon (bij boeren ondergedoken) of ze buiten de LO om wist te bemachtigen, moet daaraan nog worden toegevoegd.⁹⁴ Over het aantal LO-medewerkers in het Zuiden komen wij verderop te spreken.⁹⁵

Het KP-werk vloeiende voort uit de activiteiten ter verzorging van onderduikers en was daarmee onverbrekkelijk verbonden. Het organiseren van de enkele al bestaande losse knokploegactiviteiten in het Zuiden in de LKP vond dan ook plaats in het verlengde van de organisatie der LO. Met uitzondering van Limburg, waar 'Ambrosius' een stimulerende rol speelde, kwamen de meeste initiatieven tot coördinatie van buiten; met name de door de LKP-top naar het Zuiden gezonden Bussumse katholieke KP-man Theo Dobbe en het opduiken van de gereformeerde Drent Johannes Post in Breda gaven de grote stoot aan het KP-werk. Ook hier kwam de georganiseerde fase dus, landelijk gezien, laat. Als verklaring daarvoor wordt door de betrokkenen de omstandigheid aangevoerd dat men zelfs nog in 1944, althans in Noord-Brabant en Limburg, zijn doel meestal zonder gewapend verzet kon bereiken, omdat de hulp vanuit distributiekantoren, voedselbureaus en Crisis Controle Dienst royaal was.⁹⁶ Vooral in de LO was men er huiverig voor die goede contacten met personen in de legaal werkende instanties door riskante KP-activiteiten in gevaar te brengen.⁹⁷

Pas in het voorjaar van 1944 kreeg de coördinatie in de LKP wat om het lijf.⁹⁸ al bleven diverse knokploegen op eigen houtje opereren. In mei 1944 bestonden er in het Zuiden in totaal twaalf in LKP-verband gecoördineerde knokploegen: een Zeeuwse, zeven Brabantse en vier Limburgse. Van deze laatste waren er twee, de KP-Nijmegen en de KP-Maas en Waal, van Zuid-Gelderse origine.⁹⁹ In de volgende maanden tot de bevrijding zou het in het Zuiden in verband met de omschakeling van 'kraken' op sabotage-werk tot grote organisatorische veranderingen van de knokploegen komen; aan die problematiek komen wij in paragraaf 2.1. toe.

Op het terrein van het gewapende illegale werk waren in het Zuiden behalve de al dan niet in de LKP georganiseerde knokploegen nog andere formaties werkzaam. In mei 1943 was het in Amsterdam gekomen tot de oprichting van de Raad van Verzet (RVV)

⁹² Holla/Raaijmakers, 'LO-Noord-Brabant', 322.

⁹³ Van Reest, 'LO-Zeeland', 299-305.

⁹⁴ In *Het Grote Gebod*, deel II, 601 wordt het landelijke aantal door de LO verschaft bonkaarten in de zomer van 1944, te weten 140 000, vermenigvuldigd met een factor 1,5 of 2; een berekening die resulteert in 200 000 à 300.000 onderduikers. Toegepast op het Zuiden met circa twee miljoen inwoners, komt men uit op 52 à 70 000 onderduikers, d.w.z. één onderduiker op 38 en 28 inwoners tegen één op 40 landelijk.

⁹⁵ Zie paragraaf 3.3.

⁹⁶ J.W. Holwijk, 'KP-Limburg' in: *HGG*, I, 588-598, aldaar 589; J. Naninck, 'KP-Noord-Brabant-West' in: *HGG*, I, 570-578, aldaar 572. Vgl. ook Hoozeveen, die schrijft dat de KP-Heerlen pas eind juni 1944, nadat het distributiekantoor van Valkenburg onder leiding van een NSB'er was gekomen, tot een kraak overging en wel uit vrees voor ontdekking van de tot dan toe door het personeel gepleegde fraude, Jos Hoozeveen, 'Eveneens voor de goede orde' *Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (Heerlen 1984), 109.

⁹⁷ Holwijk, 'KP-Limburg', 590.

⁹⁸ R. van Reest, 'KP-Zeeland' in: *HGG*, I, 563-569, aldaar 565; Naninck, 'KP-Noord-Brabant-West', 572; Holwijk, 'KP-Limburg', 593-594; Toon Mulder, 'KP-Noord-Brabant-Oost' in: *HGG*, I, 579-587, aldaar 581-582.

⁹⁹ Zie overzichten en schema's in *HGG*, I, 412-420, met name 415.

door vertegenwoordigers van diverse verzetsgroepen, waaronder ook communistische. Deze raad stelde zich ten doel de sabotage- en spionage-activiteiten landelijk te coördineren.¹⁰⁰ Die algemene pretentie heeft de RVV nooit waar kunnen maken. In de praktijk resulteerde dit initiatief echter op den duur in een tweede nationaal verband voor het 'harde verzet'.

In het Zuiden haakten al eerder bestaande verzetskernen bij de RVV aan of ontstonden nieuwe groepen.¹⁰¹ De centra waren het na enige tijd goed georganiseerde district Midden-Brabant (elf groepjes) met als kern Oisterwijk, en Zuid-Limburg (dertien groepjes). Voor de algemene leiding in het Zuiden werd als Commandant-Zuid van de RVV baron Th. de Smeth van Deurne ('Eugene') aangesteld.¹⁰² Het naast elkaar ontstaan van KP- en RVV-groepjes lijkt veelal het resultaat van toevallige contacten en niet van een bepaalde ideologische voorkeur.¹⁰³ Met name omdat de RVV in het Zuiden vroeger (juli 1943) actief werd dan de LKP (winter 1943), kon hij daar tot ontplooiing komen. Van Ojen schat het aantal RVV-ers in Brabant en Limburg op ongeveer 175.¹⁰⁴ Er bleven echter gebieden waar de RVV geen voet aan de grond kreeg, zoals Zuid-Gelderland, Zeeland en Noord- en Midden Limburg. Al met al was de met de LO verbonden LKP op den duur veel beter over het Zuiden gespreid.

Moeilijker te beoordelen is het illegale werk dat is verricht door een derde grote ondergrondse organisatie, de Ordedienst. In tegenstelling tot KP en RVV ontstond de OD veel vroeger, al kort na mei 1940, en, alweer anders dan bij KP en RVV, onder een zeer specifieke groep, namelijk militairen die zich niet bij de capitulatie wilden neerleggen. Deze zogenoemde vroege OD bouwde organisatorisch voort op het Nederlandse leger en werd mede daardoor al in de loop van 1941-1942 door de bezetter opgerold.¹⁰⁵ De vele arrestaties van OD-leden wekten met name bij de andere illegale organisaties een groot wantrouwen jegens de OD, een factor die ook de latere OD sterk parten is blijven spelen.¹⁰⁶

Behalve de aanvankelijk zeer onbeholpen wijze van illegale organisatie, met grote aantallen over het hele land verspreide leden en uitgetikte ledenlijsten, was ook het hoofddoel van de OD vooral voor de op verzetswerk gerichte illegalen een steen des aanstoots. In de eerste en tweede OD stond het doel van de voorbereiding van de gezagshandhaving in een vacuumperiode na de bevrijding steeds voorop.¹⁰⁷ De hoofdactiviteiten van de OD bestonden voornamelijk uit het maken van plannen en het treffen van voorbereidingen voor het optreden van de eigen organisatie, uit contacten met gezagsdragers, registratie van NSB-ers, veiligstelling van belangrijke objecten, alle getuigend van de blijvende nadruk binnen de OD op de taken tijdens en kort na de bevrijding.

Toch is er in de OD ook veel illegaal verzetswerk gedaan. Met name waar het het inlichtingen- en verbindingswerk betreft, is door OD-ers pionierswerk verricht. Zo had in het Zuiden dr. J. M. Somer ('Karel'), een kapitein van het Koninklijk Nederlands-Indisch

¹⁰⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 84-85.

¹⁰¹ *Ibidem*, 94.

¹⁰² *Ibidem*, 87.

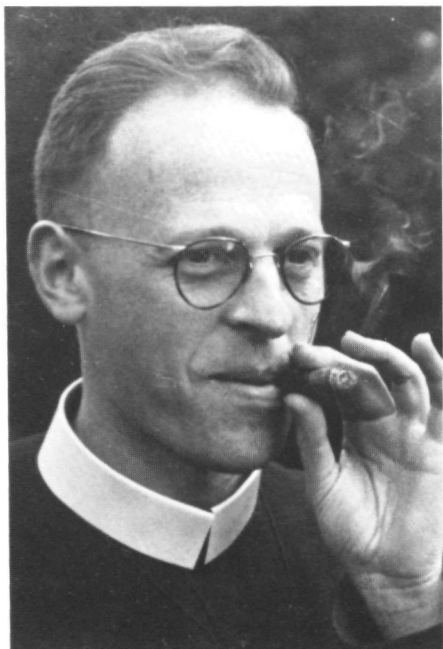
¹⁰³ Verslag van interview met Van der Klei, destijds lid RVV Oisterwijk.

¹⁰⁴ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 95.

¹⁰⁵ Voor het oprollen van de vroege OD organisatie in het Zuiden eind maart 1941, zie Verslag van majoor S. N. Waringa, Collectie Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, ministerie van Defensie, Sectie Militaire Geschiedenis, Koninklijke Landmacht te 's-Gravenhage (hierna afgekort als SMG BS), doos 801 R, map 84.

¹⁰⁶ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 35, voor de Eindhovense OD, zie Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 16, voor de Limburgse, zie Deriks, *Bospartizanen*, 31-32.

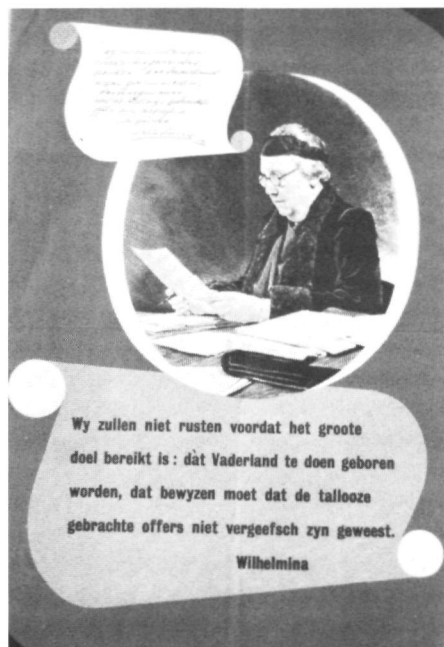
¹⁰⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 33-35.

Pater L. Bleijs, 'Lodewijk' (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Johannes Post (vooraan rechts) met zijn Bredase medewerkers Ted van Huessen (linksboven) en Cor van der Hooft (vooraan links) en twee Amerikaanse 'piloten' tijdens de bezetting (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

RVD-affiche uit 1944-1945 waarin koningin Wilhelmina de bevolking verzekert dat zij zich inzet voor de bevrijding en het Nieuwe Nederland (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Oktober 1944: angstige inwoners van Boxtel zien de bevrijding over hun schuilplaats heengaan (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Deel van Staf Militair Gezag in Breda. Eerste rij, derde van links Chef-Staf MG generaal Kruls met aan zijn rechterhand kol. Snijders (Hoofd Sectie Juridische Zaken) en aan de andere kant dmc-Breda Van Boetzelaer. Derde rij, derde en vierde van links resp. met snor H.P. Linthorst Homan (Hoofd Sectie Binnenlandse Zaken) en pmc-Gelderland Blaauw en schuin achter deze pmc-Limburg Schurmann. Schuin achter hem pmc-Zeeland Slot in marine-uniform (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

BNS prins Bernhard met enige leden van zijn staf en zijn gewapende lijfwacht (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Leger (KNIL), al in 1940 te Breda een militaire inlichtingengroep om zich heen verzameld ¹⁰⁸ Deze functioneerde in de Inlichtingendienst (ID) van de OD, een netwerk dat overigens om veiligheidsredenen niet rechtstreeks binnen het verband der OD werd gebracht ¹⁰⁹ Via de moeizaam opgebouwde binnen- en buitenlandse verbindingen van de OD, radio-, telefoon- en koeriersdiensten, konden belangrijke inlichtingen, veelal van militaire aard en afkomstig van de ID en andere groepen, binnen het land en naar Londen worden doorgegeven ¹¹⁰

De inlichtingengroepen die sinds 1943 in het Zuiden hebben geopereerd, de Groep Albrecht, daar onder leiding van drs. W. van der Mast ('Frans'), de Groep Harry onder leiding van de directeur van de Philips-radiobuizenfabriek ir. Th. P. Tromp ('Harry') en de Geheime Dienst Nederland (GDN), ook met Eindhoven als het belangrijkste zuidelijke centrum, bouwden voort op contacten en personen die van de in juli 1943 opgerolde ID-annex-Dienst Wim waren overgebleven ¹¹¹ Alle drie bereikten zij hun grootste werkzaamheid in 1944. Zij slaagden erin een grote hoeveelheid militaire (Albrecht, GDN), economische (vooral Harry) en politieke (GDN en Harry) informatie naar Londen door te spelen ¹¹² Dat gebeurde op den duur met eigen zenders en koeriers en in nauwe samenwerking met het in november 1942 opgerichte en sinds juli 1943 door de in Engeland gearriveerde Somer geleide Bureau Inlichtingen (BI) te Londen ¹¹³

Op een hier als laatste aan te stippen terrein van illegaal werk, dat van de illegale pers, zijn in het Zuiden opmerkelijk weinig initiatieven genomen. Het enige oorspronkelijke, zuidelijke, katholieke produkt dat landelijk verspreid werd, was het hiervoor al genoemde *Christofoor*. Medio 1942 was het als gestencilde uitgave gestart vanuit het Utrechtse IJsselstein ¹¹⁴ Van oktober 1943 tot augustus 1944 werden in gedrukte vorm zeven nummers door de eerste, Nijmeegse, Christofoorgroep vervaardigd. De latere nummers hadden een oplage van ongeveer 10 000 exemplaren ¹¹⁵ De hoofdprijs van *Christofoor* was "vernieuwing van ons volk in de geest van de Nederlandsche Unie" en "daaruit voortvloeiende de isolementsverbreking der katholieken". Voorop stond dus de ideologie, daarnaast wilde men proberen "om de katholieken op eigen beweging tot verzet aan te sporen" ¹¹⁶ Blijkbaar vond men dat het verzet door katholieken teveel van initiatieven van buiten (niet-katholieken) afhankelijk was, met andere woorden dat de katholieken zich te lijdzaam gedroegen.

Ook de oogst aan lokale, kleine illegale bladen in het Zuiden is bescheiden. In het overzicht van Winkel tellen wij voor het gebied van het latere bevrijde Zuiden 71 verschillende illegale bladen, 16 Limburgse, 38 Brabantse, 11 Zeeuwse en 6 Zuid-Gelder-

¹⁰⁸ *Ibidem* 104

¹⁰⁹ *Ibidem* 32

¹¹⁰ *Ibidem*, 40-44

¹¹¹ *Ibidem* 101-104. getuige J. B. Vermeulen *Enquêtecommissie Regeeringsbeleid 1940-1945. Verslag houden de de uitkomsten van het onderzoek. Verslagen. Bijlagen. Verhoren delen I-VIII* (s. Gravenhage 1949-1956) hierna afgekort als *Enq.* IV c. 1929

¹¹² Van Oijen *De Binnenlandse Strijdkrachten* 98-110

¹¹³ *Ibidem* 391. Vgl. Andre Ausems, 'The Bureau Inlichtingen of the Netherlands government in London November 1942 - May 1945: an overview of its missions, agents and undercover radio traffic', *Military Affairs* 45(1981) nr. 3: 127-132, aldaar 131-132.

¹¹⁴ I. F. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945*. Monografieën van het RIOD nr. 6 (s. Gravenhage 1954) 109.

¹¹⁵ Verklaring van mr. C. J. A. M. ten Hagen d.d. 18 en 19 september 1946, p. 9-12. GA Nijmegen, Archief Commissie Verzetsdocumentatie nr. 32.

¹¹⁶ *Ibidem* 10. zie ook G. Dieck, 'De Christofoorgroep en het tijdschrift *Te Elfder Ure* in de jaren 1945-1953', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk* 20(1984) 35-90.

se¹¹⁷ Voor heel Nederland tot 1 oktober 1944 worden daar in totaal 790 titels genoemd. Het zuidelijke aandeel, gemeten naar het aantal verschillende bladen tot en met september 1944, bedroeg dus slechts negen procent.

Belangrijker qua omvang lijkt de verspreiding van elders geproduceerde meest grote landelijke bladen. Met name *Vrij Nederland*, *Je Maaitendiair*, *Het Parool*, *Trouw*, *Ons Volk* en *De Waarheid* werden via uitgebreide eigen verspreidingsorganisaties in grote oplagen in het Zuiden gedistribueerd. De politieke en/of confessionele signatuur van die bladen, in de meeste gevallen duidelijk afwijkend van wat men in het Zuiden gewend was, speelde voor de verspreiding en de populariteit een ondergeschikte rol. Zo bestond medio 1944 het verspreidingsapparaat van het protestantse *Trouw* in Limburg voor het overgrote deel uit katholieken: alle acht hoofdverspreiders, 41 van de 49 verspreiders en de twee drukkers, het geheel stond onder leiding van een gereformeerde, de provinciale topman Evert Bakker.¹¹⁸ De provinciale verspreidingsapparaten van *Vrij Nederland* in Limburg en Noord-Brabant werden geleid door katholieken, respectievelijk J H J. Sangen¹¹⁹ en mr. H.B.S. Holla.¹²⁰

Laten wij op basis van de hier geboden onvolledige informatie proberen een voorlopig oordeel te geven over het zuidelijke verzet zoals zich dat tot in het voorjaar van 1944 had ontwikkeld. Allereerst moet dan vastgesteld worden dat de vele malen gememoreerde indruk, als zou het verzet in het Zuiden te verwaarlozen zijn geweest, onjuist is. (In de volgende paragraaf komen de geschiedenis en de rol van dat beeld, met name in de contacten met Londen, aan de orde). Uitingen van verzet in de brede betekenis van het woord vond men in het Zuiden in vele vormen en in een mate die niet van de nationale tendenzen lijkt af te wijken. De vrijwel volledige leegloop – op aanwijzing van de bisschoppen – van het in de zomer van 1941 gelijkgeschakelde RKWV was er een duidelijk voorbeeld van, evenals het grote aandeel in de April-Mei-stakingen van 1943.¹²¹ Ook de aantallen verzetsslachtoffers wijzen allerminst in de richting van een achterblijvend aandeel van het zuidelijke verzet.¹²²

Als wij ons concentreren op het zeer veel minder omvangrijke illegale werk, dan wordt al duidelijker hoe die indruk kon ontstaan. Het in de eerste jaren van de bezetting gepleegde illegale werk, vooral de hulp aan krijgsgevangenen, ‘piloten’ en andere vroege onderduikers, was nagenoeg onzichtbaar. Het speelde zich af in kleine besloten kringen, was veelal lokaal van omvang en maakte vaak gebruik van bestaande verbanden die met verzet of illegaal werk niets van doen leken te hebben. Langer dan elders in het land bleef men in deze informele werkwijze volharden. Nog tot na de April-Mei-stakingen van 1943 was men blijkbaar in staat, mede door de goede medewerking van personen in de ambtelijke wereld, het groeiende aantal onderduikers effectief op te vangen. Deze toch ook georganiseerde vorm van verzet had dus een besloten karakter, dat in vele gevallen nog werd versterkt door de zwijgzaamheid van de plaatselijke bevolking tegenover de buitenwereld.

¹¹⁷ Winkel *De ondergrondse pers*, Winkels opsomming bleek overigens niet helemaal volledig. Zo vermeldt zij bijvoorbeeld niet het illegale blad *Strijdt en Zwijgt* uit Princenhage, dat in *De Vrije Stem* van 17 maart 1945 wordt genoemd.

¹¹⁸ Overzicht van *Trouw*-medewerkers in Limburg, -Bezit E. Bakker.

¹¹⁹ Lijst van verspreiders van *Vrij Nederland* in Limburg -Stichting 1940-1945, Bureau Eindhoven, map Documentatie Limburg.

¹²⁰ Winkel, *De ondergrondse pers*, 329.

¹²¹ De Jong, *Koninkrijk X a*, 693 over de houding van de meerderheid van de zuidelijke bevolking.

¹²² Zo vielen in Noord-Brabant in de periode 1940-1944 435 verzetsdoden, aldus schriftelijke opgave van P. A. Wijnen, d.d. 8 maart 1993, van de Stichting Herdenking Brabantse Gesneuvelden.

De initiatieven tot het vormen van nieuwe specifiek illegale verbanden voor het duik- en KP-werk in het kader van landelijke organisaties waren veelal van buiten het Zuiden afkomstig;¹²³ met name gereformeerden speelden er een grote rol in. Alleen in Limburg treft men al vroeg een eigen provinciale duikorganisatie aan. In het voorjaar van 1944 was het proces van omvorming tot of invoeging in formele, landelijk opererende illegale organisaties nog niet voltooid; wel liep de LO daarbij voor op de LKP. Veel illegaal werk bleef echter naar het schijnt op de oude beproefde geïmproviseerde wijze plaatsvinden.

Ook op het terrein van de voor de publieke opinie zo belangrijke illegale pers constateer wij een afwijkend beeld in het Zuiden. *Christofoor* was het enige blad dat landelijk werd verspreid. De rest van de zuidelijke illegale pers had een sterk lokaal karakter en de meest verspreide illegale bladen waren de landelijke, die van buiten het Zuiden afkomstig waren.

De verklaring voor het qua initiatief (illegale pers) en organisatiegraad (andere vormen) afwijkende karakter van het zuidelijke illegale werk – evenals elders bleven de zuiver illegale werkers slechts een zeer kleine minderheid – moet ons inziens vooral gezocht worden in de na de Duitse inval vóórtijdurende hechte maatschappelijke structuur. In het Zuiden en in het bijzonder op het platteland waren de sociaal-religieuze samenhang en controle nog sterk. Deze besloten gemeenschappen werden met name in de wekelijkse zondagspreken gestuurd door de anti-nationaal-socialistische parochiegeestelijkheid. Aldus stelden die gemeenschappen zich *en bloc* achter de Nederlandse Unie op en dekten zij de in die gemeenschappen veelal binnen al bestaande verbanden plaatsvindende activiteiten, die de noden van de vervolgdten zo langer dan elders zonder nieuwe, afzonderlijke verzetsorganisaties konden lenigen.

De invoeging van het zuidelijke verzet in de in 1943 opgerichte landelijke illegale organisaties vond nationaal gezien laat plaats en had, zoals wij zagen, afhankelijk van de contacten met de vaak andersdenkende initiatiefnemers, nogal wisselende resultaten. Zo bleef er ook in 1944 nog sprake van een bont geheel van verzet en illegaal werk, waarin het georganiseerd zijn in een groter, vaak landelijk verband – het criterium van De Jong voor illegaal werk – niet zelden het gevolg was van min of meer toevallige contacten. Wij beseffen dat dit criterium het enig mogelijke is om 'illegaal werk' van de bredere categorie van het 'verzet' te isoleren. Toch vragen wij ons af of het wel voldoende recht doet aan de werkelijkheid en de variëteit van het feitelijke verzetswerk, met name in plattelandsgebieden, met andere woorden of het niet tezeer een criterium is, ontleend aan de verzetspraktijk in de steden.¹²⁴

1.3 Regering en illegaliteit

In de nacht van 18 op 19 april 1944 vertrok pater L. Bleijs C.ss.R ('Lodewijk'), een 37-jarige geestelijke uit Roermond en vooraanstaand lid van de Limburgse LO, samen met Wim Schreinemachers ('Rudi'), agent van het Bureau Inlichtingen van de Neder-

¹²³ Vgl. dezelfde conclusie m.b.t. Twente van Hilbrink, *De illegalen*, 327.

¹²⁴ Vgl. Klumper, *Sociale verdediging*, 55-57 en Hilbrink, *De illegalen*, 327. Ook de relatief lage cijfers van het aantal illegale werkers, zoals door De Jong berekend (een schatting van 25.000 in de zomer van 1944), contrasteren met die van België en Frankrijk. Blijkbaar zijn daar soepeler normen aangelegd, vgl. H. Balthazar, 'Belgie onder Duitse bezetting 10 mei 1940 – 8 september 1944', in: *AGN*, deel XV (Haarlem 1982) 29-53, aldaar 47, die voor België in navolging van H. Bernard het aantal georganiseerde verzetslieden op 70.000 schat. Een studie naar het verzet in zijn ongeorganiseerde fase biedt Derks, 'Je deed wat je hand te doen vond' (over Nijmegen).

landse regering te Londen, langs een van de Limburgse pilotenlijnen via Zwitserland naar Engeland. Sinds februari van dat jaar was Bleijs ondergedoken. Een ontvoering door Limburgse KP-ers had hem toen voor arrestatie door de *Sicherheitsdienst* behoed.¹²⁵ Bleijs werd dus door de bezetter gezocht, was uitstekend op de hoogte van het LO- en pilotenwerk in het Zuiden en was – uiteraard – ongehuwd. Die redenen en de omstandigheid dat Bleijs niet met een of andere politieke richting was te identificeren, leidden er uiteindelijk toe dat hij met deze niet ongevaarlijke missie belast werd en niet de aanvankelijk overwogen professor De Quay, die op zijn onderduikadres in Sevenum de zuidelijke illegaliteit regelmatig adviseerde.¹²⁶

Het doel van Bleijs' missie was uiteindelijk driedelig. Zij kwam in eerste instantie voort uit de stellige indruk, vooral in het Zuiden, dat Londen van het katholieke verzet slecht op de hoogte was. Toen de toppen van de nauw aan elkaar gelieerde LO en LKP van het reisplan hoorden, vroegen zij of Bleijs dan ook inlichtingen over hun organisaties aan de regering wilde verstrekken, omdat gebleken was dat zij in Londen niet bekend waren. Op het laatste moment kreeg Bleijs ook nog films van stukken mee, die te maken hadden met een geschil tussen de Limburgse LO en de NSF over de wijze van financiering van het duikwerk daar.¹²⁷

Er was dus in het voorjaar van 1944 bij diverse illegale groeperingen een sterke behoefte aan communicatie met de overkant. Dat roept de vraag op hoe het in het algemeen stond met de contacten tussen de Nederlandse regering in Londen en de illegale organisaties in Nederland. De contactmogelijkheden waren uiteraard beperkt. Via Radio Oranje hielden koningin en ministers geregeld toespraken tot het Nederlandse volk. Evenals in de overige uitzendingen werd daarin opgeroepen tot verzet tegen de Duitse bezetter en werd ingegaan op recente ontwikkelingen. Men las ook uittreksels voor van naar Londen gesmokkelde exemplaren van de illegale pers en ging in op daarin gedane mededelingen of adviezen.¹²⁸

Belangrijker voor het verzetswerk waren uiteraard de contacten die op illegale wijze werden gelegd. Engelandvaarders vanuit Nederland en in bezet gebied gedropte geheime agenten, voor een deel dezelfde personen, brachten de eerste communicatie tot stand; zendcontacten speelden daarin een belangrijke rol. Het beruchte *Englandspiel* heeft die communicatie langdurig (van 22 maart 1942 tot 1 maart 1944)¹²⁹ en grondig verstoord.¹³⁰ Pas in 1943 kwamen er geregelde contacten tot stand tussen de illegale organisaties en de Nederlandse regering. Koeriersdiensten over de Zweedse weg (OD), de twee Zwitserse wegen (VN en OD) en zendcontacten verschaften de regering, veelal via haar Bureau Inlichtingen, in de loop van 1943-1944 een steeds groeiende hoeveelheid informatie.

¹²⁵ Paape, *Donkere Jaren*, 87. Jan van Lieshout, *De aal van Oranje. Een biografie van pater 'Lodewijk' Bleijs* (Venlo 1988), 21 e.v.

¹²⁶ Verslag interview met De Quay, p. 3.

¹²⁷ Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 94.

¹²⁸ Rapport betreffende de activiteiten van de Nederlandse ministers te Londen, zoals deze gebleken is aan de hand van uitzendingen van Radio Oranje, -Archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, *Tweede Kamer der Staten Generaal* te 's-Gravenhage (hierna afgekort als APEC), doos 1, bijlage 39; M.G. Schenk, J.B.Th. Spaan, *De koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. koningin Wilhelmina gedurende de oorlogsjaren 1940 - 1945* (z.p. 1945); A.F.J.M. Fleurkens, 'De reacties van de landelijke illegale en zuidelijke oud-illegale pers op het concept en de praktijk van het Militair Gezag in de periode mei 1943 tot mei 1945' (niet gepubliceerde kandidaatsscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982).

¹²⁹ H. van Riessen, 'Contacten en samenwerking' in: *HGG*, I, 649-671, aldaar 667.

¹³⁰ De Jong, *Koninkrijk, IX, London* ('s-Gravenhage 1979), 1072-1076.

Deze behelsde vooral inlichtingen op militair en economisch gebied, zaken die hier verder onbesproken blijven

Met het keren van de Duitse krijgskansen werd in de jaren 1943-1944 zowel voor de regering in Londen als voor de illegale organisaties de kwestie van de politieke toekomst na de bevrijding acuut en met name ook de zorg voor een ordelijk verloop van de machtswisseling bij of kort na het moment van de bevrijding. Aan beide zijden werden daartoe eigen ideeën en plannen ontwikkeld, waarbij de rol van de illegaliteit een belangrijke plaats innam. Het tijdig op elkaar afstemmen van die plannen was voor de praktijk van bevrijding, machtswisseling en overgangstijd essentieel. De haast die daarbij geboden was, voelde men vooral sterk na de geallieerde landingen in Normandië in juni 1944.

In bezet gebied was het aanvankelijk vooral de OD die zich met de materie van de ordehandhaving bij en na de bevrijding bezighield. Daaraan ontleende zij immers de reden van haar bestaan. De tijdens de bezetting illegaal georganiseerde, wijd vertakte en tot dan toe sluimerende OD-organisatie zou in de conceptie van haar leiding bij de bevrijding geactiveerd worden en tot de aankomst van de regering in overleg met de plaatselijke burgerlijke autoriteiten het militair gezag uitoefenen.¹³¹

In Londen had de regering zich sinds 1941 bezonnen op de bestuursvoorzieningen voor de overgangstijd na de bevrijding. In januari 1943 kwam het tot de instelling van het Bureau Militair Gezag onder leiding van majoor mr. H.J. Kruls. De vrees voor ongeregeldheden na de bevrijding, juist door toedoen van extreem linkse kant, en de omstandigheid dat de Amerikanen *Civil Affairs*-officieren gingen opleiden voor het burgerlijk bestuur van de te bevrijden gebieden, waren volgens De Jong de factoren die daartoe de stoot gaven.¹³² Tussen april en december 1943 hielden koningin Wilhelmina en minister-president Gerbrandy op Radio Oranje vijf redevoeringen over de plannen voor de oprichting van een militair gezag. Uit de reacties in de illegale pers daarop blijkt dat de aanvankelijk opgeroepen vrees voor een 'militair bewind', na de toezegging van gedetailleerde waarborgen, veranderde in aanvaarding van het regeringsplan voor het militair gezag.¹³³ Vooral in *Het Parool* en *Vrij Nederland* was al eerder de vrees geuit voor autoritaire aspiraties van de kant van de OD, al werd die niet direct genoemd. De uitgewerkte plannen voor een vanuit Londen komend militair gezag zorgden er blijkbaar voor dat deze bladen het gevaar van de kant van de OD bezworen achtten.¹³⁴ Maar al spoedig werd duidelijk dat de OD-leiding haar voorbereidingen voor de gezagsuitoefening in de zogenaamde vacuum-periode voortzette.¹³⁵

De politieke strijd over de uitoefening van het gezag in de overgangstijd had zich in Nederland aanvankelijk afgespeeld tussen de OD enerzijds en het Politiek Convent c.q. het Nationaal Comité anderzijds (begin 1941-begin 1943).¹³⁶ Convent en Comité bestonden in meerderheid uit leidende figuren van verboden grote politieke partijen. In de loop van 1943-1944 vond er, evenals elders in bezet Europa, ook een politisering plaats binnen de illegaliteit.¹³⁷ Er ontstonden aanzienlijke meningsverschillen over de overgangstijd en de politieke toekomst. Als de meest uitgesproken tegenvoeters traden op

¹³¹ Van Oijen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* 839-844, 849-853.

¹³² De Jong, *Koninkrijk* IX 1359-1363.

¹³³ Fleurkens, *De reacties* 153-154.

¹³⁴ *Ibidem* 154.

¹³⁵ De Jong, *Koninkrijk* VII 1114-1116.

¹³⁶ *Ibidem* 1107.

¹³⁷ Vgl. bijvoorbeeld Rings, *Leven met de vijand* 315 e.v. en Henri Michel, *La guerre de l'ombre. La Résistance en Europe* (Parijs 1970) 331.

nationaal niveau de toppen van die organisaties naar voren, die al in een vroeg stadium met Londen in verbinding waren getreden, namelijk de OD en de VN-organisatie.

Voor al na het bekend worden van de door de regering naar bezet gebied gezonden zogenaamde negentien punten, in het voorjaar van 1944, namen de tegenstellingen toe. In die boodschap maakte de regering duidelijk dat zij de onenigheid binnen de illegaliteit betreunde en dat zij van plan was de illegaliteit na de bevrijding in te schakelen. Maar uit de negentien punten bleek tevens dat haar kennis van die illegaliteit onvolledig was.¹³⁸ De VN- en *Parool*-organisaties met de daaraan nauw gelieerde politieke commissie van de Zwitserse weg raakten er, na mislukte eigen pogingen om de illegaliteit te bundelen, in deze periode van overtuigd dat alleen de regering zo'n bundeling zou kunnen bewerkstelligen; aldus zouden tevens de OD-pretenties geblokkeerd kunnen worden. Daartoe zonden zij mr. G.J. van Heuven Goedhart ('Blake') naar Engeland.¹³⁹ De belangrijke illegale organisaties van de LO en van de LKP werden in de negentien punten in het geheel niet genoemd en waren in Londen blijkbaar onbekend. Daarin vonden zij aanleiding om Bleijs' missie te benutten om informatie over hun organisaties te laten overbrengen.¹⁴⁰

De behoefte aan katholieke kant om Londen over het aandeel van het katholieke volksdeel en van het Zuiden in het verzet op de hoogte te brengen, vormde, zoals wij zagen, het eerste motief voor Bleijs' missie. De oorsprong van die behoefte was blijkbaar de indruk dat Londen hieromtrent slecht geïnformeerd was. Naar het schijnt was die indruk het resultaat van een hele reeks factoren. Wij beginnen met de meest concrete.

Van de kant van de groep rond het katholieke illegale blad *Christoffel* waren er enkele mislukte pogingen gedaan om contact met Londen tot stand te brengen.¹⁴¹ Men kreeg de indruk dat die berichten ergens werden opgehouden en was daarover verwonderd. Daarna, begin 1943, bezocht BI-agent 'Rudi' diverse katholieke verzetsmensen en deelde hun mee dat in Londen de indruk bestond dat de katholieken in het verzet helemaal niets deden,¹⁴² de Engelandvaarder mr. J.A.W. Burger, de latere minister, had volgens 'Rudi' in Londen op de vraag wat hij wist van het katholieke verzet in het Zuiden, geantwoord dat hem daarvan niets bekend was.¹⁴³ Uiteindelijk kwam 'Rudi' bij Bleijs terecht, die contact opnam met enige vooraanstaande katholieken.¹⁴⁴ Diverse malen, aldus Bleijs later, was er door de regering te Londen navraag gedaan naar het aandeel van de katholieken en die vraag werd hem ook op weg naar Engeland tijdens zijn verblijf in Zwitserland door de Nederlanders daar herhaaldelijk gesteld.¹⁴⁵ Tijdens zijn uiteindelijk bijna vier maanden durende reis naar Londen werd Bleijs door diverse communicatieproblemen tussen Zwitserland en Engeland in zijn vermoeden gesterkt dat berichten van katholieke zijde op de Zwitserse weg in het ongereede raakten.¹⁴⁶

Enige jaren na de bevrijding kwam de parlementaire enquêtecommissie inzake het regeringsbeleid 1940-1945 na het horen van verscheidene getuigen tot de conclusie dat de mensen van de Zwitserse weg in deze kwestie niets te verwijten viel. De leiding van

¹³⁸ Voor de tekst van de negentien punten zie Sandberg, *Witboek van de GAC*, 16-17.

¹³⁹ De Jong *Koninkrijk*, IX, 1488-1489. Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetshand in oorlogstijd* (Amsterdam 1991), 407 e.v.

¹⁴⁰ *Enq.* VII a, 218-219.

¹⁴¹ Verhooi L.F.W. Jansen *Enq.* VII c, 820.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ Van Hommerich, 'LO Limburg' 334.

¹⁴⁴ Lodewijk, *Verantwoording*, 60.

¹⁴⁵ *Ibidem* 33, 58-59.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 29-30, 58-60. Van Lieshout, *De aul van Oranje*, 293 e.v., 621 e.v.

die koeriersdienst had in contact gestaan met mag. dr. S. Stokman O.F.M., een naaste medewerker van aartsbisschop De Jong. Deze erkende voor de commissie dat de gelegenheid voor het doorgeven van berichten van katholieke zijde er was geweest.¹⁴⁷ Van de Zwitserse weg was echter door het aartsbisdom slechts spaarzaam gebruik gemaakt, omdat het in elk geval tot de herfst van 1943¹⁴⁸ over eigen clandestiene wegen beschikte, en wel naar Rome: daarlangs konden bijvoorbeeld de herderlijke brieven en de instructies van de bisschoppen de buitenwereld bereiken.¹⁴⁹ Maar noch met de contacten tussen Stokman en de Zwitserse weg, noch met de geheime wegen van het aartsbisdom was Bleijs op de hoogte,¹⁵⁰ en evenmin blijkbaar de "vooraanstaande katholieken" met wie hij voor zijn reis overleg had gehad. Voorzover er al contact is geweest tussen het aartsbisdom en de groep katholieke illegale werkers rond Bleijs in het Zuiden, heeft dat dus in dit geval niet geleid tot het benutten van verbindingsmogelijkheden van het aartsbisdom. Toen de pogingen om andere wegen te gebruiken om welke reden dan ook geen effect leken te sorteren, werd besloten tot de missie van Bleijs.

Vast staat in elk geval dat katholieke illegalen, vooral in het Zuiden, de indruk hadden gekregen dat Londen, al dan niet tengevolge van manipulatie op de inlichtingenwegen, van mening was dat de katholieken en met name het katholieke Zuiden in het verzet niets presteerden.¹⁵¹ Bovendien hadden bepaalde signalen uit Londen via Radio Oranje bij katholieken het oude gevoel van achterstelling wakker gemaakt. Zo had het onverklaarde ontslag van de katholieke ministers Steenberghe en Welter in november 1941 en, na Bleijs' vertrek, ook van Kerstens en van Van Angeren, onder katholieken onbegrip gewekt en een gevoel van onbehagen teweeg gebracht. Daarnaast vroeg men zich af waarom Radio Oranje zo weinig berichtte over de herderlijke schrijvens van de bisschoppen.¹⁵²

Voor de oorlog was koningin Wilhelmina in Brabant en Limburg vanwege haar nogal negatieve gedachten over het katholieke geloof en de katholieken¹⁵³ niet populair geweest. Dat werd tijdens de bezetting door haar inspirerende radiotoespraken beter, maar het wantrouwen was nog niet verdwenen. Waarschijnlijk heeft ook de nogal eenzijdig protestantse terminologie in enkele passages van haar vroege toespraken daaraan bijgedragen. Daarin beschreef zij het door haar verheerlijkte verzet tegen de Duitsers in termen van 'Geuzenstrijd' en 'geuzenbloed' en verwees zij naar de Tachtigjarige Oorlog.¹⁵⁴ Deze begrippen riepen bij katholieken heel wat tweeslachtige associaties op en wekten blijkbaar zelfs de indruk dat zij van mening was dat het katholieke Zuiden in het verzet in gebreke bleef.¹⁵⁵

¹⁴⁷ *Enq.* IV a, 211, 245-246

¹⁴⁸ De Jong, *Koninkrijk*, V, Maart '41-juli '42 ('s-Gravenhage 1974) 387-388

¹⁴⁹ H. W. F. Aukes, *Kardinaal de Jong* (Utrecht/Antwerpen 1956), 451-452.

¹⁵⁰ *Enq.* IV a, 245-246.

¹⁵¹ Bijvoorbeeld Smedts, *Waarheid*, 168 en Van der Klei, 'De smalle weg', 118-119: "Intussen hadden wij wel onze twijfels over de wijze waarop zij (de koningin. H.T.) in Londen over de houding in het Zuiden werd voorgelicht."

¹⁵² Met name deze twee klachten kwamen zelfs nog in januari 1945 uit de bevolking naar voren op praatavonden van het Militair Gezag, aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 691.

¹⁵³ *Ibidem*

¹⁵⁴ De rede van 20 maart 1941, kort na de in hoofdzaak Amsterdamse Februaristaking en de terechtstelling van leden van de eerste illegale groep 'De Geuzen', is daarvan een voorbeeld, zie Schenk/Spaan, *De koningin sprak*, 17. Soortgelijke passages bevatten de redevoeringen van 25 december 1941 en 2 september 1943

¹⁵⁵ Smedts, *Waarheid*, 168 stelt dat koningin Wilhelmina zulks in haar radiotoespraak rond kerstmis 1941 zei of suggereerde. Uit de tekst van die redevoering, zoals weergegeven in het aangehaalde werk van Schenk en Spaan, blijkt niet zoiets concreets. Wél bevatte de kerstrede van december 1941 een passage, die door het

Concrete opmerkingen van die strekking werden later wel vernomen uit de mond van mr. G.J. van Heuven Goedhart, de hoofdredacteur van het illegale *Parool*, die half juni 1944 in Engeland arriveerde en daar al een maand later minister van Justitie werd als opvolger van de katholieke Van Angeren. Het beeld dat hij in Londen van de Nederlandse illegaliteit gaf, bevatte weliswaar vele nieuwe gegevens, maar was nogal eenzijdig. De LO, de LKP, de spionagegroepen en de pilotenhulporganisaties, die buiten het Westen des lands een grote vlucht hadden genomen, kende of vermeldde hij in elk geval niet.¹⁵⁶ En blijkens latere uitlatingen was hij van mening dat de illegaliteit in het Zuiden "nauwelijks als zodanig gelden mag en . . . niets is, vergeleken bij de illegaliteit in het Noorden".¹⁵⁷

De in de vorige paragraaf geconstateerde afwijkende vorm van verzet en illegaliteit in het Zuiden (men zou ook van een achterstand in organisatie en specialisatie kunnen spreken) wekte door zijn verborgen en introverte aard bij de buitenwacht en in het bijzonder in Londen de indruk dat er in het Zuiden van verzet geen sprake was. Ook de gebrekkige kennis van de illegale activiteiten van anderen en de moeizame communicatie tussen Londen en bezet gebied hebben, zo blijkt uit deze paragraaf, die indruk in de hand gewerkt en zo het wantrouwen over en weer bevorderd. Wij zagen dat elk van de betrokken partijen zo haar eigen, meestal begrijpelijke redenen had om te handelen zoals zij dat deed.

De illegaliteit in het Zuiden had, langer dan elders, genoeg aan zichzelf en probeerde pas contact met Londen op te nemen toen zij dat nodig vond om de negatieve beeldvorming rond zichzelf en het katholieke verzet in het algemeen te corrigeren. In Londen was men lang afhankelijk van de informatie van de Zwitserse weg. Die weg was bij de zuidelijke illegaliteit onbekend, evenals trouwens de eigen geheime wegen naar Rome van het aartsbisdom. De leiding van de Zwitserse weg, die van het zuidelijke verzet evenmin op de hoogte was, kreeg daardoor weinig katholieke berichten naar Londen te verzenden. Dat gebrek aan informatie in Londen leidde tot een herhaald navragen naar het katholieke verzet in bezet gebied. En dat bevestigde weer het door de berichtgeving van Radio Oranje gewekte vermoeden in katholieke en zuidelijke kringen, dat men het in Londen met de katholieke belangen niet zo nauw nam en van het katholieke verzet, met name in het Zuiden, geen weet had. Bleijs' missie zou daarin verbetering moeten brengen.

Alvorens in te gaan op de belangrijke ontwikkelingen, die er juist tijdens Bleijs' lange tocht via Frankrijk, Zwitserland, Spanje en Portugal in de coordinatie tussen de regering en de illegaliteit in Nederland plaatsvonden, is het nuttig na te gaan wat hij rapporteerde: later kan dan duidelijk worden welk effect zijn rapporten hadden.

In zijn eerste, beknopte rapport over de LO,¹⁵⁸ al medio mei in Genève opgesteld en naar Londen gezonden, zette Bleijs niet alleen de structuur en de werkwijze van de LO uiteen, maar gaf hij ook zijn visie op vele andere vormen van illegaal werk. Zo typeerde hij in het kort de knokploegen, de vervalsingscentrales, het Nationaal Steunfonds, het

exclusief protestantse karakter ervan de katholieken onder de luisteraars de indruk moet hebben gegeven, dat zij uitdrukkelijk niet tot hen sprak. Zij zei, aldus Schenk/Spaan, *De koningin sprak*, 38: "Het is niet de eerste keer dat Hij (Christus H.T.) van ons vraagt, voor alles en boven alles, Hem en ons geweten te gehoorzamen. eeuwen geleden gaf dat ons in ons dagelijksche leven den Bijbel terug, en opnieuw den onbezielden toegang tot onzen Hemelschen Hoogepriester zonder bemiddeling van wie dan ook."

¹⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 142.

¹⁵⁷ Nota aan minister president Gerbrandy, maart 1945, in *Enq.* V b, 414.

¹⁵⁸ Lodewijk, *Verantwoording*, 7-19.

Libertatis cupido (aan Karel Thomas)

Alleen in de bosschen
met kraaien en vossen,
alleen met den kouden wind,
alleen met den nijd en
de bittre verwijten
in het hart, dat geen troost meer vindt.

Alleen met het toornen
dat roept om het verloorne
geluk, dat ik zelve verjoeg,
alleen met het klagen
om zonniger dagen,
toen geen twijfel of wanhoop mij sloeg.

Hervindt mij, o dromen,
die ik nimmer kon tomen,
ontvlam mij, o purpren trots,
geen toornen of klagen
zal ooit doen versagen
wie strijdt voor zijn land en zijn vorst.

Nog houden barbaren
mijn land in gevaren,
nog ben ik ten prooi aan hun haat.
Maar eenmaal herrijzen
de blanke paleizen
waar mijn vrijheidsdroom schildwacht staat.

Zegewerp, December 1943

ambtenarenverzet, het Nationaal Comité (van Verzet),¹⁵⁹ de illegale pers en de etappendienst, enkele malen geïllustreerd met bijzonderheden uit zijn werk in het Zuiden. Tenslotte benadrukte hij dat de vraag naar het aandeel van bepaalde bevolkingsgroepen in het illegale werk, zoals hem die buiten Nederland meermalen werd gesteld, getuigde van een achterhaalde vooroorlogse instelling. In het duikwerk, aldus Bleijs, vormden katholieken, protestanten en niet-gelovigen een gesloten eenheid. Wel constateerde hij dat er in de laatste tijd studiegroepen van verschillende politieke richting waren ontstaan, maar in het algemeen bestonden die uit nieuwelingen in het verzet.

In het Spaanse Lerida deed Bleijs begin juli verslag¹⁶⁰ van de financiële kwestie en klaagde hij over de onbekendheid in Nederland van de Zwitserse weg en haar gebrek aan objectiviteit. Wat betreft de knokploegen en hun inschakeling in de naderende sabotage-taak, vroeg Bleijs om de mening van de regering, omdat aansluiting bij RVV of OD ten gevolge van de onderlinge tegenstellingen uitgesloten leek. Tenslotte deelde hij mee dat hij in Londen zo spoedig mogelijk een verslag zou samenstellen over het illegale werk van de katholieken op basis van al in Genève gemaakte aantekeningen, die – zo nam hij aan – reeds als microfoto naar Engeland waren gezonden.

Maar na zijn aankomst in Londen op 10 augustus 1944¹⁶¹ stelde Bleijs eerst een uitvoerig rapport op over “de verhouding tussen illegaal werk en politiek”¹⁶². Daarin toonde hij zich bar teleurgesteld over de verpolitiekte sfeer onder de Nederlanders buiten bezet gebied en speciaal in Londen. De aanleiding werd gevormd door een artikel in het Londense *Vrij Nederland*.¹⁶³ Daarin werd de principieel afwijzende houding van de leiders der politieke partijen in juli 1940 ten voorbeeld gesteld aan de Nederlandse Unie, die van beginselloosheid en defaitisme werd beschuldigd. Bleijs betoogde daartegen dat de politieke partijen het toen juist hadden laten afweten. Het was de Unie geweest die op dat kritieke moment de politieke tegenstellingen had overwonnen en in de toen algemene behoefte aan een gevoel van eenheid, kracht en vooral leiding tegenover de bezetter had voorzien. Als zodanig had de Unie, aldus Bleijs, het eerste grote verzet gevormd en een belangrijke voorwaarde geschapen voor de samenwerking van mensen van alle overtuigingen in de latere vormen van verzet. Naar zijn mening trachtte men nu in Londen ten onrechte het krediet van het in wezen a-politieke verzet bij te schrijven op het conto van de politieke partijen. Dat soort strevingen, zo vond hij, ondermijnde de eenheid van het volk en daarmee ook de verzetskracht.

Begin oktober 1944, dus nadat de bevrijding van het Zuiden was begonnen, voltooide Bleijs in Londen een rapport over de houding van de katholieke bisschoppen in Nederland.¹⁶⁴ Maar waarom schreef hij geen rapport over “het illegale constructieve werk, dat het Katholieke deel van ons volk in de jaren der bezetting heeft gepresteerd”,¹⁶⁵ zoals hij eerder had aangekondigd? Bleijs zelf geeft als reden dat de microfoto van zijn al in Genève gemaakte aantekeningen daarover, ook na herhaald verzoek, door Genève niet naar Londen was doorgestuurd. Daaruit concludeerde hij eens te meer dat de betreffende Nederlanders in Zwitserland blijkbaar informatie van katholieke zijde aan Londen ont-

¹⁵⁹ Zie De Jong *Koninkrijk*, VII, 870 e v.

¹⁶⁰ Lodewijk *Verantwoording*, 20-35.

¹⁶¹ Deze datum noemt Aukes *Kardinaal de Jong*, 451. Andere bronnen zijn vaag in hun aanduiding van medio tot eind augustus.

¹⁶² Lodewijk, *Verantwoording*, 36-53.

¹⁶³ Kantekleer, *Kanttekeningen*, *Vrij Nederland* (Londen) 6 mei 1944.

¹⁶⁴ Lodewijk *Verantwoording*, 58-71.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 58.

hielden.¹⁶⁶ Mogelijkerwijs vond hij het aangekondigde rapport ook minder noodzakelijk. Immers, zijn gegevens waren inmiddels een half jaar oud en de ontwikkelingen van de ingrijpende laatste periode had hij niet meegemaakt. Het was dus te verwachten dat zo'n rapport na de aanstaande bevrijding snel achterhaald zou zijn. Bovendien voelde Bleijs blijkbaar de tegenstrijdigheid aan tussen een dergelijk rapport en zijn eerdere pleidooi om niet het verzet van een bepaalde bevolkingsgroep te benadrukken. Als inleiding op het rapport over de katholieke bisschoppen stelde hij in elk geval uitdrukkelijk, dat hun houding van invloed is geweest "niet enkel op het Katholieke deel van ons volk, maar op heel ons Nederlandsche volk".¹⁶⁷

Al voor Bleijs' aankomst in Londen was echter de coordinatie van de Nederlandse illegaliteit in een beslissend stadium gekomen. Zoals eerder vermeld, arriveerden in het voorjaar van 1944 de zogenaamde negentien punten van de regering in bezet gebied. De BI-agent die ze overbracht, A.W.M. Ausems, had de opdracht te trachten de verschillende groepen zoveel mogelijk tot samenwerking te brengen.¹⁶⁸ Door tal van oorzaken kwam daarvan voorlopig niets terecht. Pas kort na de landing in Normandië, op 8 juni 1944, ontving Ausems een heel wat dringender gesteld bericht van Londen, dat spoedige vorming van een groep van voormannen van het verzet op zo breed mogelijke basis noodzakelijk noemde ter coordinatie van alle ondergronds werkende groepen. De verzamelde voormannen zouden bij een eventueel vacuum opdracht krijgen "een of meer personen aan te wijzen om op te treden als tijdelijke vertegenwoordiger(s) der regering tot handhaving van orde en rust, tot de aankomst van de vooruit te zenden ministers . . . en het militair gezag". De OD zou onder die vertegenwoordigers worden geplaatst en zou belast blijven met de organisatie en de technische uitvoering van de ordehandhaving. Te zijner tijd zou de bedoelde groep voormannen het verzoek krijgen om in de eerste tijd na de bevrijding de Kroon van advies te dienen.¹⁶⁹

Om te beginnen kwam dit stuk terecht bij de 'Kern', een in februari 1944 ontstaan zakelijk samenwerkingsverband van de toppen van diverse illegale organisaties, waaronder LO, LKP, NSF, RVV en OD.¹⁷⁰ Daar leidde het al meteen tot veel geharrewar over de bevoegdheid van de 'Kern' ter zake. De boodschap werd doorgegeven aan de toppen van zeven illegale bladen¹⁷¹ en aan het Vaderlands Comité, waarin sinds de zomer van 1943 voormannen van de drie grote politieke stromingen (socialisten, katholieken en anti-revolutionairen) waren georganiseerd.¹⁷²

Pas op 3 juli vond er in Amsterdam een bijeenkomst plaats waar elf personen in totaal 22 groeperingen vertegenwoordigden; onder hen waren ook vertegenwoordigers van Vaderlands Comité en OD. Onder druk van het 'bevel' uit Londen en in de verwachting dat de bevrijding niet meer lang op zich zou laten wachten, wezen deze elf voormannen met veel moeite uiteindelijk een Contact-Commissie (CC) van vijf personen aan. W. Drees voor het Vaderlands Comité, C.J.F. Caljé voor de OD en drie representanten van de illegaliteit in strikte zin. Die laatsten kwamen na veel problemen voort uit een inderhaast

¹⁶⁶ *Ibidem*, 59-60. Zie ook Van Lieshout, *Aal van Oranje*, 639, die meer gevallen noemt waarbij stukken uit bezet gebied in Genève niet of niet onverkort naar Londen werden doorgezonden.

¹⁶⁷ Lodewijk, *Verantwoording*, 60.

¹⁶⁸ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1188-1189.

¹⁶⁹ Sandberg, *Witboek van de GAC*, 21.

¹⁷⁰ Verder nog Nationaal Comité van Verzet, Persoonsbewijzencentrale, het produktie- en distributie-apparaat van *Trouw* en *Natura*, aldus De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1186.

¹⁷¹ Namelijk die van *Vrij Nederland*, *Het Parool*, *De Waarheid*, *Je Maintiendrai*, *Christoffor*, *Katholiek Kompas* en *De Vrije Kunstenaar*, aldus De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1211.

¹⁷² De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1213.

geforceerde indeling van de illegaliteit in een linker-, een midden- en een rechtersectie; het waren respectievelijk drs J. Meijer van *Het Parool*, L. Neher van het Nationaal Comité van Verzet en dr J A H J S Bruins Slot van *Trouw*.¹⁷³

Op 18 juli antwoordde deze CC per codetelegram aan de regering, dat de ondergrondse groeperingen op zeer brede basis een contact-commissie hadden gevormd voor de periode die aan de bevrijding voorafging en voor de vacuumperiode meteen daarna, dat er gewerkt werd aan de samenstelling van een uitgebreide adviescommissie voor na de bevrijding en dat de meerderheid van de CC voorstelde dat de Kroon bij voorkeur zelf een regeringsvertegenwoordiger zou aanwijzen.¹⁷⁴ Kort daarna werd de regering nog medegedeeld welke organisaties (in feite de linkersectie) tot de minderheid behoorden, die de aanwijzing van een regeringsvertegenwoordiger door de illegaliteit wenste

Maar al begin augustus ontving men uit Londen bericht van de benoeming van het College van Vertrouwensmannen. Daarin zaten, conform de suggestie van Engelandvaarder, inmiddels minister Van Heuven Goedhart, de volgende personen: de ontslagen commissarissen van de provincies Utrecht en Limburg, respectievelijk mr. dr L H N Bosch van Rosenthal en mr. dr. W G A van Sonsbeeck, Drees, het hoofd van de verspreidersorganisatie van *Vrij Nederland* mr J Cramer, en de Leidse professor mr. R P Cleveringa die in november 1940 een befaamde toespraak tegen de verwijdering van zijn joodse collega's had gehouden. Dat gezelschap zou nog aangevuld moeten worden met twee anderen.¹⁷⁵ Ook in de loop van augustus 1944 kwam de vorming van de uitgebreide adviescommissie voor na de bevrijding tot stand, namelijk de Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC).¹⁷⁶ Deze GAC bestond uit vertegenwoordigers van een veertigtal illegale organisaties.¹⁷⁷ Plenair kwam zij pas na de bevrijding van het Noorden van het land bijeen, voordien handelde de Contact-Commissie de meeste zaken af.¹⁷⁸

Een laatste probleem dat in de zomer van 1944 steeds acuter werd, was dat van de rol van de gewapende illegale groepen kort voor, tijdens en na de bevrijding. Van de organisaties waar het hier om ging, waren de OD en de RVV door hun eigen verbindingen met Engeland in Londen redelijk wel bekend. Van het bestaan van in één landelijk verband samengevatte knokploegen vernam men in Londen pas medio augustus, dankzij de missie van pater Bleijs.¹⁷⁹

De eerste initiatieven tot overleg tussen de toppen van de grote maar veelal sluimerende OD en van de veel kleinere, maar actieve RVV en LKP kwamen van OD-commandant P.J. Six. Dat resulteerde in de sinds eind april 1944 regelmatig gehouden zogenaamde 'donderdagmiddagvergaderingen'. Six bepleitte daar met het oog op de bevrijdingsstrijd en de ontvangst van wapendroppings de opnemng van de RVV- en LKP-eenheden in de OD-organisatie. Dat voorstel werd door de toppen van RVV en LKP uiteindelijk verontwaardigd afgewezen.¹⁸⁰ Maar de blijkbaar niet volstrekt afwijzende reacties van hun

¹⁷³ *Ibidem* 1214-1218

¹⁷⁴ Sandberg, *Witboek van de GAC*, 23-24

¹⁷⁵ De Jong, *Koninkrijk*, X a 148-149. Later traden nog als vertrouwensman toe de eerdergenoemde Neher voor het Nationaal Comité van Verzet en J.J. van der Gaag voor de RVV. Vgl. De Keizer, *Het Parool* 408-410

¹⁷⁶ Sandberg, *Witboek van de GAC*, 27-28

¹⁷⁷ Als enige zuidelijke vertegenwoordiger (voor de LO) had daarin zitting mr. H B S Holla. Sandberg, *Witboek van de GAC* 263 vermeldt dit niet. Het blijkt evenwel duidelijk uit een brief van Holla aan H A. Douque 7 d (circa 20 september 1944), -Bezit Douque

¹⁷⁸ Sandberg, *Witboek van de GAC*, 100 e v

¹⁷⁹ De Jong, *Koninkrijk*, X a 166. Een eerder bericht over de knokploegen, verzonden door de OD begin juni 1944, wekte in Londen de indruk dat deze niet veel voorstelden, vgl. getuige P.J. Six, *Eng* IV c, 859

¹⁸⁰ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 108

vertegenwoordigers in de vergaderingen op donderdagmiddag gaven Six de indruk dat het met de coördinatie onder leiding van de OD wel goed zou komen.¹⁸¹ Op 4 september gaf hij in elk geval aan de commandanten van de negentien OD-gewesten het bericht door dat was overeengekomen dat zodra moest worden opgetreden in georganiseerd verband, onderdelen van RVV en KP "zich volledig scharen onder de leiding van de Gewestelijke Commandanten van de OD". In verband met de verbindingsproblemen verzocht hij hun contact op te nemen met de plaatselijke commandanten van RVV en Knokploegen om het *maquis*-werk doeltreffend te coördineren.¹⁸²

Maar van die OD-prentie kwam niet veel terecht. Enerzijds was de OD zelf niet of onvoldoende ingesteld op het uitvoeren van sabotage en guerilla-activiteiten. Aan Six' opdracht van 1 mei 1944 om daartoe OD-'stoottroepen' op te richten, was, behalve in delen van Noord-Brabant, geen gevolg gegeven.¹⁸³ Bovendien had de OD eind augustus-begint september in tegenstelling tot de RVV en de Knokploegen geen wapens of explosieven ontvangen. Anderzijds waren de toppen van RVV en KP vastbesloten om de tot dan toe op sabotagegebied inerte OD buiten alle acties te houden. Hoewel met name J. Thijssen ('Lange Jan') van de RVV de opperleiding van alle sabotage-activiteiten nastreefde, zou het uiteindelijk J.A. van Bijnen ('Frank') zijn die sinds 25 augustus als Landelijk Sabotage Commandant (LSC) van de LKP de grootste successen op dit terrein zou boeken.¹⁸⁴ Die activiteiten zullen speciaal voor het Zuiden in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

In Londen kwam op 5 september 1944 het Koninklijk Besluit tot oprichting van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten tot stand. Tot die nieuwe formatie zouden behoren "alle vrijwilligers, aangewezen door de, door Onzen Minister van Oorlog erkende, verzetsorganisaties".¹⁸⁵ Die verzetsorganisaties werden overigens pas op 18 november door minister Van Lidth de Jeude met name genoemd; het waren OD, LKP en RVV.¹⁸⁶ Vrijwilligers die aan die voorwaarden voldeden, werden "beschouwd als militairen in de zin der wet om te behoren tot de Koninklijke Landmacht".¹⁸⁷ Al op 3 september was over Radio Oranje namens de koningin meegedeeld dat zij prins Bernhard tot Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten (BNS) had benoemd, onder het opperbevel van generaal Eisenhower.¹⁸⁸ Twee dagen later werden de veelal als BS aangeduide NBS onder de bevelen van de BNS gesteld.

Het nemen van deze belangrijke beslissingen was haastwerk geweest en vooral het resultaat van de intensieve bemoeiingen van de koningin en prins Bernhard. Volgens De Jong was het koningin Wilhelmina die, na het lezen van een krantebericht van eind augustus over de *Forces Françaises de l'Intérieur* en hun bevelhebber generaal Koenig, het plan voor de oprichting van de BS onder leiding van haar schoonzoon opvatte en de beslissende initiatieven ondernam.¹⁸⁹ Oud-OD-man en Engelandvaarder mr. Ch.H.J.F. van Houten, destijds verbonden aan het BI en een vertrouweling van de koningin, stelt dat de wens om een erkend ondergronds leger op te richten al eerder in de zomer naar voren kwam uit rapporten en telegrammen van RVV, knokploegen en bepaalde OD-

¹⁸¹ *Ibidem*, 107-108. Rogier van Aerde, 'De landelijke leiding' in *HGG*, I 347-411, aldaar 394.

¹⁸² De Jong, *Koninkrijk*, X a. 109.

¹⁸³ *Ibidem*, 97.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 113, 120-300.

¹⁸⁵ *Staatsblad* E 62, 7 september 1944.

¹⁸⁶ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 138.

¹⁸⁷ *Staatsblad* E 62, 7 september 1944.

¹⁸⁸ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 176.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 169-171.

kringen, "bij ons was daarvan tot op dat ogenblik eigenlijk geen sprake geweest. Dit idee is dus geheel uit Nederland gekomen en geenszins vanuit Londen ontstaan."¹⁹⁰ Hoe dit ook zij, Van Houten stimuleerde de koningin om de BS-plannen en het bevelhebberschap van prins Bernhard door te zetten, en zonder haar inspanningen zou het er zeer waarschijnlijk niet van gekomen zijn. Daarbij speelden ook de eerste ongunstige ervaringen met te vroeg of ongedisciplineerd optredende 'ondergrondse legers' in met name Frankrijk en Polen een belangrijke rol. Volgens Van Houten was de geallieerde legerleiding vooral door de moeilijkheden in Frankrijk aanvankelijk huiverig om in Nederland de illegale strijders bij de oorlogvoering in te schakelen en van wapens te voorzien.¹⁹¹ De koningin en Van Houten waren er echter van overtuigd dat juist prins Bernhard door zijn bijzondere positie en autoriteit een werkelijk aanvaard centraal punt zou kunnen vormen, vanwaaruit de acties van de diverse illegale formaties geleid en gecoördineerd konden worden.¹⁹² Alleen zó, redeneerden zij, zou men verwarring en moeilijkheden als in Frankrijk, waar het ontbrak aan een voldoende bindende en gezaghebbende figuur, kunnen voorkomen.

In bezet gebied hadden Thijssen van de RVV op 31 augustus en de CC op 4 september bericht uit Londen ontvangen, waarin het voornemen tot oprichting van de BS onder leiding van prins Bernhard werd medegedeeld en waarin werd gevraagd of de actieve verzetsgroepen de "absolute verzekering" gaven dat "deze leiding zonder enige reserve wordt aanvaard".¹⁹³ Hoewel aan de RVV ook verzocht werd om zo spoedig mogelijk overleg "met OD, knokploegen LO, en andere hiervoor in aanmerking komende organisaties",¹⁹⁴ liet Thijssen dat na. Zonder enige vorm van overleg, zelfs niet met zijn medeleden van de RVV, liet hij aan Londen weten dat de ondergrondse strijders met vreugde prins Bernhard als hun opperbevelhebber begroetten.¹⁹⁵ De CC antwoordde Londen op 10 september. Zij aanvaardde als representant van de verzamelde illegaliteit het bevelhebberschap van de prins, maar verzocht tevens om een bevel om "leiding acties opperbevelhebber (bedoeld werd de prins: H.T.) in volle omvang te stellen in handen van Driehoek Knokploeg-Raad van Verzet-Ordedienst te Amsterdam".¹⁹⁶

Deze 'Top-Driehoek', wat later 'Delta-C(entrum)' genoemd, bestond uit voormannen van OD, KP en RVV en was kort na de verwarring van Dolle Dinsdag (5 september) uit de eerdergenoemde donderdagmiddagbijeenkomsten van leiders van die organisaties voortgekomen. Rombout van de LKP en J.J. van der Gaag van de RVV hadden ermee ingestemd, maar kwamen daardoor onmiddellijk in conflict met de landelijke sabotagecommandanten van hun organisaties, respectievelijk Van Bijnen en Thijssen. Deze laatsten, beiden vanuit Rotterdam opererend, hadden sinds eind augustus met operationele volmacht de sabotage-activiteiten van hun eigen organisaties geleid en ontvingen hun instructies uit Londen. Beiden keerden zich fel tegen de tussenvoeging van Delta-C tussen hen en het geallieerde commando, temeer omdat de OD – "wiens taak pas later

¹⁹⁰ (Verslag van) Interview met kolonel Van Houten, 8 augustus 1946 p. 2, -SMG-BS, doos 801-S, map 100.

¹⁹¹ *Ibidem* p. 3.

¹⁹² *Ibidem* p. 4.

¹⁹³ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 172, Sandberg, *Witboek van de GAC*, 54-55.

¹⁹⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 172, Sandberg, *Witboek van de GAC*, 54-55 vermeldt als tekst van het telegram aan de CC niet 'knokploegen LO' maar "Knokploeg en Landelijke Organisatie", bovendien kwam de OD daarin niet voor. Dit leidde tot een gevoel van uitsluiting bij OD en LO, zie getuige H. van Riessen in *Enq.* VII c, 266 en Uitzetting over het ontstaan der BS door Lt kol Jhr mr P. Th. Six, p. 4, -SMG-BS, doos 801-T, map 127.

¹⁹⁵ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 173.

¹⁹⁶ *Ibidem*, 306.

begint" en "een groep die de verzetsmentaliteit totaal mist", aldus Van Bijnen,¹⁹⁷ – daarin zeggenschap zou hebben en bij onenigheid tussen KP en RVV de doorslag zou kunnen geven.

Maar het Delta-C-plan, een Amsterdams initiatief van Six (OD), Neher (Nationaal Comité) en Walraven van Hall (NSF),¹⁹⁸ werd gesteund door de CC en na enige tijd ook door Londen. Vandaaruit ging op 12 september een bericht naar de CC, waarin dringend verzocht werd de onenigheid onverwijld te staken en waar nodig zelf commandanten van het actieve verzet aan te wijzen; groepen die niet bereid waren zich aan de plaatselijke centrale commandanten te onderwerpen, zouden niet worden beschouwd als deel van de BS.¹⁹⁹

Van Bijnen en Thijssen haalden dus bakzeil, maar voorlopig veranderde er in de praktijk weinig. Met de geallieerde legers aan de grens behielden zij in feite de leiding van het zich uitbreidende sabotagewerk. Delta-C zou vooral na *Market Garden* pas meer invloed gaan uitoefenen. De mededeling, die Delta-C al op 16 september deed uitgaan, namelijk dat KP, OD en RVV "met spoed gewestelijke, districts- en plaatselijke driehoeken" moesten vormen,²⁰⁰ kwam voor de gebieden in het Zuiden, waar de bevrijding al was begonnen of op het punt stond te beginnen, te laat.

1.4 De bevrijdingsstrijd en het bevrijde Zuiden

De bevrijding van Zuid-Nederland vond plaats tussen 12 september 1944 en 5 mei 1945.²⁰¹ Pas op 5 maart 1945 was Limburg als eerste provincie geheel van de vijand gezuiverd, zoals minister-president Gerbrandy het uitdrukte in een officiële bekendmaking voor Radio Oranje.²⁰² Geografisch gezien was het 'bevrijde Zuiden' dan ook het groeiende resultaat van diverse militaire operaties.²⁰³ Na de hoopgevende landingen op de kust van Normandië in juni 1944 en het valse alarm van Dolle Dinsdag²⁰⁴ had zelfs voor de eerst bevrijde gebieden, Zuid-Limburg, Oost-Zeeuws-Vlaanderen en de plaatsen in de opmarsroute van de operatie *Market Garden* langs de lijn Valkenswaard, Eindhoven, Son, Veghel, Grave, Nijmegen, het wachten op de geallieerde legers eindeloos geleken.

De operatie *Market Garden* faalde in haar uiteindelijke opzet om een bruggehoofd over de Nederrijn te veroveren en vast te houden door de onverwacht hevige tegenstand van Duitse kant en ten gevolge van geallieerde fouten.²⁰⁵ Het bruggehoofd over de op een

¹⁹⁷ *Ibidem*, 309.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 303.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 307.

²⁰⁰ *Ibidem*, 310.

²⁰¹ Opgave per provincie van gemeentelijke bevrijdingsdata in *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg 14 september 1944 – 4 maart 1946*, ('s-Gravenhage 1946), 78-83, deze vertoont overigens diverse fouten en omissies.

²⁰² Rapport betreffende de activiteit van de Nederlandse ministers, zoals deze gebleken is aan de hand van de uitzendingen van Radio Oranje, -APEC, doos 1, bijlage nr. 39.

²⁰³ Uitgebreide beschrijvingen van de bevrijding van het Zuiden geven De Jong, *Koninkrijk*, X a, de hoofdstukken 5, 6 en 7 en de door hem op pagina 5 genoemde geallieerde en Duitse krijgsgeschiedenissen, verder D. van Hilten, 'De bevrijding van Nederland', in *O&L*, IV, 675-724 en Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 214-336.

²⁰⁴ Verhoor H.B.S. Holla, in *Enq V c*, 846 vermeldt dat in het Zuiden over de directe aanleiding tot Dolle Dinsdag werd gesproken als "de bevrijding van Breda door professor Gerbrandy".

²⁰⁵ Zie o.a. Cornelius Ryan, *A bridge too far* (New York 1974), 88-89, Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 112-113, N.A. de Groot, *Als sterren van de hemel. De oorlog in het Rijk van Nijmegen 1944* (Nijmegen 1977), passim, A. Korthals-Altes en N.K.C.A. in 't Veld, *Slag in de schaduw. Peel/Maas 1944-45* (Venlo 1981).

na laatste rivierovergang, de Waalbrug bij Nijmegen, en de weg daarnaartoe konden met inspanning van alle krachten behouden blijven. Om deze te consolideren werden in de tweede helft van september en in oktober respectievelijk Oost- en West-Brabant ten Zuiden van de Maas veroverd; het Land van Altena bleef in Duitse handen. Na de betrekkelijk snelle verovering van Midden- en West-Brabant kon de al eerder begonnen operatie ter bevrijding van de Scheldemonding worden doorgezet. De verovering van de in september en oktober vooral in West-Zeeuws-Vlaanderen fel bevochten zuidelijke oever van de Westerschelde werd eind oktober gevolgd door de bevrijding van Zuid- en Noord-Beveland, Tholen en Sint Philipsland. De Duitse tegenstand op Walcheren kon pas begin november worden overwonnen, nadat aanzienlijke delen van het eiland waren overstroomd ten gevolge van geallieerde bombardementen op vitale dijken. Schouwen-Duiveland, al sinds februari 1944 door de bezetter geëvacueerd en geïnundeerd, bleef bezet gebied.²⁰⁶

In zuidelijk Gelderland werd in de loop van oktober het land van Maas en Waal bevrijd, maar de meer noordelijke geallieerde posities in de Over-Betuwe moesten begin december goeddeels worden prijsgegeven toen de dijken bij Elden door de vijand werden doorgestoken. De Betuwe kwam voor een groot deel onder water te staan en veranderde in een merendeels ontvolkt niemandsland.²⁰⁷

De bevrijding van Limburg was heel voorspoedig begonnen met de vroege verovering van Zuid-Limburg. In vergelijking met die van de rest van het Zuiden verliep deze heel vlot en zonder veel tegenstand en verwoestingen. Het tegendeel was het geval met de rest van de provincie. Midden-Limburg ten westen van de Maas werd na zware strijd in de Peel (in het verlengde van de bevrijding van Oost-Brabant) en aan de Maas in de tweede helft van november bevrijd.²⁰⁸ Ten oosten van de Maas werd de Roerdriehoek een slagveld waar de geallieerde eenheden pas in de tweede helft van januari definitief overwonnen.²⁰⁹ De lange smalle strook ten oosten van de Maas, van de Roer tot vlak onder Nijmegen, moest het langst op haar bevrijding wachten. Pas begin maart was het zover; de schade was enorm en de bevolking was voor een groot deel geëvacueerd.²¹⁰

Na bovenstaande samenvatting zal het duidelijk zijn dat het vooral de natuurlijke barrières, veelal waterwegen, waren die het verloop van de bevrijdingsstrijd in het Zuiden bepaalden, en dat het met name de streken langs die barrières waren, die de zwaarste tol moesten betalen. De evacuatiecijfers spreken wat dat betreft heel duidelijke taal. De Jong noemt op een bevolking van circa twee miljoen zielen in het hele bevrijde Zuiden ongeveer 223.000 geëvacueerden, vooral uit West-Zeeuws-Vlaanderen, Walcheren, de strook langs Hollands Diep, Bergse Maas en Maas, uit de Betuwe, Groesbeek en omstreken en het Peelgebied,²¹¹ d.w.z. ruim tien procent van de zuidelijke bevolking.

Maar oorlogsgeweld en verwoesting troffen niet alleen de geëvacueerde gebieden. In

²⁰⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 488 e.v.

²⁰⁷ Zie Hen Bollen, Herman Jansen, *Het manneneiland. Kroniek van de gebeurtenissen in de Over-Betuwe van september 1944 tot juni 1945* (Zutphen 1982); F. van Hemmen, 'Patstelling in de Overbetuwe. Achtergrond en karakteristiek van het ontstaan, verloop en opheffing van de militaire status-quo in de Overbetuwe in de periode 21 september 1944 – 5 mei 1945' (niet gepubliceerde kandidaatscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1981).

²⁰⁸ Zie Korhals Altes/In 't Veld, *Slag in de schaduw*; W.H.J. van Heukelom, *Kleine klompjes. Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten aan de Maas* (Panningen 1945).

²⁰⁹ Zie P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek. Het Duitse bruggehoofd tussen Maas en Roer, september 1944 – januari 1945*, Maaslandse monografieën, deel XXXIV (Assen 1981).

²¹⁰ Zie A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944 – mei 1945*, Maaslandse monografieën, deel XXXVIII (Assen 1983).

²¹¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 689, 529.

hevige mate werden ook andere, niet ontruimde streken aan de frontlijn nog lange tijd geteisterd. Steden als 's-Hertogenbosch²¹² en vooral Nijmegen²¹³ lagen nog maandenlang voortdurend onder vuur. In feite was het hele bevrijde Zuiden, voorzover het al dan niet frontgebied was, in elk geval militair operatiegebied, een situatie die tot omstreeks maart 1945 aanhield. Toen pas maakten de geallieerde eenheden serieuze vorderingen met de moeizame verovering van Duits gebied. En ook toen pas kon de bevrijding van Nederland benoorden de grote rivieren beginnen, niet vanuit het Zuiden maar uit oostelijke richting.

Wat het betekende lange tijd militair operatiegebied te zijn, werd, behalve uit de grote aantallen slachtoffers en verwoestingen,²¹⁴ duidelijk uit de typische gezagsverhoudingen, de sociaal-economische toestand en de sfeer onder de bevolking, factoren die duidelijk zullen maken dat het 'bevrijde Zuiden' niet alleen een militair-geografisch begrip was. Wat de gezagsverhoudingen betreft lopen wij hier in zoverre vooruit op de in paragraaf 2.2. te behandelen wisseling van de macht, dat op deze plaats de formele gezagsverhoudingen in het bevrijde Zuiden aan de orde zullen komen. De concrete praktijk van de machtsovergang op plaatselijk niveau is het onderwerp van paragraaf 2.2.

De Nederlandse regering in ballingschap te Londen had de tijd na de bevrijding voorbereid met het maken van ruim tachtig wetsbesluiten of besluitwetten.²¹⁵ Deze zogeheten 'herstelwetgeving'²¹⁶ – De Jong spreekt van 'terugkeer-wetsbesluiten' –²¹⁷ gaf regels voor allerlei aspecten van het weer op gang te brengen maatschappelijke herstel: besluiten over de in te stellen Bijzondere Staat van Beleg, de opheffing van bezettingsmaatregelen, de zuivering, de tribunalen, de tijdelijke voorzieningen in het bestuur van provincies en gemeenten en hun vertegenwoordigende lichamen, een tijdelijk persbesluit en regelingen voor de wederopbouw, het rechtsherstel, de loonvorming, in- en uitvoer en dergelijke.

De juridische basis voor de situatie die direct na de bevrijding van Nederlands grondgebied van kracht was, werd gevormd door het *Legal Agreement*. Dit was een overeenkomst die door de regeringen van Nederland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten op 16 mei 1944 was ondertekend. Dit *Legal Agreement* garandeerde de soevereiniteit van de Nederlandse regering, maar gaf in de eerste fase – wanneer de vijandelijkheden nog aan de gang zouden zijn – aan de geallieerde opperbevelhebber de volledige bevoegdheid om alle noodzakelijke maatregelen te nemen. In de praktijk trad namens deze, generaal Eisenhower, een missie op die tot zijn hoofdkwartier, de *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (SHAEF)*, behoorde: de *SHAEF-Mission*. Het was de taak van de *Civil Affairs*-afdeling van die missie om door maatregelen op bestuursgebied de geallieerde militaire operaties te bevorderen en civiele obstakels die deze operaties bemoei-

²¹² Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 195.

²¹³ J.H. Eilander, *Met de dood in de schoen*, 64 Ooggetuigeverslagen, brieven en dagboekfragmenten van Nijmeegse burgers in de mangel van Market Garden (Nijmegen 1984); Termee, *Nijmegen frontstad*, 30-32.

²¹⁴ Zie *Overzicht MG*, Bijlagen oorlogsschade volkshuisvesting in Noord-Brabant, Zeeland en Limburg, gegevens van 15 januari 1945. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 528 komt voor de voornaamste plaatsen en steden in het Zuiden tot een totaal aantal burgerdoden als gevolg van de voortdurende bevrijdingsstrijd van ongeveer 3000. Eilander vermeldt voor Nijmegen in totaal 731 dodelijke burgerslachtoffers tussen 17 september en de bevrijding van het hele land; aldus Eilander, *Met de dood in de schoen*, 102.

²¹⁵ Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn – Drees*, 20.

²¹⁶ J. Bosmans, A.F. Manning, 'Het bevrijde Zuiden', in: Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 3-17, aldaar 5.

²¹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 538.

lijkten, uit de weg te ruimen. Handhaving van de rust onder de bevrijde bevolking was het hoofddoel.²¹⁸

De Nederlandse regering van haar kant vaardigde na contacten met de illegaliteit (zie paragraaf 1.3) als vervolg op het *Legal Agreement* het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg uit en riep het Militair Gezag in het leven. Dit Militair Gezag was gesteld onder en dus verantwoordelijk aan de regering en ressorteerde onder het ministerie van Oorlog, dat tot in januari 1945 onder leiding stond van minister O.C.A. van Lidth de Jeude. De bevoegdheden waarmee het Militair Gezag werd uitgerust, waren bijzonder uitgebreid. Het moest immers op alles voorbereid zijn en men verwachtte bovendien dat het van die bevoegdheden slechts korte tijd gebruik zou maken. Men schatte de duur van de eerste fase, waarin het Militair Gezag namens de regering de bevrijde delen van het land zou besturen, op hooguit enkele weken.

Het Militair Gezag had in wezen een drievoudige taak. In de eerste plaats het onderhouden van het contact tussen enerzijds de *SHAEF*-missie en de aan legeronderdelen verbonden *Civil Affairs Detachments* en anderzijds de Nederlandse overheden ter plekke en in Londen. *SHAEF* gaf opdrachten aan Militair Gezag, Militair Gezag voerde ze uit en schakelde daarbij zonodig burgeroverheden in. In principe zou er naar worden gestreefd de noodzakelijke maatregelen zoveel mogelijk door Nederlandse autoriteiten te doen uitvoeren. In de eerste fase was het Militair Gezag dus boven de gemeentelijke en provinciale besturen geplaatst.²¹⁹ De tweede taak was het herstel en de handhaving van de veiligheid van de Staat en van de openbare orde en rust.²²⁰ Tenslotte kreeg het Militair Gezag in de praktijk nog andere bestuurstaken te vervullen, omdat in een groot aantal wetsbesluiten was bepaald dat zonodig de eerste toepassing niet door de regering, maar door het Militair Gezag zou geschieden. Aldus kon het Militair Gezag niet alleen de burgerlijke gezagsorganen aanwijzingen geven, de burgerij verordeningen opleggen, censuur uitoefenen, vergaderingen verbieden, werkkrachten en goederen vorderen en personen vastzetten, maar omdat de overkomst van leden van de regering voorlopig moest uitblijven, bijvoorbeeld ook overheidsfunctionarissen zuiveren en waarnemende burgemeesters benoemen. Deze opsomming is verre van volledig, maar geeft wel een indruk van de voornaamste bevoegdheden en de almacht van het Militair Gezag.

De taken van liaison, ordehandhaving en bestuur bepaalden vanzelf de organisatiestructuur van het Militair Gezag. Het werd, eerst vanuit Brussel en sinds begin maart 1945 vanuit Breda, geleid door de chef-staf generaal-majoor mr. H.J. Kruls, bijgestaan door een stafbureau. Daarin zaten de hoofden van een vijftiental secties, die de coördinatie per tak van bestuur verzorgden, zoals bijvoorbeeld binnenlands bestuur, juridische zaken, politie, financiën, arbeidszaken en voorlichting. Voor het bestuur in het bevrijde gebied ter plaatse had men Nederland verdeeld in elf Provinciale Militaire Commissariaten met als centrum de provinciehoofdsteden. Ieder Provinciaal Militair Commissariaat (PMC) stond onder leiding van een provinciaal militair commissaris (pmc) en was weer onderverdeeld in een aantal Districts Militaire Commissariaten (DMC). Deze stonden elk onder leiding van een districts militaire commissaris (dmc) en werden bestuurd vanuit de grotere steden. De staven van de pmc-en en dmc-en werden op den duur ook in secties verdeeld voor bepaalde takken van werkzaamheden, veelal conform de sectie-indeling van de staf in Brussel.

²¹⁸ *Ibidem* 533-534

²¹⁹ *Ibidem*, 535

²²⁰ H.C. Posthumus Meyjes, *De Enquêtecommissie is van oordeel* (s Gravenhage/Amsterdam 1958) 256-258

Voor het bemannen van het Militair Gezag waren de regering en Kruls in eerste instantie aangewezen op in het buitenland verblijvende Nederlanders. In de praktijk werden dus veelal in 1940 meegevluchte departementsambtenaren, zakenlieden van grote internationale concerns en bestuurders uit Nederlands-Indië met deze taken belast en als reservist tot een militaire rang verheven. Daaraan vooraf ging een tweejarige spoedopleiding die onder andere de noodzakelijke kennis van de nieuwe wetsbesluiten inzake bestuursvoorziening en zuivering diende bij te brengen. In september 1944 had het Militair Gezag 775 personen in dienst, van wie 175 officieren, maar het personeelsbestand zou in het bevrijde Zuiden snel in omvang toenemen.²²¹

Een andere Nederlandse instantie, die zich aan de vooravond van de bevrijding in België vestigde, was een aan de omstandigheden aangepaste nieuwe Nederlandse legerleiding, namelijk de staf van de Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten (BNS), prins Bernhard. Ook deze staf ressorteerde onder de minister van Oorlog en ontving zijn directieven van SHAEF, waarvan hij overigens zelf deel uitmaakte.²²² Het was de taak van de BNS om leiding te geven aan de bundeling en coördinatie van daartoe aangewezen gewapende verzetsorganisaties in de op 5 september 1944 opgerichte Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) en aan hun inzet bij de geallieerde bevrijdingsoperaties. Binnen het kader van het *Legal Agreement* behelsden de bevoegdheden van de BNS de bevelvoering over de onder hem gestelde strijdkrachten (de BS en de al in Groot-Brittannië gevormde Koninklijke Brigade Prinses Irene) bij de geallieerde strijd of voor handhaving of herstel van de inwendige veiligheid van de staat en, zonedig, de vorming van nieuwe legereenheden in Nederland.²²³ Binnen de staf van de BNS ontstonden na enige tijd twee onderdelen: de Afdeling-BS en de Afdeling-Koninklijke Landmacht (KL). De eerste regelde alle lopende BS-zaken, terwijl de laatste was belast met de voorbereiding van de geregelde naoorlogse landmacht, waarnaar, zo nam men aan, een gedeelte van de BS op den duur zou overgaan. De uit Londen overgekomen Staf BNS bestond slechts uit een tiental officieren en het was de bedoeling deze aan te vullen met voormannen van de gewapende verzetsorganisaties uit het te bevrijden Nederland.²²⁴

Bovenop de nationale verarming²²⁵ die de bezettingsperiode al had veroorzaakt, kreeg het Zuiden nog de verwoestende bevrijdingsstrijd te verduren. De materiele schade was overal zeer aanzienlijk en met name in de frontgebieden zelfs zeer groot. Zolang echter het hele bevrijde gebied operatieterrein van grote geallieerde eenheden bleef, hadden militaire zaken absolute prioriteit. Voor het leven van alledag had dit consequenties die vaak dieper ingrepen dan tijdens de bezettingsjaren het geval was geweest.

Zo kon nog niet met een grondig herstel van de schade worden begonnen bij gebrek aan aanvoer van bouwmaterialen. Ook de normale eigen productie kon niet worden hervat. Vele fabrieken waren al door de bezetter stilgelegd en na de bevrijding kregen alleen die industrieën die voor het krijgsbedrijf onmisbaar waren, van de geallieerde autoriteiten electriciteit en grondstoffen toebedeeld. De bevoorrading van de burgerbevolking was om dezelfde reden ook heel pover. Door een ernstige crisis in de aanvoer van militaire goederen werd de voedselsituatie al meteen na de bevrijding slechter dan daarvoor²²⁶ en in november bereikte deze een absoluut dieptepunt. Er ontstond door de

²²¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 580-581.

²²² Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 146.

²²³ *Ibidem* 134, 136, 143-145.

²²⁴ *Ibidem* 136.

²²⁵ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 60-64 geeft een overzicht van de situatie in augustus 1944.

²²⁶ P. S. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van Regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* ('s-Gravenhage 1946), 157. Note for general Eisenhower voedseltoestand op 10 November 1944.

ondervoeding onrust onder de bevolking van bevrijd gebied, die zich scherp uitte in een voedseldemonstratie in Eindhoven. Pas de beschikbaarheid van de Antwerpse haven zorgde vanaf december voor enige verbetering van de toestand.²²⁷

Ook de aanvoer van elektriciteit, gas en brandstoffen voor burgerdoeleinden (verwarming, verlichting, voedselbereiding) stond door de grote schade aan de elektriciteits-centrales en gasfabrieken in het Zuiden²²⁸ op een laag pitje. Gas en elektra waren slechts enkele uren per dag beschikbaar. In de natte herfst en de koude winter van 1944-1945 moesten vele burgers zich in hun provisorisch dichtgemaakte huizen bij gebrek aan brandstof vaak behelpen met truien en dekens. Inkwartiering van militairen en opnemng van evacués uit de frontgebieden kwamen veelvuldig en langdurig voor en maakten de situatie nog abnormaler.

De activiteit van het bedrijfsleven was sterk beperkt en resulteerde slechts in de helft of nog minder van de vooroorlogse produktie. Zodoende waren veel mannen voorlopig gedwongen werkloos, al werd een deel van hen door het geallieerde leger ingeschakeld. Verder was over het algemeen de animo om weer aan de slag te gaan niet groot; men sprak zelfs van 'arbeidsschuheid'. De militairen legden ook beslag op de meeste grote gebouwen en mede daardoor konden verenigingsleven en onderwijs hun oude werkzaamheden niet hervatten.²²⁹

Ook het 'probleem van de jeugd' was in het bevrijde Zuiden een veelbesproken thema. Vele jongeren werden door de langdurige sluiting van de scholen en de weinig comfortabele omstandigheden thuis tot de geallieerde kampementen aangetrokken. Daar viel wat te beleven en vooral ook wat te halen. De soldaten waren immers doorgaans gul met het uitdelen van hun welvoorzien *rations*. Die omstandigheid en de schaarste aan de meest elementaire levensbehoeften onder de burgerij riepen een omvangrijke zwarte markt in het leven, die ondanks alle maatregelen van de geallieerde en Nederlandse autoriteiten in het bevrijde Zuiden steeds is blijven bestaan.

Het bevrijde Zuiden als geheel vormde een van de buitenwereld geïsoleerd gebied. Van zijn grenzen, de zee in het westen, de frontlijn in het noorden en het oosten en de grens met België, was alleen de laatste open, althans voor militaire doeleinden. Dat militaire monopolie gold ook voor de interne verbindingen; alleen met een van het Militair Gezag verkregen *permit* kon een burger zich buiten zijn woonplaats begeven. Dat isolement gold in versterkte mate voor de directe frontgebieden in de nabijheid van de grote rivieren en op de Zeeuwse eilanden. Daar voerde het Militair Gezag in opdracht van *SHAEF* een veiligheidsonderzoek uit onder alle aanwezige burgers om spionage te voorkomen.²³⁰ In het bevrijde Zuiden was dus sprake van een ernstige beperking van de bewegingsvrijheid, die in feite elke stad en elk dorp op zichzelf terugwierp en tot een soort eiland maakte,²³¹ dat enkel door militaire veerdiensten met de rest van het bevrijde gebied en de nog verder verwijderde buitenwereld was verbonden. Eindhoven werd de 'hoofdstad' van dit eilandenrijk.²³² In deze vroeg bevrijde, vrij centraal gelegen grote stad vestigden zich immers de eerste voorposten van geallieerde en Nederlandse instellingen als het Militair Gezag, Radio Herrijzend Nederland, het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Regering en de NBS.

²²⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 601, 605.

²²⁸ *Ibidem*, 589-591.

²²⁹ *Ibidem*, 629.

²³⁰ *Ibidem*, 595-596.

²³¹ Bosmans/Manning, 'Het bevrijde Zuiden', 5.

²³² Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, X a. 549.

Het eerstgenoemde, externe, isolement had speciaal in het Zuiden grote gevolgen, omdat de leidende organen van tal van bedrijven, banken, pensioenfondsen en andere organisaties en verenigingen in het nog bezette Westen waren gevestigd. Wij zullen zien dat dit ook gold voor de illegaliteit, voor de politieke organisaties en de geestelijkheid en dat dit grote consequenties had.

Dit dubbele isolement, extern en intern, op het gebied van transport, postverkeer²³³ en andere vormen van communicatie, werd nauwelijks verholpen door de radio en de gedrukte pers. Wat de radio betreft moest men het aanvankelijk doen met de vrije zenders uit de bezettingstijd, de BBC en het door de Rijksvoorlichtingsdienst verzorgde Radio Oranje. Begin oktober kwam Radio Herrijzend Nederland²³⁴ in de lucht, uitgezonden over een illegaal bij Philips in Eindhoven gebouwde zender, die op Zeeland na²³⁵ het hele bevrijde Zuiden en ook een deel van bezet gebied bestreek. De uitzendingen werden verzorgd door de subsectie Radio van de staf Militair Gezag – een feit dat zorgvuldig verborgen werd gehouden – onder leiding van kapitein H.J. van den Broek, eerder ‘de Rotterdammer’ van Radio Oranje.

Voor hun berichtgeving over de internationale situatie waren Radio Oranje en Radio Herrijzend Nederland helemaal afhankelijk van de geallieerde bronnen. De nieuwsgaring in het bevrijde Zuiden door medewerkers van laatstgenoemd station beperkte zich aanvankelijk veelal tot de regio Eindhoven,²³⁶ waar de zender was gevestigd. Nieuwsberichten over de kritieke toestand in bezet Nederland ontbraken tot januari 1945 vrijwel, zowel over de radio als in de gedrukte pers.²³⁷ Alle persorganen waren bovendien onderworpen aan geallieerde censuurvoorschriften; het Militair Gezag controleerde de naleving daarvan. Zo waren actuele berichten over lopende militaire operaties, maar ook concrete berichten over illegale organisaties en hun hulp aan de geallieerde troepen taboe.²³⁸ Ook over bestuurlijke conflicten en politieke of maatschappelijke onrust werd in het algemeen door de pers niet of met grote terughoudendheid bericht.²³⁹

De gedrukte pers telde bovendien geen dagbladen die het hele bevrijde gebied bestreken. Zij bestond uit regionale kranten met veelal regionaal nieuws. De lacunes in de berichtgeving over andere bevrijde gebieden en de verdere buitenwereld probeerden deze te vullen door, meestal met grote vertraging, berichten uit andere kranten en bladen over te nemen. Van communicatie in de zin van tweerichtingsverkeer kon bij radio en gedrukte dagbladpers niet gesproken worden. Het was veelal informatie van de autoriteiten

²³³ *Ibidem*, 594-595.

²³⁴ H.J. van den Broek, *Hier Radio Oranje. Vijf jaar radio in oorlogstijd* (Amsterdam 1947), 287.

²³⁵ Verhoor H.J. van den Broek, in: *Enq.* V c, 729; Sjoerd de Vrij, *Op de golflengte van Radio Herrijzend Nederland. Artikelen en reportages* (Zaltbommel 1990), 12-16.

²³⁶ Derde rapport van kapitein H.J. van den Broek aan hoofd Sectie XI MG, 14 oktober 1944, p. 5, -Archief Militair Gezag, doos 1089 (Staf, Sectie XI), map 39-10, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (hierna afgekort als AMG). De verwijzing naar het archief van het MG geschiedt hierna op twee verschillende manieren, omdat er in de onderzoeksjaren verschillende ordeningen zijn toegepast. De vroegste, zoals ook door De Jong gehanteerd, heeft als volgorde: -AMG, Staf, Sectie II, doos 14, map 2 (periode Schaarsbergen). Bij de hierboven gebruikte doorgenummerde systematiek volgt meteen na -AMG een doosnummer (periode 's-Gravenhage). Sinds midden jaren tachtig zijn de gewone archieven van de PMC'en en DMC'en overigens naar de rijksarchieven in de provincies overgebracht en veelal weer henummerd. Het ARA en die rijksarchieven beschikken over concordansen om de huidige precieze vindplaats te achterhalen.

²³⁷ Memorandum H. Speijer (Bureau Inlichtingen) aan kapitein J.A. van Houten (MG, Sectie XI), z.d., -AMG, doos 10, (Staf, Geheim Archief Sectie XI), map 372.

²³⁸ Brief B.S. Fielden (chief joint field censorship-Netherlands) aan kapitein J.A. van Houten, 10 oktober 1944, -*ibidem*, map 274.

²³⁹ Vgl. Termeer, *Nijmegen frontstad*, 43, 50-51.

aan de bevolking: regels, verordeningen, oorlogsnieuws en verstrooiende informatie vormden de hoofdmoot.

Dit voert ons aan het slot van deze inleidende schets van de situatie in het bevrijde Zuiden tot de sfeer die er onder de bevolking heerste. Ondanks de veelheid van nieuwe en oude gezagsinstanties en de ernstige beperkingen in hun communicatie met de bevolking kan men als algemeen beeld vaststellen dat het nieuwe gezag aanvankelijk met graagte en eigenlijk onvoorwaardelijk werd geaccepteerd. De vreugde over de bevrijding en het optimisme over de aangebroken nieuwe tijd overheersten in die eerste periode alle andere gevoelens.²⁴⁰ Alle 'vrije nieuws' en alle plannen voor vernieuwing werden door de bevolking als het ware verslonden. De uitgelatenheid van de bevrijding was in de geteisterde frontgebieden veel minder,²⁴¹ maar op den duur werd de stemming daar als beter gekenschetst dan in de onbedreigde gebieden.²⁴² De dagelijkse confrontatie met de nabijheid van de vijand maakte het daar vanzelfsprekender dat het offer van de burgerlijke ongemakken van deze militair-civiele samenleving²⁴³ als noodzakelijk moest worden aanvaard.

Maar in het algemeen kan men toch vaststellen dat de stemming in bevrijd gebied, hoewel deze instabiel was en snel kon veranderen, gaandeweg slechter werd.²⁴⁴ Dat lag niet aan incidentele crises als het nijpende voedseltekort in november en de grote nervositeit en angst tijdens het onverwachte Duitse Ardennenoffensief in december. Nee, pas daarna, toen de militaire situatie geconsolideerd was en de geallieerde troepen weer vorderingen maakten, begon de alsmaar voortdurende abnormaliteit steeds meer wrovel te wekken.²⁴⁵ De aanvankelijke openheid voor improvisatie en vernieuwing en de wrok tegen de vooroorlogse structuren maakten toen geleidelijk plaats voor een groeiende hang naar de oude, vertrouwde normaliteit. Daaraan begon men nu weer de voorkeur te geven boven het onvaste en ongrijpbare van de overgangstijd met zijn materiële krapte en zwarte handel, met zijn gebrek aan informatie en zijn geruchten, met zijn ondoorzichtige wirwar van machtige bureaucratische autoriteiten, waarop de burger geen greep had. Dan kon er tenminste eindelijk aan de lang verbeide wederopbouw worden begonnen.

²⁴⁰ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 673.

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld Termeer, *Nijmegen frontstad*, 33.

²⁴² Zie bijvoorbeeld Bollen/Jansen, *Het manneneiland*, 254 en Van den Tempel, *Nederland in Londen*, 220.

²⁴³ Deze term gebruikt Van der Klei, 'De smalle weg', 112.

²⁴⁴ M. Sluysen, Rapport omtrent de stemming in bevrijd Nederland, Londen 22 december 1944, p. 1 en 7, -RIOD, Collectie Meyer-Sluysen; Verslag gericht aan de PMC-Gelderland van indrukken van een reis door het bevrijde gebied van dr. V.A.M. Beermann en C. Kleywegt, 26 januari 1945, p. 1. -AMG, DMC-Nijmegen, doos 8, map 114.

²⁴⁵ Vgl. Termeer, 'Overheid', 59.

Hoofdstuk 2

De wilde fase rond de bevrijding (juni-oktober 1944)

De ongebruikelijke periodisering van dit hoofdstuk komt voort uit het perspectief dat in deze studie centraal staat, namelijk dat van de illegaliteit. Vanaf het moment van de geallieerde landingen in Normandië leek de langverwachte bevrijding ineens veel dichterbij. Voor de illegaliteit betekende dat een acute uitbreiding van werkzaamheden die tot na de bevrijding voortduurde. Zoals wij in paragraaf 1.3 zagen, kreeg zo in de zomer van 1944 de coördinatie van de grote illegale organisaties op nationaal niveau haar beslag door de vorming van de GAC. Met het oog op de machtswisseling direct na de bevrijding waren, na contact met die GAC, door de regering te Londen 'Vertrouwensmannen' aangesteld. In afwachting van de aankomst van de regering en het Militair Gezag zouden zij een leidende rol spelen op het terrein van de bestuursvoorziening. De OD zou, gesteld onder die Vertrouwensmannen, in de vacuümperiode orde en rust handhaven. Tenslotte was het op de valreep van de operatie *Market Garden* gekomen tot de oprichting van de BS. Daarin zouden de leden van de 'gewapende' illegaliteit worden samengevoegd om onder leiding van prins Bernhard en onder het opperbevel van generaal Eisenhower ingeschakeld te worden bij de sabotage en de geallieerde strijd tegen de vijand.

Het doel van dit hoofdstuk is na te gaan welke ontwikkelingen zich in de maanden rond de bevrijding hebben voorgedaan in de zuidelijke illegaliteit. Daarbij komen de drie bovengenoemde thema's weer aan de orde. Maar dit keer zal dat in omgekeerde volgorde zijn, omdat de bevrijding de prioriteiten anders stelde. Achtereenvolgens worden hier behandeld: de rol van de 'gewapende' illegaliteit, de machtswisseling waarbij de drie door de bezetting gescheiden werelden (Londen, de bestuurders in Nederland en de illegaliteit) weer voor het eerst direct met elkaar werden geconfronteerd, en in nauw verband met de machtswisseling de eerste plaatselijke pogingen om de oud-illegaliteit in één verband te bundelen.

2.1 Illegaliteit en bevrijding

2.1.1 *Veranderingen voor de illegaliteit*

De periode van juni 1944 tot enige tijd na de bevrijding – voor het grootste deel van het Zuiden tussen september en begin november – bracht voor de illegaliteit grote veranderingen met zich mee. Eerder zagen wij dat een groot deel van het zuidelijke verzet pas eind 1943, begin 1944 was ingepast in de landelijk opererende illegale organisaties, met name LO, LKP, RVV en NSF. Maar in de loop van 1944 werd het Zuiden door een aantal ontwikkelingen weer meer op zichzelf teruggeworpen.

Allereerst was daar de grotere repressie van de kant van de bezetter. Juist in de periode volgend op Normandië werden vele leidende illegalen in het hele land daarvan het slacht-

offer Zo werd op 13 juni de helft van de LO-top uitgeschakeld.¹ Illegalen van het eerste uur moesten dan worden vervangen door anderen, door de ontwikkeling van het illegale werk waren dat steeds vaker personen van wie behalve betrouwbaarheid ook specifieke deskundigheid en organisatietalent werden gevergd.²

Ook de zuidelijke illegaliteit kreeg zware klappen te verduren Met name de Duitse overval op een verraden vergadering van de gewestelijke LO-top van Limburg in Weert op 21 juni eiste een grote tol.³ De toen gearresteerde Jan Hendriks, kapelaan J J Naus ('Van Doorn') en vijf anderen, en de even later aangehouden secretaris van de bisschop van Roermond, drs. J.L. Moonen ('Ome Leo') keerden geen van allen uit het concentratiekamp terug Een tijd van reorganisatie in de leiding van het Limburgse, Oost-Brabantse en Zuid-Gelderse duikwerk volgde Kapelaan P G. van Enckevoort ('Billekens'), G J Kuiper ('Heinz'), B J C. van Kooten ('Bep') en 'Jan' uit Heerlen namen de fakkel over.⁴

Deze personele discontinuïteit verhinderde de voortgang van het illegale werk niet, maar zorgde wel voor ernstige storingen. In het illegale werk speelde juist het persoonlijke vertrouwen een zeer grote rol.⁵ De komst van 'nieuwelingen' in de leiding betekende dat dat vertrouwen opnieuw moest worden opgebouwd, binnen de eigen organisatie, maar ook in de contacten met de andere groepen. Zo werd Hendriks in de LO opgevolgd door het hierboven genoemde viermanschap; in de top van de LO, in de 'Kern' en in het Katholiek Contact binnen de LO gebeurde dat door de Vughtse advocaat mr. H.B.S. Holla ('Kees-NB-O' of 'Bernhard Prins')⁶

In deze laatste maanden voor de bevrijding nam, in het verlengde van de grotere repressie door de bezetter en zijn handlangers, ook de driestheid bij de illegaliteit toe. Zoals uit de literatuur blijkt, waren de illegalen tijdens de bezetting uiterst behoedzaam en terughoudend geweest waar het executies van tegenstanders betrof.⁷ In de laatste periode kreeg de strijd een meer verbeten karakter. Al voor Dolle Dinsdag lijkt het aantal liquidaties, met name door knokploegen en RVV-eenheden toe te nemen.⁸

Nog ingrijpende dan het verlies van vertrouwde voormannen was voor het karakter van het illegale werk dat in de zomer van 1944 de plaats van het militaire verzet veranderde.⁹ Vanouds behoorden daartoe het sabotagewerk, zoals dat vooral door de RVV en incidenteel ook wel door de knokploegen verricht werd, en verder het militaire inlichtingenwerk, waarin vooral de groep Albrecht en de ID der OD een vooraanstaande plaats innamen. Toen na Normandïe duidelijk was van welke kant de bevrijdingslegers Nederland zouden naderen, stond tevens vast dat in het Zuiden de organisatie van het militaire verzet en de sabotage prioriteit moest krijgen Degene die dat als een der eersten inzag, en er de organisatorische basis voor legde, was J.A. van Bijnen ('Frank'), de latere Landelijke Sabotage Commandant (LSC) van de LKP.

¹ Goede 'De landelijke leiding' (der LO), in *HGG* I, 3-129, aldaar 83 Ook G J van der Veen van de Persoonsbewijzencentrale en Johannes Post van de LKP werden in dit stadium gearresteerd

² Vgl Klumper *Sociale verdediging*, 191, 234

³ Zie De Jong *Koninkrijk*, X a 823, Paape, *Donkere Jaren* 89-90 Smedts, *Waarheid*, 181-182, Van Hommerich *LO Limburg* in *HGG* I, 331-332 en Derix, *De hospantisanen*, 61-62 178

⁴ Van Hommerich, 'LO-Limburg', in *HGG* I, 332

⁵ Klumper *Sociale verdediging*, 185-186

⁶ Goede 'De landelijke leiding' (der LO), in *HGG* I, 84, Van Hommerich, *LO Limburg* in *HGG* I, 334

⁷ Klumper, *Sociale verdediging* 237

⁸ *Ibidem*, 250-251

⁹ Vgl bijvoorbeeld G M van Loon ('Bep'), Rapport der werkzaamheden der RVV (Deurne) d d 1 november 1944, -Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam (hierna afgekort als RIOD), RVV, 3a

Van Bijnen¹⁰ kwam uit het Westbrabantse Oosterhout en was van bescheiden, katholieke komaf. In het gewone vooroorlogse burgerleven waren zijn bijzondere werkkraft en uitzonderlijke organisatorische capaciteiten niet tot hun recht gekomen, vooral door de werkloosheid en de materiele onmogelijkheid om een universitaire opleiding te volgen. In de oorlogsdagen van mei 1940 kwam Van Bijnen in contact met J J F Borghouts, de latere 'Peter Zuid', en evenals hijzelf 30 jaar oud, reserve-1e luitenant en afkomstig uit het Westbrabantse.¹¹ Van Bijnen en Borghouts gingen in het verlengde van hun werk bij respectievelijk de gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon en het Arbeidsbureau te Bergen op Zoom hulp bieden aan joodse en andere onderduikers en kwamen al spoedig in de LO terecht. Beiden spanden zich in om de LO-organisatie in Noord-Brabant en Limburg op poten te zetten.¹² In juli 1943 weigerde het tweetal zich als reserve-officier naar Duitsland te laten terugvoeren, dook onder en werd actief in de KP. Daar kwamen met name Van Bijnens kwaliteiten – 'een geboren leider' aldus velen¹³ – tot volledige ontplooiing. Hij werd al snel hoofd van de knokploegen in West-Brabant en kreeg in augustus 1944 zitting in de Top van de LKP.

Qua karakter was Van Bijnen het tegendeel van wat men zich veelal voorstelt bij een zuidelijke katholiek. Zo merkten gereformeerde LKP-contacts, blijkbaar met enige verbazing, over hem op dat hij 'niet lollig' was, 'je kon nooit om hem lachen'.¹⁴ Nee, Van Bijnen maakte een uitgesproken sombere, norse, wat verbitterde en bloedserieuze indruk. Blijkens zijn pessimistische gedichten was hij ook een gevoelige man, die de zaak waarvoor hij streed en zijn knokploegen met hart en ziel was toegedaan. Hij was bovendien een zeer capabel organisator en tegelijk een idealist. Met de rivaliteit van personen en groepen, die juist in de zomer van 1944 het illegale werk steeds meer ging kenmerken, had hij het erg moeilijk. Terecht concludeert De Jong dat dit nog meer aan hem vrat dan de grote spanningen van het illegale werk zelf.¹⁵

In mei 1944 legde Van Bijnen twee stukken aan de Top van de LKP voor. Het eerste bevatte een uitgewerkt plan voor de vorming van 'burgerverzetsgroepen', het tweede algemene richtlijnen voor het plegen van sabotage.¹⁶ In beide was nagegaan in hoeverre een en ander in het Zuiden van het land kon worden uitgevoerd. Bij de samenstelling van de rapporten had Van Bijnen weer nauw met Borghouts samengewerkt.

Tot de uitvoering van actieve, explosieve sabotage in groepsverband tijdens gevechtshandelingen achtte hij slechts vier groeperingen in staat: de knokploegen, de RVV-groepen, 'wilde groepen' en de communistische groepen. Zij zouden zich vooral moeten richten op zware sabotage, d.w.z. het onklaar maken van spoorlijnen en telefoonkabels. Door hun geringe aantal zouden deze vier groeperingen zelfs gezamenlijk niet in staat zijn de vrijheid van handelen van de vijand in beslissende mate te hinderen. Om de vijand in zijn bewegingen te belemmeren zou er daarom ook een massaal, gelijktijdig optreden nodig zijn van wat Van Bijnen 'burgerverzetsgroepen' (BVG) noemde.

¹⁰ Een uitgebreidere levensbeschrijving geven De Jong *Koninkrijk*, X a, 113-114 en vooral C M Schulten, *Frank van Bijnen 1910-1944* ('s-Gravenhage 1985).

¹¹ Van Oijen *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 783, 789-790.

¹² Verhoor Borghouts, *Enq* VII c, 369.

¹³ De Jong *Koninkrijk*, X a, p. 113.

¹⁴ Geciteerd door De Jong *Koninkrijk*, X a, 114.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Teksten in *Ik draag U op Systeem en werk der Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten getoetst aan de lotgevallen van locale eenheden (Apeldoorn e.o.)* (Apeldoorn 1945) 45-53, filmafdrukken van originelen in -SMG-BS, doos 801-T, map 127.

Iedere BVG zou uit zes man bestaan, een commandant en vijf manschappen, en zou zich voorbereiden op en gereedhouden voor het plegen van niet-explosieve, aanvullende spoorwega sabotage en het hinderen van het vijandelijk verkeer over de wegen. Dat laatste kon bereikt worden door het aanbrengen van versperringen, het spannen van staaldraden, het strooien van glasscherven en kopspijkers, het verwijderen van wegwijzers en het in brand steken van vervoermiddelen. Van Bijnen stelde voor om per 5000 inwoners één BVG te vormen, zodat er voor het hele land ongeveer 1800 groepen met in totaal bijna 11000 man beschikbaar zouden zijn. De LO beschouwde hij als het beste recruteringsreservoir.¹⁷ Om deze grootscheepse explosieve en niet-explosieve sabotage te doen slagen was het volgens Van Bijnen essentieel om steeds zoveel mogelijk gewapend contact met de vijand te vermijden en tijdens gevechtshandelingen pas in actie te komen op bevel van een centrale sabotageleiding die haar instructies van het geallieerde oppercommando zou ontvangen, na dat bevel zouden de knokploegen en BVG-en in de uitvoering van hun taken autonoom zijn.¹⁸

2.1.2 Organisatie van de sabotage

De concrete voorbereidingen van een centraal georganiseerd sabotage-apparaat kwamen echter maar moeizaam van de grond. Tot een eenheid van knokploegen, RVV-groepen, en 'wilde' groepen kwam het in het geheel niet. In de praktijk opereerden die organisaties zelfstandig en was er alleen tussen LKP (Van Bijnen) en RVV (Thijssen) sprake van enige coördinatie. Zelfs binnen de LKP – die uiteindelijk over de meeste groepen beschikte en in de sabotage dan ook de belangrijkste rol zou spelen – duurde het nog tot 25 augustus voordat Van Bijnen tot LSC werd benoemd en van de LKP-top de knokploegen volledig voor de sabotage ter beschikking kreeg.¹⁹ Vanuit Rotterdam voerde hij sindsdien het commando over vier sabotage-gewesten. In het derde gewest, dat Limburg, Noord-Brabant en Zeeland omvatte, benoemde hij Borghouts tot Gewestelijk Sabotage-Commandant (GSC-III).

De organisatie van de sabotage in het strategisch gelegen Zuiden had wat Van Bijnen en Borghouts betrof de hoogste prioriteit.²⁰ Al in zijn richtlijnen voor sabotage van mei 1944 had Van Bijnen voor dat gewest een indeling in zes districten voorzien.²¹ In april waren er in Gemert en Nijmegen vergaderingen geweest van verschillende KP-leiders uit Brabant. Daar was besloten tot samenbundeling van diverse Oostbrabantse KP-ploegen in de KP-Margriet.²² Deze kwam te staan onder leiding van W.F. Andriessen ('Miel'), die echter in augustus gearresteerd en gefusilleerd werd, hij werd opgevolgd door S.J.L. Feijen ('Steph'). Eind juni riep Van Bijnen verschillende KP-leiders uit het Zuiden bijeen in de buurt van Oss.²³ Ook Dobbe, de LKP-organisator in het Zuiden, was daarbij.²⁴ Evenals in de Top van de LKP werden hier bedenkingen geuit tegen Van Bijnen's plannen. De toppen van de LKP en de LO en met name ook Dobbe vreesden dat de oorspronkelijke KP-taak, namelijk het kraken van distributie- en andere bescheiden voor de

¹⁷ *Ik draag U op*, 46.

¹⁸ *Ibidem*, 47.

¹⁹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 73.

²⁰ Verhoor Borghouts, *Enq.* VII c., 370.

²¹ *Ik draag U op*, 51.

²² Rapport betreffende A.A. van der Aa, ministerie van Defensie, Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP) te Kerkrade. Archief NBS (hierna afgekort als -ABS), doos ST-Noord-Brabant/Zeeeland (hierna afgekort als ST-NBr-Zld), nr 1a, map 17.

²³ J.W. Hofwijk, 'KP-Limburg' in *HGG*, I, 588-598, aldaar 595.

²⁴ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 67.

LO en de bescherming van die organisatie, door de grote nadruk op sabotage in gevaar zou komen.

In het Zuiden, waar het KP-werk vanouds toch al meer op voedselkraken en sabotage was gericht, was Dobbe niet in zijn missie geslaagd om het aantal distributiekraaken, die voor de LO veel nuttiger waren, beduidend op te voeren. Het nieuwe LKP-mandaat aan Van Bijnen om in het Zuiden de sabotage te organiseren en daarvoor krachten uit de bestaande knokploegen aan te trekken, bracht in Dobbess ogen het 'eigenlijke' KP-werk nog verder in gevaar. Hij weigerde dan ook om de knokploegen volledig ter beschikking van het sabotagewerk te stellen. Wel gaf hij zijn mannen de vrijheid om aan de sabotage deel te nemen.²⁵

Van de organisatie van de knokploegen in het Zuiden in de zomer van 1944 hebben wij slechts een onoverzichtelijk beeld. Ondanks de verwarrende ontwikkelingen was er toch een tendens zichtbaar om het aantal leden uit te breiden en om de organisatie te concentreren. Zoals in oostelijk Noord-Brabant uit de plaatselijke knokploegjes de grotere KP-Margriet werd geformeerd, zo trokken de KP-Noord-Limburg, de KP-Zuid-Limburg en de KP-Nijmegen verschillende reeds bestaande losse knokploegjes aan. Deze laatste konden recentelijk zijn opgericht, zoals het geval was met die van Reuver, Maasbracht, Stevensweert, Heythuizen en Weert, of al langer bestaan, zoals die van Vierlingsbeek, Maas en Waal, Venlo en Sittard.²⁶ Ook werden in deze late fase nog knokploegen opgericht die, zoals die van Made-Biesbosch, weliswaar in LKP-verband waren georganiseerd, maar toch betrekkelijk zelfstandig opereerden.²⁷ In augustus kwam, aldus J.G. de Groot, de personele verbreding van de knokploegen pas goed op gang.²⁸ Deze De Groot, die voorheen een vervalsingsbureau in Den Haag had geleid, was in het voorjaar van 1944 door Dobbe aangetrokken. Het was hem gelukt om in Brabant diverse nieuwe knokploegen op de richten en deze samen met de oudere groepen ('De Uiltjes' in Mill en de KP-Breda) binnen het verband van de LKP te brengen. Sindsdien gold 'Sjef', zoals zijn schuilnaam luidde, als de leider van de negen Brabantse knokploegen.²⁹ Ook in de sabotage-organisatie werd hij provinciaal commandant.

Zeeland noemden wij in dit verband nog niet. De situatie daar week, alweer, grondig af van die in de rest van het Zuiden. Verantwoordelijk daarvoor was de bijzondere positie die de OD er ging innemen. Omdat in Zeeland op last van de bezetter geen officieren aanwezig mochten zijn, werd de organisatie van de OD hier voornamelijk door burgers ter hand genomen.³⁰ Blijkbaar kwam dat de verhouding met de andere illegale groepen ten goede, want in tegenstelling tot elders opereerde het grootste deel van het gewapende verzet, dat zich in Zeeland voornamelijk in Zeeuws-Vlaanderen afspeelde, onder de vlag van de OD. De belangrijke KP, die sinds juni 1943 vanuit Oostburg werkte, was als enige binnen de LKP georganiseerd, maar de meeste leden ervan zochten door het beperkte karakter van het werk in Zeeland, daarnaast illegale taken in de aangrenzende provincies.³¹ In de lente van 1944 werd op instigatie van de OD-commandant te Terneuzen een nieuwe knokploeg opgericht.³² RVV-groepen treft men in Zeeland niet aan. Er was, aldus Van Ojen, in de Zeeuwse illegaliteit sprake van een grote mate van eensgezindheid, ook

²⁵ *Ibidem* 67 Toon Mulder, 'KP-Noord Brabant-Oost' in *HGG*, I, 579-587, aldaar 583

²⁶ Hofwijk, 'KP-Limburg' in *HGG*, I 595

²⁷ Rapport 'De LO te Made' door ds. J. van de Wall, RIOD, Collectie LO/LKP, DK-1

²⁸ Verslag van het onderhoud van Ad Goede met De Groot april 1947, p. 9, -RIOD, Collectie LO/LKP, DK 2

²⁹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 62, De Jong *Koninkrijk*, X a 295

³⁰ Verhoor P.J. Six, *Enq.* VII c. 49

³¹ Verslag van interview met K. de Vos, -RIOD, Collectie LO/LKP, ED 1

³² Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 183

tussen OD en KP in Zeeuws-Vlaanderen.³³ Zo kon het gebeuren dat leiders van de belangrijkste illegale organisaties (Trouw, LO, OD) in een gezamenlijke bespreking overeenkwamen na de bevrijding allemaal in de OD op te gaan.³⁴

In de andere zuidelijke provincies namen, evenals in de rest van het land, in het zicht van de bevrijding de tegenstellingen tussen de OD en de andere illegale organisaties juist scherper vormen aan. Toch lijkt die tegenstelling in het algemeen op hoger niveau (landelijk, gewestelijk) een grotere rol te spelen dan in de plaatselijke verhoudingen.

Van de op 1 mei 1944 uitgegane order van het Algemeen Hoofdkwartier van de OD aan alle gewestelijke commandanten om verzetsgroepen (stoottroepen) te vormen, was weinig of niets terechtgekomen. In het Zuiden was alleen in Zeeuws-Vlaanderen en in de gewesten 16 (West-Brabant) en 17 (rond Den Bosch) van de uitvoering van deze order iets te merken.³⁵ Als oorzaken van dit geringe effect worden genoemd het gebrek aan wapens dat de OD had en vooral de omstandigheid dat die OD-ers, die uit waren op actief illegaal werk, dat al uitoefenden in andere illegale formaties.³⁶ Het falen van de OD in het gewapende verzet bezorgde deze organisatie met name bij de leden van de knokploegen en RVV-groepen een bijzonder slechte naam.³⁷

De slechte reputatie van de OD en in het bijzonder van zijn leiding werd met het naderen van de bevrijding nog versterkt door de nogal pretentieuze aanspraken van de OD op een leidende rol meteen na de bevrijding. Zo liet de OD-commandant van het gewest Limburg, generaal J.R.L. Jans, nog op 15 augustus aan zijn ondercommandanten weten: "De leden der in de districten aangetroffen andere organisaties worden in den OD opgenomen, voorzover hun leiders daarmee instemming hebben betuigd (Nationaal Comité, Raad van Verzet e.d.) . . . Weigerachtige organisaties moeten worden uitgeschakeld en opgeheven, aangezien alleen de OD door de Regeering met gezag wordt bekleed".³⁸ Gealarmeerd liet de regering te Londen op 26 augustus weten dat de OD onder de Vertrouwensmannen der regering en onder het Militair Gezag zou staan.³⁹ Dat bericht bereikte de gewestelijke commandanten van de OD in het Zuiden nog wel, maar in afwachting van nadere informatie en de tekst van het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg deelden zij aan hun ondercommandanten mee dat hun oorspronkelijke aanwijzingen en bevelen tot nader order van kracht bleven.⁴⁰

De laatste instructies die zij van de commandant der OD, Six, ontvingen, de Algemene Bekendmakingen nummers 1, 2 en 3 van 4 september, sterkten hen in de overtuiging dat zij ten tijde van de bevrijding een hoogst belangrijke taak zouden vervullen. Deze bevatten immers de passage dat politie en OD "met uitsluiting van elke andere organisatie door de regering zijn aangewezen, het bevoegd gezag bij de handhaving van orde en rust bij te staan".⁴¹ Alleen in Zeeland zou de OD betrekkelijk onomstreden zo'n centrale rol spelen. Elders in het Zuiden leidden de OD-aanspraken tot grote problemen, zowel op militair terrein als bij de machtswisseling, die in paragraaf 2.2 aan de orde komt. Hier bepalen wij

³³ *Ibidem*

³⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 545

³⁵ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 36-37, 201

³⁶ Vgl. *Ibidem*, 51

³⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 201

³⁸ *Ibidem*, 36

³⁹ *Ibidem*, 49-50

⁴⁰ Bijvoorbeeld de Gewestelijk Commandant van het district 19 (Limburg) op 9 september 1944 en die van district 18 (Oost-Brabant) aldus Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, respectievelijk 732-733 en 169-170

⁴¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 542

ons tot de veranderingen voor de illegaliteit met uitzondering van die machtswisseling. Naast de expanderende en in grotere concentraties optredende knokploegen, die zich steeds meer op sabotage richtten, zagen wij tot dusverre een OD-organisatie die zeer omvangrijk was en wijdvertakt. Vooralsnog had zij een hoofdzakelijk sluimerend bestaan geleid. Pogingen van de OD-leiding om met het oog op sabotage eigen verzetsgroepen op te richten, waren in de meeste plaatsen op niets uitgelopen. Naarmate de bevrijding naderde, werd wel steeds duidelijker dat de OD in de startblokken stond, klaar om bij de bevrijding de orde te handhaven en wel met uitsluiting of onderordening van alle andere illegale organisaties.

De RVV beschikte in het Zuiden slechts over enkele, betrekkelijk geïsoleerde groepen, namelijk in Zuid-Limburg, in Midden-Brabant met als centrum Oisterwijk en verder losse, meest later opgerichte groepjes in Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Breda, Schijndel, St. Oedenrode, Deurne en Venray.⁴² In tegenstelling tot de knokploegen waren de RVV-groepen al sinds hun ontstaan gericht op het uitvoeren van sabotage. In januari 1944 was dr. J. Hoekstra ('Han Hendriks'), scheikundig ingenieur bij Philips te Eindhoven, benoemd tot Commandant-Zuid van de RVV.⁴³

Vanaf juli 1944 kreeg Hoekstra problemen met de landelijke top van de RVV onder leiding van Thijssen. Dat leidde er medio september toe, dus vlak voor de bevrijding van Eindhoven, dat Hoekstra als commandant van het Zuiden werd afgezet. Door de bevrijding had deze afzetting in feite geen effect: Hoekstra was en bleef de hoogste man van de RVV in het Zuiden.⁴⁴ Het conflict ging om een organisatorische kwestie, namelijk de vraag in hoeverre de RVV in het Zuiden als afzonderlijke eenheid zou blijven opereren. De RVV-top had blijkbaar overwegende bezwaren tegen de wijze waarop Hoekstra in het Zuiden de zelfstandigheid van de RVV prijs gaf door de RVV-organisatie te enten op al bestaande groepen en door intensieve samenwerking aan te gaan met andere organisaties (hoofdzakelijk KP), die zich in de loop van 1944 op de sabotage gingen toeleggen.⁴⁵ De gang van zaken in Eindhoven en omgeving, de woonplaats van Hoekstra, is daarvan een goed voorbeeld.

In maart 1944 werd daar de zogenaamde Partisanen Actie Nederland (PAN) opgericht, een nieuwe organisatie die zich het uitvoeren van sabotage ten doel stelde. In de PAN gingen twee al langer bestaande illegale kernen uit Eindhoven en omgeving samen; beide waren uit de LO afkomstig.⁴⁶ De ene was in het najaar van 1943 opgericht door de Bergeykse student A. Hoyng van Papendrecht ('Frits') en omvatte op den duur groepen in een twaalfstal gemeenten ten zuiden van Eindhoven. De andere was de knokploeg-Sander onder leiding van Th.C. Dirks ('Sander') en kwam voort uit de wijk Strijp van de LO; zij opereerde vooral in de dorpen ten westen van de stad.⁴⁷ Beide knokploegen stonden los van de LKP en dat bleef zo tijdens hun samenwerking op sabotagegebied in de PAN. Ondertussen zette de KP-Sander haar werk voor de LO voort; de overval op het distributiekantoor te Bladel op 16 juni 1944 vormde een van haar meest succesvolle acties.⁴⁸ Pas in juli vond een eerste contact plaats met de leidende LKP'er Van Bijnen.⁴⁹

⁴² Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 84-98.

⁴³ Verhoor Hoekstra, *Enq.* V c, 555.

⁴⁴ Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 16; Verhoor Hoekstra, *Enq.* V c, 555.

⁴⁵ Han Hendriks, *De RVV in het Zuiden in 1944*, d.d. 12 december 1944, p. 3, -RIOD, RVV, 3a.

⁴⁶ Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 15.

⁴⁷ *Ibidem*, 15-16.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ J.H.A. Hermans en Th. Dirks, *Verslag van de werkzaamheden van de KP-Sander gedurende de bezetting en tijdens de bevrijding*, d.d. 27 augustus 1945, -RIOD, Collectie LO/LKP, DK-3.

Die ontmoeting in Knegsel leidde ertoe dat de zelfstandig blijvende PAN ermee akkoord ging in Eindhoven en omgeving sabotage te bedrijven in het kader van de LKP-sabotage-organisatie. De gelederen van de PAN namen daarna snel in omvang toe. In mei had men 300 en in augustus al 600 meest jongere krachten ter beschikking voor sabotage-acties.⁵⁰ Ook in september was er nog sprake van ledenwerving.⁵¹

De RVV-groep in Eindhoven onder leiding van Hockstra was in januari 1944 opgericht en klein gebleven. De leden waren onder andere actief door deelname en assistentie aan de incidentele sabotage-acties, die de PAN in de zomer van 1944 ondernam.⁵² Ook na de problemen met de RVV-top werkte de Eindhovense RVV-groep nauw met anderen samen bij de grootscheepse sabotage-acties rond Dolle Dinsdag en kort voor de bevrijding; het contact met de RVV-top was inmiddels verbroken.⁵³ Borghouts, die als GSC-III vanaf 3 september vanuit Eindhoven het LKP-sabotagewerk in het hele Zuiden coördineerde, was over de medewerking van Hoekstra en de zijnen zeer te spreken.⁵⁴

2.1.3 Aanwas en nieuwe taken

De situatie waarvoor de illegaliteit zich in september 1944 in het Zuiden geplaast zag was bijzonder chaotisch. Dat gold bij uitstek voor de dagen rond Dolle Dinsdag en opnieuw bij de werkelijke bevrijding. Binnen de illegaliteit was met het oog op die bevrijding het zwaartepunt die maand overwegend verlegd naar het terrein van de sabotage. Deze werd voornamelijk gecoördineerd en geleid door de sabotagecommandanten van de LKP, Van Bijnen in Rotterdam en Borghouts in Eindhoven. Hun grootste frustratie was het gebrek aan wapens en explosieven. De voor het Zuiden aangevraagde *droppings* bleven voor het overgrote deel uit⁵⁵ en slechts één omvangrijke zending bereikte voor het begin van *Market Garden* van boven de grote rivieren het Zuiden.⁵⁶ “We voelen ons als de Polen in Warschau”, liet Borghouts in zijn oorlogsdagboek noteren.⁵⁷

Toch was de sabotage in het Zuiden redelijk succesvol. Tot 17 september, de dag waarop de Nederlandse regering opriep tot de spoorwegstaking en het geallieerde op-
perbevel de instructie gaf om beneden de grote rivieren geen sabotage meer te plegen,⁵⁸ werden tientallen spoorlijnen meermalen door onder Borghouts opererende knokploegen en PAN onklaar gemaakt. Ook burgerverzetsgroepen traden actief op als sabotage-een-

⁵⁰ *Ibidem*, p. 4; De Jong, *Koninkrijk*, X a, 87.

⁵¹ Oorlogsdagboek GSC-III, p. 107 (14 september 1944), -SMG-BS, doos 801-T, map 127. Hierna geciteerd als **Oorlogsdagboek GSC-III**.

⁵² Verslag interview met A. Rinzema.

⁵³ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 289.

⁵⁴ *Ibidem*, 295.

⁵⁵ Wel vond één dropping van machinepistolen plaats boven het dorp Jabeek, aldus rapport van res.-lt.kol. A. Paulen, -Bezit Prins Bernhard, map nr. 5. Deze zending was waarschijnlijk gevraagd en opgevangen door de RVV-Zuid-Limburg; vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 289. Vier nachten eerder, van 28 op 29 augustus, was een vliegtuig met zijn lading in de Peel te droppen wapens door Duits afweergeschut geraakt en neergestort in de buurt van Vlijmen. De lading bleek totaal vernield en onbruikbaar, aldus Rapport van ‘Karel Den Bosch’ (RVV-commandant van het district Den Bosch, C. van der Donck), d.d. 10 januari 1946, p. 15, -RIOD, RVV, 7 C (hierna geciteerd als **Rapport Van der Donck**).

⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 296.

⁵⁷ Oorlogsdagboek GSC-III, p. 81. Dit dagboek werd bijgehouden door Borghouts’ chef-staf J.C. Gerritsen (‘Tonny’). Crasborn vermeldt dat de wanhoop over de uitblijvende *droppings* zo groot was, dat Van Bijnen op zijn hoofdkwartier een bord ophing met de tekst “Wie nog praat over droppingen, wordt neergeschoten”, Verslag interview met Crasborn, p. 1.

⁵⁸ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 354.

heden. Landelijk gezien werd, aldus Van Bijnen achteraf, alleen in de provincies Utrecht, Brabant en Limburg getracht het BVG-plan in praktijk te brengen.⁶⁰

Van de zuidelijke BVG-en die tussen Dolle Dinsdag en 17 september optraden, is niet veel bekend. Dat zij in grote delen van het Zuiden daadwerkelijk sabotage bedreven, blijkt weliswaar uit de bronnen,⁶¹ maar hun geïmproviseerde bestaan duurde blijkbaar te kort om veel sporen na te laten. Slechts van één BVG, die van Ravenstein-Oss, beschikken wij over een uitgebreid verslag.⁶² Dat maakt vooral twee dingen duidelijk. Ten eerste dat er in de BVG-en allerlei personen terechtkwamen: zowel illegalen uit de KP, de LO en de OD, alsook, na enige schifting, veel leden van pas ontstane zogeheten 'wilde groepen' die zich ook knokploeg of KP gingen noemen. Die laatste categorie werd hoofdzakelijk opgenomen omdat men het werk alleen met de oorspronkelijke illegalen niet aankon. Bovendien was men ervan overtuigd dat het beter was "hen zoveel mogelijk in gedisciplineerde groepen onder te brengen" dan hen in alle vrijheid en zonder leiding de chaos te laten vergroten.⁶³

Evenals in het geval van de Eindhovense PAN, die wat vroeger opgericht werd en eigenlijk als een vroege BVG kan gelden, zwollen de gelederen van de BVG-en vlak voor de bevrijding dus flink aan. Dat gebeurde niet alleen bij deze 'hulptroepen' van de LKP-sabotage, te weten de BVG-en, de PAN in Eindhoven en westelijk Zeeuws-Vlaanderen en op de valreep van de bevrijding van Breda de omvangrijke groep D68,⁶⁴ maar ook bij de oorspronkelijke gewapende illegaliteit zelf. Zo groeide het ledental van de KP-Oss in augustus van 15 tot 22 personen⁶⁵ en verdriedubbelde de RVV-Oisterwijk van 5 tot 15 leden.⁶⁶

De vraag rijst welke nieuwe taken en werkzaamheden er dan verricht moesten worden in het zicht van de bevrijding, dat zo'n forse uitbreiding van de tot dan toe kleine illegale groepen nodig was en er overal blijkbaar als vanzelf verhoudingsgewijs massale 'hulptroepen' ingeschakeld werden. Ofschoon de diverse activiteiten in de praktijk nogal dooreenliepen, valt er een vijftal nieuwe taken te onderscheiden. Allereerst was er de hiervoor al genoemde sabotage of liever gezegd de voorbereiding op sabotagetaken. Om op het beslissende moment massaal in actie te kunnen komen, zoals door Van Bijnen en ook door de zuidelijke RVV-leiders⁶⁶ gepland, werden in het Zuiden vele personen bena-

⁶⁰ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 117; deze citeert een rapport van Van Bijnen van 2 oktober 1944.

⁶¹ Oorlogsdagboek GSC-III, p. 4, 12, 55 vermeldt die activiteiten globaal. In veel andere bronnen vindt men wel de resultaten. Zo gaven de Nijmeegse burgemeester en de gewestelijk politie-president te Eindhoven in deze periode bekendmakingen uit waarin werd gewaarschuwd tegen het strooien van spijkers en glasscherven, de omwonenden konden "de scherpste represailles" verwachten, vgl. Eilander, *Met de dood in de schoen*, 14.

⁶² Verslag Burgerverzetgroep Ravenstein-Oss, 14 september-1 oktober 1944, 14 pagina's, -Provinciaal bestuur van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch, Kabinetsarchief Commissaris der Koningin (-ACdK-NBr), doos nr 412, rubriek 82-5 (hierna geciteerd als **Verslag BVG-Ravenstein-Oss**).

⁶³ *Ibidem*, 1-3.

⁶⁴ Personalita leden illegale groep D-68 (een lijst samengesteld op basis van de cartotheek van die groep), deze noemt de namen, adressen, geboortedata en -plaatsen, persoonsbewijsnummers en militaire achtergrond van 260 leden, -Bezit Coenders.

⁶⁵ Opgave van GOIWN-kring Oss aan burgemeester van die gemeente, d.d. 1 mei 1947 (doorslag), p. 9, -Stichting 1940-1945 Bureau Eindhoven, map Documentatie Noord-Brabant.

⁶⁶ Van der Klei, 'De smalle weg', 85.

⁶⁷ Ongeveer gelijktijdig met de sabotageplannen van de LKP, in juli 1944, had in Deurne de zuidelijke RVV-leiding met de RVV-top vergaderd en besloten zich in het Zuiden exclusief op sabotage toe te leggen. Daartoe zouden in de zeven districten zoveel mogelijk "mobiele" en "locale verzetsploegen geformeerd moeten worden," aldus Rapport Van der Donck, p. 9.

derd en beschikbaar gevonden voor de uitvoering van dit levensgevaarlijke werk.⁶⁷ Een deel van deze nieuwe groepen is overigens niet aan de praktijk van de sabotage toegekomen, omdat het sabotage-parool kort na Dolle Dinsdag in verband met represailles tijdelijk werd ingetrokken en de bevrijding in enkele streken toch nog onverwacht snel kwam.⁶⁸ Ook door het geallieerde bevel van 17 september om de sabotage bezuiden de grote rivieren te staken, kwamen in het grootste deel van het Zuiden al vóór het moment van de bevrijding velen vrij voor de uitvoering van andere werkzaamheden.

Ook het meer traditionele illegale werk werd sinds september 1944 extra belast. Zeer velen doken immers alsnog onder vanwege de uiterst bedreigende instructies van de bezetter aan een groot deel van de mannelijke bevolking om zich te melden voor het graven van stellingen in een nieuwe verdedigingslinie tegen de oprukkende geallieerde legers.⁶⁹ Daarnaast was het militaire inlichtingenwerk bij de nadering van die troepen een prioriteit van de eerste orde geworden en deze vorm van illegaal werk nam navenant in omvang en intensiteit toe. Lokale berichten over Duitse posities en hun gevechtskracht, over transporten van onderdelen en materiaal waren in dit stadium immers voor de geallieerde opmars van vitaal belang.

Toen de wapendroppings uitbleven, had Van Bijnen zijn knokploegen geïnstrueerd om dan maar te proberen wapens buit te maken door kleine groepjes Duitse militairen te overvallen.⁷⁰ Ook kwam het herhaaldelijk voor dat Duitse soldaten rond Dolle Dinsdag of kort voor de eigenlijke bevrijding zich vrijwillig overgaven aan de 'partizanen'. In beide gevallen leverde dat weliswaar de felbegeerde wapens op, maar tegelijk werden de betreffende illegale groepen dan belast met de bewaking, voeding en huisvesting van de krijgsgevangenen. Met name op plaatsen waar de natuur voldoende camouflage bood, zoals in de Biesbosch en de bossen rond Baarlo en Helden en in de omgeving van Oisterwijk, ontstonden in die fase krijgsgevangenenkampen. Maar die illegale groepen werden daardoor nogal in hun bewegingen gehinderd.⁷¹

Nog een activiteit die in het zicht van de bevrijding urgenter werd en meer kansen leek te bieden dan voorheen, was de ontzetting van gevangen genomen collega-illegale werkers. In 's-Hertogenbosch en Maastricht lukte dat boven verwachting goed. Daar kwamen resp. 50 en 80 verzetslieden weer op vrije voeten doordat de Nederlandse directeurs van die instellingen bezweken voor de dreigementen van knokploegen.⁷² Maar het transport per trein uit het concentratiekamp Vught van 3450 gevangenen, onder wie honderden illegale werkers, kon niet verhinderd worden.⁷³ Het meest aangewezen

⁶⁷ "Hij die zich schuldig maakt aan enig verzet of sabotage pleegt, in het bijzonder onrust sticht of tracht te stichten dan wel transporten tracht te verhinderen, wordt terstond standrechtelijk doodgeschoten," aldus een waarschuwing die de Gevolmachtigden van de Rijkscommissaris Seyss Inquart in de provincies op 14 september in het Nederlands en in het Duits lieten verspreiden. Afdruk in Eilander, *Met de dood in de schoen*, 1.

⁶⁸ Bijvoorbeeld in het geval van de 'KP-Oijen'. Volgens de verklaring van W. van de Kieft (d.d. 18 januari 1980, -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 22) werden de geplande sabotage-acties ten gevolge van de vroege bevrijding niet uitgevoerd.

⁶⁹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 272.

⁷⁰ Verslag interview met Crasborn, p. 1.

⁷¹ *Ibidem*, 1-2: Crasborn noemde zijn knokploeg zelfs "gevangene van de gevangenen"; Van der Klei, *De smalle weg*, 89; Naninck, 'KP-Noord-Brabant-West' in: *HGG*, I, 574-576 en Hofwijk, 'KP-Limburg' in: *HGG*, I, 596.

⁷² Anne de Vries, 'De illegale werker', in: *HGG*, II, 83-189, aldaar 182; J.G.J. Koreman, 'Maastricht van D-Day tot bevrijding', *De Maasgouw* 1969, nr 5, 137-160, aldaar 147.

⁷³ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 240-246.

middel daartoe, de spoorwegsabotage, werd wel aangewend, maar kwam te laat ⁷⁴ Voorzover er lijnen tijdig vernield waren, werd de schade door de Nederlandse Spoorwegen snel weer hersteld en op 5 en 6 september konden zo twee grote, door zwaarbewapende SS-ers bewaakte transporten via Den Bosch, Oss en Nijmegen naar Sachsenhausen en Ravensbruck vertrekken. Net voor het vertrek van de eerste trein waren inderhaast nog een twintigtal met revolvers uitgeruste Bredase en Bossche KP-ers door LKP-topman M.W. Rombout ('Rob') naar Vught gedirigeerd om zomogelijk een overval te wagen.⁷⁵ Maar zij stonden machteloos gezien de overmacht van geregelde troepen en moesten onverrichterzake naar huis terugkeren.

Een laatste zorg die bij de nadering van de bevrijding voor de illegaliteit ter plaatse acuut werd, was wat men globaal zou kunnen omschrijven als de handhaving van de orde. Daaronder viel een heel scala aan activiteiten. Alles bijeen legden deze waarschijnlijk qua tijd en benodigde 'mankracht' het grootste beslag op de illegaliteit, een groter beslag in elk geval dan de hiervoor genoemde extra taken waarmee de illegaliteit in die laatste maand voor de bevrijding werd geconfronteerd.

Om het handhaven van de openbare orde na de bevrijding had het illegale verzet in strikte zin zich tot dan toe nauwelijks bekommerd. Het was immers de OD die deze specifieke taak, vanouds door de politie vervuld, voor zijn rekening zou nemen. Ook al liepen de voorbereidingen en de situaties per plaats nogal uiteen, vooral de gebeurtenissen op Dolle Dinsdag maakten duidelijk dat de tot dan toe voorziene simpele taakverdeling – illegaliteit actief tot bevrijding; OD handhaaft orde na bevrijding – in de praktijk volstrekt ontoereikend was.

Wij hebben weliswaar geen volledig overzicht, maar het lijkt waarschijnlijk dat de OD op Dolle Dinsdag in de meeste plaatsen in zijn afwachtende houding heeft volhard ⁷⁶ Dat betekende dat waar plundering door de bevolking van door de Duitsers verlaten gebouwen dreigde of plaatsvond – en dat was in vele steden en dorpen het geval⁷⁷ –, de illegaliteit ook als ordebewaker ging optreden, al dan niet op verzoek van de burgerij, zoals in Bergen op Zoom.⁷⁸ In Eindhoven werd de PAN ingezet om plunderingen tegen te gaan.⁷⁹ Ook het beschermen van vitale objecten tegen vernielingen door de terugtrekkende Duitse troepen, te denken valt bijvoorbeeld aan bruggen, sluizen, elektrische centrales, mijnen en fabrieken, moest de illegaliteit vaak min of meer onvoorbereid en inderhaast regelen. Dat de illegalen daarbij ook alle helpers inschakelden, die zich nu plotseling in groten getale "liefst voor direct, actief optreden"⁸⁰ aanboden, spreekt eigenlijk vanzelf als

⁷⁴ Doordat Van Bijnen niet van de ontwikkelingen in Vught op de hoogte was, werd de middag van dinsdag 5 september het parool gegeven de spoorwegsabotage tijdelijk te staken. Het correcte bericht van J. de Groot ('Sjef') aan de GSC III van 6 september over al 2000 afgevoerde gevangenen en 30 voor verdere afvoer klaarstaande wagons, en zijn wanhoopskreet "mogen wij dan werkelijk niets doen?", zijn blijkbaar niet of te laat tot Van Bijnen doorgedrongen. Want pas eind die week werd de spoorwegsabotage hervat. In n. rond Vught Oorlogsdagboek GSC-III, p. 38-56-74.

⁷⁵ M. van Huessen-Pikaar *Wij en een volk. Belevissen van een koerster* (z.p. z.j.), 87-88.

⁷⁶ Ook De Jong, *Koninkrijk*, X a. 216-238 verschaft dat overzicht niet, maar wekt de indruk van een terughoudende OD in de meeste plaatsen. Een voortijdig optredende OD wordt gemeld uit oostelijk Zeewu-Vlaanderen (De Jong, *Koninkrijk*, X a. 210) en Bergen op Zoom (Verslag van majoor S.N. Waringa, d.d. 21 februari 1947, p. 4-5 -SMG-BS, doos 801-R, map 84, hierna geciteerd als *Verslag Waringa*), waar de leidende OD-ers ook bij het verzetwerk betrokken waren. Verder in de regio Ravenstein-Oss (Verslag BVG-Ravenstein-Oss, p. 5).

⁷⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 204 in het algemeen, Bartholomeus, *Helmond 1940 – 1945*, 156 over Helmond, Verslag Waringa, p. 4 over Bergen op Zoom.

⁷⁸ Verslag Waringa, p. 4.

⁷⁹ Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 18.

⁸⁰ Verslag Waringa, p. 6.

men bedenkt dat tezelfdertijd door knokploegen en BVG'n de grootscheepse sabotage moest worden uitgevoerd; het winnen van de bevrijdingsstrijd was immers hun hoofddoel.⁸¹ Bij later onderzoek, na de bevrijding, bleek niet zelden dat de nieuwelingen "iets goed te maken hadden".⁸²

Een derde element van de ordehandhaving bestond uit het aanhouden en vastzetten van zogenaamde 'onvaderlandsche elementen'. Ook dat heeft in het algemene optimisme van Dolle Dinsdag hier en daar al plaatsgevonden. Zo noemt De Jong arrestaties door leden van de OD in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en van de LO in Roosendaal.⁸³ Waar die premature aanhoudingen werden verricht, leidde dat tot situaties die voor de aanhouders en de plaatselijke bevolking levensgevaarlijk waren. Toen duidelijk werd dat de bezetter de teugels nog in handen had, besloot men in de meeste gevallen de gearresteerden weer vrij te laten, met alle risico's vandien. In Budel-Dorplein werden zes illegale arresteerders door de SS doodgeschoten.⁸⁴ Voorzover bekend kwam het alleen in Axel tot de liquidatie door OD-ers van twee vroegtijdig gearresteerde politiek verdachten.⁸⁵ Maar het lijkt waarschijnlijk dat in die stormachtige dagen in meer gevallen dat soort noodoplossingen is toegepast.

Tussen Dolle Dinsdag en de feitelijke bevrijding bereikte de verwarring in de illegaliteit en daarbuiten over de vraag wie bij de bevrijding welke taken had uit te voeren, een absoluut hoogtepunt. In deze kritieke periode werd het besluit tot oprichting van de BS bekend en even later vernam men het bericht dat er op alle niveaus driehoeksverbanden moesten komen tussen de leiders van OD, RVV en KP.⁸⁶ Deze coördinatiepoging van bovenaf haalde in het Zuiden weinig meer uit. In de plaatsen waar er al spontaan samenwerking was ontstaan (bijvoorbeeld in Zeeland en Nijmegen) was ze overbodig. En daar waar tegenstellingen bestonden, konden deze in die korte tijd niet worden overbrugd. In Breda bijvoorbeeld was het zelfs eind oktober nog steeds niet gelukt om tussen de leiders van OD, RVV en KP een geregelde samenwerking tot stand te brengen.⁸⁷

Tegelijk met deze voor het Zuiden te laat gekomen coördinatiepoging zien wij anderzijds een sterke tendens bij vrijwel alle grote illegale organisaties om hun oorspronkelijke terrein van illegale activiteit uit te breiden. Zo kregen de plaatselijke OD-commandanten, zoals hiervoor vermeld, niet alleen de verzekering dat alle andere illegale organisaties in de OD zouden moeten opgaan, maar tevens het bevel om al vóór de bevrijding als *maquis* op te treden, d.w.z. actief deel te nemen aan de door de 'driehoek' te leiden sabotage. Daartoe zouden alsnog "stoottroepen of stootploegen" moeten worden opgericht.⁸⁸ Ook dat bevel leidde niet tot resultaat en het werd kort daarna in Limburg weer herroepen.⁸⁹

⁸¹ Verslag BVG-Ravenstein-Oss, p. 2.

⁸² Verslag Waringa, p. 6. Brief van Commandant (Cdt) van de voormalige KP-Herpen aan Cdt-Brahant der SNBS (ST der NBS), d.d. 24 oktober 1944: vraagt om begrip voor voorlopige handhaving van twee personen als lid der SNBS, die in zekere mate dienst aan de vijand hebben betoond, vanwege hun verdienstelijke werk in de oorlogsweken, -ABS, doos ST-NBr-Zld, 1a, map 11.

⁸³ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 228-229.

⁸⁴ *De Zwerver*, 20 mei 1949, p. 7.

⁸⁵ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', p. 79; brief van de burgemeester van Axel aan de Cdk in Zeeland, d.d. 28 maart 1946, -ACdK-Z, map 1 7.51.

⁸⁶ Oorlogsdagboek GSC-III, d.d. 12 september 1944, p. 100.

⁸⁷ Beknopt historisch overzicht van mijn werkzaamheden als verbindingsofficier voor de Afdeling BS van den Staf BNS door maj. ir. M. van de Beek (d.d. 28 september 1945), -ABS, BS-onderwerp, doos 2, map 3.

⁸⁸ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 37.

⁸⁹ Van Heukelom, *Kleine klompjes*, 11.

In de leidende zuidelijke kringen van LKP en LO maakte men zich zorgen over de chaotische gang van zaken. Ongetwijfeld denkend aan de passiviteit van de OD bij de generale repetitie van Dolle Dinsdag, verwierp men de aanspraken op een leidende rol van de OD in dit stadium. "U bent KP en U blijft KP". De OD gaat zijn boekje te buiten. Hij mag blij zijn als hij de peultjes na de bezetting mag doppen", zo berichtte Van Bijnen op 10 september aan Borghouts.⁹⁰ Half september meldde de voormalige leider van de LO in Oost-Noord-Brabant aan de KP-leider van Brabant De Groot dat hij in Den Bosch samenwerkte met de OD om alle illegale werkers in te schakelen. Daarbij bracht hij een verzoek van de OD over om knokploegen in te zetten voor het arrestatiewerk na het uur 'U'. De Groot antwoordde dat iedereen dat zelf moest weten en dat hij er persoonlijk vóór was om loslopende groepjes in een groter verband te organiseren. Maar met de knokploegen lag dat zijn inziens anders. Hun aanzienlijke sabotage-prestaties gedurende de afgelopen tijd hadden bewezen dat de knokploegen over een goede, gezaghebbende leiding beschikten en een bijzondere positie innamen, het woord elite liet De Groot niet vallen, maar daar kwam de strekking van zijn betoog toch wel op neer. De knokploegen zouden daarom steeds zelfstandig moeten blijven, onder hun eigen leiding, ook "wanneer straks van hoger hand een opdracht komt, dat de KP onder een groot verband een speciale taak te vervullen krijgt."⁹¹ Voor "het tijdstip van ommekeer", zoals De Groot het noemde, hadden de KP-ers immers al instructies gekregen. Van Bijnen had namelijk op 10 september duidelijk gemaakt dat de knokploegen na het vertrek van de vijand op nader aan te wijzen plekken geconcentreerd moesten worden en bevelen van hemzelf als LSC moesten afwachten.⁹²

Ook in Limburg heeft deze instructie van Van Bijnen de avances van de OD gefrustreerd. Hier toonden leden van de LO zich ook al toegeeflijker ten opzichte van de OD-pretenties dan de knokploegen. De opvolger van Crasborn als provinciaal commandant van de KP was sinds eind augustus de uit de LO afkomstige Mestrom, die kort daarna ook adjudant werd van de districtscommandant der OD. Ofschoon de gewestelijke leiding van de LO-Limburg de keuze van individuele LO- en KP-leden om over te gaan naar de OD steeds opengelaten had, gaf Mestrom begin september de commandant van de KP-Zuid-Limburg opdracht om zich ter beschikking te stellen van de gewestelijke OD-commandant, generaal Jans. Op instigatie van Crasborn, die Van Bijnen als zuidelijke vertegenwoordiger in de LKP-top was opgevolgd en goed op de hoogte was van de afwijzende houding van die top ten aanzien van de OD-aanspraken, werd aan Mestroms opdracht geen gevolg gegeven.⁹³ Van de overeenkomst tussen de Limburgse LO en generaal Jans om na de bevrijding 100 man KP als eliteploeg met speciale opdrachten in de OD op te nemen, kwam niets terecht. Mestrom weigerde nog langer in KP-verband te werken en Crasborn en Van Kooten, die in Midden-Limburg opereerden, hielden in opdracht van de LKP-top elke samenwerking met de OD af, wel hadden zij via bepaalde personen nog enig contact met de OD.⁹⁴

Anders dan in de provincie Zeeland, waar het overgrote deel van de illegale werkers zich in de daar door burgers overheerste OD liet invoegen, kwam het zo in Brabant en Limburg door de uitbreiding van de oorspronkelijke werkzaamheden tot ernstige tegen-

⁹⁰ Oorlogsdagboek GSC-III, p. 82

⁹¹ *Ibidem*, p. 127-128

⁹² *Ibidem*, p. 82

⁹³ Hofwijk 'KP-Limburg' in HGG I, 596

⁹⁴ *Ibidem* Verslag van onderhoud met J.R.P. Crasborn en G.H. Bensen, d.d. 20 en 21 oktober 1947 p. 4, SMG BS doos 801 R, map 92

stellingen tussen de knokploegen en de OD. De ontwikkelingen in 's-Hertogenbosch en Limburg lijken erop te wijzen dat de LO veel minder problemen had dan de LKP om in het zicht van de bevrijding met de OD tot praktische samenwerking te komen.

De scheidslijnen tussen de diverse illegale organisaties zelf en hun activiteiten verwaagden trouwens in die laatste maand nogal. Die tendens deed zich, naar het schijnt, vooral voor in de kleinere plaatsen op het platteland, waar voor het uitvoeren van de nieuwe taken, met name de sabotage en de ordehandhaving, minder capabele leiders en mankracht beschikbaar waren. Zo zien we, afhankelijk van de plaatselijke verhoudingen, vele LO-ers overgaan naar de OD, soms zelfs als commandant (Erp),⁹⁵ en andersom een OD-district opereren als deel van de LO (Wijchen).⁹⁶ Voor het bemannen van de BVG-en en van de PAN werden vele LO-ers (bijvoorbeeld in Heeze) en OD-ers (bijvoorbeeld in Oss en omgeving) aangetrokken.⁹⁷ Onder de druk van de te verrichten nieuwe taken, en vrijwel geïsoleerd van de toppen van de eigen organisaties, kwam het zo in die laatste weken op vele plaatsen alsnog tot enige vorm van praktische samenwerking tussen voordien afzonderlijke illegale organisaties; daarbij werden de talrijke nieuwkomers dan zonder veel bedenkingen ingeschakeld. Soms valt zelfs nauwelijks meer uit te maken in welk verband men opereerde of meende te opereren.⁹⁸

Als de verhouding met de plaatselijke OD goed was, dan was dat meestal te danken aan de illegale verdiensten in het verzet van de betrokken OD-leden, of die verdiensten nu binnen of buiten de OD waren gebleken. Diezelfde stelregel gaat op voor die grotere steden, waar wel vlot met de OD werd samengewerkt, zoals Venlo, Roermond⁹⁹ en Nijmegen¹⁰⁰ en eigenlijk ook voor de al genoemde bijzondere verhoudingen in de provincie Zeeland.¹⁰¹

Maar elders in het Zuiden liet de verhouding met de OD veel te wensen over en traden OD-ers pas in OD-verband op na het vertrek van de Duitsers. Voorbeelden daarvan zijn er te over. De bitterste klachten over de laksheid van de OD horen wij (veelal in KP-kring) uit de grotere steden als Eindhoven, Breda, Maastricht en 's-Hertogenbosch, maar

⁹⁵ Vgl. het geval van Mestrom. Verhoor Van Riessen, *Eng.*, VII c, 261 bevestigt dat er vooral in plattelandsgebieden tijdens de bezetting een grote overgang plaatsvond van OD naar LO en in september 1944 omgekeerd van LO naar OD. Rapport OD-Erp door plaatselijk cdt H. Otten, -ACdK-NBr, doos 82-28: "Wij begonnen op 4 September 1944 als onderdeel der BVG ontstaan uit de LO in opdracht van den Districtscommandant met de bewaking van...".

⁹⁶ Rapport betreffende de werkzaamheden van de OD-sectie Wijchen e.o., d.d. 24 maart 1945 (afschrift, -ABS, doos ST-Noord-Brabant-Zeeland, nr. 1a, map 30): vermeldt dat de betrokken acht politiemannen in de laatste week voor de bevrijding tot de overtuiging kwamen, dat zij "als handhavers der openbare orde, zich tijdelijk in dienst (moesten) stellen van de organisatie, welke als onderdeel der LO de handhaving van orde en rust direct na de bevrijding mede tot taak zou nemen".

⁹⁷ Brief van de cdt van rayon 3 (Heeze) van district I der PAN aan militair commissaris A.H. Stok, d.d. 26 september 1944 (-AMG, doos 9 (Staf. Geheim archief DMC-Noord-Limburg), map 249). 12 van de 20 leden waren uit de LO afkomstig. In het Verslag BVG-Ravenstein-Oss, p. 1 en 12 komt de samenwerking tussen die BVG en de plaatselijke OD tot uiting.

⁹⁸ Zie in de voorgaande noten de verwarring in Erp en Wijchen.

⁹⁹ Verslag van onderhoud met Crasborn en Bensen, d.d. 20 oktober 1947, p. 4 (-SMG-BS, doos 801-R, map 82): "De OD te Roermond en te Venlo vormde wel een gunstige uitzondering; de LO-groepen in deze plaatsen bestonden voor het grootste gedeelte uit OD-mannen".

¹⁰⁰ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 211: De districts-cdt van de OD, F. van Burken, was tevens hoofd van de LO ter plaatse, dat dubbele lidmaatschap gold ook voor zijn medewerkers V.A.M. Beermann en A. Oosterlee.

¹⁰¹ Eenzelfde tendens signaleert Buist in de provincie Groningen, zie M.G. Buist, 'De Illegaliteit', in: E.A.J. Buiten e.a., *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren 1980), 81-102, aldaar 91-92.

ook uit plattelandsgemeenten worden ze vernomen ¹⁰⁷ Dat stak vooral de KP-ers, die tot voor kort de grootste moeite hadden gehad om medewerking te vinden voor het uitvoeren van de sabotagetaken En dat temeer omdat ook de OD kort voor de bevrijding was begonnen om massaal manschappen te werven voor de ordehandhaving na de bevrijding Zo ontstond er in het bijzonder bij de leiding van de knokploegen een uitgesproken en diepgevoelde anti OD-stemming Toen er half september plaatselijk een pamflet werd verspreid met een "oproep van de gezamenlijke verzetsorganisaties (OD en KP) aan de Brabantse bevolking", beschouwden de GSC-III Borghouts en zijn staf dat als bijzonder schadelijk voor de positie van de knokploegen ¹⁰⁸ Leidende KP-ers als Borghouts Gerritsen en De Groot zagen bovendien met enige onzekerheid het moment van de bevrijding tegemoet, omdat hun nog steeds niet duidelijk was, wat er met hun formaties zou gebeuren, als de sabotagetaak zou zijn beëindigd Wat zou er van de zelfstandigheid van de knokploegen en hun hulptroepen overblijven in de nieuw op te richten NBS?

Op 15 september pas – in Zuid-Limburg was de bevrijding al begonnen – kwam het verheugende bericht Van Bijnen gaf aan Borghouts in Eindhoven de vertaling door van een zojuist ontvangen geallieerde order voor de knokploegen "Na passeeren geallieerde troepen, o a onschadelijk maken achtergeblevene of afgesnedene vijandelijke afdeelingen en alle elementen, die gevaar kunnen opleveren, zoals snipers, NSB-leden en onbetrouwbare (elementen) Zoo nodig kan bij overmacht hulp geallieerde troepen ingeroepen" ¹⁰⁴ Dat bericht gaf de knokploegleiding in het Zuiden het door haar zozeer gewenste duidelijke perspectief voor na de bevrijding op een "niet onbelangrijke taak waarbij verantwoordelijke leiding nodig is" ¹⁰⁵ Nog diezelfde dag zond Van Bijnen Bep van Kooten, "een prachtige kerel van Jacques" (Crasbom), naar het hoofdkwartier van de prins in Brussel om officieel contact te leggen met de BNS en om de gang van zaken na de bevrijding en de rol van de knokploegen in de BS voor te bereiden ¹⁰⁶

2.1.4 Bevrijding, 'ommekeer' en de eerste dagen daarna

Na het lange wachten en de teleurstelling van Dolle Dinsdag kwamen de eerste geallieerde bevrijdingsoperaties toch nog vrij onverwacht Ze vonden plaats op maar liefst drie fronten in Zuid-Limburg, in de Brabants-Gelderse corridor van *Market Garden* en in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen Hoewel de landelijke en gewestelijke sabotagecommandanten van de LKP die laatste week op grond van ontvangen berichten verwachtten dat de bevrijding elk ogenblik kon beginnen, kwam het moment ervan als een verrassing voor de bevolking en het overgrote deel van de illegaliteit van de betrokken gebieden Maar nog meer dan het tijdstip kwam de aard van die bevrijding niet overeen met wat men zich daar tot voor kort van had voorgesteld Geen snelle opmars over een breed front, zoals Noord-Frankrijk en België hadden gekend, met een zich snel weer verwijderende frontlijn en met een vrijwel onmiddellijke consolidatie van de verworven vrijheid en een vlotte overgang naar de normale gezagsverhoudingen van vreedstijd Nee,

¹⁰⁷ Brief van J G de Groot aan Borghouts 7 d (eind september 1944) ABS doos ST Noord Brabant Zeeland 1a map 28) Bij de bevrijding van meerdere plaatsen (het betreft hier de toestand in Veghel en omgeving HT) komen na eerst een afwachtende houding aangenomen te hebben de OD figuren naar boven

¹⁰⁸ Zij oordeelden dat de auteur blijkbaar niet in staat (was) zich te realiseren dat hij ons voornaamste wapen tegen de OD als zijnde geen verzetsorganisatie volkomen uit handen slaat aldus Oorlogsdagboek GSC III p 120 (d d 15 september) Het pamflet was uit Bakel afkomstig

¹⁰⁴ Oorlogsdagboek GSC III p 131

¹⁰⁵ *Ibidem* het commentaar is van Van Bijnen

¹⁰⁶ *Ibidem* p 130 131

de werkelijkheid van de bevrijding in het Zuiden bleek heel wat complexer, gewelddadiger en langduriger dan men in het algemeen had gehoopt en ze was vooral veel minder definitief dan iedereen had verwacht.

Op het vroegste front, in Zuid-Limburg, kreeg men vanaf 12 september te maken met Amerikaanse militairen. In oostelijk Zeeuws-Vlaanderen waren het vanaf 16 september Polen en later Canadezen die de operaties uitvoerden om de Scheldemonding vrij te maken. In de opmarsroute van *Market Garden* tenslotte bereidden sinds 17 september Amerikaanse luchtlandingsstroepen de spoedige komst van het Britse grondleger voor. In vrijwel al die gebieden kwam er in een vroeg stadium, soms nog vóór de eigenlijke bevrijding, contact tot stand tussen geallieerde militairen en illegale werkers; hetzelfde geldt trouwens voor de later bevrijde gebieden in de rest van het Zuiden.¹⁰⁷

Door de aard van de militaire operaties – voor het gebied van *Market Garden* gerichte verrassingsaanvallen door een combinatie van enerzijds verspreide en lichtbewapende luchtlandingseenheden en anderzijds een gemotoriseerde, zwaarder bewapende, geconcentreerde hoofdmacht, die langs een smalle weg oprukte tot diep in vijandelijk gebied – waren de hulp en de inlichtingen van met name illegale werkers uitermate nuttig. Zij en hun kortelings aangeworven hulptroepen dienden als gids, deden opgave van de verderop te verwachten tegenstand, gaven alternatieve routes aan, betrokken de wacht bij te beschermen (vitale) objecten, brachten verbindingen tot stand met nog bezette plaatsen¹⁰⁸ en zorgden er in de meeste gevallen voor dat potentiële handlangers van de vijand werden ingerekend en bewaakt. Hun kennis van de omgeving en van de tegenstanders en hun in de illegaliteit beproefde contacten met betrouwbare strijders voor de goede zaak van elders, maakten hen voor de geallieerde commandanten tot zeer gewaardeerde helpers, vooral omdat bij de diverse militaire acties de snelheid van de opmars een kritieke factor was.

Het beeld van het ‘moment van ommekeer’ in de diverse streken en plaatsen en van de rol die de voormalige illegaliteit daarin speelde, loopt nogal uiteen. Bepalend voor die ‘ommekeer’ waren het tijdstip waarop de bezetter en/of zijn plaatselijke zetbazen er de brui aan gaven en vertrokken, en het tijdstip waarop anderen het bestuur ter plekke of een deel daarvan op zich namen. In de volgende paragraaf komt die machtswisseling uitgebreid aan de orde. Hier kan alvast worden geconstateerd dat er in het bevrijde Zuiden nog maandenlang sprake was van een chaotische situatie op bestuursgebied. Deze werd in eerste instantie veroorzaakt door de omstandigheid dat er in de pas bevrijde gebieden, afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden en verhoudingen, personen en groepen naar voren traden die de uitvoering van een of enkele publieke taken claimden of al meteen voor hun rekening namen. Pas in de loop van de volgende maanden wisten de officiële centrale instanties de lokale veelvormigheid op het terrein van arrestaties, ordehandhaving en burgerlijk gezag langzamerhand onder één noemer te brengen en zo het centrale gezag te herstellen.

¹⁰⁷ Bijvoorbeeld tussen de GSC-III te Eindhoven en de Amerikaanse 101e luchtlandingsdivisie te Son (Oorlogsdagboek GSC-III, p. 158 18 september, 11 20 uur) tussen enerzijds GSC-III en geallieerden en anderzijds illegalen in de nog bezette plaatsen Deurne (19 september), Tilburg en Breda (21 september); *Ibidem*, p. 163, 182.

¹⁰⁸ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 289-326 en De Jong, *Koninkrijk*, X a. 317, 455-485 noemen daarvan tientallen voorbeelden, maar uit de talrijke naoorlogse plaatselijke rapporten, verslagen en bevrijdingsliteratuur blijkt dat er in zeer veel meer gevallen directe assistentie door de illegaliteit aan geallieerde troepen is verleend voor, tijdens en kort na de bevrijding van de eigen woonplaats. Een opsomming daarvan is daarom in dit verband ondoenlijk.

De beschrijving van wat er op centraal niveau werd geregeld om de zogeheten 'gewapende illegaliteit' in geordende banen te leiden, laten wij in het vierde hoofdstuk volgen. Hier moet geprobeerd worden een beeld te schetsen van de chaotische, plaatselijk uiteenlopende situaties die aanvankelijk, meteen na de bevrijding, overheersten en de rol van de oud-illegaliteit daarin.

Evenals in de laatste periode voorafgaand aan de bevrijding, zien wij dat het in de tijd onmiddellijk daarna nog steeds die zogenoemde 'gewapende illegaliteit' was die het meest van zich deed spreken. Die term 'gewapende illegaliteit' bezigen wij hier echter met veel reserve. Zoals wij zagen, was de eigenlijke, in aantallen heel beperkte gewapende illegaliteit der knokploegen en RVV-ploegen in de maanden voor de bevrijding aanzienlijk uitgedijd en daarnaast versterkt met de qua aantal veel grotere BVG-en en PAN. Het overgrote deel bestond uit nieuwelingen in het 'gewapende verzet', afkomstig uit andere illegale organisaties als LO en OD, of volstreekte nieuwkomers. Vanwege de gelijktijdige opeenhoping van oude (kraken, overvallen) en nieuwe (sabotage, ordchandhaving, bescherming van objecten) taken, had die personele uitbreiding vrijwel overal overhaast plaatsgevonden in de laatste weken voor het begin van de bevrijding. Door de vele nieuwe taken en de personele uitbreiding en doorstroming waren de vroegere verschillen tussen de diverse organisaties en hun specifieke taken sterk verwaterd.

Vooruitlopend op het vierde hoofdstuk stellen wij hier reeds vast dat het aantal 'bevrijdingsillegalen' dat der oude illegalen verre overtrof. In het zicht van de bevrijding meldden zij zich alsnog aan voor inschakeling bij het illegale werk, ondanks de toegenomen strafdreiging van het in deze periode ingestelde standrecht. Om uiteenlopende redenen werd die aanwas door de illegale formaties, waaronder de OD, grotendeels opgenomen. Het overheersende motief lijkt dat zij voor de uitvoering van de nieuwe taken veel meer mankracht nodig hadden dan waarover zij tot dan toe zelf beschikten. Ook de vrees dat de zogenaamde 'wilde groepen' hen voor de voeten zouden lopen en een voorspoedig verloop van de bevrijding zouden hinderen, speelde daarbij een aanzienlijke rol. Beide tendensen, de toestroom van nieuwe vrijwilligers en de behoefte aan nieuwe mankracht, werden door de aankomst van de geallieerde bevrijdingstroepen nog verder versterkt.

De nieuwe taken die de bevrijding en de aankomst van de geallieerde troepen ter plaatse acuut maakten, kwamen slechts voor een klein deel overeen met de illegale werkzaamheden die vanouds werden verricht; ze sloten veelal aan op de activiteiten die sinds de 'generale repetitie' van Dolle Dinsdag nodig waren gebleken. Aan het illegale werk en de sabotage kwam met de bevrijding voor het grootste deel een einde. Min of meer in het verlengde van de afgelopen sabotagewerkzaamheden was op veel plaatsen assistentie geleverd bij de militaire operaties van de geallieerden. Slechts zelden gebeurde dat door directe deelname aan gevechtshandelingen, zoals over een bepaalde PAN-eenheden wordt bericht.¹⁰⁹ Veel vaker ging het om het verschaffen van inlichtingen aan de geallieerde eenheden over posities van de vijand.

Een belangrijke en langdurige rol speelden de illegale verbindingen met de nog bezette gebieden, waarover knokploegen, RVV, OD, de groep Harry-GDN en de groep Albrecht in het Zuiden beschikten. Bij herhaling hebben deze de geallieerde inlichtingendiensten

¹⁰⁹ Rapport van werkzaamheden verricht door de Partisanen afdeling Nederland (PAN) Eindhoven, d.d. 24 september 1944 voor Staf PAN-district Eindhoven getekend door Jan van der Harten, -AMG doos 150 (CSMG) map 15. Zie ook Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 52-53 en Frans Dekkers, *Eindhoven 1933-1945. Kroniek van Nederlands lichtstad in de schaduw van het Derde Rijk* (Haarlem 1982), 253.

van militaire informatie voorzien.¹¹⁰ De groep Albrecht, nauw verbonden met de KP-André, heeft zo tot de bevrijding van de rest van het land, in nauw contact met de geallieerden en het BI, de zogeheten *crossings* door de Biesbosch verzorgd.¹¹¹ Uiteraard werden deze voortgezette spionage- en verbindingsactiviteiten ook na de bevrijding van de standplaats geheimgehouden. In de eerste fase na de bevrijding zetten de betrokken illegale werkers in hun groepen het oude werk gewoon voort. Van de hiervoor genoemde aanwas van de gelederen is in dit inlichtingen- en verbindingswerk overigens weinig te merken.

De meest in het oog vallende activiteit waarbij de tot dan toe illegale organisaties na de bevrijding betrokken waren, wordt gevormd door de arrestatie en detinering van duizenden politieke verdachten. Vanaf het moment van de bevrijding en in enkele gevallen zelfs al op het moment dat de gevechtshandelingen nog gaande waren,¹¹² vonden deze vrijwel overal op grote schaal plaats. Met name in de grotere steden was dat het geval. Zo werden bijvoorbeeld in Maastricht, Eindhoven, Tilburg en Nijmegen binnen enkele dagen vele honderden personen gearresteerd en opgesloten.¹¹³ Bij die arrestaties ging het nogal wild toe. Volgens De Jong kwamen bespotting en mishandeling overal voor.¹¹⁴ De in vreedstijd normale regels voor aanhouding en inbewaringstelling werden dus niet in acht genomen. Soms werkten de arresteerders aan de hand van vooraf samengestelde arrestatielijsten.¹¹⁵ Maar in de meeste gevallen waren die er niet of liet men het daar niet bij.¹¹⁶ Zo vormden eigen verdenkingen of verdachtmakingen van anderen voldoende aanleiding om tot aanhouding over te gaan. Niet zelden was er dan wat anders in het spel; jaloezie, oude veten en burenruzies worden daarbij veel genoemd.¹¹⁷ Onder de uiteindelijke meer dan 20.000 gedetineerden in het bevrijde Zuiden¹¹⁸ bevond zich ongetwijfeld het overgrote deel van degenen die in elk geval voor arrestatie en detentie in aanmerking kwamen; maar bij gebrek aan verder onderzoek en behandeling van die gevallen werden ook velen die dat niet hadden verdiend, lange tijd vastgehouden.

Dat werpt de vraag op wie nu eigenlijk die eerste arrestaties hebben verricht. Die vraag

¹¹⁰ Voor de knokploegen, zie Oorlogsdagboek GSC-III, passim, voor de RVV, zie Verslag Van der Donck; voor de OD, zie Rapport OD-Wijchen, d.d. 24 maart 1945, -ABS, doos ST-Noord-Brabant-Zeeland, 1a, map 30; voor de groep Harry, zie Verklaring ir. Th. P. Tromp, d.d. 8 september 1949, p. 31-47, -Tweede Kamer der Staten Generaal te 's-Gravenhage, Archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeeringsbeleid 1940-1945 (hierna afgekort als -APEC), doos 9, punt F, Bijlage 384.

¹¹¹ Rapport werkzaamheden groep 'Albrecht', z.d., Rapport verzetsgroep André, d.d. 1 december 1945, Verslag interview door Ad Goede met Jos van Wijlen (captain André) te Sprang-Capelle, d.d. 17 oktober 1946; alle rapporten in -RIOD, Collectie LO/LKP, DK-1.

¹¹² Bijvoorbeeld in Nijmegen, zie Termeer, *Nijmegen frontstad*, 40.

¹¹³ In Maastricht 400 binnen 24 uur, aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 552; in Eindhoven op 19 september ook 400, volgens Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 89; in Nijmegen waren in de eerste week van oktober al 1500 personen opgesloten, aldus Rapport hoofd Sectie I MG inzake bezoek aan Nijmegen op 6/7 oktober 1944, -AMG, doos 7 (Stat. Sectie I), map 1020; in Tilburg ruim 300 arrestaties in de eerste twee dagen, aldus Franken, 'Een stad in beroering', 95.

¹¹⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 554.

¹¹⁵ In Eindhoven hadden politie, PAN en OD elk eigen lijsten, aldus Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 89; in Nijmegen was "een lijst van de ondergrondse" beschikbaar, volgens A. B. M. Beijer, 'Gemeentelijk beleid in bezettingstijd. Nijmegen 1940 - 1944. Reacties van bestuur en ambtelijk apparaat op enige maatregelen van de bezetter' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982), 61. In Heerlen diverse lijsten en een kaartstelsel, aldus Rapport hoofdagent-rechercheur J. H. de Koning, d.d. 2 mei 1945 (-Sociaal Historisch Centrum te Maastricht (hierna afgekort als SHC), Archief Coenjaarts, map 18), p. 1 (hierna geciteerd als **Rapport De Koning**).

¹¹⁶ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 820-821.

¹¹⁷ Bijvoorbeeld Eilander, *Met de dood in de schoen*, 37; Verhoor Holla, *Enq.* V c, 846.

¹¹⁸ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 821.

Doden

Twee zijn er, twee doden, die zwaar op mijn leven
wegen, wier schim mij soms wekt in de nacht;
een van die twee heeft mij het leven gegeven:
huisvesting in en onder haar hart.

De ander had mij ten dode geschreven
Wij lagen weerszijden de dijk langs de Maas
daar hebben wij elkaar lood in 't lichaam gedreven:
steeds maakt de oorlog de mens tot een dwaas.

Hij schoot en ik schoot en ik schoot hem ten grave
ik schoot lood loodrecht door zijn mond
wij kwamen uit Lith en zij kwamen uit Grave
waar de stille Raam in de Maas uitmondt.

Wij hebben voor hem een graf gegraven
in Ravenstein aan de waterkant
want dát wilde ik niet – dat hij een aas werd van raven
onbeschut, zonder graf, in mijn Brabantse land.

Daar ruste hij zacht die ik ongewild doodde –
mij zweept de twijfel bij dag en bij nacht,
want mij wordt geen rust, wordt geen laafnis geboden
omdat ik een hart draag, hierboven, een hart.

En gedachtig het vijfde van Jehova's geboden
staar ik naar de vuist van mijn hand
die ik hief om een mens, om een broeder te doden –
het was langs de Maas, in het Brabantse land –

is niet zo gemakkelijk te beantwoorden, omdat de arresterende groepen zeker in de eerste dagen na de bevrijding nagenoeg op eigen gezag en initiatief handelden en vrijwel geen schriftelijke neerslag hebben nagelaten. Ze worden veelal omschreven als kleine groepjes met oranje armbanden en wapens uitgeruste, merendeels jonge mannen, die vaak met veel bravoure optraden en zeiden dat ze van de 'ondergrondse' waren; ook de termen 'oranjemannen' of 'oranjegardes' werden nogal eens gebezigd.¹¹⁹

In Eindhoven waren het voornamelijk leden van de PAN en van de OD en andere door die organisaties aangeworven krachten.¹²⁰ In Maastricht werden enkele arrestatieploegen gesignaleerd van door de OD ingeschakelde betrouwbare politiemannen en verder meest "uit de illegaliteit voortgekomen groepen" en "groepen uit de bevolking".¹²¹ Ook in steden als Tilburg en Den Bosch speelden zich bij hun bevrijding eind oktober weer dezelfde, weinig verheffende taferelen af: wilde arrestaties door vlak voor en na de bevrijding door de OD aangeworven grote aantallen jongeren.¹²² Dat werven vond toen blijkbaar vooral aan de basis plaats, d.w.z. in de lagere regionen van de OD en de andere illegale organisaties.¹²³ Bij acuut gebrek aan mankracht voor het uitvoeren van de honderden aanhoudingen en voor het bewaken van de arrestanten trokken de oorspronkelijke, nog wel met de illegaliteit verbonden leden van de arrestatieploegen zelf anderen aan: dat waren dan vaak bekenden, onder wie vele onderduikers.¹²⁴

Een opvallende constante in het beeld dat hiervoor van de bevrijdingsdagen in de grote steden werd geschetst, is enerzijds de veelal volstrekt passieve rol van het politie-apparaat¹²⁵ en anderzijds de enorme activiteit van talloze nogal onafhankelijk opererende en uitdijende arrestatieploegen. De impuls om zoveel mogelijk personen te arresteren ging in eerste instantie vaak van de geallieerden uit, die zeker in die eerste, nerveuze periode, het zekere voor het onzekere wilden nemen.¹²⁶ Ook werd het opbrengen van de arrestanten vrijwel steeds toegejuicht en aangemoedigd door een sterk meelevend publiek, dat de arresteerders ook ruimschoots voorzag van al dan niet anonieme tips over nog aan te houden personen.¹²⁷

Bij gebrek aan precieze gegevens is over de samenstelling van de arrestatieploegen en het illegale element daarin weinig met zekerheid te zeggen. Er opereerden arrestatieploegen van allerlei herkomst, die – uitzonderingen daargelaten – meestal wel een illegale kern bezaten. Opvallend veel arrestatieploegen opereerden onder de naam OD, een verschijnsel dat op het platteland en in de kleinere steden¹²⁸ sterker was dan in de grotere

¹¹⁹ Vgl. Eilander, *Met de dood in de schoen*, 37, Verslag Waringa, p. 6

¹²⁰ Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 89

¹²¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 553, 556

¹²² Verhoor Holla, *Eng.*, V c, 845, Franken, 'Een stad in beroering', 96

¹²³ Rapport-De Koning, p. 1 "Ieder van de gemelde groepen (van de OD, H T) had illegale werkers en andere betrouwbare personen om zich heen verzameld, teneinde de hun opgedragen taak te vervullen

¹²⁴ *Ibidem*, Verhoor B W van Mourik Broekman, *Eng.*, V c, 839-840

¹²⁵ Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, X a, 557-558. Een later rapport van kapitein B W van Mourik Broekman aan hoofd Sectie III MG, d.d. 22 oktober 1944, p. 2 (-AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154) stelt "In het algemeen kan men worden gezegd, dat vooral in de groote steden en wel speciaal gedurende de eerste dagen nadat de bevrijding een feit was geworden, vrij chaotische toestanden hebben geheerscht ..."

¹²⁶ Aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 822

¹²⁷ Vgl. bijvoorbeeld Oorlogsdagboek GSC-III, p. 186; in het Rapport inzake ontstaan en organisatie van de Opsporingsdienst van het MG in de Mijnstreek door het hoofd daarvan, J W. Quint, d.d. 9 januari 1945 (-AMG, doos 238 (Staf, Secretariaat), map 5) wordt op p. 4 vermeld dat het aantal door die dienst tot dan toe verwerkte aangiften ongeveer 2000 bedroeg

¹²⁸ Dat geldt niet voor de provincie Zeeland, voor Bergen op Zoom, Heerlen, maar ook voor Nijmegen; daar was, zoals in paragraaf 2.1.4 bleek, de verhouding tussen het illegale verzet en de OD vaak beter dankzij het verzetsverleden van de leidende OD-ers of omdat er een gebrek was aan capabele krachten

steden. Maar werving vond vrijwel overal plaats waar gearresteerd werd en dat leidde ertoe dat het aandeel van oud illegale werkers in de ploegen, die arresteerden en bewaakten, getalsmatig sterk afnam of zelfs marginaal werd. In het hoofdstuk over de BS, de formatie waarin het grootste deel van die ploegen uiteindelijk terecht kwam, zullen wij zien dat de oud-illegalen in de leiding van het arrestatie- en opsporingswerk nog sterk vertegenwoordigd waren. Maar hier moet alvast geconcludeerd worden dat in elk geval in de grote steden noch de OD-leiding noch de leiders van andere illegale organisaties in die eerste dagen na de bevrijding voldoende greep hadden op de arrestaties en op degenen die ze uitvoerden. Beide waren hun daar voor een groot deel uit de hand gelopen.

2.2 De eerste machtswisselingen

De arrestatiechaos van de eerste dagen na de bevrijding was een verschijnsel dat zich in nagenoeg alle steden van het Zuiden voordeed. Daarom leende het zich ook voor een globale beschrijving in een paragraaf (2.1). Dat geldt niet voor de lokaal en regionaal uiteenlopende manieren waarop de vertegenwoordigers van de diverse centrale overheidsinstanties (Militair Gezag en NBS) en de plaatselijke gezagsdragers (de al dan niet aangebleven commissarissen der koningin, de burgemeesters en de commissarissen van politie) geprobeerd hebben hun autoriteit aanvaard te krijgen en op den duur weer te geraken tot een algemeen aanvaard en uniform overheidsgezag.

Voor de behandeling van deze problematiek, die vooral in de eerste weken na de bevrijding zeer acuut was, is het nodig de belangrijkste lokale 'tonelen' afzonderlijk te bezien. In afwijking van De Jong, die een globalere beschrijving geeft en daarbij de ontwikkelingen op centraal niveau de meeste aandacht geeft, behandelen wij uitdrukkelijk de machts- en gezagsverhoudingen in de eerst bevrijde gebieden en wel zoveel mogelijk in de volgorde van hun bevrijding. Achtereenvolgens komen zo aan de orde Maastricht en Zuid-Limburg, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, Eindhoven en Oost-Brabant, Nijmegen en Zuid-Gelderland. Na een tussenbalans komen in de daaropvolgende slotparagraaf de tussen half oktober en begin november bevrijde steden aan bod.

2.2.1 Maastricht en Zuid-Limburg

Zoals hiervoor al werd vermeld, stond Gewest 19 (Limburg) van de OD onder leiding van generaal b.d. Jans, die zijn hoofdkwartier in Venlo had. Onder zijn leiding had de Limburgse OD zich voorbereid op zijn taak: de ordehandhaving na de bevrijding. OD-functionarissen dienden zich volgens Jans uitsluitend tot OD-werk te beperken. Tegen het bedrijven van andere illegale activiteiten had hij in elk geval bezwaar gemaakt.¹²⁹ Toch werden in de praktijk diverse vooraanstaande OD-ers in illegaal verzetswerk betrokken.¹³⁰ Om het blijkbaar wankele vertrouwen van de bevolking in het door de OD uit te oefenen militaire gezag te versterken, werd sinds de lente van 1944 door de gewestelijke staf het illegale blad *Moed en Vertrouwen* uitgegeven.¹³¹

¹²⁹ Verslag van gesprekken met P.J. Sijmons door S.P. van 't Hoff op 7 oktober en 25 november 1947, p. 1. SMG BS, doos 801 R, map 86, hierna geciteerd als **Verslag Sijmons**.

¹³⁰ Bijvoorbeeld voornoemde Sijmons, later districts- en OD- en Jans, zoon L. Jans, die bij KP-werk betrokken raakte, aldus Deriks, *De Bospartisanen*, 9, en L. Jans, Verslag van mijn ondergrondse activiteiten tijdens de bezettingsjaren, d.d. 22 januari 1945, ABS, doos RVV 2, map 10, hierna geciteerd als **Verslag L. Jans**.

¹³¹ Verslag L. Jans, p. 3, vgl. Winkel, *De ondergrondse pers*, nr. 430, het werd gemaakt in Maasbree en werd blijkens *Vennas* van 28 oktober 1944 als oud illegaal blad voortgezet te Hoensbroek.

In de OD-leiding van Maastricht ontstond in de zomer van 1944 een hooglopend conflict tussen enerzijds de OD-groep van jhr. dr. ir. W.J.J. de Muralt, die voornamelijk uit beroepsmilitairen bestond en zich het vroegst met de voorbereiding van de gezagshandhaving had beziggehouden, en anderzijds een OD-groep onder leiding van de illegaal heel actieve hoofdinspecteur der belastingen, reserve-kapitein P.J. Sijmons ('Blok', 'Daalmans').¹³² In tegenstelling tot de eerste onderhield de groep-Sijmons, die uiteindelijk het pleit zou winnen, uitgebreide contacten met illegale verzetsorganisaties. De inzet van 'het conflict-De Muralt' betrof zowel bezwaren tegen zijn persoon als stevige bedenkingen ten aanzien van zijn aanpak van de ordehandhaving.¹³³ Men vreesde in de illegaliteit dat De Muralt de ordehandhaving en de arrestaties van politieke verdachten na de bevrijding wilde laten uitvoeren door het in wezen ongezuiverde politie-apparaat in de OD in te schakelen. Dat was, aldus de zoon van de generaal, de illegaal actieve L. Jans, ook het streven van bepaalde personen in de leiding van de illegale 'politie-organisatie', de zogeheten 'Polo'. In dat verband noemt hij de namen van mr. Van Voorst tot Voorst te Vught en diens vroegere chef, de voormalige procureur-generaal Speyart van Woerden.¹³⁴ In opdracht van gewestelijk commandant Jans waren de contacten tussen OD en de leiding van de Polo echter beperkt gehouden, de 'onderhandelingen' strandden door de snelle opmars van de geallieerde troepen begin september 1944.¹³⁵

Begin september werd het conflict binnen de OD opgelost en wel in die zin dat De Muralt terwille van de eenheid terugtrad en dat een deel van zijn OD-organisatie werd ingevoegd in die van Sijmons en zijn chef-staf, de gemeentearchivaris dr. A.H.M.C. Kessen. Met de andere illegale groepen van LO en KP en ook met de in 1941 teruggetreden burgerbestuurders, de gouverneur dr. W.G.A. van Sonsbeeck en de burgemeester van Maastricht Jhr. mr. W. Michiels van Kessenich, werd regelmatig verbinding onderhouden.¹³⁶ Pogingen om met name met de KP tot coördinatie van de activiteiten te komen, liepen stuk op "een zekere rivaliteit", aldus Kessen.¹³⁷

Nadat Maastricht door Amerikaanse legerenheden was bevrijd (14 september),¹³⁸ vonden de in de vorige paragraaf geschetste wilde en massale arrestaties plaats; de OD speelde bij het werven en organiseren van de arrestatieploegen een aanzienlijke rol en had alles bijeen circa duizend man ter beschikking voor het uitoefenen van het militair gezag. Het was ook de OD die de gebouwen en installaties van de 'toute' *Limbuerger Koeter* in beslag nam.¹³⁹

De door OD-districtscommandant Sijmons voorbereide proclamatie, waarin de OD zich als drager van het militair gezag presenteerde, was echter een bijzonder kort leven beschoren doordat nog dezelfde 14e september de provinciaal militaire commissaris (pmc) van Limburg luitenant-kolonel H.J.H. Vullingsh in Maastricht arriveerde.¹⁴⁰ Deze

¹³² W.J.J. de Muralt. Verslag van mijne handelingen verband houdende met een opdracht van Hare Majesteits regering te Londen, d.d. 19 september 1944. -AMG doos 8 (Staf Geheim archief PMC-Limburg) map 237. Verslag Sijmons.

¹³³ Verslag Sijmons p. 2.

¹³⁴ Verslag L. Jans p. 3, zie ook Verslag Waringa, p. 4.

¹³⁵ Verslag L. Jans, p. 4.

¹³⁶ Verslag Sijmons p. 2.

¹³⁷ Aantekeningen gemaakt tijdens het onderhoud met dr. A. Kessen, d.d. 13 oktober 1947, p. 5. -SMG-BS doos 801-S map 96. hierna geciteerd als **Verslag Kessen**.

¹³⁸ Zie Koreman. Maastricht van D-Day tot bevrijding, p. 151-157.

¹³⁹ J. Brauer en J. Driever. Krantenstrijd in Maastricht 1944-1949. Is er nog plaats voor Neerlandia?, *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 28(1983) 64-91. aldaar 72.

¹⁴⁰ Verslag Sijmons p. 3. De Jong. *Koninkrijk* X a 318 vermeldt ten onrechte dat majoor mr. C.W.A. Schurmann de functie van pmc bekleedde. In de eerste maand na de bevrijding was Schurmann nog de FTO (eerst toegevoegde officier) van de pmc.

verbod meteen de verspreiding van de proclamatie en maakte de OD die tot op dat moment de feitelijke macht in handen had, diens ondergeschikte positie duidelijk. Ook nog diezelfde dag droeg Sijmons het burgerlijke gezag over aan burgemeester Michiels van Kessenich, aldus een bericht in de kort daarna verschijnende *Mededelingen van den Nederlandsche Oorlogsdienst te Maastricht*.¹⁴¹ Vier dagen later, op de 18e, waren het wederom leidende OD-functionarissen onder leiding van Sijmons, die gouverneur Van Sonsbeeck uit Ulestraten afhaalden en terugbrachten naar het gouvernementsgebouw te Maastricht.¹⁴²

Toch was deze naar het schijnt vlotte aanvaarding van het MG en van het herstel van de burgerlijke gezagsdragers niet vlekkeloos verlopen. Al naar aanleiding van de tekst van Sijmons geaborteerde proclamatie en met name het gedeelte waarin de terugkeer van het oude college van burgemeester en wethouders werd goedgekeurd, was er verzet gerezen. Dat verzet richtte zich vooral tegen Michiels en was afkomstig van een deel van de voormalige illegaliteit en personen uit het gemeentelijke apparaat. Beide groepen vonden zijn terugkeer als burgemeester vooral bezwaarlijk omdat hij in mei 1940 op last van de bezetter een aantal gijzelaars had aangewezen.¹⁴³ Dat was ook in enkele andere zuidelijke gemeenten gebeurd, maar in tegenstelling tot Michiels hadden de burgemeesters daar ook zichzelf als gijzelaar aangewezen.¹⁴⁴

Voorlopig bleven de herstelde gemeentelijke en provinciale autoriteiten en hun ambtelijke apparaten op de achtergrond van het burgerlijke bestuursbeleid, omdat het MG te Maastricht, aldus een van de teruggekeerde wethouders, immers "alles regelde".¹⁴⁵ Het MG greep blijkbaar in op vele terreinen en schakelde voor de uitvoering de herstelde burgerinstanties in. Die begonnen zich echter al snel gepasseerd te voelen¹⁴⁶ en probeerden hun eigen zaken zelf te regelen. Zo noteerde de eerst toegevoegde officier (ETO) van pmc Vullingsh, mr C W A Schurmann, in zijn eerste verslag over de periode van 14 tot 18 september dat de gemeenteambtenaren al gezuiverd waren door het college van B & W.¹⁴⁷ pmc Vullingsh nam met die mededeling blijkbaar genoegen. De pmc spreidde met zijn kleine, volledig allochtone staf een grote regeldrift ten toon, die bij velen flinke weerstanden wekte en veelal een averechts effect had. Bij de bevolking werd het Maastrichtse MG al snel bespot de term Militair Gezigzag raakte algemeen verbreid.¹⁴⁸ Mede omdat de MG-staf onvoldoende mensen en middelen had om zijn pretenties waar te maken, gingen allerlei personen, groepen en instanties, zoals hierna zal blijken, gewoon hun eigen gang.

Dat gold met name voor de vroegere illegale groepen en hun getalsmatig sterke hulp-troepen. In zijn eerste verslag meldde Schurmann ook "de LO heeft zich thans tot ID (inlichtingendienst) getransformeerd". Van OD en RVV verwachtte hij verder geen problemen meer. Wel constateerde hij onderlinge naijver tussen de verzetsorganisaties en sprak hij de vrees uit voor eigenmachtig optreden van de jongelui die vlak voor en na de

¹⁴¹ Nr. 2 van 16 september 1944. GA Findhoven. Collectie Oorlogsdocumentatie, map 11/1944.

¹⁴² *Ibidem*, nr. 4 van 19 september 1944.

¹⁴³ Verslag interview met de chef afdeling algemene dienst van de gemeente Maastricht, mr A. Minis, door L. Jacobs en J. Poels, d.d. 1 maart 1974, p. 1. CBZ, map Maastricht.

¹⁴⁴ Vgl. De Jong, *Koninkrijk IV*, 2, in Helmond 200, in Leende 2 en in Den Bosch 3.

¹⁴⁵ Verslag interview met mr L. R. Schreinemacher door L. Jacobs en J. Poels, d.d. 1 maart 1974, p. 1. CBZ, map Maastricht.

¹⁴⁶ Verslag interview met baron W. Michiels van Kessenich door L. van den Bosch en W. Klaassen, d.d. 4 april 1974, CBZ, map Maastricht.

¹⁴⁷ D.d. 18 september 1944, p. 1. AMG, doos 7 (Staf Geheime archief PMC Limburg), map 204.

¹⁴⁸ Rapport. Discussies en activiteiten in het bevrijde Maastricht op politiek en maatschappelijk gebied, d.d. maart 1975, p. 12. CBZ, map Maastricht.

bevrijding tot hun rijen waren toegetreden. Die vrees werd nog versterkt door het gebrek aan één algemeen aanvaarde militaire leider bij de diverse zelfstandig opererende en druk wervende 'verzetsorganisaties'.¹⁴⁹ Wat was namelijk het geval? Op aandringen van een Amerikaanse kolonel was de OD begonnen met het openlijk werven van manschappen voor 'vrijscharen', die naar het Belgische model tijdens de opmars van de geallieerde troepen "belangrijke opdrachten" te vervullen zouden krijgen. In Maastricht ontstond zo de Compagnie-Lamberti.¹⁵⁰ In Heerlen was de tot dan toe kleine OD na de bevrijding (17 september) door inschakeling van de leden van andere illegale organisaties, maar voornamelijk door werving tot niet minder dan 3500 manschappen aangezwollen. Om de geallieerde troepen te assisteren had de districtscommandant-OD daar, ir. C. Nicolas, het 'Nederlands Bevrijdingsleger' opgericht,¹⁵¹ het was, waarschijnlijk inclusief de Compagnie-Lamberti, 800 man sterk.¹⁵² Wie het commando zou voeren, was blijkbaar nog een probleem, want prins Bernhard had bij zijn bezoek van 18 september aan Maastricht de 'verzetsorganisaties' opgedragen in gemeenschappelijk overleg een bevelhebber aan te wijzen.¹⁵³

Los van deze door de geallieerden gewenste en door de OD geworven 'vrijscharen' waren er inmiddels van de kant van de KP stappen ondernomen om in Limburg een soortgelijke gevechtseenheid te vormen. Op 19 september¹⁵⁴ namelijk was B.J.C. van Kooten ('Bep'), een leidende KP-er, in Brussel op het hoofdkwartier van de BNS prins Bernhard gearriveerd. Zoals wij in paragraaf 2.1.4. vermeldde, had 'Bep' van 'Frank', de LSC Van Bijnen, opdracht gekregen zich vanuit Midden-Limburg naar de prins te begeven om de naoorlogse rol van de LKP in de BS te bespreken. Welnu, nog diezelfde dag benoemde de prins Van Kooten tot commandant van de Stoottroepen-Limburg; hij kreeg de opdracht om de bereidwillige illegale werkers daar te groeperen in gevechtseenheden: de Stoottroepen. Prompt begon Van Kooten, die over de militaire inzet van de illegaliteit al meteen zeer enthousiast was,¹⁵⁵ in Maastricht met de recrutering.¹⁵⁶

Tussen Van Kooten en Nicolas "ontstond een antithese", aldus Sijmons,¹⁵⁷ en dat was niet minder het geval met de al oudere animositeit tussen hun organisaties KP en OD, of, in hun nieuwe gedaanten, Stoottroepen en Nederlands Bevrijdingsleger. Want Van Kooten ging zo mogelijk nog voortvarender te werk dan Nicolas had gedaan; op 29 september, d.w.z. tien dagen later, was er al sprake van de legering en concentratie van zes compagnieën Stoottroepen op verschillende plaatsen in Zuid-Limburg met in totaal meer dan duizend man.¹⁵⁸

¹⁴⁹ C.W.A. Schurmann, Eerste verslag 14-18 september 1944, d.d. 18 september 1944, p. 4, -AMG, doos 7 (Staf, Geheim archief PMC-Limburg), map 204. Alle verslagen van Schurmann bevinden zich op die plaats, tenzij anders vermeld.

¹⁵⁰ Verslag Sijmons, p. 3.

¹⁵¹ *Ibidem*: Koos Julicher, 'De Bewakingstroepen van de Binnenlandse Strijdkrachten in de Mijnstreek. Hun ontstaan en ontwikkeling September 1944-medio 1945' (niet gepubliceerde kandidaatsscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1982), 7-8, 30-32.

¹⁵² Derde verslag, Schurmann, p. 4.

¹⁵³ Eerste verslag Schurmann, p. 4.

¹⁵⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 556 geeft als datum 18 september, die lijkt onwaarschijnlijker dan de door Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 177 genoemde 19e, want op de 18e was prins Bernhard in Maastricht.

¹⁵⁵ Verslag interview met Crasborn, p. 2.

¹⁵⁶ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 177-178.

¹⁵⁷ Verslag Sijmons, p. 3.

¹⁵⁸ Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 27, 35 citeert dat cijfer uit een 'Overzicht van de genomen maatregelen en stand van zaken op heden i.v.m. de coordinering der verzetsorganisaties in Zuid-Limburg, teneinde te geraken tot de oprichting der Stoottroepen der NBS "Zuid-Limburg"', d.d. 29 september 1944, -ABS, nr. 387/2.

Op 29 september kwam ook een nieuw bevel van de BNS uit Brussel door: de OD in Zuid-Limburg moest onmiddellijk worden ontbonden.¹⁵⁹ Nog op diezelfde dag werd dat bevel bevestigd door een instructie van Van Kooten aan de ondercommandanten van de Stoottroepen.¹⁶⁰ Daarin deelde hij hun mee dat hij tot commandant van de "Koninklijke Stoottroepen" der NBS in Limburg was benoemd. Vervolgens gaf hij daarin richtlijnen voor de aanneming van vrijwilligers: in aanmerking kwamen allereerst "alle personen die lid zijn van actieve verzetsgroepeerings, bovendien degenen die wapens willen, kunnen en durven dragen . . .", voorwaar een substantiële uitbreiding! Hij besloot zijn instructie met de opmerking: "Alle andere organisaties moeten zoo spoedig mogelijk worden ontbonden en ontwapend". Daartoe gaf hij zijn ondercommandanten de aanwijzing contact op te nemen met de districtscommandanten van de OD en de leiders van andere verzetsorganen om "het innemen van de wapens te regelen."

Wel, het bevel van de BNS en Van Kootens instructie wekten uiteraard groot enthousiasme bij de Knokploegen en zorgden voor hevige onrust en een storm van protest bij de OD. Dat was vooral het geval in de Mijnstreek, waar het hoofd van de Dienst Grensbewaking van MG, overste W. Kist, de directe ontbinding van de OD eiste en de onmiddellijke oprichting van onder MG ressorterende bewakings- en grenscompagnieën.¹⁶¹ Ook pmc Vullingsh reageerde bepaald gretig op de nu aanstaande lijkende liquidatie van die lastige OD: "niets is ons liever, en wij zijn daar reeds verleden week mee begonnen. Gezien geweldige teleurstelling van deze Heeren, die gedacht hadden het Militair Gezag te worden, hebben wij een en ander niet met geweld, maar met tact gedaan"; en aansluitend meldde Vullingsh triomfantelijk de ontbinding van de OD-Sittard.¹⁶² Latere berichten maken echter duidelijk dat die ontbinding pas na 1 november plaatsvond.¹⁶³ Vullingsh's stelligheid was dus prematuur; zijn tactisch ingrijpen daar had in elk geval geen blijvend effect.

De verwarring en consternatie over de ontbindingsinstructies waren blijkbaar zo ernstig – zo keerden zich Amerikaanse legercommandanten tegen de ontbinding van de OD – dat er op 2 oktober een bijeenkomst op hoog niveau van de betrokken partijen voor nodig was om besluiten te nemen die de gemoederen zouden bedaren.¹⁶⁴ Voor het MG waren Kruls zelf, zijn sous-chef-staf kolonel W.Chr. Posthumus Meyjes, Vullingsh en Schurmann present; van de kant van de NBS het lid van de staf van de BNS jhr. mr. P.Th. Six en de beide rivalen Van Kooten en Nicolas, de laatste nog steeds als Commandant Nederlands Bevrijdingsleger en sinds 24 september bovendien waarnemend commandant van de OD in het bevrijde deel van Limburg.¹⁶⁵

De "militairen uit Londen" erkenden, aldus de samenvatting van die vergadering door een lid van de ST, dat de gerezen misverstanden voornamelijk het gevolg waren van niet goed geredigeerde instructies en onvoldoende kennis van plaatselijke toestanden; vooral de gebrekkige verkeersmiddelen waren daaraan debet. Het 'bevlrijdingsleger' onder leiding van Nicolas, zo werd afgesproken, zou verdwijnen; de Koninklijke Stoottroepen werden doorgezet. "Alle bestaande verzetsorganisaties zullen op het tijdstip dat ze gemist

¹⁵⁹ De Jong, *Koninkrijk*. X a, 544; het bevel was al op 27 september uitgegaan.

¹⁶⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 247.

¹⁶¹ Derde verslag Schurmann, p. 4.

¹⁶² Brief van Vullingsh aan sous-chef MG, d.d. 28 september 1944, -AMG doos 150 (Staf, CSMG), map 15.

¹⁶³ Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 40.

¹⁶⁴ Korte samenvatting van conclusies en mededelingen op de bijeenkomst van 2 oktober 1944 in het gebouw van den Milit. Comm. voor Limburg te Maastricht, door J.J. Derksen, d.d. 2 oktober 1944, -SHC, Archief F. Wijffels, map 98.

¹⁶⁵ Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 32.

kunnen worden, ontbonden worden. Dit tijdstip is ter beoordeling van den Milit Comm "De leden van die verzetsorganisaties en degenen die zich voor het bevrijdingsleger hadden aangemeld, moesten afvloeien. Daarbij konden ze kiezen tussen de ST, de grensbewakingscompagnieën of de hulppolitic (beide onder het MG), het op te bouwen leger of de burgermaatschappij. Aldus werd de OD-pijn verzacht, de afbouw van hun organisatie zou immers geleidelijk kunnen geschieden en ook de andere illegale organisaties zouden op den duur ontbonden worden. Leden van beide organisaties zouden *individueel* naar de diverse door MG of BS gecontroleerde eenheden overgaan. Schurmann getuigde van een veel pragmatischer visie dan zijn superieur Vullinghs, toen hij over deze besluiten opmerkte dat de vrees voor ontwapening van de OD "als ordelievend en het intellectueel element" door de knokploegen "als de partij der jeugdige waaghalzen" ("zonder miskenning van hun verdiensten", tekende hij daarbij aan) van de baan was, nu de illegale organisaties zich, weliswaar morrend, neerlegden bij het feit dat zij "niet als zoodanig een taak zouden krijgen bij de uitoefening van het Militair Gezag".¹⁶⁶ In tegenstelling tot Vullinghs zag hij blijkbaar in dat het nodig zou zijn om individuele oud-illegalen in het tot dan toe gesloten MG in te schakelen.

De afspraken van 2 oktober waren daarom zo belangrijk, omdat ze voor Zuid-Limburg de eerste centrale overeenkomst behelsden over de status en de bevoegdheden (daarover verderop meer) van tot dan toe geheel langs elkaar heen en tegen elkaar in werkende niet-officiële, semi-officiële en officiële instanties. Ze brachten een voorlopige oplossing voor het dilemma dat de voormalige illegale groepen en hun hulptroepen enerzijds niet gemist konden worden en anderzijds activiteiten ontplooiden waartoe niet zij bevoegd waren, maar de in hun feitelijke mogelijkheden sterk beperkte officiële instanties.

Zo was het arresteren van politieke verdachten in Zuid-Limburg na de bevrijding en de aankomst van MG nagenoeg ongecontroleerd doorgegaan. Begin oktober waren in Maastricht 841 in bewaring gestelde personen geregistreerd;¹⁶⁷ het aantal niet-geregistreerden zal aanzienlijk zijn geweest. Dat was een verdubbeling van het aantal van 400 vóór de aankomst van de pmc gearresteerden. Voor de rest van Zuid-Limburg bedroegen de getallen begin oktober Valkenburg 150, Sittard 100¹⁶⁸ en Heerlen circa 650.¹⁶⁹ Het aantal nog te verrichten arrestaties werd, voor heel Zuid-Limburg waarschijnlijk, geschat op ongeveer 700.¹⁷⁰ De in totaal ongeveer 1750 al aangehouden en werden opgesloten in een groot aantal geïmproviseerde bewaarplaatsen en werden bewaakt door "de verzetsbeweging", zoals Schurmann het onontwarbare geheel van arrestatie- annex bewakingsploegen van oorspronkelijke illegalen en gersonselde manschappen gemakshalve maar aanduidde.¹⁷¹

Buiten de grote steden had MG blijkbaar nog minder invloed en was de gezagssituatie sterk afhankelijk van de plaatselijke verhoudingen. Zo klaagde Schurmann in zijn verslag over de periode van 19 tot 24 september "Nog steeds komt het voor dat plaatselijke groepen in de kleinere gemeenten trachten burgemeesters te ontslaan of te benoemen, goederen te vorderen, bevelen te geven aan Rijks- of Gemeenteambtenaren en het be-

¹⁶⁶ Derde verslag Schurmann d d 2 oktober 1944, p. 4.

¹⁶⁷ Vierde verslag Schurmann d d 8 oktober 1944 p. 1.

¹⁶⁸ Verslag van het bezoek aan Maastricht op 27 september 1944 door res.-kapitein H. Winkel, punt 3. AMG, doos 50 (Staf CSMG) map 15.

¹⁶⁹ Rapport van J.H. de Koning hoofd rayonbureau Heerlen van de Opsporingsdienst MG Mijnstreek d d 1 september 1945 p. 2. -SHC, Archief Coenjaarts map 18.

¹⁷⁰ Derde verslag Schurmann d d 2 oktober 1944, p. 2.

¹⁷¹ *Ibidem* p. 4.

stuursapparaat te beheerschen”¹⁷² Ook gouverneur Van Sonsbeeck vond het nodig de burgemeesters er in een rondschrijven op te wijzen dat de bevoegdheden van het burgerlijk bestuur uitsluitend toekwamen aan de militaire commissaris en de daartoe aangewezen burgerlijke organen. Blijkbaar was een aantal burgemeesters ten opzichte van de aanspraken van plaatselijke groepen oud illegale werkers naar zijn zin te toegeeflijk geweest, want voor alle duidelijkheid voegde hij er aan toe “dus geen ‘verzetsorganisaties’”¹⁷³

Al met al was er dus eind september, zo'n twee weken na de bevrijding, nog steeds geen sprake van één algemeen aanvaard overheidsgezag in Zuid-Limburg. Formeel werd, overal waar MG zich deed gelden, zijn gezag door de plaatselijke gezagsdragers en de leiders van de ‘verzetsbeweging’ wel erkend. Maar in de praktijk was MG nog niet in staat gebleken de Zuid-Limburgse situatie ook effectief onder controle te krijgen.

Als reactie op het beleid van het MG was inmiddels in kringen van oud-illegale werkers onvrede ontstaan. Op 22 september, een week na de bevrijding, had een groepje van acht illegale werkers in Maastricht het Comité van Illegale Werkers' (CIW) opgericht. Het waren leden van de LO (mr. R. Meuwissen en G. Satijn), van de LO-groep Versleijen-annex-Belastinggroep (M. Bartels en S. W. Hovens), van het Medisch Contact (dr. H. Speleers), van de OD (dr. Kessen), van de illegale pers (J. J. M. Krekelberg) en een niet-georganiseerde illegale werker (mr. J. C. A. Engel), die al zo kort na de bevrijding de behoefte voelden om bijeen te komen. Daarmee wilden ze bereiken dat “de illegale werkers van onderscheiden organisaties zich in één verband vereenigen”. Het motief tot die bundelingsdrang werd duidelijk geformuleerd: “Men wenscht nl. te bereiken dat door gezagsinstanties niet gehandeld worde zonder eenige notitie te nemen van de illegale werkers”¹⁷⁴. Nog concreter was de klacht van de vergadering “dat door het al te snel overhevelen door het Militair Gezag van de bevoegdheden ten aanzien van Bestuur en Justitie aan de vroegere Bestuursinstanties het karakter van het Militair Gezag al te zeer evolueert in burgerlijke en verburgerlijkte richting”¹⁷⁵. Het initiatief tot actie was van enkele oud-illegale werkers uitgegaan die tevens deel uitmaakten van de OD.¹⁷⁶ Zij en de andere aanwezigen waren dus aan de kant gezet en voelden zich met name onstemd over het beleid van pmc Vullingsh, die naar hun mening overhaast op een klakkeloze restauratie van de vooroorlogse bestuursorganen en bestuurders afstevende.

Het eerste besluit van het CIW was dat men de basis van het comité zou verbreden door vertegenwoordigers op te nemen van alle illegale organisaties die in Maastricht hadden geopereerd. In de loop van de volgende vergaderingen werden zo nog leden opgenomen van het gevangeniscontact (H. Rademakers), het katholiek kerkelijk verzet (kapelaan W. Joosten), de RVV (W. Lak), de KP (J. Driessen), de spoorwegorganisaties (L. Kleinen), de politieorganisatie Polo (M. Erasmus), het Nationaal Comité en van *De Waarheid* (M. Schwiebert).¹⁷⁷ Aldus wilde men de positie van het CIW als spreekbuis van de illegaliteit versterken en verder voorkomen dat de gezagsdragers, zoals blijkbaar

¹ Tweede verslag Schurmann p. 3. AMG doos 367 (Staf Sectie II) map 220 I.

¹³ Rondschrijven aan de burgemeesters der gemeenten in Limburg d.d. 30 september 1944. ACdK L. Kabinetsagenda 1944-1945.

⁴ Notulen CIW Maastricht d.d. 22 september 1944 p. 1. RIOD Doc II 1334. Alle notulen van het CIW Maastricht bevinden zich in die collectie, tenzij anders vermeld.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Notulen CIW Maastricht d.d. 5 oktober 1944 p. 6. dat het oorspronkelijke initiatief van de zijde van de OD in hoofdzaak uitging van de Heeren mr. Meuwissen, Satijn en Hovens. Het dubbele lidmaatschap van LO en OD was, zoals gezegd, wijd verbreid. vgl. paragraaf 2.1.4.

¹ Notulen CIW Maastricht van 22-27 en 29 september 5-12 en 28 oktober 1944.

was gebeurd, zich zouden wenden "tot deze of gene, die dan z.g. de illegaliteit zou vertegenwoordigen."¹⁷⁸

De oude rivaliteit, met name tussen OD en KP, die de coördinatie vóór de bevrijding in de weg had gestaan, werd in het CIW dus (in elk geval tijdelijk) opzij gezet. Geconfronteerd met een dreigende snelle restauratie trachtten vertegenwoordigers van diverse illegale organisaties hun krachten te bundelen om aldus de oud-illegaliteit als tegenkracht van de oude bestuurders en het restauratieve beleid van MG een stem in het kapittel te geven. Tot dat gezelschap behoorden ook leden van het niet-militaire verzet, dat in de laatste maanden voor de bevrijding wat op de achtergrond was geraakt. Gezamenlijk besloten zij aan het eind van die eerste vergadering dat een delegatie uit hun midden de verscheidene overheidsinstanties en "in het bijzonder" pmc Vullingsh op de hoogte zou stellen van de aard en het doel van het CIW.

Maar de CIW-delegatie kreeg Vullingsh niet zo vlot te spreken. Aan het eind van de tweede vergadering op 27 september werd enkel meegedeeld dat men inmiddels wél bij de gouverneur en burgemeester Michiels zijn opwachting had gemaakt. Tevens werd besloten via de pers de oprichting van het comité bekend te maken. Dat eerste publieke bericht over het CIW verscheen op 29 september in *Veritas*, een katholiek dagblad dat in de plaats was gekomen van de inmiddels opgeheven *Mededeelingen van den Nederlandschen Ordedienst*.¹⁷⁹

Blijkens zijn tweede verslag (19-24 september) had ETO Schurmann intussen wél vergaderd met "60 gewestelijke leiders van verzetsgroepen". Hij had hun iedere inmenging in het burgerlijk bestuur verboden en had een beroep op hun medewerking gedaan; die was hem loyaal toegezegd. Wie die "60 gewestelijke leiders" waren, wordt verder nergens gememoreerd. Waarschijnlijk ging het om voormannen van OD-groepjes die in het gewest opereerden. Schurmann merkte althans aansluitend op dat "Nicolas en Sijmons (beiden van de OD) doen wat zij kunnen om de discipline te verbeteren en hun organisaties van ongewenste elementen te zuiveren." Aldus hadden, zo concludeerde Schurmann, tenminste "de leiders van alle voornaamste verzetsorganisaties zich thans volledig geschikt in de bestaande rechtsverhoudingen."¹⁸⁰

Op de derde vergadering van het CIW, op 29 september, waar voor het eerst ook OD-districtscommandant Sijmons aanwezig was, deed de voorzitter, de bankdirecteur G.J. Kuiper van de LO, verslag van de bespreking die het CIW-bestuur na een week wachten met pmc Vullingsh had kunnen voeren.¹⁸¹ Kuiper berichtte dat "Bij dit onderhoud is gebleken dat er veel verwarring heerscht onder verschillende Gezags-instanties ten aanzien van te nemen ordemaatregelen, in te winnen adviezen en inzichten betreffende de illegale organisaties." Van het MG en in het bijzonder van Vullingsh had de CIW-delegatie blijkbaar de indruk gekregen dat zij niet wisten waar zij het zoeken moesten, waar het de veelheid van uiteenlopende 'verzetsgroepen' en 'illegale organisaties' betrof. Dat bevestigde het CIW in zijn oordeel dat het hoogst noodzakelijk was, ook voor de 'Gezags-instanties', dat er één gezamenlijke spreekbuis van de illegale organisaties zou komen. "Hierdoor kunnen Gezags-instanties zich ook door één kanaal met illegale werkers in verbinding stellen en omgekeerd."¹⁸²

¹⁷⁸ Notulen CIW-Maastricht, d.d. 22 september 1944, p. 1.

¹⁷⁹ Brauer/Driever, 'Krantenstrijd in Maastricht', 72-73.

¹⁸⁰ Tweede verslag Schurmann, d.d. 24 september 1944, p. 3-4.

¹⁸¹ Notulen CIW-Maastricht, d.d. 29 september 1944, p. 4.

¹⁸² *Ibidem*, p. 5.

Maar dat alleen was in de ogen van de aanwezigen kennelijk niet voldoende om de door hen ongewenst geachte chaotische bestuurlijke situatie te beeindigen. Want aan het eind van de vergadering besloten zij "dat de heer Bep van Kooten (de commandant van de Stoottroepen in Limburg, oud-LO/LKP-er; H.T.) als koerier zal gaan naar Prins Bernhard te Brussel om aldaar namens het CIW-Maastricht een uiteenzetting te geven van den nog verwarden toestand onder verschillende bestuursinstanties en dat hij de noodzakelijkheid zal bepleiten van de benoeming van een krachtige figuur als Militair Commissaris, aan wien door de Regeering de opdracht zou zijn te geven zijn gezag hier uit te oefenen in overeenstemming met het CIW"¹⁸¹ Met pmc Vullingsh zag het CIW het dus al niet meer zitten. Om de door hem op gang gebrachte restauratie van de oude burgerlijke bestuurders terug te draaien was een "krachtige figuur" nodig, die de verlangens van de in het CIW gebundelde oud-illegaliteit in de praktijk zou brengen. In prins Bernhard, die sinds zijn benoeming tot BNS min of meer beschouwd werd als de opperbevelhebber van de illegale groepen, zag men de invloedrijke persoon bij uitstek, die een en ander nog ten goede zou kunnen keren.

Op de vierde vergadering van het CIW¹⁸⁴, op 5 oktober, sprak voorzitter Kuiper al van "voldoende teekenen . . . voor een goede samenwerking tusschen overheid en CIW." Zo had het MG het CIW uitgenodigd om advies uit te brengen betreffende de benoeming van een aantal hoofden van afdelingen, die als eerste medewerkers de taak van het MG in Limburg zouden moeten helpen vervullen. De adviezen werden met spoed verstrekt. Koerier Van Kooten was inmiddels uit Brussel teruggekeerd, maar deze had nog niet gerapporteerd.

De 12e oktober, de dag van de vijfde vergadering, bracht echter verdere gunstige ontwikkelingen. Kessen was "overeenkomstig ons advies" benoemd tot chef van de afdeling culturele zaken van het PMC-Limburg. En ter vergadering werd een verzoek om advies van het MG doorgegeven over de samenstelling van een nieuwe Commissie van Onderzoek inzake politieke gevangenen. De vorige Commissie van Onderzoek, al op 18 september gevormd op initiatief van de OD,¹⁸⁵ was namelijk vastgelopen. De leden hadden hun functie neergelegd wegens meningsverschil met het MG over de bevoegdheden van de commissie. Voor de nieuwe commissie stelde het MG een aanzienlijke uitbreiding van de bevoegdheden in het vooruitzicht. Terstond werd er door de vergadering een voorstel voor de nieuwe samenstelling van de commissie geformuleerd.¹⁸⁶

Van Kootens missie tenslotte had inmiddels geleid tot een eerste, informele, reactie uit "Regeeringskringen". Daar werd een bindende opdracht aan de Militaire Commissaris om zijn gezag uit te oefenen "in overeenstemming met het C I W." onjuist geacht. Inwilliging van dat verzoek zou de bevoegdheden van het MG ernstig aantasten en het CIW in een politieke en zeer kwetsbare positie brengen, aldus de weergave van voorzitter Kuiper. In navolging van zijn voorzitter erkende het CIW de juistheid van deze argumenten; het zag in dat aan zijn "prestige" niets tekort zou worden gedaan wanneer het zich in deze "eenige zelfbeperking" zou opleggen. Maar het comité achtte het voorlopig opportuun om daarmee te wachten "totdat ons advies betreffende de betere installatie van het Militair Gezag voldoende weerklank heeft gevonden." Daartoe achtte men een rechtstreekse bespreking met "onze Regeering" of tenminste met generaal Kruls noodzakelijk.

¹⁸¹ *Ibidem*

¹⁸⁴ Notulen CIW Maastricht, d d 5 oktober 1944

¹⁸⁵ Eerste verslag Schuurmann, d d 18 september 1944 p. 3

¹⁸⁶ Notulen CIW-Maastricht, d d 12 oktober 1944 p. 9-10

Hoewel men nu in Kruls de juiste autoriteit had gevonden die bevoegd was om een nieuwe pmc aan te stellen, heeft een bespreking met hem niet meer plaatsgehad. Dat was niet meer nodig omdat met ingang van diezelfde 12e oktober Vullinghs als pmc-Limburg werd opgevolgd door zijn ETO Schurmann.¹⁸⁷ Van Kootens missie in opdracht van het CIW naar de BNS had blijkbaar geleid tot stappen van de prins bij de chef-staf van het MG Kruls. Het CIW had zo, althans wat betreft de verwijdering van Vullinghs, zijn zin gekregen.¹⁸⁸ Met Schurmann had het CIW een nieuwe pmc in het zadel gekregen die zich opener opstelde ten opzichte van de oud-illegaliteit en die het belang van de inschakeling van individuele oud-illegalen inzag. Juist daarin had Vullinghs gefaald en daardoor had hij nooit voldoende greep op het chaotisch geheel van groepen, organisaties en arrestatieploegen kunnen krijgen en was hij te zeer afhankelijk geweest van de mensen en middelen van het oude burgerbestuur: hij had kortom geen degelijke machtsbasis weten te ontwikkelen.

Maar met de verwijdering van Vullinghs was Kruls' bestuurlijke reorganisatie van het MG in Zuid-Limburg nog niet afgerond, want met ingang van de volgende dag werd er een afzonderlijk Districts Militair Commissariaat voor de economisch zo belangrijke Mijnstreek gecreëerd. Districts Militair Commissaris (dmc) daarvan werd de waarnemend Gewestelijk Commandant der OD in bevrijd Limburg, sinds 11 oktober tevens inspecteur generaal van de mijnen, ir. Nicolas.¹⁸⁹ Hij was de eerste militair commissaris, die de bezetting in Nederland had meegemaakt en tevens de eerste die kon bogen op een illegaal verleden.

Het CIW-Maastricht had in de eerste maand na de bevrijding ook in andere bevrijde delen van Limburg navolging gevonden. Er waren inmiddels CIW's opgericht in Heerlen, Sittard en Weert. In Heerlen had Nicolas daarbij een leidende rol gespeeld.¹⁹⁰ Op 19 oktober al zond het CIW-Heerlen de autoriteiten in Zuid-Limburg en ook *zijn* dmc een brief toe waarin "rechten" werden opgeëist om "invloed (te) kunnen uitoefenen op den gang van zaken in ons gewest."¹⁹¹ De vooruitzichten daarop leken nu heel wat gunstiger dan ze sinds de bevrijding waren geweest.

2.2.2 Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen

Een tweede stuk Nederlands grondgebied dat in september 1944 bevrijd werd, was oostelijk Zeeuws-Vlaanderen. In de dagen van 16 tot en met 21 september ontzetten Poolse troepen het gebied ten oosten van de Braakman. Onder andere bij Axel en Terneuzen werd enige tijd hevig gevochten.¹⁹² De wilde taferelen van 3 en 4 september – in menige plaats had men al een bevrijdingsfeest achter de rug –¹⁹³ herhaalden zich bij de eigenlijke bevrijding. In Axel, Hulst en Terneuzen, maar ook in de dorpen ging het zeer uitbundig

¹⁸⁷ Veritas van 13 oktober 1944. *Overzicht der werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg 14 september 1944 – 4 maart 1946* ('s-Gravenhage 1946), 75 is wat de datum van deze opvolging betreft, volstrekt onbegrijpelijk.

¹⁸⁸ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 695-697 stelt dat de CIW-missie geen succes had. Maar die conclusie vloeit rechtstreeks voort uit zijn onjuiste uitgangspunt dat Schurmann al sinds de bevrijding pmc was. In de weergave van De Jong bestaat Vullinghs dus niet. Zie echter correctie in De Jong, *Koninkrijk*, XIII: Overzicht van wijzigingen in deel X a.

¹⁸⁹ Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 16; De Jong, *Koninkrijk*, X a, 582.

¹⁹⁰ Notulen CIW-Maastricht, d.d. 12 oktober 1944, p. 7.

¹⁹¹ Brief van CIW, district Heerlen aan dmc-Heerlen, pmc-Limburg, cdk, d.d. 19 oktober 1944, -ACdK-L, Kabinetsagenda, 24 oktober 1944.

¹⁹² De Jong, *Koninkrijk*, X a, 264.

¹⁹³ *Ibidem*, 210, 228.

toe bij het opbrengen van NSB-ers en andere politiek verdachten¹⁹⁴

De OD, die hier zoals in de rest van Zeeland goeddeels met de illegaliteit samenviel, nam, gelijk dat in enkele plaatsen al op Dolle Dinsdag was gebeurd, het heft in handen. Zo werd in Axel door de 'ondergrondse' een eigen bestuur ingesteld met ds P. van Doeveren, de plaatselijke leider van zowel OD als LO, als burgemeester¹⁹⁵. In de andere gemeenten gebeurde na de bevrijding in grote lijnen hetzelfde, daar gingen personen als burgemeester fungeren, die steunden "op het vertrouwen van de burgerij en vooral van de illegaliteit"¹⁹⁶. De OD bezat in deze eerste periode in feite de macht, hij beschikte over veel mankracht, over vervoermiddelen en wapens. Het was ook de OD die de massale arrestaties van politiek verdachten uitvoerde.¹⁹⁷

Vier dagen na de bevrijding van Axel, op de avond van 23 september, arriveerde daar kapitein-luitenant ter zee C.W. Slot, de pmc van Zeeland.¹⁹⁸ Hij werd, "enkel van een koffertje voorzien, algezet . . . door een geallieerde auto. Het ontbrak hem zowel aan helpers als aan vervoer. Voorlopig kreeg hij onderdak op het gemeentehuis te Axel". Aldus beschrijft De Koeijer in zijn studie over het functioneren van het MG in Zeeland de entrée van Slot in die provincie.¹⁹⁹ In de volgende dagen kreeg de pmc gezelschap van twee Zeeuwse MG-officieren die hem in zijn taak zouden bijstaan, kapitein P. de Bruyne en 1e luitenant J.C. Stouthamer, beiden in de loop van de bezetting naar Engeland ontkomen. Na twee weken voegde zich ook de kapitein ter zee J. van Leeuwen bij de staf van de pmc.²⁰⁰ Dit viertal vormde voorlopig het MG in het eerst bevrijde deel van Zeeland, het contrast met de macht aan mensen en middelen van de OD was enorm.

De leider van de OD in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen was de arts J.F.J. Casparie uit Terneuzen. Kort na de bevrijding had hij van de BNS prins Bernhard de opdracht gekregen om uit de OD, die in feite een samenvoeging was van OD en KP, het eerste Zeeuwse vrijwilligersbataljon te vormen.²⁰¹ Het werd genoemd naar Rudolph Fassaert, de doodgevaande knokploegleider, die enige tijd later toch weer opdook en kapitein werd in dit bataljon.²⁰² Volgens Van Ojen werd deze formatie op 29 september in het Belgische St. Niklaas officieel opgericht en op den duur aangeduid als 'Wachtbataljon I'. Vanwege de urgente verovering van de zuidelijke Schelde-oever kwam dit bataljon volledig ter beschikking van het Canadese Eerste Leger, dat de opdracht had westelijk Zeeuws-Vlaanderen te veroveren.²⁰³

Op 25 september nam pmc Slot contact op met Casparie. Deze bleek, aldus de aanteeke-

¹⁹⁴ *Ibidem* 554 voor een beeld van de bevrijding van dit gebied, zie *De maand der bevrijding September 1944 Documentatie over de gebeurtenissen in Oost Zeeuws-Vlaanderen* verzameld en bewerkt door P.G. van de Bosse (z.p. 1975).

¹⁹⁵ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 210, Overzicht burgemeesters in de provincie Zeeland d.d. augustus 1945 -ACdK-7, nr. 2 07 531, map algemeen, Van Doeveren was bij de hulp aan onderduikers actief geweest.

¹⁹⁶ H.P. Linthorst Homan, Rapport bezoek Oost Zeeuws-Vlaanderen, d.d. 9 oktober 1944, -AMG, doos 11 (Stat Sectie I), nr. 1020.

¹⁹⁷ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 30.

¹⁹⁸ *Ibidem* 29, De Koeijer ontleent de aankomstdatum aan het dagboek van Slot (-AMG DMC Z-Vlaanderen, doos 33, map 21 hierna geciteerd als *Dagboek Slot*). De Jong, *Koninkrijk* X a 651 noemt 1 oktober op grond van een later rapport. Ook gezien de latere gebeurtenissen, moet dat wel onjuist zijn.

¹⁹⁹ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 30.

²⁰⁰ *Ibidem*.

²⁰¹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 307, Verslag interview met prins Bernhard p. 6.

²⁰² Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 307.

²⁰³ *Ibidem*, zie ook Instructie voor de vorming van het bewakingsbataljon 'Rudolph Fassaert' aan dr. Casparie, d.d. 29 september 1944, -Ministerie van Defensie Centraal Archiefvondst te 's-Gravenhage, Archief Stat Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten, 1944-1946 (hierna afgekort als ASBNS) doos 3, bundel 33.

ningen van Slot in zijn dagboek,²⁰⁴ bereid het MG als wettige overheid te aanvaarden en de pmc de nodige assistentie te verlenen. Maar een en ander ging Slot blijkbaar veel te traag. Op 29 september verlangde hij dat de plaats van de OD, die op dat moment in feite de situatie in dit gebied beheerste, volledig zou worden ingenomen door het MG. Daartoe moest de OD als organisatie per 1 oktober geliquideerd worden.²⁰⁵ De OD-leiding, die haar handen meer dan vol had en nu ook nog belast was met de vorming van het wachtbataljon van ongeveer 500 man, stemde in deze eis toe. Maar in de praktijk bleek de werkelijke macht niet door een simpele toezegging over te dragen. Gezien het feit dat ook na die datum nog arrestaties op eigen gezag door OD-leden voorkwamen, "wilde jongens" volgens Slot, en bijvoorbeeld de door de OD uitgereikte autovergunningen geldig moesten blijven, neemt De Koeijer aan dat het nog minstens tot half oktober duurde, voordat er een eind kwam aan het eigenmachtige optreden van de OD-groepen. De vorming van het wachtbataljon, dat veel van die "wilde jongens" aantrok, werkte daarbij in het voordeel van het MG.²⁰⁶

Het is juist in deze fase, wanneer het MG een reële macht begint te worden, dat ook de voormalige illegaliteit aanstalten maakt om haar invloed, nu via MG, te bestendigen. Op 6 oktober kwam, aldus Slot in zijn dagboek, een commissie van illegalen om medezeggenschap in het bestuur vragen; als argument voerde zij aan dat dit vanuit Londen was beloofd.²⁰⁷ Wie de commissieleden waren, is ons niet met zekerheid bekend. Gezien hun latere activiteiten is het aannemelijk dat behalve dominee Van Doeveren ook de onderwijzer J. Philipse (hoofd van de OD-inlichtingendienst ter plaatse, eerder betrokken bij de LO en het onderwijsverzet) en de Hulstenaren T. van den Dool (LO en pilotenhulp) en P.J. Brand (LO en OD) van dat gezelschap deel uitmaakten.²⁰⁸

Slot bood de commissie aan om adviseurs uit de illegaliteit in zijn staf op te nemen. De meest geschikte kracht was echter nog niet beschikbaar. Dat was de industrieel F.P.O.M. Koch, voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, tevens vooraanstaand lid van de OD daar; deze zat gevangen in het nog bezette westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen. Maar al kort na deze ontmoeting traden diverse andere oud-illegalen in dienst van het MG in deze regio. Philipse zette zijn werk voort, maar nu als hoofd van de "algemene inlichtingendienst" van MG. De advocaat G. Tichelman (OD en LO) werd met ingang van 16 oktober hoofd van de afdeling internering en zuivering. Van Doeveren werd enige tijd later benoemd tot hoofd van de afdeling pers en bioscoop.²⁰⁹

Ook op het terrein van het burgerlijk bestuur voerde pmc Slot een soepel beleid ten opzichte van de oud-illegaliteit. Hij handhaafde de burgemeesters die daarvoor volgens de voormalige illegalen, vanwege hun goede, vaderlandse houding, in aanmerking kwamen. Zo sanctioneerde hij dus de door de OD aangestelde waarnemers en staakte of schorste hij de 'foute' burgemeesters nu ook officieel in hun functie.²¹⁰ Bovendien delegerde hij aan de burgemeesters enige MG-bevoegdheden, waaronder met name het arrestatierecht.²¹¹

²⁰⁴ Dagboek Slot, d.d. 25 september 1944.

²⁰⁵ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 31 citeert hier Dagboek Slot, d.d. 29 september 1944.

²⁰⁶ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 31.

²⁰⁷ Dagboek Slot, d.d. 6 oktober 1944.

²⁰⁸ Van den Dool en Philipse zouden enkele weken later de oud-illegaliteit van hun regio vertegenwoordigen in Eindhoven; zie paragraaf 3.1.4.

²⁰⁹ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 31 en bijlage.

²¹⁰ Kennisgevingen aan burgemeesters, d.d. 26 september-3 oktober 1944, -AMG, DMC-Z-Vlaanderen, doos 3, map 1.

²¹¹ Besluit nr. 1, d.d. 3 oktober 1944, -AMG, DMC-Z-Vlaanderen, doos 28, map 188.

Over de materie van de burgemeestersbenoeringen in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen had Slot op 8 oktober een onderhoud met de uit Brussel overgekomen mr. H.P. Linthorst Homan, het hoofd van de eerste sectie van de staf MG. Hem leken de gekozen oplossingen heel acceptabel, al was in enkele gevallen door de nood gedwongen van de officiële regels afgeweken. "Maatregelen en ontwikkeling geven volledig vertrouwen in goede gang van zaken. Uitstekende verhouding burgerij, overheid en M(ilitaire) C(ommissaris) ter plaatse zeer duidelijk merkbaar," zo besloot Homan zijn verslag.²¹²

Tegen de tijd dat de hevige strijd om westelijk Zeeuws-Vlaanderen begon (vanaf 17 oktober), d.w.z. ongeveer een maand na de bevrijding van het oostelijke deel, was pmc Slot er daar inderdaad in geslaagd om de autoriteit van het MG te vestigen. De vóór zijn aankomst volledig door de illegaliteit beheerste status quo had hij naar zijn hand kunnen zetten. Enerzijds had hij de door de OD (die term werd alom gebruikt en was hier in tegenstelling tot elders blijkbaar onbesmet) geschapen toestand op het terrein der arrestaties en burgemeestersbenoeringen gelegitimeerd. Anderzijds had hij na enige tijd resoluut de ontmanteling van de OD geëist en was hij begonnen om met name uit het niet-militaire deel van die OD en zijn leiders het MG-apparaat op te bouwen. Alhoewel de illegaliteit het gezag van de pmc al eerder had erkend, kostte het Slot en zijn staf zo al met al nog een maand om de macht ook feitelijk over te nemen. Er was van de leiding van beide zijden sprake van een welwillende houding; conflicten van betekenis bleven uit. Dat lijkt ook te verklaren waarom het in deze periode slechts kwam tot een eerste aanzet van een organisatie van oud-illegalen. Daar was in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen pas behoefte aan, toen het eerdere verzamelcentrum, de OD, ook feitelijk ophield te bestaan.

2.2.3 Eindhoven en Oost-Brabant

De gebeurtenissen die zich na de bevrijding in Eindhoven afspeelden en dan speciaal op het terrein van de machts- en gezagsverhoudingen, hebben in de beeldvorming over het bevrijde Zuiden steeds een bepalende rol gespeeld. Dat geldt niet alleen voor de instanties die toentertijd veelal vanuit of via Eindhoven opereerden, maar evenzeer voor de geschiedschrijving over het bevrijde Zuiden.²¹³ De toestand op het 'eiland' Eindhoven is dan ook in vele opzichten bepalend geweest voor het beleid dat overheidsinstanties en ander gezagsorganen met betrekking tot het hele bevrijde gebied hebben gevoerd.

Met de bevrijding van Eindhoven op 18 september kwam ook een aantal leidende figuren uit de zuidelijke illegaliteit vrij. Dat waren vooral personen uit het 'militaire' verzet, dat in de maanden voor de bevrijding zo'n prominente plaats was gaan innemen. Wij noemen Borghouts, de GSC-III van de LKP, Hoekstra, de feitelijke commandant van de RVV in het Zuiden, en Tromp, de leider van de inlichtingengroep 'Harry-annex-Geheime Dienst Nederland' (GDN). Verder trad nu ook de Commandant van gewest 19 (Zuid-Oost-Brabant) van de OD, de kapitein der Jagers mr. W.J. van Dijk, in de openbaarheid en wel om het militair gezag te gaan uitoefenen. Evenmin als op Dolle Dinsdag liet de OD zich

²¹² Aldus aangehaald door De Jong, *Koninkrijk*, X a, 651.

²¹³ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, passim; Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 168-176; *Het illegale verzet in de stad Eindhoven en omgeving*, Uitgegeven door de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (z.p. 1945); Margry, *De bevrijding van Eindhoven*; Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*; J.M.P. van Oorschot, *Eindhoven. Een samenleving in verandering*. 2 delen (Eindhoven 1982), 1002-1008.

hier tot een vroegtijdige actie verleiden. Pas toen absoluut zeker was dat de stad was bevrijd (om 14.00 uur), ging de OD de straat op en werd overal de proclamatie aangeplakt, waarin Van Dijk verklaarde dat hem "handhaving van orde en rust is opgedragen onder verantwoordelijkheid der door de regering aangewezen Vertrouwensmannen, van de commissarissen der koningin en van de burgemeesters."²¹⁴ Tegelijkertijd begonnen de hiervoor al beschreven wilde arrestaties door OD- en PAN-groepen.

Diezelfde middag nog arriveerde er een autoriteit die Van Dijk duidelijk maakte dat de OD niet met enig wettelijk gezag was bekleed en dat het MG de eerstverantwoordelijke was voor het handhaven van de orde. Dat was de militaire commissaris van Eindhoven en omgeving. Deze functie werd bekleed door C. Verhoeff, in Eindhoven geen onbekende omdat hij sinds 1928 in dienst was geweest van de N.V. Philips. Vanaf januari 1940 was hij in Londen gestationeerd om de toenemende financiële belangen van het conglomeraat in het Britse Rijk te behartigen.²¹⁵ Op last van dmc Verhoeff werd de proclamatie van Van Dijk weer spoedig verwijderd. Ook voor het door Van Dijk voorbereide korps grensbewakers (700 man) en de uit de Bijzondere Vrijwillige Landstorm te recruterende 'Stoottroepen' moest hij volgens Verhoeff maar een andere bestemming zoeken, omdat het MG zelf voor de grensbewaking zou gaan zorgen.²¹⁶ Voorlopig liet Verhoeff de OD links liggen.

De volgende dag kreeg Van Dijk bezoek van het plaatsvervangend hoofd van het Bureau Inlichtingen (BI), mr. Ch. H. J. F. van Houten. Deze was sinds kort als majoor toegevoegd aan de staf van de BNS om als oud-OD-man en Engelandvaarder het contact met de illegaliteit te onderhouden.²¹⁷ Met Borghouts kreeg Van Houten voorlopig geen contact doordat Borghouts die dag veelal onderweg was (hij had zijn eerste gesprek met Verhoeff, inspecteerde de verblijven der gearresteerden en verschaftte een Engelse inlichtingenofficier informatie)²¹⁸ en als gevolg van de chaos na het zware Duitse bombardement van die avond. Ook de volgende twee dagen lukte dat niet omdat Borghouts zich naar de BNS in Brussel had begeven. Van Houten verzocht Van Dijk zijn troepen terstond te mobiliseren voor onmiddellijke assistentie aan de geallieerden. Maar Van Dijk schatte dat dat wel enige weken zou kunnen duren.²¹⁹ Daarop wendde Van Houten zich tot de KP, waar men zich wel in staat achtte tot onmiddellijke mobilisatie van grote aantallen manschappen.²²⁰

De eerste grondige afspraken daarvoor konden echter pas worden gemaakt toen Borghouts ('Peter Zuid') en zijn radioverbindingsman F. Kraat ('Frans') in de ochtend van 22 september in Eindhoven terugkeerden van hun bezoek aan de BNS prins Bernhard te

²¹⁴ Van Oorschot, *Eindhoven Een samenleving in verandering*, 1002, Margry, *De bevrijding van Eindhoven*, 58.

²¹⁵ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 37, in het zicht van de dreigende bezetting werd een deel van de belangen alsmede onmisbaar personeel naar het buitenland verplaatst, zie Instructie voor diegenen die aangewezen zijn om de concernwerkzaamheden elders voort te zetten, d.d. februari 1940, geheim, -GA Eindhoven, Collectie Gelderblom.

²¹⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 542-543.

²¹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 56, stelt dat Van Houten toen nog niet verbonden was aan de staf van de BNS. Van Houten zelf beweert dat dat wel het geval was. Hij spreekt in dat verband zelfs van 'een klein complot', tussen hemzelf en de BNS en vermeldt: "Ik heb dit aanbod (van de prins, H.T.) geaccepteerd, hoewel min. Van Lidth het er helemaal niet mee eens was, dat ik ging als lid van de Staf van de Prins, aldus Verslag interview met Van Houten d.d. 8 augustus 1946, p. 4-5, -SMG-BS, doos 801-S, map 100 (hierna geciteerd als *Verslag interview met Van Houten (1946)*).

²¹⁸ Oorlogsdagboek GSC-III p. 165-172.

²¹⁹ Hieruit blijkt dat De Jongs beoordeling dat "Van Dijk notabene al duizend man OD-stoottroepen bijeen had" (De Jong, *Koninkrijk*, X a, 561) te optimistisch is.

²²⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 170.

Brussel²²¹ Borghouts' adjudant Gerritsen ('Tonny') noteerde hun eerste mededelingen over dat bezoek. "Hij was buitengewoon. Ze hebben met hem gegeten en gedronken en hij heeft zich urenlang aan onze belangen gewijd. Peter en Frans zijn opgetogen. Bovendien brengen zij daverende berichten mee."²²² Kort daarna werd er een vergadering gehouden waar alle partijen voor het eerst bijeen waren. Van Houten namens de BNS, Van Dijk voor de OD, Hoekstra voor de RVV en Borghouts, Gerritsen en Kraat voor de KP.

Op deze vergadering werden enkele verstreckende beslissingen genomen. Daarbij is het wezenlijk te bedenken dat intussen de wilde arrestaties in Eindhoven onverminderd waren doorgegaan (met name door de uitdijende PAN) en dat de militaire situatie door de gegroeide Duitse tegenstand nogal verslechterd was. Van Houten's grote doel was het om de BS van de grond te krijgen. Daarmee beoogde hij allereerst "om de geallieerden daadwerkelijke steun te geven" en verder om de ongecontroleerde groepen "van de straat te krijgen, waar zij anders, gewapend, gevaar zouden kunnen opleveren."²²³ Als "speciaalgevolmachtigde van Z K H Prins Bernhard voor het contact met het binnenlandse verzet"²²⁴ besloot hij daarom een aantal knopen door te hakken.

In het verlengde van de opdracht die de BNS daags te voren aan Borghouts had gegeven om de militaire verzetsformaties te verenigen in de Stoottroepen van de BS, benoemde hij de laatste tot "Commandant van de Stoottroepen der Binnenlandse Strijdkrachten bezuiden de grote rivieren". Hoekstra zou waarnemend commandant worden en Van Dijk werd aangesteld als commandant van de Bewakingstroepen (BT) van de BS.²²⁵ Niet zonder enig tegensputteren schikten de vertegenwoordigers van RVV en OD zich in die voor de KP bijzonder gunstige taakverdeling. De stoottroepen (ST) waren immers gedacht als gevechtsformaties, te vormen uit de strijdbare elementen uit KP, RVV, PAN en OD; die zouden dus onder het commando van de met RVV-ers aangevulde KP-leiding komen. De bewakingstroepen (BT) dacht men minder spectaculaire taken toe, zoals hulp aan de geallieerden achter de linies en het bewaken van 'foute' elementen.²²⁶

De arrestaties zouden voorlopig door een speciale ploeg van de KP geschieden en wel in ruimere mate dan voorheen. De richtlijn van dmc Verhoeff van 20 september om alleen de "raddraaiers" vast te houden,²²⁷ was weer van de baan. "Alles wordt weer gearresteerd, ook de ontslagenen, ook de NSB-vrouwen, ook de Moffenmeiden en bovendien allen die NSB-er geweest zijn . . . Wij hebben de bevoegdheid toch te arresteren, ook al wil de politie het niet", aldus de aantekeningen van 'Tonny', Borghouts' chef-staf Gerritsen. De verhoren waarmee 'Tonny' zelf op last van dmc Verhoeff op 21 september was begonnen, maar die hij al na één dag ontmoedigd had opgegeven, zouden voortaan door de politie of door een aparte instantie plaatsvinden.²²⁸

Aan de PAN, die nogal ongedisciplineerd optrad en voor de uit de hand gelopen arrestaties verantwoordelijk werd geacht,²²⁹ stelde Van Houten met behulp van Borghouts

²²¹ Oorlogsdagboek GSC-III p. 180, De Jong *Koninkrijk*, X a. 559 vermeldt dat Hoekstra Borghouts naar Brussel vergezelde. In de stukken wordt echter niet Hoekstra genoemd, maar 'Frans'. Vgl. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 170.

²²² Oorlogsdagboek GSC III p. 180.

²²³ Verslag interview met Van Houten (1946) p. 9.

²²⁴ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 172.

²²⁵ De Jong *Koninkrijk*, X a. 562.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ Oorlogsdagboek GSC-III p. 172.

²²⁸ *Ibidem*, 181-182.

²²⁹ Vgl. *ibidem*, 174.

een ultimatum zij zou binnen enkele dagen ontbonden moeten worden. De Britse *Field Security* had Van Houten bedreigd dat als de PAN niet van de straat verdween, de hele ondergrondse organisatie verboden zou worden.³⁰ Dankzij het perspectief dat hun op 24 september door Borghouts geboden werd – degenen die zich tenminste vanaf begin september voor de PAN hadden ingezet, zouden tot de nieuwe formaties worden toegelaten – en het feit dat een en ander als bevel van de prins werd gepresenteerd, verliep de ontbinding wonderlijk vlot.³¹ Van de ongeveer 500 leden van de PAN ging een deel over naar de inmiddels door Borghouts opgerichte Eerste Compagnie ST. Een ander deel, De Jong noemt het getal van 300, kwam zonder wapens in de BT onder Van Dijk terecht, waar zij een apart korps vormden, naar de kleur van hun overalls, de ‘Blauwe Jagers’ geheten.³² Hoewel de PAN, aldus Margry, voor en na de bevrijding het leeuwedeel van het werk in Eindhoven en omgeving had opgeknapt (voor de GSC III van de LKP), verdween zij geruisloos van het toneel, zonder dat haar leiders bij die beslissing werden betrokken.³³

Ten aanzien van de arrestatiebevoegdheid (deze komt in hoofdstuk 6 uitgebreid aan de orde) vaardigde de kersverse Commandant-Zuid van de ST, Borghouts, op 25 september een instructie uit, die was goedgekeurd door Van Houten. Deze hield in dat het de ST in feite vrijstond allen te arresteren en te interneren die zij verdachten van elke mogelijke vorm van hulp aan de vijand of van nauwe relaties met personen uit achttien onderscheiden categorieën.³⁴ De politie, die volgens de ondeugdelijke Londense plannen³⁵ deze arrestaties onder verantwoordelijkheid van het MG had moeten uitvoeren, hoefde aldus Borghouts’ instructie slechts bij de uitvoering van de arrestaties te worden betrokken “voor zoover deze door de Stoottroepen betrouwbaar wordt geacht.” In de praktijk werden echter hooguit enkele individuele, uit het verzet bekende politiemensen door de stoottroepen vertrouwd en bij de arrestaties ingeschakeld. De politie als apparaat achten zij vrijwel nergens betrouwbaar. Zodoende kwamen bij het arrestatiewerk zowel het politie apparaat als ook het MG volledig buiten spel te staan.

Nadat de BNS deze nieuwe regeling eind september in grote lijnen had gesanctioneerd, kwam er verzet van de kant van de chef-staf MG generaal Kruls. In onderling overleg tussen de staven van MG en de BNS werd begin oktober overeengekomen dat de BS “uitsluitend bevoegd (waren) diegenen te arresteren, die voor de *militaire operaties* geacht kunnen worden gevaarlijk te zijn.”³⁶ Arrestatie van andere categorieën dan deze kon wel door de BS geschieden, “maar dan niet uit eigen bevoegdheid maar krachtens een bevoegdheid die hun door militair gezag zou worden verleend”,³⁷ d.w.z. alleen in concrete gevallen en op last van MG. Richtlijnen van die strekking liet Kruls aan zijn

³⁰ Verslag interview met Van Houten (1946) p. 7.

³¹ *Ibidem* p. 7. Wij hadden hierbij groot geluk want zagen kans niet alleen binnen enkele dagen hen op te ruimen maar ook geheel te ontwapenen. Hun werd gezegd dat er maar een centraal gezag was nl. de Prins waaraan zij zich hadden te onderwerpen wat door hen werd geaccepteerd.

³² De Jong *Koninkrijk* X a 563. Margry *De bevrijding van Eindhoven* 114. Verslag van de werkzaamheden van de KP Sander door J.H.A. Hermans (Jacques) en Th. Dirks (Sander) d.d. 27 augustus 1945 p. 4. RIOD Collectie LO/LKP DK 3 (hierna geciteerd als *Verslag Sander*).

³³ Margry *De bevrijding van Eindhoven* 114.

³⁴ De instructie is afgedrukt in *Enq* V b 383 vgl. De Jong *Koninkrijk* X a 564-565.

³⁵ Deze waren neergelegd in de Eerste Algemeene Lastgeving MG van 12 september 1944 afgedrukt in *Enq* V b 383-384.

³⁶ Schrijven van CSMG aan alle officieren van het MG d.d. 4 oktober 1944. Algemeene Instructie van de BNS aan alle Commandanten van zelfstandige eenheden der NBS d.d. 10 oktober 1944 beide afgedrukt in *Enq* V b 417-418.

³⁷ De Jong *Koninkrijk* X a 566.

militaire commissarissen en de prins aan zijn BS-commandanten uitgaan. Maar de instructie van Borghouts van 25 september werd voorlopig niet ingetrokken.

In deze tweeslachtige gezagsconstellatie bleven leden van de BS arrestaties verrichten; ze hielden iedereen aan die hun als verdacht en dus gevaarlijk voorkwam. Dat gebeurde alom in de laatst bevrijde gebieden, waar het MG nog niet verschenen was of zelfs helemaal niet zou verschijnen (dat kwam met name op het platteland voor) en waar de leden van de ondergrondse groepen van het bestaan van de BS niet of nauwelijks op de hoogte waren.²³⁸ Maar ook in een vroeg bevrijde stad als Eindhoven waren het voorlopig nog de BS die de gang van zaken op arrestatiegebied voornamelijk bepaalden. Het grotendeels passieve en ongezuiverde politie-apparaat en het plaatselijke MG kregen wel veel arrestanten binnen, maar hadden op de arrestaties zelf nauwelijks enige greep.²³⁹ Vrijgelaten arrestanten werden prompt weer opgepakt.²⁴⁰

In de organisatie van de BS te Eindhoven was langzaam maar zeker schot gekomen. Onder het Commando-Zuid van de ST was een Commando-Brabant gevormd onder leiding van de KP'er Sjef de Groot. Beide staven bestonden in hoofdzaak uit oud-KP-kader, aangevuld met leidende figuren uit de RVV. Het was ook De Groot die de Eerste Compagnie ST had geformeerd.²⁴¹ Deze was zo'n 160 man sterk en werd begin oktober overgebracht naar het Waalfront (Leeuwen, Wamel, Dreumel) ter hoogte van Tiel voor patrouillediensten; er vonden daar veelvuldig infiltraties plaats door kleine Duitse eenheden.²⁴²

Ook de Bewakingstroepen begonnen vorm te krijgen. Tegen half oktober had Van Dijk in Eindhoven en omgeving vijf compagnieën met een gezamenlijke sterkte van circa 800 man op de been, die grotendeels uit OD en PAN waren gerecruteerd. Ze waren voor driekwart weer bewapend en voerden in hun gewest bewakingsdiensten uit voor Britse legereenheden en het MG.²⁴³ In tegenstelling tot de Stoottroepen waren de leden der Bewakingstroepen niet 'gekazoneerd', d.w.z. dat ze in principe thuis sliepen.

Door de plaatselijke BS (ST en BT) was inmiddels ook een "afdeeling politiezaken NBS" geïnstalleerd onder leiding van mr. O. Assman en zijn plaatsvervanger mr. L.M. Stallaert, beiden uit de OD afkomstig.²⁴⁴ Op initiatief van de commandant van de 'Blauwe Jagers' (het PAN-deel der BT) was daarnaast begin oktober een juridische commissie van de NBS ingesteld voor advies aan Assman over vrijlating dan wel verdere detentie van politiek verdachten.²⁴⁵ Pas in de tweede helft van oktober kwam er enige coördinatie tussen deze NBS-diensten en het gemeentelijke politie-apparaat tot stand.²⁴⁶ Bij het overleg over de samenstelling van de juridische commissie waren behalve in de NBS gemili-

²³⁸ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 776.

²³⁹ J. Hoekstra (wnd. edt. ST), Rapport over de wordingsgeschiedenis en de status quo op het gebied van arrestaties ..., d.d. 8 oktober 1944, p. 1, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 6 (hierna geciteerd als **Rapport Hoekstra (8/10)**); Rapport van kapitein B.W. van Mourik Broekman aan hoofd Sectie III MG, d.d. 22 oktober 1944, p. 1-2, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154 (hierna geciteerd als **Rapport Van Mourik Broekman (22/10)**).

²⁴⁰ Verhoor B.W. van Mourik Broekman, *Enq.* V c, 835.

²⁴¹ Zie hoofdstuk 4.

²⁴² Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 235.

²⁴³ *Ibidem.* 235-236.

²⁴⁴ Rapport van Assman aan dmc-Eindhoven, d.d. 19 december 1944, -AMG, doos 7 (Geheim archief DMC-Eindhoven), map 200.

²⁴⁵ Rapport over samenstelling en werkwijze van de juridische Commissie van Vooronderzoek der NBS in het kanton Eindhoven, z.d. (19 december 1944), getekend Tiebackx, -AMG, doos 7 (Geheim archief DMC-Eindhoven), map 200 (hierna geciteerd als **Rapport Tiebackx**).

²⁴⁶ Rapport Van Mourik Broekman (22/10).

J.A. van Bijnen, 'Frank-KP', in de zomer van 1944
Landelijk Sabotage Commandant (Sectie Militaire Ge-
schiedenis Koninklijke Landmacht)

Prins Bernhard bezoekt het pas bevrijde Maastricht op 18 september 1944. Naast hem commissaris der koningin Van Sonsbeek; tussen hen in burgemeester Michiels van Kessenich (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

18 september 1944: grote groep van zeer gevarieerd uitgedoste BS-ers in wording marcheert door Eindhoven (foto Starink; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

'Goede' politieman en zwaarbewapende BS-er met oranje armband arresteren ontwapende Duitse militair (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Gewondenverzorgers van het Amerikaanse leger en enkele verzetslieden kort na de bevrijding van Veghel in september 1944 (foto: Johan van Eerd, Veghel; Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Na de bevrijding van Nijmegen: leden van arrestatieploegen verzamelen politiek verdachte personen voor transport naar een interneringskamp (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Leden van de PAN brengen in Leende twee Duitse militairen op (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

BS-leden brengen in Deurne twee politiek verdachte personen op (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

RK verkeners helpen bij het opstellen van politiek verdachten in een kamp in Eindhoven, 25 september 1944 (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Gemotoriseerde arrestatieploeg van de PAN (met politieagenten) temidden van de bevrijdingsvreugde in Eindhoven (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Prins Bernhard en het hoofd van zijn staf, majoor Van Houten, aanschouwen een galg in het pas bevrijde kamp Vught (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

tariseerde oud-illegalen ook 'burgers' betrokken, namelijk een groep oud-illegalen, die zich in "de Organisatie van Illegale Werkers 'Landelijk Herstel'" had verenigd, maar daarmee zullen wij pas verderop nader kennismaken

Eerst moet nog ingegaan worden op de rol van het tot dusverre veelal buiten beschouwing gebleven burgerlijk bestuur. Hoe stelden het gemeentebestuur en het plaatselijke MG zich op in de machts- en gezagsverhoudingen tijdens de eerste maand na de bevrijding?

Het was de stal van de PAN geweest die al op de dag van de bevrijding de in 1942 afgezette burgemeester A. Verdijk had opgehaald om – weer in functie – zijn proclamatie aan de op de markt verzamelde uitgelaten menigte Eindhovenaren voor te lezen.²⁴⁷ De terugkeer van de burgemeester werd dus vrij algemeen aanvaard.²⁴⁸ Dat was echter niet het geval met de veel geruislozer op hun zetels teruggekeerde wethouders. Hun werd het in brede kringen bepaald kwalijk genomen dat ze nog enkele maanden waren aangebleven na het ontslag van Verdijk. Naar de mening van velen hadden ze bij de installatie van NSB-burgemeester dr. H. A. Pulles en daarna een te slappe houding aangenomen.²⁴⁹

Naar het schijnt kwamen de gemeentelijke bestuursorganen na de bevrijding maar uiterst moeizaam op gang. Niet alleen de wethouders hadden het moeilijk om hun traditionele gezag weer aanvaard te krijgen, ook hun ambtelijke apparaten waren aanvankelijk ontwricht. Dat kwam door tal van tijdens de bezetting doorgevoerde personele en functionele veranderingen. De daaruit voortvloeiende sfeer van onzekerheid, van verdenkingen en verdachtmakingen, van ambities en afgunst verlamde het functioneren van het gemeentelijke bestuur de eerste weken in ernstige mate.²⁵⁰ Het gemeentelijke politieapparaat, dat na de vlucht van de NSB-commissaris van politie onder de voorlopige leiding stond van inspecteur van politie Minnaert, was nagenoeg volledig lamgelegd, bij de arrestaties van de politiek verdachten speelde het dan ook geen rol van betekenis.

Als remedie tegen deze verlamningsverschijnselen in het traditionele burgerlijke bestuursapparaat zou een snelle, grondige zuivering veel problemen hebben kunnen voorkomen. Daartoe kwam het echter niet. De inmiddels pensioengerechtigde burgemeester Verdijk droeg de zuivering van het gemeentepersoneel en ook de kwestie van de herplaatsing van de onterfde en ontslagen ambtenaren op aan zijn wethouders en dezen maakten daar niet veel werk van.²⁵¹

In het geval van de gemeentepolitie duurde het zelfs een volle maand voordat er, na herhaaldelijk aandringen door de voormalige illegaliteit, werd "overgegaan tot aanstelling van iemand, die het politie-apparaat zou zuiveren".²⁵² Het was niet burgemeester Verdijk, die die beslissing uiteindelijk nam, en ook niet de dmr. Verhooff. Nee, het was generaal Kruls zelf die, gehoor gevend aan de vele klachten over de ongezuiverde Eind-

²⁴⁷ Margry, *De bevrijding van Eindhoven* 58.

²⁴⁸ De Jong, *Koninkrijk X* a. 549.

²⁴⁹ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 27.

²⁵⁰ Verdijk vergeleek een jaar later het gemeentelijke apparaat met "een machine die door sabotage heeft geleden en daardoor moeilijk op gang komt" aldus geciteerd door Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 33. Dit beeld wordt bevestigd door een rapport van vier oud illegale werkers (dr. J. Custers van de LO, notaris O. van Steenis van de OD, W. Herbers van het ambtenarenverzet en A. Tops namens het illegale blad *Je Maintiendrai*) getiteld *Bezwaren inzake de zuivering van het burgerlijke bestuursapparaat der Gemeente Eindhoven* d.d. 21 oktober 1944, GA Eindhoven. Collectie Gelderblom (hierna geciteerd als **Rapport Bezwaren**).

²⁵¹ Rapport Bezwaren p. 1.

²⁵² Brief van J. Borghouts aan prins Bernhard d.d. 17 oktober 1944 met bijlage ABS nr. 53. Hierna geciteerd als **Brief Borghouts (17/10)**.

hovense politie, medio oktober kapitein mr B.W. van Mourik Broekman, een jonge politie-expert uit de staf van het MG in Nijmegen, opdracht gaf naar Eindhoven te gaan. Deze moest daar het politie-apparaat zuiveren en weer op de been helpen, pas dan kon er ook aan de arrestatieproblemen tussen BS en gemeentepolitie een einde komen.²⁵³

In dit verband rijst de vraag wat voor beleid Verhoeff, de dmc, dan wel in de eerste vier weken na de bevrijding had gevoerd, dat het nodig was om voor de oplossing van het centrale arrestatie-annex-politie/zuiveringsprobleem Van Mourik Broekman naar Eindhoven te zenden. Majoor Verhoeff had zijn gezag in het bestuur van bevrijd Eindhoven eigenlijk alleen de eerste dag stevig laten gelden. Hij had toen met succes de verwijdering van de OD-proclamatie bevolen en verder Van Dijks aanbod om grenstroepen te leveren afgeslagen. De verhouding tussen OD en MG was sindsdien nogal koel, ook al omdat Verhoeff geen enkele OD-er in zijn staf opnam en de plaatselijke OD-leiders Van Dijk en diens waarnemer ir. G.H. Thal Larsen zelfs helemaal niet raadpleegde.²⁵⁴

Toch zat dmc Verhoeff in die periode dringend om hulp verlegen, getuige zijn later geslaakte verzuchting: "We deden ons best, wij hadden geen mensen, geen materiaal, alleen richtlijnen . . . ik had adviseurs nodig."²⁵⁵ Maar blijkbaar had zijn eerste, ongunstige kennismaking met de OD hem ervan overtuigd dat die organisatie ongeschikt was om als steunpilaar van het te vestigen MG te dienen. Verhoeff legde wel contacten met Borghouts en zijn staf en met het gemeentebestuur, maar tot echte samenwerking kwam het niet. Zowel het Commando-Zuid van de ST als B&W hadden zo hun eigen zorgen en gingen veelal hun eigen gang. De roerige PAN was al snel ontbonden en het grootste deel daarvan kwam daarna in de onder het commando van Van Dijk gestelde BT terecht. Maar dmc Verhoeff bleef de tot BT getransformeerde OD en PAN negeren en ging aldus in Eindhoven "een tamelijk onopvallend bestaan" leiden.²⁵⁶ Op de wirwar van vrijwel autonoom handelende burgerlijke en militaire instanties kreeg hij in elk geval geen greep.

Dat viel ook kolonel F.J.H. Snijders op, hoofd van sectie II van MG, die Eindhoven op 5 oktober bezocht. Over dat bezoek meldde hij aan de MG-staf in Brussel: "In Eindhoven kreeg ik de indruk, dat de problemen den majoor Verhoeff over het hoofd loopen. Hij heeft onvoldoende hulpkrachten aangetrokken." Snijders verklaarde dat door er op te wijzen "dat hij niet op eigen oordeel durft te vertrouwen en daarom uitstelt beslissingen te nemen."²⁵⁷ Pas half oktober trok Verhoeff, al dan niet op aandringen van zijn superieuren, twee belangrijke plaatselijke krachten aan om zijn staf te versterken. Dat waren de secretaris van de Kamer van Koophandel mr A.M.C.J. Steinkuhler voor economische zaken, en de directeur van het arbeidsbureau mr Ph. Werner voor sociale zaken.²⁵⁸ Deze bekwame, hardwerkende lieden namen, samen met de ongeveer tegelijkertijd door Kruls voor politie- en arrestatiezaken ingezette Van Mourik Broekman, een groot gedeelte van de werkzaamheden van het MG in Eindhoven voor hun rekening.²⁵⁹ Deze versterkingen

²⁵³ Verhoor Van Mourik Broekman, *Enq.* V c, 835

²⁵⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a 543

²⁵⁵ Geciteerd door Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 38

²⁵⁶ *Ibidem* 37

²⁵⁷ Brief van Snijders aan sous-chef MG d d 11 oktober 1944, -AMG doos 376 (Staf, Sectie II), map 1216

²⁵⁸ Notulen Bond Nederland, 23 oktober 1944 p 3, -RIOD, GOIWN, 1a. De door Verboom genoemde dr L.J.M. Beel volgde Werner op na diens vertrek op 11 november 1944 vgl. Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen* 38-41

²⁵⁹ *Ibidem* 38. Van Mourik Broekman overigens niet als lid van de staf van Verhoeff, maar als kapitein van Sectie III van de MG-Staf in Brussel met standplaats Eindhoven aldus Verhoor Van Mourik Broekman, *Enq.* V c, 835-836

waren dan ook wel hoogst noodzakelijk geworden, want de kritiek op het zwakke optreden van het MG in het algemeen en van dmc Verhoeff in het bijzonder was in de loop van oktober bijzonder hevig geworden. Voormalige illegalen hadden daarbij het voortouw genomen en gingen in hun kritiek zover dat ze de fungerende dmc niet meer te handhaven achtten.

Een eerste categorie critici bestond uit leidende figuren uit de inmiddels ontbonden plaatselijke PAN- en KP-groepen.²⁶⁰ Genoemde personen, Verkaik, Hermans en Hoyng van Papendrecht, voelden zich aan de kant gezet, hun talle, individuele klachten richtten zich zo ongeveer tegen iedereen, niet alleen tegen het gemeentebestuur, de politie en het plaatselijke MG, maar ook, zij het wat gematigder, tegen het Commando-Zuid van de ST, de nieuwe formatie waarin ze sinds kort waren opgenomen. Hun grootste bezwaar betrof het ontbreken van een sterk centraal gezag, dat de oud-illegale werkers zou inschakelen. Zoals de toestand zich nu ontwikkelde, d.w.z. zonder krachtig gezag en buiten de plaatselijke oud-illegale werkers om, vreesden zij een ernstige verslechtering op diverse terreinen. Daarbij wezen zij op het ongezuiverd laten van de politie en van het gemeentepersoneel, het niet arresteren van de grote, economische collaborateurs en de geruisloze terugkeer van de corrupte "oude garde"²⁶¹ of "oude slappe was van vroeger".²⁶² Die ontwikkelingen verhinderden huns inziens tevens een voortvarende aanpak van de inderdaad penibele voedselvoorziening, van de voortwoekerende zwarte markt en van de mobilisatie van "alle leeglopende krachten".²⁶³

Verkaik (door Hoyng van Papendrecht "een zeer actief Communistisch Agitator" genoemd²⁶⁴) betreurde het bovendien dat de BS voor de uitvoering van nogal onnozele taken "vele der plaatselijk georiënteerde illegale werkers" uit Eindhoven wegzogen, "terwijl zij ter plaatse zoo dringend nodig waren." Bij hem en een aantal andere oud-illegale werkers had zich het idee vastgezet dat daar "systeem" achter zat. Daarom pleitte hij er in zijn rapport voor alle illegale werkers uit de stad te administreren om een overzicht te krijgen van de nog beschikbare en geschikte krachten.²⁶⁵

Zoals hiervoor al bleek, rommelde het echter niet alleen bij de naar de ST overgegangene oud-illegalen. In de BT hadden de uit de PAN afkomstige 'Blauwe Jagers' een groot aandeel gehad in de totstandkoming van de eigen afdeling politiezaken en de zogeheten juridische commissie van de BS. Daarbij waren ook vertegenwoordigers van 'Landelijk Herstel' (LH) betrokken geweest.

LH was een organisatie waarin de vroegere LO en NSF ter plaatse samenwerkten. Ze was al op 20 september opgericht ten huize van dr. ir. A. J. Gelderblom ('Van Dijk'), de zuidelijke topman van het NSF.²⁶⁶ De LO werd vertegenwoordigd door A.W. Vinger-

²⁶⁰ E. P. W. Verkaik ('Edde de Vries'), 'Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden' Rapport over de ontwikkeling van de toestand in Eindhoven en maatregelen ter verbetering, z.d. (begin oktober), blijkbaar gericht aan prins Bernhard, -Bezit prins Bernhard, map 10 (hierna geciteerd als **Rapport Verkaik**), F. Hoyng van Papendrecht ('Frits'), Rapport Algemeene Situaatie Eindhoven, z.d. (circa 25 oktober 1944), -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom (hierna geciteerd als **Rapport Hoyng van Papendrecht**) J. H. A. Hermans, Aanwijzingen tot verbetering van den algemeen toestand te Eindhoven en eventuele andere plaatsen, d.d. 2 november 1944, RIOD Collectie LO/LKP, BW-3, en van dezelfde een latere brief aan de prins, d.d. 13 juni 1946, -Bezit prins Bernhard, map 5.

²⁶¹ Rapport Verkaik, p. 1.

²⁶² Rapport Hoyng van Papendrecht, punt 6.

²⁶³ Rapport Verkaik, p. 3.

²⁶⁴ Rapport Hoyng van Papendrecht, punt 3.

²⁶⁵ Rapport Verkaik, p. 1, 3.

²⁶⁶ Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 158.

hoets ('Filippo'), dr J Custers, G P Freeman en A van der Holst en het NSF in Noord-Brabant door ir N A J Voorhoeve. Met deze nieuwe organisatie beoogde men de steunverlening aan de talrijke verzetsslachtoffers (gefusilleerden, gevangenen, ontslagenen, gijzelaars en onderduikers) en/of hun gezinnen, voor zover dat nodig bleef, legaal voort te zetten. Een en ander werd in overleg met diverse burgerlijke bestuursinstanties georganiseerd, op schrift gezet en op 6 oktober ter sanctionering aan de dmc majoor Verhoeff voorgelegd.²⁶⁷

Maar Verhoeff maakte met de goedkeuring van deze regeling, die op 15 oktober zou moeten ingaan omdat dan de ondersteuning door het NSF zou aflopen, blijkbaar weinig haast. We vernemen althans twee weken later nog klachten dat de verzorging van bovengenoemde groepen gedupeerden niet legaal kon plaatsvinden bij gebrek aan een officiële machtiging.²⁶⁸ En ook dat deed de reputatie van dmc Verhoeff bij de voormalige illegalen geen goed.

Weer een ander groepje illegale werkers had met de dmc al eind september een onderhoud gehad en wel over de zuivering van het burgerlijke bestuursapparaat van de gemeente Eindhoven.²⁶⁹ In dat gezelschap bevonden zich weer dr. Custers van de LO en verder W.H.A. Herbers uit het ambtenarenverzet, A Tops van het blad *Je Maintiendrai* en notaris O van Steenis van de OD. Verhoeff had het toen blijkbaar nog niet opportuun geacht om meteen in de gemeentelijke zuivering in te grijpen of een onafhankelijke onderzoekscommissie in te stellen. Nee, hij had hun verzocht om hun bezwaren eerst op papier te zetten en te documenteren. Dat nam echter nogal wat tijd en in de tussentijd bleef de gekritiseerde zuiveringsprocedure gewoon van kracht. Op 21 oktober zonden zij hun rapport met bijlagen naar Verhoeff, "niet", zoals zij schreven, "om zonder meer als openbaar aanklager van bepaalde personen op te treden, doch zeer zeker wel om te demonstreeën, dat de zaken zóó niet goed gaan."²⁷⁰

Naast deze individuele en incidentele oud-illegale uitingen van onvrede op een bepaald terrein ontstond begin oktober in Eindhoven ook het eerste initiatief om alle oud-illegale krachten te bundelen. Volgens NSF-topman Gelderblom waren daarbij behalve hijzelf betrokken de heren A Voorwinde (NC, NSF), Van der Holst (LO), Hockstra (RVV) en dr A. van Wijk (ambtenarenverzet, TD-groep), op gemeenteambtenaar Van der Holst na waren zij allen bij de N.V. Philips werkzaam. In een getuigenis enige jaren later stelde Gelderblom dat zij ervan overtuigd waren dat hun eigen mensen en degenen met wie zij hadden samengewerkt "van goeden wille waren om zoveel mogelijk behulpzaam te zijn bij het scheppen van orde in en bij de wederopbouw van het bevrijde gebied." Door die krachten in te zetten dachten zij een belangrijke bijdrage te kunnen leveren "om aan de onvolkomenheden van het Militair Gezag tegemoet te komen."²⁷¹ Als motief voor de bundeling van oud-illegale werkers wordt hier dus aangevoerd de noodzaak van assistentie aan het MG, dat er tot dan toe niet in geslaagd was om de chaotische situatie in de hand te krijgen.

Veel idealistischer zijn de motieven die wij terugvinden in de nota 'Sub pondere crescit', die Gelderblom, Van der Holst en Voorwinde als "voorloopige commissie uit de

²⁶⁷ Landelijk Herstel aan dmc Verhoeff d.d. 6 oktober 1944, RIOD, Collectie LO/LKP BW-2, tevens in -Bezit Van Emst.

²⁶⁸ A.J. Gelderblom, Toelichting op adres van bond 'Nederland' aan H.M. de Koningin, d.d. 18 oktober 1944, p. 8, -RIOD, GOIWN, 1A.

²⁶⁹ Rapport Bezwaren met begeleidende brief.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 5.

²⁷¹ Verhoor A.J. Gelderblom *Fng*, V c, 778.

Illegale Werkers te Eindhoven' opstelden voor de op 16 oktober geplande oprichtingsvergadering⁷⁷

In die nota stelde de commissie dat de illegale werkers moesten overgaan tot de oprichting van een bond, die 'Ons Vaderland' zou gaan heten. Doel van die bond zou het zijn om het in de bezetting onder de illegale werkers ontstane positieve gemeenschapsgevoel vast te houden en te verbreiden over het hele volk. Alleen als het landsbelang voorop zou worden gesteld, zouden herstel en wederopbouw krachtig kunnen worden aangepakt onder leiding van 'mannen met ruim inzicht, met nuchter verstand, met gemeenschapszin'. Herstel daarentegen van de hoge scheidsmuren van de vooroorlogse verdeeldheid naar rang, stand, politieke en religieuze overtuiging moest voorkomen worden om de ontstane, vruchtbare contacten te kunnen verstevigen ten bate van de vaderlandse zaak. Door dat gemeenschapsstreven, aldus de commissie, kwam men ook tegemoet aan de wensen van de koningin, die "in de illegale werkers de kern van het herlevend Nederland" zag. En had niet ook prins Bernhard 'onlangs nog een dringende oproep tot ons gericht om ons aaneen te sluiten, één geheel te vormen'⁷⁸

Op maandag 16 oktober vond in het Philipsgebouw waar de BS hun hoofdkwartier hadden (Emmasingel 6), de oprichtingsvergadering plaats door negentien vertegenwoordigers van in Eindhoven actieve, landelijk erkende illegale organisaties. De meeste aanwezige personen kwamen hier al eerder ter sprake omdat ze voordien in kleiner verband actie ondernamen⁷⁹. Niet aanwezig waren echter vertegenwoordigers van de PAN en de plaatselijke KP. Zij werden blijkbaar vertegenwoordigd door Hoekstra (RVV) en Borg-houts (KP). Verder was opvallend aan dit gezelschap dat maar liefst negen vertegenwoordigers van meer dan plaatselijke betekenis waren, en dat acht personen academici waren, allen op een uitzondering na in dienst van de N.V. Philips⁸⁰.

In zijn openingsrede benadrukte Gelderblom hoe urgent de aansluiting van de gelederen der oud-illegale werkers was geworden: "omdat wij om ons heen zien, reeds nu na vier weken bevrijding, dat alles dreigt terug te zakken naar het oude, dat de hokjesgeest weer naar voren dringt en de leiding weer in handen gegeven dreigt te worden van hen die voor den oorlog de leiding hadden en die door hun verkeerde leiding mede verantwoordelijk zijn voor het uitbreken van dezen oorlog, daarom hebben wij den plicht ons ideaal zelf uit te dragen. Wij mogen", aldus nog steeds Gelderblom, 'pas tevreden zijn als wij erin geslaagd zijn volk en regeering onder onze vanden te hebben geschaard'⁸¹.

Met de inhoud van de oprichtingsnota van de voorlopige commissie kon de vergadering zich heel wel verenigen, zij het dat men besloot in plaats van de voorgestelde naam 'Ons Vaderland' de naam 'Bond Nederland' (BN) te gaan voeren. Ook de suggestie van Gelderblom om de organisatie van de BN niet te beperken tot Eindhoven maar in principe voor heel Nederland voor te bereiden, vond instemming. Er zou contact op-

⁷⁷ Nota Sub pondere crescit. In de verdrinking groeit het. d.d. 14 oktober 1944. Archief Bisdom 's Hertogenbosch Oorlogsarchief, doos 10 map GOIWN. De eindredactie was van de hand van Voorwinde.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Gelderblom, Hoekstra, Thal, Larsen (OD), Van der Holst, Vingerhoets, Freeman, Custers, Van Steenis, Van Wijk, Borghouts, Voorwinde en Voorhoeve. Nieuwe namen waren B.J. Kam en ene Holtman (*Het Parool*) kapelaan C. Zigenhorst (kerkelijk verzet), dr. J.J. Went (Zeemansfonds), dr. Jos L.H. Specken (Medisch Contact) en I. de Haes (NC).

⁸⁰ Notulen van de vergadering tot oprichting van den 'Bond Nederland' d.d. 16 oktober 1944 p. 1 -RIOD GOIWN 1A.

⁸¹ Openingsrede Bond Nederland d.d. 18 oktober 1944 (moet zijn 16 oktober) p. 2-3 GA Eindhoven Collectie Gelderblom.

genomen worden met organisaties van illegale werkers in andere bevrijde plaatsen om tot bundeling te geraken; waar deze nog niet waren opgericht, zou dat gestimuleerd gaan worden.²⁷⁷ Vele andere organisatorische kwesties, veelal intern van aard, werden nog besproken, maar deze zullen in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

Een laatste belangrijk punt van gesprek in deze oprichtingsvergadering was hoe de BN aan de "samenwerking met Militair Gezag" gestalte zou geven. Besloten werd daartoe een vijftal specialisten (voor juridische zaken, voor transportzaken enz.) en twee vaste commissies aan te wijzen, een voor de stad en een voor de hele provincie. Met name Voorhoeve (NSF) en Thal Larsen (OD) – beiden hadden al onplezierige ervaringen met het plaatselijke MG achter de rug – achtten specialisten en commissies echter niet voldoende. Nodig was een krachtiger gezagsuitoefening. En Thal Larsen dacht dan aan "één sterke man . . . desnoods twee of drie." Besloten werd de oprichting van de BN ter kennis te brengen van de koningin, prins Bernhard, de regering, het hoofd van MG, het plaatselijke MG en de burgemeester.²⁷⁸ De voorstellen voor een krachtiger gezagsuitoefening zouden in een begeleidend schrijven worden verwerkt.

Nog diezelfde dag stuurde het voorlopige bestuur onder voorzitterschap van Gelderblom een adres aan koningin Wilhelmina. Dit adres was concreter van inhoud en stelliger van toon dan de nogal vaag idealistische nota van oprichting, die er was bijgevoegd.²⁷⁹ Beide stukken werden waarschijnlijk verzonden via de kanalen van het BI, waarvan kolonel Van Houten plaatsvervangend hoofd was.²⁸⁰

In het adres presenteerde de BN zich als bond van illegale werkers, "vertegenwoordigend alle landelijke georganiseerde groepen van het ondergrondse verzet aanwezig in het bevrijde gebied van Noord-Brabant". Op den duur zou de BN als zodanig "in het gehele gebied van Uw Koninkrijk" gaan optreden. Als belangrijkste doel van de bond noemde men het bijstaan van het MG, dat voor het oplossen van de talrijke problemen met name qua mankracht tekortschoot. De politie en het burgerlijk bestuursapparaat achtte men niet tot die zo noodzakelijke steun in staat; enerzijds omdat ze nog niet gezuiverd waren, anderzijds "door de aanwezigheid van een aantal functionarissen, die niet bepaald onvaderlandsch zijn, maar toch uit anderen hoofde niet tegen de zich thans voordoende moeilijkheden zijn opgewassen".²⁸¹

Het MG, in het adres aangeduid als "het nieuwe Nederlandsche gezag", moest volgens de adressanten versterkt worden door opneming van personen uit het bevrijde gebied "van de juiste gezindheid". De BN achtte zich bij uitstek geschikt om het MG te adviseren bij de aanwijzing van nieuwe medewerkers "op wier vaderlandsche gezindheid Uwe Majesteit staat kan maken". Het adres werd dan ook besloten met het verzoek "het daarheen te willen leiden, dat het Militaire Gezag opdracht verkrijgt, zich van dit apparaat (de BN, HT) te bedienen op de wijze, welke voor ons zwaarbeproeft vaderland de

²⁷⁷ Notulen BN d d 16 oktober 1944, p. 1-2, RIOD GOIWN 1A.

²⁷⁸ *Ibidem* p. 2-3.

²⁷⁹ Adres van BN aan H.M. de Koningin, d d 16 oktober 1944 -RIOD GOIWN, 1A, ook in -Bezit prins Bernhard map 10. Behalve voorzitter Gelderblom ondertekenden als 'gecommitteerden' Hockstra, Van der Holst en Voorwinde.

²⁸⁰ Gelderblom had op zijn laatst al op 25 september contact opgenomen met Van Houten om de NSF-gelden die hij beheerde (bijna een half miljoen gulden) aan te bieden ter financiering van de BS. Van dat aanbod werd dankbaar gebruik gemaakt. Zie Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 157-158. Oorlogsdagboek GSC-III, p. 194. Ook Hockstra stond in nauw contact met Van Houten: hij was al op 24 september op voorstel van Borghouts door hem benoemd tot coördinator van alle inlichtingendiensten van KP, OD en GDN, aldus Oorlogsdagboek GSC III, p. 191. Vgl. ook de wijze van verzending van de toelichting op dit adres.

²⁸¹ Adres van BN aan H.M. de Koningin d d 16 oktober 1944, -RIOD, GOIWN, 1A.

beste vruchten af zal werpen." Men bood zijn diensten dus aan, wees daarbij op één specifieke taak en liet de mogelijkheid van andere vormen van inschakeling van de BN door MG open. Het adres voorzag echter grote problemen als versterking van het MG zou uitblijven: "dan zal de slaphed voortduren en zijn woelingen niet ondenkbaar."²⁸²

In de dagen direct na de oprichtingsvergadering van de BN nam de druk uit leidende oud-illegale kringen om het MG te versterken nog verder toe. Dat menen wij tenminste te moeten concluderen uit de radicalere toon van twee stukken die kort na elkaar uitgingen. Het ene was een toelichting op het adres van de BN van de hand van Gelderblom, dat "Door bemiddeling van Z.K.H. Prins Bernhard" aan koningin Wilhelmina was gericht.²⁸³ Het andere was een brandbrief die de Commandant van de Stoottroepen in het Zuiden Borghouts aan de prins schreef.²⁸⁴ Gelderbloms toelichting van 18 oktober somde een groot aantal acute problemen (o.a. voedsel, brandstoffen, transport, werk) en klachten daarover op en gaf voor elk daarvan aan welke aanpak wenselijk was. De radicale en onmiddellijke toepassing van die "remedies" vergde zijn inziens terstond de inzet van "mensen die verantwoordelijkheid durven nemen", "pioniers". "Ongetwijfeld", zo liet hij daarop volgen, "schuilt hierin eer. gevaar, maar het gevaar bij slappe leiding is onvergelijklijk veel groter, omdat dit de volksopstand, de revolutie kan beteekenen."

Nog veel krassere taal bezigde Borghouts in zijn zeer geladen brief aan de prins van 17 oktober.²⁸⁵ Bij de oprichtingsvergadering van de BN daags tevoren was ook Borghouts aanwezig geweest, maar hij had zich in dat gezelschap, voorzover uit de notulen blijkt, niet geroerd. Blijkens de inhoud en de bijna wanhopige toon van zijn brief had die vergadering een tweeslachtige indruk op hem gemaakt. Enerzijds had hij daar blijkbaar ervaren dat zijn grieven door een groot aantal oud-illegale werkers, ook buiten de Stoottroepen, werden gedeeld. Anderzijds moet hij in de gematigdheid van de initiatieven van de BN teleurgesteld zijn geweest. Hij begon zijn brief immers aldus: "Mij zeker voelend, te spreken namens honderden, ja duizenden Nederlanders, goede Vaderlanders uit de tot dus verre bevrijde gebieden, richt ik mij in uiterste nood tot Uw Koninklijke Hoogheid."

Het regeringsbeleid met betrekking tot het bevrijde gebied en het functioneren van het MG achtte hij een mislukking: "tot mijn spijt moet het oordeelen een veroordeelen zijn." De "in-soldaten-uniformen gestoken burgers, sterke, minder sterke en slappe figuren" hadden er door hun onsamenvangende en tegenstrijdige beleidsdaden in de praktijk een chaos van gemaakt. "Wanneer dit het gekristalliseerde resultaat is van vier jaar gelegenheid tot nadenken en opbouwen, dan constateer ik, dat het overbrengen van de Nederlandsche Regeering naar Londen tevergeefs is geweest," zo stelde hij verbitterd vast.²⁸⁶ Dat in de bezettingstijd gegroeide verwachtingen aldus werden teleurgesteld, vond Borghouts nog niet zo erg; wat hij vreesde waren de nu dreigende verschrikkelijke gevolgen: "Ik kan er bij Uw Koninklijke Hoogheid niet genoeg de aandacht op vestigen, dat wanneer hier niet onmiddellijk krachtdadig wordt ingegrepen, iederen dag, ja ieder uur, een revolutie kan uitbarsten."²⁸⁷

Als oorzaak van dat acute revolutiegevaar zag de Commandant-Zuid dat nu, vier weken na de bevrijding "wij met versnelden pas terug gaan naar den tijd van vóór 10 Mei

²⁸² *Ibidem*.

²⁸³ Toelichting op het adres van de bond 'Nederland', aan H.M. de Koningin, d.d. 18 oktober 1944, -RIOD, GOIWN. 1A.

²⁸⁴ Brief van J. Borghouts (17/10).

²⁸⁵ *Ibidem*.

²⁸⁶ *Ibidem*, p. 1.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 2.

1940 En hoe onze inzichten verder mogen verschillen, hierover zijn allen het eens *dat nooit*” Aan die tendens tot restauratie (“Ik ben er *nog* van overtuigd, dat dit niet de bedoeling is”) zou onmiddellijk een halt moeten worden toegeroepen Anders zou de dood van “duizenden van de besten uit het Nederlandsche volk” voor niets zijn geweest “Dit ware een onuitwisbare schandvlek Wij zullen dit dan ook niet toestaan” Daarom smeekte hij de prins om doeltreffende maatregelen en eiste hij van de regering al het mogelijke te doen “om orde te scheppen in dezen chaos”²⁸⁸

Na deze hartekreten kwam Borghouts met concrete voorstellen en wensen Hij verzocht de prins deze direct “ter bevoegde plaats naar voren te willen brengen” Alweer duidelijk namens de voormalige illegaliteit sprak hij zijn volste vertrouwen uit in de prins “als onzen opperbevelhebber” en voegde daaraan toe “Wij zijn bereid onder Uw leiding te strijden Maar dan moeten wij ook ten volle overtuigd zijn, dat wij werkelijk strijden voor een prijs, die de moeite waard is om gewonnen te worden, nl een vrij en gezond Vaderland niet bedorven door de ziektekiemen, waardoor onze maatschappij en ons politieke leven was aangetast voor den oorlog”

Om de bestaande “mistoestanden” spoedig op te ruimen, stelde hij voor “alle” functionarissen van het MG onmiddellijk terug te roepen en tegelijkertijd voor iedere provincie een MG-man aan te stellen, te selecteren uit “de krachtigste persoonlijkheden” uit de “thans fungerende leden van het MG” en eventueel aan te vullen met “ander nog beschikbaar personeel” De nieuw aan te stellen militaire commissarissen voor de grote steden zouden ook echt ondergeschikt moeten zijn aan de pmc Deze nieuwe pmc-en moesten worden toegerust met “de meest uitgebreide bevoegdheden” op provinciaal en gemeentelijk terrein, zodat zij alleen voor de hele gang van zaken in hun provincie verantwoordelijk zouden zijn Elke pmc zou bijgestaan moeten worden door een “commissie, bestaande uit illegale werkers, welke adviezen over alle zich voordoende vraagstukken verstrekt”²⁸⁹

“De eerste en voornaamste taak” van dat versterkte MG zou moeten zijn om in het al bevrijde gebied en in elke nieuw bevrijde stad “over te gaan tot zuivering van het politie-apparaat en het personeel der overheidsinstellingen” Verder behoorden invoering van arbeidsplicht, “zuivering van het volk” en een krachtig en rigoureuus arrestatie- en interneringsbeleid tot de belangrijkste opgaven²⁹⁰

Nadat Borghouts de prins nogmaals bezworen had, dat de regering er direct van overtuigd moest worden dat “ogenblikkelijk ingrijpen een absolute noodzaak is”, besloot hij zijn lange brief met de verzuchting “Nu vragen wij nog om hulp Laat het niet zoo ver behoeven te komen, dat velen het geduld verliezen en zullen trachten zelf te redden wat te redden is, omdat dit onherroepelijk tot groote onheilen zou voeren”²⁹¹

Wij citeerden uitvoerig uit deze brief van de Commandant-Zuid van de Stoottroepen Dat deden wij omdat de denkbeelden en voorstellen die er in zijn vervat, kenmerkend zijn voor de gemoedsgesteldheid van een groot deel van de voormalige illegaliteit in de kritieke fase die een maand na de bevrijding was aangebroken Zoals wij verderop zullen zien, speelden Borghouts’ voorstellen bovendien een belangrijke rol in de verdere ontwikkeling van het MG-beleid Het is daarom zeer verwonderlijk dat de literatuur dit stuk tot nog toe veronachtzaamde, Van Ojen noch De Jong maken er melding van

²⁸⁸ *Ibidem* p 3

²⁸⁹ *Ibidem* p 4

²⁹⁰ *Ibidem* p 4 5

²⁹¹ *Ibidem* p 5

Laten wij tot slot van deze paragraaf proberen de balans op te maken en een antwoord te vinden op de vraag waardoor deze vrij plotselinge radicalisering verklaard kan worden. In tegenstelling tot Van Ojen en De Jong hebben wij ons consequent geconcentreerd op de behandeling van *alle* verschijningsvormen van de voormalige illegaliteit. Zo kunnen wij constateren dat in Eindhoven het initiatief tot oprichting van de BN in tijd ongeveer samenvalt met het vertrek van de Eerste Compagnie Stoottroepen. Sindsdien (begin oktober) namen in oud-illegale kringen de uitingen van ongerustheid toe over de chaos, over het snelle herstel van het oude bestuur en over het gebrek aan krachtig optreden door het Militair Gezag. Die ongerustheid lag dan ook ten grondslag aan de bundeling van oud-illegalen in de BN en aan hun roep om een met oud-illegale krachten versterkt MG. Het vertrek van de stoottroepen had blijkbaar de greep van voormalige illegalen op de gang van zaken in de stad verzwakt en de positie van de oude bestuurders verstevigd. Alleen bundeling en steun aan het tot dan toe nogal onbetekenende MG zou die ontwikkeling tot staan kunnen brengen.

Dat inzicht brak het vroegst door bij de gematigde, door Philips-academici overheerste leiding van de BN, die in haar verlangens aanvankelijk nog heel bescheiden was. De wensen en eisen van de Commandant der Stoottroepen Borghouts ter versterking van het MG waren heel wat radicaler. Dat lijkt niet uitsluitend terug te voeren op de ontstuijmering drang naar 'zuivering' en 'vernieuwing', die wij in KP- respectievelijk ST-kringen aantreffen. In tegenstelling tot de plaatselijke gezagsdragers en de leiders van de BN was Borghouts door zijn functie ook op de hoogte van de situatie buiten Eindhoven, in de rest van de corridor en bevrijd Oost-Brabant. De toestand daar, zo bleek hem uit eigen bezoeken en rapporten van KP-commandanten, was uit een oogpunt van gezagshandhaving meer dan bedroevend. In de bijlage van zijn brief somde hij enkele voorbeelden van wanbeleid door het MG op het platteland op.²⁹²

Buiten Eindhoven was de positie van het MG inderdaad bijzonder zwak. In de eerste maand na het begin van de bevrijding was bijna heel Oost-Brabant en een enkel aangrenzende stukje Limburg (Weert en omgeving) door de geallieerden veroverd. Op 17 oktober eindigde de verworpende slag bij Overloon.²⁹³ In dat hele, overwegend agrarische gebied beschikte het MG slechts over vaste militaire commissarissen in Helmond en Oss, te weten de majoors S.G.P. de Lange en H. Holtkamp. Hoewel deze ook het omringende platteland moesten bestrijken, kwamen zij daar naar het schijnt nauwelijks toe aan een effectief beleid. Verder was er nog majoor A.H. Stok, die als commissaris van het MG was verbonden aan het hoofdkwartier van de *Civil Affairs*-afdeling van het optrekkende Achtste Britse Legerkorps.²⁹⁴ Stok dook herhaaldelijk maar met grote tussenpozen op in allerlei stadjes en dorpen van Oost-Brabant en trof daar zijn maatregelen ten aanzien van het burgerbestuur. Maar er was daar vrijwel niemand die zijn status en bevoegdheden begreep. Ook andere MG-functionarissen immers, zoals kapitein J.A. Ruijs en majoor Van Dissel van de Dienst Grensbewaking, waren in dit gebied actief en namen hun eigen maatregelen, die die van Stok af en toe weer ongedaan maakten of op een andere manier doorkruisten.²⁹⁵

²⁹² *Ibidem*, bijlage.

²⁹³ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 1025. Zie ook Korthals-Altes/In 't Veld, *Slag in de schaduw. Peel/Maas 1944-45* (Venlo 1981).

²⁹⁴ *Overzicht MG*, 58 e.v. noemt hen niet in die kwalificatie, en is ook verder zeer onvolledig. Deze gegevens zijn ontleend aan de hierna geciteerde rapporten.

²⁹⁵ Rapporten van Stok en Ruijs over hun activiteiten in Oost-Brabant pal na de bevrijding bevinden zich in -AMG-, doos 9 (Geheim archief DMC-Noord-Limburg), mappen 249 en 250. Zie ook bijlage bij brief Borghouts (17/10).

De verwarring die het incidentele optreden van MG daar veroorzaakte, verergerde de bestuurschaos nog die in vele Oostbrabantse plaatsen al heerste. Zo treffen wij omstreken burgemeesters (aangebleven, teruggekeerd of nieuwe waarnemers) aan in de grotere gemeenten Deurne, Oss en Weert, maar ook in vele kleinere plaatsen. Valkenswaard, Maarheze, Veldhoven, Veghel, Lith, Megen, Zeeland, Gemert, Oploo, Erp, Bakel, Boekel en Mierlo kenden allemaal hun 'burgemeesterskwesie'.²⁹⁶ Het 'verzet', d.w.z. oorspronkelijke illegale werkers en de eromheen gegroeide schare van helpers voor het uitvoeren van de nieuwe bevrijdingstaken, had daar vaak meteen na de bevrijding het heft in handen genomen. Enige dagen of weken later arriveerde dan een MG-functionaris die de status quo sanctioneerde of daar verandering in bracht en weer vertrok. Hoe die beslissing ook uitviel, de inmiddels gegroeide tegenstellingen werden er meestal alleen maar door versterkt. Het verzet was in deze kwesties vrijwel steeds rechtstreeks betrokken en partij.²⁹⁷ Ook kwam het voor dat het plaatselijke verzet verdeeld was: een groep pro, een andere contra de burgemeester. Vaak speelden ook oudere dorpsstegenstellingen in deze partijschappen een rol.²⁹⁸

Als gevolg van het gebrek aan één algemeen aanvaard plaatselijk gezag kwam er ook daar geen beleid ten aanzien van arrestaties en zuivering van de grond. Al dan niet reeds tot BS omgevormde groepen – meest PAN, KP of OD – bleven tot diep in oktober op eigen gezag arresteren en interneren. Ze stelden zelf interneringscommissies in en lieten de op dit terrein veelal passieve burgerlijke bestuurders links liggen. Spanningen tussen burgemeesters en politie enerzijds en BS anderzijds waren dan ook aan de orde van de dag.²⁹⁹ Niet zelden betreurde het verzet het dat men de zittende burgemeester niet opzij mocht zetten en voerde men bewust een soort illegale obstructie.³⁰⁰

Zoals gezegd kende Borghouts (door zijn oud-illegale collega's werd hij nog steeds 'Peter' genoemd) deze toestand buiten Eindhoven uit eigen ervaring³⁰¹ en uit de talrijke klachten die met name over het MG op zijn hoofdkwartier binnenkwamen.³⁰² Hoewel deze 'dualiteit van de macht'³⁰³ zich ook in Eindhoven aftekende, was de situatie daarbuiten uit een oogpunt van gezagshandhaving ernstiger.

Tezelfdertijd, in de eerste helft van oktober, was in en buiten Eindhoven de vorming van stoottroepen volop gaande. De actieve verzetsmensen uit KP, RVV en OD zouden de

²⁹⁶ Rapporten van Stok en Ruijs, verder De Jong, *Koninkrijk*, X a, 652-653; Verslag BVG-Ravenstein-Oss, p. 9.

²⁹⁷ Vgl. bijv. Rapport OD-Erp door commandant H. Otten, d.d. 14 oktober 1944, -ACdK-NBr, doos 82 28.

²⁹⁸ Een verdeeld verzet treffen we bijv. aan in Deurne en Maarheze, aldus J.A. Ruijs, Rapport omtrent dienstverrichtingen van 14 september t m. 30 oktober 1944, d.d. 30 oktober 1944, -AMG, doos 9 (Geheim archief DMC-Noord-Limburg), map 249.

²⁹⁹ Verslagen van de toestand in diverse gemeenten, -ACdK-NBr, doos 82-33. Het verslag over de gemeente Zeeland meldt dat op 19 oktober een aantal stoottroepen der BS de burgemeester arresteerde. Op 22 oktober keerde deze weer terug. N.b. Zeeland was op 19 september bevrijd.

³⁰⁰ Verslag BVG-Ravenstein-Oss, p. 12-13: "Niet dat wij precies revolutionair zijn, maar het maken van schoon schip was na vier lange jaren van zwijgen zeker noodig ... deed ons dikwijls de noodzakelijkheid onder het oog zien om ook na den oorlog 'illegaal' te blijven."

³⁰¹ Rapport (over reis van Peter, Sjeff e a. langs St. Oedenrode, Veghel, Uden, Nijmegen, Oss en Schaijk op 28 en 29 september 1944), z.d., -ABS, nr 1230 (hierna geciteerd als **Rapport reis Peter**); Rapport van kapitein Ruijs, d.d. 30 oktober 1944, over activiteiten van Borghouts in Deurne, -AMG, doos 9 (Geheim archief DMC-Noord-Limburg), map 249.

³⁰² Bijv. brief van J. de Groot (edl. ST-Noord-Brabant), d.d. 13 oktober 1944, over toestand in Deurne, -ABS, doos ST-NBr-Zld, 1a, map 7.

³⁰³ Term ontleend aan Madjarian, *Conflicts, pouvoir et société*, 75-86, die spreekt van een "dualité des pouvoirs".

kern daarvan gaan vormen.³⁰⁴ Kort voor 22 oktober waren in bevrijd Brabant, d.w.z. in hoofdzaak het oostelijke deel, behalve de al ingezette Eindhovense Eerste Compagnie, nog drie compagnieën in opbouw: de tweede en vierde in Veghel en de derde in Eindhoven.³⁰⁵ De derde en vierde waren echter zelfs eind oktober nog niet op volle sterkte.³⁰⁶ De manschappen van de diverse groepen moesten vanuit hun plaats van illegale activiteit eerst in zogeheten 'concentratiepunten' (Eindhoven, Veghel) worden samengebracht en vervolgens getraind en uitgerust worden voor zo spoedig mogelijke inzet aan Waal- of Maasfront.

Het zal duidelijk zijn dat de onvrede onder oud-illegalen met de plaatselijke gezagssituatie het voor de stootroepvorming essentiële concentratieproces sterk bemoeilijkte. De plaatselijke verzetsgroepen voelden er weinig voor om hun woonplaats te verlaten, zolang zij vonden dat het gezag daar in verkeerde handen was of weer dreigde te komen. De door hen geschapen toestand op het terrein van de arrestaties van politiek verdachten zou, zo vreesden zij, weer ongedaan gemaakt kunnen worden en ook van de zuivering zou dan niet veel meer terechtkomen.

Als Borghouts in zijn brandbrief aan de prins en in minder mate Gelderblom in het BN-adres aan de koningin van revolutiegevaar spreken en bezweren dat een krachtiger optreden van een door de oud-illegaliteit geassisteerd MG de enige remedie daarvoor is, dan moet men dat tegen de hiervóór geschetste achtergrond zien. Er was inderdaad een kritieke situatie ontstaan en wel in die zin dat het meest militante deel van het voormalige verzet zich pas verder in de ST zou laten voegen, als er voldoende garantie zou zijn dat de gang van zaken bij arrestaties en zuivering niet of niet uitsluitend meer van de plaatselijke burgerlijke autoriteiten zou afhangen. En daartoe was een effectieve greep van een met oud-illegalen versterkt MG inderdaad het meest voor de hand liggende middel. In het andere geval zou er weliswaar geen revolutie uitbreken, maar wel zouden de ST niet van de grond komen en viel te vrezen dat het gezag van burgerbestuur en politie nog langer omstreden zou blijven. En dat alternatief was gezien de militaire situatie niet acceptabel.

Naar het schijnt hebben in deze materie de BNS prins Bernhard en van zijn staf met name majoor Van Houten het vurige pleidooi van Borghouts ondersteund. Op 9 oktober nog had Van Houten bij de prins geklaagd: "Van tijd tot tijd is de situatie in verschillende streken zoo verward, dat ik geneigd ben te wanhopen, dat wij ooit regelmaat en coördinatie tot stand brengen."³⁰⁷ De totstandkoming van een bundeling van de voormalige illegaliteit in de BN en de pleidooien van die kant en van Borghouts voor een grotere rol van het MG met actieve inschakeling van die oud-illegaliteit hadden de steun van de BNS en zijn staf, als zij er al niet nog actiever bij betrokken zijn geweest. Zoals geconstateerd verliep de verzending van het adres van de BN en de toelichting van Gelderblom daarop twee dagen later, immers zeer waarschijnlijk via de kanalen van het BI, dat tot 15 oktober in de persoon van Van Houten nauw met de Staf BNS verbonden was.³⁰⁸

Van Houten was het ook die op of kort voor 22 oktober de brandbrief van Borghouts voorlegde aan mr. L. de Bourbon, oud-OD-man en waarnemend burgemeester van Oss,

³⁰⁴ Instructie betreffende de organisatie van de Stoottroepen der BS, door Borghouts, d.d. 13 oktober 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld, doos 3, map 2.

³⁰⁵ Overzicht samenstelling Staf Commando Brabant der SNBS, d.d. 22 oktober 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld, doos 3, map 2.

³⁰⁶ Brief van Cdt. Brabant aan Cdt. Zuid, d.d. 25 oktober 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld, nr. 1a, map 28.

³⁰⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 156.

³⁰⁸ Vgl. de wijze van verzending, maar ook de uitnodiging daartoe in het geval van het zg. 'Eindhovens Adres' van 2 november 1944; zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 706-707. Volgens Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 154 werd Van Houten op 15 oktober ontheven van zijn functie bij het BI.

met het verzoek “den brief van Peter in meer leesbare taal om te werken tot een schrijven aan de Regeering.”³⁰⁹ Volgens dmc-Oss Holtkamp, die deze informatie van De Bourbon vernam, werd het MG in Borghouts’ brief zeer scherp aangevallen, omdat dit gezag werd uitgeoefend door buitenstaanders. Verder meldde Holtkamp dat ook De Bourbon van mening was dat het “binnen 8 dagen op revolutie zou uitdraaien, indien er geen verandering zou komen.”³¹⁰ Maar tot zo’n schrijven aan de regering is het, voorzover bekend, niet gekomen. Wel schreef De Bourbon nog op die 22e oktober een brief aan koningin Wilhelmina, met afschrift aan chef-staf MG generaal Kruls. De strekking daarvan kwam overeen met de brief van Borghouts, maar de inhoud en vooral de toon was een stuk gematigder: “Het Nederlandsche volk . . . vraagt niet – althans niet voor het ogenblik – om herstel van zijn democratische bestuursvormen. Integendeel, het vraagt in deze dagen om een sterke, duidelijke leiding met uitvoerige volmachten. Het juicht de instelling van het Militair Gezag van harte toe, het heeft echter ernstige bezwaren tegen het ondeskundig en versnipperd gebruik daarvan.” Verder bepleitte hij spoedige aanstelling van meer plaatselijke krachten als militair commissaris.³¹¹

Over Borghouts’ brandbrief wordt in latere stukken niet meer gerept; blijkbaar is hij niet verder verspreid. Wel veroorzaakten De Bourbons afgezwakte vertaling ervan en allerlei vermoedens over het origineel nog geruchten en beschuldigingen. Daarin was zelfs sprake van een poging tot staatsgreep door de top van de ST.³¹² Vooral de MG-leiding voelde zich stevig onder druk gezet of zelfs bedreigd door dit schot voor de boeg van Borghouts en de zijnen. Het was duidelijk dat de top van de ST, daarin gesteund door de staf BNS en de nieuwe BN, het MG op zijn koers wilde krijgen. De voormalige illegaliteit zou het MG helpen om de chaos te bedwingen als het MG haar reële invloed zou verschaffen om de dreigende restauratie te verhinderen.

2.2.4 Nijmegen en Zuid-Gelderland

In de Nijmeegse illegaliteit werd bij het naderen van de bevrijding enige coördinatie tot stand gebracht tussen de LO, de KP en de OD; een RVV-groep was er hier niet.³¹³ Na wat verwarring in de districtsleiding van de OD werd de samenwerking vergemakkelijkt doordat diverse voormannen uit de LO tevens deel gingen uitmaken van de OD-top. Zo werden de werkzaamheden van districtscommandant A.I. Stoppelaar Blijdestein, die blijkbaar de oorspronkelijke OD-groep vertegenwoordigde, waargenomen door zijn chef-staf F. van Burken (‘Van de Velden’; ‘Von Kleist’), die zowel in OD als LO belangrijk illegaal werk had verricht.³¹⁴ De coördinerende activiteiten bestonden uit het opstellen van lijsten van na de bevrijding te arresteren personen, het verspreiden van een gestencil

³⁰⁹ Brief van dmc-Oss Holtkamp aan pmc-Noord-Brabant ir. J.B.G.M. ridder de van der Schueren, d.d. 22 oktober 1944, -AMG, doos 4661 (PMC-NBr), map 555.

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ Geciteerd door Henri Theunissen, Verslag van een onderzoek naar de gemeente Oss, p. 1, -CBZ, map ‘s-Hertogenbosch; het betreffende stuk bevindt zich in GA-Oss, Collectie Oorlogsdocumentatie.

³¹² Brief van Van Bijnen (‘Frank’, de LSC in bezet gebied) aan “Johnny” (bedoeld is blijkbaar Tonny, de staf-chef van Borghouts, J.C. Gerritsen), d.d. 2 november 1944, filmafdruk, -SMG-BS, doos 801-T, map 127: “Dat van die staatsgreep vind ik the best joke of the season. Ik zie je al bezig, alsmaar staat grijpend. Kerel nog aan toe, waartoe zijn we gekomen”.

³¹³ Eerdere studies over de machts- en gezagsverhoudingen in de frontstad Nijmegen zijn Termeer, *Nijmegen frontstad* en Termeer, ‘Overheid’, 49-61.

³¹⁴ Beknopt verslag door de kapiteins der staatspolitie A.I. Oerlemans en B.W. van Mourik Brockman, -GA-Nijmegen, Archief van de Oorlogsdocumentatie-commissie (AODC), nr. 244; Verslag door mr. P.I.J.M. van der Velden, -GA-Nijmegen, AODC, nr. 203.

pamflet waarin "de samenwerkende illegale organisaties" de Nijmegenaren oproepen om de ronselpartijen voor het graven van stellingen te weerstaan,³¹⁵ en een poging om contact op te nemen met autoriteiten van gemeente en politie. Dat laatste vond rond Dinsdag plaats en had ten doel om een gezagsvacuum te voorkomen. De betreffende autoriteiten – wie het waren weten wij niet – gaven echter niet thuis. Het verslag van de KP vermeldt: "Als nu niet ter tijd wesende (!), sic (!), bleek echter geen dezer heren geneigd tot enige bespreking. Er werd zelfs verzocht om 'in onze notulen' (!) .. de namen van de betrokkenen te willen verwijderen."³¹⁶ Met name dat verzoek geeft een goede illustratie van de afstand tussen de legale en de illegale 'wereld'.

De bevrijding van Nijmegen en het veroveren van de strategische Waalbruggen kostten zes dagen hevig oorlogsgeweld, honderden doden en verwoestten een groot deel van wat er na het zware februari-bombardement van dat jaar (ruim 800 doden) nog van het stadshart was overeind gebleven. In mei 1945 zou Nijmegen na Rotterdam de zwaarst getroffen stad van Nederland blijken. Nog gedurende een half jaar na zijn bevrijding bleef Nijmegen als meest noordelijk gelegen frontstad onderhevig aan veelvuldige Duitse granaatbeschietingen, die in totaal nog ongeveer 700 burgers het leven zouden kosten. Men was vrij, maar de realiteit van de oorlog was dichterbij dan ooit en veilig voelde men zich nog geenszins.

Vanaf het moment dat bepaalde delen van de stad waren bevrijd (vanaf zondag 17 september), begonnen daar aanwezige leden van verzetsgroepen en OD en talrijke helpers uit de bevolking met het arresteren van hun inziens *deutschfeindliche* elementen, onder wie ook politiemensen; van vaste richtlijnen of centrale leiding was daarbij geen sprake. Ook bestond er tot 20 september geen contact tussen de OD-leiding en de plaatselijke politie-autoriteiten.³¹⁷

In Nijmegen bevond zich behalve de gemeentepolitie sinds 1943 het door de bezetter vanuit Den Haag verplaatste directoraat-generaal van Politie (staatspolitie). Beide apparaten genoten bij de ondergrondse groepen in het algemeen weinig achting. Zo werd praktisch de gehele leiding van het directoraat-generaal in KP-kringen als 'fout' beoordeeld.³¹⁸ Direct na de bevrijding heerste er bovendien zowel bij de gemeente- als bij de staatspolitie grote verwarring. In verband met de krijgsverrichtingen was een deel van het personeel niet aanwezig en van de op hun post gebleven verantwoordelijke functionarissen ging weinig of geen leiding uit. Het grootste deel van de bewapende staatspolitie had bovendien zijn wapens aan de OD afgegeven.³¹⁹

Temidden van de heksenketel van de bevrijding vond op 20 september een bijeenkomst plaats van geallieerde en gemeentelijke autoriteiten, die tot doel had de eerste orde in de chaos te scheppen. Voor de gemeente waren daar aanwezig loco-burgemeester mr. P.I.J.M. van der Velden en de inspecteurs der gemeentepolitie H. Heygele en B. Buiting, voor de staatspolitie de kapiteins A.I. Oerlemans en B.W. van Mourik Brockman. De OD werd vertegenwoordigd door de stadscommandant kapitein J.F. Janssen. Ter vergadering stelde de toegevoegde officier van de chef-staf MG, tevens *Civil Affairs officer*, kapitein

³¹⁵ -GA-Nijmegen. Collectie Kuin, nr. 3.

³¹⁶ Verslag KP Nijmegen, p. 19. -GA-Nijmegen. Collectie Broekkamp. Er had blijkbaar wel een eerste contact plaats gehad ten huize van G.J.M. van Swaaij ('Raymond'), vertegenwoordiger van de gewestelijke staf van de Limburgse LO waartoe Nijmegen behoorde. Overigens had Stoppelaar Blydestein, de vroegere OD-chef, al eerder wel contact gehad met Van der Velden over diens burgemeesterschap na de bevrijding, vgl. Verklaring Van der Velden, -GA-Nijmegen, AODC, nr. 203.

³¹⁷ Beknopt verslag Oerlemans en Van Mourik Brockman, -GA-Nijmegen, AODC, nr. 244.

³¹⁸ Verslag KP-Nijmegen, p. 19, -GA-Nijmegen, Collectie Broekkamp.

³¹⁹ Beknopt verslag Oerlemans en Van Mourik Brockman, -GA-Nijmegen, AODC, nr. 244.

jhr. drs. H.J.R.R. Melville van Cambee, Van der Velden aan als waarnemend burgemeester. Oud-burgemeester mr. J.A.H. Steinweg bevond zich immers in het nog bezette Tilburg. Verder werd afgesproken dat de OD de aangehouden NSB-ers voorlopig zou opbergen, omdat van de kant van de gemeentepolitie onvoldoende personeel beschikbaar was.³²⁰

Daags daarna, op donderdag 21 september, arriveerde de dmc-Nijmegen, de uit de Unilever-top afkomstige ir. A.F.H. Blaauw. Blijkens een latere brief aan generaal Kruls was hij bij aankomst nagenoeg onkundig van de ondergrondse organisaties in Nederland. Hij wist slechts van het bestaan van de OD; van KP, LO en PAN had hij nog nimmer gehoord.³²¹ Welnu, dat verklaart waarom hij voor het contact met de plaatselijke illegaliteit OD-man J.W. Feitsma aanstelde. Verder bepaalde Blaauw al meteen dat de nog steeds arresterende OD-ers voortaan voorzien moesten zijn van armbanden die door het MG waren afgestempeld. De leiding van die arrestaties, zo stelde hij conform de officiële MG-instructies vast, zou moeten berusten bij de gezuiverde politie onder leiding van de inmiddels weer opgedoken commissaris van politie J.Th. Veltman (deze was al in september 1941 door de bezetter ontslagen). De zuivering van de politie tenslotte zou door de leidende politiefunctionarissen aangepakt moeten worden.³²² In de volgende dagen namen de dmc, de OD-leiding en diverse geallieerde en gemeentelijke functionarissen hun intrek in het gebouw van de St. Annastichting.

Blijkbaar slaagden het MG en het burgerbestuur er in die fase al in om de gang van zaken in de stad enigszins naar hun hand te zetten. Want nog geen week later, op 27 september, deden negen "vertegenwoordigers van de Verzetsorganisaties in Nijmegen" onder leiding van Van Burken aan dmc Blaauw een memorandum toekomen, waarin op een grotere invloed van die organisaties werd aangedrongen. De vertegenwoordigers van LO (J. van Groenestijn, mr. H. Achterbergh, B. Companjen, J. Dijker, dr. V. Beermann en G.J.M. van Swaaij), OD (Van Burken, G. Niemeijer) en KP (H. Brouwers) constateerden daarin "tot hun leedwezen en bezorgdheid . . . dat naar het schijnt, pogingen in het werk worden gesteld, het bestaan en de werkzaamheden van bovengenoemde organisaties voor de toekomst volledig te elimineren." En dat was naar hun inzicht ongewenst omdat "de krachten die zich in deze organisaties hebben verzameld en ontwikkeld, beslist niet gemist mogen en kunnen worden voor een gezonde en hechte opbouw van ons vaderland." Zij vroegen Blaauw dan ook om een onderhoud.³²³

Of dat onderhoud heeft plaatsgevonden, weten wij niet. Als dat wel het geval is geweest, dan heeft het in elk geval niet het gewenste resultaat opgeleverd. In de dagen die volgden ondernam men immers acties die bij een positieve houding van Blaauw niet nodig waren geweest. De volgende dag, op 28 september 1944, richtten dezelfde negen personen plus ir. J.J.A. Janssen (LO en KP), mej. N. Peters (LO) en A. Poelen (LO en KP) een vertegenwoordigend orgaan van de illegale organisaties op met de dreigende naam Raad van Ondergrondse Actie (ROA). Het dagelijks bestuur bestond uit Van Burken, Groenestijn en Beermann.

Als eerste en blijkbaar meest noodzakelijke daad, besloot men tot de aanwijzing van

³²⁰ Kort verslag van een op 20 september 1944 in Nijmegen gehouden vergadering van de hoofden van gemeentelijk diensten, geallieerde autoriteiten en leden van de Ordedienst, -GA-Nijmegen, Archief van de Secretarie, nr. 19-5896.

³²¹ Brief dmc Blaauw aan CSMG Kruls, d.d. 14 maart 1945, -AMG, doos 221 (Staf. Secretariaat), map M-00-III.

³²² Beknopt verslag Oerlemans en Van Mourik Broekman, -GA-Nijmegen, AODC, nr. 244.

³²³ Memorandum van vertegenwoordigers van de verzetsorganisaties in Nijmegen aan Majoor Blaauw, d.d. 27 september 1944, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 5.

vertegenwoordigers “in de verschillende, door het Civiele Gezag te benoemen Zuiveringscommissies”, namelijk voor ambtenaren, voor politie en voor onderwijs.¹²⁴ Hun grieven concentreerden zich blijkbaar op het tot dan toe achterwege blijven van een zuivering van de organen van het burgerlijke bestuur. Wellicht was de directe aanleiding voor de oprichting van de ROA zelfs gelegen in een instructie die burgemeester Van der Velden die dag aan zijn hoofden van dienst had toegezonden. Daarin werd het personeel opgeroepen om zich te melden. “Ik vertrouw erop”, zo besloot Van der Velden zijn brief, “dat elk zijn nationale plicht zal vervullen en het nemen van bijzondere maatregelen achterwege kan blijven.”¹²⁵ Daarmee leek de zuivering van gemeentepersoneel van de baan. Toch verzond de kersverse ROA nog dezelfde dag aan Blaauw een lijst met namen van een vijftigtal ambtenaren die tijdens de bezetting in hun werk de LO-activiteiten hadden ondersteund.¹²⁶ Blijkbaar had men de hoop nog niet opgegeven dat Blaauw alsnog het overheidspersoneel zou zuiveren en door de illegaliteit betrouwbaar en geschikt geachte ambtenaren op hun plaats zou zetten.

Op 29 september kreeg ROA-voorzitter Van Burken in zijn hoedanigheid van OD-leider tweemaal bezoek van buiten Nijmegen. De eerste bezoeker was de Commandant-Zuid van de Stoottroepen Borghouts en de andere ir. Th P. Tromp, die als hoofd van de GDN door de prins naar Nijmegen was gezonden met een “intelligence-opdracht”. Tegenover beide bezoekers deden Van Burken en zijn staf hun beklag over de gang van zaken op het terrein van het burgerlijk bestuur. Burgemeester Van der Velden, commissaris van politie Veltman en met name kapitein van politie Heygele werden door hun houding zowel tijdens de bezetting als sinds de bevrijding niet geschikt geacht als leidinggevende functionarissen, zeker niet in de ontreddering van dat moment. Juist zulke functionarissen waren nu doende de leiding over te nemen en de illegale werkers “langzamerhand uit (te) rangeeren.”¹²⁷ “Men eischt,” aldus de weergave van Tromp, “allerm minst, dat de hoge functionarissen uit de gelederen der illegale werkers worden gerecrueteerd, doch men meent te moeten verlangen, dat zulke functionarissen personen dienen te zijn, die door houding en karakter in alle opzichten vertrouwen wekken.”¹²⁸

Tromp adviseerde hun zich met hun wensen eerst tot dmc Blaauw te wenden, en als dat geen resultaat had, direct tot de staf van de BNS, prins Bernhard. Zelf zou hij intussen de prins en majoor Van Houten op de hoogte stellen. In zijn brief aan de prins vroeg Tromp hem zo spoedig mogelijk een bezoek aan Nijmegen te brengen.¹²⁹ Tegen dmc Blaauw hadden de oud-illegalen geen bezwaren. Toch verwachtten zij blijkbaar weinig van zijn bemoeienis, want zij gaven Tromp een brief voor de prins mee, waarin de ROA om een bespreking vroeg met een vertegenwoordiger van zijn staf over “bepaalde desiderata” ten aanzien van “hun verhouding tot zekere organen van het Plaatselijk Burgerlijk Bestuur.”¹³⁰

Intussen kwam er, naar het schijnt, in de situatie op arrestatiegebied en de daarmee nauw verband houdende kwestie van de politiezuivering maar heel geleidelijk enige

¹²⁴ Kort verslag van de vergadering op 28 september ter oprichting van de ROA -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 5

¹²⁵ GA-Nijmegen. Archief van de Secretarie, nr. 19-5901

¹²⁶ -GA-Nijmegen, Collectie Oorlogsdocumentatie (COD), nr. 7255

¹²⁷ Brief van Tromp aan prins Bernhard, d.d. 30 september 1944. GA Nijmegen. Collectie Kuin, nr. 7

¹²⁸ *Ibidem*

¹²⁹ *Ibidem*

¹³⁰ Brief van ROA aan Z.K.H. prins Bernhard, opperbevelhebber van de NBS, d.d. 29 september 1944, -GA-Nijmegen. Collectie Kuin, nr. 7

verbetering. Begin oktober waren er al meer dan 1500 arrestanten.³¹¹ Pogingen om uit de arrestatieploegen en uit de OD mensen naar de hulppolitie over te hevelen, werden sterk bemoeilijkt doordat de betrokkenen als gevolg van de desolate toestand en het uitblijven van betaling terugkeerden naar hun gezinnen. Van de 300 personen die de OD nog overhad (de oorspronkelijke sterkte bij de bevrijding was 1000 man), hadden er zich begin oktober pas 30 voor de hulppolitie aangemeld. Ook de gebrekkige zuivering en de bijgevolg slecht gebleven roep van de politie weerhielden hen daar blijkbaar van.³¹²

Dat laatste probleem werd ook naar voren gebracht door KP-leider Brouwers, toen Commandant-Zuid van de Stoottroepen Borghouts hem op 29 september bezocht. Door KP-ers gearresteerde politiek verdachten, onder wie een politieman, waren door de politie weer vrijgelaten, zo klaagde hij. Borghouts voorzag Brouwers van een exemplaar van zijn op 25 september uitgevaardigde, zeer ruime arrestatieregeling en drukte hem op het hart alle daarin genoemde categorieën te arresteren, desnoods voor de tweede keer, en hen niet weer vrij te laten tenzij op last van het MG. Verder gaf de Commandant-Zuid zowel Brouwers als Van Burken opdracht om vóór 6 oktober KP-ers en geschikte vrijwilligers uit de OD te recruteren voor de oprichting van een Gelderse compagnie stoottroepen. De rest van de OD, meest ingezet voor bewakingstaken, moest op korte termijn worden omgevormd tot een geregelde eenheid bewakingstroepen van de BS.³¹³ Ook die instructies zullen het bemannen van de hulppolitie hebben bemoeilijkt.

Met de organisatie van het kader van die BS werd in elk geval haast gemaakt. Al begin oktober was de staf der NBS in district 7 geformeerd. Van Burken (OD) was districtscommandant, Beermann (LO) zijn adjudant en ir. Janssen (KP) zijn chef-staf. Verbonden aan deze staf was de afdeling politieke recherche der BS. De opsporing en aanhouding van politiek verdachten, die eerder door zelfstandig opererende arrestatieploegen geschiedde, werd zo geleidelijk aan onder de vleugels van deze afdeling politieke recherche der BS gecoördineerd. Vooralsnog werkte deze afdeling geheel gescheiden van de nog niet gezuiverde plaatselijke politie.³¹⁴

Met de zuivering van de politie wilde het tot begin oktober niet erg vlotten. Dmc Blaauw had inspecteur der staatspolitie Van Mourik Broekman in zijn staf opgenomen en opgedragen om het personeel van het directoraat-generaal van Politie te zuiveren; maar dat was gezien de omvang van dat korps (662 personen) een hele opgave. Begin oktober waren al 78 functionarissen geschorst of gestaakt. Toch was dat nog niet de helft van het totale aantal dat uiteindelijk als gevolg van voorlopige zuiveringsmaatregelen verwijderd zou worden.³¹⁵ Bij de gemeentepolitie daarentegen moest de zuivering eigenlijk nog beginnen; een zuiveringscommissie was er nog niet. De verantwoordelijke man, commis-

³¹¹ H.P. Linthorst Homan (hoofd Sectie I MG). Rapport inzake bezoek aan Nijmegen op 6 en 7 oktober 1944, -AMG, Staf, Sectie I, doos 7, map 1020 (hierna geciteerd als **Rapport Homan (7/10)**).

³¹² Brief Tromp aan BNS, d.d. 30 september 1944, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 7; Verslag F.J.II. Snijders (hoofd Sectie II MG) aan CSMG betreffende bezoek aan Nijmegen op 10 oktober 1944, d.d. 18 oktober 1944, -AMG (Sectie II), doos 376, map 1216 (hierna geciteerd als **Verslag Snijders (10/10)**); Rapport van 2e luitenant Chr. Navis van de Staf BNS, d.d. 2 oktober 1944, -ABS, doos gewest 7, organisatie 1a, map 2.

³¹³ Rapport reis Peter

³¹⁴ Commandant NBS-district 7 aan dmc Blaauw, opgave staf NBS-district 7, d.d. 14 oktober 1944, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 7. Aan deze politieke recherche waren verbonden N.J. de Vries (cdt), N. van der Pool (verbindings-officier), G.I.I.J.M. Peijnenburg (onder-cdt) en mr. J.M.L.Th. Cals als juridisch adviseur.

³¹⁵ Verslag Snijders (10/10) meldt dat er in Nijmegen bij het Directoraat 57 functionarissen waren geschorst en 21 gestaakt. Volgens een brief van directeur-generaal van Politie A.I. Oerlemans aan minister van Justitie, d.d. 23 februari 1945, (-AMG, Staf, Sectie III, doos 15, map 130) waren er van het Nijmeegse personeel van het Directoraat-Generaal (662 personen) 136 niet teruggekeerd, 106 geschorst, 32 gestaakt en 40 (arbeidscontractanten) ontslagen.

Aan de terugkeerenden in een verwoest dorp

De oorlog, in zijn wild geweld,
joeg door de lage landen,
heeft stad en dorp en zaat geveld,
geblakerd met zijn branden.

Wat is er over van het land
waarin gij werd geboren?
Geteisterd door den wreedsten brand
tot asch en graf herboren.

Gij staat verbijsterd op het puin
van zooveel hoop en droomen;
gij zoekt uw huis, gij zoekt uw tuin,
de bloesems aan uw boomen.

En gij benijdt der anderen staat
die have en goed behielden,
en het zijn afgunst, nijd en haat,
die het wonde hart bezielden.

Dan hoort gij, schuchter en ontroerd,
een vogel, die gaat zingen,
een klank, een stem, die u vervoert
tot den oorsprong van de dingen.

“Er is geen nacht, die eeuwig blijft,
want eenmaal daagt de morgen,
er is geen weedom, die beklijft,
doch draagt elkanders zorgen.

Weest één in vreugde en in leed
en slaat de handen samen,
dan zingt, en eerder dan ge't weet,
de vogel aan uw ramen.

Eens zal, wanneer gij samenhoudt,
uw ramp ten goede keeren,
slechts die zijn huis in liefde bouwt
bouwt op den grond des Heeren.”

saris van politie Veltman, vond andere taken – en die waren er in deze toestand natuurlijk volop – blijkbaar urgenter.

Ten aanzien van de zuivering van het gemeentepersoneel had burgemeester Van der Velden aanvankelijk, zoals wij zagen, een wel zeer lankmoedige houding aangenomen. Blijkens een later verslag had dmc Blaauw de indruk dat de “burgerautoriteiten veelal geneigd (waren) de kool en de geit te sparen”. Al dan niet daartoe aangespoord door de klachten van de ROA, had Blaauw voor de zuivering van het burgerlijke bestuursapparaat inmiddels adviescommissies ingesteld.³³⁶ Het enige uiterlijke teken van activiteit op dit gebied wordt gevormd door een bekendmaking in de weer verschijnende *Gelderlander* dat de meest apert ‘foutie’ functionarissen, zoals NSB-burgemeester M. van Lokhorst, zijn NSB-wethouders, enkele hoofden van dienst en een tiental anderen waren verwijderd.³³⁷

Op 6 oktober werden burgemeester Van der Velden en dmc Blaauw ieder apart bezocht door het hoofd van Sectie I (Binnenlands Bestuur) van MG, mr. Linthorst Homan. Deze noteerde zijn indrukken in telegramstijl in een uitvoerig rapport aan Kruls.³³⁸ Volgens Homan typeerde Blaauw de burgemeester als “zwak en te meegaande . . . en kennelijk niet opgewassen tegen de waarlijk benaide situatie.” Het gemeentebestuur verweet hij “uitermate slap optreden”. Met betrekking tot de persoon van de burgemeester was, aldus de klacht van de dmc, sprake van grote teleurstelling bij grote groepen der bevolking en bij “vele leden der versch. verzetsorganisaties zelfs (van) groote ontstemming.” De bezwaren van de ROA waren dus wel degelijk tot hem doorgedrongen. Naar aanleiding van een gesprek eerder die dag met Van der Velden noteerde Homan: “Burg maakt op mij vage indruk, zeker niet flink.” Toch besloot hij Van der Velden als burgemeester voorlopig nog te moeten handhaven om er intussen achter te komen of de klachten gegrond waren en om een geschikte opvolger te vinden. Dus gaf hij Blaauw opdracht om “onverwijld” nader te onderzoeken hoe de stemming ten aanzien van de burgemeester bij andere bevolkingsgroepen was. Aan ROA-representant Beermann, die bij het gesprek met Blaauw werd betrokken, verzocht hij “aan M(ilitaire) C(ommissaris) bezwaren onverwijld op schrift en gemotiveerd in te dienen.”³³⁹

Aan dat verzoek voldeed de ROA terstond. Nog dezelfde dag ontving Blaauw een brief, namens de ROA ondertekend door voorzitter Van Burken.³⁴⁰ Daarin spraken de oud-illegalen hun ongerustheid en die van grote groepen van de Nijmeegse bevolking uit over het weer in functie treden van het oude college van Burgemeester en Wethouders. Ook de wethouders Beukema, Kalwij en Van der Wagt, die in april 1943 ontslag hadden genomen, waren immers teruggekeerd. Tegen de wethouders en speciaal mr. Van der Velden, de waarnemend burgemeester, voerden zij aan, dat hun gedrag in de bezettingsjaren “de verzetsgeest onvoldoende vermocht te inspireren” en dat zij bijgevolg niet het volledige vertrouwen van de bevolking genoten.³⁴¹ Een analoge situatie bestond volgens de ROA in de leiding van het gemeentelijke politieapparaat. Ook meende men dat het

³³⁶ Rapport Homan (7/10)

³³⁷ *De Gelderlander* van 5 oktober 1944

³³⁸ Rapport Homan (7/10)

³³⁹ *Ibidem*

³⁴⁰ Brief van F. van Burken (namens ROA) aan dmc Blaauw d.d. 6 oktober 1944, -AMG, PMC-Gelderland doos 24 map 263

³⁴¹ *Ibidem* als bijlagen waren bij de brief gevoegd een verklaring van een lid van het gemeentepersoneel en een bericht uit de *Provinciale Gelderische en Nijmeegsche Courant* van 11 augustus 1942 implicerend dat Van der Velden het gemeentepersoneel verplicht respectievelijk aanbevolen had propagandabijeenkomsten van het Nederlands Arbeidsfront (NAF) bij te wonen

college van B&W onvoldoende was opgewassen tegen de chaotische toestanden in de stad. Dat was des te zorgelijker, aldus de oud-illegalen, omdat "de voorhande situatie wordt uitgebuit door bepaalde agitatorische elementen die, gebruik makend van de beproevingen der burgerij, trachten hun eigen doeleinden te verwezenlijken, daarbij geen enkele waarborg biedend voor het onderhouden van de in Nederland gewenste gezagsverhoudingen." Daarom vonden zij "het optreden van een zeer krachtig gezag" een eerste vereiste.³⁴²

Om al die redenen werden nog in dezelfde brief voorstellen gedaan voor de samenstelling van een nieuw burgerlijk bestuurscollege. De ROA stelde zich daarbij garant voor de vaderlandse houding en de verbondenheid met de stad van de voorgestelde personen. Als burgemeester stelde de ROA voor de in 1943 ondergedoken directeur van de gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon mr. Ch.M.J.H. Hustinx. De andere aanbevolenen waren mr. J.Ph.M. van Campen, directeur van een ijzerhandel, de vroegere leider van de Nederlandse Unie ter plaatse mr. C.J.A.M. ten Hagen, de HBS-directeur dr. J.G.M. Moormann, allen katholiek, en de protestants-christelijke ir. G.M. van Dijk. Ten Hagen, Moormann en Van Campen hadden in het verzet een actieve rol gespeeld.³⁴³

Maar dmc Blauw ging niet over één nacht ijs. In de ROA-klacht alleen vond hij niet voldoende aanleiding om Van der Velden van zijn functie te ontheffen. Wel overwoog hij Hustinx aanvankelijk als zijn opvolger in de functie van dmc-Nijmegen, "achter de stoel van Van der Velden", zoals hij het later uitdrukte.³⁴⁴ De klachten bleven echter aanhouden. Op 8 oktober bezocht de BNS, prins Bernhard Nijmegen en bij die gelegenheid veegde hij Van der Velden en Veltman blijkbaar stevig de mantel uit.³⁴⁵ Op 9 oktober ontving Blauw ook van zes katholieke prominenten een brief met de uitspraak dat, zijn vroegere verdiensten niet te na gesproken (Van der Velden had al zo'n twintig jaar voor de RKSP in gemeenteraad en gemeentebestuur gezeten), "de heer Van der Velden en de andere benoemde personen . . . niet die krachtige figuren zijn met het noodige inzicht in de eisen van den nieuwen tijd, die het zoo zwaar geteisterde Nijmegen behoeft."³⁴⁶

Op 13 oktober besloot Blauw de knoop door te hakken. In de afgelopen week, zo constateerde hij in een brief aan Linthorst Homan (hoofd Sectie I MG) over de positie van de burgemeester,³⁴⁷ was er sprake geweest van "groeiende teleurstelling onder de bevolking in het algemeen, maar vooral volkomen gebrek aan initiatief en leiding . . . tesamen met symptomen van inefficiency van gemeentelijke diensten en personeel, waarin geen actie werd ondernomen." Dat had hem tot de conclusie gebracht dat een benoeming van Hustinx tot dmc onvoldoende zou zijn, omdat hij verwachtte dat het MG spoedig weer zou verdwijnen. Daarom had hij besloten, na advies van de "illegale organisatie" en anderen die zich tijdens de bezetting krachtig hadden opgesteld, onder wie geestelijken en arbeidersvertegenwoordigers, om terstond op eigen gezag Hustinx tot tijdelijk burgemeester te benoemen. Van der Velden bleef aan als wethouder, want de

³⁴² *Ibidem.*

³⁴³ *Ibidem.*

³⁴⁴ Brief van dmc Blauw aan CSMG, d.d. 8 oktober 1944, -AMG, PMC-Gelderland, doos 24, map 263; Brief van dmc Blauw aan hoofd Sectie I MG, d.d. 13 oktober 1944, -AMG, Sectie I, doos 13, map 12.00.

³⁴⁵ Het bericht van zijn bezoek meldt *De Gelderlander* van 9 oktober 1944. De schrobbering wordt vermeld door de toen waarnemende gemeentesecretaris, aldus Verslag interview met mr. J.I.M. Meddens, d.d. 21 december 1973, afgenomen door Wil Klaassen en Jan van Oudheusden, -CBZ, map Nijmegen.

³⁴⁶ Brief van J.Ph.M. van Campen, F.H. Biessels, mr. P.C.J. Terheggen, dr. A.J.M. Cornelissen, Th.W.J. van Steen en E.J.W.M. Vemer aan dmc Blauw, d.d. 9 oktober 1944, -AMG, PMC-Gelderland, doos 2, map 21.

³⁴⁷ Brief van dmc Blauw aan Linthorst Homan, d.d. 13 oktober 1944, -AMG, Sectie I, doos 13, map 12.00.

zittende wethouders konden door MG niet afgezet worden en vervangen door anderen. Blaauw had zo'n vervanging kennelijk wel overwogen.³⁴⁸

Wie nog wel werd vervangen, was commissaris van politie Veltman. De ernstige twijfels omtrent zijn persoon stonden samenwerking met de voormalige illegaliteit in de weg en daardoor kon hij zijn werk niet behoorlijk doen. De inmiddels binnengekomen bewijzen voor diens "zeer slappe houding tijdens de bezetting" waren voor Blaauw voldoende aanleiding om hem onmiddellijk in zijn functie te staken.³⁴⁹ Veltman zou worden opgevolgd door inspecteur van politie Oerlemans, die al tijdelijk hoofd was van de staatspolitie in bevrijd Gelderland. Ook hij was door de ROA gesuggereerd, maar stemde pas toe, toen aan zijn voorwaarde was voldaan, dat de hele politieke recherche van bevrijd Gelderland dan onder zijn leiding zou komen.³⁵⁰

Op zaterdag 14 oktober werden in de plaatselijke dagbladen, *De Gelderlander* en het *Nijmeegsch Dagblad*, beide mutaties in de leiding van het burgerlijk bestuur bekend gemaakt. De werkelijke achtergronden en de aanzienlijke rol van de voormalige illegaliteit daarbij werden echter verhuuld.³⁵¹ In feite had Blaauw de meeste wensen van de ROA immers ingewilligd. De 'oude' leiders van burgerlijk bestuur en politie noemde hij vele jaren later "blinde herstellende, die naoorlogse invloed van de voormalige illegaliteit volledig afwezen."³⁵² Hen had hij aan de kant gezet en vervangen door personen die voor nieuwe ideeën openstonden en vooral bereid waren met de voormalige illegaliteit rekening te houden, samen te werken en deze in te schakelen. In beide gevallen was het motief voor de vervanging dat de 'oude bestuurders' de zo hoognodige samenwerking tussen overheid en politie enerzijds en oud-illegaliteit anderzijds in de weg stonden, en daarmee de vestiging van één algemeen aanvaard gezag. Met name doordat de teruggekeerde gezagsdragers de zuivering van hun personeel niet serieus aanpakten, bleven de apparaten van het burgerlijk bestuur en de politie door de oud-illegalen en een aanzienlijk deel van de bevolking gewantrouwd.

Een goed voorbeeld daarvan was de uiteindelijk op 9 oktober door commissaris Veltman ingestelde commissie ter voorbereiding van de zuivering van het gemeentelijke politiekorps. Daarin was weliswaar voor één ROA-lid plaats ingeruimd, maar de commissie van tien werd overheerst door ongezuiverde politiemensen en geleid door Veltman en Van der Velden zelf.³⁵³ Dat was vragen om problemen met de al dan niet reeds in de BS opgenomen voormalige illegalen en consorten. Die werden daardoor alleen maar gestimuleerd om in en buiten de pas ingestelde BS-afdeling Politieke Recherche met eigenmachtig arresteren door te gaan en zich niet voor de mankracht behoevende hulppolitie aan te melden.³⁵⁴

³⁴⁸ Brief van hoofd Sectie I MG aan dmc Blaauw, d.d. 11 oktober 1944 (-AMG, PMC-Gelderland, doos 4, map 37): "aanstelling van wethouders is inderdaad onmogelijk" Vgl. Duynstee/Bosman's. *Het kabinet Schermerhorn* - Drees, 132, 133.

³⁴⁹ Brief van dmc Blaauw aan hoofd Sectie I MG, d.d. 13 oktober 1944, -AMG, Sectie I, doos 13, map 12.00.

³⁵⁰ Rapport van A.I. Oerlemans, hoofd staatspolitie in bevrijd Gelderland, aan CSMG, d.d. 31 oktober 1944, -AMG, PMC-Gelderland, doos 5, map 56 (hierna geciteerd als **Rapport Oerlemans (31/10)**).

³⁵¹ *De Gelderlander* en het *Nijmeegsch Dagblad* van 13 oktober 1944 berichten dat Van der Velden ontslag had gevraagd "met het oog op het algemeen belang en mijn gezondheid".

³⁵² Verslag interview met ir. A.F.H. Blaauw, d.d. 19 maart 1974, -CBZ, map Nijmegen

³⁵³ Brief van Veltman aan dmc Blaauw, d.d. 9 oktober 1944 (-AMG, PMC-Gelderland, doos 5, map 56) doet mededeling van de samenstelling: Veltman (voorzitter), P. van der Velden, mr. A. Haitsma Mulier (officier van justitie), B. Buiting (politie-inspecteur), ir. J.J.A. Janssen (lid BS), twee hoofdagenten en drie gewone agenten.

³⁵⁴ Rapport Oerlemans (31/10) noemt daarvan enkele voorbeelden. Vgl. *De Gelderlander* van 3 oktober 1944. Verbod van staf-chef OD (BS) om niet-gestempelde OD-armbanden te dragen.

Medio oktober vonden er dus, na eerdere aansporingen daartoe van met name de ROA en de BNS, prins Bernhard, ingrijpende veranderingen plaats in de leiding van het burgerlijk bestuur en de politie. De aanvankelijk benoemde, traditionele bestuurders (Van der Velden, Veltman) moesten het veld ruimen voor figuren (Hustinx, Oerlemans) bij wie de ROA zijn hoop op invloed, op grondige zuivering en een nieuwe aanpak beter verzekerd meende te weten.¹⁵⁵ Dmc Blaauw had daarbij een beslissende rol gespeeld. Zijn motief om het roer om te gooien was waarschijnlijk in hoofdzaak pragmatisch. Alleen als de organen van de burgerlijke overheid en met name de politie grondig gezuiverd werden, zou praktische samenwerking met de vooralsnog onmisbare voormalige illegaliteit mogelijk zijn.¹⁵⁶ Pas dan zou er aan de verwarring vooral op arrestatiegebied een einde kunnen komen en kon de weer algemeen geaccepteerde overheid de gigantische problemen van de frontstad efficiënt te lijf gaan. Zelf gaf hij het goede voorbeeld door op den duur diverse capabele oud-illegalen in zijn staf op te nemen.¹⁵⁷ Met hun hulp hoopte hij de gediscrediteerde overheidsorganen weer respectabel te maken, de ROA en BS en ook de onstuimiger elementen daarin te pacificeren en aldus de nog steeds wanordelijke situatie onder controle te krijgen.

Behalve Blaauw waren nog twee andere militaire commissarissen op 17 september naar Gelderland gezonden. Over de eerste kunnen wij kort zijn. Dat was luitenant ter zee A. Wolters, de voorziene dmc van Arnhem. Hij was met een van de eerste droppingen Britse luchtilandingsstroepen bij Renkum neergekomen en met de overlevenden op 26 september uit het kleine bruggehoofd bij Oosterbeek weer via Driel geëvacueerd. In zijn verslag meldde hij dat hij enkel Rode-Kruiswerk had kunnen doen en zijn instructies had moeten verbranden om ze uit handen van de vijand te houden. In "de negen dagen van Arnhem (is) van mijn taak niets terecht gekomen," zo besloot hij zijn bewogen relaas.¹⁵⁸

De andere MG-functionaris was wel aan de slag kunnen gaan, maar niet zoals hij zich dat waarschijnlijk had voorgesteld. Luitenant-kolonel mr. H. van Everdingen was aangesteld als pmc van Gelderland, maar door het vastlopen van het geallieerde offensief in de Betuwe was zijn directe ambtsgebied beperkt tot een tiental kleinere Gelderse gemeenten. Van Everdingen hield zich de eerste weken voornamelijk op in het Land van Maas en Waal. In het bevrijde gebied ten noorden van de Waal, in de Overbetuwe is hij blijkbaar nooit geweest. Daar regelde de plaatselijke OD samen met de geallieerde *Civil Affairs*-afdeling bestuur en ordehandhaving, totdat op 17 oktober, vier weken na de bevrijding, majoor H. Pierson, de dmc van Elst arriveerde.¹⁵⁹

Pmc Van Everdingen was formeel dus wel de superieur van Blaauw (en later Pierson),

¹⁵⁵ Dr V Beermann Politieke situatie in Nijmegen na de bevrijding, rapport bestemd voor de autoriteiten -GA-Nijmegen, archief GDN rayon Zuid-Gelderland 1943-1945, nr 22 (tevens AMG, doos 6 (Geheim archief PMC-Gelderland) map 144)

¹⁵⁶ Brief van pmc Blaauw aan CSMG, d d 11 augustus 1945. De houding van Veltman was tijdens de bezetting zo slap geweest "dat ter bereiking van een samenwerking tusschen politie en illegaliteit in Nijmegen ik mij gedwongen heb gezien, den heer Veltman in zijn functie te staken" -AMG, doos 6 (Geheim archief PMC-Gelderland) map 147

¹⁵⁷ Brief ROA aan dmc Blaauw, d d 13 oktober 1944, -AMG, PMC-Gelderland, doos 13, map 164, daarin gaven Van Burken en Beermann op verzoek van Blaauw adviezen over personen die voor een functie bij het MG in aanmerking kwamen. Zie Termeer *Nijmegen frontstad*, 206-209, kolommen V VII VIII IX F Prick, mr J Cals, G Niemeijer, A Oosterlee E H Broekkamp, dr V Beermann, mr J van Campen, J Feitsma G Peijnenburg

¹⁵⁸ Rapport betreffende Militair Gezag te Arnhem van 17 tot 26 september 1944 van luitenant ter zee A Wolters, Londen d d 9 oktober 1944 -AMG doos 221 (Secretariaat), map M 00 III

¹⁵⁹ Bollen/Janssen *Het manneneiland*, 77 88-89

maar omdat Nijmegen het zenuwcentrum van bevrijd Gelderland was en Blaaus directe ambtsgebied, was de feitelijke macht van de laatste het grootst. Deze ontwikkeling werd ook in de hand gewerkt door de omstandigheid dat de pmc vaak op reis was langs de buitengemeenten en bijgevolg correspondentie met de MG-top via Blaauw liep.³⁶⁰ Ook het verschil in karakterstructuur en hun uiteenlopende benadering van de voormalige illegaliteit droegen bij tot het op de achtergrond raken van de pmc. De uit het internationale zakenleven afkomstige Blaauw werd alomtrent beschreven als onafhankelijk, dynamisch, pragmatisch en vooral doortastend. Van Everdingen daarentegen, die eerder werkzaam was geweest bij de rechterlijke macht in Indië en Engeland,³⁶¹ was geneigd naar de letter van de wet te handelen en had geen pardon met de ongeregelde instanties en toestanden die hij in bevrijd Gelderland aantrof.

De eerste verslagen die Van Everdingen naar de chef-staf MG zond, maakten alle melding van aanvaringen met plaatselijke oud-illegalen, vaak optredend in OD-verband. Steeds ging het weer over de 'oude' burgemeesters en wethouders die, aangebleven of teruggekeerd, door pmc Van Everdingen werden gehandhaafd of weer geïnstalleerd. Dit geschiedde bijvoorbeeld in Heumen en Malden, Overasselt, Beuningen, Ewijk, Druten, Wijchen en de Noordlimburgse gemeente Mook.³⁶² OD-waarnemers zette de pmc zonder veel omhaal aan de kant, ook al leidde dat, zoals in het geval van Heumen en Malden, wel eens tot felle confrontaties.³⁶³ Van de voormalige illegaliteit had Van Everdingen duidelijk geen hoge dunk, want hij meldde aan Kruls: "Vele klachten werden gehoord over het optreden van de OD en andere ondergrondse bewegingen, die slecht zijn georganiseerd en waarin vele ongewenste elementen zijn geslopen."³⁶⁴

Bij zijn bezoek aan Nijmegen op 6 en 7 oktober bereikten Homan, het hoofd van Sectie I van MG, anderzijds diverse klachten over het beleid van de pmc, met wie, zoals hij rapporteerde, "contact . . . helaas onmogelijk" was. Aangaande de situatie in de omliggende gemeenten constateerde Homan: "Ook daar werkelijk *grote teleurstelling* over terugkeer enkele 'oude' functionarissen . . . Verhouding gemeentebestuur/OD en andere verzetsorganisaties zeer moeilijk, en oplossing tijdrovend geweest. In meeste gemeenten vrijwel geheel geregeld, zij het in enkele plaatsen geenszins tot tevredenheid der jongeren en verzet-deelnemers. Deze zoals gezegd ontstemd, 'daar blijkbaar ondanks oorlog toch alles bij het oude blijft'."³⁶⁵

De verhouding in de buitengemeenten tussen bestuurders (pmc en herstelde burgemeesters) en voormalige illegaliteit was dus nogal gespannen. In tegenstelling tot elders waren het in het Land van Maas en Waal de herstelde en tot dan toe ongezuiverde autoriteiten die als eerste tot een bundeling van krachten overgingen. Al op 27 september vond in Nijmegen de eerste van een reeks burgemeestersbijeenkomsten plaats onder leiding van pmc Van Everdingen en het lid der Geduputeerde Staten mr. E.H.J. baron van Voorst tot Voorst.³⁶⁶ Behalve over allerlei praktische kwesties als voedsel- en transport-

³⁶⁰ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 47.

³⁶¹ Verhoor mr. H. van Everdingen, *Enq.* III c. 224, 685.

³⁶² Verslag pmc Van Everdingen aan CSMG, d.d. 5 oktober 1944, -AMG, doos 221 (Staf, Secretariaat), map M-00-III.

³⁶³ *Ibidem*: "OD-lid, die op burgemeesterzetel zat ... beloofde terug te zullen treden, doch weigerde medewerking. De OD-leider, een beeldhouwer ... verzette zich hevig en verklaarde tenslotte uit de OD te zullen treden." Over dit of een ander geval in deze streek rapporteerde Navis van de Staf BNS in zijn verslag van 2 oktober 1944; daarin was sprake van een burgemeester in een der buitengemeenten die door een OD'er niet een pistool werd bedreigd, -ABS, doos gewest 7, organisatie 1a, map 2.

³⁶⁴ Verslag pmc Van Everdingen aan CSMG, d.d. 5 oktober 1944, -AMG, doos 221 (Staf, Secretariaat), map M-00-III.

³⁶⁵ Rapport Homan (7/10).

voorzieningen maakten de burgemeesters der buitengemeenten zich ook veel zorgen over het eigenmachtig optreden en de aanspraken van de kant van de "ondergrondse" en de toenemende neiging van dmc-Nijmegen Blauw om aan de verlangens van de ROA tegemoet te komen

Met name de vorming van een tweede Gelderse compagnie stoottroepen bezagen zij met groot wantrouwen. Diverse burgemeesters in het gebied van Maas en Waal hadden te kampen met arrestaties en vorderingen door de daar gelegerde Eerste Compagnie Stoottroepen uit Eindhoven en door nog ongeconcentreerde KP-groepen uit dit gebied en het aangrenzende deel van Brabant. Alle burgemeesters drongen erop aan 'dat de aanmelding voor de Stoottroepen via hen moet worden gedaan, om te voorkomen, dat ongewenste elementen hierin worden opgenomen'¹⁶⁷ Maar het Commando-Brabant van de Stoottroepen, waaronder ook dit gebied ressorteerde, had geen boodschap aan de bemoeienis van nog ongezuiverde burgemeesters en hield de recrutering in eigen hand. Op 18 oktober kreeg M.P. Andriessen ('Kees') van de KP-Maas en Waal van de Commandant Brabant der ST, De Groot, opdracht om in Wijchen (later Winssen) een concentratiepunt te vormen voor het aannemen van manschappen voor de Zesde Compagnie ST der NBS.¹⁶⁸

Zoals gezegd, besteedde de pmc Van Everdingen nauwelijks aandacht aan de zuivering van het overheidspersoneel. Hier en daar stelde hij alleen vervangers aan voor verwijderde NSB-functionarissen, vrijwel alle oude gezagsdragers keerden zonder nader onderzoek terug. Aan de bezwaren van de oud-illegalen besteedde hij weinig of geen aandacht. Kolonel Snyders, het hoofd van Sectie II van MG, deelde Kruls zelfs het bericht mee dat Van Everdingen "zou weigeren in enig opzicht overleg te plegen met ondergrondse bewegingen" en zich enkele keren zou hebben laten ontvallen "dat met dit soort mensen niet gepraat moest worden". Snyders vreesde ernstige gevolgen als Van Everdingen op deze weg voort zou gaan en gaf Kruls in overweging om de pmc ter zake de nodige directieven te geven.¹⁶⁹ Ook Blauw liet weten dat hij van de pmc meer tegenwerking dan steun ondervond en dat diens politiek inzake handhaving of schorsing van burgemeesters hem weinig gelukkig leek.¹⁷⁰

Op 17 oktober benoemde de pmc Van Everdingen gedeputeerde Van Voorst tot Voorst tot waarnemend commissaris der koningin in de provincie Gelderland. Dat deed hij, in strijd met de voorschriften, geheel op eigen gezag en zonder overleg met zijn superieuren. Chef-staf MG Kruls schreef althans naar aanleiding hiervan aan de minister van Binnenlandse Zaken Burger, dat deze benoeming geheel buiten hem om was gebeurd en zijns inziens aan het oordeel van de regering onderworpen had moeten worden. Als verklaring gaf Kruls: "Ik vermoed, dat dit het gevolg is van sterken aandrang van den heer Van Voorst en hem reeds eerder gedane toezeggingen van de Militaire Commissaris."¹⁷¹

Deze zeer ongebruikelijke gang van zaken leverde dus een geestverwant van Van

¹⁶⁶ Zie Van Heusden/Van den Heuvel *Pijnlijk herstel* 10 en Verslag van bespreking te Wijchen op 11 oktober 1944 van pmc Gelderland met burgemeesters van Wijchen, Horssen en Bergharen, Ewijk, Beuningen, Batenburg, Appeltorn, Druiven, Wamel, Heumen, Ubbergen en Drumel en gedeputeerde Van Voorst en Colonel H. Rawlings (*Civil Affairs*), AMG doos 221 (Staf Secretariaat) map M 00 III.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ Brief van Cdt Brabant ST aan M.P. Andriessen te Wijchen d.d. 18 oktober 1944 -ABS doos ST NBr Zeeland 1a map 30.

¹⁶⁹ Hoofd Sectie II MG aan CSMG d.d. 20 oktober 1944, AMG doos 376 (Staf Sectie II) map 1216.

¹⁷⁰ Nota van hoofd subsectie IIB mr. A.H.P. Ballot aan hoofd Sectie II d.d. 26 oktober 1944 -AMG, Staf, Secretariaat doos 44 map M 04.

¹⁷¹ Brief van CSMG aan minister Burger d.d. 4 november 1944, AMG Staf Sectie I doos 18 map 4307.

Everdingen op als waarnemend commissaris der koningin. Dat was dáárom zo belangrijk, omdat alleen dán wanneer de commissaris der koningin niet in staat was tot het treffen van noodzakelijke voorzieningen als het vervangen van burgemeesters, het MG daartoe competent was.³⁷² Naar aanleiding van de daags tevoren bekend gemaakte vervangingen te Nijmegen vreesde pmc Van Everdingen blijkbaar dat zijn 'herstelbeleid' op aandringen van de voormalige illegaliteit door hogere MG-instanties ongedaan gemaakt zou kunnen worden. Met de benoeming van Van Voorst was dat gevaar voorlopig bezworen. De zuivering op provinciaal niveau was aldus immers gemonopoliseerd door de vooroorlogse bestuurders en hun medestanders. Een commissie tot zuivering van de Gelderse burgemeesters bestond er een maand na de bevrijding nog steeds niet. Bijgevolg kwam ook van de zuivering van overheidspersoneel en politie op plaatselijk niveau, waar het initiatief in eerste instantie van de burgemeesters moest uitgaan, voorlopig weinig terecht.

Deze snelle en nagenoeg volledige 'restauratie' leidde bij de voormalige illegaliteit in Zuid-Gelderland tot grote verbittering. Dat bleek op een eerste vergadering van oud-rayonleiders van de vroegere LO, die eind oktober in Beuningen werd gehouden onder leiding van P.J. van der Linden uit Elst. Ofschoon ook zij ernstige bezwaren hadden tegen het aannemen van rijp en groen, met name bij de Zesde Compagnie ST, richtten zij hun kritiek vooral op pmc Van Everdingen, "een zekere Baron Van Voorst tot Voorst" en verschillende burgemeesters. Volgens het verslag van B.W.J. Arts, beter bekend als 'Hein de Leeuw' van de KP, commandant van de Zevende Compagnie ST-in oprichting te Herpen, die hen ertoe wilde bewegen om alsnog aan de oprichting van de stoottroepen mee te werken, wensten de aanwezigen "eerst een grote schoonmaak te houden. Ze hadden al zoveel geprobeerd, zoveel goede wil getoond bij allerlei strevingen om uiteindelijk steeds weer te zien dat altijd vriendjespolitiek en connecties de doorslag gaven, dat zij er moedeloos van waren geworden en het bijltje erbij neer wilden leggen." Pas na veel argumenteren wist Arts hen te overtuigen en tot medewerking te bewegen; de totstandkoming van stoottroepen voor "de bevrijding van Ons Vaderland" was een doel dat vóór moest gaan.³⁷³

2.3 Lessen uit de wilde fase

In het voorgaande hebben wij achtereenvolgens beschreven hoe bij de nadering van de bevrijding het militaire verzet (sabotage en inlichtingenwerk) op de voorgrond kwam, hoe voor en na Dolle Dinsdag tal van nieuwe taken voor de illegaliteit acuut werden en hoe de verzetsgelederen in die laatste weken aanzwollen om aan al die taken te kunnen voldoen. Wij bezagen in vogelvlucht de vrijwel overal chaotisch en ongecontroleerd verlopende arrestaties van de eerste bevrijdingsdagen en tenslotte de machtspolitieke ontwikkelingen in de vier eerstbevrijde gebieden gedurende de eerste maand na hun bevrijding.

Hier willen wij allereerst de balans opmaken van de ontwikkelingen in de vier weken sinds het moment dat de illegaliteit bovengronds kwam en voormalige illegaliteit werd. Uit de per regio nogal uiteenlopende machtsverhoudingen en gebeurtenissen willen wij

³⁷² Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Scheermerhorn – Drees* 132-133.

³⁷³ Rapport van Cdt Te Cie ST aan Cdt ST Brabant, d.d. 31 oktober 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zeeland, 1a, map 12. Behalve Van der Linden en Arts waren o.a. aanwezig G. Thijssen en Th. Zwartjes uit Beuningen, J. Litjens uit Winssen en J. Burgers uit Wijchen.

proberen wat algemenere ontwikkelingslijnen te distilleren. Daarna volgt in het kort een overzicht van de machtswisseling in de gebieden die in de tweede helft van oktober en begin november bevrijd werden. Daar voerde het MG onder invloed van zijn eerste ervaringen met het machtswisselingsproces een aangepast beleid. In de laatste subparagraaf zullen wij de consequenties van die aanpassing voor de voormalige illegaliteit bezien.

2.3.1 *Tussenbalans*

In de vier vroegst bevrijde gebieden vond telkens een spontane lokale bundeling plaats van oud-illegalen in eigen organisaties: het CIW in Maastricht, de commissie van oud-illegalen in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, de Bond Nederland in Eindhoven en de ROA in Nijmegen. Ook al verschilden de plaatselijke bestuurlijke krachtsverhoudingen, geconstateerd kan worden dat het initiatief tot bundeling steeds een reactie was op restauratief beleid door de autoriteiten.

Ofschoon voormalige illegalen vaak hun bedenkingen hadden bij de terugkeer van het 'oude' burgerlijke bestuur, accepteerden zij dat aanvankelijk wel. De autoriteit van het meestal enige dagen na de bevrijding arriverende MG daarentegen accepteerden zij overal veel gemakkelijker. Nergens in het bevrijde Zuiden matigden zij zich, zoals in Frankrijk bijvoorbeeld, gedurende langere tijd de gehele overheidsmacht aan.³⁷⁴ Waar zij de overheidstaken tijdelijk hadden waargenomen (meest op het platteland), stonden zij deze bij de aankomst van het MG weer af, zij het soms met enig morren. Moeilijkheden ontstonden veelal pas enige tijd later, als duidelijk werd dat ondanks de aanwezigheid van het MG de restauratie alomvattend zou zijn, dat de zuivering van het overheidspersoneel en met name van de politie weinig of niets om het lijf zou hebben en dat er voor de voormalige illegaliteit geen enkele wezenlijke maatschappelijke rol meer was weggelegd.

Het enige terrein waarop de voormalige illegaliteit aanvankelijk haar nogal ongecoördineerde greep mocht behouden, was dat van de arrestaties. Noodgedwongen moest het pas gearriveerde, nog zwakke MG, omdat de politie daartoe veelal niet in staat was, een van zijn belangrijkste taken: de arrestatie en internering van politieke gevangenen, in handen laten van de oud-illegalen en hun helpers. Er was zoveel werk aan de winkel dat voormalige illegaliteit en MG (en burgerlijk gezag) in die eerste weken zelfstandig konden werken zonder steeds met elkaar in aanvaring te komen. Bestuur en arrestatiewerk vormden in deze wilde fase nagenoeg volkomen gescheiden terreinen. Toen met de formering en inzet van de stoot- en bewakingstroepen van de BS ook aan die zelfstandige taak een einde dreigde te komen, was dat in veel plaatsen het sein om de tot dan toe versnipperde oud-illegale krachten te bundelen. Eenmaal georganiseerd, richtten de oud-illegalen hun kritiek in het bijzonder op de gebrekkige zuivering van overheidspersoneel en politie en op het 'slappe' beleid van het burgerbestuur.

Met uitzondering van oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, waar pmc Slot het MG vrijwel meteen voor een goed deel baseerde op de in de OD gebundelde illegaliteit en de daar door die OD geïnstalleerde burgemeesters, steunden de militaire commissarissen in de eerste weken na hun aankomst vooral op de teruggekeerde burgerbestuurders. Dat gaat op voor pmc Van Everdingen in Zuid-Gelderland, pmc Vullingsh in Zuid-Limburg, dmc Verhoeff in Eindhoven en ook, zij het in mindere mate, voor dmc Blaauw in Nijmegen. De vertraagde aankomst van de militaire commissarissen, de aanvankelijke zwakte van

³⁷⁴ Madjarian. *Conflicts, pouvoir et société*, 84-85.

hun apparaat en hun onbekendheid met de illegale groepen maakten dat ook vrijwel onvermijdelijk. Dat Slot in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen meteen de daar in de OD gebundelde illegaliteit inschakelde, hing behalve met de speciale aard van die OD samen met de wel zeer overheersende positie die zij in de week na de bevrijding en vóór Slots aankomst had kunnen opbouwen; een alternatief was er niet.

Medio oktober, een maand na de bevrijding, trad in al deze gebieden een kritieke fase in. De inmiddels plaatselijk georganiseerde oud-illegaliteit stelde het MG toen voor de keus: òf men zou op de oude voet voortgaan, maar dan zouden MG en ongezuiverd burgerlijk bestuur de voormalige illegaliteit tegenover zich vinden; òf MG zou de oud-illegalen inschakelen en het burgerlijke bestuursapparaat en de politie zuiveren. De grote troef die de oud-illegalen en hun helpers bij de bevrijdingstaken in handen hadden, was de omstandigheid dat zij in de strategisch gezien blijvend benarde situatie nog steeds de arrestatie en internering van politiek verdachten beheersten en op dat terrein voorlopig onmisbaar waren.

Binnen de oud-illegaliteit namen degenen die in aanmerking kwamen voor inlijving bij de BS een sleutelpositie in. Het betrof hier de meest militante elementen van de voormalige illegaliteit, met name afkomstig uit KP en RVV, alsmede verzetsdeelnemers uit de OD. Zij waren het die samen met de grote schare van 'bevrijdingsillegalen' in de laatste maand van de bezetting de meest vooraanstaande rol hadden gespeeld en na de bevrijding de arrestatie en internering van politiek verdachten ter hand hadden genomen. Hoewel de organisatie van deze groep in de BS in de eerste weken op gang was gekomen, trad er medio oktober, vooral bij de vorming van de stoottroepen, een stagnatie in. Zorg en ontevredenheid over de bestuurlijke situatie aan het thuisfront en het uitblijven van een grondige zuivering daar, weerhielden dit soort groepen er blijkbaar van om zich naar de concentratiepunten van de Stoottroepen te begeven.

De leiding van het MG kwam in deze fase onder grote druk te staan. Enerzijds ontving zij uit diverse grote steden noodsignalen van de daar inmiddels gevormde comités van illegale werkers. Afhankelijk van de plaatselijke situatie was er zware kritiek op het beleid van de militaire commissarissen (Vullingshs, Verhoeff, Van Everdingen) of de burgerlijke functionarissen die zij hadden gehandhaafd (Van der Velden, Veltman, de Eindhovense wethouders). In vele gevallen richtten de voormalige illegalen zich met hun klachten eerst tot prins Bernhard, de BNS, die dan Kruls daarvan op de hoogte stelde.

Bovendien kwamen er zeer alarmerende geluiden uit de leiding van de Stoottroepen (Borghouts' brandbrief), die niet minder dan een totale herbemanning en reorganisatie van het MG verlangde. De voormalige illegalen zouden op grote schaal bij het MG moeten worden ingeschakeld, wilde de stootroepvorming doorgezet kunnen worden; zou dat niet gebeuren dan twijfelde men of de situatie wel in de hand te houden was. Met name op het platteland (Oost-Brabant, Zuid-Limburg) was de situatie inderdaad heel chaotisch, hoewel nog zeker niet kritiek. Het MG kon zich daar nauwelijks doen gelden en van één centraal gezag was geen sprake. Ook de staf van de BNS (met name Van Houten) was blijkbaar van mening dat er ingrijpende maatregelen nodig waren om een krachtiger gezagsuitoefening te garanderen. Het was immers via de kanalen van die staf dat brieven van die strekking, afkomstig van de Bond Nederland en van burgemeester De Bourbon (de afgezwakte vertaling van Borghouts' brandbrief), werden doorgestuurd naar Londen en naar chef-staf MG Kruls.

Uit de reacties van het MG, op centraal niveau maar ook in de diverse bevrijde gebieden, blijkt dat de gezamenlijke frontvorming van voormalige illegalen, voorzover georganiseerd in genoemde comités en in de BS, effect heeft gehad. Nog vóór medio oktober was Kruls uit de vele lokale klachten blijkbaar al duidelijk geworden dat het

beleid van MG moest worden bijgesteld. Op 6 oktober gaf de chef-staf MG in elk geval aan zijn militaire commissarissen een aanvulling op de *aide-mémoire*, waarmee zij in de eerste weken na de bevrijding hadden moeten werken. Die *aide-mémoire* had hun niet veel meer dan summiere aanwijzingen gegeven voor de wijze waarop zij het militaire gezag ter plaatse moesten uitoefenen. Herstel van en overleg met de 'zuivere' weer functionerende 'oude' plaatselijke gezagsdragers stond daarin voorop. Raadpleging van de vertegenwoordigers van de illegaliteit werd aangeraden, maar niet dwingend voorgeschreven.³⁷⁵ Een en ander stond nog geheel in het teken van de opvatting dat het MG een tijdelijke taak te vervullen had in een al redelijk overzichtelijke situatie van definitief bevrijd gebied.

Maar, zoals wij zagen, deze wijzigingen voldeden in de roerige praktijk van de eerste bevrijde gebieden nauwelijks. De militaire commissarissen waren van het bestaan van de diverse nog actief optredende illegale groeperingen niet op de hoogte, wisten in de heersende haat en jild tussen de diverse facties vaak niet wie zij als adviseurs moesten aanstellen en verlieten zich in de meeste gevallen op het plaatselijke burgerbestuur. Voor de plaatselijke oud-illegalen en hun hulptroepen, al dan niet reeds in de OD of BS gebundeld, was dat een reden temeer om de arrestaties in eigen hand te houden.

"Op grond van bezoeken aan de militaire commissarissen in bevrijde gebiedsdelen" gaf Kruls in zijn instructie van 6 oktober belangrijke nieuwe aanwijzingen.³⁷⁶ Hij adviseerde hun, gezien de vele en moeilijke taken, hun staven voorzover nodig uit te breiden met organisaties "die zich hebben voorbereid om gedurende de overgangperiode mede te werken aan de handhaving van orde en rust." Als tweede argument noemde hij: "Wanneer deze organisaties niet worden ingeschakeld, dreigt ontevredenheid bij goedwillende personen, die gedurende de bezetting, met gevaar voor eigen leven, veelomvattende voorbereidingen hebben gemaakt." Voor de nieuw te bevrijden gebieden gaf hij de instructie direct bij aankomst geschikte personen uit die organisaties te raadplegen en aan te nemen.

Bij deze instructie was een bijlage van de OD-organisatie gevoegd. Blijkbaar dacht Kruls bij de in te schakelen (illegale) organisaties vooral aan de OD. Maar tegelijk waarschuwde hij ervoor om niet de hele OD-organisatie over te nemen, al kwamen sommige afdelingen, zoals de verbindingdienst daarvoor wel in aanmerking. De OD-organisatie als zodanig moest zo spoedig mogelijk worden geliquideerd. "Tot elke prijs" moest worden voorkomen "het geven van een te eenzijdig OD karakter aan den Staf M(ilitaire) C(ommissaris)."³⁷⁷ De slechte ervaringen met het terzijde stellen van de OD in Maastricht en Eindhoven en de positieve effecten van zijn inschakeling in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen hebben bij de totstandkoming van deze koerswijziging zeker een belangrijke rol gespeeld. Daarnaast lijkt het er sterk op dat een pas overgekomen leidende OD-functionaris uit bezet gebied, Caljé, Kruls van de bruikbaarheid van zijn organisatie heeft overtuigd.³⁷⁸

³⁷⁵ Aide-mémoire voor de militaire commissarissen na aankomst in standplaats, z.d. -AMG, doos 151 (Staf, CSMG), map 35.

³⁷⁶ CSMG aan alle militaire commissarissen, d.d. 6 oktober 1944, -*Ibidem*.

³⁷⁷ *Ibidem*.

³⁷⁸ Verhoor Caljé, *Enq.* VII c. 222. Deze adviseerde Kruls: "Zie, wat U kunt overnemen en tracht Uw staf, voorzover U die uitbreidt, zoveel mogelijk uit deze mensen, die daarvoor zijn opgeleid, over te nemen." Caljé was omstreeks 4 oktober in Brussel gearriveerd. Door zijn bemiddeling of anderszins kon de MG-staf kennis nemen van exemplaren van OD-voorschriften en bekendmakingen. Daaruit werd de MG-staf blijkbaar pas duidelijk hoe omvattend en gedetailleerd de voorbereidingen waren en hoe de OD-organisatie in elkaar stak. Zie bundel stukken van het Algemeen Hoofdkwartier OD, afkomstig van BI en afgestempeld voor ontvangst door MG op 6 oktober; voorzien van aantekeningen van Kruls, -AMG, doos 359 (Staf, Sectie II), map 148-I.

Kort na deze nieuwe instructie volgde er medio oktober in diverse bevrijde gebieden een aantal mutaties en benoemingen, die tezamen genomen doen vermoeden dat het beleid werd om aan de bezwaren van de oud-illegalen meer tegemoet te komen. Vul-lings werd als pmc-Limburg vervangen door Schurmann, OD-man Nicolas werd aangesteld als dmc van de Mijnstreek, in opdracht van Kruls persoonlijk zette Van Mourik Broekman zich in Eindhoven aan de politiezuivering en de leiding van burgerbestuur en politic in Nijmegen werd vernieuwd. De inmiddels lokaal gebundelde voormalige illegaliteit in de diverse bevrijde steden had daarmee haar roep om invloed door Kruls beloond gezien. In de voormalige illegaliteit werden deze mutaties als het begin van een keer ten goede beschouwd. De oprichting van de naar intentie nationale Bond Nederland en de roep om een krachtiger gezag in de brieven van Borghouts en van die Bond Nederland laten zien dat de georganiseerde voormalige illegaliteit vast van plan was haar invloed op de bestuurlijke gang van zaken uit te breiden.

2.3.2 *Machtswisselingen na medio oktober*

Voor de nog te bevrijden gebieden had Kruls' staf in Brussel dus het voornemen van meet af aan de nieuwe benadering ter vestiging van het MG te volgen, door voormalige illegalen en met name de OD onmiddellijk te raadplegen en in te schakelen, hoopte men de fouten die in de eerst bevrijde gebieden waren gemaakt te voorkomen en de daarop gevolgde voortdurende bestuurlijke chaos te beperken.¹⁷⁹

De gebieden van het Zuiden die in tweede instantie werden bevrijd, waren westelijk Zeeuws-Vlaanderen (vanaf 17 oktober), Midden- en West-Brabant (vanaf 24 oktober) en de Zeeuwse eilanden Tholen, Zuid- en Noord-Beveland en Walcheren (vanaf 25 oktober), in de eerste week van november waren deze gebieden in geallieerde handen. Omdat de bundeling en organisatie van de voormalige illegaliteit in genoemde streken, zoals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien, veelal plaats vond als gevolg van initiatieven van buitenaf, beperken wij ons hier tot een beknopte beschrijving van de voornaamste machtswisselingen en de betrokken partijen.

In het zwaar getroffen westelijk Zeeuws-Vlaanderen was, aldus De Koeijer in zijn studie over het MG in Zeeland, de nogal autoritair optredende majoor M. Bokhorst, de ETO van pmc Slot, in tegenstelling tot Slot eerder, onmiddellijk ter plaatse in de tijdelijke functie van dmc van dat gebied. Hij nam een groepje niet nader genoemde oud-illegalen in dienst, stelde veelal plaatselijke OD-commandanten aan als waarnemend burgemeester en oefende naar eigen zeggen "een maand lang praktisch dictatuur" uit. Een deel van de voormalige illegaliteit zag dat in elk geval anders. Volgens die groep voelden de oud-illegalen zich in hun machtsaspiraties bedrogen en betwistten zij dmc Bokhorst, die zich in Groede vestigde, de macht. Slechts het vertrouwen in de regering en de loyaliteit ten opzichte van het geallieerde leger zouden hen ervan hebben weerhouden het MG omver te werpen. Pas toen hun vertegenwoordigers H. Bakker en D.C. Bouwense in dienst traden van het MG, schikten zij zich definitief in de nieuwe gezagsverhoudingen. Uiteindelijk schaarde de in de OD gebundelde illegaliteit zich dus achter het MG, zij het kennelijk na de nodige problemen als gevolg van onderlinge onenigheid binnen de voormalige illegaliteit. Het vertrek van Bokhorst naar Walcheren, begin november, speelde

¹⁷⁹ Zo schreef I. Inthorst Homan op 1 november aan Kruls naar aanleiding van de brief van burgemeester De Bourbon (de 'vertaling' van Borghouts' brandbrief). "Niettemin lijkt het goed om onze weg nooit onder druk te kiezen, maar dien druk vóór te zijn." Eindhoven noemde hij daar als voorbeeld van hoe het niet moest. Zie brief van hoofd Sectie I MG aan CSMG, d.d. 1 november 1944, -AMG, doos 150 (Staf, CSMG) map 16.

daarbij vermoedelijk een rol. Sindsdien was de leiding van het MG in westelijk Zeeuws-Vlaanderen in handen van de luitenant J.C. Stouthamer.³⁸⁰

Op de Zeeuwse eilanden verliep de machtswisseling vlotter. Bij de bevrijding van Goes (29 oktober) had pmc Slot al meteen enkele regelingen getroffen met de districtscommandant-OD (tevens LO) en tegelijk waarnemend burgemeester A. de Roo. Pas twee weken later, op 13 november, arriveerden de militaire commissaris voor Zuid- en Noord-Beveland majoor E.D. Kalis en zijn ETO kapitein J.A. Hagedoorn in Goes. In de tussentijd hadden OD en burgemeester de zaken geregeld en was de al door Slot ingestelde interneringscommissie uit de OD aan het werk gegaan. Aan Noord-Beveland bracht dmc Kalis pas op 1 december zijn eerste bezoek. *Civil Affairs* en OD hadden het eiland een volle maand zonder MG bestuurd en diverse regelingen getroffen, die door Kalis werden gesanctioneerd.³⁸¹

De eerste functionaris van het MG die op Walcheren aankwam, was majoor Bokhorst, die met een Canadese leger eenheid vanuit westelijk Zeeuws-Vlaanderen op 4 november in Vlissingen landde. Hij trof daar een goed georganiseerde OD aan, gaf de leider daarvan enkele instructies en liet de zaken verder aan de OD over. Pmc Slot arriveerde pas op 8 november in zijn uiteindelijke standplaats Middelburg. Vanaf die tijd functioneerde hij tevens als dmc van Walcheren. De provinciale OD-commandant C.A. van Woelderen bleek bereid het MG te aanvaarden, maar bij gebrek aan mankracht en middelen van het MG volgde er in de eerste maand nog "een periode van schipperen naast elkaar", aldus De Koeijer. Zelfs *Civil Affairs* klaagde over de zwakte van het MG op Walcheren, waar de evacuatie alle aandacht en energie in beslag namen.³⁸² De waarnemend gewestelijk commandant van de OD, jhr. mr. A.F.C. de Casembroot, in 1940 lid van Gedeputeerde Staten en later actief in de illegaliteit, werd door Slot voorlopig aangesteld tot waarnemend commissaris der koningin.

In Midden-Brabant werden 's-Hertogenbosch en Tilburg vrijwel gelijktijdig bevrijd (27 oktober). In Den Bosch was dat niet dan na enige dagen durende felle gevechten en hoewel bevrijd, bleef de stad nog maandenlang binnen het bereik van Duits geschut in het nog bezette Land van Altena. De eerste dagen na de bevrijding was het er een grote chaos. Er was sprake van scherpe tegenstellingen tussen de zelfstandig arresterende illegale formaties: de OD onder leiding van C.P.N. Thomas, de KP-Margriet onder leiding van S.J.L. Feijen ('Steph') en de RVV onder leiding van C. van der Donck ('Karel'). Met name de OD trok daarbij vele nieuwelingen aan, die hij nagenoeg zonder onderzoek aannam, bewapende en aan het werk zette. Van KP en RVV kreeg de OD-leiding felle verwijten te incasseren: zij zou terecht gearresteerde politiek verdachten weer vrijlaten en de haar toevertrouwde bewaking en verzorging van de gevangenen niet aankunnen.³⁸³ Het aantal arrestanten liep snel op; van 500 in de eerste dagen tot bijna 2000 in de weken daarna.³⁸⁴

Twee autoriteiten die tot dan toe in Eindhoven een afwachtende houding hadden moesten aannemen, kwamen na de bevrijding van 's-Hertogenbosch in actie. Dat waren de waarnemend commissaris der koningin, gedeputeerde jhr. mr. J.T.M. Smits van Oyen en

³⁸⁰ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 32-33.

³⁸¹ *Ibidem*, 34.

³⁸² *Ibidem*, 35-36.

³⁸³ Brief van S. Feijen aan De Groot, Cdt-Brabant der ST, d.d. 2 november 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zeeland, 1a, map 17; Rapport Van der Donck.

³⁸⁴ Plaatsvervangend hoofd sectie politie van DMC-Den Bosch, res.kpt. W. Klijn, Rapport werkzaamheden sectie politie MG, district 's-Hertogenbosch, d.d. 14 augustus 1945, p. 3, 5, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 170 (hierna geciteerd als **Rapport Klijn**).

de pmc van Noord-Brabant ir. J.B.G.M. ridder De van der Schueren. Smits van Oyen was door MG benoemd in plaats van de tijdens de bezetting aangebleven, inmiddels omstreden en zieke jhr. mr.dr. A.B.G.M. van Rijckevorsel. De van der Schueren nam op grond van de slechte ervaringen met de terzijdestelling van de OD in Eindhoven een groot deel van het Bossche OD-kader in zijn eigen staf op.³⁸⁵ Vanaf medio november werd OD-leider Thomas door De van der Schueren tot dmc van 's-Hertogenbosch benoemd. Deze voerde een energiek beleid en werkte doorgaans soepel samen met waarnemend burgemeester mr. H.J.M. Loeff.³⁸⁶ De grootscheepse en eenzijdige inschakeling van de OD wekte echter grote ergernis bij de Bossche KP en RVV. Zij richtten hun antipathie jegens de OD en de OD-BS-opsporingsdienst onder leiding van jhr.mr. W.J.Th. Serraris ook op het met OD-ers bemande MG-apparaat. Na verloop van tijd gingen KP en RVV op in de Achtste Compagnie Stoottroepen.³⁸⁷

In Tilburg was het als gevolg van de bekendmaking van de oprichting van de BS in de loop van september gekomen tot bundeling van de illegaliteit in de OD. Deze gecombineerde of gebundelde OD was een figuur die wij ook elders al in diverse gradaties tegenkwamen. Tot districtscommandant werd op 17 september benoemd de LO/KP-man M.E. Hoogenraad ('Ton'), zij het na de nodige strubbelingen.³⁸⁸ Tot zijn beschikking stonden o.a. drie knokploegen van de OD (opgericht in mei 1944), die waren aangevuld met KP-ers en RVV-ers. Deze 'commando-ploegen' zouden na de bevrijding onder de naam 'politie-stoottroepen' de arrestaties uitvoeren onder leiding van de in 1942 ontslagen en vervolgens ondergedoken hoofdinspecteur van politie B. van der Werff. Deze OD, die ook hier meteen voor en na de bevrijding vele nieuwelingen in zijn gelederen opnam, richtte zich op de handhaving van orde en rust en zag het vooral als zijn taak het vertrouwde burgerbestuur onder leiding van de in juli 1944 afgezette burgemeester mr. J.C.A.M. van de Mortel te herstellen en te steunen. Van de Mortel genoot, aldus Franken in zijn studie over de BS in Tilburg, het vertrouwen van bevolking en illegaliteit dankzij zijn beleid en het feit dat zijn zoons en zijn echtgenote zich met illegaal werk hadden bezig gehouden.³⁸⁹

Van de Mortel nam meteen na de bevrijding het heft stevig in handen. De geallieerde autoriteiten en de uit Helmond overgeplaatste dmc-Tilburg majoor S.G.P. de Lange lieten hem daarbij alle ruimte. Dmc De Lange arriveerde pas een week na de bevrijding (3 november), stelde zich passief op en liet zelfs de zuivering en militaire zaken, zoals de contacten met de inmiddels tot BS omgedoopte OD aan de burgemeester over.³⁹⁰ Dat wekte veel kritiek van de kant van de voormalige illegaliteit, speciaal in de BS, op de dmc en zijn ETO res. kapitein Th.A.M.F. van Mierlo. Deze laatste was zelf afkomstig uit de plaatselijke OD, verzette veel werk voor de dmc, maar een eigen, actief MG-beleid inzake de traag verlopende zuivering van overheids personeel en de met name in Tilburg gevoelige kwestie van de vervolging van economische collaborateurs voerde ook hij niet.³⁹¹

³⁸⁵ *Ibidem*: De Jong, *Koninkrijk*, X a, 543, 788.

³⁸⁶ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 198.

³⁸⁷ Verslag Van der Donck, p. 36.

³⁸⁸ Franken, 'Een stad in beroering', 30-32. De aanvankelijk voorziene districtscommandant, Hofland, bedankte op het laatste moment; zie: Journaal 2 september-30 oktober 1944 van de voormalige chef-staf van gewest 16 (Noord-Brabant-West) der OD, K. Melis, d.d. 29 november 1947, -Bezit Van der Hooft (hierna geciteerd als: *Journaal Melis*).

³⁸⁹ Franken, 'Een stad in beroering', 27, 36, 49.

³⁹⁰ *Ibidem*, 44-45.

³⁹¹ *Ibidem*, 45-46.

Alleen in de eerste dagen was de OD nog zelfstandig opgetreden bij de arrestaties. Toen werden door OD en bevolking ruim 300 personen aangehouden en geïnterneerd.¹⁹² Daarna weigerden de geallieerde autoriteiten ter plekke onder leiding van de Schotse *town major* rechtstreekse contacten met de BS te onderhouden; deze dienden voortaan via het MG te lopen. Maar ook MG en gemeentebestuur waren maar mondjesmaat bereid tot overleg met Hoogenraad, de gezagstrouwe districtscommandant van de OD/BS.¹⁹³ Naar het inzicht van burgemeester Van de Mortel dienden de arrestaties weer op geregelde wijze verricht te worden door de politie onder leiding van de in mei 1942 ontslagen en nu weer teruggekeerde commissaris van politie P.A.M. Preusting en in het bijzonder door de afdeling politieke politie onder leiding van de ook weer teruggekeerde hoofdinspecteur Van der Werff; beiden waren bij het illegale werk betrokken geweest.¹⁹⁴ De gematigde leiding van de plaatselijke BS beloofde zich daaraan te houden, want Preusting had al in de eerste dagen het politie-apparaat van onbetrouwbare elementen gezuiverd. Ook al was de BS-leiding niet voor honderd procent tevreden met die politiezuivering, ze achtte het politiekorps met aan het hoofd de oud-illegalen Preusting en Van der Werff blijkbaar acceptabel genoeg om de arrestaties over te nemen en droeg haar documentatie inzake de arrestaties van politiek verdachten over aan het gemeentelijke politie-apparaat.¹⁹⁵ Zo leek korte tijd na de bevrijding van Tilburg de normalisatie richting burgerlijk bestuur al een heel eind op weg.

In Breda tenslotte, op 29 oktober bevrijd door Poolse troepen,¹⁹⁶ was de samenwerking in de gewestelijke delta heel moeizaam en aarzelend van de grond gekomen. De respectievelijke 'commandanten' C.A. van der Hooft ('Cor') van de LO/LKP, W.A. Schouten ('Sandtman') van de RVV en gewestelijk commandant van de OD drs. A. van der Poel vertegenwoordigden zeer ongelijksoortige grootheden. De LO/LKP was in de illegaliteit het actiefst geweest en beschikte over de meeste mensen en middelen. De RVV was in Breda een nieuw verschijnsel en werd opgericht door Schouten, die in de loop van augustus 1944 in Breda was neergestreken. Daar zocht hij contact met enkele pas in de maanden voor de bevrijding ontstane groepen en groepjes. Hoewel van een oorspronkelijke 'RVV-Breda' dus geen sprake was, claimde Schouten rond de bevrijding over enkele honderden manschappen te beschikken, waaronder de groep D68.¹⁹⁷ De OD had met het verzet niet veel uitstaande gehad, maar in onderling overleg tussen de leiders was

¹⁹² *Ibidem*, 95

¹⁹³ *Ibidem*, 48

¹⁹⁴ *Ibidem*, 134

¹⁹⁵ *Ibidem*, 134-135

¹⁹⁶ Een gedetailleerd verslag geeft A. Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding 28 - 30 oktober 1944* (Breda 1947)

¹⁹⁷ Verslag interview met W.A. Schouten, d.d. 26 september 1949 door S.P. van 't Hoff (-SMG-BS, doos 801-S, map 125) "Ten laatste telde de RVV aldaar ongeveer 600 man, daarbij inbegrepen de groep D68 (Danckers) en die van Putman Cramer en de groep Gerritsen." De twee laatste hebben we niet kunnen identificeren, ook Van der Hooft had er nooit van gehoord. De groep D68 omvatte 260 man. In een rapport van kort na de bevrijding (Verslag W.A. Schouten, commandant Commandogroepen G16 (RVV), d.d. 16 november 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zeeland, nr. 3, map 2) noemt Schouten als sterkte van de commandotroepen "ruim 700" "Hiervan waren van de oorspronkelijke OD rond 160 en van de RVV rond 210 man afkomstig, terwijl de rest bestond uit losse groepen, die nooit in enig verband hadden gestaan tot een der groote organisaties." Van der Hooft noemt Schouten "de enige RVV-er in Breda", aldus J. Buitkamp, *Verzet in West Brabant van de LO/LKP en Trouw*. Deel I (Breda 1984), 115, en bestrijdt dat Schouten contact had of samenwerkte met D68 (Brief Van der Hooft aan auteur, d.d. 7 januari 1984). Uit het journaal van chef-staf OD-16 Melis blijkt dat de gewestelijke OD-leiding er aanvankelijk van uitging dat RVV en LO/LKP geheel als 'commandogroepen' bij de OD waren ingelijfd. Pas sinds 22 september was er, na protest van de LO/LKP, sprake van een min of meer gelijkwaardige verhouding met geregeld overleg in de plaatselijke delta, aldus Journaal Melis.

besloten dat Van der Poel de regionale delta zou leiden en dat de OD de gevangenneming en inbewaringstelling van politiek verdachten na de bevrijding op zich zou nemen. Maar van dat laatste kwam niets terecht, omdat de daarmee belaste OD-functionaris zich alsnog terugtrok.³⁹⁸ Daarop werd de LO/LKP gevraagd voor het uitvoeren van deze taak. Maar omdat er door de OD nog geen voorbereidingen waren getroffen, was dit in feite onbegonnen werk. Bij de bevrijding bleek bovendien dat ook allerlei groepen van de beide delta-partners en uit de bevolking aan het arresteren sloegen³⁹⁹ zonder dat er van enige coördinatie sprake was.

De dmc-Breda, ir. D.C.C. baron van Boetzelaer, arriveerde pas enkele dagen na de bevrijding van Breda (31 oktober) en trof daar een chaotische situatie aan. Het oude college van Burgemeester en Wethouders onder leiding van de in maart 1944 door de bezetter ontslagen B. van Slobbe was teruggekeerd, maar had nog nauwelijks greep kunnen krijgen op het gemeentelijke apparaat en de toestand in de stad. Er werd nog volop door allerlei groepen gearresteerd. Met name de omvangrijke groep 'D68' van T. Dankers en de groep 'Geuzenvendel' onder leiding van J.J. de Hoogh vormden een ordeprobleem van jewelste, doordat zij volstrekt eigenmachtig arresteerden, vorderden en de bevolking terroriseerden.

Van de plaatselijke OD-leiding met gewestelijk commandant Van der Poel aan het hoofd ging niet veel leiding uit. Niet alleen was er rivaliteit tussen Van der Poel en zijn tweede man dr. L.A.H. Albering, ook het onderlinge vertrouwen tussen de leiders en de leden van LO/LKP, RVV en OD, de organisaties die in de BS samen moesten gaan, liet nogal te wensen over. De plaatselijke LO/LKP-leiding vond dat de gewestelijke OD-top verantwoordelijk was voor het haars inziens onnodige drama van de OD-zendpost op het landgoed de Vloeiweide onder Rijsbergen. Ondanks waarschuwingen van de LO/LKP had de OD-leiding die sinds 4 september bestaande, maar niet vitale zendpost laten doorwerken en begin oktober was deze ten koste van zeventien dodelijke slachtoffers door de bezetter overvallen en opgeruimd.⁴⁰⁰ Die onvoorzichtigheid en de aanmatigende houding van de OD-leiding meteen na de bevrijding leidden tot veel irritaties en ernstige bezwaren, vooral bij de LO/LKP ter plaatse, die tijdens de bezetting het meeste illegale werk had verzet. Zo was Van der Hooft door LSC Van Bijnen benoemd tot gewestelijk sabotagecommandant en aangewezen om later commandant van de op te richten stoottroepen te worden.⁴⁰¹ Maar Van der Poel en Schouten wierpen zich al meteen na de bevrijding op als de toekomstige BS-leiders en troffen als zodanig maatregelen voor het formeren van stoottroepen en bewakingstroepen.⁴⁰² Dat weerhield de LO/LKP-groep ervan om tot die BS-onderdelen toe te treden.

Ondertussen probeerde Van der Hooft als chef van de politieke recherche der BS enige lijn te brengen in het opsporingswerk van politiek verdachten. Al voor de bevrijding had hij op aanwijzing van Van Bijnen om er vertrouwde juristen bij in te schakelen, vier meesters in de rechten aangetrokken. De oud-procureur-generaal bij het Nederlands-Indische gerechtshof en oud-gijzelaar mr. H.W. Felderhof, de advocaten mr. E.H. Toxopeus en mr. A.A.M. Struycken en de industrieel mr. P. van Boven zouden een en ander in

³⁹⁸ Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 115.

³⁹⁹ Van Huesen-Pikaar, *Wij en een volk*, 89.

⁴⁰⁰ Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 115; zie ook De Jong, *Koninkrijk*, X a, 483-484.

⁴⁰¹ Brief van LSC Van Bijnen ('Frank') aan GSC in district 16 'Cor', d.d. 14 oktober 1944, -RIOD, Collectie LO/LKP, DK-1, ook afgedrukt in Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 42.

⁴⁰² Mededeling van Gewestelijk Cdt. Drs. A. van der Poel en Commandant Stoottroepen W.A. Schouten aan alle leden van de Delta-West-Brabant, d.d. 4 november 1944, betreffend richtlijnen voor de omzetting in BS, -Stichting 1940-1945, Bureau Eindhoven, map documentatie Noord-Brabant.

goede banen moeten leiden. Bij dit opsporingswerk zette Van der Hooft nu voornamelijk zijn mensen uit de LO/LKP in.⁴⁰³ Maar de voortdurende wilde arrestaties frustrerden hun werkzaamheden nog geruime tijd. Twee weken na de bevrijding was de tegenstelling OD/RVV versus LO/LKP binnen de BS alleen maar toegenomen en stapte Van der Hooft met zijn politieke recherche over van BS naar MG.⁴⁰⁴ Van de politie onder leiding van commissaris van politie De Bruin ging weinig initiatief uit in deze periode. Op last van dmc Van Boetzelaer was een eerste noodzakelijke zuivering doorgevoerd en een commissie ingesteld om verdere gevallen te onderzoeken.⁴⁰⁵ Van Boetzelaer had het fungerende gemeentebestuur onder leiding van burgemeester Van Slobbe inmiddels min of meer onder voogdij geplaatst. Geen enkel besluit mocht uitgevoerd worden zonder toestemming van de dmc.⁴⁰⁶ De achtergrond van die verregaande bemoeienis met het burgerlijk bestuur was gelegen in de opvatting van de dmc dat er in Nederland op grote schaal met de bezetter was geheuld, met name ook door aangebleven Nederlandse gezagsdragers.⁴⁰⁷ In die opvatting werd hij gesteund door bepaalde ambtenaren, die zich in de bezetting door Van Slobbe gebruikt hadden gevoeld, en door vele voormalige illegalen, die nu een grondige zuivering van het gemeentelijke bestuursapparaat wensten, iets waaraan Van Slobbe naar hun inzicht nog steeds niet was toegekomen.

Maar de meeste zorgen baaiden dmc Van Boetzelaer voorlopig de vele klachten over het ongecontroleerde optreden van de meest uit jonge 'bevrijdingsillegalen' samengestelde groep D68 onder leiding van hun commandant Th. N. J. Dankers.⁴⁰⁸ Deze ongeveer 300 man sterke groep, "tot aan de tanden gewapend", aldus Van Boetzelaer later,⁴⁰⁹ opereerde vanuit de tuinbouwschool in Teteringen en maakte regelmatig Breda en omgeving onveilig. Volgens een verslag van 7 november van het hoofd van MG-Sectie III Derksema maakte deze groep zich "schuldig aan talrijke overtredingen en misdrijven (rooven, stelen enz.). De leider Dankers is gearresteerd geweest, doch is uit het Huis van Bewaring vrij gelaten, aangezien zijn troepen kwamen dreigen met handgranaten." Derksema drong er bij zijn chef Kruls op aan de BNS te verzoeken deze 'stoottroepen' met spoed te verplaatsen.⁴¹⁰

Van Boetzelaer, evenals Derksema nogal gealarmeerd, zond Kruls blijkbaar een brief van nog ernstiger strekking, want op 13 november richtte de chef-staf MG een brief aan de prins, waarin hij op de "groote moeilijkheden" wees die zijn dmc nog steeds onderdond van de "zogenaaamde Stoottroep van Dankers". Hij verweet hun "terrorisme, brutaliseren der burgerbevolking, diefstal en vele andere onwettige en onrechtmatige daden."

⁴⁰³ Verslag interview met Van der Hooft, p. 1-2.

⁴⁰⁴ Verhoor Van der Hooft, *Enq.*, V c. 739.

⁴⁰⁵ Rapport betreffend de politie in het bevrijde gebied, door hoofd Sectie III MG mr. R. P. J. Derksema, d. d. 7 november 1944, p. 3-4, -AMG doos 411 (Staf, Sectie III), map 153 (hierna geciteerd als **Rapport Derksema (7/11)**).

⁴⁰⁶ Verslag interview met mr. E. L. H. M. van Mierlo (destijds wethouder en loco burgemeester), d. d. 13 maart 1974 door F. van Ginneken en R. Wolf, -CBZ, map Breda.

⁴⁰⁷ *Ibidem*.

⁴⁰⁸ Volgens Van der Hooft bestond deze groep voor het grootste deel uit 17-à 18-jarigen die kort voor en na de bevrijding waren toegetreden. Verslag interview met Van der Hooft, p. 2. De gegevens op de ledenlijst van D68 bevestigen de jonge leeftijd, maar de daar opgevoerde vroege toetredingsdata zijn controleerbaar onjuist. Le denlijst met personalia van D68, Bezit Coenders, Verslag interview met P. A. Wijnen.

⁴⁰⁹ Verhoor Van Boetzelaer, *Enq.*, V c. 710.

⁴¹⁰ Rapport Derksema, (7/11), p. 4. Derksema rept van circa 600 man, terwijl Van Boetzelaer en andere bronnen het steeds over 300 man hebben. Wellicht telde Derksema de eveneens roerige groep Geuzenvendel daarbij. Beide groepen behoorden op dat moment nog niet tot de Stoottroepen. Wel waren er onderhandelingen gaande over de toetreding van D68 en Geuzenvendel tot de Stoottroepen. Vgl. E. J. Feenstra, *Het ontstaan van het Regiment Stoottroepen* (z.p. 1969), 17.

“De toestand is zelfs zoo ernstig”, zo vervolgde Kruls, “dat – alhoewel Maj Van Boetzelaer met alle hem ten dienste staande middelen tracht deze groep tot rede en medewerking te brengen – hij, waar hij zelf niet over voldoende gewapende macht beschikt, vreest mij te moeten verzoeken een ingrijpen tegen de groep Dankers in te roepen, of zelfs, in noodgeval, zelve bij den Geallieerden Commandant ter plaatse om gewapende Geallieerde macht als hulp te moeten inroepen”. Tot slot verzocht Kruls de prins al het mogelijke te doen om aan deze “in hooge mate ongewenschten toestand” zo spoedig mogelijk een einde te maken.⁴¹¹ In paragraaf 4.3.4 zullen we zien hoe deze ordeproblemen in Breda werden opgelost.

2.3.3 Conclusie

Hoewel de Bredase situatie van begin november uitzonderlijk was, zal het duidelijk zijn dat wat wij in de tussenbalans (paragraaf 2.3.1) de ‘wilde fase’ hebben genoemd, eind oktober – begin november nog niet helemaal achter de rug was. De aangepaste MG-politiek om in de na medio oktober bevrijde gebieden met name de OD meteen in te schakelen werkte lang niet overal en schiep weer nieuwe problemen. Nog op 1 november had het hoofd van Sectie I van MG, Linthorst Homan, generaal Kruls voorgehouden dat de inschakeling van de OD in ‘s-Hertogenbosch, Tilburg en Breda een succes was en dat er in West-Brabant een “prachtgelegenheid” was om de druk van de ‘gecombineerde OD’ voor te blijven, namelijk door in Breda OD-leider Van der Poel tot militair commissaris te benoemen. “Wordt gewacht”, zo voegde hij eraan toe, “dan gaan al dezen in de oppositie, ofwel worden overgenomen door Staf Binnenlandse Strijdkrachten”.⁴¹²

Een week later was echter al duidelijk aan het worden dat die aangepaste MG-politiek om de OD in te schakelen niet overal werd uitgevoerd en waar dat wel het geval was, ook ernstige nadelen had. Waar de OD ook werkelijk de hele illegaliteit vertegenwoordigde, zoals op de Zeeuwse eilanden, werkte die politiek wel, al moet daaraan worden toegevoegd dat het MG daar nog geruime tijd geen reële macht was. De in de OD gebundelde oud-illegaliteit fungeerde daar feitelijk als zaakwaarnemer van het MG. Waar het MG op zijn strepen ging staan, zoals dmc Bokhorst in westelijk Zeeuws-Vlaanderen deed, leidde dat meteen tot problemen met delen van de voormalige illegaliteit.

In ‘s-Hertogenbosch vervreemde de grootscheepse inschakeling van de OD met name KP en RVV van het MG en dreef hen in de stoottroepen. In Tilburg leek de situatie zich al snel heel gunstig te ontwikkelen. Maar juist daar hield dmc De Lange zich afzijdig en werd het beleid door burgemeester Van de Mortel bepaald. Daarin gesteund door de dmc en de geallieerde *town major* kon hij de voormalige illegaliteit voorlopig pacificeren en buiten spel zetten, omdat de politietop daar in handen was van teruggekeerde functionarissen die in het verzet actief waren geweest. In Breda werd de OD-leiding door de rest van de oud-illegale groepen niet vertrouwd, van een ‘gecombineerde OD’ was daar geen sprake. Van het plan tot benoeming van OD-leider Van der Poel tot dmc werd dan ook snel afgezien. Dmc Van Boetzelaer voerde er een strak en sterk persoonlijk getint beleid. Hij plaatste het gemeentebestuur onder voogdij en slaagde er al snel in de afdeling politieke recherche van de OD/BS, bestaande uit LO- en KP-mensen, aan zijn staf te verbinden. Van der Poels OD ging dus het Bredase BS-gezicht bepalen, maar voor het

⁴¹¹ Brief van CSMG aan Z.K.H. prins Bernhard d.d. 13 november 1944. AMG doos 22 (Staf Geheim archief CSMG) map Z(eer) G(eheim) CSMG 6 nr. 119.

⁴¹² Brief van hoofd Sectie I MG aan Kruls d.d. 1 november 1944. AMG doos 150 (Staf CSMG) map 16.

betugelen van de uitwassen van de zogenaamde 'stoottroep-Dankers' was uiteindelijk een beroep van de chef-staf MG op de BNS prins Bernhard nodig.

Kenmerkend voor het gezag in de wilde fase was dat in het hele bevrijde gebied diverse instanties en groeperingen naast, langs en ook tegen elkaar in werkten. Bestuur en arrestaties waren slechts zelden in handen van een en dezelfde 'autoriteit'. Aanvankelijk waren deze terreinen op veel plaatsen geheel gescheiden geweest (of geworden, waar de OD tot de aankomst van het MG de overheidstaken waarnam), maar na enkele weken zag met name de leiding van het MG in dat, wilde zij de toestand onder controle krijgen, aan de klachten van de voormalige illegalen over het ongezuiverde overheidsapparaat tegemoet gekomen moest worden en dat de voormalige illegaliteit bij het officiële gezag moest worden ingeschakeld. Pas dan zou het mogelijk zijn de onofficieel arresterende groepen en instanties (de afdelingen politieke recherche van OD/BS) aan banden te leggen en op den duur te versmelten met de daartoe officieel gerechtigde en voorlopig gezuiverde politie. Maar door de hiervóór gebleken wel heel uiteenlopende plaatselijke machtsverhoudingen tussen MG, burgerbestuur, politie, oud-illegaliteit en BS werd dat inschakelingsproces ten zeerste bemoeilijkt.

Anderzijds moet de ernst van het gevaar van deze chaotische gezagssituatie niet worden overdreven. Doordat wij ons vooral concentreerden op het ontevreden deel van de voormalige illegaliteit en haar vaak roerige aanhang, op hun klachten, noodkreten en aanspraken, op de conflicten en mutaties en op de reacties van de officiële gezagsdragers, lopen wij dat risico wel. Het 'revolutiegevaar' dat diverse malen door betrokkenen ten tonele werd gevoerd, kan echter niet reeel worden genoemd. Natuurlijk was de situatie zeer abnormaal en voor ordelievende gezagsdragers en oud-illegalen om wanhopig van te worden. Maar behalve uit oprechte bezorgdheid over het gebrek aan orde en gezag is het zogenaamde 'revolutiegevaar' van beide kanten ongetwijfeld ook herhaaldelijk opgevoerd als argument om eigen wensen kracht bij te zetten.

Velen van buiten de oud-illegaliteit maar ook wel daarbinnen, zagen in de voormalige illegaliteit, in bepaalde groepen daaruit of in haar talrijke ongecontroleerde hulptroepen een georganiseerde subversieve tegenkracht. Voor hun was de vrees voor 'revolutiegevaar', gedachtig het precedent van november 1918, dus wel reeel. De bijzonder onoverzichtelijke situatie in de eerste maanden van het bevrijde Zuiden werkte dat ook in de hand. Bij gebrek aan informatie ontstonden de wildste geruchten. Zelfs de best geïnformeerde instanties, de top van het MG en de staven van de BNS en de Commandant-Zuid van de Stoottroepen, hadden maar een beperkte kennis van wat er zich in het totaal van het bevrijde gebied op gezagsterrein afspeelde. Ook moet bedacht worden dat de voormalige illegaliteit en de ongeregelde eenheden die rond de bevrijding bij haar waren aangehaakt, voor de militaire commissarissen en de MG-top aanvankelijk onbekende grootheden waren, die door hun eigenmachtige optreden wantrouwen wekten. De oud-illegaliteit zelf was, zoals wij zagen, geen eenheid en de diverse elkaar veelal onbekende groepen waren door de bevrijdingstaken en de erop gevolgde aanwas van hun geleerden danig uit hun krachten gegroeid en aan de controle van hun leiders onttipt.

Hoewel er dus in deze periode nog geen sprake was van één effectief overheidsgezag, dat alle publieke taken onder controle had, bestond er van de andere kant evenmin één georganiseerde tegenkracht. Integendeel zouden wij willen stellen: de voormalige illegaliteit was per plaats geïsoleerd en daar nog vaak geenszins een eenheid, al bestond er in sommige plaatselijke en regionale delta's sinds kort zoiets als een 'gecombineerde OD'. De Zeeuwse OD uitgezonderd, was dat nooit veel meer dan een gebrekkig overleg tussen de lokale leiders van de deelnemende organisaties. In al de onderzochte gebieden toonden de oud-illegale voormannen zich niet subversief maar juist opmerkelijk gezags-

getrouw. Zoals wij in de tussenbalans (paragraaf 2.3.1.) al zagen werden de na de bevrijding terugkerende burgerbestuurders aanvankelijk meestal geaccepteerd en aanvaardde men in alle gevallen de autoriteit van het pas gearriveerde MG als vanzelfsprekend.

De arrestaties bleven echter het domein van de voormalige illegaliteit en hun hulp-troepen, omdat in de meeste gevallen de ontredderde politie daartoe niet in staat was. De uitwassen bij de arrestaties en de andere ontsporingen waren juist het gevolg van de gebrekkige controle van de voormalige illegale leiders over hun met vele nieuwelingen aangevulde arrestatieploegen en dus allerminst tekenen van pogingen om de macht aan zich te trekken. Pas enige weken na de terugkeer van de 'oude' bestuurders bleek dat dezen als vanouds hun eigen gang gingen en de voormalige illegalen en hun wensen, speciaal op het gebied van de zuivering der overheidsorganen, negeerden of zelfs dwars-boomden. Dát vormde voor de oud-illegale voormannen en in het bijzonder voor de leiding van de Stoottroepen een reden om te proberen zelf de arrestaties onder zich te houden en het MG tot een krachtiger gezagsuitoefening te brengen met verregaande inschakeling van de voormalige illegaliteit.

De leiding van het MG had toen echter al ingezien dat systematische inschakeling van capabele oud-illegalen (met name uit de OD) noodzakelijk was om één effectief en acceptabel overheidsgezag te krijgen dat tegen de voortdurende chaos van de militair-civiele samenleving was opgewassen. Als reactie op de lokale klachten paste zij haar instructies tijdig aan en voerde een reeks mutaties door die in grote lijnen aan de wensen van lokale voormalige illegalen tegemoet kwam (zie paragraaf 2.3.1). Zo kon zij de verdergaande aspiraties tot hervorming van het MG van de kant van de leiding van de Stoottroepen en van de Staf van de BNS als zijnde overdreven van de hand wijzen.

Dat brengt ons aan het slot van deze paragraaf tot de constatering dat, wat de zuidelijke voormalige illegaliteit betrof, de bevrijding en de gang van zaken in de eerste weken daarna bepalend zijn geweest voor hun verdere opstelling. In deze korte maar kritieke periode hadden vele oud-illegalen ervaren en geleerd dat de idealen die zij koesterden over een beter, gezuiverd en nieuw Nederland alleen bij henzelf veilig waren. Aanvankelijk, in de euforie en het optimisme van de opwindende bevrijdingsdagen, werden zij samen met de geallieerde soldaten als helden gevierd.⁴¹³ Zo vlak na de angstige laatste weken van de bezetting genoten zij nog het volle vertrouwen van het publiek. Tussen de oud-illegaliteit en het publiek enerzijds en de aangebleven gezagsdragers en ambtenaren anderzijds bestond echter een grote vertrouwenskloof. De laatsten hadden hun krediet verspeeld, werden beschouwd als uitvoerders van de Duitse maatregelen en bijgevolg sterk gewantrouwd.⁴¹⁴

In het aanvankelijke goede vertrouwen dat hun ideaal van een 'Nieuw Nederland' ook zonder hun actieve bemoeiing tot stand zou komen, kwamen de voormalige illegalen echter bedrogen uit. Eenmaal teruggekeerd, voerden de 'oude' bestuurders immers een beleid dat in oud-illegale ogen de politieke en personele toestand van voor de bezetting gezwind herstelde. En het zwakke MG legde zich daarbij in de meeste gevallen neer. De Jong roept het beeld op als zou het MG al vanaf de bevrijding gezien zijn als een instantie die de weg naar politieke en personele vernieuwing openhield.⁴¹⁵ Als dat zo is, – maar er waren zoals wij zagen evidente uitzonderingen als pmc Van Everdingen in Zuid-Gelderland – dan werden vele vernieuwingsgezinden en oud-illegalen voorlopig in MG teleurgesteld. Alleen door hun eigen krachtsinspanningen, door bundeling en door

⁴¹³ Termcer, *Nijmegen frontstad*, 62, 67.

⁴¹⁴ Vgl. De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 23.

⁴¹⁵ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 568-569.

beroepen op de prins en zijn staf lukte het hun om dat restauratieproces een halt toe te roepen. Met name de MG-leiding toonde zich na enkele weken gevoelig voor hun oppositie. Kruls en de zijnen vreesden grote ordeproblemen van een blijvende verdeeldheid van de macht door de groeiende tegenstelling tussen oud-illegaliteit en BS enerzijds en MG anderzijds.

Dat zo'n ontwikkeling zeer ongewenst was, vond men ook in de staf van de BNS. Daar vreesde men vooral dat de blijvende onvrede met het burgerlijk bestuur in oud-illegale kring de vorming van Stoottroep-eenheden zou doen mislukken. Ook door die staf werd dan ook bij het MG aangedrongen op een koerswijziging.

Sinds medio oktober probeerde de MG-leiding een aangepaste politiek te voeren door de oud-illegaliteit en speciaal de OD in te schakelen. Afhankelijk van de krachtsverhoudingen in de pas bevrijde gebieden en van het nogal uiteenlopende beleid van de diverse militaire commissarissen ter plaatse, leidde deze aangepaste benadering in de verschillende steden voorlopig tot onderling nogal afwijkende resultaten. De enige algemene tendens die daarin te bespeuren valt is dat de overigens betrekkelijke eensgezindheid onder oud-illegalen afnam naarmate het MG capabele personen uit die kringen of uit een bepaalde groep bij zijn beleid inschakelde. Met name tussen de georganiseerde burgerlijke oud-illegaliteit en de in de BS opgenomen voormalige illegalen begon zich aldus een zekere verwijdering af te tekenen. In de volgende twee hoofdstukken zullen beide groepen nader worden onderzocht.

DEEL II

DE OUD-ILLEGALE CONCENTRATIES

Hoofdstuk 3

De Gemeenschap oud-illegale werkers Nederland

Als eerste van drie oud-illegale concentraties komt in dit hoofdstuk de GOIWN aan de orde. Evenals bij de daarna nog te behandelen Binnenlandse Strijdkrachten en oud-illegale pers, is het de bedoeling met de specifieke kenmerken van die concentraties kennis te maken. Zo wordt hier een beschrijving gegeven van de totstandkoming en de doeleinden van de GOIWN, van het leidinggevende kader en de organisatorische opbouw, van het ledenbestand, de ballotage en het interne functioneren. Aldus moet duidelijk worden waarom deze organisatie werd opgericht, hoe zij zich ontwikkelde en hoe zij in de bestuurlijke constellatie van het bevrijde Zuiden heeft gefunctioneerd. Omdat de organisatie van de GOIWN hier centraal staat, komen externe aspecten en activiteiten, die in deel III aan bod komen (bijvoorbeeld de strijd om de arrestatiebevoegdheid, de zuivering en de politieke vernieuwing), in dit hoofdstuk slechts summier aan de orde, namelijk als elementen van het brede scala aan initiatieven dat de GOIWN in bevrijd Zuid-Nederland heeft ontplooid.

3.1 Ontstaan en identiteit

In diverse steden van het bevrijde deel van het Zuiden waren in de loop van september en oktober 1944 voormalige illegalen van verschillende herkomst tot lokale bundeling van krachten overgegaan. De directe aanleiding daartoe was, zoals hiervóór bleek, in de meeste gevallen de combinatie van de dreiging van een complete restauratie van het oude burgerbestuur zonder noemenswaardige zuivering, en als gevolg daarvan het voortduren van de arrestatiechaos. De plaatselijke oud-illegale comités – de CIW's in Maastricht en Heerlen, de BN in Eindhoven, de ROA in Nijmegen en een niet formeel georganiseerd gezelschap in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen – eisten invloed op de bestuurlijke gang van zaken, opdat er met inschakeling van de georganiseerde oud-illegaliteit door MG een krachtig beleid van zuivering en 'vernieuwing' gevoerd zou kunnen worden.

De oprichting van deze plaatselijke comités hing ten nauwste samen met de gezagssituatie ter plekke en vond geïmproviseerd en ad hoc plaats. Toch liepen deze lokale ontwikkelingen in de eerst bevrijde gebieden zo parallel dat de vraag rijst hoe dat mogelijk was. Werden er bijvoorbeeld al tijdens de bezetting plannen gemaakt voor de oprichting van die comités en voor hun latere samenvoeging in de GOIWN?

3.1.1 *Het Plan F*

Zoals we in het eerste hoofdstuk zagen was er in elk geval op nationaal niveau, d.w.z. in de toppen der landelijke illegale organisaties, al vóór de bevrijding nagedacht over de rol van de voormalige illegaliteit wanneer de oorlog eenmaal geëindigd zou zijn. Ook in de

illegale pers was daarover uitvoerig gediscussieerd.¹ De GAC en het College van Vertrouwensmannen der Regering waren met het oog daarop in de zomer van 1944 ingesteld. Maar door de deelbevrijding liepen die voorbereidingen in het Zuiden op niets uit. De schaarse zuidelijke vertegenwoordigers in die organen, GAC-lid mr. H.B.S. Holla en Vertrouwensman Van Sonsbeeck hebben als zodanig in het bevrijde Zuiden geen rol gespeeld;² pas na 5 mei 1945 zouden de GAC en het College van Vertrouwensmannen bovengronds gaan opereren.

De GAC bestond uit vertegenwoordigers van de landelijk actieve illegale organisaties en was federatief georganiseerd. In de zomer van 1944 was het onder druk van Londen tot deze bundeling gekomen. In de GAC had de vooral in de provincie gewortelde LO, hoewel zij de grootste illegale organisatie was, slechts een beperkte invloed. De stem van de LO-top telde er niet zwaarder in dan die van een van de vele kleinere en vanuit het Westen des lands opererende, illegale organisaties. Met name in LO-kringen was men in het algemeen voorstander van een andere vorm voor de naoorlogse bundeling, namelijk op basis van individueel lidmaatschap van een organisatie die de hele voormalige illegaliteit zou overkoepelen. Een uitgewerkt LO-plan voor de naoorlogse 'individuele bundeling' der voormalige illegaliteit, het zogeheten 'Plan F', was echter in de zomer van 1944 door de vertegenwoordigers van de illegale organisaties in meerderheid verworpen.³ De naoorlogse organisatie van de voormalige illegaliteit zou federatief geschieden, en wel in het verband van de GAC. Alleen dat deel van het Plan F over de organisatie van de verzorging van verzetsslachtoffers en hun nabestaanden werd in de GAC aanvaard.⁴

In de LO en met name ook in het Zuiden was ondanks die verwerping op het oorspronkelijke Plan F doorgeborduurd. Zo werden eind augustus in de West-Brabantse LO stukken opgesteld, waarin het Plan F gunstig werd becommentarieerd en het zelfs werd uitgewerkt tot een concept-statuuut voor een op te richten 'Vaderlandsch Verbond'.⁵ Uit de inhoud van deze waarschijnlijk niet tot West-Brabant beperkt gebleven plannen,⁶ wordt duidelijk welke rol men zich in LO-kringen voor na de bevrijding toedacht en tevens waarom men tegen een federatieve opzet grote bezwaren had. De grondslag van de voornemens werd gevormd door de overtuiging "dat ons werk voor het Vaderland na de oorlog nog niet is afgelopen." Het tijdens de bezetting wakker geworden "staatsburgerlijk besef . . . dat onverkort de verschillen van politieke overtuiging, samenwerking voor de nationale zaak mogelijk is en vruchtbaar kan zijn" zou niet verloren mogen gaan. Dat was een opgave die men niet aan de politieke groeperingen wilde overlaten.

Naast die als eerste genoemde, opvoedende, algemeen-politieke taak – men noemde als concrete activiteiten het gedenken der gevallen, het vastleggen van de historie van

¹ Bijv. *te Mantiendael* van maart 1944. De prijs der illegaliteit, *De Geus voor studenten* van 5 juni 1944. 'Nogmaals de prijs der illegaliteit' *Ibidem* van 6 juli 1944. Een organisatie van illegale werkers'.

² Gerbrandy verklaarde wel contact met Van Sonsbeeck te hebben gehad, echter niet als vertrouwensman, maar "hoofdzakelijk als Commissaris der Koningin en als mijnheer Van Sonsbeeck, die een heel belangrijke rol had gespeeld" aldus verhoor van P.S. Gerbrandy. *Enq.* V c 661.

³ Notulen GAC, d.d. 30 mei 1945 -AMG, doos 360 (Sectie II), map 148 II, Meulenbelt, 'De ontwikkeling van het verzet', 219.

⁴ Goede, 'De landelijke leiding', 84-86, P. Verburg, 'De Stichting 1940-1945' in *HGG* II, 546-555, aldaar 546-548.

⁵ Standpunt van de LO ten aanzien van het Plan F, z.d. en Ontwerp Statuuut van het Vaderlandsch Verbond, d.d. Breda 31 augustus 1944. GA-Breda Collectie Hallema, map Wereldoorlog II, nr. 28. Het laatste stuk tevens in Bezit Wijnen. Archief GOIWN-distric Breda.

⁶ De overeenkomsten qua naam en opzet met de bond 'Ons Vaderland' in Eindhoven wijzen daarop, zie paragraaf 2.2.3. Bovendien schreven de opstellers van het stuk Standpunt dat er sprake is 'van een commentaar in de vorm van een concept' zoals door den Top van onze organisatie werd goedgekeurd.

het illegale werk, het waarschuwen tegen “on-nationale” verschijnselen en het bevorderen van het nationale staatsburgerlijke besef in een eigen orgaan – voelde men zich nog tot twee andere taken geroepen. De ene valt samen te vatten als de verzorgingstaak. Daaronder verstond men de belangenbehartiging van illegale werkers of hun nagelaten betrekkingen, die als gevolg van hun verzet schade hadden geleden. Die “ereplicht” zou bestaan uit medische, sociale, financiële en juridische hulp, uit scholing en arbeidsbemiddeling.⁷ De andere zou moeten bestaan uit het uitoefenen van invloed op de benoeming van leidinggevende personen. Uit het maatschappelijke en publieke leven zouden immers allen geweerd moeten worden “die zich op onvaderlandsche wijze hebben gedragen.” Ook moest worden voorkomen dat diegenen “invloed op ons volksleven” zouden krijgen “die in de bezettingstijd geen verantwoordelijkheid durfden dragen.”⁸

Om die drie doeleinden te realiseren zou er “een grote organisatie” gesticht gaan worden, waarvan lid zouden kunnen zijn niet alleen alle illegale werkers maar ook “diegenen die niet in organisatorischen zin werkers zijn geweest, maar tot de categorie karaktervolle ‘verzetters’ behoren.” Bij die laatste groep dacht men aan personen die om principiële redenen ontslag hadden genomen en/of ondergedoken waren en aan de vaste herbergers van illegale werkers.

Hoewel men beseftte “dat dit in strijd is met de democratische gedachte” zag men door de structuur van het illegale werk geen andere mogelijkheid om die naoorlogse organisatie op te bouwen dan van bovenaf. Beginnend met de samenstelling van een top van leidinggevende illegalen, zouden eerst provinciale, regionale en plaatselijke kernen gevormd moeten worden, die vervolgens leden konden gaan aannemen. De oude illegale organisaties zouden hun leden bij die kernen aanmelden en daarna ophouden te bestaan. Gaf iemand zich persoonlijk voor het lidmaatschap op, dan zou er geballoteerd moeten worden. Alleen zo achtte men het mogelijk om ongewenste elementen te weren, die niet aan de eisen voldeden of de doelstellingen van de nieuwe organisatie niet onderschreven.⁹

Deze LO-uitwerking van het oorspronkelijke Plan F voorzag dus voor na de bevrijding zowel in het (op andere wijze) voortzetten van de oude verzorgingstaak, als in het aanpakken van twee in wezen nieuwe taken: namelijk de realisering van de nauw met elkaar verband houdende opvoedende, algemeen politieke doelstelling om het ‘staatsburgerlijk besef’ te bevorderen, en van de concrete politieke doelstelling van zuivering en vernieuwing, met name van de leidinggevende functionarissen. Voor het uitvoeren van die programmapunten wilde men zich niet beperken tot de individuele bundeling van alleen de illegale werkers in strikte zin. In het LO-stuk is steeds sprake van “illegale werkers en verzetters” en in het ontwerp-statuuut van het Vaderlandsch Verbond zelfs van een verdere uitbreiding tot alle “goede Vaderlanders”. Het zal duidelijk zijn dat juist de politieke doelstellingen bijdroegen aan de neiging tot verbreding van de te bundelen groep.

3.1.2 Maastrichtse initiatieven

De uitvoering van de drie in het Plan F genoemde taken is in de praktijk van het bevrijde Zuiden niet meteen systematisch en in groter verband aangepakt. Door de geleidelijke deelbevrijding en de chaotische bestuurlijke situatie waren de eerste aanzetten tot bunde-

⁷ Voorgaande citaten uit het stuk ‘Standpunt ...’.

⁸ Voorgaande citaten uit het stuk ‘Ontwerp-Statuuut ...’.

⁹ Voorgaande citaten uit het stuk ‘Standpunt ...’.

ling van de voormalige illegaliteit lokaal van aard. Zij vormden vooral een reactie op en een tegengewicht tegen de snel op gang komende restauratie van het oude burgerlijke bestuur. Met name in de eerst bevrijde gebieden werden comités actief die, naar het schijnt zonder enig plan, aanpakten wat hun in de plaatselijke situatie het meest urgent voorkwam.

In het Maastrichtse CIW, de Eindhovense BN en de Nijmeegse ROA kwamen, zoals we zagen, aanvankelijk vooral de leiders van plaatselijke illegale groeperingen samen. Krachtens hun illegale leiderschap vertegenwoordigden zij daar elk hun eigen groep. Dat was conform de ontwikkeling zoals die voor de eerste fase na de bevrijding in het Plan F was voorzien.

Toch was er in Maastricht, de eerste stad waar de voormalige illegaliteit werd gebundeld, en wel op initiatief van enkele OD-leden, aanvankelijk geen sprake van een puur federatieve organisatie. In de oprichtingsvergadering van het CIW-Maastricht werd immers bepaald: "Deze vertegenwoordigers zullen niet in de eerste plaats hun organisaties, maar derzelver leden vertegenwoordigen."¹⁰ Men achtte zich dus niet zozeer gebonden aan de opstelling van de (toppen van de) landelijke organisaties, waarvan men tot dan toe deel had uitgemaakt, alswel aan de mening van de plaatselijke leden van die organisaties. Hoewel georganiseerd en vertegenwoordigd per illegale formatie, zou de afspiegeling van de lokale oud-illegaliteit voorop staan. Dat was een heel logische ontwikkeling. De identiteit en de specifieke taken van de diverse illegale organisaties waren immers, zoals we zagen, al voor de bevrijding sterk verwaterd. En ook was in de laatste fase van de bezetting het contact tussen de toppen in het Noorden en hun zuidelijke groepen zeer gebrekkig geweest; sinds de bevrijding was dat contact nagenoeg onmogelijk geworden.

In de tweede vergadering van het CIW-Maastricht werd op initiatief van G. J. Kuiper van de gewestelijke LO-leiding dit eerder genomen besluit echter al herzien. Kuiper was pas na de eerste vergadering in Maastricht gearriveerd en meldde zich op de tweede vergadering met een "opdracht . . . afkomstig van de Gewestelijke Leiding van de LO-Gewest Limburg". Deze was op de hoogte van het verzoek van de koningin aan de landelijke toppen van de illegale organisaties om "een samenbundelend en overkoepelend instituut van illegale organisaties voor advies aan de Kroon" te formeren (blijkbaar ging het hier om de GAC), en had besloten "ervoor te zorgen dat achter het front, d. w. z. in het bevrijde gebied deze samenbundeling terstond ter hand zou worden genomen, teneinde zoodra mogelijk te kunnen aansluiten bij de zoo juist genoemde landelijke voorbereidingen".¹¹

Kuiper sloot zich dan ook graag aan bij de plannen en initiatieven van de OD, maar stelde een verandering van de organisatievorm voor. Blijkbaar zonder tegenwerpingen besloot de vergadering: "Als leden van het CIW zullen worden beschouwd niet de individuele illegale werkers, maar de algemeen landelijk bekende illegale organisaties, elk voor zover zij in een bepaald district aanwezig zijn en actief hebben gefunctioneerd." En daarmee waren het door de GAC aanvaarde federatieve principe en de vooraanstaande positie van de landelijke illegale organisaties hersteld. De enige niet-georganiseerde illegale werker in het gezelschap, mr. J. C. A. Engel, achtte zich door de illegale organisaties voldoende vertegenwoordigd en zag nu van het lidmaatschap van het CIW af. Toch was hij weer aanwezig op de derde vergadering, waar serieus werd overwogen om de individuele illegale werkers alsnog tot een groep te verenigen en die een plaats in het CIW aan

¹⁰ Notulen CIW-Maastricht, d.d. 22 september 1944. RIOD Doc-II 1334. Alle hierna geciteerde CIW-stukken bevinden zich daar, tenzij uitdrukkelijk een andere vindplaats wordt genoemd.

¹¹ Notulen CIW Maastricht d.d. 27 september 1944.

te bieden Tot een beslissing kwam het ook in de volgende vergaderingen nog niet, maar de praktische toepassing van het federatieve principe stemde in elk geval niet tot tevredenheid Men wilde graag alle plaatselijke illegale werkers en dus ook die niet-georganiseerde illegale werkers, "wier activiteit groot (was) en wier invloed en ervaring van belang zijn", graag in het CIW vertegenwoordigd zien.¹²

Onder voorzitterschap van Kuiper – als "oudste lid" volgde hij de op een na oudste mr. R. Meuwissen op – werd besloten om ernaar te streven ook CIW's in de (OD-)districten Heerlen, Sittard en Weert op te richten. Aan de OD-districten werd als territoriale indeling voor de CIW's de voorkeur gegeven, omdat ze, in tegenstelling tot de LO- en RVV-districten, in grote lijnen overeen kwamen met de territoriale structuur van de justitiele en bestuurs-instanties Zo zou het contact met de autoriteiten gemakkelijker zijn.

De wijze van afvaardiging en besluitvorming was voor het CIW-Maastricht in deze fase een zaak van constante zorg Toen eind september het aantal te vertegenwoordigen organisaties en dus het aantal vertegenwoordigers toenam, werden de door meer personen vertegenwoordigde OD en LO gevraagd plaatsen ter beschikking te stellen.¹³ Maar uit de presentielijsten blijkt dat dit verzoek geen gevolgen had; het aantal vergaderenden nam dus steeds toe.¹⁴ Van elke organisatie werd telkens minstens één vertegenwoordiger opgenomen Het aantal afgevaardigden per organisatie kende dus wel een minimum maar geen maximum.

De grootte van die organisaties ter plaatse wilde men voor de vertegenwoordiging en besluitvorming geen rol laten spelen. Daarom werd bewust afgezien van het principe van evenredige vertegenwoordiging en stelde men dat "aan de stemverhouding per organisatie geen aandacht wordt besteed."¹⁵ De meningsverschillen tussen de verschillende organisaties hadden immers vooral samengehangen met hun uiteenlopende doelstellingen Men achtte deze thans door de bevrijding grotendeels achterhaald, "terwijl wat daarvan nog rest ongetwijfeld in den kring van het CIW tot overeenstemming kan worden gebracht" Daarbij vond men het wel van groot belang dat uit de organisaties "zoveel mogelijk de meest leidinggevende figuren" in het CIW hun stem zouden laten horen,¹⁶ ook al zouden dat er meer per organisatie zijn Het puur vertegenwoordigende model van één afgevaardigde per illegale organisatie werd aldus aangevuld met een coöptatief element. Daardoor konden met name de grootste deelnemende organisaties, de LO en de OD, meer vertegenwoordigers in het CIW houden, en wel op grond van hun leidinggevende capaciteiten Ook aan de besluitvorming namen deze volledig deel

De drang tot het vormen van een sterke oud-illegale eenheid deed het CIW ook besluiten om niet aan "de volkomen zelfstandigheid en ook het geheele zelfstandig optreden van deze organisaties" vast te houden Op de derde vergadering (29 september) werd men het er over eens dat het CIW "een samenwerkend, overkoepelend, dirigerend en vertegenwoordigend apparaat" zou moeten worden, "waarbij dus de illegale organisaties elk iets van hun zelfstandigheid en zeker van het zelfstandig contact nemen met Gezagsinstanties" aan het CIW zouden afstaan.¹⁷ Om zich als georganiseerde oud-illegaliteit naar buiten en met name naar de autoriteiten toe zo sterk mogelijk te presenteren, be-

¹² *Ibidem* d d 29 september en 28 oktober 1944

¹³ *Ibidem* d d 29 september 1944

¹⁴ Op de vergaderingen van 22, 27, 29 september en 5, 12 en 28 oktober waren respectievelijk 8, 11, 9, 10, 13 en 14 personen aanwezig

¹⁵ Notulen CIW-Maastricht d d 29 september 1944

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ *Ibidem*

sloten de plaatselijke illegale voormannen in het CIW dus om de volledige zelfstandigheid van hun illegale organisaties op te geven en “de meest leidinggevende figuren” daaruit in een centraal, dirigerend orgaan naar voren te schuiven. Zo maakten zij althans een begin met de ontmanteling van hun eigen organisaties en zetten zij, al dan niet bewust, maar wel zoals in het oorspronkelijke Plan F voorzien was, een eerste stap in de richting van een organisatie van de voormalige illegaliteit, waarin de individuele bundeling de federatieve zou gaan vervangen.

Ook de bovenlokale bundeling van oud-illegale werkers was een middel om tegenover de autoriteiten sterker te staan. De voorzitter van het Maastrichtse CIW, Kuiper, was ook op dat terrein actief. Zo gaf hij in de eerste twee weken van oktober op bijeenkomsten van plaatselijke oud-illegalen te Heerlen en te Eindhoven uiteenzettingen over samenstelling, doel en werkwijze van het CIW zoals dat in Maastricht functioneerde. Als doelstelling van de overal op te richten Comités van Illegale Werkers noemde hij daar: “om gedurende den tijd die verloopt tusschen het moment van bevrijding en het ontstaan van evenwicht en rust in onze nationale samenleving, zwaarwegende adviezen uit te brengen aan de gezags-instanties met betrekking tot het nemen van maatregelen, die tot het hier bedoelde evenwicht moeten leiden en met betrekking tot het bezetten van sleutelposities van waaruit deze ordening moet worden aangevat.” Terug in Maastricht bracht hij verslag uit van zijn bezoeken en besloot met de mededeling: “Aangenomen mag worden dat de Colloga’s te Heerlen en Eindhoven op gelijkvormige wijze een districts CIW ter plaatse zullen samenstellen.”¹⁸

3.1.3 Eindhoven neemt over

De leidende figuur in Eindhoven was dr. ir. A.J. Gelderblom, een oude bekende van Kuiper. In zijn kwaliteit van financieel deskundige van het gewest Limburg van de LO had Kuiper met Gelderblom, de topman van het NSF in het Zuiden, in het voorjaar van 1944 een ernstig conflict gehad over de organisatie van de financiering van het duikwerk in Limburg. Tot samenwerking van beide organisaties was het niet meer gekomen.¹⁹ Beiden waren dus afkomstig uit de financiering van het verzet en beiden namen na de bevrijding ook de leiding bij pogingen tot bovenlokale bundeling van de voormalige illegaliteit. Maar ook op dat terrein gingen hun plannen en initiatieven voorlopig tegen elkaar in.

Zoals we al eerder zagen (paragraaf 2.2.3), stelde een voorlopige commissie uit de voormalige illegale werkers te Eindhoven onder leiding van Gelderblom op 14 oktober de nota “Sub pondere crescit” op. Deze nota had daarna gediend als leidraad voor de oprichtingsvergadering van de Bond Nederland en was samen met een adres van die bond al spoedig aan de koningin verzonden. Pas op 25 oktober stuurde Gelderblom exemplaren van beide stukken naar de besturen van het Maastrichtse CIW en van het Nijmeegse comité. In de begeleidende brief schreef hij erop te vertrouwen dat zij bereid zouden zijn toe te treden tot de Bond Nederland en verzocht hij hun niet meer onder hun oorspronkelijke namen (CIW en ROA) op te treden.²⁰

Nog afgezien van het weinig elegante karakter van Gelderbloms brief – hij stelde de geadresseerden immers voor voldongen feiten en stootte zo in elk geval de Maastrichtse

¹⁸ Notulen CIW-Maastricht, d.d. 12 oktober 1944.

¹⁹ Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 94.

²⁰ Brief van voorzitter Bond Nederland Gelderblom aan CIW’s Maastricht en Nijmegen, d.d. 25 oktober 1944, met bijlagen, -RIOD, Doc-II-1334.

initiatiefnemers voor het hoofd – had het CIW-Maastricht ook grote inhoudelijke bezwaren tegen doel en opzet van de voortvarende Bond Nederland. Een eerste, voorlopige en onvolledige provinciale bijeenkomst van Limburgse CIW-bestuurders wees de Eindhovense plannen dan ook eenstemmig af.²¹ Kort samengevat kwamen de Limburgse bezwaren erop neer dat Gelderblom en de zijnen de BN niet wilden beperken tot de voormalige illegaliteit en bovenal dat zij zich met de BN op politiek terrein begaven.²²

Uit de Eindhovense stukken moet inderdaad geconcludeerd worden dat de Limburgse constateringën hout sneden. De BN had een heel ruime doelstelling gekozen. De volgende omschrijving was in de oprichtingsvergadering goedgekeurd: “het vasthouden, verstevigen en verbreiden van het in den oorlog ontstane contact tusschen menschen van allen rang en stand, van alle politieke richtingen, van verschillende geloofsovertuiging, teneinde een basis te krijgen voor een ‘volksgemeenschap’ in den waren zin des woords, een gemeenschap, die aldus zijn invloed kan doen gelden op ons toekomstig maatschappelijk bestel.”²³ Ter realisering van deze doelstelling, die werd samengevat in het devies “Nederland met Oranje naar een gezonde democratie”, richtte de BN zich in eerste instantie tot de oud-illegale werkers: “Laten ook hier de (Illegale) W(erkers) het voorbeeld geven”. Maar ook al ging het initiatief van hen uit, het moest niet tot hun eigen kring beperkt blijven: “Het moet op den duur één bond worden van hen, die van goeden wille zijn, van hen die dezelfde principes zijn toegedaan.”²⁴

Al verschilden de BN en het CIW-Maastricht dan van doelstelling en uiteindelijke doelgroep, in de praktijk van de opbouw van hun organisaties gingen zij opvallend identiek te werk. Zo besloot ook de BN minimaal één persoon uit elke illegale organisatie op te nemen “en wel de meest capabele”. En ook de Eindhovenaren wezen evenredige vertegenwoordiging naar de grootte van de deelnemende organisaties af. Wel zou ernaar gestreefd worden vertegenwoordigers van alle rangen en standen op te nemen. Met betrekking tot de wijze van besluitvorming gingen zij ervan uit dat “de besprekingen vanzelf tot een groote meerderheidsopvatting moeten leiden”, stemmen over personen of zaken werd uitdrukkelijk afgewezen.²⁵

Net als bij het CIW stond voor de BN dus de bundeling van de oud-illegale krachten voorlopig voorop. Zo werden in de twee vaste commissies die de BN in zijn eerste vergadering instelde, een voor stedelijke en een voor provinciale zaken, enkel oud-illegale werkers opgenomen. Aan het einde van de oprichtingsvergadering van de BN besloten ook de Eindhovenaren om zo spoedig mogelijk contact op te nemen met de organisaties van illegale werkers elders en om de autoriteiten van de oprichting op de hoogte te stellen. In afwijking van het CIW richtte de BN zich daarbij niet alleen tot de plaatselijke gezagsdragers (dmc Verhoeff en burgemeester Verdijk), maar op de eerste plaats tot de landelijke (koningin, prins, regering, chef MG). In tegenstelling tot het Maastrichtse CIW had de Eindhovense BN dus al meteen bij zijn ontstaan landelijke aspiraties en de bedoeling zich te ontwikkelen tot een organisatie die zou spreken namens de oud-illegaliteit in het hele bevrijde gebied.

De Eindhovense BN vertoonde, doordat zich in zijn midden vele bovenplaatselijke

²¹ Notulen CIW-Maastricht d.d. 28 oktober 1944.

²² Vgl. de kritische kanttekeningen waarschijnlijk van de hand van Kuiper, op nota adres en begeleidende brief.

²³ Nota Sub pondere crescit d.d. 14 oktober 1944 p. 2, -Bisschoppelijk Archief s. Hertogenbosch Oorlogsarchief doos 10 map GOIWN en Notulen van de vergadering tot oprichting van den Bond Nederland d.d. 16 oktober 1944 te Eindhoven p. 2 -RIOD GOIWN 1A.

²⁴ Nota Sub pondere p. 2-3.

²⁵ Notulen oprichtingsvergadering BN d.d. 16 oktober 1944 -RIOD GOIWN 1A.

(provinciaal, voor het hele Zuiden) leiders van illegale organisaties bevonden, een dubbel gezicht. In de vele vergaderingen die men hield en in de talrijke commissies die men instelde, was al sinds de oprichting de aandacht steeds verdeeld over plaatselijke zaken en problemen die het hele bevrijde Zuiden aangingen. Zo riep men nog voor de eerste samenkomst met oud-illegalen van elders een drietal commissies in het leven, die het gezicht en de politiek van de BN voor het hele bevrijde gebied zouden moeten bepalen. De statutencommissie zou een voorstel doen over de aard en het beginselprogramma van de BN. De oud-illegale werkers dr. L.J.M. Beel (LO), ir. C.B. Los (OD) en W.J.A. Herbers (LO/OD) werden verzocht daarin zitting te nemen.²⁶

Uitgesproken algemeen en politiek van strekking was de instelling van de propaganda-commissie, later wat terughoudender, voorlichtingscommissie genoemd, en van de zogenoemde "Commissie Politiek". In de eerste zaten onder anderen Van der Holst (LO), Voorwinde (NSF en NC) en de hoofdredacteur van het nieuwe dagblad *Oost-Brabant*, de Tilburger Jef de Brouwer. De laatste was secretaris geweest van de gewestelijke katholiek-culturele beweging *Brabantia Nostra*, had deze de Nederlandse Unie (NU) binnengeloofd en was zelf de nationale propagandasecretaris van de Unie geworden. Na de opheffing van de Unie was hij bijna een jaar gegijzeld geweest en de rest van de bezettingstijd werd hij, voorzover bekend, niet illegaal actief.²⁷

In de Commissie Politiek van de BN stelde men onder anderen voor te benoemen: prof. De Quay (NU, gijzelaar) en de Eindhovenaren Beel, drs. P. van Lent (RKSP), dr. J.J. Went (NSF, *Parool*), Gelderblom (NSF), C.J. van Lienden (SDAP, NVV), Voorhoeve (NSF), Hoekstra (RVV), G.P. Philippart (RKSP, NU, illegaal werk), dr. C.J. Dippel (AR) en mevrouw drs. H. Verwey-Jonker (SDAP, NU, *Parool*).²⁸ Met name bij de samenstelling van deze laatste commissie betrof de BN dus ook personen van buiten de strikt illegale kring en wel van uiteenlopende politieke en religieuze achtergronden. Daarbij is het opvallend dat dezen toch allemaal, vanuit de NU, als gijzelaar of anderszins, tijdens de bezetting met het illegale werk of met illegale werkers in contact hadden gestaan.²⁹

Een laatste vraagstuk, dat al in de BN acuut werd en later ook in zuidelijk oud-illegaal verband een grote rol ging spelen, moet hier nog aan de orde komen. Volgens de voorlopig nog uitsluitend Eindhovense BN diende die organisatie op den duur niet tot oud-illegalen beperkt te blijven. Alle 'goede vaderlanders' die zijn program onderschreven zouden voor het lidmaatschap in aanmerking moeten komen. Maar al voordat zich de vraag voordeed wie van buiten de oud-illegale kring aangetrokken konden worden, werd men in de BN geconfronteerd met de pijnlijke constatering dat er één groep oud-illegalen in de BN vertegenwoordigd was, wier politieke idealen men strijdig achtte met de doelstellingen van de BN, namelijk de communisten.

²⁶ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 23 oktober 1944, -ibidem.

²⁷ F. van der Ven, 'Jef de Brouwer', *Brabantia* 9(1960), 33-38; Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 58-59, 206; *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvlhet, St. Michielsgestel* (Schiedam z.j.), 354; *Gedenkboek gijzelaarskamp Haaren* ('s-Gravenhage 1947), 278. Van Oudheusden, *Brabantia Nostra*, m.n. hoofdstuk V.

²⁸ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 30 oktober 1944, p. 4, -RIOD, GOIWN 1A.

²⁹ Voorbeelden. via Verwey-Jonker en haar illegale Eindhovense contacten kreeg Van Lienden, die illegaal zijn socialistische vakbondsrelaties bleef onderhouden, toegang tot de geldbronnen van Philips en kon omgekeerd de Eindhovense illegaliteit voor snelle berichtgeving van en naar Noord-Nederland gebruik maken van de vakbondskanalen, aldus H. Verwey-Jonker en E.J. Verwey, *Ervaringen en activiteiten in 'het bevrijde Zuiden'*, -RIOD, Doc-I-1780A. De gereformeerde scheikundige dr. Dippel dekte als chef van RVV'er Rinzeema op het Natuurkundig Laboratorium van Philips irreguliere bestellingen voor de vervaardiging van illegale zenders, aldus Verslag interview met Rinzeema.

Op de tweede vergadering (23 oktober) was de *Waarheid*-groep in de BN voor het eerst vertegenwoordigd en wel door G.H. Blankenstein en mevr. J. van Vliet. Het eerste incident vond een vergadering later, op 30 oktober, plaats, toen P.B. Janssen als plaatsvervanger van beide eerstgenoemden wilde optreden. Omdat niemand hem kende en hij ook geen bewijs kon tonen dat hij door de oorspronkelijke afgevaardigden van de *Waarheid*-groep was aangewezen, moest hij de vergadering weer verlaten. Na die gebeurtenis, d.w.z. in afwezigheid van communistische afgevaardigden, ontspan zich over het lidmaatschap van communisten een uitgebreide discussie.

Tot één duidelijk standpunt of "een groote meerderheidsopvatting" kwam men echter nog niet. Vele afgevaardigden wilden de communisten weliswaar van het lidmaatschap van de BN uitsluiten (Voorhoeve, Van der Holst, Custers, G.P. Knuvelde en kapelaan C. Zigenhorn), voornamelijk omdat het anti-christelijke karakter van het communisme een volksgemeenschap in de weg stond. Maar anderen wilden niet zover gaan (Van Wijk, Thal Larsen, Went, Vingerhoets) en maanden tot voorzichtigheid. Aan het eind van het levendige debat werd aangedrongen op de vaststelling van een beginselprogramma. Vertegenwoordigers van beide groepen werden daartoe aan de statutencommissie toegevoegd.¹⁰ Die commissie kreeg daardoor dus over twee, nauw met elkaar samenhangende, vragen een voorstel te doen. De eerste was of er een brede BN moest komen of een smalle, beperkt tot de oud-illegale werkers. De tweede vraag luidde of er in de BN plaats zou zijn voor de communistische oud-illegalen. Het zal duidelijk zijn dat die vragen deel uitmaakten van een en hetzelfde dilemma, namelijk of de BN een a-politieke club van oud-illegale werkers (van welk politieke richting dan ook) moest worden of een politieke beweging van niet-communistische oud-illegalen en van anderen, die zijn program onderschreven.

3.1.4 Van Bond Nederland tot GOIWN

Gelderblom, de voorzitter van de Eindhovense BN, en Voorwinde, evenals de eerste een van de initiatiefnemers, waren op die vergadering van 30 oktober niet aanwezig. Van 28 oktober tot 12 november verbleven beiden in Londen, waar zij op uitnodiging van koningin Wilhelmina het adres van de BN en andere stukken mondeling kwamen toelichten.¹¹ Op hun verblijf en activiteiten daar komen we in een volgend hoofdstuk nog terug, maar het is van belang hier te constateren, dat de geestelijke vaders van de BN in deze kritieke fase van de ontwikkeling van die BN afwezig waren. Dat had niet alleen gevolgen voor de lokale Eindhovense situatie, waar principiële beslissingen te nemen vielen, maar nog meer voor de beantwoording van de vraag hoe de bundeling van de voormalige illegaliteit gestalte moest krijgen in het Zuiden als geheel. Op 1 november kwam namelijk in Eindhoven de eerste vergadering bijeen van oud-illegale werkers uit alle bevrijde delen van Zuid-Nederland.¹²

Het initiatief tot die bijeenkomst was van Eindhoven uitgegaan. De provinciale commissie van de BN fungeerde als gastheer. Aanwezig waren voor het merendeel hier al genoemde vertegenwoordigers van de georganiseerde CIW's in Maastricht en Heerlen

¹⁰ Notulen BN-Eindhoven, d d 30 oktober 1944, -RIOD, GOIWN, 1A. De statutencommissie werd uitgebreid met de heren Voorhoeve, Zigenhorn, Vingerhoets en Went.

¹¹ Transcriptie van telegram van koningin Wilhelmina aan Gelderblom, d.d. 24 oktober 1944, stuk van de hand van Gelderblom. Op bezoek bij de koningin in Londen, z.d. (in elk geval na 1945), beide stukken in -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

¹² Notulen van de vergadering van Illegale werkers, afgevaardigden uit de bevrijde gebieden op 1 november 1944 te Eindhoven, -RIOD, GOIWN, 1A.

(Kuiper), Sittard en Weert (Van Hof), en van de ROA in Nijmegen (Beermann, ir. Janssen, M M Custers en Van Swaaij). Ook waren er afgevaardigden van de formeel nog ongeorganiseerde oud-illegale werkers in Helmond (J. Knaapen), Sas van Gent (Goudkamp), Hulst (T van den Dool), oostelijk Zeeuws-Vlaanderen (J Philipse) en in de nog geen week bevrijde plaatsen Bergen op Zoom (Ph L L. Lezer), Breda (Van der Hooft), Tilburg (Joan Willems), 's-Hertogenbosch (drs. A Wijffels en drs. A. Raaijmakers) en Vught (mr. H B S. Holla) ¹³ Dr. A. van Wijk uit Eindhoven stelde de aanwezigen aan elkaar voor, verklaarde de aanwezigen de afwezigheid van Gelderblom en nam zolang het voorzitterschap waar.

Als eerste liet hij Kuiper aan het woord, de afgevaardigde van het CIW-Maastricht "omdat vandaar het initiatief uitging, de I.W. te verenigen" Deze benadrukte dat het de wens van de regering was om tot overkoepeling van alle illegale organisaties te komen en dat het CIW daarom uit de plaatselijke leiders van die illegale organisaties bestond "met de bedoeling, dat deze organisaties, zoolang als noodig is, blijven voortbestaan (met) daarnaast en daarboven als overkoepeling de CIW." Als taken zag hij nu echter niet alleen meer het uitbrengen van adviezen over maatregelen en benoemingen door de overheidsinstanties, maar ook "meewerken aan de voorbereiding van de nieuwe politieke oriëntering van ons volk," echter "niet met de bedoeling of de pretentie dat de I W nu die politiek zullen gaan *bepalen*." Wel zouden de ideeën van de oud-illegale werkers met name door middel van de pers gepropageerd moeten worden. Hoewel Kuiper dus al een heel stuk in de politieke richting van de BN was opgeschoven, vond hij dat Eindhoven een te ruime politieke doelstelling en naam had gekozen, dat het devies 'Met Oranje naar een gezonde democratie' onduidelijk en gevaarlijk was, en bovenal dat de verzending van stukken naar de koningin overijld was geschied, omdat deze ten onrechte de indruk wekten "alsof het de stem is van het geheele bevrijde gebied."¹⁴

Namens de ROA gaf ir. Janssen de mening van de tweede georganiseerde groep oud-illegale werkers, namelijk die te Nijmegen. De ROA stond, aldus Janssen, "een grondige vernieuwing voor van de maatschappij op nationale grondslag en in christelijke zin." Dat doel streefde hij na "met alle hem ten dienste staande middelen" Toch beschouwde de ROA zich uitdrukkelijk als "een bovenpolitieke bond". Dat gaf de vergadering weer aanleiding tot tal van vragen, zowel over doel als middelen. Vooral over "een juiste formulering van een doelstelling waarin uitgedrukt behoort te zijn de gedachte die de illegale werker bezielt ten aanzien van het Nieuwe Nederland" bleken de meningen van de aanwezigen nogal uiteen te lopen. Met name Kuiper, Van Wijk en Holla drongen aan op de vaststelling van een "constitutie", van "een grondslag waarop de illegaliteit zich stelt", omdat dat voor de samenwerking met het MG nodig was. Van den Dool bestreed dat. In oostelijk Zeeuws-Vlaanderen werd al praktisch met het MG samengewerkt "zonder dat door de I W daaraan een bepaalde vorm is gegeven", hij wilde met het aannemen van een constitutie wachten totdat het hele land bevrijd zou zijn. De BN wilde hij uitdrukkelijk beperken tot "uitsluitend illegale werkers in voorlopig niet te groot aantal."¹⁵

Pragmatische argumenten overheersten ook bij de Bosschenaren. Wijffels benadrukte evenals Holla de positieve houding van het MG ten aanzien van pogingen om de oud-illegalen te bundelen. Hij constateerde dat "het Mil. Gezag prijs stelt op medewerking

¹³ *Ibidem*, uit de presentielijst zijn enige evidente fouten niet overgenomen, zo stonden Van der Hooft en Lezer opgevoerd als afgevaardigde van respectievelijk 's-Hertogenbosch en Deventer

¹⁴ *Ibidem*, p. 1-2

¹⁵ *Ibidem*, p. 3-4

van de I.W. aan de vestiging van een sterk gezag." Ook omdat hij voorzag dat de illegale bladen door de bevrijding hun functie zouden verliezen, achtte hij het nuttig de oud-illegale werkers liefst op basis van persoonlijk lidmaatschap samen te brengen voor een "practisch, niet te beperkt werkprogram", namelijk "de rechtvaardige leniging der directe nood" en "een duurzame herrijzenis van ons volk". Vanwege die algemeen "Nederlandse grondslagen" zou Wijffels het woord 'Comité' graag vervangen door de term 'Gemeenschap' en was hij van mening dat behalve de illegale werkers in strikte zin ook "zij die in gevangenissen en concentratiekampen met de illegalen hebben medegeleefd, in onze gelederen behoren, vooral ook omdat in de gijzelaarskampen de intelligentia bijeen was."³⁶

Tegen het einde van de vergadering sprak waarnemend voorzitter Van Wijk voor de BN. Hij stelde zich daarbij terughoudend op. De BN had slechts voorbereidend werk willen verrichten en het gekozen devies zou voorlopig tot Eindhoven beperkt kunnen blijven. Ook Eindhoven had "de bedoeling *voorlopig* uitsluitend illegale werkers tot den Bond toe te laten en later *zo noodig* ook niet-illegale werkers, mits zij goede Nederlanders zijn." Volgens Van Wijk was in deze eerste gezamenlijke vergadering duidelijk gebleken dat het vooral noodzakelijk was te komen tot "een gemeenschappelijk beginselprogramma", waarin ook vastgelegd zou zijn "wie wel en wie niet tot den Bond zou kunnen toetreden." Om zo'n programma te ontwerpen wees de vergadering Kuiper, Van Wijk, Wijffels, Holla en Van den Dool aan. Deze interprovinciale commissie bestond dus in meerderheid uit voorstanders van een bond die zich zou beperken tot de illegale werkers. Zij zou op korte termijn een voorstel moeten doen, dat het mogelijk zou maken als bond aan het werk te gaan. Vol optimisme werd de vergadering dan ook besloten "met een uit volle borst" gezongen Wilhelmus.³⁷

Voor diverse afgevaardigden vormde deze eerste samenkomst met oud-illegalen van elders het signaal om ernst te gaan maken met het organiseren van de plaatselijke oud-illegaliteit. Het verst ging men daarbij in Nijmegen, waar ROA-secretaris Custers, vooruitlopend op de centrale richtlijnen, een vergadering belegde "om de contactgroep van vertegenwoordigers van verschillende illegale organisaties uit te breiden en alle Nijmeegse illegale werkers bijeen te brengen." De voorlopige ledenlijst werd daardoor aangevuld tot 60 namen.³⁸

Ook de afgevaardigde van Vught, de advocaat mr. Holla, ontplooidde een grote activiteit. In het laatste bezettingsjaar was hij Jan Hendrixx ('Ambrosius') opgevolgd als interprovinciaal topman van de LO in het Zuiden en als zodanig had hij deel uitgemaakt van de top van de LO, de Kern en de GAC-in-oprichting. Al eind september, nog vóór de bevrijding van Vught dus, had Holla de uit het concentratiekamp Vught ontslagen Indische gijzelaar prof. dr. J.H.A. Logemann³⁹ een uitvoerige brief naar het Noorden meegegeven, om "de waarschuwende stem van het Zuiden" in de LO-top, de Kern en de GAC te laten horen.⁴⁰ Hij vreesde namelijk dat de bevrijding van het Zuiden de invloed van de (vernieuwingsgezinde) katholieken in de landelijk georganiseerde illegaliteit in gevaar bracht en hij drukte zijn opvolger in de GAC op het hart zich evenals hijzelf in te zetten

³⁶ *Ibidem*, p. 4.

³⁷ *Ibidem*, p. 4-5.

³⁸ Gestencilde brief van wnd. secr. ROA Custers d.d. 3 november 1944 met oproep voor een vergadering op 6 november. -GA-Nijmegen, Collectie Kuin. nr. 5.

³⁹ Brief van H.A. Douqué aan auteur, d.d. 28 oktober 1984; De Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, 21; *Gedenkboek Beekvluit*, 382.

⁴⁰ Brief van 'Bernhard Prins' (Holla) aan 'Fernhout' (H.A. Douqué), z.d. (omstreeks 25 september?), p. 6-7, -Bezit Douqué.

voor een onmiddellijke vernieuwing van het bestuursapparaat. De les van de al wel bevrijde zuidelijke gebieden – Holla stond daarmee blijkbaar in contact – was dat “wie zit, blijft zitten” en dat handhaving van oude “dignitarissen” tot ontevredenheid en onrust leidde. “Het volk wil geen restauratie”, aldus Holla, “in Limburg en Brabant vreest men zonder meer van eene restauratie een communistische terugslag op mijnwerkers en boeren.”⁴¹

Toen hij op 26 oktober bevrijd werd, was Holla dus als een van de weinigen in het Zuiden goed bekend met de landelijke plannen en activiteiten ter bundeling van de illegaliteit in de GAC en haar bemoeienis met de vorming van een College van Vertrouwensmannen der Regering. Door de deelbevrijding kwamen beide instituten echter in het Zuiden niet aan bod, terwijl de door Holla zo gevreesde restauratie zich dreigde door te zetten. Hij zocht en vond, zoals we zagen, dan ook onmiddellijk aansluiting bij de Eindhovense pogingen tot coördinatie van de in verscheidene zuidelijke steden ontstane comités van oud-illegale werkers. Maar daarbij liet hij het niet.

Op 2 november zocht Holla in Den Bosch contact met prins Bernhard en bepleitte de noodzaak om de oud-illegaliteit alvast in het zuiden te bundelen. De prins was op de hoogte van de nationale pogingen tot bundeling van de illegaliteit in de GAC en de inspanningen die de koningin daarvoor had gedaan. Hij stemde dan ook in met Holla's streven – Holla stelt dat hij van de prins een “mandaat” kreeg – en verwees hem naar het plaatselijke MG voor het verkrijgen van een *permit*, die hem in staat zou stellen om de oud-illegalen in de pas bevrijde gebieden te organiseren.⁴² Inderdaad dook Holla tien dagen later in Roosendaal en Breda op, waar hij vergaderingen hield met oud-illegale werkers en met succes aandrang op plaatselijke bundeling van krachten en aansluiting bij de al opgerichte “Bond” of “gemeenschap van illegale werkers.”⁴³

Intussen was men in Eindhoven druk in de weer geweest om de uitgangspunten vast te stellen voor de op te richten grote organisatie van oud-illegale werkers. Met name in de vergadering van 1 november was immers gebleken, aldus Voorhoeve, “dat wij om de mensen tezamen te brengen nu reeds doel en grondslag moeten hebben.”⁴⁴ De statutencommissie van de BN en de interprovinciale commissie die een beginselprogramma zou formuleren, hielden op 8 november een gezamenlijke vergadering. Het ontwerp van de Eindhovense statutencommissie werd daar grotendeels overgenomen. Als leden van de organisatie zouden worden opgenomen: “allen die om principiële redenen gedurende de bezetting actief hebben deelgenomen aan het verzet tegen de door den bezetter uitgeoefende rechtsverkrachting en dwingelandij.” Aan de commissies van die organisatie zouden echter ook niet-leden kunnen worden toegevoegd. In afwijking van het Eindhovense voorstel zou de opneming als lid geschieden “na ballotage” op grond van normen, die in een nader te bepalen reglement zouden worden omschreven. Het principe van de individuele bundeling had de federatieve dus vervangen.

Als doel van de op te richten organisatie – de Eindhovenaren spraken nog steeds van

⁴¹ *Ibidem*, p. 1-2.

⁴² Verslag interview met Holla: Verslag van interview met mr. H.B.S. Holla, d.d. 21 maart 1974 door H. Theunisse, J. van Oudheusden en M. van Gastel, -CBZ, map 's-Hertogenbosch. Prins Bernhard herinnert zich geen mandaat aan Holla, maar beaamt dat initiatieven tot bundeling en samenwerking van de oud-illegalen zijn instemming hadden, aldus Verslag interview met prins Bernhard, p. 4.

⁴³ Kort overzicht van de bijeenkomst van illegale werkers met mr. Holla te Roosendaal, d.d. 13 november 1944, -ABS, map GOIWN. Eerder was hij blijkbaar al in Tilburg geweest. Op 14 november was hij in Breda en bepleitte daar het stichten van een “grote organisatie van illegale werkers”, aldus D.W. van Ouwkerk sr., geciteerd in Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 60.

⁴⁴ Verslag (handgeschreven, door Freeman) van de vergadering van de Commissie Staatskunde (Commissie Politiek) van de Bond Nederland, d.d. 15 november 1944, p. 2-3, -Bezit Freeman.

de BN; de interprovinciale commissie liet de naam open – werd de Eindhovense formule geheel overgenomen: “Doel van de . . . is een organische en harmonische samenbinding van het Nederlandsche Volk onder het Koningschap van Oranje.”⁴⁵ Maar op de interprovinciale vergadering van 22 november, waar de nieuwe organisatie geconstitueerd werd, stonden toch weer twee conceptconstituties ter discussie. Een van de Eindhovense statutencommissie onder leiding van Voorhoeve en een van drs. A. Wijffels, lid van de interprovinciale beginselprogramcommissie.⁴⁶

Over de naam werd men het op die vergadering vrij snel eens. Deze ging luiden: “Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland” (GOIWN). De koningin had immers via de inmiddels uit Londen teruggekeerde Gelderblom en Voorwinde laten weten dat zij wenste dat er een bond van oud-illegale werkers zou komen die zich “Gemeenschap Nederland” zou noemen.⁴⁷ De aanvaarde naam “Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland”, vaak afgekort als “Gemeenschap O.I.W. Nederland”, d.w.z. met de O.I.W. uitdrukkelijk als kern van de Gemeenschap Nederland, was een typerend compromis tussen twee uiteenlopende standpunten. Namelijk dat van de top van de BN, die alle “goede vaderlanders” in de organisatie wilde opnemen, en dat van de vertegenwoordigers van de meeste andere bevrijde gebieden, die de organisatie tot de oud-illegale werkers wilden beperken. Dat laatste standpunt had in de afwezigheid van de oprichters van de BN, Gelderblom en Voorwinde, duidelijk de overhand gekregen en werd ook door de wens van de koningin gesteund.

De eerste doelstelling zoals die begin november was geformuleerd, werd op deze vergadering vervangen door een andere van de hand van Wijffels en aangevuld met twee praktische punten. Als doel van de GOIWN aanvaardde men namelijk: “De oud-illegale werkers in Nederland, voortwerkende in den geest van vertrouwen, verbondenheid en saamhorigheid, die in de bezettingsjaren onder hen is gegroeid, zich bewust van de verantwoordelijkheid welke op hen rust en welke in het bijzonder voortspruit uit de offers die de gevallen kameraden brachten voor hun vrijheidsidealen, stellen zich ten doel naast en tezamen met alle gelijkgezinde Nederlanders mede te werken aan:

1. een vernieuwing van het geheele Nederlandsche volk in dankbaarheid en trouw aan Oranje, uitgaande van den eisch van een gezonden volksinvloed, en op basis van de normen van Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde, zooals deze in het Evangelie zijn gesteld en zooals deze ook in andere dan Christelijke overtuigingen worden aanvaard;
2. de behartiging van de belangen van diegenen, die voor hun doelbewuste vaderlandse houding onder den dwang van den bezetter hebben geleden en in het bijzonder van oud-strijders en oud-illegale werkers en van de nagelaten betrekkingen van hun gevallen kameraden;
3. de bevordering van het contact tusschen de oud-illegale werkers.”⁴⁸

⁴⁵ Voorloopige formulering door Statutencommissie-BN, d.d. 4 november 1944, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom. Voorloopige formulering als aangenomen door de vergadering van afgevaardigden uit Nijmegen, 's-Hertogenbosch, Bergen op Zoom, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en Eindhoven, d.d. 8 november 1944 te Eindhoven, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6. Vgl. Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 108.

⁴⁶ Resp. Concept Constitutie der Gemeenschap Nederland Oud-Illegale Werkers, d.d. 17 november 1944, -Archief Bisdom 's-Hertogenbosch, Oorlogsarchief, doos 10, map GOIWN en Concept Constitutie der Gemeenschap van Oud-illegale Werkers NEDERLAND, z.d. -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6.

⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 700.

⁴⁸ Notulen van de vergadering van OIW-afgevaardigden uit de provincies Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland (voorzover bevrjgd), d.d. 22 november 1944 te Eindhoven, -RIOD, GOIWN, 1A. Constitutie van de GOIWN, z.d., -Bezit Wijnen, Archief GOIWN-district Breda.

De oorspronkelijke Eindhovense formulering van de eerste doelstelling had, zoals we zagen, gesproken van “organische en harmonische samenbinding van het Nederlandsche Volk onder het Koningschap van Oranje.” In een eerdere versie daarvan had ook het woord ‘democratisch’ gestaan, maar dat had men later weggelaten omdat “het begrip democratie veel van zijn betekenis verloren heeft, door minder juist gebruik”.⁴⁹ Na raadpleging van diverse “andersdenkende Nederlanders” onder wie met name sociaal-democraten in de Commissie Politiek van de BN, was de passage “. . . onder het Koningschap van Oranje” vervangen door “in dankbaarheid en trouw aan Oranje, uitgaande van den eisch van een gezonde volksinvloed.”⁵⁰ Alleen dat gedeelte was in de constituerende vergadering van 22 november aanvaard. De “organische en harmonische samenbinding . . .” had daar plaats moeten maken voor Wijffels’ “vernieuwing van het geheele Nederlandsche Volk . . .”, een zo mogelijk nog vagere formulering. In zijn concept-constitutie had Wijffels de term “geestelijke vernieuwing” voorgesteld, maar daartegen had met name Voorhoeve bezwaar gemaakt. Wijffels lichtte toe dat “geestelijke vernieuwing” geen aantasting betekende van de christelijke levensovertuiging, “maar wel een geestelijke nationale vernieuwing” inhield (bedoeld is waarschijnlijk een vernieuwing van het staatsburgerlijke besef). Daarop gingen alle aanwezigen akkoord met de term “vernieuwing” zonder meer.⁵¹ Impliciet behelsde dat een uitbreiding van dat vage begrip vernieuwing tot alle levensterreinen; niet alleen op geestelijk gebied, maar bijvoorbeeld ook op het materiële en personele vlak zou er vernieuwing nagestreefd worden.

Uit een vergelijking van de voorlopige formuleringen, de concept-constituties en de uiteindelijk aangenomen constitutie van de GOIWN blijkt dat Wijffels’ ontwerpen een beslissende rol hebben gespeeld. Zijn versie van de eerste doelstelling (“vernieuwing”) en zijn concept van de grondslag (“op de basis van de normen van Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde, zooals deze in het Evangelie zijn gesteld en zooals deze ook in andere dan Christelijke overtuigingen worden aanvaard”) werden door de vergadering aangenomen. Beide waren echter niet Wijffels’ eigen produkt maar direct afgeleid van het beginselprogramma dat in het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel was opgesteld voor een na de bevrijding te lanceren volksbeweging. In de aanhef daarvan kwamen de na te streven “nieuwe gemeenschap” en “geestelijke vernieuwing” en de genoemde normen letterlijk voor.⁵²

De verzamelde oud-illegale afgevaardigden aanvaardden de nieuwe Gestelse formule opvallend vlot als eerste doelstelling van de GOIWN en zagen zonder veel bedenkingen van het Eindhovense voorstel af. Met enige goede wil kon men trouwens in de “vernieuwing van het geheele Nederlandsche Volk” ook de “organische en harmonische samenbinding van het geheele Nederlandsche Volk” wel herkennen. Juist de onbegrensdeheid van Wijffels’ alternatief was aantrekkelijk voor de vele plannen die men had en bood alle stromingen in oud-illegale kring de ruimte. Dat gold ook voor de in de eerste

⁴⁹ Verslag van de vergadering van de Commissie Staatskunde van de Bond Nederland, d.d. 15 november 1944, p. 2, -Bezit Freeman.

⁵⁰ *Ibidem*; Concept constitutie der GOIWN, d.d. 17 november 1944, -Archief Bisdom 's-Hertogenbosch, Oorlogsarchief, doos 10, map GOIWN.

⁵¹ Notulen vergadering 22 november 1944 (zie boven), p. 2.

⁵² Stuk met opschrift ‘Considerans’, z.d., 8 pagina’s. Op de laatste bladzijde staan (getypt) de namen van prof. ir W. Schermerhorn, ds. Banning, mr. Einthoven, prof. dr. Kraemer, dr. Brugmans, prof. Logemann, prof. M.P. Liefinck, mr. E. Sassen en prof. de Quay. Het stuk is gehecht aan een brief van kolonel Van Houten aan prins Bernhard, d.d. 21 november 1944 -Bezit prins Bernhard, map 7. Gezien de vriendschap met zijn medelid van de Bossche NU en van de Christofoorgroep, Sassen, die ook de eindredactie van het stuk verzorgd had, lijkt het zeer waarschijnlijk dat Wijffels via Sassen van dit stuk kennis heeft kunnen nemen. Vgl. Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 200, 209, 213, 309 en De Keizer, *De gijzelaren*, 139 e.v., 167.

doelstelling vervatte grondslag (de normen van Waarheid enz.), die voor alle vertegenwoordigde gezindten acceptabel bleek en bovendien de mogelijkheid bood om doctrinaire communisten te weren. Maar over dat laatste vraagstuk werd nog geen uitspraak gedaan.⁵³

Vervolgens aanvaardde men op 22 november nog een ballotagereglement, dat ook al door Wijffels was ontworpen. Dat onderscheidde twee categorieën leden. Ten eerste diegenen die "in belangrijke mate of gedurende geruimen tijd actief illegaal werk verricht hebben met duidelijk gevaar voor bezit, vrijheid of leven." Als lid konden bovendien opgenomen worden "die politieke gevangenen en gijzelaars, die het werk van de illegale werkers steeds met medeleven hebben gesteund en positief hebben bijgedragen door hun voorbeeld en geestelijke arbeid tot het verzet tegen den bezetter." Beide categorieën moesten bovendien aan een aantal extra voorwaarden voldoen. De belangrijkste daarvan was dat men sinds 10 mei 1940 "in woord en daad goed Nederlander" moest zijn geweest, d.w.z. zich zoveel mogelijk tegen de bevelen van de bezetter verzet moest hebben en geen nationaal-socialistische organisaties mocht hebben bevoordeeld.⁵⁴

De door Gelderblom en de Eindhovense BN gewenste openstelling van de GOIWN voor alle "goede vaderlanders" was dus voorlopig van de baan. De uitbreiding van het lidmaatschap bleef beperkt tot de relatief kleine groep vernieuwingsgezinde politieke gevangenen en gijzelaars. Niet-leden konden wel in de diverse commissies van de GOIWN worden opgenomen. Maar voor de toekomst werd de deur nog opengehouden, want als overgangsbepaling van de constitutie kwam men overeen, dat "zoodra geordende verhoudingen zijn teruggekeerd" de GOIWN zich nader zou beraden over de vraag "of en zo ja in welke vorm en uitgebreidheid en alsmede met welke doelomlijning zij zal blijven voortbestaan."⁵⁵ De verdere bepalingen en de aan het slot van de vergadering besproken organisatieplannen behandelen we in de volgende paragrafen.

3.1.5 *Motieven voor 'individuele bundeling'*

De oprichting van de GOIWN op 22 november vormde al met al de voorlopige bekroning van een nogal moeizaam verlopen en geïmproviseerde ontstaansgeschiedenis, die in bijna alle opzichten tegen de op nationale schaal voorziene federatieve GAC-opzet inging en in grote lijnen aansloot bij het in LO-kringen ontstane Plan F. De eerste aanzetten tot bundeling waren in het Zuiden immers van plaatselijke aard geweest en veelal een uitvloeisel van de klachten van oud-illegalen over de plaatselijke gezagssituatie. In die vroegste plaatselijke kernen waren het de lokale leiders van de voormalige illegale organisaties die zich in de fase pal na de bevrijding voor het eerst manifesteerden. Vanuit Eindhoven, waar vele provinciale of zuidelijke leiders van illegale organisaties hun 'standplaats' hadden, was het beslissende initiatief tot bundeling voor het hele bevrijde gebied uitgegaan.

Eerdere stappen vanuit Maastricht hadden, zo lijkt het, vooral bij gebrek aan contact met de rest van de bevrijde gebieden geen succes. De voortvarendheid van Gelderblom bij de oprichting van de BN werd bovendien sterk bevorderd door zijn goede contacten met de staf van de BNS (met name Van Houten) en de leiding van de Stoottroepen daar.

⁵³ Notulen vergadering 22 november 1944 (zie boven), p. 2: "De heer Janssen zegt, dat de leider der communisten in Nijmegen dit artikel ook kan onderschrijven. De heer Holla zegt, dat personen, die om negatieve redenen zijn overgegaan naar het communisme omgevormd moeten worden tot goede Nederlanders".

⁵⁴ *Ibidem*, p. 4.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 2.

Die connecties stelden hem immers in staat om tot Londen door te dringen en de oud-illegale kernen elders te bereiken. Al vóór zijn vertrek naar Londen bleek echter dat er verschil van opvatting bestond tussen de diverse plaatselijke concentraties van oud-illegalen.

Tijdens Gelderbloms afwezigheid volgde de eerste interprovinciale samenkomst van oud-illegalen. De Eindhovense BN bleek daar in zijn streven naar uitbreiding tot alle "goede vaderlanders" alleen te staan, hoewel zijn politieke program van "harmonische en organische samenbinding", later omgedoopt tot de nog vagere term "vernieuwing", wél algemene bijval vond. Over de wenselijkheid van individuele bundeling was ondanks het federatieve karakter van de plaatselijke kernen (bestaande uit vertegenwoordigers van illegale organisaties) gaandeweg een opvallende eensgezindheid ontstaan. De motieven voor die wijze van organisatie, d.w.z. de beweegredenen achter die keuze vóór individuele en tegen federatieve bundeling, werden in de vergaderingen van 1 en 22 november echter niet uitgesproken.

De zuidelijke topman van de LO, Holla, deed dat jaren later wel. Kort na zijn ontmoeting met prins Bernhard op 2 november had hij met Voorhoeve, Van der Hooft en Raaijmakers overlegd over de vraag "hoe de illegaliteit gebundeld moest worden: door de bestaande illegale organisaties boven water te brengen of (door) bundeling van (de) individuele verzetshouding". Zij besloten tot het laatste. Volgens Holla omdat men zich zo "distancieerde . . . van de bestaande verzetsorganisaties en vooroorlogse bewegingen, omdat men de illegaliteit geen staat in de staat wenste te laten worden en omdat men de vooroorlogse politieke toestand afkeurde. Men wilde regeringsgetrouw zijn en a-politiek."⁵⁶ Een laatste, belangrijk argument noemde Holla voor de parlementaire enquête-commissie in een verhoor over de arrestatieperikelen: "Een van de grote doelstellingen, welke wij, en met name ik persoonlijk, hadden bij onze pogingen om te komen tot een organisatie van de illegaliteit, was juist om de goede krachten, die wij uit de bezetting kenden, werkzaam op het gebied van de illegale pers, van de OD, KP of LO etc., te concentreren en goed te onderscheiden van de wild aangeworven mensen, die wij niet kenden . . . Om te voorkomen dat de illegaliteit zich op een gegeven moment als een zelfstandige groep tegen het wettig gezag zou keren – er zaten mensen op het vinkentouw, die dat wel gaarne zagen – hebben wij getracht de ontevredenheid onder de illegalen zelf op te vangen en de illegaliteit in dienst te stellen van het wettig gezag."⁵⁷

Laten we proberen deze argumenten aan de praktijk van de eerste weken van het bevrijde Zuiden te toetsen. Het zal duidelijk zijn dat de minst pretentieuze optie, namelijk die van een niet op maatschappelijke invloed gerichte bond van oud-illegale werkers, die het enkel om de afwikkeling van interne oud-illegale besognes (verzorging, herdenking) te doen zou zijn, kansloos was. De vroegst georganiseerde kernen (CIW, ROA, BN) waren immers juist ontstaan als reactie op de snelle bestuurlijke restauratie ter plaatse en het uitblijven van zuivering en personele vernieuwing. De op te richten grote organisatie van oud-illegale werkers zou dus in elk geval voldoende ruimte moeten bieden om de plaatselijk verworven invloed te continueren en liefst een platform moeten worden om ook invloed op nationaal niveau te verwerven.

Dat verlangen naar invloed op de bestuurlijke gang van zaken na de bevrijding vloeide, zoals we zagen, rechtstreeks voort uit de verantwoordelijkheden op materieel en geestelijk gebied die men in de illegaliteit voor het wel en wee van de bevolking had gedragen

⁵⁶ Verslag van interview met mr. H.B.S. Holla, d.d. 21 maart 1974 door H. Theunissen, J. van Oudheusden en M. van Gastel, -CBZ, map 's-Hertogenbosch.

⁵⁷ Verhoor mr. Holla, *Enq*, V c, 846-847.

en uit de behoefte om de samenwerking en het gevoel van eenheid in het verzet als verworvenheid aan de naoorlogse maatschappij door te geven.⁵⁸ De 'verzetsgemeenschap' zou het fundament van de 'volksgemeenschap' moeten worden, dat was een algemeen gevoel onder oud-illegale werkers. En steeds weer benadrukten zij het apolitieke karakter van die taak en van de organisatie die die taak had te volbrengen.⁵⁹ Maar hoewel hun streven niet met de doeleinden van een of andere vroegere politieke partij overeenkwam – integendeel zouden we willen zeggen, het richtte zich juist uitdrukkelijk tegen de oude partijpolitieke constellatie – kan daaraan een politiek karakter toch niet worden ontzegd. Uiteraard was het anti-nationaal-socialistisch, maar ook, zoals hiervoor al bleek, anti-communistisch en gericht op een grondige hervorming van de vooroorlogse bestuurspraktijk. Op de politieke activiteiten van de GOIWN als pressiegroep voor "een goede renovatie", zoals Holla het noemde,⁶⁰ komen we in deel III nader te spreken.

Er moest dus een organisatie komen die drie taken kon volbrengen: het behartigen van de specifiek oud-illegale belangen (verzorging van verzetsslachtoffers en/of hun nabestaanden, herdenking), het behouden en uitbreiden van de invloed op de bestuurlijke gang van zaken en het realiseren van het algemeen politieke doel van de 'volksgemeenschap'. Daarvoor waren ook weer drie organisatiemodellen denkbaar: een open organisatie, ook voor niet-illegale werkers, zoals de leiding van de BN voor ogen stond, of een gesloten club van uitsluitend oud-illegale werkers; zo'n gesloten organisatie kon dan gevormd worden door federatieve of individuele bundeling.

Zoals hiervoor bleek, koos men in het Zuiden na enige aarzeling voor een gesloten organisatie, zij het dat men deze ook openstelde voor de beperkte groep van vernieuwingsgezinde ex-politieke gevangenen en gijzelaars en dat voor de toekomst de mogelijkheid tot verdere uitbreiding werd ingebouwd. Het uitdragen van het ideaal van de 'volksgemeenschap', de 'vernieuwing', werd daardoor voorlopig ten achtergesteld bij de bundeling van de oud-illegalen zelf. Hoewel de GOIWN de 'vernieuwing' als eerste doelstelling had, krijgt men de indruk dat bij de beslissing ten gunste van een gesloten en tegen een open organisatie – die gezien dat politieke doel meer voor de hand lag – andere motieven hebben overheerst.

De druk om tot een gesloten organisatie te komen, was zowel uit eigen kring als van buiten afkomstig. Van de buitenwacht heeft vooral het MG een grote rol gespeeld. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, was de leiding van het MG met name sinds medio oktober bereid om de oud-illegalen bij het bestuur te betrekken. In de eerste interprovinciale vergadering op 1 november deelde Wijffels mee "dat het Mil. Gezag de pogingen van de I.W. om tot eenheid te komen, ten zeerste toejuicht" en Holla voegde daaraan toe "dat het Mil. Gezag reeds nu concrete voorstellen wenscht".⁶¹ De gelegenheid om invloed op het bestuur te krijgen leek nu dus volop aanwezig en de haast die voor het benutten daarvan geboden was, werkte in het voordeel van de voorstanders van een gesloten organisatie. Die was immers eenvoudiger en sneller tot stand te brengen dan een open organisatie. Maar belangrijker dan de termijn waarop zo'n organisatie kon starten was

⁵⁸ Vgl. Klumper, *Sociale verdediging*, 260, 283.

⁵⁹ Zie Nota 'Sub pondere ...', p. 2: "Maar ondanks, of juist door dit alles zal de bond van I.W. nooit een 'politieke' partij worden". Zie Notulen vergadering van illegale werkers afgevaardigden, d.d. 1 november 1944 te Eindhoven (-RIOD, GOIWN, 1A), p. 3: "Hij (de ROA) is een bovenpolitieke bond".

⁶⁰ Kort Overzicht van de bijeenkomst van illegale werkers met mr. Holla te Roosendaal, d.d. 13 november 1944, -ABS, map GOIWN.

⁶¹ Notulen vergadering van illegale werkers afgevaardigden, d.d. 1 november 1944, p. 3-4, -RIOD, GOIWN 1A.

voor het MG en de leidende oud-illegalen het politiek-neutrale karakter ervan en de effectieve greep die zij op haar leden zou hebben. In een bond die ook voor niet-oud illegalen openstond zou het politieke doel van de 'vernieuwing' gaan overheersen. Zo'n bond zou door zijn uitgesproken politieke karakter en zijn gemengde ledenbestand vele op praktische plaatselijke invloed gestelde oud illegalen afstoten. Bovendien zou het in een open bond onmogelijk zijn om zich als oud-illegalen goed te onderscheiden van de talloze "wild aangeworven mensen", zoals Holla het uitdrukte.

Voor de kwestie van federatieve of individuele bundeling in een gesloten, tot oud-illegalen beperkte, organisatie waren voor een deel dezelfde overwegingen van belang. Tegen een federatieve bond pleitten alvast drie zwaarwegende argumenten. Zoals we zagen was in de 'wilde fase' rond de bevrijding het onderscheid tussen de diverse illegale organisaties qua taak en lidmaatschap nogal verwaterd. Daardoor en door de grote aanwezigheid van 'bevrijdingsillegalen' was in die periode de greep van de leiders der illegale groepen op hun 'leden' danig geslonken. Federatieve bundeling zou de leiders van de illegale groepen en organisaties bijeenbrengen, maar het was nog maar de vraag in hoeverre deze hun achterban zouden kunnen beheersen en de oud-illegalen daarin zouden kunnen en willen scheiden van de door hen zelf aangenomen 'bevrijdingsillegalen', ook al omdat de organisatorische hechtheid per organisatie sterk verschilde. Ook zouden de oud-illegalen die buiten de organisaties hadden gewerkt, bij een federatieve opzet buiten boord vallen.

Bovendien was er bij de diverse illegale formaties sprake van een grote verscheidenheid aan meningen waar het de toekomst betrof en waren er, zoals we bij KP en OD zagen, grote tegenstellingen tussen de leiders. De OD zou in een federatieve bond trouwens een groot probleem vormen, omdat juist veel leidinggevend in de OD niet in het illegale verzet actief waren geweest. Tenslotte zouden in een federatieve organisatie de communisten van de diverse *Waarheid*-groepen, ook al vormden zij slechts een zeer kleine minderheid, hun stem duidelijk kunnen laten horen. Wilde men dat niet, dan zou men die groep als geheel publiekelijk moeten uitsluiten. Maar dat zou de geloofwaardigheid van een organisatie voor alle oud-illegale werkers, die zich inzetten voor een 'volks-gemeenschap', ernstig aantasten.

Behalve het gebrek aan controle van de leiders over de leden van hun eigen organisaties en zeker over de voormalige illegaliteit als geheel, en hun onderlinge tegenstellingen was er nog een derde factor die de keuze tegen een federatieve bundeling stimuleerde. In alle bevrijde gebieden van het Zuiden was er onder de leiding van BNS prins Bernhard met succes op aangestuurd om de meest militante elementen uit het verzet in de officiële BS op te nemen. Ook de geallieerde legerautoriteiten drongen daarop aan vanwege hun ongunstige ervaringen met zelfstandig optreden van voortbestaande illegale formaties in Frankrijk en België.⁶² Zo was begin november 1944 de versmelting van KP, RVV, OD en 'bevrijdingsillegalen' tot BS volop gaande. Ook veel leden van de overige vroegere illegale organisaties, zoals de LO, waren tot de BS toegetreden. De oude illegale organisaties waren dus niet meer intact, hadden geen specifieke taak meer en verkeerden in een proces van desintegratie. Federatieve bundeling van de voormalige illegaliteit was daardoor geen reeel alternatief meer. Het was door de feiten achterhaald en werd dan ook niet meer serieus overwogen.

Individuele bundeling leek daarentegen de ideale en vanzelfsprekende keuze. Door oud-illegale werkers persoonlijk als lid aan te nemen zou er een directe band ontstaan

⁶² Vgl. Madjaran *Conflits pouvoir et société* 75 e.v. en Gotovitch *Sous la régence*, 13.

tussen de nieuwe organisatie en haar leden. De breed en vaag gehouden doelstelling-annex-grondslag diende daarbij als bindmiddel: vrijwel alle oud-illegale aspiraties konden erin worden ondergebracht. De oude organisaties en alle daarmee samenhangende problemen en tegenstellingen zouden daardoor secundair worden. Individuele ballotage gaf bovendien de mogelijkheid om alle echte oud-illegalen inclusief de individuele werkers bijeen te brengen en te onderscheiden van de massa der 'bevrijdingsillegalen'. De slechte reputatie van die laatste groep zou zo niet langer de naam van de oud-illegaliteit kunnen schaden. Ook uit de *Waarheid*-groepen zou men door middel van persoonlijke ballotage de niet echt communistische oud-illegale werkers kunnen losweten en de overtuigde communisten onder hen alsnog kunnen weren. Ten opzichte van de autoriteiten zou men zich dan kunnen presenteren als de georganiseerde oud-illegaliteit, een niet-politieke organisatie die in het hele bevrijde Zuiden over politiek betrouwbare en in de illegaliteit beproefde krachten beschikte en die bereid was om deze voor de opbouw van het 'Nieuwe Nederland' in te zetten.

Uit het voorgaande kwamen twee functies van de GOIWN naar voren. Enerzijds de overwegend interne functie van beheersinstrument, namelijk om de voormalige illegaliteit onder controle te brengen en in goede, wettige banen te brengen; terugblikkend zag Holla dat als haar hoofdfunctie. Anderzijds was er de externe functie van pressiegroep voor het verwerven van invloed en het realiseren van de volksgemeenschapsgedachte; dat aspect overheerste in de constitutie van de GOIWN. Het zal duidelijk zijn dat de beheersing van de oud-illegalen een belangrijk middel was voor het verwerven van invloed voor de georganiseerde oud-illegaliteit; niet of slecht georganiseerd zou men immers niets bereiken.

Toch bestond er ook enige spanning tussen beide aspecten en wel in zoverre dat de beheersing door de GOIWN-leiding niet zo totaal zou mogen worden dat ze zou leiden tot passiviteit van de achterban. Organisatie van de voormalige illegaliteit zou immers moeten leiden tot mobilisatie van haar leden voor de realisering van de gewenste hervormingen. En als dat zou slagen, was het de vraag of en in hoeverre de GOIWN-leiding bereid zou zijn haar controle over de oud-illegaliteit in dienst te stellen van het herstel van de 'oude', wettige overheden.

Beide ontwikkelingen, de interne organisatie en beheersing van de hele oud-illegaliteit en haar functioneren als pressiegroep naar buiten, waren in de praktijk natuurlijk nauw met elkaar verbonden; ze beïnvloedden elkaar in hoge mate. In de volgende paragraaf behandelen we echter eerst de interne organisatorische opbouw van de GOIWN als afzonderlijk complex. In een later stadium komen we dan op die wisselwerking terug.

3.2 Opbouw van de organisatie

Na de aanvaarding van de constitutie op 22 november 1944 kon de GOIWN zich als organisatie gaan ontplooiën. De al eerder voorbereide plannen en de besluitvorming daarover zullen we hier eerst behandelen. In dat verband zullen om te beginnen de doelstellingen en de middelen aan de orde komen. Vervolgens richten we ons op de interne organisatiestructuur en de wijze waarop de GOIWN functioneerde en beslissingen tot stand kwamen. In de daarop volgende paragraaf komen dan de ballotage, de samenstelling en de representativiteit aan de orde.

3.2.1 Vaststelling van doel en middelen

Om de GOIWN tot verzamelplaats en spreekbuis van de hele voormalige illegaliteit te laten uitgrocien was het noodzakelijk de organisatie grondig aan te pakken. De eerste ontwerpen daarvoor waren in de oprichtingsvergadering al beschikbaar. Na uitvoerige bespreking daarvan stelden de lokale voormannen op 8 december in een voortaan Interprovinciale Vergadering (IPV) genoemd beraad het organisatieplan vast.⁶¹

Maar in de praktijk zou er aan alle tot dan toe aanvaarde plannen nog maandenlang worden gesleuteld. Pas vier maanden later, op 7 april, deelde de GOIWN-leiding mee dat de Grondwet en het Huishoudelijk Reglement van de Gemeenschap nu voor het bevrijde Zuiden definitief waren.⁶² In die twee stukken waren de talrijke eerdere plannen met de aangebrachte wijzigingen en toevoegingen uitgemond.⁶³ Op de oorzaken van die trage behandeling van weliswaar formele maar voor de Gemeenschap toch ook elementaire zaken komen we verderop terug. Eerst bezien we wat in die uiteindelijke Grondwet over de uitgangspunten, de opbouw en de werkwijze van de Gemeenschap werd vastgelegd en welke ontwikkelingen en knelpunten zich daarbij voordeden.

De doelstelling van de GOIWN werd in de Grondwet van april nog verder verbreed. Naast de drie al in de constitutie van november genoemde doeleinden (vernieuwing, belangenbehartiging verzetslachtoffers en bevordering van het contact tussen oud-illegale werkers) werd zonder veel discussie een vierde opgenomen, die in de Grondwet als derde doel werd genoemd. "Naast en tezamen met alle gelijgezinde Nederlanders" zou men meewerken "aan de culturele, sociale en economische wederopbouw van ons land."⁶⁴ Die toevoeging dateerde van begin februari 1945 en maakte het mogelijk de GOIWN ook in te zetten bij de uitvoering van concrete hulpacties, zoals die juist in die periode voor het nog te bevrijden Noorden van het land op gang kwamen. De grootste betekenis van deze taakverbreding was dat men er een groot praktisch werkveld mee ontsloot. De 'vernieuwing' werd weliswaar als eerste doelstelling gehandhaafd, maar men drukte zo uit dat de GOIWN zich voor het algemeen belang ook daadwerkelijk wilde inzetten en relativerde daarmee toch enigszins het politieke ideaal van de 'vernieuwing'.

Over de grondslag van de Gemeenschap, zoals die in de eerste doelstelling was vervat ("op de basis van de normen van Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde, zooals deze in het Evangelie zijn gesteld en zooals deze ook in andere dan Christelijke overtuigingen worden aanvaard") werd nog vaak gediscussieerd maar er werd niets meer in veranderd. Ondanks herhaalde pogingen van diverse afgevaardigden om niet-christenen van de Gemeenschap uit te sluiten,⁶⁵ hield het bestuur van de IPV onder voorzitterschap van Voorhoeve op dit punt voet bij stuk. Alleen diegenen die blij gaven van een anti-gods-dienstige overtuiging, en daartoe rekende men in principe de leden van de CPN, sloot de IPV op 7 maart officieel van het lidmaatschap van de GOIWN uit.⁶⁶ In de volgende paragraaf over de ballotage komen we op die kwestie terug.

⁶¹ Notulen IPV der GOIWN, d d 8 december 1944 te Eindhoven, p. 2, -RIOD GOIWN 1A

⁶² *De Vrije Stem Orgaan van de GOIWN*, nr. 2 van 7 april 1945

⁶³ Grondwet van de Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland, en Huishoudelijk Reglement, beide gestencild z d (in elk geval na 7 maart en voor 7 april 1945), -ABS, map GOIWN. Hierna afgekort als **Grondwet**

⁶⁴ Grondwet, artikel 3 sub c

⁶⁵ Bijvoorbeeld in de IPV van 7 februari 1945, punt 7 pater J. Jansen uit Veldhoven, vraagt waarom het aangesel van de grondslag "en in andere dan Christelijke overtuigingen worden aanvaard" niet kan worden weggelaten, -ABS, map GOIWN

⁶⁶ Notulen IPV-GOIWN, d d 7 maart 1945, p. 4, -ABS, map GOIWN

De middelen waarmee de Gemeenschap haar doeleinden wilde bereiken, waren in de constitutie van november nog niet omschreven. In de Grondwet van begin april was het vierde artikel eraan gewijd, maar dat was veel algemener gesteld dan in eerdere ontwerpen. Een eerste concept van Voorhoeve van 20 december noemde de interne naleving van de nagestreefde vernieuwing en beginselen als eerste middel, inachtneming van de normen Waarheid, Gerechtigheid en Naastentiefde door de leden van de GOIWN onderling zou bevorderd moeten worden “door het aankweeken van een geest van vriendschap en vertrouwen bij de leden van elken kring en in het algemeen”⁶⁹. De Grondwet van april nam die formule over en vulde die aan met de volgende algemene middelen: het bestuderen van de problemen die met de ‘vernieuwing’ en de belangenbehartiging der verzets- en oorlogsslachtoffers samenhangen, het vormen en naar buiten kenbaar maken van de mening van de verenigde leden door het houden van vergaderingen en lezingen, het uitgeven van een gemeenschapsorgaan, het verstrekken van inlichtingen, adviezen en voorlichting en andere middelen “welke het bereiken van het doel kunnen bevorderen”⁷⁰.

Die wel zeer algemene formulering was in de plaats gekomen van een opsomming van concrete taken in het concept-Voorhoeve. In hun bonte varieteit gaven die tenminste enig relief aan het vage doel van de “vernieuwing van het geheele Nederlandsche volk”. Bij het streven naar vernieuwing zou de Gemeenschap er volgens Voorhoeve vooral op moeten toezien dat “ons volk gezuiverd worde van onvaderlandsche en onsociale elementen”, dat “de gemeenschapszin en de offervaardigheid bij het volk worden aangekweekt”, dat “de vrijheid van het individu en in het bijzonder de gewetensvrijheid volledig worde hersteld en gehandhaafd en de persoonlijkheid van den mensch worde geëerbiedigd”, dat “onnoodige scheidsmuren worden vermeden”, dat “de trouw aan het huis van Oranje worde bevorderd” en tenslotte dat deelgenomen zou worden aan alle pogingen van andere personen of andere organen, die naar eenzelfde vernieuwing streefden en dat alles wat zich tegen het doel van de Gemeenschap verzette met alle kracht zou worden geweerd. Bij dat laatste dacht Voorhoeve in het bijzonder aan het weren van “alle anti-Christelijke acties, van ondermijning van het gezag met name van het Oranje-huis, en van alle duidelijk anti-democratische stroomingen”⁷¹. Hier vinden we dus uitgesproken wat in de uiteindelijke omschrijving van het doel in de Grondwet slechts verhuld was weergegeven.

Voor de realisering van de idealen van de Gemeenschap zette Voorhoeve in zijn concept ook de belangrijkste wegen uit. Naast het organiseren van de Gemeenschap zelf zou de GOIWN speciaal in de overgangstijd bijstand en advies moeten verlenen aan officiële organen en wel op drie specifieke terreinen, te weten de ‘zuivering’, de benoeming van functionarissen en de handhaving van orde en rust.

Op het eerste terrein zou de GOIWN zich inzetten voor een strenge en rechtvaardige “zuivering van ons volk van al die elementen, die zich gedurende de bezetting politiek of maatschappelijk hebben misdragen”. Maar ook voor de “reclassering van de door de zuivering uitgestooten elementen” zou de Gemeenschap belangstelling moeten tonen. Bij adviezen voor te benoemen functionarissen zou de Gemeenschap erop letten dat de betrokkenen voldeden aan de “voor vervulling van overheidsfuncties vereischte karaktervastheid, moed en onbaatzuchtigheid”. Tenslotte zou de GOIWN ter bevordering van

⁶⁹ Middelen tot het doel, d.d. Eindhoven 20 december 1944, van de hand van Voorhoeve, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

⁷⁰ Grondwet artikel 4.

⁷¹ Middelen tot het doel (zie boven).

orde en rust bij de overheidsorganen optreden als “de stem van het volk”.⁷²

Een tweede reeks van activiteiten was gericht op de hele samenleving. Voorhoeve zag hier als taak van de Gemeenschap “het geven van voorlichting in den ruimsten zin van het woord”. Daarbij noemde hij met name het instellen van inlichtingenbureaus, het houden van voordrachten, het benutten van de pers, radio, film, affiches enzovoort en “het streven naar zeggenschap in organen van toezicht op Pers, Radio, Film en andere publicatiemiddelen”. Voor na de overgangstijd zag hij op maatschappelijk terrein nog een taak voor de individuele leden, de organen van de Gemeenschap of de Gemeenschap in haar geheel, namelijk: “bij het straks ontwakende kerkelijke, politieke en verenigingsleven een invloed ten goede uit te oefenen . . . , opdat onnoodige toespitsing van de verschillen worde vermeden en door regelmatig contact tusschen de verschillende groepen begrip voor elkaars streven zoveel mogelijk worde bevorderd.”⁷³ In een latere, geamendeerde versie van Voorhoeves concept komt nog een niet eerder genoemde maatschappelijke taak voor, namelijk: “het in verbinding treden met overheidsinstanties en bedrijven of groepen van bedrijven, teneinde de sociale toestanden van de arbeiders naar omstandigheden en vermogen te verbeteren”.⁷⁴ In de Grondwet van begin april waren dit laatste en de eerder genoemde concrete voorstellen van Voorhoeve niet dan in zeer algemene termen terug te vinden.

Dat gold ook voor de praktische voornemens die Voorhoeve aan het slot van zijn stuk lanceerde en die alle betrekking hadden op de behartiging van de directe belangen van verzets- en oorlogsslachtoffers. Zo stelde hij voor om als Gemeenschap aan te dringen op redelijke verzorging door de overheid van de belangen van de nagelaten betrekkingen van oud-illegale werkers en oud-strijders, om zelf een fonds op te richten voor het opheffen van de financiële zorgen van oud-illegale werkers, oud-strijders of hun nagelaten betrekkingen, voor het ondersteunen van hun terugkeer in de burgermaatschappij en voor het financieren van herstellings- en rustoorden.⁷⁵ Het is opmerkelijk dat deze directe belangenbehartiging, evenals in de globale weergave in de Grondwet, ook hier als laatste doel wordt genoemd. Blijkbaar wilde men daarmee tot uitdrukking brengen dat het de GOIWN primair te doen was om de verwerkelijking van algemeen maatschappelijke doeleinden en pas op de laatste plaats om het realiseren van de belangen van de eigen groep.

Bij een vergelijking van de uiteindelijke tekst van artikel 4 van de Grondwet met Voorhoeves veel meer gedetailleerde concept van de middelen tot het doel, valt vooral het verhullende, algemene karakter van de Grondwet op. Zoals we ook bij de totstandkoming van de constitutie zagen, leidden de tegenstellingen, die bij de uitvoerige besprekingen bleken, tot uitstel en de formulering van steeds vagere compromissen. Die waren dan voor alle afgevaardigden acceptabel en zouden de buitenwereld geen aanleiding meer geven om de GOIWN van buitensporige aspiraties te beschuldigen. We zijn er dan ook van overtuigd dat de vroegere, interne concepten veel representatiever zijn voor de werkelijke oogmerken van de GOIWN dan de abstracte, verhullende Grondwet.

Uit Voorhoeves concept en een wat latere versie van ‘de middelen tot het doel’ komen heel uiteenlopende verlangens van de oud-illegalen naar voren. Prominent was daarbij hun streven naar invloed op de ‘zuivering’ en wel in de meest brede betekenis van het

⁷² *Ibidem*, A.B en C.

⁷³ *Ibidem*, D en E.

⁷⁴ Huishoudelijk Reglement van de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers ‘Nederland’, artikel 5 Middelen tot het doel, sub B 6, -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss.

⁷⁵ Middelen tot het doel (zie boven), F.

woord, d w z de verwijdering uit maatschappij of functie van allen die in strafrechtelijke respectievelijk disciplinaire zin 'fout' waren geweest in welke sector van de samenleving dan ook. Die 'zuivering' werd in de Grondwet nergens expliciet als doel genoemd en viel naar alle waarschijnlijkheid onder de 'vernieuwing van het hele Nederlandsche Volk'. In Voorhoeves ontwerp waren 'vernieuwing' en 'zuivering' daarentegen direct en uitdrukkelijk met elkaar verbonden. De 'zuivering' vormde samen met de benoeming van "karaktervaste" functionarissen de eerste van drie hoofdwegen naar de 'vernieuwing'. De tweede werd gevormd door de eigen voorlichting aan het publiek en het toezicht op de pers. De derde bestond uit het sturen van het herlevende particuliere verenigingsleven in de richting van meer onderling begrip en samenwerking.

Alleen de 'verzorgingstaak', de behartiging van de belangen van verzets- en oorlogsslachtoffers, stond op zichzelf en bovendien achteraan. Alle andere door Voorhoeve opgesomde, 'middelen' zuivering en benoemingen, voorlichting aan het publiek en beïnvloeding van het verenigingsleven, dienden het doel der 'vernieuwing'. De omschrijving van die middelen in Voorhoeves concept concretiseert het veel vagere beeld van doel en middelen dat de Grondwet biedt. Zo wordt duidelijk dat de GOIWN zich bovenal beschouwde als de bovenpolitieke hoedster van het algemene nationale belang. In het verlengde van haar rol als beschermster van de maatschappij tijdens de bezetting voelde de oud-illegaliteit zich na de bevrijding geroepen om wat zij beschouwde als de nationale waarden en verworvenheden uit het verzet in de naoorlogse maatschappij in te voeren. De personen en waarden die in de bezettingstijd 'goed' waren gebleken, zouden de 'oude' functionarissen en waarden die in de oorlog als 'fout', 'slap' of nutteloos waren ervaren, moeten gaan vervangen. Dat betekende vernieuwing op het personele, bestuurlijke, maatschappelijke en ideologische vlak. Als 'voogd' van het Nederlandse volk achtte de GOIWN zich verplicht en gerechtigd om bij de realisering daarvan de leiding te nemen.

3.2.2 Kringen, raden en vertrouwensmannen

Bij haar oprichting op 22 november was de GOIWN nog niet meer dan een nogal willekeurig samengesteld gezelschap van dertien oud-illegale 'voormannen' uit alle windstreken van het bevrijde gebied. Slechts in enkele steden bestonden, zoals we zagen, comités van oud-illegale werkers die met enige regelmaat waren bijeengekomen. Het waren dan ook alleen de personen uit die plaatselijke comités (CIW, ROA, BN), die zich met enig recht 'afgevaardigden' konden noemen. Zij waren immers door de betreffende comités gezonden en konden die althans vertegenwoordigen. De samenstelling van die plaatselijke comités was het gevolg van het samenkomen van op invloed gestelde exponenten uit de diverse illegale organisaties, die elkaar als zodanig respecteerden en erkenden, in de meeste gevallen betrof het de plaatselijke leiders van de illegale organisaties. Dat gold trouwens ook voor de 'afgevaardigden' van de steden en gebieden waar nog geen comités waren opgericht, maar al wel eerste vergaderingen hadden plaatsgevonden.⁷⁶ Hun mandaat ontleenden zij dus blijkbaar aan het aanzien dat zij in de hele plaatselijke oud-illegaliteit genoten.

⁷⁶ Zo was op 17 november in Beuningen een vergadering van het LO-district Maas en Waal belegd waar besloten werd B.W.J. Arts naar de oprichtingsvergadering van de GOIWN van 22 november af te vaardigen, aldus brief van cdt 7e Compagnie SNBS W. de Leeuw aan cdt SNBS Brabant, d.d. 18 november 1944 -ABS, doos ST NBr/Zld, 1a map 12.

De illegale herkomst van de dertien *founding fathers* van de GOIWN lijkt dit te bevestigen. Zes waren uit de LO afkomstig terwijl twee van hen tevens in andere organisaties hadden gewerkt, een in de KP en een in de organisatie van *Vrij Nederland*. Verder waren er nog twee KP-ers, twee voormannen van de *Christofoor*-groep, een uit het NSF en een uit de OD. Acht van de dertien hadden dus een LO/LKP-achtergrond.⁷⁷ Zo waren weliswaar alle bevrijde provincies vertegenwoordigd, maar niet alle illegale organisaties, laat staan alle illegale organisaties per provincie. De RVV ontbrak bijvoorbeeld geheel, evenals de Zeeuwse OD en de Gelderse LO. Het primaat van de illegale organisaties had dus al plaatsgemaakt voor dat van de regionale representatie. Eén gezaghebbende figuur vertegenwoordigde daarbij veelal zonder georganiseerde opdracht of controle de hele oud-illegaliteit van zo'n regio.

Deze provisorische wijze van samenstelling was natuurlijk onvermijdelijk om tot een eerste kern van een organisatie voor het hele bevrijde gebied te komen. Maar gezien de vele taken die de GOIWN op zich nam, was het noodzakelijk een organisatievorm te kiezen die zowel de interne beheersing als de mobilisatie van de gehele voormalige illegaliteit mogelijk maakte en de Gemeenschap bovendien in staat zou stellen in de maatschappij een actieve en krachtige rol te spelen.

Voor de organisatorische opbouw van een grote vereniging van oud-illegale werkers was in de Eindhovense BN al veel voorwerk verricht. In de oprichtingsvergadering van 22 november stond een organisatieplan van Voorhoeve ter discussie. Het was de uitwerking van een eerste concept dat door Freeman, de vertegenwoordiger van het Brabantse Studentenverzet en tevens voorman van Landelijk Herstel, was opgesteld voor de organisatie van de BN in de buitengemeenten.⁷⁸ In grote trekken werd het organisatie-model van beide plannen in de uiteindelijke Grondwet overgenomen. Ze voorzagen in een sterk gelede opbouw van de organisatie met vier (Freeman) of vijf (Voorhoeve, Grondwet) lagen. De plaatselijke kringen vormden het laagste niveau en omvatten minimaal vijftien en maximaal veertig leden. Afhankelijk van het aantal per gemeente bundelde een kring de oud-illegale werkers van enkele kleine gemeenten, van één gemeente of een deel van de oud-illegale werkers in een grote gemeente. Die kringen kozen elk hun eigen kringbestuur en zouden uiteindelijk het hele land moeten gaan bedekken. Bovenop die basis van kringen werd een hiërarchie van raden gestapeld; van onder naar boven respectievelijk een afdelingsraad, een districtsraad, een provinciale raad en tenslotte de nationale raad. Het niveau van de afdelingsraad was vooral voor de steden gedacht en men sprak dan ook wel van plaatselijke raad.⁷⁹

De regels voor het samenstellen van de kringen aan de basis en voor de wijze van afvaardiging naar hogere organen typeren de motieven van de oud-illegale voormannen die de GOIWN-organisatie inrichtten. Voor gemeenten met meer dan één kring werd voorgeschreven dat de kringen "een zooveel mogelijk gemengd karakter" moesten dragen "zoowel wat betreft de soort van illegale arbeid als wat stand en levensovertuiging

⁷⁷ Notulen van de vergadering van OIW-afgevaardigden uit de provincies Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland, d.d. 22 november 1944, -RIOD, GOIWN, 1A: de afgevaardigden waren: ir. Janssen (KP, Nijmegen), Joan Willems (*Christofoor*, Tilburg), A.J. Puijenbroek (LO/LKP-Breda), B. Arts (LO/KP, Maas en Waal), T. van den Dool (LO, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen), J. Knaapen (LO, Helmond), Holla (LO, Vught), Lezer (Bergen op Zoom), G. Kuiper (LO, Maastricht), F. Diepen (LO, Bergen op Zoom), Voorhoeve (NSF, Eindhoven), drs. A. Wijffels (*Christofoor*, Den Bosch), W.J.A. Herbers (OD-LO, Eindhoven). Vgl. Bijlage I.

⁷⁸ Ontwerp over de organisatie van de BN in de buitengemeenten, vervat in een brief van G.P. Freeman aan secretaris van die bond Herbers, d.d. 26 oktober 1944, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom; hierna geciteerd als: **Ontwerp Freeman**. Organisatie van de Gemeenschap Nederland O.I.W. (plan Voorhoeve), d.d. Eindhoven 14 november 1944, -Bezit Wijnen, Archief GOIWN-district Breda; hierna geciteerd als: **Plan Voorhoeve**.

⁷⁹ Grondwet, artikelen 8, 9 en 10.

aangaat”⁸⁰ “De bedoeling hiervan is, dat een kring niet is samengesteld uit uitsluitend leden van een of meer (illegale) organisaties, maar zoo mogelijk uit leden van verschillende organisaties, zoodat de mogelijkheid van het voortbestaan van een bepaalde organisatie in de kringen niet mogelijk is”⁸¹ Een voorstel om in alle kringen en raden de vertegenwoordiging van bepaalde illegale organisaties te garanderen werd waarschijnlijk om die reden afgewezen.⁸² Men liet het dus bij de wenselijkheid van zo groot mogelijke verscheidenheid, bij de samenstelling van de kringen zou de afdelingsraad het laatste woord hebben.⁸³

De samenstelling van die afdelingsraad en van alle hogere raden was aldus geregeld, dat zij voor de helft uit afgevaardigden bestonden “gekozen door en uit de naastlagere organen van de Gemeenschap, uit elk orgaan een” en dat de andere helft door die afgevaardigden werd uitgekozen, daarbij zou bovengenoemde drieledige diversiteit nageleefd moeten worden.⁸⁴ De provinciale raad van Limburg bijvoorbeeld zou dus voor de helft bestaan uit de afgevaardigden van de Limburgse districten en voor de rest uit door hen aan te wijzen Limburgse oud-illegale werkers, bij voorkeur uit op dat niveau nog niet vertegenwoordigde illegale organisaties, standen of levensovertuigingen. Voor de samenstelling van een districtsraad en een afdelingsraad gold dezelfde procedure. Al die kringen en raden wezen uit hun midden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester aan die gezamenlijk het dagelijks bestuur zouden vormen.⁸⁵ Hoewel in de eerste plannen was bepaald dat de voorzitter van een raad niet dezelfde persoon mocht zijn als de afgevaardigde naar een hoger orgaan, werd dat in de Grondwet wel toegestaan.⁸⁶ Van het voornemen om het aantal afgevaardigden in een raad tot twaalf te beperken, zoals aanvankelijk was overwogen, werd afgezien. Elk orgaan moest immers tenminste met het naasthogere in direct persoonlijk contact blijven.⁸⁷

Bij de samenstelling van de kringen en met name van de raden streefde men dus naar diversiteit wat betreft illegale herkomst, stand en levensovertuiging. Zo wilde men de als vruchtbaar ervaren verscheidenheid uit het verzet in stand houden. Bij een puur democratische procedure zouden immers de LO, de katholieken en de lagere ‘standen’ sterk de overhand krijgen in de raden. De pretentie het hele verzet in al zijn geledingen te vertegenwoordigen zou er door in gevaar zijn gekomen. Toch was dit openlijke streven naar behoud van de verzetsdiversiteit niet de enige overweging om te kiezen voor deze merkwaardige combinatie van getrapte democratie en cooptatie. In diverse vroegere organisatieplannen was een andere bedoeling van dit model van radenvorming duidelijk omschreven. Zo had Freeman voorgesteld “Als dagelijks bestuur van het district fungeert een college van enkele illegale werkers welke een meer dan plaatselijke betekenis hebben gehad” en “De provinciale raad bestaat uit mannen die in het verleden provinciaal contact gehouden hebben . . .”⁸⁸ En Voorhoeve had het in het algemeen aldus geformuleerd: “In de verschillende raden zullen bij voorkeur die illegale werkers een plaats

⁸⁰ *Ibidem* artikel 10

⁸¹ Notulen IPV der GOIWN d d 22 november 1944 punt 5, RIOD, GOIWN 1A

⁸² Organisatie van de ‘Gemeenschap Nederland O I W’, d d Eindhoven 22 november 1944 artikel 3, -ABS, map GOIWN

⁸³ Grondwet, artikel 11

⁸⁴ *Ibidem* artikel 12

⁸⁵ *Ibidem* artikel 14

⁸⁶ Ontwerp Freeman Grondwet artikel 14 sub 4

⁸⁷ Organisatie van de “Gemeenschap Nederland O I W”, d d Eindhoven 22 november 1944 artikelen 6 8 en 9, -ABS, map GOIWN Grondwet artikelen 12 14 en 15

⁸⁸ Ontwerp Freeman

vinden, welke in de grootste illegale organisaties overeenkomstige plaatsen bekleeden”⁸⁹

Het dilemma waarvoor de oprichters van de GOIWN stonden is duidelijk. Zij wilden weliswaar een eind maken aan het bestaan van de afzonderlijke illegale organisaties, maar tegelijkertijd hun vroegere leiderschap in die organisaties naar de nieuwe Gemeenschap overplanten. Het in de Grondwet uitgewerkte model van getrapte afvaardiging plus cooptatie voor de samenstelling van de afdelings-, districts- en provinciale raden en op het hoogste niveau van de IPV en na de algehele bevrijding van de nationale raad bood hun daartoe in elk geval talrijke kansen. We nemen aan dat het daarvoor ook bedoeld was. Maar in de Grondwet werd over die bedoeling gewaagd. Het vertrouwen van de voormannen dat hun vroegere positie in de illegaliteit vanzelf zou leiden tot verkiezing in een leidende functie binnen de Gemeenschap, was dus nogal gering. De besloten en door persoonlijke cooptatie tot stand gekomen celstructuur van het illegale werk rechtvaardigde dat gebrek aan vertrouwen natuurlijk wel, de namen van de illegale voormannen en zelfs hun illegale namen zeiden de illegale werkers aan de basis immers niets. Maar toch is het veelzeggend dat zij op de eerste plaats zichzelf als de aangewezen leiders zagen, ook van de nieuwe organisatie.

Dat gebrek aan vertrouwen in de basis of in elk geval de sterke neiging van de voormannen tot bevoogding van hun achterban blijkt evenzeer uit het aan de normale raden gekoppelde instituut der vertrouwensraden. Deze vertrouwensraden of raden van vertrouwensmannen bestonden uit oud-illegale werkers en eventueel ook “gelijgezinde goede Nederlanders”⁹⁰ en waren bedoeld om burgerlijke en militaire autoriteiten bijstand en advies te geven. Door dat directe contact met de gezagsdragers namen ze in het geheel van de GOIWN een bijzondere en machtige positie in. Er was voorzien in de vorming van vertrouwensraden in elke gemeente, in elk district en in elke provincie. De provinciale raad wees de leden van de provinciale vertrouwensraad aan, de districtsraad de leden van de districtsvertrouwensraad. De aanwijzing van de gemeentelijke vertrouwensmannen geschiedde alleen in gemeenten met niet meer dan één kring door die kring zelf, zij het na overleg met de afdelings- of districtsraad. In alle andere gemeenten (waar een kring meer gemeenten omvatte of meer kringen per gemeente waren) zou de afdelingsraad de vertrouwensmannen aanwijzen.⁹¹ Ook de samenstelling van deze invloedrijke, voornamelijk op externe contacten gerichte vertrouwensraden hielden de voormannen der oud-illegaliteit door hun positie in de raden dus grotendeels in eigen hand.

Beziect men het geheel van de organisatiestructuur van de Gemeenschap, dan valt daarin met name het grote verschil op tussen de bevoegdheden van de gewone leden en van de bestuurders. De leden van de GOIWN hadden enkel een stem op het allerlaagste niveau, namelijk dat van de kring. Ze konden op de samenstelling van het kringbestuur invloed uitoefenen, maar daarmee was vrijwel alles gezegd, want de kringen en hun kringbesturen hadden geen zelfstandige bevoegdheden.⁹² Waren de kringbesturen een-

⁸⁹ Plan Voorhoeve p. 1

⁹⁰ Grondwet, artikel 18 sub 6. In eerdere versies was het lidmaatschap van vertrouwensraden aanvankelijk geheel aan “leden der Gemeenschap” voorbehouden aldus Organisatie van de Gemeenschap O I W Nederland, z.d., artikel 13, -GA-Nijmegen. Collectie Kuin nr. 6. Wat later werd het aantal niet-leden vastgesteld op 1, 2 of 3 als het aantal vertrouwensmannen respectievelijk 3, 5 of 7 bedroeg, aldus Statuten van de Gemeenschap van Oud Illegale Werkers “Nederland” artikel 12. -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss.

⁹¹ Grondwet artikel 18

⁹² In het Plan Voorhoeve van 14 november was dat zelfs uitdrukkelijk vastgelegd: “De voorzitter leidt de vergaderingen, de secretaris houdt de notulen bij en de penningmeester beheert de gelden doch overigens worden aan deze functionarissen geen bestuursbevoegdheden toegekend”, aldus Plan Voorhoeve, p. 1.

maal gekozen dan was het heft dus geheel in handen van de hiërarchie der raden. Dege-
nen die daarin gekozen of aangewezen waren, hoefden formeel gezien aan hun achterban
geen enkele verantwoording meer af te leggen. Boven het niveau van de kringen was
immers niet voorzien in zo iets als een algemene vergadering. Afdelings-, districts- en
provinciale raden en hun dagelijkse besturen hadden alleen te maken met de meningsvor-
ming in die colleges zelf. Van georganiseerde controle of periodieke verkiezingen door
de leden op afdelings-, districts- of provinciaal niveau was geen sprake.

Nergens in de Grondwet vinden we een bepaling over de duur van het mandaat der
raadsleden of bestuurders. In een eerder ontwerp was een termijn van een jaar voorge-
steld, gekoppeld aan het principe van onmiddellijke herverkiezing en met de mogelijk-
heid van tussentijdse afzetting.⁹³ In de Grondwet ontbraken bepalingen van deze aard en
dat hing samen met de voorlopige situatie van de deelbevrijding. Aan het slot van de
Grondwet waren wel overgangsbepalingen opgenomen waarin werd geregeld dat tot de
bevrijding van het hele land een interprovinciale raad de bevoegdheden van de nationale
raad zou uitoefenen. Na voorlopige bekrachtiging van Grondwet en Huishoudelijk Regle-
ment door deze interprovinciale raad (die in de praktijk meestal interprovinciale ver-
gadering of IPV werd genoemd) zouden binnen twee maanden alle aanwijzingen en
benoemingen opnieuw moeten geschieden "met inachtneming van de Grondwet en het
Huishoudelijk Reglement."⁹⁴ Aangezien die voorlopige bekrachtiging pas begin april
1945 plaatsvond, bleef het aanvankelijke bestuursmandaat de hele periode van het be-
vrijde Zuiden van kracht. Wie eenmaal in een raad of bestuur was gekozen of aangewe-
zen kon daar voorlopig ongestoord en ongecontroleerd blijven zitten.

De werkzaamheden van alle organen waren beperkt tot "die welke voor het gebied
waarvoor zij zijn ingesteld van belang zijn".⁹⁵ De bevoegdheden van de diverse kringen,
raden en hun dagelijkse besturen waren hiërarchisch georganiseerd. Lagere organen had-
den zich te houden aan de uitspraken van hogere. Alle kringen en raden konden commis-
sies voor bijstand en voorlichting naast zich benoemen, waarin ook niet-leden mits zij
"gelijkgezinde Nederlanders" waren, zitting konden hebben.⁹⁶ Bij gebrek aan eigen be-
voegdheden dienden de kringen dus uitsluitend als bron van voorstellen en klachten. Die
moesten dan door de radenhiërarchie op het juiste niveau in behandeling genomen wor-
den en via de betreffende vertrouwensraad aan de autoriteiten worden kenbaar gemaakt.
Anderzijds zouden de kringen de op hoger niveau genomen besluiten ten uitvoer moeten
leggen, tenminste voorzover die zich daartoe leenden.

De wijze van besluitvorming in de raden was van het begin af aan onderwerp van
discussie geweest. In het Maastrichtse CIW en de Eindhovense BN was nog sprake van
vanzelf tot stand komende "grote meerderheidsopvattingen", maar in de latere organisa-
tieplannen werd men al wat minder idealistisch door desnoods een hoofdelijke stemming
toe te laten, maar dan wel een absolute meerderheid te eisen.⁹⁷ In de Grondwet tenslotte
nam men genoegen met een streven "naar het bereiken van algemene overeenstemming.
Komt dat niet tot stand, dan wordt hoofdelijk gestemd";⁹⁸ een eenvoudige meerderheid

⁹³ Organisatie van de "Gemeenschap O.I.W. Nederland", z.d., artikel 6, -Bezit Wijnen, Archief GOIWN-district Breda.

⁹⁴ Grondwet, na artikel 26: Overgangsbepalingen.

⁹⁵ *Ibidem*, artikel 19.

⁹⁶ *Ibidem*, artikel 20.

⁹⁷ Organisatie van de "Gemeenschap O.I.W. Nederland", z.d., artikel 5, -Bezit Wijnen, Archief GOIWN-district Breda.

⁹⁸ Grondwet, artikel 21.

Aan de nagedachtenis van onze gevallen strijdmakkers

Hebt gij de schoten horen vallen
van 't executiepeleton?
Hebt gij de kreten horen galmen
van hen die bruutheid nooit overwon,
maar die, getrouw aan 't Huis Oranje,
het leven lieten in den strijd
voor alwat heilig is in 't leven:
voor vrijheid en rechtvaardigheid?

De strijd, waarin zij 't leven gaven,
mag niet vergeefs gestreden zijn.
Hun roep klinkt na in onze oren.
D'Oranjefakkel, met welks schijn
zij, gijzeling en doodstraf tartend,
verlichting brachten in den nacht
van Nazi-dom, bedrog en leugen,
moet branden nog met volle kracht.

Gevallenen, wij waren samen.
Nu staan wij in den strijd alleen.
Geef ons de kracht, waarmee gewapend
gij licht en troost bracht om U heen.
Geef ons het vuur van uw bezieling,
geeft ons Uw fakkel in de hand,
opdat wij verder kunnen strijden
voor een herrijzend Nederland.

Dirk

was nu dus voldoende. Stemmingen over personen zouden volgens diezelfde Grondwet altijd schriftelijk moeten geschieden, en wanneer het om de aanwijzing van functies ging, door middel van "voorafgaande kandidaatsstelling, tenzij het spoedeisende van een geval dit onmogelijk maakt."⁹⁹

De organisatorische structuur zoals die begin april 1945 in de Grondwet werd vastgelegd, was het produkt van vele, langdurige discussies over niet minder dan vijftien voor- en deelontwerpen. Dat wordingsproces duurde zo lang vanwege een complex van redenen. Een van de belangrijkste was dat de feitelijke opbouw van de organisatie gelijktijdig plaatsvond en voor een groot deel op de formele regelingen vooruittiep. Over dat opbouwwerk en het functioneren van de GOIWN-organisatie in de praktijk handelen de volgende paragrafen.

3.2.3 Landelijk Herstel

Voordat de feitelijke opbouw van de GOIWN en haar praktische functioneren aan de orde komen, is het noodzakelijk de ontwikkeling van de in het vorige hoofdstuk (paragraaf 2.2.3) al genoemde organisatie Landelijk Herstel (LH)¹⁰⁰ te bezien.

LH was pal na de bevrijding in Eindhoven opgericht om het verzorgingswerk van LO en NSF voor zover nodig legaal voort te zetten. Nog voordat de GOIWN tot stand kwam zou LH zich in grote delen van het bevrijde Zuiden manifesteren. Hoewel de praktische aard van het LH-werk in principe nogal verschilde van de wijde taken die de GOIWN zich stelde, zouden de bureaus van LH in vele Brabantse, Zeeuwse en Noord-Limburchse steden en dorpen gaan dienen als startpunt voor de GOIWN-organisatie.

Het initiatief tot oprichting van LH vloeide voort uit het in de GAC wél aanvaarde gedeelte van het Plan F.¹⁰¹ In het verlengde daarvan besloten de voormannen van de LO en het NSF in Eindhoven en omgeving al enkele dagen na de bevrijding van die plaats, op 20 september om precies te zijn, tot oprichting van LH.¹⁰² De praktische situatie verklaart de grote haast die daarbij werd betracht. Ook na de bevrijding bleven immers diverse groepen die tot dan toe door LO en NSF waren ondersteund, op hulp aangewezen.

Allereerst waren daar de oud-illegalen die als gevolg van hun verzet lichamelijke, geestelijke of materiële schade hadden opgelopen. Zij en hun gezinnen en de achtergebleven gezinnen van nog in het Noorden of in Duitsland verblijvende of van omgekomen illegale werkers moesten ook na de bevrijding financieel en anderszins geholpen blijven worden, zolang er geen wettelijke regeling was en de gedesorganiseerde burgerlijke bestuurs- en uitvoeringsorganen daartoe niet in staat waren. De belofte die de illegale werkers elkaar tijdens de bezetting hadden gedaan om in geval van gevangenschap of dood voor de achterblijvende gezinnen te zorgen, bleef na de bevrijding onverminderd

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Het archief van het gewestelijke bureau (voor het hele Zuiden) van LH hebben we niet kunnen achterhalen. Desgevraagd verklaarden de directie van de Stichting 1940-1945 (waarin LH na mei 1945 opging) en mevrouw Vingerhouts-Unger daarover niet te beschikken. (Verslag interview met mr. H.P.A. van den Meerendonk; telefoongesprek met mevrouw Vingerhouts-Unger). Alleen op het Bureau Eindhoven van die stichting bleken nog enkele restanten aanwezig. Ook de particuliere collecties van oud-medewerkers, de heren G.P. Freeman en F. van Ernst, leverden nog het een en ander op. Zij verschaften, evenals de heer Van den Meerendonk, de directeur van de Stichting 1940-1945 en de directeur van het Bureau Eindhoven van die stichting, de heer J.I.F. Franken, mondeling nog aanvullende gegevens.

¹⁰¹ Vgl. paragraaf 3.1.1.

¹⁰² Sanders, *Het Nationaal Streunfonds*, 158.

van kracht.¹⁰³ Een veel grotere groep hulpbehoevenden werd gevormd door de vroegere onderduikers en hun gezinnen, voor zover zij bij gebrek aan werk zonder inkomsten zouden komen, de gezinnen van hen die nog in bezet gebied ondergedoken waren en de onderduikers uit Noord-Nederland, die niet naar huis konden

Om die urgente taken legaal voort te zetten werd LH opgericht. Volgens A.W. Vingerhoets, voorheen de leider van de LO in oostelijk Noord-Brabant en sinds de oprichting van LH de gewestelijke leider, werkte LH grotendeels met het vroegere, tot in de kleinste plaatsen vertakte apparaat van de LO. Uit veiligheidsoverwegingen werd na de bevrijding besloten "niet de naam LO te voeren doch LH (Landelijk Herstel)"¹⁰⁴ Het NSF, onder leiding van de zuidelijke leider Gelderblom, verzorgde evenals vóór de bevrijding de financiering.¹⁰⁵

De reactivering van het LO-apparaat – medio augustus waren in verband met de verwachte chaotische bevrijdingstijd bonkaarten en uitkeringen voor twee maanden verstrekt – in zijn nieuwe LH-gedaante werd voortvarend aangepakt en leidde tot snelle resultaten. Er kwam een LH-bureau Eindhoven onder leiding van de voormalige LO-districtsleider van Eindhoven Freeman en vervolgens een eveneens vanuit Eindhoven opererend zuidelijk bureau onder Vingerhoets.¹⁰⁶ Eind oktober stond de organisatie alweer zover op poten dat men over stempels, gedrukte registratiekaarten, formulieren en instructies beschikte en vanuit het gewestelijk bureau de toen pas bevrijde gebieden kon bezoeken. "Zodoende verzezen binnen korte tijd in geheel Brabant, Zeeland en Noord-Limburg overal bureaux Landelijk Herstel, die door het Gewestelijk Bureau werden geïnstrueerd en van materiaal voorzien", aldus Vingerhoets. Duizenden onderduikers werden op de bureaus van LH geregistreerd. Bleek uit het onderzoek dat de nood verband hield met verzet of onderduikerschap en dat de betrokkenen "betrouwbaar" waren, dan verschaftte LH hun weer een legale legitimatie, distributiebescheiden en in vele gevallen ook kleding en schoeisel. Vingerhoets concludeerde in zijn latere terugblik dat de verzorging voortreffelijk liep.¹⁰⁷

Minder tevredenheid was er aanvankelijk over de medewerking van de kant van de autoriteiten. Namens LH-Eindhoven had Van der Holst op 6 oktober een brief aan dmc-Eindhoven Verhoeff gezonden, waarin een werkplan voor de opvang en ondersteuning van de genoemde groepen was uiteengezet. Volgens dat werkplan, dat in overleg met burgemeester Verdijk, de directeurs van het Gewestelijk Arbeidsbureau en van de gemeentelijke dienst van Sociale Zaken en de voorzitter van het Borgstellingsfonds Oost-

¹⁰³ Zo vermeldt een legitimatiekaart voor functionarissen der vroegere LO, afdeling Noord-Brabant-Oost, de volgende tekst "De verzetsmensen kropen bij elkaar teneinde hun woord gestand te doen. Wij zullen zorgen voor hen die achterbleven". -Streekarchivaat Noord-Kempenland, doos oorlogsdocumentatie, map Van Ernst Vgl ook Klumper, *Sociale verdediging*, 340, 344 en *Woord gehouden Veertig jaar Stichting 1940 1945* ('s-Gravenhage 1985), 5

¹⁰⁴ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 556

¹⁰⁵ Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 159 Dit wordt bevestigd door de opgaven in een kasboek, bijgehouden door Freeman, de leider van het Bureau Eindhoven van LH. Het vermeldt echter ook aanzienlijke bijdragen van andere herkomst, vermoedelijk particuliere giften, Kasboek LH, -Bezit Freeman

¹⁰⁶ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 559 daar worden evenmin als in de rest van HGG namen van toen nog levende oud-illegale werkers genoemd. Die zijn ontleend aan een concept van de geciteerde bijdrage van Vingerhoets. Daarin zijn door Gelderblom de betreffende namen genoteerd. Dit concept bevindt zich in -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom

¹⁰⁷ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 559 In Tilburg werd het LH-Bureau geleid door H.W.A. Loevendie, in Breda door T. van Huesen

Brabant was opgesteld, zouden die instanties zo spoedig mogelijk moeten worden ingeschakeld en gaan samenwerken met LH.¹⁰⁸

De taak van LH zou volgens dit werkplan een beperkte zijn. Deze organisatie zou dienen als intermediair tussen de hulpvragenden en de instanties en zou als zodanig vooral informatie verstrekken over het illegale werk en/of het onderduikerschap van de betrokkenen. Voorzover de aanvragers van hulp eerder door de LO waren verzorgd leverde dat weinig problemen op: die personen waren bij de plaatselijke LO/LH-mensen bekend. Aanvragers die niet door de LO waren geholpen, vormden een probleem omdat LH niet beschikte over gegevens omtrent hun "politieke richting en betrouwbaarheid". Zij dienden volgens het werkplan "met de meeste omzichtigheid te worden behandeld". Daarom werd voorgesteld: "Voorzover deze (personen) zich om werkgelegenheid of financiële ondersteuning aanmelden, zal omtrent hun persoon in samenwerking met de Nederlandsche politie een nauwkeurig onderzoek worden ingesteld. Van den uitslag van dit onderzoek zal het afhangen, of hen als betrouwbare elementen de noodige hulp wordt verstrekt, dan wel (of zij) als onbetrouwbare of vijandige elementen in verzekerde bewaring worden gesteld."¹⁰⁹ Omdat de ondersteuning door LO en NSF op 15 oktober afliep,¹¹⁰ was er in Eindhoven en omgeving haast geboden om het werkplan door de dmc aanvaard te krijgen. Volgens Vingerhoets gebeurde dat al op een vergadering van alle betrokken instanties op 9 oktober.¹¹¹ Maar nog in de tweede helft van die maand deed Gelderblom in een schrijven aan de koningin zijn beklag dat de officiële machtiging van het MG alsmaar uitbleef. Daardoor kon de verzorging van de diverse groepen gedupeerden nog steeds niet legaal conform de overeengekomen regeling plaatsvinden.¹¹² Hoewel LH daarvoor onvoldoende geld van het NSF kon betrekken, is die organisatie er met behulp van particuliere giften in geslaagd de oude illegale wijze van steunverlening voort te zetten.¹¹³

De gevraagde machtiging van de dmc-Eindhoven is er na enige tijd wel gekomen, want in de loop van november verzochten de LH-bureaus in Den Bosch en Oss aan de militaire commissarissen van hun gebied om een soortgelijke regeling als in Eindhoven van kracht was. Dat pmc-Noord-Brabant De van der Schueren nogal terughoudend op dat verzoek reageerde¹¹⁴ en nog half januari een brief van LH-Eindhoven ontving met het verzoek LH te erkennen en bij de plaatselijke gezagsdragers en instanties in bevrijd gebied aan te bevelen,¹¹⁵ is kenmerkend voor de voorzichtige houding die het MG ten

¹⁰⁸ Afschrift van brief van LH te Eindhoven aan dmc-Eindhoven, d.d. 6 oktober 1944; -Bezit Van Emst. De tekst is voor een deel letterlijk opgenomen in Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 558.

¹⁰⁹ Afschrift van brief van LH te Eindhoven aan dmc-Eindhoven, p. 3, -Bezit Van Emst.

¹¹⁰ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 557 noemt als datum 1 oktober. In het concept van diens artikel verving Gelderblom 15 oktober door 1 oktober. Uit de brief van LH-Eindhoven aan Verhoeff van 6 oktober blijkt dat de illegale steunverlening tot 15 oktober liep.

¹¹¹ *Ibidem*, 558.

¹¹² Gelderblom schreef aan de koningin. "Waarom wordt niet onmiddellijk de legale verzorging van onderduikers en gezinnen ter hand genomen? . . . Volkomen overeenstemming werd bereikt, maar . . . de beslissing hangt nog aan een of andere kapstok, want er was geen officiële machtiging . . . Waarvan moeten deze gezinnen leven? Het NSF beschikt niet meer over de noodige fondsen.", aldus Toelichting op adres van de BN aan H.M. de koningin, d.d. 18 oktober 1944, -RIOD, GOIWN, 1A.

¹¹³ Freemans kasboek vermeldt als ontvangsten van het NSF: f.10.000,- in oktober; f.7800,- in januari. Aan particuliere giften kwam f.19.500,- binnen.

¹¹⁴ Rapport nr. 8 van dmc-Oss, d.d. 19 november 1944, p. 4, -AMG, doos 367 (Sectie II), map 220 I. Volgens dmc H. Holtkamp had pmc De van der Schueren geconstateerd dat de inwilliging van dat verzoek botste met het Koninklijk Besluit E88.

¹¹⁵ Brief van G.P. Freeman, districtleider LH te Eindhoven aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 12 januari 1945. (doorslag) -Bezit Freeman.

aanzien van LH aannam. Volgens de leidende man van LH in het Zuiden, Vingerhoets, beschouwde het MG LH louter als een tijdelijk afwikkeldingsbureau, dat zo spoedig mogelijk moest worden geliquideerd; aan pogingen om officiële erkenning en faciliteiten te krijgen werkte het niet mee.¹¹⁶

Bij het vele goede werk van LH moet worden opgemerkt dat de LH-functionarissen in de praktijk nogal onorthodox te werk gingen en dat zij zich aan de min of meer officiële afspraken met de autoriteiten en soms ook aan de directieven van de gewestelijke LH-leiding weinig gelegen lieten liggen. Zo ging LH buiten de in Eindhoven overeengekomen regeling handelen om de verzorging te verbeteren. Vingerhoets noemt als voorbeelden de uitbetaling van ondersteuning op de bureaus van LH "om te vermijden dat de verzetsverzorgden naar het 'Armenloket' moesten" (deze werd later met de gemeentelijke sociale diensten verrekend). Ook vulde LH die gemeentelijke uitkeringen aan, opdat de getroffen oud-illegale werkers en onderduikers niet op een minimaal levensniveau zouden terugvallen, maar min of meer op hun vooroorlogse inkomenspeil bleven. De offers die zij voor de nationale zaak hadden gebracht, zo vond men bij LH, mochten, zolang er geen betere overheidsregeling was, niet resulteren in verarming na de bevrijding.¹¹⁷ Die aanvulling geschiedde met NSF-gelden of met van de bevolking ontvangen giften.¹¹⁸ Dit alles bevorderde, zoals De Jong concludeert, dat de gewezen onderduikers en oud-illegalen "een ietwat aparte plaats" gingen innemen in de samenleving.¹¹⁹

Grote bezwaren werden daarentegen opgeroepen door de politieke activiteiten die LH op den duur ging ontplooiën in het verlengde van de door de autoriteiten wel erkende maar beperkte informatietaak. Als orgaan om te toetsen of een aanvrager illegaal gewerkt had of ondergedoken was geweest, was LH als legale voortzetting van de grootste illegale organisatie op het terrein van hulp aan onderduikers natuurlijk bij uitstek geschikt. Ook over de politieke betrouwbaarheid, althans over de vraag of een persoon nationaal-socialistisch of Duitsgezind was, bezat LH als opvolger van de LO ongetwijfeld over meer expertise dan welke niet oud-illegale organisatie dan ook. Maar zoals al uit het Eindhovense werkplan bleek, bestond er binnen de LH-organisatie de sterke neiging om verder te gaan dan de versterking van informatie over de politieke betrouwbaarheid van degenen die om ondersteuning vroegen. Daarin was immers al sprake van het instellen van onderzoek en het inbewaring stellen van "onbetrouwbare of vijandige elementen", zij het in samenwerking met de Nederlandse politie.

Welnu, voorzover er over de activiteiten van LH bronnen zijn overgeleverd, laten die zien dat vele LH-bureaus hun oorspronkelijke taak ver te buiten gingen. Ze wierpen zich op als klachtenbureaus, als inlichtingen- en opsporingsdiensten, die zelfstandig en actief reberchewerk gingen doen om "politiek verdachten" te achterhalen en uit waren op een radicale zuivering van het hele maatschappelijke leven. Zo riep het op 18 november in

¹¹⁶ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 559. Zie ook Meulenbelt, 'De afwikkeling van het verzet', 223.

¹¹⁷ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 559 stelt dat boven de uitkeringen van de gemeentelijke sociale dienst door LH gesuppleerd werd uit de middelen van het NSF, en wel "tot bedragen naar door LH opgestelde normen" Zo werd "van het inkomen in 1940 vermeerderd met 25%, . . . 80 tot 90, in sommige gevallen 100% uitgekeerd." Ook in de eerdergenoemde brief van Freeman van 12 januari 1945 wordt die suppletie genoemd, maar dan beperkt tot "voorkomende, noodzakelijke gevallen".

¹¹⁸ F. Husson, 'Landelijk Herstel', *Maandblad Stichting 1940-1945*, januari 1955, 4-10, aldaar 10 vermeldt dat die giften in bepaalde delen van Zeeland zeer aanzienlijk waren. In vele plaatsen werden bijzondere fondsen opgericht voor de verzorging van de achtergebleven families van oorlogsslachtoffers. Zo berichtte *De Vrije Stem*, no. 106 van 11 november 1944, p. 4 over de oprichting van een 'Strijderstonds' voor dat doel in Oosterhout.

¹¹⁹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 647

Den Bosch gestarte LH-bureau¹²⁰ eind december in een pamflet alle Bosschenaren op om nu op hun beurt de oud-illegale werkers te helpen: "Wij hebben tijdens de bezetting onze vrijheid en ons leven op het spel gezet, is het dan onbillijk, dat wij nu ook uw medewerking vragen?" Die medewerking zou moeten bestaan uit het indienen van klachten, voorzien van schriftelijke inlichtingen en "goede bewijzen", speciaal op het gebied van de "zuivering" en over "sociale en economische wantoestanden". Het plaatselijke Bureau LH streefde ernaar een zowel door het volk als door de officiële instanties vertrouwd orgaan te worden en zou die klachten doorgeven aan "die instantie die tot ingrijpen bevoegd is."¹²¹ Niet zelden kwam het daarbij tot het aanleggen van eigen politieke dossiers en regelrechte opsporingsactiviteiten om bepaalde gevallen gedocumenteerd te krijgen alvorens deze aan de autoriteiten door te geven.¹²²

Deze tendens om zich niet te beperken tot verzorgingswerk en het uit te breiden met opsporing van politieke verdachten was al vanaf de oprichting van LH aanwezig. Ze was versterkt en bevestigd door een instructie die de top van de LO in het bezette Noorden op 15 oktober gegeven had om in elke plaats in bezet gebied LO-bureaus op te richten. Deze moesten niet alleen de LO-leden, de onderduikers en de steungevallen registreren, maar ook de "landsverraderlijke elementen".¹²³ Omdat grote delen van het Zuiden pas na die datum werden bevrijd, waren ook daar nog LO-bureaus totstandgekomen. Na de bevrijding werden deze weliswaar in LH-bureaus omgedoopt,¹²⁴ maar in veel gevallen achtte men zich aan de taakomschrijving van de LO-top gebonden.¹²⁵ Ook in de oorspronkelijke LII-bureaus was men in het algemeen trouwens niet afkerig van de brede taakopvatting; velen rekenden het politieke opsporingswerk en een actieve rol in de zuivering als vanzelfsprekend tot de opgaven van LH, dat aldus aan de "vernieuwing van ons Vaderland" zou bijdragen.¹²⁶ De pretenties waarvan LH op die terreinen blijk gaf, brachten deze organisatie al snel in aanvaring met het van meet af aan wantrouwende MG, maar ook met de inmiddels tot stand gekomen GOIWN, de organisatie waarvan LH op den duur deel zou gaan uitmaken.

3.2.4 De Interprovinciale Vergadering

Uit de paragrafen 3.2.1 en 3.2.2 werd duidelijk dat de formele principes en organisatiestructuur van de GOIWN pas in de lente van 1945 werden vastgelegd. Tegen die tijd was de feitelijke organisatorische ontplooiing van de GOIWN al goeddeels voltooid. Hier

¹²⁰ *De Brabantier*, d.d. 18 november 1944 meldt de oprichting van het Bureau LH en roept voormalige onderduikers op zich aan te melden voor ondersteuning.

¹²¹ Pamflet van de GOIWN, Secretariaat Bureau LH, getiteld 'Stadgenoten', z.d., -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss. Dezelfde tekst, maar dan gericht aan 'Landgenoten', werd afgedrukt in *De Schijnwepier*, nr. 2, d.d. 30 december 1944. Zie ook Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 559-560.

¹²² Rapport betreffende het doel en de werkzaamheden van LH te Boxtel, z.d., -AMG, doos 4622 (PMC-NBr.), map 259. De opsteller was eerst lid van de politieke recherche van de OD, zette dat werk voort bij LH en trad ook bij MG in dienst.

¹²³ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 560.

¹²⁴ *De Avondster* (Bergen op Zoom) van 6 december 1944 berichtte dat het plaatselijke LH-Bureau de voortzetting van het LO-kantoor was.

¹²⁵ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 560 vermeldt dat de brede taak ("niet alleen sociaal") van de LO-bureaus nog op 26 januari door de topman van de LO in het Zuiden, Holla, werd verdedigd; zie ook Husson, 'Landelijk Herstel', 10.

¹²⁶ Aldus eerdergenoemd GOIWN-LH-pamflet 'Stadgenoten'; zie ook: Rapport van J.R.M. van Kaam, leider LH-district-Den Bosch, d.d. 2 januari 1945, -AMG, doos 4622 (PMC-NBr.), map 259. Deze spoorde de oud-illegalen aan zich met dezelfde bezieling als in het verzet nu in het openbaar in te zetten "voor een Nieuw Herrijzend Nederland".

zullen we de opbouw van de organisatie der Gemeenschap behandelen en wel van de top tot de basis, omdat het kader daarbij de hoofdrol speelde

Als hoogste orgaan van de GOIWN tot de bevrijding van het Noorden heeft de Interprovinciale Raad of, zoals deze meestal werd genoemd, Interprovinciale Vergadering (IPV) het beleid en het gezicht van de Gemeenschap in belangrijke mate bepaald. In het overwegend Eindhovense bestuur van de IPV, dat sinds de oprichtingsvergadering bestond uit voorzitter Voorhoeve en secretaris Herbers, veranderde de eerste maanden weinig. Voorhoeve is de hele onderzochte periode en ook na de bevrijding van het Noorden voorzitter gebleven. Zijn stadgenoot Herbers combineerde zijn functie van algemeen secretaris tot medio februari met die van secretaris van de afdeling Eindhoven. Daarna gaf hij het in Eindhoven gevestigde Algemeen Secretariaat over aan zijn assistent A. Bloemarts. Bij de zeldzame gelegenheden dat Voorhoeve verstek moest laten gaan, fungeerde Van der Hooft uit Breda als vice-voorzitter.

Zowel Voorhoeve, Herbers als Van der Hooft behoorden tot de initiatiefnemers en gangmakers van de Gemeenschap. Ze hebben zich langdurig en met volle inzet aan de opbouw van de GOIWN gegeven. Vanwege die vooraanstaande rol is het dienstig wat meer over deze personen en hun motieven te weten.

Dr. ir. Nicolaas Johannes Voorhoeve was in 1944 49 jaar oud. Tijdens de bezetting was hij provinciaal hoofd van de NSF in Noord-Brabant geweest. Evenals zijn NSF-chef Gelderblom was hij werkzaam bij de N.V. Philips. Voorhoeve had daar ziekteverlof gevraagd omdat "het . . . voor hem onmogelijk was met de Duitsers samen te werken." Sindsdien besteedde hij vrijwel al zijn tijd aan het inzamelen van gelden voor de verzorging van onderduikers in Brabant en Limburg, zelf had hij regelmatig joodse onderduikers in huis. Voorhoeve was een idealistisch en religieus man, gereformeerd en bijzonder geïnteresseerd in interconfessionele contacten.¹²⁷ Zijn vurigste wens, kort na de bevrijding door hem geformuleerd, was dat "geheel het Nederlandsche Volk teruggebracht moge worden tot het Evangelie van Jezus Christus."¹²⁸ Zijn optreden wordt achteraf beschreven als actief, eerlijk en recht op de man af, ook de autoriteiten spaarde hij daarbij niet.¹²⁹ De vernieuwingsgezinde Eindhovense sociaal-democrate H. Verwey-Jonker omschreef hem later als "geen uitgesproken 'vernieuwer', want hij was en bleef Anti-revolutionair."¹³⁰ Omdat Voorhoeve allerminst een politieke figuur was, kan die kwalificatie alleen op zijn religieuze drijfveren slaan. In de GOIWN werd hij juist vanwege zijn religieuze geïnspireerdheid, zijn vriendelijke doortastendheid en zijn samenbindende kwaliteiten als voorzitter algemeen aanvaard en gerespecteerd.¹³¹

Ook de tweede man van de GOIWN, Cornelis Andries van der Hooft, was van gereformeerden huize. Als jonge grenscommies – hij was 33 jaar in 1944 – eerst in Chaam, later in Breda, raakte hij al snel na de Duitse inval betrokken bij het over de grens loodsen van Franse krijgsgevangenen, joden en later geallieerde vliegers. Toen de LO en LKP het verbrokeerde illegale werk in West-Brabant gingen coördineren, werd 'Cor' daarvan de bezielende en actieve leider. Persoonlijke deelname aan KP-acties schuwde hij daarbij

¹²⁷ Handgeschreven herinneringstekst zonder titel door mevrouw A.L. Voorhoeve-Voorhoeve, d.d. 18 september 1969, p. 1-10. -Bezit Voorhoeve. Brief van dezelfde aan auteur, d.d. 31 januari 1983.

¹²⁸ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 30 oktober 1944 -RIOD GOIWN, 1A.

¹²⁹ Brieven aan auteur van mevrouw Voorhoeve, d.d. 31 januari 1983 en van C.A. van der Hooft, d.d. 15 april 1985.

¹³⁰ Brief van mevr. dr. H. Verwey-Jonker aan J.A.M. Verboom, d.d. 10 november 1974, p. 5 -CBZ, map Eindhoven.

¹³¹ Verslag van interview met A. Raaijmakers, p. 4. Raaijmakers was sinds april 1945 Algemeen Secretaris en heeft in elk geval tot 1948 nauw met Voorhoeve samengewerkt.

niet Na de bevrijding was het zijn ideaal de GOIWN groot te maken,¹³² om aldus onder een goede leiding de voormalige illegalen in te schakelen bij zuivering, berechting en wederopbouw, om ontsporingen te voorkomen en om hen bij de terugkeer naar de burgermaatschappij te helpen.¹³³ Meer dan de financier Voorhoeve was Van der Hooft een man van de daad, die bij zijn eigen mensen (LO en KP) en met name in West-Brabant een groot persoonlijk gezag genoot.

De derde man in het bestuur van de GOIWN was de katholieke architect W H A Herbers. Hij was zowel in de LO als in de OD actief geweest,¹³⁴ maar trad daarbij evenmin als na de bevrijding op de voorgrond. Hij werd door Gelderblom als secretaris van de BN aangetrokken en diende sinds november tevens als algemeen secretaris van de IPV en haar bestuur. Hij wordt beschreven als een onopvallende, harde werker.¹³⁵ Juist door zijn diverse secretariaten was hij evenwel een sleutelfiguur, die de GOIWN-organisatie en administratie op gang bracht en gaande hield. Over zijn motieven om zich ook na de bevrijding zo energiek in te zetten, was helaas geen informatie te verkrijgen.

Onder leiding van dit driemanschap kwam de IPV sinds 22 november elke woensdag bijeen. Tot begin januari vergaderde men in het centraal gelegen Philipsgebouw op Emmasingel 6 in Eindhoven, waar behalve het Algemeen Secretariaat ook het hoofdkwartier van de BS was gevestigd, daarna kwam men samen in een sociëteit in Tilburg.¹³⁶ Dat vergaderritme werd tot na de bevrijding van het Noorden volgehouden. Van de veertien vergaderingen,¹³⁷ waarvan we een presentielijst teruggevonden hebben, waren er slechts drie (in december en begin januari) waar vertegenwoordigers van een provincie geheel ontbraken.¹³⁸ Verder waren dus steeds oud-illegalen uit alle bevrijde provincies present (zie schema in Bijlage I). Gezien de uiterst gebrekkige vervoersmogelijkheden voor burgers in het Zuiden, is dat een opmerkelijk gegeven. Zonder de medewerking van het MG, dat reispermits verzorgde en ook wel auto's ter beschikking stelde, was dit niet mogelijk geweest.¹³⁹

De mogelijkheid om wekelijks met afgevaardigden uit alle bevrijde delen van het Zuiden samen te komen was in de toenmalige situatie zonder meer uniek. Van geen enkele andere belangengroep of (overheids)organisatie, zelfs het MG niet, vergaderden representanten uit de diverse regio's zo frequent. De vergaderingen van de IPV stelden de GOIWN-leiding in staat om steeds op de hoogte te zijn van de laatste ontwikkelingen in de diverse 'eilanden' van bevrijd gebied. En op die regelmatige, recente overzichten kon zij dan haar beleid, met name ten opzichte van de autoriteiten, afstemmen.

¹³² Brief van C. van der Hooft aan districtsraad Breda der GOIWN d.d. 7 mei 1945. Bezit Wijnen. Archief GOIWN district Breda.

¹³³ Verslag van interview met C. A. van der Hooft p. 3.

¹³⁴ Verslag van interview met G. P. Philippart, telefoongesprek met mevrouw C. J. Herbers De Bij te Eindhoven d.d. 30 juni 1981.

¹³⁵ Brief van Van der Hooft aan auteur d.d. 15 april 1985.

¹³⁶ Het Algemeen Secretariaat verhuisde in de loop van maart naar het adres Fellenoord 15. Het vergaderadres in Tilburg was Willem II straat 29.

¹³⁷ We hebben de notulen (inclusief presentielijst) van de interprovinciale vergaderingen van 30 november, 20 december, 24 januari, 14, 21 en 28 maart, 4, 11 en 18 april niet kunnen achterhalen. Voor het tijdvak medio maart tot en met medio april is er dus sprake van een ernstige lacune.

¹³⁸ Op de vergadering van 8 december ontbraken Zeeland en Gelderland; op die van 27 december en 10 januari ontbrak een Limburgse vertegenwoordiger. Aldus notulen IPV GOIWN van die data. RIOD GOIWN 1A (8 december). GA Nijmegen Collectie Kuin nr. 6 (andere data). Zie ook Bijlage I.

¹³⁹ Verslag van interview met A. Raaijmakers p. 5. Slechts af en toe vinden we klachten over ontbrekend transport en dan met name van de Zeeuwse vertegenwoordigers aldus Notulen IPV GOIWN d.d. 21 februari 1945 p. 12. ABS map GOIWN.

Bij een analyse van de aanwezigheid op de veertien interprovinciale vergaderingen, vallen enkele zaken op.¹⁴⁰ Van de 86 afzonderlijke personen die ooit zo'n interprovinciale vergadering bijwoonden, lieten maar liefst 42 het bij één bezoek, zeventien waren op twee vergaderingen aanwezig, tien op drie of vier en slechts negentien waren op vijf of meer vergaderingen present. Niemand maakte al die veertien vergaderingen mee; het maximum aantal vergaderingen per persoon bedroeg twaalf en dat werd maar door drie afgevaardigden behaald, namelijk ir. Janssen uit Nijmegen, Van der Hooft uit Breda en Herbers uit Eindhoven. Het verloop onder de aanwezigen was dus buitengewoon groot, terwijl een beperkte kern van ongeveer twintig personen door geregelde aanwezigheid en activiteit de eigenlijke IPV uitmaakte (zie Bijlage I).

De aanvankelijk nog niet vastgestelde procedure voor de samenstelling van de IPV heeft tot dat verloop sterk bijgedragen. In de praktijk werden alle als oud-illegalen bekend staande personen, die vaak met tweeën of drieën uit een of andere plaats arriveerden om de IPV bij te wonen, daar toegelaten. Het in de presentielijsten gehanteerde onderscheid tussen afgevaardigden en 'toehoorders' stelde tot eind februari niet veel voor omdat diverse personen nu eens als afgevaardigde en dan weer als toehoorder werden aangemerkt.¹⁴¹ Sommige regio's, zoals Roosendaal en Zeeuws-Vlaanderen stuurden geruime tijd geen vertegenwoordiger, andere daarentegen, zoals Den Bosch en Eindhoven, zonden er geregeld meer.

Ook de mate van personele continuïteit verschilde sterk per regio. Als we kijken naar de negentien vertegenwoordigers die vijf of meer van de veertien onderzochte vergaderingen bezochten, dan leverde Brabant er negen, Gelderland en Zeeland elk vier en Limburg slechts twee.¹⁴² Die Limburgers waren pater L. Bleijs, die overigens ook als vertegenwoordiger van de NBS zitting had, en pater dr. H.M. van Rooy O.F.M. Cap uit Sittard, de Geldersen ir. Janssen en M. Custers uit Nijmegen en C.J. Gerritsen en P.J. van der Linden uit respectievelijk het Land van Maas en Waal en de Over-Betuwe, de Zeeuwen M.P. Jiskoot uit Goes, T. van den Dool uit Hulst, J.P. Maljers uit Middelburg en mevr. dr. A.C. van Lindenbergh Klooster uit Tholen. De Brabanders tenslotte waren J. Knaapen uit Helmond, Ph. Lezer uit Bergen op Zoom, Van der Hooft uit Breda, drs. Raaijmakers en mr. Holla uit Vught, Joan Willems uit Tilburg, A.W. Vingerhoets uit Veldhoven en Herbers en Voorhoeve uit Eindhoven.

Het ongeregelde karakter van de IPV en het Brabantse overwicht daarin duurde tot en met de drukbezochte vergadering van 21 februari, toen er maar liefst 26 aanwezigen waren. Dat vond men teveel en er werd besloten om voortaan de IPV en de provinciale raad van Brabant apart te laten vergaderen. Tot dan toe waren die twee gecombineerd of beter gezegd nog niet van elkaar onderscheiden.¹⁴³ De IPV-nieuwe stijl telde twee afgevaardigden per provincie met vaste vervangers, Raaijmakers en Van der Hooft voor Brabant, ir. W.J. Dewez en pater Van Rooy voor Limburg, ir. Janssen en Van der Linden voor Gelderland en Van den Dool en Maljers voor Zeeland.¹⁴⁴ Het bestuur van de IPV (Voorhoeve, Van der Hooft, Bloemarts) bleef een exclusief Brabantse aangelegenheid.

Van consequente toepassing van het begin april in de Grondwet vastgelegde beginsel om de raden en dus ook de IPV voor de andere helft aan te vullen met door de afgevaar-

¹⁴⁰ De presentielijsten zijn opgenomen in de notulen van de IPV van 1 en 22 november, van 8, 13 en 27 december 1944 van 3, 10 en 17 januari van 7, 14, 21 en 28 februari, van 7 maart en van 25 april 1945.

¹⁴¹ Zie Bijlage I, bijvoorbeeld Herbers, Lezer, Van der Linden en Holla.

¹⁴² Vgl. Bijlage I, zie ook een lijst van 6 februari 1945 met de namen van 24 "afgevaardigden van de interprovinciale vergadering". Brabant leverde er 12, Zeeland 5, Gelderland 3 en Limburg 2, -RIOD, GOIWN, 1B.

¹⁴³ Notulen IPV GOIWN, d.d. 21 februari 1945, p. 3, -ABS map GOIWN.

¹⁴⁴ Notulen IPV GOIWN, d.d. 28 februari 1945, p. 3-4 -ABS map GOIWN.

digden aan te wijzen oud-illegale werkers, kwam voorlopig niets terecht. Hoewel in de IPV van 28 februari alvast zes personen werden voorgesteld met wie de vaste afgevaardigden in de IPV zouden kunnen worden aangevuld, werd dat voorstel voorzover bekend niet afgehandeld. De voorgestelde personen gingen, wellicht met één uitzondering, niet tot de vaste IPV behoren.¹⁴⁵ In de volgende vergaderingen waren behalve de bestuursleden en de vaste afgevaardigden wel toehoorders aanwezig, maar onder dat wisselende aantal steeds andere personen treffen we alleen Holla regelmatig aan. Op zijn bijzondere positie in de GOIWN komen we in de volgende paragraaf terug.

Wat betreft de werkwijze, de manier van besluitvorming en het beleid van de IPV moet allereerst geconstateerd worden dat dit hoogste college van de GOIWN zich met een enorm aantal uiteenlopende zaken heeft beziggehouden. De in de vorige paragraaf beschreven discussies over de aard en de vorm van de Gemeenschap en de problemen bij de concrete opbouw namen natuurlijk een aanzienlijke plaats in. Zeker tijdens de fase waarin de kringen, afdelingen en districten werden gevormd, in de periode van eind november tot en met februari, stonden interne organisatorische zaken bovenaan op de agenda van de IPV. Maar al sinds het begin van die opbouwfase werd steeds meer tijd in beslag genomen door kwesties die direct verband hielden met de invloed die de GOIWN al in de overgangstijd op het maatschappelijke leven wilde uitoefenen.

Zo kwamen in de IPV talloze ideeën, plannen, voorstellen en klachten ter tafel. De indieners daarvan zagen voor de GOIWN taken weggelegd op de meest uiteenlopende terreinen. Ten eerste waren er de zaken die nog rechtstreeks met de illegaliteit te maken hadden, zoals het herdenken van gevallen, de verzorging van verzetsslachtoffers en de opvang van repatriërende oud-illegale werkers. Vervolgens de zaken die voor de oud-illegaliteit van indirect belang waren, zoals invloed op het arrestatiebeleid, de zuivering van alle mogelijke groepen en de reclassering van 'foute' elementen. En tenslotte ging het ook heel vaak over algemeen maatschappelijke problemen als de voedselvoorziening, de aanpak van de zwarte handel, de noodzaak van een volksvertegenwoordiging en de situatie van de pers en nieuwsvoorziening in het Zuiden. Al deze wensen en bezwaren kwamen voor een groot deel uit de lagere regionen van de Gemeenschap voort en wel uit alle windstreken van bevrijd gebied; ze hadden zeker zo vaak betrekking op individuele gevallen als op de grote problemen in het algemeen. Maar pas sinds februari werden de talloze kwesties van particuliere aard niet meer door de IPV zelf in behandeling genomen; men wenste zich voortaan te concentreren op zaken van algemeen belang.

Die beslissing werd ook ingegeven door het groeiende beroep dat van buiten af op de Gemeenschap werd gedaan. Zo legden met name het MG maar ook burgerlijke instanties een toenemend beslag op de IPV. Het aantal verzoeken om adviezen, zittingneming in zuiverings- en andere commissies en diverse andere vormen van medewerking namen sinds begin december gestaag toe en al die verzoeken hadden bovendien een min of meer urgent karakter. Op de inhoud van die interne initiatieven en van de 'dienstverlening' naar buiten komen we in deel III uitgebreid terug.

De voorrang waarmee de IPV de vele concrete en urgente taken en klachten behandelde, heeft de interne opbouw van de GOIWN bemoeilijkt en vertraagd. De discussie over doel en opzet van de Gemeenschap was immers nog volop gaande en de IPV stond zelf nog in de steigers, toen het eigenlijke werk al lang was begonnen. Natuurlijk was de GOIWN-leiding zo snel mogelijk zelf met initiatieven gekomen en was ze onmiddellijk

¹⁴⁵ *Ibidem*; door het bestuur werden voorgesteld: mr.dr. Kortmann, de waarnemend burgemeester van Weert, J.H. Adriaens uit dezelfde plaats, ds. De Kluis uit Serooskerke, C. Receveur uit Oss, Joan Willems uit Tilburg en Holla uit Vught.

ingegaan op verzoeken om adviezen en leden voor commissies, het verwerven van invloed op de overheden en de maatschappelijke ontwikkelingen was uiteindelijk een van de hoofddoelen van de GOIWN

Zo vroeg het hoofd van Sectie I van MG, Linthorst Homan, de GOIWN eind december om een raad van advies samen te stellen voor het hele bevrijde gebied, die in geval van spoed zelf namens de GOIWN aan het MG kon adviseren. Daarop wees de IPV een commissie van drie personen aan, die "de noodige zelfstandige beslissingen kunnen nemen"¹⁴⁶ Omdat die commissie in meerderheid met het bestuur van de IPV samenviel – de leden waren voorzitter Voorhoeve, secretaris Herbers en het IPV-lid Joan Willems – was hier eigenlijk sprake van een vèrgaande volmacht aan het IPV bestuur om in dringende kwesties zonder ruggespraak met de IPV zelfstandig ten opzichte van het MG op te treden. Ook al werden zij dan niet als vertrouwensmannen aangeduid, in feite fungeerde genoemd driemanschap als vertrouwensraad op interprovinciaal niveau. Zij verzorgden de contacten met de autoriteiten en moesten als 'vertrouwensmannen' de handen vrij hebben als de situatie dat vereiste. De aanwezigen op de IPV van 27 december sanctioneerden dat, zij hadden dus zoveel vertrouwen in genoemde voormannen dat zij in dergelijke gevallen met uitleg en verantwoording achteraf genoeg namen. Pas op 2 mei 1945 installeerde de IPV een officiële interprovinciale vertrouwensraad, ook wel "Algemeen Advies College" genoemd, bestaande uit Bleijs (Limburg), De Kluis (Zeeland), Voorhoeve en A. Wijffels (Brabant).¹⁴⁷

Ook voordat die formele volmachten door de IPV werden toegekend hadden de oud-illegale voormannen zich die vrijheid van handelen al ruimschoots gepermitteerd en tal van niet door een groter gezelschap goedgekeurde initiatieven genomen. Met name in de Bond Nederland-fase had dat tot kritiek uit oud-illegale kring geleid. Zo hadden de leiders van Landelijk Herstel al in de eerste helft van november protest aangetekend. Freeman uitte "bezwaren tegen het eigenmachtig optreden van 'hooge functionarissen der landelijk georganiseerde verzetsgroepen'" en Vingerhoets stelde dat "de initiatiefnemers niet voldoende het geheel representeren" en dat zodoende voorlopig "geen besluiten voor of namens den Bond genomen mogen worden, voor de/z in de algemene vergadering zijn goedgekeurd".¹⁴⁸

Dit soort bezwaren tegen eigenmachtig optreden van oud-illegale voormannen en pleidooien voor een democratischer gang van zaken in de Gemeenschap kwamen ook later nog voor.¹⁴⁹ Maar de pogingen van de leiders om aan de "gewone oud illegale werkers" uit te leggen dat zij noodgedwongen en slechts voorlopig het heft binnen de GOIWN in handen hadden genomen, sorteerden blijkbaar voldoende effect. Althans, de kritische, democratische geluiden waren tijdens de opbouwfase heel uitzonderlijk. We treffen ze vooral aan in Eindhoven, waar zich bij de kringvorming grote problemen voordeden. In de rest van bevrijd gebied gaf de werkwijze van de GOIWN-leiding in elk geval tot april 1945 geen aanleiding tot kritiek.

¹⁴⁶ Notulen IPV GOIWN d.d. 27 december 1944, punt 10. GA-Nijmegen. Collectie Kuin, nr. 6.

¹⁴⁷ Notulen IPV GOIWN d.d. 2 mei 1945, p. 4. SHC Archief Coenjaarts.

¹⁴⁸ Notulen BN Eindhoven d.d. 11 november 1944, toelichting op de agenda. RIOD GOIWN 1A. Deze vermelden de strekking van beide ingekomen stukken.

¹⁴⁹ Bijvoorbeeld de aanklacht van Ed. Verkaik (kring Stratum I) 7 bladzijden, gestencild, 7 d. (kort voor 20 maart 1945). Bezit Philippart, deze had betrekking op de Eindhovense situatie. Tegen de GOIWN organisatie als geheel richtte zich notaris H.J.H. Hoenen in een ingezonden, maar niet in *De Vrije Stem* (het orgaan van de GOIWN) afgedrukt stuk, getiteld *De GOIWN grondwet en organisatie* d.d. Maastricht 14 april 1945 (3 bladzijden). SHC Archief Coenjaarts, map 19.

De informele wijze van besluitvorming in de IPV bevestigt het vertrouwen dat de leden van de IPV in de leiding stelden. Voorstellen van het bestuur werden uitvoerig doorgepraat – niet zelden keerde hetzelfde agendapunt meer vergaderingen terug – en tenslotte zonder stemming aanvaard. Daarnaast was er voor de aanwezigen voldoende ruimte om hun ideeën en grieven te spuien; van de rondvraag werd daartoe uitvoerig gebruik gemaakt. De grote invloed van het dagelijks bestuur van de IPV werd behalve door de overmaat aan urgente besognes, waarschijnlijk ook in de hand gewerkt door de in de opbouwfase nogal wisselende samenstelling van de IPV zelf. Maar doordat er aanvankelijk steeds afgevaardigden bijkwamen en doordat er keer op keer andere gedelegeerden verschenen, vorderde de bespreking van bijvoorbeeld de concept-Grondwet maar heel langzaam. Over eerder in een beperkter samenstelling aanvaarde besluiten werden opnieuw voorstellen gedaan, die tot nader beraad en uitstel leidden.

Door de veelheid en de diversiteit van te behandelen zaken, waarover bij gebrek aan deskundigheid of overeenstemming niet meteen een besluit genomen kon worden, was de IPV sterk geneigd om speciale commissies in te stellen. Voor de onderzochte periode tellen we in totaal zo'n twintig verschillende centrale GOIWN-commissies.¹⁵⁰ Acht daarvan waren al in de Eindhovense BN-periode ontstaan. Door toevoeging van afgevaardigden van elders werden enige daarvan tot IPV-commissies voor het hele Zuiden omgedoopt. Het betreft hier de al eerder genoemde statutencommissie, de commissie voorlichting en propaganda, de organisatiecommissie en de (studie)commissie Politiek. Verder waren ook de studiecommissie voor arrestatiebeleid en de commissie bezoldiging militairen in Eindhoven opgericht. Van de 22 IPV-commissies die in de onderzochte periode werden ingesteld, waren er liefst vijftien van Eindhovense origine.

Ook bij de later ingestelde commissies overheerste de intentie om als Gemeenschap maatschappelijke invloed uit te oefenen. Slechts enkele commissies bemoeiden zich uitsluitend met interne zaken. Dat waren de centrale ballotagecommissie, de commissie financiën en de commissie van toezicht op *De Vrije Stem*, het orgaan dat de GOIWN vanaf 1 april uitgaf. De overige hielden zich bezig met de bestudering van uiteenlopende zaken, zoals sociaal-economische problemen, de opvang van oorlogs- en verzetsslachtoffers, de wederopbouw, het tribunaalbesluit, militaire zaken, de distributie, reclassering en onderwijs.¹⁵¹

In de samenstelling van de 22 GOIWN-commissies (zie Bijlage II) weerspiegelt zich nog sterker dan in de samenstelling van de IPV, het Brabantse en met name het Eindhovense overwicht. Van de 67 getelde commissieleden waren er niet minder dan 60 uit Brabant afkomstig, drie uit Limburg en slechts twee uit zowel Gelderland als Zeeland. Eindhoven met directe omgeving leverde maar liefst 44 van de Brabantse commissieleden, Breda negen en 's-Hertogenbosch vijf. Ook als men de omvangrijke Commissie Politiek (tien leden) buiten beschouwing laat, nam de Eindhovense afdeling nog ruim de helft van het aantal Brabantse commissieleden voor haar rekening. Eindhoven alleen leverde dus ruim vijfmaal zoveel commissieleden als Limburg, Gelderland en Zeeland samen.

Het overwicht van Eindhoven en omgeving blijkt niet alleen uit het aantal personen dat lid was van een commissie, maar vooral uit het aantal meervoudige commissielidmaatschappen per persoon. Vingerhoets uit Veldhoven spande in de Gemeenschap de kroon met acht, gevolgd door Voorhoeve met vijf. De Eindhovenaren Beel, mr. G.J.P. Cammel-

¹⁵⁰ Zie Bijlage II.

¹⁵¹ De informatie over de commissies is gebaseerd op de notulen van de BN en van de IPV der GOIWN in de hele onderzochte periode.

beeck, Freeman, Herbers, Van der Holst en Van Wijk combineerden het lidmaatschap van vier commissies. Van de zeven personen die in drie commissies zaten – Gelderblom, Hoekstra, ir. C.B. Los, A. Voorwinde, dr. J.J. Went, Holla en Wijffels – woonden alleen de laatste twee niet in Eindhoven. Uit deze top vijftien zaten alleen Voorhoeve (voorzitter), Vingerhoets (afgevaardigde van de Kempen), Herbers (secretaris) en Wijffels (afgevaardigde van Den Bosch) in de IPV. Aldus maakt de overheersing van voormannen uit de Eindhovense afdeling in de commissies van de IPV duidelijk dat de GOIWN niet alleen bestuurlijk maar ook en nog meer voor het belangrijke werk in de commissies, waar de plannen, voorstellen en compromissen werden bedacht en uitgewerkt, in sterke mate leunde op de afdeling Eindhoven en dan met name op het kader daarvan.

Dat niet-leden van de Gemeenschap in GOIWN-commissies zitting moesten kunnen hebben, daarover was men het al vanaf het begin eens geweest. Maar in totaal waren er van de 67 geregistreerde commissieleden hooguit vijftien geen lid van de GOIWN; zonder de Commissie Politiek komen we op elf niet-leden van de 61. Maar van verscheidene van die vijftien weten we dat ze wel illegaal werk hadden verricht¹⁵² of in de bezetting met illegale werkers nauw in contact hadden gestaan.¹⁵³ Hun medewerking aan GOIWN-commissies lijkt in het algemeen te zijn gevraagd uit behoefte aan deskundigheid. We treffen de niet-leden der GOIWN tenminste vooral aan in de Commissie Politiek (vijf van de tien), de adviescommissie wederopbouw (drie van de vier), de commissie arrestatiebeleid (twee van de drie) en de commissie inkomsten militairen (twee van de vier). Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat de Gemeenschap bij het bezetten van haar vele commissies zo veel mogelijk uit eigen kring putte: ruim driekwart van de commissieleden was immers GOIWN-lid. Het kwart dat geen lid was, moest de ontbrekende deskundigheid op specifieke terreinen aanvullen en daarbij koos men bij voorkeur vertrouwde personen die met de illegaliteit verbonden waren geweest. Echte buitenstaanders kwamen in de praktijk niet in aanmerking, hoe deskundig ze ook waren.

3.2.5 De provinciale raden

Op het tweede niveau van de GOIWN-organisatie, dat van de provincies, opereerden twee organen: de provinciale raad en de provinciale vertrouwensraad. De vroegst totstandgekomen provinciale raad was die van Limburg. Zoals we eerder zagen, waren vertegenwoordigers van de Limburgse CIW's in Maastricht, Heerlen en Weert al voor de oprichting van de GOIWN samengekomen om zich sterk te maken tegen de plannen voor de oprichting van de Bond Nederland, zoals leidende Eindhovense oud-illegalen die propageerden. In de loop van november en december werden er vijf CIW-districten georganiseerd, te weten Maastricht, de Mijnstreek, Weert en heel voorlopig ook Venlo en Roermond. In bevrijd gebied verblijvende personen uit die twee laatste nog bezette en deels geëvacueerde districten traden op als voorlopige vertegenwoordigers. Op 11 januari wees een "provinciale vergadering der Limburgse districten C.I.W." van veertien perso-

¹⁵² Bijvoorbeeld dr. J. Voogd die aan de totstandkoming van de illegale brochure *Om Neerlands toekomst* had meegewerkt, zie Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 122-123. Drs. Hilda Verwey Jonker had in Eindhoven voor het illegale *Parool* gewerkt, zie De Jong *Koninkrijk*, X a 710. Jhr. mr. W.J.Th. Serraris was lid van de Bossche OD geweest. C.J. van Lienden had illegaal werk verricht voor het NVV en de SDAP en mr. B.W. van Mourik Brockman was actief betrokken bij het politieverzet op het Directoraat-Generaal van Politie.

¹⁵³ Bijvoorbeeld dr. Dippel, prof. dr. M.J.H. Cobbenhagen en mr. E.M.J.A. Sassen.

nen¹⁵⁴ een "voorloopige Provinciale Top" aan, bestaande uit de vijf gevolmachtigde afgevaardigden van de districten.¹⁵⁵

Het vóórturende gebruik van de naam CIW en de hiervoor aangetoonde minieme deelname van de CIW's aan het werk van de IPV en haar commissies laten zien dat de georganiseerde oud-illegaliteit in Limburg nog lange tijd een eigen, afzonderlijk geheel vormde. Het contact met de rest van bevrijd gebied moest tot eind januari over Belgisch grondgebied lopen en was allesbehalve regelmatig. Weliswaar had Kuiper uit Maastricht op de IPV van 8 december medegedeeld dat Limburg bereid was toe te treden tot de GOIWN,¹⁵⁶ maar in de praktijk was daar voorlopig weinig van te merken. Pas eind februari-begin maart kreeg de aansluiting van de CIW's bij de GOIWN haar beslag. Zo werden op 28 februari de Venlose afgevaardigde ir. W.J. Dewez en de voorzitter van de provinciale raad prof. dr. H.M. van Rooy aangewezen als de vaste vertegenwoordigers uit de Limburgse provinciale raad in de IPV van de GOIWN.¹⁵⁷ Al eerder waren Van Rooy uit Sittard, Adriaens uit Weert, K. Ex uit Venlo, L. Frantzen uit Heijthuisen, en Kuiper en de secretaris van de provinciale raad J. Vrij, beiden uit Maastricht, lid geworden van de Limburgse vertrouwensraad van de Gemeenschap.¹⁵⁸

Op 11 maart 1945 is er in Heerlen een soort algemene vergadering belegd voor de oud-illegale werkers uit de Mijnstreek.¹⁵⁹ Kennelijk had deze bijeenkomst tot doel om het CIW-district Mijnstreek om te zetten in een district van de GOIWN.¹⁶⁰ In de maanden die volgden werd de benaming CIW in elk geval niet meer gebruikt en was de vroegere CIW-organisatie blijkbaar veranderd in een normaal onderdeel van de GOIWN. Zo geschiedde de organisatorische opbouw van het begin maart bevrijde Roermond en omgeving aan de hand van de regels van de Grondwet en geheel onder de vlag van de GOIWN.¹⁶¹

Anderzijds zijn er tekenen dat die overgang ook wel fricties veroorzaakte. Zo formuleerde de Maastrichtse notaris Hoenen in april gepeperde kritiek op de ondemocratische gang van zaken in de Gemeenschap.¹⁶² Of het in de CIW's zoveel democratischer toeging is uit de schaarse bronnen niet op te maken. Ongetwijfeld speelde ook het dreigende verlies van het typisch Limburgse karakter van de CIW's mee bij de kritiek op de GOIWN. Toch bleef dat eigen karakter ook in de Gemeenschap een rol spelen. Zo kende in elk geval Zuid-Limburg geen bureaus van LH. Hoe de voortgezette verzorging van vroegere verzetsmensen en onderduikers geschiedde, weten we niet. Zeker is dat het NSF ook na de bevrijding in Limburg weinig betekende. Blijkbaar werd de illegale verzorging door de LO, die voor een groot deel door middel van garanties van het Limburgse

¹⁵⁴ Dat waren voor Maastricht, G.J. Kuiper, J. Vrij en P.J. Symons, voor de Mijnstreek kapelaan Keulen, pater dr. H.M. van Rooy, H. Smeets, J. Cornips en M. Corbey, voor Roermond T. van Helvoort en L. Frantzen, voor Weert J.H. Adriaens en J. Nijsten en twee verder onbekende personen kapelaan Janssen en prof. J. Maes. Uit bezet Venlo was geen vertegenwoordiger aanwezig.

¹⁵⁵ Notulen van de Provinciale vergadering der Limburgsche Districten C.I.W., d.d. 11 en 13 januari 1945 te Maastricht, -SHC, Archief Coenjaarts, map 16. Blijkens de doorlopende nummering van de notulenbladen was er al een eerdere vergadering gehouden, waarschijnlijk eind december.

¹⁵⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 8 december 1944, p. 2, -RIOD, GOIWN, 1A.

¹⁵⁷ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 28 februari 1945, p. 3-4, -ABS, map GOIWN.

¹⁵⁸ Brief van IPV-GOIWN aan Sectie I MG, d.d. 1 maart 1945, -AMG, doos 278 (Sectie I), map 1004.

¹⁵⁹ Namen van alle personen, uitgenodigd voor vergadering GOIWN-Heerlen, d.d. 11 maart 1945, -SHC, Archief Coenjaarts, map 15/16; kopie in -Bezit Okhuysen. Die lijst noemt 145 namen en adressen.

¹⁶⁰ Genoemde lijst vermeldt als eerste het opschrift GOIWN

¹⁶¹ Notulen van de vergadering van kring-afgevaardigden in het district Roermond van de GOIWN, d.d. 14 april 1945, -Bezit Vrij.

¹⁶² H.J.H. Hoenen, De GOIWN; grondwet en organisatie, d.d. Maastricht 14 april 1945, -SHC, Archief Coenjaarts, map 19.

episcopaat gefinancierd was, na de bevrijding zonder specifieke organisatie en door dezelfde mensen legaal voortgezet.

Over de activiteiten van de Limburgse provinciale raad zijn we bij gebrek aan voldoende bronnen slecht ingelicht. De weinige overgeleverde verslagen van vergaderingen van dat college geven het volgende beeld te zien.¹⁶¹ Interne organisatorische kwesties kwamen maar af en toe aan de orde. Men concentreerde zich op de contacten met de provinciale autoriteiten om zoveel mogelijk invloed te krijgen op het bestuur van het gewest. Met pmc Schurmann kwam het tot een goede samenwerking, maar gouverneur Van Sonsbeeck verzette zich met hand en tand tegen de aspiraties van de Limburgse GOIWN. Er ontwikkelde zich tussen beide partijen een ware, alle andere problemen overheersende competentiestrijd, die zich vooral toespitste op het punt van de zuivering van de burgemeesters. In deel III komt deze affaire uitgebreid aan bod.

Van de Zeeuwse provinciale raad der GOIWN weten we enkel dat hij als gevolg van de vele verbindings- en evacuatieproblemen pas eind februari 1945 werd opgericht.¹⁶⁴ Voorzitter werd ds. M.W. de Kluis en secretaris J.P. Maljers. Als afgevaardigden naar de IPV werden aangewezen Maljers voor Walcheren, M.P. Jiskoot voor de Bevelanden en T. van den Dool voor Zeeuws-Vlaanderen.¹⁶⁵ In de Zeeuwse provinciale vertrouwensraad hadden zitting: De Kluis, Maljers, J. Laport uit Goes en F. Dubois uit Terneuzen.¹⁶⁶

Erg actief lijkt de Zeeuwse GOIWN op provinciaal niveau niet te zijn geweest. Het natuurlijke isolement van de diverse eilanden en gewesten werd nog versterkt door de grote transportproblemen. Een provinciaal gezag kon zich in die situatie bovendien nauwelijks doen gelden en de grote materiële problemen moesten meestal onder leiding van plaatselijke autoriteiten worden opgelost.¹⁶⁷ Met pmc Slot bestond via diens adviseur voor algemene zaken, de oud-OD-voorman mr. De Casembroot, een goed contact. Er vond geregeld overleg plaats en Slot toonde zich een voorstander van een stevige ambtelijke zuivering. Als commissaris der koningin was sinds 15 november zonder nadere verklaring mr. J.W. Quarles van Ufford teruggekeerd; waarnemer De Casembroot was daarop bij de pmc in dienst getreden.¹⁶⁸ Op het punt van de ambtelijke zuivering was Quarles veel minder voortvarend dan Slot, maar in het algemeen was de verhouding tussen GOIWN en Quarles toch redelijk. In hoeverre dat samenhang met de verminderde betekenis van het provinciale burgerlijk gezag, onderzoeken we in deel III.

In Gelderland bestond in de onderzochte periode nog geen provinciale raad, omdat alleen het zuidelijke deel van de provincie was bevrijd. Als Gelderse afgevaardigden naar de IPV fungeerden de voorzitters van de twee districten die daar waren gevormd: het district Nijmegen inclusief het Land van Maas en Waal onder leiding van ir. J.J.A. Janssen en het district Over-Betuwe onder leiding van P.J. van der Linden.¹⁶⁹ Het Over-Betuwse district had een provisorisch karakter: het grootste deel van de bevolking was ten gevolge van de

¹⁶⁴ Notulen van de provinciale vergadering der Limburgse districten CIW, d.d. 11 en 13 en 23 januari 1945, -SHC, Archief Coenjaarts, map 16. Agenda van de Limburgse provinciale districtsvergadering GOIWN, d.d. 20 maart 1945, -Bezu VnJ.

¹⁶⁵ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 21 februari 1945, p. 2; notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, p. 5, beide -ABS, map GOIWN

¹⁶⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 28 februari 1945, p. 1, -ABS, map GOIWN

¹⁶⁷ Brief van IPV-GOIWN aan Sectie I MG, d.d. 1 maart 1945, -AMG, doos 278 (Sectie I), map 1004.

¹⁶⁸ Vgl. De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 132-134.

¹⁶⁹ Verhoor De Casembroot, *Enq.* V c, 601-602.

¹⁶⁹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 28 februari 1945, p. 1, -ABS, map GOIWN.

inundatie van dat gebied in de loop van december geëvacueerd. Zo was Van der Linden een van de circa 3000 Betuwse evacués die in Nijmegen verbleven.¹⁷⁰ De Nijmeegse Raad voor Ondergrondse Actie (ROA) werd op 18 december officieel omgezet in een afdeling van de GOIWN.¹⁷¹

Voor zover bekend zijn er in het bevrijde deel van Gelderland geen districtsraden gevormd; er wordt althans geen melding gemaakt van vergaderingen van districtsraden. In feite was de Nijmeegse afdeling van de GOIWN als enige behoorlijk georganiseerd en zij vormde het hart van de GOIWN in bevrijd Gelderland. De leiders van die afdeling werden aangevuld met voormannen uit de buitengebieden als de voormalige illegaliteit van bevrijd Gelderland gerepresenteerd moest worden. Zo werd de voorlopige provinciale vertrouwensraad gevormd door ir. Janssen, dr. W. Weebens en G. van Swaaij uit Nijmegen en Van der Linden en dr. F. van der Meer uit Lent.¹⁷²

Sinds de vervanging van de burgemeester en de commissaris van politie van Nijmegen had de verhouding van de GOIWN met dmc Blaauw zich in het algemeen ten goede ontwikkeld. Vooruitlopend op de thematiek van hoofdstuk 6 kan gesteld worden dat Blaauw in toenemende mate met de GOIWN samenwerkte en haar op vele terreinen inschakelde. Dat was temeer van belang omdat de tegenstelling die zich aanvankelijk in Nijmegen had voorgedaan, namelijk die tussen oud-illegaliteit en vroegere gezagsdragers, op provinciaal niveau bleef doorwerken. De eerste Gelderse pmc, Van Everdingen, was de oude gezagsdragers namelijk uitgesproken welgezin en had zich met hen negatief opgesteld tegenover de voormalige illegaliteit. Om zijn positie te versterken had hij op 17 oktober eigenmachtig en in strijd met de voorgeschreven procedure de gedeputeerde mr. E.H.J. van Voorst tot Voorst tot waarnemend commissaris der koningin benoemd.¹⁷³ Toen er tussen pmc en dmc steeds vaker competentiegeschillen ontstonden, dreigde bevrijd Gelderland in de loop van november onbestuurbaar te worden en besloot chef-staf MG Kruls Van Everdingen als pmc te vervangen door Blaauw. Dat Blaauw het vertrouwen van de voormalige illegaliteit genoot en Van Everdingen niet, vormde een van de hoofdoverwegingen voor Kruls' beslissing.¹⁷⁴ Ook na 1 december, toen Blaauw tot pmc-Gelderland werd benoemd – hij bleef tevens dmc-Nijmegen – , was de relatie met de GOIWN uitstekend, niet in het minst omdat hij diverse GOIWN-leden in zijn staf opnam.¹⁷⁵

In Brabant tenslotte werd, zoals hiervoor bleek, de provinciale raad van de GOIWN tot eind februari met de IPV gecombineerd. Tot die tijd maakten de Brabantse districtsvertegenwoordigers de meerderheid in de IPV uit en drukten zij hun stempel op het werk van de talrijke commissies van de IPV. Eind november was er al wel een afzonderlijke Brabantse “commissie van vertrouwensmannen” totstandgekomen. Dit geschiedde reeds op 24 november, d.w.z. twee dagen na de formele oprichting van de Gemeenschap en dus lang voordat de regels voor het vormen van vertrouwensraden werden vastgesteld. Het gezelschap dat zich “provinciale commissie van vertrouwensmannen” en later “provinciale vertrouwensraad” noemde, bestond uit de vertrouwensmannen van de diverse districten. Voor Eindhoven was dat Voorhoeve, voor Breda Van der Hooft en voor Den

¹⁷⁰ Lijst van afgevaardigden van den IPV, d.d. 6 februari 1945, -RIOD, GOIWN, 1B. Deze vermeldt het evacuatieadres van Van der Linden in Nijmegen.

¹⁷¹ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 55.

¹⁷² Brief van IPV-GOIWN aan Sectie I MG, d.d. 1 maart 1945, -AMG, doos 278 (Sectie I), map 1004.

¹⁷³ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 47-48.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 49-50.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 206-209.

Bosch Holla, die medio december werd vervangen door Raaijmakers. Voor Tilburg zat in die raad de directeur van de gemeentelijke energiebedrijven Th.A.M.F. van Mierlo; deze werd begin december al vervangen door de directeur van het Gemeentelijke Ziekenhuis dr. F.S.P. van Buchem, die begin maart op zijn beurt werd opgevolgd door de voorzitter van het RKWV in bevrijd gebied F.J.J. Hoogers. Voor Roosendaal tenslotte was lid de onderwijzer D. de Waard, die begin december plaatsmaakte voor burgemeester C.A. Prinsen; als secretaris fungeerde alweer Herbers.¹⁷⁶

In tegenstelling tot de bepalingen in de latere Grondwet, die voorschreven dat de provinciale vertrouwensraad door de provinciale raad moest worden aangewezen, werden bovengenoemde personen in de opbouwfase lid van de provinciale vertrouwensraad in hun kwaliteit van "districtsvertrouwensman", een functie die in de Grondwet niet werd genoemd. Hoewel zij slechts de eerste vijf van de twaalf uiteindelijk gevormde Brabantse districten vertegenwoordigden, is in die samenstelling geen verandering meer gekomen. De sinds 28 februari zelfstandig vergaderende Brabantse provinciale raad der GOIWN onder voorzitterschap van Voorhoeve heeft deze op nogal geïmproviseerde wijze tot standgekomen provinciale vertrouwensraad laten voortbestaan. De wat later ontstane districten Bergen op Zoom, Langstraat, Veghel, de Kempen, Helmond, Oss en Maaskant (Cuyk en omgeving), althans hun vertegenwoordigers in de provinciale raad, konden zich daar blijkbaar in vinden.

Zowel de wijze van ontstaan en samenstelling als de werkwijze van de provinciale vertrouwensraad wekken de indruk van een zelfstandig opererend en invloedrijk orgaan. Dat lag allereerst aan de omstandigheid dat de initiatiefnemers en kopstukken van de

Ir. Th.P. Tromp, 'Harry' in bezettingstijd, na de bevrijding kapitein bij het Bureau Inlichtingen en minister van Waterstaat (Philips Company Archives)

¹⁷⁶ Notulen van de vergadering van de provinciale commissie van vertrouwensmannen der GOIWN voor de provincie Noord-Brabant, d.d. 24 november en 6 december 1944 te Tilburg, -RIOD, GOIWN, 1A. Overzicht der werkzaamheden van de provinciale vertrouwensraad der GOIWN (in Noord-Brabant), van de hand van Raaijmakers, z.d. (november 1945), -RA-NBr., Archief Joan Willems, map 1.

Dr. ir. A.J. Gelderblom, 'Van Dijk', NSF-topman in het Zuiden en na de bevrijding voorzitter van de GOIWN in Eindhoven (Philips Company Archives)

Een van de weinige groepsfoto's van oud-illegalen. GOIWN-kaderleden in congres bijeen op Drakenburg te Hilversum in september 1946. Als tweede, derde, vierde en vijfde staande persoon ziet men v.l.n.r. Holla, J. Smallenbroek, Van der Hooft en J.W. Quint. Verder in de eerste staande rij Voorhoeve (als enige geflankeerd door twee vrouwen) en M.P. Jiskoot (meteen rechts van de vrouw aan Voorhoeves rechterhand). In de achterste staande rij C.A. Prinsen (recht achter de vrouw aan Voorhoeves linkerhand). Zittend als vierde en zesde van links de GOIWN-secretarissen H. Warringa en A. Raaijmakers (Collectie Raaijmakers)

GOIWN, Voorhoeve, Van der Hooft, Holla en Raaijmakers, er allemaal zitting in hadden.¹⁷⁷ Op den duur namen zij de sleutelposities op alle hogere niveaus van de Gemeenschap in. Voorhoeve en Van der Hooft als voorzitter en vice-voorzitter van zowel de IPV, de Brabantse vertrouwensraad alsook van de Brabantse provinciale raad. Raaijmakers als lid van al die raden en sinds april als algemeen secretaris van de GOIWN.

En tenslotte was er nog Holla, de topman van de LO in het Zuiden, die veelal weliswaar slechts als "toehoorder" in die raden aanwezig was, maar vrijwel nooit verstek liet gaan en in de talrijke vergaderingen altijd nadrukkelijk aanwezig was. Niet alleen op die vergaderingen oefende Holla veel invloed uit, maar ook in de contacten met de autoriteiten speelde hij een vooraanstaande rol. Illustratief is in dat verband dat eind december het hoofd van Sectie I van MG, Linthorst Homan, Holla noemde als "meest leidende persoon" in de GOIWN. Maar Holla had formeel geen bestuursfunctie in de Gemeenschap, als districts-vertrouwensman was hij net vervangen door de minder gouvernementele Raaijmakers.¹⁷⁸ In de IPV van 17 januari werden Holla's inspanningen officieel gemaakt door hem tot "propaganda-inspecteur" en juridisch adviseur van de GOIWN te benoemen.¹⁷⁹

De leden van de kleine Brabantse vertrouwensraad onderhielden namens de Gemeenschap zowel individueel als collectief het contact met de plaatselijke en provinciale autoriteiten van militair en burgerlijk gezag. Brabant was door de loop van de bevrijdingsstrijd het grootste en belangrijkste deel van het bevrijde Zuiden. En met de hoogste bestuurders van die provincie, de pmc De van der Schueren en waarnemend commissaris der koningin Smits van Oyen, werd sinds begin december regelmatig vergaderd, met de pmc zelfs zeer frequent.¹⁸⁰ Blijkbaar was er sprake van wederzijds vertrouwen tussen de betrokken personen en dat bevestigt Holla's eerder genoemde uitspraak dat de GOIWN-leiding zich in het algemeen gematigd en realistisch opstelde en geen buitensporige eisen stelde.¹⁸¹

In die bijeenkomsten werd over heel uiteenlopende zaken gesproken, meestal min of meer urgente kwesties van provinciaal belang die door de oud-illegalen of de autoriteiten aan de orde werden gesteld. Zo overlegde men met De van der Schueren over de zuivering van bedrijven en vrije beroepen, over de benoemingen van leden van de tribunaal, over de toestand der gedetineerden in het kamp Vught, maar ook over algemene zaken als de problemen bij de opvang van de duizenden evacués. Met Smits van Oyen werd met name vaak beraad gevoerd over de zuivering van burgemeesters en de aanstelling van waarnemers. Ook klachten tegen andere ambtenaren werden daar kenbaar gemaakt.¹⁸² Dit

¹⁷⁷ Vgl. het door Holla vermelde belangrijke beraad met Voorhoeve, Van der Hooft en Raaijmakers begin november over het voornemen om tot individuele bundeling in de GOIWN over te gaan. Aldus: Verslag van het gesprek met mr. H.B.S. Holla, d.d. 21 maart 1974, CBZ map 's-Hertogenbosch.

¹⁷⁸ Nota van Hoofd Sectie I MG aan Hoofden Secties II en IX, d.d. 29 december 1944, -AMG, doos 278 (Sectie I), map 1004.

¹⁷⁹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 17 januari 1945, p. 4, -ABS, map GOIWN.

¹⁸⁰ Overzicht der werkzaamheden van de provinciale vertrouwensraad der GOIWN in Noord-Brabant (-RANBr Archief Joan Willems map 1). Dit vermeldt vergaderingen met Smits van Oyen op 30 december, 13 januari, 24 februari en 10 maart en met de pmc op 2, 16 en 30 december, 13 januari, 10, 17 en 24 februari, 10 maart en 21 april. Het overzicht is echter zeker onvolledig. De intervallen doen vermoeden dat er met de pmc wekelijks en met de CdK maandelijks werd geconfereerd.

¹⁸¹ Raaijmakers stelt dat de leiding van de GOIWN een 'nogal fatsoenlijk karakter' had, gericht op het kanalisieren van extremen. Gezien de latere voor de Gemeenschap teleurstellende ontwikkelingen, is hij ervan overtuigd dat de GOIWN-leiding zich 'te netjes' heeft opgesteld ten opzichte van de autoriteiten. Aldus: Verslag van interview met Raaijmakers, p. 3.

¹⁸² Overzicht der werkzaamheden van de provinciale vertrouwensraad der GOIWN in Noord-Brabant, passim, -RANBr Archief Joan Willems, map 1.

overleg leidde tot de instelling van diverse advies- of onderzoekscommissies voor speciale categorieën (bijvoorbeeld voor de zuivering van provinciale ambtenaren) of gevallen (bijvoorbeeld dat van mr. B.J.M. van Spaendonck, lid van het College van Algemene Commissarissen voor Landbouw, Handel en Nijverheid), waarin dan weer opvallend vaak leden van de vertrouwensraad werden opgenomen.¹⁸³

In de IPV en later in de Brabantse provinciale raad, beide onder voorzitterschap van Voorhoeve of Van der Hooft, deden zij zelf als leden van de Brabantse vertrouwensraad regelmatig verslag van hun overleg met de autoriteiten en de wisselende resultaten die dat opleverde. En als er daar door de districtsafgevaardigden nieuwe kwesties werden aangedragen, dan was het een vaak voorkomende mededeling van het bestuur dat de vertrouwensraad deze met de pmc of de commissaris der koningin zou opnemen;¹⁸⁴ meestal was dat voldoende om de gemoederen te bedaren.

Daaruit en uit het feit dat die autoriteiten, zij het in verschillende mate zoals we nog zullen zien, rekening hielden met de wensen en klachten van de vertrouwensraad, mag worden geconcludeerd dat de Brabantse vertrouwensraad in elk geval tot april 1945 een nuttig instituut is geweest. De districtsafgevaardigden konden via dat orgaan hun grieven en verlangens aan de gezagsdragers overbrengen. Anderzijds kregen de autoriteiten op hun beurt in de vergaderingen met de vertrouwensraad een goed idee van wat speciaal onder oud-illegalen en ook wel onder de bevolking de meeste weerstanden opriep. Ook al permitteerden de voormannen-annex-vertrouwensmannen zich een grote vrijheid van handelen en een opeenhoping van functies in de leiding van de Gemeenschap en in het contact met de autoriteiten, tot maart-april 1945 gaf dat geen grote problemen. Blijkbaar was hun gezag in oud-illegale kring nog steeds zo groot dat er aan hun almachtige positie binnen de GOIWN en in de contacten met de buitenwereld niet werd getornd. Aldus fungeerden de gematigde GOIWN-voormannen als een buffer tussen de vaak felle klachten en hooggestemde verwachtingen van hun heetgebakerde achterban en het feitelijke beleid van de gezagsdragers.

3.2.6 *Districten, afdelingen en kringen*

Uitgaande van het gegeven dat in de GOIWN sinds eind februari een geregeld samengestelde IPV functioneerde en de provinciale raden in Limburg, Zeeland en Noord-Brabant regelmatig bijeenkwamen, zou men verwachten dat ook de districten, afdelingen en kringen tegen die tijd definitief vorm hadden gekregen. We willen die verwachting op haar waarheidsgehalte toetsen door in het kort voor de regio's Breda, 's-Hertogenbosch en Oss en wat uitgebreider voor de invloedrijke afdeling Eindhoven na te gaan, hoe die lagere geledingen zich organisatorisch hebben ontwikkeld. Vervolgens moet dan bezien worden of die ontwikkelingen stroken met de veel globalere gegevens die bekend zijn over de basis van de organisatie elders in bevrijd gebied.

In Breda was de GOIWN-in spe, zoals we in paragraaf 2.3.2. zagen, op 14 november door Holla opgestart. Maar het nam nogal wat tijd voordat hier onder leiding van de

¹⁸³ De Commissie van Spaendonck, ingesteld door de pmc na klachten van de GOIWN-afdeling Tilburg, moest onderzoeken of betrokkene als lid van dat college gehandhaafd kon worden. Van Buchem en Voorhoeve kregen er zitting in. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 670-671. Holla werd begin december lid van de zuiveringscommissie voor het provinciale personeel en Prinsen van de provinciale commissie van advies betreffend de zuivering van burgemeesters, aldus brieven van CdK-NBr. aan Holla en Prinsen, beide d.d. 5 december 1944, -ACdK-NB, doos 82, map 2, resp. map algemeen.

¹⁸⁴ Bijv. Notulen IPV-GOIWN, d.d. 17 januari 1945, p. 2-3, -ABS, map GOIWN.

regionale voorman en districtsvoorzitter Van der Hooft en zijn secretaris H.J. Smith een gestructureerde organisatie op poten was gezet. Op 10 januari werd in de IPV een formulier uitgereikt waarop per district de stand van zaken op organisatorisch gebied ingevuld moest worden.¹⁸⁵ Een voor het district Breda ingevuld exemplaar, waarschijnlijk van januari of februari, stelt ons op de hoogte van de situatie daar.¹⁸⁶

Er waren in het district inmiddels 28 kringen¹⁸⁷ georganiseerd, elf in Breda zelf, drie in Oosterhout, twee in zowel Dongen als Gilze-Rijen en steeds een in Nieuw-Ginneken, Chaam, Rijsbergen, 's-Gravenmoer, Terheijden, Wagenburg, Made, Hooge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg en Raamsdonksveer; alleen in Waspik ontbrak nog een kring. Die 28 kringen telden bij elkaar 307 leden, waarvan 136 in Breda. Maar in nog geen enkele kring waren alle leden al officieel toegelaten. Wel waren de ballotagecommissies aangesteld en met hun werk begonnen. Ook hadden alle kringen in hun voorlopige samenstelling kringbesturen en per gemeente commissies van vertrouwensmannen aangewezen.

Zoals het schema in Bijlage III laat zien waren de 28 kringen in vier afdelingen gegroepeerd, één voor de stad Breda en drie voor de omliggende dorpen. Elke afdeling had een eigen afdelingsraad, een eigen afdelingsbestuur en een eigen ballotagecommissie. Daarboven was een districtsraad van vijf personen en een districtsbestuur van twee personen gevormd. Als vertrouwensraad van het district fungeerde de Bredase commissie van vijf vertrouwensmannen. Uit het schema blijkt ook dat al met al een tiental personen in de raden namens de voormalige illegaliteit van Breda en omgeving naar voren trad; Van der Hooft behield daarin de centrale plaats, die hij al in de illegaliteit had ingenomen.

In de loop van januari was in de stad Breda een begin gemaakt met het aannemen van de leden.¹⁸⁸ Eind maart werden daar lidmaatschapsbewijzen aan de ongeveer 150 inmiddels toegelaten leden uitgereikt.¹⁸⁹ Over de organisatie op het omringende platteland zijn weinig gegevens voorhanden. In Oosterhout vond op 19 december een eerste vergadering plaats van 60 personen, waar voor de drie te vormen kringen steeds twee 'vertrouwensmannen' werden aangewezen. Drie van hen gingen tevens als ballotagecommissie fungeren en namen in januari in totaal 37 leden aan.¹⁹⁰ In het aangrenzende 's-Gravenmoer kondigde de ballotagecommissie aan de ballotage van de vijftien voorzienne leden eind januari te zullen afronden.¹⁹¹

Op de wijze van balloteren komen we in de volgende paragraaf terug. Hier kan alvast worden geconcludeerd dat in het district Breda de ballotage door de plaatselijke oud-illegale voormannen redelijk vlot verliep. Ook op districts-, afdelings- en kringniveau

¹⁸⁵ Een blanco exemplaar bevindt zich in -SHC, Archief Coenjaarts, map 14. Vgl. Notulen IPV-GOIWN, d.d. 17 januari 1945, punt 1 (-ABS, map GOIWN). Daar werd medegedeeld dat het op 10 januari uitgereikte formulier al ingevuld was geretourneerd door de districten 's-Hertogenbosch en Nijmegen. Wij hebben alleen het Bredase exemplaar aangetroffen.

¹⁸⁶ GOIWN-Secretariaat, Vragenlijst betreffende het district Breda, z.d. (10 januari 1945), -Bezit Wijnen, Archief GOIWN-district Breda, dit archief zal hierna worden aangeduid als **AGD-Breda**.

¹⁸⁷ *Ibidem* in dit district werden de kringen consequent secties genoemd.

¹⁸⁸ Uittreksel van de notulen van het verhandelde in de vergadering van den districtsraad van Breda, d.d. 19 januari 1945, -AGD-Breda. Dit vermeldt dat de rapporten van de verschillende ballotagecommissies in de volgende vergadering zullen worden ingeleverd.

¹⁸⁹ GOIWN-ledenlijst ter uitreiking van de lidmaatschapsbewijzen in kring Breda IX, d.d. 30 maart 1945 en in kring Breda VI, d.d. 31 maart 1945, -*ibidem*.

¹⁹⁰ Brief van J. de Pender aan Van der Hooft, d.d. 19 december 1944, vragenlijst GOIWN-Breda, z.d. (10 januari 1945), beide in *ibidem*.

¹⁹¹ Brief van GOIWN, sectie 's-Gravenmoer aan L.S., d.d. 8 januari 1945, -*ibidem*.

was het de praktijk dat eerst de voormannen in besturen en vertrouwensraden actief werden. Pas daarna begon de ballotage en werd de oud-illegale achterban geschrift en definitief tot de kringen toegelaten. De leidende rol van de voormannen uit de vroegere illegaliteit werd ook in de Bredase GOIWN als vanzelfsprekend aanvaard.

In het district 's-Hertogenbosch werd het eerste oud-illegale verzamelpunt gevormd door een medio november in Den Bosch opgericht bureau van Landelijk Herstel.¹⁹¹ Als eerste GOIWN-orgaan trad in december een districtsvertrouwensraad op, die het contact met dmc Thomas onderhield. Deze bestond uit J.C. Oskam uit Veghel, dr. A. Puyvelde uit Den Bosch, Raaijmakers uit Vught, L. van Uden uit Boxtel en kapelaan F. Woestenburg uit Schijndel.¹⁹² Terwijl in de stad 's-Hertogenbosch de toelating van circa 100 leden in januari-februari vlot haar beslag kreeg – evenwel zonder dat er voorlopig kringen werden gevormd –,¹⁹³ verliep het organisatieproces op districtsniveau veel moeizamer.

Drs. A. Raaijmakers, aanvankelijk een van de vijf districtsvertrouwensmannen, maar op den duur de vertrouwensman van het district,¹⁹⁴ probeerde door het beleggen van districtsvergaderingen en het uitgeven van een districtsblad¹⁹⁵ de organisatie van de GOIWN in Den Bosch en wijde omgeving op poten te zetten. In een van de eerste nummers van het districtsblad spoorde hij alle voormannen van opgerichte GOIWN-afdelingen en de oud-illegalen in die plaatsen waar de Gemeenschap nog niet was georganiseerd aan om op 7 januari in Vught samen te komen. Daarmee beoogde hij om "betreffende de inwendige organisatie der Gemeenschap spoedig zekerheid en houvast te verkrijgen".¹⁹⁷ Maar die vergadering was geen doorslaand succes, want in het nummer van 22 januari verscheen weer een oproep aan GOIWN-functionarissen om zich bekend te maken. Veelzeggend voor de wijze van organisatie tot dan toe was dat Raaijmakers erop wees dat het in het algemeen onwenselijk was dat dezelfde personen zowel als bestuurslid, als vertrouwensman en als lid van een ballotagecommissie fungeerden. Scheiding van functies was volgens hem niet alleen doelmatiger gebleken, ook kon men aldus "zoveel mogelijk leden actief aan het werk onzer Gemeenschap . . . doen deelnemen".¹⁹⁸

Eind februari was er nog steeds geen districtsraad gevormd. Boven de zeven plaatselijke afdelingen¹⁹⁹ kende het district tot dan toe enkel de vertrouwensraden van de afdelingen en de vertrouwensraad van het district, beide concentreerden zich op het contact

¹⁹¹ *De Brabander* van 18 november 1944 vermeldt de oprichting van dat bureau.

¹⁹² GOIWN-district 's-Hertogenbosch Mededeelingen (gestencild), nr. 1, d.d. 22 december 1944, punt 2, Bezit Van der Hooft.

¹⁹³ Er zijn twee weinig uiteenlopende ledenlijsten van de afdeling 's-Hertogenbosch achterhaald, beide zonder onderverdeling in kringen en waarschijnlijk daterend van februari-maart 1945. De eerste GOIWN-afdeling 's-Hertogenbosch. Lijst van leden geballoteerd door het district 7 d. -Bezit Van Bilsen. De tweede GOIWN-afdeling 's-Hertogenbosch ledenlijst 7 d. -Bezit Postma-Wijnen.

¹⁹⁴ GOIWN district 's-Hertogenbosch Mededeelingen (gestencild) nr. 3, d.d. 22 januari 1945, punt 34.

¹⁹⁵ GOIWN district 's-Hertogenbosch Mededeelingen (gestencild) nrs. 1 (in twee versies: een van 22 december, een van 1 januari) tot en met 3. Sinds het vierde nummer (13 februari) ging het blad uit van de districten 's-Hertogenbosch, Oss en Veghel en sedert nummer 6 (20 maart) ook van het district Waalwijk. De laatste bekende aflevering, nummer 7, d.d. 1 mei 1945 was gedrukt. -Bezit Van der Hooft (nr. 1) -Bezit Verhamme (nr. 1-6) -Bezit Der Kinderen (nr. 7).

¹⁹⁷ *Ibidem* nummer 1 d.d. 1 januari 1945.

¹⁹⁸ *Ibidem* nr. 3 d.d. 22 januari 1945, punt 38.

¹⁹⁹ GOIWN (N-Br.). Namen en adressen van districten en kringen (kaderlijst) 2 d. (AGD-Breda) vermeldt voor het district Den Bosch 6 afdelingen, nl. Schijndel o.l.v. A. Coymans, Boxtel Vught o.l.v. kapitein Berger. St. Michielsgestel o.l.v. A.M. van Lith. Esch-Haaren-Helvoirt o.l.v. G. Konings, Rosmalen en het 'rayon' 's-Hertogenbosch o.l.v. J.R.M. van Kaam.

met de plaatselijke autoriteiten. Om het gebrekkige contact binnen het district te verbeteren en om “de eigen belangen van het district” te behartigen, riep Raaijmakers de afdelingen op om elk een afgevaardigde aan te wijzen voor de districtsraad.²⁰⁰ Maar of die districtsraad nog in de onderzochte periode totstandgekomen is weten we niet.²⁰¹

Wel slaagde Raaijmakers, de feitelijke gangmaker van de GOIWN in dit district, er voornamelijk door zijn eigen inspanningen in om de vertrouwensmannen van de diverse afdelingen te activeren. In maart en april zond hij hun regelmatig verzoeken en aansporingen om inlichtingen en beoordelingen te verstrekken over de plaatselijke situatie op het terrein van de gezagsuitoefening, de politie en de zuivering.²⁰² De lokale vertrouwensmannen verschaften hem die gegevens trouw. Raaijmakers confronteerde de autoriteiten met die gedocumenteerde klachten en kon aldus bereiken dat de gezagsdragers in zijn district zich sindsdien kritisch gevolgd wisten door de GOIWN.

De oprichting van het district Oss van de Gemeenschap werd bemoeilijkt en vertraagd doordat twee groepen uit de vroegere LO elkaar de leiding aanvankelijk betwistten. De ene groep was afkomstig uit Oss zelf, had zich georganiseerd in een LII-bureau onder leiding van J.Th. Sluijtman en mevrouw C.C.M. Wagemakers-van den Hurk (‘Tante Cor’) en had als eerste het initiatief genomen door begin december in een advertentie alle oud-illegale werkers uit Oss en omstreken op te roepen. De andere groep had haar zwaartepunt in de buitengemeenten, stond onder leiding van B.W.J. Arts uit Herpen en boycotte de aanspraken op leiderschap door Sluijtman en de zijnen.²⁰³

De kiem voor dit conflict was al tijdens de bezetting gelegd. Tot juni 1944 was het hoofd van het distributiekantoor, J. van Rosendaal, districtsleider van de LO geweest. Na de benoeming van de NSB-er H. Apeldoorn tot burgemeester van Oss – kort daarop werd hij door de Ossche KP neergeschoten – doken Van Rosendaal en diverse andere ambtenaren onder Van Rosendaal zette zijn illegale activiteiten in het Westen van het land tot de bevrijding voort.²⁰⁴ Sinds zijn vertrek bestond er in Oss onduidelijkheid over de vraag wie de districtsleider was en waren de illegalen in Oss en die in de buitengemeenten steeds meer hun eigen weg gegaan.

Het initiatief van Sluijtman en ‘Tante Cor’ om onder hun leiding een district Oss van de GOIWN op te richten liep na enige tijd spaak omdat het met name buiten hun woonplaats op sterke weerstanden stuitte. Hoewel zij aanvankelijk door het hoofdbestuur van de GOIWN in Eindhoven als vertegenwoordigers van Oss en omgeving waren erkend, werden hun vergaderingen enkel door Ossenaars bezocht. De advertentie-oproep

²⁰⁰ Brief van vertrouwensman GOIWN-district Den Bosch A. Raaijmakers aan secretaris van de afdeling Schijndel M. der Kinderen te Berlicum, d.d. 26 februari 1945, -Bezit Der Kinderen.

²⁰¹ Een overzicht van Brabantse GOIWN districten en kringen, 7 d. (-AGD-Breda), dat van na maart 1945 dateert, vermeldt voor 's-Hertogenbosch en omstreken geen districtsraad. Wel trad in juni 1945 F. Daams uit Den Bosch op als waarnemend districtssecretaris, aldus brief van Daams aan M. der Kinderen, d.d. 11 juni 1945 -Bezit Der Kinderen.

²⁰² Zo verzamelde Raaijmakers in de loop van maart en april 1945 gegevens over het lokale functioneren van de politieke recherche en over de zuivering van burgemeesters in tientallen Brabantse gemeenten en legde deze aan de autoriteiten voor. In de hoofdstukken 6, 7 en 8 komen de inhoud en het effect van zijn rapportages aan de orde.

²⁰³ Verslag van het District Oss der GOIWN Nederland sedert zijn oprichting d.d. 31 maart 1945, -Bezit Verhamme. Archief GOIWN-district Oss, hierna geciteerd als **Verslag GOIWN-district Oss**. Gezien inhoud en stijl kan het verslag aan B. Arts worden toegeschreven.

²⁰⁴ Verslag van P. van Dijk d.d. 26 december 1944, -ibidem. Opgave van GOIWN-Oss aan burgemeester van Oss, d.d. 1 mei 1947. 12 bladzijden, p. 5-7, hierna geciteerd als **GOIWN-opgave Oss 1947**, -Stichting 1940-1945 Bureau Eindhoven, map Documentatie Noord-Brabant.

leverde weliswaar een groot aantal aspirant-leden op, maar de ballotagecommissie liet na verloop van tijd slechts weinigen van hen als lid toe.²⁰⁵

Na afzonderlijke vergaderingen van Osse oud-illegalen en van oud-illegalen uit de buitengemeenten (respectievelijk op 18 december in Oss en op 22 december te Berghem) was eerst nog vanuit Eindhoven als oplossing gesuggereerd om het district in tweeën te splitsen. Door bemiddeling van oud-illegaal werker en burgemeester van Oss mr. L. de Bourbon vond op 3 januari in het Ossche gemeentehuis toch een eerste gezamenlijke vergadering plaats; alleen Sluijman liet verstek gaan. Daar werd kapelaan P. van Hoeckel uit Berghem aangewezen als "topman" van het district en als afgevaardigde naar de IPV. Tevens besloot men tot de oprichting van kringen. De groepstegenstelling was blijkbaar gereduceerd tot een persoonlijke kwestie-Sluijman en daardoor kon de opbouw van het district beginnen.

Zo werd op 21 februari de kring Ravenstein opgericht en daags daarna werd een definitieve districtsraad gevormd met een eigen bestuur. Omdat kapelaan Van Hoeckel het te druk kreeg met zijn ambtsbezigheden, wees men in deze fase J. Cox uit Oss aan als voorzitter en G. Verhamme uit Berghem als afgevaardigde naar de hogere organen van de GOIWN.²⁰⁶ Het ballotage-werk gebeurde aanvankelijk door commissies per kring. Deze werkten snel want al eind maart stelde de districtsraad uit zijn midden een commissie aan om het werk van de ballotagecommissies te controleren. De districtsraad vergaderde regelmatig en onderhield een geregeld contact met de dmc in dit gebied, majoor Holtkamp.²⁰⁷

In Eindhoven tenslotte, de invloedrijkste afdeling van de GOIWN, werd de organisatorische ontplooiing van de Gemeenschap nadelig beïnvloed door een chronisch gebrek aan vertrouwen tussen de leiding en de oud-illegale achterban. Al in de Bond Nederland-fase, d.w.z. vóór 22 november, was er door de plaatselijke oud-illegale werkers stevige kritiek geleverd op de overheersende positie en de neiging tot eigenmachtig handelen van de provinciale of zuidelijke oud-illegale leiders die in Eindhoven de BN op poten zetten. Met name Freeman en Vingerhoets, de leiders van het al vóór de BN opgerichte Landelijk Herstel, namen daarbij het voortouw.²⁰⁸

Volgens Freeman bezagen degenen, die al meteen na de bevrijding in LH het praktische verzorgingswerk hadden voortgezet, de plannenmakerij en de pretenties van de 'hoge heren' in de BN met argusogen.²⁰⁹ De "hooge landelijke functionarissen der landelijk georganiseerde verzetsgroepen", zoals Freeman hen aanduidde,²¹⁰ hadden in hun ijver voor de organisatie van de hele zuidelijke oud-illegaliteit weinig oog voor de wensen en belangen van de plaatselijke Eindhovense oud-illegalen. Zo was, toen de plaatselijke KP-leider Th.C. Dirks ('Sander') zich voor de BN aanmeldde, nogal terughoudend gereageerd. Met name Thal Larsen van de OD vreesde een te groot wordende kring. Dirks

²⁰⁵ Verslag Van Dijk, p. 2.; Verslag GOIWN-district Oss, 31 maart 1945, p. 1. Arts stelt dat niemand van de zich aldus meldende personen later als lid bleek te mogen toetreden. De uiteindelijke ledenlijst van de GOIWN-afdeling Oss telde 34 leden; deze bevindt zich in: -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss.

²⁰⁶ Verslag GOIWN-district Oss, 31 maart 1945, p. 1-2 Verslag Van Dijk, p. 2. Verslag van kring Ravenstein der GOIWN over de periode 21 februari 1945 tot einde 1945, -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss, hierna geciteerd als **Verslag GOIWN-Ravenstein**.

²⁰⁷ Verslag GOIWN-district Oss, 31 maart 1945, p. 2.

²⁰⁸ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 11 november 1944 vermelden twee kritische ingekomen stukken van de hand van Vingerhoets d.d. 5 november en van Freeman, d.d. 6 november 1944. -RIOD, GOIWN, 1A

²⁰⁹ Verslag van interview met Freeman, p. 1.

²¹⁰ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 11 november 1944. Toelichting op de agenda, -RIOD, GOIWN, 1A.

²¹¹ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 6 november 1944, p. 2, -RIOD, GOIWN, 1A.

werd uiteindelijk wel als lid toegelaten, maar op de uitdrukkelijke voorwaarde dat de zuidelijke LKP-topman Borghouts ('Peter Zuid') en Dirks onderling maar moesten uitmaken wie de KP zou vertegenwoordigen.²¹¹

Dit was niet het enige geval waarin de voormannen van de BN geheel zelfstandig en nogal bevoogdend optraden. We noemden al eerder de instelling en bemanning van belangrijke commissies, de verzending van een adres aan de koningin, Gelderbloms reis naar Londen en het aanvankelijke besluit om het lidmaatschap ook voor niet-oud-illegale werkers open te stellen. Die zaken en de overheersende positie van doctors en ingenieurs, veelal "hooge functionarissen bij Philips", gaven Vingerhoets begin november aanleiding om te constateren dat "de initiatiefnemers niet voldoende het geheel representeren". Hij verzette zich tegen de toelating van niet-oud-illegalen en bepleitte daarentegen de bundeling en inschakeling van zoveel mogelijk gewone oud-illegale werkers. In de BN zelf, zo concludeerde hij, was sprake van "onvoldoende organische en harmonische binding", het doel dat de BN nota bene voor de hele maatschappij nastreefde.²¹²

Met Vingerhoets' eis dat er geen belangrijke besluiten voor of namens de BN genomen zouden worden voor ze in de algemene vergadering waren goedgekeurd, stemde de vergadering op 11 november in.²¹³ Maar toen was al duidelijk geworden dat de BN in strijd met de bedoelingen van de Eindhovense initiatiefnemers geen open bond zou worden, maar als GOIWN in elk geval voorlopig beperkt zou blijven tot de oud-illegale werkers. Wat dat betreft kwamen de wensen van de plaatselijke mensen in Eindhoven overeen met die van de vertegenwoordigers van de andere steden.

Freeman had ook voorgesteld om in het vervolg een aparte vergadering te houden van plaatselijke oud-illegalen die uitsluitend in Eindhoven gewerkt hadden en een van bovenplaatselijke figuren op provinciaal niveau.²¹⁴ Maar van die scheiding kwam in de praktijk weinig terecht. De meeste initiatiefnemers bleven op plaatselijk niveau actief. Dat geldt voor Voorhoeve die als Eindhovens vertegenwoordiger naar de "interstedelijke bijeenkomsten" werd aangewezen²¹⁵ en voor Herbers die op beide niveaus als secretaris diende, maar nog meer voor de andere 'initiatiefnemers' van bovenplaatselijke betekenis. Zo opereerden Gelderblom, Voorwinde, Hockstra, Specken en Van Wijk voornamelijk in en vanuit Eindhoven. De laatste trad, zolang Gelderblom in Londen was, op als waarnemend voorzitter van de BN in Eindhoven.

Na zijn terugkeer uit Londen, half november, trof voorzitter Gelderblom, die een groot aandeel had gehad in de oprichting van de BN als open organisatie, zijn geesteskind anders aan dan hij gehoopt had. De voorbereidingen voor de oprichting van de GOIWN in het Zuiden, die voorlopig enkel de oud-illegale werkers zou bundelen, waren in het eindstadium. Gelderblom beschouwde dat als een verkeerde ontwikkeling omdat er voor de wederopbouw, het grote doel in zijn ogen, door een bond van oud-strijders weinig bereikt kon worden. Toch bleef hij aan als voorzitter van de afdeling Eindhoven van de GOIWN en in die functie deed hij herhaaldelijk pogingen om de exclusiviteit van de Gemeenschap te doorbreken. De voorstanders van een organisatie van enkel oud-illegalen, die vooral op interprovinciaal niveau de overhand hadden, beschouwde hij als kortzichtig.²¹⁶ In zijn eigen afdeling bleven de oorspronkelijke, vooraanstaande 'initiatief-

²¹² Notulen BN-Eindhoven d d 11 november 1944, -RIOD, GOIWN, 1A

²¹³ *Ibidem*, p. 2

²¹⁴ *Ibidem*. Toelichting op de agenda

²¹⁵ Notulen BN-Eindhoven d d 8 november 1944, p. 2, -RIOD, GOIWN 1A

²¹⁶ Verslag van het interview met Gelderblom, p. 1-2. Op interprovinciaal niveau beschouwde hij vooral Van der Hooft en Van den Dool als voorvechters van een exclusieve organisatie van oud-illegale werkers, in zijn eigen afdeling rekende hij Van Wijk tot die groep

nemers' overheersen. Doordat zij weinig aandacht besteedden aan de inschakeling van de 'gewone' oud illegalen ontstonden er in Eindhoven op den duur aanzienlijke problemen

Al in de eerste vergadering die Gelderblom op 18 november weer voorzat, brachten Voorhoeve en Freeman de wenselijkheid te berde van de oprichting van een officiële plaatselijke of afdelingsraad. De leden daarvan zouden deels door de kringen gekozen moeten worden, deels aangewezen. Vingerhoets achtte het nodig "dat ook de kleine man nu de gelegenheid krijgt om in de plaatselijke raad te komen" en Went voorspelde moeilijkheden "als de kringen geen taak aangewezen wordt"²¹⁷ In de volgende vergaderingen begon men met het op poten zetten van de afdeling Eindhoven. Op 25 november discussieerde men over de gewenste aard en omvang van de te vormen kringen. Besloten werd tot meerdere kringen per stadswijk en wel van maximaal 40 personen. Deze zouden zoveel mogelijk gemengd van "stand" en illegale herkomst moeten zijn, zulks ter beoordeling van de nog aan te wijzen ballotagecommissie van de afdeling.²¹⁸

Die ballotagecommissie werd op voorstel van het bestuur (voorzitter Gelderblom en secretaris Herbers) op 2 december aangewezen. Zij bestond uit Custers, mr. L. M. Stallaert en Van Steenis, die "door hun kennis van en inzage in de archieven betreffende politieke delicten, personen, etc." voor deze functie zeer geschikt werden geacht. Custers was namelijk lid van de gemeentelijke politiezuiveringscommissie en Stallaert en Van Steenis maakten deel uit van de leiding van de plaatselijke afdeling politiezaken van de BS. Custers en Van Steenis behoorden overigens ook tot de 'initiatiefnemers' die medio oktober de BN hadden opgericht.

Op dezelfde vergadering gaf Gelderblom als zijn mening te kennen dat het nu noodzakelijk was om snel te handelen "daar verschillende illegale werkers ontevreden zijn". Van Wijks voorstel om eerst de leden de gelegenheid te geven het organisatieplan grondig te bestuderen alvorens het definitief vast te stellen, ontraadde hij, gezien de onrust was er haast geboden en serieuze bezwaren konden immers nog steeds schriftelijk worden ingediend. Over de afbakening van de te vormen kringen was in het bestuur al wel nagedacht, maar men had die "kwestie" nog niet kunnen oplossen.²¹⁹

Daags na deze vergadering, op 3 december, toog de ballotagecommissie aan het werk. In de periode van begin december tot begin januari nam zij 158 van de 356 leden aan die de afdeling begin mei 1945 zou tellen.²²⁰ Maar aan de afbakening van de kringgrenzen kwam de commissie voorlopig niet toe. Op de vergadering van de (voorlopige) afdelingsraad van 9 december constateerde Voorhoeve tenminste "dat Eindhoven, wat het vormen van kringen e.d. betreft, beslist achter is bij de andere steden". De aanwezigen verzochten de ballotagecommissie binnen veertien dagen de kringen gevormd te hebben. Onder de mensen van LH was het ongeduld blijkbaar het grootst, want in de plaatselijke pers plaatste LH een advertentie, waarin men oud-illegale werkers verzocht zich aan te melden. Om verdere verwarring te voorkomen besloot de afdelingsraad zo spoedig mogelijk een eigen bericht in de pers te publiceren.²²¹

Of het nu kwam door de vele externe activiteiten die de leiding van de Eindhovense GOIWN in deze fase ten toon spreidde – de later te behandelen arrestatiekwestie nam bijvoorbeeld de hele vergadering van 16 december in beslag –²²² weten we niet, maar een

²¹⁷ Notulen BN-Eindhoven, d.d. 18 november 1944, punt 5, -RIOD, GOIWN 1A

²¹⁸ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 25 november 1944, punt 3, -RIOD, GOIWN 1A

²¹⁹ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 2 december 1944, punt 5, -RIOD, GOIWN 1A

²²⁰ Ledenlijsten per kring van de GOIWN afdeling Eindhoven, d.d. 3-14 mei 1945, -Bezit Hermans. Bij elk lid is de toelatingsdatum aangegeven.

²²¹ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 9 december 1944, punt 6, -ABS, map GOIWN

²²² Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 16 december 1944, -ABS, map GOIWN

feit is dat in de kringvorming geen schot kwam; ook het bericht in de pers liet op zich wachten. Dat de onvrede bij de leden verder toenam, bleek op de vergadering van 30 december. Er was bij secretaris Herbers een boze brief binnengekomen van "een aantal oud-illegale werkers, waarin tot uiting komt, dat zij zeer ontevreden zijn over de gang van zaken en de verdere uitbouw van de Gemeenschap." Voorzitter Gelderblom weet dat aan het nog ontbreken van kringen en verzocht de ballotagecommissie "de kringen voor zoover mogelijk voor Zaterdag a.s. (6 januari; H.T.) gevormd te hebben."²²³

Maar de ontevreden onder leiding van de plaatselijke KP-leider Dirks waren daarvoor al eigenmachtig tot actie overgegaan. Zij publiceerden als "Werkcomité kringvorming Eindhoven" van de GOIWN op 5 januari in het *Eindhovens Dagblad* een oproep. Daarin presenteerden ze een geografische indeling in vijftien kringen, stelden ze per kring tijd en plaats van de te houden oprichtingsvergadering vast en somden ze de in de GOIWN aanvaarde voorwaarden voor het lidmaatschap op. In de geplande oprichtingsvergadering zouden per kring een voorlopige voorzitter en een voorlopige afgevaardigde naar de afdelingsraad, alsmede een kringballotagecommissie gekozen moeten worden. Een en ander zou binnen een maand moeten leiden tot aansluiting en inschakeling van alle Eindhovense oud-illegalen bij de GOIWN door een "afdoende en snelle inwerkingtreding van de te vormen kringen."²²⁴

De volgende dag constateerde voorzitter Gelderblom op de eerste vergadering van de afdelingsraad in het nieuwe jaar dat de Gemeenschap ter plaatse in de afgelopen maanden sinds de bevrijding al veel bereikt had en een nauw contact met de autoriteiten had opgebouwd. En hij vervolgde: "Het werk is nu zoo ver gevorderd dat tot kringvorming kan worden overgegaan". Toch achtte hij het een "ernstige tekortkoming" van de Gemeenschap – maar ook die constatering kon enkel op de hier vergaderende 'initiatiefnemers' slaan – dat met de kringvorming geen ernst was gemaakt. Het organiseren en inschakelen van de gewone leden – want dat was de essentie van de kringvorming – moest in feite nog beginnen.

Gelderblom en alle andere aanwezigen juichten het initiatief van de groep ontevreden "ten eerste" toe. Besloten werd dat steeds twee leden uit deze voorlopige afdelingsraad op de in de oproep aangekondigde oprichtingsvergaderingen der kringen aanwezig zouden zijn. Ook in de buitengemeenten Maarheeze, Budel, Aalst, Waalre en Valkenswaard werden oprichtingsvergaderingen gepland, opdat de organisatie van de Gemeenschap in het district Eindhoven kon worden voltooid.²²⁵ Het onverwachte initiatief tot kringvorming van de kant van de ontevreden groep had dus effect; de leidende groep 'initiatiefnemers' sloot zich er haastig bij aan om haar greep op de Eindhovense oud-illegalen niet te verliezen.

In de volgende weken van januari werden de vijftien kringen volgens plan opgericht en verschenen op de vergaderingen van de voorlopige afdelingsraad steeds meer nieuwe kringafgevaardigden. Op den duur waren dat er twaalf,²²⁶ want van de groep van 'initia-

²²³ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 30 december 1944, punt 3, -ABS, map GOIWN.

²²⁴ *Eindhovens Dagblad* van 5 januari 1945. De leidende rol van Dirks in dit werkcomité blijkt uit Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 6 januari 1945, punt 4, -ABS, map GOIWN.

²²⁵ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 6 januari 1945, punt 4, -ABS, map GOIWN.

²²⁶ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 13, 20, 25 en 27 januari, alle in -ABS, map GOIWN. De gekozen kringafgevaardigden waren: G.P. Freeman (Centrum), J.A. van Gool (Stratum I), O.L. van Steenis (Stratum II), H. van den Bosch (Stratum III), P. Walhout (Strijp I), J.H.A. Hermans (Strijp II), P.A.G.M. van Rooy (Strijp III), E. Cornelisse (Woensel I), P.W. van de Goor (Woensel II), B.J.H. Kwaspen (Woensel III), A. Voorwinde (Tongelre I), A.J. van Overbruggen (Tongelre II), H.A. Mennen (Gestel I), ir. A. de Bruin (Gestel II), J.K.M. van den Berg (Gestel III). Verder kwamen als afgevaardigden van kring Best A.O.J.A. Bloemarts, van kring Valkenswaard J. Brom en L.I. van Beek, van Leende H. Boliën en van Geldrop F.J.H. Schrijvers.

tiefnemers' werden alleen Freeman, Van Steenis en Voorwinde door hun kring naar de afdelingsraad afgevaardigd.²²⁷ Maar de nu hard van stapel lopende kringvorming riep ook weerstanden op. Zo kwamen er van de kant van gewone leden klachten dat het onverantwoord was om zo snel een kringvoorzitter en een afgevaardigde naar de afdelingsraad te kiezen.²²⁸ De leden van een kring kenden elkaar bij de eerste vergadering immers meestal niet. En doordat zo'n oprichtingsvergadering vaak werd geleid door een van de twee leden van de voorlopige afdelingsraad (de 'initiatiefnemers'), gebeurde het in enkele gevallen dat zij zelf of bekenden van hen als kringvoorzitter of kring-afgevaardigde werden aangewezen. In die kringen bevestigde en versterkte deze gang van zaken het wantrouwen ten opzichte van de oorspronkelijke 'initiatiefnemers'. Men verdacht hen ervan dat zij de leiding van de Eindhovense GOIWN zo blijvend in handen wilden krijgen en voelde zich gemanipuleerd.²²⁹

Anderzijds klaagden meerdere 'initiatiefnemers' over de door de ontevreden ontworpen kringindeling, waarmee zij inderhaast akkoord waren gegaan. Doordat die kringindeling puur geografisch van aard was, kenden enkele kringen inderdaad een maatschappelijk nogal eenzijdig karakter. En dat werkte in het nadeel van de 'initiatiefnemers'; maar liefst negen van hen woonden in 'welgestelde' wijken, die maar twee kringen besloegen en uiteindelijk dus slechts twee afgevaardigden zouden mogen leveren.²³⁰ In de voorlopige afdelingsraad en zijn bestuur hadden de 'initiatiefnemers' nog de meerderheid en zij kondigden een spoedige correctie van de kringindeling aan.²³¹

Als voorzitter van de ballotagecommissie van de afdeling wees Van Steenis op nog een gevaar. Het werk van zijn commissie werd door de plotse kringvorming en de onverwacht vroege activiteit van de kringballotagecommissie doorkruist. Hierdoor bestond de kans dat nu al gekozen kringfunctionarissen later door zijn commissie, die de ballotagepraktijk moest toetsen, alsnog afgewezen zouden moeten worden, een mogelijkheid die hij terecht "zeer onaangenaam" noemde.²³² Het ging hier niet om theoretische kwesties, want juist om deze twee punten, de kringindeling en de ballotagebevoegdheid, zou in de loop van maart een groot conflict in de afdeling ontstaan. Het wantrouwen tussen de leidende 'initiatiefnemers' en althans een deel van de leden was nog allerminst bezworen.

In de afdelingsraad namen, zoals vermeld, in de loop van januari steeds meer nieuwe afgevaardigden hun plaats in. Van een snelle en omvattende vervanging van de 'initiatiefnemers' in de oude, voorlopige afdelingsraad door gekozen kringafgevaardigden in een nieuwe afdelingsraad was echter geen sprake. Voorzitter Gelderblom had medio januari al benadrukt dat de 'initiatiefnemers' de door hen bemande posten pas geheel aan de nieuw gekozenen mochten overdragen, wanneer dezen daartoe in staat zouden zijn.²³³ De presentielijsten van de afdelingsraadsvergaderingen bevestigen die gang van zaken. In de loop van januari en februari groeide het aantal vergaderenden sterk, doordat zowel

²²⁷ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d d 27 januari 1945, punt 4, -ABS, map GOIWN

²²⁸ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d d 20 januari 1945, punt 4, -ABS, map GOIWN

²²⁹ *Ibidem*, de meeste klachten kwamen uit kring Gestel II waar Tops voorzitter werd en uit kring Stratum II waar Van Steenis als voorzitter en afgevaardigde werd aangewezen

²³⁰ Custers, Herbers, Voorhoeve en Tops woonden in het gebied van kring Gestel II, Gelderblom, Hoekstra, Thal Larsen, Voorwinde en Van Wijk in kring Tongelre I, aldus ledenlijsten van die kringen, d d 3 resp 14 mei 1945, Bezit Hermans

²³¹ Notulen GOIWN afdeling Eindhoven, d d 20 januari 1945, punt 4, d d 27 januari 1945, punt 12, beide in -ABS, map GOIWN

²³² Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d d 27 januari 1945, punt 12, -ABS, map GOIWN

²³³ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d d 13 januari 1945, punt 4, ABS, map GOIWN

Ballade der illegale strijders

Wij waren goed voor duizenden gevaren
en voor de strijd van deze barre jaren,
we stonden nimmer stil, maar snelden voort
en wachtten enkel één commando-woord,
dat ons de nacht instuurde voor een daad
waar bloed en leven bloot voor staat.

Wij slopen als gespuis door vuile grachten
en in de duisternis van bange nachten
bestormden wij de vijand van ons land, –
een broeder viel, het wapen in de hand;
wij waren klaar op één commando-woord
ons leven werd een wild accoord.

Wij werden steeds van stad naar stad verjagen
en moesten aan de nacht gastvrijheid vragen,
wij vonden lange dagen geen tehuis
en rustten in het veld, of naast een oorlogskruis
vermoeid van 't strijden uit, en dan weer vóórt
wij volgden het geheim commando-woord.

De aarde was ons zeer bevriend geworden
wij leefden in haar schoot, verborgen voor de horden
en groeven ons een ondergronds bestaan:
maar in de nacht greep ons de strijdlust aan,
want wie vergeet de harde, wrede moord
op hen die volgden ons commando-woord.

De vijand heeft ons menig vriend ontnomen
wij zijn de dood wel duizendmaal ontkomen,
en waren voor de kogel nimmer bang;
de dagen van het wachten duurden al te lang
omdat geen schot, geen schot meer werd gehoord,
maar wij verlangden naar het groot commando-woord.

Wij waren goed genoeg voor al deze gevaren
en voor de barre strijd van deze barre jaren;
en zeer gevreesd door die ons land verraadden
om onze strijd en roekeloze daden.
Wij waren goed genoeg. Het leven gaat weer voort.
Wij missen al te zeer het gróót commando-woord.

H. v.d. M.

uit: *De Schijnwerper*, 24 februari 1945

'initiatiefnemers' als kringafgevaardigden aanwezig waren. Sinds begin maart lieten de 'initiatiefnemers' zich steeds minder zien en kregen de gekozen kringafgevaardigden in de afdelingsraad de overhand.²³⁴

De definitieve afdelingsraad en districtsraad kwamen pas na de bevrijding van de rest van het land, in mei 1945, tot stand.²³⁵ De eind april aangewezen voorlopige afvaardiging van de afdelingsraad naar de te vormen districtsraad bestond echter weer voornamelijk uit personen uit de oude groep van 'initiatiefnemers', te weten Gelderblom, Van der Holst, Hoekstra, Freeman en Cammelbeeck. De nieuw gekozen plaatselijke afgevaardigden hadden blijkbaar alleen belangstelling voor Eindhovense zaken, terwijl de 'initiatiefnemers' de Eindhovense situatie aan de nieuw gekozenen overlieten en hun inspanningen op districtsniveau voortzetten. Van de talrijke commissies van de afdeling Eindhoven van de GOIWN waren er na maart nog maar enkele actief. Ook die ontwikkeling was blijkbaar een gevolg van het 'vertrek' van de 'initiatiefnemers' die het commissiewerk grotendeels hadden beheerst. Slechts enkele commissies zetten hun werk voort en werden met nieuw gekozen afgevaardigden aangevuld (zie Bijlage II).

Deze wisseling van de wacht op afdelingsniveau werd in de hand gewerkt door twee ontwikkelingen, een specifiek Eindhovense en een die typisch is voor de hele GOIWN in deze periode. De voor Eindhoven kenmerkende ontwikkeling was dat het al vroeg ontstane wantrouwen tussen 'initiatiefnemers' en een deel van de leden aanhield en zich, zoals we in hoofdstuk 8 zullen zien, sinds maart 1945 nog zou verscherpen. Anderzijds kwam er in Eindhoven, maar ook elders in het bevrijde Zuiden ruimte voor een nieuwe lichting gekozen bestuurders doordat velen van de oorspronkelijke initiatiefnemers ervoor kozen ingezet te worden bij de ordehandhaving en hulpverlening in de pas bevrijde gebieden ten noorden van de grote rivieren. Ook dat proces komt in het laatste hoofdstuk nog aan bod.

Hier kan alvast geconcludeerd worden dat de afdeling Eindhoven van de GOIWN sinds haar ontstaan als Bond Nederland aan interne spanningen onderhevig was. Doordat de 'initiatiefnemers' daar in de illegaliteit veelal van bovenplaatselijke betekenis waren geweest, richtten zij hun aandacht op het organiseren van de voormalige illegaliteit in het hele Zuiden en vooral op het verwerven van invloed bij de landelijke en provinciale autoriteiten. Maar juist doordat zij in de GOIWN-leiding en haar commissies op provinciaal niveau zo'n vooraanstaande rol gingen spelen, werd de bundeling en inschakeling van de voormalige illegaliteit in Eindhoven zelf verwaarloosd.

Pas in de loop van januari, circa vier maanden na de bevrijding, kregen die bundeling en inschakeling hun beslag doordat een groep ontevreden Eindhovense oud-illegalen toen maar zelf tot kringvorming opriep. De 'initiatiefnemers' onder leiding van Gelderblom probeerden die spontane kringvorming in de hand te houden door er actief leiding aan te geven. Maar ook dat gaf weer problemen. En mede als gevolg daarvan vlotte het niet met de organisatorische uitbouw van de Gemeenschap in Eindhoven, zelfs niet toen de afdelingsraad geleidelijk met nieuwe, gekozen afgevaardigden bemand werd. Begin maart was het wantrouwen tussen beide groepen nog geenszins verdwenen en de vorming van een definitieve afdelings- en districtsraad liet nog tot mei op zich wachten. In die periode verlegden de 'initiatiefnemers' hun activiteiten naar andere terreinen en het lijkt er sterk

²³⁴ Deze ontwikkeling wordt duidelijk uit de notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 13, 20 en 27 januari, 9 en 16 februari 1945, alle in -ABS, map GOIWN, en d.d. 13, 20, 27 april en 4 mei 1945, in -Bezit Philippart.

²³⁵ Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 20 april 1945, p. 4 en d.d. 27 april 1945, punt 4, beide -Bezit Philippart.

op dat die wisseling van de wacht het werk en de invloed van de Gemeenschap op plaatselijk niveau ernstig heeft geschaad.

3.3 Ballotage, samenstelling en representativiteit

De ballotage van aspirant-leden door de GOIWN was een logisch gevolg van de keuze voor een althans voorlopig gesloten bond van oud-illegale werkers. Alleen door beoordeling en vervolgens toelating of afwijzing was het mogelijk de echte oud-illegalen bijeen te brengen en duidelijk te onderscheiden van degenen die volgens de GOIWN-leiding geen recht hadden op die eretitel. In deze paragraaf behandelen we eerst de criteria en de procedure die bij de ballotage golden. Vervolgens gaan we nader in op de gang van zaken in Nijmegen en Breda. Doordat het archief van de ballotagecommissies daar bewaard is gebleven, hebben we de mogelijkheid de aannemingspraktijk aan het ballotagereglement te toetsen. Wat betreft Breda zal ook het resulterende ledenbestand onder de loep genomen worden. Tenslotte proberen we de goed gedocumenteerde ballotage in Nijmegen en Breda te vergelijken met de incidentele en onvolledige gegevens over de ballotage en haar resultaten elders om zo tot een conclusie te komen.

3.3.1 De regels

Pas begin april 1945 werden de regels voor de ballotage van GOIWN-leden vastgesteld als onderdeel van het Huishoudelijk Reglement. Ze golden voor zolang de algehele bevrijding nog op zich zou laten wachten.²³⁶ Daarna zou samen met de bevrijde collega's van boven de grote rivieren de definitieve versie worden opgesteld.²³⁷

Maar de ballotage van aspirant-leden in het Zuiden was begin april, zoals uit de vorige paragraaf voor een aantal Brabantse regio's werd aangetoond, al voor een groot deel achter de rug. De aanneming van leden was daar gebeurd aan de hand van eerdere, voorlopige ballotagereglementen, die per plaats verschilden. Inclusief de definitieve versie voor het Zuiden waren dat er maar liefst zes.²³⁸ Net als bij de moeizame totstandkoming van de Grondwet van de Gemeenschap vergde de vaststelling van het ballotagereglement dus veel tijd. Tussen de eerste en de definitieve zuidelijke versie lagen ruim vier maanden. We beperken ons hier tot de belangrijkste bepalingen en de veranderingen daarin.

²³⁶ *De Vrije Stem*, nr. 2 van 7 april 1945.

²³⁷ De definitieve versie is afgedrukt in: *Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland Mededeelingen voor alle Vertrouwensraden. Besturen en Ballotagecommissies* (hierna afgekort als *GOIWN-Mededeelingen*), nr. 5, d.d. 12 juli 1945, p. 45-49.

²³⁸ De vroegste versie, getiteld 'Reglement voor ballotage', maakt deel uit van de ongedateerde concept-constitutie der Gemeenschap Nederland van Oud-Illegale Werkers van half november en vormt alleen zes voorwaarden voor het lidmaatschap op. -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss (a); verder een stuk met dezelfde titel, eveneens ongedateerd, dat drie hoofdpunten regelt. -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6 (b); dan een stuk met de titel 'Huishoudelijk Reglement van de GOIWN', het telt vier artikelen en dateert van half december 1944. -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss (c), een 'Ballotagereglement' van 12 punten werd al in dezelfde fase gemaakt en is te vinden in -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6 en -AGD-Breda (d), in de loop van januari en februari werden de ballotageregels uitgewerkt in een elf artikelen tellend hoofdstuk van het 'Huishoudelijk Reglement', d.d. 21 februari 1945. -Bezit Der Kinderen en -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss (c). Het was deze versie die met minimale wijzigingen op 7 april tot de definitieve voor het Zuiden werd verklaard, Huishoudelijk Reglement, hoofdstuk Van de leden - onderzoek van aspirantleden, geantidateerd 21 februari 1945, -ABS, map GOIWN (f). Verdere verwijzingen zullen luiden Ballotagereglement, gevolgd door de letter van de gebruikte versie.

De voorwaarden voor het lidmaatschap waren al in het door drs. A. Wijffels ontworpen reglement voor ballotage van half november in grote lijnen vastgelegd.²³⁹ In de omschrijving in de Grondwet en het Huishoudelijk Reglement van voorjaar 1945²⁴⁰ werden deze nader uitgewerkt. Lid kon worden "ieder die tijdens de bezettingsjaren gedurende geruime tijd, of in belangrijke mate (die factoren waren van plaats verwisseld, H.T.) actief illegaal werk verricht heeft met duidelijk gevaar voor bezit, vrijheid of leven". Het 'lidmaatschap' van een vroegere illegale organisatie was dus geen vereiste, ook individuele werkers konden worden opgenomen.

De andere groep die voor aansluiting in aanmerking kwam, aanvankelijk door Wijffels omschreven als de aan het illegale werk behulpzame "politieke gevangenen en gijzelaars", werd ditmaal vager en ruimer aangeduid. De Grondwet sprak van "ieder die in de feitelijke onmogelijkheid heeft verkeerd actief illegaal werk te verrichten, die het illegale werk steeds door zijn medeleven gesteund heeft en door zijn voorbeeld en geestelijken arbeid positief heeft bijgedragen tot het verzet tegen den vijand."²⁴¹ De twee laatstgenoemde voorwaarden had Wijffels in december al aan de voormalige politieke gevangenen en gijzelaars gesteld. Nu werden deze betrekkelijk vage en voor diverse interpretaties vatbare condities ("voorbeeld", "geestelijken arbeid") toegepast op ieder die geen actief illegaal werk had kunnen doen. Wat de bedoeling van de nieuwe formulering was is niet duidelijk. Wilde men alleen een einde maken aan de uitzonderingspositie van de vroegere politieke gevangenen en gijzelaars of die juist maskeren? Of ging het erom de toegang tot de Gemeenschap voor niet-oud-illegalen te vergemakkelijken?

Die laatste mogelijkheid werd in elk geval weer ingeperkt door de verdere eisen die gesteld werden aan beide categorieën, zowel de oud-illegalen als degenen die op een andere manier aan het verzet hadden bijgedragen. Dat gold niet zozeer voor de eis dat leden de Nederlandse nationaliteit moesten bezitten en minimaal achttien jaar oud moesten zijn, als wel voor de conditie dat een kandidaat "in de periode van 10 mei 1940 tot op het ogenblik van toelating als lid, in woord en daad goed Nederlander geweest (moet) zijn."²⁴² Die al in december door Wijffels geïntroduceerde formulering werd in het Huishoudelijk Reglement van voorjaar 1945 van een uitvoerige toelichting voorzien; blijkbaar had het simpele begrip "in woord en daad goed Nederlander" in de praktijk tot dan toe onvoldoende houvast gegeven.

Van alle aspirant-leden werd geëist dat ze "zich zooveel mogelijk principieel verzet hebben tegen van den bezetter afkomstige bevelen en verordeningen, welke in strijd waren met het volkenrecht, of oorlogsrecht of het Nederlandsche belang"; dat ze op geen enkele manier hulp of steun hadden verleend of hadden trachten te verlenen aan de vijand of zijn "handlangers of medewerkers"; dat ze geen lid of begunstiger van de NSB "of enige daaraan verwante of andere nationaal-socialistische of fascistische organisatie of instelling" waren geweest of dat ze niet aan hun propaganda hadden meegewerkt of "door woord en daad van instemming met het streven van zulke organisatie of instelling of in het algemeen van nationaal-socialistische of fascistische gezindheid" hadden blijkgegeven. Van maatregelen van de vijand of diens handlangers of van de door de vijandelijke bezetting geschapen toestand mochten zij geen voordeel hebben genoten of hebben trachten te genieten. "Nimmer dan op zeer gegronde redenen" mochten zij "ge-

²³⁹ Ballotagereglement-a.

²⁴⁰ Ballotagereglement-c en -f.

²⁴¹ Grondwet van de GOIWN, 2 d (eind maart - begin april 1945) artikel 5 -ABS, map GOIWN, deze wijziging dateerde van eind februari.

²⁴² Ballotagereglement-l, artikel 5.

weigerd hebben illegaal werk te steunen of te verrichten" en nooit mochten zij tenslotte "misbruik gemaakt hebben van functie of mogelijkheden van illegaal werker"²⁴¹

Ook de periode waarin aspirant-leden aldus "goed Nederlander" hadden moeten zijn is niet zonder belang. Pas na uitvoerige discussie was in de oprichtingsvergadering van 2 november als begindatum 10 mei 1940 aangenomen.²⁴⁴ Nationaal-socialistische, fascistische of andere sympathieën van vóór dat tijdstip zouden dus buiten beschouwing blijven. Door als einddatum het moment van toelating te nemen werd ook het gedrag in de maanden sinds de bevrijding onderwerp van onderzoek. Samen met de eis dat er "gedurende geruime tijd" of "in belangrijke mate" actief illegaal gewerkt moest zijn, had men aldus voldoende mogelijkheden ingebouwd om met name de 'bevrijdingsillegalen' en degenen die zich voor of na de bevrijding misdragen hadden van het lidmaatschap van de GOIWN uit te sluiten.

Ook de regels voor de ballotageprocedure waren bedoeld om aan de selectie van de echte oud-illegale werkers bij te dragen. Zij kwamen op het volgende neer. De aspirant-leden dienden zich schriftelijk door middel van een uniform voorgeschreven en te ondertekenen formulier aan te melden. Op dat formulier vulden zij hun persoonsgegevens in en vermeldten zij de aard, de periode en het tijdsbeslag van hun illegale werk, alsook de illegale organisatie waarbij zij waren aangesloten geweest en de namen van degenen met wie of onder wie zij het illegale werk hadden verricht. Ter staving van hun beweringen en om een zekere voorselectie te garanderen moesten twee al aangenomen leden van de GOIWN de aanvraag ondersteunen door hun naam, adres en handtekening op het aanvraagformulier te zetten.²⁴⁵

Volgens de uiteindelijke zuidelijke versie van het reglement diende de ballotage "afdelingsgewijs" te geschieden, d.w.z. per afdeling door één commissie.²⁴⁶ In de sinds eind november verspreide voorwaarden was nog sprake van ballotagecommissies "welke in alle kringen en gemeentelijke raden worden benoemd". Waar een gemeentelijke of afdelingsraad bestond, zouden de aspirant-leden van alle kringen door één ballotagecommissie worden beoordeeld. In de plattelandskringen die rechtstreeks onder een district vielen, zouden dus wel eigen ballotagecommissies moeten komen.²⁴⁷ Eind maart-begin april wilde de GOIWN-leiding dus van die kring-ballotagecommissies af en het lidmaatschapsonderzoek overall een trap hoger, namelijk op afdelingsniveau doen plaatsvinden. Kennelijk had de ballotage per kring, zoals die in de meeste dorpen en tegen de geldende reglementen in ook in Eindhoven geëxpliciteerd was, niet aan alle eisen voldaan.

Met de vraag op welk niveau er geballoteerd moest worden hingen drie andere elementaire problemen samen, namelijk wie er met de ballotage moesten beginnen, en als dat duidelijk was, of de balloteurs niet ook zelf geballoteerd moesten worden en zo ja, door wie. In de eerste reglementen bleef die kwestie onvermeld²⁴⁸ of was sprake van een commissie van vertegenwoordigers van de belangrijkste illegale organisaties in de regio.²⁴⁹ Begin december ging men een stap verder en formuleerde als principe "Alle leden

²⁴³ *Ibidem*

²⁴⁴ Notulen IPV GOIWN, d.d. 22 november 1944, punt 6. RIOD GOIWN 1A.

²⁴⁵ Aanmeldingsformulier GOIWN, gericht aan L.S., groen vermeldend de artikelen 1, 3 en 5 van de Constitutie van de GOIWN, 7 d. (december 1944). ABS, map GOIWN, Ballotagereglement f, artikel 3.

²⁴⁶ Ballotagereglement f, artikelen 1 en 3.

²⁴⁷ Ballotagereglement d, die passage kwam niet in het reglement zelf voor, maar in artikel 1 van het bijbehorende stuk, getiteld: Organisatie van de Gemeenschap O.I.W. Nederland.

²⁴⁸ Ballotagereglement a en c.

²⁴⁹ Ballotagereglement b, punt c.

van de Gemeenschap, ook de initiatiefnemers, moeten geballoteerd worden. Voor de eerste maal balloteren algemeen erkende en alleszins betrouwbare illegale werkers de aspirant-ballotagecommissie-leden.²⁵⁰ Blijkbaar zouden dan daarna de initiatiefnemers door de balloteurs worden getoetst die ze zelf hadden aangewezen. Maar in veel gevallen, vooral op het platteland, zullen initiatiefnemers en balloteurs vaak dezelfde personen zijn geweest.

Al met al was dit een nogal onbevredigende, geforceerde en eigenlijk overbodige regeling. Te bepalen wie als beginpunt van de ballotage-sneeuwbal kon dienen, was uiteindelijk een zaak van vertrouwen, die per definitie niet afdoende in regels kon worden gevangen. Maar het was daarom zo'n belangrijke zaak omdat de degelijkheid van het hele verdere ballotageverloop ervan afhing. In de definitieve versie voor het Zuiden ontbrak de uitdrukkelijke eis dat ook de initiatiefnemers, te weten "drie algemeen erkende en alleszins betrouwbare illegale werkers" die de leden van de eerste ballotagecommissie (van de afdeling) moesten onderzoeken en aanwijzen, ook zelf weer geballoteerd dienden te worden. Wanneer de ballotage eenmaal gevorderd was en de afdelingsraad totstandgekomen, dan had deze het recht elk half jaar nieuwe leden in de ballotagecommissie te kiezen. Ook door de nu opgenomen bepalingen over het toezicht op de ballotage werd het mogelijk eventuele fouten van hogerhand te corrigeren.²⁵¹

De verdere regels voor de gang van zaken bij de ballotage waren vrij eenvoudig. De ballotagecommissie maakte de namen van de aspirant-leden die zich aangemeld hadden zo spoedig mogelijk aan de leden bekend. Dezen konden dan binnen veertien (aanvankelijk 21)²⁵² dagen schriftelijk bezwaren indienen. Die eventuele bezwaren en het voorgeschreven onderzoek door de commissie moesten betrekking hebben op aard en omvang van het verrichte illegale werk en de in de Grondwet gestelde lidmaatschapseisen. Na een eventueel verhoor van de aspirant of van leden moest de commissie liefst binnen drie maar uiterlijk binnen vier weken na de bekendmaking van de aanmelding haar rapport klaar hebben en de beslissing schriftelijk aan de kandidaat meedelen.

In geval van bezwaren of een dreigende afwijzing was de ballotagecommissie verplicht om zowel de aspirant als de opposenten te horen. Een afwijzing diende gemotiveerd per aangetekende brief aan de betrokkene te worden meegedeeld. Een afschrift van het rapport moest in alle gevallen naar de provinciale raad gezonden worden. De gegevens van nieuw aangenomen leden dienden de secretarissen van de afdelingsraad en van de IPV zo spoedig mogelijk te bereiken.²⁵³ In het reglement van december was nog sprake geweest van twijfelgevallen. In zo'n geval kon de betreffende kring zonder enige termijn in acht te hoeven nemen de ballotagecommissie adviseren en zelfs de beslissing nemen.²⁵⁴ Die mogelijkheid werd in de versies sinds februari geschrapt.

Ook in de regeling van de mogelijkheid om in beroep te gaan tegen een beslissing van de ballotagecommissie waren er aanmerkelijke verschillen tussen de versie van december en die van februari en later. In beide gevallen konden zowel een afgewezen aspirant-lid als gewone leden (in december nog "tenminste drie leden") met bezwaren tegen een nieuw aangenomen lid beroep aantekenen. Volgens de eerste versie hadden zij zich dan binnen een maand na de beslissing te richten tot de provinciale vertrouwensraad, deze zou "als regel" ook weer binnen een maand beslissen en wel na de betrokken ballotage-

²⁵⁰ Ballotagereglement d, punt 1

²⁵¹ Ballotagereglement-f artikelen 1, 9 en 11

²⁵² Ballotagereglement-e, artikel 4

²⁵³ Ballotagereglement f, artikelen 3, 4, 5 en 6

²⁵⁴ Ballotagereglement d, punt 7

commissie te hebben gehoord Volgens de versie van februari echter konden beide soorten beroepen, schriftelijk en gemotiveerd, nog drie maanden na de beslissing van de commissie worden ingediend en was het de provinciale raad die, na verplicht verhoor van de appellant(en) en zonodig van de commissie, binnen een maand het eindoordeel zou vellen Maar nu konden alleen leden die al in de aspirant-fase met bezwaren waren gekomen in beroep gaan. De provinciale raad kreeg volgens die laatste regeling ook het toezicht op het hele ballotageproces in de afdelingen Hij kon inzage in het archief van de ballotagecommissie eisen en had het recht om een afgesloten onderzoek te heropenen en om zelfstandig afwijkende beslissingen te nemen ²⁵⁵

Het belang van de hiervoor behandelde ballotageregels is dat zij de formele normen voor de praktijk van de ballotage in het Zuiden vormden. De reconstructie van hun ontstaan en ontwikkeling brengt bovendien de doeleinden, prioriteiten en knelpunten aan het licht. Als hoofddoel van de ballotage zag men de selectie van alle oud-illegale werkers, dus ook diegenen die niet in een illegale organisatie, maar min of meer individueel hadden gewerkt. Artikel 2 van het definitieve ballotagereglement voor het Zuiden bepaalde dat ieder lid van de Gemeenschap de plicht had "alle illegale werkers die naar zijn mening in de termen vallen, uit te nodigen, om zich aan te melden als lid". ²⁵⁶ In het aanmeldingsformulier werd ook elk aspirant-lid gevraagd de namen in te vullen van illegale werkers die zich nog niet bij de Gemeenschap hadden aangesloten ²⁵⁷

In de toelatingseisen kwam pas begin december eenvormigheid. Het toen verspreide ballotagereglement was nog heel eenvoudig, maar ondanks de veelheid aan meer uitgewerkte versies kwam er in de eigenlijke lidmaatschapseisen weinig verandering meer. Van meet af aan was duidelijk dat de zogenaamde 'bevrijdingsillegalen' niet voor het lidmaatschap in aanmerking kwamen en dat gold ook voor die oud-illegalen die zich tijdens de bezetting of daarna misdragen hadden De positieve maar betrekkelijk vage eis dat men "tijdens de bezettingsjaren gedurende geruime tijd, of in belangrijke mate actief illegaal werk verricht heeft met duidelijk gevaar voor bezit, vrijheid of leven" vormde een opmerkelijke constante.

Anderszids leek de van begin april daterende omschrijving de mogelijkheid te bieden tot ruimere aanneming van niet-oud-illegalen dan de vroegere formulering, die slechts van bepaalde ex-politieke gevangenen en -gijzelaars melding maakte. Gezien de late datum is het niet waarschijnlijk dat die aanpassing voor de ballotage in het Zuiden nog veel betekenis heeft gehad.

Voor beide categorieën gold de eis dat zij sinds het begin van de bezetting "goed Nederlander" geweest moesten zijn. Dat die in december geformuleerde conditie in januari en februari tot in details en voornamelijk in negatieve omschrijvingen werd uitgewerkt, wijst op een neiging tot verstrakking van het aannemingsbeleid De leiding vond het kennelijk noodzakelijk juist die gedragingen nader te omschrijven die tot afwijzing van aspirant-leden moesten leiden.

Pogingen tot verstrakking en centralisatie vallen tenslotte ook waar te nemen in de uit het voorjaar van 1945 daterende wijzigingen en uitbreidingen in de ballotageprocedure. De belangrijkste waren dat de ballotage op het platteland niet meer kringsgewijs mocht gebeuren maar voortaan door een commissie op afdelingsniveau werd verricht, dat de formele eis dat ook de initiatiefnemers geballoteerd moesten worden verviel en dat er een uitgebreidere regeling voor beroepszaken kwam. De rol van de kring en de provinciale

²⁵⁵ Ballotagereglement-d, punten 10, 11 en 12, Ballotagereglement-c en -f, artikelen 7 en 9

²⁵⁶ Ballotagereglement-f artikel 2

²⁵⁷ Aanmeldingsformulier GOIWN, ABS, map GOIWN

vertrouwensraad daarbij werd overgenomen door de provinciale raad. Deze kreeg ook grotere bevoegdheden om het toezicht op de ballotage in de afdelingen effectief te kunnen uitoefenen.

3.3.2 *De ballotage in Nijmegen*

Van twee GOIWN-afdelingen uit het bevrijde Zuiden hebben we het archief van de ballotagecommissie kunnen achterhalen. Op basis daarvan gaan we hier na hoe de regels voor de ballotage in Nijmegen en Breda werden toegepast en tot welke resultaten de ballotage daar leidde. Door de verschillende gang van zaken bij die ballotage bevat het Nijmeegse archief geen uitvoerige persoonsgegevens van de vroegst aangenomen leden. Voor Breda zijn die voor de meeste leden wel beschikbaar. In het geval van Nijmegen zal daarom de nadruk vallen op de procedure van de ballotage, terwijl voor Breda een doorlichting van het ledenbestand voorop staat.

Het Nijmeegse archief laat zien dat de ballotage hier in twee duidelijk gescheiden fasen plaatsvond, elk met een eigen ballotagecommissie.²⁵⁸ Dat hing samen met de omstandigheid dat de ballotage in Nijmegen opmerkelijk vroeg begon. Al begin november had de ROA als kerngroep van vertegenwoordigers van verschillende vroegere illegale organisaties stappen ondernomen om het lidmaatschap uit te breiden tot “alle Nijmeegse illegale werkers”; een voorlopige ledenlijst van zestig personen was daartoe al opgesteld.²⁵⁹ Maar half november besloot men die ontwikkeling terug te draaien en de beslissingen van de IPV over de lidmaatschapseisen af te wachten. Alle tot-lid-verklaringen en ook de al gehouden bestuursverkiezingen werden opgeschort, opdat de ballotage aan de hand van de centrale richtlijnen zou kunnen plaatsvinden.²⁶⁰

Toch kwam de ballotagecommissie van de ROA al op 16 november voor het eerst bijeen.²⁶¹ Zij bestond geheel uit “kernleden” en nam in de twaalf vergaderingen die zij tot en met 20 januari belegde in totaal 141 leden aan.²⁶² Men begon op 16 november met de ballotage van de dertien kernleden. Dat gebeurde blijkbaar op basis van onderling vertrouwen, want in hun geval werd in tegenstelling tot alle latere leden niet genoteerd wie hun kandidatuur ondersteunde.²⁶³ De kernleden achtten het voor de ballotage van elkaar

²⁵⁸ Archief Ballotagecommissie GOIWN-afdeling Nijmegen, -Bezit Heinsman (hierna afgekort als: **ABC-Nijmegen**). Dit bestaat uit drie mappen: Map 1, getiteld “GOIWN-diversen”, bevat reglementen, exemplaren van *GOIWN-Mededeelingen*, correspondentie en verslagen van vergaderingen van de tweede en volgende ballotagecommissies; Map 2 met het opschrift “GOIWN-leden (aangenomen)” bevat een schrift met de bevindingen van de eerste ballotagecommissie (BC) en ingevulde aanmeldingsformulieren en andere bescheiden per aangenomen aspirant, zoals verzameld door de tweede en volgende BC’s; Map 3 heet “GOIWN-leden (in behandeling en afgewezen)” en bevat de door de tweede en volgende BC’s verzamelde persoonsdossiers van de overige gevallen.

²⁵⁹ Brief van waarnemend secretaris van de ROA M. Custers aan L.S., d.d. 3 november 1944, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 5.

²⁶⁰ Brief van waarnemend secretaris ROA aan L.S., d.d. 14 november 1944, -ibidem.

²⁶¹ Rapport van het verhandelde in de vergadering der ROA-Ballotagecommissie, d.d. 16 november 1944, -ABC-Nijmegen, map 2. Dit in een schrift door secretaresse Nel (P.) Peters bijgehouden rapport beslaat de periode 16 november 1944-20 januari 1945. Het wordt hierna geciteerd als: **Rapport ROA-BC**.

²⁶² Rapport ROA-BC, d.d. 16, 19 en 25 november, 2, 5, 6, 7, 17, 19 en 26 december 1944 en 7 en 20 januari 1945.

²⁶³ Rapport ROA-BC, d.d. 16 november 1944; dat waren mr. H.P.A. Achterbergh, dr. V. Beermann, H. Brouwers, F. van Burken, B. Companjen, M. Custers, J. Dijker, J. van Groenestijn, mej. P. Peters, A. Poelen, ir. J.J.A. Janssen, P. Kuin en G. van Swaaij. Zie ook ongedateerde ledenlijst ROA (eind november 1944), -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 5.

niet nodig de definitieve voorwaarden af te wachten. Wachten zou bovendien het opstarten van de eigenlijke ballotage onnodig traineren.

Verder stelde de ballotagecommissie zich voorlopig tot taak om gegevens te verzamelen over de voorgedragen 60 ROA-aspirantleden en advies uit te brengen over hun toelating aan een college "dat uiteindelijk over deze toelating zal blijken te beslissen."²⁶⁴ Bij het uitbrengen van dat advies stelde de commissie zich uitdrukkelijk op de basis van de op 8 november te Eindhoven overceengekomen voorlopige voorwaarden. Maar omdat men deze in interprovinciaal overleg geformuleerde voorwaarden op een aantal punten te vaag vond om praktisch mee aan de slag te kunnen gaan, werden ze als volgt tot concrete vuistregels uitgewerkt.

De eerste Eindhovense voorwaarde ("Het in belangrijke mate verrichten van positief werk in het bestrijden of belemmeren van handelingen van den bezetter met gevaar van bezit of vrijheid of leven") interpreteerde men zo dat verzetshandelingen alleen dan als belangrijk werden beschouwd als ze "I gedurende langere tijd (voorlopig vastgesteld op een half jaar) en II regelmatig werden verricht". En onder "regelmatic" zou men dan verstaan dat de illegale werker "nagenoeg dagelijks" door de illegale werkzaamheden in beslag genomen moest zijn geweest. De tweede Eindhovense voorwaarde ("Het nimmer gedurende de bezetting in strijd met het oorlogsrecht, Volkenrecht en Haagsche conventie, noch op enigerlei wijze den bezetter van voordeel zijn") gaf aanleiding tot meningsverschillen. Zo vroeg men zich af wat nu precies onder "Zwarthandel" verstaan moest worden en of werkgevers die "arbeidslijsten of Z-kaarten"²⁶⁵ hadden ingediend en studenten die zich in Ommen hadden gemeld²⁶⁶, uitgesloten moesten worden. Over die vragen zou men nadere richtlijnen aan Eindhoven vragen.²⁶⁷

Toen men op de volgende vergadering, op 19 november, nog geen uitsluitel van Eindhoven had gekregen, werd besloten genoemde groepen werkgevers en studenten "om die reden alleen het lidmaatschap van de ROA niet te ontzeggen", maar die gevallen wel extra grondig te onderzoeken. Zwarthandelaren sloot men resoluut van het lidmaatschap uit; een eigen definitie diende daarbij voorlopig als richtlijn.²⁶⁸ Op 2 december – de eerste vijftig leden waren toen al door de commissie behandeld – besloot men het lidmaatschap uit te breiden tot hen die weliswaar niet dagelijks illegaal werk hadden verricht, maar "altijd klaarstonden om gevaarlijke duikers, vergaderingen enz. aan te nemen met risico voor leven, vrijheid of bezit." "Deze laatste behoren er wel degelijk bij", was het oordeel van de commissie.²⁶⁹

²⁶⁴ Rapport-ROA-BC, d.d. 16 november 1944, p. 1.

²⁶⁵ Met "arbeidslijsten" zijn bedoeld lijsten met namen van arbeiders die voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwamen. Z-kaarten zijn persoonlijke registratiekaarten voor de arbeidsinzet, in gebruik sinds december 1943, aldus A. Coolen, 'De verzorging van den onderduiker' in: *HGG*, II, 190-278, aldaar 206-208.

²⁶⁶ In mei 1943 meldden zich in totaal 3800 studenten, die geweigerd hadden de verlangde loyaliteitsverklaring te tekenen, voor deportatie in Ommen, aldus K. Norel, 'De onderduiker' in: *HGG*, II, 3-82, aldaar 28.

²⁶⁷ Bovenstaande citaten uit Rapport ROA-BC, d.d. 16 november 1944.

²⁶⁸ Rapport ROA-BC, d.d. 19 november 1944: "Zwarthandelaren zijn allen die: I verbruiksgoederen, met uitzondering van weelcartikelen en voorwerpen, nodig voor de uitoefening van bedrijf of beroep, tegen verhoogden prijs, verkopen met het oogmerk hun inkomen boven normaal vooroorlogs peil op te voeren; II de hiervoor omschreven goederen en voorwerpen in de uitoefening van hun bedrijf als regel slechts in ruil voor andere goederen afstaan."

²⁶⁹ Rapport ROA-BC, d.d. 2 december 1944 vermeldt dat twee leden om die reden als lid konden worden opgenomen. Een van hen was mr. J. Cals. Hij had, aldus het rapport, "veelzijdig steun verleend aan illegale org. met vaak groot risico. Ambrosius-vergadering". Kennelijk had die vergadering met Hendrikx ten huize van Cals plaatsgevonden.

De procedure bij de ballotage van de niet-kernleden, zoals die sinds 22 november plaatsvond, week op een aantal punten aanzienlijk af van de GOIWN-regels die in elk geval sinds half december van kracht waren. Een belangrijk verschil was dat men in Nijmegen in de meeste gevallen volstond met een voordracht door één persoon. Tot 20 januari was dat vrijwel altijd een der oorspronkelijke kernleden. Het officiële aanmeldingsformulier van de GOIWN, waarin de handtekeningen van twee aangenomen leden werden gevraagd, gebruikte men in deze fase vrijwel zeker niet.²⁷⁰ Er was dus sprake van voordracht door een kernlid in plaats van aanmelding door de aspirant zelf. En dat verklaart ook dat op de vroege ledenlijsten de namen van een tiental personen terecht kwamen, die toen nog in het bezette Noorden of in Duitsland waren of na verloop van tijd omgekomen bleken te zijn.²⁷¹

Al met al steeg het aantal door de commissie aangenomen leden gestaag blijkens de opeenvolgende ledenlijsten. Eind november telde de ROA nog dertien leden²⁷², de initiatiefnemers of kernleden. Op 17 december had men zich omgedoopt tot afdeling Nijmegen van de GOIWN en was men met 58 leden, ingedeeld in vier niet-geografisch samengestelde kringen.²⁷³ Eind december werd het aantal van tachtig bereikt²⁷⁴ en eind januari waren er 126 leden, nog steeds over vier kringen verdeeld. Op die laatste lijst waren ditmaal de namen van ongeveer twintig personen, die zich nog in concentratiekampen of in bezet gebied bevonden, om veiligheidsredenen niet vermeld.²⁷⁵

Sinds half december werden de namen van de door de ballotagecommissie goedgekeurde aspirantleden, conform de officiële GOIWN-richtlijnen, voorgelegd aan de toen voor het eerst bijeenkomende kringvergaderingen. Sindsdien kwamen er ook suggesties voor nieuwe leden uit de kringen, die dan door de ballotagecommissie in behandeling werden genomen.²⁷⁶ In deze eerste fase van de ballotage werden, voor zover bekend, slechts twee aspiranten afgewezen.²⁷⁷ Maar ook toen de kringen gingen meespreken werd vastgehouden aan de gewoonte dat een aspirantlid door een van de kernleden werd voorgesteld. Van de 109 gevallen waarin een lid een aspirantlid voordroeg, gebeurde dat 86 keer door een van de dertien kernleden. Wel nam het aantal voordrachten door twee leden in de loop van januari snel toe.²⁷⁸

Dit voordrachtsysteem volgde, voorzover valt na te gaan, meestal de persoonlijke contactlijnen zoals die in de illegaliteit hadden bestaan. Zo werden personen uit de LO meestal door een LO-er voorgesteld en KP-ers door een KP-man. Pas toen de directe kennissen uit het illegale circuit van de kernleden aangenomen waren, ging men er vanaf begin januari toe over ook de medewerkers van die kennissen te balloteren. Zo was mr.

²⁷⁰ In Rapport ROA-BC wordt daarvan geen melding gemaakt. In -ABC-Nijmegen bevinden zij zich niet.

²⁷¹ Zo kwam drs. Wim van Kempen in Duitsland om Olga Revermann, T. Spijksstra, dr. D. van Vugt en mej. R. van Alebeek konden pas na hun bevrijding uit Duitse concentratiekampen naar huis terugkeren. Dr. J. Moormann en zijn dochter Riet, P. Berkelaar, G.A. Smals, mej. C. Herckenrath, P. Oosterlee en mr. G. baron van Hardenbroek werden in noordelijk Nederland bevrijd.

²⁷² Ledenlijst ROA, 7 d (eind november 1944), -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 5.

²⁷³ GOIWN-afdeling Nijmegen, ledenlijst, d d 17 november 1944, -ibidem

²⁷⁴ GOIWN-afdeling Nijmegen, ledenlijst, d.d. 28 december 1944, -GA-Nijmegen, Collectie Oorlogsdocumentatie, nr. 6571.

²⁷⁵ GOIWN-district Nijmegen, ledenlijst in vier kringen, z.d. (eind januari 1945), -ABC-Nijmegen, map 1

²⁷⁶ Rapport ROA-BC, p. 18-19. Notulen GOIWN-kring III, d.d. 13 januari 1945, punt 13, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6

²⁷⁷ Rapport ROA-BC, p. 19.

²⁷⁸ Rapport ROA-BC. In 45 gevallen werd niet expliciet vermeld wie een aspirantlid voordroeg. Dat er bij de overblijvende gevallen meer voordrachten waren dan aspirantleden, was een gevolg van het feit dat 23 aspirantleden door twee leden werden voorgedragen.

G.A. Jansen op de Haar van de GDN begin januari als lid nummer 101 door kernlid ir. Janssen van de KP voorgedragen en aangenomen. Nog diezelfde maand stelde Op de Haar zelf met succes vier van zijn medewerkers uit het kennelijk nogal geïsoleerde inlichtingenwerk kandidaat.²⁷⁹ Maar onder de eerste ballotagecommissie ging het zwaankleef-aan-effect van de voordrachten niet verder dan bekenden van bekenden van de kernleden.²⁸⁰

Uit de aantallen voordrachten per kernlid blijkt enerzijds de grote uitgebreidheid van het LO-complex en zijn overheersende positie in de Nijmeegse GOIWN en anderzijds een nogal uiteenlopend aandeel van de diverse kernleden in die voordrachten.²⁸¹ Enkele niet-kernleden droegen zelfs vaker aspirantleden voor dan enige kernleden. Dat waren de paters A. Timmers S.J. en M. baron van Hövell tot Westerflieër S.J. en genoemde Jansen op de Haar.²⁸² Een en ander lijkt er op te wijzen dat behalve het aantal illegale contacten ook persoonlijke aard en aanzien een rol speelden bij het al dan niet voordragen van aspirantleden. Het ene (kern)lid was daarin actiever en gemakkelijker dan een ander. De verantwoordelijkheid die men zo ten overstaan van de overige leden op zich nam, lijkt daarbij van groot belang te zijn geweest.

Na de opstelling van een ledenlijst van alle door haar aangenomen leden stopte de eerste ballotagecommissie in de loop van februari 1945 met haar werk.²⁸³ Enige weken later trad een tweede ballotagecommissie aan. Dat was het resultaat van een besluit van de inmiddels totstandgekomen afdelingsraad. De afgevaardigden van de vier kringen in die afdelingsraad vervingen de eerste uit kernleden bestaande ballotagecommissie door een nieuwe met gekozen leden. Dat waren voorzitter H. Versaen, secretaris H.C. Fraaij en het lid N. van der Pool, alle drie zelf aangenomen door de kernleden en afkomstig uit respectievelijk LO, politieverzet en Nationaal Comité.²⁸⁴

Uit het verslag dat deze tweede ballotagecommissie in september 1945 samenstelde over haar werkzaamheden gedurende het voorbije halve jaar²⁸⁵ en uit de ballotage-bescheiden die zij naliet²⁸⁶ blijkt het volgende. De ballotage van de 126 door de eerste commissie aangenomen leden werd niet herhaald of getoetst. De procedureel afwijkende ballotage door de eerste commissie was door de instemming van de kringen gesanctioneerd. Het resultaat ervan werd blijkbaar als geldig en definitief beschouwd en zonder meer aanvaard. Maar bij de ballotage van nieuwe aspirantleden ging de tweede commissie, althans in principe, te werk volgens de voorschriften in het Huishoudelijk Reglement van de GOIWN. De belangrijkste formele verandering was dat aspiranten voortaan een door twee leden getekend aanmeldingsformulier moesten invullen.

²⁷⁹ Rapport ROA-BC, nrs. 101, 110 (K. Doyle), 111 (H.J. Lombaers), 112 (A.J. Berkvens) en 136 (W. Keers).

²⁸⁰ We vonden maar één verdergaande voordracht, zie Rapport ROA-BC, nr. 127.

²⁸¹ Aantallen voordrachten per kernlid: Achterbergh (LO-financiering) 7, Beermann (LO, *Christofoor*) 12, Van Burken (LO, OD) 8, Companjen (KP) 2, Custers (LO) 3, Dijkster (LO) 15, J. v. Groenestijn (LO, OD) 18, mej Peters (LO) 10, Poelen (LO) 0, ir. Janssen (KP) 4, P. Kuin (LO) 4, G. van Swaaij (LO) 2. Aldus Rapport ROA-BC, passim.

²⁸² Timmers en Jansen op de Haar droegen met succes elk vier aspirantleden voor: Van Hövell drie.

²⁸³ Rapport ROA-BC doet opgave van de 141 tot en met 20 januari aangenomen leden. GOIWN-district Nijmegen, ledenlijst in vier kringen (126 leden), 2 d (eind januari 1945), -ABC-Nijmegen, map 1. Het verschil zit hem in de nog niet uit Duitsland of bezet-Nederland teruggekeerden.

²⁸⁴ Aldus Rapport ROA-BC, resp. nummers 120, 75 en 31.

²⁸⁵ Verslag van de werkzaamheden van de Ballotagecommissie der GOIWN, afdeling Nijmegen over het tijdvak van medio Maart tot medio September 1945, d.d. 10 september 1945, -ABC-Nijmegen, map 1, tevens -GA-Nijmegen, Collectie Oorlogsdocumentatie, nr. 6481 (Collectie Van der Pool), hierna geciteerd als: **Verslag BC-Nijmegen II**.

²⁸⁶ -ABC-Nijmegen, mappen 1, 2 en 3.

Gedurende haar zittingsperiode nam de tweede commissie 54 nieuwe leden aan en wees zij er veertien af, twee van hen gingen tegen die negatieve beslissing in beroep. Negen gevallen waren nog in behandeling toen zij in september 1945 weer aftrad. Ondanks het gebruik van de voorgeschreven formulieren voor de aanmelding van aspirant-leden, werkte deze tweede commissie ronduit slordig. Bij 28 van de 54 aangenomen nieuwe leden, ongeveer de helft dus, hield zij zich niet aan het formele procedure-voorschrift dat de kandidatuur van een aspirantlid door de handtekeningen van twee leden ondersteund moest worden.²⁸⁷

Daarmee is nog niet gezegd dat die 28 geen van allen bonafide oud-illegale werkers waren. Zij hadden weliswaar een ongeldig aanmeldingsformulier ingeleverd (zonder handtekeningen, met maar één handtekening van een lid of met handtekeningen van aspirant-leden), maar het was de commissie die hen in het overgrote deel van de gevallen zonder nader onderzoek of verhoor op eigen gezag toeliet.²⁸⁸ Zo schond zij niet alleen het ballotagereglement, maar ondergroef zij ook haar gezag en daarmee de geloofwaardigheid van de hele ballotage.

Bij de veertien afgewezenen en de 26 reglementair aangenomen leden had de commissie blijkens de aantallen geldige handtekeningen, verklaringen van derden en verhoren, wel grondig gewerkt.²⁸⁹ Van de veertien gedeballoteerden hadden er zeven weliswaar twee geldige handtekeningen kunnen tonen, maar in hun geval was na verder onderzoek tot afwijzing besloten. Dat andere aspiranten zonder geldige aanmelding en zonder nader onderzoek wel aangenomen werden, moet de indruk van willekeur bij het aannemingsbeleid van de commissie hebben versterkt.

De reden die de commissie voor haar afwijzende beslissing gaf was meestal dat de "omvang" of de duur van het illegale werk "niet voldoende" was. In drie van de twaalf gedocumenteerde gevallen werd daarnaast niet voldaan aan een van de eisen van "goed Nederlanderschap". Eén aspirant had van zijn illegale werk geprofiteerd, een was bij een nationaal-socialistische organisatie aangesloten geweest en een had vrijwillig in Duitsland gewerkt.²⁹⁰ Een latere ballotagecommissie, die het werk van de tweede in 1946 nog eens kritisch onderzocht, ontdekte onder de 28 niet volgens de reglementen aangenomen leden nog twee van dat soort gevallen: een sympathiserend lid van de NSB en een zwarthandelaar. Beiden werden geschorst en na afloop van het onderzoek geroyeerd.²⁹¹

Als we kijken hoe het systeem van ondersteuning bij de aanmeldingen onder de tweede ballotagecommissie heeft gewerkt voorzover het de geldige handtekeningen betrof, dan blijkt dat de kwantitatieve rol van de dertien oorspronkelijke kernleden sterk was afgenomen. Slechts zeven van hen ondertekenden samen zestien keer een aanmeldings-

²⁸⁷ *Ibidem* mappen 2 en 3. Zie ook de gerechtvaardigde kritiek op de werkwijze van de tweede ballotagecommissie in het rapport 'Bemerkingen betreffende de ballotage van de leden der GOIWN' (Nijmegen), d d (cind 1945), 4 bladzijden -ABC-Nijmegen, map 1.

²⁸⁸ Dat geldt in principe voor al die 28 aspirantleden en in het bijzonder voor de vier gevallen waarin de leden van de ballotagecommissie alleen op grond van een geldige handtekening van een van hen tot toelating besloten en voor de vijf gevallen die zonder enige handtekening werden toegelaten. Bij deze 28 niet reglementair aangenomen leden was door de commissie in totaal slechts driemaal een verhoor afgenomen en slechts zesmaal een verklaring van derden ingewonnen -ABC-Nijmegen mappen 2 en 3.

²⁸⁹ Bij de 26 reglementair geballoteerden was in 23 gevallen sprake van een of meer verklaringen van derden en in vijf gevallen van een verhoor van de betrokkene. Van de veertien afgewezenen ontbraken in map 3 de dossiers van de beroepsgevallen. Van de overige twaalf werden er in elk geval vier verhoord door de commissie.

²⁹⁰ Verslag BC-Nijmegen II, p. 2-3.

²⁹¹ ABC-Nijmegen, map 3. Verslag BC-Nijmegen II, nrs. 10 en 47. Notulen BC-GOIWN afdeling Nijmegen, d d 14 januari 1947, -ABC-Nijmegen, map 1.

formulier. Van 93% van de voordrachten onder de eerste ballotagecommissie was hun aandeel onder de tweede ballotagecommissie gedaald tot ongeveer 21%. Zes kernleden bemoeiden zich helemaal niet meer met de ballotage en de overigen ondertekenden maar af en toe een aanmeldingsformulier van een aspirantlid. Bijna alle voordrachten waren in de tweede fase afkomstig van de leden van de tweede en derde graad die vóór 1 februari door de ballotagecommissie van kernleden (eerste graad) waren aangenomen.

De ballotage door de tweede commissie was, zoals we zagen, onzorgvuldig. Ze liet 28 aspiranten als lid toe, die niet aan de formele vereisten van ondersteuning door al aangenomen leden voldeden. Dat roept twee vragen op. Ten eerste waarom er na half maart 1945 zoveel onvoldoende gesteunde aanmeldingsformulieren binnenkwamen en vervolgens waarom de tweede ballotagecommissie die aspiranten dan toch toeliet.

Wat betreft die eerste vraag valt op dat van de 26 door de tweede commissie reglementair correct aangenomen leden er elf tenminste één handtekening van een kernlid konden laten zien. Bij de 28 niet correct geballoteerden gold dat maar voor drie personen. Een voordracht door een kernlid kwam ten tijde van de tweede commissie weliswaar veel minder vaak voor, maar bood blijkbaar nog steeds een grotere garantie voor een succesvolle ballotage dan een voordracht door leden van de tweede of derde graad. De illegale kennissenkring van de kernleden raakte kennelijk uitgeput. De aspiranten die zij nog voordroegen waren veelal voormalige illegale medewerkers die pas kort daarvoor vrij waren gekomen. Deze laatkomers bemachtigden zonder veel problemen de vereiste handtekeningen en werden vlot als lid toegelaten.

Bij de overige laatkomers die zich zonder voldoende ondersteuning van aangenomen leden aanmeldden, lag de zaak anders. Voorzover zij al geldige handtekeningen wisten te presenteren, waren deze veelal afkomstig van leden van de tweede (zelf geballoteerd door kernleden), derde en vierde graad en niet zelden ook van GOIWN-leden van buiten Nijmegen.

Dit bevestigt het vermoeden dat de tweede ballotagecommissie veel meer dan de eerste te maken kreeg met grensgevallen: de medewerkers van medewerkers. Of deze nog wel voldeden aan de voorwaarden waaraan een illegaal werker volgens de Grondwet van de GOIWN moest voldoen, was ook moeilijker na te gaan. Blijkens de vele aanmeldingen met maar één handtekening of met handtekeningen van nog niet aangenomen leden, aspiranten zoals zij zelf, ging het in deze tweede fase vaak om personen die zich aan de uiteinden van de illegale netwerken hadden bevonden.

Hoewel de tweede commissie al medio maart in functie was getreden, hield zij pas op 15 april haar eerste vergadering. Waarschijnlijk had zij gewacht op de definitieve versie voor het Zuiden van Grondwet en Huishoudelijk Reglement, deze kwamen immers pas begin april beschikbaar. Sindsdien vergaderde zij vrijwel wekelijks, in totaal zestien keer in de periode tot begin september.²⁹²

De dateringen van de aanmeldingsformulieren en van de ballotagerapporten laten zien dat de meeste nieuwe aspirantleden zich pas na half april aanmeldden en pas na 1 juni werden toegelaten.²⁹³ Dat lijkt er op te wijzen dat juist het aantreden van de nieuwe ballotagecommissie en de mogelijkheid om zich in Nijmegen voor het eerst zelf als aspirantlid op te geven, een aantal personen dat niet aan de formele eisen voldeed, ertoe hebben verleid om zich desondanks aan te melden. Zij waren onder de eerste commissie niet door de kernleden aangezocht en velen van hen hadden kennelijk de hoop of zelfs

²⁹² Notulen van de ballotagecommissie der GOIWN, afdeling Nijmegen, nrs. 1 (15 april 1945) tot en met 16 (5 september 1945), ABC-Nijmegen, map 1.

²⁹³ -ABC-Nijmegen, mappen 2 en 3.

het vertrouwen dat de nieuwe commissie hun aanmelding positief zou beoordelen. In enkele gevallen is bekend dat leden van die commissie personen overhaalden om zich als aspirantlid aan te melden en hun al bij voorbaat toezeggingen deden.²⁹⁴

Er zijn verschillende redenen waarom deze commissie naast veertig correcte ballotages (26 toegelaten en veertien afgewezen) op eigen gezag 28 personen als lid toeliet. In bepaalde gevallen diende dat om oud-illegale werkers die daar zelf niet zo op uit waren, toch lid te maken. Ook de afwezigheid of het gebrek aan belangstelling van de oorspronkelijke kernleden en vroege leden in deze fase speelde daarbij een rol. In een aantal gevallen waren zij onbereikbaar of antwoordden ze niet op verzoeken om een verklaring.²⁹⁵ Veel kernleden en vroege leden werden juist in deze maanden door acute werkzaamheden (al dan niet in dienst van MG of NBS) in beslag genomen, die vaak met de bevrijding van de rest van het land samenhingen. De ballotagecommissie wachtte dan hun verklaringen niet langer af, maar nam de aspiranten toch aan. Uit de kringen zou immers ook nog bezwaar gemaakt kunnen worden tegen de door de commissie goedgekeurde kandidaten.

Maar de controle door de gewone leden in de kringen stelde in de praktijk waarschijnlijk niet veel voor. Voorzover bekend werden er in deze fase tegen de 28 onreglementair aangenomen leden geen bezwaren ingediend. De gewone leden wisten ook niet hoe de commissie bij de ballotage te werk was gegaan en de onderlinge kennis van elkaars illegale activiteiten was blijkbaar gering.

Behalve door de afwezigheid van veel vroege leden en door het uitblijven van bezwaren kan de commissie ook door de immers gesanctioneerde werkwijze van de eerste ballotagecommissie gestimuleerd zijn om aspiranten die tenminste één geldige handtekening konden laten zien, maar het voordeel van de twijfel te gunnen. Zeker is dat de normen van de commissie zo op den duur sterk afgleden. Had men eenmaal in een dubieus geval positief beslist, dan droeg zo'n nieuwbakken lid niet zelden weer anderen voor, enzovoort.²⁹⁶ Het ontbrak de leden van de tweede ballotagecommissie kennelijk aan voldoende kennis van de plaatselijke oud-illegaliteit om een ballotage op eigen gezag naar het model van de eerste commissie binnen de perken te houden.

Toen veel kern- en vroege leden na afloop van hun werkzaamheden in het Noorden in de herfst van 1945 weer naar Nijmegen terugkeerden, eisten zij al snel herballotage van de 28 door de tweede commissie onreglementair aangenomen leden.²⁹⁷ Of het daartoe nog gekomen is, weten we niet. In de GOIWN-afdeling Nijmegen kwam sindsdien een proces van ontbinding op gang. Onder de nog geïnteresseerde leden ontstond een langdurige, onverkwikkelijke machtsstrijd, waarin scherpe persoonlijke tegenstellingen een hoofdrol gingen spelen. Ook de resterende kernleden raakten daarin verstrikt doordat zij verdeeld waren over de vraag of en, zo ja, wie er opnieuw geballoteerd moesten worden. De hele affaire kwam tot een climax toen begin 1947 een nieuwe ballotagecommissie van kernleden en leden van de tweede graad de vroegere voorzitter van de tweede ballotagecommissie royeerde.²⁹⁸ Een jaar later royeerde het bestuur van de afdeling, waarin ook

²⁹⁴ Het betreft twee personen die in Verslag BC-Nijmegen II vermeld staan onder de nummers 48 en 52. Zie hun dossiers in -ABC-Nijmegen, map 2; Verslag van het interview met L. Heinsman.

²⁹⁵ -ABC-Nijmegen, map 2, diverse dossiers; zie ook map 3, nummer 2.

²⁹⁶ Verslag BC-Nijmegen II, p. 1-2. Van de daarin genoemde en genummerde nieuwe leden droeg nr. 24 nr. 41 voor en droegen de nrs. 17 en 23 samen nr. 35 voor; aldus -ABC-Nijmegen, map 2.

²⁹⁷ Bemerkingen betreffende de ballotage van de leden der GOIWN (Nijmegen), z.d. (eind 1945), -ibidem, map 1.

²⁹⁸ Notulen BC-GOIWN-Nijmegen, d.d. 7 januari 1947, -ABC-Nijmegen, map 1.

kernleden zaten, de leden van die nieuwe ballotagecommissie²⁹⁹ en dat betekende het einde van de GOIWN in Nijmegen.

3.3.3 Kenmerken van het ledenbestand in Breda

Het grotendeels bewaard gebleven archief van de ballotagecommissie van de afdeling Breda der GOIWN bevat behalve enige correspondentie een serie ledenlijsten en ruim 300 persoonsdossiers.³⁰⁰ Dit materiaal stelt ons in staat om de samenstelling van het Bredase ledenbestand te analyseren. Ter verduidelijking van de vele cijfermatige uitkomsten in deze paragraaf is enige informatie over de gevolgde werkwijze gewenst.³⁰¹

De dossiers leverden over 337 personen steeds een twintigtal gegevens. De ledenlijsten uit de diverse stadia voegden daaraan nog enkele gegevens toe. Deze betroffen echter maar een deel van die 337 personen en bovendien ongeveer vijftig personen daarbuiten. Om de representativiteit van de Bredase GOIWN te kunnen beoordelen, verzamelden we daarnaast uit andere bronnen de beschikbare gegevens over personen uit Breda en omgeving die buiten de GOIWN gebleven waren, maar wel een rol in de illegaliteit hadden gespeeld. Alles bijeen ontstond zo een bestand van 438 personen over wie een uiteenlopend aantal gegevens bekend was. Vanwege het grote aantal personen en de talrijke per geval geregistreerde feiten werd besloten tot gecodeerde invoer en statistische bewerking met behulp van de computer.³⁰² De resultaten van de diverse tellingen en berekeningen nemen we hierna veelal zonder bronvermelding op.³⁰³ Alleen als deze gebaseerd zijn op gegevens van buiten het ballotage-archief zullen de betreffende vindplaatsen nader worden aangeduid.

Zoals we in paragraaf 3.2.6. al vermeldde, kwam de organisatie van de GOIWN in het district Breda pas in de loop van januari en februari 1945 goed op gang. Een van de vier afdelingen waaruit het district was samengesteld, omvatte de gemeenten Breda, Beek en Teteringen; samen vormden zij de afdeling Breda.³⁰⁴ In december installeerde het voorlopige bestuur van de afdeling onder leiding van Van der Hooft een commissie die de aspirant-leden van de elf te vormen kringen zou balloteren. Deze ballotagecommissie bestond uit J.J. van Rij (OD), J.A.M. Vermeij (katholieke duikorganisatie, LO en OD) en

²⁹⁹ Brief GOIWN-afdeling Nijmegen aan de leden, d.d. 20 januari 1948, -GA-Nijmegen. Collectie Oorlogsdocumentatie nr. 6481 (Collectie Van der Pool).

³⁰⁰ Archief van de ballotagecommissie van de GOIWN-afdeling Breda, -Bezit Wijnen; hierna afgekort als **ABC-Breda**. Dit archief is vele jaren bewaard door J.J. Bracco Gartner te Breda en staat thans onder beheer van P.A. Wijnen te Oosterhout.

³⁰¹ Voor de benadering van deze kwantitatieve analyse heeft het artikel van J. Sainclivier ('Sociologie de la Résistance. Quelques aspects méthodologiques et leur application en Ile-et-Villaine', *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale* 30(1980), nr. 117, 33-74) over de samenstelling van de illegaliteit in een Frans departement in diverse opzichten (bronnen, categorieën van illegaal werk en maatschappelijke activiteiten en kenmerken) als voorbeeld gediend.

³⁰² De statistische bewerking vond plaats met behulp van het programma SAS (Statistical Analysis System) Dr. J.L.H. Hartmann zijn we zeer erkentelijk voor het ontwerpen van een invoerprogramma. De omslachtige invoer van de massa gegevens kon daardoor efficiënter geschieden. Het gehanteerde codeersysteem vindt men in Bijlage IV en een van de talrijke bij de analyse gehanteerde kruistabellen in Bijlage V.

³⁰³ Uit een oogpunt van historische bewijsvoering zou het gewenst zijn geweest naast het codeersysteem ook het volledige bestand als bijlage op te nemen. Vanwege de grote omvang is daarvan afgezien. Het bestand is in het bezit van de auteur.

³⁰⁴ Inclusief de sinds 1942 geannexeerde delen van Ginneken, Prinsenbeek en Teteringen, aldus: Lijst van secties, met nauwkeurige omschrijving van hun grenzen, behorende tot den sectieraad Breda, -ABC-Breda. "Sectie" en "sectieraad" waren de aanvankelijk in Breda gebruikte termen voor kring en afdelingsraad. Vanwege de overzichtelijkheid hanteren wij ook voor Breda de officiële GOIWN-benamingen.

A.J. Puijenbroek (LO).³⁰⁵ Alle drie waren zij vertrouwensman van hun kring. Vermeij fungeerde tot de zomer van 1945 als secretaris. Daarna werd zijn plaats ingenomen door H.J.M. van den Brûle (pilotenhulp, OD).³⁰⁶ Deze commissie functioneerde van januari 1945 tot het einde van dat jaar. Tot die periode zal de hiernavolgende analyse van de ballotage-gegevens beperkt zijn.

De commissie kreeg tot taak om alle zich aanmeldende aspirantleden en ook de kernleden op de door de centrale GOIWN voorgeschreven wijze te beoordelen. Op grond van de 337 bewaard gebleven aanmeldingsformulieren kan het verloop van het aantal aanmeldingen worden gereconstrueerd. Na de eerste zeven aanmeldingen in december kwam in januari een grote golf van 110 aanmeldingsformulieren binnen. Tot april arriveerden er nog eens 51. In april, mei en juni volgden er nog 100, waaronder vele van personen die pas bevrijd waren. Van juli tot en met eind 1945 druppelden er nog 23 formulieren binnen. De 46 ongedateerde aanmeldingen meegerekend, waren er in totaal 337 aanvragen te behandelen.³⁰⁷ Maar uit een vergelijking van de individuele aanmeldingen met de ledenlijsten³⁰⁸ blijkt dat er nog 52 niet gedocumenteerde aanmeldingen hebben plaatsgevonden. Het totaal van degenen die zich tot eind 1945 als aspirantlid opgaven bedraagt dus 389 personen.

Van deze kleine 400 aspiranten werden er door de commissie uiteindelijk 229 (59%) als lid toegelaten en twintig (5%) afgewezen. Niet minder dan 140 gevallen (36%) werden blijkens de ballotagerapporten en ledenlijsten niet afgehandeld, althans niet in de hier bestudeerde periode.³⁰⁹

Dat grote aantal niet afgehandelde gevallen hing onder andere samen met problemen die zich al bij het begin van het ballotageproces voordeden. Toen, met name in januari, hadden zich grote aantallen aspiranten gelijktijdig aangemeld, terwijl er pas enkele leden aangenomen waren. De meeste aspiranten hadden hun formulieren laten tekenen door oud-illegale werkers, die echter zelf nog niet geballoteerd waren. De commissie maakte daar in het algemeen geen problemen over, als de ondertekenaars maar eenmaal officieel lid waren dan beschouwde ze ook hun eerder geplaatste handtekeningen ter ondersteuning van aspirantleden als geldig en kon ook de aanneming van de laatste doorgang vinden. Het begrip 'geldige handtekening' betekende dus niet meer per se 'de handtekening van een aangenomen lid', maar werd verruimd tot 'de handtekening van een lid of van iemand die in de toekomst lid zou worden'. In de praktijk leidde dat echter tot een opzichthoping van voorlopig niet af te handelen aanvragen, eerst moesten immers de ondertekenaars zelf als lid worden aangenomen. Wanneer zo'n ondersteuner niet als lid werd aangenomen, liet de commissie de lidmaatschapsaanvragen die op zijn handtekening waren gebaseerd, verder onbehandeld.

³⁰⁵ Organisatorische indeling district Breda, 7 d., Notulen sectieraad-Breda, d d 14 februari 1945, punt 30 beide in -AGD-Breda

³⁰⁶ Gestencild schrijven van H.J.M. van den Brûle, secretaris van de ballotagecommissie, september 1945, -ABC Breda

³⁰⁷ -ABC-Breda

³⁰⁸ Niet ingedeelde lijst geballoteerde leden GOIWN (afdeling Breda) 7 d (van voor maart 1945). Deze bevat de namen en adressen van 157 leden en somit 46 aspirantleden op Ledenlijsten van de secties 6 en 9 van de afdeling Breda der GOIWN, resp d d 31 en 30 maart 1945, beide in -ABC Breda. Ledenlijsten van 11 secties van de GOIWN afdeling-Breda, 2 d (van tussen maart en september 1945), met in totaal 158 leden, -ibidem en -Stichting 1940-1945 Bureau Eindhoven, map Documentatie Noord Brabant

³⁰⁹ Van de 229 aangenomen leden is het lidmaatschap in 199 gevallen te baseren op een of meer van de ledenlijsten. Van 30 personen bleek het lidmaatschap slechts uit de conclusie in de ballotagerapporten. De 20 gedeballoteerden worden behalve in de ballotagerapporten nog eens opgesomd in een ongedateerde lijst, -ABC-Breda

Het aantal 'geldige handtekeningen' in de nieuwe betekenis (d.w.z. van personen die ooit in 1945 lid werden) was groot: 489 handtekeningen afkomstig van 118 van de 229 leden. Ruim de helft van de leden ondersteunde dus een aspirantlid bij zijn lidmaatschapsaanvraag. Het kader van de kringen en de afdeling was daarin het meest actief. Zo namen tien van hen 200 van de geldige handtekeningen voor hun rekening; ongeveer de helft daarvan was afkomstig van de plaatselijke voormannen Van der Hooft en Puijbroek.³¹⁰

Om de invloed van die 'geldige handtekeningen' bij de ballotage te traceren is het nodig vast te stellen hoeveel personen uit elke categorie over twee geldige handtekeningen beschikten. Van de twintig afgewezen aspiranten waren dat er slechts drie, van de 140 niet afgehandelde aangemelde kandidaten 86 en van de 229 wel aangenomen aspiranten 201. Er was dus in het ballotagebeleid globaal gezien weliswaar sprake van een duidelijke correlatie tussen het voldoen aan deze (aangepaste) formele eis en de einduitslag, maar geheel consequent werd aan die voorwaarde niet de hand gehouden. Van veertien leden (6%) staat immers vast dat zij zonder de twee vereiste geldige handtekeningen werden aangenomen.³¹¹

Maar liefst 86 van de 140 niet afgewezen maar ook niet aangenomen aspiranten hadden zich wel op geldige wijze aangemeld, maar hadden geen uitsluitsel gekregen. In hun geval speelden kennelijk inhoudelijke redenen een grote rol. Dat blijkt veelal niet uit de ballotagerapporten, maar wordt wel enigszins duidelijk uit wat deze aspiranten op hun aanmeldingsformulier over hun illegale werk invulden. Tot die 140 niet afgehandelde gevallen behoorden namelijk negen van de 27 personen die zich op de eerste plaats als OD-lid presenteerden en bijna alle personen (29 van de 34) die als hun belangrijkste illegale bezigheid hun bijdrage aan de 'bevrijdingsillegaliteit', te weten hun functioneren in de groepen D68, Geuzenvendel of het BS-driehoeksverband noemden. Zelfs dit geringe aantal personen uit de zeer omvangrijke bevrijdingsillegaliteit, dat zich voor het lidmaatschap van de GOIWN aanmeldde, werd dus weliswaar niet afgewezen – dat lot trof slechts één persoon –, maar werd in de praktijk toch vrijwel in zijn geheel buiten de GOIWN gehouden. De vier wel toegelatenen konden behalve op hun werk in de bevrijdingsillegaliteit wijzen op eerder en naar de maatstaven van de GOIWN 'echt' illegaal werk in LO, KP of OD.

Alvorens nader in te gaan op de samenstelling van het ledenbestand van de Bredase GOIWN-afdeling moet eerst geprobeerd worden de vraag te beantwoorden hoe representatief die afdeling was voor de vroegere Bredase illegaliteit. Daarbij beperken we ons als voorheen tot het jaar 1945, de periode dus waarin de eerste ballotagecommissie werkzaam was. Volgens Van der Hooft, de plaatselijke en regionale voorman van LO/LKP en GOIWN, waren vrijwel alle Bredase oud-illegalen die de bezetting hadden overleefd toen in de Gemeenschap opgenomen.³¹² Gezien het grote aantal van 389 aanmeldingen en 489 geldige handtekeningen moet het enthousiasme om tot de GOIWN toe te treden in de eerste helft van 1945 inderdaad heel groot zijn geweest. Ook de hiervoor gesignaleerde snelle afname van het aantal aanmeldingen na juni 1945 kan erop wijzen dat de meeste geïnteresseerde oud-illegalen zich tegen die tijd al voor de GOIWN hadden aangemeld.

³¹⁰ De meeste handtekeningen leverden achtereenvolgens Van der Hooft (52), Puijbroek (38), H. van den Brûle (16), J.J. van Rij en H.J. Smith (elk 15), E. Hasker (14), M.B. Dommisse, G.H. Verdaasdonk en E. Sprangers (elk 13) en D.W. van Ouwervek sr. (12).

³¹¹ Over de vijftien resterende leden waren geen gegevens beschikbaar in het archief van de Bredase ballotagecommissie.

³¹² Verslag interview met Van der Hooft p. 3.

Maar die cijfers maken tevens duidelijk dat er om Van der Hoofts uitspraak te toetsen in wezen twee vragen beantwoord moeten worden, namelijk hoeveel oud-illegalen er buiten de GOIWN bleven en of alle aangenomen leden wel illegaal werker waren geweest.

In antwoord op die laatste vraag kunnen we concluderen dat de overgrote meerderheid van de 229 leden in elk geval conform het voorschrift van de twee verplichte handtekeningen van al aangenomen GOIWN-leden werd geballoteerd. Over de inhoudelijke normen die bij de ballotage werden gehanteerd, geven de ballotagedossiers echter slechts in weinige gevallen zoveel informatie, dat we kunnen nagaan of een aspirant terecht of ten onrechte werd aangenomen of afgewezen. Zo wijst het gegeven dat de 29 kandidaten die zich alleen op een rol in de bevrijdingsillegaliteit konden beroepen, geen van allen door de ballotagecommissie als lid werden toegelaten, erop dat de ballotage inderdaad volgens de door de GOIWN opgestelde voorwaarden plaatsvond. Ook het feit dat maar liefst 160 aspiranten (41%) niet als lid werden toegelaten, pleit voor de conclusie dat de 229 wel aangenomenen “gedurende geruime tijd of in belangrijke mate” illegaal werk hadden verricht. Velen van die 160 (twintig afgewezenen en 140 niet afgehandelde gevallen) behoorden kennelijk tot het “behulpzaam publiek”, waarop de illegaliteit herhaaldelijk een beroep had gedaan.³¹³

Op de vraag of alle oud-illegalen zich bij de GOIWN aansloten, is een pertinent antwoord mogelijk. In de schaarse bronnen over de Bredase illegaliteit hebben wij namelijk nauwelijks namen van personen aangetroffen die een serieuze rol in het Bredase verzet hadden gespeeld, maar zich niet voor het lidmaatschap van de GOIWN aanmeldden.³¹⁴ De bronnen blijken de uitspraak van Van der Hooft dus in zoverre te bevestigen dat in elk geval alle kopstukken en al hun directe en regelmatige medewerkers uit de illegaliteit lid werden van de GOIWN. Ook staat wel vast dat de incidentele helpers en de mensen van het laatste uur uit de Gemeenschap werden geweerd.

Over de toelating van de groep daartussen – de talrijke personen die net wat minder vaak of in wat mindere mate illegaal werk hadden verricht en lid werden op gezag van de meest actieve illegale werkers³¹⁵ – valt bij gebrek aan andere bronnen geen gefundeerd

³¹³ Vgl. Klumper, *Sociale verdediging*, 56.

³¹⁴ In de beperkte literatuur over de illegaliteit in Breda (Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, J.M. Somer, *Man in oorlog. De Dagboeken van majoor dr. J.M. Somer, hoofd Bureau Inlichtingen. 13 maart 1942 - 22 september 1943* (Baarn 1981), J.M. Somer, *Zij sprongen in de nacht. De Nederlandse Inlichtingendienst te Londen in de jaren 1943-1945* (Assen, 1950), Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*) en in de archieven (-ABC-Breda, -RIOD, Collectie I.O.-I.K.P., -ABS en -ATGR) troffen we de namen van slechts 48 andere personen aan die wat met de Bredase illegaliteit uitstaande hebben gehad, maar die zich niet aanmeldden voor de GOIWN. In 30 van die gevallen bestaat sterke twijfel of er wel van serieus en regelmatig illegaal werk sprake was. Die twijfel vloeit voort uit het dubieuze verzetskarakter van de betreffende groep (D68, Geuzenvendel, OD), de eenmaligheid van de vermelding (bijv. als leverancier van een handtekening in -ABC-Breda) en soms ook de aard ervan. Zo gaven twaalf personen, die in de zomer van 1945 kandidaat waren voor het kiescollege van de Tijdelijke Gemeenteraad, op dat zij enige vorm van illegaal werk hadden verricht, die we echter nergens bevestigd vinden. Van de resterende achttien konden we in drie gevallen niet verifiëren of de betrokkenen toen nog in leven waren en in vier gevallen niet of zij (nog) wel in Breda woonden. In vijf gevallen ging het om personen die in Breda illegaal werk hadden verricht maar in de onderzochte periode aantoonbaar en langdurig buiten Breda vertoefden. Al met al troffen we slechts meermalen de namen van zes personen aan die illegaal werk hadden verricht en toender tijd in Breda woonden zonder zich voor het lidmaatschap van de GOIWN aan te melden. Deze personen waren: D.J.P. Bals, mevr. A. Fassaert-Antheunis, jhr. G.E. de Kock, mevr. J. van Hilten, drs. J. van der Poel jr. en mr. A.A.M. Struycken.

³¹⁵ De omvang van deze groepen – de kern, de eerste en volgende concentrische kringen van helpers – varieert natuurlijk met de criteria die men aanlegt. Maar hoe die ook luiden, elke volgende kring omvat steeds een veelvoud van het aantal personen in de aangrenzende, dicht bij de kern gelegen kring.

oordeel te geven. Toch lijkt zij in vrijwel alle gevallen wel gegrond te zijn geschied³¹⁶ De beslissing om aspirantleden wel of niet toe te laten werd immers na een onderzoek van de individuele gevallen aan de hand van algemene richtlijnen door ervaren illegale werkers genomen. Hoewel door de grote variatie aan vormen en gradaties in het illegale werk een zekere willekeur bij die afgrenzing naar buiten waarschijnlijk niet te vermijden viel, ging de GOIWN zo behalve de illegale kern in elk geval ook de eerstvolgende kring van actieve helpers in het illegale werk omvatten.

Bij hun aanmelding verschaften de aspirantleden gegevens over hun persoon. Op het aanmeldingsformulier werd onder andere gevraagd naar hun naam en adres, hun geslacht, hun burgerlijke staat, leeftijd, geboortedatum en -plaats, hun woonplaats, kerkelijke gezindte, opleiding, hun beroep in 1940 en tijdens de bezetting, naar hun beroep of maatschappelijke functie na de bevrijding, naar de aard, omvang en duur van hun illegale werk en naar de personen met wie was samengewerkt. De formulieren moesten gedateerd en gesigneerd worden door de aanvrager en voorzien zijn van de handtekeningen van twee al aangenomen, oud-illegale werkers.³¹⁷ Deze gegevens stellen ons in staat om een gedetailleerd beeld te geven van de samenstelling, de kenmerken en bezigheden van de 229 personen die de Bredase GOIWN uitmaakten. Zonodig en zo mogelijk zal dat beeld vergeleken worden met de statistische informatie die over de Bredase bevolking als geheel beschikbaar is en met de gegevens die de groep van 160 niet toegelaten aspirantleden (twintig afgewezen en 140 niet afgehandeld) over zichzelf verschaften.

De GOIWN in Breda was een mannengemeenschap. Slechts zestien van de 229 leden (7%) waren vrouwen. Van de 34 vrouwen die zich als aspirantlid hadden aangemeld, werd er één afgewezen, de overige zeventien kregen geen uitsluitel en werden dus evenmin toegelaten. Het toelatingspercentage voor vrouwen (47%) lag bovendien aanzienlijk onder dat voor mannen (60%). Dit wijst erop dat de ballotagecommissie over de weinige vrouwelijke aspiranten strenger oordeelde. Op deze kwestie komen we in de volgende paragraaf in breder verband terug.

De leeftijd³¹⁸ van de aangenomen leden liep uiteen van 20 tot 65 jaar. Het gemiddelde bedroeg 36 jaar en de groep van 20 tot en met 39 jaar maakte tweederde van alle leden uit. Binnen die groep overheersten de dertigers, doordat van de twintigers de 30 leden tot 25 jaar in de minderheid waren. Boven de 40 jaar nam het aantal leden gestaag af. Slechts 22 leden waren ouder dan 50 jaar. De leeftijdsopbouw van de 160 niet-toegelatenen vertoonde dezelfde tendens maar was minder uitgesproken. Dat kwam doordat onder hen ook jongeren van beneden de 20 waren en doordat het aandeel van de 20- tot 25-jarigen wat groter was.

Het percentage gehuwden in beide groepen verschilde niet veel. Ongeveer tweederde was gehuwd of gehuwd geweest. Het aandeel der ongehuwden onder de vrouwen was echter bij allebei zo'n 10% groter: 41% tegen 32% bij de mannen, een verschijnsel dat rechtstreeks met de lagere gemiddelde leeftijd van de vrouwen (31 jaar) samenhangt.

Van de 229 leden gaven er 202 hun geboorteplaats op. Slechts een kwart (54) van hen was geboren en getogen Bredanaar, nog een kwart (53) was geboren in Brabant.³¹⁹ Iets meer dan de helft (107, 53%) van de Bredase GOIWN-leden was dus Brabander van

³¹⁶ Behalve op de ondersteuning door twee leden van de GOIWN, valt te wijzen op het maar zelden voorkomen van tegenstrijdige informatie op de aanmeldingsformulieren van verschillende aangenomen leden die illegaal hadden samengewerkt. De gegevens dekken elkaar in de regel en lijken daarom in het algemeen betrouwbaar als bron van informatie over verricht illegaal werk.

³¹⁷ GOIWN aanmeldingsformulier in -ABC-Breda.

³¹⁸ Aan de hand van de opgegeven geboortedatum werd de leeftijd op 31 december 1944 bepaald.

³¹⁹ De meesten in West-Brabant (41), de rest in midden-Brabant (9) en Oost-Brabant (3).

geboorte. Van de overige 95 lag de geboorteplaats van zestig in een van de aangrenzende provincies.³²⁰ De overige 35 waren geboortig uit de rest van het land (27%),³²¹ Nederlands-Indië (5) of het buitenland (3). Het kleine aandeel geboren Bredanaars (26,7%) onder de leden van de afdeling Breda van de GOIWN mag niet teveel verwondering wekken. Dat verschijnsel gold voor de hele bevolking van Breda in 1944-1945 en was een direct gevolg van de geringe omvang van de gemeente Breda vóór de annexaties van 1927 en 1942.³²² Of het aandeel van de elders geboren in de Bredase GOIWN (73,3%) groter was dan hun aandeel in de Bredase bevolking als geheel, valt bij gebrek aan gegevens niet vast te stellen.³²³

De verstrekte informatie over de kerkelijke gezindte levert het volgende beeld op. Katholiek was 65,7% van de aangenomen leden. Dat was zo'n 20% minder dan men zou verwachten op grond van de 86% die de katholieken van de hele Bredase bevolking uitmaakten. Daarentegen leverden de Nederlands-hervormden en gereformeerden elk 13,8% van de GOIWN-leden en dat was bijna het dubbele, resp. het negenvoud van hun aandelen in het totaal van de bevolking van Breda (resp. 7,8 en 1,5%). Ook de leden die opgaven bij geen enkel kerkgenootschap te zijn aangesloten (4,8%) waren oververtegenwoordigd in deze afdeling van de GOIWN, zij het maar weinig.³²⁴

De ondervertegenwoordiging der katholieken in de Bredase GOIWN strookt evenals de oververtegenwoordiging van de hervormden, gereformeerden en niet-kerkelijken met het beeld zoals dat in de literatuur over de Nederlandse georganiseerde illegaliteit wordt gegeven.³²⁵ Op grond van de Bredase gegevens kan echter nog worden vastgesteld dat de ondervertegenwoordiging der katholieken alsmede de sterke oververtegenwoordiging der gereformeerden en hervormden zich nagenoeg alleen zo geprononceerd voordeden in de grote groep die buiten Breda geboren was.³²⁶

Onder de kaderleden van de afdeling werkten deze kenmerken van het ledenbestand versterkt door. Dertig van de 229 leden oefenden enige functie in de GOIWN uit. Dat kon een bestuursfunctie zijn of het lidmaatschap van een van de commissies. Het ging daarbij veelal om functies op kring- en afdelingsniveau en slechts in enkele gevallen op districts-, provinciaal of interprovinciaal niveau. Onder deze dertig kaderleden was het

³²⁰ Bijna de helft van hen (28) was in Zuid-Holland geboren (dertien in Rotterdam), 15 in Zeeland, 9 in Gelderland en 8 in Limburg.

³²¹ Noord-Holland 8 (van wie 5 uit Amsterdam), Utrecht 7, Groningen 6, Overijssel 4 en Drenthe en Friesland elk 1.

³²² R.F. van Hoof, 'De annexatieplannen van Breda tussen 1870 en 1927' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Ed.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel III (Tilburg 1965), 87-100, aldaar 93.

³²³ Het kleinere aandeel van de elders geboren (65,4%) onder de niet aangenomen aspirantleden lijkt daarop te wijzen. Wat betreft leeftijdsopbouw, geslachtsverhouding en kerkgenootschap kwam die groep in elk geval meer met de Bredase bevolking overeen dan de groep GOIWN-leden.

³²⁴ Door 210 van de 229 aangenomen leden werd het kerkgenootschap opgegeven. 138 waren katholiek, 29 Nederlands hervormd, 29 gereformeerd, 10 zonder, 4 overige. De percentages per kerkgenootschap voor de hele Bredase bevolking zijn ontleend aan *Twaalfde algemene volkstelling 31 Mei 1947*. Serie B ('s-Gravenhage 1950-1954), Deel 5, p. 54 en luiden RK 86,1 – NH 7,8 – geref. 1,5 – zonder 3,4 – overige 1,2.

³²⁵ De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1048-1049, deze baseert zich daarbij goeddeels op het niet gepubliceerde onderzoeksverslag van Lamers, 'Mentaliteitsverschillen in ons volk'.

³²⁶ Van de 54 leden die in Breda waren geboren, noemden zich 47 RK, 2 NH, 3 gereformeerd en 1 zonder. Een lid deed geen opgave. Van de 76 leden die in de rest van Brabant, in Limburg of Zeeland waren geboren, noemden zich 56 RK, 8 NH, 7 gereformeerd, 2 zonder en deden 3 leden geen opgave. Van de 72 elders geboren noemden zich 27 RK, 18 NH, 17 gereformeerd, 7 zonder en 3 zich lid van een ander kerkgenootschap, 27 leden gaven geen geboorteplaats op en van hen noemden zich 8 RK, 1 NH, 2 gereformeerd, 1 lid van een ander kerkgenootschap en deden er 15 geen opgave van hun kerkelijke gezindte.

aantal katholieken en niet katholieken bijna in evenwicht. Van de 28 van wie de godsdienst bekend is, waren er vijftien katholiek, drie Nederlands-hervormd, niet minder dan zeven gereformeerd, een doopsgezind, een Israelitisch en een zonder kerkelijke gezindte. Evenals in het hele ledenbestand was een kwart van de kaderleden geboren Bredanaar, maar in dat geval zonder uitzondering katholiek. De overigen waren dus elders geboren en leverden alle vertegenwoordigers van andere gezindten.³⁷ Het voorkomen van zoveel niet-katholieken in het kader hing zonder twijfel samen met hun voorttrekkersrol in de organisaties van de illegaliteit en was waarschijnlijk ook een gevolg van de wens om de samenwerking tussen personen van verschillende religieuze komaf ook in de GOIWN voort te zetten. Bovendien wijst de opvallend vooraanstaande positie van de hervormden en gereformeerden onder de kaderleden erop dat de leden de GOIWN-voormannen niet zozeer steunden op grond van hun religieuze verwantschap als wel vanwege hun vertrouwen in die voormannen en de bijzondere bekwaamheden die deze in de illegaliteit hadden getoond.

Toch voerde een leidende rol in de illegaliteit lang niet altijd tot een leidinggevende functie in de GOIWN. Van de dertig kaderleden van de Bredase afdeling hadden er althans slechts vier op hun aanmeldingsformulier vermeld dat zij tijdens de bezetting leiding hadden gegeven aan illegale activiteiten. Anderzijds waren er negen personen die een of andere leidende rol in de illegaliteit opgaven, maar die in de GOIWN toch 'gewoon lid' bleven. Hoewel de aanmeldingsformulieren als bron voor informatie over illegaal leiderschap natuurlijk van subjectieve aard zijn, wijken de opgaven daarin slechts in een enkel geval af van hetgeen in andere bronnen daarover wordt vermeld. Dat een leidende illegale rol een belangrijk pre was als de betrokkene ook binnen de GOIWN ambities en capaciteiten had, blijkt uit de vooraanstaande illegale en ex-illegale positie van Van der Hooft. Als leider van de omvangrijke LO/LKP in Breda en omgeving werd hij als vanzelf ook voorzitter van de GOIWN-afdeling. Diverse andere voormannen uit de illegaliteit ontbrak het daarentegen kennelijk aan ambitie, capaciteiten of acceptatie om als kaderlid van de GOIWN op te treden.

Ook de samenstelling van de Bredase GOIWN naar vroegere illegale groepen valt te reconstrueren aan de hand van de opgaven in de aanmeldingsformulieren. De individuele opgave van illegale activiteiten was echter meestal niet te herleiden tot een soort illegaal werk of één illegale organisatie. Tweederde van de aangenomen 229 leden (151) gaf namelijk te kennen bij twee of meer vormen van illegaal werk betrokken te zijn geweest. Om die reden hebben wij, als dat van toepassing was, per geval steeds twee illegale hoofdactiviteiten genoteerd met twee nadere aanduidingen van de aard van de belangrijkste.³⁸ Op grond van de opgaven in kwestie onderscheidden wij het volgende scala van negen meest functionele illegale hoofdactiviteiten: illegaal werk in het algemeen, hulp aan vervolgd, illegale pers, spionage, gewapend verzet of sabotage, falsificatie, illegaal werk samenhangend met het beroep, hulp aan illegale organisaties, OD, bevrijdings-illegaliteit.³⁹ De detaillering per illegale hoofdactiviteit komt bij de hiernavolgende behandeling per illegale hoofdactiviteit aan de orde.

³⁷ Van de 25 kaderleden is de geboorteplaats bekend behalve de zes geboren Bredanaars; waren ook de overige vijf geboren Brabanders: op een gereformeerde na katholiek. Van de resterende veertien was bijna de helft (6) gereformeerd: ruim een kwart (4) RK en de rest NH (2). Israelitisch (1) of zonder kerkelijke gezindte (1).

³⁸ Zie het codeerschema in Bijlage IV.

³⁹ De categorieën 'illegaal werk in het algemeen' en 'hulp aan illegale organisaties' werden toegevoegd omdat de inhoud van een aanzienlijk aantal opgaven daar aanleiding toe gaf.

Veruit de grootste groep werd volgens die opgaven gevormd door de 159 personen (68%) die zich met hulp aan vervolgd hadden beziggehouden. Slechts ongeveer de helft van hen (72) vermeldde dat dat in LO-verband was gebeurd. Maar ook anderen hadden, blijkbaar zonder het te weten, min of meer regelmatig in de LO-organisatie meegedraaid. Althans, de meesten van hen werden door bekende LO-mensen met succes als lid voorgedragen. Bij de twee nadere opgaven van degenen die hulp aan vervolgd als voornaamste illegale activiteit had opgegeven – dat waren 115 personen (50%) – scoorde hulp aan onderduikers het hoogst (86 keer), gevolgd door hulp aan joden (18), geallieerde ‘piloten’ (12), politieke gevangenen (7) en krijgsgevangenen (5). Daarnaast vermeldden dertien personen dat zij in de financiering van de hulpverlening hadden gewerkt en vier dat zij falsificatiewerk ten behoeve van de duikorganisatie hadden verricht.³¹⁰ Hoewel deze getallen niet volledig zijn,³¹¹ omvat de groep van 115 de meeste illegale werkers op dit terrein en bieden bovenstaande cijfers een goede indruk van de getalsmatige verhouding tussen de diverse soorten van hulp aan vervolgd.

In de illegale pers waren, volgens de op de aanmeldingsformulieren verstrekte informatie, alles bij elkaar 48 personen (21%) als min of meer vast medewerker actief geweest.³¹² Toch noemden slechts achttien leden het als hun voornaamste illegale activiteit. De rest had het met ander, in hun geval blijkbaar belangrijker, illegaal werk gecombineerd. Van die achttien had de helft voor één illegaal blad gewerkt, de andere helft voor minstens twee. Zo waren dertien van die achttien voor *Trouw* actief geweest, drie voor *Je Maintiendrai* en drie voor een plaatselijk illegaal blad,³¹³ twee voor *Christofoor*, twee voor *Vrij Nederland* en twee voor *De Waarheid*. Maar van een exclusief verband tussen levensovertuiging en het blad waarvoor men werkte, was geen sprake. Van de twaalf leden van de *Trouw*-groep van wie de levensovertuiging bekend is, waren er drie gereformeerd, drie Nederlands-hervormd en zes katholiek. Vijf van hen verrichtten daarnaast werkzaamheden voor zo uiteenlopende bladen als *De Waarheid*, *Vrij Nederland* en *Je Maintiendrai*.

Van de 229 leden gaven er 37 (16%) op betrokken te zijn geweest bij spionage, sabotage of gewapend verzet. Van hen noemden 24 (10,5%) dat hun illegale hoofdbezigheid. De helft van die 24 had in het inlichtingenwerk gezeten, te weten bij de ID van de OD (5), de groep Albrecht (3), de groep Harry/GDN (1) of andere inlichtingengroepen (3). Blijkens de schaarse combinaties met andere soorten illegaal werk had het inlichtingenwerk meer dan de overige illegale activiteiten geïsoleerd plaatsgevonden. Sabotage en gewapend verzet waren dan ook bedreven door een groep andere individuen, voornamelijk in KP- en RVV-verband. Dat de KP (5 personen) daarbij lager scoorde dan de RVV (8 personen) is verwonderlijk. Maar waarschijnlijk valt dat te verklaren uit de omstandigheid dat de KP in Breda zo nauw met de LO was verbonden, dat KP-leden zich op de eerste plaats als LO-er zagen en, gevraagd naar hun organisatie, LO invulden. Anderzijds valt het relatief hoge aantal van acht RVV-ers op, terwijl hiervoor is gesteld dat de RVV

³¹⁰ Het scoren van twee specificaties van 115 personen met als eerste illegale hoofdactiviteit hulp aan vervolgd levert 230 observaties op. De 141 in de tekst genoemde (N.b. de vier opgaven van falsificatiewerk zijn daarbij niet inbegrepen; die zijn afgeleid van de score op de hoofdactiviteit falsificatie) moeten worden vermeerderd met 17 observaties betreffende personen op wie geen tweede specificatie van toepassing was en de 72 betreffende personen die een LO-lidmaatschap vermeldden.

³¹¹ Slechts van de 115 aangenomen GOIWN-leden, die als eerste illegale hoofdactiviteit hulp aan vervolgd opgaven, zijn twee nadere aanduidingen gescoord. Van de 44 die het als tweede hoofdactiviteit vermeldden, is dat niet gebeurd. Bovendien was de wijze van invulling per persoon nogal verschillend.

³¹² De veelvuldig voorkomende vermelding van incidenteel verspreidingswerk is niet gescoord en blijft dus buiten beschouwing.

³¹³ Waarschijnlijk het blad *Z 66*, zie Winkel, *De ondergrondse pers*, no. 1129.

in Breda pas in augustus 1944 aan de slag ging. Alle acht waren echter eerder in ander illegaal werk actief geweest, met name in LO (6) en OD (4).

Bij het invullen van het aanmeldingsformulier gaven 47 van de 229 aangenomen leden (20,5%) een positief antwoord op de vraag of hun illegaal werk verband hield met hun beroep. Ruim driekwart van die 47, namelijk 36 personen, behoorden tot het overheidspersoneel. De leden van dit ambtenarenverzet, onder wie zes politieagenten, hadden zich vooral ingezet om tewerkstelling van Nederlandse arbeidskrachten in Duitsland te voorkomen, de helft van hen gaf dat op als de kern van hun illegaal werk.

Toch zijn de individuele eigen opgaven over het verband tussen beroep en illegale activiteit waarschijnlijk onvolledig. Die conclusie dringt zich tenminste op als we kijken naar de beroepsgegevens die 196 van de 229 GOIWN-leden op hun aanmeldingsformulier invulden. Meer dan de helft van hen (honderd personen) behoorde namelijk tot de categorie van het overheidspersoneel in ruime zin. Vooral het distributiekantoor (15), het gemeentelijke ambtenarenapparaat (13), de politie (13), het onderwijs (13), het arbeidsbureau (8) en de douane (Bureau Invoer en Accijnzen, 6) waren sterk vertegenwoordigd.¹³⁴ Het veel kleinere aantal opgaven over het verband tussen beroep en illegale activiteit wijst erop dat deze groepen ambtenaren via de verzetsactiviteiten in hun beroep ook ander illegaal werk waren gaan verrichten.

Het bedrijfsleven van Breda bleef blijkens de beroepsopgaven zelfs absoluut gezien nogal wat achter bij het aandeel van de publieke sector. Van de betreffende 96 personen waren er 27 afkomstig uit industrie en nijverheid,¹³⁵ vier uit land- en tuinbouw en 48 uit de diverse takken van de handel en particuliere diensten,¹³⁶ verder waren er zes vertegenwoordigers van de vrije beroepen, vier geestelijken en zeven huisvrouwen. Grofweg de helft van de leden van de Bredase GOIWN bestond dus uit overheidspersoneel, terwijl de veel grotere particuliere sector de andere helft leverde. Wellicht gaf de aard van het werk in het bedrijfsleven minder vaak aanleiding tot het verrichten van geregelde illegale activiteiten.

De gegevens die de GOIWN-leden over hun beroep verstrekten, betroffen niet alleen de bedrijfstak waarin zij in 1940 werkzaam waren. Uit de opgaven viel ook af te leiden welke positie zij binnen de bedrijfstak innamen.¹³⁷ Als we afzien van de 34 leden die geen of een te vage aanduiding van hun beroepsfunctie gaven, van de negen studenten of scholieren en van de restcategorieën van huisvrouwen (7), geestelijken (4), gepensioneerden (1) en werklozen (1), houden we 173 personen over, die duidelijk in een bepaalde bedrijfssector en bedrijfspositie zijn in te delen.¹³⁸

Dertig van hen (17,3%) waren zelfstandige bedrijfshoofden, allen uiteraard uit de particuliere sector en voor het merendeel eigenaren van kleinere bedrijven, vooral in de sfeer van detail- en groothandel. Het overwicht van de publieke sector manifesteerde zich in de twee volgende categorieën, die van het leidinggevende personeel (bedrijfsleiders, managers, kader) en heel uitgesproken in die van de employés. Van de 26 leidinggevende functionarissen die lid waren van de GOIWN (15%), waren er namelijk vijftien uit het

¹³⁴ De overige onderdelen waren ambtenaren algemeen (17), Nederlandse Spoorwegen (1), militairen (3), brandweer (5), gevangeniswezen (5) en rechterlijke macht (1).

¹³⁵ Namelijk grafische industrie 1, bouwvak 6, chemie 1, textiel 5, voeding 1, metaal 8, gas/elektra/water 4, overige 1.

¹³⁶ Namelijk detailhandel 11, groothandel 15, transport 4, koopvaardij 1, pers 1, boekhouding en administratie 7, bankwezen 3, verzekeringen 2, huis- en horecapersoneel 4.

¹³⁷ Dat geldt voor de meeste opgaven omdat ze ook de functie aanduidden, bijvoorbeeld agent van politie, vertegenwoordiger bij firma X, personeelschef enz.

¹³⁸ Zie het codeerschema in Bijlage IV.

overheidsapparaat afkomstig en bij de 99 employés (57,2%) gold dat zelfs voor 77 personen. De handarbeiders tenslotte telden in de Bredase GOIWN slechts 18 leden (10,4%) en waren voor tweederde uit industrie en nijverheid afkomstig

De informatie die 203 van de 229 leden over de door hen genoten opleiding verschaften, bevestigt de kenmerken die naar voren komen uit hun beroepsgegevens en vult deze verder aan. De GOIWN in Breda omvatte een gezelschap, waarin de hoger en middelbaar opgeleiden oververtegenwoordigd en de lager opgeleiden ondervertegenwoordigd waren ten opzichte van hun aandeel in de hele bevolking.³³⁹ Toch namen de GOIWN-leden mede als gevolg van hun gemiddeld jonge leeftijd in hun beroepssectoren over het geheel genomen bescheiden posities in. Op grond van de gegevens over beroep en opleiding valt het ledenbestand van de Bredase afdeling maatschappelijk gezien dus te karakteriseren als een typische middengroep. Ofschoon er personen uit alle lagen en standen in voorkwamen, was er sprake van een groot getalsmatig overwicht van het middelbare personeel, met name dat in overheidsdienst, en de middenstand.

Een vorm van illegaal werk die duidelijk leden van bepaalde beroepsgroepen aantrok was de OD. Met deze organisatie waren volgens de opgaven 38 GOIWN-leden verbonden geweest en achttien van hen hadden de OD als hun voornaamste illegale activiteit genoemd. Van die achttien waren er echter maar negen uitsluitend in OD-verband werkzaam geweest; voor vijf van die negen gold echter dat hun illegale werk zich had afgespeeld in de betrekkelijk onafhankelijk van de rest van de OD opererende Inlichtingendienst (ID). Slechts vier personen werden dus uitsluitend op grond van het eigenlijke OD-werk als lid aangenomen. De overige negen OD-leden hadden tevens in de LO, KP of RVV gefunctioneerd. De beroepsgroepen waaruit deze 38 OD-ers afkomstig waren, zijn in volgorde van het aantal: politie (6), detailhandel (4), distributiekantoor (4), metaalindustrie (3), militairen (3) en onderwijs (2). Andere beroepsgroepen leverden slechts één OD-er die als lid van de GOIWN werd geaccepteerd.

De laatste illegale hoofdactiviteit, samengevat onder de noemer 'bevrijdingsillegaliteit', was, zoals hiervoor al bleek, in de GOIWN te Breda nauwelijks vertegenwoordigd. Slechts zes van de aangenomen leden vermeldde dat werk op een of andere manier op hun aanmeldingsformulier. Drie van hen noemden het op de tweede plaats, na hun eerdere activiteiten in de LO. Twee van de resterende drie gaven daarnaast deelname aan OD of RVV op en de laatste had eerder in het ambtenarenverzet gezeten. Enkel op grond van activiteiten in de groepen D68, Geuzenvendel of in de delta van de NBS werd dus geen enkel persoon als lid toegelaten.

Op het aanmeldingsformulier werden de 389 aspirantleden tenslotte ook gevraagd naar hun maatschappelijke functie op dat moment, d.w.z. in de eerste maanden van 1945. De meesten van hen vulden daar weer hun beroep in, maar bijna eenderde, om precies te zijn honderd personen van de 337 van wie het formulier bewaard is gebleven, vermeldde een nieuwe naoorlogse activiteit die op een of andere manier verband hield met de vroegere betrokkenheid bij het verzet. Zo gaven zestig aspirantleden te kennen dat zij lid waren van de NBS, 26 dat ze bij het MG werkten, zeven dat ze voor LH actief waren en zes dat ze een functie hadden bij een of ander oud-illegaal blad. In totaal 42 aspirantleden gaven op dat zij als lid van een zuiveringscommissie, van een opsporingsdienst of van een tribunaal ter plaatse meewerkten aan opsporing of berechting van politiek verdachte personen of aan de zuivering.

³³⁹ Enkel lager onderwijs hadden 40 personen (19,7%) gehad, ULO 32 (15,8%), voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs 37 (18,2%), kweekschool 15 (7,4%), een lagere vakopleiding 32 (15,8%), een middelbare vakopleiding 22 (10,8%) en een wetenschappelijke opleiding 25 (12,3%).

Van de zestig GOIWN-aspirantleden die opgaven dat zij deel uitmaakten van de NBS, werden er 33 als lid van de Gemeenschap aangenomen. Een werd er afgewezen en de overige 26 werden, althans in de hier behandelde periode, evenmin toegelaten. Als we onderscheid maken tussen de twee onderdelen van de BS, de Stoottroepen en de Bewakingstroepen, dan blijkt dat de wél toegelaten GOIWN-leden uit deze groep in overgrote meerderheid tot de BT behoorden. Van de 33 GOIWN-leden vermeldde er namelijk 26 dat zij aangesloten waren bij de BT en vulde er maar één in dat hij lid was van de ST, de overige zes noemden wel hun BS-lidmaatschap, maar niet het betreffende onderdeel. Van de 27 aspirantleden van de GOIWN die BS-er waren, maar niet tot de Gemeenschap toegelaten werden, noemden er 19 het onderdeel waartoe zij behoorden. Het is opmerkelijk dat niet minder dan veertien van hen zich stoottroeper noemden, terwijl slechts vijf van hen opgaven lid van de BT te zijn. Al deze veertien stoottroepers waren uit de bevrijdingsillegaliteit afkomstig.

De scheidslijn tussen degenen die wel en degenen die (nog) niet door de GOIWN als lid geaccepteerd werden, tekent zich nog scherper af bij de 26 personen onder de aspiranten die opgaven dat zij bij het MG werkzaam waren. Van hen was er maar één niet aangenomen, de overige 25 waren allen volwaardig lid van de GOIWN. Het soort werk dat die GOIWN-leden bij het MG verrichtten, maakt duidelijk waarom het lidmaatschap van de Gemeenschap een belangrijk criterium was bij het aannemen van personeel. Van de 24 van wie de aard van het werk voor MG was vast te stellen, werkten er namelijk twintig voor de plaatselijke sectie III (politie), die zich bezig hield met het opsporen van politiek verdachten.

Diezelfde voorkeur voor het politieke opsporingswerk treffen we aan onder de 33 GOIWN-leden in de BS. Twaalf van hen gaven op dat ze werkzaam waren bij de politieke recherche van de BS (onderdeel BT) in Breda.³⁴⁰ Blijkbaar was dus naast de onder MG (sectie III) ressorterende politieke opsporingsdienst nog geruime tijd een eigen politieke recherche van de BS actief. In beide opsporingsdiensten was de georganiseerde oud-illegaliteit ruimschoots vertegenwoordigd. In de MG-dienst waren twintig GOIWN-leden werkzaam en had verder een persoon tevergeefs geprobeerd lid van de Gemeenschap te worden. In de BS-dienst werkten twaalf GOIWN-leden onder andere samen met vier rechercheurs die hun aanvraag om lid van de GOIWN te worden voorlopig niet ingewilligd zagen.

De meest prominente beroepsgroep onder de 44 personen die zich ooit opgaven voor het lidmaatschap van de GOIWN en die tevens vermeldde zich met het politieke opsporingswerk bezig te houden, werd gevormd door het politiepersoneel. Het leverde met elf personen een kwart van dit gezelschap, dat voor de helft uit overheidspersoneel bestond.³⁴¹ Maar voorzover er politiepersoneel bij het illegale werk betrokken was geweest, was het blijkens de opgaven in de aanmeldingsformulieren na de bevrijding verspreid geraakt over drie verschillende opsporingsdiensten: vier van hen, onder wie twee GOIWN-leden, zaten bij de BS en twee, beiden GOIWN-lid, waren het bij MG werkzaam. De overige vijf, op een na lid van die Gemeenschap, waren de politie trouw gebleven. Aldus was er voldoende basis voor het politieapparaat, normaal de enige tot

³⁴⁰ Die afdeling politieke recherche van de BS werd in de stukken ook wel genoemd afdeling politieke zaken, politieke dienst of afdeling politie. In Breda stond ze o.l.v. mr. H.W. Felderhof. Wat voor werk de overige GOIWN-leden in de BT verrichtten viel veelal niet vast te stellen: tenminste een aantal van hen was ingeschakeld bij de bewaking van politieke gevangenen. Zie ook Van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk*, 89-90.

³⁴¹ Behalve de elf politiemannen nog negen ambtenaren onder wie twee van het arbeidsbureau, drie van het distributiekantoor, twee douaniers en een uit het onderwijs.

Wie schept de éénheidsband?

De Gemeenschap O.I.W. Nederland!

uit: *De Schijnwerper*, 17 februari 1945

opsporing bevoegde instantie, om het opsporen en arresteren van politiek verdachten geleidelijk aan weer over te nemen, namelijk eerst door samenwerking met de andere door oud-illegalen van de GOIWN beheerste opsporingsdiensten en uiteindelijk weer geheel zelfstandig. In het zesde hoofdstuk komt deze materie als onderdeel van de arrestatiekwestie nader aan de orde.

Tot zover de analyse van het Bredase ballotagemateriaal. De vraag die zich nu opdringt is in hoeverre de hier gepresenteerde kenmerken van het ledenbestand typisch zijn voor Breda, dan wel of zij ook geldigheid bezitten voor de samenstelling van de GOIWN in het hele Zuiden. Daarom willen we in de volgende paragraaf proberen om de resultaten van de deelonderzoeken over de Nijmeegse en Bredase afdelingen te combineren met de andere beschikbare informatie. Daarbij gaat het om diverse, nogal incomplete gegevens die voor de GOIWN in het algemeen en voor andere plaatsen in het bevrijde Zuiden voorhanden zijn over de praktijk van de ballotage en over het ledenbestand.

3.3.4 Algemene resultaten en problemen

Van het totale aantal GOIWN-leden in de periode van het bevrijde Zuiden had zelfs de top van die organisatie niet veel meer dan een globale indruk. In de Interprovinciale Vergadering (IPV) van 7 maart 1945 maakten de vertegenwoordigers een schatting om aldus het contributiebedrag te kunnen vaststellen dat de uitgaven van de Gemeenschap zou dekken. Op grond van provinciale schattingen – Noord-Brabant 2000, Limburg 1300, Zeeland 1000 en het bevrijde stukje Gelderland 500 – kwam men tot een totaal van 4800 leden.³⁴² Of men bij die schatting uitging van de situatie op dat moment, zoals een MG-rapport dat het aantal GOIWN-leden in de tweede helft van april op 2000 schatte,³⁴³ dan wel van de verwachtingen voor de nabije toekomst is niet duidelijk. Vast staat wel dat de eerste harde cijfers over het ledental in het Zuiden aanzienlijk lager waren. Maar deze kwamen pas begin augustus beschikbaar.

Het totaal voor de genoemde provincies bleek per 1 augustus 1945 3290 leden te bedragen, waarbij elke provincie achterbleef bij de ramingen van begin maart. Voor Noord-Brabant werden namelijk 1610 leden opgegeven, voor Limburg 838, voor Zeeland 727 en voor Gelderland slechts 120 leden (zie ook onderstaand schema).³⁴⁴ De wel zeer lage cijfers voor Gelderland (120 leden in zes kringen) maken duidelijk dat het hier om verouderde gegevens moet gaan. In feite waren het enkel de ledencijfers van de Nijmeeg-

³⁴² Notulen IPV GOIWN, d d 7 maart 1945, p. 6, -ABS, map GOIWN

³⁴³ Rapport betreffende de GOIWN, door J.B. Ormeling, Sectie IIIA van MG, d d 21 april 1945, ibidem

³⁴⁴ GOIWN-Mededeelingen, nr. 7, d d 10 augustus 1945, p. 87

Aantallen kringen en leden van de GOIWN

	Limburg		N-Brab		Zeeland		Gelderl		Overij		Drenthe		Utrecht		Z-Hol		N-Hol		Zuiden		Totaal	
	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l	k	l
schatting 7/3/1945		1300		2000		1000		500												4800		4800
schatting MG 21/4/1945																				2000		2000
overzicht 1/8/1945	30	838	68	1610	25	722	6	120											129	3290	129	3290
overzicht 1/11/1945	40	1242	93	2213	32	987	38	1021	39		37				14		6		165	4442	298	5463
overzicht 25/3/1946		1415		2203		1274		1564		809		544		306		278				4892		8393

se afdeling in het voorjaar van 1945.³⁴⁵ Ook al omdat de staat van begin augustus contributie-saldi bevat, is er voldoende reden om aan te nemen dat we hier te maken hebben met een opgave van de aantallen leden en kringen, wier contributie vóór 1 augustus door de kringpenningmeesters was verzameld en via hen het Algemeen Secretariaat had bereikt. Het feitelijke aantal leden en kringen was dus op 1 augustus zeker groter. Immers over het aantal leden van de inmiddels in bevrijd Oost-, Noord- en West-Nederland opgerichte kringen werd nog geen opgave verstrekt. Dat het hier verouderde cijfers betrof, wordt verder bevestigd door twee volgende, soortgelijke en eveneens vertraagde opgaven van de stand van het aantal kringen, leden en van de betaalde contributie per 1 november 1945 en per 25 maart 1946.³⁴⁶ Zoals in het schema valt te lezen, werden pas in november voor het eerst ook de resultaten in de sinds april van dat jaar bevrijde gebieden gepresenteerd. Maar daarvan waren alleen de Gelderse gegevens compleet. Voor Noord- en West-Nederland werd toen nog volstaan met een fragmentarische opgave van het aantal kringen. En pas in maart 1946 volgden ook de overige boven-Moerdijkse ledentalen. In het laatste hoofdstuk komen we kort op de ontwikkeling van de GOIWN buiten het Zuiden terug.

Hier kan worden vastgesteld dat het overzicht van maart 1946 waarschijnlijk een goed beeld geeft van het aantal personen dat eind 1945 lid was en zijn contributie had betaald. Voor Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en het vroeg bevrijde zuidelijke deel van Gelderland bedroeg dat aantal ongeveer 5000.³⁴⁷ Zowel dat zuidelijke totaal als de provinciale cijfers liggen opmerkelijk dicht in de buurt van bovengenoemde oorspronkelijke schatting van begin maart 1945. Op grond daarvan en vanwege de talrijke klachten over de getrapte en bijgevolg trage inning van de contributies,³⁴⁸ lijkt het verantwoord om te

³⁴⁵ Vgl. paragraaf 3.3.2: de eerste Nijmeegse ballotagecommissie had 126 leden aangenomen, die aanvankelijk in vier en ten tijde van de tweede commissie in zes kringen waren verdeeld.

³⁴⁶ *GOIWN-Mededeelingen*, nr. 13-14, d.d. 21 november 1945, p. 214 en nr. 21, d.d. 25 maart 1946, p. 386.

³⁴⁷ De som voor Limburg, Noord-Brabant en Zeeland bedroeg 4892 leden. Het aandeel van het vroegst bevrijde zuiden van Gelderland was tenminste 120.

³⁴⁸ Bijvoorbeeld in *GOIWN-Mededeelingen*, nr. 4, d.d. 28 juni 1945, p. 29: "De inning der contributie laat hier en daar nog veel te wensen over. Gebrek aan contanten dreigt voor het Algemeen Secretariaat en voor de Provinciale Secretariaten zelfs een rem te worden voor verdere werkzaamheden."

Aantallen GOIWN-leden per provincie								
	Limburg		Noord-Brabant		Zeeland		Gekderland	
aantal inwoners per 31 dec 1944 (a)	667 831	% van a	1 138 513	% van a	227 596	% van a	1 017 876	% van a
ledenoverzicht der GOIWN per 1/8/1945	838	0,13	1610	0,14	722	0,31	120	(0,01)
Idem per 1/11/1945	1242	0,18	2213	0,19	987	0,43	1021	0,10
Idem per 25/3/1946	1415	0,21	2203	0,19	1272	0,55	1564	0,15

stellen dat dat cijfer van 5000 GOIWN-leden in feite al veel vroeger, waarschijnlijk al kort na mei 1945 bereikt werd. Alleen hadden toen de contributiegelden van een aanzienlijk gedeelte van de leden het Algemeen Secretariaat nog niet bereikt of ze waren zelfs nog niet aan de kringpenningmeesters afgedragen.³⁴⁹ Maar het feitelijke lidmaatschap hing blijkens het Huishoudelijk Reglement van de GOIWN en getuige ook de ledenlijsten niet af van het al dan niet voldaan hebben van de contributie.³⁵⁰

Als de provinciale ledencijfers worden afgezet tegen het aantal inwoners per provincie,³⁵¹ komt pas goed tot uiting hoe gering het aantal georganiseerde oud-illegalen was. Nergens maakten zij zelfs maar één procent van de bevolking uit. Het gemiddelde bedroeg 0,2% en alleen in Zeeland werd een half procent bereikt. Ter verklaring van het relatief grotere aantal GOIWN-leden daar valt behalve aan de eerdergenoemde, in positieve zin afwijkende beoordeling van de OD, te denken aan het geheel ontbreken van steden met meer dan 25.000 inwoners. Helaas beschikken we in het geval van Zeeland niet over ledencijfers per gemeente. Maar de wel beschikbare ledencijfers van de steden en van een twintigtal kleinere gemeenten in Brabant en Limburg wekken de indruk dat de ballotage in de steden in de regel strikter werd uitgevoerd dan in de plattelandsgemeenten. Bij beschouwing van de ledenaantallen³⁵² in elf van de twaalf zuidelijke steden met meer dan

³⁴⁹ De inning was de verantwoordelijkheid van de kringpenningmeester, die onder aftrek van een bepaald bedrag de rest van het contributie-totaal van zijn kring doorgaf aan de districtspenningmeester. Op dezelfde wijze werd het steeds kleiner wordende saldo via hem aan het provinciale secretariaat en tenslotte aan het Algemeen Secretariaat afgedragen. Dat vele leden in gebreke bleven te betalen, blijkt uit de vermaning "de leden dienen terdege gewezen te worden op den inhoud van punt 3 der mededeelingen" (betreft contributievoorschriften), aldus *GOIWN-Mededeelingen*, nr. 4, d.d. 28 juni 1945, p. 29.

³⁵⁰ GOIWN-Huishoudelijk Reglement (-ABS, map GOIWN) bevatte nog geen artikel over de beëindiging van het lidmaatschap. Pas na de bevrijding van de rest van het land werd een artikel opgenomen dat het lidmaatschap o.a. eindigde door ontzetting als de contributie niet werd voldaan, aldus Concept Statuten, artikel 6 in -Bezit Voorhoeve.

³⁵¹ Ontleend aan *Jaarcijfers 1943-1945*, 3. Het betreft hier het aantal inwoners per 31 december 1944.

³⁵² Deze zijn gebaseerd op meestal ongedateerde ledenlijsten, die we her en der in de archieven en collecties aantreffen. De meeste lijsten, waaronder die van de elf grootste gemeenten, dateren waarschijnlijk alle uit 1945. De Helmondse lijst heeft duidelijk een voorlopig karakter en is waarschijnlijk onvolledig. De lijsten van Oosterhout, Etten, Made, Zundert en Schijndel zijn van 1946. Voor de vindplaatsen van de lijsten van Nijmegen en Breda zij verwezen naar de vorige paragrafen. De ledenlijsten van Oosterhout, Dongen, Etten, Made en Zundert bevinden zich in -Stichting 1940-1945, Bureau Eindhoven, map Documentatie Noord-Brabant, die van Bergen op Zoom in -GA-Bergen op Zoom, nr. 31 (Kabinet), map OIW, die van Helmond en Tilburg in -Bezit Wynen, die van Eindhoven in -Bezit Hermans, die van Den Bosch in -Bezit Van Bilsen en -Bezit Postma-Wynen, die van Roosendaal in -ABS, map GOIWN, die van Schijndel in -Bezit Der Kinderen, die van Heerlen, Kerkrade, Beck, Geleen en Stein in -Bezit Okhuijzen en die van Maastricht in -SHC, Archief Ensink.

Aantallen GOIWN-leden per gemeente											
gemeenten met	meer dan 25 000 inw.			tussen 10 000 en 25 000 inwoners				minder dan 10.000 inwoners			
	a aantal leden	b aantal inwon.	c a als % van b		a aantal leden	b aantal inwon.	c a als % van b		a aantal leden	b aantal inwon.	c a als % van b
Eindhoven	156	124 993	0,28	Oss	35	21.126	0,17	Ravenstein/ Schaik	23	8 861	0,25
Tilburg	198	108.193	0,18	Oosterhout	46	19 347	0,23	Zunderi	20	8.768	0,23
Nijmegen	180	101.016	0,18	Geleen	39	18 848	0,21	Heesch/ Nistelrode	22	7 824	0,28
Breda	229	79 790	0,29	Eindhoven	26	11 770	0,22	Beek (L)	26	7 651	0,34
Maastricht	136	70 899	0,19	Dongen	31	11 288	0,27	Made	7	6.028	0,11
Heerlen	84	55.276	0,15	Schijndel	36	10 247	0,35	Stein	27	5 512	0,49
's-Hertogenbosch	107	51.700	0,20					Grave	15	4 488	0,33
Kerkrade	46	40 191	0,11					Zeeland (NB)	19	3 406	0,55
Helmond	33	31 560	0,10					Lith	24	3.091	0,77
Bergen op Zoom	103	28.188	0,36								
Roosendaal	38	28 088	0,13								
Totaal/Gemiddeld	1510	719 894	0,21		213	92 626	0,23		183	55 629	0,33

25.000 inwoners (alleen die van Venlo ontbreken), in zeven gemeenten met tussen 10.000 en 25.000 inwoners en in elf gemeenten of combinaties van gemeenten met minder dan 10.000 inwoners,¹⁵¹ valt op dat het aantal georganiseerde oud-illegalen in de kleinste gemeenten relatief het grootste was. Evenals bij de toch nog aanzienlijke absolute en relatieve verschillen in de ledentallen van de afdelingen in de grotere gemeenten, rijst hier de vraag hoe die verschillen verklaard kunnen worden. Telde bijvoorbeeld de Bredase GOIWN – ondanks het aanzienlijk kleinere inwonertal van die stad – meer leden dan de Nijmeegse afdeling omdat Breda meer illegale werkers had gehad dan Nijmegen of omdat de ballotagecommissie in Nijmegen strenger was geweest en minder helpers bij het illegale werk als lid had toegelaten?¹⁵²

Her en der in de bronnen verspreid vinden we aanwijzingen dat deze en nog diverse andere factoren het ledental van een kring of afdeling hebben beïnvloed. Het aantal illegale werkers in een gemeente is natuurlijk een wezenlijk gegeven. Maar in de vorige paragraaf over het Bredase ledenbestand bleek al dat het zelfs met voldoende bronnen over de individuele personen die bij het illegale werk betrokken waren, ondoenlijk is om het precieze aantal illegale werkers te bepalen. Doordat er illegaal werk in alle soorten, maten, gradaties en variaties was, brengt het trekken van een grens tussen degenen die nog wel 'illegaal werker' en degenen die dat niet meer zouden zijn geweest, onherroepelijk een subjectief oordeel en een zekere willekeur met zich mee. De harde kern valt zonder veel problemen aan te wijzen, maar de afperking van de kringen daaromheen was en is, ook door de beperkte kennis van elkaars illegale werk, een uiterst problematische en frustrerende bezigheid. In diverse plaatsen sleepte de ballotage zich nog lang voort en

¹⁵¹ Van de gemeenten met meer dan 25.000 inwoners zijn het de cijfers per 31 december 1944; ze zijn ontleend aan *Jaarcijfers 1943-1945*, p. 14. De bevolkingscijfers van de overige gemeenten zijn afkomstig uit *Twaalfde Volkstelling (1947)*, Serie B, Deel 5, p. 41-59.

¹⁵² Zie paragrafen 3.3.2 en 3.3.3.

kon zij tot grote onenigheid leiden, soms zelfs tot de ondergang van de GOIWN-afdeling ¹⁵⁵

De problemen bij het uniform toepassen van de ballotagereglementen werden voor het eerst besproken en aangepakt in een vergadering van zestien afgevaardigden van ballotagecommissies uit het bevrijde gebied op 10 januari 1945 in Tilburg. Dit overwegend Brabantse gezelschap ¹⁵⁶ maakte onder andere afspraken over de afwijzing van illegale werkers die zwarte handel hadden bedreven en van studenten die vrijwillig naar Duitsland waren gegaan. Naar aanleiding van concrete vragen en gevallen, meestal betrekking hebbend op OD en bevrijdingsillegaliteit, werd overeengekomen dat steeds een individueel onderzoek naar het illegale werk en de andere antecedenten ingesteld moest worden en dat de ballotagecommissie vanwege de grote verscheidenheid het voor en tegen per geval had af te wegen ¹⁵⁷.

Het staat wel vast dat de ballotagenormen door de ballotagecommissies verschillend werden geïnterpreteerd en toegepast. De vage omschrijving dat er "gedurende geruime tijd of in belangrijke mate" illegaal werk moest zijn verricht, gaf daar ook volop gelegenheid toe. Een nauwkeuriger definitie zou overigens weer andere problemen hebben opgeleverd. Bovendien zagen we in het geval van Nijmegen dat niet alleen het volgen van de regels een zekere garantie bood voor een behoorlijke ballotage. Vooral door hun persoonlijke illegale status en hun kennis van de plaatselijke illegaliteit en ondanks een nogal vrije toepassing van de procedureregels kwamen de kernleden in de eerste ballotagecommissie daar tot een strenge en niet meer aangevochten selectie.

Als remedie voor het in juli 1945 in de GOIWN voor het eerst openlijk gesignaleerde verschijnsel dat "in de eene plaats () ruimer (wordt) geballoteerd dan in de andere" schreef men een "bekrachtiging" voor van de eerdere plaatselijke ballotage door de districtsballotagecommissies ¹⁵⁸. Met name waar de ballotage kringsgewijs was geschied, d.w.z. in hoofdzaak in de dorpen, liet deze kennelijk nogal wat te wensen over.

De meeste plattelandskringen kwamen pas tot stand nadat in de naburige stad een GOIWN-afdeling was opgericht en er van daaruit aansporingen tot organisatie waren uitgegaan ¹⁵⁹. Maar eenmaal van de grond gekomen verliep de ballotage in de dorpen veel sneller dan in de steden. Meer dan een of twee weken had men meestal niet nodig om de ballotage van het kleine aantal in aanmerking komende aspirantleden te voltooien ¹⁶⁰. Maar de kwaliteit van het snelle werk van de ballotagecommissies in de dorpen was kennelijk nogal eens beneden de maat. In verschillende districten werden althans al in maart en april 1945 "herballotagecommissies" ingesteld om "alle daarvoor in aanmerking komende leden te beoordelen" ¹⁶¹.

¹⁵⁵ Diepgaande ballotage-conflicten met daaruit voortvloeiende roeyementen en afsplitsingen troffen we behalve in Nijmegen (zie paragraaf 3.3.2) ook aan in Breda en Eindhoven. Ze deden zich veelal pas sinds eind 1945 begin 1946 voor.

¹⁵⁶ Aanwezig waren dertien Brabantse afgevaardigden, twee Gelderse en een Zeeuwse. Limburgse afgevaardigden ontbraken.

¹⁵⁷ Kort verslag van de vergadering van afgevaardigden van Ballotagecommissies in het bevrijde gebied van de GOIWN, gehouden te Tilburg op 10 januari 1945. ABC Breda.

¹⁵⁸ *GOIWN Mededeelingen* nr. 6 d.d. 24 juli 1945, p. 54.

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld de missies van Eindhovense kaderleden langs de omliggende dorpen om kringen op te richten, aldus Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven d.d. 6 januari 1945, punt 4. ABS map GOIWN. Zie ook de eerdergenoemde oprichtingen in bijvoorbeeld Oosterhout en Ravenstein.

¹⁶⁰ Brief van GOIWN sectie 's Gravenmoer aan L.S. d.d. 8 januari 1945. -ABC Breda. Daarin werden de 13 aspirantleden die men op het oog had al met name genoemd. De kring Ravenstein Schaijk werd op 21 februari opgericht. Begin maart waren er 23 leden aangenomen, aldus Verslag GOIWN Ravenstein, p. 1.

¹⁶¹ Verslag GOIWN district Oss, p. 2 en Verslag GOIWN Ravenstein, p. 1. In de districten Nijmegen en Breda gingen de stedelijke ballotagecommissies als ballotagecommissies van het district fungeren. Zie ook *GOIWN Mededeelingen* nr. 4 d.d. 28 juni 1945, p. 35.

Dat de ballotage in veel dorpen niet conscientieus genoeg was verricht, constateerde bijvoorbeeld de contactman van het district Oss in een brief aan de ballotagecommissie van dat district. Na een eerste inspectie in drie kringen met samen 81 leden rapporteerde hij eind april 1945 twee gevallen waarin van illegaal werk geen sprake was geweest en 23 gevallen waarin nader onderzoek gewenst was. Bij de meeste van die gevallen was er in zijn gesprekken met leidende plaatselijke oud-illegale werkers serieuze twijfel gerezen aan de mate of de duur van het illegale werk. Bij vijf anderen ging het bovendien om aanwijzingen dat betrokkenen niet voldeden aan de normen van "goed Nederlanderschap", omdat ze op een of andere manier van de bezetting hadden geprofiteerd (zwarte handel). In twee van de onderzochte kringen zou aldus het lidmaatschap van zowat de helft van het aantal leden opnieuw getoetst moeten worden.¹⁶²

Over de feitelijke uitslag van de naballotage in het district Oss en in de overige districten is, incidentele gevallen daargelaten, niets bekend. Hoewel het GOIWN-kader herhaaldelijk werd opgeroepen om klachten over onwaardige leden grondig te onderzoeken en betrokkenen zonodig uit de Gemeenschap te verwijderen terwille van de "zuiverheid" van de GOIWN,¹⁶³ zwijgen de stukken over de resultaten. Gezien de geleidelijk stijgende ledentotalen van de Gemeenschap in 1945, kan alleen vastgesteld worden dat van een intensieve en massale zuivering van de GOIWN in elk geval geen sprake is geweest. De naballotage bleef waarschijnlijk beperkt tot de verwijdering van enkelingen.

Het alsnog verwijderen van eerder toegelaten leden was natuurlijk een uitermate pijnlijke zaak, die zeker in de kleine gemeenschappen zo mogelijk nog gevoeliger lag dan het ook al ingrijpende afwijzen van aspirantleden. In Breda troffen we een klein aantal gedeballoteerden aan en een groot aantal niet afgewikkelde gevallen.¹⁶⁴ Cijfers van elders zijn er bijna niet, maar waar dat wel het geval is vertonen ze dezelfde tendens, zij het niet in die orde van grootte.¹⁶⁵ Ook de herhaalde vermaning van de GOIWN-leiding dat gedeballoteerden van de uitslag van het ballotage-onderzoek en de motieven voor de afwijzing op de hoogte dienden te worden gebracht,¹⁶⁶ wijst erop dat de ballotagecommissies de beslissing om een aspirantlid af te wijzen schuwden. Met uitzondering van de gevallen die heel duidelijk niet voor het lidmaatschap in aanmerking kwamen, gaf men er de voorkeur aan een harde afwijzing achterwege te laten.

Aldus voorkwam men in elk geval slepende beroepszaken – deze kwamen we opvallend weinig tegen – en hoopte men waarschijnlijk een verslechtering van de verhouding met de vroegere hulpkrachten uit het verzet te voorkomen. Het enige wat een niet-toegelaten, maar evenmin gedeballoteerd aspirantlid nu overbleef, was zijn aanmelding in te trekken of zich te beklagen over het alsmaar uitblijvende antwoord. Beide reacties treffen we in de onderzochte ballotage-archieven dan ook veelvuldig aan.¹⁶⁷ Al

¹⁶² Brief van C. Roeffen aan de commissie belast met de na-controle op de toepassing van het ballotagereglement door de kringen, behorend tot het district Oss, d.d. 24 april 1945, -Bezit Verhamme, Archief GOIWN-district Oss. In de kringen Heesch Nistelrode (22 leden) was in 11 gevallen, in kring Lith (24 leden) in 10 gevallen en in kring Oss (35 leden) in 4 gevallen nader onderzoek nodig.

¹⁶³ Zie bijv. brief van secretaris F. Daams van GOIWN-district Den Bosch aan de kringsecretarissen, d.d. 11 juni 1945, -Bezit Der Kinderen. Meer in het algemeen *GOIWN-Mededeelingen*, nr. 4, d.d. 28 juni 1945, p. 35.

¹⁶⁴ Gedeballoteerd 20, geen uitsluitel 140.

¹⁶⁵ Door de tweede Nijmeegse ballotagecommissie werden 12 aspirantleden gedeballoteerd, 25 kregen geen uitsluitel, -ABC-Nijmegen. In Tilburg werden er 39 gedeballoteerd, aldus Ledenlijst GOIWN Tilburg, z.d., -Bezit Wijn.

¹⁶⁶ Bijv. Notulen GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 9 februari 1945 en Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, p. 9, beide in -ABS, map GOIWN.

¹⁶⁷ Diverse brieven in -ABC-Nijmegen, mappen 2 en 3 en in -ABC Breda. In Zuid-Limburg werd een keer melding gemaakt van daar actieve organisaties van gedeballoteerde aspirantleden der GOIWN, aldus Notulen IPV GOIWN, d.d. 2 mei 1945, p. 2, SHC, Archief Coenjaarts.

met al moet een belangrijk gevolg van dit mistige afwijzingsbeleid zijn geweest, dat de GOIWN toch velen uit de brede kring van vroegere, incidentele helpers uit de illegaliteit zeer gevoelig voor het hoofd stootte en aldus voorgoed van zich vervreemde.

Uit de ballotagerapporten, de correspondentie over bijzondere gevallen en de notulen van GOIWN-colleges komen zes categorieën als probleemgroepen naar voren waar het gaat om het lidmaatschap van de Gemeenschap. De grootste groep bestond uit degenen die tot de GOIWN wilden toetreden, maar daarvoor op grond van onvoldoende illegaal werk en/of onvoldoende 'goed Nederlandschap' volgens de ballotagecommissies niet in aanmerking kwamen en die dus niet werden toegelaten. Deze laten we hier dan ook verder buiten beschouwing. Uit de overige vijf diverse categorieën traden wel personen toe tot de GOIWN, maar om volstrekt uiteenlopende redenen waren dat er minder of veel minder dan men zou verwachten. We doelen op de oud-illegale werkers onder de vrouwen, de stoottroepers, de katholieke geestelijken, de communisten en onder de leidinggevendenden in de maatschappij. Op de mate en de belangrijkste oorzaken van hun ondervertegenwoordiging gaan we hieronder slechts kort in; met uitzondering van de vrouwen komen al die groepen ook in de volgende hoofdstukken nog aan de orde.

De geringe aantallen vrouwen en stoottroepers kwamen hiervóór al aan het licht bij de analyse van het Bredase ledenbestand en zijn kenmerkend voor het hele ledenbestand van de GOIWN. Op de ledenlijsten van andere afdelingen en kringen maken de vrouwelijke GOIWN-leden niet meer dan een fractie van het geheel uit.³⁶⁸ Hoewel vrouwen ook in het illegale werk al zwaar ondervertegenwoordigd waren – de schatting beloopt 10% –³⁶⁹ was hun aandeel in de GOIWN nog geringer. Dat was duidelijk een gevolg van het beleid van de IPV en de ballotagecommissies om "vrouwen van illegale werkers, tenzij er zeer bijzondere omstandigheden aanwezig zijn, niet voor het lidmaatschap der GOIWN in aanmerking (te laten) komen."³⁷⁰ Alleen als er sprake was van intensief of afzonderlijk, zelfstandig illegaal werk zou hun het lidmaatschap toegekend kunnen worden. In alle andere gevallen waarin de echtgenotes 'slechts' hadden meegewerkt, werden zij dus niet toegelaten.³⁷¹

Een heel ander probleem speelde in de ogen van de GOIWN met betrekking tot de oud-illegale werkers die tot de Stoottroepen (ST) toetraden. Anders dan hun collega's in de Bewakingstroepen, die meestal in hun woonplaats bleven en wel lid werden van de Gemeenschap, werden zij al snel op de diverse fronten ingezet en meldden zich bijgevolg slechts bij uitzondering aan voor de GOIWN. De oud-illegalen waren dus al spoedig na hun bevrijding in twee groepen gescheiden geraakt. Het grootste, 'burgerlijke' deel hergroepeerde zich in de GOIWN, terwijl een veel kleinere groep oud-illegalen, voornamelijk uit de gewapende formaties (KP, RVV en OD) in de ST belandde. De situatie zoals we die in Breda aantroffen, vormt een opvallende uitzondering op die regel. Maar daar traden als gevolg van de tegenstellingen tussen KP en OD de leden van de vroegere

³⁶⁸ Vgl. brief Freeman aan auteur, d.d. 20 mei 1986: "In mijn omgeving waren veel vrouwen en geestelijken die in de illegale activiteiten zeer actief waren geweest en inderdaad niet betrokken werden in 't na-oorlogse werk."

³⁶⁹ De Graaff/Marcus, *Kinderwagens en kousetten*, 44-45.

³⁷⁰ Brief van secretaris der BC-Nijmegen aan voorzitter GOIWN-afdeling Nijmegen, d.d. 4 mei 1945 en antwoordschrijven, d.d. 12 mei 1945, waarna de voorzitter meedeelt dat de Interprovinciale Vergadering met die formulering akkoord gaat, beide brieven in -ABC-Nijmegen.

³⁷¹ Brief van secretaris GOIWN-atdeling Deventer aan de Commissie voor Ballotagevraagstukken van de Gemeenschap (te Breda), d.d. 21 juli 1945, en antwoordbrief van de secretaris van die commissie H. van den Brûle, d.d. 1 augustus 1945, betreffend vier uitzonderingsgevallen, beide in -ABC-Breda.

gewapende illegaliteit dan ook toe tot de BT en de GOIWN, terwijl de ST uit die plaats vrijwel geen Bredase oud-illegalen bevatten.³⁷²

Omdat de GOIWN alle oud-illegalen wilde bundelen, zou men verwachten dat de leiding zich van meet af aan ingespannen zou hebben om de meest militante collega's in de ST alsnog in haar gelederen op te nemen. Maar om tal van redenen gingen van de GOIWN-leiding aanvankelijk geen initiatieven van die strekking uit. Het waren afzonderlijke groepjes en enkelingen in GOIWN en ST die zich sinds december 1944 als eersten inzetten voor een herstel van het contact en van de organisatorische band met de oud-illegale stoottroepen.³⁷³ Pas in het voorjaar van 1945, toen zowel GOIWN als ST aan invloed begonnen in te boeten, ondernam de GOIWN-leiding stappen om ook de oud-illegale 'stoters' in de Gemeenschap op te nemen. Op die ontwikkeling en de onderlinge verhouding tussen GOIWN en ST komen we in het volgende hoofdstuk terug.

De katholieke geestelijkheid (veelal lagere geestelijken als kapelaans en paters) was in de Bredase GOIWN met zes personen (2,5%) en in de Nijmeegse afdeling met negen personen (5%) aanvankelijk royaal vertegenwoordigd. Maar het GOIWN-lidmaatschap van katholieke geestelijken was in de meeste gevallen een tijdelijke zaak. Sinds maart 1945 bedankten ze namelijk bijna allemaal op last van de zuidelijke bisschoppen als lid van de Gemeenschap.³⁷⁴ Slechts een enkele geestelijke mocht met uitdrukkelijk bisschoppelijk verlof lid blijven om kerkelijke of geestelijke belangen te behartigen. De motieven voor dat lidmaatschapsverbod en het verzet van de GOIWN daartegen beschrijven we in de hoofdstukken 7 en 8.

Een van de centrale strijdpunten binnen de Gemeenschap al sedert de eerste maand van haar bestaan, was de vraag of communisten lid mochten zijn of niet. Vooruitlopend op de behandeling van de argumenten en de ontwikkelingen in die slepende discussie en de verhouding tussen de GOIWN en de Communistische Partij in Bevrijd Gebied (CPBG), komt hier alvast de vraag aan de orde wat de praktijk van het aannemingsbeleid ten aanzien van de communistische oud-illegale werkers is geweest.

De Grondwet van de GOIWN, zoals die uiteindelijk begin april 1945 werd vastgesteld, bevatte geen artikel waarin de communisten uitdrukkelijk van het lidmaatschap van de Gemeenschap werden uitgesloten. Wel werd artikel 3a,³⁷⁵ dat overigens al bij de oprichting op 22 november was geformuleerd, door de meerderheid van de IPV zo geïnterpreteerd dat overtuigde communisten niet toegelaten mochten worden.³⁷⁶

In de afdeling Nijmegen zijn in de onderzochte periode inderdaad geen communistische oud-illegale werkers als lid toegelaten. Eén voorgedragen aspirantlid was communist, maar deze werd niet aangenomen.³⁷⁷ In de IPV deden de Nijmeegse afgevaardigden

³⁷² Vgl. paragrafen 2.3.2 en 3.3.3.

³⁷³ Brief van GOIWN-afdeling Nijmegen aan Commandant-Zuid der SNBS, d.d. 16 december 1944, -ABS, map GOIWN. Brief van 'Hein de Leeuw' (B. Arts) aan Cdt-Brabant, d.d. 21 december 1944, -Bezit Verhamme.

³⁷⁴ Mgr. W. Mutsaerts liet op 17 april 1945 aan de dekens van zijn bisdom ('s-Hertogenbosch) met betrekking tot de priesters weten dat hij hen verbood dat ze op enige wijze meewerkten aan de GOIWN tenzij ze zijn uitdrukkelijke toestemming hadden, aldus: *Collectio epistolarum pastoralium decretorum aliorumque documentorum quae ab illius ac reymis dnis A.F. Diepen et W. Mutsaerts episcopis Buscoducensibus publicata fuerunt annis 1934-1949* (St. Michielsgestel 1935), 556. Een soortgelijk verbod gold in de bisdommen Roermond en Breda.

³⁷⁵ De passages: "in dankbaarheid en trouw aan Oranje" en "op de basis van de normen Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde, zoals deze ...".

³⁷⁶ "De vergadering besluit op grond van artikel 3a der Grondwet leden van de CPN niet als lid van de Gemeenschap toe te laten", aldus: Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, p. 1, 4, -ABS, map GOIWN.

³⁷⁷ Het betreft ir. G.J. Jurriëns, die eind november door ir. J.J.A. Janssen als lid werd voorgedragen. Maar bij die voordracht bleef het; ledenlijst ROA, met opgave van voorgedragen leden, z.d., -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 5.

zich herhaaldelijk kennen als felle anti-communisten.³⁷⁸ In de Bredase GOIWN troffen we twee communisten aan. Hun werd pas na een besluit van de IPV in oktober 1945 door de Bredase districtsraad het lidmaatschap ontnomen.³⁷⁹

Ook in Heerlen en Maastricht treffen we in de eerste helft van 1945 communisten in de GOIWN aan, in totaal voorzover bekend acht personen, die actief waren geweest voor het illegale blad *De Waarheid*, onder wie de zuidelijke voorman W. van Exter.³⁸⁰ Maar er was ook in Zuidlimburgse oud-illegale kring al direct verzet tegen het lidmaatschap van communisten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brief van Van Exter van eind januari 1945 aan het voorlopige bestuur van de Limburgse CIW's. Daarin protesteerde hij tegen de weigering van het CIW-Kerkrade om leden van *Waarheid*-groepen als lid aan te nemen.³⁸¹

In Eindhoven tenslotte, de hoofdzetel van de GOIWN, was de situatie niet veel anders. In paragraaf 3.1.3 bleek al dat er daar vanaf het BN-stadium vertegenwoordigers van de *Waarheid*-groep met voormannen van andere oud-illegale groepen hadden meevergaderd, maar dat hun aanwezigheid een omstreden zaak was. Na het incident waarbij een plaatsvervanger van een communistische afgevaardigde eind oktober bij gebrek aan geloofsbrieven uit de vergadering was gestuurd, werd dezelfde persoon, te weten P.B. Janssen, al met ingang van de volgende vergadering weer toegelaten.³⁸² Dat gebeurde blijkbaar geheel op gezag van communisten die illegaal actief waren geweest, want hoewel Jansen geen illegaal werk had verricht,³⁸³ kreeg hij toch tot eind januari 1945 als vertegenwoordiger van de *Waarheid*-groep zitting in de voorlopige afdelingsraad van de Gemeenschap.³⁸⁴ Kort daarna werden er in de vergadering vragen over zijn lidmaatschap gesteld, en wel naar aanleiding van zijn communistische achtergrond.³⁸⁵ Toch was die politieke achtergrond kennelijk niet de reden van zijn verdere afwezigheid, maar wel het op gang komen van de ballotage. Op de ledenlijsten van de Eindhovense afdeling komt Jansen tenminste niet voor, maar worden wel drie andere communisten genoemd. Van hen nam A. Bakker in de loop van april Jansens plaats in de afdelingsraad over.³⁸⁶

Van een uniform GOIWN-aannemingsbeleid ten opzichte van de communisten was al met al in de periode van het bevrijde Zuiden nog geen sprake. Ondanks artikel 3a van

³⁷⁸ Zie bijv. Notulen IPV-GOIWN, d.d. 28 februari 1945, p. 15 en d.d. 7 maart 1945, p. 1, beide in -ABS, map GOIWN.

³⁷⁹ Het betreft C. de Ruiter en diens echtgenote J.M.A. de Ruiter. Overigens ontbreken hun namen op alle ledenlijsten. Hun lidmaatschap blijkt enkel uit een brief die de ontzetting van dat lidmaatschap mededeelt. Twee andere communisten, de gebroeders C. en W. van Rijswijk, meldden zich wel als aspirantlid aan, maar werden niet als lid aangenomen. Aldus persoonsdossiers en brief van provinciaal secretariaat aan De Ruiter, d.d. 11 oktober 1945, -ABC-Breda.

³⁸⁰ Deze personen waren verder: Henk Groesz, Henk Nijholt en Hein van Ooijen in Heerlen, M. Schwiebert, A. Schwiebert-Penders, J. Lamberts en J.H.R. Steijns in Maastricht. Zulks blijkt uit diverse Heerlense ledenlijsten (-Bezit Okhuijzen) en uit de GOIWN-ledenlijst van Maastricht (-SHC, Archief Ensink). Hun activiteiten voor *De Waarheid* voor en na de bevrijding worden beschreven door Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 12-20 en 29-31.

³⁸¹ Brief van W. van Exter aan districtscomité illegale werkers in Zuid-Limburg, d.d. 22 januari 1945, -SHC, Archief Coenjaarts, map 19.

³⁸² Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 6 november 1944, -RIOD, GOIWN, 1A.

³⁸³ Zie Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 34-35. Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 108, 133 en Dekkers, *Eindhoven 1933-1945*, passim.

³⁸⁴ Aldus presentielijsten in notulen GOIWN-afdeling Eindhoven van 6 november 1944 tot en met 25 januari 1945, -RIOD, GOIWN, 1A en -ABS, map GOIWN.

³⁸⁵ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 2 februari 1945, p. 1, -ABS, map GOIWN.

³⁸⁶ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 13 april 1945, p. 1, -Bezit Philippart. De overige communisten waren Piet Sieliakis en Abraham Schoonebeek.

Constitutie en Grondwet overheerste in de steden, waarover het materiaal conclusies toelaat, de tendens om alle plaatselijke oud-illegalen, d.w.z. inclusief degenen die zich 'communist' noemden, voorlopig gewoon als lid aan te nemen. Hoewel alleen in Nijmegen geen communisten werden toegelaten, troffen we ook elders opvallend vaak tekenen van onvrede aan met het lidmaatschap van personen uit de *Waarheid*-groepen.

De laatste groep die bij het aannemingsbeleid van de GOIWN herhaaldelijk als een probleem gezien werd, hebben we hiervóór aangeduid als de 'leidinggevendens'. Wie daarmee werden bedoeld en in welk opzicht zij een probleemgroep vormden voor de GOIWN, blijkt uit de diverse besprekingen die aan de oplossing van dat probleem werden gewijd. Al bij de eerste vergadering van oud-illegale kernen in bevrijd gebied op 1 november 1944 wees drs. A. Wijffels erop dat ook die bestuurders die zich tijdens de bezetting principieel hadden opgesteld en gevangen genomen of gegijzeld waren "in onze gelederen behoren, vooral ook omdat in de gijzelaarskampen de intelligentia bijeen was."¹⁸⁷

De vroegste aansporingen om meer hooggeplaatsten en intellectuelen voor het lidmaatschap van de GOIWN te winnen, waren vooral uit Eindhoven afkomstig¹⁸⁸ en dat was een opmerkelijk gegeven voor een afdeling waarin, aldus haar voorzitter Gelderblom, "eerder een teveel dan een tekort aan intellectueelen" bestond.¹⁸⁹ Het juist onder de vele (Philips-)intellectuelen in de Eindhovense afdeling levende besef dat de Gemeenschap met hoger opgeleiden en gezagsdragers moest worden versterkt, bracht die afdeling tot het voorstel om de ballotagevoorwaarden zodanig te verruimen dat "niet alleen zij die actief, maar ook zij die in ernstige mate passief verzet hebben gepleegd, lid (konden) worden". Maar dat ging de andere leden van de IPV te ver. Hoewel de behoefte aan deskundigen ook in dat gezelschap gevoeld werd, wezen zij eind januari 1945 het Eindhovense voorstel af.¹⁹⁰

Het tekort onder de oud-illegale werkers aan hoog opgeleiden en aan ervaren deskundigen, vooral op bestuurlijk gebied, bleek ook al uit de analyse van het Bredase ledenbestand en deed zich op den duur kennelijk in de hele GOIWN voelen. In de lente van 1945 trad dit euvel blijkbaar zo algemeen aan de dag dat er ook in de IPV weer aandacht aan werd besteed. Zo hield voorzitter Voorhoeve begin maart een pleidooi "om alle illegale werkers, waaronder vele intellectueelen, zooals doktoren, professoren, leeraren en ook de gijzelaars, als leden van de Gemeenschap aan te trekken." Volgens hem stonden nog te velen, "vooral zij die door een principieele houding het streven van den bezetter hebben geboycot, buiten de Gemeenschap" en hadden "buitenstaanders . . . helaas nog teveel de idee van een klein besloten kringetje."¹⁹¹

Uit de beschikbare ledenlijsten en ballotagegegevens blijkt niet dat er later in 1945 alsnog meer intellectuelen en vooraanstaanden zich aanmeldden of als lid werden toegelaten. Weliswaar werd er in de uiteindelijke versie van het ballotagereglement naast de categorie van de eigenlijke illegale werkers de bijzondere categorie van de 'bijdragers aan het verzet' gecreëerd, nl. "ieder die in de feitelijke onmogelijkheid heeft verkeerd actief illegaal werk te verrichten, die het illegale werk steeds door zijn medeleven ge-

¹⁸⁷ Notulen vergadering van illegale werkers uit bevrijd gebied d d 1 november 1944, p. 5 -RIOD, GOIWN, 1A.

¹⁸⁸ Notulen GOIWN-Eindhoven, d d 2 december 1944, p. 4 en d d 13 januari 1945, p. 3 en 5, beide in -ABS, map GOIWN.

¹⁸⁹ Notulen GOIWN-Eindhoven d d 13 januari 1945, p. 5 -ibidem in de notulen zijn de woorden "teveel" en "tekort" abusievelijk verwisseld.

¹⁹⁰ Notulen GOIWN Eindhoven d d 25 januari 1945, p. 1 -ibidem.

¹⁹¹ Notulen IPV-GOIWN d d 7 maart 1945, p. 5 -ABS map GOIWN.

steund heeft en door zijn voorbeeld en geestelijke arbeid positief heeft bijgedragen tot het verzet tegen den vijand.³⁹² Maar aan de toelating van dat soort leden zijn de ballotagecommissies in Nijmegen en Breda in elk geval niet toegekomen en we hebben de stellige indruk dat dat elders in het Zuiden precies zo was. De beoordeling van de 'normale' aspiranten op hun illegale merites nam alle tijd en energie van de ballotagecommissies in beslag. Van de toepassing van versocpelde normen op een bijzondere categorie van gijzelaars, intellectuelen of gezagsdragers, die geen actief illegaal werk hadden verricht, is noch in de onderzochte ballotage-archieven noch in de ledenlijsten van de steden iets gebleken.

Van de andere kant was het enthousiasme van de 'leidinggeevenden' die illegaal gewerkt hadden en onder de 'leidinggeevenden' die anderszins hadden bijgedragen tot het verzet, om tot de Gemeenschap toe te treden, bepaald gering. Zo bekende ir. F. Wijffels, die intensief aan het illegale werk had deelgenomen, later aan de parlementaire enquêtecommissie dat hij pas na enige tijd lid werd van de GOIWN, omdat hij twee bezwaren had. Zijn eerste bezwaar betrof het invullen van het aanmeldingsformulier. Hij vond dat in strijd met zijn gewoonte om niets over deugdzaamheid en heldhaftigheid van zichzelf en anderen mee te delen.³⁹³ We weten dat meer vroegere illegale werkers dezelfde schroom hebben gevoeld om zich zelf aan te melden en het formulier in te vullen. Niet voor niets waren het in diverse plaatsen in eerste instantie de kernleden die in aanmerking komende oud-illegale werkers voor het lidmaatschap uitnodigden en aldus de zo belangrijke eerste stap naar het lidmaatschap voor hen zetten.³⁹⁴

Wijffels' tweede bezwaar was, voorzover we kunnen nagaan, minder algemeen, maar wel karakteristiek voor de grotere gereserveerdheid van 'leidinggeevenden' met een illegale achtergrond om lid van de Gemeenschap te worden. Hij vreesde nl. "dat met het lidmaatschap van de GOIWN eenzelfde kochandel zou worden gedreven als zulks het geval was met de bewijzen van politieke betrouwbaarheid, die ten behoeve van politiek onbetrouwbaren waren uitgevonden."³⁹⁵ Wijffels was dus aanvankelijk bang geweest voor te soepele toekenning van het lidmaatschap en had gevreesd dat het oud-illegale gehalte van de GOIWN zelfs zo zou verwateren dat politiek onbetrouwbare personen er hun heil in zouden gaan zoeken. Zoals we zagen kwam toelating van personen die achteraf politiek onbetrouwbaar bleken wel eens voor. Maar de GOIWN-leiding was zich in toenemende mate van dat gevaar bewust en probeerde dat soort slordigheden door verfijning van de ballotageregels voor te blijven en door controle op de plaatselijke ballotage te corrigeren.

Natuurlijk waren er nog andere redenen voor 'leidinggeevenden' die iets met het illegale werk uitstaande hadden gehad, om zich niet bij de Gemeenschap aan te sluiten. Daarbij denken we met name aan de actieve rol die de GOIWN claimde en speelde in zuivering en berechting op de diverse maatschappelijke terreinen en aan de idealen van maatschappelijke en personele 'vernieuwing' waarvoor zij zich zo nadrukkelijk inzette. In latere hoofdstukken komen we daarop nog afzonderlijk terug. Hier moet alvast geconstateerd worden dat het gebrek aan voldoende hooggekwalificeerde deskundigen en aan personen

³⁹² Grondwet der GOIWN, z.d., art. 5, -ABS, map GOIWN.

³⁹³ *Enq.* V c, 670. Verhoor F. Wijffels: "Ik heb toen gezegd: over deugdzaamheid en heldhaftigheid schrijf ik nooit iets."

³⁹⁴ Zie de gang van zaken onder de eerste ballotagecommissie in Nijmegen in paragraaf 3.3.2 en 's-Gravenmoer in paragraaf 3.2.6. In een enkel geval werden ook in Breda om die reden onwillige oud-illegalen zonder een door henzelf ondertekende aanvraag maar verder conform de regels aangenomen; zo bijv. C.A. van der Hooft en zijn echtgenote J. van der Hooft-Lourens, -ABC-Breda, de betreffende dossiers.

³⁹⁵ *Enq.* V c, 670.

die een leidende maatschappelijke functie bekleedden, in de GOIWN al kort na haar oprichting werd gevoeld, maar dat die ernstige handicap, ondanks herhaalde pogingen daartoe, nooit is overwonnen.

3.4 Andere GOIWN-organen

Om een goede indruk te krijgen van het functioneren van de hele GOIWN-organisatie moeten nog twee onderdelen daarvan worden toegelicht. Het gaat daarbij om de op den duur in de GOIWN opgenomen organisatie Landelijk Herstel (LH) en de bladen van de Gemeenschap. Daarna kunnen we de belangrijkste conclusies over de in dit hoofdstuk behandelde zaken trekken.

3.4.1 *Sociale Dienst der GOIWN*

Over de organisatie LH schreven we al in paragraaf 3.2.3. dat zij op den duur deel van de GOIWN ging uitmaken. Dat gebeurde in januari 1945. Voortaan heette zij. Landelijk Herstel, Sociale Dienst der GOIWN. Aan de zelfstandige en nogal eens van de rest van de Gemeenschap afgezonderde positie van deze Sociale Dienst kwam echter nooit geheel een einde. Zonder in te gaan op de specifieke nieuwe maatschappelijke taken van de GOIWN – deze behandelen we vanaf hoofdstuk 6 – willen we hier de bijzondere positie van LH ten opzichte van de Gemeenschap beschrijven.

Het initiatief om LH in de GOIWN-organisatie op te nemen ging van de Gemeenschapsleiding uit. Tot en met eind 1944 had de GOIWN de realisering van een van haar doelstellingen, nl om de belangen van door de bezetting benadeelde oud-illegale werkers en hun nagelaten betrekkingen te behartigen, in de praktijk voor het grootste deel aan LH overgelaten. LH was, zoals we zagen, al kort na de bevrijding met behulp van de oude LO-medewerkers en de fondsen van het NSF weer met de praktische ondersteuning aan hulpbehoevende onderduikers, oud-illegalen en achtergebleven gezinnen van start gegaan. Pas na verloop van tijd, in de maanden oktober-december, werd de GOIWN-organisatie opgebouwd, in vele plaatsen door gebruik te maken van de daar al bestaande LH-bureaus en hun contacten.

En nu, in de loop van december, verlangde de GOIWN als ‘dochter’ van LH, dat de ‘moeder’ zich onder háár vleugels zou schikken. Dat riep bij veel LH-medewerkers natuurlijk weerstanden op. Zij wantrouwden de grootse plannen van de initiatiefnemers van de BN en van de GOIWN en vreesden dat dezen LH slechts voor hun eigen doeleinden wilden gebruiken. Speciaal in Eindhoven, de bakermat van zowel LH als GOIWN, liet de onderlinge verhouding, zoals in paragraaf 3.2.6. bleek, veel te wensen over.

Toen LH daar begin december op eigen houtje een advertentie plaatste waarin oud-illegalen werden opgeroepen zich aan te melden, stelde de voorzitter van de afdeling Eindhoven voor om “een schrijven uit te doen gaan, waarin duidelijk uitkomt, dat Landelijk Herstel een onderdeel is van de Gemeenschap O.I.W. Nederland.” Op dringend verzoek van de Eindhovense voorman van LH, Freeman, die bang was zo “de gevoelens van Landelijk Herstel te kwetsen”, werd besloten deze kwestie “nog even te laten rusten”.³⁹⁶ Maar tegen de uiteindelijke opneming van LH in het GOIWN-verband had Freeman

³⁹⁶ Notulen GOIWN-Eindhoven, d d 9 december 1944, punt 6, -ABS, map GOIWN. Volgens Freeman was zijn voornaamste zorg of LH als onderdeel van de GOIWN wel evengoed als hulpverlenende organisatie zou blijven functioneren, aldus Verslag interview met Freeman, p. 3.

kennelijk geen overwegend bezwaar, het moest alleen geleidelijker gebeuren dan Gelderblom voor ogen stond

Ondanks de emotionele bezwaren aan LH-kant tegen opnemning in de pas opgerichte GOIWN, hadden beide organisaties er eigenlijk alleen maar belang bij om samen te gaan, zowel Gelderblom als Freeman zagen dat in. Ten eerste was LH voor de uitvoering van de ondersteuning al met handen en voeten gebonden aan de financiën van het NSF, die in het Zuiden door de GOIWN-voormannen Gelderblom en Voorhoeve werden beheerd, veel keus had LH dus niet. Verder bood de GOIWN met haar afdelingen in het hele Zuiden, haar nationale aspiraties en haar invloed op MG voor LH perspectieven op de langere termijn. Als onderdeel van de GOIWN zou LH bij de plaatselijke autoriteiten en MG meer vertrouwen kunnen inboezemen en zijn activiteiten ook buiten Brabant kunnen gaan ontplooiën, met name ook in Zuid-Limburg, waar het tot dan toe geen voet aan de grond had gekregen,¹⁹⁷ en wie weet ook op nationale schaal.

Voor de GOIWN waren andere maar niet minder urgente motieven in het spel. Natuurlijk wenste men al met het oog op de geformuleerde doelstellingen ook het praktische verzorgingswerk binnen de eigen organisatie te brengen. Tot dan toe hadden de twee andere doeleinden – de ‘vernieuwing’ en het verwerven van invloed op de overheden, de GOIWN-activiteiten overheerst. Maar zonder aandacht voor en effectieve invloed op het verzorgingswerk, toch de meest eigenlijke taak van een organisatie van oud-illegalen, zou de Gemeenschap een te eenzijdig politiek imago krijgen en voor oud-illegale werkers aan aantrekkingskracht inboeten. Bovendien borg het zelfstandige voortbestaan van LH talrijke gevaren in zich. Talrijke oud-illegalen die al wel voor LH werkten, maar nog niet bij de Gemeenschap-in-opbouw waren aangesloten, zouden zo wel eens definitief voor de GOIWN verloren kunnen gaan.

Ten opzichte van de diverse overheidsinstanties claimde de GOIWN-leiding de hele oud-illegaliteit te vertegenwoordigen. Het bestaan van een tweede specifiek oud-illegale organisatie, los en onafhankelijk van de Gemeenschap, zou aan de invloed van de GOIWN en van de hele oud-illegaliteit sterk afbreuk doen en die overheden in feite vrij spel geven. De met name bij het MG verworven invloed en *goodwill* stond dus op het spel.

Dat dit geen theoretische kwestie was blijkt uit het al gesignaleerde acute probleem dat vele plaatselijke bureaus van LH zich in de maanden na de bevrijding ongecontroleerd ook op het terrein van de opsporing van politieke verdachten en van de zuivering begaven.¹⁹⁸ De hoogste instantie van LH, het bureau onder leiding van Vingerhoets, had kennelijk niet de macht of zelfs de wil om de medewerkers van de plaatselijke bureaus op de eigenlijke verzorgingstaak vast te pinnen. Maar als LH en zijn apparaat in de GOIWN zouden worden opgenomen, zouden de overige GOIWN-leden ter plaatse en vooral ook de besturen en raden door toepassing van de ballotageregels en de voorschriften in de constitutie LH-medewerkers kunnen dwingen om zich inderdaad als de sociale dienst van de Gemeenschap te gedragen en zich tot de verzorgingstaak te beperken. Initiatieven en klachten op het terrein van opsporing en zuivering zouden via de gebruikelijke weg van kringen en raden naar de vertrouwensraden worden geleid en door de laatste met de betreffende autoriteiten in een geregeld overleg aan de orde worden gesteld.

Door het nogal ‘wilde’ LH om te zetten in een effectief gecontroleerde Sociale Dienst der GOIWN hoopte de leiding van de Gemeenschap ook ten opzichte van MG te demonstreren, dat het aan de GOIWN een betrouwbare partner had, die zich metterdaad inzette

¹⁹⁷ Zie paragraaf 3.2.3

¹⁹⁸ Zie ibidem

voor de handhaving van orde en rust en de terugkeer van geregelde verhoudingen³⁹⁹ Hoewel de bronnen daarover geen uitsluitsel geven, nemen we aan dat de opname van LH in de GOIWN ook het MG zeer welkom was. Sinds eind januari kon het immers de Gemeenschap ook aanspreken als het om klachten over LH ging. Het aantal klachten over LH nam sindsdien trouwens merkbaar af.

De uiteindelijke beslissing over de te veranderen status van LH werd genomen op 26 januari 1945, in een interprovinciale vergadering van de LO-Zuid-Nederland onder voorzitterschap van Holla, de zuidelijke vertegenwoordiger in de LO-top.⁴⁰⁰ Kennelijk was deze eenmalige bijeenkomst in LO-verband na de bevrijding noodzakelijk om alle plaatselijke LO/LH-medewerkers ervan te overtuigen dat aan het zelfstandige bestaan van LH nu echt een eind moest komen en dat zij hun activiteiten onder de vlag van de GOIWN moesten voortzetten.⁴⁰¹

3.4.2 'De Vrije Stem' en andere bladen

Pas vanaf 1 april 1945 kreeg de GOIWN de beschikking over een gedrukt, op grotere schaal verspreid, eigen blad. Het heette *De Vrije Stem. Orgaan van de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (DVS)* en verscheen wekelijks. De redactie was gevestigd te Breda en stond onder leiding van de 43-jarige katholieke A.L. Govers, de vroegere hoofdredacteur van de *Dordrechtse Courant*, oud-gijzelaar en redacteur van het na de bevrijding eveneens in Breda verschijnende blad *Trouw*.⁴⁰² DVS was van oorsprong een klein illegaal blad dat sinds juni 1944 in Oosterhout was gemaakt.⁴⁰³ Na de bevrijding, begin november, was het als algemeen weekblad blijven verschijnen⁴⁰⁴ en sinds half januari kwam het uit als *De Vrije Stem, Orgaan van de GOIWN-district Breda*.⁴⁰⁵

De behoefte aan een eigen orgaan voor de hele Gemeenschap was voor het eerst in de loop van december duidelijk geworden. Eind december kwam dit vraagstuk nogal plotseling op de IPV aan de orde,⁴⁰⁶ nadat het district Den Bosch kort tevoren het eerste nummer van een gestencild eigen mededelingenblad had uitgebracht.⁴⁰⁷ Ook de districten Breda, Bergen op Zoom en Nijmegen hadden al vergeworpen plannen in die richting. Op 10 januari besloot de IPV tot het stichten van een eigen blad omdat daaraan "een dringende behoefte" bestond.⁴⁰⁸ Eind januari en medio februari kwam het Algemeen

³⁹⁹ Verslag interview met Gelderblom, p. 2.

⁴⁰⁰ Vingerhoets, 'Landelijk Herstel', 560-561, Verslag doel en werkzaamheden LH na de bevrijding, door Dirk Boer, i.d. p. 3, RIOD, Collectie LO/LKP, BW-2. Volgens Van der Hooft had al begin december een interprovinciale vergadering van LH de GOIWN "ten volle" erkend en was daar de coördinatie der werkzaamheden geregeld, aldus Notulen IPV-GOIWN, d.d. 8 december 1944, p. 4, -RIOD, GOIWN, 1A.

⁴⁰¹ Ook de late kringvorming in Eindhoven vertraagde de overname van LH door de GOIWN. Freeman noteerde in zijn agenda: "Eerst kringvorming – dan heeft de overname van LH etc. eerst zin", -Bezit Freeman.

⁴⁰² Eindrapport Breda, p. 7, CBZ, map Breda, *Gedenkboek Beekvlies*, 358, ballotagedossier van betrokkenen in -ABC-Breda.

⁴⁰³ Winkel, *De ondergrondse pers*, nr. 1041, geredigeerd door J.A.M. van Bijnen en M.M. Damen, oplage 600.

⁴⁰⁴ *De Vrije Stem* waarin opgenomen weekblad *De Reclame*, nrs. 104 (4 november)–113 (30 december 1944), -RIOD.

⁴⁰⁵ Besluit van de GOIWN-districtsraad Breda, aldus uittreksel van de notulen van die raad, d.d. 19 januari 1945, -AGD-Breda.

⁴⁰⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 27 december 1944, punt 13, -GA Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6.

⁴⁰⁷ GOIWN-district 's-Hertogenbosch Mededelingenblad, nr. 1, d.d. 22 december 1944, -Bezit Van der Hooft.

⁴⁰⁸ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 10 januari 1945, punt 13, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 6.

Secretariaat van de GOIWN met de eerste twee nummers van een gestencilde mededelingenblad.⁴⁰⁹

Tot dan toe had de GOIWN op interprovinciaal en districtsniveau voor de berichtgeving aan de leden behalve van de herverschuynende dagbladen vooral gebruik gemaakt van de diverse grote en kleine oud-illegale bladen die in het bevrijde Zuiden verschenen. In Den Bosch had men zo herhaaldelijk berichten gepubliceerd in *De Schijnwerper* en *De Vrije Pers*, in Breda in *De Vrije Stem* en *Trouw*, in Eindhoven in *Het Parool* en in Zuid-Limburg in *Je Maintiendrai/De Patriot*. Voor mededelingen aan de leden in het hele Zuiden moest men steeds van een groot aantal bladen gebruikmaken.

Maar deze moeizame wijze van communicatie met de leden had behalve praktische ook principiële bezwaren. Voor vertrouwelijke informatie aan de leden of enkel aan de plaatselijke kaderleden waren deze bladen vanwege hun algemene lezerspubliek niet geschikt. Bovendien begonnen deze oud-illegale bladen, zoals we in hoofdstuk 5 over de oud-illegale pers nog zullen zien, steeds meer politieke kleur te vertonen. Omdat de GOIWN-leiding zich niet met een bepaalde politieke richting wilde vereenzelvigen, wensde zij voor de communicatie met de leden ook niet langer van de diverse redacties, die elk hun eigen aspiraties hadden, afhankelijk te zijn.

Om die redenen startte het GOIWN-kader met de uitgave van eigen mededelingenbladen, al gebeurde dat nogal ongecoördineerd. De eerste bladen treffen we aan in de districten Den Bosch, Breda en Bergen op Zoom. In Den Bosch en Breda werd daarbij aanvankelijk gebruik gemaakt van de oud-illegale bladen *De Schijnwerper* en *DVS*, die zich als orgaan van het betreffende district presenteerden.⁴¹⁰ Maar juist in die tussentase (januari-februari 1945) publiceerden deze bladen op GOIWN-titel enkele geruchtmakende artikelen die in strijd waren met de gematigde lijn van de centrale GOIWN-leiding.⁴¹¹ Ook dat versterkte de wil in de top van de Gemeenschap om een eigen centraal mededelingenblad uit te geven. Aldus wilde de IPV de uitgave van meer ongecontroleerde districtsbladen voorkomen – alleen in het geval van Nijmegen lukte dat –⁴¹² en de berichtgeving van en over de GOIWN in eigen hand houden.⁴¹³

Toch voldeed het gestencilde mededelingenblad van het Algemeen Secretariaat kennelijk niet aan de verwachtingen. De voorlichtingscommissie van de IPV deed tenminste op 21 februari het voorstel “om het eigen orgaan te laten groeien uit de ‘Vrije Stem’”, tot dan toe het blad van het district Breda. Maar na het eerste overleg met de hoofdredacteur van *DVS*, eerdergenoemde Govers, was de woordvoerder van deze commissie, Joan Willems uit Tilburg, van zijn aanvankelijke enthousiasme teruggekomen. Hij ontkrachtte

⁴⁰⁹ Mededelingenblad van de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland, Uitgave Algemeen Secretariaat, nr. 2, d.d. 14 februari 1945. ABS, map GOIWN. Het eerste nummer hebben we niet kunnen achterhalen.

⁴¹⁰ *De Schijnwerper* bevatte regelmatig GOIWN bijdragen en vermeldde vanaf 3 februari 1945 in de kop dat het “onder medeverantwoordelijkheid” van de GOIWN, district ‘s-Hertogenbosch verscheen, -GA-’s Hertogenbosch. *De Vrije Stem* was sinds half januari 1945 orgaan van het district Breda van de GOIWN.

⁴¹¹ Het artikel ‘Beloften en werkelijkheid’ ondertekend door GOIWN-districtsraad Breda, gericht tegen het beleid van minister Van Heuven Goedhart in *DVS* van 27 januari 1945, ook in *Enq.* V b, 408 en het antisemitisch getinte artikel ‘Herrijzend Jerusalem op golflengte 435 meter’ in *De Schijnwerper* van 3 februari 1945 dat een aanval deed op censuur bij Radio Herrijzend Nederland.

⁴¹² Notulen IPV GOIWN, d.d. 21 februari 1945 p. 6. ABS, map GOIWN.

⁴¹³ Zo signaleerde Gelderblom half februari dat er sinds kort kranten verschenen die zich opwierpen als spreekbuis van de GOIWN of delen daarvan en dat zulks “zeer ongewenste gevolgen” had in de vorm van “artikelen welke wij niet willen onderschrijven”. Hij stelde de vergadering gerust met de aansluitende mededeling dat de IPV besloten had dat er binnenkort een eigen orgaan van de Gemeenschap zou verschijnen, “Hierdoor zullen dergelijke zaken in de toekomst onmogelijk worden”. Aldus Notulen GOIWN-Eindhoven d.d. 1 februari 1945, p. 1, -ABS, map GOIWN.

het voorstel van de commissie in feite door zelf voor “een inlegvel in een bestaand orgaan” te pleiten; *DVS* had daarbij blijkbaar niet zijn voorkeur.

De daarop volgende discussie maakt duidelijk wat de knelpunten waren. Men aarzelde nog steeds tussen een orgaan enkel en alleen voor de leden, en een blad dat zowel de leden als een breder publiek zou moeten bereiken. Het eerste alternatief had als voordeel de gewenste controle over de tot dan toe ongecoördineerde informatievoorziening aan de leden en als groot nadeel het ontbreken van een eigen stem naar het grote publiek toe. Maar in het tweede geval, als men aanhaakte bij een bestaand blad, zou de Gemeenschap afhankelijk blijven en gevaar lopen “in de volle politiek” betrokken te worden. Voor de tussenoplossing van een nieuw eigen blad bestemd voor een groot publiek gingen ook stemmen op, maar dat zou dan in overleg met de grote oud-illegale bladen moeten gebeuren; die zou men daarmee immers concurrentie aandoen. Besloten werd contact op te nemen met de redacties van die bladen.⁴¹⁴

De reacties van *Je Maintiendrai*, *Het Parool* en *Trouw* waren zo afwijzend dat men definitief afstapte van het plan om een geheel nieuw blad uit te brengen. De ingrijpende consequentie dat men dan een eigen productie- en verspreidingsapparaat van de grond af aan zou moeten opbouwen, maakte dat *DVS* met zijn kant en klare uitrusting in de ogen van de IPV-afgevaardigden weer een aantrekkelijke partner werd. Temeer omdat de redactie van *DVS* inmiddels aan de wensen van de Gemeenschap was tegemoetgekomen. De voorzitter van de voorlichtingscommissie, Jef de Brouwer, die ook hoofdredacteur van de Eindhovense krant *Oost-Brabant* was, sprak althans van “het prachtige aanbod dat ‘De Vrije Stem’ gedaan heeft aan de Gemeenschap”.⁴¹⁵ Wat dat aanbod inhield weten we niet, maar vast staat dat de GOIWN volledige zeggenschap over *DVS* kreeg door de instelling van een commissie van toezicht.⁴¹⁶

DVS werd dus het orgaan van de hele Gemeenschap met als abonneementhouders en lezers de eigen leden en “een beperkte groep gelijkgezinde Nederlanders”, aldus het doorverschijnende mededelingenblad van het Bossche district, “ongeveer in een verhouding van drie op een”. Met het blad werd niet gecolporteerd; de GOIWN-organisatie zorgde zelf voor de verspreiding.⁴¹⁷ Over de oplage van *DVS* sinds 1 april 1945 zijn geen precieze gegevens voorhanden. In december 1944 had het blad een oplage van 5000 à 6000 exemplaren gehad⁴¹⁸ en eind februari berichtte het blad mede als gevolg van diverse opzienbarende artikelen al “bijna 15000 abonné’s” te tellen.⁴¹⁹ Ook uit het financiële verslag van *DVS* over de eerste veertien maanden van zijn bestaan als orgaan van de hele Gemeenschap blijkt dat er bijna anderhalf keer zoveel abonnees (circa 12.500) als betalende GOIWN-leden (in maart 1946 8.393 in het hele land) waren.⁴²⁰ Het blad kreeg dus een veel breder lezerspubliek dan aanvankelijk was voorzien.

⁴¹⁴ Alle voorgaande citaten uit Notulen IPV-GOIWN, d.d. 21 februari 1945, p. 5-6, -ABS, map GOIWN.

⁴¹⁵ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 28 februari 1945, punt 5, -ibidem.

⁴¹⁶ Deze bestond uit Voorhoeve, Van der Hooft en De Brouwer, aldus Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, p. 14 (-ABS, map GOIWN).

⁴¹⁷ GOIWN, districten 's-Hertogenbosch, Oss, Veghel en Waalwijk, Mededeelingenblad, nr. 6, d.d. 20 maart 1945, nr. 55, -Bezit Van der Hooft.

⁴¹⁸ Persverslag van 9 december 1944 in het gebouw ‘De Stem’ te Breda, p. 1, -Bezit Van der Hooft.

⁴¹⁹ *DVS* van 24 januari 1945.

⁴²⁰ Samenvatting van het verloop der middelen van De Vrije Stem. Orgaan van de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland van 1 April 1945 tot en met 31 Mei 1946 (afschrift), -Bezit Van der Hooft. In deze periode kwam f.65.385,65 aan abonnementsgelden binnen. Het bedrag per kwartaal voor een abonnement bedroeg f.1.30. Uitgaande van een gemiddelde abonnementsduur van vier kwartalen (dit kan korter zijn geweest; in dat geval zou het aantal abonnees nog verder stijgen) komen we op een jaarbedrag van f.5,20 per abonnee. Het totale aantal abonnees zou dan 12.574 zijn geweest.

De inhoud van *DVS* laat zien dat het blad vooral diende om de leden en de sympathisanten warm te maken of te houden voor de realisering van de doeleinden van de Gemeenschap, te weten een strenge aanpak van de zuivering en berechting en de veelomvattende 'vernieuwing'. De hoofdmoot van het blad bestond uit artikelen met kritiek op de voortbestaande wantoestanden op die gebieden, uit aansporingen om daaraan in eigen kring te blijven werken, uit informatie over door de Gemeenschap behaalde resultaten en uit verhalen over de lotgevallen van de illegaliteit tijdens de bezetting.

Voor het doen van inhoudelijke mededelingen over de praktische gang van zaken in de GOIWN werd *DVS* slechts spaarzaam gebruikt. Dat soort concrete aanwijzingen bleef voorbehouden aan de mededelingenbladen van de districten en aan het sinds medio juni 1945 in een veel beperkter oplage verschijnende gedrukte blad *GOIWN – Mededeelingen voor alle leden van Vertrouwensraden, Besturen en Ballotagecommissies*.⁴²¹ Dit blad bevatte behalve aanvullende richtlijnen voor de organisatie en ballotage ook de belangrijkste berichten over de koers en het beleid van de Gemeenschap op tal van terreinen.

Dat *DVS* voornamelijk fungeerde als contactblad voor de leden en sympathisanten terwijl de mededelingenbladen de instructies aan de kaderleden bevatten, maakt duidelijk dat er sprake was van twee gescheiden niveaus van informatie. Aan de ene kant was er de algemene, openbare informatie om de leden en sympathisanten bij elkaar te houden en zo nodig te mobiliseren. En aan de ander kant de specifieke, vertrouwelijke informatie, bestemd voor het kader en vooral bedoeld om de organisatie en de leden in het door de leiding gewenste spoor te dirigeren.

De lange tijd die er nodig was geweest om de aldus gescheiden en centraal gecontroleerde informatiekanalen tot stand te brengen, toont aan hoe moeizaam de communicatie tussen de GOIWN-top en de leden in het grootste deel van de periode van het bevrijde Zuiden was verlopen. Op de incidentele berichtgeving in de grote oud-illegale bladen na was de leiding van de Gemeenschap daarvoor tot begin april 1945 vrijwel volledig afhankelijk geweest van het contact met de afgevaardigden in de IPV. De controle op de gang van zaken op plaatselijk niveau liet daardoor veel te wensen over. Pas toen in de periode april-juni 1945 uiteindelijk *DVS* en het *GOIWN-Mededeelingenblad* ter beschikking kwamen, ontstond een situatie waarin de communicatie met de kaderleden, ook op plaatselijk niveau, sterk verbeterd was en de gewone leden althans vaker direct wat van de GOIWN-leiding vernamen. Maar tenslotte mocht nog geconstateerd worden dat er in die nieuwe situatie bewust een nieuwe informatiekloof werd geschapen, ditmaal tussen het voortaan goed geïnformeerde kader en de massa van de leden, die het met een veel vager idee van de Gemeenschap en haar activiteiten en strevingen moesten doen.

3.5 Conclusies

Als er iets duidelijk is geworden uit de voorgaande reconstructie van het ontstaan en het interne functioneren van de GOIWN, dan is het wel dat zij in de hele periode van het bevrijde Zuiden nog een organisatie in opbouw was. Dat hing direct samen met de omstandigheid dat in de Gemeenschap vanaf het moment van haar ontstaan in november 1944 allerlei al eerder tot stand gekomen lokale en regionale concentraties van oud-illegalen samengingen. Dat geldt op de eerste plaats voor alle in de voorgaande paragrafen behandelde vroege plaatselijke comités, maar ook voor de pas later onder

⁴²¹ *GOIWN-Mededeelingen*, nr. 1, 2 en 3, d.d. 15 juni 1945.

GOIWN-vleugels gekomen Limburgse CIW's, de organisatie LH en het blad *DVS*, dat uiteindelijk het orgaan van de Gemeenschap werd

Doordat de GOIWN geleidelijk aan steeds meer oud illegale elementen in zich opnam, werd zij weliswaar meer en meer dé organisatie van de voormalige illegaliteit, maar anderzijds brachten die voortdurende uitbreidingen ook nadelige gevolgen voor het functioneren van de organisatie met zich mee. Door haar bundelende en overkoepelende aard werd de GOIWN een verzamelplaats van vrijwel alle in de voormalige illegaliteit aanwezige meningen en belangen. Dat leidde tot moeizame besluitvorming en een breed scala van doelstellingen en activiteiten.

Een centrale vraag die in het bevrijde Zuiden niet definitief werd opgelost, was of de Gemeenschap uiteindelijk enkel uit oud-illegale werkers moest bestaan of ook toegankelijk zou zijn voor alle 'goede Nederlanders' die haar idealen deelden. Direct daarmee samen hing de vraag of de directe belangenbehartiging van de oud-illegale werkers (verzorging, gedenken en, wat minder direct, een rol bij zuivering en berechting) primair was of het bredere doel van de "vernieuwing van het gehele Nederlandse Volk". In de praktijk kwam men uit bij het compromis om voorlopig alleen de oud-illegale werkers als leden aan te nemen met plaats voor niet-illegale geestverwanten in de commissies, terwijl de al eerder aanvaarde doelstellingen van belangenbehartiging en vernieuwing in de Grondwet nog verder werden uitgebreid met de medewerking aan de wederopbouw. Aldus had de GOIWN in het bevrijde Zuiden met een tot de oud-illegalen beperkt ledenbestand een nagenoeg onbeperkt werkterrein te bestrijken.

Die niet voor de hand liggende combinatie van een klein, select oud-illegaal ledenbestand (in het hele Zuiden op den duur ongeveer 5000 personen) en een zeer uitgebreide taakstelling vloeyde voort uit de situatie waarvoor de oud-illegale voormannen zich al moesten na de bevrijding in de meeste steden en ook voor het Zuiden als geheel zagen gesteld. Door de aanhoudende bestuurlijke chaos, met name op het gebied van de arrestaties, was het MG na enige tijd bereid geworden de oud-illegale voormannen te raadplegen en in te schakelen om de situatie in de hand te krijgen, maar alleen dan als zij konden spreken en handelen namens de gehele 'echte' oud-illegaliteit. Aan het bestaan en aan de ongecontroleerde activiteiten van de diverse vroegere illegale organisaties en met name van de daarbij aangehaakte bevrijdingsillegalen moest dus een einde komen.

Bij de beslissing van de zuidelijke voormannen om in de GOIWN voorlopig alleen de oud-illegale werkers individueel te bundelen, speelde die noodzaak tot selectie, bundeling en controle met het oog op de te verwerven invloed de hoofdrol. Van meet af aan hadden deze voormannen en hun oud-illegale achterban op plaatselijk en interprovinciaal niveau immers aspiraties gehad die verder gingen dan het behartigen van de specifiek oud-illegale belangen. Invloed op het arrestatiebeleid, op de zuivering en op het bestuur en een belangrijke stem bij benoemingen van leidinggevende functionarissen waren vrij algemene eisen in hun kring. Deze eisen leefden al voor de bevrijding en met name in LO-verband waren op basis van het oorspronkelijke Plan F schema's ontworpen voor een individueel bundelende organisatie, die na de bevrijding invloed op de bestuurlijke gang van zaken zou gaan uitoefenen. Het claimen van een politieke naoorlogse rol voor de georganiseerde oud-illegaliteit was dus niet, zoals in de literatuur veelal wordt gesteld, een exclusief kenmerk van de linkersectie van de Nederlandse (oud) illegaliteit.⁴²²

Naast dit in zuidelijke oud-illegale kringen sterk levende, maar slechts summier uitgewerkte verlangen naar bestuurlijke invloed, zijn er op grond van het voorgaande nog

⁴²² De Keizer *Het Patroel* 438-443. Klumper, *Sociale verdediging* 256-418. Sandberg *Witboek van de GAC* 113-116, 245-253. De Jong *Koninkrijk* X b.

twee andere 'richtingen' te onderscheiden onder die oud-illegalen die hun taak nog niet beëindigd achtten; beide waren in de GOIWN echter sterk in de minderheid. Als eerste noemen we de Eindhovense kernleden, onder wie veel bovenlokale leiders van vroegere illegale groepen, onder leiding van de invloedrijke NSF-voorman Gelderblom. Zij hadden met de uiteindelijke BN-opzet tot een brede bundeling van "alle goede Vaderlanders" willen komen om de "volksgemeenschap" naderbij te brengen en zo met name leiding te geven aan het zo urgente praktische wederopbouwwerk. Ook elders trof men voorstanders van die lijn aan, maar alleen in Eindhoven vormden zij een kracht van betekenis.

Ook de tweede minderheid, rechtstreeks voortbouwend op het gedachtengoed van de Nederlandse Unie, van de Gestelse gijzelaars, die een 'volksbeweging' hadden voorbereid, en van het blad *Christofoor*, wenste haar op politieke vernieuwing gerichte streven niet uitsluitend op te hangen aan de voormalige illegaliteit. Onder leiding van drs. A. Wijffels had deze kleine groep politieke 'vernieuwers' een groot aandeel in de formulering van de doelstellingen van de GOIWN. Bij gebrek aan eigen uitgewerkte plannen en aan één leidende gedachte namen de andere twee richtingen de formuleringen van de 'volksbewegingsgroep' graag over en wel met dien verstande dat ze zo werden verruimd dat elke richting er wel haar eigen specifieke verlangens in kon herkennen.

Bij de opbouw van de organisatie van de GOIWN moesten de twee nauw met elkaar verbonden hoofdtaken: de individuele bundeling van zo mogelijk alle oud-illegale werkers en het verwerven van invloed voor de realisering van de vele doelstellingen, gelijktijdig plaatsvinden. De ballotage kwam in de meeste plaatsen omstreeks januari 1945 op gang en begin maart waren de meeste aspirantleden geballoteerd en de aangenomen leden in kringen georganiseerd. Sindsdien werd de toelating steeds meer een probleem omdat het in toenemende mate om grensgevallen van illegaal werk ging.

De detailonderzoeken betreffende de gang van zaken in Nijmegen en Breda en ook de verspreide algemene gegevens wijzen uit dat de GOIWN er inderdaad in slaagde de bevrijdingsillegaliteit uit de Gemeenschap te weren en het overgrote deel van de vroeger meest actieve illegale werkers te bundelen; het lidmaatschap van de Gemeenschap was in hun kring een vanzelfsprekende zaak.⁴²³ Wel liep per plaats de toelating van personen die minder intensief in het verzet hadden gewerkt nogal uiteen. Maar omdat het aantal in de GOIWN gebundelde oud-illegale werkers in de onderzochte periode nooit meer dan hooguit 5000 bedroeg, kan, wellicht met uitzondering van de ballotage in een deel van de plattelandsgemeenten, toch van een verantwoorde en strikte selectie worden gesproken. Daarbij moet nog opgemerkt worden dat om heel verschillende redenen uit bepaalde categorieën (echtgenotes van illegale werkers, stoottroepers, katholieke geestelijken, communisten en de maatschappelijke bovenlaag) minder personen in de GOIWN terecht kwamen dan zuiver op grond van hun illegale verdiensten verwacht had mogen worden. Binnen het vrijwel geheel mannelijke ledenbestand van de GOIWN in Breda waren personen uit de maatschappelijke middengroepen en de ambtelijke wereld duidelijk in de meerderheid. Het bronnenmateriaal over andere steden en dorpen geeft ons, behalve in het uitzonderlijke geval van de afdeling Eindhoven, waar wel veel leidende figuren lid waren, geen redenen om te veronderstellen dat dat elders anders was.

Met het oog op de controle over de leden en het verwerven van invloed kozen de voormannen voor een sterk getrapte en hiërarchische structuur van raden en vertrouwens-

⁴²³ Verslag interview met J.I.F. Franken (Tilburg), p. 1, Verslag interview met Van der Hooft (Breda), p. 3 en interview met Heinsman (Nijmegen), p. 1. Veelzeggend is ook dat diverse personen lid van de GOIWN blijken te zijn geweest, die zich dat achteraf niet meer herinnerden of die dat zelfs pertinent ontkenden, zoals ir. Tromp uit Eindhoven; aldus telefonische mededeling van Tromp aan auteur op 8 september 1981.

raden om zo het beleid en het contact met de autoriteiten op alle niveaus in handen van gematigde, verantwoordelijke oud-illegale werkers te leggen. Terwijl de gewone leden in de kringen weinig bevoegdheden kregen en voornamelijk fungeerden als bron van klachten en voorstellen,⁴²⁴ werd de Gemeenschap in de diverse regio's in feite opgebouwd en geleid door personen die in de GOIWN posities gingen innemen die overeenkwamen met de functies die zij in de illegaliteit hadden bekleed. Het waren met name deze 'voormannen', ook wel 'initiatiefnemers' of 'kernleden' genoemd, die de invloedrijke vertrouwensraden, besturen en commissies bemanden. Van de wel aangenomen coöptatieregeling werd in de praktijk, althans in de IPV en de Brabantse provinciale raad, niet of nauwelijks gebruik gemaakt.

In het grootste deel van de onderzochte periode, in elk geval tot en met maart 1945, liep de communicatie tussen de centrale leiding, het kader en de leden via de regelmatig vergaderende afgevaardigden in de raden. Die gaven de klachten en ideeën van hun eigen kring, afdeling, district of provincie naar boven door en moesten zorgen dat de richtlijnen en activiteiten die de centrale leiding voorschreef aan de basis werden uitgevoerd. Maar afhankelijk van het gezag, de capaciteiten en de inzet van de betreffende kaderleden, liepen het beleid en de activiteit per regio nogal uiteen.

Pas sinds 1 april 1945 beschikte de GOIWN-leiding over een centraal eigen orgaan. Via dat blad, *DVS*, bestond er voor het eerst een rechtstreeks contact tussen de leiding en de leden; het werd voornamelijk gebruikt om het beleid van de Gemeenschap te propagereen. Speciaal voor de kaderleden werd sedert half juni het vertrouwelijke en zeer informatieve blad *GOIWN-Mededeelingen* uitgegeven. Dat diende er toe om in het tot dan toe per district of provincie nogal autonome beleid meer eenheid te krijgen.

De gang van zaken in de IPV, het hoogste orgaan van de Gemeenschap, toont aan dat de bestuurlijke top een grote mate van handelingsvrijheid had. Als gevolg van de aanvankelijk nogal wisselende samenstelling van de IPV en de noodzaak van snelle reacties op vragen om advies van de gezagsdragers, werden er door Voorhoeve en Van der Hooft herhaaldelijk op eigen gezag beslissingen genomen. De IPV-leden hadden achteraf met die afwijkingen van de normale regels en procedures opvallend weinig moeite. Zij toonden althans veel begrip voor de onvermijdelijkheid van dit soort bestuurlijke improvisaties; zij hadden er trouwens ook zelf bij het bestuur van hun eigen GOIWN-onderdeel geregeld mee te maken.

In de hiërarchische top van de Gemeenschap, de IPV met haar bestuur, haar Algemeen Secretariaat en haar commissies, had Brabant veruit het grootste aandeel. Des te opvallender is daarom de grote rol van niet-katholieken in de leiding: maar liefst twee van de drie hoofdbestuurders (Voorhoeve en Van der Hooft) waren gereformeerd. Toen de Brabantse provinciale raad eind februari verzelfstandigd werd, deed zich bij de afvaardiging naar de IPV een voorval voor, dat de goede verhouding tussen de niet-katholieken en katholieken in de GOIWN-leiding typeert. Tegen de aanvankelijke beslissing om voorzitter Voorhoeve en vice-voorzitter Van der Hooft namens Brabant naar de IPV af te vaardigen, rees verzet van de kant van Holla. Hij betoogde dat in de vertegenwoordiging van een overwegend katholieke provincie minstens één katholiek moest zitten. Daarop werd prompt besloten om Voorhoeve, die toch al voorzitter van de IPV was, als afgevaardigde te vervangen door de katholieke Raaijmakers.⁴²⁵ Noch in de provinciale raden, noch in de IPV vormden de godsdienstige verhoudingen een bron van problemen. Inte-

⁴²⁴ *Enq.* V c. 851, Verhoor Holla: "Deze methode van werken was dezelfde als in de bezettingstijd bij de LO . . . Het was geweldig gedecentraliseerd, echter met een hiërarchische top. De klachten kwamen zeer snel door".

⁴²⁵ Notulen GOIWN Prov. Raad Brabant, d.d. 28 februari 1945, punt 3, -ABS, map GOIWN.

gendeel zelfs, men ging er prat op dat in de GOIWN personen van verschillende religieuze overtuiging zo eensgezind samenwerkten. In de IPV werd zo in januari besloten de lunch tijdens de bijeenkomsten te openen en te sluiten met gebed, afwisselend uit te spreken door een katholieke en een protestantse aanwezige.⁴²⁶ En aan die gewoonte werd in alle volgende wekelijkse vergaderingen trouw vastgehouden.

Belangrijker dan de religieuze verschillen was de bijzondere positie die het veelal uit academici bestaande kader van de afdeling Eindhoven innam in de verder met een groot tekort aan intellectuelen en ervaren bestuurlijke krachten kampende Gemeenschap. Met name in het bestuur van de IPV en in haar commissies – alleen daarin hadden ook niet-leden zitting – was het die Eindhovense *braintrust* – voor een aanzienlijk deel bij Philips werkzaam – die het merendeel van het denkwerk verzette, plannen maakte, rapporten schreef en met uitgewerkte voorstellen kwam. Maar anderzijds riep juist dit gezelschap met zijn ‘overmaat’ aan leidende oud-illegalen, intellectuelen en leidinggevendenden ook weerstanden op. Hun aanhoudende, maar voorlopig vergeefse pleidooien (meestal bij monde van Gelderblom) voor een niet-exclusief oud-illegale Gemeenschap, voor praktische inschakeling in het wederopbouwwerk en de geringe prioriteit die zij aan de kringvorming gaven, leidden in de afdeling Eindhoven zelf tot aanzienlijke problemen met de ‘gewone’ oud-illegale werkers.

Pas sinds eind februari kwam er meer lijn en regelmaat in het bestuur van de Gemeenschap. De oprichtingsfase met zijn provisorische en improviserende leiderschap door de ‘voormannen’ ging, althans op provinciaal en interprovinciaal niveau, over in een meer geïnstitutionaliseerde fase. De opbouw van de kringen, afdelingen en districten door de plaatselijke initiatiefnemers was getuige de moeizame gang van zaken in Den Bosch, Oss en Eindhoven, niet overal probleemloos verlopen en eind februari nog zeker niet voltooid. Maar de tot dan toe aangenomen leden hadden inmiddels wel vaste bestuurders en vertegenwoordigers aangewezen en dat maakte dat de samenstelling en het vergaderritme van de hogere raden stabiel werd. Ook de scheiding en verkleining van de aanvankelijk gecombineerde IPV en Brabantse provinciale raad waren daarvan een duidelijk symptoom.

In de periode maart-april werd de wat eerder ingezette institutionalisering echter weer doorkruist door het vertrek van vele capabele figuren, onder wie talrijke kernleden, naar het pas bevrijde gebied in Oost- en Noord-Nederland. Over die ontwikkeling komen we in het achtste hoofdstuk nog te spreken. In dit verband moet echter al vastgesteld worden dat de tijdelijke afwezigheid van vele leidende GOIWN-functionarissen een nadelige invloed heeft gehad op de continuïteit en het functioneren van de organisatie van de Gemeenschap in het Zuiden.

⁴²⁶ Notulen IPV-GOIWN, d d 17 januari 1945 p. 3, -ibidem

Hoofdstuk 4

De Binnenlandse Strijdkrachten

De gang van zaken rond de geschiedschrijving van de BS volgde het patroon van de lotgevallen van de BS. Een aanvankelijke opdracht van de BNS, prins Bernhard, aan oud-illegaal en BS-man Eduard Veterman om de geschiedenis van de BS afzonderlijk te beschrijven, werd in de zomer van 1945 alweer ingetrokken.¹ Zij moest wijken voor een plan om de BS-geschiedenis vast te leggen als onderdeel van een geschiedschrijvingsproject van het ministerie van Oorlog, dat de strijd van alle legeronderdelen in de Tweede Wereldoorlog zou omvatten.² Hoewel deze deelstudie over de BS al in 1955 in grote lijnen gereed was, achtten de opeenvolgende kabinetten pas in 1964 de tijd rijp om tot publikatie over te gaan. De feitelijke uitgave liet tot 1972 op zich wachten.³

Over de BS als tweede hier te behandelen oud-illegale concentratie in het bevrijde Zuiden is dus in tegenstelling tot de GOIWN wél al een eerdere studie voorhanden. Van Ojens werk over de BS beslaat twee lijvige banden die samen het tweede deel vormen van hoofddeel IV van de serie die "De strijd op Nederlands grondgebied tijdens Wereldoorlog II" behandelt, een omvangrijke krijgshistorische uitgave onder auspiciën van de Generale Staf van de Nederlandse Strijdkrachten.⁴

Maar juist door haar militaire perspectief en haar overwegend krijgshistorische benadering bevreemdt de geschiedschrijving van de BS door Van Ojen niet. Het boek biedt wel een bijzonder nuttige organisatiegeschiedenis, maar doet onvoldoende recht aan de meest typerende kenmerken van de geschiedenis van de BS, namelijk die welke uit hun illegale verleden voortkwamen en in het geheel niet pasten bij de geregelde militaire organisaties van vóór 1940 en na 1944.

Uit Van Ojens boek zullen we hier herhaaldelijk putten, vooral waar het de organisatorische ontwikkelingen en de militaire verdiensten van de BS betreft. Maar de voornaamste bedoeling van dit hoofdstuk is toch de BS en hun geschiedenis op de eerste plaats te bezien als een van de loten van de vroegere illegaliteit. Dat afwijkende uitgangspunt leidt

¹ Introductiebrief van BNS aan alle Nederlandse civiele en militaire autoriteiten, d.d. 13 juli 1945, met de opdracht "Dr. Eduard Necker Veterman" (de toevoegingen dr. en Necker waren door Veterman zelf bedacht), lid van de Sectie Voorlichting van zijn staf, medewerking en hulp te bieden bij zijn opdracht tot geschiedschrijving van de BS; brief van G. Ruiten namens chef-staf Afdeling BS Van Houten aan Veterman, d.d. 25 augustus 1945, mededeling dat als gevolg van de plannen van het departement van Oorlog "onzerzijds zal moeten worden afgezien van een aparte geschiedschrijving, zoals wij die oorspronkelijk tot stand hadden willen doen komen" en intrekking van de opdracht aan Veterman. Beide brieven in *Vrij Nederland*, Bijvoegsel van nr. 23 (10 juni 1978), de eerste afgedrukt op p. 17, de tweede geciteerd op p. 23.

² Brief van de minister van Oorlog A.H.J.L. Frévez, d.d. 3 oktober 1946 betreffende de opdracht aan het Krijgskundig Instituut van de Generale Staf tot geschiedschrijving van de voormalige BS, geciteerd door Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, VII.

³ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, VIII-IX.

⁴ *Ibidem*, II, VII, X, XI.

natuurlijk tot andere vragen, andere prioriteiten bij de behandeling en uiteindelijk ook tot aanvullingen en correcties op het door Van Ojen gegeven beeld.

De vraag naar het oud-illegale element in de BS staat centraal in de eerste paragraaf. Daarin proberen we eerst zowel het kwantitatieve als het kwalitatieve aandeel van de oud-illegalen in de diverse onderdelen van de BS te bepalen. In de tweede paragraaf gaan we vervolgens vooral in op de niet-militaire activiteiten van de BS en de gedachtenwereld die daaraan ten grondslag lag. Tenslotte komen we dan toe aan de problematiek van de 'kanalisering', het geleidelijke proces waarbij de diverse onderdelen van de gewapende illegaliteit en hun hulptroepen eerst in de BS werden opgevangen en vervolgens tot geregelde militaire en andere verbanden werden omgevormd. We besteden daarbij vooral aandacht aan de bedoelingen die daarachter scholen, aan de problemen waarmee dat proces gepaard ging en aan de reacties van de betrokken oud-illegalen.

De beschrijving van de geschiedenis van de BS in dit hoofdstuk heeft nog twee belangrijke beperkingen. We bepalen ons hier voornamelijk tot het interne functioneren van de BS. De doorwerking van BS-activiteiten en van ontwikkelingen in de BS naar buiten toe en de publieke reacties daarop komen hier slechts zijdelings aan de orde. Die behandelen we pas in de volgende hoofdstukken over de maatschappelijke bemoeienissen van de gehele oud-illegaliteit. Zaken als de strijd om de arrestatiebevoegdheid, de zuivering en het streven naar politieke vernieuwing waren immers geen monopolie van de oud-illegalen in de BS.

Een tweede belangrijke beperking vloeit voort uit de opzet van deze hele studie. Die richt zich op de periode september 1944 tot mei 1945 en concentreert zich op het bevrijde Zuiden. Ook wat de BS aangaat is deze beperking logisch. De aard en de ontwikkeling van de BS in de later bevrijde delen van Nederland waren immers wezenlijk anders.⁵ In het hoofdstuk 8 komen we kort terug op de gang van zaken na de algehele bevrijding.

4.1 Het oud-illegale element

Voor het bepalen van het 'oud-illegale gehalte' en het typeren van het oud-illegale element in de BS zijn in het tweede hoofdstuk al diverse losse bouwstenen aangedragen. Hier zullen we proberen daarover een zo gefundeerd mogelijk oordeel te geven door de twee onderdelen van de BS, de Stoottroepen (ST) en de Bewakingstroepen (BT), op dat punt door te lichten. Een analyse van het totaal was door de grote aantallen BS-ers niet mogelijk. We hebben ons daarom beperkt tot steekproeven uit beide onderdelen bij bepaalde regionale eenheden, waarover door anderen al studies waren verricht of waarvan we het aandeel van oud-illegalen konden toetsen op grond van gegevens over de illegaliteit in die regio's. Daarnaast besteden we uitdrukkelijk aandacht aan de samenstelling van de staven van de belangrijkste commandanten, omdat deze in het vervolg nog herhaaldelijk ter sprake zullen komen.

4.1.1 De Stoottroepen

Al sinds de oprichting van de BS in september 1944 had bij de voormannen van de 'gewapende illegaliteit' en ook bij de BNS prins Bernhard en zijn staf de bedoeling voorgezeten om uit de KP, RVV en die OD-eenheden, die aan het 'actieve verzet' hadden

⁵ Vgl. *Ibidem*, 530.

deelgenomen, een afzonderlijk oud-illegaal keurkorps samen te stellen, dat gewapenderhand aan de verdere bevrijdingsstrijd zou deelnemen. In de periode waarin de ST werden opgebouwd, streefden ze er naar om die nieuwe formatie zoveel mogelijk uit oud-illegalen te laten bestaan.⁶ Aan het einde van die opbouwfase, zo omstreeks de jaarwisseling 1944-1945, omvatten de ST volgens een opgave van Van Ojen ongeveer 3900 manschappen. Deze waren bijna gelijkelijk verdeeld over het Commando Limburg (15 compagnieën, 1900 man) en het Commando Brabant (14 compagnieën, waarvan twee in oprichting, 2000 man).⁷ In dat Commando Brabant waren overigens ook eenheden en manschappen uit de bevrijde delen van Gelderland en Zeeland opgenomen.⁸

Over het aandeel van oud-illegalen in de hele BS en dus ook in de ST is al sinds hun ontstaan veel te doen geweest. Het werd een strijdpunt van belang als gevolg van het snel groeiende aantal klachten van het publiek over eigenmachtig en ongecontroleerd optreden door leden der BS bij arrestaties, bewaking en vorderingen. De critici weten die wantoestanden namelijk direct aan de aanwezigheid van vele niet-oud-illegalen.⁹ In de bronnen en ook in de latere literatuur treft men hierover een aantal oordelen aan, die het beeld van de zuidelijke BS sindsdien hebben bepaald. Kort samengevat komen die oordelen erop neer dat de ST veel meer oud-illegalen in hun gelederen hadden dan de BT¹⁰ en dat de Brabantse ST in hoofdzaak uit oud-illegalen bestonden in tegenstelling tot de Limburgse ST, waarin hun aandeel aanzienlijk geringer was.¹¹

Met betrekking tot de ST onder het Commando Brabant, naar verluidt dus het meest zuiver oud-illegale deel van de ST, hebben we over een aantal onderdelen voldoende gegevens ter beschikking om de illegale mentes van kader en manschappen te kunnen beoordelen. In zijn studie over de Tilburgse BS onderzocht Franken o.a. de illegale achtergrond en de leeftijd van de leden van de daar gerecruteerde 13e Compagnie.¹² Dit was een van de laatste eenheden ST die in het bevrijde Zuiden tot stand kwamen, ze telde 174 manschappen. Van de 166 over wie gegevens te achterhalen waren, was het merendeel erg jong, tweederde was namelijk tussen de 16 en 24 jaar. Van diezelfde 166 kon van 73 personen (44%) een of andere vorm van deelneming aan het verzet worden vastgesteld. Van die 73 had echter slechts een dertigtal (18%) een illegale staat van dienst die dateerde van vóór augustus 1944.¹³

Dat het overgrote deel van de stoottroepen in Tilburg en ook elders bestond uit jongeren van rond de twintig, die in de 'wilde fase' bij KP, RVV of OD waren aangehaakt, wordt ook duidelijk uit andere bronnen. Zo bevindt zich in het BS-archief een uitvoerige lijst met de namen van ruim 900 personen die, aldus het opschrift, deel uit-

⁶ Bijv. brief van wnd. Cdt Zuid aan Cdt Brabant, d.d. 5 december 1944, ABS, doos BS onderwerp-1, map 11.

⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 271-272.

⁸ J.A.M.M. Janssen, P.H.M. Groen, C.M. Schulten *Stoottroepen 1944-1984* (Dieren 1984), 38.

⁹ Zie bijv. Rapport van de minister-president omtrent zijn bezoek aan het bevrijde gedeelte van Nederland aan H.M. de Koningin, d.d. 16 december 1944, afgedrukt in *Enq.* V b, 359-365 met name 363-364.

¹⁰ De Jong *Koninkrijk*, X a, 758, 763, 772 en impliciet Van Ojen *De Binnenlandse Strijdkrachten* 236 en 295.

¹¹ Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 37, Verslag van interview met kol. mr. Ch. van Houten op 8 augustus 1946, p. 11, -SMG-BS, doos 801-S, map 100. Brief van BNS aan CSMG Kruls, d.d. 14 december 1944. 'Volgens mijn inlichtingen bestaan de ST in Brabant voor praktisch 100% uit illegale werkers. In Limburg is er een klein percentage later aangetrokken. Bij de Bewakingstroepen is dit eenigszins anders, omdat de OD in het begin nogal geworven heeft.' (-ABS, nr. 92/2 en -AMG, doos 22 (CSMG geheim), map 6).

¹² Dit onderzoek geschiedde op basis van de BS-leggers en de BS-dossiers van alle leden van die compagnie, aangevuld met informatie uit interviews en de ledenlijst van de GOIWN-Tilburg, aldus Franken, 'Een stad in beroering', notendeel, 19-20.

¹³ *Ibidem*, 66-67, 73, 107.

maakten van de "Koninklijke Patrouille Brabant".¹⁴ Dat was een tijdelijke benaming voor het geheel van al dan niet met 'bevrijdingsillegalen' aangevulde plaatselijke KP-, RVV- en OD-eenheden uit het noord-oosten van Brabant en uit Zuid-Gelderland in de periode tussen de bevrijding en het moment waarop er in die regio ST werden gevormd. Met de personen op deze lijst – bijna de helft van het totale aantal ST in Brabant – werden van half oktober tot half november de vijf in deze contreien opgerichte compagnieën ST bemand. Dat waren de 2e en 4e Compagnie te Veghel, de 5e te Nijmegen, de 7e in het Land van Maas en Waal en de 8e in 's-Hertogenbosch en omgeving.

Zoals uit het onderstaande schema I valt te lezen, moet er in deze lijst uit het prilste stadium van de ST een onderscheid worden gemaakt tussen de 646 (veelal vóór 20 oktober geregistreerde)¹⁵ personen van wie het vroegere illegale verband werd genoteerd en de 269 personen (29,4%) bij wie dat niet gebeurde. In tegenstelling tot alle anderen werden 143 van die 269 onmiddellijk als lid van een compagnie (de 7e) genoteerd. Met enige uitzonderingen waren zij allemaal afkomstig uit het Land van Maas en Waal.¹⁶ Van enige relatie tussen de manschappen van deze 7e Compagnie met vroegere illegale formaties blijkt weinig;¹⁷ met de KP-Maas en Waal had deze compagnie in elk geval geen enkel personeel verband.¹⁸ Van de resterende 126 personen werd alleen de inschrijfdatum (van allen tussen 20 oktober en 6 november) en de woonplaats vastgelegd. Ook bij deze tweede golf ingeschrevenen was kennelijk geen sprake van een duidelijke band met een of andere plaatselijke ploeg van illegale origine.

Als we ons concentreren op de 646 manschappen (70,6%) van wie behalve de woonplaats ook het illegale verband werd opgegeven, dan blijkt dat de overgrote meerderheid (ruim 80%) van de Koninklijke Patrouille Brabant tot de KP behoorde of zich althans lid van een KP of knokploeg noemde. Van de overblijvende krappe 20% nam de OD bijna 15% voor haar rekening en de RVV nog geen 5%.¹⁹

Maar het grote aantal KP's (24) en de aanzienlijke aantallen leden die zij omvatten, maken duidelijk dat we hier behalve met de oorspronkelijke KP's (voor deze streek die van Nijmegen, Den Bosch en Ledeacker) vooral te doen hebben met pas in de loop van de zomer van 1944 ontstane 'knokploegen'. In die nieuwe KP's, die pas geformeerd waren als sabotageploegen onder GSC-III van de LKP, Borghouts, maar ook in de oorspronkelijke KP's, was het aantal 'nieuwelingen' of 'bevrijdingsillegalen' zeer aanzienlijk. Dat oordeel baseren we op een nadere analyse van negen KP's uit steden en dorpen waarvan ons voldoende gegevens over het illegale werk daar ter beschikking staan; het resultaat daarvan is vervat in schema II.

Ofschoon het oud-illegale gehalte per KP sterk uiteenliep – vergelijk bijvoorbeeld de KP's van Ravenstein en Schaijk – komen we voor het totaal van deze negen KP's (235

¹⁴ Naamlijst Koninklijke Patrouille Brabant, 16 blz., z.d. (september-oktober 1944). -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 01. Deze lijst bevat nummer, naam, adres en groep van herkomst, kennelijk in de volgorde van inschrijving. Bij het grootste deel van de na 20 oktober ingeschrevenen ontbreekt de vermelding van de groep van herkomst en is volstaan met de datum van inschrijving. Hierna afgekort als **Naamlijst KPB**.

¹⁵ Alleen 39 leden van de KP-Margriet werden na 20 oktober geregistreerd. Waarschijnlijk kwamen zij in tegenstelling tot de groep eerder ingeschreven leden van die KP pas na de bevrijding van Den Bosch vrij.

¹⁶ Afkomstig uit Dreumel (50), Beneden-Leeuwen (27), Alphen (17), Wamel (16), Boven-Leeuwen (12), Altforst (5), Rossum (3), Appeltern (2) en Maasbommel (1). Van de overigen (12) kwamen er zes uit de aangrenzende Brabantse dorpen, één uit Friesland en van drie werd geen woonplaats vermeld.

¹⁷ Alleen G. Scholtens uit Kloosterburen en A. Slaassen uit Megen waren lid van de KP-Ravenstein. Zie Naamlijst-KPB, nrs. B740 en B746. Ook commandant W.L. de Leeuw had illegaal gewerkt.

¹⁸ Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 44 beweert, overigens ongedocumenteerd, het tegendeel.

¹⁹ De RVV-Den Bosch werd in de opgave als zodanig niet vermeld. Toch figuurden enkele leden daarvan op de lijst; zie Naamlijst-KPB, nrs. B2682 e.v.

Schema I Samenstelling van de "Koninklijke Patrouille Brabant" tot en met 6 november 1944								
ploegen per plaats	ingeschreven leden				ontslagen/vertrokken			
	KP	RVV	OD	totaal	KP	RVV	OD	totaal
Alphen	1			1				
Bakel	4			4	1			1
Beek en Donk	9	3		12	2			2
Beugen			2	2				
Boekel	21			21	4			4
Boxmeer	7			7	2			2
Deurne	6	26	13	45		3	8	11
Dinther	34			34	4			4
Eindhoven			1	1				
Gemert	12		8	20	1			1
Helmond	81		5	86	2			2
Ledeacker	29			29	4			4
Liempde			2	2				
Lieshout	8			8	5			5
Maas & Waal	14			14	1			1
Margriet (Den Bosch)	74			74				
Nuland	22			22				
Nijmegen	28			28	5			5
St Oedenrode	12			12	6			6
Oss			28	28			1	1
Oyen	18			18				
Ravenstein	16			16				
Schajk	31			31				
Schijndel	8			8	1			1
Someren	7			7	1			1
Uden	31			31	3			3
Veghel	28		20	48	7		2	9
Wijchen	5		14	19	1			1
Zeeland	8			8				
Staf KP	10			10	2			2
subtotalen en percentages	524 81,1	29 4,5	93 14,4	646	52 78,8	3 4,5	11 16,7	66
individueel sinds 20 oktober				126				5
7e Compagnie				143				
Totalen				915				71

personen, d.w.z. ruim 25% van het geheel van de Koninklijke Patrouille Brabant) uit op niet meer dan bijna een kwart (23,8%) van de manschappen, dat al vóór de zomer van 1944 geregeld illegaal actief was geweest. Van drickwart is dus ofwel geen enkel illegaal werk bekend of het dateerde pas van de maanden juni tot en met september 1944.²⁰ Uit hun namen en toenmalige adressen blijkt dat het in vele gevallen ging om familieleden,

²⁰ Het lidmaatschap van de GOIWN is natuurlijk een gebrekkige maatstaf voor het illegale gehalte, temeer omdat het aantal allochtonen aanzienlijk is. Vandaar de opnemng van kolom f anderszins bekend illegaal werk. Die factor draagt voor drie-achtste bij aan het vastgestelde illegale gehalte. Maar de beschikbare gegevens betreffende de illegale verhoudingen verschillen nogal per gemeente. Bij de cijfers in kolom f gaat het dus om minimum-aantallen, namelijk de op grond van schriftelijke bronnen verifieerbare gevallen. Een nadere studie per KP, ook met behulp van mondelinge getuigenissen van overlevenden, zou in een wat groter totaal kunnen resulteren.

Schema II Herkomst en illegaal verleden van de leden van 9 KP's die deel uitmaakten van de Koninklijke Patrouille Brabant								
ploegen	sterkte a	herkomst			oud-illegaal gehalte			
		plaats zelf b	overige Zuiden c	uit Noorden d	GOIWN-lid e	anderszins bekend iw f	onbekend g	e+f als % van a
KP-Zeeland	8	8	0	0	6	0	2	75,0
KP-Schijndel	8	4	2	2	0	0	8	0,0
KP-Nuland	22	9	10	3	5	2	15	31,8
KP-Nijmegen	28	19	5	4	9	4	15	46,4
KP-R'stein	16	12	4	0	8	3	5	68,7
KP-Maas&Waal	14	9	1	4	0	1	13	7,1
KP-Margriet	74	42	23	9	2	10	62	16,2
KP-Schayk	31	4	21	6	1	0	30	3,2
KP-Dinther	34	8	17	9	4	1	29	14,1
totalen	235	115	83	37	35	21	179	
percentages	100	48,9	35,4	15,7	14,9	8,9	76,2	23,8

buren of buurtgenoten van oud-illegale werkers en om onderduikers. Dat laatste leidden we af uit de opgegeven woonplaatsen. Van de 235 leden van de negen nader onderzochte KP's was iets meer dan de helft afkomstig van buiten de 'standplaats' van de groep en ruim een derde van benoorden de lijn Waal-Merwede-Hollandsch Diep.²¹ Als we in aanmerking nemen dat deze groepen meestal niet voortdurend in één plaats verbleven en ook in de omringende dorpen nieuwe collega's aantrokken, lijkt het verantwoord om het aandeel van de 'gewone' onderduikers (d.w.z. degenen onder hen die niet als illegaal werker mochten gelden) in de hele Koninklijke Patrouille Brabant op tenminste een derde te schatten.

Een beredeneerde schatting van het oud-illegale gehalte van de manschappen van de Koninklijke Patrouille Brabant minus de 143 van de 7e Compagnie komt lager uit dan het berekende oud-illegale gehalte van de negen onderzochte KP's en wel op ongeveer 21%²², een getal dat dicht ligt bij de 18% die we voor de Tilburgse 13e Compagnie aan de studie van Franken ontleenden. Bij een poging om het oud-illegale gehalte van alle manschappen van de Brabantse ST (ongeveer 2000) te schatten doen zich dezelfde problemen voor. De uiteenlopende illegale achtergrond van de diverse plaatselijke eenheden is daarbij weer de grootste moeilijkheid. Zo staat behalve van de 7e Compagnie ook van de 9e en 10e Compagnie uit Breda en omgeving vast dat ze nagenoeg geheel uit 'bevrijdingsillegalen' bestonden.²³ Als we daarmee rekening houden en het afgeleide gemid-

²¹ Om precies te zijn 37 (15,7%). Van de personen uit de hele Koninklijke Patrouille Brabant, van wie of de groep of de datum van inschrijving bekend is (resp. 639 en 126, bij elkaar 765), waren er 104 uit het Noorden afkomstig, d.w.z. 13,6%. Bij de 143 leden van de 7e Compagnie gold dat slechts voor één persoon. Ook die afwijking lijkt de voornamelijk niet-illegale oorsprong van de 7e Compagnie ST te bevestigen.

²² Daartoe is het gemiddelde illegale gehalte van de negen onderzochte KP's (23,8%) geprojecteerd op alle 646 personen van wie het illegale verband werd opgegeven. Dat resulteert in 153 personen die vóór de zomer van 1944 illegaal werk zouden hebben verricht. Doordat onder de resterende 126 individueel aangemelden slechts enkele oud-illegale werkers waren (geschat op 10) komt het totale aantal op 163 en dat is 21% van 772 (646+126).

²³ Deze ST-compagnieën van het Commando Brabant bestonden resp. uit de pas omstreeks de bevrijding opgerichte formaties 'Geuzenvendel' en 'D68'. Ook deze compagnieën bleven onder het commando staan van hun oorspronkelijke leiders J. de Hoogh en Th. Dankers. Voor de overgang van deze formaties naar de ST, zie paragraaf 4.3.4.

delde oud-illegale gehalte van de Koninklijke Patrouille Brabant (minus de 7e Compagnie) bij gebrek aan gegevens ook toepassen op de overige Brabantse ST, dan resulteert dat in 323 oud-illegale werkers op een totaal van 2000 stoottroepers, d w z een oud-illegaal aandeel van ongeveer 16%²⁴

Dat dus een op de zes manschappen van de Brabantse ST oud-illegaal werker was in de betekenis die de GOIWN daaraan gaf, is een voorzichtige, globale schatting, voor de verschillende onderdelen kan het oud-illegale aandeel ver uiteenlopen Dit vrij bescheiden oud-illegale aandeel is in de maanden tot 1 januari 1945 waarschijnlijk wel wat gegroeid Van de 915 manschappen van de Oostbrabantse Koninklijke Patrouille Brabant vielen er tot en met 6 november al 71 (7,8%) af²⁵ In de meeste gevallen was dat het gevolg van onvrijwillig ontslag op grond van ongeschiktheid of wangedrag²⁶ Maar ook ontslagneming uit eigen beweging, kennelijk uit onvrede met de gang van zaken in de ST, kwam voor Beide vormen van ontslag betroffen zowel oud-illegalen als 'bevrijdingsillegalen', maar – voorzover we dat kunnen beoordelen – werd de laatste categorie er het vaakst door getroffen²⁷ Dat geldt in elk geval voor de marginale zuivering die in de loop van december onder verantwoordelijkheid van de compagniescommandanten in de ST plaatsvond Veel meer dan een *security check* van aan de dag getreden dubieuze gevallen inzake politieke betrouwbaarheid, zwarte handel en het hebben van een strafblad hield dat niet in Het waren slechts enkelingen die als gevolg van deze 'zuivering' werden verwijderd²⁸ Het bescheiden oud-illegale gehalte kan daardoor niet noemenswaardig gestegen zijn

Over het aandeel van oud-illegalen in de Zuidlimburgse ST moeten we bij gebrek aan nader onderzoek veel korter zijn Anders dan bij de Brabantse ST wijzen de bronnen en uitspraken van betrokkenen hier zonder uitzondering op het bestaan van een zeer grote categorie 'vrijwilligers' Dezen werden meestal na de bevrijding door de OD aangeworven en samen met leden van KP- en RVV-eenheden in de ST opgenomen²⁹ De ST in Brabant waren voor het grootste deel gevormd door samenvoeging van al voor de bevrijding ontstane en uitgebreide eenheden, die als zodanig naar de ST overgingen Maar in Zuid-Limburg maakten grote aantallen pas na de bevrijding geworven vrijwilligers, die geen band hadden met eenheden van het gewapende verzet of het sabotagewerk van de laatste maanden, de overgrote meerderheid van de ST uit

Dat er in Limburg zoveel meer vrijwilligers tot de ST toetraden, valt goed te verklaren Dat kwam voort uit de dringende behoefte aan hulptroepen bij de geallieerden direct na de bevrijding en de omstandigheid dat het recruteringsgebied lange tijd tot Zuid-Limburg beperkt bleef. Die factoren drukten aldus het oud-illegale gehalte aanzienlijk Zo schat

²⁴ Berekeningswijze het afgeleide gemiddelde oud illegale gehalte van de Koninklijke Patrouille Brabant (minus de 7e Compagnie) van 21% werd toegepast op de 1e tot en met de 6e de 8e 12e en 13e Compagnie 21% van 1500 = 315 Voor de 7e 9e en 10e Compagnie werd op grond van de bevindingen voor de 7e Compagnie een oud illegaal gehalte van 11% aangehouden 11% van 495 = 8 Een totaal van 323 oud illegale werkers op 2000 manschappen levert een percentage van 16,2 op

²⁵ Dat vroegtijdige afscheid trof KP RVV- en OD leden ongeveer naar de mate van hun aandeel in het geheel, maar verschilde sterk per plaats van herkomst vgl schema I

²⁶ Op de Naamlijst KPB zijn de ontslagenen doorgehaald meestal onder aantekening van de datum en de reden van het ontslag (bijvoorbeeld Duitse nationaliteit lichamelijke gebreken gearresteerd leeftijd)

²⁷ In de groep van 235 leden van de negen nader onderzochte KP's vielen elf ontslagen Daaronder was slechts een oud illegaal werker nl nr B589 uit de Naamlijst KPB

²⁸ Vgl Janssen e a *Stoottroepen 1944-1984*, 41 Van Ojen *De Binnenlandse Strijdkrachten* besteedt slechts zeer summier aandacht aan de interne zuivering van de ST in het bevrijde Zuiden bijvoorbeeld op p 251

²⁹ Van Ojen *De Binnenlandse Strijdkrachten* 244 245 248 249 Verslag interview met Crasborn, p 2 Da gelijks werden er vele tientallen jonge mannen aangenomen echter overwegend zonder verzetverleden

Crasborn, aanvankelijk commandant van de KP-organisatie in Limburg en later als opvolger van Borghouts Commandant Zuid van de ST, het aandeel van oud-illegalen in de Limburgse ST op slechts 5 à 6%, daarbij tekent hij aan dat de eerste in Maastricht gevormde compagnie voor een groter deel uit oud-illegalen bestond.³⁰ Of het er echt zo weinig waren durven we op grond van de beperkte gegevens niet te concluderen, wel dat het aantal bevrijdingsillegalen een veelvoud was van het aantal oud-illegale werkers en het aantal vrijwilligers weer een veelvoud van het aantal bevrijdingsillegalen.³¹

Het bescheiden kwantitatieve aandeel van de oud-illegale werkers in het totaal van de Brabantse (16%) en Limburgse (6%) ST komt echter in een geheel ander licht te staan als we ook hun hiërarchische positie in de beschouwing betrekken. Zoals vermeld, gingen de met helpers aangevulde KP-, RVV- of andere ploegen veelal in hun geheel en onder hun eigen leiders naar de ST over. Dat betekende dat de oud-illegalen, die als aanvoerders van de vroegere ploegen hadden gefungeerd, ook in de ST op de bevelvoerende plaatsen terecht kwamen.

Zo waren tenminste elf van de oorspronkelijke veertien compagniescommandanten van de ST onder het Commando Brabant oud-illegale werkers.³² Ook op de naastlagere commandoniveaus, die van de pelotons- en sectiecommandanten (die resp. 36 en 12 man onder zich hadden³³), waren oud-illegalen sterk vertegenwoordigd. Voor de uit Tilburg en omgeving gerecruiteerde 13e Compagnie stelde Franken vast dat de waarnemend compagniescommandant en drie van de vier pelotonscommandanten een illegaal verleden hadden.³⁴ Van de elf te achterhalen sectiecommandanten waren vijf oud-illegale werkers, terwijl twee andere uit de bevrijdingsillegaliteit afkomstig waren.³⁵ Hoewel dat hier enkel voor de Brabantse 13e Compagnie werkelijk aangetoond is, geldt de sterke oververtegenwoordiging van oud-illegale werkers op de leidinggevende posities zeker ook voor de ST als geheel. Hoe dichter bij de top, hoe groter de concentratie van oud-illegalen die men aantreft, en wel zodanig dat het een uitzondering was als iemand zonder illegaal verleden een leidinggevende positie in de ST bekleedde.³⁶

Diezelfde tendens deed zich voor bij de staven van het Commando Zuid in Eindhoven, van het Commando Brabant in 's-Hertogenbosch en van het Commando Limburg in Valkenburg. De topfuncties daarin kwamen vooral bij diegenen terecht, die al in de periode van de oorspronkelijke KP's en in de sabotagefase daarna tot de directe medewerkers hadden behoord van de GSC III van de LKP Borghouts en diens provinciale sabotagecommandanten De Groot in Brabant en Crasborn in Limburg. Zo waren de

³⁰ Verslag interview met Crasborn, p. 2.

³¹ Vgl. Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek' 27 en 35, deze stelt de maximale omvang van KP en RVV in Zuid-Limburg begin september 1944 op resp. 250 en 100 man. Dat betreft dus de illegale kernen en hun tot de bevrijding aangetrokken hulpkrachten. Opgemerkt moet worden dat niet alle KP-ers en RVV-ers tot de ST toetraden en dat ook LO-ers lid van de ST werden. Gecombineerd met Crasborns schatting zou dat de volgende verhouding opleveren binnen het totaal van de 1900 Limburgse stoottroepen: 6% oud-illegalen (114), 12,5% bevrijdingsillegalen (236), tezamen 350 personen, en als restpost 81,5% vrijwilligers (1550).

³² Zie Bijlage VI. Dat gold voor P. van Grunsven (2e Compagnie), F. Balvers (4e), H. J. Brouwers (5e), M. Andriessen (6e), W. de Leeuw (7e), S. Feijen (8e), H. P. Juten (11e), P. Homman (13e) en J. Jongmans (14e). J. M. de Hoogh (9e) en T. Dankers (10e) kwamen uit de Bredase bevrijdingsillegaliteit voort. Van A. J. de Kousemaker, J. P. Boersma (3e) en A. Sanderse (12e) is de illegale herkomst onduidelijk. Opgaven van 4 december 1944, 9 januari, 7 februari en 14 maart 1945, alle in ABS, doos ST NBr-Zld 3, map 2.

³³ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 242.

³⁴ Franken, 'Een stad in beroering', 71.

³⁵ Lijst 13e Compagnie ST te Nieuwkerk per 29 december 1944, ABS, doos 27 (district Tilburg).

³⁶ Dit wordt bevestigd in het verslag van het interview met Crasborn, punt 3, in de memoires van Van der Klei 'De smalle weg' p. 112 en in het verhoor van B. J. C. van Kooten in *Enq.* VIII c, 746.

dertien sectiehoofden van de staf van het Commando Zuid alle uit Borghouts' illegale kennissenkring afkomstig en datzelfde geldt voor de meeste sectiehoofden van de staf van het Commando Brabant, zij hadden al in de illegaliteit met De Groot samengewerkt.⁷ In bevrijd Zuid-Limburg bleef het kader van de ST in veel mindere mate een exclusief oud-illegale zaak. Daar ging Crasborns medewerker Van Kooten als commandant van de ST fungeren en deze trok in tegenstelling tot Borghouts en De Groot al vroeg militair geschoolde medewerkers zonder illegale achtergrond aan.¹⁸

Deze staven – waarin de secties IV (inlichtingen en contraspionage) stevast de meeste personeelsleden telden – werden in de eerste maanden sterk uitgebreid. Zo omvatte de staf van het Commando Zuid op 8 november al 77 personen (sectie IV 15) en deze groeide tot 9 januari uit tot liefst 128. De staf van het Commando Brabant had op 5 november een sterkte van 50 (sectie IV 23) en telde op 9 januari 90 personen. De staf van het Commando Limburg was begin januari 64 personen sterk, maar daarbij zijn dan niet meegeteld de staven van de drie bataljons die daar al sinds 1 januari 1945 functioneerden.¹⁹ Bij deze uitbreidingen, die het gevolg waren van de aanneming van administratief en ander ondersteunend personeel, ging het vrijwel steeds om vroegere connecties uit de illegale wereld of om kennissen, voor wier politieke betrouwbaarheid een van de zittende stafleden kon instaan.⁴⁰

Men ging bij de werving van stafpersoneel dus nog steeds te werk volgens dezelfde principes die in de illegaliteit hadden gegolden. De illegale prestaties en politieke betrouwbaarheid van een kandidaat waren vooralsnog belangrijker dan diens vakbekwaamheid, en dat gold in versterkte mate voor de verhoudingsgewijs grote inlichtingensecties van deze staven. Zodoende bleef het oud-illegale gehalte van de staven van de commandanten der ST constant veel hoger dan dat van de manschappen in de compagnieën.⁴¹

4.1.2 De Bewakingstroepen

Kort na de oprichting van de eerste ST-eenheden begon in de loop van oktober 1944 ook de formele organisatie van de BI vorm te krijgen. Aan het bijzonder grote reservoir BS-manschappen dat niet tot de ST toetrad, werd op 10 oktober officieel de naam Bewakingstroepen gegeven. Deze BT werden georganiseerd in gewesten en districten conform de vroegere OD-indeling⁴² en omvatten in het bevrijde Zuiden maximaal ongeveer 16 000 man.⁴³ Er waren dus viermaal zoveel BT als ST.

Het grote operationele verschil tussen beide formaties was dat de BT doorgaans in de directe omgeving van hun woonplaats bleven. Afhankelijk van de behoefte aan onder-

⁷ Zie Bijlage VI.

¹⁸ Vgl. Janssen e.a. *Stoottroepen 1944-1984* 13. Dat geldt bijv. voor zijn chef-staf Sevenster.

¹⁹ Aldus opgaven van die data in ABS doos ST NBr Zld 3 mappen 2 en 4.

⁴⁰ Verslagen van de interviews met Ouweneel Coppens p. 1 en Crasborn punt 3 en 4. Het verslag van de vergadering van de staf van het Commando Zuid van de SNBS d.d. 8 november 1944 (ABS doos ST NBr Zld map 4) vermeldt het voornemen om zeven personen aan te nemen (typistes, chauffeurs). In alle gevallen ging het hier om relaties van de sectiehoofden.

⁴¹ Van de 77 personen genoemd in een opgave van het personeel van de staf van het Commando Zuid d.d. 8 november 1944 hadden er voorzover wij konden nagaan tenminste 40 (52%) een verleden als ervaren illegaal werker (opgave in Verslag Staf Commando Zuid van die datum, ABS doos ST NBr Zld map 4). Van de 50 personen die op 5 november 1944 tot de staf van het Commando Brabant behoorden gold dat voor tenminste 29 (58%) aldus Opgave samenstelling secties Staf Commando Brabant der SNBS van die datum. *Ibidem* map 2.

⁴² Van Oijen *De Binnenlandse Strijdkrachten* 173.

⁴³ *Ibidem* 262.

steuning bij de geallieerde eenheden of het MG daar, konden zij voor allerlei taken worden ingezet. Meestal bestonden die uit het bewaken van geïmproviseerde kampen van politiek verdachten, van voorraden, wegen of strategische objecten. Dicht bij de frontlinie werden eenheden BT echter ook veelvuldig ingeschakeld voor taken met een militair karakter en onderscheidde hun activiteiten zich in feite niet of nauwelijks van die van de ST.⁴⁴

Over het oud-illegale gehalte van de omvangrijke en voor het publiek zichtbare (dit in tegenstelling tot de aan de frontlijn gelegerde ST) BT wordt nogal geringschattend geoordeeld. Van Ojen spreekt er zich weliswaar niet direct over uit, maar wanneer hij de zuivering van de BS behandelt, wordt toch duidelijk dat er in strijd met de richtlijnen die voor de recrutering van de BS golden,⁴⁵ met name bij de BT velen waren aangenomen die met illegaliteit of verzet niets uitstaande hadden gehad.⁴⁶ De Jong komt op grond van de aantallen BT en aan de hand van enkele getuigenissen tot het algemene oordeel dat van de BT “veruit de meesten geen illegaal werk (hadden) verricht”.⁴⁷ Wij willen hier proberen tot een beter gefundeerd en genuanceerder oordeel te komen door althans enkele onderdelen van de BT op hun samenstelling door te lichten.

Zoals we in paragraaf 2.2 zagen gingen in de meeste gewesten en districten de lokale OD-voormannen kort na de bevrijding tot actie over. Hun vóór de bevrijding veelal slechts op papier geplande manschappen brachten ze – soms samen met plaatselijke KP-, RVV- of LO-leden – nu ook feitelijk in OD-verband bijeen voor het uitvoeren van taken ter handhaving van de orde. Werving van vrijwilligers die niets met OD of illegaliteit te maken hadden gehad, kwam in de eerste maanden op grote schaal voor. Ongeveer vier weken na de bevrijding – maar op sommige plaatsen duurde dat langer – werden deze uitgebreide OD-groepen zonder noemenswaardige schifting en meestal onder hun oude OD-commandanten in BT-eenheden omgezet.⁴⁸

Een gedocumenteerd voorbeeld van het uitdijen van de OD geeft oud-BS-man Wijnen voor het Brabantse Dongen. Sinds medio 1943 bestond daar een verder niet-actieve plaatselijke OD-groep van vier oud-militairen, die in september 1944 tot tien man was aangegroeid. In het zicht van de bevrijding kwam samenwerking tot stand met een gezelschap van zes anderen, die wel illegaal actief waren. Kort voor de bevrijding van Dongen (30 oktober) omvatte de OD-groep veertig man, daags na de bevrijding was zij inmiddels tot BS omgedoopt en telde zij zeventig man. Tot begin december groeide het aantal BS-leden in Dongen nog uit tot ongeveer 250 man, van wie er 17 tot de ST toetraden; de overigen bleven in de BT.⁴⁹

Het organiseren van de BT in het bevrijde Zuiden werd – met name ook door de vooraanstaande rol van de KP en RVV in de ST – een taak voor de OD-commandanten.⁵⁰ Van de vijf gewestelijke commandanten en de 25 districtscommandanten van de BT, die omstreeks de jaarwisseling 1944/1945 in functie waren, hadden er slechts zes niet eerder als (onder)officier in het Nederlandse leger gediend.⁵¹ Van deze dertig merendeels militair geschoolde commandanten waren er, voorzover dat na te gaan was, negen actief

⁴⁴ Vgl. *Ibidem*, 234-236

⁴⁵ Zie Instructie BNS voor de BS, d d 10 oktober 1944, afgedrukt in *Ibidem*, 880-884

⁴⁶ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 290-294

⁴⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 759

⁴⁸ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 235-251, Julicher, ‘De BT van de BS in de Mijnstreek’, 30, 51, Franken, ‘Een stad in beroering’ 80-81

⁴⁹ P.A. Wijnen, *Dongen van mobilisatie tot bevrijding 1939-1945* (z.p. 1984), 73-74, 105-108

⁵⁰ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 772

⁵¹ Zie de opsomming in Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 259-262

geweest als illegaal werker in de betekenis die de GOIWN daaraan gaf.⁵² De overgrote meerderheid kon dus niet bogen op een verleden als actief illegaal werker binnen of buiten de OD.

Voor concrete gegevens over het oud-illegale gehalte van de BT eenheden en hun staven zijn we aangewezen op twee studies over de BT, namelijk die van Julicher over de Mijnstreek en die van Franken over Tilburg. Zelf verzamelden we gegevens over de Nijmeegse BT. Hoewel er grote regionale verschillen waren, kunnen die bevindingen ons althans enig idee geven van het kwantitatieve en kwalitatieve aandeel van oud-illegalen in de BT. Zowel in Tilburg, in de Mijnstreek als in Nijmegen waren de districtcommandanten (resp. Hoogenraad, Willemsen en Van Burken) reserve-officieren met een verleden als illegaal werker.⁵³ OD-man Willemsen stond in de Mijnstreek aan het hoofd van niet minder dan 3500 man BT, de zowel uit LO als OD afkomstige Hoogenraad en Van Burken hadden in Tilburg en Nijmegen resp. 750 en circa 1000 man BT onder zich.⁵⁴ Over de samenstelling van de stafcompagnie van het district Mijnstreek geeft Julicher niet veel informatie. De drie bataljonscommandanten waren allen reserve-officieren die niet illegaal hadden gewerkt en ook het overige kader had naar het schijnt geen illegaal verleden.⁵⁵ In de stafcompagnieën van de Tilburgse en Nijmeegse BT daarentegen waren oud-illegalen prominent aanwezig.⁵⁶ Met name in de grote secties die zich bezighielden met de opsporing van politiek verdachte personen, waren de oud-illegalen ruim vertegenwoordigd. Wat betreft het oud-illegale gehalte van de manschappen komen de bevindingen voor de Mijnstreek, Tilburg en Nijmegen wel overeen: in de massa van de BT bedroeg het aantal oud-illegale werkers niet meer dan enkele percenten.⁵⁷

4.1.3 *Beeld en werkelijkheid*

Wat in de voorgaande paragrafen over het aandeel van oud-illegalen in de diverse BS-onderdelen geconstateerd is, wijkt op diverse punten nogal af van het destijds ontstane en ook nu nog voortlevende beeld. Het meest opvallende verschil betreft de samenstelling van de ST. Volgens veel toenmalige getuigenissen van leidinggevende personen uit de BS, bestonden de ST nagenoeg voor 100% uit oud-illegale werkers. Van Ojen neemt dat oordeel zonder meer over⁵⁸ en De Jong nuanceert het slechts in geringe mate als hij stelt dat het buiten kijf is dat de ST "in hoofdzaak uit illegale werkers" bestonden.⁵⁹ Onze

⁵² Te weten P. I. Krijger (DC-Goes), W. C. Dekker (DC-Bergen op Zoom), J. A. van Duren (DC-Roosendaal), E. A. Versaavel (DC-Oosterhout), M. E. Hoogenraad (DC-Tilburg), A. Ploegmakers (DC-Oss), J. Honig (GC-Eindhoven e.o.), F. van Burken (DC-Nijmegen) en J. J. W. Willemsen (DC-Mijnstreek).

⁵³ Franken, 'Een stad in beroering', 54, Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 32, Termee, *Nijmegen frontstad*, 211.

⁵⁴ Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 49, Franken, 'Een stad in beroering', 699, Brief dmc-Nijmegen aan CSMG, ongedateerd, nr. 127, -ABS, doos Gewest 7-organisatie 1a, map 2.

⁵⁵ Julicher, 'De BT van de BS in de Mijnstreek', 50.

⁵⁶ Franken, 'Een stad in beroering', 54-56 noteerde voor 24 van de 32 leidende personen in de Tilburgse districtsstaf "een illegale staat van dienst". Ook in de lagere regionen van de districtsstaf (109 man) telde hij nog 19 personen die "illegale activiteiten" hadden verricht (17,4%). Voor de hele districtsstaf (141) brengt dat het totaal op 43 personen (30,5%) met een of ander illegaal verleden. In Nijmegen waren 12 van de 38 met name genoemde leden van de districtsstaf (31%) lid van de plaatselijke GOIWN-afdeling. Nominatieve en numerieke opgave van de stafcompagnie, d.d. 19 december 1944, -ABS, doos Gewest 7-organisatie 1a, map 2.

⁵⁷ Franken, 'Een stad in beroering', 70 stelde slechts bij 10 van de 233 man van de 1e Bewakingscompagnie van het BT-district Tilburg "deelname aan de illegaliteit" vast, dit staat gelijk met 4,3%. Gezien de aanzienlijk grotere aantallen BT in Nijmegen en vooral in de Mijnstreek, lijkt het waarschijnlijk dat het illegale gehalte daar nog lager was.

⁵⁸ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 293.

onderzoekingen naar de samenstelling van de ST resulteerden in een veel bescheidener oud-illegaal gehalte, namelijk van circa 16% voor de manschappen van de Brabantse en 6% voor die van de Zuidlimburgse ST. Alleen voor de staven van de diverse commando's vonden we een percentage van meer dan 50%.

De betekenis van die percentages vergt nog een nadere verklaring. Norm voor onze beoordeling was de omschrijving van "illegaal werker" zoals die in deze periode door de GOIWN werd gehanteerd, deze komt in grote lijnen met die van De Jong overeen en stelt als voorwaarde dat in georganiseerd verband gedurende langere tijd (tenminste een half jaar vóór september 1944) illegaal werk moest zijn verricht ten nadele van de bezetter.⁶⁰

Dat slechts een bescheiden gedeelte van de stoottroepen aan deze norm voldeed, wil echter niet zeggen dat zij met verzet of illegaliteit helemaal niets uitstaande hadden gehad. Maar met uitzondering van de kleine kern, die al vóór de zomer van 1944 illegaal actief was, gold voor de meerderheid van de stoottroepen dat zij pas in de laatste paar maanden of weken voor de bevrijding bij georganiseerd illegaal werk (veelal in het kader van de sabotage acties van KP en RVV en hier en daar ook van de OD) waren betrokken.

Dat er in de eerste chaotische tijd na de bevrijding met name bij buitenstaanders weinig inzicht bestond in de illegale merites van de ST, is te begrijpen. Alleen bij de oud-illegalen zelf kon dat inzicht verwacht worden. En juist in hun kring vinden we dan ook wel bevestiging van het bescheiden oud-illegale gehalte van de ST. De geringe mate waarin stoottroepen tot de GOIWN toetraden, wijst in die richting,⁶¹ evenals incidentele, maar pertinente uitlatingen van GOIWN-leiders.⁶² Ook uit de top van de BS waren bij gelegenheid wel kritischer geluiden te vernemen. Eind februari 1945 probeerde mr. Ch. van Houten, het hoofd van de Afdeling BS, de aanspraken van de ST te relativiseren. Dat deed hij door in besloten kring hun leiders, Crasborn, De Groot en Van Kooten, voor te houden dat "het een vaststaand feit (is) dat de Stoottroepen slechts voor een zeer klein deel bestaan uit de werkelijk actief geweest zijnde illegale werkers van KP, RVV enz."⁶³ Gezien het gebrek aan weerwoord en de al eerder geciteerde lage schatting door de Commandant Zuid van de ST Crasborn, wist men niet alleen in de GOIWN, maar ook in de top van de ST en in de staf van de BNS dus toch heel goed hoe het in feite met het oud-illegale gehalte van de ST stond.

In tegenstelling tot de ST kregen de BT al in de periode van het bevrijde Zuiden een negatief imago. Het geringe aandeel van oud-illegalen in de BT-gelederen werd al snel bekend en direct in verband gebracht met wangedrag bij arrestaties en vorderingen. Dat verschil in beoordeling van ST en BT valt enerzijds te verklaren uit de betreffende 'onzichtbaarheid' en anonimiteit van de stoottroepen,⁶⁴ zij werden immers voornamelijk ingezet in de afgelegen frontgebieden en daar kon niemand hun illegale verleden elders

⁶⁰ De Jong *Koninkrijk*, X a 758-759.

⁶¹ Vgl. paragraaf 3.3.1 en De Jong *Koninkrijk*, VII 1029 e.v. Alleen m.b.t. de personen die individueel illegaal werk verricht hadden nam de GOIWN een ruimer standpunt in. Deze categorie vormde echter een kleine minderheid.

⁶² Vgl. paragraaf 3.3.4.

⁶³ Zie concept van een niet verzonden brief van bestuur IPV GOIWN aan prins Bernhard d.d. 19 december 1944. Bezit prins Bernhard map 5. Daarin stelde dat bestuur dat vele onkundigen de ondergrondse met de (Binnenlandse) Strijdkrachten vereenzelvigen terwijl in feite de Strijdkrachten wel is waar hun oorsprong vinden in de illegaliteit maar zeer velen van hun leden niet tot de illegalen behoren.

⁶⁴ Verslag van de vergadering op het Stafkwartier Afdeling BS d.d. 24 februari 1945 p. 2. ABS, doos ST NBr Zld 3, map 4.

⁶⁵ *Je Maintiendrai Vrij Nederland Christoffel* van 30 december 1944 bevat een artikel getiteld 'Wij zien van BS slechts BT, weten weinig van ST'.

aan de feiten toetsen. De BT daarentegen bleven in de onmiddellijke nabijheid van hun woonplaats en voerden hun taken overal direct voor het oog van de eigen plaatsgenoten uit

Wat echter noch in de toenmalige uitlatingen noch in de latere literatuur voldoende naar voren komt, is het toch nog substantiele aandeel van oud-illegalen in het kader van de BT. In de hier onderzochte regio's was ongeveer een-derde van de stafleden van de BT uit het illegale werk afkomstig tegenover slechts enkele percenten van de BT-mansschappen. De verwijten aan de in overgrote meerderheid niet uit de illegaliteit afkomstige manschappen der BT dienen dus ook terug te slaan op het aanzienlijke aantal oud-illegalen in de leiding; de uit de hand gelopen arrestaties, vorderingen en wantoestanden in de bewaringskampen van politiek verdachten vonden immers onder hun verantwoordelijkheid plaats.

Voor de hierna volgende beschouwingen is het dus van belang zich te realiseren dat het gevestigde beeld van het oud-illegale gehalte van de BS-onderdelen sterk vertekend is. De grootste concentraties oud-illegalen waren te vinden in de staven van de ST (ruim 50%) en de staven van de BT (circa 30%), vervolgens onder de manschappen van de ST (6 à 16%) en tenslotte onder de manschappen van de BT (3 à 4%). De relatieve concentratie van oud-illegalen mag dan onder de stoottroepen (ongeveer 4000 man) groter zijn geweest dan in de BT (16000 man), per saldo hebben de absolute aantallen oud-illegale werkers in ST en BT elkaar waarschijnlijk niet veel ontlopen.⁶⁵

4.2 Strijd op twee fronten

Van de militaire verdiensten van de zuidelijke BS en met name van de ST hebben Van Ojen, De Jong en Janssen reeds goede overzichten gegeven.⁶⁶ Maar de strijd die vooral door de ST en hun oud-illegale leiders is gevoerd op een tweede front, namelijk het ideologische, heeft van genoemde auteurs nauwelijks enige aandacht gekregen. Toch waren beide soorten strijd, zoals we hier zullen zien, ten nauwste met elkaar verbonden. Daarom is meer inzicht nodig in de 'ideologische' strijd van de ST, zoals die bijvoorbeeld heel uitgesproken werd verwoord in de door die oud-illegale leiding uitgegeven bladen *Strijdend Nederland* en *De Stoot*. Inzicht daarin is bovendien een vereiste om de talrijke, schijnbaar incidentele niet-militaire uitingen en activiteiten van de ST als samenhangend geheel te kunnen begrijpen.

In deze paragraaf baseren we ons in hoofdzaak op bovengenoemde periodieken en op bescheiden van de ST-leiding. Dat wil echter niet zeggen dat de hier te behandelen ideologische strijd tot de ST beperkt is gebleven. Zij leefde zeer zeker ook, zij het in mindere mate, in de BT en dan met name onder de oud-illegalen die, zoals we hiervoor zagen, vooral in de staven en in de opsporingsdiensten van de BT waren geconcentreerd.

⁶⁵ Vgl. bijvoorbeeld de absolute getallen die al eerder aan Franken werden ontleend: 30 oud-illegale werkers in de 13e Compagnie ST, vijf oud-illegale werkers in de leiding van die compagnie, 43 oud-illegale werkers in de staf der BT-distinct Tilburg, tien oud-illegale werkers in de eerste van de vijf Tilburgse Bewakingscompagnieën.

⁶⁶ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 282-327; De Jong, *Koninkrijk*, X a, 767-769; Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 20-37, 42-55.

4.2.1 De Stoottroepen als voorhoede

Wanneer Van Ojen stelt dat de benaming 'stoottroepen' voor het betreffende deel der BS niet strookt met de militaire betekenis van die term,⁶⁷ dan heeft hij daarin gelijk. Maar bezien vanuit de ontwikkelingsgang van de Nederlandse illegaliteit is toch voor de titel 'stoottroepen' veel te zeggen. Die term was immers nog vóór de bevrijding door de groeperingen van het 'gewapende verzet' geopperd voor het militair georganiseerde verband waarin zij tijdens en na de bevrijding zouden samengaan. In het Zuiden kregen zij voor het eerst vorm in de door de LKP geleide sabotage-organisatie. Maar veel meer dan door de tijdelijke sabotage-functie werd de aard van de latere ST bepaald door hun kwaliteit van gebundelde en gewapende groepen afkomstig uit het verzet, die de strijd tegen de vijand na de bevrijding openlijk en als militaire formatie voortzetten. In die zin voelde men zich dus de 'stoottroepen' van het Nederlandse verzet tegen de Duitse bezetting en tenminste twee kwaliteiten, die aan 'stoottroepen' in strikt militaire zin worden toegeschreven, kunnen ook aan de ST der NBS niet worden ontzegd.

Daar is op de eerste plaats het algemene gevoel onder de stoottroepers dat zij een elite waren. Dat elitegevoel stelde weliswaar niet op speciale militaire kundigheden – die bezaten zij immers niet – maar op het simpele feit dat van het Nederlandse volk alleen de leden van de groepen uit het gewapend verzet “de eer hadden te behoren tot het enige apparaat dat in staat was de mensheid van het nazidom te bevrijden” (t.w. het geallieerde leger, H.T.). Dat schonk hen, aldus oud-RVV-man Van der Klei, “een grote voldoening”.⁶⁸ Die daadwerkelijke eigen bijdrage aan de bevrijdingsstrijd betekende voor hen en, gezien de enthousiaste reacties in de pers,⁶⁹ ook voor de bevolking heel veel. Men fungeerde niet langer “als een soort klaploper ten opzichte van de andere (geallieerde, H.T.) volken”, zoals Van der Klei het uitdrukte, en voor dat herstel van zelfbewustzijn wilden de stoottroepers voorlopig best wel met een schamele uitrusting genoegen nemen.⁷⁰

Dat gevoel van uitverkorenheid onder de stoottroepers hield natuurlijk ook rechtstreeks verband met de illegale oorsprong van de ST als militaire eenheid. In de illegaliteit, en dan speciaal in de gewapende illegaliteit zoals die zich in de sabotage-fase had ontwikkeld en verbreed, was de grondslag gelegd voor hun uitverkiezing na de bevrijding. Zoals we in hoofdstuk 2 zagen, waren het vooral de KP's die in het Zuiden het sabotagewerk hadden gedomineerd en die al vóór de bevrijding een naoorlogse militaire taak voor zich zagen weggelegd.⁷¹ De zogeheten 'KP-mentaliteit' hield dan ook in, dat zij zich niet alleen zagen als zomaar een deel van de voorhoede, die de illegaliteit van het Nederlandse volk was, maar als de voorhoede van die voorhoede. Van de burgerlijke illegaliteit (LO, NSF, illegale pers, ambtelijk verzet enzovoort) en haar betekenis hadden zelfs leidende KP-ers als Crasborn niet veel benul en die 'brave' vormen van illegaal werk waren in hun ogen duidelijk inferieur aan de harde illegale acties van de KP's.⁷² Dat gevoel van illegale superioriteit werd kort na de bevrijding bevestigd en versterkt doordat juist de gewapende illegale groepen werden aangewezen als samenstellende delen van de ST.

Het tweede punt van overeenkomst tussen de ST der NBS met stoottroepen in strikt militaire zin werd gevormd door hun alom geprezen strijd lust en inzet, en zulks ondanks

⁶⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 263.

⁶⁸ Beide citaten uit Van der Klei, *De smalle weg*, 112.

⁶⁹ Bijv. *Nieuwsblad van het Zuiden*, d.d. 9, 11 en 13 december 1944.

⁷⁰ Van der Klei, *De smalle weg*, 112.

⁷¹ Zie paragraaf 2.1.3.

de bijzonder moeilijke omstandigheden en de zeer gebrekkige uitrusting. Die lof voor het enthousiasme van de ST is niet alleen afkomstig van hun leiders uit de illegaliteit, maar werd ook door de geallieerde commandanten uitgesproken en zelfs door vooroorlogse beroepsofficieren. Die laatste hadden weliswaar vernietigende kritiek op de discipline en de militaire omgangsvormen in de ST-compagnieën, maar constateerden tamelijk verwonderd dat hun gevechtsmentaliteit uitstekend was.⁷³ Ook het relatief grote aantal gesneuvelden onder de 4000 man ST bevestigt de enthousiaste inzet waarmee zij stredden.⁷⁴

Met de beide hiervoor genoemde militaire stoottroep-kenmerken van de zuidelijke ST houdt de gelijkenis met welke legereenheid dan ook vrijwel op. In bijna alle andere opzichten waren de ST, zoals hierna zal blijken, juist tegenovergesteld aan het geregelde vooroorlogse leger. Zowel de genoemde twee overeenkomsten met militaire elite-eenheden als de in paragraaf 4.2.4 te behandelen verschillen met het 'oude leger' zijn voornamelijk te verklaren uit de illegale oorsprong van de ST en de idealen, die hun door de oud-illegale leiding werden voorgehouden. De kern van dat idealisme bestond uit de overtuiging dat de ST als meest militante voortzetting van het vroegere verzet naast hun militaire taak ook een roeping hadden en wel om de idealen waarvoor in de illegaliteit gevochten was in de naoorlogse maatschappij te realiseren.

Een eerste weg waarlangs de oud-illegale leiders van de ST probeerden de idealen van het verzet in de ST te versterken en tegelijk de ST-pretenties naar buiten toe te legitimeren, was het benadrukken van hun illegale afkomst. Zoals we in paragraaf 4.1.1 zagen, ontstonden de ST door het in hun geheel opnemen van groepen die voor de bevrijding sabotage hadden gepleegd. Ofschoon slechts een gering aantal van hun manschappen al vóór de zomer van 1944 illegaal werk had verricht, namen de meeste aanvoerders alle leden van hun groep die daarvoor voelden, zonder noemenswaardige selectie mee naar het door henzelf gecommandeerde onderdeel van de ST. Die uitbreiding met 'bevrijdingsillegalen' en vrijwilligers kort voor of na de bevrijding werkte aldus sterk door in de samenstelling van de ST.

Deze aannemingspraktijk werd gedekt door een instructie van Commandant Zuid Borghouts die dateert van 13 oktober. Daarin werden naast de leden van KP, RVV en de actieve leden van de OD nog vier categorieën lieden genoemd die tot de ST toegelaten konden worden, namelijk: actieve saboteurs bij de bevrijding, personen die konden bewijzen dat zij waardevolle militaire inlichtingen aan de geallieerden hadden geleverd, degenen die in enige illegale organisatie actief waren geweest en tenslotte "zij die voor opname worden voorgedragen door 2 à 3 personen, die aan het actieve verzet hebben deelgenomen".⁷⁵

⁷² Zo verklaarde Crasborn: "We waren er bij de bevrijding van overtuigd dat alles beter zou worden; daar zouden we voor zorgen. We meenden dat we alles konden, we waren zeer eigenwijs en nogal opgewonden. We waren meest jong, vonden onze eigen groep (KP; H.T.) geweldig en beschouwden allen die daar niet bij hoorden als onbelangrijk en minder." Pas jaren na de oorlog kreeg Crasborn, zoals hij zei, "inzicht in de grote waarde van bijvoorbeeld het ambtenarenverzet en de LO"; aldus Verslag interview met Crasborn, p. 3.

⁷³ Verslag Waringa, p. 13; Detacheringsverslag Regiment Limburg, door maj. J.J.G. Beelaerts van Blokland, z.d. (begin april 1945), p. 1: "De geest der recruten is uitstekend" (-ASBNS, doos 3, bundel 28, nr. 425). KNIL-majoor F.H. ter Meulen rapporteerde in september 1945 na een inspectie van de uit de ST geformeerde bataljons, die voor Indie bestemd waren: "De bataljons stoottroepen beschikken over de fanatiekste militairen"; aldus geciteerd in Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 162.

⁷⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 769 vermeldt dat van de 4000 man ST er bijna 260 (6½%) zijn gesneuveld, terwijl bij de Irenebrigade 43 van de 1700 sneuvelden (2½%).

⁷⁵ Schrijven van Commandant Peter betreffende de organisatie Stoottroepen der Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, d.d. 13 oktober 1944, punt 1: aanmelding, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 2.

Deze instructie dekte lokale aannemingspraktijken, die leidden tot verwatering van het oud-illegale gehalte van de ST en dat laatste wekte op den duur onvrede en onenigheid in de top van de ST. Zo stelde waarnemend Commandant Zuid 'Tonny' Gerritsen begin december naar aanleiding van klachten over het ST-personeel, dat het tijd werd "om een opruiming te houden . . . en de Stoottroepen te maken tot wat ze oorspronkelijk bedoelden te zijn, nl. een verzameling van uitsluitend illegale mensen".⁷⁶ De chef-staf van de Brabantse ST, Giel Bensen, kon zich in deze suggestie wel vinden en bepleitte tevens de opnemings van meer oud-illegalen uit de LO.⁷⁷ Maar hun superieur, Commandant Brabant 'Sjef' De Groot, kon zich niet met dat voornemen tot een "opruiming" niet meer verenigen. Onder de niet-illegalen in de ST bevonden zich, zoals hij het uitdrukte, "prachtkerels" die de eerste gelegenheid tot vechten direct hadden aangegrepen en prima functioneerden. "Deze nu te ontslaan", zo vervolgde De Groot, "kan ik voor mezelf niet verantwoorden, temeer, daar deze categorie reeds gesneuvelden kent."⁷⁸

Van een opruiming, zoals door Gerritsen voorgesteld, is in de periode van het bevrijde Zuiden niets terecht gekomen. Hoewel hij waarschijnlijk een ruimere opvatting had van wie (nog) tot de "illegale mensen" behoorden dan de GOIWN, zou zo'n "opruiming" voor de pas opgerichte ST-eenheden toch fataal zijn geweest. Niet alleen zou er grote onrust zijn ontstaan en verdeeldheid tussen de manschappen en de grotendeels uit de illegaliteit afkomstige staven, maar gezien de in paragraaf 4.1.1 gesignaleerde povere illegale herkomst van de manschappen zou het voortbestaan van hele compagnieën op het spel zijn gezet. En dat was een consequentie die vanwege het allesoverheersende belang van de geallieerde oorlogvoering onacceptabel was. De enige veer die de ST onder druk van de externe kritiek wel moesten en ook konden en wilden laten, was de beperkte 'zuivering' door de commandanten zelf, maar deze trof slechts enkelingen, die een strafblad hadden, van de bezetting hadden geprofiteerd of openlijk van hun communistische sympathieën blijkgaven.⁷⁹

Tegen de in de loop van november-december opkomende publieke kritiek op de BS en de grotendeels terechte twijfel aan het illegale verleden van de meeste manschappen van BT en ST,⁸⁰ kon en wilde de top van de ST gezien haar positie niet veel ondernemen.⁸¹ Wel probeerde men intern de manschappen een steun in de rug te geven. Daartoe verscheen begin december voor het eerst een wekelijks contactblad voor de ST, dat veelbetekenend genoeg *Strijdend Nederland* heette.⁸² Vrijwel in elke aflevering van dat blad werd de stoottroepen met pathos ingeprent dat de ST de illegale strijd nu legaal voortzetten en dat er een sterke band was gegroeid "tusschen hen die streden en vielen en hen die

⁷⁶ Brief van Gerritsen aan Cdt Brabant De Groot, te velde d.d. 5 december 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld 1, map 11

⁷⁷ Brief Bensen aan Cdt Zuid, d.d. 8 november 1944, -*Ibidem*.

⁷⁸ Brief van De Groot aan Cdt Zuid, d.d. 11 december 1944, -*Ibidem*

⁷⁹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 292, Rapport van VO Van den Brandeler, d.d. 6 januari 1945 (-ABS, nr 1305) vermeldt de verwijdering van zes communisten uit de Zuidlimburgse ST. Van Kooten deelde later mee dat hij wegens wangedrag (plundering) in totaal ongeveer 140 man (van de 2000 Limburgse stoottroepen) naar huis had gestuurd, aldus: getuige Van Kooten in *Enq.* VIII c, 752

⁸⁰ Met name door minister Van Heuven Goedhart van Justitie, zie Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 290-294.

⁸¹ Verslag stafvergadering Commando Zuid, d.d. 18 december 1944 (-ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4, tevens in -Bezit Ouweneel-Coppens): "Hr van der Poll dringt er op aan uiterst voorzichtig te zijn met het doen van mededeelingen aan de pers. Tonny onderschrijft dit. Het is op het oogenblik zeer ongewenscht iets over de Stoottroepen te publiceren".

⁸² In navolging van de iedereen in Nederland inmiddels overbekende aankondiging van de uitzendingen van Radio Oranje, "de stem van strijdend Nederland".

K.P. Lied

(wijze: Waar in bronsgroen eikenhout)

Wij zijn mannen van K.P.
 Strijden voor ons land
 Vechten tot het eind daar is
 Van het Nazi land
 Schuiven af het moffen juk
 Slaan hun fronten stuk.
 Strijd allen met ons mee

Voor vrij Nederland

bis

Wij zijn mannen van K.P.
 Streden reeds vier jaar
 Voor het welzijn van ons volk
 Steeds in vriendschaar
 Zochten steeds de moffenwet
 Te sleuren door het slijk
 Strijd allen met ons mee

Voor vrij Nederland

bis

Wij zijn mannen van K.P.
 Plaatsten duikers rond
 En het was een linke mof
 die hen dan nog vond
 Er werd ook heel veel gegapt
 Zelden opgepakt
 Strijd allen met ons mee

Voor vrij Nederland

bis

Onze Prins is nu ons hoofd
 Met hem strijden wij
 Want wij hebben hem beloofd
 Tot ons land is vrij
 Met hem gaan wij altijd voort
 In soldatenrij
 Strijd allen met ons mee

Voor vrij Nederland

bis

nog strijden voor een Nieuw Nederland".⁸³ In de meeste artikelen werd bewust geen onderscheid gemaakt tussen oud-illegalen en niet-oud-illegalen. Zij waren geschreven in de wij-vorm en bevatten heel geregeld kwalificaties als 'Wij illegalen' en 'Wij, leden van de verzetsbeweging'.⁸⁴

Daarnaast wees men in *Strijdend Nederland* en in het blad van de Limburgse ST *De Stoot* onophoudelijk op de trotse uitzonderingspositie die de stoottroepen door hun voortgezette idealistische strijd tegen de vijand innamen ten opzichte van de rest van de bevrijde bevolking, die nogal eens afstandelijk en smalend werd aangeduid als "de buitenwereld", de mensen "achter ons" en "de anderen".⁸⁵ Het zelfbeeld van de ST, zoals dat door de oud-illegale leiding in *Strijdend Nederland* en *De Stoot* aan de manschappen werd voorgehouden, was dat van een uit de illegaliteit voortgekomen voorhoede van "idealistische strijders voor God en Vaderland".⁸⁶ Zij beschouwden zich als de erfgenamen van het illegale verzet en voelden zich als zodanig geroepen om niet alleen de gewapende strijd tegen de bezetter voort te zetten, maar ook de geestelijke strijd voor een 'Nieuw Nederland'.⁸⁷

4.2.2 De geestelijke strijd

Voor een goed begrip van de ST-mentaliteit en van de daaruit voortvloeiende weerstanden tegen de plannen tot kanalisatie van de ST, is het nodig nader in te gaan op de vraag wat die geestelijke strijd nu eigenlijk inhield. Daarbij baseren we ons grotendeels op de artikelen in *Strijdend Nederland* en *De Stoot*, hier en daar aangevuld met belangrijke uitingen van personen uit de top van de ST. Het algemene beeld werd immers bepaald door de oud-illegalen in de leiding van de ST en in de redacties van die bladen; afwijkingen van dat beeld zijn in het bronnenmateriaal niet of nauwelijks aangetroffen.

Laten we voorop stellen dat wat wij 'de geestelijke strijd'⁸⁸ hebben genoemd, een nogal diffuus maar veelomvattend geheel van opvattingen en gevoelens was, dat zich maar moeilijk laat beschrijven. Hij spreekt vaak meer uit de stijl waarin men zich uitdrukte dan uit de inhoud, en lijkt meer op een levenshouding of (groeps)mentaliteit dan op een samenhangend stelsel van uitgewerkte ideeën. De wat uitgebreidere citaten die we hierna opnemen zijn dan ook bedoeld om de belangrijkste kenmerken van die mentaliteit, van dat complex van gevoelens, stijl en opvattingen, in hun onderlinge verwevenheid te demonstreren.

⁸³ *Strijdend Nederland*, nr. 2 (9 december 1944), p. 1 artikel 'Waarvoor wij strijden' door Cdt Brabant De Groot.

⁸⁴ Alleen in *Strijdend Nederland* nr. 20 (21 april 1945), p. 4 werd vermeld "de meesten" behoorden tot de gewapende verzetsgroepen.

⁸⁵ Resp. in *Strijdend Nederland* van 13 januari 1945, p. 3 en van 21 april 1945, p. 4. *De Stoot* 14 daags blad van het I Bat van het Regiment Limburg der Stoottroepen (herdruk, Findhoven 1980). Deze herdruk bevat de gedrukte nummers 1 (15 april 1945) - 8 (5 augustus 1945). Voor april verscheen echter al een gestencild blad onder dezelfde titel. Met dank aan dr. Th. Engelen.

⁸⁶ De typering in de tekst is ontleend aan *De Stoot*, nr. 5 (15 juni 1945) waarin een artikel voorkomt met de titel 'Stoottroeper idealist voor God en Vaderland'.

⁸⁷ Zie bijv. in *Strijdend Nederland*, nr. 2 het eerdergenoemde artikel van De Groot en in *De Stoot*, nr. 1 (15 april 1945) het artikel 'De ziel van het verzet' door Jot Polman.

⁸⁸ Die term werd ontleend aan een brief van GOIWN district Nijmegen aan Cdt Zuid van de SNBS d.d. 16 december 1944 (ABS doos BS-organisatie/groepen op naam map GOIWN). Daarin werd gepleit voor een KP-vertegenwoordiging in de provinciale raden van de GOIWN omdat de ST tot dan toe "vrijwel geheel buiten de geestelijke strijd zouden staan" dat werd door waarnemend Cdt Zuid Gerritsen vervolgens pertinent ontkend.

De vroegste verwoording van de brede taakopvatting van de ST vinden we al op het omslag van het dagboek van de GSC III, Borghouts, uit september 1944. Daarop staat als lijfspreuk vermeld:

“Het werk is lang nog niet volbracht.

Het volk lijdt voort in donk'ren nacht.

Het is nog niet genezen.”⁸⁹

Een wat concretere verwoording van wat er in de ST leefde, gaf Borghouts' opvolger als Commandant Zuid van de ST, Crasborn, in zijn nieuwjaarswens. Na een passage over de illegale oorsprong van de ST zei hij: “Met het wapen in de vuist zullen wij terdege meehelpen, ons land geheel vrij te maken van de gehate indringers. Tot ver achter onze grenzen zullen wij hen mee opjagen, totdat zij hun gerechte straf ontvangen hebben. Maar, wij zullen ook moeten vechten tegen elementen in ons eigen volk, tegen misstanden, tegen vooroordelen, tegen terugvallen in de oude sfeer van vóór 1940. In dezen strijd, die zeker zoo hard is en zeker zoo urgent, zullen wij vechten met andere wapens: onze eenheid, ons idealisme, onze jeugdige ideeën, gezuiverd en gestaald door vier en een half jaar barbaarsche onderdrukking en onzen niets ontzienden wil, om door te zetten tot het einde toe, welke slagen ons ook toegebracht mogen worden.”⁹⁰

Uit Crasborns toespraak komt alvast duidelijk naar voren dat de stoottroepen het als hun taak zagen om de tot dan toe illegaal gevoerde strijd legaal voort te zetten, dat zij na de deelbevrijding een militaire strijd hadden te voeren en, “zeker zoo hard en zeker zoo urgent”, een geestelijke strijd. Bovendien waren zij vastbesloten die geestelijke strijd ondanks kennelijke tegenwerking tot het bittere einde uit te vechten. Wat de ST met hun geestelijke strijd wilden bereiken of wat zij voor “de oude sfeer van vóór 1940” in de plaats wilden stellen, daarover liet Crasborn zich niet duidelijk uit, evenmin als Commandant Brabant De Groot, die in *Strijdend Nederland* aanspoorde om te “strijden voor een Nieuw Nederland”.⁹¹ Nauwelijks duidelijker werd die strijd voor een nieuw Nederland in *De Stoot* omschreven als “de strijd met het verleden. Tegen dat verleden, dat in zoovele vormen zijn kop weer op wil steken, voelen wij dezelfde onwil groeien, die toen tegen de vijand is ontstaan. Tegen de eerezucht van een minister, de winzucht van een winkelier, de gemakzucht van een klerk, de willekeur van een huisbaas of een patroon.”⁹² Als het grote verschil tussen de oud-illegale strijders met hun helpers in de ST enerzijds en “de oude verburgerlijkte wereld” anderzijds werd in de bladen van de ST gewezen op hun uitenclopende praktische houding tijdens de bezetting.⁹³ Zij die in de illegaliteit waren gegaan, hadden niet hun eigen belangen laten overwegen, “maar de strijd aangebonden ter verdediging der hoogste menselijke waarden”; zij voelden zich verbonden door hun radicaliteit en hun ‘karakter’. De anderen echter hadden een principiële houding niet aangedurfd, omdat zij te gehecht waren aan hun eigenbelang en de voorkeur gaven aan de “kleine zekerheden” van het burgerlijke bestaan.⁹⁴

Die durf om een principiële houding aan te nemen had een “geestelijke band” gesmeed tussen de illegale werkers onderling en een kloof veroorzaakt tussen hen en de buitenwereld. De geestelijke verbondenheid van de illegale strijders dwong hen “gemeenschappelijk te blijven strijden”, niet alleen tegen de bezetter maar ook tegen de terugkeer van de “oude verburgerlijkte wereld”, waarin egoïsme, materialisme en schijnheiligheid de

⁸⁹ Oorlogsdagboek GSC-III, -ABS, nr. 1926.

⁹⁰ Geciteerd door Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 280.

⁹¹ *Strijdend Nederland*, nr. 2 (9 december 1944), p. 1.

⁹² Artikel ‘De ziel van het verzet’ door Jot Polman in *De Stoot*, nr. 1 (15 april 1945), p. 9.

⁹³ Artikel ‘Dood of levend’ door Jot (Polman) in *De Stoot*, nr. 7 (15 juli 1945), p. 115-118.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 117.

zuivere christelijke waarden overwoekerden.⁹⁵ Door hun eigen principiële, radicale verzet ten tijde van de bezetting en de offers die dat had gekost, hadden zij, zo is de tendens van vele artikelen in de ST-bladen, voor na de bevrijding het recht verworven om hun geestelijke verworvenheden in de maatschappij te verbreiden. Zijzelf waren immers steeds bezielde gebleven met de vrijheid, terwijl “de anderen het verzet in zich hadden laten uitdooven of slechts passief hadden volgehouden.”⁹⁶

De beschrijving van de positieve inhoud van de geestelijke verworvenheden, zoals de oud-illegalen in de ST die zagen, bleef duidelijk achter bij het beeld dat zij gaven van de te bestrijden “oude verburgerlijkte wereld”. Toch zijn er voldoende losse elementen in de bladen van de ST aan te treffen die, met elkaar in verband gebracht, een beter begrip van hun ‘alternatief’ mogelijk maken.

Allereerst zijn daar de spaarzame, expliciete maar vage uitspraken over de door hen gewenste samenleving: “een jong nieuw Nederland, gebouwd op Christelijke grondslag”,⁹⁷ “de overschakeling van verzetsbeweging naar een positieve kern van Nederlands geestelijk en materieel herstel”.⁹⁸ In de gewone artikelen komt de ‘boodschap, de ‘missie’ van de ST echter overwegend als een attitude, een levenshouding of levensstijl naar voren: “Zij blijven radicaal. Hun gesteldheid is anders. Het ligt niet in hun aard veel te spreken, zeker niet voor een forum van een volk zonder gezag. Zij gebruiken niet meer dan twee woorden. ‘Dat moet worden gedaan: dat doen we’”.⁹⁹

Slechts af en toe komen vage noties van de toekomst aan de orde en dan nog veelal ondergeschikt aan het elan zelf: “Maar als al die harten hun zinnen zetten op het eene doel, dan wil ik nog eens zien wie er schampertjes durft te glimlachen over ‘eenheid’. Ha, ze zullen d’r om huilen straks, omdat ze niet meedingen, omdat ze zielloos en onbezielde aan den kant stonden, de sufferds . . . Laat bloedend Nederland je wekken!”¹⁰⁰

Dat het jeugdige en avontuurlijke elan, het idealisme en de korpsgeest van de ST voor de manschappen op zich al een belichaming vormden van de nieuwe tijd en een lichtend alternatief waren voor de oude bekrompen maatschappij, dat blijkt uit talrijke passages. De ene keer worden de ST bezongen vanwege de grenzeloze uitdaging die zij de energieke jeugd boden: “fris en sterk is de wereld, jong zijn wij, het zeil vangt onze wil. We varen, dondert niet waarheen, één zijn we met de ruige wijdte; de wide open spaces, wij.”¹⁰¹ Die identificatie met jeugd, dadendrang en vrijheidsstreven komt vaak voor, zowel in verband met het illegale werk (“het verzet dat toen als een natuurdrijf uit onze wapens spoot”¹⁰²), de bevrijdingsstrijd aan de zijde van de geallieerde legers (“Wij zijn vertegenwoordigers van Nederlands Liberation Army”¹⁰³) als met de geestelijke strijd (“wij jongeren zullen onze strijd strijden, ongeacht het gevaar van vuur en staal, van laster en verdachtmaking”¹⁰⁴).

Naast jeugdigheid, dadendrang, branie en radicaal vrijheidsstreven moeten nog twee aspecten worden genoemd als onderdeel van de geestelijke instelling van de stoottroepen.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 118. Zie ook het artikel ‘Klein appèl’ door Rueter in *De Stoot*, nr. 3 (15 mei 1945), p. 38 en het artikel ‘Verdieping’ in *Strijdend Nederland*, nr. 5 (6 januari 1945), p. 4.

⁹⁶ Artikel ‘Verdieping’, *Strijdend Nederland*, nr. 5 (6 januari 1945), p. 4.

⁹⁷ *De Stoot*, nr. 1 (15 april 1945), p. 4.

⁹⁸ *Strijdend Nederland*, nr. 1 (2 december 1944), p. 3.

⁹⁹ Artikel ‘Dood of levend’, *De Stoot*, nr. 7 (15 juli 1945), p. 118.

¹⁰⁰ Artikel ‘Noemen wij de dingen bij hun naam’, *Strijdend Nederland*, nr. 6 (13 januari 1945), p. 2.

¹⁰¹ Artikel ‘Exit Wijckerveld’, *De Stoot*, nr. 1 (15 april 1945), p. 5-6.

¹⁰² Artikel ‘De ziel van het verzet’, *De Stoot*, nr. 1 (15 april 1945), p. 10.

¹⁰³ Artikel ‘Noemen wij de dingen bij hun naam’, *Strijdend Nederland*, nr. 6 (13 januari 1945), p. 2.

¹⁰⁴ Artikel ‘Klein appèl’, *De Stoot*, nr. 3 (15 mei 1945), p. 39.

pers. De eerste is de op talloze wijzen tot uitdrukking komende cultivering van de verhoudingen en gewoonten uit de illegaliteit. In *De Stoot* en *Strijdend Nederland* werden de lotsverbondenheid, eensgezindheid en kameraadschap uit de illegale periode aan de stoottroepers als lichtend voorbeeld voorgehouden.¹⁰⁵ Men preees de bezielde samenwerking tussen illegalen uit alle windstreken¹⁰⁶ en bleef de op natuurlijke leiderscapaciteiten gebaseerde, informele illegale gezagsverhoudingen als norm hanteren. Zo vermeldde het eerste nummer van *De Stoot*: "Vanzelfsprekend rommelden we de eerste weken na 14 September nog zo'n beetje illegaal door en nu na vijf maanden kan ik tot mijn genoegen nog niet zeggen dat we volkomen gelegaliseerd zijn . . . We hielden razzia's en bleven benedeleden . . . We vormden groepen en secties, aanvoerders werden commandanten . . . We vormden bataljons en alles leek net echt . . . Op een goede dag waren we soldaat. Zelfstandig soldaat voor de Nederlandse zaak: Wijckerveld, Staf I. Bat Stoottroepen Regiment Limburg, Koninklijke Landmacht".¹⁰⁷ De snelle inlijving van zijn toch nog steeds min of meer als 'illegale bende' beschouwde groep in het geregelde leger kwam de schrijver kennelijk nogal onwerkelijk voor. In de volgende paragrafen komen we op de speciale aanpassingsproblemen van oud-illegalen in het nieuwe Nederlandse leger terug.

Nauw verbonden met de volgehouden cultivering van de illegale oorsprong, verhoudingen en gewoonten was een laatste aspect van de geestelijke instelling van de stoottroepers. In vrijwel alle uitingen kwam namelijk naast de nadruk op hun superioriteit, waar het ging om moed, karakter en het stellen van daden, een intens gevoel van wantrouwen en bedreigdheden naar voren. Zij waagden dan nog wel steeds hun leven in de strijd tegen de vijand, maar op wat er ondertussen achter hen gebeurde, aan het bevrijde thuisfront, hadden zij geen greep meer. En wat er vanuit bevrijd gebied tot hen doordrong was weinig hoopgevend. Zo signaleerde *Strijdend Nederland* begin januari dat "de oude geest van vóór 1940 . . . dadelijk zijn armen weer links en rechts heeft uitgestoken en grijpt wat hij kan".¹⁰⁸ En begin april meldde dit blad dat "dergelijke geruchten van onrecht en corruptie (bij de arrestatie en berechting van politiek verdachten; H.T.) de soldaten den indruk geven, dat thans reeds in het bevrijde gedeelte van ons Vaderland onze strijd voor recht en vrijheid gesaboteerd wordt".¹⁰⁹

Speciaal op hun vroegere terrein, namelijk dat van de aanpak van de politiek verdachten, maar ook in politiek en bestuur en heel direct bij de invoeving van BS-eenheden in de geregelde troepen van de Koninklijke Landmacht, voelden de stoottroepers zich gaandeweg steeds meer bedreigd door "de oude geest van vóór 1940". Strijdend voor een nieuw Nederland, werd het oude Nederland achter hun rug hersteld. Zeer tot hun ongenoegen zagen zij dat juist diegenen die "het verzet in zich hadden laten uitdooven of slechts passief hadden volgehouden" de touwtjes weer in handen namen. De ergernis daarover werd onder de stoottroepers in het voorjaar van 1945 zo sterk dat zij zich gingen afvragen waarvoor zij eigenlijk vochten. Een verbindingsofficier van de ST, zelf oud-illegaal werker, rapporteerde aan de Commandant Zuid: "De doorsnee Stoottroep-man ging zich afvragen: waarvoor vechten wij eigenlijk? De idealen waarmede vooral de kern van illegalen aanvankelijk hadden aangepakt, vervaagden. . . . Met wat zij intussen 'achter zich' zagen gebeuren, bleken zij zich in het algemeen niet te kunnen verenigen. De

¹⁰⁵ Artikel 'Wij gedenken' door Lelox, *Strijdend Nederland*, nr. 2(9 december 1944), p. 4.

¹⁰⁶ Artikel 'Waarvoor wij strijden' door Sjef de Groot, *Ibidem*, p. 1.

¹⁰⁷ Artikel 'Exit Wijckerveld', *De Stoot*, nr. 1(15 april 1945), p. 5-7.

¹⁰⁸ Artikel 'Verdieping', *Strijdend Nederland*, nr. 5(6 januari 1945), p. 4.

¹⁰⁹ Artikel 'Politieke gevangenen', *Strijdend Nederland*, nr. 18(7 april 1945), p. 4.

inzet was immers een beter, een nieuw Nederland en daar leek het niet erg op".¹¹⁰

Aan het eind van deze paragraaf kan vastgesteld worden dat de 'geestelijke strijd', waarvan met name de oud-illegalen in de ST hoog opgaven, weliswaar het wezenlijke element was in hun motivatie om in de ST door te vechten, maar dat de inhoud ervan voornamelijk bestond in het botweg afwijzen van de terugkeer van de vooroorlogse verhoudingen. De positieve idealen waarvoor men streed, behelsden eigenlijk alleen een vaag, niet in concrete maatschappelijke hervormingen vertaalde of te vertalen idealisering van de onbaatzuchtige geestesgesteldheid, de enthousiaste dadendrang en saamhorigheid in de illegaliteit en de ST zelf. De merendeels jonge stoottroepen voelden zich een strijdende en een morele elite, die als missie had en aanvankelijk ook vastbesloten was om haar normen en idealen aan "een volk zonder gezag" op te leggen. Maar geleidelijk aan nam het besef toe dat zij als mannen van de daad de 'geestelijke strijd' aan het thuisfront niet aankonden¹¹¹ en dat zij er niet in zouden slagen te verhinderen dat het 'slappe, verburgerlijkte oude Nederland' zijn plaats in maatschappij, bestuur en leger hernam. Die dreigende nederlaag leidde tot grote frustraties, omdat het de 'geestelijke strijd' was, de "strijd . . . om een nieuwe wereld",¹¹² waarom het hun bij alle illegale en militaire bevrijdingsstrijd uiteindelijk te doen was geweest.

4.2.3 De opsporingsdiensten

Vooruitlopend op de behandeling van de strijd om de arrestatiebevoegdheid, is het nodig hier alvast in te gaan op een van de kenmerkendste fenomenen uit de periode van het bevrijde Zuiden, namelijk de opsporingsdiensten van de BS. In de praktijk van alledag vormden zij immers het sterkste wapen in de overwegend negatief gerichte 'geestelijke strijd' van het door oud-illegalen gedomineerde BS-kader.

De opsporing en arrestatie van politiek verdachten was tussen de bevrijding en de totstandkoming van Stoottroepen en Bewakingstroepen de voornaamste activiteit geweest van groepen en groepjes die uit de gewapende illegaliteit en haar omvangrijke bevrijdingsaanhang waren voortgekomen.¹¹³ Zoals in hoofdstuk 2 al bleek, vormde de bepaald niet voortvarende aanpak van arrestaties en zuivering door burgerlijke autoriteiten en MG-functionarissen voor de meest militanten onder hen een hoofdreden om hun toetreding tot de ST uit te stellen. Zij wensten eerst thuis orde op zaken te stellen en het bestuur daar in vertrouwde handen te weten, alvorens zich naar de concentratiepunten van de ST en vervolgens in compagnie-verband naar het front te begeven.

Zo trad met name in Noord-Brabant in de loop van oktober-november stagnatie op bij de oprichting van ST-eenheden. Diverse groepen, vooral op het platteland, bleven nog geruime tijd al dan niet onder de naam 'stoottroepen' in hun eigen streek op arrestatieterrein actief. Zij meldden zich pas na enige weken en de nodige dreigementen aan op de concentratiepunten van de ST. Daar moesten zij volgens de instructie van Commandant Zuid Borghouts na de aanmelding achtereenvolgens geregistreerd, op politieke betrouw-

¹¹⁰ Brief van VO I Bat Rgt Brabant 'Hein de Leeuw' aan Commandant Zuid, d.d. 4 mei 1945 -Bezit Verhamme.

¹¹¹ Artikel 'Klein appel' *De Stoot*, nr. 3 (15 mei 1945), p. 38.

¹¹² Artikel 'Dood of levend' *De Stoot*, nr. 7 (15 juni 1945), p. 117. 'Nu (na de bevrijding) komt het zwaarste onze eigen orde te winnen.'

¹¹³ Zie paragraaf 2.1.4.

baarheid getoetst, ingedeeld, bewapend en summier getraind worden.¹¹⁴

We zagen al dat in Eindhoven het vertrek van de eerste ST-eenheden begin oktober samenviel met de opzet van een centrale organisatie van de opsporingsactiviteiten van de BS.¹¹⁵ Ook in andere plaatsen die manschappen voor de ST leverden, vertrokken deze doorgaans pas als er waarborgen waren dat de arrestatie van politiek verdachten en de zuivering niet zonder meer aan de burgerautoriteiten en de politie zouden toevallen. Bijna altijd lieten zij enkele gerenommeerde oud-illegale werkers achter die, al dan niet als hoofd van een plaatselijke opsporingsdienst of 'politieke recherche' en veelal ressorterend onder de BT, een blijvende greep op de arrestaties en zuivering moesten verzekeren.¹¹⁶

Aldus kwamen er in het hele bevrijde Zuiden in de loop van oktober-november plaatselijke opsporingsdiensten van de BT der NBS tot stand. Qua bemanning en activiteiten waren zij in feite een geformaliseerde en gebundelde voortzetting van de eerder ongecoördineerde opsporings- en arrestatie-activiteiten van de afzonderlijke KP-, RVV-, LO-, OD- en inlichtingengroepen. Het oud-illegale gehalte daarvan was dus meestal hoog, terwijl ook het OD-aandeel daarin groter was dan vóór de inlijving in de BS. Met name zogenoemde 'goede politiemannen', die vaak al in de OD hadden gezeten, waren vanwege hun vakkennis gewild en gingen, ook blijkens de latere berichten, waarin zij door de politieke autoriteiten teruggesloten werden, in aanzienlijke aantallen over naar de opsporingsdiensten van de BT.¹¹⁷ Het personeelsbestand van deze diensten liep in de grotere steden al snel tot enige tientallen op.¹¹⁸

Naast de opsporingsdiensten van de BT zien we ook in ST-verband al meteen allerlei 'inlichtingendiensten' verschijnen: op het niveau van het Commando Zuid, van de provinciale commando's en per compagnie. Ook daarin was het oud-illegale element uitgesproken sterk. In de bronnen vinden we althans geregeld de verzekering dat ze "geheel uit illegale werkers" bestonden¹¹⁹ en uit de beschikbare persoonsgegevens blijkt dat die constatering correct is voor wat betreft de leidende personen en de meeste van de niet-administratieve medewerkers. Velen van hen kwamen rechtstreeks uit de inlichtingengroepen en uit de inlichtingendiensten van KP, RVV, LO en OD en ze zetten hun vroegere werk in feite voort. Illustratief is bijvoorbeeld hoe de inlichtingendienst van de

¹¹⁴ Vgl. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 235-238. Het sterkste voorbeeld is dat van de KP-Herpen/Oyen, die al in september bevrijd was en pas medio november na herhaalde waarschuwingen van het Commando Zuid werd geconcentreerd en toegelaten tot de 7e Compagnie van de Brabantse ST, zie daarvoor E.J. Feenstra, *Het ontstaan van het Regiment Stoottroepen* (z.p. 1969), 18 en de correspondentie tussen de commandant van die groep en Cdt-Brabant tussen 24 oktober en 16 november 1944 in -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 10.

¹¹⁵ Zie paragraaf 2.2.3.

¹¹⁶ Zo signaleerde een assistent van de CSMG eind oktober als een van de punten, die Kruls met de prins zou moeten bespreken, dat de ST drie man per gemeente achterliet "ter controle van de zuivering"; aldus ongedateerde brief aan CSMG, -AMG, doos 150 (CSMG), map 16. Vgl. brief van NBS, district 7 (Nijmegen) aan dmc-Nijmegen Blaauw, d.d. 14 oktober 1944 (-GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 7.): opgave van de samenstelling van de staf en de afdeling Politieke Recherche van dat district.

¹¹⁷ Brief van de minister van Oorlog aan de BNS, d.d. 2 december 1944 (-ASBNS, doos I, bundel b, nr. 640). "Het zal zeer op prijs worden gesteld indien Uwe Koninklijke Hoogheid ten spoedigste order zoudt willen geven dat alle leden van de politie welke bij de BS dienen, thans onverwijld naar de politie terugkeeren".

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld Proeve van een indeeling van de Staf van het District (7 der BT), d.d. 25 december 1944, waaruit blijkt dat de sectie Politieke Recherche van de BT in Nijmegen 79 personen omvatte (-GA-Nijmegen, Collectie Kuin, nr. 7).

¹¹⁹ Geciteerd uit een verslag getiteld Bespreking tusschen Jacques (Cdt Zuid), Tonny (wnd Cdt Zuid), Pieter (hoofd sectie Inlichtingen en Contraspionage) en Tops (hoofd C(ounter) I(ntelligence) van de SNBS), d.d. 3 januari 1945, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4.

LO te Heerlen, die Z18 heette en ook in Duitsland haar contacten had, direct na de bevrijding de Amerikaanse inlichtingendienst en het plaatselijke MG van dienst was en op 15 oktober als ID18 en bloc naar de ST overging. "Dit bleek voor ons de mogelijkheid te zijn in de toekomst onze werkzaamheden voort te zetten", aldus de anonieme rapporteur.¹²⁰

Anderzijds bracht het min of meer automatisch overgaan van illegale groepen naar de inlichtingendiensten ook gevaren met zich mee. Dat wordt duidelijk uit het ontslag, eind november, van het hoofd van de afdeling Politiezaken van de staf van het Commando Zuid, F.L.P. Tielmans ('Joris'). Deze oud-illegale werker, die dus na de bevrijding een leidende functie kreeg in het opsporingswerk van de ST, werd verwijderd omdat men na enkele maanden aanwijzingen kreeg dat hij, na zijn arrestatie door de SD vanwege hulp aan joodse onderduikers, voor de SD was gaan werken en diverse joden had verraden.¹²¹

De term 'inlichtingendiensten' geeft al aan dat het naoorlogse werk van deze BS-diensten zich primair richtte op het vergaren van informatie en wel ten behoeve van geallieerde legereenheden.¹²² Maar de omschrijving 'militaire inlichtingen' zou in dit geval misleidend zijn. Natuurlijk gaven deze diensten zeker in de bevrijdingsstrijd tot en met begin november vooral puur militaire gegevens door zoals gunstige opmarsroutes, door de bezetter versterkte punten en de aanwezigheid van spionnen. Maar wanneer een stad of streek eenmaal bevrijd was, dan dienden deze inlichtingengroepen, later BS-inlichtingendiensten, ter plaatse (BT) of te velde (ST) toch steeds meer als bron van oud-illegale informatie over de politieke betrouwbaarheid van personen.

Die informatie betrof in eerste instantie voornamelijk al bekende politiek verdachten en verder alle overige individuen die op een of andere wijze een risico voor de geallieerde operaties konden opleveren. Mede op aandringen van de geallieerde inlichtingendiensten, waarmee men nauw samenwerkte, werd er met het oog op de veiligheid snel en ruim gearresteerd. Het was, aldus de woorden van Commandant Zuid Borghouts tot zijn KP-ers in Oss eind september, "Beter 10 man onschuldig vast te houden dan een gevaarlijk rond te laten lopen".¹²³ Die algemene veiligheidsoverweging sloot in elk geval prima aan bij de zuiveringsaspiraties van de oud-illegalen in de BS.

Voor de opsporingsdiensten van de BT die, zoals we in deel III zullen zien, eerst in Limburg en na veel geharrewar in december en januari ook in de rest van bevrijd gebied geleidelijk aan per district onder MG kwamen te ressorteren, dienden zich al snel veel nieuwe werkzaamheden aan. De oorspronkelijke taak van het opsporen en arresteren van politiek verdachten bleef de hele periode acuut. Maar daarnaast moest begonnen worden met de registratie en administratie van de duizenden al vastgezette personen. Van al die gevallen en de nog gezochte verdachten moesten dossiers opgemaakt worden. Daartoe was het nodig verhoren en getuigenissen af te nemen en bewijsstukken te verzamelen en te verwerken uit de her en der achtergebleven archieven van Duitse en Nederlandse instanties, te weten van de NSB, haar nevenorganisaties en hun functionarissen.

Bovendien werden deze opsporingsdiensten al snel zwaar belast door de niet minder dringende opdracht om de honderden personeelsleden te screenen, die de BS, het MG en

¹²⁰ Ongedateerd rapport uit januari 1945 van de staf ST-Limburg aan Kol Doorman van de staf BNS (-ABS door ST Limburg 1, map 4)

¹²¹ Dekkers, *Eindhoven 1933-1945*, 250-263. Volgens de weergave van Dekkers bleef Tielmans ontkennen en werd hij ook nooit veroordeeld. Het waren oud-illegale werkers, ondergeschikten uit zijn afdeling, die zijn arrestatie bewerkstelligden.

¹²² Zo vermeldt Van der Klei het uitzenden van oud-verzetsheden naar bezet Noord-Limburg. Van der Klei: *De smalle weg*, 113.

¹²³ Rapport betr. tocht van de ST-leiding, d.d. 28-29 september 1944, p. 5. ABS, nr. 1230.

de geallieerde legerseenheden inmiddels hadden aangetrokken. Ook voor andere doeleinden (reispermits, ontheffing van allerlei beperkende maatregelen) moesten op korte termijn nog eens honderden zogenaamde 'bewijzen van politieke betrouwbaarheid' worden afgegeven. En tenslotte werd op de opsporingsdiensten na enige tijd een zwaar beroep gedaan door de talloze plaatselijke en regionale commissies, die zich bezig hielden met de vrijlating van ten onrechte gearresteerden en met de zuivering van overheids- en bedrijfspersoneel. Ook zij hadden om hun werk behoorlijk te kunnen doen de documentatie van de lokale opsporingsdiensten nodig.¹²⁴

De 'inlichtingendiensten' van de ST behielden veel meer dan de opsporingsdiensten van de BT, resp. het MG hun oorspronkelijke onafhankelijke en informele karakter. Zij werkten in het veld nauw samen met de Amerikaanse, Britse en Canadese *security*-onderdelen en hadden of namen de vrijheid om al datgene aan te pakken wat zij maar nodig vonden. Aldus verrichtten zij taken die traditioneel tot het domein van "politie, militaire politie, inlichtingendienst of zelfs justitie" behoorden, zo oordeelde een Nederlandse inlichtingenofficier in dienst van een Britse *Security and Counter Intelligence Unit* nogal afkeurend. Maar tegelijk moest hij constateren dat van de als paddestoelen uit de grond schietende *security*-diensten de zogenaamde *Counter Intelligence* (CI) van de ST de belangrijkste was. Zij was overal in de frontgebieden aanwezig en leverde daar als eerste betrouwbare en recente inlichtingen.¹²⁵ Bovendien werden de lokaal verzamelde gegevens betreffende politieke betrouwbaarheid naar Eindhoven doorgegeven, waar ze door sectie IV (Inlichtingen en Counter Intelligence) van het Commando Zuid van de ST in een centrale registratie werden opgenomen.¹²⁶

Dat de plaatselijke CI-diensten van de ST heel nuttig werk deden in het veld en zich zo de steun en sympathie van de commandanten van de daar opererende geallieerde legerseenheden wisten te verwerven kan echter niet verhelen dat van de CI als centraal geleide organisatie voor het hele Zuiden niet of nauwelijks sprake was. Elk van die diensten ging op het niveau van de compagnie, de provincie of het hele Zuiden in feite zijn eigen weg en bouwde zijn eigen gegevensbestand op. Het contact met de andere CI-diensten beperkte zich tot het doorgeven of opvragen van gegevens.

Waarnemend Commandant Zuid der ST Gerritsen beschreef het vanuit zijn optiek als volgt: "Wij hebben inderdaad in het Zuiden een aantal diensten gehad, wij hebben ons daarmee niet veel bemoeid en hadden er weinig last van".¹²⁷ Dit gebrek aan organisatie wordt bevestigd door een brief van het hoofd van een CI-dienst te velde, die aan zijn CI-superieur liet weten dat zijn mannen "feitelijk als leden van de geallieerde *Field Security*-secties" werkten. Gezien het gebrek aan materiële ondersteuning door de staf van CI in Eindhoven vroeg hij zich af: "Behoren wij wel tot CI, behoren wij wel tot de Stoottroepen?" en hij waarschuwde dat er onherroepelijk een eind aan het werk en dus aan de informatiestroom naar Eindhoven zou moeten komen als zijn dienst niet officieel door het Commando Zuid erkend werd en van voedsel en vervoer zou worden voorzien.¹²⁸

¹²⁴ De informatie in de voorgaande twee alinea's is gebaseerd op diverse rapporten van opsporingsdiensten, maar in het bijzonder op het zeer uitgebreide Verslag inzake het ontstaan, de organisatie en de werkwijze van den Opsporingsdienst voor Politieke Delicten Militair Gezag in de Mijnstreek tot 1 Mei 1945, d.d. 1 september 1945 van de hand van het districtshoofd J.W. Quint (-SHC, Archief Coenjaarts, map 18).

¹²⁵ Vgl. getuige H. Siedenburger, *Enq.* IV c, 499. Het citaat is afkomstig uit een brief van Siedenburger aan de PEC en wordt aangehaald in de tekst van het verhoor van wnd. Cdt Zuid der ST J. Gerritsen in *Enq.* IV c, 1643.

¹²⁶ Aldus Notitie betr. het onderhoud met kpt. Bakker, d.d. 23 februari 1945, -Bezit prins Bernhard, map 5.

¹²⁷ Verhoor J. Gerritsen in *Enq.* IV c, 1644

¹²⁸ Brief van CS/CI-District Maas en Waal der SNBS, C. van Sambeek aan Cdt CS-III-CI, d.d. 16 februari 1945, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 5.

Het uitblijven van een behoorlijke materiele ondersteuning van het plaatselijke CI-werk was een direct gevolg van de permanent onduidelijke en onofficiële status van de CI-activiteiten en van de CI-diensten zelf. Hoewel zij zich contrasponage-diensten¹⁰⁹ noemden, hielden zij zich in feite met een veel breder terrein bezig. Zij waren immers vooral actief als verkapte opsporingsdiensten, ook nog nadat de BS-opsporingsdiensten met ingang van 14 december officieel opgeheven waren.¹¹⁰ Dat opsporingswerk hield echter maar gedeeltelijk verband met de officiële militaire taak van de ST. Toen vanaf december-januari begonnen werd met de omvorming van de ST-compagnieën tot geregelde onderdelen van de Koninklijke Landmacht en van hogerhand ook geprobeerd werd de opsporing van politiek verdachten weer bij de (gezuiverde en met oud-illegalen aangevulde) politie te concentreren, maakte dat het voortbestaan van de tot dan toe eigenlijk steeds officiële CI-diensten van de ST zeer problematisch. Op die materie komen we in deel III afzonderlijk terug.

Tot slot van deze paragraaf over de opsporingsdiensten van de NBS willen we er alvast met nadruk op wijzen dat de bemoeienis met de opsporing en arrestatie van politiek verdachten en met de zuivering zich bepaald niet beperkt heeft tot de hier behandelde opsporingsdiensten. Zij vormden weliswaar de speerpunten in de strijd om een "nieuw en gezuiverd Nederland",¹¹¹ maar zeker in de beginfase ontplooiden ook de meeste hoge en lage BS-commandanten zelfstandige initiatieven op dat terrein. Ze arresteerden politiek verdachten, schorsten burgemeesters en lieten hun plaatselijke mensen rapporten opstellen over hun inziens dubieuze ambtsdragers en politiemannen.¹¹²

Al met al vormden de BS-opsporingsactiviteiten nog geruime tijd een chaotisch geheel. Ook na de wilde bevrijdingsepisode, waarin nog allerlei losse arrestatiegroepen vrijelijk hun gang waren gegaan, bleven in de BS diverse opsporingsdiensten bestaan onder allerlei namen (CS, CI, ID, afdeling politiezaken, politieke opsporingsdienst). Zij waren voornamelijk samengesteld uit oud-illegalen die de 'oude' bestuurders en gezagsdragers 'onder vuur' bleven nemen. Van een centrale organisatie of coördinatie was daarbij nauwelijks sprake. Het waren veelal spontane lokale activiteiten en de betrokken oud-illegalen zetten dat opsporings- en arrestatiewerk in het verlengde van hun illegale werkzaamheden als vanzelfsprekend in een of andere BS-opsporingsdienst voort.

Het in de vorige paragraaf genoemde idealisme van de 'geestelijke strijd' vormde een belangrijk motief voor het voortgezette opsporingswerk. Maar daarnaast waren ook andere beweegredenen in het spel. Aangezien ook in het opsporingswerk rivaliteit tussen groepen en personen een veelvuldig verschijnsel was,¹¹³ hebben persoonlijke ambities en groepschauvinisme een aanzienlijke rol gespeeld bij de pogingen om het opsporings- en arrestatiewerk in BS-verband voort te zetten. Met name de opsporingsdiensten van de ST claimden een vooraanstaande positie. Zij bestonden vaak nog geheel uit leden van één illegale groepering en trokken in tegenstelling tot de BT-opsporingsdiensten geen externe

¹⁰⁹ Contrasponage is spionage gericht tegen de vijandelijke spionagedienst.

¹¹⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* 523.

¹¹¹ Artikel 'Politieke gevangenen' door J.K. in *Strijdend Nederland*, nr. 18 (7 april 1945) p. 4.

¹¹² We noemen bij wijze van voorbeeld de arrestatie en internering van de burgemeester van Gemert door de plaatselijke BS-commandant (Verslag Mil. Com. Stok aan SCMG over periode 18 september – 20 november 1944 -AMG doos 9 (Staf, Geheim Archief DMC-Noord Limburg) map 249) en de rapportage over ongewenste burgemeesters en politiemannen in oostelijk Noord-Brabant door de DC der BT in Oss (Afschrift van brief van deze aan GC-NBS te s-Hertogenbosch d.d. 15 november 1944, -ACdK-NB nr. 825 doos 412).

¹¹³ In oostelijk Noord-Brabant bijvoorbeeld tussen CI en de inlichtingendienst van de 7e Compagnie ST. Een brief van H. de Leeuw aan Cdt Brabant (d.d. 21 december 1944 Bezit Verhamme) vermeldt: "kwamen we na veel vijven en zessen tot overeenstemming met Kees C(ontra) S(pionage)".

deskundigen aan Hun zelfvertrouwen en hun aanspraken kenden nauwelijks grenzen Zij beschouwden de eigen groep als superieur aan alle andere en traden daarom naar eigen goeddunken op De fouten die daarbij door gebrek aan ervaring of als gevolg van ongeschiktheid werden gemaakt en de excessen die daarbij voorkwamen, komen in paragraaf 4.3.6 aan de orde

4.2.4 *Het nieuwe leger*

Een laatste specifiek terrein waarover in de BS en dan met name in de ST-leiding uitgesproken opvattingen bestonden, was dat van het leger Ook de oorsprong van die opvattingen lag in de ervaringen die tijdens de bezetting in de illegale groepen waren opgedaan Na de bevrijding kregen de vroegere illegalen, die zoals we zagen juist op de leidende posities in de BS terecht kwamen, de kans om op grond van die ervaringen wat zij noemden 'het nieuwe leger' gestalte te geven

Bij de formulering van wat het 'nieuwe leger' zou moeten inhouden, speelden het 'oude leger' en het ronduit negatieve beeld dat de meeste oud-illegalen daarvan hadden, een grote rol Zij constateerden met name een opvallende tegenstelling tussen de matheid van 'Jan Soldaat' vóór 1940 en het blakende enthousiasme van de stoottroepen en ze benadrukten het grote contrast tussen het gebrek aan gezag van de hooghartige carrière-officieren en het zelfverworven en inspirerende (oud-)illegale leiderschap tijdens en na de bezetting Veel oud-illegalen waren erop gebrand om deze in de illegaliteit ontstane verworvenheden in de BS en in het daaruit te vormen 'nieuwe leger' te continueren

Als kern van de na te streven betere verhoudingen wezen de bladen van de ST steeds weer het idealisme aan Van de soldaat van voor 1940 werd gezegd dat hij een "als soldaat gecamoufleerd burger" was, waaraan de hoofdzaak, namelijk het idealisme, ontbrak¹³⁴ Datzelfde verwijt werd nog sterker aan de vooroorlogse (beroeps)officieren gemaakt Zij hadden een bevoorrechte kaste gevormd die zich teveel om de eigen carrière en te weinig om de belangen van de manschappen bekommerde De grote afstand en het gebrek aan voldoende onderling vertrouwen tussen soldaten en officieren hadden zich bij het uitbreken van de gewapende strijd in mei 1940 gewroken¹³⁵ De onmacht van het leger in mei 1940 en de onbeholpenheid van vele officieren tijdens de bezetting, met name in de OD, vormden voor de leidende oud-illegalen in de ST hoofdargumenten in hun pleidooi om uit de BS een nieuw leger op te bouwen Daarin zouden ook wel beroepsmilitairen opgenomen kunnen worden, maar dan alleen voorzover ze tijdens de bezetting 'karakter' hadden getoond¹³⁶ In dat nieuwe leger zouden de traditionele militaire opvattingen over de functie van het leger, over discipline, gezagsverhoudingen en rangen goeddeels plaats moeten maken voor de in illegaliteit en bevrijdingsstrijd ontstane opvattingen, organisatie- en omgangsvormen

De illegale groepen hadden zich tijdens de bezetting vooral gekenmerkt door hun gemengde maatschappelijke en religieuze samenstelling en de grote persoonlijke verantwoordelijkheid voor het wel en wee van de eigen groep Dat laatste ging gepaard met een sterke groepssamenhang onder een informeel, natuurlijk leiderschap van degene die daarvoor door de groep het meest geschikt werd geacht Bij het beramen en uitvoeren van acties ging men steeds in onderling overleg kleinschalig en flexibel te werk En tenslotte

¹³⁴ Artikel De soldaat nu in *Strijdend Nederland* nr 10 (10 februari 1945) p. 6

¹³⁵ *Ibidem* Zie ook getuige Van Kooten in *Enq.* VIII c. 747

¹³⁶ Vgl. De Jong *Koninkrijk* X a. 745 en het ongepubliceerde relaas van Ritmeester (de beroepsofficier J.J.G. Beelaerts van Blokland) Van Nederlaag tot Overwinning (typoscript Bezit Beelaerts van Blokland) p. 118

ontwikkelde zich in deze groepen een fundamenteel wantrouwen ten aanzien van de traditionele gezagsdragers en een grote mate van eensgezindheid wat betreft de noodzaak om hun eigen waarden (een principieel vaderlandse houding, strijdbaarheid ter verdediging van vrijheid en menselijkheid) in de naoorlogse samenleving ingang te doen vinden.¹³⁷

Na de bevrijding werden in de BS niet alleen alle aspiraties, maar ook veel praktijken uit de illegaliteit nog geruime tijd gehandhaafd. Bij de ST is die tendens het duidelijkst. We zagen al dat de regionale groepen onder hun eigen leiders uit de illegaliteit veelal intact bleven en dat men naast de militaire activiteiten uitdrukkelijk ook een 'geestelijke strijd' wilde voeren. Die strijd kwam tot uitdrukking bij de arrestaties van politiek verdachten, bij de zuivering en vooral bij de zuivering van gezagsdragers. Verder kwam er, zoals we vooral in de volgende paragraaf over de verdere kanalisatie van de BS zullen zien, voorlopig nog geen einde aan het zelfstandig en eigenmachtig optreden van de uit de illegaliteit voortgekomen BS-onderdelen en hun commandanten.

Ook wat betreft de omgangsvormen hield men nog maandenlang vast aan de informele praktijken uit de illegaliteit. De "vrije discipline", zoals Commandant Limburg van de ST Van Kooten dat noemde,¹³⁸ was gebaseerd op het uitgangspunt dat op vrijwillige, goed gemotiveerde en idealistische strijders geen dwang uitgeoefend hoefde te worden in de vorm van bevelen. Aangezien zij geleid werden door aanvoerders, die hun gezag in de strijd hadden verworven, zou hun leiding vanzelfsprekend geaccepteerd worden, ook al omdat die aanvoerders hun mensen goed kenden en van de noodzaak van te ondernemen acties zouden weten te overtuigen. Ook rangen waren dus overbodig; leiderschap vloeide immers niet voort uit sterren of balken, maar uit het persoonlijke gezag waarvan iemand in de strijd had blijf gekomen.¹³⁹

De waarnemend Commandant van de Brabantse ST, G.H. Bensen, verwoordde waarschijnlijk de zeer gemengde gevoelens van vele stoottroepen over de dreigende terugkeer van de militaire vormen, toen hij in zijn nieuwjaarswens zei: "in de verte doemden zelfs de mistige gestalten van militaire tucht en orde op, het democratische onderling overleggen, waar wij vroeger zoo trotsch op waren, verdween en werd vervangen door het uit 1939-1940 zoo goed bekende en sindsdien vervloekte: ik bepaal, ik gelast, ik beveel, ik draag op. De gezellige klap op je schouders en de gemoedelijke stomp in je rug moesten veranderd worden in: vrijwilliger Jansen meldt zich".¹⁴⁰

Deze afkeer in oud-illegale kring van bevelen, rangen en beroepsmilitairen was een wezenlijk onderdeel van hun verzet tegen de militarisering-oude-stijl, zoals die geleidelijk in de BS werd ingevoerd. Vooral bevelen en rangen waren in hun ogen een belediging en een gevaar voor de motivatie van de strijders, maar eigenlijk gold dat voor alle militaire vormen. Omvorming tot een geregeld militair verband was in hun ogen een bedreiging voor de 'geestelijke strijd' en de daaruit volgende bemoeienis met burgerlijke en politieke zaken. En die consequentie wensten zeker de oud-illegalen in de ST-leiding niet te aanvaarden; zij wilden als gedreven mensen de héle strijd voortzetten en niet slechts als willoze soldaten frontdienst verrichten.¹⁴¹

¹³⁷ Over het groepsethos en de illegale subcultuur, zie Klumper, *Sociale verdediging*, 216-217.

¹³⁸ Verhoor Van Kooten in *Enq.* VIII c. 746.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ Geciteerd bij Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 280.

¹⁴¹ Vgl. brief van wnd. cdt SNBS Gerritsen aan prins Bernhard, d.d. 11 december 1944, -ABS, nr. 1122/2-13.

4.3 Kanalisering met conflicten

In de vorige paragrafen is het oud-illegale gehalte van de BS-onderdelen en het 'idealisme' van de ST onderzocht. Daardoor is het nu mogelijk een verantwoorde beschrijving te geven van de kanalisering. Eigenlijk gaat het daarbij om een proces in twee stadia: eerst de fase van de opvang van de illegale groepen en hun helpers in de BS en vervolgens de fase van de geleidelijke omvorming van BS-eenheden in onderdelen van de Koninklijke Landmacht. Om te beginnen moet er aandacht besteed worden aan de uiteenlopende bedoelingen die de diverse betrokken partijen met de BS hadden. Daartoe volgen we in eerste instantie het beleid van de Staf BNS, die in deze de eerstverantwoordelijke was. Vervolgens kan worden gezien hoe die kanalisering op de diverse commando-niveaus van de BS doorwerkte.

Bij dit kanaliseringsproces speelde ook de strijd om de arrestatiebevoegdheid een aanzienlijke rol. Omdat daarbij echter nog heel andere, buiten de BS gelegen factoren van belang waren, zal die strijd in deze paragraaf slechts in grote lijnen aan de orde komen.

4.3.1 De Staf BNS en zijn Afdeling BS

In het eerste hoofdstuk zagen we dat de oprichting van de NBS op 5 september 1944 het directe resultaat was van een initiatief van koningin Wilhelmina. Ook aan de benoeming van prins Bernhard tot BNS had zij een beslissend aandeel gehad.¹⁴² De feitelijke totstandkoming van de BS, te weten de vorming van regionale en lokale eenheden van BT en ST, vond plaats in de maanden september, oktober en november. Vanuit Brussel met een voorpost in Eindhoven en sinds 20 november vanuit Breda probeerden de BNS en zijn staf daarin eenheid en regelmaat te brengen. Daarbij hadden de prins en zijn staf niet alleen te maken met de wensen en bedoelingen van de oud-illegalen die de ST en BT aanvoerden, maar ook met de eisen en bedoelingen van de diverse geallieerde bevelhebbers, van het inmiddels geïnstalleerde MG, van de Nederlandse regering en van de koningin in Londen en tenslotte van de burgerlijke autoriteiten in bevrijd gebied.

De opdracht waarvoor de BNS en zijn staf in Brussel gesteld waren, was zeker in die eerste maanden problematisch. Natuurlijk beschikte de prins persoonlijk over goede contacten met de geallieerde legerleiding en had hij een officiële erkenning van zijn bevelhebberschap door de nationaal georganiseerde illegaliteit op zak. Maar van de andere kant was zijn staf aanvankelijk zo klein dat contact met leiders van de illegaliteit in het (bevrijde) Zuiden het enige middel vormde om greep te krijgen op de sabotage vóór en de plaatselijk nogal uiteenlopende troepenvorming na de bevrijding.

De kleine staf van de prins – bij aankomst in België op 6 september 1944 niet meer dan een man of tien – bestond aanvankelijk voornamelijk uit inlichtingenofficieren.¹⁴³ Hij werd in de daaropvolgende weken met enkele personen uitgebreid. Voor de coördinatie van de inmiddels ook acute troepenvorming waren dat de uit Londen overgekomen reserve-majoor jhr. mr. P.Th. Six van het departement van Oorlog, het plaatsvervangend hoofd van BI en oud-Engelandvaarder majoor mr. Ch. H.J.F. van Houten en de inmiddels uit bezet gebied overgekomen reserve-luitenant H.W.L. Frowein. Zij kregen op den duur de leiding van alle zaken die de BS betroffen.

¹⁴² Zie paragraaf 1.3.

¹⁴³ Van Oijen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* 150-154. De kapiteins G.A. de Jong (BI) K. de Graaf (Bureau Bijzondere Opdrachten), captain A.G. Knight (*Special Operations Executive*) en enige marechaussees. Zie ook Bob de Graaff, *Spion in de tuyn. King Kong voor en na zijn dood* (s-Gravenhage 1992) 69-73.

De meest invloedrijke van deze 'drie musketiers' was ongetwijfeld Van Houten. Koningin Wilhelmina had hem immers gevraagd bij de prins in de buurt te blijven "om hem veilig door deze periode heen te leiden". Maar aanvankelijk zat Van Houten als tweede man van het BI in Eindhoven. Daar nam hij contact op met de verzetsorganisaties en trad hij op als verbindingsofficier tussen het BI en de Staf BNS. Nadat hij daar al enkele weken als "speciaal gevolmachtigde" voor BS-zaken van de prins was opgetreden (zie paragraaf 2.2.3), werd hij met ingang van 15 oktober ontheven van zijn BI-functie en officieel bij de staf van de prins ingedeeld.¹⁴⁴

Drie dagen na zijn terugkeer in Brussel schreef Van Houten de prins een zeer vertrouwelijke brief waarin hij met name de samenstelling en de werkwijze van die staf aan de kaak stelde. Naar zijn idee was de Staf BNS "slecht georganiseerd en rommelig. De medewerkers zijn van goeden wil en werken ongetwijfeld hard, maar de U gegeven voorlichting is m.i. niet altijd van de beste kwaliteit . . .". Aan de leden van die staf verweet Van Houten ook dat zij de prins te weinig werk uit handen namen: "Men laat echter teveel details aan U over, U spreekt veel te veel mensen – belangrijk en onbelangrijk – zelf, wat m.i. verkeerd is en slechts verwarrend kan werken voor het zoo onmisbare overzicht van de groote lijnen." En daaraan voegde hij nog toe: "Het zij mij toegestaan hier te verklaren dat ik er soms verbaasd van sta hoe iedere willekeurige persoon bij U gesleept of tot U toegelaten wordt. U bent hierni veel te goedig. Iedereen vindt het natuurlijk mooi om 'naar den Prins te gaan' en op grond daarvan belangrijk te doen. Niet allen zijn zulk een attentie waard."¹⁴⁵

Deze door Van Houten signaleerde problemen in de Staf BNS vloeiden voort uit de te overbruggen informatie kloof tussen de uit Londen komende functionarissen en de verzetsgroeperingen waaraan zij leiding moesten geven. Voor personen die de laatste bezettingsmaanden niet zelf hadden meegemaakt, de prins en Van Houten inbegrepen, was het bijzonder problematisch om te beoordelen of een inlichting of de drager daarvan betrouwbaar en de moeite waard waren. In eerste instantie kon men alleen afgaan op de in Londen verzamelde onvolledige documentatie en, voorzover men zelf in bezet gebied had gezeten, op eigen kennis.¹⁴⁶ Het was dus van groot belang enkele betrouwbare leidendes oud-illegale personen aan te trekken. Dan zou het beter mogelijk zijn de stroom berichten en al dan niet oud-illegale bezoekers op hun merites te toetsen en in te dammen.

Zo werd de staf van de prins in de loop van oktober al aangevuld met enkele vooraanstaande oud-illegale medewerkers. Dat waren E.H.M. Hoogeweegen voor de RVV en mr C.J.F. Caljé voor de OD, beiden waren kort daarvoor vanuit bezet gebied overgekomen. Opmerkelijk genoeg ontbrak voorlopig nog een vertegenwoordiger van de in het Zuiden toch overheersende KP's.¹⁴⁷ KP-ers overheersten wel in de wacht van het hoofdkwartier van de BNS in Brussel; die bestond namelijk uit steeds wisselende eenheden van de

¹⁴⁴ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 153-154.

¹⁴⁵ Brief van Ch. van Houten aan prins Bernhard, d.d. 18 oktober 1944 (zeer vertrouwelijk, derde bladzijde ontbreekt). -Bezit prins Bernhard map 7. In een later gesprek gaf Van Houten te kennen dat de taakverdeling in de Staf BNS aanvankelijk chaotisch was, "er werden los en vast mensen aangetrokken" (Interview Van Houten, d.d. 8 augustus 1946, p. 11, -SMG-BS doos 801-S map 100 hierna afgekort als **Interview Van Houten (1946)**).

¹⁴⁶ Vgl. de aanbeveling van kpt. K. de Graaf voor de tot Duits agent 'omgedraaide' verzetsman Christiaan Lindemans d.d. 22 september 1944 afgedrukt in Korthals Altes, *Slag in de schaduw*, 98; zie ook De Jong, *Koninkrijk X a*, 424-442 en met name De Graaff, *Spton in de tuyn*, 79 e.v.

¹⁴⁷ Zie overzicht samenstelling Staf BNS in Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 184-188.

ST.¹⁴⁸ Dat de prins voor zijn staf juist mensen aantrok uit het inlichtingenwerk en het semi-militaire verzet kwam dus enerzijds voort uit een grote behoefte aan contact met betrouwbare en leidende oud-illegalen; om greep te krijgen op de groepen die de BS en met name de ST zouden vormen was dat een absolute voorwaarde.

Anderzijds was er ook van de kant van de oud-illegalen een grote aandrang om onder de leiding van juist deze BNS ingezet te worden. Blijkens het getuigenis van RVV-man Van der Klei, die de prins half november voor het eerst ontmoette, voelden zij zich door het nauwe contact met prins Bernhard niet alleen gevleid, maar vertrouwden zij hem ook "als een type, dat om een of andere reden bij ons paste". Bovendien, zo vervolgde Van der Klei, "was hij voor het verzet een uitkomst. Weinigen van ons hadden tot dan toe het gevoel gehad, dat er afgezien van de Koningin veel autoriteiten waren, die zich werkelijk voor ons lot interesseerden. Echter ook een groep lieden als wij had onder moeilijke omstandigheden een verlangen naar zoiets als een leider of een vertegenwoordiger. Zo werd hij een van de onzen . . ."¹⁴⁹

Van Houtens brief over het gebrekkig functioneren van de Staf BNS had al snel resultaat. Nog geen week erna (op 24 oktober) werd binnen die staf een aparte Afdeling BS opgericht. Deze kwam te staan onder leiding van Van Houten zelf, die daarbij geassisteerd zou worden door Six en Frowein. Deze afdeling kreeg tot taak voorlopig vanuit Eindhoven¹⁵⁰ – waar ook de zuidelijke leiding van de ST haar hoofdkwartier had – meer greep te krijgen op de dagelijkse leiding en de verdere ontwikkeling van de BS. Aldus kwam er binnen de tot dan toe nogal improviserend werkende Staf BNS in de laatste week van oktober een duidelijke taakverdeling tot stand. De snel groeiende Afdeling BS te Eindhoven onder leiding van Van Houten stond in de praktijk vrijwel los van de voorlopig nog klein blijvende Afdeling KL (Koninklijke Landmacht) onder leiding van chef-staf BNS kolonel P.L.G. Doorman. Ook de prins had aanvankelijk nauwelijks bemoeienis met de Afdeling KL; "hij behandelde alles met de Afdeling BS", aldus Van Houten.¹⁵¹

Deze reorganisatie van de Staf BNS hing rechtstreeks samen met het snel veranderende bevrijdingsperspectief in de maanden september en oktober. Volgens Van Houten realiseerde de prins zich al "na de mislukte landing in Arnhem" dat de bevrijding "een langdurige geschiedenis worden zou. Wij stonden toen plotseling voor de formidabele taak om de BS op een heel andere manier en op groote schaal te organiseren."¹⁵² Van de oorspronkelijke, aan een snelle totale bevrijding gekoppelde plannen voor de formatie van tijdelijke en beperkte BS moest dus worden overgeschakeld naar een nieuwe opzet. Daarin had de Afdeling BS tot taak in bevrijd gebied zelf "alle Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten te leiden, te controleren, te administreren en te registreren".¹⁵³ In de volgende paragrafen zullen de ideeën achter die nieuwe opzet en de daaruit voortvloeiende conflicten met het Commando Zuid van de ST worden behandeld.

¹⁴⁸ Brief van J.H.A. Hermans (KP/PAN-Eindhoven) aan prins Bernhard, d.d. 13 juni 1946 (-Bezit prins Bernhard, map 5). Deze aanvaardde op 15 oktober 1944 de functie van commandant van de "liefwacht" van de BNS. Zie ook interview Van Houten (1946), p. 11.

¹⁴⁹ Van der Klei, 'De smalle weg', 109-110. Van der Klei bezocht de prins omstreeks medio november in Brussel en werd begin januari Verbindingsofficier van de Staf van het Commando Zuid der ST.

¹⁵⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 184.

¹⁵¹ Interview Van Houten (1946), p. 12.

¹⁵² *Ibidem*, p.11.

¹⁵³ Geciteerd bij Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 154.

4.3.2 Doel: kanalisering

Het vooruitzicht dat de algehele bevrijding nog maanden op zich zou laten wachten leidde eind september, begin oktober in de Staf BNS tot een heroriëntatie ten aanzien van de verdere rol van de BS. Tot dan toe had de prins, zo vermeldt Van Ojen, eigenlijk alleen maar belangstelling gehad voor de vorming uit de BS-ers van ST die vechtend aan de oorlogshandelingen konden deelnemen. De BT, waarin de door hem nog sterk gewantrouwde OD een leidende rol speelde, beschouwde hij in dit stadium als een zeer tijdelijk verschijnsel. Na de vorming van ST-eenheden zouden de resterende BT uit de BS gelicht en ontbonden moeten worden.¹⁵⁴

Het wantrouwen jegens de machtsaanspraken van de OD-leiders¹⁵⁵ werd begin oktober enigszins weggenomen door het beschikbaar komen van de betreffende instructies van het Algemeen Hoofdkwartier van de OD en de toelichtingen van de gecrosste OD-voorman Caljé.¹⁵⁶ Bovendien was Van Houten in Eindhoven tot het inzicht gekomen dat, nu het bevrijde gebied langere tijd militair operatieterrein zou blijven, het gevaarlijk en onpraktisch was om de OD met zijn vele militair geschoolde leden zomaar aan de dijk te zetten. Hij wist de BNS ertoe over te halen om de OD-ers voorlopig als BT in de BS te handhaven.¹⁵⁷ Dat besluit werd neergelegd in de Algemene Instructie van 10 oktober.¹⁵⁸

De algemene bedoelingen die de Staf BNS en zijn Afdeling BS sindsdien met de BS hadden, vat Van Ojen als volgt samen. "Een van de bedoelingen welke bij het stichten van deze afdelingen (de Afdeling BS en de Afdeling KL; H.T.) voorstonden, was om uit de bovengronds komende illegaliteit al degenen op te vangen, die blijvend en in legerverband hun diensten voor de oorlogvoering tot na de algehele overwinning ter beschikking wilden stellen. Tot elke prijs moesten excessen, die bij het naar boven komen van illegale groepen ook in ons land niet tot de onmogelijkheden behoorden, vermeden worden. Gevaarlijke neigingen moesten worden omgebogen en de losbrekende energie moest worden gekanaliseerd. Gold zulks zowel groepen als individuele verzetslieden, de voornaamste taak van de Afdeling BS was evenwel gelegen in het modelleren en organiseren van de BS ten behoeve van het opnieuw op te richten Nederlandse leger. Van de aanvang af werden de BS door de leiding beschouwd als een tijdelijke instelling. Zij waren bestemd, enerzijds om opgenomen te worden in het nieuwe leger en in andere militaire formaties, anderzijds wilde men trachten hen langs bepaalde wegen te leiden, opdat hun diensten ook op burgerlijk terrein voor het vaderland nuttig konden zijn."¹⁵⁹

Hoewel deze samenvatting een redelijk beeld geeft van de bedoelingen die er in de Staf BNS leefden, kan zij met behulp van latere uitlatingen van leden van die staf op drie

¹⁵⁴ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 175-176: "De afsplitsing moest worden doorgevoerd, wanneer de scheidslijn tussen vechtend en niet-vechtend gedeelte zich duidelijk had afgetekend. Tot zolang bleven alle leden van erkende organisaties behoren tot het verband van de BS met alle rechten en plichten vanden, doch daarna zou dit verband beperkt worden alleen tot de vechtende onderdelen en konden de overblijfsels van de organisaties worden onthouden."

¹⁵⁵ Minister van Justitie Van Heuven Goedhart te Londen ontving begin oktober een briefje, waarin de prins hem schreef "dat allen, van Somer tot mij zelf inclus de andere heren, op de OD, vooral de leiding, geladen zijn doordat wij denken, dat zij bepaald een eigen rol willen spelen", aldus Verhoor Van Heuven Goedhart in *Eng.* V c, 270

¹⁵⁶ Zie paragraaf 2.3.1

¹⁵⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 176.

¹⁵⁸ Afgedrukt in *Ibidem*, 882-884

¹⁵⁹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 156. Deze baseert zich daarbij grotendeels op de inleiding van Van Houten in het Verslag van de bijeenkomst van Milit. Commissarissen, Staf BNS (Afdeling BS) en verbindingsofficieren, Eindhoven, d d. 17 februari 1945, -ASBNS, doos 3, map 489.

essentieële punten aangevuld worden. Allereerst wilden zij zeker niet alleen de illegale groepen en individuele verzetsmensen – zelfs in brede zin – in de BS opvangen. Zowel Van Houten als zijn uit de OD overgenomen medewerker in de Afdeling BS, mr J Meynen, noemden in dat verband uitdrukkelijk ook de tijdens of kort na de bevrijding aangeworven niet-illegale krachten.¹⁶⁰

Ten aanzien van de door Van Ojen genoemde “tot elke prijs” te vermijden excessen en om te buigen gevaarlijke neigingen, niet alleen van de kant van illegale groepen dus maar ook van anderen, uitten met name Van Houten en Six zich in naoorlogse interviews heel wat concreter. Van Houten stelde dat opnemings in de BS niet alleen moest leiden tot daadwerkelijke steun aan de geallieerden, maar ook ten doel had om de betrokkenen “van de straat te krijgen, waar zij anders, gewapend, gevaar zouden kunnen opleveren”.¹⁶¹ En ook Six noemde als praktisch motief “Wat gebeurt er met de wapens, als we ze naar huis sturen?” en wees daarbij op de gebeurtenissen in Frankrijk, België en Griekenland.¹⁶² In de verklaring die BS-vrijwilligers bij indiensttreding moesten ondertekenen kwam de wapenkwestie eveneens uitdrukkelijk aan de orde. De laatste zin daarvan luidde “Hij verplicht zich tenslotte de door hem ontvangen wapens, kleding en uitrusting in zoo goed mogelijk staat te houden en na afloop van zijn dienstverrichtingen desgevraagd in te leveren”.¹⁶³

Tenslotte is het van belang te constateren dat met de oprichting van de Afdelingen BS en KL voor het eerst een organisatorisch kader werd geschapen voor het leiden van de overgang van BS-onderdelen naar “het opnieuw op te richten Nederlandse leger”. Volgens Van Houten was het zelfs zo dat de Staf BNS, toen het perspectief van een snelle bevrijding eenmaal van de baan was, de BS ging “beschouwen als uitgangspunt voor de Koninklijke Landmacht van de toekomst”.¹⁶⁴ Van dat vooruitzicht was tot dan toe voor de BS-ers geen sprake geweest. In een bekendmaking op 8 november bevestigde de BNS die plannen: hij gaf daarin aan hoe hij dacht een nieuwe grondslag voor een nieuwe Nederlandse krijgsmacht te leggen en kondigde aan dat geschikte vrijwilligers uit de BS daarbij de voorkeur zouden genieten.¹⁶⁵

De kern van het kanalisatiebeleid dat door de BNS en de Afdeling BS in de loop van oktober werd uitgezet, behelste dus de tijdelijke opvang in een daartoe bestendige en uitgebreide BS.¹⁶⁶ Van allen, die vanuit de illegaliteit en de door haar rond de bevrijding aangenomen hulptroepen direct of indirect aan de militaire strijd wilden bijdragen. Het uiteindelijke doel daarvan was drieledig. Allereerst kon men zo de geallieerde troepen bijstaan en gelijktijdig voorkomen dat er ongecontroleerde gewapende groepen rond zwierven. En vervolgens moesten deze uit illegaliteit en bevrijdingsstrijd voortgekomen krachten geselecteerd en gemodelleerd worden. De voor militaire dienst geschikten zouden in geregelde legerverbanden worden gevoegd om de kern van een “nieuw Nederlandsch Volksleger” te vormen. De ongeschikten of onwilligen zouden na verloop van

¹⁶⁰ Interview Van Houten (1946) p. 9. Verhoor J. Meynen in *Enq.* V. c. 939. De bedoeling was de mensen een bepaalde taak aan te wijzen en zo het hele verzet of wat zich zo noemde – want het waren niet allen verzetsmensen – geleidelijk aan over te schakelen.

¹⁶¹ Interview Van Houten (1946) p. 9. Een bijkomende bedoeling was te vermijden dat vele jonge mensen in Eindhoven niets doende rondliepen, wat tegenover het geallieerde leger een slechte indruk maken zou.

¹⁶² Uiteenzetting over het ontstaan van de BS door luit. kol. jhr. mr. P. Th. Six, z.d. p. 8. SMG BS, doos 801T, map 127.

¹⁶³ Geciteerd bij Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 241–242.

¹⁶⁴ Interview Van Houten (1946) p. 11.

¹⁶⁵ Zie Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 238–240.

¹⁶⁶ Vgl. het gebruik van die termen door Van Houten in Verslag van de bijeenkomst van Mil. Commissarissen Staf BNS en Verbindingsofficieren, d.d. 17 februari 1945, p. 3 (ASBNS-bundel h. nr. 489).

tijd ontwapend worden en naar huis gezonden om eventueel nog ingeschakeld te worden voor niet-militaire taken.¹⁶⁷

4.3.3 Financiering en bezoldiging

Om het beoogde kanalisatiebeleid met succes uit te voeren was de Staf BNS en in het bijzonder de Afdeling BS natuurlijk afhankelijk van de medewerking van de oud-illegale leiders in de BS. Maar voordat we die materie aan de orde stellen is het nodig eerst te bezien hoe het gesteld was met een niet minder noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van dat beleid, namelijk de beschikbaarheid van voldoende financiën.

Al kort na zijn aankomst in Eindhoven rond 22 september werd Van Houten als speciaal gevolmachtigde van de BNS geconfronteerd met de vraag hoe de inmiddels gevormde BS-eenheden betaald moesten worden. De regering had op 5 september weliswaar de BS opgericht en alle BS-ers tot "militairen in den zin der wet" verklaard, maar geld voor het betalen van soldij was er nog niet. Bij gebrek aan fondsen had er tot 15 oktober dus geen uitbetaling aan de BS plaats. Maar de oud-illegalen en oud-onderduikers onder hen konden tenminste nog beschikken over de ondersteuning die hen tot die datum door LO en NSF geboden werd.¹⁶⁸

Het zuidelijke hoofd van die NSF, de al eerder genoemde Gelderblom, beheerde nog ongeveer een half miljoen gulden van het NSF en eind september bood hij Van Houten zijn diensten en fondsen aan.¹⁶⁹ Samen met reserve-majoor C.J. Palstra, een ambtenaar van de Afdeling Comptabiliteit van het ministerie van Oorlog, die op 1 oktober in Brussel arriveerde, werd er begin oktober een voorlopige financieringsregeling voor de BS getroffen. Volgens deze regeling werd de financiering van alle uitgaven van de BS opgedragen en uitbesteed aan het NSF, dat vanwege de geboden geheimhouding van die organisatie in nog bezet gebied, werd aangeduid met de naam "Centrale Financiering". Deze CF-BS onder leiding van Gelderblom leverde niet alleen de fondsen, maar kreeg ook tot taak de hele administratie en alle betalingen uit te voeren en wel door de tientallen regionale medewerkers van het vroegere NSF in het bevrijde Zuiden in te schakelen.¹⁷⁰

Deze geïmproviseerde voorlopige regeling kreeg pas rechtsgeldigheid vanaf 20 november, toen er een Stichting Centrale Financiering (SCF) werd opgericht, waarin naast Gelderblom voor het NSF ook Palstra namens het departement zitting had. Nog tot in december moest alles gefinancierd worden uit de NSF-gelden, omdat er toen pas door de regering een voor dat doel geautoriseerd krediet van 15 miljoen gulden ter beschikking werd gesteld.¹⁷¹ De administratie en uitbetalingen werden nog tot na de bevrijding van de rest van het land door het NSF-SCF-apparaat verzorgd.¹⁷²

Hoewel deze oplossing voor het probleem van de financiering van de BS heel pragmatisch en doelmatig was, moet toch uit Van Ojens strikt feitelijke relaas over dit onderwerp worden geconcludeerd dat deze constructie uit een oogpunt van normale bestuurlijke verhoudingen bijzonder merkwaardig was. In de praktijk hield zij in dat het NSF-

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 5-6.

¹⁶⁸ Vgl. paragraaf 3.2.3; zie ook Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 158.

¹⁶⁹ Verhoor Gelderblom in *Enq.* V c, 781 "Toen mij enkele weken na de bevrijding ter ore kwam dat er geen uitbetaling aan de Binnenlandse Strijdkrachten plaats had – er was geen geld –, heb ik mijn diensten aangeboden". Volgens De Jong, *Koninkrijk*, X a, 563 wendde Van Houten zich tot Gelderblom.

¹⁷⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 450-452.

¹⁷¹ *Ibidem*, 455.

¹⁷² *Ibidem*, 455-457.

Leden van de Staf Commando Zuid op een balkon van het Binnenziekenhuis te Eindhoven. V.l.n.r. Henk Keyzer, Toos Tanis, Piet Werz, Borghouts (Commandant Zuid), 'Tonny' Gerritsen, Olga van Leeuwen en Frans Kraat (foto: W.J.H. Borghouts-Van Veen; Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Prins Bernhard verlaat het hoofdkwartier van de BS te Deurne (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

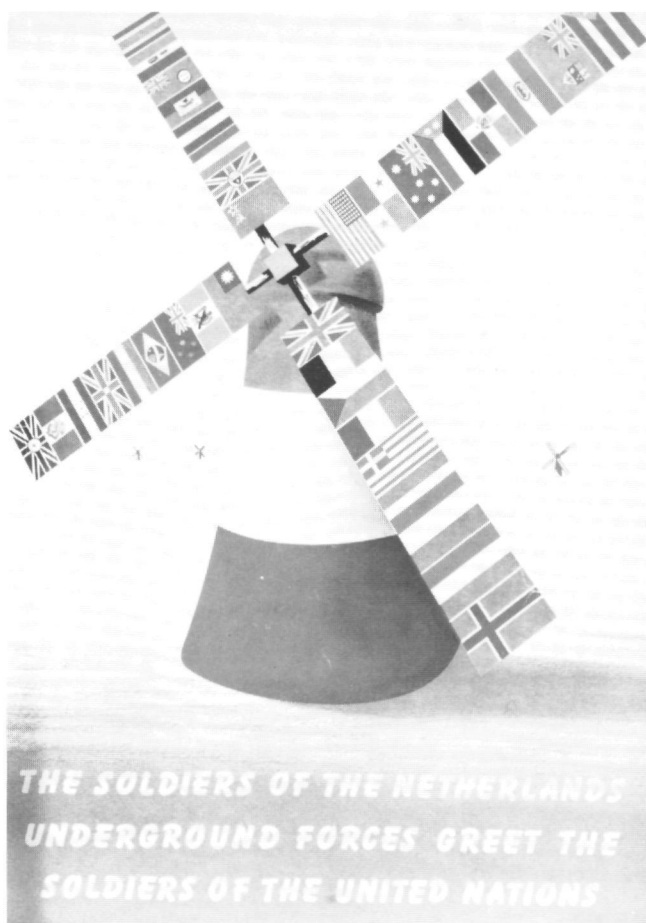
Eerste militaire instructie aan leden van de ST in Zuid-Limburg (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Eerste bezoek van Commandant Zuid, 'Jacques', aan de staf van Commando Limburg in hotel Oranjestad te Valkenburg. V.l.n.r. Pierre Driessen, Crasborn, Dick Meulenberg en 'Bep' van Kooten (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Commandant Zuid Borghouts spreekt in november 1944 in Eindhoven de Derde Compagnie Stoottroepen toe voor hun vertrek naar het Maasfront (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Affiche van de Sectie Voorlichting van de Staf BNS: "De Binnenlandse Strijdkrachten groeten de Soldaten der Bondgenooten" (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Embleem van het Regiment Stoottroepen (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Sjef de Groot (met leren jas) en Stephke Feijen (aan De Groots linkerhand) temidden van zingende stoottroepers van de 8e Compagnie (Margriet) van de Brabantse Stoottroepen (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

No. 1 1e JAARGANG 2 DEC. 1944

STRIJDEND NEDERLAND

WEKELIJSCH ORGAAN VOOR DE STOOTTROEPEN
NEDERLANDSCHE BINNENLANDSCHE STRIJDKRACHTEN

VERANTWOORDELUKE REDACTIE: PERSDIENST STOOTTROEPEN NEDERLANDSCHE BINNENLANDSCHE STRIJDKRACHTEN

FOTO VAN BRUNEN

Aan de Stoottroepen Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten

In de jaren der illegaliteit konden slechts strikt noodzakelijke contacten geduld worden. Nu voor het Zuidelijk deel van ons land de tijd der illegaliteit voorbij is, is het van het grootste belang zelfs alle nuttige contacten te bevorderen.

Dit geldt ook voor het contact tusschen U, de stoottroepen.

Alle terreur ten spijt zijt gij innerlijk en uiterlijk één geweest in Uw verzet tegen onze vijanden. Die eenheid werd geboren uit Uw gezamenlijken geest van verzet. En ook, Uw verzet won aan kracht door Uw niet te breken geest van eenheid.

De besten onder U hebben over alle scheidingen heen met elkander samengewerkt, zij begrepen elkanders moeilijkheden, zij waardeerden elkanders daden. Zij kenden slechts één doel: de redding van ons volk, en voor de bereiking van dat doel waagden zij vrijheid en leven.

Die geest van eendrachtige samenwerking en wederzijdsche waardeering moet de geest zijn van U allen.

Dient de belangen van ons volk in het besef, dat ieders volle kracht onontbeerlijk is. Maar ook in het besef, dat slechts de samenbundeling van alle krachten effectief kan zijn.

Moge dit contactblad dezen geest bevorderen.

Bernhard

Prins der Nederlanden

Met groote voldoening heb ik mogen constateren, dat honderden illegale werkers aan den oproep van onzen Bevelhebber, Prins Bernhard, gevolg hebben gegeven en zich hebben gemeld om gewapenderhand deel te nemen aan den strijd voor de bevrijding van ons Vaderland. Gij hebt dit gedaan zonder acht te slaan op de ontberingen en gevaren, welke gij in de achter ons liggende jaren hebt moeten doorstaan.

Deze bevrijding van Nederland is het een'ge groote doel, dat wij op het oogenblik voor oogen moeten houden. Dit doel kan echter alleen worden bereikt, wanneer wij allen eengezind, schouder aan schouder gaan staan. Wij moeten dit doen in den geest van ware kameradschap. Als echte makkers moeten wij ten strijde willen trekken,

oog hebbend voor elkanders moeilijkheden, elkaar helpend daar waar zulks maar mogelijk is.

Eerst wanneer wij allen doordrongen zijn van dezen geest zal het mogelijk zijn straks, als Nederland geheel bevrijd is, in eengezinde samenwerking mede te helpen aan den opbouw van een nieuw Nederland. Dat toch is het uiteindelijke doel, dat gij allen voor oogen hebt gehad bij Uw strijd tegen den bezetter. Wij mogen nooit vergeten, dat de besten van ons volk voor de bereiking van dit doel het grootste offer hebben gebracht dat zij geven konden, het offer van hun leven. Aan hun nagedachtenis zijn wij verplicht alles in het werk te stellen om te zorgen, dat de eendracht niet verloren gaat.

Nog op een punt wilde ik gaarne de aandacht

vestigen. Het is thans niet meer noodig de daden, welke gesteld worden voor het oog van de wereld verborgen te houden. Onze houding en optreden naar buiten moeten dan echter ook zoodanig zijn, dat zij alle critiek kunnen doorstaan. Ieder lid van de Stoottroepen moet zich bewust zijn van het feit, dat hij persoonlijk drager is van de waardigheid van het geheele corps. Wij moeten ons zelf zien als ware dienaren van het Nederlandsche Volk.

Dat dit contactblad mee moge helpen om deze gedachten in ons levendig te houden is mijn vurige wensch.

PETER
Commandant Zuid
Stoottroepen Nederlandsche
Binnenlandsche Strijdkrachten.

BERNHARD
PRINS DER NEDERLANDEN
BEVELHEBBER DER NEDERLANDSCHE
STRIJDKRACHTEN

Met mijn beste, wensen
voor 1945.
Ik reken er op, dat u
uwe taak bij de verdere
beeryding van on Vaderland
en, het verdryven van den
vyand op voorbeeldige
wyze, juist nitvoeren.

Bernhard

FOTO
HOFFOTOGRAAF VAN BEURDEN

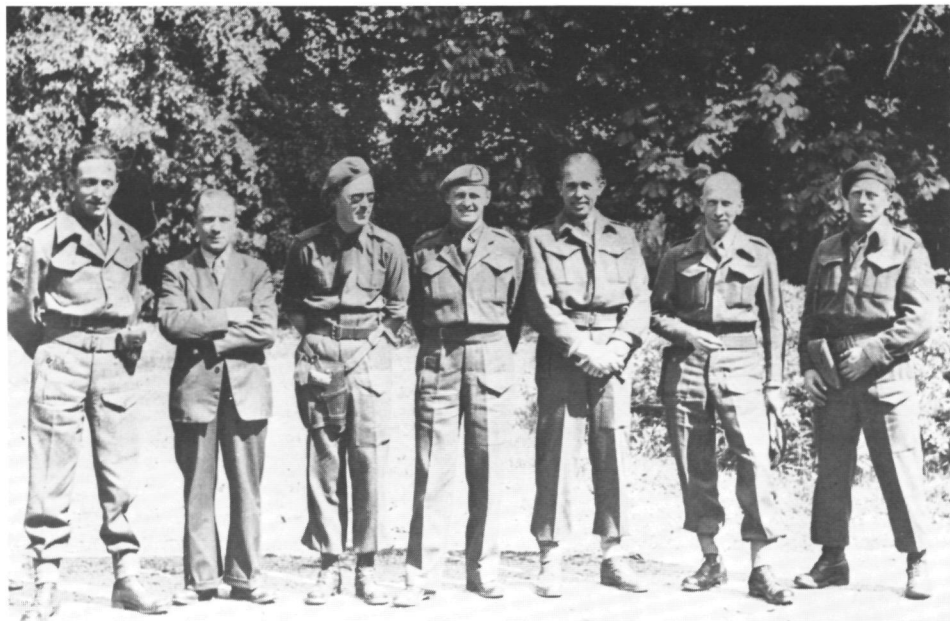
Foto van BNS prins Bernhard, gebruikt als illustratie bij zijn nieuwjaarswens aan de leden van de BS (foto Van Beurden; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

De staf van het Commando Brabant in het voorjaar van 1945. In het midden van de eerste rij Commandant Brabant Sjef de Groot (pet op knie) met aan zijn linkerkant chef-staf 'Giel' Bensen (foto: F.J.M. Douwes; Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Commandant Brabant Sjef de Groot (met pistool) op bezoek bij het 1e Bataljon Stoottroepen in het Reichswald bij Kleef in februari 1945. Tweede van rechts is bataljonscommandant Dré de Kousemaker (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Groepsfoto van leden van de staf van de BNS (Wassenaar, juni 1945). V.l.n.r. Crasborn, Borghouts, prins Bernhard, Brits officier, 1e adjudant BNS H.W.J. baron Van Tuyll van Serooskerken, 2e adjudant BNS majoor H.W.L. Frowein en Brits onderofficier (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

BNS prins Bernhard ziet toe hoe enige leden van zijn staf te velde boterhammen smeren. V.l.n.r. Frowein, Crasborn, onbekend, Van Houten en jhr. mr. P.Th. Six (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Onder Brabantse stoottroepen verspreid pamflet, waarschijnlijk uit december 1945, om hun commandant Sjef de Groot terug te krijgen (SHC, Archief De Groot, doos 8)

SCF-apparaat onder leiding van Gelderblom sinds begin oktober grote bevoegdheden had en een stevige invloed uitoefende op de bezoldigingsregeling en de uitgaven van de BS. Het departement van Oorlog daarentegen was er in de persoon van Palstra pas vanaf 20 november ook formeel bij betrokken en het departement van Financiën en het kabinet kwamen er zelfs pas begin december achter hoe de BS werden betaald.¹⁷³

De omstandigheid dat de Staf BNS voor wat betreft de financiën in die belangrijke eerste maanden niet van de Nederlandse regering in Londen afhankelijk was en op het geld en het apparaat van NSF/SCF kon steunen, had belangrijke consequenties. De NSF-fondsen waren althans voor een deel afkomstig uit geld waarvoor de regering zich garant had gesteld ten behoeve van de ondersteuning van onderduikers en leden der verzetsbeweging en hun achtergebleven gezinnen.¹⁷⁴ De SCF en de Staf BNS/Afdeling BS gebruikten dat geld nu voor de bezoldiging van de BS. Dat was een heel andere dan de oorspronkelijke bestemming en bovendien bestond de BS maar gedeeltelijk uit oud-illegalen en voormalige onderduikers. Maar er werden met het NSF-geld niet alleen meer en andere personen betaald dan de regering had bedoeld. De BS-leden kregen, door toedoen van Gelderblom vooral, per persoon ook tienmaal zoveel uitgekeerd als in de bedoeling van het departement lag. Het bleef niet bij een vooroorlogse 'vergoeding' van 17 tot 35 cent per man per dag, zoals het departement wilde, maar ongehuwden zonder inkomen uit werk – en dat waren de meeste BS-ers – hadden volgens de getroffen regeling recht op f.3,50 per man per dag, een bedrag dat het hele 'normale inkomen' min of meer moest vervangen.¹⁷⁵

Dat deze voortgezette royale ondersteuning door NSF/SCF het voor veel personen, oud-illegalen en niet-oud-illegalen, heel aantrekkelijk maakte om in de BS te blijven of er bij te komen, staat wel vast.¹⁷⁶ De BNS, prins Bernhard, had daarmee volgens Van Ojen de uitdrukkelijke bedoeling om aldus een goede geest in de BS-gelederen te handhaven.¹⁷⁷ Daarom ging hij akkoord met Gelderbloms standpunt dat zolang de gemeentelijke administraties de kostwinnersvergoedingen niet vlot konden behandelen, NSF/SCF direct een normaal, volledig inkomen moest uitkeren. De aanvankelijk voorgestelde minimale bezoldiging, zo overtuigde Gelderblom de BNS en Palstra, was ten enen male onaanvaardbaar; ze zou het instituut van de BS diskwalificeren en tot grote onrust leiden.¹⁷⁸

4.3.4 De leiding van de Stoottroepen

In deze paragraaf stellen we de vraag in hoeverre de oud-illegale leiding van de ST, met name in het Commando Zuid, heeft meegewerkt of bijgedragen aan het kanalisatiebeleid

¹⁷³ Vgl. de door Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 455 geciteerde geheime brief van de minister van Financiën aan zijn ambtgenoot van Oorlog, d.d. 6 december 1944, waarin deze ernstige bezwaren uitte tegen de bevoegdheden van de SCF.

¹⁷⁴ Zie afdruk van brieven van minister voor Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk, P.S. Gerbrandy, aan NSF, d.d. 10 januari en 2 augustus 1944 in Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 38-39.

¹⁷⁵ Berekening op basis van de cijfers van Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 450-453. Deze uitkomsten worden bevestigd in een brief van een bataljonschef van de ST aan Palstra, d.d. 12 januari 1945 (doorslag in -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom). Daarin werd geklaagd dat de beloofde bedragen van f.3,50 per dag voor ongehuwden en f.4,50 voor gehuwden met name door oud-illegalen niet werden gehaald vanwege de koppeling aan het laatstverdiende burgerloon.

¹⁷⁶ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a. 563, die echter alleen de aanvankelijk voor Eindhoven getroffen regeling vermeldt. Van Ojen laat het aanwas-effect van deze bezoldigingsregeling buiten beschouwing.

¹⁷⁷ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 450.

¹⁷⁸ Verslag interview met Gelderblom, 17 augustus 1982; zie verder Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 451 en Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 157.

van de BNS en zijn Afdeling BS. Daarbij wordt ingegaan op het beleid dat het Commando Zuid zelf voerde en op de relatie met zijn in paragraaf 4.2.2 behandelde idealen.

De eerste maanden van zijn bestaan onder leiding van Commandant Zuid Borghouts (tot 2 december) waren voor het Commando Zuid van de ST een periode van opbouw en hectische activiteit. Borghouts en zijn rechterhand, chef-staf en tevens waarnemend Commandant Zuid Gerritsen, stonden voor de niet geringe taak om vanuit Eindhoven leiding te geven aan de vorming en inschakeling van compagnieën ST in het hele gebied dat die maanden werd bevrijd.

In paragraaf 4.1.1 vermeldde we dat de staf van het Commando Zuid begin november al was aangegroeid tot niet minder dan 77 personen. Uit de indeling van die staf in dertien secties wordt duidelijk dat men een breed terrein van taken voor zich zag weggelegd. Naast de direct militaire (operaties, bewapening) en ondersteunende secties (verbindingen, kleding, legering en voeding, verkeer, geneeskundige dienst, organisatie en administratie) hielden de twee grootste secties (politiezaken en inlichtingen/contraspionage) zich voornamelijk bezig met de opsporing en arrestatie van politiek verdachten en twee kleinere met geestelijke verzorging en voorlichting.¹⁷⁹ Door sectie IV (inlichtingen en contraspionage) werd de eigen CI van de ST geleid (zie paragraaf 4.2.1), de resultaten van regionaal verricht spionage- en opsporingswerk kwamen daar samen. Sectie XIII (voorlichting, later pers- en fotodienst genoemd) bereidde vanaf half november de uitgave van *Strijdend Nederland* voor, het eigen blad voor alle ST (zie paragraaf 4.2.1).

De staf van het Commando Zuid legde zich dus vanaf het begin toe op taken van zowel praktische als ideële aard, die voor het geheel van de ST van belang waren. Bij de uitvoering van die overkoepelende taken had deze staf in de eerste maanden vooral te maken met de geallieerde militaire commandanten en diensten, die werk voor de ST hadden, en met de eigen provinciale Commando's Brabant en Limburg, die direct boven de compagnieën stonden. Vanaf 24 oktober had het Commando Zuid bovendien rekening te houden met de sinds die datum en door toedoen van Van Houten in Eindhoven geïnstalleerde Afdeling BS. Deze Afdeling BS werd overigens op 20 november alweer naar Breda verplaatst, waar de gehele Staf BNS toen werd gehuisvest. De Afdeling BS van Van Houten had in feite een zelfde soort taak als de Staf Commando Zuid, maar dan voor het geheel van de BS. Aan de hand van enkele typerende, concrete problemen bij de troepenvorming willen we hier nagaan wat voor koers de Staf Commando Zuid voer, met andere woorden welke rol hij in het kanalisatieproces speelde.

Zoals we in paragraaf 4.2.1 al terloops vermeldde, vaardigde Commandant Zuid Borghouts op 13 oktober een instructie uit, waarin aangegeven werd welke categorieën personen in aanmerking kwamen voor opname in de ST. Deze aanwijzingen weken nogal af van wat de BNS in zijn "Algemeene Instructie voor de BNS" enkele dagen eerder (10 oktober) nog had bepaald: "De Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten worden gerecruteerd uit de leden der voor dit doel erkende ondergrondse organisaties KP, OD en RVV en eventueel uit andere actieve verzetsgroepen."¹⁸⁰ Borghouts instrueerde zijn commandanten namelijk als volgt: "De kern van de ST wordt gevormd door de actieve verzetsbeweging. Hieronder worden verstaan: KP, RVV en door OD gevormde Stoottroepen. Hieraan kunnen worden toegevoegd 4 categorieën: a. actieve saboteurs bij bevrijding; b. zij met bewijs van waardevolle militaire inlichtingen aan Geallieerden; c. zij die in welke illegale organisatie ook, actief hebben gewerkt; d. zij die voor opname

¹⁷⁹ Verslag stafbespreking (Commando Zuid), d.d. 8 november 1944, ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4.

¹⁸⁰ Afgedrukt in Van Ojen: *De Binnenlandse Strijdkrachten* 882.

worden voorgedragen door 2 à 3 personen die aan het actieve verzet hebben deelgenomen”¹⁸¹

De verschillen tussen beide kort na elkaar uitgevaardigde instructies zijn aanzienlijk. Terwijl de prins de recrutering voor de hele NBS, d.w.z. ST en BT, beperkt had tot de leden der “actieve verzetsgroepen” – een nogal vage aanduiding –, omschreef Borghouts “de actieve verzetsbeweging” als enkel bestaande uit de gewapende verzetsgroepen, zij zouden de *kern* van de ST moeten vormen. De categorieën waarmee die kern aangevuld zou kunnen worden waren daarentegen heel ruim. De categorieën a en b maakten de weg vrij voor de omvangrijke bevrijdingsillegaliteit en categorie d bood goede kansen voor onderduikers, vrienden en kennissen. Over enige eisen ten aanzien van de politieke betrouwbaarheid van personen uit deze categorieën of over controle daarop werd niet gerept, dat was waarschijnlijk een vanzelfsprekendheid. Een verklaring voor de verschillen tussen beide instructies willen we hier nog niet geven. Dat is pas verderop in deze paragraaf mogelijk, als duidelijk is geworden wat het effect van Borghouts’ instructie is geweest op de praktijk van de recrutering.

Een belangrijk probleem waarmee het Commando Zuid al vroeg werd geconfronteerd en dat heel de periode door een grote rol bleef spelen, werd gevormd door de eigen koers die de ST in Limburg onder Van Kooten volgden. Medio oktober rapporteerde de plaatsvervangend Commandant Brabant G (Giel) Bensen, die zelf lid van de Heerlense KP was geweest, na een bezoek aan Zuid-Limburg ongunstig over de ST daar. Hij liet zijn superieuren, Commandant Brabant De Groot en Commandant Zuid Borghouts, weten dat zijn Heerlense KP kennissen en diverse anderen van mening waren dat onder de leiding van de oud-LO-man Van Kooten de top van de ST in Limburg “er een groote ronselpartij van (heeft) gemaakt”. Daardoor waren volgens Bensen vele niet-oud illegalen in de ST terechtgekomen: zelfs op leidende posities, uit onvrede daarover hadden diverse oud-KP-ers zich uit de ST teruggetrokken en daardoor was de arrestatie van “verkeerde elementen” verwaarloosd en aan de OD overgelaten. Daarin van harte gesteund door De Groot stelde Bensen aan Borghouts voor om hem naast Van Kooten te zetten met het doel orde op zaken te stellen en de ST en arrestaties in Zuid-Limburg op een behoorlijk peil te brengen.¹⁸²

Dat dit voorstel van Bensen en De Groot tot niets leidde, had niets met onwil van de kant van Borghouts te maken, maar met de onmacht van de Commandant Zuid om zijn autoriteit in het verre, enkel via België bereikbare Zuid-Limburg te doen gelden. Van Kooten kon door zijn onbereikbaarheid door de welwillende bevoorrading van de kant van de Amerikaanse legercommandanten en door zijn eigen directe contacten met de Staf BNS te Brussel een onafhankelijk beleid voeren. Dat beleid was erop gericht om zijn “Koninklijke Stoottroepen” zo snel mogelijk op militaire leest schoeien en naar de Koninklijke Landmacht te doen overgaan.¹⁸³

Een andere excentrisch gelegen regio, waar het Commando Zuid ten gevolge van de afstand en de deelbevrijding weinig of zelfs geen greep op de troepenvorming kreeg, was Zeeland. Het vroeg bevrijde Zeeuws-Vlaanderen was tot begin november volkomen van

¹⁸¹ Betreffende de organisatie Stoottroepen NBS: getekend Commandant Peter d.d. 13 oktober 1944 (doorslag) ABS doos ST NBr Zld 3 map 2. Van Ojen laat dit stuk onvermeld.

¹⁸² Brief van chef staf Commando Brabant Bensen via Commandant Brabant aan Commandant Zuid d.d. 16 oktober 1944 en brief van Commandant Brabant aan Commandant Zuid d.d. 19 oktober 1944. ABS doos ST NBr Zld 3 map 2.

¹⁸³ Verhoor Van Kooten in *Fng* VIII c. 748. De Amerikanen spraken van Royal Netherlands Shock Troops, aldus overzicht van Headquarters 29th Infantry U.S. Army: getiteld Organization and employment of the Royal Netherlands Stoottroepen (Shock Troops) d.d. 7 oktober 1944. ABS doos ST Limburg 1 map 2a.

de rest van het bevrijde Zuiden geïsoleerd. Aan de vorming van de twee uit Zeeuws-Vlaanderen afkomstige zogeheten 'wachtbataljons', die dezelfde soort taken uitvoerden als de BS in de rest van het Zuiden, hadden noch het Commando Zuid noch de Afdeling BS enig aandeel. Het initiatief ging uit van de commandant van het daar opererende Eerste Canadese Leger. Zijn verzoek gaf prins Bernhard aanleiding om aan OD-leider Caspari te vragen om uit Zeeuws-Vlaamse OD-, KP- en PAN-groepen twee wachtbataljons te vormen. Deze kwamen onder Canadees operationeel bevel en werden door de Canadese intendance verzorgd. Omdat zij vanaf het begin rechtstreeks onder het bevel van de chef-staf van de BNS Doorman stonden, werden zij niet beschouwd als BS, maar al meteen als "voorlopige troepen van de Koninklijke Landmacht" ¹⁸⁴

In de praktijk beperkte de invloed van het Commando Zuid zich dus voornamelijk tot Noord-Brabant. Maar toch deden zich ook daar bij de troepenvorming diverse problemen voor. Enkele van die problemen werden duidelijk bij de vorming van ST in de streek rond Oss, in het aangrenzende Land van Maas en Waal en in Breda.

In Oss en omgeving kwamen vanaf eind september talrijke KP's aan de oppervlakte. ¹⁸⁵ De meeste van die KP's meldden zich conform de instructies vlot op het concentratiepunt Veghel en werden in een van de daar opgerichte compagnieën ST ingedeeld. De KP's van Herpen en Oijen deden dat echter niet. Zij bleven in hun eigen streek, trokken eigenmachtig hulpkrachten aan en verrichtten op eigen gezag arrestaties, vorderingen en tevens diverse diensten voor geallieerde eenheden. ¹⁸⁶

De ongecontroleerde activiteit van deze zich "stoottroepen" noemende groepen (de KP-Oijen beschouwde zich als een onderdeel van de KP-Herpen; samen telden ze ongeveer 30 man) wekte eind oktober, begin november het ongenoegen op van de burgemeester van Oss, De Bourbon, die tevens plaatselijk hoofd was van de OD/BS, van de leider der BT in Oss, A. Ploegmakers, en van de dmc-Oss, reserve-majoor Holtkamp. Holtkamp rapporteerde aan Kruls dat er sprake was van "een uit de hand zijnde bende stoottroepen", die desnoods met behulp van de geallieerden ontwapend en gearresteerd zou moeten worden. ¹⁸⁷ Ploegmakers beklaagde zich over de ruime gelegenheid tot aanmelding daar, waardoor vele manschappen van de BT zich nu voor de ST meldden. ¹⁸⁸ De Bourbon tenslotte, zelf uit het illegale milieu afkomstig, liet eerst goederen die door de KP-Oijen gevorderd waren weer in beslag nemen. ¹⁸⁹ Vervolgens bezocht hij de top van de ST in Eindhoven. Die besloot deze groepen nogmaals te bevelen zich naar Veghel te begeven. Mocht dat weer geen effect hebben "dan had de Districtsleider der NBS, de heer Bourbon, machtiging om de geheele groep te arresteren". ¹⁹⁰

¹⁸⁴ Van Oijen. *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 306-307.

¹⁸⁵ Te weten de KP-Oss, de KP-Oijen/Herpen, de KP/RVV-Boxmeer, de KP-Uden en de KP-Dinther nog in september en vanaf begin oktober de KP-Beugen/Oeffelt, de KP-Schijndel en de KP-Boekel.

¹⁸⁶ Rapporten van de commandant van de groep Herpen/Oijen aan Commandant Brabant, d.d. 24 en 28 oktober 1944. -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 12.

¹⁸⁷ Rapport nr. 6 van dmc-Oss, d.d. 5 november 1944 over de periode 29 oktober – 4 november 1944, -AMG, doos 352 (Staf, Sectie II), map 92.

¹⁸⁸ Rapport van de commandant van de groep Herpen/Oijen aan Commandant Brabant, d.d. 28 oktober 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 12.

¹⁸⁹ Rapport van B. Nijdam over het in beslag nemen van goederen der KP-Oijen op last van mr. L. de Bourbon, z.d., -*Ibidem*. Volgens Nijdam geschiedde dit door J.A. Verberne, de leider van de KP-Nuland met wie De Bourbon goede contacten had.

¹⁹⁰ Rapport nr. 6 van dmc-Oss, d.d. 5 november 1944 over de periode 29 oktober – 4 november 1944, -AMG, doos 352 (Staf, Sectie II), map 92. Holtkamp noemde in zijn rapport een bespreking van De Bourbon "met de leiding der Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten" te Eindhoven. Gezien zijn goede relaties met Borg-houts (zie paragraaf 2.2.3) mag worden aangenomen dat hij contact had met het Commando Zuid.

Intussen stond de leider van de groep Herpen/Oijen, B.W.J. Arts, die zich consequent 'Hein de Leeuw' bleef noemen, in intensief schriftelijk contact met Commandant Brabant De Groot.¹⁹¹ In zijn brieven aan De Groot vroeg Arts om begrip voor de moeilijke situatie waarin zijn groep verkeerde. Zo verzocht hij in verband met de vele werkzaamheden om toestemming om twee minder 'zuivere' maar bij de bevrijdingsstrijd toch verdienstelijk gebleken leden in zijn groep te mogen handhaven.¹⁹² Verder rapporteerde hij over zijn inspanningen om in het Land van Maas en Waal de leiders van LO en KP tot medewerking te bewegen aan de oprichting van een nieuwe compagnie ST. Vanaf 28 oktober betitelde hij zich alvast als commandant van deze 7e Compagnie ST.

Begin november liet De Groot aan "de heer" H. de Leeuw te Herpen weten dat er van de concentratie nu echt werk gemaakt moest worden. Waarschijnlijk op instigatie van het Commando Zuid deelde hij hem mee. "Er dient rekening te worden gehouden dat niet voldoen aan dit bevel tot concentratie ontslag uit SNBS tengevolge heeft . . ."¹⁹³ Kort daarna, op 5 november, kreeg Arts onverwachts bezoek van de hem onbekende "David Fisch" ('David Vis', de illegale naam van A.M. Borren). Deze oud-RVV'er was lid van de staf van het Commando Zuid en kwam Arts in naam van de prins, majoor Van Houten en Peter (de Commandant Zuid) mededelen dat de groep Herpen/Oijen het bevel tot concentratie subiet moest opvolgen; anders zou hij hen ontwapenen.

Maar Arts liet zich niet door Borren intimideren, want zoals hij de Commandant Brabant nog dezelfde dag schreef. "Ik zei dat het (dragen van een wapen, H.T.) al vier jaar niet meer mocht en ik het toch vier jaar lang gedragen had, zei het dan minder zichtbaar, dat het van mij was en ik het zou houden en hij bv. gerust kon proberen mij te ontwapenen, maar dat ik hem weinig kans gaf." Bovendien, zo liet hij De Groot weten, vond hij het verdacht dat Borren hem herhaaldelijk had gevraagd "of Commandant Brabant mij gezegd had dat het bevel niet behoefde te worden opgevolgd."¹⁹⁴

Nadat Borren onverrichterzake was vertrokken kwam de volgende dag de Commandant Zuid zelf naar Arts toe om de concentratie door te drukken. Ook over dat bezoek schreef Arts weer een rapport aan De Groot.¹⁹⁵ Volgens dat rapport vertelde hij Borghouts dat hij aan Borrens instructie geen gevolg had gegeven, omdat hij "de stellige indruk had gekregen . . . dat hier geageerd werd tegen commandant Brabant". Borghouts ontkende dat en verzekerde Arts dat het om de concentratie ging. Het had immers, aldus Arts' weergave van de woorden van de Commandant Zuid, "nimmer in de bedoeling gelegen een ruime gelegenheid tot aanmelding open te stellen. Slechts illegale werkers konden lid zijn van de ST en hij hooge uitzondering de afzonderlijk genoemde categorieën." Arts liet De Groot daarover nog weten: "Ik heb dat nooit zoo gezien, omdat m.i. de desbetreffende instructie dan minstens zeer onduidelijk was. Het noemen van al die categorieën¹⁹⁶ vestigde den indruk alsof een zeer ruime toetreding mogelijk was. Nu Commandant Zuid mij dit nogmaals bevestigde zag ik duidelijk in dat te Herpen weinig te doen zou overblijven."¹⁹⁷

¹⁹¹ Er zijn rapporten van Arts aan De Groot van 19, 24, 28 en 31 oktober en van 5, 6 en 8 november (-ABS, doos ST-NBr 71d 1a, map 12).

¹⁹² Rapport van 24 oktober 1944.

¹⁹³ Brief (doorlag) van Commandant Brabant (Sjef) aan de heer H. de Leeuw te Herpen, d.d. 1 november 1944, -*Ibidem*.

¹⁹⁴ Rapport van Commandant 7e Compagnie aan Commandant Brabant, d.d. 5 november 1944, -*Ibidem*.

¹⁹⁵ Rapport van Commandant 7e Compagnie SNBS-afdeling Herpen aan Commandant Brabant, d.d. 6 november 1944, -*Ibidem*.

¹⁹⁶ Bedoeld zijn de categorieën personen die in aanmerking kwamen voor opnemings in de ST, genoemd in Borghouts' instructie van 13 oktober 1944.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

Arts legde zich dus alsnog neer bij de inderdaad nogal merkwaardige interpretatie, die de Commandant Zuid nu gaf aan zijn eigen instructie van 13 oktober. De KP-Herpen/Oijen begaf zich al twee dagen later naar het Land van Maas en Waal. Daar ging zij, overigens zonder noemenswaardige schifting, als groep over naar de "nieuwe compagnie Dreumel", waarvoor Arts zich zozeer had ingespannen.¹⁹⁸ Maar commandant van die 7e Compagnie ST van het Commando Brabant werd Arts niet.¹⁹⁹ Die functie werd vanaf 18 november bekleed door de uit het Maas en Waalse Alphen afkomstige illegale werker W.L. de Leeuw. Deze had de Commandant Brabant nog op 16 november aangespoord om het commando van de 7e Compagnie snel te regelen. Daarbij had hij De Groot gewaarschuwd "in geen geval een wildvreemde aan te wijzen, omdat dit tot gevolg zal hebben het vertrek van het meerendeel der manschappen". Die nagenoeg geheel uit het Land van Maas en Waal afkomstige manschappen, zo legde hij uit, "kunnen niet begrijpen waarom verandering noodig zou zijn".²⁰⁰

Tot slot moet nog worden opgemerkt dat de manschappen van de 7e Compagnie tot dat moment niet volgens de normale procedure geconcentreerd en geregistreerd waren. Dat was voor de Commandant Zuid aanvankelijk aanleiding om zich te blijven verzetten tegen hun erkenning als stoottroepen. Hij schreef aan De Groot: "De manschappen zitten daar geheel onofficieel; de compagnie moet eerst uit de linies gehaald en geconcentreerd worden."²⁰¹ Toch volgde de erkenning van de 7e Compagnie ST door het Commando Zuid nog betrekkelijk snel, namelijk op 21 november. Volgens Janssens geschiedenis van de ST in 1944-1945 gebeurde dat na de toezegging uit Dreumel dat alle "formaliteiten" alsnog stipt zouden worden geregeld.²⁰² Of dat inderdaad is gebeurd staat niet vast. Wel is duidelijk dat de 7e Compagnie niet uit de frontsector is gehaald; daarvoor waren er teveel Duitse infiltratiepogingen in haar deel van het front.²⁰³

Een tweede Brabants probleemgebied waar de vorming van ST een uitzonderlijk verloop had en de ST-top grote zorgen baarde, was Breda. Zoals in paragraaf 2.3.2 werd vermeld, was de gezagssituatie in het eind oktober bevrijde Breda de eerste helft van november nogal precair door het wilde gedrag van twee omvangrijke groepen bevrijdingsillegalen: D68 onder leiding van Th. Dankers en Geuzenvendel onder J.J. de Hoogh. Oud-KP-medewerkster Martha van Huessen-Pikaar beschreef de eerste groep kort na de bevrijding als volgt. "Er is een club van D68, zoals ze genoemd worden, mannen die geprobeerd hebben de Geallieerden in te halen . . . Het zijn flinke mannen en ze hebben het prachtig voor elkaar, want ze hebben een gebouw gevorderd en geheel militairistisch ingericht met eet- en slaapzalen. Voor het gebouw staat een kanon opgesteld, waaraan alles, wat ze buit gemaakt hebben en langs de weg gevonden hebben, opgehangen wordt." En over aanvoerder Dankers schreef ze: "Van achteren hangt er net zoveel aan als van voren: sabel, een trajectkaart, een riem met hulzen, te veel om op te noemen . . .

¹⁹⁸ Rapport van H. de Leeuw, d.d. 8 november 1944, *Ibidem*.

¹⁹⁹ Arts kwam eerst bij de Inlichtingendienst van de 7e Compagnie terecht en werd vervolgens Verbindings-officier bij de staf van het Commando Brabant; aldus resp. stukken in -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 10 en Staflijst Commando Brabant, z.d. (februari 1945) in -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 2.

²⁰⁰ Brief van commandant W. de Leeuw aan Commandant Brabant, d.d. 16 november 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 12.

²⁰¹ Geciteerd door Feenstra, *Het ontstaan van het Regiment Stoottroepen*, 18, zie ook Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 44. Het tijdstip is niet duidelijk.

²⁰² Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 44.

²⁰³ *Ibidem*, 44-45.

(hij) rijdt overal naar toe, steeds heeft hij ter bescherming een paar mensen om zich heen.”²⁰⁴

Toen chef-staf MG Kruls op 13 november op verzoek van dmc-Breda Van Boetzelaer prins Bernhard bezwoer om zo spoedig mogelijk een eind te maken aan het ongecontroleerde optreden van de “zoogenaamde Stoottroep van Dankers”, was hij aan het juiste adres. Hoewel de groepen van Dankers en De Hoogh geheel eigenmachtig en alleen in incidenteel overleg met de Poolse eenheden opereerden, was er namelijk toch wel een relatie met de BS. De RVV-cr W.A. Schouten, die D68, al dan niet terecht, tot de RVV rekende, maakte deel uit van de leiding van de plaatselijke Delta, die op 4 november begon met het formeren van bewakingstroepen en stoottroepen. In een schriftelijke mededeling van die datum noemde die Delta-leiding als toetredingscriteria voor de BS de ruime voorwaarden die de Commandant Zuid in zijn instructie van 13 oktober voor de ST had geformuleerd. De mededeling was ondertekend door Van der Poel en Schouten. De eerste tekende als Gewestelijk Commandant (OD/BT) en Schouten als Commandant Stoottroepen.²⁰⁵

Dat D68 en Geuzenvendel zich al vroeg als aanstaande stoottroepen beschouwden, maar dat Schouten feitelijk geen greep op hen had, blijkt uit het bezoek dat Dankers en De Hoogh zelf op 8 november aan Commandant Zuid Borghouts brachten. Zoals Feenstra vermeldt in een vroege publikatie over het ontstaan van het Regiment Stoottroepen, kwamen zij zich op het Commando Zuid te Eindhoven “oriënteren over voorwaarden bij eventuele onderbevelstelling van hun onderdelen. Zij wilden wel overgaan, mits de aanwezige commandanten (zijzelf dus; H.T.) in functie werden gehandhaafd.”²⁰⁶

Dat rechtstreekse contact met het Commando Zuid (Schouten werd daarbij gepasseerd) leidde echter niet meteen tot resultaten en we mogen daarom aannemen dat de zuidelijke ST-leiding niet erg enthousiast was over het voorstel. Maar het aantal klachten over ongecontroleerd optreden door de groepen van Dankers en De Hoogh nam in de eerste helft van november alleen maar toe.²⁰⁷ De plaatselijke OD/BS-top onder leiding van Van der Poel was door interne ruzies verlamd²⁰⁸ en slaagde er niet in D68 en Geuzenvendel te beteugelen.

Na Kruls' dringende beroep op de prins van 13 november om “aan dezen, in hoge mate ongewenschten toestand, zoo spoedig mogelijk een einde te maken”,²⁰⁹ kwam er in elk geval wel schot in de zaak. Al op 19 november rapporteerde Derksema, hoofd van Sectie III van MG in Brussel: “De groep-Dankers is thans door de Poolse legerautoriteiten meer over de geheele stad verspreid . . . De klachten zijn . . . zeer verminderd, doch het blijft zeer wenschelijk, dat deze groep zoo spoedig mogelijk als militair onderdeel wordt overgeplaatst.”²¹⁰ In opdracht van de Britse *Field Security* werd na overleg

²⁰⁴ Van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk*, 90-91.

²⁰⁵ Mededeling van GC-OD/BT Drs. A. van der Poel en Cdt ST W.A. Schouten aan alle leden van de Delta-West-Brabant, d.d. 4 november 1944, betreffend richtlijnen voor de omzetting in BS; -Stichting 1940-1945, Bureau Eindhoven, map Documentatie Noord-Brabant.

²⁰⁶ Feenstra, *Het ontstaan van het Regiment Stoottroepen*, 17.

²⁰⁷ Zie de in paragraaf 2.3.2 genoemde brieven van Derksema en Kruls van resp. 7 en 13 november 1944.

²⁰⁸ Aldus brief Van der Hooft aan auteur, d.d. 7 januari 1985, p. 2-3. Er was herrie over wie de hoogste plaats in het BS-gewest zou krijgen en er was sprake van financiële malversaties. Begin december werd Van der Poel als GC der BT vervangen door dr. L.A.H. Albering. Deze vervanging werd al omstreeks 12 november overwogen en Schouten kreeg een functie in de Staf BNS aldus het Reisrapport van VO-BNS luit. Navis over 10-14 november. -ABS, BS-onderwerp doos 1, map 3.

²⁰⁹ Zie de betreffende verwijzing in paragraaf 2.3.2.

²¹⁰ Rapport betr. de politie te Breda, door hoofd Sectie III MG Derksema, d.d. 19 november 1944, -AMG, doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekverslagen Sectie III.

met de Staf BNS besloten deze zich misdragende formaties bevrijdingsillegalen gedwongen in de ST op te nemen. Met die militarisering beoogde men verder wangedrag te voorkomen door bestraffing mogelijk te maken.²¹¹ Wanneer de opneming in de ST precies plaatsvond is niet duidelijk. Wel staat vast dat de groepen D68 en Geuzenvendel begin december naar de ST waren overgegaan en naar Vught waren overgeplaatst. Commandant Brabant De Groot meldde op 4 december aan het Commando Zuid dat er een 9e Compagnie ST van 144 man was gevormd met als commandant De Hoogh en een 10e Compagnie van 154 man onder commandant Dankers. Beide eenheden waren “geconcentreerd en gelegerd” in een schoolgebouw te Vught, waar inmiddels met de militaire training was begonnen.²¹²

Maar ook na hun overplaatsing en opneming in de ST veroorzaakten de groepen van Dankers en De Hoogh nog problemen. Zo vermeldde een verbindingsofficier van de Staf BNS dat zij “gedurende hun opleidingstijd in het depôt te Vught vaak nog Breda en omstreken ‘onveilig’ maakten”.²¹³ Een van die voorvallen werd beschreven door een hoge officier, verbonden aan de inmiddels naar Breda verplaatste Staf BNS: “Een ongewoon beeld leverde ons stafgebouw toen ik terugkeerde van een inspectietocht. Het was omsingeld door een compagnie Stoottroepen. Het waren gezeggelijke knapen, die gewezen op het verkeerd dragen van hun wapens dit dadelijk wijzigden. Zij zeiden daar te staan om te zorgen dat hun commandant die bij de BNS ontboden was weer terug kwam en niet door ons werd gevangengenomen. De Compagniescommandant was ontboden om verantwoording af te leggen dat hij teveel varkens roofde.”²¹⁴ Pas na hun inzet begin januari bij defensieve frontoperaties – de 9e Compagnie in het Zeeuwse St. Philipsland en Tholen, de 10e aan de nabijgelegen Brabantse oever van Volkerak en Hollandsch Diep²¹⁵ – was er sprake van een min of meer normale situatie.

De hiervoor behandelde gevallen van troepenvorming laten in elk geval duidelijk de ernstige beperkingen zien, waaraan het beleid van het Commando Zuid van de ST onderhevig was. De troepenvorming werd overal sterk beïnvloed door plaatselijke initiatieven en omstandigheden. Door de geografie van de bevrijding was deze in Zeeuws-Vlaanderen buiten het Commando Zuid om gebeurd, in Zuid-Limburg in feite ook, al ressorteerde Van Kootens Commando Limburg formeel onder Borghouts.

In het grootste deel van de rest van het bevrijde gebied, in Brabant, kon het Commando Zuid oppervlakkig gezien zijn gezag wel laten gelden. Maar daar had het ook rekening te houden met het Commando Brabant van De Groot. Het zou te ver gaan om te zeggen dat de staven van Borghouts en De Groot elkaar voor de voeten liepen, want de eerste zes, Oostbrabantse, compagnieën kwamen vlot tot stand. Maar de gang van zaken rond de 7e Compagnie toont aan dat er tussen beide Commando's wel degelijk spanningen waren. De Groot gaf zijn compagniescommandanten bij de aanneming van manschappen alle ruimte en was terwille van de militaire strijd meer geneigd om onvolkomenheden bij de troepenvorming door de vingers te zien.

²¹¹ Brief Wijnen aan auteur, d d 28 januari 1986

²¹² Brief (geheim) van Commandant Brabant aan Commandant Zuid, d d 4 december 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 2

²¹³ Beknopt historisch overzicht van mijn werkzaamheden als VO voor de Afdeling BS van den Staf BNS, door maj M. van de Beek, d d 28 september 1945, -ABS, nr 1581

²¹⁴ Beelaerts van Blokland, ‘Van Nederlaag tot overwinning’, p. 111, -Bezit van dezelfde

²¹⁵ Brief van wnd. Commandant Zuid aan maj B. J. Buma, d d 9 januari 1945, bevattend een overzicht van alle Brabantse en Limburgse ST-compagnieën, -ABS, doos ST-NBr Zld 3, map 2

Overigens was de greep die Borghouts en De Groot op de eigenlijke troepenvorming hadden, maar heel beperkt. De voornaamste invloed oefenden zij uit door het aanstellen van compagniescommandanten. Zo waren de commandanten van de eerste zes Brabantse compagnieën ST KP-ers die al in een vroeg stadium door hen waren aangewezen. Maar de commandanten van de later gevormde Midden- en Westbrabantse compagnieën kwamen op twee na niet uit de KP.²¹⁶ De vorming van die eenheden onder leiding van eigen leiders voltrok zich spontaan en buiten beide Commando's om. Er restte de ST-leiding dan, zoals in het geval van Maas en Waal en Breda, niet veel meer dan de betreffende eenheden en hun aanvoerders als ST te erkennen.

Maar ook al stonden de compagniescommandanten in het Zuiden in contact met het Commando Zuid of de provinciale commandant van de ST, dan nog traden zij meestentijds zelfstandig op. De troepenvorming, te weten het bijeenbrengen, registreren en op politieke betrouwbaarheid controleren van de leden van de diverse daarvoor gescheiden groepen uit illegaliteit en bevrijdingsillegaliteit, was een taak waarvan de uitvoering geheel van de instelling van die commandanten afhing.

Het door de oud-illegale ST-leiding gekoesterde ideaal van de ST als een geheel uit oud-illegalen bestaande voorhoede, werd echter niet alleen door de aannemingspraktijk op compagniesniveau ondermijnd. Zoals we in het geval van Oss en Breda zagen, werkte ook Borghouts' instructie van 13 oktober, volgens welke niet minder dan vijf categorieën personen aangenomen konden worden, aan de basis door. De beperkende interpretatie die hij er later aan gaf, veranderde tot begin december weinig aan de praktijk van de ruime aanneming.

Bovendien gingen het Commando Zuid en het Commando Brabant in de tweede helft van november over tot erkenning van achtereenvolgens de 7e, 9e en 10e Compagnie ST. Hoewel bekend was dat deze zich ook al eerder "stoottroepen" noemende eenheden voor het grootste deel – en in het geval van de Bredase compagnieën zelfs geheel – uit bevrijdingsillegalen bestonden, werden zij zonder noemenswaardige tegenstand van de ST-leiding in hun keurkorps opgenomen. Bij de 7e Compagnie is dat waarschijnlijk te verklaren uit haar onmisbaarheid aan het Waalfront, bij de 9e en 10e Compagnie gebeurde dat vrijwel zeker op aandrang van de BNS en de MG-top om zo de openbare orde in Breda en omgeving te kunnen herstellen. Aldus werd het uit de illegaliteit voortgekomen ideaal van de ST als een keurtroep van enkel oud-illegalen ondergeschikt gemaakt aan de acute militaire en civiele eisen van bevrijd maar nog steeds bedreigd gebied.

4.3.5 Machtsstrijd tussen Commando Zuid en Afdeling BS

Tot medio november opereerden de Afdeling BS en het Commando Zuid van de ST vrijwel zelfstandig (zie paragraaf 4.3.1). De Afdeling BS van Van Houten had haar handen vol aan het organiseren van de BT en de ST-leiding aan de opbouw van haar eigen apparaat en van de nieuwe compagnieën in het veld. Toch waren er vanaf begin november duidelijke signalen waar te nemen, die wezen op een toenemende spanning tussen beide organen. De algemene oorzaak van die spanning was gelegen in de omstandigheid dat de BS en met name ook de ST in niet-militaire zaken hun eigen gang bleven gaan, terwijl daarover van de kant van de burgerij, het MG en de geallieerde legerleiding steeds meer klachten kwamen.

Chef-staf MG Kruls maakte zich op 2 november als eerste tot tolk van de "in ruime kring" sterk groeiende onvrede over de BS. In een persoonlijk schrijven aan BNS prins

²¹⁶ Zie Bijlage VI: alleen Feijen en Hornman waren KP-ers.

Bernhard somde hij de talrijke klachten op. Zij betroffen bemoeienis met civiel en militair bestuur, vorderingen zonder dringende noodzaak, niet-militaire houding, terroriseren van de bevolking en ondoelmatige bewaking. Kruls maakte zich echter de meeste zorgen over de mogelijke gevolgen voor de positie van de prins, die immers met de BS vereenzelvigd werd. "Ik acht dit een uitermate gevaarlijk verschijnsel, niet alleen voor U persoonlijk, doch ook voor ons gehele Vorstenhuis."²¹⁷ Hij stelde daarom ook twee "dringend noodzakelijk" geachte maatregelen voor. De BT zouden onder zijn (CSMG) bevelen geplaatst moeten worden, om zo de kritiek van de prins af te leiden. Daarnaast zouden de ST hun arrestaties moeten beperken tot de strikt militaire gevallen en gereorganiseerd moeten worden "onder leiding van de meest bekwame jonge officieren, die in bevrijd gebied worden aangetroffen, waarbij ik het invoeren van normale militaire verhoudingen warm moge aanbevelen."²¹⁸

Van deze voorstellen kwam de daaropvolgende maanden maar weinig terecht. De BT bleven onder het bevel van de BNS; het weinige dat veranderde was dat de BS sinds 8 november officieel beschouwd werden als uitgangspunt en reservoir voor de nog op te bouwen Koninklijke Landmacht en dat bepaalde compagnieën der BT voortaan op speciaal verzoek aan het MG konden worden uitgeleend.²¹⁹

Behalve van de kant van het MG werd de BS-top in november ook door de geallieerde legerleiding aangespoord om de BS en met name de uitdijende ST te beteugelen. Al op 7 november werden daarom door de Afdeling BS bevelen gegeven om het aantal compagnieën in de ST te bevroren.²²⁰ Maar in het veld hield de vraag van de lagere geallieerde legercommandanten om assistentie van para-militaire eenheden uit het verzet aan en het aantal ST-compagnieën bleef groeien. Daarom bepaalde het Commando van de 21e Britse Legergroep (die de hoogste militaire instantie in Brabant was) in de loop van november dat alleen de tot dan toe gevormde tien Brabantse ST-compagnieën zouden worden gebruikt en uit geallieerde middelen verzorgd. Andere verzetseenheden of daaruit nieuw opgerichte compagnieën ST zouden dus door de Britten niet worden erkend, bewapend of verzorgd,²²¹ maar voortaan op zeer korte termijn ontbonden moeten worden.²²² Dat de inmiddels opgerichte 11e tot en met 14e compagnieën van het Commando Brabant konden blijven bestaan, was uitsluitend te danken aan de onderhoudsgaranties die het in West-Brabant en Zeeland actieve Eerste Canadese Leger bereid was te geven.²²³

De druk van de MG-top en van de geallieerde legerleiding op de BNS en zijn staf om de BS aan banden te leggen, gaf Van Houten aanleiding om voor de tweede keer met klachten en reorganisatievoorstellen bij de prins aan te kloppen. In een vertrouwelijk rapport schreef hij hem op 13 november vanuit Eindhoven dat de Staf BNS in zijn

²¹⁷ De brief bevindt zich in -AMG, doos 22 (CSMG, geheim), map 6 (zeer geheim), nr. 119. Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, X a, 762-763.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ Vgl. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 238-240: bekendmaking BNS van 8 november 1944 en Instructie nr. 2 voor de BS, d.d. 7 november 1944.

²²⁰ Beelaerts van Blokland, 'Van nederlaag tot overwinning', 110 "De Stoottroep Brabant werd bepaald op 6 compagnieën, die in Limburg op 8 compagnieën. Nieuwe eenheden mochten slechts op bevel van de BNS worden gevormd"

²²¹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 241.

²²² Volgens kol. Frowein van de Afdeling BS gaf de *21st Army Group* uit vrees voor zelfstandig opererende, gewapende verzetseenheden zoals die van de communisten in Griekenland, in november de volgende legerorder uit: "When allied territory is overrun, the resistance movement must be dissolved within 7 days" (uitlating in Uiteenzetting Six, p. 6, -SMG-BS, doos 801-T, map 127).

²²³ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 241.

huidige opzet niet tegen de voorliggende taken was opgewassen. Hij achtte een "nieuwe, uitgebreide staf nodig, die naar voren moet waar de problemen liggen." Dat hij daarbij speciaal op de moeilijkheden met de ST en hun leiding doelde, blijkt duidelijk uit de genoemde klachten: "Het probleem van Peter (de Commandant Zuid van de ST Borghouts, H.T.) is nog altijd even acuut en behoeft absoluut spoedige oplossing. Afgezien hiervan constateer ik inderdaad – dit blijve tusschen ons gezegd – bij velen van de ex KP-ers een nieuw soort van 'SS-mentaliteit', die mij ten zeerste bezorgd begint te maken. Ik moet U eerlijk bekennen, dat ik van bepaalde pretenties en uitspattingen van de heeren van de Stoottroepen, hoog en laag, schoon genoeg begin te krijgen. Er moet, naar ik vrees hard de waarheid gezegd worden, mijns inziens rechtstreeks door U..."²⁴

Voor de oplossing van het eerste probleem had Van Houten al het nodige voorwerk verricht, want nog diezelfde dag belegde hij een bijeenkomst met de eerste bij de Afdeling BS ingedeelde 'Verbindingsofficieren'. Dat waren elf, voorzover bekend, merendeels uit de OD afkomstige oud-illegale werkers met een militaire achtergrond.²⁵ Zij kregen allen voor een bepaalde regio (opvallend vaak een andere dan waar ze vandaan kwamen) de taak om diverse verbindingen te onderhouden, enerzijds de interne die tussen de Afdeling BS en de plaatselijke BS-commandanten en anderzijds die tussen de Afdeling BS en de leiding van de daar gelegeerde geallieerde legeronderdelen en de regionale en plaatselijke functionarissen van het MG en van het burgerlijke gezag.²⁶ Zij waren bevoegd om, als zij dat nodig achtten, zelf onmiddellijk in te grijpen en konden door snel contact met plaatselijke militaire en burgerlijke autoriteiten de lokale moeilijkheden met BS-onderdelen direct zelfstandig oplossen.

Aldus probeerde Van Houten met zijn Afdeling BS door middel van eigen geïmproviseerde 'inspecteurs' ter plekke meer grip te krijgen op het gedrag van de verspreide onderdelen van BT en ST. De nogal onafhankelijke compagniescommandanten van Stoot- en Bewakingstroepen kwamen zo in feite onder curatele te staan en de tot dan toe geheel zelfstandig werkende Commando's Zuid, Brabant en Limburg van de ST en de Gewestelijke Commandanten van de BT raakten hun gezagsmonopolie kwijt.

Over "Het probleem van Peter" schreef Van Houten dus dat het nog altijd even acuut was en dat het absoluut spoedig opgelost moest worden. Wat hij daarmee precies bedoelde, is niet helemaal duidelijk, maar uit deze brief en uit andere stukken blijkt toch wel, dat dat probleem Borghouts zelf betrof en dan met name zijn functioneren als Commandant Zuid. Nu de fase van opvang van illegale en andere groepen in de ST ten einde liep en de nadruk in de leiding meer kwam te vallen op het beteugelen, ordenen en militariseren van de ST-compagnieën, gingen de onorthodoxe methoden van Borghouts en zijn fanatieke vasthouden aan een zelfstandige rol van de ST-leiding ten aanzien van de arrestaties, de zuivering en de 'geestelijke strijd' een ernstig probleem vormen.²⁷ Nog tien dagen eerder was Borghouts' chef-staf 'Tonny' Gerritsen door de prins op het matje

²⁴ Rapport van Ch. van Houten aan prins Bernhard d.d. 13 november 1944 (4 pagina's, vertrouwelijk) p. 3-4. Bezit prins Bernhard map 7.

²⁵ Volgens een lijst van 27 november 1944 ging het om de volgende 'Verbindingsofficieren' BNS en hun standplaatsen: (ASBNS doos 1, bundel 10, nr. 224) de illegale afkomst is voorzover bekend door mij toegevoegd: Eindhoven de kapiteins A.A.C. Bol (illegaal werk te Nijmegen) en G.A. de Jong; s-Hertogenbosch kpt. A. Boekkooi (KP en OD te Eindhoven) en 2e luit. J.K. Govers (Breda/Tilburg); de 1e luitenant C. Navis (ID-OD in West-Brabant) en ir. M. van de Beek (OD Eindhoven); Roosendaal/Bergen op Zoom kpt. dr. H. Bruining en 2e luit. baron Th. de Smeth van Deurne (RVV-Deurne); Middelburg 1e luit. J.R. Asser; Maastricht 1e luit. J.K.P. Sloos; Nijmegen kpt. A. Bestebreurtje (met geallieerden uit Engeland gearriveerd).

²⁶ Van Oijen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 189-193.

²⁷ Hierop doelde Van Houten waarschijnlijk toen hij sprak van 'een nieuw soort van SS-mentaliteit', maar daarover meer in de hoofdstukken 6 en 7 over de arrestatiekweste.

geroepen om zich te verantwoorden over onreglementaire gedragingen van Peter zelf en andere leden van het Commando Zuid. Onder Borghouts, zo blijkt hieruit, bleef de ST-leiding haar eigen, al dan niet illegale, gang gaan en werd met name de boven haar gestelde Afdeling BS van Van Houten keer op keer gepasseerd en voor voldongen feiten gesteld.²²⁸

Dat Borghouts als Commandant Zuid de disciplinerende van de ST in de weg stond en juist daarom op 2 december werd vervangen door de pas uit bezet Limburg overgekomen Crasborn ('Jacques'), vinden we alleen bevestigd in de memoires van het staflid van de Afdeling BS Beelaerts van Blokland. "Om de discipline te verbeteren", zo schreef deze, "werd de Commandant Zuid . . . overgeplaatst naar onze staf. Het was de reserve-kapitein Borgerhout, een aardige man, die er weinig aan kon doen. Verbetering gaf het niet."²²⁹ Wat gezien de voorgeschiedenis aan deze commandowisseling opvalt, is haar probleemloze verloop. Borghouts zelf installeerde de 28-jarige Crasborn als de nieuwe Commandant Zuid en ging blijkbaar geheel akkoord met zijn eigen aftreden en overgang naar de Afdeling BS. Waarschijnlijk was hem al in dit stadium uitzicht gegeven op een belangrijke missie naar bezet gebied²³⁰ en daaraan gaf Borghouts verre de voorkeur boven zijn frustrerende commandantschap van de ST.²³¹ Lang bleef hij dus niet aan als eerste vertegenwoordiger van de KP in de Afdeling BS. Ondanks bezwaren van Van Houten²³² vertrok Borghouts medio januari 1945 naar Engeland voor een opleiding tot parachutist. In maart werd hij in het Noorden gedropt en daar gaf hij tot de bevrijding met succes leiding aan de reactivering van het gewapende verzet.²³³

Ondanks Beelaerts van Bloklands constatering dat de overplaatsing van Borghouts geen verbetering bracht in de discipline, moeten we vaststellen dat de Afdeling BS sinds het aantreden van Crasborn toch meer greep op de ST wist te krijgen. Dat blijkt overduidelijk uit de wanhopige brief die waarnemend Commandant Zuid Gerritsen op 11 december "In uitersten nood" aan de prins schreef.²³⁴

In een litanie van vijf pagina's beschreef hij hoe de staf van het Commando Zuid op allerlei terreinen uitgerangeerd werd. Daarbij speelde "de staf van Overste Van Houten", die door Gerritsen als een lastige en overbodige tussenschakel werd beschouwd in de samenwerking tussen de ST en de Geallieerden, een hoofdrol. Ondanks het vele extra werk dat het contact met Van Houtens Afdeling BS voor de staf van het Commando Zuid had gebracht – "het doen van veel opgaven en het ontvangen van veel bezoek" – noemde

²²⁸ Volgens Verslag van ondethoud van prins Bernhard met Tonny op 3 november 1944 (-ABS, doos ST-NBR-Zld 3, map 2) vroeg de BNS Tonny om aan Peter het volgende te vragen resp. mee te delen: "Heeft Hoekstra (lid staf Commando Zuid) de burgemeesters van Veghel en Zeeland gearresteerd? . . . Z.K.H. betreurt het dat Peter . . . ter verkrijging van levensmiddelenkaarten dan ook nog een illegalen weg heeft bewandeld, in plaats van een legalen weg te bewandelen, te weten zich tot zijn onmiddellijken chef (Van Houten: H.T.) te wenden."

²²⁹ Beelaerts van Blokland, 'Van nederlaag tot overwinning', 111. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 268 en De Jong, *Koninkrijk*, X a. 759 vermelden alleen de functiewisseling.

²³⁰ Borghouts (*Eng*, VII c. 373) en Crasborn (Verslag interview met Crasborn, p. 3) zelf brachten, mijns inziens ten onrechte, de commandowisseling rechtstreeks in verband met Peters latere missie in bezet Nederland, waar hij de op 30 november 1944 gesneuvelde LSC-LKP 'Frank' van Bijnen zou moeten opvolgen. De commandowisseling was immers al op 27 november in de staf van het Commando Zuid bekend; zie Verslag stafvergadering Commando Zuid, d.d. 27 november 1944, p. 8. -Bezit Ouwencel-Coppens.

²³¹ Wanneer precies aan Borghouts het alternatief van een missie naar bezet gebied duidelijk werd, weten we niet, maar al sinds begin november bereikten hem en de BNS suggesties uit bezet gebied over de wenselijkheid van zijn overkomst; zie Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 379 en 417-418.

²³² Verhoor Borghouts in *Eng*, VII c. 373.

²³³ Zie Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 416-425.

²³⁴ Brief van wnd. Commandant Zuid Gerritsen aan de prins, d.d. 11 december 1944, 5 pagina's, -ABS, nr. 1122/2-13.

'Tonny' "het praktische resultaat . . . nihil". Voor het Commando Zuid en dus voor de ST-compagnieën was het effect zijns inziens ronduit negatief. De staf in Eindhoven was ondanks al die opgaven bij gebrek aan bevoorrading door het Engelse leger inmiddels ondervoed en moest het zonder benzine en vervoermiddelen stellen. Hij kreeg geen toestemming om een veldpostdienst voor de stoottroepen aan het front in te richten (clandestien bestond die toch), de meest noodzakelijke telefoonaansluitingen werden niet gerealiseerd en zodoende kon hij de ST-compagnieën niet behoorlijk verzorgen. De met veel inspanning opgebouwde eigen wapen- en kledingmagazijnen waren kort tevoren zonder enige aankondiging per schriftelijk bevel door de Afdeling BS geannexeerd en de eigen radiodienst voor contacten met het bureau van de LSC in Rotterdam was zonder meer verboden.²¹⁵

Wat Gerritsen bijzonder stak, en dat liet hij in zijn brief heel duidelijk merken ook, was dat allerlei andere Nederlandse diensten en onderdelen, zoals het MG, de Afdeling BS, de BT, maar ook de ST-compagnieën in het veld, wèl over de allernoodzakelijkste voorzieningen konden beschikken, terwijl de stafleden van het Commando Zuid zich moesten "verlagen tot schooiers langs den weg". Hij uitte dan ook het vermoeden dat er sprake was van "invloeden . . . om de Stoottroepen toegekende machten te ontnemen, resp. de Stoottroepen tegen te werken voor meerdere zaken, die noodzakelijk zijn tot uitvoering van de opgelegde taak". Het effect daarvan op de sfeer in de ST was, aldus Gerritsen, in elk geval dat "ieder onzer voelt, dat wij bij den dag meer en meer achteruit gaan, en langzamerhand gedegradeerd worden tot niet meer dan leverancier van compagnieën voor het front van de geallieerden. En dan nog alleen leverancier, want als de taken aan het front besproken moeten worden, probeert men zelfs dan nog op allerlei wijzen ons ook daarbuiten te houden."²¹⁶

Tot zover de meer zakelijke inhoud van de brief. Maar daar liet 'Tonny' het niet bij, want in zijn verontwaardiging en wanhoop verbond hij daaraan verwijten, waarschuwingen en eisen. Een eerste verwijt klinkt al door in de aanhef, waar Gerritsen zijn brief rechtvaardigde met de opmerking: "Ik heb altijd van Peter gehoord, dat de belangen van de Stoottroepen U zeer na aan het hart liggen en daarom mag ik niet nalaten enkele feiten onder Uw aandacht te brengen, feiten die zouden kunnen leiden tot den volmaakten ondergang van iets, waarvan wij gedroomd hadden, dat het de vervulling zou worden van onze verlangens, gebaseerd op onze ideeën uit den illegalen tijd." Tonny deed het dus voorkomen alsof genoemde feiten de prins niet bekend waren en suggereerde zo dat met name de Afdeling BS van Van Houten buiten de prins om het Commando Zuid saboteerde. Maar bij bepaalde klachten had hij toch duidelijk moeite om in de onwetendheid van de BNS te geloven en trof zijn verwijt impliciet de prins persoonlijk.²¹⁷ Het lijkt er dus sterk op dat Gerritsen gegeven de feiten twijfels had aan de goede trouw van de BNS, maar daarin toch met alle macht wilde blijven geloven. Hij moest ook wel, want de prins zag hij als laatste toeverlaat voor het redden van de zelfstandigheid van de ST. Op hem deed hij dan ook aan het eind van zijn brief een klemmend beroep.

Dat beroep begon met de vaststelling "dat wij gekomen zijn in het stadium, dat op stip en sprong radicale veranderingen moeten intreden. En wanneer dit niet gebeurt", zo

²¹⁵ *Ibidem*, passim

²¹⁶ *Ibidem*, met name p. 1. De laatste zin slaat op de bevoegdheden van de nieuwe verbindingsofficieren van de Staf-BNS.

²¹⁷ Zo naar aanleiding van een klacht over een door ondervoeding ingestort staflid: "Ik moet wel aannemen, dat deze opmerking U nog nooit bereikt heeft, want ik kan mij onmogelijk voorstellen dat een commandant (n.b. niet "U"), die meeleeft met alles wat er in de troep gebeurt, zou *kunnen* en *willen* toelaten, dat dergelijke toestanden zich op zijn staf afspeelden." *Ibidem*, p. 2.

vervolgde hij, “vrees ik het allerergste. Want dit zou niet alleen betcekenen het einde van de Stoottroepen, maar bovendien het einde van de illegale werkers, terwijl juist de illegale werkers het fundament zouden moeten vormen voor den nieuwen Nederlandschen Staat.” Gerritsen vreesde dat de illegale werkers, als het zo doorging, “een samengeklonken groep van ontevreden” zouden worden en besloot zijn lange brief met de volgende smeekbede aan de prins: “Bittere teleurstelling en diepe ontgoocheling raken in ons vastgeroest. Maar nog steeds vertrouwen wij dat Uwe Koninklijke Hoogheid in staat is, aan al het geleden onrecht een eind te maken. Ik smeeek U, grijpt in, maar doe het onmiddellijk. Het zou anders kunnen blijken, dat het spoedig te laat is.”²³⁸

Deze wanhoopsbrief van waarnemend Commandant Zuid Gerritsen en ook twee brieven van Commandant Zuid Crasborn zelf trouwens²³⁹ maken duidelijk dat de positie van het Commando Zuid in vrij korte tijd ernstig verzwakt was. Maar nog meer blijkt eruit hoe sterk de oud-illegale ST-leiding zich daardoor in het nauw gedreven voelde. Dat valt alleen afdoende te verklaren uit haar vasthouden aan het idee dat de ST als voortzetting van het gewapend verzet een leidende rol hadden te vervullen niet alleen in de militaire bevrijdingsstrijd, maar evenzeer als voorhoede in de zogenaamde ‘geestelijke strijd’. Vanuit dat gezichtspunt gezien ging het inderdaad op alle fronten mis in december. De zelfstandigheid en invloed van het Commando Zuid werden snel en doeltreffend ondermijnd doordat met name Van Houtens Afdeling BS de contacten met de geallieerde legerleiding monopoliseerde, de nuttige afdelingen van het Commando Zuid overnam of kortwiekte en via de Verbindingsofficieren-BNS greep wist te krijgen op de ST-compagnieën in het veld. Aldus werd de functie van het Commando Zuid als de dirigerende ST-instantie in alle opzichten en binnen korte tijd uitgehold.

Dat het Commando Zuid binnen de eromheen gebouwde BS-hiërarchie eigenlijk overbodig was geworden, dat deelde “Het Hoofd Afd. Binnenlandsche Strijdkrachten Staf BNS, de luit.-kolonel mr. C.H.J.F. van Houten” aan Crasborn en Gerritsen mee in zijn resolute antwoordbrief van 21 december.²⁴⁰ De BNS had namelijk nog kort tevoren overwogen of het niet praktischer was “over te gaan tot splitsing van ‘Zuid’ in provinciale commando’s” en had alleen vanwege “Ecnige voordelen van de handhaving van Uw commando in grooter verband, naar voren gebracht door Uwen voorganger” (Borg-houts; H.T.) besloten “om vooralsnog niet tot wijziging over te gaan”.²⁴¹

Behalve dit schot voor de boeg kregen zowel Crasborn als Gerritsen in deze brief van hun directe superieur scherpe terechtwijzingen toegediend vanwege de agressieve toon van hun brieven. Van Houten kwalificeerde deze als nauwelijks meer acceptabel en in het geval van Gerritsen als op het onbehoorlijke af. In reactie op hun klachten deelde hij hun mee dat de Staf BNS “zich er niet van bewust is Uwe commando-voering in eenigerlei mate te belemmeren of te bemoeilijken . . .”; integendeel, die staf had alle begrip voor de vaak gerechtvaardigde grieven, maar had veel méér zorgen²⁴² en bovendien moesten de geallieerde eisen nu eenmaal zwaarder wegen. Hij verweet hun dat zij enkel en alleen

²³⁸ *Ibidem*, p. 4-5.

²³⁹ Resp. d.d. 12 en 15 december 1944 en gericht aan het hoofd van de Afdeling BS. Deze behelsden o.a. de klacht dat de Afdeling BS rechtstreeks bevelen gaf aan het Commando Limburg en aldus de Commandant Zuid passeerde en diens bevelvoering belemmerde, aldus strekking van antwoordbrief van Van Houten aan Commandant Zuid, d.d. 21 december 1944, -ABS, nr. 1122/2-14.

²⁴⁰ Eigenlijk gaat het om twee brieven, beide d.d. 21 december 1944 en gericht aan de Commandant ST Zuid, waarvan een met het verzoek die aan de wnd. Cdt Zuid te overhandigen; resp. -ABS, nr. 1122/2-14 en -17.

²⁴¹ *Ibidem*, -14. Met die “eenige voordelen” werd waarschijnlijk bedoeld dat afschaffing van het Commando Zuid tot nieuwe onrust en wellicht tot opheffing van de ST zou hebben geleid.

²⁴² “Me dunkt, behoorde het U ook langzamerhand duidelijk te zijn, dat de problemen der Bewakingstroepen de Uwe nog verre overtreffen”, aldus *Ibidem*, nr. -17.

Vught, 5 December (1944)

Commandant van de Stoot
Onze nood is vreselijk groot,
Dat kunnen we niet langer dragen
Nu gaan we eindelijk eens klagen
De jongens kunnen hier niet blijven huizen,
want er zijn nu al luizen
Baden zijn er niet te genieten
De jongens zijn net Zwarte Pieten
Alles zit vol vieze zweren
want er zijn geen schone kleren.
De mannen moeten zich in de vijver wassen,
waar de rest in staat te plassen
De W C 's zijn niet te gebruiken,
Want je kan ze al van verre ruiken.
En ik zeg U, in korte tijd,
Is hier vlektyphus en schurftmijt
Tuberculose en andere infecties
Zullen optreden in alle Secties.
De jongens komen hier vol idealen
Maar 't enthousiasme begint al gauw te dalen
Zijn ze half opgeleid in Compagnie zeven,
En voelen ze zich één, dan moeten ze naar negen.
En is dat niet te bont,
Dan gaan ze nog halfopgeleid naar 't front.
Ze kunnen hun Sten-gun nauwelijks hanteren
En moesten feitelijk nog heel veel leren
Dit is nog niet 't eind van al 't leed
Neen, mijne Heren
Dit noemen wij DESORGANISEREN.

Tenslotte, Waarde Commandant,
Brengen we U 't volgende aan 't verstand;
Tussen al deze mensen,
Hebben zelfs de Dames wensen!!!
We meldden ons vol enthousiasme aan,
Maar men liet ons letterlijk en figuurlijk in 't hemdje staan.

We hebben ons contract getekend.
En door ons werd er vast op gerekend,
dat kleding, voeding en legering zouden worden verstrekt,
We hebben daar tot nu toe weinig van ontdekt.
't Eten was tot voor kort zeer slecht
En van de kleding kwam niets terecht
De legering moesten we gedeeltelijk zelf betalen
Maar geld kunnen we nergens halen.
We kunnen dit dus als contractbreuk beschouwen
En dus hoeven wij ons daar ook niet aan te houden.
We hebben hier zes weken gestreden,
En honger, kou en armoede geleden.
Maar ook dat is niet erg, dat kunnen we wel dragen,
Als we in ons werk maar konden slagen.
We hadden willen werken, hard willen werken
Maar dat schijnen ze op de Staf niet te bemerken.
We zijn nu genoodzaakt te gaan proberen
Of men elders onze Diploma's en ervaring beter weet te waarderen
We gaan dus a.s. Zaterdag vertrekken
En hopen dat U ons tot dan soldij en salaris zult willen verstrekken.

voor de belangen van de ST opkwamen en waarschuwde dat onvoldoende aanpassing aan de geallieerde verlangens ertoe zou kunnen leiden "dat voor onze Stoottroepen geen enkel gebruik meer mogelijk zal zijn".²⁴³

Hoevel Van Houten niet direct inging op de bijzondere positie en missie die het Commando Zuid de ST toedacht, doelde hij dáár toch op toen hij als oorzaak van de voortdurende problemen met de ST-leiding²⁴⁴ haar fixatie op eigen belangen aanwees. Alleen daaruit waren naar zijn mening haar wanbegrip en voortdurende onwil te verklaren. En het was vooral die kortzichtigheid die hij het Commando Zuid kwalijk nam.²⁴⁵ Toch trok Van Houten – ongetwijfeld in overleg met de BNS – niet de logische consequentie uit het ondisciplinaire gedrag van de twee ST-commandanten. Hij liet het voorlopig bij deze scherpe terechtwijzingen; de ST-leiding kon vooralsnog aanblijven, maar diende wel duidelijk haar plaats niet alleen onder de BNS maar ook *onder de Afdeling BS* te kennen en haar zelfstandigheidspretenties te laten varen.

Zowel het felle optreden van de ST-leiding als de gemengde houding (inhoudelijk beslist, op het personele vlak coulant) van de BNS en zijn staf hingen samen met de kritieke fase waarin de BS als geheel inmiddels waren beland. De eerste kanaliseringfase, namelijk die van de opvang van de groepen uit de illegaliteit en hun aanhang in de BS was inmiddels afgesloten en de tweede fase, te weten de omvorming van BS-eenheden tot onderdelen van de Koninklijke Landmacht, stond als volgende punt op het program. Maar juist in dit stadium kwamen de BS in een ernstige crisis terecht. Doordat in december zowel de geallieerde legerleiding als leden van de Nederlandse regering en de publieke opinie zich tegen de BS keerden, werd het voortbestaan van die BS een dubieuze zaak.

Bij de snel toenemende kritiek op de BS speelden diverse factoren een rol. Ten eerste was daar het gegeven dat er ook enkele maanden na het begin van de bevrijding, ondanks de opnemings van de losse groepen in BT en ST, nog steeds geen einde was gekomen aan hun eigenmachtig optreden. De arrestaties en vorderingen namen weliswaar in aantal af, maar daar stond tegenover dat de gevolgen van de voorbije arrestatie-hausse nu pas echt duidelijk werden, o.a. doordat er in verschillende van de vele bewaarskampen voor politiek verdachten wantoestanden werden gesignaleerd.²⁴⁶

Eind november arriveerden de eerste minister-kwartiermakers in bevrijd gebied. Hun komst veranderde de tot dan toe bedekte onvrede over de BS in openlijke kritiek. Voordien had de pers namelijk nauwelijks negatief over de BS bericht. Maar in de loop van december nam zij de eerste kritische artikelen op. Deze waren in veel gevallen direct of indirect gebaseerd op interviews, waarin met name minister van Justitie Van Heuven Goedhart zich negatief over de BS-praktijken en hun oud-illegale gehalte uitliet.²⁴⁷

De belangrijkste factor ter verklaring van de crisis waarin de BS kwamen te verkeren, was echter van externe aard en moet gezocht worden bij de geallieerde legerleiding. Voor die instantie was het voortbestaan van de BS in december namelijk allerm minst meer vanzelfsprekend. Dat lag niet zozeer aan het gedrag of de omvang van de BS zelf of aan de Nederlandse kritiek op de BS, als wel aan de negatieve ervaringen die juist in deze periode met soortgelijke uit de illegaliteit voortgekomen formaties in andere bevrijde

²⁴³ *Ibidem*, nr. -14.

²⁴⁴ "De aangelegenheid is mondeling reeds meermalen behandeld, met name met Uwen voorganger"; aldus *Ibidem*, nr. -14.

²⁴⁵ "Dat de gewone Stoottroeper veel niet begrijpt is logisch, maar dat U als Wnd. Commandant geen brederen blik wilt toonen, ontgaat mij volkomen"; aldus *Ibidem*, nr. -17.

²⁴⁶ Zie daarvoor deel III, de paragrafen 6.3.4 en 8.2.4.

²⁴⁷ Zie daarvoor hoofdstuk 7: Termeer, 'Overheid, oud-illegaliteit en publieke opinie', p. 58.

gebieden werden opgedaan. In België, Frankrijk, Italië en vooral Griekenland ontwikkelden gewapende eenheden uit de illegaliteit zich in de herfst van 1944 namelijk tot zelfstandig optredende politieke en militaire machten. Zij maakten een geregeld burgerlijk bestuur moeilijk of onmogelijk en schaadden aldus naar de mening van de geallieerde legerleiding de militaire strijd tegen Hitler-Duitsland. Toen er eind november in Brussel en begin december in Athene na vergeefse pogingen om tot vreedzame ontwapening te komen, demonstraties en stakingen werden gehouden en er gewonden en doden vielen,²⁴⁸ had dat ook gevolgen voor de geallieerde houding ten aanzien van de BS in Nederland.²⁴⁹

Voor een grote BS-vergadering op 12 december, waar voor het eerst zowel de officieren van de Afdeling BS, de Commandanten Zuid, -Brabant en -Limburg van de ST alsook de vijf Gewestelijke en alle 25 districtscommandanten van de BT aanwezig waren, zette Van Houten de crisis uiteen, waarin "het geheele instituut der BS" was komen te verkeren.²⁵⁰ De (Britse) Geallieerden waren, zo deelde hij de vergadering mee, "zeer geschrokken van wat zich momenteel in Athene afspeelt. De gebeurtenissen aldaar hebben hun meening over het instituut BS totaal gewijzigd, terwijl hun meening reeds beïnvloed was door de ervaringen op BS-gebied in België en Frankrijk . . . Als reactie op de gebeurtenissen in Griekenland is de laatste week bij de Geallieerden plotseling een kentering opgetreden . . . Generaal-majoor Kruls bracht van een onlangs bij 21 Army Group gehouden vergadering het ontstellende bericht mee, dat men de Binnenlandsche Strijdkrachten eigenlijk niet meer noodig had en het het beste was iedereen te ontwapenen en naar huis te sturen."²⁵¹

Nadat Van Houten ook de kritiek op de wilde arrestaties, afkomstig van de minister-kwartiermakers en "van een gedeelte van het publiek" breed had uitgemeten,²⁵² drukte hij de BS-commandanten op het hart dat de situatie toch niet hopeloos was. Ten eerste bestond er met name in de lagere regionen van het geallieerde leger nog "grote behoefte aan onze mensen". Verder hield hij hun voor dat "De verdere ontwikkeling . . . geheel van onszelf (zal) afhangen".²⁵³ Als er spoedig een einde zou komen aan de arrestaties door de BS, als het publiek voortaan ook positief over de "bijzondere prestaties" van de BS zou worden voorgelicht en als de Afdeling BS alle gevraagde gegevens over de diverse eenheden spoedig zou ontvangen, dan zou het voortbestaan van de BS met succes verdedigd kunnen worden. Hij verzekerde hun dat de koningin, de prins en chef-staf MG Kruls achter de BS stonden en prentte het gezelschap in: "Wij moeten ons deze steun waardig toonen. Wij moeten ervoor zorgen, dat wij de zaak niet voor onszelf bederven."²⁵⁴

In deel III zullen we in ander verband nog op deze belangrijke vergadering terugkomen. Voor wat de interne gang van zaken in de BS betreft, benutte Van Houten hier in elk geval de externe bedreigingen van het voortbestaan van de BS om de commandanten van ST en BT te overtuigen van de absolute noodzaak van discipline en van onderhorigheid aan de Afdeling BS. Maar ook nadat de BNS eind december met succes een

²⁴⁸ Voor België zie Geoffrey Warner, 'La crise politique belge de novembre 1944: un coup d'Etat manqué?', *Courrier Hebdomadaire*, nr. 798 (mai 1978), 2-26, aldaar 10-17; De Jong, *Koninkrijk*, X a, 681-687 en Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 54.

²⁴⁹ In zowel België, Griekenland als in bevrijd Nederland voerden Britse commandanten het bevel.

²⁵⁰ Verslag van die bespreking op 12 december, 8 pagina's, -ABS, nr. 208/2.

²⁵¹ *Ibidem*, p. 1-2.

²⁵² *Ibidem*, p. 2-3. Die kritiek behandelen we in de hoofdstukken 6 en 7.

²⁵³ *Ibidem*, p.2.

²⁵⁴ *Ibidem*, passim, vooral p. 6.

beroep had gedaan op Eisenhowers chef-staf W. Bedell Smith om de BS in stand te houden,²⁵⁵ bleef de oppositie in de ST-leiding voortduren. Nu de machtsstrijd met de Afdeling BS definitief verloren leek, ging men er in het Commando Zuid naar streven om de ST weer te verzelfstandigen, maar nu door zich uit het BS-verband los te maken.

Het streven van de ST-leiding om los te komen van de BS en vooral van de Afdeling BS, vloeide rechtstreeks voort uit haar aanhoudende inspanningen voor een eigen, zelfstandige rol in de militaire en in de geestelijke strijd. Al in de loop van december werden in de stafvergaderingen van het Commando Zuid regelmatig twijfels geuit over de consequenties van de aankomende volledige militarisering van de ST. Zo vond waarnemend Commandant Zuid Gerritsen het niet zo bezwaarlijk "dat wij niet als volkomen militair erkend zijn . . . (maar) van veel meer belang, dat men illegaal werker is in Stoottroepverband."²⁵⁶ Speciaal voor de geheel uit oud-illegale werkers bestaande CI van de ST, die zich nog steeds met de opsporing van politiek verdachte personen bezighield, vond hij het van groot belang "er tegenover niemand op in (te) gaan of we een militaire organisatie zijn of niet".²⁵⁷

Maar lang kon deze 'koers', waarbij de militaire status van de ST bewust ontkend of ontweken werd,²⁵⁸ niet volgehouden worden. Om te blijven functioneren was in elk geval bevoorrading en dus erkenning door de geallieerde legerautoriteiten nodig. En die legerleiding drong juist in dit stadium sterk aan op de omvorming van BS-eenheden, hetzij in zogeheten *Light Infantry Battalions* (LIB) in regulier legerverband, hetzij in zogenaamde 'gezagscompagnieën'. Die laatste waren uit de BT gevormde eenheden, die ter beschikking zouden staan van de militaire commissarissen om interneringskampen of voedselvoorraden te bewaken of om hulp aan de politie te verlenen. Van de acht voor Noord-Brabant geplande gezagscompagnieën werd er tot de algehele bevrijding bij gebrek aan uitrusting echter slechts één gerealiseerd en wel voor de bewaking van het kamp Vught.²⁵⁹

In de vorming van de LIB's zat meer schot. Per 2 januari 1945 gingen de al verder gemilitariseerde ST-bataljons onder het Commando Limburg als eerste eenheden van het "Regiment Limburg Stoottroepen" over naar de Koninklijke Landmacht.²⁶⁰ Half januari kwam de ST-top in een conferentie met de Afdeling BS tot de conclusie dat op den duur ook de Noordbrabantse ST op die wijze tot LIB's van de KL omgevormd zouden moeten worden. Het Commando Zuid zou dan – evenals het inmiddels tot Missie-ST-Limburg omgevormde Commando Limburg van de ST – omgezet moeten worden in een overkoepelend administratief orgaan, de zogenaamde Missie-ST-Zuid. Dat orgaan zou dan, aldus Van Ojen, tot taak krijgen: "het voorstaan en de behartiging van alle specifieke belangen van het geheel der S.T. bij de B.N.S. en de geallieerde legerautoriteiten."²⁶¹

De Afdeling BS stuurde in deze materie vanwege de nog gebrekkige militarisering van

²⁵⁵ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 764, Interview Van Houten (1946), p. 13, Uiteenzetting Six, p. 6 en Minutes of a meeting held at IIQ SHAEF Mission (Netherlands) on Monday 18th Dec. 1944, -ASBNS, bundel 3, nr. 121.

²⁵⁶ Notulen vergadering Staf Commando Zuid, d.d. 18 december 1944, -Bezit Ouweneel-Coppens. Zie ook de notulen van 2 december 1944, p.2.

²⁵⁷ Verslag van de bespreking tussen Jacques (Crasborn), Tonny (Gerritsen), Pieter (P. Louwers) en Tops, d.d. 3 januari 1945, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4.

²⁵⁸ En dus ook de vraag of de stoottroepen onder de krijgslucht vielen; vgl. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 500-501: pas op 28 december 1944 werd besloten dat zulks inderdaad het geval was.

²⁵⁹ Zie p. 3 van het Geschiedkundig overzicht van de verhouding tussen M.G. en B.N.S. in de provincie Noord-Brabant, d.d. 14 juli 1945 van de hand van de officier voor militaire aangelegenheden van het PMC-Noord-Brabant, maj. J. Gerritse, -AMG, doos 4661 (PMC-Noord-Brabant), map 554.

²⁶⁰ Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 28.

²⁶¹ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 272.

de Brabantse ST aan op een wat verdergelegen overgangstijdstip. Maar de ST-leiding zocht haar heil nu in de vlucht vooruit: zij ontplooidde, en we citeren hier het samenvattende oordeel van Van Ojen, een "vrij krachtig streven los te komen van de B.S. en ondanks de meningen die bij de Afdeling BS opgeld deden, zo spoedig mogelijk te worden erkend als onderdelen van de K.L."²⁶²

Alweer was het waarnemend Commandant Zuid 'Tonny' Gerritsen die het voortouw nam en eind januari een uitgebreid reorganisatievoorstel ontwierp, waarin de aanstaande Missie Zuid grote bevoegdheden kreeg toegekend. Speciaal op het terrein van de handhaving en ontwikkeling der "geestelijke, opvoedkundige, ideële en idealistische waarden" voorzag hij voor de door hemzelf te organiseren Missie Zuid een eigen, blijvende, uit de illegaliteit voortvloeiende taak ten aanzien van de bestaande en nog te formeren ST-regimenten. Daartoe had hij een forse organisatie ontworpen, bestaande uit zeven secties, een stafdetachment en speciale eigen verbindingsofficieren van de ST. Het personeel (zeventig man) zou grotendeels van het Commando Zuid worden overgenomen en het blad *Strijdend Nederland* als centraal orgaan van de ST zou natuurlijk onder zijn competentie gehandhaafd moeten blijven. Wat betreft rangen, kleding, administratie en financiering richtte het ontwerp zich naar de bepalingen zoals die voor de Koninklijke Landmacht golden. Daarentegen werd iedere relatie met de BS en de Afdeling BS er zorgvuldig in vermeden.²⁶³

Dit voorstel van Gerritsen ging Van Houten, die het als Hoofd Afdeling BS naar de minister van Oorlog, de chef-staf MG en de geallieerde legerautoriteiten moest doorleiden, natuurlijk veel te ver. Als dit plan doorging zouden de ST prematuur, want nog onvoldoende militair georganiseerd en onder een eigen 'ideologische leiding', een veel te uitzonderlijke en te zelfstandige positie in de KL krijgen. Dat was tegen de eerder conferentie-afspraken en zou van hogerhand niet geaccepteerd worden, zo luidde zijn oordeel. Op 19 februari vroeg hij Commandant Zuid Crasborn dan ook om ditmaal zelf met meer praktische voorstellen te komen. Ook wees hij hem met nadruk op de noodzaak om Sectie IV (Inlichtingen en Contraspionage, sinds 15 januari Sectie III, de grote afdeling dus die zich tot dan toe officieus met allerlei opsporingswerk was blijven bezig houden)²⁶⁴ "los te maken van Uw Staf en op de een of andere wijze onder te brengen, geheel of gedeeltelijk, hetzij bij een bestaande officieele Nederlandsche dienst, hetzij eventueel bij geallieerde instanties."²⁶⁵

Maar noch de kwestie van de inlichtingendiensten van de ST noch die van het Missie Zuid-plan werden in de drukke maanden tot de bevrijding van het Noorden definitief geregeld. Sectie IV/III van het Commando Zuid ging onder de benaming "Commando Stoottroepen III Centrale Inlichtingen" (CSIIICI) een eigen leven leiden en zette haar opsporingsactiviteiten in negen districten langs het front voort.²⁶⁶ Het verregaande Missie Zuid-plan van het Commando Zuid werd door Van Houten gekortwiekend en van een hele reeks controlerende bevoegdheden voor de Afdeling BS voorzien.²⁶⁷ Maar veel belang

²⁶² *Ibidem*, 273.

²⁶³ *Ibidem*. Gerritsens plan was gedateerd op 1 februari 1945. Zie ook Verslag van de vergadering van de Staf Afdeling BS en commandanten van de ST, d.d. 24 februari 1945, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4

²⁶⁴ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 268.

²⁶⁵ *Ibidem*, 273-274; Brief van hoofd Afdeling BS aan Commandant Zuid, d.d. 19 februari 1945, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 15.

²⁶⁶ Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 17; N.B. eerder had de afkorting CSIIICI nog gestaan voor Contraspionage III Counter Intelligence.

²⁶⁷ Verslag van de vergadering op 24 februari 1945 van de Staf Afdeling BS met de commandanten van de ST, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4. Zo zouden er geen speciale verbindingsofficieren van de ST mogen komen.

had dit alles niet meer omdat de officiële Missie Zuid er uiteindelijk niet gekomen is.²⁶⁸

Wat er wel kwamen, waren een onofficiële Missie Zuid en een regimentsmissie Brabant. Gezien de pogingen van de ST-leiding om de als administratieve overkoepeling bedoelde missies het karakter van commando's te laten behouden en vanwege de crisis die in verband daarmee inmiddels in de leiding van de Brabantse ST was ontstaan (daarover meer in de volgende paragraaf), overwoog Van Houten aanvankelijk de officiële Missie Zuid weer te ontbinden. Vooral om psychologische redenen durfde hij dat voorlopig toch niet aan. Maar hij wilde evenmin overgaan tot officiële omzetting van het Commando Zuid in een Missie Zuid, omdat dat de ST-politiek van voldongen feiten zou legitimeren.

Als gevolg van die onduidelijke situatie bestond er sinds begin maart dus wel zoiets als een tot Missie Zuid omgedoopt Commando Zuid, maar nam de invloed van die instantie gestaag af. Via het blad *Strijdend Nederland* speelde het Commando Zuid nog wel een rol van enige betekenis, maar de organisatorische ontwikkelingen in de ST-compagnieën beïnvloedde hij nauwelijks meer. Bij het tot de KL overgegangene Regiment Stoottroepen Limburg van Van Kooten kreeg hij "zo goed als geen voet aan de grond"²⁶⁹ en ook bij de sinds februari op gang komende bataljonsvorming in de Brabantse ST speelde dit commando voornamelijk een uitvoerende rol. Toen de Brabantse ST uiteindelijk op 12 mei officieel als "Regiment Commando Brabant" in de KL werden opgenomen, restten het Commando Zuid nog slechts afwikkelingswerkzaamheden en op 11 juni 1945 werd het dan ook opgeheven.²⁷⁰

De organisatorische ontwikkelingen in de ST gedurende de maanden maart-april-mei geven een nogal chaotisch beeld te zien. Onder de druk van de hervatte geallieerde operaties ter bevrijding van de rest van Nederland, kwam de militarisering van de ST in een stroomversnelling terecht; diverse ST-compagnieën trokken in deze fase (januari-mei) met de geallieerde legers Duitsland in. Om de zelfstandigheid van de ST alsnog te redden en meer in het bijzonder hun vrijheid om ook de 'geestelijke strijd' te voeren, – want daarom ging de machtsstrijd tussen Commando Zuid en Afdeling BS vooral – streefde het Commando Zuid sindsdien naar een snelle overgang als invloedrijke Missie Zuid naar de KL. Toen de Afdeling BS die koers traineerde en blokkeerde, was de strijd voor een min of meer onafhankelijke ST-leiding in feite gestreden. Wat resteerde, waren de hierna te behandelen pogingen op lager niveau, in de provinciale commando's en in de compagnieën zelf, om van het oud-illegale ideaal van de 'geestelijke strijd' te redden wat er nog van te redden viel.

4.3.6 *Excessen, militarisering en frustratie*

Tot slot van dit hoofdstuk over de BS willen we nagaan hoe de kanalisering in de lagere regionen van de BS is verlopen. Daartoe geven we eerst een overzicht van de 'excessen' die er in BT en ST plaatsvonden en analyseren we de oorzaken die daarachter scholen.

de Missie Zuid zou geen organiserende taak in het Noorden krijgen en haar verbindingen dan ook tot het Zuiden moeten beperken. Contact met externe instanties zou in overleg met de Afdeling BS moeten geschieden, aan welke afdeling ook wekelijks gerapporteerd zou moeten worden. De Missie Zuid zou administratief voorlopig onder de Afdeling BS vallen, zodat ook kwesties als de indeling van het personeel en de toedeling van *field ranks* door de Afdeling BS goedgekeurd zouden moeten worden.

²⁶⁸ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 273 vermeldt dat zij wel geformeerd werd, maar dat het Commando Zuid nooit officieel in Missie Zuid werd omgezet.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 57.

Vervolgens behandelen we de, al dan niet militaire, wijze waarop deze en andere problemen werden aangepakt en de gevolgen die de geleidelijke militarisering voor de oud-illegalen in de leiding en onder de manschappen met zich meebracht.

Wat precies onder een 'exces' verstaan moet worden, valt zeker in de buitengewone periode van het bevrijde Zuiden moeilijk vast te stellen. Dat geldt nog sterker voor de 'wilde fase' tijdens en kort na de bevrijding. Veel van wat er toen in BS-verband (althans in naam) is gebeurd, werd destijds niet of nauwelijks, maar wanneer het zich enkele weken of maanden later voordeed wel degelijk als 'exces' ervaren. Dat verschil in tolerantie, afnemend naarmate de bevrijding verder terug lag, weerspiegelt zich ook in de bronnen. Pas enige tijd na de bevrijding, vooral in de periode november-januari, kwamen de klachten over wangedrag goed op gang. Toen hadden de klagers kennelijk pas de indruk dat klagen zin had of hadden ze een instantie gevonden die de klachten zou kunnen behandelen.

De hierna te behandelen gevallen vormen waarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg. Er is niet systematisch naar gezocht, maar ze kwamen in de loop van het onderzoek in de archieven van diverse instanties als vanzelf aan het licht. Het betreft dus vrijwel zeker een nogal willekeurige selectie van 'excessen', die door hun ernst opvielen en tot actie en correspondentie aanleiding gaven. Er is voldoende reden om aan te nemen dat er veel meer onregelmatigs is gebeurd. Maar daaraan werd gezien de veelheid en de minder ernstige aard van die 'incidenten' voorlopig maar geen aandacht besteed; de meest serieuze zaken kregen voorrang.

Daar zijn allereerst de gemelde gevallen met dodelijke afloop, achtereenvolgens in Valkenburg (15 september),²⁷¹ Tilburg (20 november),²⁷² Lage Zwaluwe (15 januari),²⁷³ en wederom in Tilburg (22 januari)²⁷⁴. Het ging hier steeds om het, al dan niet opzettelijk, doodschieten van een politiek verdachte door leden van resp. KP, BT, OD en BT. Vervolgens is er de categorie mishandeling. Die kwam veel vaker voor en speelde zich vrijwel altijd af bij de arrestatie of in de bewaringskampen. De klachten zijn in de meeste gevallen algemeen van aard; ze richtten zich veelal tegen de wantoestanden in bepaalde bewaringsoornden onder beheer van de BT²⁷⁵ en slechts af en toe werden ook individuele daders genoemd.²⁷⁶

Machtsmisbruik in de vorm van diefstal deed zich niet alleen voor jegens politiek verdachten en hun bezittingen, maar manifesteerde zich ook in de talrijke eigenmachtige vorderingen van eigendommen van gewone burgers.²⁷⁷ Zoals commandant Dankers van

²⁷¹ P.J.H. Baghus, *Ontmoeting met de bevrijding. De ouverture in Limburg 1944-1945* (Baarn 1985), 75.

²⁷² Brief dmc-Tilburg aan CSMG, d.d. 20 november 1944, -AMG, doos 4621 (PMC-Noord-Brabant), map 248.

²⁷³ Dossier in -AMG, doos 359 (Staf, Sectie II), map 148 I.

²⁷⁴ Weekrapport van G. van Lenning (hoofd Sectie III-DMC-Tilburg) aan kpt. L. America, d.d. 22 januari 1945, -AMG, doos 4621 (PMC-Noord-Brabant), map 248.

²⁷⁵ Bijvoorbeeld een heel vroege klacht over "verregerende brutaliteit bij de behandeling van gevangenen" in het bewaringskamp aan de Grote Looiersstraat te Maastricht richtte de arts H. Speleers (bestuurder van de illegale organisatie Medisch Contact) aan het CIW ter plaatse, aldus brief d.d. 13 oktober 1944, -RIOD, Doc. II-1334.

²⁷⁶ Brief van dmc-Tilburg aan CSMG, Sectie III, d.d. 29 januari 1945, -AMG, DMC-Tilburg, doos 6, map 26. Het betrof drie leden van de BS-Tilburg (onder wie een oud-KP'er) die als bewakers van het interneringsgebouw een "politiek geïnterneerde" hadden mishandeld.

²⁷⁷ Rapport over ongeoorloofde vordering van voedsel door leden van de KP-Margriet van N. van Hulsten (militaire politie SNBS), d.d. 7 november 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map 17. Rapport nr. 9 van dmc-Oss, d.d. 26 november 1944, p. 2 (-AMG, doos 367 (Staf, Sectie II), map 200 I) meldde een klacht van de pastoor van Oijen dat de plaatselijke BT zijn auto "wederrechtelijk" in beslag hadden genomen. Medio januari gaf pater Rijsbergen van de staf Commando Zuid door dat de zusters van de door de ST gevorderde Don Bosco-school in Eindhoven "door de Engelsen en zelfs door de Duitsers nog beter behandeld (waren) dan door ons", aldus Verslag Stafvergadering Commando Zuid, d.d. 15 januari 1945, p. 3, -Bezit Ouweneel-Coppens.

de 10e Compagnie ST in Breda en omgeving varkens en allerlei andere zaken roofde, zo ook trad in de Betuwe ene "commandant George", oud-illegaal en hoofd van de BT in die regio, op als een soort moderne roofridder te paard, die het rijk voor hemzelf en zijn mannen alleen had.²⁷⁸ Eind januari werd vandalisme gerapporteerd over bepaalde Zeeuwse legereenheden²⁷⁹ en medio maart was er sprake van plundering door een Limburgs BT-peleton onder leiding van een oud-illegaal op Duits grondgebied.²⁸⁰

Om bepaalde zaken geregeld te krijgen werd nog regelmatig een beroep gedaan op methoden uit de illegaliteit. Fraude werd herhaaldelijk gesignaleerd en vervalsing van officiële papieren kwam tot in de staf van het Commando Zuid voor.²⁸¹ Ook het verschijnsel van de illegale pers kreeg in het bevrijde Zuiden een voortzetting. Terwijl de meeste vroegere illegale bladen nu met toestemming van de autoriteiten als legale kranten uitkwamen, publiceerden ontevreden en uit de BS in de periode december – maart weer een ondergronds blad en diverse illegale pamfletten.²⁸²

De 'excessen' op arrestatieterrein werden sinds begin december – toen de arrestatiebevoegdheid van de BS sterk werd ingeperkt – steeds duidelijker gekenmerkt door machtspolitieke factoren en vertoonden ook vaker een zeker klassekarakter. Een reeks nogal geruchtmakende gevallen getuigt daarvan. Ten eerste is daar het aanpakken van hooggeplaatste personen die door de leiding van de ST van economische collaboratie werden verdacht. Zo liet Van Kooten de opsporingsdienst van zijn Limburgse ST begin december de oud-minister dr. ir. H.C.J.H. Gelissen, directeur van de Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij, de fabrikant E.H. van Oppen, het hoofd van de Verkeersinspectie F. baron van Heeckeren en de secretaris van de pmc-Limburg mr. E.R. von Geldern onder het mom van verdenking van spionage arresteren.²⁸³ Ook bij de ontvoering, begin april, van de intendant der Nederlandse Politie Kusters, de inspecteur van de Crisis Controledienst Wagenaar, de grossier Asselbergs en de oud-ambtenaar Eijkemans door uit BT en ST afkomstige oud-illegale leden van de Bossche Politieke Recherche stond de eis centraal om nu eindelijk ook maar eens de economische collaborateurs vast te zetten.²⁸⁴

Maar hooggeplaatste ambtsdragers werden ook doelwit van BS-acties als ze de niet-militaire ambities van de BS actief tegenwerkten. De arrestatie door BS-ers van de vier net in bevrijd gebied gearriveerde minister-kwartiermakers en hun gevolg van departementsambtenaren (tezamen zes of zeven auto's) op 25 november in Boxtel,²⁸⁵ het op-

²⁷⁸ Zie Bollen/Jansen, *Het manneneland*, 149-150; zijn bijnaam was "Sjors van de Rebellenclub".

²⁷⁹ Brief van F. Wuthrich, ETO-pmc-Zeeland aan BNS, d.d. 24 januari 1945, aangehaald door De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 60.

²⁸⁰ Rapport, z.d., in: -AMG, doos 8 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 234.

²⁸¹ Brief van kpt. Tromp van BI aan kpt. Van Mourik Broekman (MG), d.d. 6 december 1944: verzoek om de secretaresse van J. Hoekstra (staflid Commando Zuid) te arresteren wegens vervalsing van officiële papieren van BI, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154. Voor een ander fraudegeval, zie correspondentie over een oud-illegaal lid van de Tilburgse Politieke Recherche, afkomstig uit de ST, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

²⁸² Het blad *Stuyd* nrs. 1 (december) en 2 (januari) in Tilburg, exemplaren in -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0. Het pamflet 'Geuzenvendel' nr. 1 van 1 maart 1945 in Breda, -AGD-Breda. De pamfletten 'Stemmen uit het volk' (januari-februari 1945) te Nijmegen, -AMG, doos 359 (Staf, Sectie II), map 148 I en het pamflet 'Stoottroepen waar vecht je voor?????', d.d. Nijmegen 9 april 1945, afschrift in -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 4.

²⁸³ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 799.

²⁸⁴ Aldus weekrapport hoofd Sectie IIIB Staf MG, d.d. 6 april 1945, -AMG, doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekverslagen Sectie III. Twee aanvankelijk beoogde personen, ook beticht van economische collaboratie, troffen zij niet thuis aan

²⁸⁵ Verhoor Van Heuven Goedhart, *Enq.* V c, 267-268; De Jong, *Koninkrijk*, X a, 795-796.

brengen van dmc-Mijnstreek Nicolas door stoottroepen²⁸⁶ en de tweede aanhouding van minister van Justitie Van Heuven Goedhart, ditmaal door Oisterwijkse BT,²⁸⁷ zijn weliswaar nog als incidenten te beschouwen, maar typeren toch wel de neiging in de BS om vooral de 'hoge heren' aan te pakken. Een uitgesproken machtspolitiek karakter hadden in elk geval de herhaalde bedreigingen aan het adres van de fanatiek anti-BS gezinde Bossche procureur-generaal mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden. Ook deze dreigementen, uiteindelijk zelfs met een aanslag of ontvoering, waren afkomstig van oud-illegale kernen in de inmiddels naar de Politieke Recherche overgegangene politieke opsporingsdiensten van de BS; in hoofdstuk 7 gaan we uitvoerig op de affaire-Speyart van Woerden in.

Op het terrein van de arrestaties moet tenslotte nog de aandacht gevestigd worden op de keerzijde daarvan. Het is tenminste enkele keren voorgekomen dat door de politie wegens wangedrag vastgezette BS-leden door hun collega's weer bevrijd werden²⁸⁸ en dat BS-ers even eigenmachtig eerder geïnterneerde politieke gevangenen weer vrijlieten.²⁸⁹ Hoewel we daarvoor geen bewijzen hebben, lijkt het aannemelijk dat wederom het niet-aanpakken door de autoriteiten van de 'hoge' economische collaborateurs een belangrijk motief heeft gevormd, ditmaal om door hen minder schuldig geachte personen weer los te laten. Op deze problematiek komen we in hoofdstuk 8 terug.

Nu we deze serie uiteenlopende 'excessen' op een rij hebben gezet, zal duidelijk zijn dat ze in al hun variëteit veelal onmiddellijk voortvloeiden uit de wil om vast te houden aan de leidende rol van de ST, resp. de BS in de 'geestelijke strijd' en dat het niet toevallig was dat oud-illegale werkers, met name uit het harde verzet er een hoofdrol in speelden. Zelfs de ongetwijfeld aanwezige persoonlijke motieven als wraak, hebzucht, machtswellust en jaloezie en factoren als dadendrang en jeugdige onbezonnenheid zijn niet geheel los te zien van de ideële drijfveren. De ST-leiding propageerde immers keer op keer zowel de zelfverheerlijking van de ST alsook de brede, niet uitsluitend militaire taakopvatting die daaruit voortvloeide. Als uit de illegaliteit voortgekomen elite vonden de stoottroepen dat ze niet alleen het recht hadden maar ook de plicht om op maatschappelijk terrein (arrestaties, zuivering, 'vernieuwing') doortastend op te treden. De voorbeelden van eigenmachtig optreden, zoals die bij voortduring door oud-illegalen in de leiding werden gegeven, stimuleerden dat soort gedrag ook aan de basis. Bovendien schiep de 'vrije discipline' alle gelegenheid om vrijelijk en meestal ongestraft allerlei privé-verlangens bot te vieren.

Behalve de oud-illegale motieven van de 'geestelijke strijd' en de min of meer persoonsgebonden drijfveren, waren er nog andere factoren die excesbevorderend werkten en de kanalisering van de BS in militaire banen sterk bemoeilijkten. In de bronnen wordt vooral de rivaliteit tussen de diverse BS-onderdelen vaak als oorzaak van problemen genoemd. Die tegenstellingen waren heel divers, maar hingen ook weer nauw samen met de illegale oorsprong van de BS. Dat geldt voor de spanningen tussen ST en BT, die voor een groot deel zijn terug te voeren op de eerdere afkeer in illegale kring van de OD. Dat

²⁸⁶ Brief van dmc-Mijnstreek aan pmc-Limburg, d.d. 1 december 1944 (geheim), -AMG, doos 7 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 205.

²⁸⁷ Bundel stukken in -ABS, nr. 839/2.

²⁸⁸ Zie Termeer, *Nijmegen frontstad*, 41.

²⁸⁹ Zie Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns geïntendeerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986) 303, 314 e.v. Het betrof hier de leider van Zwart Front, resp. Nationaal Front, Arnold Meyer; met name Sjef de Groot, de Commandant Brabant van de ST was hier nauw bij betrokken. Volgens de informatie van Wijnen ging het in totaal om de vrijlating van circa 70 Zwart/Nationaal Fronters (Verslag interview met Wijnen). Deze kwestie komt in paragraaf 8.2.4 uitvoerig aan de orde.

geldt voor de wedijver tussen de Brabantse en Limburgse ST, die in het bijzonder het uiteenlopende aandeel van oud-illegalen betrof; en tenslotte geldt dat ook, maar in mindere mate, voor de wrijvingen die zich voordeden tussen personen en groepen in eenzelfde BS-onderdeel, die afkomstig waren uit verschillende illegale formaties. In de meeste gevallen vormde een uiteenlopende illegale afkomst een extra barrière om problemen op te lossen.²⁹⁰

Tenslotte moet gewezen worden op een bron van problemen die blijkens de bronnen de gehele periode door op vrijwel alle niveaus een hoofdrol speelde. We duiden deze hier aan als de kwaliteit van de leiding. Laten we voorop stellen dat de militaire kwaliteiten van het voor circa 50% uit oud-illegalen bestaande kader van de ST minimaal waren. Blijkens verslagen van Verbindingsofficieren-BNS was het zelfs in de periode april-juni 1945 – d.w.z. na talrijke ontslagen en mutaties – met het kader van de Brabantse en Limburgse regimenten ST zo gesteld “dat betrokkenen – op enkele uitzonderingen na – functies vervullen, welke boven hun capaciteiten uitgaan”.²⁹¹ Voor het kader van de BT moet dit minder ongunstig hebben gelegen, omdat de BT in tegenstelling tot de ST wel ruimschoots vooroorlogse militairen hadden aangetrokken;²⁹² maar anderzijds was het oud-illegale aandeel hier relatief gezien ook geringer.²⁹³ De vele voorbeelden van ondisciplinair gedrag door manschappen en kader, die eerder in dit hoofdstuk de revue zijn gepasseerd, leiden tot de vaststelling dat juist het ontbreken van de traditionele militaire discipline en van hiërarchische verhoudingen een wezenskenmerk van de BS vormde.

Toch werden er in de loop van het bestaan van de BS vele pogingen gedaan om tot een meer geordend militair geheel te komen. Wat daarbij opvalt is dat die pogingen aanvankelijk meestal niet van de leiding uitgingen, maar van individuele commandanten. Zo liepen de BT qua militarisering in het algemeen voor op de ST en de Limburgse ST weer voor op de Brabantse, maar onder de BT-districten en de ST-compagnieën kon de mate van militarisering toch weer sterk uiteenlopen.

Met betrekking tot de Nijmeegse BT (district 7) van de BS beschikken we over een verzameling van de voorschriften die in de maanden november tot en met januari uitgevaardigd werden voor de dagelijkse gang van zaken.²⁹⁴ Als we ons realiseren dat de militaire organisatie in dit district in het algemeen vooruitliep op de organisatie elders in de BS en dat die voorschriften pas geleidelijk aan ook praktische resultaten opleverden, dan geven ze ons vooral een goed beeld van datgene waaraan het in de BS-organisatie lange tijd schortte.

Pas ruim twee maanden na de bevrijding van Nijmegen werden op 22 november de eerste huishoudelijke voorschriften gegeven.²⁹⁵ Ze betroffen concrete bepalingen voor de interne gang van zaken op een groot aantal belangrijke punten, te weten het bewaren van

²⁹⁰ Vgl. bijvoorbeeld de hiervoor genoemde fricties tussen Borren en Arts en tussen Borghouts en Dankers.

²⁹¹ Geciteerd uit Verslag inhoudende gegevens betr. het bij de Stoottroepen (Regiment Brabant) ingedeelde personeel, hetwelk gerechtigd is de rangonderscheidingsteekenen van officier, c.q. vaandrig te dragen, door maj. H.J. Kromig en leut. C.M. Schilperoord, d.d. 8 juni 1945, p. 3. Een detacheringsverslag betreffende het Regiment Limburg van maj. Jhr. J.J.G. Beelaerts van Blokland, z.d. (begin april 1945) noemde 25 à 30% der officieren en onderofficieren apert ongeschikt. Beide stukken in -ASBNS, doos 3, bundel 28, nr. 425.

²⁹² Interview Van Houten (1946), p. 13, zie ook de uittaling van het hoofd van de Inspectie ST van de Afdeling BS, kpt. Ruysch van Dugteren, hij drong erop aan “vooral te bevorderen, dat de officieren van het oude Nederlandse leger zich na de bevrijding van nieuwe plaatsen niet alle bij de BT aansluiten. Juist bij de ST heerst een gebrek aan kader”, aldus Rapport VO-BNS, d.d. 2 december 1944, -ABS, nr. 1130/2-103.

²⁹³ Zie paragraaf 4.1.3.

²⁹⁴ GA-Nijmegen, Collectie Kun, nr. 7. Stukken van de NBS te Nijmegen, map instructies personeel.

²⁹⁵ Voorschriften betreffende den inwendigen dienst bij de compagnieën, NBS-BT, district 7, d.d. 22 november 1944, getekend door wnd. chef-staf Lautenslager, -*Ibidem*.

wapens en uitrustingsstukken, de aanduiding van de bestemming der vertrekken, de verplichte aanwezigheid van (personeels)staten en voorschriften, de verantwoordelijkheid voor het materiaal, de reinheid van vertrekken en gangen, de wacht (zeer uitgebreid), de dienst op zon- en feestdagen en op zaterdagen, het ziekenregister, dagelijkse en wekelijkse inspecties, regels voor het vertrek uit de BS en voor het opmaken van personeelskaarten

Kort daarop vaardigde districtscommandant Van Burken een aparte instructie uit over het "Dragen van onderscheidingsteekenen"²⁹⁶ Hoewel er op dit punt centrale voorschriften waren gegeven, constateerde hij "Veel uniformen zijn kwistig voorzien van Engelsche, Canadeesche en andere onderscheidingsteekenen, andere zijn voorzien van sterren en strepen der voormalige Nederlandsche weermacht of der nieuwe Koninklijke Landmacht" Hij gaf nu precieze instructies en gebood zijn commandanten "deze onderscheidingsteekenen grondig met de manschappen te behandelen en erop toe te zien dat geen andere onderscheidingsteekenen dan de voorgeschrevene worden gedragen"

In december werd ook het gedrag van het personeel van de districtsstaf aan schriftelijke regels onderworpen Er werden vaste werktijden ingevoerd, men diende op tijd aanwezig te zijn en kon slechts in opdracht of met toestemming afwezig zijn, alle aanschaffingen dienden via de chef van de intendance te lopen, alle aanstellingen en ontslagen behoeften toestemming van de districtscommandant of de chef-staf en voortaan zou elk lid van de staf het districtsgebouw alleen via de hoofdingang mogen betreden of verlaten²⁹⁷

Half december vond Van Burken de tijd gekomen om ook met het in de illegaliteit zo gevierde, rechtstreekse contact tussen leiding en leden te breken Daarom schreef hij aan alle afdelingen van zijn district "Daar wij thans bij de Nederlandsche Binnenlandse Strijdkrachten tot een volledig militair geheel dienen te komen en mijne vele drukke bezigheden mij niet meer toelaten op elk willekeurig oogenblik leden van de Binnenlandse Strijdkrachten voor een of andere gelegenheid persoonlijk te woord te staan, bepaal ik leden van de Binnenlandse Strijdkrachten, district 7 kunnen mij in den vervolge slechts spreken, indien zij hiertoe vooraf een met redenen omkleed schriftelijk verzoek bij den Chef Staf hebben ingediend Het in te dienen verzoek dient vooraf geadviseerd te zijn door Comp Cdt, c q Bat Cdt., c q Sectiehoofd" Die functionarissen droeg hij op om in dezelfde geest te handelen²⁹⁸

In de ST werd aan de invoering van militaire rangen, discipline en omgangsvormen veel langer weerstand geboden Dat dat een gevolg was van de grotere concentratie oud-illegalen in het ST-kader en van het weren van militaire beroepskrachten, blijkt op diverse plaatsen Speciaal over de rangenkwestie bestonden in de ST, zoals we in paragraaf 4.2.4 al zagen, opvattingen en gebruiken die geheel afweken van de traditionele militaire praktijk Daarbij zag men voorlopig af van militaire rangen en werd vanaf begin november volstaan met het aangeven van de functies van compagnies-, pelotons- en sectiecommandant door de resp afkortingen CC, PC en SC op de kraagpunten²⁹⁹ Toen in de Limburgse ST toch weer militaire rangen werden gebruikt – Van Kooten slaagde er uiteindelijk in om al zijn sectiecommandanten sergeant te maken –, werd daarover in de staf van het Commando Zuid opgemerkt "op den duur schijnen wij er toch niet buiten te

²⁹⁶ Instructie van DC BT-district 7 nr 599 z d (waarschijnlijk begin december) *Ibidem*

²⁹⁷ Instructie van de DC BT district 7 d d 9 december 1944, *Ibidem*

²⁹⁸ Brief van DC BT district 7 F van Burken aan alle afdelingen van district 7 der BT d d 18 december 1944 *Ibidem*

²⁹⁹ Van Ojen *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 243, Beelaerts van Blokland, 'Van nederlaag tot overwinning' 110

kunnen" en waarnemend Commandant Zuid Gerritsen oordeelde: "dat het het beste is, gedurende de dienst officieel militair met elkaar om te gaan. Er moet discipline zijn, al betekent dat niet hakkenklapperij. De aanspreektitel is mijnheer of commandant."³⁰⁰

Typerend voor het streven om de illegale geest van kameraadschap in de ST te bewaren, was het voorstel van de ST-leiding om de functie-aanduidingen "op losse schouderpassanten" te dragen. Die konden dan buiten dienst weer afgelegd worden "om gelijk met de anderen te zijn", zoals beroepsofficier Beelaerts van Blokland van de Afdeling BS toch wel enigszins verbluft observeerde. Zijn afkeuring blijkt uit het motief dat hij opgaf om dit voorstel te steunen. "Gelet op het verschil in mentaliteit tussen de BS en het leger en om een verschil tussen het leger en dit soort van burgerwacht te hebben" leek het hem een goed plan. Maar de Staf BNS zag uit angst voor nog meer verwarring van de feitelijke invoering af.³⁰¹

De chaotische situatie wat betreft de militaire rangen hing nauw samen met de in paragraaf 4.3.5 aangeduide, aanvankelijk omstreden vraag of de BS wel een volledig militaire status hadden. Beide kwesties werden vooral urgent door de consequentie dat BS-ers die strafbare feiten hadden gepleegd, volgens het militair straf- en tuchtrecht bij ontstentenis van verantwoordelijke officieren noch krijgstuchtelijk konden worden gestraft, noch (als het strafzaken betrof) voor de krijgsraad konden worden gebracht. Nadat de minister van Oorlog in december nog serieus had overwogen om BS-ers voor "commune delicten" dan maar door de burgerlijke rechter te laten berechten, kwam hij in februari officieel op dat voornemen terug. Daarmee erkende hij feitelijk de volledig militaire status van de BS, iets waar de BNS en zijn staf zich sterk voor hadden gemaakt. De prins had inmiddels een eigen "Krijgsraad te velde van de BNS" opgericht, die vanaf februari de eerste strafzaken tegen BS-leden opnam.

Voor de praktische tuchthandhaving in de BS door oplegging van krijgstuchtelijke straffen moest aanvankelijk, bij afwezigheid van een tot straffen bevoegde commandant,³⁰² teruggegrepen worden op de naasthogere commandant en omdat ook die niet tot straffen bevoegd was,³⁰³ op majoor jhr. mr. P.Th. Six van de Staf BNS. Pas door het KB van 1 april 1945 "houdende bijzondere voorschriften met betrekking tot de oplegging van krijgstuchtelijke en andere straffen aan vrijwilligers van de Binnenlandse Strijdkrachten" werd die in de praktijk onmogelijke noodconstructie vervangen door een regeling waarbij de strafbevoegdheid werd gekoppeld aan de functies bij de BS.³⁰⁴ Voor de BS in het bevrijde Zuiden had deze zeven maanden na hun oprichting eindelijk totstandgekomen wettelijke regeling van de strafbevoegdheid van de commandanten weinig betekenis meer. Wel paste ze geheel in het militariseringsproces dat de BS in het voorjaar van 1945 doormaakten.

In het kader van die militarisering kregen ook de stafleden van het Commando Zuid (Missie Zuid) per 10 maart alsnog zogeheten *field ranks* toegewezen. Dat waren, zoals de BNS benadrukte, voorlopige en aan de lage kant gehouden rangonderscheidingstekenen van de Koninklijke Landmacht. Afhankelijk van de te blijken geschiktheid en van de in de Koninklijke Landmacht te verrichten nieuwe taken konden deze worden ingetrokken

³⁰⁰ Notulen Staf Commando Zuid, d.d. 15 november 1944, -Bezit Ouweneel-Coppens; ook in -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 4.

³⁰¹ Beelaerts van Blokland, 'Van nederlaag tot overwinning', 114.

³⁰² Dat waren volgens Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 502: commandanten die de opper- en hoofdofficiersrang bezaten en compagnies- en bataljonscommandanten die de officiersrang bezaten. Maar de meeste compagniescommandanten waren voor de oorlog hooguit onderofficier geweest.

³⁰³ Ook het topkader van de ST had in de periode van het bevrijde Zuiden geen rang.

³⁰⁴ *Staatsblad*, F32; zie over deze materie in het algemeen Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 495-505.

en vervangen door een hogere of lagere rang. Een *field rank* op het niveau van officier kwam dus niet overeen met het bezit van de officiële militaire officiersstatus.³⁰⁵ Eind maart maakte, althans in de verslagen van de staf van het Commando Zuid, de aanduiding van de stafleden met hun illegale namen plaats voor rang plus achternaam.³⁰⁶

Dat dergelijke formele veranderingen pas op langere termijn tot het nagestreefde militaire gedrag leidden, blijkt uit diverse voorvallen. Zo zag Commandant Zuid Crasborn zich door de vruchteloosheid van eerdere vermaningen aan het adres van laatkomers op de vergaderingen van zijn staf genoodzaakt om ook daar krijgstuuchtelijke straffen in te voeren.³⁰⁷ Ook na de bevrijding van de rest van Nederland bleven uit de BS afkomstige officieren en manschappen elkaar nog lange tijd met hun verzetsnaam aanspreken.³⁰⁸ Anderzijds kwamen in de relatie tussen oud-illegale BS-leiders en beroepsofficieren veel fricties voor. Zo stelde Commandant Limburg Van Kooten dat hij er wel degelijk op uit was geweest om beroepsofficieren aan te trekken, maar dat van de weinigen die hij kon vinden, de meesten ervoor terugschrokken om dag en nacht door te werken. Daartegenover klaagde beroepsofficier Beelaerts van Blokland, die in januari als adviseur aan het Commando Limburg van de ST werd toegevoegd, dat Van Kooten hem constant het leven zuur maakte. "Hij ontving mij naar ondergrondse gewoonte 's nachts om 3 uur en zei dat hij mij ongaarne zag en niet om mij had gevraagd". Van Kooten weigerde hem een auto beschikbaar te stellen en maakte Beelaerts het werken zo onmogelijk dat deze na enkele maanden blij was weer te kunnen vertrekken.³⁰⁹

Om de kwaliteit van de leiding van de BS naar waarde te kunnen schatten, mag niet enkel op haar gebrekkige militaire vormen, vaardigheden en ervaring worden gelet. Bedacht moet worden dat de BS van de grond af aan moesten worden opgebouwd, dat ze veelal zeer onvoldoende waren uitgerust en dat de leiding van de BS van het hoogste tot het laagste niveau dus veel acute en levensgrote problemen zelfstandig en terstond had op te lossen. Daar waren problemen bij waarmee een normale officier in vredetijd nooit te maken kreeg en waartegen hij door zijn louter militaire kwaliteiten ook niet opgewassen zou zijn geweest.

De eerste doelstelling van de BS was immers de uit illegaliteit en bevrijding vrijgekomen krachten op te vangen en om te vormen tot voor de bevrijdingsstrijd en ordrechthaving nuttige militaire eenheden. Om in die verzameltaak te slagen was het vertrouwen van de deelnemende groepen noodzakelijk en waren gezaghebbende oud-illegalen dus een absolute voorwaarde. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de gang van zaken in de Zuid-limburgse ST, waar door een te groot aandeel van niet-oud-illegalen in de ST-leiding groepen KP-ers niet tot de ST toetraden en de hoofddoelstelling dus in gevaar kwam.³¹⁰

³⁰⁵ Aldus gestencilde instructie van Commandant Zuid, d.d. 9 maart 1945, met daarin citaten uit een brief van de BNS, -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 2.

³⁰⁶ Verslag vergadering Staf Commando Zuid, d.d. 26 maart 1945, p. 1, -Bezit Ouwencel-Coppens.

³⁰⁷ *Ibidem*, p.2.

³⁰⁸ Vgl. artikel 'Huub – pardon – de officier van de dag', *De Stoot* nr. 3 (15 mei 1945) en Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, p. 2.

³⁰⁹ Verhoor Beelaerts van Blokland, *Enq.* VIII c, 228: "In april werd het mij te gortig. Toen hielden mijn zenuwen het niet meer uit. Maj. Kronig kwam toen." Eerder citaat uit Beelaerts van Blokland, 'Van nederlaag tot overwinning', p. 113.

³¹⁰ Zie paragraaf 4.3.4; ook in de BT kwam dit voor. Zo vroeg eind december een groep van acht oud-KP-ers in de Waalwijkse BT om onmiddellijk ontslag met als eerste motief "Daar wij als KP-ers niet wensen te werken onder leiding van personen die geen illegale werkers zijn, maar zelfs de bevelen van de bezettende macht hebben opgevolgd.", aldus brief van Sectie VIII BT-gewest Oost-Brabant, district Waalwijk aan de commandant van dat district, d.d. 28 december 1944, -ABS, doos ST-NBr-Zld 1a, map KP-Waalwijk.

Hoewel de verdeling van leidende BS-functies nogal eens tot interne wrijvingen aanleiding gaf – voor de functie van Compagniescommandant waren er soms diverse kandidaten met aanhang,¹¹¹ soms bleek de aangewezenen alsnog ongeschikt¹¹² – slaagde men er meestal wel in om een voor de meerderheid aanvaardbare commandant te vinden.

Maar alleen een leidende illegale achtergrond kon op den duur ontoereikend blijken, want aan de commandanten van de compagnieën werden in de praktijk wel bijzonder zware eisen gesteld. Zij moesten feitelijk in staat zijn om hun pasgevormde, uit heterogene elementen zonder militaire ervaring bestaande ‘compagnieën’ in de strijd te leiden, te motiveren en ook zelf te onderhouden en dat alles in extreem moeilijke omstandigheden. Veel, zo niet bijna alles hing daarbij af van de initiatieven of zelfs de brutaliteit van de commandant. Trad deze voortvarend en daadkrachtig op tegenover bevoegde instanties en bevolking, dan was de situatie wat betreft kledingvoorziening, uitrusting, militaire training, bewapening, rantsoenering en honorering meestal minder slecht dan wanneer hij afwachtte en zich aan de regels hield. Maar het gevolg was wel dat de ST als geheel op wat uitzonderingen na lang een ‘club ongeregeld’ bleven, met grote verschillen per compagnie.

De uiteenlopende houding van de leiding van de diverse geallieerde legereenheden ten opzichte van de ST speelde daarbij een aanzienlijke rol. De Limburgse ST onder leiding van de Amerikaanse divisies werden beter geoefend, gekleed en verzorgd dan de Brabantse, die van de veel minder toeschietelijke Engelse legercommandanten afhankelijk waren. Zo werd bijvoorbeeld aan de 1e Brabantse Compagnie ST pas in januari 1945 een “enigszins acceptabele uitrusting” verstrekt.¹¹³

De staven van het Commando Zuid, het Commando Brabant en (in mindere mate) het Commando Limburg hadden hun compagniescommandanten en manschappen in het veld welbeschouwd maar bitter weinig te bieden. Op materieel gebied waren zij met handen en voeten gebonden aan de welwillendheid van de geallieerden en bereikten zij, met uitzondering van Van Kooten in Limburg, de eerste maanden heel weinig. De meeste invloed oefenden zij uit op het aanstellen en ontslaan van compagniescommandanten. En dat benoemingsbeleid droeg, evenmin als dat van die compagniescommandanten zelf, bij tot het ontstaan van rust en regelmaat in de ST. Zowel compagniescommandanten als sectiecommandanten werden om allerlei redenen vaak vervangen of gewisseld. Volgens Wijnen “soms door onkunde, dan weer door al te voortvarend optreden en ook door onderlinge ruzies”.¹¹⁴

Het was dan ook geen wonder dat er veel klachten waren over het functioneren van de ST-leiding. Zo rapporteerde de beroepsofficier en oud-illegaal S.N. Waringa, die zich als commandant van het inmiddels geformeerde derde bataljon van de Brabantse ST in Bergen op Zoom geplaatst zag voor de taak om zijn stoottroepen tenminste de allereenvoudigste militaire “africhting” te geven, dat “voor het vervullen van deze taak . . . letterlijk niets aanwezig (was), geen enkele maatregel was getroffen om in het allernood-

¹¹¹ Bijvoorbeeld in het geval van de 1e Compagnie van de Brabantse ST, deze kwam begin oktober 1944 onder leiding van commandant A. de Kousemaeker, een oud-militair, die pas laat tot het verzet was toegetreden, dit zeer tot het ongenoegen van het Eindhovense KP/PAN-lid J.H.A. Hermans, die in de weken daarvoor aan de opbouw van de compagnie leiding had gegeven. Aldus brief van Hermans aan prins Bernhard, d.d. 13 juni 1946, -Bezit prins Bernhard, map 5.

¹¹² Bijvoorbeeld in het geval van ‘Koois’ A.A. van der Aa, onder wiens commando diverse Bakelse groepen niet tot de ST wilden toetreden. Van der Aa kreeg een baantje bij de staf en in zijn plaats kwam ‘Kees’ uit Deurne, aldus afschrift van brief van Peter aan Sjef, d.d. 1 oktober 1944, -ABS, doos ST-NBR-Zld 1a, map 28.

¹¹³ Brief van P.A. Wijnen, destijds behorende tot die compagnie, aan auteur, d.d. 28 januari 1986.

¹¹⁴ *Ibidem*.

zakelijkste te voorzien. Van de in Den Bosch en Eindhoven gevormde staven werd meer last dan gemak ondervonden. Er was geen organisatie en de begrippen van krijgstucht spotten met de meest elementaire opvattingen daaromtrent.”³¹⁵

Die interne onvrede en onrust binnen de ST waren geen verschijnselen van voorbijgaande aard. De zuidelijke BS als geheel verkeerden in de periode februari-mei in een afbouwfase, althans in een proces waarbij de leden van de oorspronkelijke BS-onderdelen werden geschift, geëncadreerd (van kader voorzien) en gereorganiseerd tot nieuwe eenheden van het toekomstige Nederlandse leger. Met name bij de BT ging dat omvormingsproces vrij snel in zijn werk en vond al in het voorjaar van 1945 op aanzienlijke schaal overgang plaats naar nieuw opgerichte LIB's (2400 man), KL-regimenten (1600 man), gezagscompagnieën (voorlopig ter beschikking van het MG) en grensbewakingscompagnieën.³¹⁶ Ook kwam het in dit stadium herhaaldelijk voor dat gedeelten uit de BT in een ST-compagnie werden opgenomen.³¹⁷ Met de pogingen om ook de ST tot een min of meer geregelde militaire organisatie om te smeden, door ze in bataljons te groeperen en door militair ervarener krachten in de leiding te zetten, namen de gevoelens van achterdocht en frustratie juist bij vele oud-illegalen, die na de opbouwfase opzij werden gezet, gepasseerd of 'gedegradeerd', in hevigheid toe. Tot op het hoogste niveau in de ST ontstonden daardoor onverkwikkelijke toestanden en diepe frustraties, die tot na de bevrijding van het Noorden voortduurden.

Heel illustratief voor deze wrange bijverschijnselen van het kanalisatieproces is de gang van zaken rond de persoon van Commandant Brabant 'Sjef' de Groot in het voorjaar van 1945. Volgens de geschiedschrijving van Van Ojen en Janssen bestond er weliswaar enige rivaliteit tussen de leiding van de Limburgse en die van de Brabantse ST, maar verliep de aanstelling van Van Kooten tot commandant van het in juli 1945 uit die twee formaties gevormde, ene Regiment ST zonder noemenswaardige problemen.³¹⁸ Maar onder andere blijkt een in het najaar van 1945 door de aanhangers van De Groot gepubliceerde felle brochure, getiteld *Memorandum van Stoottroepers aan het Nederlandsche Volk*³¹⁹, had De Groot na een hevige interne machtsstrijd het veld moeten ruimen en was er nog geruime tijd oppositie gevoerd tegen het leiderschap van Van Kooten.

Bij zijn oude illegale strijdmakers en ook bij de manschappen van de Brabantse ST was De Groot bijzonder geliefd. Zij zagen hem als een hardwerkende en uiterst toegewijde commandant en als een belangrijke, integere voorvechter van de idealen waar de ST voor streed. Blijkens diverse met hem dwepende getuigenissen was hij een charismatisch leider, een bezielde man met wie juist vele oud-KP-ers zich sterk persoonlijk verbonden voelden.³²⁰ In naam was De Groot vanaf de oprichting van de ST zonder onder-

³¹⁵ Verslag Waringa, p. 10, 12. Zo vermeldde Waringa nog dat een van de grootste problemen was "de uitwerking van vele beloften die waren en nog werden gedaan, te neutraliseren en de vrijwilligers duidelijk te maken, dat niet iedereen officier kon worden".

³¹⁶ Zie het overzicht betreffende de maanden februari - april 1945, aangehaald door Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 660-661.

³¹⁷ Brief Wijnen aan auteur, d.d. 28 januari 1986.

³¹⁸ Zie Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 654-656; Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 57.

³¹⁹ Z.p., z.d., 8 bladzijden, -Bezit Coenders en als fotokopie in -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 2. Vgl. brief van sgt. Van Boxtel aan De Groot, d.d. 12 februari 1946, waarin deze namens een aantal stoottroepers een beroep op De Groot doet om zich van het Memorandum te distancieren, omdat dat de indruk wekt dat er in het Regiment en bij De Groot sprake is van communistische sympathieën, -SHC, Archief De Groot, doos 8, map Stoottroepen.

³²⁰ Zie het genoemde *Memorandum*, p. 1: "door alle onder hem werkende illegale strijders op handen gedragen . . . Vol vertrouwen gaf men zich volkomen in zijn handen . . . zijn bezielende leiding". p. 2: "zoo'n comman-

breking tot 7 juli 1945 Commandant Brabant, resp. Commandant van het op 12 mei 1945 gevormde Regiment Brabant,¹²¹ maar in de praktijk was zijn positie al sinds januari gestaag zwakker geworden.

Voor zijn superieuren bestond het probleem-De Groot daarin dat hij door zijn hardnekkige vasthouden aan de oud-illegale idealen en zijn gebrek aan militaire ervaring de militarisering van de Brabantse ST naar het voorbeeld van de Limburgse in de weg stond.¹²² Maar vanwege zijn grote populariteit was ontslag uit die functie geen begaanbare weg: dat zou het voortbestaan van de Brabantse ST ernstig in gevaar hebben gebracht. In een eerste poging om de situatie te verbeteren werd in februari Crasborns rechterhand, waarnemend Commandant Zuid J.C. ('Tonny') Gerritsen – waarschijnlijk ook in verband met de afnemende werkzaamheden van het Commando Zuid – als chef-staf aan De Groots Commando Brabant toegevoegd.¹²³

Voor het militariseringsbeleid bracht dat blijkbaar onvoldoende baat, terwijl juist in de maanden februari-maart de Brabantse compagnieën in voorlopige, administratieve bataljons werden gegroepeerd en er bataljonscommandanten moesten worden aangewezen. Daarop werd De Groot, die naar het oordeel van de Commandant Zuid en de Afdeling BS "de problemen niet meer aankon" en "duidelijke tekenen van overspanning"¹²⁴ vertoonde, er door de BNS, prins Bernhard, persoonlijk toe overgehaald om in Engeland, waar ook zijn echtgenote verbleef, een officiersopleiding te gaan volgen.¹²⁵ Nadat hij op 9 april nog een circulaire aan zijn Compagniescommandanten had gezonden, waarin hij hun, heel anders dan vroeger, aanbeval om de ST "volkomen op uiterst militaire wijze" te dirigeren, vertrok hij op stel en sprong en zonder van zijn mensen afscheid te nemen naar Engeland.¹²⁶

In de Brabantse ST leidde het plotselinge vertrek van hun commandant tot flinke beroering. Vooral onder zijn grootste supporters wekte deze gang van zaken ongeloof en nog meer wantrouwen: "Dit was onmogelijk, dat konden wij niet verwachten, hij vertrekken zonder een boodschap voor ons achterlatende, zonder afscheid te nemen van zijn mannen! Hier waren duistere machten in het spel, hier moest iets niet in orde wezen", aldus hun weergave in het latere memorandum.¹²⁷

Wat er vervolgens in het Commando Brabant gebeurde, bevestigde hun bange vermoedens alleen maar. Evenals al eerder was gebeurd, nam de kring van oud-illegale

dant . . . die als een vader, doch zoo noodig ook als streng vader over zijn mannen regeerde. Vol trotsch en toewijding deden wij datgene wat hij van ons vroeg als één man, als één geheel." Zie ook artikel 'Tot spoedig ziens' door Lelox in *Strijdend Nederland*, nr. 20, p. 6. Een en ander werd bevestigd door de toenmalige Commandant Zuid, zie: Verslag interview met Crasborn, punt 6.

¹²¹ Janssen e a., *Stoottroepen 1944-1984*, 156.

¹²² Vgl. Verslag interview met Crasborn, punt 6, waar deze melding maakt van "vele moeilijkheden" die De Groot had met de leiding van de al veel verder gemilitariseerde Limburgse ST en met diverse van zijn eigen compagniescommandanten. Onder hen bevond zich waarschijnlijk de eerdergenoemde Waringa.

¹²³ Dagorder SNBS-Commando Brabant, z.d. (waarschijnlijk van begin april. -ABS, doos ST-NBR-Zld 3, map 2). Deze behelsde een verdere verschuiving in de taakverdeling, waaruit de eerdere valt af te leiden. Gerritsen behield zijn functies bij het Commando Zuid. Bensen, die vanaf het begin zowel chef-staf als waarnemend commandant was geweest, behield alleen die laatste functie.

¹²⁴ Verslag interview met Crasborn, punt 6.

¹²⁵ Prins Bernhard wist zich van de hele zaak niets te herinneren, aldus Verslag interview met prins Bernhard, p. 8. Maar uit een brief van de minister van Oorlog De Quay aan de BNS over zijn recente onderhoud met De Groot, d.d. 15 mei 1945 (Kab. nr. 24, -Bezit prins Bernhard, map 2), blijkt dat de prins De Groot uiteindelijk tot zijn vertrek overhaalde. Ook zijn in Engeland wonende echtgenote probeerde 'Sjef' in haar brieven over te halen om niet zozeer aan de Stoottroepen trouw te blijven, maar aan zijn eigen belangen te denken; zie brieven in -SHC, Archief De Groot, doos 8.

¹²⁶ *Memorandum*, p. 3.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 3-4.

voorstanders van De Groot haar toevlucht tot het af luisteren van besprekingen van superieuren om erachter te komen wat hun motieven en plannen waren.¹²⁸ Welnu, uit de aldus vergaarde informatie concludeerde de aanhang van De Groot "dat onze commandant verkocht en verraden was door hem vermeende trouwe medewerkers. Sjaak (Crasborn) en Giel (Bensen) en Van Kooten. Hier moesten wij tot onze stomme verbazing aanhoren, dat alles van te vooren besproken was, een reorganisatie op het spel stond en de Majoor Sjef de Groot van het toncel diende te verdwijnen."¹²⁹ Van de later in een toespraak door Van Kooten gegeven verklaring dat De Groot overspannen was geweest en totaal overwerkt, geloofden zij uiteraard niets en die uitspraak vormde voor hen een bewijs temeer dat er dubbel spel gespeeld werd.

Voor hen was Bep van Kooten de grootste boosdoener, omdat hij er al maandenlang naar streefde "de alleenheerser te worden over het regiment".¹³⁰ Daartoe had hij in hun ogen eerst al tegen Peter (Borghouts) en vervolgens tegen Jacques (Crasborn) en Sjef (De Groot) geïntrigeerd. En ook wat op het vertrek van De Groot volgde, paste in dat patroon: de opkomst van Van Kooten, totdat hij uiteindelijk Regimentscommandant werd, de aanstelling van oud-beroepsofficieren en het ontslag van diverse van de vroegere medewerkers van De Groot. "Er uitgetrapt werden zij", aldus de weergave in het memorandum, "binnen vier en twintig uur op straat, zij, de soldaten van het laatste en eerste uur". En ook met de goede sfeer in het Commando Brabant was het nu voorgoed gedaan: "Weg was schoon idealisme, weg was bezieling en enthousiasme, weg was kameraadschap en samenwerking, weg onderling vertrouwen en samen vechten voor een goede zaak."¹³¹

Wat de onrust in de Brabantse ST vooral aanwakkerde, was de inhoud van de brieven die De Groot al snel na zijn aankomst in Engeland naar zijn vrienden in de ST begon te schrijven. De opleiding daar beviel hem niet en de verklaring die Crasborn daarvoor geeft lijkt ons heel aannemelijk: het contrast tussen zijn leidinggevende en verantwoordelijke werk als Commandant Brabant – hij had circa 2000 man onder zich gehad – en het serviele bestaan als cadet in Engeland was te groot. Hoe dan ook, in zijn brieven liet de Commandant Brabant – want dat was hij officieel nog steeds – weten dat hij misleid was en dat hij terug wilde komen.¹³² Er ontstond een hele correspondentie over en weer, die bij de troepen bekend werd. Die werden daar, aldus Crasborn, "wild van en opstandig tegenover de nieuwe leiding, die zij verdachten van het wegwerken van hun oude commandant".¹³³ Bovendien werden er, aldus het memorandum, plannen gesmeed om hem terug te krijgen.

Eind april en half mei sprak De Groot over zijn positie met de kort daarvoor benoemde minister van Oorlog, De Quay. Die bleek, aldus de aantekeningen van De Groot, volko-

¹²⁸ *Ibidem*, p. 3 en 4; Eerder werd een vergadering afgeluisterd waar Van Kooten een aanval op Crasborn zou hebben gelanceerd. Zie handgeschreven stuk, getiteld 'Toontje vertelt', dat verslag doet van de afgeluisterde vergadering van de Staf Commando Zuid op 14 april 1945. -SIIC. Archief De Groot, doos 8.

¹²⁹ *Memorandum*, p. 4. Het betrof een bespreking tussen Commandant Zuid Crasborn, zijn waarnemend commandant, de inmiddels ook tot fungerend commandant Brabant benoemde 'Tonny' Gerritsen, tijdelijk waarnemend commandant Brabant Bensen en de opvolger van Gerritsen als chef-staf Commando Brabant, de oud-illegale werker ir J.E. Licht. Vgl. voor de diverse nieuwe functies Dagorder SNBS-Commando Brabant, z.d., -ABS, doos ST-NBr-Zld 3, map 2

¹³⁰ *Ibidem*, p. 3.

¹³¹ Beide citaten *Ibidem*, p. 5.

¹³² Verslag interview met Crasborn, punt 6. Dat De Groot zich misleid voelde, met name over de duur van de opleiding blijkt uit de brief van minister De Quay aan de BNS, d.d. 15 mei 1945. -Bezit prins Bernhard map 2. Hij had gerekend met een duur van ongeveer twee maanden, terwijl de opleiding zes maanden duurde.

¹³³ Verslag interview met Crasborn, punt 6.

men van de problemen op de hoogte en toonde begrip "voor het werk, doel en streven van de Stoottroepen".¹³⁴ Maar De Quay van zijn kant stelde vast: "Majoor De Groot is na een tijd van veel inspanning en groote persoonlijke opofferingen thans in het stadium van een psychologische reactie. Hij wil het liefst eerst eenige maanden naar Nederland". De Quay suggereerde de BNS om De Groot duidelijk voor de keus te stellen: of de opleiding van zes maanden te volgen en nog minimaal een jaar in dienst te blijven of naar Nederland terug te keren, maar dan zou een ander hem in zijn functie vervangen.¹³⁵

Terugkeer van De Groot naar Nederland betekende weliswaar een duidelijk risico voor de gang van zaken in de Brabantse ST, maar anderzijds was de onrust daar als gevolg van de brievenschrijverij kennelijk al zo hoog opgelopen, dat er iets moest gebeuren. Dat blijkt uit een door de aanhang van De Groot onderschept bericht van het hoofd van de Afdeling BS Van Houten aan de BNS: "Solution must be found for De Groot as situation getting intolerable for all parties. He definately refuses follow course and frame of mind according to Sjaak quite hopeless. In that case I feel he ought to be permitted to return soon but must absolutely be kept under control at Apeldoorn in some sort of occupation. I suggest you leave decision to me."¹³⁶

Aldus geschiedde: De Groot werd kort voor de samenvoeging (op 7 juli) van het Regiment Limburg en het Regiment Brabant tot het Oorlogsregiment Stoottroepen onder leiding van Van Kooten, in Apeldoorn geplaatst. Bij die gelegenheid deelde hij zijn mensen mee dat hij nu een andere functie te aanvaarden had en riep hij hen op om het nieuwe regiment niet aan onderlinge verdeeldheid kapot te laten gaan. Geheel tegen de verwachting van zijn aanhang in, deed hij verder niets en het effect was dat de commandowisseling opmerkelijk vlot verliep.¹³⁷

Maar de kanalisering en militarisering gingen door en voor De Groots oud-illegale aanhang braken nu dubbel moeilijke tijden aan. De samenvoeging tot één regiment was door de leiding van de Koninklijke Landmacht tevens aangegrepen om de onduidelijke Missie-Zuidkwestie op te lossen, om enige beroeps- en reserve-officieren aan de regimentsstaf toe te voegen en om het tot dan toe gehandhaafde oud-illegale kader verder te schiften op militaire geschiktheid.¹³⁸ Maar de opstellers van het memorandum zagen dat geheel anders: "Langzamerhand werd ons de keel dichtgeknepen . . . Links en rechts werden mensen weggestuurd vaak onder het motto . . . je deugt niet in het nieuw te vormen en gereorganiseerde regiment. Eruit de man van het front, op de straat gij gewonden en verminkten . . ."¹³⁹ En nadat De Groot in september een aanbod had afgewezen van een afvaardiging van het eerste naar Nederlands-Indië vertrekkende bataljon stoottroepers¹⁴⁰ om "de zaak eerst recht te zetten voor ons vertrek", concludeerden zij over "de groote idealist, nu als kapitein verloren in Apeldoorn . . . Schijnbaar kan hij niet meer vechten, doch thans nu het noodig blijkt te zijn, zullen wij voor hem vechten en de waarheid doen zegevieren."¹⁴¹

¹³⁴ Chronologie van activiteiten De Groot tussen 7 april en 17 juni 1945, -SHC, Archief De Groot, doos 8.

¹³⁵ Brief van minister De Quay aan BNS, d.d. 15 mei 1945, -Bezit prins Bernhard, map 2.

¹³⁶ Aldus geciteerd in *Memorandum*, p. 6.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 6: "Zijn rede was voor ons echter een bevel en getracht werd onder de commandowisseling toch nog mede (te) werken en datgene te doen wat hij van ons gevraagd had."

¹³⁸ Vgl. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 656.

¹³⁹ *Memorandum*, p. 6.

¹⁴⁰ Het betrof hier manschappen uit het voornamelijk uit Brabantse stoottroepers samengestelde bataljon 3-RS (Regiment ST) onder commando van de Limburgse kapitein J.W.R. Brueren, dat op 20 september 1945 als eerste Nederlandse legereenheid vertrok om via Engeland en Malakka uiteindelijk in februari 1946 in Nederlands-Indië te arriveren; zie Janssen e.a., *Stoottroepen 1944-1984*, 60-61, 158-159.

¹⁴¹ *Memorandum*, p. 7.

Dat de anonieme publikatie van het memorandum in de herfst van 1945 een laatste wanhoopsdaad was van een groep diep in hun goede bedoelingen gefrustreerde stoottroepers van illegale komaf, dat blijkt uit het slot van het stuk. Daar zetten zij hun fierheid uit de begintijd ("Herinnert gij u nog de dagen waarin ieder stoottroepman trotsch was te behooren tot het regiment Stoottroepen") af tegen het trieste beeld dat zij een jaar later van zichzelf hadden: "Wat denkt ge nu van het geheel? Gij ziet ze thans langs 's Heerenwege loopen als para's uitgestooten. Gij ziet thans menschen verworden, zich langzamerhand vergripen aan wandaden in een normale maatschappij om in het leven te blijven. Steevast met de tanden op elkaar, doorvechtend nog steeds tegen alle verdrukking en M P (Militaire Politie, H T) in."³⁴² Zij wezen er tenslotte op dat de uit hun kring te verwachten wanhoopsdaden te wijten zouden zijn aan die verantwoordelijke personen "die het zover lieten komen, dat oorspronkelijk goede kerels zich misschien gaan vergripen aan minderwaardige daden, in hun gevoel recht te doen aan een zaak die hun groote begrippen van eerlijkheid en trouw tot in de diepste grondvesten hebben (heeft, H T) beroerd."³⁴³

4.4 Conclusies

Evenals Madjarian ten aanzien van de Franse binnenlandse strijdkrachten, de *Forces Françaises de l'Intérieur* vaststelde, kunnen we concluderen dat de NBS en het traditionele leger in bijna alle opzichten elkaars tegenpolen waren.³⁴⁴ Dat geldt enerzijds voor hun oorsprong, hun wijze van recrutering, hun samenstelling en hun kader, en anderzijds voor de opvattingen van dat oud-illegale kader over wat een goed soldaat was, wat een leger diende te zijn en waar het bij de strijd om begonnen was. In de zuidelijke BS waar, zoals we zagen, oud-illegalen uit het semi-militaire verzet (KP, RVV, OD) een groot deel van de leidende functies bekleedden, werden de waarden en opvattingen uit de illegaliteit gecontinueerd. Zoals met name blijkt uit de artikelen in het stoottroep-blad *Strijdend Nederland* en uit de prominente rol van de opsporings- en inlichtingendiensten in de hele BS, bleef het totale karakter van de illegale strijd ook na de bevrijding de BS kenmerken. Vooral de stoottroepers hadden de heilige overtuiging dat zij naast de militaire strijd als voorhoede van het voormalige verzet ook geroepen waren om meer dan ooit een 'geestelijke strijd' te voeren.

In deze strijd op twee fronten tijdens en na de bevrijding hadden de oorspronkelijke illegale kernen zich omgeven met veel grotere aantallen 'bevrijdingsillegalen' en 'vrijwilligers'. Het oud-illegale gehalte van de BS was daardoor sterk verwaterd (tot 3 à 16%), maar doordat de oud-illegalen in het kader van ST en BT een vooraanstaande plaats hadden (resp. 50 en 30%), wisten zij hun stempel op de hele BS te drukken.

Dat oud-illegale stempel betekende voor de BS op de eerste plaats dat er zeer gemotiveerd en verwoed gestreden en dienst gedaan werd. Dat gold zowel voor hun overigens uiteenlopende bijdragen op militair gebied, als voor hun activiteiten in de 'geestelijke strijd', die zich in hoofdzaak op de arrestatie van politiek verdachten concentreerde.

Maar ook in andere opzichten vertoonden de BS nog geruime tijd na de bevrijding kenmerken van hun illegale oorsprong. Zo werden de sterk uitdijende BS buiten mede-weten van de Nederlandse regering in Londen tenminste tot in december geheel uit

³⁴² *Ibidem*

³⁴³ *Ibidem* p. 8

³⁴⁴ Madjarian: *Conflicts, pouvoir et société à la Libération* 103

resterende illegale NSF-fondsen gefinancierd. De via het netwerk van plaatselijke NSF-medewerkers uitgekeerde soldij was dan ook aanzienlijk hoger dan de regering had bedoeld. Ook de gezagsverhoudingen in de BS bleven grotendeels op illegale leest geschoeid. De ST kenden tot het voorjaar van 1945 alleen *functies*; rangen bleven het grootste deel van de periode van het bevrijde Zuiden achterwege, terwijl de in maart ingevoerde militaire rangenhiërarchie een voorlopig karakter had. In de praktijk waren de districtscommandanten van de BT en de compagniescommandanten van de ST de eerste vijf maanden min of meer op zichzelf aangewezen. Het hing van hun eigen initiatief af hoe de zaken zich in hun district of compagnie ontwikkelden. Ze waren dus baas van hun eigen winkel en ook in die voortgezette kleinschaligheid en diversiteit komt het vroegere illegale patroon tot uiting.

Ondanks de inspanningen van de Staf BNS en zijn Afdeling BS is er dus van een optreden van de zuidelijke BS als geordend en regulier leger geen sprake geweest. Maar in zijn hoofdopzet om in de BS alle, al dan niet uit de illegaliteit voortgekomen, "vaderlandse energie"⁴⁵ op te vangen, slaagde de Staf BNS in de meeste gebieden van het Zuiden heel goed. Dat lukte vooral door de grote vrijheid van handelen, die die staf, bij gebrek aan eigen middelen, voor wat betreft de ST aan de voormalige sabotage-leiding van de LKP moest laten en voor wat betreft de BT aan de plaatselijke OD-leiders. Het overgrote deel van het vroegere 'harde verzet' en alles wat daarbij in de bevrijdingstijd was aangehaakt, vloede zo in het BS-bassin, slechts in enkele gevallen moest daartoe aandrang (7e Compagnie ST) of dwang (9e en 10e Compagnie ST) uitgeoefend worden. Eind november hadden deze opvang in de BS en de indeling bij ST of BT overal in het Zuiden hun beslag gekregen.

Het succes van de opvang in de BS gedurende die eerste fase van de kanalisatie verklaart echter tevens veel van de problemen in de tweede fase, die waarin uit de BS reguliere militaire eenheden moesten worden gevormd, die naar de Koninklijke Landmacht konden overgaan. Juist door het gegeven dat de oud-illegalen in de hogere lagen van de BS en dan met name van de ST waren geconcentreerd, werd het "modelleren en organiseren van de BS", zoals Van Ojen dat noemt, een langdurige en pijnlijke zaak.

De oud-illegalen in de leiding vormden in feite het belangrijkste obstakel om de BS in militaire banen te leiden. Dat gold in sterke mate voor de ST (maar voor de Limburgse ST weer wat minder) en duidelijk minder voor de BT. In die BT kregen oud-militairen uit de OD en beroepsofficieren uit het vooroorlogse leger al snel de overhand op het daar in geringere concentratie aanwezige oud-illegale element. Maar de ST waren het domein van KP en RVV. Leidende OD-ers trof men er niet aan en beroepsofficieren werden eruit geweerd, omdat zij absoluut niet pasten in de ideeën zoals die in de ST-leiding leefden over 'het nieuwe leger'. Die ideeën behelsden voornamelijk een afwijzing van de traditionele militaire organisatie- en omgangsvormen en hielden vast aan de in de illegaliteit beproefde kwaliteiten en verhoudingen.

Dat de kleinschalige organisatie-principes van de illegaliteit (idealisme, moed, persoonlijk vertrouwen) niet werkten in een massaorganisatie als de BS, was zeker in de chaotische opvangfase nog niet zo evident. In de maanden september, oktober en november moesten BS-eenheden immers veelal geïsoleerd van de centrale leiding opereren en voor de relatief kleine ST-compagnieën (circa 150 man) duurde dat zelfs nog langer. Pas toen algemeen bekend werd dat er zich wantoestanden voordeden in diverse bewarings-

⁴⁵ Term ontleend aan Verslag Burgerlijke Verzetsgroep Ravenstein Oss, p. 14, in: ACdK-NB, nr. 82-5, doos 412.

kampen voor politiek verdachten, d w z in de loop van december, kregen de BS als instituut en vooral hun kennelijk gebrekkige leiding veel kritiek te verwerken

De voorpost van de Staf BNS, de Afdeling BS onder leiding van Van Houten, slaagde er pas na zijn verhuizing van Eindhoven naar Breda (20 november) in om enige greep te krijgen op de tot dan toe nogal zelfstandig opererende ST-compagnieën. Dat lukte Van Houten vooral door het Commando Zuid in Eindhoven op essentiële punten buiten spel te zetten. Een eerste middel daartoe was het inzetten van mobiele verbindingsofficieren van de staf van de BNS. Dezen gaven de Afdeling BS vat op de afzonderlijke compagnieën in het veld, doordat zij gemachtigd waren om direct maatregelen te treffen en wel buiten het Commando Zuid, het Commando Brabant en het Commando Limburg om. Een volgende stap was dat de Afdeling BS speciaal voor de ST opgerichte diensten (wapen- en kledingmagazijnen) aan het Commando Zuid onttrok en direct onder zich plaatste ten behoeve van de hele BS.

Nog bedreigender was voor de ST-leiding dat half december de arrestatiebevoegdheid van de BS sterk werd ingeperkt. Hier dreigde een directe aantasting van haar voornaamste mogelijkheid om de 'geestelijke strijd' te blijven voeren. Maar in de praktijk werd het politieke opsporingswerk toch in de door oud-illegalen bemande inlichtingendiensten van de ST voortgezet. Deze verhulde en in feite clandestiene opsporingsdiensten wisten hun bestaan, zoals we in deel III zullen zien, nog tot na de algehele bevrijding te rekken, maar in hun mogelijkheden waren ze sinds de jaarwisseling toch sterk beperkt.

Een beslissende factor bij de verdere ontmanteling van het Commando Zuid werd gevormd door de steun van de Afdeling BS en de Staf BNS aan het militariseringsstreven van Commandant Limburg van de ST, Van Kooten. Onder andere als gevolg van het geografische isolement van Zuid-Limburg onderhielden zij vaak rechtstreekse contacten, waarbij het Commando Zuid meestal gepasseerd werd. Van Kooten's koers om de Limburgse ST geheel op militaire wijze te organiseren en zo snel mogelijk als regiment naar de Koninklijke Landmacht te doen overgaan, was strijdig met het beleid van het Commando Zuid. Dat was onder de leiding van de Commandant Zuid Borghouts, zijn opvolger Crasborn en de buitengewoon actieve waarnemend commandant Gernitsen voornamelijk gericht op behoud of zelfs versterking van de oud-illegale identiteit, het voeren van de 'geestelijke strijd' en dus ook op het bewaren van de zelfstandigheid van de ST en hun leiding.

In december ook kwam het in de BS tot een crisis, waarbij het voortbestaan van de BS als zodanig op het spel stond. Dat was niet zozeer een gevolg van de toegenomen binnenlandse kritiek, maar vooral van een voor de BS ongunstige kentering in de houding van het Britse legercommando. Als reactie op recente onlusten door soortgelijke uit het verzet voortgekomen gewapende formaties in België en Griekenland, overwoog die legerleiding namelijk de BS te ontbinden. Nadat Van Houten met dat argument de noodzaak van onderhorigheid aan en loyale samenwerking met zijn Afdeling BS had bepleit, verlegde de ST-leiding haar oorspronkelijke streven slechts in zoverre dat ze nu ging proberen om de ST weer uit het thans bedreigde BS-verband los te maken.

Half januari werd duidelijk dat het met de ontbinding van de BS niet zo'n vaart liep en dat eenheden uit de BS intact konden blijven mits ze, zoals inmiddels met de Limburgse ST was geschied, in bataljonsverband in het reguliere leger werden opgenomen. Voor de ST-leiding was dat het sein om de nu duidelijk kansloos geworden optie van een geheel zelfstandig voortbestaan van de ST op te geven. In plaats daarvan probeerde zij zoveel mogelijk van die zelfstandigheid te redden, ditmaal door plannen te maken voor een zeer spoedige overgang onder de oud-illegale leiding naar de Koninklijke Landmacht.

Maar het hoofd van de Afdeling BS, Van Houten, vond noch het Commando Zuid

noch de Brabantse ST rijp voor zo'n snelle overgang naar de Koninklijke Landmacht (dit in tegenstelling tot diverse BT-onderdelen) en hij hield die overgang nog ruim drie maanden tegen. In die periode (februari – mei) werd het Commando Zuid de officiële status van Missie Zuid onthouden en vond in de Brabantse ST bataljonsvorming plaats. Die ging gepaard met tal van voor de oud-illegale leiding ongunstige reorganisaties en commandowisselingen. Pas in mei gingen de Brabantse ST als Regiment ST Brabant over naar de Koninklijke Landmacht, waar zij in juli samen met het Regiment ST Limburg werden samengevoegd tot het Oorlogsregiment Stoottroepen onder leiding van majoor Bep van Kooten. De lange tweede fase van de kanalisatie mag dan vanuit militair oogpunt uiteindelijk ook een succes geworden zijn, voor de meeste oud-illegalen in de ST betekende deze tweede fase vooral het moeizame en gedwongen afscheid van hun leidende rol en van de idealen van de 'geestelijke strijd'.

Het was kenmerkend voor vele oud-illegalen in de BS en vooral in de ST dat zij als gevolg van hun ervaringen in de illegaliteit en bij de bevrijding zichzelf nog geruime tijd na de bevrijding hoog verheven achtten boven hen die met de illegaliteit of met de bevrijdingsstrijd niets uitstaande hadden gehad. Gestimuleerd door de onvoltooide bevrijding en door de ST-propaganda in *Strijdend Nederland* en *De Stoot* bleven zij vasthouden aan hun in de laatste bezettingsjaren ontwikkelde, allesoverheersende goed-fout-perspectief. Daarin was al wie zich niet actief tegen de bezetter had geweerd of niet aan de bevrijding had bijgedragen, een persoon zonder 'karakter', zonder 'gezag', hoe deskundig of hooggeplaatst zo iemand ook was.

Dat na de deelbevrijding de oude gezagsdragers en deskundigen weer een belangrijke rol in het maatschappelijke leven zouden gaan spelen, was voor de oud-illegalen in de BS dus allerminst vanzelfsprekend. Hoewel zij zichzelf wel een leidende maatschappelijke rol toedachten, kwam daar weinig van terecht. Na de bevrijding traden zij weliswaar korte tijd als gelegenheidsautoriteiten op, maar in de praktijk beperkten zij zich voornamelijk tot een negatieve taak, namelijk de arrestatie van politiek verdachten en bij gelegenheid de zuivering. Aan een hervorming van de maatschappij, waarover in hun kring slechts vage en niet uitgewerkte gedachten bestonden, kwamen zij helemaal niet toe.

De inlijving in de BS betekende voor oud-illegalen de keuze tussen enerzijds het voortzetten van politieke werkzaamheden in de eigen omgeving, maar nu onder leiding van plaatselijke OD-leiders, en anderzijds de deelname aan de militaire strijd aan het front, d.w.z. buiten de eigen woonplaats. In de meeste steden en dorpen ontstond daardoor een fysieke splitsing in de harde illegaliteit en haar aanhang van bevrijdingsillegalen. De meest militante personen, vrijwel steeds ook de jongsten, kwamen in de ST terecht, de overigen in de BT.

Pas na het vertrek van de laatstgeformeerde ST naar het front eind november, werd er serieus werk gemaakt van de beperking van de arrestatiebevoegdheid en de militarisering van de BS. Maar met het indammen van de niet-militaire activiteiten van de BS en met de pogingen om uit de BS een geregeld leger te vormen, groeide in de BS-gelederen de toch al stevige afkeer van de 'instanties' en 'de hoge heren', die hun niet-militaire activiteiten overnamen (de burgerlijke overheden, de politie, het MG) en van de vakmensen die de BS op traditioneel militaire leest moesten schoeien (OD-ers, beroepsmilitairen, Afdeling BS).

De 'geestelijke strijd' zoals die met name door de oud-illegalen in de leiding van de ST werd gepropageerd, bestond, zoals we in paragraaf 4.2.2 zagen, voornamelijk uit het radicaal afwijzen van de vooroorlogse verhoudingen. Als alternatief werd niet veel meer dan een vaag, idealistisch toekomstbeeld geboden, waarin de eendracht en de onbaatzuchtigheid uit de illegaliteit naar de hele maatschappij overgeplant zouden moeten wor-

den In de praktijk van het bevrijde Zuiden gebeurde echter precies het omgekeerde De oude vormen en functionarissen keerden terug en reduceerden de BS inderdaad steeds meer tot leverancier van troepen De aan de illegale verhoudingen ontleende gebruiken bleven nog wel bestaan maar net als de idealen van het 'nieuwe leger' werden ze bij gebrek aan praktische bruikbaarheid langzaam maar zeker verlaten

De oorzaken van de mislukking van de 'geestelijke strijd' zijn achteraf evident De in de illegaliteit ontstane idealen en normen waren aan de bezettingstoestand ontleend en voor de periode na de bevrijding maar heel beperkt bruikbaar De oud-illegalen in de BS vormden een kleine groep zonder specifieke deskundigheid, hun plannen waren vaag en de kwaliteit van hun leiderschap vertoonde vele tekortkomingen juist doordat zij hardnekkig aan de kleinschaligheid en de gewoonten van de illegaliteit vasthielden

Dat brengt ons op de vraag welke effecten die geslaagde kanalisatie, resp de mislukking van de 'geestelijke strijd' op de voormalige illegalen in de BS hebben gehad Daarbij moet vastgesteld worden dat er voor wat betreft de ST sedert december aanzienlijke verschillen waren Van Kooten was de exponent van de meest tot medewerking geneigde groep, die al vlug in een snelle overgang van BS naar de Koninklijke Landmacht de beste levenskansen zag Borghouts, Crasborn, Gerritsen en De Groot waren representatief voor de grootste groep Zij namen tot januari februari een afwijkend standpunt in, probeerden de zelfstandigheid van de ST, hun inlichtingendiensten en hun leiding zo lang mogelijk te rekken en legden zich pas toen het niet anders meer kon noodgedwongen bij de kanalisatie neer

De aanvankelijk onafhankelijke en sinds december nogal weerbarstige houding van de oud-illegale leiders van de ST heeft, zoals we in deel III zullen zien, bij de buitenwacht regelmatig aanleiding gegeven tot de beschuldiging dat de BS en met name de ST een revolutionair gevaar vormden Zelf constateerden we eerder (zie paragraaf 4.3.6) dat bij de 'excessen' op arrestatiegebied sinds begin december machtspolitieke factoren een rol gingen spelen en dat deze een zeker klassekarakter vertoonden Hoewel we niet op de sociale samenstelling van de BS zijn ingegaan, staat wel vast dat de meeste BS-ers en ook de stoottroepen eenvoudige jongens en mannen waren zonder veel opleiding Franken, die de sociale samenstelling van de Tilburgse BS (BT en ST) analyseerde, komt tot de conclusie dat het veelal jongere vakarbeiders waren tussen 16 en 24 jaar onder leiding van veelal oud-illegale, uit het semi-militaire verzet afkomstige commandanten en stafleden, die wat ouder waren maar meestal geen of weinig militaire ervaring hadden ¹⁴⁶

Toen het eigenmachtige optreden van deze zichzelf superieur achtende, meest jongere militanten van eenvoudige komaf vooral sinds december aan banden werd gelegd, nam hun toch al niet geringe wantrouwen jegens de autoriteiten hand over hand toe Vanuit hun sterk gevoelde goed-fout perspectief – dat verschaftte hun in eigen ogen immers grote voorrechten – liep het sindsdien mis met de 'geestelijke strijd' Enerzijds werden zij steeds meer uit het arrestatiewerk van politiek verdachten verdrongen en anderzijds stokte de ambtelijke zuivering en bleven maatregelen tegen verdachten van economische collaboratie alsmaar uit

Die ontwikkelingen bevestigden hun verdenking dat 'de gezagsdragers' (op de eerste plaats de 'oude', die zij veelal een onvoldoende principiële houding tijdens de bezetting verweten, maar ook de 'nieuwe') elkaar en de grote economische collaborateurs de hand boven het hoofd hielden en tegen de eenvoudige jongens van de oud illegaliteit en de BS

¹⁴⁶ Deze constateringën ontleen we aan de studie van Franken die de sociale samenstelling van de Tilburgse BS analyseerde Franken Een stad in beroering 73

samenspannden. Aldus kreeg de 'geestelijke strijd', die vooral in de door oud-illegalen geleide ST maar ook in de BT leefde, onmiskenbaar machtspolitieke en sociale trekken. In de ogen van vele oud-illegale en andere BS-ers ging het daarbij om een voortzetting van de strijd tussen 'goed' en 'fout'. Daarin hadden zij, als gewone kerels die streden uit idealisme, het ditmaal op te nemen tegen een klakkeloos herstel van de gevestigde belangen van de bestuurlijke en economische bovenlaag. Tot welke ontwikkelingen dat leidde op diverse maatschappelijke terreinen, zien we in deel III.

Hoofdstuk 5

De oud-illegale pers

In dit hoofdstuk willen we met name de oud-illegale pers als laatste concentratie van de voormalige illegaliteit (na GOIWN en BS) onder de loep nemen. Vroeger dan enige andere concentratie van oud-illegalen trad de vroegere illegale pers direct in de openbaarheid. Ze speelde vrijwel meteen na de bevrijding een belangrijke rol in de maatschappelijke discussies en de meningsvorming over acute kwesties (arrestatie van politiek verdachten, zuivering en berechting en politieke en maatschappelijke hervormingen) die in deel III worden behandeld. We onderzoeken hier allereerst de samenstelling van de pers na de bevrijding, de condities waaronder zij moest werken en de positie daarin van de oud-illegale pers. Verder gaan we na hoe de denkbelden uit de illegale periode over het vraagstuk van de naoorlogse pers en voorlichting hebben doorgewerkt in de perspraktijk van het bevrijde Zuiden. Daarbij zal met name aandacht worden besteed aan de rol, die de oud-illegalen speelden in het beleid van het MG en bij de herverschijning van oud-illegale en andere bladen.

5.1 Pers en voorlichting na de bevrijding

Zoals in paragraaf 1.2 werd gemeld, bestonden er in de loop van de bezetting in het gebied van het latere bevrijde Zuiden ongeveer 70 illegale bladen. Dat waren veelal plaatselijke produkten met een zeer beperkt verspreidingsgebied. Het enige blad dat sinds de herfst van 1943 op nationale schaal verspreid werd, was *Christofoor*. De behoefte aan vrije informatie werd echter voornamelijk gedekt door de in grote oplagen en met behulp van regionale medewerkers verspreide grote landelijke bladen als *Vrij Nederland*, *Je Maintiendrai*, *Het Parool*, *Trouw*, *Ons Volk* en *De Waarheid*.

Over de vraag hoe de Nederlandse pers er na de bevrijding zou moeten uitzien, was met name in de landelijke illegale bladen uitvoerig geschreven. Hun ergernis over de medewerking die de legale pers aan de propaganda van de bezetter verleende, was immers groot. Men typeerde die als “papegaaiengekrijs” en was van oordeel dat deze vorm van collaboratie door oude, vertrouwde kranten meer schade toebracht aan “het weerstandsvermogen van de argelozen en zwakken in ons volk” dan de rechtstreekse propaganda in de bladen van NSB en SS.¹

Na de bevrijding zou er dus op persgebied veel moeten veranderen. Allereerst – daarover waren alle illegale bladen het hartgrondig eens – zouden de nazi-bladen en de kranten, die doorverschenen waren of nationaal-socialistische redacteurs hadden benoemd of vrijwillig hadden aanvaard, zo spoedig mogelijk moeten verdwijnen. De be-

¹ Bakker/Couvée, *Visioen en werkelijkheid*, 289. Zie ook René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988), 370-382.

trokken directeurs, redacteurs en journalisten zouden strafrechtelijk vervolgd moeten worden. Van de andere kant zouden de illegale bladen en de "verdwenen" kranten direct na de bevrijding moeten kunnen doorverschijnen, resp. moeten kunnen terugkomen, zo nodig door gebruik te maken van de instandgebleven apparaten van de collaboratie-bladen.¹

In 'vernieuwingsgezinde' illegale bladen als *Het Parool*, *Je Maintiendrai* en *Christoffel* werd behalve zuivering ook hervorming en ordening van het perswezen bepleit. Als oorzaak van de meegaande houding van vele legale bladen zag men de ondernemingswijze uitgave en het daaraan verbonden winststreven. Daarom zou in elk geval de dagbladpers, terwille van haar grote belang voor het volk, van haar ondernemingskarakter ontdaan moeten worden. Deze pers zou dus onteigend moeten worden en vervolgens overgedragen aan stichtingen, die de realisatie van hun voorlichtende taak ook werkelijk voorop zouden kunnen stellen. Verder zou het aantal dagbladen flink beperkt moeten worden en zouden journalisten in de toekomst aan bepaalde opleidingseisen moeten voldoen. Een op te richten beroepsorganisatie zou als taak hebben collectieve arbeidsovereenkomsten af te sluiten, de opleidingseisen te toetsen en in gevallen waar de beroepscode in het geding was een bindend oordeel uit te spreken.²

Ter beantwoording van de vraag of een tijdens de bezetting legaal of illegaal uitgebracht blad ook na de bevrijding mocht verschijnen, vaardigde de regering op 5 september 1944 het zogeheten Tijdelijk Persbesluit uit.³ Dit besluit werd op 8 september door Radio Oranje bekend gemaakt⁴ en het vormde het wettelijke kader voor alle regelingen betreffende perszaken in het bevrijde Zuiden.⁵ Ten aanzien van de vroegere illegale bladen werd bepaald dat zij desgewenst voortaan legaal mochten uitkomen, het verschijnen van nieuwe dagbladen en van dagbladen die na 1 januari 1943 waren doorverschenen, werd verboden.⁶ De in het Tijdelijk Persbesluit aangekondigde nationale perscommissie, die de herverschijning en zuivering zou leiden, kwam als gevolg van de deelbevrijding pas na de algehele bevrijding tot stand. In de praktijk van het bevrijde Zuiden werd het beleid ten aanzien van de pers door het MG gevoerd. MG was immers al belast met de rantsoenering van de schaarse papiervoorraden. Maar ook al kon het MG op het gebied van de pers slechts tijdelijke maatregelen nemen, de op dat terrein eerst bevoegde autoriteit, minister van Binnenlandse Zaken Burger, zat tot eind november vast in Londen en moest zeer tegen zijn zin berusten in de beslissingen van het MG.⁸

Bij dat MG waren de bemoeienissen met de pers over twee secties verdeeld. Perszuivering en papiervoorziening ressorteerden onder Sectie I (Binnenlands Bestuur) en werden geregeld door majoor J. Sikkema, terwijl voorlichting en censuur behoorden tot de competentie van Sectie XI (Voorlichting). In de taakstelling van het MG – terwille van de geallieerde oorlogvoering onrust onder de bevolking voorkomen door op de eerste plaats het normale burgerlijke leven weer op gang te brengen – hadden deze twee secties elk een vitale functie. Door zuivering van de pers en verdeling van papier over de daarvoor in aanmerking komende kranten had Sectie I de mogelijkheid te bepalen welke bladen mochten verschijnen, in welke oplage en hoe vaak. Sectie XI ging over de inhoud van de

¹ Bakker/Couvec *Visioen en werkelijkheid* 290-295.

² *Ibidem* 296-297. Vos *Niet voor publicatie* 373 e.v.

³ *Staatsblad* nr. E69.

⁴ De Jong *Koninkrijk* X a 309.

⁵ Het Tijdelijk Persbesluit 1945 (*Staatsblad* nr. F177) werd pas van kracht op 18 september 1945.

⁶ De Jong *Koninkrijk* X a 550-552, 661-662.

⁷ Vgl. bijvoorbeeld De Jong *Koninkrijk* X a 550-552 en Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 57-60 over de gang van zaken in de affaire *Oost-Brabant*.

berichtgeving. Deze mocht van de ene kant de geallieerde operaties niet schaden door het voortijdig bekend worden van militaire gegevens. Aan de andere kant moest zij de bevolking op de hoogte brengen van het optreden van de geallieerde legers, van het verloop van de wereldgebeurtenissen in het recente verleden en heden en niet op de laatste plaats van de maatregelen, werkzaamheden en taken van het MG zelf. In de roerige overgangstijd vormden de geschreven pers en Radio Herrijzend Nederland (ook een onderdeel van Sectie XI) de enige schakel tussen bestuur en bevolking. Het was de opdracht van beide secties om te zorgen voor een zodanige pers en een zodanige voorlichting dat "op het vertrouwen en de welwillendheid van de bevolking der bevrijde gebieden gerekend" kon worden.⁹

Het voorlichtingswerk in het bevrijde gebied zelf kwam zeker in de eerste fase na de bevrijding voornamelijk voor rekening van de Subsectie Perscensuur, de meest vooruitgeschoven post van Sectie XI.¹⁰ Het hoofd van die subsectie was kapitein J.A. van Houten. Deze reisde rond in bevrijd gebied en werd door zijn bereikbaarheid niet alleen voor censuur en voorlichting de belangrijkste autoriteit, maar ook voor de kwestie van de herverschijsning van bladen (eigenlijk een zorg van Sectie I).¹¹

Een van de eerste bepalingen die Sikkema van MG-Sectie I ten aanzien van de illegale pers vaststelde, was dat alleen voorheen gedrukte bladen legaal voortgezet mochten worden. In verband met de preciaire papiersituatie zouden de vele, vooral sinds juni 1944 ontstane gestencilde illegale nieuwsbladen dus niet mogen doorverschijnen.¹² Maar in de praktijk wachtten ook die bladen de Brusselse richtlijnen niet af. Wijd en zijd verschenen er bij of kort na de bevrijding lang voorbereide, speciale bevrijdingsnummers, waarin niet zelden het voornemen om te blijven verschijnen werd uitgesproken.¹³ Medio oktober deelde kapitein Van Houten aan het hoofd van MG-Sectie XI, A. Pelt, mee: "De groote moeilijkheid is, dat op de meest vreemde plaatsen onverwacht bladen verschijnen."¹⁴ En nog in februari kwamen er in bevrijd Zeeland diverse bladen uit zonder toestemming van het MG.¹⁵ De perssituatie bleef dus maandenlang chaotisch en de eerste zorg van de staf van het MG in Brussel was om althans een overzicht te krijgen van de bladen die er in bevrijd gebied verschenen.

5.2 De pers van de overgangstijd: oude en nieuwe bladen

Om meer inzicht te krijgen in de chaotische perssituatie in het bevrijde Zuiden zijn in Bijlage VII van de 76 voornaamste nieuws- en opiniebladen een aantal kerngegevens bij elkaar gezet (titel, plaats en periode van uitgave, afkomst en voortzetting, frequentie,

⁹ *Overzicht MG*, 589.

¹⁰ *Ibidem*, 611.

¹¹ Zie de voorbeelden van optreden door Van Houten genoemd door De Jong, *Koninkrijk*, X a, 551 (Van Houten keurt verschijnen van het dagblad *Oost-Brabant* goed), 597-598, *Overzicht MG*, 593 en brief van A. Pelt (hoofd Sectie XI) aan Van Houten, d.d. 17 oktober 1944, waarin hij benadrukte dat niet Sectie XI verantwoordelijk was voor toepassing en naleving van het perszuiveringsbesluit, maar Sectie I; -AMG, doos 10 (Staf, Geheim Archief Sectie XI), map 271.

¹² De Jong, *Koninkrijk*, X a, 662. De precieze datum van dat tijdelijk persbesluit van MG was 18 september; het hield in dat voor alle gedrukte publikaties de toestemming van het MG noodzakelijk was, aldus Franken, 'Een stad in beroering', 100.

¹³ Bijvoorbeeld in *De Sirene* (Oss) jrg. 2, no. 16, d.d. september 1944. "Ondergronds blad verschijnt thans openlijk".

¹⁴ -AMG, doos 10 (Staf, Geheim Archief Staf Sectie XI), map 271.

¹⁵ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 97.

Spreek Vrije Stem

Vrije Stem der O.I.W.'ers
 In het thans bevrijd gebied
 Kunt ge vrij een stem verheffen,
 De Gestapo is hier niet!
 Van Maastricht tot aan de Schelde
 vindt ge nu gelegenheid
 Mee te werken aan het welzijn,
 Zoo van volk als overheid.
 Laat Uw stem nu maar vertellen
 Wat ons op het harte ligt
 't Zij inforsch en pakkend proza
 Of misschien in een gedicht.
 Strijdt volhardend voor de vrijheid
 Voor de vrijheid en het recht
 Tot de muren der verwarring
 Tot den grond toe zijn geslecht.

Jacques van den Briel

uit: *De Vrije Stem*, 1 april 1945

oplage, verspreidingsgebied, leidende personen).¹⁶ Mede op basis van dat overzicht en de uitwerking daarvan in het schema hieronder proberen we in deze paragraaf na te gaan hoe groot het oud-illegale aandeel in de zuidelijke pers was en waaruit het bestond.

De eerste vraag die daartoe beantwoord moet worden, is in welk geval er eigenlijk sprake is van een oud-illegaal blad. Daarbij gaan we (ook in Bijlage VII) in eerste instantie uit van de norm van het Tijdelijk Persbesluit van de regering. Dat baseerde zich op de continuïteit van de bladen en liet geheel buiten beschouwing of er ook sprake was van personele continuïteit.

Met die maatstaf in de hand zijn er van de 76 onderzochte periodieken 30 als oud-illegaal aan te merken. Daarvan verschenen er 21 onder hun oude illegale naam of een combinatie van illegale namen; de overige negen kwamen onder een nieuwe naam uit, maar lieten in hun ondertitel of anderszins hun afstamming van de illegale pers blijken.

¹⁶ De gegevens voor dat overzicht zijn ontleend aan diverse publikaties, te weten Vos, *Niet voor publicatie*, 406 over de dagbladen, Brauer/Drieveer, 'Krantenstrijd in Maastricht' over *Veritas*, J. Brauer en J. Drieveer, *Perszuivering, De Nederlandse pers 1944-1951* (Weesp 1984), Tj. Kools, *De na-oorlogse relatie tussen Antoon Coolen en Huub van Doorne* (Deurne 1986) over de krantenstrijd tussen de *Deurnesche Courant* en *Het Licht*, enige stedenstudies over deze periode: Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen* over Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk, Termeer, *Nijmegen frontstad*, de studie van Van Lierop over de communisten in het bevrijde Zuiden, de scriptie van De Koeijer over MG in bevrijd Zeeland, de scriptie van Franken over de BS in Tilburg en verder aan diverse bronnenrapporten uit het eerdergenoemde doctoraal werkcollege over het bevrijde Zuiden (-CBZ, diverse mappen per regio). Ook een verslag getiteld 'Perszuivering' van F. Daams jr., hoofd Sectie XI van PMC-Noord-Brabant, d.d. 17 juli 1945 (-AMG, doos 4661 (PMC-Noord-Brabant), map 554) leverde diverse nuttige gegevens op. Met name wat betreft de kranten van kleinere plaatsen is het overzicht niet volledig.

Schema 1	dagbladen					overige periodieken					frequentie onbekend					totalen				
	L	G	Z	NB	T	L	G	Z	NB	T	L	G	Z	NB	T	L	G	Z	NB	T
oud-illegaal	0	1	4	5	10	4	3	2	10	19	0	0	0	1	1	4	4	6	16	30
niet-oud-ill.	4	2	2	15	23	3	2	0	7	12	0	0	0	0	0	7	4	2	22	35
onbekend	1	1	2	2	6	0	1	0	1	2	0	0	2	1	3	1	1	5	4	11
totalen	5	4	8	22	39	7	6	2	18	33	0	0	2	2	4	12	9	13	42	76

Dit aanzienlijke aandeel van de oud-illegale bladen in het geheel van de pers (39,6%) wordt door twee factoren enigszins overtrokken. Ten eerste waren veranderingen van naam en van frequentie en voorts fusies en opheffingen in de oud-illegale pers een meer voorkomend verschijnsel dan in de rest van de pers; daardoor levert deze categorie relatief meer afzonderlijke titels van bladen op. Vervolgens moet opgemerkt worden dat maar tien van de dertig oud-illegale uitgaven dagbladen waren, terwijl van de 35 bladen die zeker niet van illegale herkomst waren er niet minder dan 23 dagelijks uitkwamen (65,7%). De pers in het bevrijde Zuiden vertoont dus een opvallende tweedeling. In de dagbladpers (39) overheersten de bladen zonder illegale herkomst (23; 58,9%). Bij de overige periodieken (33, veelal weekbladen) vormden daarentegen juist de oud-illegale bladen (19; 57,5%) de meerderheid.

Voorgaande becijferingen geven weliswaar een goede indruk van de perssituatie in het bevrijde Zuiden als geheel, maar doen geen recht aan de grote verschillen per regio en per periode. Zo waren Limburg en Zeeland uitersten wat betreft het aandeel van de oud-illegale bladen. In Limburg was de oud-illegale pers met vier titels, waaronder geen enkel dagblad, zwak vertegenwoordigd ten opzichte van de zeven niet-oud-illegale bladen. Maar in Zeeland verschenen tenminste zes oud-illegale bladen en zowel in de dagbladpers als in de overige pers was hun aandeel dominant. In de bevrijde gedeelten van Gelderland en Noord-Brabant was de verhouding tussen oud-illegale pers en niet-oud-illegale pers evenwichtiger. In feite zetten de verhoudingen in de Brabantse pers, die bijna twee-derde van alle bladen in bevrijd gebied uitmaakte, hun stempel op de zuidelijke perssituatie als geheel.

Als we het tijdsaspect in de beschouwing betrekken en de gehele periode van september 1944 tot de algehele bevrijding in drie stukken verdelen, ontstaat het volgende beeld van de ontwikkeling van de pers. In de eerste fase van de bevrijding tot medio november verschenen er 52 bladen, waarvan nagenoeg de helft (25) van oud-illegale herkomst was. In de drie maanden die daarop volgden (medio november tot en met februari) was de pers nog stevig in beweging; er kwamen achttien bladen bij en er verdwenen er negen. Per saldo groeide de oud-illegale pers met twee titels en de niet-oud-illegale pers met zeven.¹⁷ In de twee resterende maanden tot mei 1945 kwam er al wat meer rust en duidelijkheid aan het persfront: er verschenen nog zes nieuwe bladen, alle niet van illegale herkomst, en er verdwenen er twee, allebei oud-illegale bladen. Gedurende de periode medio november 1944 tot begin mei 1945 als geheel verdwenen er dus uiteindelijk evenveel oud-illegale bladen als er bijkwamen. Het aantal niet-oud-illegale bladen groeide daar-

¹⁷ In deze periode verschenen zeven nieuwe oud-illegale titels en verdwenen er vijf. Aan niet-oud-illegale bladen kwamen er elf bij en hielden er vier weer op met verschijnen.

entegen met dertien titels¹⁸ met als gevolg dat er begin mei 1945 van de toen versijnde 57 bladen nog maar vijftien (26,3%) van illegale herkomst waren.

5.2.1 De dagbladpers

De complexe ontwikkeling van de pers in het bevrijde Zuiden was het resultaat van een groot aantal factoren. Ten eerste was er de omstandigheid dat als gevolg van de deelbevrijding geen enkele van de allemaal in het Westen des lands uitgegeven vooroorlogse nationale bladen (dagbladen en andere) kon terugkeren. Als gevolg daarvan en van de bijzonder problematische papier- en transportsituatie kreeg de pers in bevrijd gebied een overwegend plaatselijk of regionaal karakter. Persorganen die het hele bevrijde Zuiden bestreken, waren er tot het voorjaar van 1945 niet, eenvoudigweg omdat de oplagen daarvoor tekortschoten.¹⁹

Een tweede invloedrijke factor was dat veel van de vooroorlogse plaatselijke of regionale bladen vanwege hun beleid tijdens de bezetting niet of pas na enige maanden mochten terugkeren. Bij de dagbladpers zien we als algemene tendens dat juist in die steden, waar althans één vooroorlogse krant wegens goed gedrag meteen kon terugkeren,²⁰ zich geen serieuze oud-illegale concurrent aandienende. Alle nieuwe dagbladen van illegale herkomst treffen we slechts daar aan, waar geen van de vooroorlogse kranten meteen kon terugkeren.²¹

Tenminste vijf van deze tien oud-illegale dagbladen waren ontstaan door samenwerking tussen een aantal illegale bladen of als initiatief van de gezamenlijke illegaliteit. Zij vormden het meest concrete resultaat van het streven naar eenheid en samenwerking in de oud-illegale pers, dat we zeker kort na de bevrijding in alle steden aantreffen, zowel bij de dagbladen als bij de rest van de pers. Maar tot blijvende resultaten leidde dit samenwerkingsstreven althans in de dagbladpers nergens, ook al had het in de meeste gevallen de uitdrukkelijke steun van het MG.

In Nijmegen zagen enkele vroegere medewerkers aan de illegale pers (verspreiders van *JM*) al na één nummer van de *Nijmeegsche Illegale Pers* (22 september 1944) af van "ons recht van zelf te verschijnen". Zij richtten het persbureau IP (Illegale Pers) op om "de illegale werkers, vooral op persgebied, tot een eenheid te bundelen".²² Door de medewerking van dmc Blaauw en kapitein Van Houten (Sectie XI) ontving dit persbureau faciliteiten en alle nieuws van Sectie XI om het over de bladen in het district Nijmegen te verspreiden.²³ Bovendien werd E.H. Broekkamp, de leidende kracht achter

¹⁸ Over de periode half november 1944 tot 5 mei 1945 verschenen er 24 nieuwe titels: zeven van oud-illegale herkomst en zeventien andere. Er verdwenen in totaal elf titels: zeven oud-illegale en vier andere.

¹⁹ *Zelfs Je Maintiendrai Vrij Nederland Christoffoor*, dat met een oplage van circa 90 000 het grootste blad was, slaagde er niet in om alle uithoeken van bevrijd gebied te bereiken, zie Termeer, *Nijmegen frontstad*, 184.

²⁰ In Eindhoven: *Eindhovens Dagblad*; in Heerlen: *Limburgsch Dagblad*; in Nijmegen: *De Gelderlander*; in Tilburg: *Nieuw blad van het Zuiden*; in Bergen op Zoom: *De Avondster*.

²¹ In Den Bosch: *De Vrije Pers*, *De Brabantier*; in Oss: *De Sirene*; in Breda: *De Stem*, *Mededeelingenblad Trouw*; in Middelburg: *De Vrije Zeeuw*; in Goes: *Vrij Goes* en *Vrije Stemmen uit de Ganzestad*. Van het tiende dagblad van oud-illegale herkomst, getiteld *Nijmeegsche Illegale Pers*, verscheen maar een nummer en wel op 22 september 1944.

²² Verslag van T.M. Lombaers, E.H. Broekkamp, L. Kreymborg, J. Teunissen Bruggink, d.d. 14 oktober 1944, -AMG, doos 10 (Staf. Geheim Archief Sectie XI), map 271.

²³ Brief van kpt. Van Houten aan Broekkamp, d.d. 21 oktober 1944 "ter bevestiging van mondelinge afspraken", -AMG, doos 1089 (Staf. Sectie XI), map 39-5. Nadat Broekkamp het persbureau IP enige tijd zelf gefinancierd had, kwam hij in geldproblemen. Om die op te lossen moesten de bladen voor de diensten van het bureau betalen, aldus Memorandum van kpt. Van Houten aan Hoofd Sectie XI maj. Pelt, d.d. 21 oktober 1944, -AMG, doos 10 (Staf. Geheim Archief Sectie XI), map 271.

het persbureau, in de loop van oktober benoemd tot hoofd van het Nijmeegse district van de Nederlandse Perscensuur van het MG.²⁴ Broekkamps en kennelijk ook Van Houtens streven om overal in bevrijd gebied van dit soort met een MG-nieuwsmonopolie uitgeruste persbureaus van oud-illegalen op te richten, had de uitdrukkelijke bedoeling om aldus "het politieke werk van de illegale pers" zo lang mogelijk uit te stellen en de eenheid onder oud-illegalen in elk geval tot de algehele bevrijding te bewaren.²⁵

Maar de ontwikkelingen op persgebied in andere bevrijde steden frustreerden de Nijmeegse initiatieven al snel.²⁶ In Maastricht was kort na de bevrijding een vergadering belegd van vroegere medewerkers aan de illegale pers. Het plan om "van al die kleine bladen één blad te maken, waarin alle groeperingen zouden schrijven en vooral ook kennis zouden nemen van elkaars inzichten" was al meteen stukgelopen op de weigering van de communisten om van het doorverschijnen van *De Waarheid* af te zien.²⁷ Bovendien was in Maastricht, evenals in Eindhoven, de lacune, ontstaan door het niet mogen herverschuiven van het vroegere katholieke dagblad bij uitstek, resp. *De Limburger Koerier* en *De Eindhovensche en Meerysche Courant*, snel na de bevrijding opgevuld door het uitbrengen van een nieuwe katholieke krant, resp. *Veritas* en *Oost-Brabant*.²⁸ Aan beide nieuwe bladen hadden vooraanstaande katholieke oud-illegale werkers hun medewerking gegeven²⁹ en ook dat heeft de kansen van een apart oud-illegaal dagblad daar waarschijnlijk sterk vermindert.

In de sinds eind oktober bevrijde steden 's-Hertogenbosch, Breda, Goes en Middelburg en in enkele kleinere plaatsen kwamen wel dagbladen tot stand die een voortzetting waren van vroegere illegale bladen. In Den Bosch waren het er al meteen twee. Nadat van de bevrijding tot 11 november enkel het *Mededeelingenblad Militair Gezag voor 's-Hertogenbosch* was uitgekomen, verschenen er op 13 en 14 november achtereenvolgens *De Vrije Pers* en *De Brabanter*. *De Vrije Pers* was een uitgave van de Stichting Christofoor, beoogde de "vestiging van een personalistisch-sociale orde" en was blijkens de ondertitel een met instemming van het plaatselijke MG totstandgekomen samenwerkingsverband tussen de vroegere illegale bladen *Het Parool*, *Christofoor*, *Je Maintien-drai*, *Ons Volk*, *Trouw*, *Katholiek Kompas* en *Ons Vrije Nederland*.³⁰ De veel kleinere *Brabanter* was een voortzetting van het gelijknamige illegale blad en wordt door Van Oudheusden getypeerd als een "onaanzienlijk krantje".³¹

De lotgevallen van beide kranten waren weinig voorspoedig. Tegen de 'samenwer-

²⁴ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 58.

²⁵ Verslag Lombaers e.a., d.d. 14 oktober 1944. Het verslag beval deze opzet ook aan voor elders en kpt. Van Houten schreef Pelt in zijn memorandum van 21 oktober dat "dit bureau 'De Illegale Pers' op het oogenblik met een actie bezig is ter coördinatie van de illegale persactiviteiten in bevrijd Nederland", beide stukken in -AMG, doos 10 (Staf, Geheim Archief Sectie XI), map 271.

²⁶ Het persbureau IP verloor zijn monopolie in de nieuwsverspreiding, de GOIWN-afdeling Nijmegen desavoueerde Broekkamps aanspraken als spreekbuis van de illegaliteit en dat resulteerde in juni 1945 in diens ontslag als perscensor; Termeer, *Nijmegen frontstad*, 180.

²⁷ E.G. Courrech Staal, "Aantekeningen bij het concept-eindrapport van de werkgroep-Maastricht, z.d. (voorjaar 1974), p. 2, -CBZ, map Maastricht.

²⁸ Het nieuwe dagblad *Veritas* was geënt op een vooroorlogs 14-daags periodiek *Veritas*. Aalmoezenier L. Roumen was er hoofdredacteur van geweest en het was in 1941 door de bezetter verboden, zie Brauer/Driever, 'Krantenstrijd in Maastricht', 71. *Oost-Brabant* was een geheel nieuw blad, zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 59-60.

²⁹ Aan *Veritas* aalmoezenier L. Roumen, G.J. Kuiper en J. Ensink en wel als bestuurslid van de Stichting *Veritas*. Aan *Oost-Brabant* dr. I.J. Beel en dr. J. Custers als bestuurslid van de Stichting Oost-Brabant.

³⁰ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 217.

³¹ *Ibidem*, 202.

king' in *De Vrije Pers* werden al in december felle klachten gepubliceerd door vertegenwoordigers van *Je Maatschappij*, *Katholiek Kompas* en *Ons Volk*. In *De Brabantei* en in een brochure zegden zij hun medewerking aan *De Vrije Pers* "die in feite nooit heeft bestaan" publiekelijk op. De redenen daarvoor waren dat zij tegen alle afspraken in nooit gekend waren in de samenstelling van de redactie, dat de hoofdredacteur voor hen niet acceptabel was en dat zij er niet mee akkoord konden gaan dat niet één persoon uit de illegaliteit in de redactie zitting had.¹² Diezelfde maand brachten enkelen van hen nog weer een nieuw blad uit, *De Schijnwerper* geheten. Ook dit had een samenwerkingskarakter¹³ en verscheen in totaal zeven keer. Nadat het zich nog ten onrechte had opgeworpen als orgaan van de GOIWN, werd het in maart 1945 om onduidelijke redenen door het MG verboden.¹⁴

Het verdwijnen van *De Vrije Pers* is volgens Van Oudheusden echter vooral het gevolg geweest van het optreden van katholieke tegenkrachten.¹⁵ De bisschop van 's-Hertogenbosch, mgr. W P A M. Mutsaerts sprak zich op 4 december vanaf de kansel uit tegen steun aan de neutrale pers, waartoe ook *De Vrije Pers* behoorde. Mr E. Sassen en A. Wijffels, de initiatiefnemers van de Stichting Christofoor, trokken zich daarop terstond uit de Raad van Toezicht van *De Vrije Pers* terug. De in januari gerealiseerde fusie tussen concurrent *De Brabantei* en het van oorsprong Eindhovense *Oost-Brabant* bracht *De Vrije Pers* pas echt in het nauw. Er was nu immers een uitgesproken katholiek alternatief voor *De Vrije Pers* en getuige de dalende oplagecijfers van *De Vrije Pers* was dat voor de Bossche lezers heel aantrekkelijk. Eind april liet *De Vrije Pers* de in feite fictieve pretentie varen dat zij de spreekbuis was van de voormalige illegale bladen. Zij hield op te verschijnen en werd opgevolgd door het *Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad*. Dat was een exclusief katholiek krant die, evenals *De Vrije Pers* eerder, werd gedrukt op de persen van de katholieke Noordbrabantsche Courant N.V. en die nu verscheen onder verantwoordelijkheid van de Stichting Christofoor. Door dit compromis behield de Bossche Christofoorgroep onder leiding van Sassen een spreekbuis voor zichzelf (A. Wijffels werd hoofdredacteur) en bleef de in haar voortbestaan bedreigde Bossche katholieke dagbladers behouden.¹⁶

In Breda was de perssituatie wat minder chaotisch. Ook daar verschenen kort na de bevrijding twee dagbladen van oud-illegale signatuur, omdat de beide vooroorlogse kranten niet acceptabel waren. De grootste oplage kreeg het katholieke dagblad *De Stem*, een voortzetting van het illegale blad *De Stem* uit Tilburg. Het werd echter geheel verzorgd door vroegere redactieleden van het inmiddels verboden *Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland*. Het was een uitgave van de stichting De Stem in oprichting en stond onder supervisie van een Raad van Toezicht, waarin de gewestelijke OD/BS-commandant dr. L. Albering de leiding had.¹⁷ Het blad bleef gedurende de hele hier behandelde periode verschijnen.

Het tweede Bredase dagblad was getiteld *Mededeelingenblad-Trouw*. Het werd verzorgd door de plaatselijke *Trouw*-verspreidingsgroep, die bestond uit "principiele ka-

¹² *De Brabantei* d.d. 16 december 1944 brochure *De samenwerking van de oud illegale bladen met de Vrije Pers* (z.p. r.j.) in -AMG, PMC Noord-Brabant doos 55 map 410.

¹³ Het pretendeerde een voortzetting te zijn van de illegale bladen *Ons Volk*, *Katholiek Kompas*, *De Zender* en *Ons Vrije Nederland* aldus *De Schijnwerper* d.d. 21 december 1944 p. 1.

¹⁴ Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 203-204.

¹⁵ *Ibidem* 220-222.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Eindrapport van de subgroep-Breda (1974), p. 5-6. CBZ map West-Brabant/Zeland.

tholieken en protestanten"³⁸. Als hoofdredacteur trad de katholieke A.L. Govers op, die vroeger de *Dordrechtse Courant* had geleid. Dit dagblad *Trouw* waren echter maar zes weken beschoren. Govers staakte de uitgave als dagblad enkele dagen nadat op 10 december in de katholieke kerken een herderlijk schrijven van de Bredase bisschop P.W.A. Hopmans was voorgelezen. Daarin werden de katholieken vermaand niet de "neutrale pers" (te weten *Mededeelingenblad-Trouw*) te lezen en te ondersteunen, maar uitsluitend de katholieke (te weten *De Stem*). Govers zette *Trouw* voort als weekblad voor het hele bevrijde Zuiden. Tot de herverschijsning van de vooroorlogse *Bredasche Courant* met ingang van begin januari gaf het MG in Breda dagelijks een *Mededeelingenblad Militair Gezag* uit.³⁹

Ook in Goes vinden we na de bevrijding (29 oktober) twee dagbladen van illegale herkomst: *Vrij Goes*, dat tot begin december verscheen, en *Vrije Stemmen uit de Ganzestad*, dat na 20 februari 1945 *Vrije Stemmen*, dagblad voor Zeeland ging heten. *Vrije Stemmen uit de Ganzestad* bleef op verzoek van het MG en de waarnemend burgemeester uitkomen bij gebrek aan een aanvaardbare vooroorlogse krant. Pas begin april 1945 verscheen als nieuwe uitgave voor bevrijd Zeeland het protestants-christelijke *Zeeuwsch Dagblad*, dat de plaats innam van het na 1 januari 1943 doorverschenen en daarom verboden blad *De Zeeuw*.⁴⁰

In Middelburg tenslotte verscheen als initiatief van de gezamenlijke illegale pers na de bevrijding het dagblad *De Vrije Zeeuw*; begin april ging het op in het *Zeeuwsch Dagblad*. Volgens De Koeijer speelde het MG in Zeeland een actieve rol bij het vullen van het vacuüm dat door het verbod van vele vroegere bladen was ontstaan. Het stimuleerde de uitgave van nieuwe bladen en kende de voormalige medewerkers aan de illegale pers daarbij een vooraanstaande rol toe.⁴¹ Dat begin april 1945 ook de na de bevrijding verboden *Provinciale Zeeuwsche Courant* – de grootste krant van Zeeland – weer mocht uitkomen, zij het onder een ander beheer en onder toezicht van een commissie van bijstand, past in het patroon dat we ook in de rest van het Zuiden zagen; diverse aanvankelijk verboden vooroorlogse bladen keerden immers in het voorjaar van 1945 onder commissies van toezicht terug (*Tilburgsche Courant*, *Bredasche Courant*, *Brabantsch Nieuwsblad*, *Helmondsche Courant*).

Een andere conclusie die we na deze rondgang langs de oud-illegale dagbladpers kunnen trekken, is dat het oud-illegale karakter in veel gevallen niet meer dan een façade was. Vooral de grotere bladen (*De Vrije Pers*, *De Stem*) werden gemaakt door vakjournalisten, die eerder werkzaam waren geweest bij voorlopig verboden oude dagbladen. Commissies van bijstand of toezicht moesten afwijkingen van de 'juiste koers' voorkomen, maar van enig actief ingrijpen is ons niets gebleken.

Het gebrek aan vakjournalisten van illegale komaf manifesteerde zich zowel bij de grotere als bij de kleinere dagbladen. Dat verschijnsel is waarschijnlijk afdoende te verklaren uit de omstandigheid dat de medewerkers aan de illegale bladen voornamelijk uit verspreiders of rayonhoofden (voor de verspreiding) bestonden, die met de verzorging van de inhoud van het blad veelal geen enkele bemoeienis hadden gehad. Waar zij zelf

³⁸ A.L. Govers, 'Over een waarschuwing', in: *Mededeelingenblad-Trouw*, d.d. 11 december 1944. Zie in Peter Bak, *Harde koppen, rechte lijnen. De lokale en regionale edities van Trouw in oorlogstijd* (Kampen 1993) het voornamelijk op interviews met getuigen gebaseerde hoofdstuk 4: 'Bovengronds in bevrijd gebied', aldaar, 71-82.

³⁹ Eindrapport van de subgroep-Breda (1974), p. 6-7, -CBZ, map West-Brabant/Zeland.

⁴⁰ Rapport betreffende Goes van Th.J. Kerkhof (1974) en Rapport betreffende materiaal te Middelburg en Roosendaal (1974), beide in -CBZ, map West-Brabant/Zeland.

⁴¹ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 96.

een dagblad verzorgden (de kleinere bladen *De Brabanter*, *Mededeelingen-Trouw*, *Vrij Goes*, *Mededeelingen Kruiningen*) liet de kwaliteit van de berichtgeving vaak sterk te wensen over en werd de uitgave meestal snel beëindigd of kwam het tot een fusie met een levensvatbaarder blad. Illustratief voor die gang van zaken is in dit verband het geval van de Osse *Sirene*.

De illegale *Sirene* was afkomstig uit Heusden en werd ook in Oss verspreid. Na de bevrijding van Oss ging een van de verspreiders in zee met een oud-illegaal werker die met de illegale *Sirene* geen enkele relatie had gehad. Zij noemden hun blad *De Sirene*, omdat zij anders geen toestemming voor publicatie kregen en maakten er een uitgesproken katholiek dagblad met een flinke oplage van.⁴² Toen die toedracht van zaken na de bevrijding van Heusden (5 november) aldaar bekend werd, ontstonden grote problemen tussen beide redacties. Maar beide bladen bleven tot vlak na de algehele bevrijding bestaan en fuseerden toen elk met een ander blad zonder illegaal verleden.⁴³

Een belangrijke handicap, die diverse oud-illegale dagbladen de kop kostte, was juist hun vanuit de illegaliteit meegebrachte algemeen nationale, interconfessionele of zo men wil 'neutrale' karakter. Het meest uitgesproken en het vroegst kwam dit tot uiting in de ondergang van het Bredase *Mededeelingenblad-Trouw* en de neergang van het Bossche blad *De Vrije Pers* onmiddellijk na de afwijzing door de bisschoppen van Breda en 's-Hertogenbosch begin december. Maar de overgang van de Middelburgse *Vrije Zeeuw* naar het protestants-christelijke *Zeeuwsch Dagblad* (eind maart) wijst er op dat een soortgelijke tendens zich ook in niet-katholieke kring voordeed.

Medio april waren er van de oorspronkelijke negen zelfstandige dagbladen van illegale herkomst nog drie over: in Breda *De Stem*, de Osse *Sirene* en, voorzover bekend, ook *Vrije Stemmen*, dagblad voor Zeeland uit Goes. Wat er van dat laatste blad geworden is, weten we niet, maar de Osse *Sirene* gaf, zoals gezegd, al in de zomer van 1945 haar zelfstandige bestaan op. Dat alleen voor *De Stem* nog een langdurige toekomst als zelfstandig blad was weggelegd, hing ongetwijfeld samen met haar zeldzame combinatie van voor het voortbestaan gunstige eigenschappen: een illegale voorganger, wiens naam vrijelijk gebruikt kon worden, het apparaat en het vakbekwame personeel van het verboden *Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland* en tenslotte een uitgesproken katholiek karakter dat de steun van de bisschop en aldus een groot lezerspubliek garandeerde.

De weinige uit de illegale pers voortgekomen dagbladen hebben dus, zo moet tenslotte geconcludeerd worden, veelal nog tijdens de periode van het bevrijde Zuiden hun zelfstandige bestaan en hun bijzondere identiteit opgegeven of moeten opgeven. Voor een deel kan dat worden verklaard uit hun ontstaansgeschiedenis. Gezien het beperkte aantal plaatsen waar oud-illegale dagbladen ontstonden, ging het de initiatiefnemers niet zozeer om het behoud van het illegale erfgoed als wel om het vullen van de lacune in de plaatselijke of regionale nieuwsvoorziening. De hoge eisen die het uitgeven van een dagblad stelde, bieden een verdere verklaring voor het korte zelfstandige bestaan van de oud-illegale kranten. Zowel uit het staken van de uitgave van de meeste kleine oud-illegale dagbladen, alsook uit de fusies met niet-oud-illegale of zelfs met na 1 januari 1943 doorverschenen en daarom aanvankelijk door MG verboden bladen blijkt dat zij het harde dagbladbedrijf zonder het vakpersoneel, het apparaat en de financiële reserves van de oude en nieuwe niet-oud-illegale kranten niet of nauwelijks konden volhouden.

⁴² Rapport betreffende *De Sirene* door mr. C. ten Hagen, hoofd van de Sectie Pers en Voorlichting bij het PMC Noord-Brabant, d.d. 13 februari 1945, geciteerd in Verslag betreffende de gemeente Oss, door Henry Theunisse (1974), p. 2, -CBZ map 's-Hertogenbosch/Waalkijk/Oss.

⁴³ Zie Bijlage VII.

Laat dit de bron zijn van verlangen:
 loon noch zalving te ontvangen
 voor de moeitevolle strijd;
 Wij werken aan een NIEUWEN TIJD

uit: *De Schijnwerper*, 17 februari 1945

Als laatste belangrijke verklaring voor het korte bestaan van de zelfstandige oud-illegale dagbladen zien we de gezindheid van het lezerspubliek en de grote invloed die de traditionele geestelijke leiders (m.n. de bisschoppen) al enkele maanden na de bevrijding daarop uitoefenden. Voorzover de oud-illegale bladen al een uit de illegaliteit voortgekomen 'neutraal' (samenwerkings-)karakter hadden, lieten zij dat vrij snel varen toen daartegen door die geestelijke leiders werd geprotesteerd en het lezerspubliek hun afwijzing bleek te volgen. Gegeven de eerdergenoemde beperkte intentie om slechts lacunes in de regionale nieuwsvoorziening te vullen en gegeven de afhankelijkheid van de oud-illegale dagbladen van de vakkennis en de middelen van de gevestigde persbedrijven, is dat niet zo verwonderlijk meer. Aanpassing van hun verschijningsfrequentie, van hun karakter en/of fusie met gevestigde bladen was absolute noodzaak om zich staande te houden.

5.2.2 *De periodieke pers*

Bij de zuidelijke bladen die niet dagelijks maar minder frequent – meestal wekelijks – verschenen (deze worden hierna aangeduid met de verzamelterm 'periodieken') was de positie van de oud-illegale bladen, zoals eerder werd geconstateerd, aanzienlijk sterker dan in de dagbladpers. Over de hele periode gemeten, maakten ze de meerderheid uit. Evenals bij de dagbladpers is er bij deze periodieken gedurende die acht maanden een duidelijke ontwikkeling vast te stellen. Als we als uiterste momenten de situaties van medio november 1944 en begin mei 1945 vergelijken, dan zien we dat het aantal oud-illegale tijdschriften kort na de bevrijding nagenoeg het dubbele was van het aantal dat niet van illegale herkomst was (resp. elf en zes). Begin mei was die verhouding drastisch gewijzigd en vrijwel in evenwicht gekomen. (resp. veertien en twaalf).⁴⁴

De belangrijkste oorzaak van deze grondige verandering in de getalsverhouding tussen oud-illegale en andere periodieken is dus, evenals bij de dagbladpers, gelegen in de toename van het aantal niet-oud-illegale bladen. Maar bij de periodieken was de beginsituatie voor bladen zonder illegaal verleden kort na de bevrijding veel ongunstiger en de groei daarna sterker. Bij de oud-illegale periodieken, en daarom gaat het ons hier, suggereren de cijfers elf (medio november) en veertien (begin mei) een min of meer stabiele situatie, maar dat is misleidend. Achter die cijfers gaan twee gelijktijdige en aan elkaar

⁴⁴ Het verschil met de in schema 1 genoemde totalen is te verklaren uit een aantal tussen deelbevrijding en algehele bevrijding verschenen en weer verdwenen bladen. De in Bijlage VII opgenomen titels van oud-illegale periodieken vormen een vrij volledige verzameling voor de steden; onder de niet-oud-illegale periodieken is nog in zoverre geselecteerd dat plaatselijke algemene nieuws- en opiniebladen wel, maar plaatselijke parochiebladen e.d. niet zijn opgenomen.

teggestelde ontwikkelingen schuil. In het ene geval gaat het om bundeling en concentratie, in het andere om het verdwijnen en ontstaan van oud illegale bladen.

Tot bundeling gingen uitsluitend die oud-illegale periodieken over die plaatselijke of regionale voortzettingen vormden van de grote illegale bladen. De Nijmeegse *Je Maintiendrai* en de Maastrichtse *Je Maintiendrai/De Patriot* werden in november en december opgenomen in het blad *Je Maintiendrai Vrij Nederland Christoffor*. In februari 1945 gingen de inhoudelijk nogal uiteenlopende uitgaven van *Het Parool* in Maastricht en Eindhoven samen in één zuidelijke editie.⁴⁵ In februari fuseerden ook de Bredase en Eindhovense edities van *De Waarheid* tot een uitgave voor Noord-Brabant.⁴⁶ Tenslotte zou men de in december gerealiseerde omzetting van het dagelijkse *Mededeelingenblad-Trouw* te Breda in een weekblad voor het hele bevrijde gebied kunnen beschouwen als een bijzondere vorm van concentratie. Hier werden weliswaar geen bladen gebundeld, maar er vond, evenals bij de hiervoor genoemde bladen, wel degelijk schaalvergroting en concentratie plaats doordat het verspreidingsgebied en de oplage bij een geringere frequentie sterk toenamen.⁴⁷

De motieven achter deze concentraties waren veelal van politieke aard. Leidende personen uit de groepen die het illegale blad hadden uitgegeven, probeerden door concentratie van de plaatselijke oud-illegale voortzettingen meer eenheid van opvatting en organisatie te bewerkstelligen. Dat die zeker in de eerste maanden na de bevrijding ver te zoeken was, blijkt uit talrijke voorbeelden.

Zo hadden het Maastrichtse en het Eindhovense *Parool* tot februari elk een geheel eigen karakter, terwijl het blad in Den Bosch in *De Vrije Pers* was opgegaan. In Eindhoven was *Het Parool* de eerste maanden na de bevrijding uitgekomen met de bekende katholieke publicist dr. G. Knuvelde als hoofdredacteur, in december stapte hij op omdat het blad van *Parool*-topman mr. G. J. van Heuven Goedhart sociaal-democratisch moest worden.⁴⁸ Naar de mening van Van Heuven Goedhart strookte de berichtgeving van de edities in bevrijd gebied bovendien niet met de lijn die door de leiding van het illegale *Parool* aangehouden werd. Hij beoordeelde de Maastrichtse uitgave als te wild en amateuristisch en de Eindhovense als te academisch. Daarom gaf hij zelf richtlijnen voor de redacties en forceerde in februari een fusie. Na die fusie ontstond er grote onvrede onder de Limburgse lezers en de oude Maastrichtse redactie besloot tot hervatting van de eigen uitgave. Op aandringen van Van Heuven Goedhart gebeurde dat onder een andere titel, te weten *Vrij Omeveerd*, het devies van *Het Parool*. Tot de bevrijding van de rest van het land verscheen er echter maar één nummer van.⁴⁹

De uitgave van *Je Maintiendrai Vrij Nederland-Christoffor* vanaf medio november was vooral het resultaat van de inspanningen van de *Christoffor*-topman, de Nijmeegse advocaat mr. C. J. A. M. ten Hagen. Gezien de snelle totstandkoming was het uitbrengen van dat nieuwe blad goed voorbereid en ontmoette men weinig problemen. De enige complicatie waarvan we weten, was een eenmalige zelfstandige uitgave van een oud-

⁴⁵ De Keizer, *Het Parool 1940-1945*, 485.

⁴⁶ Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 185-186.

⁴⁷ Zie Bijlage VII.

⁴⁸ Zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 70-71 en De Keizer, *Het Parool 1940-1945*, 485.

⁴⁹ Zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 69 e.v. Findrapport van de subgroep Maastricht, p. 26-27 op basis van correspondentie tussen J. M. Schopping en J. Poels, d.d. 3 en 6 december 1974 en 19 januari 1975. Fotokopie van het Verslag van de bespreking tussen Eindhovense en Maastrichtse *Parool*, d.d. begin februari 1945 en van brief van Van Heuven Goedhart aan Maastrichtse *Parool*-redactie, d.d. 1 april 1945, alle in CBZ-map Maastricht.

illegale Limburgse editie van *Vrij Nederland*, maar deze werd in de kiem gesmoord.⁵⁰ Met steun van het MG en van vooraanstaande personen als prof. De Quay, groeide *Je Maintiendrai* uit tot het weekblad met de grootste oplage in bevrijd gebied, diverse eerdere regionale edities werden op den duur in het blad opgenomen.⁵¹

De vijf regionale voortzettingen van *De Waarheid* weerspiegelden het eigen gezicht van de plaatselijk nogal verschillende groepen communisten en linkse socialistten. In Nijmegen ging het blad meteen na de bevrijding uit van een heropgerichte CPN-afdeling, in Middelburg van de "Vereeniging van Arbeiders voor de Rechten van den Mensch" en in Zuid-Limburg, Eindhoven en Breda van zogeheten *Waarheid*-groepen. Om in deze organisatorische en publicitaire verwarring meer eenheid te scheppen, "waardoor ons optreden effectiever zou worden", nam de organisatorische leider voor Brabant en Limburg, Wim van Exter, maatregelen. In de tweede helft van november ging hij op reis en bezocht de meeste CPN- of *Waarheid*-groepen in het Zuiden.⁵² Als gevolg daarvan kon eind december de Communistische Partij Bevrijd Nederlands Gebied (CPBG) worden opgericht en werd er een organisatorische en inhoudelijke centralisatie doorgevoerd. In het voorjaar van 1945 kon men, aldus Van Lierop in zijn studie over de communisten in bevrijd gebied, spreken van "één weekblad voor het Zuiden met verschillende regionale edities".⁵³ Aansluitende pogingen om *De Waarheid* voor het hele Zuiden als dagblad uit te geven, liepen echter stuk op onwil van Sectie I van MG.⁵⁴

Pas sinds het voorjaar van 1945 kwam er dus als gevolg van het optreden van diverse leidende personen meer inhoudelijke uniformiteit in het redactiebeleid van deze periodieken. Toch moet voor de periode van het bevrijde Zuiden als geheel geconstateerd worden dat, ook al droegen ze dan dezelfde titel, de inhoud en de richting van de oud-illegale voortzettingen aanzienlijk verschilden van de nog illegaal in het Noorden verschijnende moederbladen. Dat had behalve met de politieke onzekerheid na de bevrijding zeker ook te maken met het gebrek aan politieke en journalistieke scholing bij de plaatselijke oud-illegale medewerkers. Want in tegenstelling tot de **dagbladen** van illegale komaf werden deze oud-illegale **periodieken** veelal wél door vroegere medewerkers van die illegale bladen zelf verzorgd.⁵⁵ Maar alleen in *Je Maintiendrai* (met die naam duiden we hierna het blad *Je Maintiendrai Vrij Nederland Christoffel* aan) en in de Limburgse *Waarheid* schreven dezelfde personen die dat ook al in de illegaliteit hadden gedaan.⁵⁶ De overige bladen werden in hoofdzaak door de voormalige verspreiders, d.w.z. door journalistieke en politieke leken volgeschreven.⁵⁷

⁵⁰ Zie Bijlage VII. In een brief van A. J. Damen en ir. F. Wijnfels aan dmr. Mijnstreek Nicolas d.d. 29 november 1944 werd verzocht de voorlopige uitgave van *Vrij Nederland* voor Limburg door de vroegere provinciale vertegenwoordiger J. H. J. Sangen te verbieden (SHIC Archief F. Wijnfels nr. 96). Genoemd blad verscheen daarna inderdaad niet meer.

⁵¹ Zie Bijlage VII en voor informatie over de ideologie van *Je Maintiendrai* paragraaf 5.3.3.

⁵² Van Lierop: *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland* 50-53.

⁵³ *Ibidem* 81.

⁵⁴ *Ibidem* 77-81.

⁵⁵ Uitzonderingen op die regel waren er echter ook. We noemden al de publicist dr. G. Knuvelde, die geen relaties met het illegale *Parool* had gehad en ook geen affiniteit had met diens socialistische koers, maar die abusievelijk werd aangetrokken als eerste hoofdredacteur van het Eindhovense *Parool*. Ook de belangrijkste redacteur van de Eindhovense *Waarheid* (P. B. Janssen) had geen illegale achtergrond. Zie daarvoor Van Lierop: *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland* 34-35, 186.

⁵⁶ Ten Hagen en dr. V. A. M. Beermann in *Christoffel* met name Van Exter in de regionale voorganger van *De Waarheid* *Gluck Auf*.

⁵⁷ Zie ook brief van J. M. Schopping (oud hoofdredacteur van het Maastrichtse *Parool*) aan J. Poels d.d. 3 december 1974. CBZ map Maastricht.

De zeven periodieken (d.w.z. niet-dagbladen), die een voortzetting waren van zuiver plaatselijke illegale bladen, leidden in het bevrijde Zuiden een marginaal bestaan. Ze werden gemaakt door oud-illegalen uit kleine en middelgrote steden die ook tijdens de bezetting zelf een illegaal blad hadden uitgegeven en daarmee nu om uiteenlopende redenen door wilden gaan. In een uitzonderlijk geval als dat van *De Zwijger*⁵⁸ was het motief om, bij gebrek aan een ander medium, nieuws en contact te verzorgen voor de Venrayse evacués in Helmond. Ook voor de Heusdense *Suene* en de van oorsprong Oosterhoutse *Vrije Stem* lijkt het vullen van een vacuum in de plaatselijke nieuwsvoorziening aanvankelijk nog voorop te staan. Maar bij de Vlissingse *Scheldebode*, de Boscse *Schijnwerper*, de *Deunnesche Courant* en het Heerlense blad *Moed en Vertrouwen* zijn evident ook andere drijfveren in het spel. Zij droegen een uitgesproken oppositioneel karakter en zetten aldus hun verzetstraditie in zekere zin voort.

Dit komt het duidelijkst naar voren bij *De Schijnwerper* en de *Deunnesche Courant*. Deze bladen begonnen pas rond de jaarwisseling 1944/1945 te verschijnen en deden dat als reactie op en protest tegen resp. de aanspraken van de oud-illegale *Vrije Pers* en het uitkomen van het niet-oud-illegale weekblad *Het Licht*. Evenals in *De Scheldebode* en *Moed en Vertrouwen* overheerste in *De Schijnwerper* en de *Deunnesche Courant* de felle en radicale kritiek op de autoriteiten en de gevestigde belangen.⁵⁹ Daarbij richtte men zich vooral tegen de gebrekkige aanpak van de zuivering, met name in de hoogste kringen,⁶⁰ en in het bijzonder tegen het uitblijven van maatregelen tegen economische collaborateurs. Evenmin als diverse edities van *De Waarheid* in de grotere steden, schuwden deze strijd bare bladen het uiten van beschuldigingen, waarbij men en paard genoemd werden.⁶¹ Daarom kregen zij in de niet-oud-illegale pers al snel de naam onverantwoordelijke, scandalieuze en onfrisse bladen te zijn met "weinig aantrekkelijke copy"⁶². Met name in Den Bosch en Deurne ontstond een "felle persstrijd".⁶³ De door deze bladen aangeklaagde autoriteiten, zowel van het burgerlijk als van het Militair Gezag, probeerden hen daarom de mond te snoeren.⁶⁴

Het verschijningsverbod van *De Schijnwerper* en van *De Scheldebode* geschiedde weliswaar op grond van het formele argument dat in verband met het tekort aan papier alleen die bladen mochten verschijnen die in een duidelijke behoefte voorzagen.⁶⁵ Maar overwegingen inzake de handhaving van de openbare orde en de bescherming van de meer gematigde bladen speelden daarbij zeker zo'n belangrijke rol.⁶⁶ Overigens wist *De Scheldebode*, die van alle Zeeuwse bladen het meest kritisch was ten opzichte van het MG en in april 1945 getroffen werd door het uitblijven van een papiertoewijzing door de

⁵⁸ Winkel, *De ondergrondse pers 1940 – 1945*, nr. 1127.

⁵⁹ Zie Kools, *De na oorlogse relatie*, passim.

⁶⁰ *De Schijnwerper*, d.d. 21 december 1944.

⁶¹ Bijvoorbeeld in *De Schijnwerper* de vaste rubriek 'Hoe is het mogelijk'.

⁶² Zo typeerde *Veritas*, d.d. 28 oktober 1944 de inhoud van het blad *Moed en Vertrouwen*.

⁶³ Verslag De Perszuivering, d.d. 17 juli 1945 van hoofd Sectie XI PMC Noord Brabant, F. Daams jr., p. 4 over Deurne, AMG, doos 4661 (PMC-Noord-Brabant) map 554.

⁶⁴ Zo werden aan de *Deunnesche Courant* de officiële mededelingen van de gemeente Deurne, waaronder de opgaven van nieuwe bonkaarten, geweigerd, die werden voorbehouden aan *Het Licht*, aldus Kools, *De na oorlogse relatie* 16, 19.

⁶⁵ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 204. De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 97. Al eind januari rapporteerde Sectie I van de Brusselse staf van MG over *De Schijnwerper* "Als nieuwsorgaan bestaat aan dit blad geen behoefte", aldus Weckrapport Sectie I, d.d. 26 januari 1945, AMG, doos 225 (Staf Secretariaat), map weckrapporten Sectie I.

⁶⁶ Dmc-Den Bosch Thomas noemde als officiële reden voor het verschijningsverbod van *De Schijnwerper* de communistische beïnvloeding, aldus Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 204.

MG-staf in Brussel, nog vier maanden te blijven verschijnen en wel op eigen papiervoorraden⁶⁷

Van deze zeven kleine periodieken werden er dus twee verboden. Het verdere lot van *Moed en Vertrouwen* en van *De Zwijger* is ons niet bekend, maar gezien het uitblijven van nadere levenstekenen lijkt het niet onredelijk aan te nemen dat ze hun verschijning al snel hebben gestaakt. De Heusdensse *Siene* fuseerde, zoals al eerder werd vermeld, in de zomer van 1945 met een niet-oud-illegaal blad. De *Duynesche Courant* onderscheidde zich dankzij de literaire kwaliteiten van Antoon Coolen positief van de andere kleine illegale periodieken. Zij hield de persstrijd met *Het Licht*, dat de gevestigde autoriteiten verdedigde, nog enkele jaren vol, maar besloot in augustus 1947 de uitgave te staken. *Het Licht* bestond maar een jaar langer en werd toen wegens gebrek aan lezers opgeheven.⁶⁸ Kennelijk was het juist de persstrijd en met name de hevige polemiek over de houding van autobiefabrikant Huub van Doorne tijdens de bezetting geweest, die beide bladen zo'n relatief lange verschijningsduur had mogelijk gemaakt.

De Vrije Stem tenslotte heeft van deze kleine oud-illegale periodieken het langst bestaan. Dat dankte het blad de eerste maanden na de bevrijding aan de associatie met het vooroorlogse weekblad *De Reclame*, en vervolgens vooral aan de omstandigheid dat *De Vrije Stem* het orgaan werd van het district Breda van de GOIWN en sinds 1 april 1945 van de GOIWN als geheel (zie paragraaf 3.4.2). Pas in november 1947 kwam er een einde aan het zelfstandige bestaan van *De Vrije Stem*, toen het blad opging in *De Zwerfver*, het orgaan van de in mei 1945 opgerichte landelijke LO-LKP-Stichting.

5.2.3 De plaats van de oud illegale pers

Als we het geheel van de pers in het bevrijde Zuiden overzien, dan kan geconcludeerd worden dat het kwantitatieve aandeel van de oud-illegale bladen daarin gedurende de eerste maanden na de bevrijding prominent was, maar vanaf december 1944 gestadig verminderde. Die vermindering kwam tot stand door een sterke groei van het aantal niet-oud-illegale bladen, het nagenoeg verdwijnen van de weinige oud-illegale dagbladen en het instabiele bestaan van de talrijke oud-illegale periodieken.

De medewerkers – enkele makers, maar de meesten verspreiders – van de vroegere illegale bladen zochten op diverse manieren naar een nieuwe functie voor hun bladen. Het streven naar samenwerking tussen oud-illegale persmensen en tussen hun bladen nam daarbij maar een beperkte plaats in. Op plaatselijk vlak kwam er vrijwel niets⁶⁹ van terecht en voor het hele bevrijde Zuiden alleen in het geval van politieke gelijkgezindheid.⁷⁰

De enkele oud illegale dagbladen waren slechts in die plaatsen ontstaan waar meteen na de bevrijding geen acceptabele vooroorlogse krant beschikbaar was. Al kort na hun start waren ze niet meer als zodanig te herkennen. Ze lieten hun 'algemene' of samenwerkingskarakter vallen en ze pasten zich geheel aan de eisen van het dagbladbedrijf en van de lezers en hun geestelijke leidslieden aan, medewerkers van de vroegere illegale pers trof men er bijna niet meer aan.

Bij de oud illegale periodieken daarentegen hadden de vroegere illegale persmensen het heft nog geheel in handen. Bij de voortzettingen van de grote illegale bladen gingen

⁶⁷ De Kocijer. Het Militair Gezag in Zeeland. 97. 131.

⁶⁸ Kools. *De na oorlogse relatie*. 62. 66.

⁶⁹ Uitzonderingen waren het Nijmeegse persbureau IP en het Middelburgse weekblad *De Vrije Zeeuw*.

⁷⁰ *De Maatschappij Vrij Nederland*, *Christoffor* en wat later de edities van *De Waarheid*.

De Vrije Zeeuw

Eerste Jaargang - Nummer 20

Maandag 11 December 1944

Verantw. Hoofdred.: drs. H. Sinnema,
Red.-adres: Middelburg, Molenwater 69.
Adm.-adres: Vlissingen, Walstr. 58-60.

Uitgever: Jacq. de Smit.
Advertentieprijs 30 cent per regel.
Abonnementsprijs per week 26 cent.

kop van *De Vrije Zeeuw* van 11 december 1944

De Waarheid

VOOR EEN VRIJ EN WELVAREND NEDERLAND

kop van *De Waarheid*-editie Noord-Brabant van 31 maart 1945

DE VRIJE PERS

Onder toezicht en medewerking
van L. VAN BUNGE, Mr. E. SASSEP,
TOON WIJFFELS, Ir. K. BOUMAN

DAGBLAD VOOR 's-HERTOGENBOSCH EN OMGEVING

waarin samenwerken: Het Parool, Christofloor, Vrij Nederland, Je Maintiendrai, Ons Volk, Trouw, Kath. Kompas en Ons Vrije Nederland

(kop van) *De Vrije Pers* van 5 december 1944 (Rijksinstituut oor Oorlogsdocumentatie)

NUMMER 7

10 MAART 1945

REDACTIE:

ANDRÉ DE NIJS

A. DE MUG

A. VAN KAAM

REDACTIE EN

ADMINISTRATIE

STATIONSWEG 35

'S-HERTOGENBOSCH

UITGEGEVEN DOOR „ONS VOLK”, „KATHOLIEK KOMPAS”
EN „DE ZENDER”

ONDER MEDEVERANTWOORDELIJKHEID VAN DE GEMEENSCHAP O.I.W.
NEDERLAND, AFDELING 'S-HERTOGENBOSCH

DE

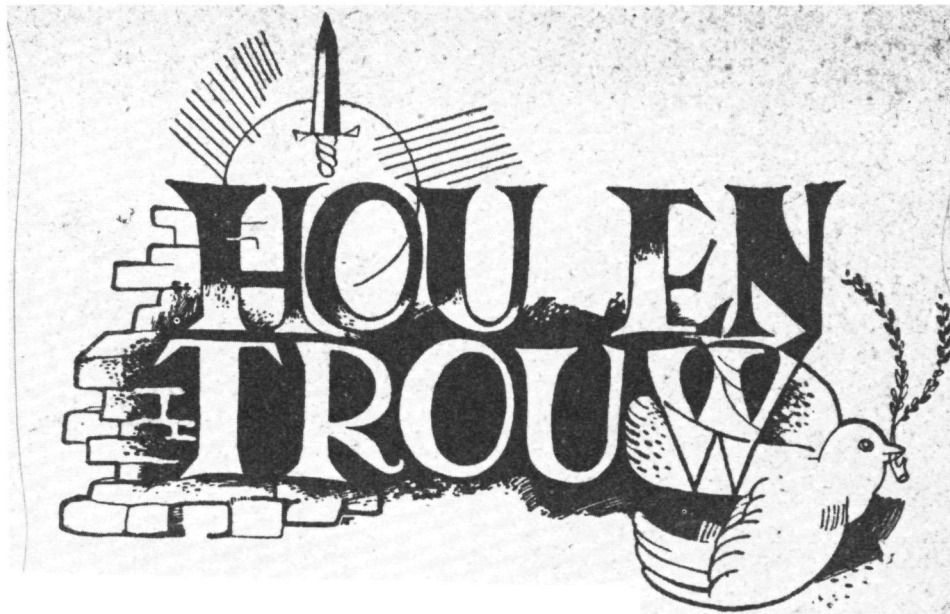
SCHIJNWERPER

...maer wat op 'sherten grond leyt
dat welt mÿ naâr de keel.

kop van *De Schijnwerper* van 10 maart 1945

kop van *De Vrije Stem* van 17 maart 1945

kop van *Hou en Trouw* van 30 december 1944

kop van *Strijdend Nederland* van 31 maart 1945

Ons Vrije Nederland van 28 maart 1945

Titelpagina van MG-brochure *Zoo sprak het Zuiden. Problemen van den dag in den spiegel der zuidelijke pers* (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Koningin Wilhelmina leest in Londen het kerstnummer van *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christofoor*. Voor haar een stapel kranten uit het bevrijde Zuiden (Anefo; Rijksvoorlichtingsdienst)

zij meestal wel akkoord met een verdere politieke profilering en centralisatie door politieke voormannen uit die groep, al verliep dat niet zonder slag of stoot. De voortzettingen van de zelfstandige plaatselijke illegale bladen hadden in het algemeen beperktere toekomstmogelijkheden. De meeste ontwikkelden zich tot radicale plaatselijke oppositiebladen. Enkele daarvan werden door de autoriteiten verboden, andere hielden zelf op te verschijnen. Geen van deze bladen slaagde erin langdurig voort te bestaan, ook *De Vrije Stem* niet, die haar zelfstandige verschijning als orgaan van de GOIWN tot eind 1947 wist te rekken.

5.3 Praktijk en idealen

Nu de plaats van de oud-illegale pers in het geheel van de overgangspers van het bevrijde Zuiden duidelijker is geworden, wordt hier nagegaan hoe de praktijk op haar idealen heeft ingewerkt. Daartoe gaan we eerst na met welke beperkingen het perswerk na de bevrijding te rekenen had. Daarna komen de gemeenschappelijke kenmerken van de oud-illegale pers aan de orde. En tenslotte wordt de vraag beantwoord hoe georganiseerde en andere oud-illegalen geprobeerd hebben pers en voorlichting te beïnvloeden en hun streven naar samenwerking en persordening te realiseren.

5.3.1 Beperkingen van de openbaarheid

In vergelijking met de vooroorlogse pers of met de pers in vreedstijd in het algemeen had de pers in het bevrijde Zuiden te maken met diverse ingrijpende beperkingen. Ten eerste is daar het verschijnsel van de regionale fragmentatie. Zoals uit Bijlage VII blijkt, bestonden er tot mei 1945 geen dagbladen met een voldoende oplage om het hele bevrijde gebied te bestrijken. Voor de periodieken (bladen die minder frequent verschenen, veelal weekbladen) was de situatie nauwelijks beter. Alleen het blad *Je Maintiendrai* bereikte door zijn oplage van tegen de 100.000 op den duur de meeste steden van het Zuiden, maar het drong pas in het voorjaar van 1945 ook in Zeeland door.⁷¹ Anders dan voor en zelfs tijdens de bezetting waren vrijwel alle bladen dus overwegend regionaal of lokaal van aard. Dat gold niet alleen voor het verspreidingsgebied maar ook voor een aanzienlijk deel van het nieuws zelf. Voor nieuws van buiten was men immers geheel afhankelijk van de voorlichting door het plaatselijke MG, van de buitenlandse en vooral van de andere regionale bladen. Het uitzenden van eigen verslaggevers naar andere delen van bevrijd gebied was als gevolg van de moeilijke transportsituatie tot het voorjaar van 1945 praktisch ondoenlijk en we hebben er dan ook vrijwel geen voorbeelden van aangetroffen.

De papierschaarste was er de oorzaak van dat de omvang van de bladen minimaal was. Een dagblad telde in het bevrijde Zuiden doorgaans niet meer dan twee en wat later hooguit vier pagina's op de helft van het normale kranteformaat; ook de weekbladen moesten het met vier van deze bladzijden doen. Door de grote hoeveelheid ruimte die in beslag werd genomen door het oorlogsnieuws, de mededelingen van militair en burgerlijk gezag en door advertenties, opsporings- en familieberichten, resteerde in de dagbladen niet veel meer dan éénderde van de plaatsruimte voor opinierende artikelen. In de periodieken namen deze een veel prominentere plaats in. Vooral in de voortzettingen van de landelijke illegale bladen overheersten de beschouwende bijdragen, terwijl de voortzet-

⁷¹ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 184.

tingen van plaatselijke illegale bladen daarnaast ook veel nieuws en mededelingen bevatten

Een volgende beperking voor de pers was het bestaan van censuur. Met uitzondering van de streken in de frontlijn ging het hier in hoofdzaak om zelfcensuur aan de hand van door Sectie XI van MG verschaftte censuur-richtlijnen. Alleen over nieuwsberichten betreffende militaire operaties moest het advies van de censuurbureaus van het MG in Maastricht, Nijmegen, Lindhoven of Breda worden ingewonnen.⁷¹ Volgens deze met de Geallieerden overeengekomen richtlijnen waren met name alle berichten over illegale activiteiten, groepen en personen in verleden of heden ten strengste verboden. Deze zouden ernstig gevaar kunnen opleveren voor het illegale werk en de daarbij betrokkenen in bezet gebied.⁷² Hoewel tegen deze regel in de eerste bevrijdingsweken nog wel eens gezondigd werd,⁷³ had hij tot gevolg dat in de zuidelijke pers alleen in de meest vage bewoordingen over het illegale werk geschreven kon worden.⁷⁴

Natuurlijk zagen juist de medewerkers van de oud-illegale pers de noodzaak van deze maatregel goed in. Maar anderzijds betekende deze beperking dat zij net in de periode, toen berichten over het illegale werk grote nieuwswaarde hadden en het publiek daarvoor veel belangstelling had,⁷⁵ geen feitelijke informatie over het illegale werk ter plaatse en elders konden publiceren. Zo werd de afstand die er tijdens de bezetting tussen de illegale groepen onderling en tussen illegaliteit en bevolking was ontstaan, na de bevrijding bestendigd. De sterke verhalen en mythen over verzet en illegaliteit, uiteenlopend van heldenverering tot verguizing, kregen zo volop de kans zich te handhaven en zich verder te verbreiden.

Ook de mogelijkheden om de bevolking van het bevrijde Zuiden via de radio te informeren waren beperkt. Weliswaar waren er sinds 2 oktober naast de berichten van Radio Oranje vanuit Londen de uitzendingen van de speciaal op bevrijd gebied gerichte zender Radio Herrijzend Nederland. Maar de toch al door de geallieerde censuur beperkte berichtgeving van deze heimelijk⁷⁷ onder Sectie XI van MG (Subsectie Radio) ressorterende zender werd, evenals die van Radio Oranje, nog eens zwaar gehandicapt door de omstandigheid dat zij zowel in bezet als in bevrijd gebied beluisterd kon worden. En wat voor het Zuiden misschien goed en nuttig mocht heten, kon voor het Noorden funest zijn,

⁷¹ *Overzicht MG* 609-611.

⁷² *Ibidem* 610. In een brief aan het hoofd van de Subsectie Perscensuur van MG kpt J.A. van Houten somde B.S. Fielden, chef van de SHAEF afdeling Joint Field Censorship Netherlands, op 10 oktober 1944 nog eens precies de te censureren categorieën op: alle namen van personen verbonden met het verzet, alle namen van verzetsorganisaties, elke vermelding van steun aan het verzet door bepaalde instellingen of in een bepaalde plaats; de brief bevindt zich in -AMG doos 10 (Staats-Geheim Archief, Sectie XI) map 274.

⁷³ Bijvoorbeeld door de eerste Nederlandse oorlogscorrespondent, die aan het persbureau Anep Aneta verbonden Robert Kiek. Deze berichtte over een geheime telefoonlijn tussen bevrijd en bezet gebied en werd daarvoor onder druk van de BS-top naar Engeland teruggedroepen. Zie Robert Kiek, *Pijlen van den leeuw. Een oorlogsreportage* (Amsterdam 1945) 128-130 en De Jong, *Koninkrijk X* a. 485-486.

⁷⁴ Anep Aneta coörespondent Kiek merkte over zijn berichtgeving met betrekking tot de verzetsbeweging op: 'De mogelijkheden begonnen al zodra ik maar even verder ging dan gemeenplaatsen te debiteren.' Kiek, *Pijlen van den leeuw* 123.

⁷⁵ Verhoor H.J. van den Broek, *Enq.* V c. 728-729.

⁷⁷ H.J. van den Broek, *Hier Radio Oranje. Vijf jaar radio in oorlogstijd* (Amsterdam 1947) 277, over de aard van de berichtgeving van Radio Herrijzend Nederland: 'vervolgens zou om in het oog springende redenen van psychologische aard iedere verwijzing naar het Militair Gezag dienen te worden vermeden'. De grote behoefte van het MG aan deze zender blijkt ook uit het verzoek van Philips om de zender vanwege het gevaar van bombardementen van het Philipsgebouw te verplaatsen naar elders. Kruls weigerde dat; aldus *Ibidem* 284. Zie ook Sjoerd de Vries, *Op de golflengte van Radio Herrijzend Nederland. Artikelen en reportages* (Zaltbommel 1990).

De echte liefde tot het vaderland
zoekt geen beloning.

uit: *De Schijnwerper*, 24 februari 1945

zo luidde kort samengevat de bevinding van het hoofd van die Subsectie Radio, kapitein H.J. van den Broek.⁷⁸ Ook Anep-Aneta-oorlogscorrespondent Robert Kiek, die de Nederlandse instanties van nieuws voorzag, moest al enkele dagen na zijn aankomst in bevrijd Maastricht constateren "dat ik met het simpele vermelden van wat er in bevrijd Nederland gebeurde, een terrein had betreden met heel wat meer voetangels en klemmen dan het gehele slagveld van Normandië".⁷⁹

Algemene gevolgen van de genoemde beperkingen waren dat er in de zuidelijke pers geen sprake was van het vrijelijk vergaren en distribueren van alle berichten die nieuws-waarde hadden en dat er evenmin kritisch commentaar gegeven kon worden op wat er zich in bevrijd gebied allemaal afspeelde. Na de bevrijding werd het meer dan ooit op vrije informatie beluste publiek dus geconfronteerd met een pers, die de nieuwshonger maar voor een klein deel kon bevredigen. Aan frontnieuws, verordeningen en officiële bekendmakingen was geen gebrek, maar over wat er ter plaatse en elders achter de schermen door alle nieuwe en oude gezagsdragers en instanties bedisseld werd, vooral inzake benoemingen, arrestaties en zuiveringsmaatregelen, en over de toestand in andere streken van bevrijd gebied, daarover kwam men uit de kranten of via de radio vrijwel niets te weten.⁸⁰ Ook de nieuwsvoorziening over de noodtoestand die zich die winter in bezet Nederland ontwikkelde, was ronduit slecht.⁸¹

Als gevolg van deze gebrekkige berichtgeving las het publiek – net als tijdens de bezetting overigens – alle bladen die het te pakken kon krijgen.⁸² Maar zelfs dan kreeg het slechts een hoogst onvolledig beeld van wat er zich in zijn nabijheid en daarbuiten afspeelde. Daarom kwam er al direct na de bevrijding, veelal buiten de pers om, een niet aflatende stroom geruchten, verdenkingen en verdachtmakingen op gang. Deze betroffen vooral die personen en instanties, die voor autoriteiten werden aangezien. Aldus verschaft men zich tenminste enige verklaring voor tal van onopgehelderde verschijnselen en mysterieuze bestuurlijke mutaties.

⁷⁸ Van den Broek, *Hier Radio Oranje*, 292, 302

⁷⁹ Kiek, *Pijlen van den leeuw*, 123

⁸⁰ Kpt. Van den Broek van Radio Herrijzend Nederland meldde in zijn derde rapport, d.d. 14 oktober 1944, p. 5 dat de nieuwsvoorziening uit bevrijd gebied nog verbaasd stroef verliep; "Er is practisch geen nieuwsvoorziening uit andere plaatsen dan Eindhoven zelf"; -AMG, doos 1089 (Staf. Sectie XI), map 39-10.

⁸¹ Uit correspondentie tussen Bureau Inlichtingen en functionarissen van Sectie XI van MG in Brussel en in Londen uit januari 1945 blijkt dat, als gevolg van communicatieproblemen, van het door BI verzamelde materiaal over de *razzia's* en de honger aanvankelijk praktisch geen letter aan de pers in bevrijd gebied werd doorgegeven, brieven in -AMG, doos 10 (Staf. Geheim Archief Sectie XI), map 272 en doos 1089 (Staf. Sectie XI) map 39-5. Zie daarover paragraaf 8.1.1

⁸² Uit een enquête die begin januari 1945 in Roosendaal gehouden werd, blijkt dat bijna de helft van de 753 respondenten zowel *Het Parool* als *Je Mannendat* las en eenderde bovendien *Trouw*. De meesten gaven te kennen dat ze dat deden om op de hoogte te blijven; Enquête-materiaal Vraag- en Antwoord Instituut te Roosendaal, eind januari 1945. -GA-Roosendaal

De voorlichtingspolitiek van het MG was erop gericht de bevolking rustig en welwillend te houden ten opzichte van de geallieerde en de Nederlandse autoriteiten. Maar met het aanvankelijk gevoerde, summiere voorlichtingsbeleid lukte dat niet. In de maanden na de bevrijding informeerden Sectie XI van de Staf in Brussel en de afdelingen voorlichting van de diverse militaire commissariaten de bevolking door middel van bekendmakingen over de aard en de bevoegdheden van het MG. Maar het publiek begreep, ook na verloop van tijd, weinig of niets van het bijzondere, civiel-militaire karakter van het MG. Men kon zijn functie en zijn bevoegdheden ten opzichte van de andere, militaire en burgerlijke instanties niet plaatsen.⁸³

Wat men in de praktijk van het MG merkte, waren de talloze bekendmakingen en verordeningen, de vergunningen die men voor alles en nog wat nodig had, de internering van deze of gene, de schorsing van die of die, de vordering van dit of dat gebouw enzovoort enzovoort. Het publiek zag van het MG met andere woorden, zoals De Koeijer over Zeeland constateerde, "enkel de buitenkant".⁸⁴ De redenen van die maatregelen bleven duister. Waarom de een werd vastgezet en een ander niet en een derde weer werd vrijgelaten, waarom juist dat gebouw werd gevorderd en juist die fabriek weer mocht gaan draaien en waarom juist die persoon met de zuivering van een ambtelijke afdeling werd belast, dat alles bleef volstrekt duister en stelde de bevolking voor raadsels.

De onvrede over het gebrek aan openbaarheid en over de Nederlandse overheden in het algemeen trad op den duur ook in de pers aan de dag. Dat gebeurde sinds december-januari en bereikte door de kabinetscrisis in februari een hoogtepunt.⁸⁵ Begin 1945 ging het MG daarom bewust mogelijkheden scheppen om de wensen en klachten van de bevolking te peilen.⁸⁶ Pelt werd als hoofd van Sectie XI van de Staf-MG vervangen door majoor J.H. Huizinga en er kwam een afzonderlijke Subsectie Pers en Publiciteit.⁸⁷ In de maanden januari en februari werd de eerste van een serie persconferenties gehouden en kwam het tot de oprichting van de eerste plaatselijke voorlichtingsdiensten, waar journalisten en burgers met hun vele vragen terecht konden.⁸⁸

De voorlichting door het MG veranderde dus van karakter. Zij werd geïntensiveerd en gedecentraliseerd en bestond door de openstelling voor wat er onder de bevolking leefde, niet enkel meer uit éénrichtingsverkeer. Binnen het MG resulteerde deze grotere openheid in een toenemende stroom rapporten aan de staf en de militaire commissarissen met daarin de informatie die over de stemming van de bevolking en van bepaalde groepen

⁸³ Zulks blijkt uit talrijke voorvallen en getuigenissen in het hele bevrijde gebied. Zie bijvoorbeeld over Zeeland: De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 125, over Eindhoven: Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 42 en over Nijmegen: Termeer, *Nijmegen frontstad*, 54. Daarnaast zijn er de constatering van kpt. G. Rutten. Na een reis door bevrijd Brabant en Gelderland rapporteerde hij in de tweede helft van december dat, behalve in Nijmegen, "bijna niemand, ook niet in het gemeentehuis en bij de politie, weet wat Militair Gezag is, wie de militaire commissaris is en waar die zit" en dat MG vaak werd verward met BS of OD, Rapport d.d. 20 december 1944 aan wnd. hoofd Sectie XI kpt. Huizinga, p. 2, -AMG, doos 1089 (Staf, Sectie XI), map 39-21.

⁸⁴ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 125.

⁸⁵ *Vernis* van 15 februari 1945 schreef "geef de publieke opinie een fris bad; geef meer OPENBAARHEID ... want de gezags- of vertrouwenscrisis in bevrijd Nederland nadert zijn hoogtepunt".

⁸⁶ Memorandum van kpt. Huizinga (Sectie XI) aan Stafbureau MG, d.d. 21 februari 1945 suggereerde naar aanleiding van de roep om openbaarheid in de pers nader overleg over manieren om de openbaarheid van het MG te vergroten; -AMG, doos 1086 (Staf, Sectie XI), map 32-13. Eerdere interne suggesties om ruimte te geven voor persoonlijke voorlichting en het uiten van klachten hadden kennelijk nog tot niets geleid.

⁸⁷ *Overzicht MG*, 50, 590.

⁸⁸ *Ibidem*, 593-594.

vergaard was.⁸⁹ Uit deze periode dateren ook de eerste van enkele enquêtes, die her en der in het bevrijde Zuiden door particulieren onder de plaatselijke bevolking werden gehouden.⁹⁰ In deel III zullen we van beide soorten bronnen voor diverse thema's gebruik maken. Hier kan al vastgesteld worden, dat zowel die enquêtes, als de groeiende kritiek in de pers, alsook de veranderende aard van de MG-voorlichting erop wijzen, dat de passiviteit van de bevolking en de pers kort na de jaarwisseling doorbroken werd; hun geduld met de diverse Nederlandse autoriteiten begon op te raken.

5.3.2 Kenmerken van de oud-illegale pers

De rol van de voormalige illegale werkers in zaken van pers en voorlichting is in het bevrijde Zuiden heel aanzienlijk geweest, zeker als we hun geringe aantal in aanmerking nemen. Van hun activiteiten op dit gebied was het uitgeven van eigen bladen ongetwijfeld de belangrijkste. In de vorige paragraaf zagen we al dat zij het grootste deel van de opiniërende pers beheersten. Maar van één beleid van de georganiseerde oud-illegaliteit bij het uitbrengen van bladen of ten aanzien van de voorlichting was geen sprake. Als gevolg van de problematische verbindingen en van de gehechtheid aan de eigen identiteit vertoonde de zuidelijke oud-illegale pers al snel het beeld van grote regionale en 'ideologische' versplintering.

De belangrijkste overeenkomst in het optreden van diverse groepen en individuen uit de illegale pers was zeker in de eerste maanden na de bevrijding gelegen in het feit dat ze zich manifesteerden. Door hun activiteit, te weten het uitgeven van oud-illegale bladen of het deelnemen aan andere nieuwe bladen (*Veritas*, *Oost-Brabant* en *Strijdend Nederland*), onderscheidde zij zich van het merendeel van de vooroorlogse persmensen, die – al dan niet vrijwillig – voorlopig liever op de achtergrond bleven.

We vonden drie motieven om illegale bladen voort te zetten. Het eerste was vrijwel algemeen en blijkbaar zo vanzelfsprekend dat het weinig werd uitgesproken. Men ging gewoon door omdat men zich daartoe geroepen voelde; dit idealistische produkt van het verzet had zijn bestaansrecht immers volop bewezen en belichaamde de idealen van dat verzet: **natuurlijk** moest het ook na de bevrijding blijven voortbestaan. De oud-illegale dagbladen en enkele plaatselijke periodieken wezen daarnaast op de lacune in de nieuwsvoorziening die zou ontstaan, als zij niet doorverschenen. Men kon zo'n belangrijke taak toch niet overlaten aan persmensen die tijdens de bezetting gefaald hadden. Het laatste motief treffen we voornamelijk aan bij de voortzettingen van de grote illegale bladen; zij verschenen door om de politieke en maatschappelijke idealen van hun blad te blijven uitdragen.

Ondanks de al snel ontstane regionale en ideologische versplintering zijn er in de

⁸⁹ Deze constatering betreft het MG als geheel en is niet geldig voor alle provinciale en districts militaire commissarissen. Onder Blauw, dmc van Nijmegen en sinds 1 december 1944 ook pmc-Gelderland, functioneerde al vanaf oktober een heel actieve afdeling voorlichting, die hem in tegenstelling tot elders in gedetailleerde wekrapporten over de stemming van de bevolking en over de diverse maatschappelijke en politieke groepen op de hoogte hield; zie Termeer, *Nijmegen frontstad*, 53-54. Voor de andere steden van het bevrijde Zuiden werd van dit soort algemene voorlichting veel minder werk gemaakt. Ze is, zij het minder gedetailleerd, veelal alleen te vinden in de onregelmatige rapporten van de militaire commissarissen zelf.

⁹⁰ Begin januari 1945 een enquête in Roosendaal door een Vraag- en antwoordinstituut met 753 respondenten over een breed scala van onderwerpen; rapport van C. van Puijenbroek (1974) over Middelburg en Roosendaal, p. 6-8, -CBZ, map West-Brabant. Eind februari 1945 een veel kleinere enquête (32 respondenten) door de Sociale Voorlichtingsdienst te Nijmegen; zie Termeer, *Nijmegen frontstad*, 54. In maart een grote enquête van de Democratische Vereniging in Eindhoven over het gemeentevraagstuk; zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 134-135.

bladen van de oud-illegale pers zeker wel inhoudelijke overeenkomsten te signaleren. De meeste van deze bladen onderscheidden zich van de rest van de pers door hun engagement en hun radicaliteit. De personen achter het gros van de oud-illegale bladen – en daartoe rekenen we hier ook de nieuwe bladen van oud-illegale signatuur, zoals de bladen van de Stoottroepen – beschouwden zich als dragers en voorvechters van het tot stand te brengen 'Nieuwe Nederland'. Dat was een vaag en niet-uitgewerkt maatschappij-ideaal, waarin de toewijding en de eendracht uit het verzet doorgegeven zouden kunnen worden aan de hele samenleving.

Vanuit die vage 'vernieuwings'-optiek pleitten praktisch alle oud-illegale bladen vaker en intenser dan de rest van de pers voor een straffe aanpak van de politiek verdachten en voor een strenge zuivering; de autoriteiten gingen daarin naar hun mening niet ver genoeg. Anderzijds en min of meer complementair daaraan stelden deze bladen zich ook veeleisender op ten aanzien van de inschakeling van geschikte oud-illegalen in het bestuur. De maatschappij moest immers eerst van de 'foute' elementen gezuiverd worden en vervolgens van een 'goede' en hervormingsgezinde leiding worden voorzien. In hun kritiek op de autoriteiten waren deze bladen over het algemeen radicaler dan de overige persorganen.

Dit veelal op personen en dan vooral op overheidspersonen gerichte 'verzetsradicalisme' vormt een soort van grootste gemene deler van de oud-illegale pers en demonstreert de volgehouden oriëntatie op de goed-fout-verdeling uit de bezettingstijd. Pas na enkele maanden zien we vooral bij de voortzettingen van de grote illegale bladen een zekere politisering optreden. Vóór december-januari waren zij, evenals de rest van de oud-illegale pers gedurende de hele periode, betrekkelijk a-politiek in de zin dat ze niet bij een of andere traditionele partijpolitieke richting konden worden ingedeeld; ze beperkten zich tot goed-fout thema's en tot kritiek op het door de autoriteiten gevoerde beleid.⁹¹

Het overheersen van de 'verzetsradicaliteit' in de diverse oud-illegale bladen heeft hun organisatorische en ideologische verdeeldheid niet kunnen voorkomen. Zoals we in paragraaf 5.2 zagen, moest elk van die bladen na de bevrijding zijn eigen voortbestaan op de een of andere manier verzekeren. Daarvoor was enkel idealisme op den duur een onvoldoende basis. In de bovengrondse praktijk van het bevrijde Zuiden golden andere regels dan in de illegaliteit. Om het hoofd toch boven water te kunnen houden zijn de meeste kleine oud-illegale bladen na verloop van tijd een of andere vorm van samenwerking of fusie met niet-oud-illegale bladen aangegaan. De grote illegale bladen verzekerden hun voortbestaan in de meeste gevallen door samenwerking en concentratie van de diverse regionale edities van één blad, maar weken daarbij nog aanzienlijk af van de politieke koers van de illegale moederbladen.⁹²

5.3.3 *Vernieuwers en het MG-beleid inzake pers en voorlichting*

Het streven naar eenheid of nauwe samenwerking van de oud-illegale pers als geheel heeft dus weinig of geen resultaat gehad. Dat streven manifesteerde zich veelal direct na

⁹¹ Zie Rapport van mr. J.M. Landre (perschef N.V. Philips Gloeilampenfabrieken) aan Z.K.H. Prins Bernhard d.d. 25 oktober 1944 (-Bezit Prins Bernhard map 10) p. 6: "De medewerkers aan de voorheen ondergrondse pers wij doelen op het Parool – zijn ontevreden: men voelt zich niet ingeschakeld. Men wenscht te schrijven over slappe leiding enz. hoort dat de censuur dat toch niet zal toelaten en oppert dan het plan maar weer ondergronds te gaan verschijnen. In feite zal het zoover niet komen als uiting van geestesgesteldheid echter zeer typerend."

⁹² Dat geldt vooral voor *Je Maintiendrai* en *Het Parool* en minder voor *De Waarheid* en *Trouw*, aldus Fleuren. De reacties op het Militair Gezag, 97, 155, 156.

de bevrijding en werd voornamelijk gedragen door de diverse regionale groepen rond de in november gefuseerde illegale bladen *Christofoor*, *Je Maintiendrai* en *Vrij Nederland*. Deze stroming duidde zichzelf aan met de beperkte term 'JM-groep' of met de globale naam 'vernieuwers'.⁹³ Hier zullen we in navolging van Ruitenbeek de veel preciezere aanduiding 'volksbewegingsgroep' hanteren.⁹⁴

Het blad *Je Maintiendrai* (-*Vrij Nederland-Christofoor*) werd in eerste instantie gedragen door de Nijmeegse *Christofoor*-groep en het ideeengoed van dit blad kwam voort uit de Nederlandse Unie en het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel. Het ideaal van deze uit de illegaliteit voortgekomen katholieke (Ten Hagen, Beermann), protestantse (C. Kleywegt) en socialistische (W. Thomassen) 'vernieuwers' was om na de algehele bevrijding een volksbeweging te lanceren. Daarin zouden, net als in het verzet, personen van allerlei religieuze en politieke komaf zich verenigen, en wel op basis van de zowel in het Christendom alsook daarbuiten aanvaarde "volstrekte normen naastenliefde, gerechtigheid en barmhartigheid". Het was hun doel om, anders dan vóór de oorlog, gezamenlijk een harmonieuze maatschappij op te bouwen. Daarin zouden de vroegere politieke, godsdienstige en maatschappelijke tegenstellingen verdwenen zijn en daarin zou het volk in welvaart, vrede en eendracht kunnen leven.⁹⁵

Het organiseren van de volksbeweging kon echter niet al in het bevrijde Zuiden plaatsvinden. Als dat gebeurde zou zij een te overwegend katholiek stempel krijgen en dat zou het succes van de volksbeweging op nationale schaal ernstig in gevaar brengen.⁹⁶ In het bevrijde Zuiden hield *Je Maintiendrai* als spreekbuis van de voorstanders van zo'n volksbeweging de volgende politieke lijn aan. Heroprichting van vooroorlogse politieke partijen, maatschappelijke organisaties en hun publiciteitsorganen was, behalve op het terrein van geloof en opvoeding, taboe en werd scherp afgewezen. De redactie stelde zich op het standpunt dat het noodzakelijk was om alle mogelijkheden op het terrein van de vakbeweging, de politieke partijen en de volksvertegenwoordiging geheel open te houden.⁹⁷

Van het vermijden van de vroegere organisatorische verdeeldheid (de verzuiling) verwachtte deze 'volksbewegingsgroep' dus op zich al veel heil. Zo'n politieke en maatschappelijke godsvrede zou in hun ogen de mogelijkheid scheppen voor een periode van gedachtenuitwisseling, bezinning en uitwerking van de vernieuwingsgedachten en aldus kunnen leiden tot de mentaliteitsverandering, die nodig was om de idealen van de volksbewegingsgroep te realiseren.

Het blad *Je Maintiendrai* presenteerde zich in elk geval uitdrukkelijk als een voor ieder toegankelijk forum voor discussie over "een nieuw maatschappelijk bestel"⁹⁸ en wist in de pers van het bevrijde Zuiden, zoals eerder vermeld, een qua oplage en verspreiding leidende positie te verwerven. Die gunstige positie dankte het blad aan de onmiskenbare sympathie en steun die het van de kant van het MG ondervond. Deze sympathie was overigens wederzijds want, zoals we verderop zullen zien, berichtte *Je Maintiendrai* in tegenstelling tot alle andere bladen in het Zuiden constant uitgesproken positief over het doen en laten van het MG.⁹⁹

Die sympathie was gebaseerd op de gemeenschappelijkheid van belangen die MG en

⁹³ Termecr, *Nijmegen frontstad* 75-76. Rapport over het weekblad *Je Maintiendrai* (mci 1974), p. 3, -CBZ map Nijmegen (hierna afgekort als **Rapport JM**).

⁹⁴ H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955), 164 e.v.

⁹⁵ Rapport JM, p. 3.

⁹⁶ Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* 182-183.

⁹⁷ Rapport JM, p. 8-9.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 2.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 7.

de volksbewegingsgroep rond *Je Maintiendrai* hadden. Het MG hoopte een snel herstel van orde en rust terwille van een ongestoorde beëindiging van de oorlog en een spoedig begin van de wederopbouw. Daartoe voerde het een beleid dat politieke onenigheid onder de bevolking moest voorkomen en zakelijke samenwerking moest bevorderen. Voor de volksbewegingsgroep was een periode van politieke godsvrede, waarin de pragmatische MG-functionarissen de dienst uitmaakten, uitermate geschikt om herstel van de oude machthebbers en organisaties tegen te houden en om haar eigen ideeën en experimenten inzake eenheid en samenwerking te pousseren.¹⁰⁰

In dit verband is het ook van belang dat enkele leidende personen uit de oud-illegale pers, maar niet alleen uit de kring rond *Je Maintiendrai*, er vanaf november in slaagden om invloedrijke functies op het terrein van pers en voorlichting bij het MG te gaan bekleden. Zo werd de topman van *Christofoor*, mr. Ten Hagen, hoofd van Sectie Voorlichting bij het PMC-Noord-Brabant¹⁰¹ en zijn medewerker dr. Beermann hoofd van de voorlichtingssectie bij het PMC-Gelderland.¹⁰² In Zeeland was mr. H. van der Hoeven, oud-medewerker van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en in de illegaliteit betrokken bij activiteiten rond *De Waarheid*, van november tot januari hoofd van de Afdeling Voorlichting van het provinciale MG; daarna nam hij ontslag en werd hoofdredacteur van de Zeeuwse editie van *De Waarheid*.¹⁰³ Als hoofd van die afdeling werd hij opgevolgd door drs. Sinnema, een van de leidende krachten achter het door de gezamenlijke illegale pers in Middelburg uitgegeven blad *De Vrije Zeeuw*. In de centrale staf van MG ging de hoofdredacteur van *Trouw* en van het GOIWN-orgaan *De Vrije Stem*, A.L. Govers, sinds het voorjaar van 1945 fungeren als assistent van Sikkema, het hoofd van de Subsectie Perszuivering en Papiertoewijzing.¹⁰⁴ Tenslotte willen we voor Limburg nog wijzen op de persoon van dr. A. Kessen. Deze was weliswaar niet afkomstig uit de illegale pers maar uit OD en LO; als hoofd van de Afdeling Culturele Zaken (Sectie XIV) bemoeide hij zich regelmatig met pers en voorlichting.¹⁰⁵

Met uitzondering van Kessen combineerden deze voormalige illegalen dus een voor-aanstaande positie bij een oud-illegaal blad met een MG-beleidsfunctie in perszaken. Maar van één gecoördineerde oud-illegale perspolitiek was bij deze zes geen sprake. De enige overeenkomst was dat zij aanvankelijk streefden naar een of andere vorm van bundeling van de oud-illegale pers en 'ordening' van de pers als geheel, doeleinden die goed in het MG-beleid pasten. Toen die eerste doelstelling al spoedig onhaalbaar bleek en over de inhoud van de tweede geen overeenstemming bleek te bestaan, ging elk zijns weegs. Daarbij doorkruisten zij elkaars 'persbeleid' voortdurend en maakten zij door hun dubbelfunctie regelmatig schele ogen bij de hele pers.

Voor Zuid-Limburg vermelden we eerder de mislukte pogingen om alle oud-illegale opinies in één blad onder te brengen. Toen de resulterende afzonderlijke oud-illegale bladen erg kritisch bleken, meldde kapitein Van Houten aan zijn baas Pelt: "Het is jammer, dat in Zuid-Limburg niet eenige coördinatie tussen de vroegere illegale pers is

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ Zie Rapport nr. 20 van Beermann aan pmc-Gelderland Blaauiw, d.d. 24 januari 1945, -AMG, PMC-Gelderland, doos 11, map 138.

¹⁰² Termeer, *Nijmegen frontstad*, 53.

¹⁰³ Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 88-89.

¹⁰⁴ Brauer/Driever, *Perszuivering*, 65.

¹⁰⁵ Aanteekeningen gemaakt tijdens het onderhoud met dr. A. Kessen, d.d. 13 oktober 1947, p. 3, -SMG-BS, doos 801-S, map 96. Bovendien werden Ten Hagen en Kessen eind januari 1945 benoemd als voorlopige redacteurs voor bevrijd gebied van het Londense *Vrij Nederland*, aldus Weekrapport CSMG, nr. IX, d.d. 26 januari 1945, -AMG, doos 216 (Staf, Secretariaat) p. 203.

bereikt".¹⁰⁶ Maar anderzijds ging de manier waarop Kessen dat probleem aanpakte Sectie XI in Brussel toch te ver. Die had begin november aan een verbaasde functionaris van Sectie XI meegedeeld dat zijn "afdeeling Culturele Zaken van Militair Gezag een soort politieke na-censuur voert ... deze controleert speciaal alle gevallen waarin door de kranten kritiek wordt uitgeoefend op bepaalde personen en autoriteiten".¹⁰⁷ Ook daarna keerde hij zich nog tegen de kritische Zuidlimburgse voortzettingen van *De Waarheid* en *Het Parool*. De eerste kreeg medio november voor twee weken een verschijningsverbod¹⁰⁸ en op het Maastrichtse *Parool* werd druk uitgeoefend om met zijn gematigder Eindhovense naamgenoot te fuseren.

In beide gevallen hield het motief verband met de handhaving van de openbare orde en het herstel van de steenkoolproductie. Zowel *De Waarheid* als *Het Parool* publiceerden herhaaldelijk beschuldigingen tegen de mijndirecties en officiële personen. Volgens het Limburgse MG waren deze beschuldigingen onvoldoende gefundeerd, gaven ze blijk van gebrek aan objectiviteit en veroorzaakten ze onrust onder het publiek. Het was daarom zaak, aldus een rapport van Sectie XI van het PMC-Limburg van begin januari, "dat bepaalde illegale bladen gefusioneerd worden opdat er een selectie wordt toegepast bij diegenen, die het publiek in de illegale pers van voorlichting dienen".¹⁰⁹

In Noord-Brabant en Gelderland waren de hoofden van de afdelingen voorlichting van MG, resp. Ten Hagen en Beermann, zelf partij in de pers, omdat ze beiden redacteur waren van *Je Maintiendrai*, het grootste weekblad van het bevrijde Zuiden. Daarnaast was Ten Hagen nog mede-oprichter van de Stichting Christoffor, die in Den Bosch het dagblad *De Vrije Pers* uitgaf. Over de fictie van de oud-illegale samenwerking, die officieel aan *De Vrije Pers* ten grondslag lag en de weerstanden die dat opriep, is hiervóór al genoeg gezegd. Daarnaast lokte ook de royale oplage van *Je Maintiendrai* kritiek uit. Met name bladen, die het met een heel wat kleinere oplage moesten doen, zoals de oud-illegale *Waarheid*, het blad van de RK Arbeidersbeweging *Herstel* en het katholieke weekblad *De Nieuwe Eeuw*, deden openlijk hun beklag over de vele malen grotere papiertoewijzing en over de goede transportfaciliteiten waarover *Je Maintiendrai* dankzij het MG kon beschikken.¹¹⁰

Wat de leiding van de volksbewegingsgroep zich bij de door haar voorgestane 'persordening' op gewestelijk niveau voorstelde, blijkt behalve uit de praktijk van het Bossche blad *De Vrije Pers* nog uit enkele artikelen van Ten Hagen in *Je Maintiendrai*, de spreekbuis van die groep.¹¹¹ De voorkeur van deze 'vernieuwers' ging uit naar één algemene, niet aan een godsdienstige of politieke richting gebonden krant per regio. Deze zou zich vooral verre moeten houden van partijpolitiek en zou het publiek moeten voorlichten en opvoeden met voldoende aandacht voor het eigene van de streek.

Van deze persordeningsideeën is ondanks de invloedrijke positie van de 'vernieuwers'

¹⁰⁶ Brief d.d. 31 oktober 1944, -AMG, doos 10 (Staf, Geheim Archief Sectie XI), map 271.

¹⁰⁷ Memorandum van Lt. I. de Vries aan Kpt. J.A. van Houten, d.d. 4 november 1944, p. 1, -AMG, doos 1089 (Staf, Sectie XI) map 39-5. De Vries had Kessen duidelijk gemaakt dat dit toch niet tot de bevoegdheden van Sectie XI behoorde.

¹⁰⁸ Zie Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 14: hoofdredacteur Van Exter weigerde te voldoen aan de eis van het Tijdelijke Persbesluit dat de artikelen gesigneerd moesten zijn.

¹⁰⁹ Weekrapport Sectie XI-PMC-Limburg betr. 5-11 januari 1945, -AMG, PMC-Limburg, doos 32, map 297.

¹¹⁰ *Herstel*, d.d. 28 april 1945; *De Nieuwe Eeuw*, d.d. 28 april 1945; Gerard Knuvelde, 'Voorlichting'; zie ook Termeer, *Nijmegen frontstad*, 196. Overigens was in het geval van *De Nieuwe Eeuw* sprake van een voortzetting van een vooroorlogs, katholiek blad maar nu met oud-illegalen (dr. G.P.M. Knuvelde en Paul Kuijpers) in de leiding.

¹¹¹ C.t.H., 'De Brabantse pers' en 'De ordening der gewestelijke pers' in *Je Maintiendrai* van resp. 6 januari en 20 februari 1945.

weinig terechtgekomen. Dat leiden we althans af uit een overzicht dat de opvolger van Ten Hagen als hoofd van Sectie XI in Noord-Brabant in juli schreef over de perszuivering in die provincie.¹¹⁷ Ondanks het feit dat Ten Hagen zich intensief met de zuivering van afzonderlijke bladen had beziggehouden, concludeerde de gelijkgezinde auteur: "Betreurd wordt vooral ook dat de perszuivering niet tegelijkertijd heeft mogen leiden tot een persordening."¹¹⁸ Het verschijnen van twee of meer kranten per plaats in tenminste acht steden (zie ook Bijlage VII) voerde hij aan als bewijs voor het mislukken van de persordening.

De hoofdoorzaak van die mislukking en de ermee gepaard gaande 'versplintering van journalistieke krachten' was volgens dit rapport de grote invloed die de Subsectie Perszuivering en Papiervoorziening (van Sectie I) van de centrale MG-Staf inmiddels had gekregen op de uitvoering van het Tijdelijk Persbesluit. Doordat deze subsectie pas op den duur de papiertoewijzing voor het hele bevrijde Zuiden metterdaad was gaan beheersen, kon zij eerst na enige tijd ook de perszuivering op regionaal niveau gaan controleren. Met name in de maanden januari tot en met april werden zo diverse Brabantse en Zeeuwse kranten, die aanvankelijk door het plaatselijke MG waren verboden vanwege hun doorverschijnen na 1 januari 1943, alsnog door die subsectie van de MG-Staf toegelaten.¹¹⁴ Sectie XI van het PMC-Noord Brabant had de herverschijsning van deze bladen willen tegenhouden, maar was in de besluiten van Sectie I van de Staf-MG "in het geheel niet gekend", zo klaagde haar oud-illegale medewerker Daams.¹¹⁵ Ook het Zeeuwse MG werd in tenminste twee van dit soort gevallen gewoonweg door de Staf gepasseerd.¹¹⁶

Zoals gezegd, werd juist in het voorjaar van 1945 de hoofdredacteur van *Trouw* en *De Vrije Stem*, A. L. Govers, de tweede man van de Subsectie Perszuivering en Papiertoewijzing van de Staf-MG. Als zodanig had hij een groot aandeel in de versterking van de greep van die MG-Staf op de zuidelijke pers. In de praktijk resulteerde deze groeiende invloed van de Staf-MG (i.c. de Subsectie Perszuivering en Papiertoewijzing) na de jaarwisseling in een duidelijke correctie van het tot dan toe door de staven van de pmc's gevoerde persbeleid.

De provinciale MG-staven hadden, ongetwijfeld mede door toedoen van de oud-illegale hoofden van hun voorlichtingssecties, aanvankelijk op de eerste plaats gehoor gegeven aan de verlangens en klachten van de oud-illegale pers. Maar toen de Staf MG en dan met name de genoemde subsectie onder leiding van Sikkema en Govers via de papiertoewijzing ook greep kreeg op de perszuivering, hanteerde zij de volgende regel: de verschijning of herverschijsning van een blad moest van belang zijn voor de nieuwsvoorziening in een bepaalde plaats of streek of ertoe dienen om een bepaalde geestelijke stroming aan het woord te laten komen.¹¹⁷ Op den duur leidde dat normaliseringsbeleid ertoe dat diverse aanvankelijk verboden vooroorlogse bladen alsnog konden herverschijs-

¹¹⁷ Rapport De Perszuivering d.d. 17 juli 1945 door F. Daams jr. AMG doos 4661 (PMC Noord Brabant) map 554.

¹¹⁸ *Ibidem* p. 1.

¹¹⁴ Het gaat hier om de *Tilburgsche Courant*, het *Brabantsch Nieuwsblad* (Bergen op Zoom), de *Helmondsche Courant* en de *Provinciale Zeeuwse Courant*, die alle onder hun oude titel herverschenen en daarnaast om enkele voortzettingen onder een gewijzigde naam, t.w. de *Bredasche Courant* en het *Zeeuwsch Dagblad* (zie Bijlage VII).

¹¹⁵ Rapport De Perszuivering (17 juli 1945) p. 2.

¹¹⁶ De Koeijer. Het Militair Gezag in Zeeland 97-98.

¹¹⁷ *Overzicht MG* 120.

nen en dat enkele oud-illegale bladen moesten verdwijnen¹¹⁸

Van enige consideratie van de kant van Govers met de oud-illegale pers is ons niets gebleken, eerder van het tegendeel. De klachten van Ten Hagens opvolger als hoofd van de Sectie Voorlichting in Brabant over het doorkruisen van de door de JM-groep gewenste 'persordening' door Sikkema's subsectie stonden niet alleen. Van de kleine oud-illegale bladen deed met name *De Scheldebode* felle aanvallen op Govers, die als "pers- en papierdictator Govers" werd gekwalificeerd¹¹⁹. Maar juist dat weekblad was dan ook door Govers' subsectie verboden.

Bij de eerder gesignaleerde veranderingen in het voorlichtingsbeleid van het MG hebben de veelal sinds november ingeschakelde adviseurs uit de illegale pers waarschijnlijk wel een rol van betekenis gespeeld. Ook de GOIWN liet op dit terrein regelmatig van zich horen. Zo was de eerste grote vergadering van zuidelijke hoofdredacteuren (75 aanwezigen) op 30 november te Eindhoven het resultaat van een initiatief van de voorlichtingscommissie van de Bond Nederland/GOIWN. Vooral het lid van die commissie R. Hagoort, oud-redacteur van het illegale blad *Ons Vrije Nederland* en hoofdredacteur van de gelijknamige voortzetting daarvan en inmiddels verbonden aan de zender 'Herrijzend Nederland', had zich ingespannen voor die vergadering van de pers met de GOIWN, de ministers Burger en Van Heuven Goedhart en de Sectie Voorlichting van de Staf van het MG.¹²⁰ Die vergadering vormde het eerste contact tussen de georganiseerde oud-illegaliteit, de gezagsdragers en de pers van het hele bevrijde gebied.

Hoewel vervolgvergaderingen van dit soort wel werden gepland, kwam het daar voorlopig niet van. Pas vanaf medio februari 1945 werden er door Sectie XI van de Staf-MG tweewekelijkse persconferenties georganiseerd. Dat was onder meer te danken aan de oprichting in januari van een "Centrale Raad voor Perszaken". Ook deze raad was tot standgekomen op initiatief van de GOIWN en had als taak het contact tussen de MG-Sectie Voorlichting en de pers te verbeteren.¹²¹ Als representant van de voormalige illegale pers had mr. Ten Hagen van *Je Maintiendrai* er zitting in naast vertegenwoordigers van zes 'goede' regionale bladen.¹²² Een grote rol heeft deze raad verder niet gespeeld; hij diende voornamelijk als instituut van overleg en advies inzake pers en voorlichting.

Datzelfde geldt waarschijnlijk voor de op 15 februari opgerichte commissie van de "Nederlandsche Dagbladpers", die het als haar taak zag om in het bevrijde gebied meer in het bijzonder "de belangen der algemeene dagbladpers te behartigen".¹²³ Deze commissie werd waarschijnlijk opgericht als reactie op het herstel van vele katholieke dag-

¹¹⁸ Zie Bijlage VII. In maart werd *De Schipwreper* en in mei *De Scheldebode* door de Staf-MG verboden met als argument dat aan deze bladen als nieuwsorganen geen behoefte bestond, omdat de nieuwsvoorziening voldoende was gewaarborgd, vgl. Weekrapporten Sectie I, d d 26 januari, 24 maart en 15 mei 1945, -AMG doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekrapporten Sectie I.

¹¹⁹ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland' 130, de bijbehorende noot 43 vermeldt dat *De Scheldebode* in zijn vier laatste nummers (van augustus en september 1945) felle kritiek op Govers' beleid spande.

¹²⁰ Deze vergadering wordt het vroegst vermeld in de notulen van de BN d d 18 november 1944, punt 8 en later nog in de notulen van de GOIWN afdeling Eindhoven d d 25 november punt 4 en d d 2 december, punt 2 (alledrie in -RIOD, GOIWN 1A). De leidende rol van Hagoort leiden we af uit een memorandum van kpt Van Houten aan kpt Huizinga, d d 20 november 1944, AMG, doos 10 (Staf, Geheim Archief Sectie XI) map 272.

¹²¹ Weekoverzicht Sectie XI d d 12 januari 1945, punt 8, -AMG, doos 10 (Staf, Geheim Archief Sectie XI) map 49-1.

¹²² Te weten G. H. J. B. Bodewes (directeur van *De Gelderlander*, Nijmegen), Oltheten (hoofdredacteur *Nieuw blad van het Zuiden*, Tilburg), J. J. H. A. Bruna (hoofdredacteur *De Stem*, Breda), J. Brouwer (s-Hertogenbosch), Sinema (*De Vrije Zeeuw*, Middelburg) en P. Reuser (*Limburgsch Dagblad*, Heerlen), aldus Notulen IPV-GOIWN, d d 10 januari 1945, punt 14, GA Nijmegen Collectie Kuin nr 6.

¹²³ Rapport De Perszuivering (17 juli 1945), p. 2. De samenstelling van de commissie is ons onbekend.

bladen, maar noch van het aandeel van oud-illegale persmensen en, noch van eventuele activiteiten is ons uit de geraadpleegde bronnen iets bekend geworden

5.3.4 GOIWN, BS en oud-illegale pers

Dat brengt ons tenslotte op de vraag hoe de georganiseerde oud-illegaliteit zich als geheel ten aanzien van pers en voorlichting heeft opgesteld. Het eerste wat daarbij geconstateerd moet worden, is dat de eerder onderscheiden drie concentraties van oud-illegalen, de GOIWN, de BS en de oud-illegale pers voornamelijk hun eigen gang gingen.

De GOIWN beschouwde zich, na een korte oriënteringsfase, als een vereniging waarvan oud-illegalen als individu lid waren, dat gold ook voor oud-medewerkers van de illegale pers. De afbakening tussen de taken van de GOIWN en de oud-illegale pers was al in de Bond-Nederland fase afdoende geregeld. De Gemeenschap en de oud-illegale pers hadden volgens die opvatting elk een eigen verantwoordelijkheid en daaruit volgde dat hun werkzaamheden veelal gescheiden zouden blijven. Zo stelde de top van de BN/GOIWN dat de bladen de kwestie van de onderlinge samenwerking van de oud-illegale pers zelf maar moesten oplossen. Voor haar eigen propaganda zou de GOIWN de hulp inroepen "van de illegale zoowel als de legale pers"¹²⁴ en zo gebeurde het in de praktijk ook. De Gemeenschap wilde zich niet enkel aan de oud-illegale pers en zeker niet slechts aan een van de grote oud-illegale bladen binden.

Pas sinds 1 april 1945 kreeg de GOIWN in *De Vrije Stem* haar eigen gedrukte orgaan. Zoals in paragraaf 3.4.2 bleek, was de Gemeenschap daarbij behoedzaam te werk gegaan om de andere oud-illegale bladen niet voor het hoofd te stoten. Ook na die datum bleef de Gemeenschap haar berichten zoveel mogelijk in de hele pers bekend maken.

In de notulen van de diverse raden en besturen van de GOIWN vinden we over perskwesties opmerkelijk weinig terug. Waarschijnlijk beschouwden de leden van die colleges de pers en wat daarmee samenhang primair als een zorg van de oud-illegale persmensen. Men wond zich er slechts incidenteel over op. Dat gebeurde bijvoorbeeld wanneer er opvallend ongunstig over de GOIWN bericht werd¹²⁵ en wanneer eerder verboden bladen dreigden terug te keren.¹²⁶ Ook de uitgave van een nieuw blad *Ons Volk* dat geen enkele band met het illegale blad van die naam bleek te hebben,¹²⁷ leidde tot felle reacties.

De oud-illegalen in de BS en met name in de ST gingen op persgebied evenzeer hun eigen weg en publiceerden in nieuwe eigen bladen als *Strijdend Nederland* en *De Stoot* en incidenteel nog illegaal, zoals in het Tilburgse blaadje *Strijd*. Evenals bij *De Vrije Stem* ging het hier om bladen, die door oud-illegalen geleid werden, maar die door hun gerichte verspreiding grotendeels tot de eigen kring beperkt bleven en het grote publiek niet bereikten.

¹²⁴ Notulen Bond Nederland d.d. 23 oktober 1944 p. 3 RIOD GOIWN 1A.

¹²⁵ Bijv. in *Ons Vrije Nederland* d.d. 5 januari 1945 zie Notulen GOIWN Findhoven d.d. 9 februari 1945 ABS map GOIWN.

¹²⁶ Zo werd bijvoorbeeld door de vertrouwensman van het GOIWN district 's Hertogenbosch een bezwaar schrift ingediend tegen verschijning van het *Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad* dat gezien werd als een heruitgave van de verboden *Noordbrabantsche Courant* aldus Rapport De Perszuivering (17 juli 1945) p. 6.

¹²⁷ Na vragen in de Interprovinciale Vergadering van de GOIWN werden er ook klachten bij het MG ingediend door Ien Hagen Beermann en de vroegere verspreider in Nijmegen kpt. G. Niemeijer aldus brief van hoofd Subsectie Perszuivering en Papiertoevoorziening Sikkema aan p.m.c. Gelderland Blaauw d.d. 11 maart 1945 AMG DMC Nijmegen doos 3 map 42.

De voorlichting van het MG aan pers en bevolking werd door de inschakeling van medewerkers aan de vroegere illegale pers sinds de jaarwisseling beter. Toch kan bepaald niet gezegd worden dat de verhouding tussen het MG en de oud-illegale pers als geheel erop vooruit ging. Het MG trok vooral medewerkers aan uit de hem welgezinde volksbewegingsgroep en het GOIWN-kader en toonde een duidelijke voorkeur voor oud-illegalen die een sterk MG voorstonden. Dat wekte echter steeds meer weerstand bij oud-illegale persmensen die er andere denkbeelden op nahielden (met name van *De Waarheid* en *Het Parool* en in mindere mate *Trouw*) of zich op een of andere manier door het MG bedreigd voelden (diverse kleine oud-illegale bladen en de eerder behandelde Stoottroep-bladen).

Bovendien werd het MG-voorlichtingsbeleid vanaf maart 1945 uitdrukkelijk in dienst gesteld van het streven om het tot dan toe ontbrekende vertrouwen van de plaatselijke autoriteiten en van de bevolking te winnen. In de maanden maart en april organiseerden MG-functionarissen daartoe tientallen voordrachten voor selecte gezelschappen van plaatselijke notabelen.¹²⁸ Zowel op het terrein van de pers als op dat van de voorlichting verlegde het MG aldus in het voorjaar van 1945 het accent steeds meer van de oud-illegaliteit naar de rest van de bevolking en in het bijzonder naar de burgerlijke autoriteiten.

De eerder (november-februari) zo prominente oud-illegale adviseurs en oud-illegale bladen raakten hierdoor langzaam maar zeker op de achtergrond. Voor de houding van de oud-illegale pers tegenover het MG was dat niet erg bevorderlijk. Zelfs een blad als *Je Maintiendrai* stelde zich in deze fase enigszins kritisch op ten aanzien van het MG.¹²⁹ In de overige oud-illegale bladen werd steeds vaker en feller ook het MG als zondebok aangewezen voor de vele tegenslagen en teleurstellingen, die men nu op allerlei terreinen te verwerken kreeg.

¹²⁸ Zie hierover verder paragraaf 8.1.3.

¹²⁹ C. t. H., 'Noodzaak van voorlichting', *Je Maintiendrai*, d.d. 14 april 1945, V.B., 'Het Militair Gezag in theorie en praktijk', *Je Maintiendrai*, eerste extra nummer voor Oost-Nederland, d.d. april 1945.

Deel III

Oud-illegaliteit en maatschappij

In het vorige deel zijn de oud-illegale concentraties afzonderlijk en vooral op hun interne ontwikkeling onderzocht. Nu duidelijk is geworden welke concentraties van oud-illegalen er waren, wat zij in de diverse stadia van het bevrijde Zuiden voorstelden en hoe zij zich onderling verhielden, moet geprobeerd worden hun maatschappelijke invloed na te gaan.

De in GOIWN, BS en oud-illegale pers georganiseerde voormalige illegaliteit had talloze, veelzijdige en welbeschouwd grenzeloze ambities. Zij dacht zich in het algemeen een vooraanstaande medebepalende rol toe op vrijwel alle terreinen van het maatschappelijke leven. Zo vinden we niet alleen aanspraken en plannen aangaande de toekomstige bestuursvorm en de politieke partijen, over het nieuwe leger en de organisatie van politie, inlichtingendiensten en pers maar evenzeer over zulke uiteenlopende zaken als de opvang en heropvoeding van NSB-kinderen, het annexatievraagstuk, het schoolvak Duits¹, de geestelijke verzorging van oorlogsvrijwilligers² en de vaststelling van normen ter bepaling van een schema van rechtvaardige lonen³.

Om de feitelijke invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit op de maatschappelijke ontwikkelingen toch althans in grote lijnen te kunnen meten, kiezen we voor de nadere bestudering van een aantal hoofdterreinen. Allereerst is daar het bestuurlijke terrein in het algemeen, hoe was het gesteld met de formele en informele invloed die de diverse oud-illegale concentraties, afzonderlijk en als geheel, wisten uit te oefenen op de belangrijkste Nederlandse overheidsinstanties die het beleid in bevrijd gebied probeerden te bepalen? Daarbij gaat het vooral om het MG en het burgerlijke bestuur, zowel op centraal niveau (staf MG, regering) als op lagere niveaus, voorzover daar duidelijk autonome ontwikkelingen plaatsvonden.

Die bestuurlijke invloed bestuderen we voornamelijk aan de hand van drie thema's die GOIWN, BS en oud-illegale pers bijzonder na aan het hart lagen: de behandeling (arrestatie, detineren, berechting) van politiek verdachten, de zuivering in specifieke zin en de problematiek van de 'vernieuwing'. Op die terreinen zal worden nagegaan in hoeverre de oud-illegaliteit erin slaagde om op één lijn te opereren en haar wensen gerealiseerd te krijgen. Daarbij komen zowel de contacten met de diverse overheidsinstellingen als de verhouding van de oud-illegale organisaties met de organisaties van andere maatschappelijke belangengroepen aan de orde.

De genoemde hoofdterreinen: bestuurlijke invloed, behandeling van politiek verdachten, zuivering en 'vernieuwing', waren in de praktijk ten nauwste met elkaar verbonden. Zonder bestuurlijke invloed zouden activiteiten op de overige drie terreinen immers vruchteloos blijven. Ook lag de zuivering, zeker in de optiek van de oud-illegalen, direct in het verlengde van de behandeling van politiek verdachten en zonder die zuivering was 'vernieuwing' voor hen niet denkbaar.

De intense verwevenheid van de ontwikkelingen op al die terreinen betekent dat een afzonderlijke thematische behandeling door de hele periode van het bevrijde Zuiden heen geen goede resultaten kan opleveren. Daarom is hier in het verlengde van hoofdstuk 2 gekozen voor een presentatie waarbij de thema's per fase onder de loep worden genomen. Aan de grote samenhang tussen ontwikkelingen op die terreinen kan op die manier wel recht worden gedaan, terwijl ook het eigen karakter van die fasen zelf aldus beter uit de verf komt.

¹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 25 april 1945, Bezit Raaymaakers.

² Notulen IPV GOIWN d.d. 7 maart 1945, Bezit Raaymaakers.

³ Agenda der vergadering van de sociaal-economische studiercommissie der GOIWN-afdeling Bergen op Zoom, d.d. 28 januari 1945 -Bezit Verhamme, map GOIWN II.

De periode van het bevrijde Zuiden na de wilde bevrijdingsfase wordt hier onderverdeeld in drie stukken. De grenzen daarvan worden bepaald door ontwikkelingen die belangrijk waren enerzijds voor de georganiseerde oud-illegaliteit en anderzijds voor de bestuurlijke constellatie als geheel. De eerste fase loopt van medio oktober tot eind november. Dat was de tijd onmiddellijk na de wilde bevrijdingsfase en daarin tastten – veelal nog op plaatselijk en regionaal niveau – de georganiseerde oud-illegalen en de inmiddels plaatselijk gevestigde autoriteiten van het MG en het burgerbestuur elkaars krachten al om tot een *modus vivendi* te komen. In feite gaat het hier om een al wat minder chaotische voortzetting van de wilde fase rond de bevrijding. Deze verkenning-fase eindigt eind november. Toen werden de oud-illegalen definitief gesplitst en georganiseerd in een (semi)militaire (BS) en een burgerlijke organisatie (GOIWN) voor het hele bevrijde gebied. Tezelfdertijd kwamen de ministers-kwartiermakers naar bevrijd Nederland. Beide gebeurtenissen droegen ertoe bij dat de eerder voornamelijk op regionaal niveau bestaande tegenstellingen ook naar het nationale plan werden getild.

De tweede fase loopt van begin december tot medio februari. Deze wordt gekenmerkt door disciplineren en militariseren van de BS, door groeiende samenwerking tussen de leiding van de GOIWN en de staf MG en door hoog oplopende conflicten op nationaal niveau tussen enerzijds de toppen van BS, GOIWN en MG en anderzijds de regering en de burger- en politie-autoriteiten in bevrijd gebied. Deze confrontatiefase eindigt midden februari, toen trad na de regeringscrisis van eind januari het laatste, met zuidelijke en gematigde oud-illegale krachten aangevulde kabinet-Gerbrandy aan.

In de derde en laatste fase van medio februari tot de algehele bevrijding begin mei raakte de georganiseerde oud-illegaliteit in toenemende mate verdeeld en geïsoleerd. Dat kwam doordat het nieuwe kabinet en het MG in samenwerking met invloedrijke, gematigde oud-illegalen steeds meer een normalisatie-koers gingen varen, waarin geen of maar een heel beperkte plaats was voor een maatschappelijke rol van de georganiseerde oud-illegaliteit (normalisatiefase). Deze aanzet tot terugkeer naar de traditionele gezags- en maatschappelijke verhoudingen leidde in oud illegale kringen tot toenemende frustratie en verbittering.

Hoofdstuk 6

De verkenningsfase (medio oktober-november)

Zowel in hoofdstuk 3 als in hoofdstuk 4 concludeerden we dat de periode tussen medio oktober en begin december door de voormannen van GOIWN en BS is benut om hun achterban in het hele bevrijde gebied op te vangen, te bundelen en te activeren. Door daaraan prioriteit te geven, zo meenden zij, zou het mogelijk zijn om de diverse Nederlandse autoriteiten, oude en nieuwe, zodanig onder druk te zetten dat ze zouden toegeven aan de door de oud-illegaliteit gewenste hervormingen.

In hoofdstuk 2 volgden we de contacten van de diverse, veelal nog regionale concentraties van oud-illegalen met de staven van het MG en van BNS prins Bernhard tot en met eind oktober. Hier zullen we die contacten verder volgen, maar dan als deel van het geheel aan relaties, die de toppen van de diverse oud-illegale concentraties met allerlei Nederlandse overheidsinstanties onderhielden om te pogen hun invloed op het bestuur van bevrijd gebied en dan vooral op de terreinen van de arrestaties, de zuivering en de 'vernieuwing' vast te houden of te vergroten.

6.1 De gezagssituatie begin november

In de drie weken na 15 oktober maakten de geallieerde legers in Zuid-Nederland grote vorderingen. De omvang van het bevrijde gebied verdubbelde nagenoeg door de verovering van Midden- en West-Brabant en grote stukken Zeeland. Tegelijkertijd werd nu duidelijk dat de bevrijding van het hele land pas na de winter haar beslag zou krijgen.

Het effect van deze gebiedsverdubbeling voor de gezagssituatie was dat van normalisering van de tot dan toe gespannen machts- en gezagsverhoudingen voorlopig geen sprake kon zijn. De diverse bovenlokale machtscentra zetten elk voor zich alle zeilen bij om ook in de nieuw bevrijde gebieden een goede uitgangspositie te verwerven en wellicht zelfs een beslissend voordeel op de andere te behalen.

Hier zullen we eerst de niet-oud-illegale machtscentra en hun positie in het kort behandelen, te weten het MG en de burgerlijke autoriteiten. De opstelling van de organisaties van de voormalige oud-illegaliteit, de BS en de GOIWN, komen in de daaropvolgende paragrafen aan bod.

6.1.1 *Het Militair Gezag*

Medio oktober, een maand na de bevrijding van de eerste Nederlandse steden, was de staf MG in Brussel zowel door de top van de Stoottroepen (ST) als door de leiding van de Bond Nederland (BN) met zware kritiek overladen (zie paragraaf 2.3.1). Naar de mening van deze beide groepen leidende oud-illegalen had het MG-beleid tot dan toe zwaar tekort geschoten. Er was in de eerste plaats onvoldoende leiding gegeven door de MG-

functionarissen en veel grote problemen waren daardoor niet of ontoereikend aangepakt. Als hoofdoorzaak van dat euvel wezen zij op het uitblijven van een substantiele inschakeling van de georganiseerde oud-illegaliteit door het MG. Doordat de militaire commissarissen enkel of te eenzijdig voeren op het kompas van aangebleven of teruggekeerde burgerbestuurders, zo luidde hun grootste verwijt, kwam van de zuivering van het burgerlijke bestuursapparaat en van de politie weinig terecht. Dat leidde er dan weer toe dat het functioneren van die burgerlijke bestuursapparaten ver onder de maat bleef en dat de arrestatie van politiek verdachten stagneerde.

Dat deze kritiek voor een groot deel terecht was, blijkt uit de structurele correcties die CSMG Kruls al vanaf begin oktober in het MG-beleid aanbracht. Toen hem duidelijk werd dat de algehele bevrijding een zaak van lange adem zou worden en dat het MG de grote problemen zou moeten aanpakken, instrueerde hij zijn militaire commissarissen om hun staven uit te breiden en daarbij vooral ook te putten uit de OD en de illegale organisaties.⁴ Overleg met en inschakeling van geschikte personen uit de plaatselijke oud-illegaliteit was naar zijn mening nodig om een krachtig beleid te kunnen voeren. Die beleidslijn gold niet alleen voor de nieuw te bevrijden gebieden, ook elders werd door een reeks personele veranderingen in de plaatselijke leiding van het MG, het burgerlijk gezag en de politie aan bezwaren van lokale comités van oud-illegalen tegemoet gekomen. In hoeverre Kruls' koerswijziging werd beïnvloed door de klachten van de georganiseerde oud-illegaliteit, valt slechts bij benadering vast te stellen.

De neiging van de staf MG om de georganiseerde oud-illegaliteit en haar meestal vervaarlijk klinkende eisen serieus te nemen, werd in elk geval beslissend beïnvloed door de stagnatie, die in diverse plaatsen optrad bij de vorming van ST. Deze meestal jonge militanten uit illegaliteit en bevrijding begaven zich niet naar de aangewezen concentratiepunten, zolang zij geen zekerheid hadden dat het bestuur en de zuivering in hun woonplaatsen in goede handen waren en bleven.

De inschakeling van OD-mensen en oud-illegalen door het plaatselijke MG had echter ook haar grenzen, zoals al snel in de nieuw bevrijde gebieden bleek. Forse inzet van OD-krachten wekte alleen daar geen weerstand van (andere) oud-illegale groeperingen, waar die OD, zoals in bevrijd Zeeland, een echte bundeling van de illegaliteit vormde. Maar in andere delen van het Zuiden leidde de overheveling van delen van het OD-apparaat naar de staf van het lokale MG juist tot problemen met de zich daar reorganiserende oud-illegale kernen.⁵

Het MG was in bevrijd gebied begin november weliswaar een grootheid van betekenis, maar zijn positie was nog allerminst geconsolideerd. Dat kwam vooral doordat de machts- en gezagsverhoudingen plaatselijk zeer verschillend waren en de daarvan afhankelijke militaire commissarissen ter plekke verschillend handelden om hun gezag te vestigen. Juist dat maakte het voor de staf MG in het verre Brussel zo moeilijk om leiding te geven. Zijn centrale richtlijnen om tot één MG-beleid te komen werkten voorlopig onvoldoende door.

Een belangrijke factor in de ontwikkeling van de gezagssituatie van oktober-november was de verhouding tussen het MG en de georganiseerde oud-illegaliteit. Zoals we in hoofdstuk 3 zagen, kwamen er in de loop van oktober onder plaatselijke oud-illegale voormannen activiteiten op gang om tot één nationale organisatie te komen, die alle oud-illegale werkers in bevrijd gebied zou bundelen. Die bundelingsactiviteiten werden

⁴ Zie paragraaf 2.3.1

⁵ Zie paragraaf 2.3.2 bijvoorbeeld in westelijk Zeeuws-Vlaanderen en 's-Hertogenbosch

zowel door de staf MG als door de BNS prins Bernhard aangemoedigd en gesteund en leidden in de tweede helft van november tot de oprichting van de GOIWN.⁶

Maar van geregelde contacten op centraal niveau tussen de staf MG, de GOIWN-in-voording en de BS-leiding was in oktober en november nog geen sprake. Men trof elkaar weliswaar frequent, in Eindhoven vooral, maar dat gebeurde toch steeds in incidentele ontmoetingen, namelijk als er een bepaald, meestal plaatselijk of hooguit provinciaal probleem moest worden opgelost. Van oud-illegale kant, d.w.z. van de GOIWN-in-voording en van de Staf van het Commando Zuid, was het dan een betrekkelijk kleine groep voormannen, die namens hun groepering met plaatselijke of provinciale functionarissen van het MG afspraken maakten of regelingen overeenkwamen.

Het eerste geregelde contact tussen het MG en de GOIWN ontstond pas eind november. Toen werd de Brabantse GOIWN-commissie van vertrouwensmannen door pmc-Brabant De van der Schueren ontvangen om hem te adviseren inzake kandidaten, die waarnemend burgemeester of militair commissaris konden worden, of die in aanmerking kwamen voor benoeming in de tribunalen. Binnen de GOIWN werd die ontwikkeling gevierd als een eerste, veelbelovend teken van erkenning door het MG. Met de organisatorische groei van de Gemeenschap en bij voldoende inspanning van haar kant, zo verwachtte men, zou de houding van de diverse militaire en burgerlijke autoriteiten ten opzichte van de GOIWN gunstiger worden.⁷

Waar het het MG in deze fase nog vooral aan ontbrak, was de controle over de arrestatie van politiek verdachten. Op dat terrein hadden noch de meeste militaire commissarissen noch de staf MG de leidende rol van de BS en hún staven kunnen terugdringen. De belangrijkste vragen die in november zouden spelen, waren of de inschakeling van gematigde oud-illegalen door het plaatselijke en centrale MG ertoe zou leiden dat die arrestaties aan de BS konden worden onttrokken, en door wie en onder verantwoordelijkheid van welke instantie ze daarna zouden plaatsvinden.

6.1.2 Het burgerlijk gezag

De positie van het burgerlijk gezag in bevrijd gebied was begin november over het geheel genomen zwakker geworden. Zeker als we zijn positie vergelijken met de situatie voor midden oktober, wordt duidelijk dat de taakuitbreiding van het MG het belang van de provinciale en gemeentelijke organen van het burgerlijke bestuur in het algemeen deed afnemen. Voor medio oktober had de zwakte van het lokale MG de teruggekeerde of aantredende burgerbestuurders nog zoveel handelingsruimte geboden dat hun invloed op de plaatselijke gang van zaken althans merkbaar was. Na circa 15 oktober begon het lokale MG zich duidelijker te manifesteren: het nam meer taken op zich, trok meer personeel aan en stelde het burgerlijke gezag meer en meer in de schaduw.

Dat versterkte optreden van het MG ten koste van het burgerbestuur betekende voor de bevolking van de meeste bevrijde gemeenten, dat er in de positie van het officiële Nederlandse overheidsgezag langzamerhand verbetering kwam. De functionarissen van het MG traden in toenemende mate op als voorgeden van de burgerlijke bestuurders. Ze probeerden, al dan niet onder druk en met inschakeling van plaatselijke oud-illegalen, enkele netelige kwesties aan te pakken. Het ging daarbij om de ordelijke arrestatie en bewaring van politiek verdachten en de zuivering van overheidspersoneel en politiek; juist die be-

⁶ Zie paragraaf 3.1.4

⁷ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 2 december 1944, punt 10, -RIOD, GOIWN 1A.

langrijke zaken waren tot dan toe in het algemeen door het burgerbestuur verwaarloosd.

Dit globale beeld van de toenemende betekenis van het MG in oktober en november geldt met name voor de meeste grote gemeenten. In enkele steden, waar de leiding van het gemeentebestuur en de politie niet betwist werd (bijvoorbeeld Tilburg), en vooral in de vele dorpen was echter de positie van het burgerbestuur dominant. Op het platteland, dat door het MG slechts op afstand kon worden gecontroleerd, vinden we dan ook de grootste problemen en tegenstellingen, zowel in het geval dat de 'oude' burgerbestuurders door het MG verwijderd waren als in die gevallen waarin dat niet of nog niet was gebeurd.

Op het provinciale niveau tenslotte had het burgerlijke gezag in deze maanden nog nauwelijks iets om het lijf. De fungerende commissarissen der koningin waren veelal verstoken van een normaal werkend ambtelijk apparaat, van verbindingen en transport. Op de zuivering van burgemeesters en de benoeming van waarnemers, hun meest dringende opgave in deze periode, hadden zij weinig invloed. Veel, zometimes, hing daarbij af van hun verhouding met de betreffende pmc, die wel over de nodige middelen en verbindingen beschikte. In de praktijk was het gedurende de eerste maanden na de bevrijding dan ook voornamelijk het MG dat burgemeesters zuiverde en waarnemers aanwees. De mate waarin de commissaris der koningin daarbij betrokken werd, verschilde sterk.

6.2 Het begrip 'zuivering': praktisch en juridisch

Een van de belangrijkste opgaven, die de georganiseerde oud-illegaliteit zich stelde, en waarin zij in het bevrijde Zuiden zeer veel energie heeft gestoken, was de 'zuivering'. Over die onduidelijke term heeft destijds veel verwarring bestaan, omdat het begrip 'zuivering' bij de voormalige illegaliteit heel wat meer omvatte dan de enge interpretatie van die term, zoals die althans in de zuiveringsbesluiten van de Nederlandse regering in Londen werd gehanteerd. Daarom willen we hier eerst tot een nadere begripsbepaling komen. Daarna volgt de behandeling van de diverse onderdelen van die 'zuivering' en de invloed die de diverse concentraties van de georganiseerde oud-illegaliteit daarop in de eerste maanden van het bevrijde Zuiden hebben uitgeoefend.

Volgens de GOIWN, die in deze mag worden beschouwd als de spreekbuis van de hele georganiseerde voormalige illegaliteit in het Zuiden, was een van haar hoofdtaken zich in te zetten voor een strenge en rechtvaardige "zuivering van ons volk van al die elementen, die zich gedurende de bezetting politiek of maatschappelijk hebben misdragen."⁸ In haar opvatting ging het dus om één grote schoonmaakactie waaraan het hele Nederlandse volk onderworpen zou moeten worden. Onder die 'zuivering' vielen dus zowel de aanhouding, bewaring en verwijdering van de zeer grote boosdoeners als de maatregelen tegen de kleine. Niet alleen diegenen die uit politieke motieven hadden gehandeld zouden bestraft moeten worden, maar alle personen die van de bezetting hadden geprofiteerd en de gemeenschap daardoor hadden benadeeld.

Dit veelomvattende zuiveringsbegrip van de GOIWN had dus betrekking op alle misdrijven en op het hele volk en het was in eerste instantie op personen gericht. Af-

⁸ GOIWN stuk 'Middelen tot het doel' Eindhoven d.d. 20 december 1944, van de hand van dr. A. J. Voorhoeve, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom - zie ook paragraaf 3.2.1

hankelijk van de ernst van hun fouten zouden tegen deze 'onzuivere' elementen strafmaatregelen genomen moeten worden, die uiteen konden lopen van de doodstraf en gevangenisstraf tot disciplinaire maatregelen als ontslag, overplaatsing en terugzetting in rang.⁹ Binnen deze brede opvatting van het begrip 'zuivering' werd pas sinds januari 1945 vooral door toedoen van het Zuiveringsrapport van een studiegcommissie van de GOIWN impliciet nog een enger zuiveringsbegrip erkend.¹⁰ Dat kwam min of meer overeen met de hierna te beschrijven opvattingen van de Nederlandse regering in Londen. Maar naast en boven dat beperkte begrip van de zuivering bleef het door zijn eenvoud aantrekkelijke algehele concept van een 'totale zuivering', die alle maatregelen tegen 'foute' personen of functionarissen omvatte, de hele periode van het bevrijde Zuiden door een grote rol spelen.

In de door de Nederlandse regering te Londen genomen wetsbesluiten had de term 'zuivering' uitsluitend betrekking op bepaalde maatschappelijke functies of groepen, bijvoorbeeld de ambtenarenzuivering en de perszuivering. Die besluiten beoogden de verwijdering van onzuiver geachte personen uit specifieke functies of beroepsgroepen¹¹ en werd dus per se niet toegepast op de bevolking als geheel. Die specifieke zuivering stond verder los van de bijzondere rechtspleging. Daarmee konden verdachten van misdrijven, als bedoeld in het Besluit Buitengewoon Strafrecht of het Tribunaalbesluit (uiteenlopend van hulpverlening aan de vijand tot het lidmaatschap van de NSB), veroordeeld worden tot vrijheidsstraffen en in het geval van de bijzondere rechtspraak zelfs tot de doodstraf.

Binnen de bijzondere rechtspleging was de bijzondere rechtspraak gericht op de berechting van misdrijven, d.w.z. op feiten die strafbaar waren gesteld in het Besluit Buitengewoon Strafrecht van 22 december 1943. Dit wetsbesluit verving de bepalingen van het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Militair Strafrecht waar het ging om misdrijven tegen de veiligheid van de staat, het verzwaarde de sancties en stelde bovendien daarin niet voorziene feiten strafbaar.¹² Nieuw was het zogenaamde verraadsartikel, dat het blootstellen van een ander aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving door de vijand of diens handlangers strafbaar stelde, zelfs met de doodstraf indien het verraad de dood van het slachtoffer tot gevolg had gehad.¹³ De bijzondere rechtspraak was dus uitzonderingsrecht voor bepaalde, ten tijde van de Tweede Wereldoorlog begane misdrijven en vormde als zodanig een buitengewone uitbreiding van de strafrechtspraak. Zij zou ten uitvoer worden gelegd door Bijzondere Gerechtshoven, terwijl beroep mogelijk was op een Bijzondere Raad van Cassatie.

In een vrij laat stadium werd door de Nederlandse regering te Londen op 17 september 1944 een derde vorm van beoordeling en bestraffing ingevoerd en wel door de vaststelling van het Tribunaalbesluit.¹⁴ Dit wetsbesluit gaf de mogelijkheid sancties te treffen voor gevallen die als het ware lagen tussen het terrein van de specifieke zuiveringswetsbesluiten (het Zuiveringsbesluit, dat de ambtenaren betrof en het Tijdelijk Persbesluit, zie

⁹ Rapport van de commissie tot bestudering van het zuiveringsvraagstuk ingesteld door de Gemeenschap O I W Nederland d.d. 24 januari 1945 passim. AMG docs 328 (Staf Sectie I) map 2 (hierna afgekort als GOIWN Zuiveringsrapport (24 januari 1945)).

¹⁰ Het GOIWN Zuiveringsrapport (24 januari 1945) p. 13 onderscheidt binnen de 'zuivering van onze Nederlandse samenleving' de ambtenarenzuivering en de zuivering van het bedrijfsleven en van de vrije beroepen.

¹¹ Vgl. Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn Drees* 197.

¹² *Ibidem* 200-201.

¹³ Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag* 27.

¹⁴ *Staatsblad* nr. E101 wezenlijke aanvullingen daarop vonden plaats op 23 december 1944 (E155) en 19 mei 1945 (F75). Vgl. Romijn, *Snel streng en rechtvaardig* 44 e.v.

paragraaf 5.1) en dat van de wetsbesluiten betreffende de bijzondere rechtspraak. Door het Tribunaalbesluit werd het namelijk mogelijk ingrijpende “bijzondere maatregelen” te nemen tegen personen, wier foute of onvaderlandslievende gedragingen weliswaar niet onder de door het Besluit Buitengewoon Strafrecht strafbaar gestelde feiten vielen, maar die “op grond van hun handelen of nalaten geacht moeten worden zich desbewust te hebben gedragen in strijd met de belangen van het Nederlandsche volk of desbewust afbreuk te hebben gedaan aan het verzet tegen den vijand en diens handlangers”.¹⁵

Eigenaardig genoeg werd dit Tribunaalbesluit heel nadrukkelijk niet gepresenteerd als strafrecht, maar als tuchtrecht. Evenals andere soorten tuchtrecht had het betrekking op een bepaalde groep en was het erop gericht de normen van die groep hoog te houden en tegen overtredingen daarvan “maatregelen” te nemen. “Het Tribunaalbesluit”, aldus Belinfante, “richt zich als tuchtrecht tot de groep: Nederlanders. Wie als Nederlander zich niet overeenkomstig de normen, die voor Nederlanders tijdens de bezetting golden, gedragen heeft, valt onder het tuchtrecht.”¹⁶

De “maatregelen” die de onder de minister van Justitie ressorterende tribunalen konden opleggen, waren zwaar en van strafrechtelijke maatregelen niet te onderscheiden: internering (altijd voor tien jaar met het oog op de noodzakelijk geachte heropvoeding), ontzetting uit bepaalde rechten en/of verbeurdverklaring van (een deel van) het vermogen. Het waren in feite alleen collectieve “maatregelen” die door een tribunaal – bestaande uit een jurist-voorzitter en twee leden die geen jurist behoeften te zijn – konden worden opgelegd. Het Tribunaalbesluit had namelijk niet de mogelijkheid van differentiatie naar de mate van schuld van het individu. Dat de tribunalen niet werden beschouwd als onafhankelijke rechters, blijkt verder uit de noodzaak van goedkeuring door een hogere instantie, voordat de maatregelen ten uitvoer konden worden gelegd (fiat executie) en uit het ontbreken van de mogelijkheid van hoger beroep. Alleen de minister van Justitie kon de straf verminderen en de veroordeelde tijdens de interneringstijd in vrijheid stellen.¹⁷

Het zal duidelijk zijn dat het Tribunaalbesluit van september (E101) naast onmiskenbare strafrechtkenmerken ook aspecten van zuivering vertoonde, en wel van zuivering in de meest ruime zin,¹⁸ namelijk de zuivering van het hele Nederlandse volk van ‘foute’ Nederlanders. Daardoor vertroebelde het al bij voorbaat de eerder onderscheiden en op zich duidelijke juridische concepten van de bijzondere rechtspleging en van de specifieke zuivering.¹⁹ Bovendien was de groep die voor beoordeling door een tribunaal in aanmerking kwam, juist door de vage omschrijving van de categorie personen die onder het Tribunaalbesluit kon vallen, vele malen groter dan de groep die bijzondere rechtspraak te duchten had.²⁰ Mede daardoor werd met name in de publieke opinie een zeer breed zuiveringsbegrip in stand gehouden. Dat totale zuiveringsbegrip omvatte de straffen en

¹⁵ Aldus geciteerd door Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Scheermerhorn – Drees*, 202, zie ook J. Hofman, *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter* (Amsterdam 1981), 166.

¹⁶ Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag*, 41

¹⁷ *Ibidem*, 41-47

¹⁸ Vgl. *Ibidem*, 47-48, 50 en Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Scheermerhorn-Drees*, 198.

¹⁹ Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Scheermerhorn-Drees*, 197.

²⁰ Overigens konden degenen die door een Tribunaal of een Bijzonder Gerechtshof waren gevonnist, tevens te maken krijgen met beoordeling door een zuiveringscommissie; dat gold ook omgekeerd. Aldus Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Scheermerhorn-Drees*, 202 en Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag*, 49. Vgl. ook de door Koos Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984), 98-99 en Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag*, 510-511 gepresenteerde eindgetallen van de bijzondere rechtspleging.

maatregelen tegen alle misdaden, misdragingen, fouten en foutjes van tijdens de bezetting.

Dit in de praktijk gehanteerde, totale zuiveringsbegrip komt sterk overeen met wat de GOIWN de gehele periode van het bevrijde Zuiden onder "de zuivering van onze Nederlandsche samenleving" verstond. Maar zowel dit brede zuiveringsbegrip als het specifieke (van een bepaalde functie of groepering) staan op gespannen voet met de pretenties, die in de term 'zuivering' zelf besloten liggen. Zuivering impliceert immers in beide gevallen verwijdering van de 'onzuiveren', opdat na afloop van een gezuiverd geheel gesproken kan worden. Nu is dat al een problematische zaak bij de specifieke zuivering. Aan het einde daarvan immers konden bijvoorbeeld bepaalde ambtelijke functies en diensten dan wel door anderen verricht of geleid worden als gevolg van verwijderingen, overplaatsingen of rangverlagingen. Maar van een gezuiverd apparaat was eigenlijk geen sprake, omdat vele door zuiveringsmaatregelen getroffen en op een andere plek in de organisatie werkzaam bleven en omdat ook de niet-beschuldigten niet per se van alle smetten vrij waren.

Dit geldt nog veel sterker als de term zuivering op de hele maatschappij wordt toegepast, zoals in de praktijk meestal gebeurde. De specifieke zuivering van bepaalde functies en groeperingen ging dan onder in het totale zuiveringsbegrip en alle verdachten of beschuldigten werden daardoor op dezelfde foute hoop gegooid. Het onderscheid tussen disciplinair en strafrechtelijk te behandelen gevallen en tussen lichte en zware gevallen werd er sterk door vertroebeld en er ontstond een grote maar onrealistische kloof tussen de 'zuivere' niet-beschuldigten en de 'onzuivere' beschuldigten.²¹

Door de GOIWN, in de publieke opinie en tot op zekere hoogte ook in de aanvankelijke opzet van het Tribunaalbesluit (E101) werd dus het concept van een 'totale zuivering' gehanteerd. Dat gebeurde natuurlijk als uitvloeisel van de vijandschap, die zo kort na de bevrijding algemeen ten opzichte van de 'foute' sector als collectief werd gevoeld.²² Bovendien was aan het uitzicht op een grondige en alomvattende afrekening door de redevoeringen voor Radio Oranje herhaaldelijk voedsel gegeven. Zo had de koningin op 10 mei 1941 meegedeeld dat voor "het handvol landverraders in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn".²³ Maar op 2 september 1943 verzekerde zij de luisteraars in bezet Nederland dat inmiddels een regeling was getroffen, die voorzag in "de verwijdering van alle ongewenschte elementen, die dadelijk afgezonderd moeten worden, opdat tot snelle doch rechtvaardige berechting der misdadigers kan worden overgegaan".²⁴ En minister Burger had op 29 januari 1944 verklaard, dat voor de landverraders "en voor allen, die op welke wijze dan ook, ons volk ontrouw zijn geworden in de tijd van neergang en verdrukking, op de dag van de bevrijding geen plaats zal zijn".²⁵ Hoewel in deze uitlatingen de mate en de duur van de 'afrekening' dus met de jaren gematigd werden, waren de "ongewenschte elementen" en de ontrouwen herhaaldelijk in één adem genoemd met de landverraders en misdadigers. In die gevallen werd evenmin een principieel onderscheid gemaakt in de wijze waarop ze na de bevrijding behandeld zouden worden.

Zoals we hierna zullen zien, waren er daarnaast in de praktijk wel degelijk ook objectieve redenen om de diverse aspecten van de voorziene afrekening (de opsporing, de

²¹ Vgl. Duynstec/Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 197.

²² Vgl. Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 8-10.

²³ Geciteerd door Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 1.

²⁴ Schenk/Spaan, *De koningin sprak*, 66.

²⁵ Geciteerd door Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 1-2.

arrestaties, de bewaring, de berechting, de specifieke zuivering en de daaruit voortvloeiende personele mutaties en de omvattende onderzoeken die voor dat alles nodig waren) althans voorlopig als één geheel te zien.

Vooruitlopend op de behandeling van de arrestatie- en zuiveringsperikelen hierna, noemen we allereerst het fundamentele gebrek aan kennis bij nagenoeg iedereen over de interne bezettingspraktijk en de daarin geldende gezagsverhoudingen en verantwoordelijkheden. En waar die kennis ontbrak was het, afgezien van de allerzwaarste gevallen van bekende verraders, mishandelaars, moordenaars en mensenjagers, heel moeilijk om zware en lichte gevallen, specifieke zuiveringszaken en strafbare feiten uit elkaar te houden.²⁶ De groep die daar op grond van eigen ervaringen met de bezettende macht en zijn handlangers nog het best toe in staat was, werd gevormd door de voormalige illegalen; maar ook hun kennis van zaken was in deze fragmentarisch en bovendien eenzijdig.

Van de arrestaties in de eerste dagen (zie paragraaf 2.1.4) met behulp van grote aantallen hulpkrachten probeerden de oud-illegalen het beste te maken. De aanhoudende oorlogstoestand en de druk van geallieerde kant bewerkstelligden dat omwille van de militaire veiligheid liever te veel dan te weinig politiek verdachte personen gearresteerd werden. Maar op het terrein van de specifieke zuivering, en dan met name die van ambtenaren en politie, bleek meteen na de bevrijding vrijwel overal, dat als oud-illegalen zich daarmee niet bemoeiden, er weinig of niets van terecht kwam (zie paragraaf 2.3). Bovendien bleek het antwoord op de vraag of er ook op de wat langere termijn grondig gearresteerd en gezuiverd en niet lichtvaardig vrijgelaten zou worden, ten nauwste samen te hangen met de mate van zuivering onder leidinggevende burgerlijke en politie-autoriteiten.

Waar die laatsten ongestoord hun gang konden gaan, bleef ook het personeel van de ambtelijke en politieke diensten onvoldoende gezuiverd. De autoriteiten wensten immers met die zuivering slechts zover te gaan, als nodig was om hun diensten in de ogen van het publiek weer aanvaardbaar te maken²⁷ en vervolgens zo spoedig mogelijk tot de orde van de dag te kunnen overgaan. In oud-illegale ogen wekten die ontwikkeling én de summierre zuiveringsregelingen van de Nederlandse regering (in september 1944 enkel gerceerd voor ambtenaren en pers) de sterke verdenking van een georganiseerde actie om zuivering (specifiek) en arrestaties zoveel mogelijk af te remmen.²⁸

Dat bracht hen, zoals we hierna zullen zien, al vroeg tot de opvatting dat de gang van zaken bij de zuivering van ambtsdragers, ambtenaren en politie en de daarop volgende benoeming van nieuwe functionarissen beslissend waren voor het verdere verloop van alle onderdelen van hun 'totale zuivering'. Daarom werd die specifieke zuivering een van de speerpunten van hun beleid. Dat verleende hun strijd voor een "zuivering van het Nederlandsche volk", die, zoals we zagen, integraal deel uitmaakte van hun streven naar "vernieuwing van het Nederlandsche Volk" (zie paragraaf 3.2.1), ook een uitgesproken machtspolitiek karakter.

²⁶ Vgl. Belinfante, *In plaats van Bijtjesdag*, 8-10.

²⁷ J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 - 5 mei 1945', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden* Ed. D.P. Blok e.a. XI *Nieuwste Tijd* (Haarlem 1982) 55-94, aldaar 91 noemt als doel van de (specifieke) zuivering het vertrouwen in de overheid en andere instellingen te herstellen. Dat was zeker het einddoel, maar eerst dienden zij tenminste weer aanvaardbaar te worden, d.w.z. het voordeel van de twijfel te krijgen en dat betekent niet dat zij alweer vertrouwd werden.

²⁸ Vgl. *Eng.*, V a. 473-474. De Parlementaire Enquêtecommissie constateert daar bij de voormalige zuidelijke illegaliteit "een niet geheel ongerechtvaardigd wantrouwen, dat van verschillende zijden tegenkrachten werkzaam zouden zijn om deze zuivering en arrestaties zo veel mogelijk af te remmen".

6.3 Arrestatiekwestie en politiezuivering

In de geschiedenis van het bevrijde Zuiden vormt de strijd om de arrestatiebevoegdheid een kernthema. Maar die strijd stond niet op zichzelf. Met de vraag wie er bevoegd was politiek verdachten te arresteren, hingen diverse andere problemen samen: hoe en door wie moest de opsporing geschieden, op welke gronden mocht er gearresteerd worden, hoe dienden arrestatie, verhoor en documentatie (proces-verbaal, bewijsstukken) te worden aangepakt en hoe zat het met de regels en de praktijk van internering, beoordeling en eventuele vrijlating? Dit complex van samenhangende problemen werd acuut door de massale, ongeregelde arrestaties van politiek verdachten bij en volgend op de bevrijding van de diverse delen van het Zuiden (zie paragraaf 2.1.4) en zal hier verder worden samengevat met de term 'arrestatiekwestie'.

In de geschiedschrijving is deze arrestatiekwestie en in het bijzonder de strijd om de arrestatiebevoegdheid inmiddels al vanuit diverse oogpunten belicht. De Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 deed dat als eerste. In haar vijfde deel (1950) presenteerde zij de resultaten van een uitgebreid onderzoek naar de strijd om de arrestatiebevoegdheid in het Zuiden, waarin vooral de rol van de regering en de betreffende ministers centraal staat.²⁹ In zijn werk uit 1972 over de BS, toch een van de hoofdrolspelers in de arrestatiekwestie, besteedt Van Ojen opvallend weinig aandacht aan deze materie; wat te berde wordt gebracht is niet veel meer dan een heel korte samenvatting van de bevindingen van de enquêtecommissie.³⁰

De onderzoeksresultaten en de conclusies van de enquêtecommissie worden ook grotendeels gevolgd door Belinfante. Deze beschreef de conflicten over de arrestatiebevoegdheid als onderdeel van zijn in 1978 verschenen studie naar de gang van zaken rond de bijzondere rechtspleging.³¹

Het meest recente onderzoek naar het arrestatiebeleid in deze periode werd in 1980 door De Jong gepubliceerd in deel 10A van zijn *Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.³² Daarin staat niet een of andere groep of een bepaald thema centraal, zoals in alle hiervoor genoemde werken. De Jong kwam op grond van bekende en nieuwe gegevens bovendien tot heel andere conclusies dan de enquêtecommissie en de daarop gebaseerde literatuur.³³ Het belangrijkste punt waarop De Jong van de eerdere interpretaties afwijkt, is de stand van de politiezuivering. En juist die vraag: hoe het was gesteld met de zuivering van het politie-apparaat, groeide in de loop van november uit tot hét grote twistpunt waar de hele arrestatiekwestie om draaide. Alvorens we het verloop van de strijd om de arrestatiebevoegdheid en met name de cruciale rol van de voormalige illegaliteit daarin onderzoeken, moet daarom eerst vastgesteld worden in hoeverre de politie in die fase gezuiverd was.

²⁹ Enq., V a. 472 e.v.

³⁰ Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 516-529; dit cruciale onderwerp is overigens onder de titel "De arrestatieregeling bij de BS" verstoep in paragraaf f (Juridische aangelegenheden) van hoofdstuk IV over de verzorgingstaken van de BS.

³¹ Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag*, 60-79.

³² De Jong, *Koninkrijk*, X a. 770-820. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 49-61 volgt de conclusies van De Jong.

³³ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 843-853.

6.3.1 Stagnatie in de politiezuivering

De politie was krachtens de Eerste Algemene Lastgeving van chef staf MG Kruls (12 september 1944) dé instantie die de opsporing en arrestatie van politiek verdachten zou moeten verrichten en wel onder de verantwoordelijkheid van het MG. De zuivering van de politie zelf was niet apart geregeld, maar viel onder het Zuiveringsbesluit (januari 1944), dat immers alle overheidsfunctionarissen betrof. Leden van de gemeentepolitie konden volgens dat besluit na advies van een zuiveringscommissie alleen door de minister van Justitie worden gezuiverd. Een bevel tot staking (met behoud van salaris) of schorsing (in ernstige gevallen, dan werd enkel een bedrag voor noodzakelijk levensonderhoud verstrekt) kon behalve van de minister en de fungerende directeur van politie (de procureur-generaal) ook van het MG uitgaan en diende ertoe een functionaris hangende het onderzoek voorlopig te verwijderen.³⁴

Onder andere als gevolg van de gefaseerde bevrijding verliep de zuivering van de politie veel minder vlot dan verwacht. In de praktijk was het zo, dat de evident foute functionarissen al veelal vóór de bevrijding vluchtten of onderdoken, dat de plaatselijke militaire commissaris, onder meer afhankelijk van zijn gevoeligheid voor argumenten van comites van oud-illegalen, meer of minder politiemensen staakte of schorste en meer of minder stevig aandrang op de instelling van een zuiveringscommissie voor de politie. Overigens moet bedacht worden dat zo'n zuiveringscommissie slechts bevoegd was om na een onderzoek advies uit te brengen. Op grond daarvan kon de militaire commissaris dan een voorlopige zuiveringsmaatregel nemen, definitieve zuiveringsmaatregelen en ontslag waren voorbehouden aan de minister van Justitie of namens hem de fungerend directeur van politie.³⁵

Hoe was het nu gesteld met de politiezuivering in de tweede helft van oktober en in de maand november? Om op die vraag een gedegen antwoord te krijgen, zou omvattend nieuw onderzoek naar de situatie in de diverse zuidelijke gemeenten noodzakelijk zijn. Immers zelfs de Brusselse staf MG beschikte eind november nog niet over enigszins representatieve en ter zake doende, harde gegevens. De enige meer algemene informatie uit deze periode is afkomstig uit het 'Rapport betreffende de Politie in het bevrijde gebied' dat majoor Derksema, hoofd van de Sectie Politie, op 7 november aan Kruls uitbracht.³⁶ Maar volledig was de informatie in dat rapport allerminst want, zo klaagde Derksema, geen enkele militaire commissaris had tot dan toe voldaan aan het voorschrift om alle gegevens betreffende de politie aan Sectie III (Politie) op te sturen. Daarom waren Derksema en een van zijn officieren zelf maar op onderzoek uitgegaan om ten minste een algemene indruk te krijgen.

Die algemene indruk was bepaald niet geruststellend. Van de totale politiesterkte had Derksema nog geen idee, maar wel was hem duidelijk geworden dat er "een belangrijk tekort aan politiepersoneel" bestond dat vrijwel overal was bestreden door op grote schaal hulppolitie aan te trekken. Verder constateerde hij bijna overal een ernstig tekort aan wapens. En over de zuivering merkte hij op: "Overal is de eerste zuivering voltoerd". Maar uit zijn korte beschrijvingen van de toestand per grote gemeente blijkt dat Derksema onder die "eerste zuivering" slechts verstond de verwijdering van notoir 'foute' politiemensen door de leiding nog voordat er een zuiveringscommissie voor nader onderzoek was benoemd. Bovendien blijkt uit zijn rapport dat er niet name in die leiding

³⁴ *Ibidem* 648-649.

³⁵ *Overzicht MG* 100-103-108-110.

³⁶ Rapport Derksema (7 november 1944).

en in het kader van de politie grote gaten waren gevallen. De meeste gemeentelijke politiekorpsen stonden inmiddels niet meer onder leiding van een commissaris van politie, maar werden voorlopig noodgedwongen geleid door inspecteurs van politie. Om een wat gefundeerder beoordeling van de stand van de politiezuivering te kunnen geven, kijken we hier alvast vooruit naar de situatie van twee maanden later.

De Jong constateert dat zelfs de voorlopige zuivering van de politie in december 1944 – januari 1945 nog niet afgesloten was, dat de procureur-generaal toen zelfs nog niet wist hoe het er met die voorlopige zuivering precies voorstond en dat deze dus ten onrechte stelde dat men de politie-zuivering praktisch als beëindigd kon beschouwen. Voor die conclusies voert hij twee bewijsstukken aan.

Het eerste wordt gevormd door een overzicht van de Sectie Politie van de staf MG van 15 januari 1945 betreffende de stand van de politiezuivering. Uit dat stuk blijkt dat de mate waarin de gemeentepolitie in negentien grotere en kleinere gemeenten voorlopig gezuiverd (d.w.z. hangende het onderzoek gestaakt of geschorst) was, bijzonder sterk uiteenliep, namelijk van 0 tot ruim 30 % van de oorspronkelijke sterkte. Hoe de toestand was in de overige steden, was bij de staf MG zelfs in januari nog niet bekend.³⁷

Het tweede bewijsstuk waarop De Jong zijn conclusies baseert, is een schrijven dat procureur-generaal Speyart van Woerden op 13 december richtte aan de hoofden van de gemeentelijke politiekorpsen in Noord-Brabant en Limburg en aan de gewestelijke commandant van de marechaussee. Daarin verzocht hij hun opgave te doen van de samenstelling van de commissies voor de politiezuivering, die door het MG waren ingesteld en hem op de hoogte te stellen “hoever deze commissies met haar werkzaamheden zijn gevorderd”, bovendien drong hij erop aan “de werkzaamheden zoveel mogelijk te bespoedigen”.³⁸

Uit diverse andere stukken dan de door De Jong geraadpleegde blijkt dat er nog verdergaande conclusies getrokken moeten worden. Niet alleen hadden rond de jaarwisseling zowel de procureur-generaal als het MG maar een heel gebrekkig inzicht in de stand van de eerste, voorlopige politiezuivering in het bevrijde gebied, in diverse plaatsen was het zelfs zo dat de betreffende zuiveringscommissies nog ingesteld moesten worden, de voorlopige, op onderzoek door zo'n commissie gebaseerde zuivering moest daar dus nog beginnen (zie paragraaf 7.3.3).

Al met al kan worden vastgesteld dat de politiezuivering wel bijzonder traag verliep. In feite verkeerde zij rond de jaarwisseling nog in het allereerste stadium van voorlopige staking en schorsing. De instelling van zuiveringsadviescommissies, die door onderzoek een basis moesten verschaffen voor voorlopige zuiveringsmaatregelen, was nog verre van voltooid, hun onderzoek en dus ook hun zuiveringsadviezen en de voorlopige zuiveringsmaatregelen lieten toen nog op zich wachten.

Naar verwachting zouden alleen tegen die politiemensen, die hangende het onderzoek al geschorst of gestaakt waren, verdere zuiveringsmaatregelen genomen worden. Waar door het MG fors ingegrepen was, liep men aldus het risico dat uiteindelijk onschuldig blijkende functionarissen onevenredig hard getroffen werden. Maar waar het MG niet of

³⁷ Van de 19 plaatsen samen bedroeg de sterkte van de gemeentepolitie voor zuivering 1242 personen. Van hen waren er in totaal 189 (15%) voorlopig verwijderd. Van de marechaussee werden enkel de getallen van Nijmegen, Heerlen, Maastricht en Sittard opgegeven, de sterkte vóór zuivering bedroeg in totaal 383, van hen waren er 28 (7%) voorlopig gezuiverd, een aanzienlijk lager percentage dus dan bij de gemeentepolitie. Over de zuivering van de marechaussee in Noord-Brabant en Zeeland had de staf MG nog geen opgave ontvangen. Opgave in -AMG, doos 411 (Sectie III) map 173.

³⁸ De Jong, *Koninkrijk* X a, 785, gestencild schrijven, d.d. 13 december 1944, -AMG, doos 4621 (PMC-Noord-Brabant), map 252.

nauwelijks eerste zuiveringsmaatregelen had genomen, werd daarentegen de indruk gewekt dat alle anderen *dus* buiten het verdere zuiveringsonderzoek zouden vallen. Hoewel die indruk niet terecht was (de zuiveringsadviescommissies bleken later ook de gedragingen van nog niet gestaakte of geschorste politiemensen te kunnen onderzoeken), kan een groot deel van de onrust over de gebrekkige 'politiezuivering' dus verklaard worden uit de grote plaatselijke verschillen die er direct na de bevrijding bij het nemen van voorlopige schorsings- en stakingsmaatregelen waren opgetreden.

Als van deze of gene zijde gesteld werd, dat de politie al gezuiverd was of juist nog niet, dan werd in beide gevallen gdoeld op de in functie zijnde leden van het politie-apparaat. De ene partij achtte dat apparaat gezuiverd, omdat er weliswaar nog geen onderzoek door een zuiveringsadviescommissie (als die er al was) had plaatsgevonden, maar er wel al enige politiemensen voorlopig geschorst of gestaakt waren. De andere partij beschouwde datzelfde lichaam nog als ongezuiverd, omdat er nog geen zuiveringsadviescommissie was of omdat die niet met haar werk vorderde of in ieder geval omdat er nog politiemensen in functie waren, tegen wie zij bezwaren had of aan wie zij twijfelde en van wie zij vreesde dat zij buiten het zuiveringsonderzoek zouden blijven.

6.3.2 Oktober: BS blijft arresteren

Hoewel er de eerste weken na de bevrijding door het MG wel politiemensen geschorst of gestaakt werden, speelde het politie-apparaat als zodanig bij de arrestaties van politiek verdachten geen rol. Daarover bestaat in de literatuur eensgezindheid.³⁹ Die arrestaties geschieden, zoals we al in paragraaf 2.1.4 zagen, ongeordend en op grote schaal door allerlei losse groepen, die op den duur grotendeels in de BS werden opgenomen. Het in die groepen aanwezige, kleine oud-illegale element was niet bij machte de arrestaties in de hand te houden. Ook de *individuele*, als 'goed' bekend staande politiemensen, die zich bij het arrestatiewerk van die groepen hadden laten inschakelen, waren daartoe niet in staat.

Een deel van het probleem van de massale arrestaties was te wijten aan de ongelukkige regelgeving op het punt van de arrestatiebevoegdheid en de te arresteren categorieën. In de praktijk van de vroegst bevrijde gebieden bleek Kruls' Eerste Algemene Lastgeving volledig inadequaet. Zo was zij in de eerste plaats vrijwel niet beschikbaar; de meeste politiekorpsen konden er niet eens kennis van nemen.⁴⁰ Voorzover de lastgeving de politie in bevrijd gebied toch bereikte, sorteerde zij geen enkel effect: de politie was in grote mate gedesorganiseerd en als apparaat had zij nergens een noemenswaardig aandeel in de arrestaties, laat staan het monopolie. Dat Kruls' opgave van de te arresteren categorieën grote gebreken vertoonde, zoals De Jong aantoonde,⁴¹ deed er in de praktijk eigenlijk niet veel meer toe.

De arrestatiebevoegdheid van de BS-in-ording werd gebaseerd op de instructie die de Commandant van de Stoottroepen in het Zuiden, Borghouts (Peter Zuid), op 25 september 1944 uitgegeven had en wel met toestemming van de "Speciaalgemachtigde van het Hoofdkwartier van Z.K.H. Prins Bernhard" majoor Ch. van Houten.⁴² In tegenstelling tot Kruls' Eerste Algemene Lastgeving (waarmee geen van beiden overigens bekend was) werd Borghouts' arrestatieregeling in grote oplagen vermenigvuldigd en aan de arresta-

³⁹ Enq., V a, 472; De Jong, *Koninkrijk*, X a, 552-556.

⁴⁰ Enq., V c, 573; getuige mr. E.L.M.H. Speyart van Woerden.

⁴¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 564-566, 770.

⁴² Zie paragraaf 2.2.3.

tieploegen doorgegeven. Die regeling was niet alleen voor de BS maar ook voor de politie, aldus de hoogste politie-autoriteit in het Zuiden, "het enige stuk dat men kende".⁴³

Borghouts' regeling vertoonde evenwel grote verschillen met Kruls' lastgeving. De arrestaties werden door Borghouts en Van Houten opgedragen aan de BS en er kon daarbij slechts met de politie worden samengewerkt "voorzoover deze door de Stoottroepen betrouwbaar wordt geacht." De te arresteren categorieën waren in vergelijking met die in Kruls' lastgeving aanzienlijk uitgebreid. Gearresteerd moesten worden: alle leden en sympathiserende leden van de NSB en WA, die op 15 mei 1940 nog niet uit de beweging waren getreden (lastgeving: op 1 juli 1942), alle SS-ers (lastgeving: enkel Germaanse SS der Nederlanden) en NSNAP-ers (lastgeving: niet genoemd), leden der "Duitsche Weermacht", der "Duitsche politie en hun handlangers", der hulppolitie, der Landwacht (lastgeving: niet genoemd), provocateurs, zij die Joden, onderduikers, illegale werkers, enz. hadden aangebracht of opgelicht (lastgeving: enkel verwijzing naar het evenmin beschikbare Besluit Buitengewoon Strafrecht, artikel 1) en bovendien "zij, die militair gevaar kunnen opleveren voor de geallieerden" (lastgeving: niet genoemd). Daarnaast moesten volgens Borghouts' instructie geïnterneerd worden: alle Rijksduitsers, "mannen en vrouwen, die nauwe relaties hebben onderhouden met een der onder 'te arresteren' genoemde groepen", leden van de NSB-nevenorganisaties⁴⁴ en medewerkers aan de Winterhulp.⁴⁵

Het zal duidelijk zijn dat Borghouts' instructie voor de BS in de praktijk geen enkele beperking stelde aan de te arresteren categorieën en in feite zowel het politie-apparaat als het MG buiten spel zette. De BS konden immers iedereen arresteren, die zij van een van de opgesomde punten verdachten. De enige beperking die Borghouts' instructie oplegde, was dat er door BS-leden gearresteerd moest worden. Maar de BS waren, zoals we in paragraaf 4.3.4 zagen, in de maanden september en oktober nog volop in opbouw. Hoewel er door de instructie waarschijnlijk wel enige wilde groepen van het arrestatiewerk werden afgesneden, zou er pas echt controle op de arrestaties mogelijk zijn, als de BS tot een afgerond en gedisciplineerd geheel zouden zijn omgevormd.

Tegen deze vrijwel ongelimiteerde arrestatiebevoegdheid van de BS en tegen de chaotische en massale arrestaties kwam vooreerst de staf MG in het geweer. Na moeizaam overleg met de Staf BNS werd begin oktober besloten dat zowel Kruls als de Prins order zouden geven dat de BS "uitsluitend op grond van het feit, dat bepaalde personen gevaar voor de militaire operaties kunnen opleveren, zelfstandig tot het verrichten van arrestaties mogen overgaan". Verder zou het MG de lastgeving aan de politie verscherpen en aan hem ter beschikking gestelde eenheden van de BS ook de arrestatie van andere personen kunnen opdragen.⁴⁶ Deze bevelen gingen medio oktober uit, maar hun effect was gering. De hoofdoorzaak was dat Borghouts' brede instructie van 25 september door de ST-leiding bewust niet ingetrokken werd,⁴⁷ terwijl verder de norm "gevaar voor de militaire

⁴³ *Enq.*, V c. 574: getuige mr. E.H.L.M. Speyart van Woerden.

⁴⁴ Te weten het Rechtsfront, het Medisch Front, het Economisch Front, het Studentengilde, het Vervoersfront, het Technisch Gilde, het Opvoedersgilde en de Nederlandse Volksdienst.

⁴⁵ *Enq.*, V b. 383.

⁴⁶ Algemeene Instructie van de BNS voor de BS, d.d. 10 oktober 1944, ad b. punt 1, afgedrukt in Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 884. Dezelfde strekking had Kruls' Tweede Algemeene Lastgeving van 18 oktober 1944 (*Enq.*, V b. 554), evenals een eerder geheim rondschriften van de CSMG aan alle officieren MG, d.d. 4 oktober 1944 (*Enq.*, V b. 417).

⁴⁷ Vgl. Rapport van dr. J. Hockstra, wnd. commandant der ST-NBS, d.d. 8 oktober 1944. Hij bepleit daarin handhaving van de instructie van 25 september en voorspelt dat de voormalige ondergrondse beweging zich "tot het uiterste" zal verzetten tegen intrekking daarvan (-AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 6).

operaties" nogal rekbaar bleek. In de praktijk behielden de BS-leden alle mogelijkheden om zich op een van beide instructies te beroepen en de arrestaties door de BS gingen in oktober en november dan ook gewoon door.

Wel kwam het arrestatiewerk door de BS in deze maanden steeds meer in handen van speciale opsporingsdiensten, die voor een groot deel uit oud-illegale werkers bestonden. Er waren, zoals we in paragraaf 4.2.3 zagen, aparte opsporingsdiensten van de BT en van de ST. De laatste konden zich door hun verband met de veelal aan het front geplaatste Stoottroep-compagnieën nog lange tijd aan iedere externe controle onttrekken. De stationaire opsporingsdiensten van de plaatselijke BT daarentegen kregen sneller en meer tegenspel. Zij hadden te maken met een toenemende druk van de diverse autoriteiten ter plekke. Maar doordat de machts- en gezagsverhoudingen regionaal nogal uiteenliepen (zie paragraaf 2.2 en 2.3) of nog niet uitgekristalliseerd waren, verschilden de positie en de handelingsvrijheid van de diverse BT-opsporingsdiensten in bevrijd gebied sterk van elkaar.

Eind oktober - begin november was er in de vroegst bevrijde gebieden wel contact tot stand gekomen tussen de leidingen van plaatselijke BT-opsporingsdiensten, de functionarissen van het MG daar en, veelal via dat MG, ook met de politie. Maar van echte coördinatie of een geregelde samenwerking bij de arrestaties kon meestal nog niet gesproken worden. Wat alles overheerste, was het onderlinge wantrouwen tussen de BS-opsporingsdiensten en de politie.

De politie-apparaten kampten met een groot tekort aan manschappen en wapens en misten verder vaak een krachtige en alom vertrouwde leiding. Met name in de hogere rangen waren rond de bevrijding grote gaten gevallen en ook nadat de eerste zuiveringscommissies waren ingesteld, bleven de meeste politiekorpsen zich onzeker, angstig en passief gedragen.⁴⁸ De BS-opsporingsdiensten daarentegen stelden zich uitdagend, zelfverzekerd en onafhankelijk op. Zij huldigden vrijwel overal het standpunt dat het politie-apparaat niet of onvoldoende gezuiverd was, onvoldoende mankracht had en te weinig gemotiveerd was om de arrestaties van politiek verdachten tot een goed einde te brengen. Juist daarom waren zij erop gebrand zelf die arrestaties te blijven verrichten.

Het gevolg van deze tegenstelling was dat er in het arrestatiewerk, ondanks de afspraken tussen de plaatselijke leiders van BS, MG en politie, geen eenheid van beleid kwam. Zelfs in Nijmegen, waar de OD/BS-recherche en de politieke recherche van de gemeentepolitie sinds 16 oktober door militair commissaris Blaauw in één Politieke Recherche waren samengevoegd, klaagde de fungerend commissaris van politie A.I. Oerlemans eind oktober nog over onregelmatigheden, over dubbele arrestaties en vrijlatingen en zelfs over acties waarbij leden van de BS collega's uit gevangenschap bevrijdden. Aan Kruls liet hij weten dat hij zijn werk slechts dan kon voortzetten "wanneer van de hoogste zijde al het mogelijke wordt gedaan om een einde te maken aan 'ondergrondse actie' van de NBS" en wanneer zowel ST als BT gedwongen zouden worden tot "een duidelijke openlijke erkenning van het wettige, zoowel militaire als burgerlijke gezag".⁴⁹

Ook MG-kapitein Van Mourik Broekman, die als oud-illegaal politieofficier in opdracht van CSMG Kruls de arrestaties in Eindhoven en omgeving op orde moest stellen,

⁴⁸ Zie Rapport van kpt. Van Mourik Broekman aan hoofd Sectie III MG d.d. 22 oktober 1944 over politie en maréchaussee in Eindhoven, Helmond en Nijmegen (-AMG, doos 411 (Staf, Sectie III) map 154) daarnaast Rapport betreffende de politie in het bevrijde gebied van hoofd Sectie III, maj. R.P.J. Derksema, d.d. 7 november 1944 (Ibidem map 153).

⁴⁹ Rapport van Oerlemans aan CSMG (door tussenkomst van dmc-Nijmegen), d.d. 31 oktober 1944, p. 13-14, -AMG PMC Gelderland, doos 5, map 56.

Vrede

Dan bloeien paradijzen open;
'n Weelde zooals Adam zag,
Van levenssappen overdropen
Gelijk de laatste scheppingsdag.

En in die blijheid rond te loopen,
Verjongd, met nieuw' herboren lach.
Met kussen 't vrijgeleide koopen
En doen, of men nooit lijden zag.

Jo van de Ven

uit: *Hou en Trouw* nr. 3 (26 januari 1945)

gaf geen onverdeeld gunstig beeld van de situatie in zijn district. In Eindhoven en Helmond was er weliswaar een bevredigende samenwerking tussen de politieke recherche van de gemeentepolitie en de BS-opsporingsdienst, maar hij achtte onmiddellijk verdere maatregelen nodig "die kunnen leiden tot het vast in de hand krijgen van de Bi. Str.". Hij constateerde bij die BS een "groot gebrek aan discipline en leiding", "een teveel naar de 'macht' grijpen van elementen uit de ondergrondse beweging, die ... niet over de algemene ontwikkeling en de noodige objectiviteit beschikken, om leidinggevend op te treden bij ... 'bovengrondse' werkzaamheden, waarbij samenwerking noodig is met het wettig gezag". Het kwam in zijn district nog steeds voor dat leden van de BS zelfstandig arresteerden en hun onwelgevallige burgemeesters en ambtenaren uit hun functie verwijderden. Dat soort praktijken kweekte onrust en rechtsonzekerheid, zo schreef Van Mourik Broekman; ze dreigden niet alleen het publieke prestige van de BS en van de Prins ernstig te ondermijnen, maar evenzeer het prestige van het wettig gezag. De "gevoelde aanwezigheid van 'een staat in de staat'", zo waarschuwde hij, "remde het enthousiasme tot het op gang brengen van het normale leven door het plaatselijke burgerlijke bestuur" en leidde tot ernstige ondermijning van het gehele bestuursapparaat.⁵⁰

De betekenis van deze twee analyses van het probleem van de BS is gelegen in hun eensluidende oordeel (de BS-leiding zal haar leden vast in de hand moeten krijgen en de BS zal zich aan het wettig gezag moeten onderschikken), maar zeker ook in de persoon van de schrijvers en het vroege tijdstip waarop zij tot deze analyse kwamen. Zowel Oerlemans als Van Mourik Broekman waren leidende politiefunctionarissen die illegaal actief waren geweest, die de arrestatieproblematiek van nabij kenden en die op dat moment het vertrouwen van de voormalige illegaliteit hadden. Beiden zouden in de daaropvolgende maanden nog een belangrijke rol spelen bij de overbrugging van de tegenstellingen die er tussen BS en politie, maar ook tussen oud-illegaliteit en de ver-tegenwoordigers van het wettig gezag bestonden.

⁵⁰ Rapport Van Mourik Broekman (22 oktober 1944), passim.

6.3.3 November: MG bemiddelt tussen BS en politie

Dat die tegenstellingen tussen BS en politie en tussen oud-illegaliteit en wettig gezag zich in de loop van november alleen maar verscherpten, werd in de hand gewerkt door het felle optreden van de hoogste politie-autoriteit in het bevrijde Zuiden, mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden. Deze was sinds 1934 procureur-generaal aan het Bossche gerechtshof en fungerend directeur van politie in het Zuiden.⁵¹ Deze markante figuur – De Jong beschrijft hem als een *grand seigneur* met zeer behoudende staatkundige opinies en gebrand op de handhaving van orde en recht, uitermate bekwaam maar ook bijzonder autoritair en onbuigzaam –⁵² trad naar het schijnt pas eind oktober in de arena als voorvechter van het politieke monopolie bij de ordehandhaving. Speyart van Woerden had namelijk al sinds oktober 1940 als gijzelaar vastgezet, was op 8 september 1944 ontsnapt en in Schijndel ondergedoken; daar werd hij op 23 oktober bevrijd.

Toch had Speyart zich al voor zijn bevrijding wel degelijk met de positie van de politie bij en na de bevrijding bemoeid. In de loop van de bezetting (waarschijnlijk in 1944) ontstond er namelijk zoiets als een clandestien politiecontact, dat zich de illegale politie-organisatie (Polo) noemde.⁵³ De bronnen over deze Polo zijn uitermate schaars en wijzen in de richting van een nogal onvast net van contacten tussen leidende vooroorlogse politiefunctionarissen, die erop uit waren om de politiekorpsen als geheel meteen bij de bevrijding in de OD in te schakelen om de orde te handhaven. Speyart van Woerden nu wordt genoemd als een van de leidende personen van dat gezelschap.⁵⁴

Een tot nu toe verwaarloosd aspect van Speyarts persoon is, dat hij zich uitdrukkelijk als illegaal werker beschouwde.⁵⁵ Waarschijnlijk baseerde hij dat op zijn Polo-activiteiten. Maar van deze Polo is dus nagenoeg niets bekend en eventuele Polo-contacten tijdens zijn gijzelaarschap kunnen niet veel om het lijf gehad hebben. Dan resteert nog slechts de anderhalve maand van zijn onderduiktijd in Schijndel. En in die periode, vlak voor zijn bevrijding, is Speyart inderdaad ondergronds actief geweest. Hij onderhield toen namelijk regelmatig contact met de provinciale OD-commandant van Brabant, generaal-majoor A.A. van Nijnatten, die in Den Bosch verbleef. Tevens liet hij een aantal Brabantse politiefunctionarissen bij zich komen voor het ontvangen van instructies.⁵⁶

Een concreter voorbeeld van de ondergrondse, op ordehandhaving gerichte activiteiten van Speyart van Woerden wordt gevormd door de “vertrouwelijke order” (waarschijnlijk mondeling), die hij tussen 8 september en 23 oktober via het parket in Breda (en wellicht via alle parketten van zijn ressort) liet uitgaan “aan alle commissarissen van Politie”.⁵⁷

⁵¹ Oorspronkelijk was Speyart van Woerden enkel fungerend directeur van politie in de provincies Noord-Brabant en Limburg, d.w.z. het ressort van het Bossche gerechtshof. Zonder overleg met Kruls werd daar door de regering Zeeland tijdelijk aan toegevoegd (De Jong, *Koninkrijk*, X a, 792); datzelfde gold waarschijnlijk voor het bevrijde deel van Gelderland.

⁵² De Jong, *Koninkrijk*, X a, 786-787.

⁵³ L. Jans, Verslag van mijn ondergrondse activiteiten tijdens de bezettingsjaren (d.d. 22 januari 1945, -ABS, doos RVV-2, map 10), p. 3.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Enq., V c, 577: verhoor Speyart van Woerden: “In het kamp had ik zelf voortdurend illegaal gewerkt”; *ibidem*, 594: waar Speyart over zichzelf zegt: “een procureur-generaal die zelf illegaal is geweest. . .”

⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 787 vermeldt dat Van Nijnatten gewestelijk OD-commandant voor 's-Hertogenbosch e.o. was. Wij volgen hier het rapport van majoor Linthorst Homan van Sectie I MG, die rond 23 september met enige leidende OD-ers sprak, die Van Nijnatten als provinciaal OD-commandant in Brabant betitelden (Linthorst Homan, Verslag van bezoek bevrijd gebied, 21-24 september 1944, -AMG, doos 4661 (PMC-Noord-Brabant), map 555).

⁵⁷ Verslag van majoor S.N. Waringa, d.d. 21 februari 1947, p. 4, -SMG-BS, doos 801R, map 84.

Deze order hield in dat de politie zich ter beschikking moest stellen van de OD In Bergen op Zoom – de enige plaats waar over die order is gerapporteerd – leidde dat volgens OD-commandant Waringa tot een gevaarlijke situatie. Speyarts order werd namelijk doorgegeven aan de fout geachte commissaris van politie van Bergen op Zoom, die voorkwam op Waringa's lijst van na de bevrijding te arresteren personen. Dankzij inlichtingen van een 'goede' politieman liep de zaak voor de plaatselijke OD met een sisser af. En dat die politiek verdachte politiecommissaris door dit voorval overwoog om na de bevrijding zelf als OD-commandant te gaan optreden, liet Waringa voorlopig maar zo.⁵⁸

Naar GOIWN-maatstaven kan Speyart van Woerden niet gelden als illegaal werker. Daarvoor was zijn illegale activiteit, net als die van de andere 'bevrijdingsillegalen', te kortstondig geweest, te laat en te uitsluitend gericht op de ordehandhaving na de bevrijding.⁵⁹ Over Speyarts ideeën en activiteiten vóór de bevrijding kan hier geconcludeerd worden, dat hij er toen al op uit was om de politiekorpsen op het moment van de bevrijding bij de ordehandhaving door de OD in te schakelen. De zuivering van die korpsen beschouwde hij kennelijk niet als een probleem, er was althans niet in enige zuiveringsperiode voorzien. Gezien zijn vertrouwelijke order aan de politiecommissarissen beschouwde hij die personen zelfs nog in september of oktober 1944 als voldoende betrouwbaar om zijn hoofddoel te bereiken. Dat was het veiligstellen van een vooraanstaande rol van het politie-apparaat bij de bevrijding, opdat orde en rust gehandhaafd konden worden.

Speyart had zich bij zijn voorzorgen uitsluitend op de OD gericht. Hoewel die late avances slechts een wisselend succes hadden gehad, betekende het passeren van de OD door het MG (zie paragraaf 1.3) de nekslag voor Speyarts plannen. De praktijk van arrestaties en ordehandhaving na de bevrijding moet voor de procureur-generaal een zware desillusie zijn geweest. Zij was precies het tegendeel van wat Speyart gehoopt had te bereiken. In de meeste bevrijde plaatsen bleef het politiekorps immers volstrekt passief, het politie-apparaat stond daar buiten spel op het terrein van de arrestaties en allerlei groepen uit illegaliteit en OD maakten er de dienst uit.

Veel kon Speyart aan deze hem bijzonder onwelgevallige situatie voorlopig niet doen. Hij had geen zeggenschap over de BS en deze negeerden zijn bevelen dan ook.⁶⁰ De arrestaties gingen dus door, buiten hem en het politie-apparaat om, en de hele maand november bleef het initiatief in feite aan de BS. De spanningen tussen Speyart en de voormalige illegaliteit in het algemeen en de BS in het bijzonder liepen in deze fase verder op. Dat was niet enkel het gevolg van zijn eerdere toenaderingspogingen tot de OD, maar voornamelijk van scherpe, negatieve uitlatingen van Speyart over de BS. Sindsdien, zo constateert De Jong, was Speyart van Woerden bij de zuidelijke oud-illegaliteit gehaat en kreeg hij van alle tegenslag de schuld.⁶¹

Hoewel die kwalificatie in grote lijnen wel juist is, moet zij toch genuanceerd worden. De Jong vermeldt namelijk niet dat er al meteen na Speyarts bevrijding (23 oktober) van oud-illegale zijde toenaderingspogingen zijn gedaan. Hij werd toen bezocht door mr. C. Prinsen, de burgemeester van Roosendaal, en dr. F. van Buchem, geneesheer-directeur uit Tilburg. Beiden waren vooraanstaande oud-illegale werkers van buiten de BS, die wat later zitting zouden krijgen in de Brabantse vertrouwensraad van de GOIWN. Zij ver-

⁵⁸ *Ibidem*

⁵⁹ Vgl. de GOIWN-ballotagenormen betreffende OD-leden en bevrijdingsillegaliteit in paragraaf 3.3.4.

⁶⁰ Bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch, zie De Jong *Koninkrijk* X a, 792.

⁶¹ *Ibidem* 791.

langden, aldus Speyart, "met grote aandrang" "een orgaan naast mij uit de illegaliteit om te fungeren als een soort *trait d'union*". Maar de procureur-generaal wees dat 'verzoek' voorlopig af. Hij was, zo vertelde hij de enquêtecommissie, die allereerste dagen nog onvoldoende van de toestand op de hoogte en "ik wilde me niet onder de voet laten lopen".⁶²

Veel bekender dan deze vroege afwijzing van eisen van de kant van gematigde oud-illegalen, is de door De Jong wél uitvoerig behandelde aanvaring van Speyart met de BS enige dagen later. Speyart had namelijk op 2 november een twistgesprek met mr. J.A. Abbing, de adjudant van jhr. mr. W.J. Th. Serraris, het hoofd van de Afdeling Politieke Zaken van de BS in het pas bevrijde Den Bosch. Daarin kwalificeerde hij de ST (bedoeld werden de hele BS) als "de bende van Toon de Soep",⁶³ als "een losgeslagen bende" en impliciet nog als onfatsoenlijk en communistisch. Hij veroordeelde de arrestaties door de BS en de instructies daartoe als "volkomen onwettig".⁶⁴

De ruchthaarheid die aan deze uitlatingen werd gegeven, werd veroorzaakt door het in omloop komen van diverse kopieën van Abbings verslag van het gesprek. Tot het maken van dat verslag was Abbing aangemoedigd door een officier van het Bureau Inlichtingen (BI), die daarmee de bevoegdheden van dat regeringsbureau formeel te buiten ging.⁶⁵ In de verspreiding van de kopieën, waarschijnlijk op ruime schaal,⁶⁶ heeft de top van de ST vermoedelijk de hand gehad.

Dat leiden we al uit het bestaan van een ongedateerde brief van Borghouts aan zijn superieur in de staf BNS, majoor Van Houten. Daarin gaf 'Peter', uitdrukkelijk handelend in zijn vroegere illegale functie van GSC-III van de LKP, de inhoud van het bewuste twistgesprek weer.⁶⁷ Hij verklaarde zich bereid "deze zaak langs legale weg te behandelen" en verlangde "de verontschuldigungen van den Heer Speyart van Woerden". Zou het daartoe niet komen, dan zou hij niet kunnen instaan "voor de maatregelen, welke door de KP als zoodanig zullen worden genomen".⁶⁸ Deze brief moet kort na 2 november uitgegaan zijn,⁶⁹ maar leidde (gezien het karakter van Speyart) uiteraard niet tot de geëiste excuses. Als reactie op Speyarts negatieve houding jegens de BS, zo vermoeden we, wilde de ST-leiding stemming maken tegen de procureur-generaal en deed dat door verspreiding van Abbings verslag in de eigen KP/ST-gelederen, met het hiervoor vermelde resultaat.

Speyart van Woerden probeerde intussen bij het MG gehoor te krijgen voor zijn klachten, maar daarmee had hij weinig succes. Dat kwam doordat de MG-top juist in de eerste dagen van november doende was met de BS-leiding tot overeenstemming te ko-

⁶² *Enq.*, V c, 860-861

⁶³ Een beruchte recidivist uit Oss, aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 790

⁶⁴ *Ibidem*, 789-790

⁶⁵ Voor Abbings verslag zie *Enq.*, V b, 401. Het Bureau Inlichtingen had zich volgens de officiële opdracht te beperken tot inlichtingen aan de Nederlandse regering over nog bezet gebied. Maar tot begin december hield zelfs de top van BI in bevrijd gebied zich daar niet aan. Vgl. de ministeriele berisping, die het hoofd van BI in Eindhoven, kpt. Tromp, op 4 december 1944 ontving, aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 707.

⁶⁶ *Enq.*, V c, 645. Getuige Van Heuven Goedhart: "Ik kan u verzekeren, dat met dat gesprek in Brabant werd 'geluurd'". BI had Abbings verslag ook naar de regering in Londen doorgegeven, aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 791.

⁶⁷ Volgens de onnauwkeurige weergave van Borghouts zou het twistgesprek hebben plaatsgevonden tussen Speyart en Serraris en zou Speyart niet de ST maar de KP beledigd hebben, brief van GSC-III aan majoor Van Houten, z d -ABS, nr. 1122/2.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Mede gezien de onnauwkeurigheden dateert zij waarschijnlijk nog van voor Abbings verslag, dat op 5 november werd vervaardigd, vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 789.

men over een nieuwe arrestatieregeling. Daarin zouden de BS-opsporingsdiensten in tegenstelling tot de eerdere MG-instructies, wel een eigen functie krijgen. Concessies aan Speyart van Woerden zouden die maar moeizaam tot stand komende samenwerking ongetwijfeld weer opblazen.

Dé sleutelfiguur in deze contacten tussen het MG en de BS was dr. J. Hoekstra. Deze chemisch-ingenieur bij Philips was in de bezetting Commandant Zuid van de RVV ('Han') geweest en was na de bevrijding aanvankelijk plaatsvervangend commandant van de ST der BS geworden. Medio oktober benoemde Commandant Zuid Borghouts hem tot "gevolmachtigde voor het treffen van regelingen met de Nederlandse autoriteiten", die bevoegd was "beschikkingen te treffen aangaande het arrestatiewerk der Stoottroepen".⁷⁰ In de praktijk presenteerde Hoekstra zich als "gevolmachtigde voor politiezaken van de NBS" en als zodanig trad hij ook op.⁷¹

Deze Hoekstra nu was Speyarts grote tegenhanger in de arrestatiekwestie. Wat Speyart voor de politie was, dat was Hoekstra voor oud-illegaliteit en BS: namelijk iemand die uit diepe persoonlijke overtuiging tel en onverzettelijk vocht voor de realisering van de grootse zuiveringstaak van de vroegere illegalen. Aan de politie kon het arresteren van politiek verdachten volgens Hoekstra voorlopig nog allerm minst overgelaten worden. Daarvoor achtte hij politiemensen, die niet illegaal gewerkt hadden, maar tijdens de bezetting waren blijven zitten en na de vlucht of arrestatie van hun foute collega's nog overgebleven waren, per definitie te 'slap' en bovendien te gering in aantal. De politie zou eerst naar behoren gezuiverd en met ervaren oud-illegalen aangevuld moeten worden.

Met deze argumenten stapte Hoekstra eind oktober naar Kruls en diens hooft juridische zaken Snijders. Met voorbeelden uit zijn eigen ervaring in arrestatieploegen van de ST benadrukte hij de machteloosheid en passiviteit van de politie, ook in plaatsen waar zij nog het monopolie van de ordehandhaving bezat. Hij wees op de groeiende ontevredenheid onder de bevolking in die plaatsen waar niets gebeurde, omdat de politie niet durfde optreden (al dan niet uit angst voor hun burgemeester) en waarschuwde voor toeneming van het aantal gevallen van eigenrichting door oud-illegalen.⁷²

In de onjuiste veronderstelling dat de BS toch spoedig onder bevel van het MG zouden komen,⁷³ lieten Kruls en Snijders zich door Hoekstra overtuigen en zij besloten tot een fundamenteel andere aanpak om het arrestatieprobleem nu eindelijk onder controle te krijgen. De nieuwe aanpak zou volgens de samenvatting van De Jong zo moeten werken: "dat, waar en zolang de politie daartoe niet in staat was, de gebundelde illegaliteit diende aan te geven wie gearresteerd moesten worden, dat de arrestaties dienden te geschieden door arrestatieploegen van de Binnenlandse Strijdkrachten, dat politiemannen in die fase louter de eerste processen-verbaal moesten opmaken en dat de politie pas bij het arresteren zou worden betrokken als zij naar het oordeel van Kruls of van de illegaliteit voldoende was gezuiverd".⁷⁴

⁷⁰ Zie opdracht, afgedrukt in *Enq*, V c, 554.

⁷¹ Brief van Hoekstra betreffende zijn ontslag uit die functie, d d 20 november 1944, -AMG, doos 150 (CSMG) map 17.

⁷² *Enq*, V c 556 getuige J. Hoekstra.

⁷³ Zie paragraaf 4.3.5 dat plan hield verband met de veelvuldige kritiek op de BS. Zie ook *Enq*, V b, 316 samenvatting van de kwartiermakers-vergadering d d 27 november 1944 waar minister van Oorlog Van Lidth de Jeude op de verwarde situatie van begin november terugblikte: "Met het oog op de voorgekomen excessen had generaal Kruls omstreeks 2 November bepaald, dat de Stoottroepen onder het Militair Gezag zouden komen". Aldus hielp Kruls Hoekstra onbedoeld bij diens streven om oud-illegaliteit en BS het arrestatiemonopolie te bezorgen.

⁷⁴ De Jong *Koninkrijk*, X a, 780.

Nieuw in deze aanpak waren de officiële uitschakeling van de politie en de grote rol die de “gebundelde illegaliteit” kreeg te spelen. Door deze laatste het arrestatiebeleid toe te kennen zouden de BS-ploegen nog slechts een uitvoerend orgaan zijn en niet langer naar eigen inzicht kunnen arresteren. Bovendien zou die illegaliteit een stem krijgen in het oordeel over de zuivering van de politie; de inschakeling van de politie bij de arrestaties en het arrestatiebeleid werd volledig afhankelijk gemaakt van het oordeel van die gebundelde illegaliteit en het MG.

Voor het eerst werd hier dus een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de gebundelde illegaliteit en de BS. En Hoekstra, die bij de oprichting van zowel de Eindhovense Bond Nederland (zie paragraaf 2.2.3) als van de ST betrokken was geweest, kreeg van Kruls opdracht om de invloed van de oud-illegaliteit in het arrestatiebeleid te organiseren. Volgens de machtiging van 5 november 1944, die Kruls aan Hoekstra meegaf, zou het MG daartoe een “Centrale Raad” van drie personen instellen. Die zouden voorlopig aangewezen worden “door de hoofden van de grote illegale bewegingen, met name door de KP, de LO, de OD en de RVV”. Hoekstra diende zich daartoe met hen in verbinding te stellen. Die Centrale Raad zou zelf overal plaatselijke diensten oprichten, die dan gerechtigd waren om aan te geven wie er daar gearresteerd moesten worden.⁷⁵

Overigens is er op het punt van de rol van de politie een merkwaardig grote tegenstelling tussen de tekst van Kruls’ machtiging aan Hoekstra (de politie moet eerst bevoegd verklaard worden)⁷⁶ en een zinsnede, die er volgens het hoofd van Sectie III MG, Derksema, tegen zijn bedoeling in uit zou zijn weggevallen (de politie behoudt haar opsporings- en aanhoudingsbevoegdheid).⁷⁷ Het een valt met het ander niet te rijmen en de enquêtecommissie heeft deze onwaarschijnlijke gang van zaken niet nader onderzocht.⁷⁸ Voorlopig nemen we aan dat Kruls al te haastig akkoord ging met een door Hoekstra en majoor Van Houten ontworpen instructie,⁷⁹ waarin Derksema’s zinsnede uiteraard niet was opgenomen.

Maar wat Hoekstra de tien volgende dagen met Kruls’ machtiging deed, ging heel wat verder dan de opdracht die hij had gekregen. Met spoed reisden hijzelf en enkele naaste medewerkers, die hij voorlopig alvast als “Inspecteur der Opsporingsdiensten” had aangewezen, de grotere steden van het bevrijde gebied af.⁸⁰ Daarbij presenteren zij Kruls’ machtiging als de nieuwe definitieve arrestatie-instructie van het MG en probeerden ze alle opsporings- en arrestatie-activiteiten weer in handen van de BS te leggen.⁸¹ Dat deden ze veelal door de BS-opsporingsdiensten ter plekke uit te roepen tot plaatselijke

⁷⁵ -APEC, punten J en O, gestencilde bijlage 369 en weergave in verhoor Speyart van Woerden (*Enq.*, V c. 577); zie ook De Jong, *Koninkrijk*, X a, 780-781.

⁷⁶ “De politie is eerst dan bevoegd tot het aanhouden van de bovengenoemde personen, wanneer zij daartoe van mij opdracht heeft ontvangen, of, na advies van de Centrale Raad aan de plaatselijke gezagsdrager van het Militair Gezag, van deze laatste”.

⁷⁷ “Dat de te maken regelen de opsporings- en aanhoudingsbevoegdheid van de politie onverkort laat”, aldus brief Derksema aan CSMG, d.d. 21 november 1944, voorgelezen door Speyart van Woerden, in *Enq.*, V c. 580.

⁷⁸ Vgl. *Enq.*, V c. 580-581.

⁷⁹ *Enq.*, V c. 579: Speyart van Woerden citeert een uitspraak van Hoekstra in de notulen van een bespreking te Nijmegen op 14 november 1944: “... Van Houten en ik maakten de instructie”.

⁸⁰ Hoekstra zelf bezocht in elk geval Eindhoven en Nijmegen (*Enq.*, V c. 578-580: getuige Speyart van Woerden), zijn medewerkers ‘Visch’ (A.M. Borren) en C.B. Los resp. Zuid-Limburg en de Langstraat (resp. brief Hovens aan pmc-Limburg, d.d. 6 december 1944, -AMG, doos 7 (Staf. Geheim Archief PMC-Limburg), map 215 en Rapport van Los (“voorlopig aangewezen Inspecteur Opsporingsdienst”), d.d. 14 november 1944, -AMG, doos 4620 (PMC-Noord-Brabant), map 248).

⁸¹ Van Mourik Broekman meldde dat A. Boekkooi, “gevolmachtigde NBS voor Brabant”, al op grond van de nieuwe instructie werkte, aldus Rapport Van Mourik Broekman, d.d. 17 november 1944, p. 3, -AMG, doos 411 (Sectie III), map 154.

diensten van de Centrale Raad; alle andere opsporingsdiensten zouden zich daaraan moeten onderschikken of daarin moeten opgaan.⁸² Hoewel Hoekstra intussen wel pogingen deed om de hoofden van de grote illegale bewegingen te benaderen, die de leden van de Centrale Raad zouden moeten aanwijzen (zie verderop), trad hij in feite zelf al op als Centrale Raad.

Voorzover bekend, rees vooral in Nijmegen en Zuid-Limburg sterk verzet tegen de nieuwe plannen. Juist in die regio's waren er onder leiding van het plaatselijke MG al nieuwe opsporingsapparaten tot stand gekomen, waarin oud-illegalen en door hen vertrouwde politiefunctionarissen goed samenwerkten. Dat Hoekstra en zijn BS-assistenten in eerste instantie probeerden dáár de situatie op arrestatiegebied naar hun hand te zetten, was waarschijnlijk niet toevallig. De BS in Nijmegen en Zuid-Limburg waren hun greep op het arrestatiebeleid inmiddels al grotendeels kwijtgeraakt en Hoekstra was er kennelijk op uit eerst daar het verloren terrein voor de BS te herwinnen.

De leiding van deze nieuwe opsporingsapparaten in Nijmegen en Zuid-Limburg was door het MG in handen gelegd van oud-illegale werkers, die konden bogen op een zekere vakkennis of praktische bestuurservaring. De Politieke Recherche voor bevrijd Gelderland stond onder leiding van de juristen mr. D. van Eck en mr. J. Cals; de opsporingsdienst-MG in de Mijnstreek werd geleid door de reserve-officier en kabinetschef van de gemeente Heerlen, J.W. Quint⁸³ en die in Maastricht door belastinginspecteur S.W. Hovens. Drie van de vier waren tevens aan de OD gelieerd geweest, vervolgens mee overgegaan naar de BS-opsporingsdienst en vandaaruit opgenomen in het nieuwe MG-opsporingsapparaat.⁸⁴

Het waren nu juist deze, door het MG ingeschakelde oud-illegale werkers die Hoekstra de voet dwars zetten en opkwamen voor handhaving van de door hen geleide, gemengde opsporingsapparaten. Bij zijn bezoek aan Nijmegen op 13 en 14 november stootte Hoekstra met de pertinente eis, dat de illegaliteit het opsporings- en arrestatiewerk voortaan weer zonder de inschakeling van politiefunctionarissen moest gaan uitvoeren, op een muur van ongeloof en verzet. Alle aanwezigen, de oud-illegalen voorop, achtten dat een stap terug na de eerder gerealiseerde versmelting. Ze wezen op de absolute noodzaak van vakkundig onderzoek door beroepskrachten en vreesden als consequentie van een eerste onderzoek door enkel oud-illegalen, dat voor duizenden arrestanten het onderzoek nog eens overgedaan zou moeten worden. Men toonde zich onder leiding van dmc-Nijmegen Blaauw dan ook "diep ongelukkig" met Kruls' instructie.⁸⁵

Maar toen Hoekstra bleef volhouden dat er niets meer aan te veranderen viel en beweerde dat "dit bevel . . . een machtsmiddel in handen van de illegaliteit" was en dat het scheef zou gaan "als wij, illegalen, onze zin niet kunnen doorzetten", sloeg de stemming om. Op de vervolgvergadering van 14 november werd openlijk getwijfeld aan

⁸² Zo eiste 'Visch' rond 7 november in Zuid-Limburg "dat de opsporingsdienst (bedoeld is de MG-opsporingsdienst daar) in zijn geheel, dus ook m.b.t. personen niet militair gevaarlijk, in de toekomst zou moeten gaan behoren tot de binnenlandse strijdkrachten en wel speciaal tot de K.S." (= Koninklijke Sloottroepen, = ST), aldus brief hoofd opsporingsdienst MG te Maastricht, S.W. Hovens aan pmc-Limburg, d.d. 6 december 1944, -AMG, doos 7 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 215.

⁸³ Jos Hoogveen, *Eveneens voor de goede orde. Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (Heerlen 1984), 84-85.

⁸⁴ Alleen van Van Eck is geen OD-lidmaatschap bekend; Cals, Quint en Hovens waren tevens lid van de GOIWN.

⁸⁵ *Eng.*, V c, 578-579, waar Speyart van Woerden uit notulen van die vergaderingen citeert; zie ook: Nota van P.W. Wybenga, d.d. 16 november 1944 over dezelfde besprekingen, afgedrukt in *Eng.*, V b, 409-410.

Hoekstra's bedoelingen en men wenste eerst rechtstreeks contact met Kruls zelf.⁸⁶

De pogingen van Hoekstra en zijn assistenten om de arrestaties weer tot een exclusieve zaak van de vroegere illegaliteit en in het bijzonder van de BS te maken, leidden medio november tot een hele stapel waarschuwingen en protesten bij de staf MG te Brussel. De eerste die onraad rook was Speyart van Woerden. Samen met de waarnemend commissaris der koningin in Noord-Brabant, Smits van Oyen, sprak hij zijn verontrusting uit over de basis waarop het MG en de BS overeenstemming zouden hebben bereikt. Door onderzoek, verhoor en advies bij de arrestaties in handen te leggen van "commissies uit de Binnenlandse Strijdkrachten", zo vreesde hij, zou het politiegezag wederom een schok krijgen.⁸⁷ Hij had enkel nog geruchten over een akkoord vernomen en wilde kennelijk alvast een schot voor de boeg geven.

Diezelfde waarschuwing voor een te dominante rol van de BS in de nieuwe arrestatieconstellatie vinden we terug in een brief van het hoofd van Sectie I van het MG, Linthorst Homan, aan Kruls. Toevallig hadden hij en zijn assistent, de Friese oud-KP-leider P.W. Wybenga, Hoekstra's optreden in Nijmegen meegemaakt. Linthorst Homan had zich daar opvallend stil gehouden en ook nu beperkte hij zich strikt tot zijn eigen beleids-terrein, te weten de binnenlandse bestuursvoorziening. Hij constateerde een groeiende tegenstelling tussen de gematigde illegaliteit en de BS en sprak de vrees uit "dat de in te stellen Raad der Illegaliteit, waarover u met Hoekstra sprak, door de meer gematigde illegaliteit niet als representatief zal worden beschouwd, doch praktisch uitsluitend op Binnenlandse Strijdkrachten c.s. zal worden georiënteerd".⁸⁸

Dat Linthorst Homan Hoekstra's optreden en aanpak terzake van de arrestaties wel degelijk verwierp, blijkt uit de nota die hij Wybenga van de Nijmeegse conferentie liet maken. Deze nota bevatte een kort verslag van die bijeenkomst en zette de standpunten van de twee partijen, Hoekstra en de rest, kort en bondig uiteen. De nota werd door Linthorst Homan aan Kruls en de sectiehoofden Snijders en Derksema toegezonden.⁸⁹ Een kopie ervan werd door Wybenga naar dmc Blaauiw in Nijmegen gestuurd. In een begeleidend briefje liet hij hem weten: "Naar mijn mening zal dit zeker tot het door ons gewenste resultaat leiden".⁹⁰

Ook de leiding van de Nijmeegse Politieke Recherche protesteerde bij Kruls en stuurde hem een uitvoerig stuk. Daarin werd op grond van de Nijmeegse ervaringen een algemeen model uitgewerkt voor een gefaseerde overgang van de arrestatie-bevoegdheid van de illegaliteit naar het gezuiverde en aangevulde politie-apparaat.⁹¹ Maar nog voor dit stuk in Brussel arriveerde, trok Kruls op 16 november zijn machtiging aan Hoekstra weer in.⁹² Kort daarop werd Hoekstra zelfs als "gevolmachtigde voor politiezaken van de BS"

⁸⁶ Ook Hoofd Sectie I MG, Linthorst Homan, was toevallig bij deze bespreking aanwezig, evenals mr J Meynen van de Eindhovense BS. Meynen keerde zich openlijk tegen Hoekstra's plannen. Linthorst Homan waarschijnlijk onwetend van Kruls' instructie en daardoor in verlegenheid gebracht, hield zich op de achtergrond.

⁸⁷ *Enq*, V c, 578. getuige Speyart van Woerden, deze citeert daar de betreffende brief, d d 13 november 1944, aan Hoofd Sectie II MG, kolonel Snijders.

⁸⁸ Nota van Hoofd Sectie I aan CSMG en sous-CSMG, d d 15 november 1944, punt 7, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

⁸⁹ Nota van res. lt Wybenga, d d 16 november 1944, betreffende de vergadering te Nijmegen op 13 en 14 november 1944, *Enq*, V b, 409-410.

⁹⁰ Brief d d 16 november 1944 -AMG doos 5 (Staf, Geheim Archief PMC Gelderland), map 158.

⁹¹ Stuk 'Organisatie Politieke Dienst', d d 16 november 1944, ondertekend door elf bij die dienst betrokken personen, zes van hen vermeldden hun illegale afkomst, -AMG doos 203 (Staf, Secretariaat) map 8-0.

⁹² Brief van CSMG aan Z.K.H. Prins Bernhard, d d 16 november 1944, -ABS, doos nr 1974, 101/2.

ontslagen⁹³ Daarmee leek het door alle tegenstanders gewenste gevolg van hun protesten bereikt. Zo er daarover al vreugde was – over de intrekking van de machtiging en het ontslag werd evenwel in het geheel niets bekend gemaakt – , dan was die maar van korte duur.⁹⁴ In de volgende weken bleek namelijk dat Hoekstra toch weer als politiegevolmachtigde van de BS optrad⁹⁵ en bovendien bezig was de oorspronkelijke opdracht van Kruls van 5 november te voltooien.

In deze schimmige toestand, waarin over Hoekstra's bevoegdheden natuurlijk allerlei geruchten gingen, bezocht deze op 21 november de militaire commissaris van de Mijnstreek, de oud-OD-er Nicolas. Hij kwam voor overleg over de aanstelling van de leden van de Centrale Raad van de Illegaliteit, die aan alle opsporingsdiensten leiding zou moeten geven. Ook daarover bleek Hoekstra al vergevorderde en uitgesproken opvattingen te hebben. Nicolas rapporteerde: "Hij was zelf voorzitter, verder zaten in de Raad een Brabander (Veltrop uit Breda) en Pater Blaise, die Limburg zou moeten vertegenwoordigen. Mijn raad als leider van de verzetsorganisaties werd daarbij gevraagd".⁹⁶ Het is symptomatisch voor de illegale en oud-illegale verhoudingen dat Nicolas de naam van pater Bleijs niet kende en even symptomatisch voor het optreden van de top van de KP en ST dat Hoekstra zich van de protesten van Nicolas niets aantrok.⁹⁷ Nicolas voelde zich namelijk als militair commissaris door Hoekstra's plannen bedreigd, hij vreesde terecht dat de militaire commissaris geen zeggenschap meer zou hebben over zijn eigen opsporingsdiensten, die immers onder de Centrale Raad zouden komen. Als leidend oud-illegaal voelde hij zich bovendien door Hoekstra gepasseerd en hij vroeg zijn superieur, de pmc van Limburg Schurmann, dan ook om Kruls zover te krijgen dat hij "dergelijke mensen met 'would be' opdrachten niet meer hierheen stuurt."⁹⁸

Dat Hoekstra inmiddels toch weer door Kruls in genade was aangenomen om zijn beperkte opdracht van 5 november alsnog te voltooien, blijkt uit het rapport, waarin hij aan deze verslag uitbracht van zijn bevindingen.⁹⁹ Daarin legde hij namens de "hoofden of feitelijke leiders der groote illegale organisaties in bevrijd Nederland", die hij de weken daarvoor bezocht had, de namen voor van Bleijs, Felderhof en zichzelf "ter benoeming in den Centralen Opsporingsraad". Alle drie de kandidaten waren, zoals Linthorst Homan en Speyart gevreesd hadden, dus inderdaad uit de BS afkomstig. Bleijs was

⁹³ Doorslag van brief van Hoekstra aan BNS, d d 20 november 1944, -AMG, doos 11 (Staf, Geheim Archief Secretariaat) map 17 Daarin protesteerde hij tegen zijn ontslag als politiegevolmachtigde van de BS en van de Commandant ST en tegen de intrekking van Kruls instructie van 5 november 1944 en verzette hij zich met name tegen de weergave van zijn standpunt in de nota Wybenga

⁹⁴ Zie Rapport Van Mourik Brockman aan Hoofd Sectie III, d d 17 november 1944, (AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154) p 3 "Hr Hoekstra deelt mede 'naar aanleiding van een misverstand' van zijn bevoegdheden ontheven te zijn Hij zegt dat zijn opvolger reeds zou zijn aangewezen (mr Serrarens (Serrans, II T) uit den Bosch)

⁹⁵ Op 6 december 1944 wordt Hoekstra voor het eerst weer door anderen aangeduid als "gevolmachtigde politiezaken NBS", zie notulen van de vergadering met vertegenwoordigers van de illegaliteit, d d 6 december 1944, p 1, -AMG doos 11 (Staf, Geheim Archief Secretariaat), map 17

⁹⁶ Bedoeld werden mr H W Felderhof hoofd van de afdeling Politieke Zaken van de BS in Breda, en pater L Bleijs, brief van dmc-Mijnstreek ir Nicolas aan pmc Limburg, d d 21 november 1944, -AMG, doos 7 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 215

⁹⁷ Nicolas "Ik heb er slechts tegen kunnen protesteren, dat in deze Raad geen enkele Limburger van naam uit de illegale wereld zit (Pater Blaise is mij volkomen onbekend)", *ibidem*

⁹⁸ Brief Nicolas aan Schurmann d d 21 november 1944 AMG doos 7 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 215

⁹⁹ Rapport aan gen maj H J Kruls, d d 24 november 1944, door J Hoekstra (doorslag, ongesigneerd), -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 6 tevens -SHC, Archief F Wjffels map nr 98

aalmoezenier van de NBS.¹⁰⁰ Felderhof hoofd van de BS-opsporingsdienst in Breda en Hoekstra nog steeds gevolmachtigde voor politiezaken van de NBS.

De instemming van de leidende oud-illegalen van het bevrijde Zuiden¹⁰¹ met deze bemaning van de Centrale Opsporingsraad (COR) wekt toch verwondering. Met name de Nijmeegse en Zuidlimburgse voormannen waren het eerder immers met Hoekstra fundamenteel oneens op het punt van de positie en de bevoegdheden van de COR en zijn plaatselijke diensten. Zij wensten dat de inmiddels ingeschakelde, door hen betrouwbaar geachte politiefunctionarissen in de grotendeels oud-illegale (MG-) opsporingsdiensten zouden blijven meewerken. Dat zij toch achter de oprichting van de COR en zijn plaatselijke diensten gingen staan, was niet alleen het gevolg van de inmiddels gebleken bereidheid van Hoekstra om de door oud-illegalen ingeschakelde politiemensen in hun opsporingsdiensten te handhaven. Minstens zo belangrijk voor hun steun aan het COR-model was vermoedelijk de onwrikbare opstelling van Speyart van Woerden en vooral de verhalen die daarover de ronde deden.

In het direct door Speyart bestreken Noord-Brabant en ook in Zeeland waren Hoekstra's COR-initiatieven al meteen in heel wat vruchtbaarder bodem gevallen. Zoals de opposanten uit Nijmegen en Limburg keer op keer en terecht betoogden, was de oprichting van de COR en zijn plaatselijke diensten in feite geent op de Brabantse situatie en dan speciaal op die in Eindhoven. In Brabant en in Zeeland waren de zelfstandige OD/BS-opsporingsdiensten nog een realiteit van alledag. Zoals in een vergadering van Brabantse militaire commissarissen op 26 november werd gerapporteerd, was inmiddels voor elk kantongerecht één Politieke Recherche der BS ingesteld. Deze hield zich bezig "met het onderzoek der aangehouden en beslist of deze in arrest zullen worden gesteld". Deze organen stonden dus niet onder de militaire commissaris, niet onder plaatselijke of districtscommandanten van de BS, "doch onder het hoofd der Politieke Recherche", d.w.z. onder Hoekstra.¹⁰²

Naast deze onafhankelijke OD/BS-opsporingsdiensten opereerden daar dan de politiekorpsen. De omvang daarvan was sterk geslonken en daarom waren ze vaak aangevuld met hulppolitie. Over de complete sterkte per plaats bestond noch bij het MG (Sectie III: Politie) noch bij de procureur-generaal voldoende duidelijkheid. De bewapening was ver beneden peil en dat gold ook voor de mogelijkheden voor vervoer en communicatie. In diverse plaatsen waren weliswaar interne zuiveringscommissies ingesteld, maar zij vorderden maar langzaam met hun werk.¹⁰³

De verhouding tussen de politie en de opsporingsdiensten der BS was in grote delen van Brabant nog steeds uiterst moerzaam. Het MG probeerde de kloof tussen die twee te overbruggen. Zo rapporteerde Van Mourik Broekman op 25 november over Eindhoven: "Getracht wordt aan onbevoegde handelingen van de (BS-)Afdeling politiezaken (verhoor verdachten, oplegging huisarrest, enz., enz.) zo snel mogelijk een einde te maken."

¹⁰⁰Van Lieshout, *De aal van Oranje*, 477, zulks met ingang van 1 november 1944.

¹⁰¹Slechts zeven van de achttien geraadpleegde personen hadden in het geheel geen banden met de BS, dat waren Holla, G.J. Kuiper, ir F. Wijffels, Van der Hooft, prof. De Quay, ds. De Kluis en Maljers (allen LO of LO/L KP). Verder waren geraadpleegd de zes gewestelijke OD-commandanten Van Kooten (LO/LKP), Borg-houts (LKP) en Hoogeweegen en Hoekstra zelf voor de RVV. Alleen Nicolas, benaderd in zijn kwaliteit van gewestelijk OD-commandant van de Mijnstreek, was aldus Hoekstra, "nergens mee accoord, noch met den opzet van den Raad, noch met de genoemde namen". Aldus rapport Hoekstra aan Kruls (24 november 1944).

¹⁰²Verslag van bijeenkomst van districts militaire commissarissen bij p.m.c. Noord-Brabant te Vught, d.d. 26 november 1944, p. 1 -AMG, doos 367 (Staf, Sectie II), map 220 I.

¹⁰³Zie overzicht in Rapport Derksema, d.d. 7 november 1944, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 153.

“Gepoogd (zal worden) de betrokken afdeling in het politieapparaat in te schakelen”.¹⁰⁴ In Brabant en Zuid-Limburg werd bovendien stevig geruzied over het door de BS verzamelde of in beslag genomen bewijsmateriaal. Het wantrouwen bij de BS jegens de in hun ogen onvoldoende gezuiverde politie was dikwijls nog groot. BS-opsporingsdiensten weigerden vaak om het materiaal over te dragen, omdat dan, zo vreesden zij, de voortgang van een grondige zuivering (d.w.z. arrestaties en specifieke zuivering) gevaar liep.¹⁰⁵

De situatie op arrestatiegebied, waarmee procureur-generaal Speyart van Woerden eind november te rekenen had, was dus zeker wat betreft Noord-Brabant nauwelijks gunstiger dan de toestand van een maand tevoren. De positie van het politie-apparaat in de arrestatiekwesitie was zelfs nog benarder geworden, doordat het MG, de voormannen van de oud-illegaliteit en de top van de ST elkaar toch min of meer gevonden hadden in de oplossing van een onder de chef-staf MG ressorterende en door oud-illegalen geleide COR met eigen plaatselijke opsporingsdiensten. Het laken tussen de procureur-generaal en de ST-top was sinds het incident-Abbing en door Hoekstra's offensief volledig doorsgesneden. Toenadering tussen de MG-leiding en Speyart was geblokkeerd, omdat elke concessie van het MG aan de procureur-generaal de voorzichtige samenwerking tussen de MG-top en de BS-leiding in gevaar zou brengen.

Binnen de georganiseerde illegaliteit ontstonden als gevolg van de arrestatiekwesitie in deze fase spanningen tussen de staven van de ST en de leiders van de GOIWN-inwording. Die spanningen werden veroorzaakt doordat MG-functionarissen uit onvrede met de opstelling van de radicale ST-top met succes toenadering zochten tot de gematigder voormannen van de GOIWN (op 24 november officieel opgericht). Zo werd Holla door Van Mourik Broekman benaderd om alsnog samenwerking tot stand te brengen tussen de oud-illegaliteit en de procureur-generaal.¹⁰⁶ Bij de ST-leiding riepen die pogingen grote argwaan op jegens de GOIWN-leiders.¹⁰⁷ Een tweede bezoek dat een GOIWN-delegatie eind november aan Speyart bracht, eindigde nog meer dan het eerste in een bittere teleurstelling. De procureur-generaal bepaalde de sfeer van de ontmoeting door al meteen de capaciteiten van een van de leden in twijfel te trekken.¹⁰⁸ Vervolgens verwierp

¹⁰⁴ Rapport Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III, d.d. 25 november 1944, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154

¹⁰⁵ Zo was het de oud-illegale MG-functionaris Van Mourik Broekman die eind november het archief van de voormalige 'Gewestelijke Politiecommandeur' te Eindhoven weghaalde bij de BS en onderbracht bij de Koninklijke Marechaussee. Dit materiaal was noodzakelijk voor de politiezuivering en de Afdeling Politiezaken der BS kon sindsdien "indien noodig" inzage in de dossiers krijgen; *ibidem*. Ook in Zuid-Limburg klaagde het oud-illegale hoofd van de MG-opsporingsdienst, Hovens, dat de KS (=ST) hun archieven ondanks de afspraken nog steeds niet aan zijn dienst hadden overgedragen; dat schaadde het werk, aldus brief Hovens aan pmc-Limburg, d.d. 6 december 1944 p. 2, -AMG, doos 7 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 215.

¹⁰⁶ Rapport Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III, d.d. 25 november 1944, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154. "Bespreking met mr. Holla over allerlei wrijvingspunten tussen BS en Wettig Gezag. Bij de BS blijkt geen volledige vertrouwen te bestaan in bereidheid tot samenwerking met BS door PG. Dit gebrek aan vertrouwen berust op kwaadsprekerij en is m.i. . . . volkomen ongerechtvaardigd. Getracht wordt in samenwerking met mr. Holla de op zichzelf nog onbelangrijke kloof zo spoedig mogelijk te overbruggen."

¹⁰⁷ Verslag Stafvergadering Commando Zuid der ST, d.d. 27 november 1944 (-Bezit Ouweneel-Coppens), punt 11. "Machinates Tonny (wnd edt ST Gerritsen, HT) maakt bekend, . . . dat er in de illegale wereld kringen zijn, die pogen tweedracht te zaaien onder illegale werkers en Tonny doet een ernstig beroep op allen, zich niet te laten beïnvloeden"

¹⁰⁸ Verslag interview met Van der Hooft, p. 5. "Zo vond eind november 1944 een eerste gesprek plaats met de provinciale vertrouwensraad van de GOIWN. Daarin waren door de GOIWN meest getitelde academici geplaatst plus Van der Hooft, die niet gestudeerd had. Speyart van Woerden bedierf al meteen de sfeer van het gesprek door Van der Hooft toe te voegen dat deze dus niets was . . . het gesprek was al meteen kapot".

hij wederom iedere arrestatiebevoegdheid van anderen dan de politie en toonde zich niet bereid tot de gevraagde scherpere politiezuivering¹⁰⁹

Geconcludeerd kan worden dat eind november op het punt van de arrestatiebevoegdheid de tegenstellingen tussen de top van de ST en de GOIWN-leiding vergroot waren. De ST wilden zoveel mogelijk vasthouden aan hun ongelimiteerde mogelijkheid om arrestaties te verrichten en via een door de BS beheerste COR ook het arrestatiebeleid blijven bepalen. De GOIWN-voormannen stelden zich gematigder op: zij waren bereid om met het MG tot een nieuwe arrestatieregeling te komen. Daarbij zou het beleid, d.w.z. de zeggenschap over welke categorieën er gearresteerd moesten worden, aan de BS worden onttrokken en overgeheveld naar een commissie van de gebundelde oud-illegaliteit, al of niet onder supervisie van de CSMG. Hoewel de BS-opsporingsdiensten de arrestaties in opdracht zouden uitvoeren, was er in die opzet ook een, zij het aanvankelijk bescheiden, taak weggelegd voor de 'goede' politiemensen.

Maar de negatieve, strikt formele opstelling van Speyart van Woerden verhinderde niet alleen het compromis tussen het MG en de GOIWN-leiding, zij bemoeilijkte ook de matigende invloed van de GOIWN op de ST-top. De onverzoenlijke houding van de procureur-generaal dreef de gematigden en de extremen uit de georganiseerde oud-illegaliteit juist weer naar elkaar toe en blokkeerde aldus het beleid van het MG om snel tot een pragmatische oplossing van de arrestatiekwesitie te komen.

6.3.4 Kampen en tribunalen

Doordat de arrestaties van politiek verdachten in deze fase doorgingen, zowel door BS-eenheden alsook in toenemende mate door de politie, groeide het aantal gedetineerden tot grote hoogte. Hoewel niemand – en dat sluit ook het MG in – een totaaloverzicht had, noch over het precieze aantal kampen, noch over het aantal gedetineerden, mochten er eind november al ruim 20 000 personen in tientallen, veelal kleine en voor dat doel ongeschikte detentie-oorden hebben vastgezet¹¹⁰.

Er was sinds de bevrijding op aandrang van de geallieerden ruim gearresteerd en daarbij was men ook afgegaan op al dan niet anonieme aanwijzingen van derden. Veel erger was dat van de administratie van de meeste bewaringskampen, die veelal door de BT geleid werden, weinig of niets deugde. De persoonsgegevens van de gedetineerden waren niet of onvoldoende geregistreerd, evenmin als de grond van de aanhouding. Voor nader onderzoek was geen tijd en als er al bewijsstukken waren, dan werd daarmee vaak slordig omgesprongen. Het gevolg van het grote aantal gedetineerden en van die wanordelijke administratie was, dat ook op wat langere duur niet uitgemaakt kon worden welke gedetineerden ten onrechte gearresteerd waren, zodat gemotiveerde vrijlatingen onmogelijk waren. Daarbij kwam nog dat de materiele verzorging van de vele duizenden vastgezette verdachten abominabel was en dat het volstrekt onervaren bewakingspersoneel zich in diverse plaatsen te buiten ging aan psychische en lichamelijke mishandeling¹¹¹.

De eerste protesten tegen wantoestanden in de bewaringskampen werden in Maastricht geuit en wel door twee artsen die zelf illegaal hadden gewerkt en als zodanig in een van die kampen hadden kunnen rondkijken. Half oktober lieten deze twee leden van het

¹⁰⁹ *Enq.* V c 847: getuige Holla: de delegatie bestond uit de pas gevormde Brabantse provinciale vertrouwensraad van de GOIWN: Voorhoeve, Prinsen, Van der Hooft, Raaijmakers en Holla.

¹¹⁰ Vgl. De Jong *Koninkrijk* X a 821 c v. Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig* 53.

¹¹¹ Vgl. De Jong *Koninkrijk* X a 821 841.

plaatselijke CIW waarschuwingen horen, de een, H. Speleers, aan het adres van het CIW en de ander, J. Hollmann, aan de Limburgse pmc.¹¹² Hun ernstige klachten over het detentie-oord aan de Grote Looierstraat in Maastricht, een afgedankte kasernie, haalden echter niet veel uit, omdat noch het MG noch het CIW voorlopig iets aan de daar heersende toestand konden veranderen.

In de meeste detentie-oorden van het bevrijde gebied zwaaiden immers in november nog de plaatselijke Bewakingstroepen de scepter en die trokken zich voorlopig niets aan van het MG en weinig of niets van de plaatselijke comités van oud-illegalen.¹¹³ Alhoewel het MG formeel verantwoordelijk was voor de detentie-oorden voor politieke gevangenen, bleven zijn instructies, met name die inzake de vrijlating van personen, die in afwijking van de lastgevingen van de CSMG waren opgepakt, in alle delen van het bevrijde Zuiden een dode letter.¹¹⁴ De BS wilden voorlopig geen vrijlatingen, omdat zij wensten vast te houden aan hun eigen, bijzonder ruime arrestatienormen. Bovendien waren zij als gevolg van de administratieve chaos en het gebrek aan vooronderzoek ook niet in staat om een gedegen selectie ten behoeve van vrijlatingen te realiseren.

In de pers kreeg de toestand in de detentie-oorden voorlopig vrijwel geen aandacht. Als gevolg van de censuurbepalingen was de berichtgeving over de BS en over de kampen bijzonder summier. Als er al over bericht werd, dan was dat tot december nagenoeg uitsluitend in algemene en positieve zin. Die artikelen betoogden dat het bewakingswerk van de BS voor de strijd van de geallieerden en voor de veiligheid van de bevolking heel zinvol was en onder bijzonder moeilijke omstandigheden moest worden verricht. De daarbij optredende schoonheidsfoutjes waren niet te vermijden en moesten maar voor lief genomen worden.¹¹⁵

Die gebrekkige en eenzijdige berichtgeving ging ondertussen steeds meer contrasteren met de informatie over de kampen, die de bevolking langs andere wegen bereikte. Maar ook daarin kregen de ten onrechte gearresteerden weinig aandacht en concentreerde de belangstelling zich op het veronderstelde lage allooi van de BS en op blijken van hun ongeordende en onmilitaire gedrag.¹¹⁶

Om het massale probleem van de arrestatie en detinering van politiek verdachten in de hand te krijgen probeerde het MG, zoals hiervoor al beschreven werd (zie paragraaf 6.3.3), in november met de BS-top tot overeenstemming te komen. Een andere weg, waarlangs dit probleem leek te kunnen worden opgelost, was snelle berechting van de gedetineerden. Maar op dat terrein had het MG in het geheel geen eigen bevoegdheden. Die waren namelijk volledig voorbehouden aan de regering.¹¹⁷ Minister van Justitie Van Heuven Goedhart was er al vóór zijn overkomst op gebrand om in bevrijd gebied zo spoedig mogelijk "een of meer tribunalen en een kamer van een Bijzonder Gerechtshof" in te stellen.¹¹⁸ Een snelle berechting leek hem het aangewezen middel om het aantal

¹¹² *Ibidem*, 830-831. Belinfante. In plaats van *Bijlagesdag*, 232, beiden ontleenden hun lidmaatschap van het CIW later GOIWN-afdeling Maastricht aan hun activiteiten voor de organisatie Medisch Contact.

¹¹³ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland' 80 trekt wat betreft de Zeeuwse kampen voor politieke geïnterneerden dezelfde conclusies.

¹¹⁴ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 822, CSMG Kruls gelastte die vrijlating op 18 oktober 1944.

¹¹⁵ Zie o.a. *De Gelderlander*, d.d. 25 september 1944 'De LO en OD in Nijmegen', *Nieuw blad van het Zuiden* d.d. 11 november 1944 'De Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten' en *De Vrije Stem*, d.d. 25 november 1944 'OD wel en wee'.

¹¹⁶ Zie Julicher, 'De BT van de BS in de 'Mijnstreek'', 73-75.

¹¹⁷ *Overzicht MG*, 268.

¹¹⁸ Brief van minister Van Heuven Goedhart aan Hoofd Sectie II MG, Smijders, u.d. 16 oktober 1944, -AMG, doos 367 (Staf, Sectie II), map 220¹.

arrestanten te verminderen¹¹⁹

Al voor de aankomst van de ministers-kwartiermakers (25 november) werd met name door het MG aangestuurd op spoedige instelling van tribunalen en kamers van Bijzondere Gerechtshoven. De aandacht richtte zich daarbij in het bijzonder op de instelling van tribunalen, omdat die voor de berechting van het overgrote deel van de politieke gevangenen, te weten de lichte gevallen, bevoegd waren.¹²⁰ Zowel Kruls als diverse militaire commissarissen benaderden daartoe reeds in oktober leden van de rechterlijke macht. In Maastricht resulteerde dat in voorstellen van de president van de rechtbank voor de samenstelling van die colleges; deze werden naar de staf MG opgestuurd.¹²¹ Of datzelfde ook in Eindhoven gebeurde, is niet duidelijk, maar wel staat vast dat de voorstellen tot bemanning van de eerste tribunalen minister Van Heuven Goedhart in Londen voorlopig niet bereikten. Die had inmiddels weliswaar de besluiten bekrachtigd gekregen tot instelling van tribunalen in Maastricht en Eindhoven, maar was bij gebrek aan voordrachten inmiddels bij de oud-illegale voormannen Gelderblom en Voorwinde te rade gegaan, die immers begin november in Londen waren.¹²²

Voor de GOIWN-in-wording was de vorming van tribunalen in deze fase een van de vele zaken van belang, maar kennelijk vonden de voormannen deze niet zeer urgent. Veel aandacht en tijd werd er in de drukte van het op touw zetten van hun organisatie althans niet aan besteed.¹²³ Voorzover er van buiten al adviesaanvragen kwamen voor de bemanning van de tribunalen, gebeurde dat, zoals in het geval van Gelderblom en Voorwinde, bij individuele voormannen. Over bezwaren tegen het Tribunaalbesluit of de bij de voordrachten gevolgde procedures werd althans op papier niet gerept.

Wie zich wel terstond tegen het Tribunaalbesluit en de uitvoering daarvan keerde, was het hoofd van het Openbaar Ministerie in bevrijd gebied, procureur-generaal Speyart van Woerden. In een onderhoud, dat begin november in Eindhoven plaatsvond met het hoofd van de Sectie Juridische Zaken van het MG, Sniijders, uitte hij uitvoerige kritiek op het Tribunaalbesluit. Speyart zag met name de grote concentratie van bevoegdheden (o.a. verwijzing van zaken naar het meest geeigende tribunaal) bij de in Londen verblijvende minister van Justitie in de gegeven omstandigheden als onwerkbaar. Naar zijn mening zouden eerst de diverse bevoegdheden gedecentraliseerd moeten worden, zou er een regeling moeten komen omtrent de bezoldiging van voorzitter, secretaris en leden en zou de regeling omtrent de fiat executie (die berustte nog bij de Raad van State) aangepast moeten worden. Vanwege de praktische onuitvoerbaarheid van diverse bepalingen en het ontbreken van andere noemde hij de eventuele instelling van tribunalen in Eindhoven en Maastricht "een leeg gebaar", Sniijders was, getuige zijn verslag, geneigd om Speyart van Woerden in die kritiek te volgen¹²⁴ en gaf hun beider bezwaren door aan minister Van Heuven Goedhart.

Maar Speyart liet het daar niet bij. Een dag of wat later bezocht hij Maastricht en deelde daar de pmc-Limburg mee, dat hij de voorschriften van het Tribunaalbesluit "te eenen male onuitvoerbaar" achtte en dat de tribunalen niet ingesteld konden worden

¹¹⁹ Belintante, *In plaats van Bijlagesdag*, 88-95

¹²⁰ *Ibidem*, 268, vgl. De Jong, *Koninkrijk X a*, 841, zie paragraaf 6.1

¹²¹ Aldus 3e en 4e Verslag pmc-Limburg, Schurmann, aan CSMG, d d 2 en 8 oktober 1944, -AMG, doos 7 (Staf, Geheim Archief PMC-Limburg), map 204

¹²² Brief Van Heuven Goedhart aan Sniijders, d d 1 november 1944, -AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202^{1a}

¹²³ Alleen in de notulen van de BN van 23 oktober en 18 november twee korte opmerkingen

¹²⁴ Verslag van een reis naar Eindhoven op Dinsdag 31 Oktober en Donderdag 2 November 1944, door Hoofd Sectie II d d 5 november 1944, p 3 -AMG, doos 367, (Staf, Sectie II), map 220-1

“alvorens dit besluit grondig was gewijzigd”. Daarom had hij commissaris der koningin Van Sonsbeeck verzocht om voorlopig geen voordracht voor de samenstelling van een Zuidlimburgse tribunaalkamer te doen uitgaan.¹²⁵ Aan de overige commissarissen der koningin, zo nemen we aan, deed hij hetzelfde verzoek.¹²⁶

Toen minister Van Heuven Goedhart, die tegen zijn wil nog steeds in Londen zat, medio november nog geen enkele officiële aanbeveling voor enige tribunaal-benoeming had ontvangen, weet hij dat ten onrechte volledig aan de tegenwerking van het MG. “Indien ik de daartoe nodige maatregelen had kunnen nemen, hetgeen in geval van persoonlijke aanwezigheid mogelijk zou zijn geweest”, zo verweet hij CSMG Kruls, “zou ik thans enkele tribunaal in werking hebben”.¹²⁷ De praktijk voor en na zijn aankomst in het bevrijde Zuiden bewijst, dat het installeren en activeren van tribunaal allerminst zo snel gerealiseerd kon worden en dat het MG daarbij slechts een van de remmende partijen was.

6.4 De zuivering in strikte zin

In tegenstelling tot de kwestie van de tribunaal en de toestand in de kampen van politiek verdachten kreeg de zuivering in strikte zin, zoals we in hoofdstuk 2 signaleerden, al direct na de bevrijding wél de volle aandacht van de voormalige illegaliteit. Vooral de zuivering van leidende overheidsfunctionarissen, de daaropvolgende aanstelling van opvolgers of vervangers (de bestuursvoorziening) en de zuivering van overheidspersoneel in het algemeen trok de plaatselijke oud-illegaliteit zich bijzonder aan. Juist de zuivering en personele vernieuwing van het overheidsapparaat beschouwde zij immers als een absolute voorwaarde voor de zuivering en vernieuwing van de hele maatschappij.

6.4.1 Ambtelijke zuivering en tijdelijke bestuursvoorziening

In hoofdstuk 2 beschreven we hoe in diverse steden van het bevrijde Zuiden de plaatselijke oud-illegaliteit zich een week tot enkele weken na de bevrijding juist ging organiseren om het aanvankelijke herstel van de vele overheidsfunctionarissen ongedaan te maken en om de uitgebleven zuivering van het ambtelijke apparaat met behulp van een sterk MG alsnog op gang te brengen. Onder die ‘zuivering’ werd in oud-illegale kring in eerste instantie natuurlijk verstaan de verwijdering van die ambtsdragers en ambtenaren die gedurende de bezetting ‘fout’ waren geweest of ernstige fouten hadden gemaakt. Maar ook de functionarissen die toen slechts ‘slap’ waren opgetreden, d.w.z. die door hun afzijdige, toegevend of anderszins zwakke houding niet tot verzet hadden geïnspireerd, of die voor of zelfs na de bevrijding niet tegen de vele problemen opgewassen bleken, kwamen naar de mening van vele oud-illegalen voor ‘zuivering’ in aanmerking.

Hoe verweven de specifieke zuivering en de vernieuwing in oud-illegale ogen waren, blijkt uit diverse uitspraken. Al in september had de LO-topman in het Zuiden, Holla, een

¹²⁵ Achtste verslag pmc-Limburg aan CSMG, betr. periode 30 oktober – 5 november 1944, -AMG, doos 7 (Stat. Geheim Archief PMC-Limburg), map 207. Volgens de officiële procedure maakten de commissarissen der koningin de voordracht op, daarbij geadviseerd door de betreffende kantonrechter en de voormalige illegalen; aldus *Overzicht MG*, 268-269 en *Staatsblad*, nr. E101, art. 10, sub 3.

¹²⁶ In Zeeland was het bovendien zo dat ook leden van de rechterlijke macht principiële bezwaren uitten tegen de tribunaal, ook de benoeming van de leken-leden stuitte op moeilijkheden, aldus De Koeijer, ‘Het Militair Gezag in Zeeland’, 82.

¹²⁷ *Enq.*, v c. 257; getuige Van Heuven Goedhart.

waarschuwing naar de leiding van de illegaliteit in het Noorden gezonden. Daarin stelde hij dat de bevolking in bevrijd gebied ontevreden was over "het – zij het ook voorloopig – herstellen of handhaven in de oude posities van functionarissen die in politiek opzicht niet als *volkomen integere figuren* zijn te beschouwen . . .". Hij zag met lede ogen dat de "voorgenomen zuivering van het bestuursapparaat" geen greep zou krijgen op die functionarissen die in nationaal opzicht weliswaar 'goed' waren, maar die tijdens de bezetting geen "bijzondere integriteit als persoonlijkheid" hadden gedemonstreerd. De terugkeer van dat soort functionarissen, die door de bevolking enkel gezien werden als vertegenwoordigers van een politieke partij, verwekte onrust en moest naar zijn mening zo veel mogelijk voorkomen worden, omdat "wie eenmaal zit, blijft zitten".¹²⁸ De Eindhovense Bond Nederland deed medio oktober in zijn adres aan de koningin uitspraken van dezelfde strekking.¹²⁹

In de loop van oktober en november werd duidelijk dat de terugkeer van juist die categorie functionarissen, met name onder de burgemeesters, commissarissen van politie en hun personeel, in veel gevallen niet voorkomen was. Vandaar dat er toen in oud-illegale en vernieuwingsgezinde kringen voor gepleit werd om de openbare lichamen niet alleen te zuiveren van "on-Nederlandsche elementen, maar ook van onbekwamen" en om de definitieve handhaving of terugkeer van burgemeesters en commissarissen der koningin afhankelijk te maken van een onderzoek door het MG van hun sympathie voor de vernieuwing.¹³⁰

Die pleidooien sorteerden geen effect, maar ze maken wel duidelijk dat Holla's vrees bewaarheid was. Met uitzondering van die gevallen, waarin de voormalige illegaliteit zelf (bijv. de OD in Zeeuws-Vlaanderen) of met behulp van het MG de automatisch teruggekeerde functionarissen, al dan niet op grond van het Zuiveringsbesluit, meteen of na korte tijd verwijderd had, waren toch veel 'oude' ambtsdragers en de meeste ambtenaren, die ofwel in functie waren gebleven ofwel waren teruggekeerd, inderdaad blijven zitten. Ter staving van die stelling willen we hier alvast kort ingaan op de handhaving of verwijdering van drie soorten functionarissen, die zelf in het verdere zuiveringsproces van het ambtelijke apparaat een bepalende rol speelden en die dan ook door de voormalige illegaliteit met grote argwaan werden gevolgd: de commissarissen der koningin, de burgemeesters en de wethouders.

Welke commissarissen der koningin al dan niet zouden terugkeren en wie hun functie eventueel zouden waarnemen, was vastgelegd in een geheim Koninklijk Besluit dat aan generaal Kruls was meegegeven. Volgens dit KB zou jhr. mr. J.W. Quarles van Ufford in Zeeland gestaat worden, mr. dr. W.G.A. van Sonsbeeck in Limburg terugkeren en zouden de tijdens de bezetting aangebleven jhr. mr. dr. A.B.G.M. van Rijckevorsel in Noord-Brabant en mr. S. baron van Heemstra in Gelderland in functie blijven.¹³¹ In de roerige praktijk van het bevrijde Zuiden werd echter alleen de instructie voor Limburg werkelijkheid; daar keerde Van Sonsbeeck onmiddellijk terug. In Zeeland ruimde de door

¹²⁸ Brief van 'Bernhard Prins' (Holla) aan 'Fernhout' (Douqué), z.d. (circa 25 september 1944), p. 1-3, -Bezit Douqué.

¹²⁹ Toelichting op het adres aan H.M. van Bond Nederland, d.d. 18 oktober 1944, p. 8 (-AKdK): "Het herstellen van de oude burgemeesters en wethouders, die goed oranjegezind waren in hunne functie is veelal een mislukking gebleken. Gewoonlijk zijn deze personen niet opgewassen tegen de moeilijkheden van dezen tijd. Op het oogenblik zijn noodig krachtige onafhankelijke figuren en geen verambtenaarde oude sokken. Bovendien haalt men met de oude burgemeesters en wethouders het oude regiem weer terug . . . Daarom zal naast de zuivering van het ambtenarencorps, ook een uitkassing moeten plaats hebben van dit standpunt bezien."

¹³⁰ Citaat uit *JM* (Nijmegen), d.d. 11 november 1944. Zie ook de strekking van het Eindhovens Adres in paragraaf 6.5.2.

¹³¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 546 en X b, 1039.

pmc Slot aangewezen waarnemende commissaris, gedeputeerde jhr mr. A.F.C. de Casembroot, na een maand weer het veld voor Quarles van Ufford, wiens staking onterecht was gebleken.¹³² Van Rijckevorsel in Brabant was ziek en toen hij daarvan in december hersteld was, bleken er zoveel bezwaren tegen zijn terugkeer te bestaan, dat een onderzoek nodig was; zijn waarnemer, gedeputeerde jhr mr. J.T.M. Smits van Oyen, bleef voorlopig als zodanig aan. De Gelderse commissaris tenslotte bevond zich in bezet gebied en in het bevrijde deel van die provincie benoemde pmc Van Everdingen medio oktober eigenmachtig gedeputeerde mr. E.H.J. baron Van Voorst tot Voorst tot waarnemend commissaris der koningin.¹³³

Eind november was de leiding van het provinciale burgerbestuur aldus weer geheel bemand en wel door de twee 'oude' commissarissen in Limburg en Zeeland en door twee gedeputeerden in Noord-Brabant en Gelderland; die laatsten behoorden *qualitate qua* ook tot het vooroorlogse, partijpolitiek bepaalde, establishment. De voormalige illegaliteit had op die herbemanning voorzover bekend weinig of geen invloed uitgeoefend. De enige persoon, die tevens uit de illegaliteit voortkwam, was gedeputeerde De Casembroot, maar hij maakte, zoals gezegd, na een maand weer plaats voor de gerehabiliteerde Quarles van Ufford. Van Sonsbeeck was weliswaar net voor de bevrijding door de regering aangewezen als lid van het College van Vertrouwensmannen, maar die late, zeer kortstondige (één vergadering) en niet op verzet gerichte activiteit¹³⁴ werd in oud-illegale kring niet als illegaal werk beschouwd. Bovendien gold Van Sonsbeeck, terecht zoals we nog zullen zien, als een felle voorvechter van de rechten en aanspraken van zijn vooroorlogse bestuurders.

Deze gegevens over de commissarissen der koningin zijn daarom zo belangrijk, omdat deze functionarissen door de minister van Binnenlandse Zaken gemachtigd waren om namens hem in hun provincies burgemeesters te schorsen of in hun functie te staken (op grond van het Zuiveringsbesluit) en op hun plaats waarnemers te benoemen (op grond van het Besluit Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincien en Gemeenten), totdat de minister zelf een definitief besluit zou nemen. Schorsing werd toegepast in evident ernstige gevallen; staking veelal als nader onderzoek nodig was of als de betrokkene niet 'fout' was geweest, maar door zijn optreden tijdens de bezetting niet meer geacht kon worden het vertrouwen van de bevolking te genieten. De waarnemer was als regel degene die op 10 mei 1940 loco-burgemeester was, maar daarvan kon zonodig worden afgeweken.

Het MG had deze bevoegdheden ook, maar kon deze alleen uitoefenen zolang als de commissaris der koningin niet aanwezig was, niet in staat was regelingen te treffen of geen regeling trof.¹³⁵ Bovendien kon de militaire commissaris nog zelfstandig optreden als hij vond dat met de door de commissaris getroffen regeling "niet in het burgemeestersambt voorzien wordt op een wijze, die de noodige waarborgen biedt voor de medewerking aan het herstel en de handhaving van de in- en uitwendige veiligheid van den Staat". Het MG was dus bevoegd om in deze materie stimulerend of zelfs corrigerend op te treden ten opzichte van de burgerlijke overheid.¹³⁶ In beide gevallen, of

¹³² Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 534-536

¹³³ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 546-547, Termeer *Nijmegen frontstad*, 47-48

¹³⁴ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 217-218, 224. Ook De Jong acht het dubieus of de enkele voorbereiding van maatregelen voor na de bevrijding door het College van Vertrouwensmannen illegaal werk was, de latere geheime voorlichting aan de regering rekent hij daar wel toe, maar voorzover wij weten had Van Sonsbeeck daaraan geen deel. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, VII, 1042.

¹³⁵ J.H.J. van den Heuvel, D.M. Ligtermoot, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw. Het naoorlogse herstel van het openbaar bestuur in de provincie Zeeland* (Middelburg 1987), 93, 126-127.

het MG of de commissaris der koningin nu maatregelen trof, ging het in het bevrijde Zuiden steeds om *voorlopige* maatregelen ingevolge het Zuiveringsbesluit of het besluit inzake de tijdelijke bestuursvoorziening. Het was aan de minister van Binnenlandse Zaken om na grondig onderzoek op den duur definitieve maatregelen (ontslag, benoeming) te treffen.

Voor wat betreft de praktijk en de uitkomsten van die voorlopige zuivering en tijdelijke bestuursvoorziening – een onafscheidelijke tweeling – van burgemeesters in het bevrijde Zuiden, zijn alleen voor Zeeland onderzoeksresultaten beschikbaar.¹³⁷ Van den Heuvel en Ligtermoet stelden vast dat in de Zeeuwse gemeenten uiteindelijk slechts 44 van de 97 vooroorlogse burgemeesters in hun functie terugkeerden; 26 waren continu in functie gebleven, 18 waren tijdens de bezetting ontslagen. In de 53 overige gemeenten werd in 17 gevallen de loco-burgemeester van mei 1940 tot waarnemer benoemd en in 36 gevallen een nieuwe waarnemend burgemeester. Dat was vaak een buitenstaander, maar soms ook een andere wethouder, een raadslid, de gemeentesecretaris of de wél aangebleven of teruggekeerde burgemeester van een buurgemeente.¹³⁸

Uit deze gegevens blijkt dus dat in Zeeland weliswaar nog niet de helft (45%) van de 'oude' burgemeesters op den duur terugkwam, maar ook dat in tenminste 60% van de gevallen ofwel de 'oude' burgemeester ofwel de 'oude' loco-burgemeester terugkeerde. In hooguit 40% van de gemeenten was sprake van een nieuwe waarnemend burgemeester. Als we in aanmerking nemen dat in september vooral in Zeeuws-Vlaanderen nogal wat OD-commandanten door het MG als waarnemend burgemeester waren bevestigd, dan zal dat hoge percentage (maximaal 40%) nieuwe waarnemende burgemeesters in de overige bevrijde provincies waarschijnlijk niet gehaald zijn. Daarom kan op basis van de Zeeuwse gegevens voor het hele bevrijde gebied geschat worden, dat enerzijds in minder dan de helft van de gemeenten de 'oude' burgemeester bleef of terugkwam, maar dat anderzijds in de meerderheid van de gemeenten (60% en waarschijnlijk meer) ofwel de 'oude' burgemeester of de 'oude' loco-burgemeester als waarnemer terugkeerde. Nieuwe waarnemende burgemeesters traden in hooguit een-derde van de gemeenten aan en van hen was een niet bekend aantal uit de illegaliteit afkomstig.

Het aantal oud-illegalen onder de nieuwe waarnemende burgemeesters kennen we dus niet. Wel staat vast dat dezen vooral in de kleinere gemeenten voorkwamen en dat hun aandeel regionaal nogal verschilde (zwak in Limburg, sterk in Zeeuws-Vlaanderen). Als we de burgemeesters van de twintig grootste gemeenten van het bevrijde Zuiden nagaan, dan vinden we onder hen tot mei 1945 slechts twee nieuwe waarnemende burgemeesters van illegale komaf, te weten J.W. Quint in Brunssum en mr. C.N.M. Kortmann in Weert, en enkele vooroorlogse ambtsdragers, die oud-illegaal werker waren. Onder de 'oude'

¹³⁶ *Ibidem*, 133 en 95.

¹³⁷ Van den Heuvel/Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, 205 e v. In de publikatie van A.C. van Heusden, J.H.J. van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel. De wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947* (Assen 1993) zijn de gegevens over het vroegst bevrijde zuidelijke Gelderland niet apart behandeld. Bedacht moet worden dat deze analyses voor Zeeland en Gelderland gebaseerd zijn op in 1945 of 1946 afgeronde dossiers. Die bieden echter vaak duidelijkheid, die er in de eerste maanden na de bevrijding nog niet was, bijvoorbeeld omdat diverse burgemeesters pas later terugkeerden. De hier aan bovengenoemde publikaties ontleende cijfers en percentages geven voor wat betreft het bevrijde Zuiden dus in zoverre een vertekend beeld, dat de personele discontinuïteit waarschijnlijk nog groter is geweest dan de cijfers suggereren (zie ook paragraaf 8.2.5).

¹³⁸ Van den Heuvel/Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, 136-137. N.B. bij deze aantallen zijn ook de gegevens van het pas op 5 mei 1945 bevrijde Schouwen-Duiveland meegeteld. De percentages, resulterend uit het onderzoek naar de gehele provincie Gelderland, wijken niet noemenswaardig af van die voor Zeeland, vgl. Van Heusden/Van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel*, 67 e v.

Scheiding

Het is in mij, bij al dit rijk gebeuren
Van nieuw begin, als op dat schilderij,
Met op de voorgrond zonverklaarde kleuren
Maar op de achtergrond een grauwe bui.

Ik heb geen tijd om tot mezelf te komen
En dat is goed, want anders werd ik gek.
's Nachts is mijn slapen vol verwarde dromen:
Ik hoor je stappen, na de klap van 't hek.

Je hoofd ligt in mijn arm als zoveel keren,
En dat te dromen helpt mij door de dag,
Omdat ik alle kwaad van je wil weren
En niet dan enkel voor je bidden mag.

Hennie Wilmink, October 1944

uit: *Hou en Trouw* nr. 6 (eind maart 1945)

burgemeesters waren dat C. van Woelderen in Vlissingen, mr. C. Prinsen in Roosendaal en mr. L. de Bourbon in Oss.

In november 1944 was het proces van voorlopige zuivering en tijdelijke bestuursvoorziening nog volop gaande. De plaatselijke militaire commissarissen hadden daarin vooralsnog het grootste aandeel,¹³⁹ terwijl ook de in hun communicatie- en transportmogelijkheden sterk beperkte commissarissen der koningin probeerden greep op de situatie te krijgen. Zo hadden de commissarissen in Limburg en Noord-Brabant hun burgemeesters al snel na de bevrijding de betreffende besluiten toegezonden, plaatsvervangers aangewezen in gemeenten waar NSB-burgemeesters hadden gezeten en de burgemeesters gemachtigd om zelf zuiveringsmaatregelen te treffen ten aanzien van het gemeentepersoneel.¹⁴⁰

In Limburg riep speciaal die laatste maatregel bij de voormalige illegaliteit en het MG grote irritatie en spanning op. Dat kwam doordat commissaris der koningin Van Sonsbeeck begin oktober, ondanks aanhoudende klachten over diverse burgemeesters, nog niet bereid gevonden was "tot het nemen van een zuiveringsmaatregel ten aanzien van eenigen burgemeester"; de oud-illegaliteit en het MG vonden dat die, op de NSB-ers na, ongezuiverde burgemeesters onmogelijk zelf hun personeel konden zuiveren. Toch legde pmc Vullinghs zich, zij het met tegenzin, bij het beleid van de commissaris neer.¹⁴¹ Onder druk van de Limburgse CIW's werd Vullinghs medio oktober als pmc door Schurmann

¹³⁹ Vgl. Van den Heuvel/Ligtermoot, *Ibidem.* 131-132. Volgens De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 85 bestond er bovendien een zekere taakverdeling doordat de commissaris der koningin zelf Walcheren voor zijn rekening nam en de militaire commissarissen in de rest van Zeeland optraden.

¹⁴⁰ Brieven van CdK Van Sonsbeeck, d.d. 21 en 28 september 1944, aldus kabinetsagenda 1944, -ACdK-L. Brief van wnd. CdK Smits van Oyen, d.d. 5 oktober 1944, -ACdK-NBr, doos nr. 82-5.

¹⁴¹ Vierde verslag door ETO Schurmann, betr. periode 3-8 oktober 1944, p. 2, -AMG, doos 7 (Staf. Geheim Archief PMC-Limburg), map 204.

opgevolgd. Er volgden ernstige dreigementen van oud-illegale zijde aan het adres van een aangebleven burgemeester.¹⁴² Daarop waarschuwde de nieuwe pmc de commissaris dat hij desnoods zelf zou ingrijpen en begin november ging Van Sonsbeeck er uiteindelijk toe over om vier burgemeesters tegen wie veel oppositie was gerezen, in hun functie te staken.¹⁴³ Eind november was Van Sonsbeeck zover dat hij begon met de werkzaamheden voor het instellen van een adviescommissie voor de zuivering van het provinciale personeel.¹⁴⁴

Ook in Gelderland was de eerste pmc, Van Everdingen, op het terrein van de zuivering van burgemeesters passief; die liet hij nagenoeg geheel over aan de door hemzelf aangestelde waarnemende commissaris der koningin Van Voorst.¹⁴⁵ Diens beleid was het echter ook om de 'oude' burgemeesters zoveel mogelijk te laten zitten. De aanhoudende klachten, o.a. over de uithijvende burgemeesterszuivering in Gelderland, leidden er eind november toe dat Van Everdingen als pmc vervangen werd door dmc Blaauw van Nijmegen. Van die laatste kon op grond van zijn zuiveringsbeleid in Nijmegen verwacht worden, dat hij open zou staan voor de wensen van de voormalige illegaliteit, dat hij Van Voorst tot ingrijpen zou weten te bewegen en desnoods zelf de burgemeesterszuivering ter hand zou nemen.¹⁴⁶

In Noord-Brabant had waarnemend commissaris der koningin Smits van Oyen begin oktober de burgemeesters gemachtigd om zelf zuiveringsmaatregelen ten aanzien van het gemeentepersoneel te nemen, zonder dat hij nog overzicht had van de verwarde burgemeesterssituatie. Het hoofd van Sectie I van het MG, Linthorst Homan, die in tegenstelling tot Smits van Oyen wel over transport beschikte, constateerde medio oktober dat de toepassing van Zuiveringsbesluit en Tijdelijke Bestuursvoorziening in heel oostelijk Brabant (alleen dat gebied was nog bevrijd) veel problemen opleverde. In vergelijkbare gevallen was de burgemeester van de ene gemeente gehandhaafd en die van een andere gemeente gestaakt. Vele van de volgens de 'automatiek' van de Tijdelijke Bestuursvoorziening tot waarnemend burgemeester te benoemen wethouders bleken ongeschikt of wilden zelf niet, zodat een buitenstaander aangesteld moest worden. En waar die 'automatiek' door de militaire commissarissen (niet zelden tegen hun eigen opinie in) wel toegepast kon worden (soms nadat de door de plaatselijke OD of illegaliteit aangestelde burgemeester weer het veld had geruimd), ontstond vaak grote teleurstelling onder bevolking en oud-illegaliteit en ontwikkelde zich een dorpsstrijd tussen voor- en tegenstanders van de aangebleven of teruggekeerde 'oude' burgemeester of van diens 'oude' of nieuwe waarnemer; daarin was de voormalige illegaliteit vrijwel altijd partij.¹⁴⁷

¹⁴² Brief van J. J. Canisius, OD-lid te Schinveld aan CdK d.d. 18 oktober 1944, -ACdK-L, kabinetsagenda 1944. Canisius meldde dat de door de OD aangewezen waarnemend burgemeester van Schinveld geprobeerd had hem over te halen om "met een handgranaat den burgem. Adams om het leven te brengen".

¹⁴³ Besluiten tot staking aan de burgemeesters van de gemeenten Gelcen, Schinveld, Bunde & Geulle en Munstergeleen, d.d. 4 november 1944, aldus kabinetsagenda 1944, -ACdK-L.

¹⁴⁴ Brief d.d. 29 november 1944 aan J. H. Maenen, lid GS, mr. M. R. P. Meuwissen, mr. E. Verhaegh (Griffie), ir. H. C. A. Kortland (PLEM) en ir. Verlinden (Prov. Waterstaat) met verzoek zitting te nemen in de "commissie die den commissaris der koningin van advies zal dienen bij de uitvoering van de hem in het Zuiveringsbesluit toegekende bevoegdheden". N. B. Meuwissen was lid van de GOIWN. -ACdK-L, kabinetsagenda 1944.

¹⁴⁵ Rapport pmc Van Everdingen aan CSMG, d.d. 20 november 1944, punt c. "De zuivering wordt voornamelijk door den wvd. commissaris der koningin behandeld".

¹⁴⁶ Zie Tenneer, *Nijmegen frontstad*, 47-50, De Jong *Koninkrijk*, X a, 654.

¹⁴⁷ Vgl. De Jong *Koninkrijk*, X a, 652-653, zie hiervoor ook paragraaf 2.2.3. Bijv. Rapport van CA-Liaison Officer C. H. van Tienhoven, d.d. 29 oktober 1944 (-AMG, doos 9 (Staf. Geheim Archief DMC-Noord-Limburg) map 250) die op verzoek van een Engelse kapitein vijf, deels oud-illegale personen hoorde met klachten over zwak gedrag tijdens de bezetting van de aangebleven burgemeester en gemeenteveldwachter van St. Anthonis.

Dat de commissaris der koningin voor het krijgen van een overzicht van de feitelijke zuivering van burgemeesters, inzake de benoeming van waarnemers en inzake de door de burgemeesters getroffen zuiveringsmaatregelen ook in november nog vrijwel geheel van het MG afhankelijk was, blijkt uit diverse stukken die Smits van Oyen in die periode van het MG ontving.¹⁴⁸ Ook (veelal ongunstige) informatie, die door de plaatselijke BS was verzameld over diverse burgemeesters, werd hem door oud-OD-ers in de staf van de pmc toegespeeld.¹⁴⁹ Daardoor verkreeg de commissaris, mede dankzij het MG en de BS, langzamerhand althans een duidelijker beeld van de voorlopige maatregelen in het kader van de zuivering en de tijdelijke bestuursvoorziening van burgemeesters, zoals voornamelijk het MG die in zijn provincie had doorgevoerd.

Maar met de door die burgemeesters uit te voeren zuivering van het gemeentepersoneel was het, zoals wat later zou blijken, droevig gesteld. De burgemeesters waren weliswaar door Smits van Oyen gemachtigd om leden van hun personeel te schorsen (sinds 5 oktober) of in lichtere gevallen te staken (pas sinds 29 november!),¹⁵⁰ maar ondanks de aanbeveling van de commissaris om "U bij de zuivering te doen bijstaan door betrouwbare personen uit de burgerij" en om in die commissie van drie of vijf één persoon te benoemen "uit die groepen, welke gedurende de bezetting aan de voorbereiding van de bevrijding actief deel hebben genomen", waren zij niet verplicht om zelfs maar een onderzoek in te stellen of om een zuiveringscommissie te benoemen.¹⁵¹ Blijkens de resultaten van een door de dmc van Oss in oostelijk Brabant ingestelde enquête had dat tot gevolg dat de meeste burgemeesters die zuivering schromelijk verwaarloosden. In veel gemeenten was begin december, d.w.z. ruim een à twee maanden na de bevrijding, het overheidspersoneel nog helemaal niet gezuiverd, was nog geen zuiveringscommissie ingesteld, en als dat laatste al wel gebeurd was, dan was die commissie vaak eenzijdig samengesteld, zij bestond namelijk meestal uit hogere ambtenaren onder leiding van een wethouder.¹⁵²

Die wethouders namen in het geheel van de voorlopige ambtenarenzuivering en de tijdelijke bestuursvoorziening trouwens een uitzonderingspositie in. Ook de 'oude' wethouders keerden in beginsel terug, tenzij ze natuurlijk voor zuivering in aanmerking kwamen. Maar in tegenstelling tot de burgemeesters kon ingevolge het besluit inzake de Tijdelijke Bestuursvoorziening een wethouder, die geen vertrouwen meer genoot, alleen door de commissaris der koningin verwijderd worden en niet door het MG, ook het aanstellen van waarnemende wethouders kon alleen door hem geschieden.¹⁵³

Dat dit geen academische kwestie was, bleek op tal van plaatsen in het bevrijde Zuiden. Zo werden bijvoorbeeld in Nijmegen en Eindhoven met name door oud-illegale klachten geuit aan het adres van een of meer wethouders. Maar de betreffende militaire commissarissen konden hier, veelal tegen hun eigen zin, niets uitrusten en de commissarissen

¹⁴⁸ Bijvoorbeeld Rapport, 7 d. (november 1944) van PMC-Noord-Brabant over de burgemeesters van 85 gemeenten. ACdK-NBr, doos 412 (nr 82 5). Afschrift van Vragenlijst van dmc-Oost-Brabant C. Verhoeff aan burgemeesters in zijn district, d.d. 28 november 1944, inzake door hen getroffen zuiveringsmaatregelen, -ACdK-NBr, doos 411 (nr 82), map Algemeen.

¹⁴⁹ Afschriften van brieven van de commandanten der BT NBS in Oss en Veghel, resp. d.d. 15 en 21 november 1944 aan GC der NBS te Den Bosch. Die informatie betrof in totaal 17 gemeenten. ACdK-NBr, resp. doos 412 (nr 82 5) en doos 411 (nr 82), map Algemeen.

¹⁵⁰ Brieven van CdK Smits van Oyen aan alle Brabantse burgemeesters, d.d. 5 oktober 1944 en d.d. 29 november 1944 (beide in -ACdK-NBr, doos 412 (nr 82 5)).

¹⁵¹ *Ibidem*, d.d. 29 november 1944.

¹⁵² Brief dmc Oss aan minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 21 december 1944, -ACdK-NBr, doos 412 (nr 82 5).

¹⁵³ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 651, Termeeer, *Nijmegen frontstad*, 44-45.

rissen der koningin grepen voorzover bekend nergens in.¹⁵⁴ De 'oude' wethouders kwamen dus in de meeste gemeenten automatisch terug en in veel gevallen kregen juist zij de leiding over de zuivering van het overheidspersoneel. Als zij zelf tijdens de bezetting verwijtbare daden hadden verricht of nagelaten hadden een principiële houding aan te nemen, of zelfs als ze daarvan alleen maar verdacht werden, dan vormde dat natuurlijk een ernstige handicap om te komen tot een gedegen zuivering van het gemeentepersoneel.¹⁵⁵

Met dit probleem, dat later vooral in de kleinere gemeenten urgent zou worden, werd de BN in Eindhoven al vroeg geconfronteerd. Daar waren begin oktober vier commissies ingesteld voor de zuivering van diverse afdelingen van het gemeentepersoneel. Daarin zat steeds één BN-lid, maar ook steeds één van de wethouders. Na vergeefse protesten tegen het lidmaatschap van de wethouders besloot de BN begin november zijn representanten uit die commissies terug te trekken. De oud-illegalen verklaarden niet aan het zuiveringswerk te zullen deelnemen "dan na verwijdering der wethouders".¹⁵⁶ In de tweede helft van november werd hun vasthoudendheid op dit punt beloond; er werd een nieuwe commissie voor de zuivering van het overheidspersoneel ingesteld, ditmaal zonder de wethouders.¹⁵⁷

Tot de instelling van aparte commissies voor de zuivering van het overheidspersoneel was het eind november pas in enkele plaatsen gekomen. Voorzover bekend werden alleen in Tilburg al meteen ook oud-illegalen in de commissie opgenomen.¹⁵⁸ De aanbeveling van commissaris der koningin Smits van Oyen aan de burgemeesters om zo'n commissie in te stellen en daarin voormalige illegalen op te nemen (29 november) was dus bepaald geen overbodige luxe. Maar het was weer het MG (en niet de commissaris der koningin) dat als eerste probeerde een overzicht te krijgen van de stand van de zuivering van het overheidspersoneel. Dat blijkt uit de vragenlijst die de dmc-Oost-Brabant Verhoeff op 28 november aan de burgemeesters van zijn district zond. Daarin werd hun gevraagd welke zuiveringsmaatregelen zij hadden genomen, of zij voor die zuivering adviescommissies hadden ingesteld en welke samenstelling die commissies hadden.¹⁵⁹ Zelfs het MG had eind november kennelijk nog geen idee in hoeverre het gemeentepersoneel door de burgemeesters was gezuiverd.

Ondanks al haar veelal versnipperde inspanningen was de feitelijke invloed, die de voormalige illegaliteit in de periode tot begin december uitoefende op het terrein van de ambtelijke zuivering en de tijdelijke bestuursvoorziening, bepaald niet onbeperkt. Na de vroege en meestal tijdelijke arrangementen van meteen na de bevrijding was de plaatselijke oud-illegaliteit na de aankomst van het MG voornamelijk aangewezen op de militaire commissarissen; die waren in deze fase machtiger dan het eerstbevoegde, weer met vooroorlogse krachten bemande, maar tot immobiliteit gedoemde provinciale burgerbestuur.

¹⁵⁴ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 44-45: Rapport 'Bezwaren inzake de zuivering van het burgerlijk bestuursapparaat der Gem. Eindhoven', van de hand van enige leden van de BN, d.d. 21 oktober 1944, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

¹⁵⁵ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a. 653-655, 699.

¹⁵⁶ Notulen BN, d.d. 11 november 1944, p. 5, -RIOD, GOIWN, 1A.

¹⁵⁷ *Ibidem*, d.d. 18 november 1944, p. 2, -*Ibidem*.

¹⁵⁸ Brief B&W Tilburg aan F. Hoogers, d.d. 17 november 1944: mededeling instelling van een commissie tot zuivering van het overheidspersoneel. Voorzitter: prof.mr. E.G.J. Gimbrère. leden: dr. Van Buchem, F. Hoogers en Th. van Micrlo; plv. leden: C.H. Kuit, dr. W. de Kort en J. Poort, -KDC, Archief Hoogers, nr. 149.

¹⁵⁹ Afschrift van vragenlijst van dmc-Oost-Brabant Verhoeff aan burgemeesters, d.d. 28 november 1944, -ACdK-NBr, 3.

Op de voorlopige zuivering van burgemeesters oefende de plaatselijke oud-illegaliteit door eigen optreden meteen na de bevrijding of wat later via de militaire commissarissen een aanzienlijke invloed uit. Behalve pertinent 'foute' burgemeesters werden ook twijfelgevallen (vanuit nationaal standpunt) en zelfs alleen maar 'slap' geachte 'oude' burgemeesters door de meeste militaire commissarissen gestaakt als de plaatselijke oud-illegaliteit daarop al meteen stevig aandrang. Mede daardoor keerde bijvoorbeeld in Zeeland maar liefst 55 % van de 'oude' burgemeesters niet terug: in de rest van het bevrijde gebied lag dat percentage waarschijnlijk wat lager.

Maar wat betreft de aanwijzing van waarnemende burgemeesters waren de mogelijkheden tot beïnvloeding kleiner, doordat ook de militaire commissarissen gebonden waren of op den duur gebonden werden aan de 'automatiek' van het Besluit Tijdelijke Bestuursvoorziening. Alleen als die niet toe te passen bleek, kon de militaire commissaris – en deze deed dat veelal in overleg met de plaatselijke oud-illegaliteit – een nieuwe waarnemer benoemen. Aldus werd, met instemming van of ondanks de oppositie van de voormalige illegaliteit ter plaatse, de burgemeestersfunctie waarschijnlijk in bijna driekwart van de gemeenten weer door de 'oude' burgemeester of de loco-burgemeester van 1940 vervuld, terwijl de niet 'fout' geachte wethouders zonder meer terugkeerden. Met de zuivering van het onder hen ressorterende overheidspersoneel moesten deze ambtsdragers eind november 1944 nog vrijwel beginnen.

6.4.2 De zuivering van het bedrijfsleven

In de illegale pers was vóór de bevrijding regelmatig aangedrongen op aparte, strenge maatregelen tegen de zg. economische collaborateurs. Hoewel die categorie niet scherp omschreven werd, verstond men daaronder in elk geval die leidende personen in grote en kleine bedrijven, die weliswaar geen nazi-sympathieën hadden (gehad), maar die op uitgebreide schaal goederen of diensten aan de bezetter hadden geleverd en daaraan goed hadden verdiend. Veel bedrijven hadden immers al dan niet militaire opdrachten voor de bezettende macht uitgevoerd en de algemene tendens van de artikelen in illegale pers was dat de betrokken bedrijven van die leidinggevende personen gezuiverd moesten worden en dat de aldus verworven winsten hun moesten worden afgenomen.¹⁶⁰

De Nederlandse regering in Londen meende echter op het terrein van de bedrijfszuivering geen taak te hebben en had daarvoor dan ook geen enkele regeling voorbereid. Het MG kon bijgevolg op dit gebied geen maatregelen nemen en moest daarom de personen die uitsluitend van economische collaboratie beschuldigd werden, ongemoeid laten. Omdat bedrijven die veel voor de bezetter hadden geproduceerd, goed in hun voorraden, machines en arbeidskrachten zaten, werden juist zij alras door de geallieerde legers en het MG ingeschakeld voor het uitvoeren van de vele noodzakelijke werkzaamheden.¹⁶¹

Van de oud-illegale concentraties waren de BS of liever gezegd de arrestatieploegen van de BS de eerste, die zich desondanks in de praktijk met de aanpak van de economische collaboratie bemoeiden. Hoewel de categorie van de economische collaborateurs ook in de arrestatieregeling van de BS niet uitdrukkelijk genoemd werd, bevatte deze een

¹⁶⁰ Over de aard en de omvang van de economische collaboratie, zie Gerhard Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*. Studien zur Zeitgeschichte, Band 25 (Stuttgart 1984), 117-154. Over de eisen in de illegale pers, zie Bakker/Couvéc, *Visioen en werkelijkheid*, 98 e.v.

¹⁶¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 665.

zeer brede restcategorie, waaronder ook de economische collaborateurs gerekend konden worden.¹⁶² Er werden in elk geval door de BS-arrestatieploegen vele kleine en enkele grote zakenlieden op deze grond gearresteerd en vastgezet.¹⁶³

Symptomatisch was het geval van de net niet vastgezette gebroeders H.J. en W.A. van Doorne, de directeurs van de DAF-fabrieken in Eindhoven, die de bezetter militair transportmateriaal hadden geleverd. Enkele kopstukken van de Stoottroepen, te weten G. Bensen ('Giel') en J. de Groot ('Sjef'), hadden tevergeefs geprobeerd hen te arresteren, maar de Blauwe Jagers (BT-onderdeel afkomstig uit de PAN) namen wél de administratie van het bedrijf in beslag om belastend materiaal te vinden. De diverse onderzoeken door de BS en het MG naar dit materiaal en naar de stukken die door DAF-personeel aan de BS werden toegespeeld, leverden echter weinig op. Of dat kwam door gebrek aan belastende feiten of doordat er onverantwoord met het materiaal werd omgegaan, is onduidelijk. Dat er stukken verdwenen, blijkt uit het getuigenis van F.L.P. Tielemans ('Joris'), het eind november verwijderde hoofd van Sectie III (Politiezaken) van het Commando Zuid van de Stoottroepen; hij gaf namelijk persoonlijk aan diverse directeurs van grote (o.a. DAF) en kleine bedrijven materiaal terug dat bij de BS beland was.¹⁶⁴

In het geval van drie andere grote industrieën in het bevrijde Zuiden, de N.V. Philips te Eindhoven, de staats- en particuliere mijnen in Zuid-Limburg en de scheepswerf De Schelde in Vlissingen, kwam het evenmin tot arrestatie van directieleden op verdenking van economische collaboratie. Bij Philips en bij de mijnen stelden de directies zelf al snel na de bevrijding onderzoekscommissies in. Deze moesten de directie adviseren over te treffen maatregelen tegen personeelsleden, die lid waren geweest van 'foute' organisaties of anderzijds blijk hadden gegeven van 'fout' politiek gedrag. Deze zg. 'interne bedrijfszuiveringen' hadden dus enkel betrekking op het personeel van die ondernemingen. Zij werden uitgevoerd door de directies, die zelf hun eigen gelederen zouden zuiveren of stelden dat ze dat al hadden gedaan.¹⁶⁵

Het voornaamste doel van deze interne bedrijfszuiveringen was om de bestaande onrust onder het personeel zo spoedig mogelijk weg te nemen en de normale hiërarchische verhoudingen te herstellen. Door meteen de gelegenheid te geven klachten in te dienen, hoopten de directies de onvrede te verminderen, opdat de tijdens de bezetting veelal teruggelopen produktie weer snel op het vooroorlogse niveau zou komen. Al begin oktober functioneerde bij het slechts zelden door arbeidsonrust getroffen Philipsbedrijf een door de directie aangestelde commissie van onderzoek, die zich beperkte tot de behandeling van klachten over het politieke gedrag van werknemers. Maar bij de mijnen was de verhouding tussen leidend personeel en mijnwerkers slechter. Bij de zg. commissies van bijstand, die al eind september bij de diverse mijnen door de bedrijfsleiding waren ingesteld, konden klachten van zowel politieke als sociale aard worden ingediend. Veel van die klachten hadden betrekking op functionarissen, die voor en tijdens de bezetting de mijnwerkers tot grotere produktie hadden opgejaagd. Van hen werden er al snel diversen

¹⁶² De categorie "Mannen en vrouwen, die nauwe relaties hebben onderhouden met een der onder 'te arresteren' genoemde groepen", aldus BS-arrestatieregeling, d.d. 25 september 1944, *Eng.*, V b. 383.

¹⁶³ Getuigenis van (B J.A.) Diepstraten, destijds waarnemend hoofd van de politieke recherche-afdeling van de BS in Eindhoven, opgenomen in Dekkers, *Eindhoven 1933-1945*, 245.

¹⁶⁴ Voor het getuigenis van Tielemans, zie Dekkers, *Eindhoven 1933-1945*, 243-244. Zie verder De Jong, *Koninkrijk*, X a. 667-668.

¹⁶⁵ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a. 668-669.

geschorst.¹⁶⁶

Het gevolg van deze, tot het personeel beperkt blijvende, interne zuiveringen door directies, die zelf niet onafhankelijk onderzocht werden, laat zich raden. Onder het personeel vielen honderden ontslagen en schorsingen.¹⁶⁷ Er kwamen klachten over de samenstelling van de onderzoekscommissies, men ging met zijn klachten naar instanties buiten het bedrijf en de onvrede over het uitblijven van een zuivering in de top van de bedrijven groeide. Vooral op de voor het bevrijde Zuiden vitale mijnen nam de arbeidsonrust getuige de vijf korte stakingen in deze periode eerder toe dan af.

De bemoeienis van de georganiseerde voormalige illegaliteit met deze interne bedrijfszuiveringen was in de verkenningfase zeer beperkt. Zo vernemen we uit de stukken van de Eindhovense Bond Nederland, waarin Philips-ingenieurs vooraanstaande posities innamen, wel algemene klachten over het gebrek aan bedrijfszuivering, maar helemaal niets over de zuivering bij Philips of enig ander Eindhovens bedrijf. In de commissies van bijstand op de diverse mijnen werden wel diverse oud-illegalen opgenomen. Dat gebeurde echter niet alleen omdat zij lid waren van het CIW, maar ook omdat zij in het mijnbedrijf werkzaam waren en door een van de arbeidersorganisaties naar voren geschoven werden.

De diverse plaatselijke comités van illegale werkers lieten de 'interne bedrijfszuiveringen' dus voorlopig links liggen. Ze beschouwden die duidelijk als veel minder belangrijk dan de zuivering van overheidspersoneel, waarvoor zij zich, zoals we in de vorige paragraaf zagen, wel constant moeite gaven. Toch was de zuivering in de particuliere sector en met name het gebrek aan zuivering van leidinggevenden in het bedrijfsleven hun niet onverschillig. In de BN werd namelijk al vroeg geconstateerd, dat er gezien de talrijke en aanhoudende klachten ook zuivering nodig was van "aannemers, stucadoors, profiteurs etc." en dat ook het bezettingsgedrag van de fabrikanten nader onderzocht moest worden. Maar hoe die zuivering aangepakt kon worden, was hun vooralsnog geheel onduidelijk. Men dacht aan inschakeling van de Kamers van Koophandel, maar dan zouden die toch eerst zelf gezuiverd moeten worden. Eind oktober besloot men om eerst maar eens via prins Bernhard bij de regering aan te dringen op wetgeving inzake bedrijfszuivering en om een eigen commissie voor de zuivering van ondernemers in te stellen. Beide initiatieven hadden echter voorlopig geen resultaat.¹⁶⁸ Uit de omstandigheid dat deze materie in de diverse comités van illegale werkers slechts incidenteel ter sprake kwam, kan alleen maar geconcludeerd worden dat de zuivering van het bedrijfsleven in het algemeen en die van economische collaborateurs in het bijzonder nog weinig prioriteit hadden.¹⁶⁹ Men liet

¹⁶⁶ P.J. Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing. Verslag van de Nederlandsche Katholieke Mijnwerkersbond 1940-1946* (Kerkraide 1947), 83, 137; Wil Klaassen, 'De mijnwerkersbonden in bevrijd Zuid-Limburg (september 1944 tot het midden van 1945)' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1974), 31 citeert adjunct-directeur Mous van de staatsmijnen "Het ligt in de bedoeling deze commissies onmiddellijk in werking te doen treden, teneinde de kolenproductie weer op gang te brengen".

¹⁶⁷ Volgens De Jong, *Koninkrijk*, X a, 666 waren er in oktober bij Philips 600 gevallen bij de commissie van onderzoek in behandeling. Volgens Dekkers, *Eindhoven 1933-1945*, 246 waren er daar in juni 1945 557 personen ontslagen, 209 geschorst en 76 gerehabiliteerd. De cijfers over de mijnen zijn niet bekend. Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking*, 137 vermeldt in dit verband: "Het is ondoenlijk het aantal aangebrachte gevallen en gevoerde besprekingen weer te geven". Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 53 stelt dat er op de mijnen per 18 september 1944, d.w.z. nog vóór die interne zuivering door de commissies van bijstand begon, al 800 Duitsers en 450 NSB-ers waren ontslagen.

¹⁶⁸ Deze afzonderlijke commissie voor de zuivering van ondernemers ging wat later op in de algemene commissie ter bestudering van het zuiveringsvraagstuk.

¹⁶⁹ Alleen in de Notulen van de BN, d.d. 23 oktober 1944, punt 4 (-RIOD, GOIWN, 1A) is een wat uitvoeriger behandeling van dit probleem te vinden.

deze nogal problematische zuivering voorlopig geheel over aan de oud-illegale werkers in die bedrijven: de GOIWN-in- oprichting had haar handen immers al meer dan vol aan de ambtelijke zuivering.

Daarentegen verschenen in diverse oud-illegale bladen al in de periode tot 1 december herhaaldelijk artikelen, die veelal in het algemeen, maar soms ook met naam en toenaam, het ongezuiverd doorfunctioneren van leidende personen in het bedrijfsleven aan de kaak stelden. Vooral de Zuidlimburgse edities van *Het Parool*, *De Waarheid* en het Heerlense blad *Moed en Vertrouwen* ageerden diverse malen tegen het aanblijven van enige, met name genoemde mijndirecteuren en enkele directeuren van grote bedrijven, die zij van onvaderlands gedrag en een a-sociaal, dictatoriaal beleid beschuldigden.¹⁷⁰

Tegen de gevaren van het ontactische, autoritaire beleid van de mijndirecties in het algemeen (directeur der Staatsmijnen ir. Ch. Th. Groothoff had het plan gehad om militaire hulp in te roepen tegen weerspannige mijnwerkers op de mijn Maurits) was het MG al in een vroeg stadium gewaarschuwd door ir. C.M.J.A.F. Nicolas.¹⁷¹ Deze van het Staatstoezicht op de mijnen afkomstige mijnningenieur was in aansluiting op zijn illegale werk districtscommandant van de OD, resp. BS in de Mijnstreek geworden en was tevens oprichter en voorzitter van het CIW in Heerlen. Hem nu benoemde generaal Kruls achtereenvolgens tot inspecteur-generaal van de mijnen (11 oktober) en tot dmc van de Mijnstreek (13 oktober). Daarmee desavoueerde Kruls in zekere zin het tot dan toe door de mijndirecties gevoerde beleid. Door hen onder de dubbele curatele van Nicolas te plaatsen hoopte hij de gespannen arbeidsverhoudingen op de mijnen te verbeteren en aldus zo spoedig mogelijk de zo belangrijke steenkolenvoorziening veilig te stellen.

De benoeming van de uit de illegaliteit afkomstige, sociaal-voelende Nicolas en diens kordate optreden bij enkele mijnstakingen werden in brede kring positief gewaardeerd. Nicolas slaagde erin de duur van die stakingen tot enkele dagen te beperken door tegen de wil van de mijndirecties in de arbeidsvoorwaarden te verbeteren en de door de arbeiders gewraakte opzichters en inspecteurs te schorsen.¹⁷²

Aldus probeerde Nicolas het vertrouwen van de mijnwerkers te winnen. Dat er desondanks kleine stakingen bleven voorkomen in het mijnbedrijf, had, volgens de studie van Minderop,¹⁷³ vooral te maken met de ontwikkeling, dat de mijnwerkers door de halsstarrige opstelling van de directies hun bedrijfsleiding steeds meer gingen wantrouwen. In hun hoop op een sociaal beleid dan voor en tijdens de bezetting en op medezeggenschap werden zij keer op keer teleurgesteld. Door de oorlogsomstandigheden was de materiële toestand van de mijnwerkers en hun gezinnen bovendien slechter dan ooit. De animo om aan de slag te gaan was dan ook bijzonder gering.

De sociale en nationale zuiveringseisen in het mijnbedrijf werden door de bijzondere omstandigheden daar vooral tot een sociaal strijdmiddel, dat keer op keer werd ingezet. De directies zagen de zuivering als een noodzakelijk kwaad, dat nodig was om de pro-

¹⁷⁰ Aldus weekverslagen pmc-Limburg van 27 oktober-2 november en van 3 november-9 november 1944. -AMG, PMC-Limburg, doos 32, map 297. Het betrof hier mr. A. Haex, directeur van de Oranje-Nassau-mijnen, ir. F. de Groot, directeur van de mijn Willem-Sophia; vgl. Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 62, 82. Ook E.H. van Oppen, directeur van de Staalwerken 'De Maas' en prof. dr. ir. H.C.J.H. Gelissen, directeur van de PLEM, werd door *Het Parool* een 'deutsch-freundliche' houding verweten, aldus weekrapporten Sectie II over november 1944. -AMG, PMC-Limburg, doos 33, map 312.

¹⁷¹ Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 34.

¹⁷² Het gaat om de volgende stakingen: van 24-31 oktober op de mijnen Laura en Julia, van 27-30 oktober op de staatsmijn Emma, op 3 november op de Oranje-Nassau I en van 18-21 november op de Domaniale mijn; vgl. Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 47-48, 57-58.

¹⁷³ H. Minderop, 'De mijnen na de bevrijding', *Katholiek cultureel tijdschrift* 1(1944/1945), 86-91, 119-124, 149-154, 216-222, aldaar 87.

duktie te herstellen en pasten dat middel ongelijkmatic op de diverse groepen toe. Mijnarbeiders en lage beambten, die voor zuivering in aanmerking kwamen, werden bij voorkeur ontslagen. Als opzichters en hogere mijnbeambten al geschorst werden, dan behielden zij hun salaris en werden ze vaak snel elders in het bedrijf weer ingezet. De directies zelf bleven bij deze 'interne zuivering' geheel buiten schot.¹⁷⁴

Die zuiveringspraktijk zette de mijnarbeiders ertoe aan om steeds weer met nieuwe zuiveringseisen te komen, zowel ten aanzien van directieleden die tijdens de bezetting met Duitse autoriteiten hadden samengewerkt, als ten aanzien van opzichters die zich in hun ogen 'a-sociaal' en/of 'onvaderlands' hadden gedragen.¹⁷⁵ Zoals we in paragraaf 6.6.1 zullen zien, gaven zij daarbij duidelijk de voorkeur aan de nieuwe eenheidsvakorganisatie, de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM). Die bond ging als gevolg van zijn illegale herkomst zowel op het punt van de zuivering als in zijn sociale eisen verder dan de 'oude' vakbonden.

Dat de zuivering van het bedrijfsleven, ondanks het ontbreken van specifieke wettelijke regelingen, nadere zorg van de kant van het MG vereiste, blijkt uit de circulaire, die de staf MG begin november aan alle militaire commissarissen toezond. Daarin werden althans enkele bestaande regelingen opgesomd, waarmee de militaire commissarissen de zuivering van zowel de besturen van rechtspersonen, zoals bedrijven en Kamers van Koophandel, als van hun werknemers konden bevorderen.¹⁷⁶ De militaire commissarissen werden door de staf MG aangespoord om daarvan gebruik te maken en om toezicht te houden op de zg. 'interne bedrijfszuiveringen' die in bevrijd gebied plaatsvonden.

Op 23 november vond in Eindhoven de eerste vergadering plaats van zg. fabrikantenkringen in bevrijd Nederland. De eerste fabrikantenkring was in Eindhoven gevormd en de andere industriesteden volgden spoedig. Op die vergadering was de bedrijfszuivering een van de belangrijkste gespreksonderwerpen. De 'interne bedrijfszuiveringen' bleken in de praktijk het meest normaal. Alleen in Tilburg zou een ander systeem van bedrijfszuivering gevolgd worden. Volgens mr. B.J.M. van Spaendonck, secretaris van de Kamer van Koophandel in Tilburg, zou het MG daar één commissie van "eerlijke en goede burgers" benoemen; die zou het onderzoeks- en advieswerk verrichten, dat elders door de diverse door de directies aangestelde commissies werd gedaan. Ook de Tilburgse MG-commissie zou zich beperken tot kwesties van personen, maar zou daarbij wel degelijk ook het gedrag van de directieleden onderzoeken. Bij de aanwezige fabrikanten wekte deze mededeling toch wel enige bezorgdheid, evenals de uitspraak van voorzitter, ir. F. Philips, dat het MG met een eigen verordening ten aanzien van de zuivering van het bedrijfsleven zou komen.¹⁷⁷

Dat de Tilburgse MG-commissie ook het gedrag van de fabrikanten zou moeten onderzoeken (De Jong verneldt dat niet), hing samen met de specifieke Tilburgse situatie. De daar sterk overheersende wollenstoffenindustrie had op grote schaal en langdurig Duitse orders (voor uniformstof) uitgevoerd, die overigens verdeeld waren door Van Spaendonck in zijn functie van directeur van het Rijksbureau voor Wol en Lompen. De meeste

¹⁷⁴ Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 33, 48.

¹⁷⁵ Vlg. de getuigenissen van mijnwerkers (geciteerd in Baghus, *Ontmoeting met de bevrijding*, 138-139) werden niet zelden gefingeerde politieke argumenten (on-Nederlands gedrag) gehanteerd om uit sociaal oogpunt gehate opzichters weg te krijgen of zelfs om niet aan het werk te hoeven gaan.

¹⁷⁶ Circulaire staf MG aan alle militaire commissarissen, d.d. 4 november 1944. -GA-Nijmegen, COD, nr. 5099.

¹⁷⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 667.

fabrikanten waren nog op vrije voeten¹⁷⁸ en tot de instelling van interne zuiveringscommissies was het in Tilburg nog niet gekomen

Op een centrale zuivering van het gehele Tilburgse bedrijfsleven was aangedrongen door de plaatselijke georganiseerde oud-illegaliteit, zowel in de BS als in de GOIWN Speciaal ir Th A M F van Mierlo, die in 1942 als directeur van de gemeentelijke energiebedrijven was ontslagen, door de bezetter was gevangengezet en na zijn vrijlating een leidende rol in het KP- en OD-werk had gespeeld, zette zich met kracht en succes voor een centrale externe zuivering in. Kort na de bevrijding was hij voorzitter geworden van de raad van vertrouwensmannen van de Tilburgse oud-illegaliteit en bovendien adjunct (ETO) van de veelal passieve Tilburgse militaire commissaris, majoor S.G.P. de Lange. Deze Van Mierlo nu was de drijvende kracht achter het streven van de plaatselijke oud-illegaliteit naar een onafhankelijk onderzoek onder auspiciën van het MG naar de economische collaboratie in Tilburg.¹⁷⁹ Eind november meldde hij in de provinciale vertrouwensraad van de GOIWN dat hij informeel al een uit de illegaliteit afkomstige accountant aan het werk had gezet, die grote bevoegdheden zou moeten krijgen om het onderzoek tot een goed einde te brengen.¹⁸⁰

Het was dezelfde Van Mierlo, die medio november namens de Tilburgse oud-illegaliteit een klacht indiende tegen de aanstelling van mr. Van Spaendonck als lid van het invloedrijke College van Algemene Commissarissen.¹⁸¹ In zijn functie van directeur van het Rijksbureau voor Wol en Lompen zou Van Spaendonck de betrokken fabrikanten sterk hebben gestimuleerd om uniformlaken aan het Duitse leger te leveren. Een gesprek tussen Kruls en Van Mierlo had als resultaat dat er een commissie zou worden ingesteld, die de gedragingen van Van Spaendonck zou onderzoeken. In die commissie zouden ook vertegenwoordigers van de voormalige illegaliteit zitting nemen. De door generaal Kruls voorgestelde onmiddellijke ontheffing uit zijn functie achtten de Tilburgse oud-illegalen echter niet noodzakelijk.¹⁸²

Dat de kwestie van de aanpak van de economische collaboratie bij het MG in Brabant eind november urgenter werd, blijkt uit de agenda van de vergadering die pmc De van der Schueren toen met zijn dmc-en belegde. Zo werd gesproken over de mogelijkheid om het vermogen van nog in vrijheid zijnde economische collaborateurs onder beheer te stellen. Volgens de sectie Economische Zaken van de pmc kon dat pas na een schriftelijke aanklacht bij een tribunaal. Maar zoals we zagen, moest het eerste tribunaal nog opgericht worden. Bovendien, zo stelde dmc-Oss majoor Holtkamp, zou het moeilijk zijn "serieuze schriftelijke aanklachten uit te lokken", omdat degenen die daarover het best geïnformeerd waren, zoals bankdirecteuren, daarvan alleen maar schade zouden lijden. Daarom leek het hem het beste om als militaire commissaris contact op te nemen met de

¹⁷⁸ Volgens verslag interview met Van der Hooft, p 6 was er slechts één wollenstoffenfabrikant door de BS vastgezet, deze was als enige protestant

¹⁷⁹ Franken, 'Een stad in beroering' 19-26, 34, 45-46

¹⁸⁰ *Ibidem*, 145. Notulen vergadering Provinciale Vertrouwensmannen Noord-Brabant, d.d. 24 november 1944, RIOD, GOIWN 1A. De betreffende accountant was J.C.A.M. Vinken, lid van de GOIWN Tilburg en tijdens de bezetting werkzaam op het Rijksbureau voor Wol en Lompen

¹⁸¹ Zie voor dat college paragraaf 6.5.3. Brief van Th. van Mierlo (namens Commissie van Vertrouwensmannen der Illegale Werkers van het District Tilburg) aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 18 november 1944, over zijn onderhoud met generaal Kruls, -AMG, doos 22 (CSMG, geheim), map 6

¹⁸² De Jong, *Koninkrijk*, X a 671. Ook met de samenstelling van die commissie had Van Mierlo bemoeienis. Zo adviseerde hij tegen het voornemen van pmc De van der Schueren, de voorziene voorzitter van de te vormen commissie om mr. F. Deelen erin op te nemen, omdat er in Breda een zuiveringsonderzoek tegen Deelen was begonnen aldus brief ETO-dmc Tilburg, Van Mierlo aan pmc, d.d. 26 november 1944, -AMG, doos 6 (Staf, Geheim Archief DMC-Tilburg) map 180

plaatselijke BS-commandant en “andere destijds illegale werkers”, omdat deze als regel over voldoende gegevens beschikten of daarover de beschikking konden krijgen.

Het zal duidelijk zijn dat afgezien van de interne maatregelen het optreden tegen economische collaborateurs eind november eigenlijk nog geheel moest beginnen. Opvallend is dat het MG na zijn aanvankelijke terughoudendheid in de loop van november meer aandacht ging besteden aan het probleem van de zuivering van het bedrijfsleven. De redenen daarvan worden uit de stukken slechts indirect duidelijk.

Vast staat dat de klachten over het niet of onvoldoende zuiveren van het bedrijfsleven in november toenamen en dat ze, getuige de mijnstakingen eind oktober, ook een bron van ernstige sociale onrust gingen vormen. In kringen van oud-illegalen en speciaal in delen van de oud-illegale pers en in de BS werd het uitblijven van overheidsbemoeiing met de bedrijfszuivering in toenemende mate gehanteerd als argument om hun arrestatie-activiteiten voorlopig niet te laten indammen. Kortom: wilde het MG orde en gezag in bevrijd gebied handhaven, dan moest er zowel aan de stakingen als aan de wilde arrestaties spoedig een einde komen. Meer bemoeienis van het MG met de zuivering van het bedrijfsleven was daarom vooral uit een oogpunt van gezagshandhaving geboden.

6.5 De eerste contacten van ‘vernieuwers’ met Londen

In het hoofdstuk over de wilde fase bleek dat de diverse lokale comités van oud-illegalen zich in de eerste weken na de bevrijding concentreerden op de beïnvloeding van de samenstelling en het beleid van het plaatselijke burgerlijke en militaire gezag. In de hier behandelde fase ging dat proces door. Maar daarnaast, of liever daarboven, werden in deze fase door bepaalde groepen oud-illegalen pogingen ondernomen om voet aan de grond te krijgen bij de boven-lokale, veelal provinciale en nationale instanties van militair en burgerlijk gezag.

In de maanden september en oktober 1944 was er van contacten tussen de leidingen van de zuidelijke oud-illegale concentraties en de nationale of provinciale overheidsorganen nog niet of nauwelijks sprake geweest. Alleen tussen de top van de ST (het Commando Zuid in Eindhoven en het Commando Limburg in Valkenburg) en de Staf BNS in Brussel bestonden, overigens onregelde, contacten. De oprichting (op 24 oktober) van de in Eindhoven gestationeerde Afdeling BS van die staf bracht daarin, zoals we in paragraaf 4.3.5 zagen, voorlopig geen verbetering.

De communicatie tussen koningin en regering in Londen enerzijds en de (oud-)illegaliteit in Nederland anderzijds was in september en oktober beperkt. Er werden enkele telegrammen gewisseld tussen de Groote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC)¹⁸³ en Londen. Maar de door de koningin nagestreefde, spoedige overkomst van een GAC-deputatie werd als gevolg van verdeeldheid binnen de GAC en door praktische problemen niet gerealiseerd.¹⁸⁴

Dit werd door koningin Wilhelmina bijzonder betreurd. Zij was er met het oog op de toen heel nabij lijkende bevrijding op gebrand om zo spoedig mogelijk in contact te treden met een gezaghebbende deputatie uit de illegaliteit. Zeker nadat zij gehoord had van voornemens om de verzetsorganisaties in bevrijd gebied te liquideren,¹⁸⁵ wilde zij

¹⁸³ Zie paragraaf 1.3.

¹⁸⁴ Zie Sandberg, *Witboek GAC*, 33-42.

¹⁸⁵ Dat liquidatievoornemen leidde zij waarschijnlijk af uit een regeling, die begin oktober in Zuid-Limburg onder leiding van het MG getroffen was ten aanzien van de BS: “Alle verzetsorganisaties zullen op het tijdstip dat ze gemist kunnen worden, ontbonden worden”; zie paragraaf 2.2.1.

van zo'n deputatie niet alleen adviezen inzake de vele belangrijke kwesties, waarover zij met het kabinet overhoop lag (bijvoorbeeld de regeling voor een noodparlement).¹⁸⁶ maar zag zij daarin ook een voorbereidende stap "om het kabinet te doen vervangen door een . . . (van) personen die het vertrouwen van het Ned. Volk bezitten en de bezetting hebben meegemaakt Een formateur ware aan te wijzen uit deze groep."¹⁸⁷ Zij was dus, om met De Jong te spreken, op zoek naar bondgenoten in haar worsteling met het kabinet-Gerbrandy.

De diepgaande tegenstellingen tussen koningin Wilhelmina en het kabinet-Gerbrandy hadden een lange voorgeschiedenis en waren vooral na Dolle Dinsdag bijzonder acuut geworden De kern van die tegengestelde opvattingen werd gevormd door de vraag hoe Nederland na de bevrijding bestuurd zou moeten worden. Koningin Wilhelmina had zich vanaf het begin van de bezetting sterk geïdentificeerd met haar lijdende en strijdende volk en in het bijzonder met het verzet, de illegale werkers waren haar "helden". Met name door intensieve contacten met Engelandvaarders was zij er steeds meer van overtuigd geraakt, dat haar volk door de bezetting 'vernieuwd' was en, evenals zijzelf, verlangde dat de rol van de traditionele politieke partijen en de daaruit voortgekomen politici sterk teruggedrongen zou worden. De vele conflicten in Londen, tussen de ministers onderling en tussen de koningin en het kabinet, hadden haar in die mening gesterkt

Voor na de oorlog streefde de koningin vurig en actief naar 'vernieuwing', door De Jong geïnterpreteerd als "doorbraak van solidariteitsgedachten".¹⁸⁸ Dat was een vaag begrip, maar het ging haar staatkundige doen en laten steeds meer bepalen.¹⁸⁹ In die praktische betekenis kwam 'vernieuwing' er voor haar op neer, dat herstel van de vooroorlogse politieke constellatie zoveel mogelijk geblokkeerd werd, dat aan "vernieuwde personen", d.w.z. diegenen die zich in het verzet goed hadden geweerd en tevens voorstanders waren van zowel de vorming van een volksbeweging of nationale concentratie alsook van versterking van het uitvoerend gezag, alle ruimte werd geboden en dat haar grondwettelijke rol als staatshoofd uitgebreid zou moeten worden; alleen met bepalende invloed op het gehele regeringsbeleid zou zij bij en na de bevrijding de beslissende impuls tot vernieuwing kunnen geven.

Tussen deze 'vernieuwde' koningin en het voornamelijk uit traditionele partijpolitici bestaande tweede kabinet-Gerbrandy (met de twee Engelandvaarders Burger en Van Heuven Goedhart verslechterde de verhouding snel) kwam het op vrijwel alle beleids-terreinen tot grote spanningen, toen de bevrijding in de herfst van 1944 ineens voor de deur leek te staan Het grootste en belangrijkste twistpunt werd gevormd door de kwestie of de instemming van de gebundelde illegaliteit (de GAC) nodig was voor de totstandkoming van een regeling betreffende de naoorlogse volksvertegenwoordiging.¹⁹⁰ Het kabinet was, evenals de koningin, tegen de terugkeer van het parlement in zijn oude samenstelling en had na veel touwtrekken in augustus 1944 een concept-wetsontwerp aan de koningin voorgelegd. Daarin werd een regeling voorgesteld, waarin de vorming van zowel een noodparlement als van Provinciale Staten, alsook van tijdelijke gemeenteraden afhankelijk was gemaakt van de totstandkoming van een commissie van elf Tien van de elf leden zouden aangewezen moeten worden door de GAC, vijf uit de leden van de 'oude' Staten-Generaal en vijf van daarbuiten. Het elfde lid zouden die tien zelf kiezen

¹⁸⁶ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 942-944

¹⁸⁷ *Ibidem*, 945-946, zie ook 912-916 en 921

¹⁸⁸ *Ibidem*, 908

¹⁸⁹ Zie *ibidem* 1025

¹⁹⁰ Vgl. *ibidem* 944-945

Ten aanzien van het noodparlement had deze commissie tot taak om de leden van de 'oude' Staten-Generaal te zuiveren en om op de aldus opvallende plaatsen personen te benoemen uit door de GAC op te stellen dubbeltallen.¹⁹¹

De koningin heeft steeds geweigerd om een wetsontwerp over deze materie te ondertekenen, ook al vond zij daarbij vrijwel het gehele kabinet tegenover zich. Het was haar standpunt dat zij geen enkele regeling terzake wilde goedkeuren "welke niet de instemming had van de georganiseerde illegaliteit".¹⁹² Naar haar mening had het zittende kabinet zelfs helemaal niets te maken met een regeling voor het noodparlement; zo'n regeling had immers betrekking op een periode waarin dat kabinet demissionair zou zijn. Het behoorde dus tot haar competentie en dat van het eerste naoorlogse kabinet. Bovendien wenste zij zich de vrijheid voor te behouden om in bevrijd Nederland of desnoods nog in Londen eerst persoonlijk kennis te nemen van de inzichten van de illegaliteit. Ze achtte immers de opvattingen van de vertegenwoordigers van die illegaliteit over de samenstelling van het noodparlement en andere vertegenwoordigende organen maatgevend.

6.5.1 Gelderblom en Voorwinde in Londen

Toen in de tweede helft van oktober de komst van een GAC-deputatie onzeker was geworden – zij zou nooit arriveren –, ontvingen koningin en regering via majoor Van Houten van het Bureau Inlichtingen de nota van oprichting van de inmiddels in Eindhoven opgerichte Bond Nederland (BN) en de koningin bovendien een adres.¹⁹³ Dit eerste contact tussen een zuidelijke organisatie van de voormalige illegaliteit en Londen resulteerde onmiddellijk in een uitnodiging van de koningin aan twee ondertekenaars van de oprichtingsnota van de BN, Gelderblom en Voorwinde.¹⁹⁴

Eenmaal in Engeland gearriveerd op 28 oktober, bleven beide heren niet minder dan veertien dagen in Londen en wel als persoonlijke gasten van de koningin. Met haar hadden zij vele besprekingen, met de aangewezen ministers-kwartiermakers drie. De uiteenlopende aard en toon van die besprekingen laten zien dat Gelderblom en Voorwinde zich zonder noemenswaardig voorbehoud bondgenoten toonden van de koningin en zich anderzijds uitermate kritisch opstelden ten opzichte van het kabinet en het tot dan toe door de ministers gevoerde beleid. Waarschijnlijk op aandringen van de koningin hadden de ministers-kwartiermakers voor de afgezanten van de zuidelijke oud-illegaliteit veel van hun kostbare tijd uitgetrokken.¹⁹⁵ Dat gebeurde volgens minister Burger vooral "opdat de afgezanten van bezet gebied (sic; H.T.) daar zouden kunnen mededeelen, dat althans zij niet één punt te Londen hebben kunnen aanroeren, dat aan de Regeering onbekend was, alsmede door de Regeering overwogen en, indien niet reeds ruimschoots tevoren geregeld, zulks op alleszins ernstige gronden was nagelaten."¹⁹⁶

Welnu, dit door het kabinet beoogde effect op de publieke opinie in bevrijd gebied

¹⁹¹ *Ibidem*, 910. Voor concept-wetsontwerp, zie *Enq.*, V b, 271.

¹⁹² De Jong, *Koninkrijk*, X a, 944.

¹⁹³ Zie paragraaf 2.2.3.

¹⁹⁴ De derde ondertekenaar was A. van der Holst. Waarom hij niet werd uitgenodigd, is ons onbekend. De uitnodiging arriveerde bij Gelderblom op 24 oktober. Door slechte weersomstandigheden konden zij beiden pas op 28 oktober van Brussel naar Londen vliegen. Aldus Reisverslag Gelderblom, getiteld "Op bezoek bij de Koningin in Londen. Er was eens . . .", z.d., 7 blz., -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

¹⁹⁵ Brief minister Burger aan Gerbrandy, z.d. (*Enq.*, V b, 313): "meer tijd . . . aan toelichting . . . dan dezen (de ministers; H.T.) met mogelijkheid konden missen". Dat de besprekingen met de kabinetsleden op instigatie van de koningin plaatsvonden, blijkt uit Gelderbloms reisverslag, p. 6.

¹⁹⁶ *Enq.*, V b, 313.

dreigde door de veeleisende opstelling van Gelderblom en Voorwinde in zijn tegendeel om te slaan. Al in de eerste bespreking met de naar een positief oordeel over hun beleid uitziende ministers klaagden zij over de slechte voedselsituatie ("De Heer Gelderblom beseft, dat er op langere termijn plannen zijn gemaakt, doch de bevolking heeft *thans* niet genoeg te eten"), over het zwakke ingrijpen door het MG bij de zuivering van overheidspersoneel en bedrijfsleven en bij de aanpak van de zwarte handel en over de onvoldoende inschakeling van plaatselijke oud-illegale werkers door dat MG. Na die eerste bespreking protesteerden zij al meteen tegen de officiële samenvatting daarvan en produceerden zij zelf een uitgebreide lijst van afspraken en van nog af te handelen zaken.¹⁹⁷ In een nog uitvoeriger antwoord verweet Gerbrandy de heren dat zij in hun brief een valse voorstelling van zaken gaven door het te doen voorkomen alsof de regering nog weinig of niets had voorbereid, alsof de regering hun tal van toezeggingen had gedaan inzake hun "requisitoir van eischen" en door te verbloemen dat het gebrek aan vorderingen bij vele problemen te wijten was aan de houding van de geallieerde instanties, waarvan de regering nu eenmaal afhankelijk was.¹⁹⁸

Deze stekelige en in onmin eindigende eerste confrontatie tussen voormannen van de zuidelijke oud-illegaliteit en het kabinet contrasteren wel buitengewoon met de 'sprookjesachtige' ontvangst, die koningin Wilhelmina haar vermagerde gasten twee weken lang bood en met de sfeer van wederzijds begrip en onderlinge verering, waarin hun vele gesprekken plaatsvonden. Tot hun grote verrassing en blijdschap waren Gelderblom en Voorwinde door de koningin als vorsten ontvangen. Ze logeerden in een villa van de koningin, ze werden gedung verwend met vele (vaak gezamenlijke) maaltijden, overladen met praktische geschenken voor thuis en bovenal zij praatten dagenlang met haar. Toen haar 'helden' vertrokken, hadden die de ervaring van hun leven meegemaakt. In hun ogen was de koningin een soort heilige, iemand van wie niets dan goeds te verwachten viel.¹⁹⁹

In vrijwel alle besproken kwesties vonden Gelderblom en Voorwinde enerzijds en de koningin anderzijds in elkaar geestverwante bondgenoten. Zij waren het eens in hun negatieve oordeel over het zittende kabinet en zijn in hun ogen te weinig doortastende beleid en vonden dat het kabinet direct na de algehele bevrijding demissionair moest worden. Zij waren het eens in hun afwijzing van "partijpolitiek en sectarisme" en de noodzaak om "deze zooveel mogelijk uit te schakelen, overal daar waar partijpolitiek niet in het landsbelang is". Zij waren het eens over de noodzaak van 'vernieuwing', de versterking van het MG en de daartoe vereiste inschakeling van voormalige illegale werkers in het bestuur.²⁰⁰

¹⁹⁷ Gesigneerde doorslag van brief van Gelderblom en Voorwinde aan Gerbrandy, z d, 4 blz -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom. Tevens afgedrukt in *Enq.*, V b, 310-311.

¹⁹⁸ Brief Gerbrandy aan Gelderblom en Voorwinde, d d 6 november 1944, afgedrukt in *Enq.*, V b 313-315.

¹⁹⁹ Gelderblom beschreef zijn reis en verblijf in Londen enige jaren later voor een jeugdig publiek als "het sprookje, dat werkelijkheid werd" en "dat het mooiste en ontroerendste zou worden uit ons leven". Over de koningin schreef hij bijvoorbeeld "Is het wonder dat wij in onze gedachten Haar de naam 'Moeder' verleenden en dan vooral Moeder met een hoofdletter en een innig zachte klank in de uitspraak alsof je over iets heiligs praat". Aldus reisverslag Gelderblom, p. 2 en 6.

²⁰⁰ Als bewijs voor die overeenstemming kunnen de volgende vier stukken uit de Collectie Gelderblom (GA-Eindhoven) dienen. Stuk zonder opschrift d d 19 oktober 1944 met vijf vragen over kabinet, partijpolitiek en MG voorzien van een bijlage met een herziene departementale indeling. Dit stuk opgesteld vóór de uitnodiging aan de BN, is waarschijnlijk vervaardigd door de koningin of haar assistenten met het oog op de toen nog verwachte ontmoeting met de GAC-deputatie. Stuk van Gelderblom, z d (waarschijnlijk van vóór de eerste bespreking), zonder titel, met latere aantekening "Punten van bespreking met H.M. de Koningin". Stuk getiteld "Het probleem kabinet/noodparlement" d d 31 oktober 1944, ook van de hand van koningin of medewerker. Stuk in handschrift Voorwinde getiteld "Denkbeelden betreffende Kabinet en Noodparlement na de bevrijding" d d 4 november 1944.

Ook de kwestie van het noodparlement en de volksvertegenwoordiging op provinciaal en gemeentelijk niveau kwam in het overleg tussen de koningin en de afgezanten van de BN ter sprake. Daarbij legde de koningin hun een vragenlijst voor, die zij oorspronkelijk met de GAC-deputatie had willen doornemen,²⁰¹ en presenteerde zij een stuk, gedateerd 31 oktober, waarin de grondbeginselen en de uitvoering van een gewijzigde procedure voor de samenstelling van het noodparlement waren neergelegd. In deze nieuwe opzet, die waarschijnlijk de vrucht was van het eerste overleg met Gelderblom en Voorwinde, werd de commissie van elf gehandhaafd, zij het dat de gezamenlijk gekozen voorzitter geen parlamentslid mocht zijn. De belangrijkste wijziging was dat niet meer de GAC de dubbeltallen zou opstellen voor de opvulling van de door zuivering openvallende plaatsen in het noodparlement. Die taak werd nu toegedacht aan de burgemeesters van de gemeenten met 20.000 of meer inwoners. Zij zouden "een voordracht van personen uit hun provincie" opstellen, "geschikt voor het nieuwe parlement". Uit die dubbele voordrachten zou de commissie van elf de ontbrekende leden van het parlement aanvullen.²⁰²

Uit de toelichting bij dit stuk blijkt wat de reden was voor deze toch wat merkwaardige aanpassing. "Door deze maatregel", zo werd gesteld, "is het geheele land in het parlement vertegenwoordigd, terwijl de illegaliteit der provincie, door haar adviseerende functie bij het benoemen van burgemeesters, haar invloed kan doen gelden."²⁰³ De vertegenwoordigers van de BN, zo lijkt wel duidelijk, vreesden van een voordracht door de GAC, die zelf immers voornamelijk bestond uit westelijke leiders van landelijke illegale organisaties, een onvoldoende vertegenwoordiging van de gewesten in het parlement. Zij hadden meer vertrouwen in een voordracht vanuit die gewesten. Zij meenden waarschijnlijk dat de plaatselijke voormalige illegaliteit op dat niveau, zoals in het bevrijde Zuiden was gebleken, met name door middel van de zuivering een stevige invloed op de burgemeestersbenoemingen in stadjes en steden kon ontwikkelen. En voorzover zij al geen geestesverwanten van de voormalige illegaliteit op de meeste burgemeestersposten konden doen belanden, adviseerden zij de koningin om de burgemeesters te verplichten om "bij het samenstellen der dubbeltallen zich (te) laten voorlichten door de Prov(inciale) Afd(eling) (van de) Bond Nederland."²⁰⁴

Toen het kabinet met dit voorstel werd geconfronteerd, wees het dat onmiddellijk van de hand. De daarvoor aangevoerde reden was dat "daardoor geen volledige onafhankelijkheid van de leden van het Parlement t.a.v. de Regeering zou zijn gewaarborgd".²⁰⁵ Die kritiek betrof ongetwijfeld het gegeven dat de betreffende burgemeesters, als benoemden door de regering, een rol zouden spelen in de voordracht van een aantal kamerleden, d.w.z. de controleurs van de regering. Uit een oogpunt van democratisch zuivere verhoudingen was dat inderdaad allerm minst ideaal. Maar, zoals Gelderblom en Voorwinde terecht opmerkten, dat verwijt gold nog sterker voor de procedure, die de regering had ontworpen voor het geval dat de commissie van elf haar taak "niet mocht kunnen vervullen". Dan zou de regering namelijk zelf na advies van door het volk vertrouwde personen en organen, de commissieleden aanwijzen. Die door de regering aangewezen nood-commissie van elf zou vervolgens zelf, zonder opstelling van dubbeltallen door wie dan ook, de Staten-Generaal zuiveren en aanvullen.²⁰⁶ Over het probleem van de samenstelling van het noodparlement werd dus geen overeenstemming bereikt tussen het kabi-

²⁰¹ Zie vorige noot, het stuk van 19 oktober 1944.

²⁰² Stuk "Het probleem kabinet/nood-parlement, d.d. 31 oktober 1944, -GA-Eindhoven. Collectie Gelderblom.

²⁰³ *Ibidem*

²⁰⁴ Stuk 'Denkbeelden . . .', d.d. 4 november 1944, p. 2.

²⁰⁵ Brief Gerbrandy aan Gelderblom en Voorwinde, d.d. 6 november 1944, *Enq.*, V b, 315.

²⁰⁶ Zie teksten van ontwerp-besluiten Tijdelijke Voorziening Staten Generaal. *Enq.*, V b, 271 en 277.

net en de voormannen van de zuidelijke illegaliteit. Echt acuut was dat probleem inmiddels evenwel toch niet meer, omdat duidelijk geworden was dat de algehele bevrijding nog geruime tijd op zich zou laten wachten.

Maar ook in de veel urgentere kwestie van de benoemingen van overheidsfunctionarissen willigde het kabinet de verlangens van de BN-vertegenwoordigers niet in. Gelderblom en Voorwinde hadden in hun kritische brief nogal voorbarig gesteld, dat de regering voor het benoemen van burgemeesters en wethouders "het advies van den Bond 'Nederland' als van zeer veel gewicht aanvaardt".²⁰⁷ In de daarop volgende besprekingen en nogmaals in de brief van Gerbrandy werd echter heel duidelijk gemaakt dat daaronder niet mocht worden verstaan "een toezegging, dat de Regeering bij alle benoemingen vooraf het advies van den Bond 'Nederland' zal inwinnen". Ook het inwinnen van niet-bindende adviezen over de vraag of een kandidaat een "goed vaderlander" was geweest, zoals Gelderblom voor alle te benoemen overheidsfunctionarissen had bepleit, wees de regering af, omdat dit op onaanvaardbare wijze haar vrijheid van handelen zou beperken. Alleen in daarvoor duidelijk in aanmerking komende gevallen zou zij de BN raadplegen.²⁰⁸

Het zal geen verwondering wekken dat de eindindruk, die Gelderblom en Voorwinde aan de besprekingen in Londen overhielden, gemengd was: "eensdeels opgetogen, anderdeels onvoldaan", zoals Gelderblom het uitdrukte. Over de koningin, die hen beiden bovendien aangemoedigd had om haar door rechtstreekse brieven op de hoogte te houden, waren zij buitengewoon enthousiast. In haar hadden zij een zeer machtige bondgenote gevonden in hun streven naar raadpleging en inschakeling van oud-illegale werkers bij het bestuur van een 'vernieuwd' naoorlogs Nederland. Bij hun terugkeer in Eindhoven benadrukten zij vooral haar wens dat de eenheid onder de (oud-)illegaliteit bewaard zou blijven.²⁰⁹

Over de ministers waren de beide heren duidelijk ontevreden. De harde toezeggingen, die zij met hun kritische brief hadden willen uitlokken, waren uitgebleven. Door die brief was een ruzie-achtige competentiestrijd ontstaan, die geleid had tot schriftelijke formuleringen, die de invloed van de voormalige illegaliteit tot geringe proporties terugbrachten en de rol van de normale staatkundige organen bevestigden.

Wat Gelderblom en Voorwinde ook niet zal zijn ontgaan, is de leidende rol, die minister Van Heuven Goedhart speelde in de besprekingen, waarbij de zuidelijke oud-illegaliteit haar plaats werd gewezen. Ofschoon ook Gerbrandy en minister Burger zich niet onbetuigd lieten, was het toch vooral Van Heuven Goedhart geweest die, zich beroepend op zijn eigen illegale ervaringen, wees "op het groote gevaar voor de toekomst van Nederland, indien men *alles* zet op de kaarten van het verzet. Het verzet heeft schitterend werk gedaan, doch men kan daarmee niet volstaan om te regeeren".²¹⁰ Hij was het ook die de afgezanten van de zuidelijke oud-illegaliteit aan de tand had gevoeld over de representativiteit van hun organisatie en zijn twijfels had geuit over de mogelijkheid om de eenheid tussen de illegale werkers ook na de bevrijding te bewaren.²¹¹ Opmerkelijk aan deze afwijzende opstelling van minister Van Heuven Goedhart in de herfst van 1944 jegens de verlangens van de vertegenwoordigers van de BN is overigens, dat deze nagevoel tegengesteld was aan het standpunt, dat hij als voorman van de *Parool*-organisatie

²⁰⁷ Brief Gelderblom en Voorwinde aan Gerbrandy, d.d. 1 november 1944. *Enq.* V b, 311.

²⁰⁸ Brief Gerbrandy aan Gelderblom en Voorwinde, d.d. 6 november 1944. *Enq.* V b, 315.

²⁰⁹ Notulen BN, d.d. 18 november 1944, p. 1. RIOD. GOIWN, 1A.

²¹⁰ *Enq.* V b, 312.

²¹¹ *Ibidem*, 309 en 312.

een half jaar eerder had ingenomen. Toen was hij namelijk een uitgesproken voorstander van medeverantwoordelijkheid en een aandeel van de georganiseerde oud-illegaliteit in het regeringsbeleid.¹²

Dat Gelderblom en Voorwinde ondanks hun mooie titel, te weten "afgevaardigden van den Bond 'Nederland'" op dat moment niet veel meer waren dan voormannen van de Eindhovense oud-illegaliteit zonder enig officieel mandaat, was bij hun bezoek aan Londen nog niet bekend, noch aan de koningin noch aan de ministers.¹³ Zich gesterkt en gesteund wetend door de koningin, traden zij de ministers-kwartiermakers uitgesproken zelfbewust en zelfs arrogant tegemoet. Hoewel deze laatsten aanvankelijk wat geïntimideerd leken door de stevige kritiek, lieten zij zich toch niet overdonderen. Zij raakten wel duidelijk geïrriteerd en maakten er een prestigezaak van om aan te tonen dat het kabinet al het mogelijke had gedaan om goede resultaten te bereiken.

Maar voor Gelderblom en Voorwinde telde enkel het gebrek aan resultaten in bevrijd gebied. Op enkele concrete punten als de politiezuivering en de zuivering van het bedrijfsleven leverden zij kritiek, die de regering niet kon weerleggen. Maar voor het overige ging het om problemen, waarvoor de regering weliswaar regelingen had getroffen, maar die in de praktijk door het MG niet of onvoldoende werden of konden worden aangepakt.

Aldus werd de regering in elk geval op indringende wijze duidelijk gemaakt dat de beleidsuitvoering in bevrijd gebied op veel punten ernstig tekortschoot. Maar de voor de hand liggende conclusie, dat het MG dus nodig versterking behoefde, werd door de ministers-kwartiermakers niet getrokken. Op de pleidooien van de 'afgezanten van de zuidelijke illegaliteit' om het MG uit te breiden door ruime inschakeling van oud-illegale werkers werd niet ingegaan. De ministers verzekerden slechts dat de door Gelderblom en Voorwinde gesignaleerde problemen en de door hen gesuggereerde namen van capabele personen (mr. Beel en mr. Steinkuhler) aan het MG zouden worden doorgegeven. Wat de ministers-kwartiermakers wel uit deze gesprekken concludeerden, was dat hun overkomst naar bevrijd gebied een zaak van nog grotere urgentie was dan zij eerder al vonden. In Kruls' MG hadden zij bijster weinig vertrouwen en de enige remedie tegen de aanhoudend chaotische situatie in het Zuiden zagen zij in hun eigen, spoedige overkomst naar bevrijd gebied.¹⁴

Het belangrijkste gevolg van het bezoek van Gelderblom en Voorwinde aan Londen was dat dit eerste rechtstreekse contact van exponenten van de zuidelijke oud-illegaliteit met "Nederland in Londen" al meteen tot duidelijke voorkeuren en antipathieën leidde. In het ook voor Gelderblom en Voorwinde evidente conflict tussen koningin en kabinet kozen zij onvoorwaardelijk de kant van koningin Wilhelmina. Die keuze lag direct in het verlengde van hun eerdere keus tegen (automatisch) herstel van de 'oude' plaatselijke gezagsdragers en voor het verkrijgen van invloed van de voormalige illegaliteit op het plaatselijke bestuur. De eerdere lokale tegenstellingen tussen 'oude' gezagsdragers en 'vernieuwingsgezinden' uit de wilde fase rond de bevrijding werden aldus verbonden met een soortgelijke tegenstelling tussen de koningin en het kabinet in Londen. Eind oktober – begin november resulteerde dat in het ontstaan van een duidelijke nationale tweedeling.

¹² De Keizer. *Het Parool* 1940 1945 393.

¹³ Pas eind november deden de ministers Van den Broek en Burger opgelucht mee te hebben vernomen dat de heren Gelderblom en Voorwinde in Eindhoven niet zeer au sérieux worden genomen. aldus Notulen ministers-kwartiermakers d.d. 27 november 1944. *Fng* V b 316.

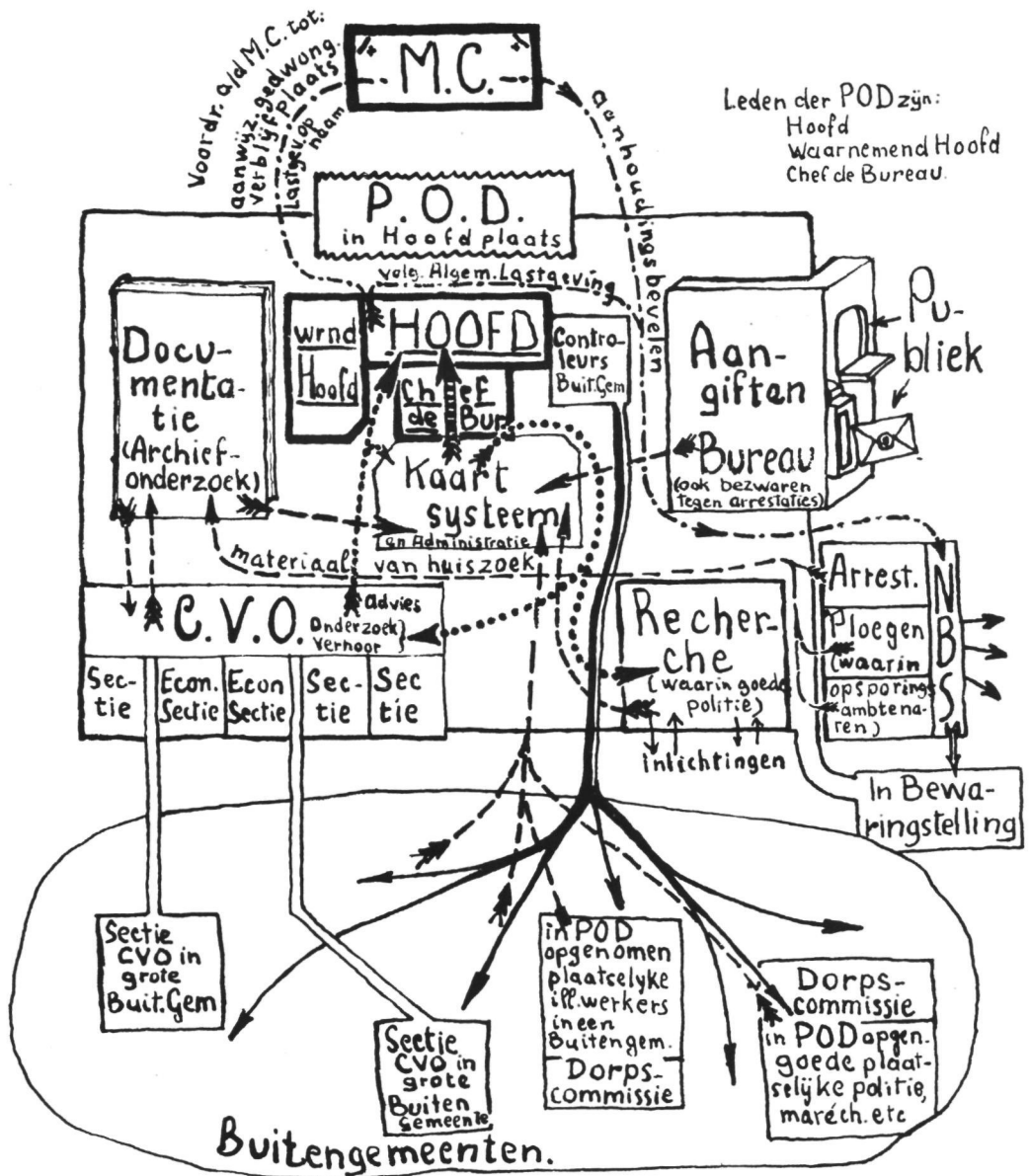
¹⁴ Vgl. De Jong. *Koninkrijk* X a 859 863. Juist tijdens het bezoek van Gelderblom en Voorwinde gaf Churchill na lang aandringen van Gerbrandy zijn toestemming voor het vertrek van de ministers-kwartiermakers. Met de afgevaardigden uit het Zuiden werd daarover met geen woord gerept.

Procureur-generaal en fungerend directeur van politie in het bevrijde Zuiden mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden (Archief Gerechtshof 's-Hertogenbosch)

Dr. J. Hoekstra ('Han') in 1948. Als oud-RVV-er werd hij na de bevrijding van Eindhoven politiegevolmachtigde van de Stoottroepen (Philips Company Archives)

Normale Opbouw van de Politieke Opsporings Dienst.

Schema voor de Opsporing ter Aanhouding.

Inbewaaring Stelling geschiedt na de aanhouding door Opsporings Ambtenaren, die eveneens in de P.O.D. zijn opgenomen.

Schema opbouw Politieke Opsporings Dienst van de hand van Hoekstra (Collectie Du Croo de Jongh-Hoekstra)

Minister Van Heuven Goedhart lost het probleem der oud-illegale werkers op.

-Hij hoort er toch ook bij?
-Jawel, maar hij heeft al een baantje!!

Spotprent op het beleid van minister Van Heuven Goedhart, zelf oud-illegaal werker, verschenen na zijn vertrek als minister in *De Schijnwerper* van 10 maart 1945

Kamp Vught: gewapende burgers bewaken op last van de geallieerde militaire autoriteiten geïnterneerde Duitse gezinnen en Nederlandse politieke gevangenen (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

die zich tot in Londen uitstrekte. Aan de ene kant stonden de krachten die primair uit waren op herstel van de vooroorlogse verhoudingen: het kabinet, de 'oude' gezagsdragers en de voorstanders van herstel van de 'oude' politieke partijen. Aan de andere kant bevonden zich de krachten, die zich inzetten voor de 'vernieuwing': de koningin, de voormalige zuidelijke illegaliteit, het Bureau Inlichtingen, de Prins en zijn BS en steeds duidelijker ook het MG.

6.5.2 *Beel en de adressen uit Eindhoven*

Kort voordat Gelderblom en Voorwinde uit Eindhoven naar Londen waren vertrokken, was in elk geval Gelderblom betrokken geraakt bij initiatieven van politieke aard, die uitgingen van breed samengestelde plaatselijke groepen. Het eerste initiatief werd gevormd door een oproep aan het Nederlandse volk die 38 personen "van verschillende maatschappelijke, politieke en godsdienstige richting" op 21 oktober 1944 in de Eindhovense pers plaatsten onder de titel "Eenheid in het organisatieleven. Oproep tot samenwerking".²¹⁵ Daarin bepleitte men de instandhouding van de tijdens de bezetting ontstane eenheid over de vooroorlogse politieke, maatschappelijke en godsdienstige scheidslijnen heen. Voor de praktijk van het bevrijde gebied werden "het voortijdig oprichten van verenigingen en organisaties en in het algemeen alle handelingen en uitingen, die 't streven naar meer eenheid en samenwerking zouden kunnen schaden" ontraden.²¹⁶ De overgangperiode tot de eerste naoorlogse verkiezingen zou benut moeten worden voor discussies en meningsvorming over "het vraagstuk van de geestelijke vernieuwing en politieke hergroepering van ons volk".²¹⁷

Zoals door Verboom al werd beschreven, richtte dit gemengde Eindhovense gezelschap onder voorzitterschap van de advocaat mr. J.J.A. van der Putt eind oktober het comité 'Eenheid bij Verscheidenheid' op.²¹⁸ Eind november publiceerde dit comité een adres dat werd ingediend bij de Nederlandse regering in Londen. In dat adres werd de eerdere oproep tot uitstel van het traditionele, verzuielde organisatieleven herhaald en uitgebreid met een beroep op de regering om in de overgangstijd niet over te gaan "tot herstel van de oude politieke lichamen".

Daarmee werd bedoeld op de vertegenwoordigende organen, in eerste instantie de gemeenteraden en de Provinciale Staten en na de algehele bevrijding de Staten-Generaal. Van de eventuele terugkeer van deze lichamen in hun oude, partijpolitieke samenstelling vreesde het comité herleving van het oude partijleven en bovenal bestendiging van de "verdeeldheid op valse grondslag". Om in de overgangstijd toch het zo noodzakelijke vertrouwen tussen bestuurders en bevolking te garanderen, bepleitte het comité de vorming van tijdelijke adviserende colleges. Deze zouden moeten bestaan uit benoemde leden, die alle sociale geleidingen en de grote "maatschappelijke en geestelijke stromingen" zoveel mogelijk evenredig zouden vertegenwoordigen.²¹⁹

²¹⁵ Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 81.

²¹⁶ *Ibidem* 82.

Ibidem

²¹⁸ *Ibidem* 88. De katholieke Van der Putt was in 1938 voorzitter van het politiek en godsdienstig gemengde plaatselijke Comité voor Joodse Vluchtelingen (aldus brief H. Verwey Jonker d.d. 10 november 1974 p. 2 CBZ map Eindhoven). In 1940 werd hij lid van de plaatselijke raad van de Nederlandse Unie. In 1943 gaf hij in de illegale brochure *Om Nederlands Toekomst* het standpunt van de katholieken weer (verslag interview met J. Voogd d.d. 17 maart 1974 p. 1 CBZ map Eindhoven). Na de bevrijding werd hij lid van de GOIWN afdeling Eindhoven (Ledenlijst GOIWN Eindhoven. Bezit Hermans).

²¹⁹ Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 84-85.

Veel bekender dan de oproep en het adres uit de kring van 'Eenheid bij Verscheidenheid' is het zogenoemde 'Eindhovense Adres'.²²⁰ Dat was een geruime tijd geheim gehouden stuk, gedateerd 2 november 1944, waarin dertien vooraanstaande Eindhovenaren, onder wie de latere ministers Beel, Huysmans en Tromp, zich namens de bevolking tot de koningin richtten met ingrijpende hervormingsvoorstellen. Na de publikatie van het kort na 11 november via de kanalen van het Bureau Inlichtingen verzonden adres²²¹ in *Het Vrije Volk* van 7 april 1945 – bovengenoemde personen waren inmiddels minister geworden – ontstond de meeste deining over twee passages. In de eerste werd gesteld dat "Een herstel naar vorm en taakomschrijving van de op 10 Mei 1940 bestaande colleges van Provinciale Staten en Gemeenteraden – zij het na zuivering – . . . volstrekt ongewenscht (is) . . . niet enkel voor de overgangsfase, doch ook voor de verdere toekomst". De tweede luidde dat de controle op het bestuur voortaan zou moeten worden toevertrouwd aan "colleges van meer beperkten omvang en samengesteld uit personen, die de mogelijkheid en noodzakelijkheid eener sterkere nationale binding op Christelijken grondslag erkennen, den opbouw van het organische leven in onze volksgemeenschap en de aanpassing van Staats- en Rechtsleven aan de verdere eischen van den nieuwen tijd voorstaan". Vooral de in deze passages geïmpliceerde uitsluiting van andersdenkenden (communisten, socialisten, liberalen?) uit organen die het hele volk heetten te vertegenwoordigen, verder de onduidelijke wijze van samenstelling (benoeming, verkiezing?) en het permanente karakter van de voorgestelde hervormingen leidden toen en in de latere geschiedschrijving tot het terechte oordeel dat het hier ging om autoritair getinte voorstellen, die de fundamenteën van de parlementaire democratie aantastten.²²²

Door het late moment van publikatie werd toendertijd en ook weer in de geschiedschrijving nauwelijks aandacht besteed aan een ander belangrijk element van het Eindhovens Adres. Als allereerste hervorming hadden de adressanten er namelijk op aangedrongen "om de periode, gedurende welke deze automatisch in hunne functie herstelde personen" – het ging hier over alle burgemeesters, wethouders, commissarissen der koningin en leden van Gedeputeerde Staten, die voldoende zuiver waren geoordeeld en onmiddellijk na de bevrijding in hun functie hadden mogen terugkeren – "hun ambt zullen uitoefenen, aan een korte limiet te binden". In een periode van uiterlijk drie maanden zou het MG moeten onderzoeken of die functionarissen wel een voldoende "open oog" hadden voor "de belangrijke evolutie" die zich "in de visie van ons volk ten opzichte van vele staatkundige, sociale en economische problemen" had voltrokken, en of zij wel "ten volle berekend" waren voor de zware taken van de overgangstijd. Zoniet, dan zouden zij door anderen moeten worden vervangen.²²³

Dit eerste voorstel van de opstellers van het Eindhovense Adres trok bij zijn bekendwording, in april 1945, nauwelijks de aandacht, het was toen immers door de werkelijkheid achterhaald. Maar ten tijde van de indiening van het adres, in november 1944, suggereerde het een ingreep, die nog radicaler was dan de vervanging van de nog niet functionerende Provinciale Staten en gemeenteraden door benoemde colleges. In alle gemeenten en provincies immers, waar de niet 'lout' geoordeelde 'oude' bestuurders van

²²⁰ De volledige tekst is afgedrukt in Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 90-92 en in *Eng. V b.* 293. Enkele voorversies en exemplaren van het originele adres bevinden zich in -ARA, Archief Beel, nr. 231. Een doorslag van het origineel bevat ook -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

²²¹ Brief Tromp (deze was inmiddels plaatsvervangend hoofd van het BI geworden) aan Beel, d.d. 11 november 1944 (-ARA, Archief Beel, nr. 231) verzoekt tot ondertekening, "ik kan dan voor directe verzending naar Londen zorgen".

²²² Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 96-97.

²²³ *Ibidem.* 91.

mei 1940 waren teruggekeerd – en dat gold zoals we zagen voor de meerderheid – , zouden dezen voordat er drie maanden om waren door het MG nog eens moeten worden geschild op vernieuwingsgezindheid en slagvaardigheid. Het zal duidelijk zijn dat “de noodige voorlichting”, waarvan het MG zich bij dat schiftingsonderzoek volgens het adres zou hebben te bedienen, in de ogen van de adressanten vooral van vernieuwingsgezinden zou moeten komen.

Dit eerste voorstel van het Eindhovens Adres zou hebben moeten resulteren in een tweede, ditmaal zuiver politieke, zuiveringsgolf die, gezien het overwegen van RKSP-ers onder de nog zittende functionarissen, nog veel ingrijpender zou zijn geweest dan de eerste, al diep ingrijpende voorlopige zuivering, die het MG op grond van houding en gedrag in de bezettingstijd had uitgevoerd. Als we ons even tot de burgemeesters beperken, ontstaat het volgende beeld van de mogelijke gevolgen van het voorstel. Omdat na de eerste zuivering nog hooguit 50 à 60 % van alle vóór de oorlog benoemde burgemeesters in functie was,²²⁴ zou de in het adres voorgestelde tweede zuivering, zo schatten we, het resterende aantal tenminste gehalveerd hebben. Als gevolg van het voorstel in het Eindhovens Adres zou dus waarschijnlijk slechts een kwart tot een-derde van alle ‘oude’ burgemeesters hun functie hebben kunnen behouden. Omdat er bovendien na de eerste voorlopige zuivering door het MG veel vervangers en waarnemers waren aangesteld uit de kring van de ‘oude’ wethouders, lijkt het niet te gewaagd om te veronderstellen dat de door de adressanten beoogde tweede zuivering tenminste de helft van alle burgemeestersposten voor vernieuwingsgezinden zou hebben vrijgemaakt.

Het eerste voorstel in het Eindhovens Adres beoogde dus niet minder dan een omvattende personele vernieuwing in het lokale en provinciale bestuur en zulks op korte termijn. Deze personele vernieuwing zou de in de eerste maanden na de bevrijding opgetreden tendens tot herstel in het burgerlijke bestuur op die niveaus alsnog grotendeels ongedaan moeten maken.

Het tweede voorstel, namelijk om de vroegere gemeenteraden en Provinciale Staten “ook voor de verdere toekomst” te vervangen door benoemde kleinere colleges van uitsluitend christelijk-nationaal geïnspireerde vernieuwers, sloot daar in de optiek van de adressanten logisch op aan en was het noodzakelijke complement van het eerste voorstel. De tot ‘vernieuwing’ geneigde, slagvaardige nieuwe bestuurders mochten immers niet gehinderd worden door weerspannige conservatieven. Alleen als die colleges bemand werden door personen die actief met de nieuwe bestuurders meedachten en meewerkten, kon de ‘vernieuwing’ op afzienbare termijn verwerkelijkt worden.

De personen achter het Eindhovens Adres waren dus begin november uit op een intensieve personele vernieuwing en op een bestuurlijke omwenteling op gemeentelijk en provinciaal niveau. Over personele vernieuwing en hervorming van de *nationale* bestuursorganen werd in het adres niets vermeld. Toch, zo vermoeden we, is daarover door de betrokkenen wel nagedacht en gesproken. Dat leiden we af uit de aard van het concrete voorstel dat Gelderblom, tevens ondertekenaar van het Eindhovens Adres, en Voor-

²²⁴ We gebruiken hier het gemiddelde van het cijfer dat Van den Heuvel/Ligtermoot, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, 136-137 voor Zeeland noemen (zie paragraaf 6.4.1) en het landelijke cijfer, zoals vermeld door De Jong, *Koninkrijk*, XII, *Epiloog* ('s-Gravenhage 1986) 353. Volgens De Jong werd de zuiveringswetgeving op 34 % van de vóór de oorlog benoemde burgemeesters toegepast: 15 % werd benoemd, 19 % ontslagen. Zonder meer gehandhaafd werd dus 66 %. We zijn er bij onze berekeningen van uitgegaan, dat niet alleen de 19 % uiteindelijk ontslagenen, maar ook de 15 % benoemden in de periode van het bevrijde Zuiden al ontslagen, geschorst of gestaakt waren. Gezien de grote ernst van het doen of laten, waarvoor hun later slechts een schriftelijke berisping werd gegeven, en gezien de grotere strengheid in de beoordeling in die vroege periode, lijkt ons dat een redelijke werkwijze. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, XII, 354-355.

winde in Londen deden over de procedure om het noodparlement samen te stellen. Het was hun plan om de burgemeesters van de grotere gemeenten te belasten met de voordracht van kandidaten voor de opvulling van de door zuivering openvallende plaatsen in het parlement.²²⁵

Dat op het eerste gezicht nogal merkwaardige voorstel wordt een stuk begrijpelijker als men het beschouwt als een verlengstuk van de hervormingsplannen op lokaal en provinciaal niveau, zoals gepresenteerd in het Eindhovens Adres. Samen met het MG zouden de al dan niet oud-illegale vernieuwingsgezinden immers op korte termijn alsnog zorgen voor een in meerderheid vernieuwd burgemeesterskorps. En juist de burgemeesters zouden volgens het plan van Gelderblom en Voorwinde een hoofdrol spelen bij de aanvulling van het parlement. Het spreekt wel vanzelf dat men van deze opzet verwachtte dat ook het gezuiverde parlement met vernieuwingsgezinden zou worden aangevuld.

Pas als men de plannen op lokaal en provinciaal niveau van het Eindhovens Adres en het voorstel op nationaal niveau van Gelderblom en Voorwinde als één geheel beschouwt, ziet men zoiets als een groter plan voor de wijze waarop deze groep vernieuwingsgezinden de bestuursmacht op alle niveaus in handen wilde krijgen. Maar de beslissende vraag daarbij is of en, zo ja, in hoeverre de twee groepen personen achter beide voorstellen, te weten enerzijds de ondertekenaars van het Eindhovens Adres en anderzijds Gelderblom, Voorwinde en hun oud-illegale achterban, met elkaar geïdentificeerd mogen worden.

Om die vraag te beantwoorden hebben we onderzocht welk aandeel leden van de BN (resp. GOIWN-afdeling Eindhoven) uitmaakten van de ondertekenaars van het Eindhovens Adres, van de ondertekenaars van de oproep van 21 oktober van het voorlopige comité 'Eenheid bij Verscheidenheid' en van de definitieve leden van dat comité (22 december). Uit dat onderzoek blijkt dat de oud-illegalen in alle drie gevallen 40 à 45% van de ondertekenaars, resp. leden leverden. Bij het Eindhovens Adres komt men zelfs tot ruim 50%, als men behalve de BN-leden Gelderblom, Beel, Thal Larsen, Tromp en Steensma ook nog mevrouw Veirwey-Jonker en dr. G. Huysmans zou meerekenen, die wel illegaal gewerkt hadden maar geen lid waren van de BN.

Het aandeel van oud-illegalen in het Eindhovens Adres was dus zelfs geprononceerd, zeker als men daarbij bovendien in aanmerking neemt, dat zowel de ontwerper (Beel) als twee van de drie leden van de redactiecommissie (Beel en Steensma) lid van de BN waren. Het heeft er dan ook alle schijn van dat wat Gelderblom en Voorwinde in Londen over de wijze van samenstelling van het noodparlement voorstelden, geen privé-plan was. Hun voorstel vloede naar alle waarschijnlijkheid rechtstreeks voort uit de inhoud van de besprekingen, die eerder in de kring rond het Eindhovens Adres waren gehouden. Het sloot er direct op aan en vormde het sluitstuk van een groter, gefaseerd schema om de bestuursmacht eerst op lokaal en provinciaal niveau en vandaaruit ook op nationaal niveau in handen te leggen van personen die het vertrouwen hadden van de vernieuwingsgezinde oud-illegaliteit.

De omstandigheid dat leden van de BN/GOIWN ook zo prominent aanwezig waren in het gematigder comité 'Eenheid bij Verscheidenheid' moet nader worden toegelicht. Van de twaalf personen die het Eindhovens Adres ondertekend hadden, waren er vijf ook ondertekenaar van de eerste oproep van het comité (21 oktober), te weten de oud-illegalen Gelderblom, Beel, Thal Larsen en Tromp en als enige niet-oud-illegaal werker ir. F. Philips. Voor hen gold blijkbaar dat zij de oproep als een stap in de goede richting zagen, maar liever verdergaande hervormingen wilden. Opmerkelijk is ook dat van hen alleen

²²⁵ Zie paragraaf 6.5.1

Beel in december lid werd van het definitieve comité. De overigen lieten het toen al afweten. Of 'Eenheid bij Verscheidenheid' hun te gematigd was of hun niet meer interesseerde, is niet bekend.

Van de zeventien oud-illegalen die de eerste oproep van het comité 'Eenheid bij Verscheidenheid' hadden onderschreven, traden er slechts zes als lid van het definitieve comité toe. Op Beel en Herbers na lieten vrijwel alle kopstukken van de BN/GOIWN, wier namen wel onder de eerste oproep hadden gestaan, verstek gaan.²²⁶ Daarentegen werden drie tot dan toe passieve oud-illegalen, allen van het tweede plan, wel lid van het comité. Ook deze ontwikkeling, hoe ongewis ook, lijkt er op te wijzen dat enerzijds de gematigde vernieuwingspogingen à la 'Eenheid bij Verscheidenheid' eind december 1944 niet meer de prioriteit van de leiding van de GOIWN hadden, terwijl anderzijds leden uit de lagere regionen van de oud-illegaliteit daar juist hun heil gingen zoeken.

De vraag waarom de oud-illegalen überhaupt zo prominent aanwezig waren bij vrijwel alle initiatieven tot politieke vernieuwing in de richting van meer eenheid of samenwerking, laten we hier voorlopig onbesproken. Een gefundeerd antwoord op die vraag vereist dat we naast de vroege Eindhovense stappen op dat terrein ook die van elders in het onderzoek betrekken.

6.5.3 De Quay en de volksbewegingsgroep

Los van de met elkaar samenhangende Eindhovense initiatieven van de oud-illegale groep rond Gelderblom en het breder samengestelde gezelschap rondom Beel, opereerde er eind oktober – begin november 1944 nog een derde groep, die 'vernieuwing' in haar vaandel voerde en in Londen gehoord werd. Dat was de volksbewegingsgroep.

De vernieuwingsgedachten van deze volksbewegingsgroep waren, zoals we in paragraaf 5.3 al kort vermeldde, ontwikkeld in de Nederlandse Unie en het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel. Daar hadden voorstanders van de 'vernieuwing' van katholieke, protestantse, socialistische en liberale achtergrond besloten om na de bevrijding een 'volksbeweging' te lanceren. Die organisatie zou openstaan voor personen van allerlei religieuze en politieke komaf, zou dienen als centrum voor gedachtenwisseling over de 'vernieuwing' en was bedoeld als een eerste stap om te komen tot de vorming van een grote, progressieve politieke partij.²²⁷ De basis van ontmoeting en overeenstemming tussen christenen en niet-gelovigen vond men in het 'personalistisch socialisme'. Omdat dit begrip van wezenlijk belang is om de 'vernieuwing' in al haar aspecten te doorgronden, gaan we er wat dieper op in.

De 'vernieuwing' waartoe de volksbeweging zou moeten leiden, hield veel meer in dan alleen het doorbreken van de 'oude' partijpolitieke verhoudingen. Zij beoogde het totstandbrengen van een nieuwe maatschappij en wel door het scheppen van 'vernieuwde mensen', althans van mensen die geestelijk vernieuwd waren. De vernieuwing van de Geest of 'Espirit', zoals de grondleggers van het personalisme, de protestantse Zwitser Denis de Rougemont en de katholieke Fransman Jacques Maritain het noemden,²²⁸ zou de basis van de maatschappelijke vernieuwing vormen.

Onder invloed van de ellende van de crisisjaren en de verschrikkingen van oorlog en totalitair bewind benadrukten zij de noodzaak om bij iedereen persoonlijk verantwoorde-

²²⁶ Te weten Gelderblom, Hoekstra, Van der Hout, Custers, Stallaert, Thal Larsen, Tromp, Voorhoeve en Van Wijk.

²²⁷ Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978), 30-35.

²²⁸ De Keizer, *De gijzelaars*, 96-97, 184.

lijkheidsbesef aan te kweken, zowel waar het de medemens als waar het de gemeenschap betrof. Dat was een door en door zedelijk antwoord op de onpersoonlijke en materieel ingestelde massamaatschappij, die door onderlinge groepstegenstellingen (verzuiling, klassenstrijd, racisme, kapitalisme) en vervreemding (bureaucratie) werd verscheurd. Door dit appèl op de persoonlijke verantwoordelijkheid van ieder en door zich te baseren op absoluut geachte waarden (naastentiefde, gerechtigheid, waarheid) hoopten de personalisten met name de als oneigenlijk beschouwde tegenstelling tussen confessionelen en niet-gelovigen te kunnen overbruggen.

De personalisten beoogden dus in eerste instantie een "morele revolutie",²²⁹ waardoor ieder de ander in de eerste plaats als evenwaardig mens zou zien en niet meer enkel als lid van een bepaalde kerk, klasse of ras. Op die basis van wederzijds persoonlijk respect zou het naar hun inzicht mogelijk moeten zijn om een waarachtige gemeenschap op te bouwen, een staat die gedragen werd door gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, een staat ook die de door hen zo noodzakelijk geachte radicale sociale politiek zou kunnen doorvoeren.²³⁰

In het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel, waar honderden leidende personen uit politiek, vakbeweging en bestuur en vooral "vele, meest katholieke Uniefunctionarissen"²³¹ verzameld waren, diende het tot 'socialistisch personalisme' omgedoopte credo van de personalisten als cement voor de bezinning over het 'nieuwe' Nederland van na de bezetting. Uit diverse grotere gespreksgroepen kwam daar in de zomer van 1942 een select gezelschap voort, dat zich ging toeleggen op de voorbereiding van de "Nederlandse Volksbeweging" (NVB). Het zuidelijke en katholieke Unie-element was in deze volksbewegingsgroep sterk vertegenwoordigd in de personen van prof. De Quay, mr. E.M.J.A. Sassen en ir. F.C.M. Wijffels.²³² Op de inhoud van het in St. Michielsgestel voorbereide program van de NVB komen we verderop terug.

De volksbeweging die men voor na de bevrijding op het oog had, zou, aldus een Gestelse nota van de hand van mr. L. Einthoven, vooral in de overgangperiode tot de eerste naoorlogse verkiezingen een hoofdrol moeten spelen. Zij streefde ernaar om alle Nederlanders, al dan niet georganiseerd in politieke partijen, in zich te verenigen "om in een tijd van politieke godsvrede in de allereerste plaats een geestelijke vernieuwing te brengen". Pas als het volk rijp gemaakt zou zijn voor "een zuivere keuze en een juiste beslissing" zouden die eerste verkiezingen moeten plaatsvinden.²³³ Intussen moest er een regering komen, die zou zijn samengesteld "uit personen die zooveel mogelijk de geestelijke stroomingen in ons volk vertegenwoordigen". Door zichzelf alvast te presenteren als vertegenwoordiger van dé vernieuwingsbeweging in Nederland, hoopte men in de overgangstijd voldoende machtsposities te kunnen veroveren.²³⁴

De kern van de volksbewegingsgroep in het Zuiden werd gevormd door katholieke jongeren uit het kader van de Nederlandse Unie, die zich in de zomer van 1943 hadden verzameld rond het illegale blad *Christofoor*. Zij streefden naar "vernieuwing van ons volk in de geest van de Nederlandsche Unie" en "daaruit voortspruitend de isolementsverbreking der Katholicken in Nederland".²³⁵ Hoewel het blad *Christofoor* gerund werd

²²⁹ *Ibidem* 98

²³⁰ Vgl. Bank, *Opkomst en ondergang van de NVB* 239

²³¹ De Keizer, *De gijzelaars*, 177

²³² *Ibidem*, 137-138. De overigen waren ds. W. Banning, prof. dr. W. Schermerhorn, prof. dr. P. J. Liefstunck, mr. L. Einthoven, prof. dr. J. H. A. Logemann, dr. H. Brugmans en ds. H. Kraemer.

²³³ *Ibidem*, 159-160, citaten uit de nota "Handhaving van Rust en Orde" van eind 1942 of begin 1943.

²³⁴ *Ibidem*, 160-161.

²³⁵ Verklaring van mr. C. J. A. M. ten Hagen, d.d. 19 augustus 1946, p. 10, -GA-Nijmegen ACVD, nr. 32.

door Nijmegenaren onder leiding van Ten Hagen, was de *Christofoor*-groep, zoals ze zich noemde, nationaal van samenstelling. Men werkte nauw samen met de groep achter het illegale blad *Je Maintiendrai* en beschouwde De Quay als zijn ideologisch leider.²³⁶ Sinds de herfst van 1943 werd in beide bladen voor na de bevrijding aangedrongen op vernieuwing door de vorming van een grote volksbeweging.

Na de bevrijding van diverse delen van Zuid-Nederland kon er in de praktijk aanvankelijk geen sprake zijn van een gecoördineerde activiteit van de volksbewegingsgroep. De afzonderlijke leden weerden zich voorlopig noodgedwongen in de plaatselijke comités van oud-illegale werkers en probeerden goede contacten op te bouwen met de functionarissen van het MG daar.²³⁷ Ruim een maand na hun bevrijding, eind oktober, verschenen in Nijmegen en Maastricht voor het eerst plaatselijke edities van *Je Maintiendrai* en werd in Den Bosch de Stichting Christofoor opgericht.

In de Stichting Christofoor verzamelden zich onder leiding van Ten Hagen de leden (allen katholiek) van de vroegere illegale *Christofoor*-groep. De stichting had tot doel: "de versterking van het Nederlandsche Rijksbewustzijn en de bevordering van de Nederlandsche Volksgemeenschap, speciaal door de katholieke bevolkingsgroep voor te bereiden tot en leiding te geven bij zijn taak, om – met prijsgeving van zijn vóóroorlogsche maatschappelijke en politieke isolement op alle gebieden, waarop dit mogelijk is en niet strijdig met de beleving van het Katholieke geloof, – tezamen met andere bevolkingsgroepen mee te werken aan een duurzame herrijzenis van het Nederlandsche Volk door het scheppen van een bewust Christelijk personalistisch-sociale orde."²³⁸ Als eerste activiteit gaf die stichting sinds 13 november in 's-Hertogenbosch het dagblad *De Vrije Pers* uit, dat althans in naam de gecombineerde voortzetting was van een zevental illegale bladen.²³⁹

Enkele dagen later, op 18 november, verscheen ook het eerste nummer van *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christofoor*, een op het hele bevrijde gebied gericht weekblad, waarin de vroegere illegale bladen van die naam samengingen. Ook de eerdere legale Nijmeegse en Maastrichtse uitgaven van *Je Maintiendrai* gingen erin op. Onder leiding van hoofdredacteur Ten Hagen werkten in dit snel groeiende blad katholieke, protestantse en socialistische voorstanders van vernieuwing en volksbeweging samen.

De drijvende kracht achter de organisatie van de volksbewegingsgroep was, zoals uit deze vroege initiatieven blijkt, niet De Quay maar Ten Hagen. Terwijl Ten Hagen zich met instemming van De Quay inspande om de katholieke vernieuwingsgezinde jongeren in de Christofoorgroep te organiseren en voor de volksbewegingsgroep als geheel één spreekbuis te creëren, hield De Quay zich voorlopig op het politieke vlak duidelijk op de achtergrond.

Na zijn ontslag uit het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel was De Quay eerst in het Limburgse Sevenum en tenslotte in het Brabantse St. Hubert ondergedoken geweest.²⁴⁰

²³⁶ Verklaring Ten Hagen, p. 11. Als anderen die deel uitmaakten van de "ideologische top" noemde hij F. Wijffels, drs. A. Wijffels, dr. A. Oldendorff, dr. W. Schuyt, drs. W. van Kempen, dr. V.A.M. Beermann, mr. C. Prinsen, Geert Ruygers en Joan Willems.

²³⁷ Bijvoorbeeld Beermann in Nijmegen, F. Wijffels in Zuid-Limburg, Sassen in Den Bosch, Herbers en Tops in Eindhoven.

²³⁸ G. Dierick, 'De Christofoorgroep en het tijdschrift *Te Ellder Ure* in de jaren 1945-1953', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk* 20(1984) 35-90, aldaar 39. Als topman van de Stichting Christofoor werd Ten Hagen genoemd, als bestuursleden De Quay, E. Sassen en A. Wijffels.

²³⁹ Zie paragraaf 5.2.1.

²⁴⁰ Dagboek De Quay, d.d. 28 september 1944 (-RA Noord-Brabant, Archief De Quay, inv. nr. 29; hierna geciteerd als **Dagboek De Quay**): "Het blijkt dat niemand in St. Hubert wist wie ik was. Men twijfelde tusschen een 'Jood' en een 'ondergronder'. De eerste won het.

Kort voor zijn bevrijding thuis in Beers had ook hij nog overwogen om tot de OD toe te treden, maar zag daar toch van af.²⁴¹ Na zijn bevrijding op 19 september waren gedurende de eerste weken de verbindingen met de buitenwereld bijzonder moeilijk. Hij had nog geen contact met geestverwanten en probeerde aanvankelijk tevergeefs om met prins Bernhard en generaal Kruls in contact te komen teneinde zijn diensten aan te bieden.²⁴²

Op 7 oktober had De Quay in Brussel een eerste, belangrijke bespreking met het hoofd van Sectie I MG, majoor mr. H.P. Linthorst Homan. Die deelde hem namelijk de "heerschende twijfel etc. aangaande positie en tendenzen Unie" mee en rapporteerde naar aanleiding daarvan aan Kruls: "(ik) Ga met Pr.d Q. verder nergens op in". Over De Quays plannen met de volksbeweging schreef Linthorst Homan nog in telegramstijl: "Betrokkene . . zelf van oordeel beter wachten tot situatie rustiger en contact door hem met zekere relaties weer mogelijk"²⁴³

Uit dit gesprek met Linthorst Homan blijken vooral nog twee zaken. Ten eerste was het De Quay nu duidelijk geworden dat hij van het MG voorlopig niets te verwachten had als gevolg van de gebleken twijfels aan de Unie. Linthorst Homan beloofde hem alleen dat hij aan de prins en aan generaal Kruls zou doorgeven, dat De Quay "bereikbaar en zoo noodig ter beschikking" was.²⁴⁴ In de door Linthorst Homan voorgestelde overkomst van De Quay naar Londen zag deze zelf weinig heil, omdat hij niets voelde voor contact met deze regering.²⁴⁵

Ten aanzien van de start van de volksbeweging nam De Quay al meteen de afwachtende houding aan, die hij de gehele hier bestudeerde periode zou volhouden. Die houding vloeide naar zijn zeggen rechtstreeks voort uit de in St. Michielsgestel gemaakte afspraken. Daar was besloten dat na de bevrijding "allereerst contact zou worden opgenomen met de politieke partijen". Met de "leiders van de oude politieke partijen" zouden de NVB-voormannen overleg plegen over de in Gestel opgestelde rapporten "om te kijken of men tot een reconstructie kon komen van ons politieke leven". Welnu die afspraak en het gegeven dat de kopstukken van de politieke partijen niet in het Zuiden aanwezig waren, weerhielden De Quay ervan, zo bevestigde hij later, om alvast met de NVB te starten.²⁴⁶

De hem nu bijkende twijfels aan de Unie maakten ook het eventuele alternatief, waarop door zijn medestanders wel werd aangedrongen, de wederoprichting van de Nederlandse Unie,²⁴⁷ tot een hachelijke zaak. Omdat er geen contact mogelijk was met de andere leden van het driemanschap, maar vooral omdat de Unie in het Noorden omstreden was, had De Quay er ernstige bezwaren tegen. Een heroprichting van de Unie in het Zuiden zou de tegenstellingen tussen Zuid en Noord en tussen katholieken en niet-katholieken verscherpen en de oprichting van de NVB al bij voorbaat ondermijnen.²⁴⁸

²⁴¹ *Ibidem* d d 15 september 1944 "Met de Pastor gesproken of ik niet in het OD-werk zou stappen. Hij was beslist van meening, dat ik er alleen maar voor moest zorgen in het leven te blijven voor de na-oorlogs-tijd ik zelf eigenlijk ook

²⁴² *Ibidem*, d d 23 september, 3 en 4 oktober 1944. Op die laatste dag noteerde hij "Ik zou nu eigenlijk wegmooten. De Prins is in Eindhoven, ik wacht op een gelegenheid"

²⁴³ Rapport inzake bezoek aan Nijmegen d d 7 oktober 1944, p. 3, AMG, doos 275 (Staf. Sectie I), map 1020

²⁴⁴ In zijn dagboek maakte De Quay eigenaardig genoeg geen melding van deze scepsis ten aanzien van de Unie, zie Dagboek De Quay, d d 7 oktober 1944

²⁴⁵ *Ibidem*

²⁴⁶ Verslag van een interview met prof. De Quay door W. Lindeman en J. Vriens d d augustus-oktober 1977, p. 12 -RA Noord-Brabant Archief De Quay, inv. nr. 58

²⁴⁷ In De Quays dagboek zijn daarvan geen concrete voorbeelden te vinden

²⁴⁸ Verslag van een interview met prof. De Quay door W. Lindeman en J. Vriens d d augustus-oktober 1977, p. 23, -RA Noord-Brabant, Archief De Quay inv. nr. 58

Na het gesprek met Linthorst Homan werd De Quay wat later in oktober voor het eerst na de bevrijding benaderd door vernieuwingsgezinde geestverwanten. Zo steunde hij de groep die in Nijmegen *Je Maintiendrai* ging uitgeven, maar dan voornamelijk als "tegenwicht" voor de omstandigheid "dat in dit gebied allerlei oude organisaties al direct de kop opsteken". Hoewel hij van mening bleef dat "politieke activiteit in het kleine stukje bevrijd gebied . . . zoveel mogelijk getemperd moet worden",²⁴⁹ zag hij in "de voortzetting van al het oude", in de terugkeer overal van "de oude mensen, die tijdens de bezetting zich slap gedroegen" en in het daaruit voortvloeiende gevaar van "een heftige reactie bij het volk, niet in het minst in communistische richting" goede redenen voor "de nieuwe strooming" om "nu in actie te komen" en "met *Je Maintiendrai* te starten".²⁵⁰ "Ik zal er nu mijn volle kracht aan zien te geven", zo noteerde hij op 18 oktober in zijn dagboek na het eerste bezoek van zijn Zuidlimburgse vriend, geestverwant en medegijzelaar F. Wijffels.

Conform dat voornemen nam De Quay in de rest van oktober actief deel aan de succesvolle pogingen om de regionale uitgaven van *Je Maintiendrai* in Nijmegen, Maastricht en Eindhoven te verenigen.²⁵¹ Daarnaast bewerkte hij ondertussen de voormannen van de regionale comités van illegale werkers, die in diverse plaatsen waren opgericht. Enerzijds zag hij in deze groepen het gevaar van een "revolver-mentaliteit, die ná de oorlog niets heeft, zgn. vernieuwing wil, zonder te weten wat". Anderzijds vond hij toch ook dat deze groepen de aanstaande volksbeweging van nut konden zijn, want hij ried hun voormannen aan "meer intellect in de kop te nemen" en contact te leggen "met mensen . . . van de Nederlandsche Volksbeweging, want de gedachten lopen in één richting". Ook moedigde hij hen aan om "inzake CIW gelijkheid te krijgen". Die uiteindelijk te vormen éne "Centrale van Illegale Werkers", want zo verstond De Quay die afkorting, moest naar zijn idee "invloed uitoefenen als orgaan van nieuwe geest en illegaliteit bij het 'Militair Gezag'. Het wordt dan de spreekbuis b.v. om ongeschikte wethouders weg te werken".²⁵²

De Quay zag de georganiseerde oud-illegaliteit dus wel degelijk ook als een mogelijk breekijzer om de personele vernieuwing op lokaal niveau te realiseren. En net als de groep van het Eindhovens Adres, waarmee hij via Huysmans contact had,²⁵³ vond hij dat de openbare lichamen niet alleen gezuiverd moesten worden "van on-Nederlandsche elementen, maar ook van onbekwamen".²⁵⁴ Gelijk Beel en de zijnen in het Eindhovens Adres, pleitte hij in *Je Maintiendrai* voor uitbreiding van de bevoegdheden van het MG. Ook stemde hij van harte in met hun pleidooi om de gemeenteraden voorlopig niet te laten terugkeren.²⁵⁵

Dat De Quay eind oktober toch nog door generaal Kruls naar Brussel uitgenodigd werd voor een onderhoud en kort daarop door hem benoemd werd tot voorzitter van het belangrijke College van Algemene Commissarissen van Handel, Nijverheid en Land-

²⁴⁹ Dagboek De Quay, d.d. 13 oktober 1944.

²⁵⁰ *Ibidem*, d.d. 17 en 18 oktober 1944.

²⁵¹ *Ibidem*, d.d. 13, 17, 18, 21, 22 en 23 oktober 1944.

²⁵² *Ibidem*, d.d. 22 (Maastricht) en 23 (Eindhoven) oktober 1944.

²⁵³ *Ibidem*, d.d. 26 oktober 1944.

²⁵⁴ *Ibidem*, d.d. 28 oktober 1944; *Je Maintiendrai* (Nijmegen), d.d. 11 november 1944: artikel "Nieuwe mensen: naast een zuivering in nationalen zin is er ook een naar bekwaamheid nodig".

²⁵⁵ *Je Maintiendrai* (Nijmegen), d.d. 4 november 1944: artikel "Wanneer zal het Militair Gezag overbodig zijn?", Dagboek De Quay, d.d. 26 oktober 1944.

bouw,²⁵⁶ betekende gezien het voorgaande een aanzienlijke verandering in de opstelling van het MG. Die veranderde opstelling ten aanzien van de inschakeling van De Quay past in het nieuwe beleid dat de staf van het MG sinds medio oktober voerde ten opzichte van de voormalige illegaliteit. Zoals we in paragraaf 2.3.1 en 2.3.2 over de lokale machtswisselingen concludeerden, trachtte het MG sindsdien de voormalige illegaliteit en door haar vertrouwde krachten ter plaatse onmiddellijk te raadplegen en in te schakelen.

Dat het inderdaad die algemene koerswisseling ten opzichte van de oud-illegaliteit was, die aanleiding gaf om juist de eerder te riskant bevonden De Quay tot voorzitter van dat College van Algemene Commissarissen te benoemen, leiden we af uit de correspondentie rond De Quays benoeming. Kruls had namelijk aan deze benoeming vastgehouden ondanks uitgesproken bezwaren van de kant van het kabinet. De ministers wensten "een afwachterende houding aan te nemen ten aanzien van hen die in deze organisatie (de Nederlandse Unie, H.T.) een leidende rol hebben gespeeld" en minister Van den Broek had Kruls gevraagd om De Quay in overweging te geven "zich voorlopig terug te trekken als voorzitter van het college".²⁵⁷ Maar Kruls had dat verzoek afgewezen. Daarbij baseerde hij zich uitdrukkelijk op een waarschuwing van de p.m.c. van Noord-Brabant, De van der Schueren, dat wanneer De Quay door een actie van de ministers zou moeten aftreden, dit tot grote onrust zou leiden met name onder de oud-illegaliteit, waar De Quay een uitstekende naam had.²⁵⁸

De toenadering tussen het MG enerzijds en oud-illegalen en vernieuwingsgezinden anderzijds werd vanaf eind oktober meer dan een louter plaatselijk fenomeen. Zo had De van der Schueren, als p.m.c.-Noord-Brabant de belangrijkste militaire commissaris, sinds zijn aankomst in Vught eind oktober, conform de nieuwe richtlijnen van Kruls zijn staf gerecruteerd uit bekwame personen uit OD, voormalige illegaliteit en andere voorstanders van de 'vernieuwing'. Als uitgesproken sympathisant van die 'vernieuwing' nam De van der Schueren al snel o.a. Huysmans (financien), Beel (binnenlands bestuur), Sassen (sociale zaken) en Prinsen (algemene zaken) als adviseurs in zijn staf op. Door de slechte verbanden met Brussel en Londen konden deze p.m.c. en zijn vernieuwingsgezinde staf geruime tijd een onafhankelijke koers varen.²⁵⁹

Hoewel De Quay dus bepaald niet de enige uit de kring der vernieuwers was die zich in een bestuurlijke functie liet inschakelen, leidde dat in zijn geval toch tot enige wrijving in de volksbewegingsgroep. Nadat hij zelf al met de nodige aarzeling voorzitter van het College van Algemene Commissarissen geworden was,²⁶⁰ kreeg hij begin november

²⁵⁶ Dit in Tilburg zetelende college was een door het MG ingesteld civiel orgaan om een bijzonder zware en voor het MG niet voorziene taak uit te voeren: namelijk het leiden van de volkshuishouding en het starten van de economische wederopbouw van de vroegst bevrijde gebieden. Het college stond weliswaar onder supervisie van Sectie VI (Economische Zaken) van MG, maar werkte in de praktijk vrij zelfstandig als een soort departement. De leden van het college waren naast De Quay: drs J.H. Gispens, mr B.J.M. van Spaendonck en ir A.H. Boerma. Zie doctoraalscriptie van Oscar Lanven: Het College van Algemene Commissarissen voor Handel, Nijverheid en Landbouw, 15 november 1944 – 31 december 1945 (Nijmegen 1988).

²⁵⁷ De Jong, *Koninkrijk*, X a 611-613.

²⁵⁸ Rapport van hoofd Sectie VI Van Blankenstein aan Kruls, d.d. 9 november 1944. AMG doos 186 (Staf Secretariaat MG) ongenummerde map en brief Kruls aan minister Van den Broek, d.d. 13 november 1944. AMG doos 22 (CSMG Geheim) map 24.

²⁵⁹ Eng, V c 635-636, getuige De van der Schueren: "Ik heb gezegd: wij weten dat jullie (de illegaliteit H.T.) plannen hebben laten wij de zaak met elkaar vergelijken. Zodoende hebben wij in Brabant met de heren die er waren ten gevolge van de slechte verbanden met Brussel en Londen een klein beetje republiek gespeeld."

²⁶⁰ Dagboek De Quay, d.d. 31 oktober 1944. De Quay had liever algemeen politiek werk gedaan maar zwichtte voor Kruls' argument dat voor het college, gezien de reputatie van Batend v. S. (Spaendonck), een vlag noodig was. Ik ben daarom voorlopig toegetreden en wel als voorzitter.

prompt Ten Hagen op bezoek, die wilde dat hij de volksbeweging nu zou starten. Maar De Quay weigerde en raadde hem aan "iets dergelijks en in denzelfden geest te starten in het bevrijde gebied. Dit kan dan later aansluiten bij de landelijke V.B." Ten Hagen zou dat doen en daarbij *Je Maintiendrai* als blad nemen. Ze spraken af om voeling met elkaar te houden.²⁶¹

Terwijl De Quay steeds meer in beslag werd genomen door zijn werk als voorzitter van het College van Algemene Commissarissen, kwam de startgrage groep rond Ten Hagen voorlopig niet verder dan de aankondiging dat *Je Maintiendrai* als spreekbuis voor alle vernieuwers gestart was²⁶², en de feitelijke fusie tussen enkele oud-illegale bladen in het blad *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christofoor* (hierna, zoals in het toenmalige spraakgebruik, aangeduid als *Je Maintiendrai* of *JM*).²⁶³ In dat blad klonk wel een steeds radicalere toon door. Met name de regering in Londen moest het ontgelden en verder veroordeelde men alle tekenen van zuilgebonden organisatorisch herstel, onder meer van de kant van de communisten en alle tekenen van onvoldoende zuivering van politie en overheidsorganen. Men prees daarentegen alle initiatieven tot samenwerking en eenheid tussen organisaties, kwam fel op voor uitstel van partijpolitieke discussies en bepleitte keer op keer dat de bevoegdheden van het MG versterkt moesten worden.²⁶⁴

De achtergrond van die opstelling in *JM* was, aldus een later getuigenis van Ten Hagen,²⁶⁵ dat de volksbewegingsgroep in het Zuiden al hier en nu "een duidelijke breuk" met mei 1940 wenste. Men was bang "dat de Regering de toestand met de oude organisaties en de oude leiding, zoals deze in 1940 had bestaan, volledig wilde herstellen en pas daarna wilde praten over eventuele vernieuwing". "Omdat, als het oude eenmaal hersteld was, het voor de nieuwe groepering vrijwel onmogelijk zou zijn, tot radicale wijzigingen over te gaan", wilde men dát voor alles voorkómen.

Nu het MG ruim een maand na het begin van de bevrijding in toenemende mate bereid bleek om met name oud-illegalen en vernieuwingsgezinden in het bestuur in te schakelen, ging de volksbewegingsgroep het MG steeds meer beschouwen als een bondgenoot, met behulp waarvan het gevreesde herstel tot staan gebracht kon worden en de vernieuwing sterk gestimuleerd. Daarbij ging de interesse van deze vernieuwingsgezinden aanvankelijk niet zozeer uit naar de leiding van het MG in Brussel, als wel naar de provinciale en districts-militaire commissarissen en hun staven in bevrijd gebied, die vrij zelfstandig konden optreden. In hen, aldus Ten Hagen, "zagen wij de werkende mensen, die in meerdere of mindere mate sympathiseerden met onze gedachten. Wij dachten dat uit deze groep de nieuwe maatschappelijke leiders, de nieuwe politici zouden kunnen voortkomen."²⁶⁶

Terwijl het grootste, startgrage gedeelte van de zuidelijke volksbewegingsgroep zich dus via de militaire commissarissen richtte op de directe machtsverwerving op lokaal en provinciaal niveau, wachtte voorman De Quay af; hij hield naast zijn werk als voorzitter van het College van Algemene Commissarissen vooral de belangen van de volksbeweging op nationaal niveau in het oog. Eind oktober maakte hij in Eindhoven kennis met majoor Ch. van Houten van het Bureau Inlichtingen. Van Houten, die aldus de correcte inschatting van De Quay in zijn dagboek "kennelijk veel invloed bij de Prins en de

²⁶¹ Dagboek De Quay, d.d. 4 november 1944.

²⁶² *Je Maintiendrai* (Nijmegen), d.d. 4 november 1944: artikel "*Je Maintiendrai* is gestart".

²⁶³ Het eerste nummer van die gecombineerde uitgave verscheen op 18 november 1944.

²⁶⁴ Bijvoorbeeld *JM-VN-Chr.*, d.d. 18 november en 2 december 1944.

²⁶⁵ *Enq.*, V c, 707-708.

²⁶⁶ *Ibidem.*

Koningin" had, wilde De Quay graag uitvoerig over de volksbeweging spreken "Onze gedachten lopen parallel geloof ik" zo noteerde De Quay als zijn eerste indruk.⁶⁷

Op 10 november had de geplande bespreking plaats. Samen met zijn medegijzelaar Sassen lichtte De Quay Van Houten in over de volksbeweging en verzocht hem die informatie aan de koningin mede te delen. Van Van Houten vernam hij tot zijn genoegen "dat H M uitgesproken voor vernieuwing is", maar uit wat Van Houten hem verder vertelde, concludeerde hij ook "Zij voelt echter niet dat vernieuwing en illegaliteit elkaar niet dekken."⁶⁸ Het lange gesprek (tot drie uur 's nachts) maakte veel indruk op Van Houten en hij zegde toe het exemplaar van het NVB-programma dat De Quay hem overhandigde, volgens diens wens wel aan de koningin, prinses Juliana en prins Bernhard te zullen doen toekomen, maar niet aan de ministers.⁶⁹ Op 21 november zond hij het NVB-programma aan koningin Wilhelmina door, voorzien van zijn eigen positieve commentaar en het advies om De Quay naar Londen te ontbieden.⁷⁰ Op 1 december ontving De Quay bericht van Van Houten dat de koningin hem op korte termijn in Londen verwachtte.⁷¹

6.6 Vernieuwing en illegaliteit

Behalve de hiervoor behandelde pressiegroepen rond Gelderblom, Beel en De Quay waren er nog twee uit de illegaliteit afkomstige bewegingen, die op 'vernieuwing' van het politieke en maatschappelijke bestel uit waren. Dat waren de *Waarheid*-groepen onder leiding van W. van Exter en de in de tweede helft van november ontstane Democratische Vereniging. We zullen eerst hun activiteiten in de verkenningsfase bezien en vervolgens de diverse uit de illegaliteit afkomstige vernieuwingsideeën tegen elkaar afzetten.

6.6.1 Waarheid-groepen en vernieuwing

De CPN was in Zuid-Nederland voor de Duitse inval nog meer dan elders in het land een splinterpartij gebleven. Tijdens de bezetting ontstonden in diverse grotere plaatsen 70 *Waarheid*-groepen, die meestal kleine, veelal geïsoleerde clubjes,⁷² die zich bezighielden met het verspreiden van het illegale blad *De Waarheid* of, minder vaak, met het vervaardigen en verspreiden van een plaatselijke of regionale variant van *De Waarheid*. Hoewel lang niet alle vooroorlogse leden van de CPN illegaal actief werden⁷³, vielen er als gevolg van het fanatieke vervolgingsbeleid ten aanzien van deze groep veel slachtoffers onder communistische illegale werkers.

Voor na de opheffing van de Comintern in mei 1943 gingen in de *Waarheid*-groepen de overgebleven kleine aantallen communisten samenwerken met een groeiend aantal

⁶⁷ Dagboek De Quay d.d. 23 oktober 1944.

⁶⁸ *Ibidem* d.d. 10 november 1944.

⁶⁹ De Jong *Koninkrijk* X a 947.

⁷⁰ Brief van Ch. van Houten aan prins Bernhard d.d. 21 november 1944 met aangehecht getypt exemplaar van het NVB-programma getiteld *Considerans* 8 bladzijden. Bezit prins Bernhard map 7.

⁷¹ Dagboek De Quay d.d. 1 december 1944.

⁷² Vgl. Hoogeveen *Eveneens voor de goede orde* 83 die over Heerlen schrijft dat de communisten daar ondanks hun vroege rol in het verzet door de rest van de illegale groepen uitgesloten werden van gewapend verzet en radiocontact.

⁷³ Hansje Galesloot-Susan Legene *Partij in het verzet. De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986) 43 schatten dat een vierde van de vooroorlogse CPN-leden illegaal actief werd.

veelal jonge personen, die van oorsprong en overtuiging geen communisten waren, maar die uit onvrede met de sociaal-democratische, protestantse of katholieke partij en vakbeweging geradicaliseerd waren.²⁷⁴ Deze in de illegaliteit onder de vlag van *De Waarheid* samenwerkende communisten en geradicaliseerden streefden er conform de nieuwe richtlijnen van hun illegale voorman Jan Postma gezamenlijk naar om na de bevrijding tot één grote arbeiderspartij en tot één grote eenheidsvakbeweging te komen. Daarin zouden alle progressief gezinde delen van de "werkende bevolking" ongeacht hun geloof of levensovertuiging een plaats moeten vinden. Volgens latere plannen zouden die organisaties tezamen de kern en voorhoede gaan vormen van een breder samengestelde "democratische volksbeweging", waarin zij met andere bevolkingsgroepen zouden samenwerken.²⁷⁵ In tegenstelling tot die 'oude' communisten, die geen deel hadden gehad aan de samenwerking in de illegaliteit, gingen deze 'vernieuwers' er dus voorshands van uit dat de CPN zich na de bevrijding zou kunnen opheffen.

Na de bevrijding van de diverse zuidelijke steden waren het overal deze *Waarheid*-groepen, die zich als allereerste politieke pressiegroepen presenteerden.²⁷⁶ In slechts twee steden, Eindhoven en Nijmegen, werd door 'oude' CPN-leidingen een CPN-afdeling heropgericht. In Eindhoven maakte Wim van Exter, in de illegaliteit CPN-instructeur voor Limburg en Noord-Brabant, dat al snel ongedaan. In Nijmegen presenteerden de communisten zich aanvankelijk als Illegale Arbeiders Organisatie (IAO), maar toen dat geen effect had op de afwijzende houding van de Raad voor Ondergrondse Actie (ROA) en de militaire commissaris, richtte men de CPN-afdeling weer op. Wellicht omdat Van Exter niet bevoegd was om in Nijmegen in te grijpen, werd dat de enige plaats in het bevrijde Zuiden, waar al sinds oktober een heropgerichte CPN-afdeling ging functioneren.²⁷⁷ Maar zowel in Nijmegen als elders werd het vroege tijdstip van politieke activiteit na de bevrijding gemotiveerd door te wijzen op de eerdere illegale prestaties van de CPN of de betreffende *Waarheid*-groep. Dat illegale werk, zo stelden zij, gaf hun nu als organisatie het recht om de arbeidersreizen in een legale editie van *De Waarheid* naar voren te brengen. Voor die argumentatie toonden diverse militaire commissarissen zich gevoelig en zo kwam het dat al in de eerste weken na de voortschrijdende bevrijding vijf regionale gedrukte week-edities van *De Waarheid* gingen verschijnen.²⁷⁸

Ondanks dit publicitaire succes – in totaal hadden de diverse *Waarheid*-edities naar schatting een oplage van 25 000 – was er geen sprake van dat de betrokken *Waarheid*-groepen nu eensgezind de mening van grote groepen van de bevolking gingen beïnvloeden. Hoewel de Zuidlimburgse *Waarheid* onder leiding van Van Exter de toon probeerde aan te geven, volgden de andere edities nog geruime tijd een eigen koers; dat was overigens meer het gevolg van gebrek aan onderling contact dan van duidelijke eigen voorkeuren.

Op bestuurlijk vlak boekten de diverse *Waarheid*-groepen voorlopig geen enkele vooruitgang. Op hun eis om hen ook invloed te geven op het beleid van de burgerlijke en

²⁷⁴ *Ibidem*, 138 e.v.

²⁷⁵ *Ibidem*, 157. Van Lierop *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 13.

²⁷⁶ Aldus Van Lierop *ibidem* in de Mijnstreek op 24 september (p. 16), in Maastricht op 8 oktober (30) in Eindhoven oprichting CPN afdeling door 'oude', niet-oud illegale voormannen op 29 september, die op 20 oktober werd vervangen door een *Waarheid*-groep (34), in Middelburg op 15 november met de naam "Vereniging van Arbeiders voor de Rechten van den Mensch" (48).

²⁷⁷ Ongericht op 12 oktober 1944. Zie *ibidem*, 42-44.

²⁷⁸ Zie *ibidem*, 185-186 voor de Mijnstreek vanuit Brunssum vanaf 7 oktober, voor Noord Brabant vanuit Eindhoven vanaf 28 oktober en vanuit Breda vanaf 17 november voor Nijmegen en omgeving vanuit Nijmegen vanaf 11 november en voor Zeeland vanuit Middelburg vanaf 16 december 1944, zie ook Bijlage VII.

militaire overheden gingen de militaire commissarissen namelijk niet in.²⁷⁹ Dat gebeurde spontaan of op aanraden van de oud-illegale adviseurs, die zij inmiddels hadden aange trokken; de verhouding tussen de *Waarheid*-groepen en de plaatselijke comités van illegale werkers was in de diverse bevrijde steden namelijk nogal problematisch.

Terwijl er in de centrale GOIWN-organen nog lang getheoretiseerd zou worden over de vraag of communistische oud-illegale werkers lid van die Gemeenschap mochten worden, werd in de praktijk van de eerste maanden vrijwel overal de volgende lijn gevolgd. Leden van illegale *Waarheid*-groepen, die aan GOIWN-kernleden bekend waren en die van hen voldoende steun kregen, werden als lid aangenomen, zolang zij zich niet als doctrinaire communisten lieten kennen.²⁸⁰ In alle steden ging het daarbij slechts om enkelingen, die in de illegale strijd ook inderdaad een vooraanstaande rol hadden gespeeld.²⁸¹ Het gros van de leden van de *Waarheid*-groepen bestond dus blijkbaar uit personen, die niet als illegaal werker konden gelden, of die pas kort voor of na de bevrijding aansluiting hadden gevonden bij *Waarheid*-groepen.

Een soortgelijke samenstelling van een kleine oud-illegale kern met een veel bredere rond de bevrijding gevormde aanhang is te bespeuren in de nieuwe eenheidsvakorganisaties, die al kort na de bevrijding al dan niet met steun van *Waarheid*-groepen werden opgericht. De grootste en belangrijkste daarvan was de door Van Exter in Zuid-Limburg opgerichte en breed samengestelde Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM). Zowel in het kader van de ABWM als in die van de andere eenheidsvakorganisaties, die daar en in andere steden van bevrijd gebied voor andere bedrijfssectoren totstandkwamen, treft men naar verhouding veel oud-illegalen aan.²⁸² Dat waren meestal enkele communisten en daarnaast vooral sociaal-democraten of katholieken, die tijdens de bezetting tot de overtuiging gekomen waren, dat verbetering van het lot van de arbeiders slechts met één nieuwe grote vakorganisatie bereikt kon worden en dat de vroegere, verzuilde vakorganisaties hadden afgedaan.

Naast het publiceren van *De Waarheid* was het ijveren voor eenheidsvakorganisatie de eerste maanden na de bevrijding de voornaamste activiteit van de oud-illegale 'oude' en 'nieuwe' communisten en hun aanhang.²⁸³ Het doel om tot één socialistische partij te komen was voorlopig secundair. De belangrijkste bijdrage daaraan was dat men voorlopig niet opnieuw als communistische partij optrad en sociaal-democraten uitnodigde om gezamenlijk één socialistische partij op te richten.²⁸⁴

Zowel *De Waarheid* als de ABWM hadden van meet af aan een strenge zuivering van de overheidsdiensten en van het bedrijfsleven geëist. De ABWM had bovendien eigen

²⁷⁹ Zie voor de gang van zaken in m.n. Nijmegen en Maastricht Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 12 e.v.; voor Nijmegen verder Termeer, *Nijmegen frontstad*, 118-120.

²⁸⁰ In de GOIWN ging men er, aldus een uittaling van Holla, van uit dat de "personen, die om negatieve redenen zijn overgegaan naar het communisme omgevormd moeten kunnen worden tot goede Nederlanders"; Notulen IPV-GOIWN, d.d. 22 november 1944, punt 4 (-RIOD, GOIWN IA).

²⁸¹ In Maastricht M.J. Schwiebert en J. Lamberts, in Nijmegen niemand, in Eindhoven A. Bakker, P. Sielakakis en A. Schoonebeek.

²⁸² In de ABWM de communisten Van Exter en H. Groesz, in de Eenheidsvakorganisatie (EVO) te Maastricht C. Pieters, J. Lamberts, J.A. Hofman, H. Hermans, J. Kempners, H. Boetskens, W. Veenstra en J.H.R. Steijns; de oud-illegalen maakten in Maastricht eenderde van de leiding uit. Zie -CBZ, Concept-rapport Maastricht, p. 53 e.v.

²⁸³ De term 'nieuwe communisten' ontleen ik aan Van Lierops studie *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, die in een eerdere versie als titel had 'Kommunisten en andere socialisten in het bevrijde Zuiden' (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Nijmegen 1983).

²⁸⁴ Vgl. Brief van M. Schwiebert aan R. Meeuws, d.d. 8 december 1974, p. 1, -CBZ, map Maastricht.

vertegenwoordigers in de Commissies van Bijstand in de mijnen aangesteld weten te krijgen. Deze gingen verder met hun nationale en sociale zuiveringseisen dan de vertegenwoordigers van de 'oude' bonden en dit gaf, zoals we in paragraaf 6.4.2. zagen, herhaaldelijk aanleiding tot kleine stakingen, die dan meestal leidden tot schorsing van de gewraakte functionaris(sen). Naarmate duidelijker werd, dat noch de mijnautoriteiten noch de militaire commissarissen bereid waren om de *Waarheid*-groepen en de ABWM enige substantiële invloed op hun beleid toe te staan, werd de toon van *De Waarheid* scherper. Zij publiceerde artikelen, waarin met name genoemde functionarissen werden aangevallen. De druk om de verschijning van het blad te verbieden nam toe, ook van de kant van de andere oud-illegale bladen,²⁸⁵ en medio november werd de Zuidlimburgse *Waarheid* voor twee weken door pmc Schurmann verboden.

Die twee weken werden door de nu werkloze Van Exter nuttig besteed. In de tweede helft van november reisde hij namelijk de *Waarheid*-groepen in diverse bevrijde steden langs; hij besloot zijn tocht met een bezoek aan Brussel, waar hij de staf MG en het bestuur van de Belgische Communistische Partij bezocht.²⁸⁶ In Nijmegen en diverse Brabantse steden spoorde hij de *Waarheid*-groepen aan om "te streven naar een meer gemeenschappelijk stellen van de bestaande problemen en zoveel als mogelijk is één lijn te trekken, waardoor ons optreden effectiever zou worden." Die aansporingen betroffen niet alleen de berichtgeving in de verschillende *Waarheid*-edities, maar ook de bij Zuid-Limburg achterblijvende ontwikkeling van de eenheidsvakbeweging; speciaal in Eindhoven en Tilburg drong van Exter aan op spoedige tastbare resultaten.²⁸⁷

Ook in het streven naar één socialistische partij liepen de inspanningen van de *Waarheid*-groepen in bevrijd gebied nogal uiteen. In steden als Tilburg en Breda werd aan dat thema vrijwel geen aandacht besteed en werden al helemaal geen initiatieven genomen. Vroege pogingen in de Mijnstreek om terwille van de oprichting van één socialistische partij toenadering te zoeken tot de SDAP, waren al snel op de weigering van de sociaaldemocraten stukgelopen.²⁸⁸ In Nijmegen vonden juist in de tweede helft van november veelbelovende ontwikkelingen plaats, doordat enkele vooraanstaande oud-bestuurders van de SDAP zich bereid verklaarden om met de plaatselijke CPN-afdeling over te gaan tot oprichting van één "Socialistische Arbeiderspartij".²⁸⁹

In Maastricht tenslotte dreigden de ontwikkelingen in de twee laatste weken van november juist verder te gaan dan de toen rondreizende Van Exter voor wenselijk hield. De *Waarheid*-groep daar bestond in meerderheid uit geradicaliseerde oud-SDAP-ers, die al onmiddellijk een socialistische partij wilden oprichten. Het initiatief daartoe ging uit van drie oud-illegale 'nieuwe' communisten.²⁹⁰ In een vergadering op 19 november wisten

²⁸⁵ Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 14-15. Die druk ging met name uit van dr. A. Kessen, oud-OD-lid en daarna hoofd van de Afdeling Culturele Zaken van de Limburgse pmc. Deze werd daarin gesteund door vertegenwoordigers van diverse, meestal oud-illegale bladen. Van Licrop citeert daarbij kapitein Huizinga van Sectie XI van de staf MG die over die vertegenwoordigers rapporteerde: "In fact many of them demanded that repressive measures were taken against the allegedly (n.b. H.T.) communist paper de *Waarheid* for its disturbing articles."

²⁸⁶ Van Exter kon zo vrijelijk rondreizen dankzij een *permit* die hij via de militaire inlichtingendienst van de Verenigde Staten, CIS, verkreeg. Hij had namelijk contacten met illegale KPD-groepen, die hem in staat stelden informatie over de Duitse posities aan het Amerikaanse leger te verschaffen. Zie *ibidem*, 50.

²⁸⁷ *Ibidem*, 50-51. Het citaat ontleent hij aan de op schrift gestelde herinneringen van Van Exter.

²⁸⁸ Voor Tilburg en Breda, zie *ibidem*, 36-40; voor de Mijnstreek, 25-29.

²⁸⁹ *Ibidem*, 40-47. Termmeer, *Nijmegen frontstad*, 114.

²⁹⁰ Te weten W. Veenstra (voor 1940 RSAP-lid), J. Lamberts en J.H.R. Steijns, alle drie leden van de illegale *Waarheid*-groep daar. Lamberts was tegelijk actief geweest in de LO; vgl. Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 29.

enkele 'oude' communisten slechts met de grootste moeite de oprichting van een socialistische partij tegen te houden. Met name hun argumenten dat *De Waarheid* "toch het orgaan van de Communistische Partij" was en dat "als de politieke scheidingslijnen zich op vooroorlogse wijze zouden voltrekken de Waarheidsbeweging zou worden ingezet tot C.P.N." maakten veel indruk. De mogelijkheid om de *Waarheid*-beweging zonodig toch nog in CPN om te zetten, wilde men uiteindelijk niet blokkeren.²⁹¹

Dezelfde principiële vraag, namelijk of men zich weer als CPN moest presenteren of niet, kwam aan de orde in Brussel. Van Exter's laatste reisdoel. Daar heerste juist in die dagen grote onrust door een dreigende confrontatie tussen het gewapende deel van de illegaliteit en de Britse militairen. Eerst bezocht Van Exter de staf MG, maar het gesprek met de sous-chef van het staffbureau MG, luit.-kol. F. Sniijders, leverde niets op. Van Exter drong ook bij hem tevergeefs aan op het aantrekken van arbeidersvertegenwoordigers in de organen van het MG en op het instellen van een directe vertegenwoordiging van de *Waarheid*-beweging bij de regering in Londen. Maar ook zijn gesprekken met Belgische communistische leiders, onder wie secretaris Edgar Lalmand, en vervolgens met een hem onbekende Pool of Bulgaar, die een functie had gehad bij de inmiddels opgeheven Comintern en daarna voor Moskou in België had gewerkt,²⁹² moeten voor Van Exter teleurstellend zijn geweest. De politiek van de *Waarheid*-beweging in bevrijd Nederland werd namelijk afgekeurd. Als leidende communist had Van Exter naar hun inzicht meteen met de communistische partij in de legaliteit moeten treden, net zoals in België was gebeurd.²⁹³

Van Exter gaf zich echter niet zomaar gewonnen en voerde aan dat de door hem gevoerde politiek in overeenstemming was met de lijnen, die door de illegale leiding van de Nederlandse communisten waren uitgezet. In een rapport, dat hij nog in Brussel voor zijn buitenlandse kameraden schreef, lichtte hij de motieven toe, die hem tot de in het bevrijde Zuiden gevolgde koers hadden geleid.

"Ik ben van mening dat we thans door nog niet openlijk als communisten op te treden erin kunnen slagen groote aantallen katholieke arbeiders die tot voor kort huiverig tegenover het socialisme stonden tot ons te brengen. Het groote gevaar met het afsluiten van onze huidige beweging bestaat daarin dat deze menschen door 'radicale' katholieken opgevangen worden en dat daarmee niet datgene uit de huidige situatie gehaald kan worden wat mogelijk is. In de tweede plaats bevinden zich groote groepen van socialisten die niet meer bereid zijn zich in de oude sociaal-democratie te organiseren zich op weg naar ons toe en een te snel consolideeren van onze Partij roept het gevaar in het leven waarbij het oprichten van een groepeerings tusschen ons en de sociaal-democratie bestaat. Mijn opvatting is dat we mede door de ontwikkeling die zal ontstaan bij de bevrijding van geheel Nederland deze menschen dan mee kunnen trekken in de Communistische Partij."²⁹⁴

Dit lange, onthullende citaat van de hand van de leider van de *Waarheid*-beweging in het bevrijde Zuiden bewijst dat in elk geval de 'oude' communisten in de leiding van die beweging, ook al waren ze illegaal actief geweest, al in november 1944 een terugkeer van de CPN voorzagen. De campagne voor één socialistische partij en ook die voor de

²⁹¹ *Ibidem* 29-32.

²⁹² Zie *ibidem* 174, noot 219, die daar het boek van Frits Reuter, *De Communistische Partij van Nederland in oorlogstijd. Herinneringen* (Amsterdam 1978) citeert.

²⁹³ Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 53-55.

²⁹⁴ Rapport Brussel, d.d. 24 november 1944 p. 1 uit het persoonlijk bezit van Van Exter, zoals geciteerd door Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland* 55-56.

eenheidsvakbeweging was in elk geval vanaf dat moment niet veel meer dan propaganda. Ze vormde, zoals uit Van Exters rapport blijkt, in hun ogen slechts een middel om een nog groter aantal personen dan al via de *Waarheid*-groepen was aangetrokken, met name katholieke en sociaal-democratische arbeiders, naar de ongetwijfeld weer terug te keren CPN over te hevelen.²⁹⁵

Al met al kan over de *Waarheid*-groepen in de verkenningsfase (tot december 1944) geconcludeerd worden, dat het een heterogeen complex was, dat zowel kwalitatief als kwantitatief aanzienlijk verschilde van de kleine maar hechte CPN van voor de oorlog. Opvallend is dat in de leiding van de *Waarheid*-beweging in het bevrijde Zuiden de 'oude' communisten overheersten en dan met name degenen die illegaal actief waren geweest onder leiding van Van Exter. Maar het gros van hun aanhang, d.w.z. de mensen die zich al in de illegaliteit of in grotere aantallen na de bevrijding bij de *Waarheid*-groepen hadden aangesloten, waren geen communisten. De meeste *Waarheid*-groepen en ook de eenheidsvakbonden presenteerden zich trouwens ook niet als communistisch, maar als radicaal, zowel waar het de invloed van de arbeidende bevolking en als waar het de zuiveringszaken betrof.

Dat Van Exter en de 'oude' communisten in de leiding van de beweging er al vanaf het begin op uit waren om de CPN op termijn te laten terugkeren en dus bewust met behulp van een als *Waarheid*-beweging verhuilde communistische partij geopereerd hebben, lijkt niet erg waarschijnlijk. Pas aan het eind van de verkenningsfase, d.w.z. na enkele maanden, bleek dat het MG andere oud-illegalen wél maar de *Waarheid*-groepen geen invloed op zijn beleid wilde toestaan en dat het oude SDAP-kader niet op hun avances in de richting van een socialistische partij inging. Bovendien werd ook toen pas duidelijk dat de diverse *Waarheid*-groepen en ook de eenheidsvakbonden een eigen koers voeren en aan de nogal losse controle van de communistische leiding van de *Waarheid*-beweging dreigden te ontsnappen. Toen ook de buitenlandse kameraden in de tweede helft van november op herstel van de CPN aandrongen, moet het voor Van Exter c.s. duidelijk zijn geworden, dat het niet meer de vraag was óf de CPN zou terugkeren, maar wanneer en hoe dat het beste kon gebeuren. Daarmee was het in de illegaliteit ontstane en in de *Waarheid*-beweging nagestreefde radicale vernieuwingsstreven dat de CPN wilde opheffen, al twee maanden na de bevrijding, veranderd in een machtspolitieke taktiek om de winst van de weer op te richten CPN zo groot mogelijk te maken.

6.6.2 De rol van de voormalige illegaliteit

Over de vraag welke rol de voormalige illegaliteit had te spelen in de toekomstige vernieuwing, is in de loop van november en december 1944 door alle betrokken groepen veel gediscussieerd. Dat vraagstuk was er een van belang geworden, doordat in deze fase de GOIWN opgericht werd en zij voorlopig de eerste en enige organisatie was, die de vernieuwing in haar vaandel voerde.

Voorafgaand aan de officiële oprichtingsvergadering van de GOIWN op 22 november was haar vernieuwingsdoelstelling vooral onderwerp van gesprek geweest in de zg. Studiecommissie Politiek. Dat was een exclusief Eindhovens gezelschap van oud-illegalen, dat een brede religieuze en politieke samenstelling kende. In die Studiecommissie Politiek (aanvankelijk commissie staatkunde geheten) vergaderden onder voorzitterschap van

²⁹⁵ Van Lierop oppert nog de mogelijkheid (p. 56) dat Van Exter in feite een andere opinie had en zijn buitenlandse kameraden in Brussel naar de mond gepraat zou hebben. Daarvoor zijn echter geen aanknopingspunten. Ook de verdere activiteiten van Van Exter voor herleving van de CPN zijn daarmee in strijd.

Voorhoeve (AR-achtergrond) dr. J. Voogd (onafhankelijk socialist), Van Lienden en mevrouw H. Verwey-Jonker (sociaal-democraten), dr. Dippel, Hagoort en Vingerhoets (protestanten), Van Lent, Herbers en Philippart (katholieken) en dr. J.J. Went, Gelderblom en Hoekstra (geen confessionele of partijpolitieke achtergrond). Na kritische vragen van met name de socialist Voogd werd daar op 15 november eerst vastgesteld dat men met het streven naar "een organische en harmonische samenbinding van het Nederlandse volk onder het koningschap van Oranje" geen "gematigde dictatoriale macht" beoogde, maar "niets anders dan een democratische politiek".²⁹⁶

Over de aard van de vernieuwing, die de GOIWN zou nastreven, was men het echter allerminst eens. Dat kwam vooral op 21 november tot uiting, toen Tromp een concept-adres aan de koningin voorlegde, waarin gesteld werd dat de terugkeer van de gemeenteraden in hun oude vorm en samenstelling ongewenst was. Met name de sociaal-democraat Van Lienden, de gereformeerde Hagoort en de partijloze Went verzetten zich tegen deze poging om de inhoud van het Eindhovens Adres door de georganiseerde oud-illegaliteit te laten onderschrijven. Maar de meerderheid vond dat alleen door de oude gemeenteraden op te schorten en in plaats daarvan benoemde adviescommissies aan de burgemeesters toe te voegen, de nieuwe stroming en de vernieuwing een goede kans zouden krijgen. Als de oude gemeenteraden gewoon zouden terugkeren, zoals Van Lienden en Hagoort bepleitten, dan zou dat naar de mening van de meerderheid in strijd zijn met de inmiddels veranderde verhoudingen, dan zouden de oude politieke partijen en politici hun plaats weer innemen en zou de vernieuwing geblokkeerd worden. Voorlopig werd besloten een subcommissie met de herformulering van het adres te belasten.²⁹⁷

Deze vergadering en de daags erna gehouden oprichtingsvergadering van de GOIWN, waar A. Wijffels erin slaagde om de GOIWN het gedachtengoed van de volksbewegingsgroep te doen omhelzen (zie paragraaf 3.1.4), leidden ertoe dat weer een dag later, op 23 november, de oppositionele groep oud-illegale werkers de zg. Democratische Vereeniging oprichtte.²⁹⁸ Onder leiding van Voogd en Went zette deze groep zich actief in voor herstel van de democratische verhoudingen door spoedige verkiezingen, te beginnen voor de gemeenteraden. De oprichters van de Democratische Vereeniging zetten deze stap om tegenwicht te bieden aan de in hun ogen "weinig democratische plannen . . . voor een toekomstige maatschappij-ordening", zoals die in JM-kringen waren uitgewerkt. Zij vreesden namelijk dat die plannen behalve de steun van de GOIWN ook de steun van het MG en van de regering zouden krijgen en aldus tot een langdurig uitstel van verkiezingen zouden leiden.²⁹⁹

Beide groepen politiek geïnteresseerde oud-illegale werkers uit Eindhoven, de vernieuwingsgezinden én zij die zich zorgen maakten over het democratische gehalte van de vernieuwingsplannen, ontmoetten elkaar alweer op 24 november en wel in de Studiecommissie Politiek van de GOIWN. Daar gaf De Quay, voorzover wij weten voor het eerst en het laatst in het bevrijde Zuiden, een uitvoerige uiteenzetting over vernieuwing en volksbeweging.

²⁹⁶ Notulen (handgeschreven) van de vergadering van de Commissie Staatskunde van de Gemeenschap Nederland, d.d. 15 november 1944, -Bezit Freeman.

²⁹⁷ Notulen (handgeschreven) van de vergadering van de Commissie Staatskunde van de Gemeenschap Nederland, d.d. 21 november 1944, -Bezit Freeman.

²⁹⁸ De leden waren dr. Dippel, Van Lienden, dr. Went, dr. Voogd (allen eerder lid van de Studiecommissie Politiek) en verder H.G. Hamaker, P.J. ten Hove, A.H. Klop, J.F. van Meurs en M. Wolf. Vgl. Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen* 122, 130.

²⁹⁹ Verslag interview met Voogd, d.d. 17 maart 1973, p. 2, -CBZ, map Eindhoven.

De leider van de volksbewegingsgroep behandelde om te beginnen in het kort de beginselen van het personalisme en het programma van de NVB. Daarna ging hij in op de organisatie en de strategie van de vernieuwing door middel van de volksbeweging. Daarbij hield hij onverminderd vast aan zijn eerder vermelde stellingname. De volksbeweging zou pas na de algehele bevrijding van start kunnen gaan en het zou voorlopig een "buiten-politieke organisatie" zijn, die aanvankelijk naast de teruggekeerde politieke partijen zou opereren. Hij zag een "scherpe tegenstelling" tussen de jongeren, die vernieuwingsgezind waren, en de behoudende en op herstel van de zuilorganisaties gerichte "oudere generatie". Die ouderen (even later door hem "de andere 50%" genoemd), zo voorspelde hij, zouden de politieke partijen ongetwijfeld laten terugkeren. Hij noemde het de taak van de vernieuwingsgezinde jongeren om enerzijds "daarin (in de politieke partijen dus, H.T.) onze plaats in (te) nemen en geleidelijk aan tot een geestelijke omvorming (te) komen" en anderzijds om gelijktijdig deel te nemen aan de volksbeweging.³⁰⁰ Gedurende de overgangstijd zouden de vernieuwers in de volksbeweging en daarbuiten "door alle partijen heen" en "al discussieerende de vorm . . . zoeken voor de nieuwe partij".³⁰¹ Uiteindelijk voorzag De Quay de vorming van een grote christelijk-sociale of christelijk-radicalen partij, waarin ook gematigde sociaal-democraten zich thuis zouden voelen. Die nieuwe partij zou zich geconfronteerd zien met tenminste drie andere politieke partijen: een kapitalistische conservatieve partij, een met linkse sociaal-democraten aangevulde communistische partij en de ARP.³⁰²

Vervolgens stelde De Quay de cruciale vraag aan de orde of het de taak van de oud-illegaliteit was om het initiatief tot de volksbeweging te nemen. Daartegen waren zijns inziens twee bezwaren. Het eerste bezwaar was dat illegaliteit en "echte vernieuwing" lang niet altijd samenvielen. Met name de communisten en "de mensen van de echt kapitalistische mentaliteit" onder de oud-illegalen hoorden naar zijn mening niet in de volksbeweging thuis. Doch dat waren enkelingen en de volksbeweging zou zeker "het grootste gedeelte van de illegale wereld" omvatten. Als tweede bezwaar noemde hij het gebrek aan politiek capabele personen onder de oud-illegalen en het feit dat hun aantal zo gering was. Hij besloot zijn overwegingen met de door hun relativering veelzeggende conclusies, dat de vorm van de vernieuwing nog onvoorspelbaar was, dat het van bijkomstig belang was wie het initiatief zou nemen en dat men, zolang niet het hele land bevrijd was, vooral niet op de zaak voortuit moest lopen.³⁰³

In de discussie die op De Quays relaas volgde, weerden zich zowel de startgrage voorstanders van een volksbeweging als de oprichters van de Democratische Vereniging. De eerste groep, bij monde van vooral mevrouw Verwey-Jonker, toonde zich teleurgesteld en ongeduldig. Zij achtte het wederzijds vertrouwen al rijp genoeg om "de zaak ineens om te gooien", om de oude partijen niet terug te laten keren en om maar meteen een nieuwe partij te vormen. De Quay gaf echter als zijn oordeel dat dat niet ging, omdat dan het gevaar dreigde van een "ernstige scheiding . . . in de oude groeperingen". Hij wilde per se voorkomen dat "een stuk b.v. van de katholieken in het conservatieve en liberale hok (zou) komen, waar zij niet thuis horen".³⁰⁴ De volksbeweging diende naar zijn mening bovendien een hoger doel dan alleen "de reformatie van het politieke leven" en daarom zou het grootste deel van het volk als lid moeten kunnen toetreden.

³⁰⁰ Verslag Studiecommissie Politiek van de Gemeenschap O I W Nederland, d d 24 november 1944, hand geschreven en ongepagineerd, -Bezit Freeman, getypt, p 1-4 en in -ABS, map GOIWN

³⁰¹ *Ibidem*

³⁰² *Ibidem*, p 6

³⁰³ *Ibidem*, p 4

³⁰⁴ *Ibidem* p 5

Ook de oprichters van de Democratische Vereeniging (Went, Van Lienden) werden door De Quays antwoorden niet gerustgesteld. Hij voorzag immers een periode van een à twee jaar tot de eerste verkiezingen, waarin eerst het MG en vervolgens een regering van deskundigen "een sterk gezag" zouden uitoefenen met "grootte bevoegdheden". Dat achtten de oprichters van de Democratische Vereeniging onnodig en gevaarlijk. Naar hun idee was het mogelijk en noodzakelijk om op korte termijn verkiezingen te houden, opdat de eventueel veranderde gezindheid van het volk zo spoedig mogelijk tot uitdrukking zou kunnen komen in gekozen volksvertegenwoordigingen.³⁰⁵

De Democratische Vereeniging nam op het punt van de heroprichting van de traditionele organisaties en het herstel van de vertegenwoordigende organen in bevrijd gebied dus een geheel eigen standpunt in. Terwijl in *De Waarheid* enkel werd gepleit voor het zo spoedig mogelijk houden van verkiezingen, drongen de auteurs van het op 23 november gepubliceerde programma van de Democratische Vereeniging³⁰⁶ enerzijds aan op behoud van een democratische regeringsvorm en de spoedige vorming van vertegenwoordigende lichamen voor de bevolking van het bevrijde gebied. Maar anderzijds achtten ook zij de oude partijpolitieke vertegenwoordigers en hun politieke groeperingen niet representatief genoeg meer om als basis voor de samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen, i.c. de gemeenteraden te dienen. Diverse leden van de vereniging hadden dan ook al eerder de godsvrede-oproep van 21 oktober ondertekend.

Om toch tot zo representatief mogelijke gemeenteraden te komen, stelden zij voor dat "de samenwerkende voormalige illegale organisaties" kandidatenlijsten zouden opstellen van verantwoordelijk geachte personen, die als vertegenwoordiger konden gelden van een van de negen door hen onderscheiden oude en nieuwe politieke stromingen. Op basis van de Eindhovense constellatie onderscheidden zij: 1. Anti-Revolutionairen, 2. "de strooming die een christelijk-nationale politiek voorstaat en afwacht in welke partij-groepering op breede grondslag zij haar plaats kan vinden", 3. de katholieke strooming, die een terugkeer van een specifiek katholiek politieke partij wenst, 4. de katholieke strooming, die met niet-katholieken in één vooruitstrevende partij wil samenwerken, 5. de sociaal-democratische strooming, die de vorming van één grote vooruitstrevende partij voorstaat, 6. de sociaal-democratische strooming die meent, dat op de sociaal-democratische gedachte moet worden voortgebouwd, 7. de strooming die op de communistische gedachte wil voortbouwen, 8. de strooming die de gedachten van de Nederlandse Unie voorstaat, en 9. de strooming die zich een voortzetting van de vrijzinnig-democratische en liberale opvattingen ten doel stelt.³⁰⁷ De plaatselijke bevolking zou uit die lijsten de door haar geschikt geachte personen in de gemeenteraad kiezen. In tegenstelling tot alle andere vernieuwingsgezinde groepen wilde de Democratische Vereeniging daarbij de communisten niet van de vertegenwoordigende lichamen uitsluiten.³⁰⁸

De volksbewegingsgroep onder leiding van De Quay en de daarmee sympathiserende GOIWN en de groep rond Beel daarentegen waren sterk tegen spoedige verkiezingen gekant. Daarvan vreesden zij vooral een snelle herleving van de traditionele politieke partijen, die de kansen van de volksbeweging teniet zou doen. Zij wilden de politieke godsvrede voorlopig bewaren en in afwachting van de algehele bevrijding en de op-

³⁰⁵ *Ibidem*, p. 6.

³⁰⁶ Evenals een eerdere illegale brochure droeg het programma de naam 'Om Neerlands Toekomst'. Zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 122-132.

³⁰⁷ Aldus Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 131-132.

³⁰⁸ *Ibidem*, 131-133.

richting van de volksbeweging intussen de GOIWN³⁰⁹ en ook het MG benutten als breekijzers van de vernieuwing.

Voorlopig kan geconcludeerd worden dat er eind november, al meteen na de oprichting van de GOIWN, een voornamelijk interne discussie onder oud-illegalen ontstond over de rol die die organisatie in de toekomstige vernieuwing zou moeten spelen. Dat vraagstuk was ten nauwste verbonden met twee andere problemen, te weten dat van het herstel van de traditionele politieke groepen en dat van het herstel van de democratische organen. Daarop zullen we in paragraaf 6.7 nader ingaan. Hier wordt eerst nog uiteengezet hoe het vanaf eind november ook in de pers en de publieke opinie tot een openbare discussie kwam over de rol van de voormalige illegaliteit in de naoorlogse samenleving.

Dat er binnenkort ministers-kwartiermakers naar bevrijd gebied zouden komen, werd in vernieuwingskringen ongeveer een week voor de feitelijke aankomst op 25 november bekend. Het was CSMG Kruls zelf die op 18 november De Quay op de hoogte stelde, zowel van zijn aanvankelijk geslaagde inspanningen om de ministers-kwartiermakers in Engeland te houden, als van hun waarschijnlijk niet te vermijden aanstaande overkomst.³¹⁰ Deze informatie was ook bekend aan prins Bernhard, die het op dit punt geheel met Kruls eens was,³¹¹ en dus waarschijnlijk ook aan majoor Ch. van Houten. Hoewel we dat niet kunnen bewijzen, lijkt het er dus sterk op dat Van Houtens suggestie (op 21 november) aan de koningin om De Quay te ontvangen een reactie was op de gevreesde overkomst van de ministers-kwartiermakers in omgekeerde richting.

De Quay was in elk geval scherp tegen die overkomst gekant; om dezelfde redenen als Kruls³¹² én omdat hij langs andere weg vernam van het voornemen van de niet-katholieke ministers-kwartiermakers om in het katholieke Zuiden "sympathie te verwerven".³¹³ Een dag voor hun aankomst besprak hij "de gevaren die dreigen" met de vernieuwingsgezinde, tot isolementsverbreking geneigde vicaris-generaal van het Bossche bisdom, mgr. F.N.J. Hendriks.³¹⁴ En zodra hij vernomen had dat de ministers in het land waren, zette hij Sassen van JM en Jef de Brouwer van *Oost-Brabant* aan tot het schrijven van hoofdartikelen tegen die aanwezigheid.³¹⁵

Voor al het felle artikel van Sassen onder de titel "Nederland is géén vacantie-oord" in JM van 2 december verwekte veel deining.³¹⁶ Komen de ministers naar Nederland om te regeren of om niet te regeren, vroeg JM zich af. Beide vragen werden negatief beantwoord. Men adviseerde de ministers dan ook om het MG niet voor de voeten te lopen,

³⁰⁹ Zie bijvoorbeeld brief van F. Wijffels aan oud-Unie-collega ir. A. Dros te Eindhoven, d.d. 14 november 1944, -SHC, Archief F. Wijffels, nr. 57. Daarin deelt hij mee dat hij in Limburg doende was "te trachten deze volksgemeenschap (bedoeld is de volksbeweging, I.I.T.) alhier te doen voorbereiden door de groep van illegale werkers."

³¹⁰ Dagboek De Quay, d.d. 18 november 1944.

³¹¹ Zie De Jong, *Koninkrijk*, X a, 864.

³¹² Dagboek De Quay, d.d. 18 november 1944: "Het zou dwaasheid zijn. Ze zouden zich niet met het Milit. Gezag bemoeien? Wat dan! Pensioengast zijn? Politiek doen. Ze zouden zeer onwelkom zijn. Het zou hen tegenvallen" en een dag later: "Men lust hier de regering lang niet meer."

³¹³ *Ibidem*, d.d. 24 november 1944. Die plannen waren De Quay ter ore gekomen via de katholieke MG-majoor Driebeek; zie *ibidem*, d.d. 20 november 1944. Een bevestiging van die plannen zag De Quay in het feit dat Gerbrandy, eenmaal in Oisterwijk, daar de H. Mis bijwoonde! (*Ibidem*, d.d. 27 november 1944)

³¹⁴ *Ibidem*, d.d. 24 november 1944.

³¹⁵ *Ibidem*, d.d. 27 en 28 november 1944.

³¹⁶ *Je Mamtendui-Vrij Nederland-Christofor*, nr. 11, d.d. 2 december 1944, p. 1.

maar om goed kennis te nemen van de uitgebreide vernieuwingswil in bevrijd gebied. Met die kennis moesten ze dan in Londen een fikse uitbreiding van de bevoegdheden van het MG realiseren.

Als gevolg van de censurbepalingen (zie paragraaf 5.3.1) had de pers in bevrijd gebied tot dan toe niet of nauwelijks bericht over concrete groepen of personen uit de illegaliteit en ook slechts heel spaarzaam over de organisaties van de voormalige illegaliteit. Alleen in enkele oud-illegale bladen verschenen al vroeg enige artikelen over de aanpassingsproblemen, waarmee de voormalige illegalen in het algemeen na de bevrijding te maken hadden.¹¹⁷ Ook de kritiek in de pers op het optreden van de arrestatieploegen en van de BS was tot eind november nog betrekkelijk zeldzaam.

Dat veranderde door een artikel van minister van Justitie Van Heuven Goedhart in de november-afl levering van het Londense blad *Vrij Nederland*. Dat artikel, getiteld "het vraagstuk der illegaliteit", verscheen op de dag van de aankomst van de ministers-kwartiermakers (25 november) en werd kennelijk op ruime schaal in bevrijd gebied verspreid.¹¹⁸ Daarin stelde Van Heuven Goedhart met nadruk dat het na de bevrijding definitief afgelopen moest zijn met illegale activiteiten. De voormalige illegaliteit had nog slechts één taak, nl. legaal te zijn. De overheid zou de voormalige illegalen naast andere voortreffelijke mensen invloed kunnen toekennen bij het arresteren van landverraders, bij het benoemen van officiële personen, in het parlement enz. Maar verdiensten in de illegaliteit gaven niet het recht om zich eigenmachtig en in wezen illegaal invloed toe te eigenen.¹¹⁹

Van Heuven Goedharts artikel kreeg extra gewicht en aandacht niet alleen door de aankomst van de ministers-kwartiermakers, maar vooral door de gelijktijdige bloedige botsing tussen gewapende oud-illegalen en geallieerde militairen in Brussel. In de pers werd het verband met de Belgische gebeurtenissen in elk geval prompt en duidelijk gelegd, en wel meestal in negatieve zin voor de vroegere illegaliteit.¹²⁰ Ook het felle, tegen de ministers-kwartiermakers gerichte *JM*-artikel 'Nederland is géén vakantie-oord' (2 december), het uitbreken van strijd tussen partizanen en Engelse militairen in Griekenland (vanaf 3 december) en de geruchtmakende arrestatie en vasthouding van vier notabelen door Zuidlimburgse Stoottroepen (vanaf 7 december) droegen bij tot het ontstaan van een eerste brede discussie in de pers over de naoorlogse rol van de voormalige illegaliteit (zie paragraaf 7.1.3).

6.6.3 Vernieuwing in soorten¹

Om zicht te krijgen op de ideologische verschillen tussen de diverse groepen vernieuwingsgezinden is het nodig hun denkbeelden nader te analyseren. Daarbij nemen we het programma van de NVB als uitgangspunt, omdat het verreweg het meest uitgewerkte

¹¹⁷ Bijvoorbeeld *Het Parool* (Findhoven), nr. 72, d.d. 3 oktober 1944 'Afscheid van het illegale leven' en *Je Maintiendrai* (Nijmegen), nr. 6, d.d. 28 oktober 1944 'Het probleem van de illegaliteit'.

¹¹⁸ Er wordt bijvoorbeeld melding van gemaakt in het *Advertentieblad voor Limburg*, d.d. 26 november 1944, en in het *Nijmeegsch Dagblad*, d.d. 28 november 1944. Volgens Van Heuven Goedhart werd het artikel wat later opgenomen in een brochure die op naam van generaal Kruls werd uitgegeven aldus getuige Van Heuven Goedhart in *Enq.*, VII c. 795.

¹¹⁹ Londense *Vrij Nederland*, nummer van 25 november 1944.

¹²⁰ Zie bijvoorbeeld *Nijmeegsch Dagblad*, d.d. 28 november 1944, A. Lammerts van Bueren 'Het probleem van de illegaliteit' *Vrij Goes*, nr. 76, d.d. 26 november 1944. Maar in het *Nieuwsblad van het Zuiden* (Tilburg), d.d. 8 december 1944 vroeg men zich af of het, gezien de berichten uit Griekenland, België en Frankrijk, wel verstandig was "terug te keren tot een politieke regering".

**Zuivering in alle belangrijke posten
van het Bestuursapparaat
is noodzakelijk**

uit: *De Schijnwerper*, 21 december 1944

vernieuwingsplan bevat. Het programma van de NVB, zoals dat uiteindelijk in de zomer van 1945 werd gepubliceerd, is in ander verband al onderwerp van beschouwingen geweest.¹²¹ De vroege versie daarvan, die De Quay en Sassen aan koningin Wilhelmina deden toekomen, kwam daarmee voor het overgrote deel overeen; alleen op enkele deel-terreinen was deze soms minder in praktische beleidsvoornemens vertaald.

Geheel in het verlengde van wat de personalisten zich voorstelden, vermeldde het program allereerst het doel van "een geestelijke vernieuwing". Die zou de basis moeten vormen voor de vorming van een "nieuwe gemeenschap" op sociaal, nationaal en geestelijk terrein. Die urgente geestelijke vernieuwing wilde de NVB realiseren door "alle Nederlanders" in zich te verenigen, die "al of niet georganiseerd in politieke partijen" zich gebonden achtten aan "volstreckte normen als Gerechtigheid, Waarheid en Naastengeliefde, die in het Evangelie worden gesteld, maar ook in andere dan Christelijke overtuigingen gegrond worden". Die geestelijke vernieuwing zou betrekking hebben op een zevental aspecten van het persoonlijke en maatschappelijke leven. Te beginnen bij "de ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid" somde men voor het gezin, voor arbeid en produktie, voor de nationale gemeenschap, de staatsgemeenschap, de rijksgemeenschap en de internationale orde steeds het leidende beginsel en een aantal praktische programmapunten op.¹²²

Het programma als geheel bestond uit een reeks programmapunten, waarin de rollen van de persoon en van de serie gemeenschappen, waarvan hij deel uitmaakte, in hun onderlinge samenhang werden uiteengezet. Dat resulteerde in het ideaal van een nieuw, sterk zedelijk getint bestel, waarin aan het individu en de deelgemeenschappen naast rechten¹²³ ook veel plichten¹²⁴ werden toegedacht, en waarin aan de overheden grotere

¹²¹ Bank, *Opkomst en ondergang van de NVB*, 54-59, 62-67; De Keizer deed dat op basis van de diverse in Gestel vervaardigde thematische rapporten, waarvan het programma van de NVB de samenvatting vormde; zie De Keizer, *De gijzelaars*, 137-157.

¹²² Getypt exemplaar van het NVB-programma, getiteld "Considerans", 8 blad/ijden, p. 1 (-Bezit prins Bernhard, map 7), hierna afgekort als *Considerans*.

¹²³ Bijvoorbeeld behoorlijke lichamelijke ontwikkeling, gelijkheid van sociale ontwikkelingskansen, erkenning als deelgenoot in het economisch proces, recht op arbeid, geregelde rechtspositie, werkloosheids- en ouderdomsverzekering, vakantie en vrije tijd, godsdienstvrijheid, vrije meningsuiting, vrijheid van vereniging en vergadering. Zie *Considerans*, passim.

¹²⁴ Bijvoorbeeld zich onthouden van "zedenedervende invloeden", deelname aan "gemeenschapsopbouw en onderlinge overtuiging", afzien van "alle gemeenschapsopvattingen, die de menselijke waardigheid van hen, die buiten haar kring staan, niet ten volle eerbiedigen (bestrijding van rassen-, klassen- en volkenwaan)", zich onthouden van "de moraal der kleine gezinnen"; zie *Considerans*, passim.

bevoegdheden op diverse nieuwe terreinen zouden toevallen. Die overheden zouden namelijk een zedenbewakende taak krijgen, allereerst als aanvulling op de religieuze ontwikkeling, die de hoofdopdracht "der kerken en religieuze verenigingen" bleef, maar ook bij opvoeding, onderwijs en cultuur.³²⁵ De overheden zouden daarnaast een actieve politiek ter "beveiliging van het gezin" moeten voeren.

Ook op het terrein van de "verheffing van de arbeid" – de meest uitgebreide paragraaf van het NVB-program – werd voorzien in een centrale overheid, die vele nieuwe activiteiten had te ontplooiën. Behalve met een actief werkgelegenheidsbeleid, een rechtvaardiger loonbeleid en het ontwerpen van een "nationaal plan van volkswelvaart" zou zij zich hebben bezig te houden met bescherming van de boeren en de kleine zelfstandigen en met de uitbreiding van de sociale wetgeving. Bovendien zou het "arbeidsleven" zelf grondig gereorganiseerd moeten worden en wel op corporatieve leest. In de afzonderlijke ondernemingen, in de bedrijfstakken en op nationaal niveau zouden "Beheer" (werkgevers), "Bezit" (aandeelhouders) en "Arbeid" (werknemers) onder toezicht van de overheid moeten gaan samenwerken en "uitvoerende en regelende bevoegdheid" moeten krijgen op hun eigen werkt terrein.

Veel concreter dan de voorgestelde punten ter "versterking der nationale gemeenschap"³²⁶ was de paragraaf die handelde over de "vernieuwing van de staatsgedachte". Er moest ten eerste een sterk overheidsgezag komen om een daadkrachtig bestuur mogelijk te maken. Tegelijk zou de volksinvloed vergroot moeten worden door de invoering van autonome corporaties in het bedrijfsleven en in andere daarvoor geschikte maatschappelijke sectoren. De (politieke) democratie moest daarentegen gezuiverd worden. Te kleine politieke partijen en aanhangers van politieke stromingen, die langs onconstitutionele weg de bestaande orde wilden veranderen of "gevaar opleveren voor de zelfstandigheid van den staat, zoomede voor de vrijheid van godsdienst, geweten en politieke meeningvorming", zouden uit de vertegenwoordigende lichamen moeten worden geweerd. Het opereren van de politieke partijen zou bovendien openbaar en controleerbaar moeten zijn; dat wilde men bereiken door een wettelijke regeling van het partijwezen en de instelling van een tuchtcollege. Behalve die "zuivering der democratie" achtte men bovendien nog een "zuivering der openbare meening" noodzakelijk. Een tuchtcollege voor de pers zou moeten zorgen voor verheffing van het peil van het politieke debat in de pers. Het directe contact tussen regering en publiek zou bevorderd moeten worden door een zakelijke voorlichting over de werkzaamheden van de overheid.

Als we ook de paragrafen over de nieuwe gemeenschap met de overzeese gebieden³²⁷ en de vestiging van een rechtvaardige internationale orde³²⁸ in de beschouwing betrekken, zal duidelijk zijn dat het NVB-program een pretentieuze en idealistische plan was, dat voorzag in 'vernieuwing' op vele terreinen van het maatschappelijke en politieke leven

³²⁵ O.a. in opvoeding, onderwijs, jeugdorganisatie, pers, radio en film.

³²⁶ O.a. stimulering van de cultuur van afzonderlijke gewesten, van maatschappelijke groepen en het slechten van de tegenstellingen tussen maatschappelijke en geestelijke groepen en tussen stad en platteland, versterkte aandacht voor de nationale taal, cultuur en geschiedenis.

³²⁷ Daarin werd o.a. gepleit voor verlevendiging van het saamhorigheidsbesef binnen het koninkrijk en voor erkenning van de eigen plaats in het Rijksverband door verlening van medezeggenschap en door een nieuwe organisatie van het koninkrijk.

³²⁸ Daarin werd o.a. gevraagd om actieve medewerking aan en geleidelijke overgang naar een stelsel van bovennationale gezagsuitoefening en deelname aan internationale regelingen op sociaal, economisch en militair terrein. Men streefde ook naar opnemering van het Duitse volk in dat systeem en wees gebiedsuitbreiding als compensatie voor geleden schade voor Nederland af.

en dat de toekomst van de Nederlandse samenleving in vrijwel al haar aspecten raakte. Als we ons tot de binnenlandse hervormingsplannen beperken, dan valt op dat vooral de rol van de politieke partijen sterk uitgehold werd. Dat gebeurde direct door het partijwezen te kortwieken en onder voogdij te stellen (geen echt kleine, anti-godsdienstige of revolutionaire partijen meer, beperking tot de controlerende taak). Indirect werd dat bewerkstelligd door veel nadruk te leggen op de versterking van het uitvoerend gezag, op de volksinvloed via de in het leven te roepen corporaties in het economische en maatschappelijke leven en door de communicatie tussen het volk enerzijds en de regering en de ambtenarij anderzijds voortaan meer rechtstreeks te laten verlopen en via een onder toezicht gestelde, zakelijk informerende pers.

Het vroegere monopolie van de politieke partijen als vertolkers van de volkswil, of beter nog als vertolkers van de politieke wil van hun eigen volksdelen (met name via eigen sterk polemiserende persorganen), en als leveranciers van regeerders, wilden de voorstanders van de volksbeweging dus breken. Ze wilden het vervangen door een stelsel, waarin de volksinvloed ook langs niet-politieke kanalen tot uitdrukking zou komen en waarin met name als gevolg van een mentaliteitsverandering de relaties tussen burgers onderling en tussen de burgers en de overheid meer rechtstreeks konden plaatsvinden. Op die nieuwe basis van vertrouwen en wederzijds respect zouden de burgers zich op zakelijke politieke gronden verenigen en kiezen voor bestuurders, die vooral door hun persoon en hun bekwaamheid vertrouwen zouden inboezemen.

Centraal in het NVB-programma stond dus de veronderstelling, dat er een vernieuwd leiderschap mogelijk was, dat de "nieuwe gemeenschap" zou belichamen en dat veel dichter bij het volk zou staan. Voorwaarde voor de realisering van dit en alle andere onderdelen van het program was wel, dat er op grote schaal een mentaliteitsverandering zou plaatsvinden, geleid en gestimuleerd door de 'vernieuwde personen', die de ideeën van de NVB deelden.

Als we het veelomvattende en op de lange termijn gerichte NVB-programma vergelijken met de plannen die Gelderblom van de BN en het gezelschap rond het Eindhovens Adres in Londen presenteerden, dan valt allereerst op dat de ideeën van de laatsten veel beperkter van aard waren. Deze richtten zich immers in de eerste plaats op de personele vernieuwing op korte termijn van het lokale en provinciale bestuur. Alleen in het voorstel van Gelderblom om de (vernieuwde) burgemeesters bij de aanvulling van het noodparlement in te schakelen en in de passage in het Eindhovens Adres die vroeg om de gemeenteraden en Provinciale Staten "ook voor de toekomst" door beperkte colleges te vervangen, vindt men incidentele aanzetten die het regionale niveau en de korte termijn te boven gingen.

Anderzijds moet geconstateerd worden dat de meer incidentele, d.w.z. voornamelijk op het lokale bestuursniveau en de korte termijn gerichte vernieuwingsplannen van Gelderblom en Beel c.s. ook heel wel gezien kunnen worden als eerste, door de praktijk van het bevrijde Zuiden geïnspireerde aanzetten om een deel van de veelomvattende maar in hoofdzaak nog theoretische 'vernieuwing' van de volksbewegingsgroep in daden om te zetten. Bovendien vertoonden ze in vele opzichten grote overeenkomsten met de benadering van het NVB-programma: de nadruk op personele vernieuwing, de versterking van het uitvoerend gezag en natuurlijk vooral de afwijzing van de terugkeer van de 'oude' politieke partijen en bestuurders.

Belangrijke politieke conflictstof tussen de 'vernieuwing' van Gelderblom en Beel c.s. enerzijds en de 'vernieuwing' van het NVB-programma anderzijds was er dan ook niet. Het veelomvattende, maar betrekkelijk vage en pas na de algehele bevrijding te realiseren NVB-programma bood immers alle ruimte. Bovendien stemde De Quay in de zuidelijke

praktijk in met snelle vernieuwing van het plaatselijke bestuur.³²⁹ Voorlopig hoefde het dus niet tot conflicten te komen. Zolang Gelderblom en Beel en de hunnen zich beperkten tot de zuivering en vernieuwing op het lokale en regionale niveau en dan voornamelijk via het MG, en zolang De Quay de startgrage JM-groep in de hand kon houden, zouden de door hem voor na de algehele bevrijding geplande volksbeweging en vernieuwing niet in gevaar hoeven te komen.

De genoemde drie groepen vernieuwers reden elkaar dus niet in de wielen en beschouwden elkaar als geestverwanten en werkers voor één en dezelfde zaak: de vernieuwing. Dat blijkt bijvoorbeeld uit De Quays instemming met de strekking van het Eindhovens Adres, uit zijn pogingen om de comités van illegale werkers te benutten om invloed uit te oefenen "als organen van de nieuwe geest en illegaliteit bij het 'Militair Gezag'" en evenzeer uit de opnemings door de GOIWN van enkele centrale punten uit het NVB-programma in haar eigen constitutie.³³⁰ Min of meer vanzelfsprekend ging elk van die groepen ervan uit dat zij zich ieder voor zich inzetten voor een en dezelfde gemeenschappelijke zaak.

Ter verklaring van dat spontane gevoel van geestelijke gelijkgezindheid onder de drie genoemde groepen vernieuwers willen we hier wijzen op de factoren die Wilkinson opsomt in zijn studie over "the Intellectual Resistance in Europe".³³¹ Evenals bij de door hem bestudeerde verzetsgroepen en hun tijdschriften in Frankrijk, Duitsland en Italië ging het in het bevrijde Zuiden van Nederland om intellectuelen, die ofwel zelf illegaal gewerkt hadden of met het illegale werk nauwe contacten hadden onderhouden.

Die aanraking met het illegale werk was naar de mening van Wilkinson essentieel, omdat de zware persoonlijke beslissing tot verzet, die daarvoor nodig was, diep ingreep in hun leven en denken. Nadat die bevrijdende beslissing was genomen, ontwikkelden deze intellectuelen een sterk moreel getinte ideologie. Die ging uit van het absolute karakter van basiswaarden, die direct uit de werkelijkheid te destilleren waren, de voornaamste daarvan waren de waarde en waardigheid van de menselijke persoon, die zij in het verzet zo sterk ervoeren.³³²

De goede kwaliteiten (vriendschap, opoffering, moed) die in het verzet tegen het nationaal-socialisme en fascisme naar boven waren gekomen, verwachtten zij ook in het hele volk te kunnen opwekken. Aldus zou de morele elite, waarvan zij zelf deel uitmaakten, een mentaliteitsverandering bij de burgers bewerkstelligen, die dan vanzelf tot sociale veranderingen zou leiden. Omdat de maatschappij als geheel tijdens de bezetting onmachtig was gebleken om de vrijheid en de sociale rechtvaardigheid te verdedigen, achtten deze verzetsintellectuelen en hun vrienden uit de illegaliteit zich geroepen om zelf als voormannen, als vertegenwoordigers, als advocaten van de verlamde natie te handelen.³³³

In hun ideologie stond de fundamentele, persoonlijke gewetensbeslissing voor het goede (verzet, solidariteit, sociale veranderingen) centraal. Door de allesbeheersende tegenstelling met het kwade (collaboratie, passiviteit, vooroorlogse status quo) leken de onderlinge verschillen tussen de 'goede' alternatieven van weinig belang. Wie door de

³²⁹ Vgl. bijvoorbeeld Dagboek De Quay, d d 19 oktober 1944, waar hij na een gesprek met de op aandringen van de Nijmeegse oud-illegaliteit door dmc Blaauw ontslagen burgemeester mr. P. van der Velden optekende: "Zeer goed in i dat hij verdween want hij was ongeschikt." Zie ook paragraaf 6.5.3.

³³⁰ Zie paragraaf 3.1.4.

³³¹ J.D. Wilkinson, *The intellectual Resistance in Europe* (Cambridge (USA) London 1981).

³³² Wilkinson, *The intellectual Resistance*, 265, voor de overeenkomsten met het personalisme, zoals geformuleerd door vooral Mounier, zie p. 17-19.

³³³ *Ibidem*, 267.

aanraking met het verzet eenmaal de beslissende stap in de goede richting had gezet, behoorde tot het 'goede' kamp en de diverse daar ontwikkelde alternatieven werden alleen daarom al verenigbaar en complementair geacht.³³⁴

Bij deze verzetsintellectuelen bestond, aldus nog steeds Wilkinson, een grenzeloos geloof in wat zij na de bevrijding voor de natie zouden kunnen bereiken. Zij waren er vast van overtuigd dat zij door overreding de volle steun van het hele volk zouden kunnen verwerven. Door de morele bekering van het volk, zo redeneerden zij vanuit hun verzetservaring, zou ook de kiem van de gewenste sociale verandering gelegd worden. Zij beschouwden zichzelf daarbij voornamelijk als 'leraren' en niet als politici. Het was veel meer hun taak om de keuzes van het volk te (bege)leiden dan om instituties vorm te geven en om hun idealen politiek te organiseren.³³⁵

Daar kwam bij dat velen van deze verzetsintellectuelen een stevig wantrouwen koesterden jegens de staat, de regering en alle organisaties die gevestigde belangen vertegenwoordigden, met name de politieke partijen en de bureaucratie. Dat strookte weliswaar met hun verdediging van het individu, maar het weerhield hen er ook van om hun aanhang politiek te organiseren. Ze bleven voornamelijk in lokale groepen georganiseerd en gaven er in de praktijk de voorkeur aan hun doeleinden te bereiken langs de weg van de personele vernieuwing.³³⁶

Wilkinson's bevindingen voor verzetsintellectuelen in Frankrijk, Duitsland en Italië gaan in grote lijnen ook op voor de hier behandelde groepjes intellectuelen rond Gelderblom, Beel en De Quay. In hun verzetsafkomst, hun vage vernieuwingsideeën, hun paternalistische streven naar een morele bekering van het volk, hun aarzelingen om hun aanhangers te organiseren en in hun praktische streven naar personele vernieuwing van het plaatselijke bestuur komen zij sterk met elkaar overeen. Hoewel er zeker ook verschillen zijn aan te wijzen – Wilkinson signaleert die zowel per land alsook tussen de landen onderling –, kan hier met Wilkinson geconcludeerd worden dat de verzetservaring niet alleen de oorsprong maar ook de kern vormde van deze groepen en hun idealen.³³⁷

Voor de voormannen die de 'vernieuwing' in het bevrijde Zuiden propageerden, betekende die verzetservaring, dat zij in de kern een sterk gevoeld, gemeenschappelijk uitgangspunt hadden en dat zij meenden dat zij het daarom als 'vernieuwde mensen' over eventuele verschillen van inzicht toch wel eens zouden worden. Voor personen uit het verzet, ook al waren zij geen intellectuelen, was de 'vernieuwing' vaak een vanzelfsprekende, zij het nogal gevoelsmatige notie. Maar voor de meeste buitenstaanders, die deze verzetservaring niet hadden gehad en gedeeld, vormde de 'vernieuwing' juist daarom een moeilijk te bevatten en te peilen geheel van persoonlijke gevoelens en maatschappelijke opvattingen. Puur verstandelijk beschouwd kan men dan misschien wel proberen om de 'vernieuwing' in soorten onder te verdelen, maar in zijn diepste wezen was het door de verzetservaring gedreven vernieuwingsstreven, ondanks de in de praktijk optredende meningsverschillen, ondeelbaar.

Maar in hoeverre gelden de door Wilkinson genoemde kenmerken van de 'intellectual Resistance' ook voor de twee andere uit de illegaliteit voortgekomen groepen 'vernieuwers': de *Waarheid*-beweging en de Democratische Vereeniging? Kunnen ook zij tot die 'intellectual Resistance' gerekend worden of moeten we constateren dat zij daarbuiten

³³⁴ *Ibidem*, 266

³³⁵ *Ibidem*, 270

³³⁶ *Ibidem*, 270-271

³³⁷ *Ibidem*, 22, 263

vielen? Anders geformuleerd luidt de vraag of de 'vernieuwers' en de vernieuwingsgedachten, zoals die uit de illegaliteit waren ontstaan, in deze fase van het bevrijde Zuiden eigenlijk (nog) wel een eenheid vormden of dat er al van verdeeldheid sprake was.

Als we het geheel van 'vernieuwers' in de verkenningfase overzien, dan dringt zich toch onmiskenbaar een tweedeling op. Aan de ene kant het hiervoor getypeerde, onoverzichtelijke kamp van *JM*, De Quay, Beel en de GOIWN, de burgerlijke vernieuwers. Aan de andere kant het veel kleinere, maar zich geheel onafhankelijk ontwikkelende kamp van *Waarheid*-groepen en eenheidsvakbeweging (o a. ABWM) onder leiding van Van Exter. De Eindhovense Democratische Vereniging nam, zoals we zullen zien, een tussenpositie in.

Laten we eerst naar de overeenkomsten kijken. Beide kampen richtten zich op meer eenheid en samenwerking en deden daartoe een beroep op brede groepen uit de samenleving. In beide gevallen stelden zij hun idealisme en samenwerking in de illegaliteit ten voorbeeld, probeerden zij voor het hele bevrijde gebied tot voorlopige organisatie en een eigen blad te komen en streefden zij naar invloed op het bestuur om hun idealen van zuivering en vernieuwing te realiseren.

Maar de verschillen waren minstens even belangrijk. Terwijl de burgerlijke vernieuwers zich tot de hele bevolking richtten en de oprichting van een volksbeweging beoogden, deden de socialistische vernieuwers rond *De Waarheid* vooral een appèl op de arbeiders en alle werkenden en propageerden zij eerst en vooral de totstandkoming van een eenheidsvakbeweging, vervolgens van één socialistische partij en pas op langere termijn van een democratische volksbeweging. Zij organiseerden zich ook veel voortvarender dan de burgerlijke vernieuwers. Zij richtten *Waarheid*-groepen op en namen het voortouw bij de organisatie van plaatselijke eenheidsvakorganisaties.

Daar staat tegenover dat de burgerlijke vernieuwers zich voorlopig van de GOIWN konden bedienen, een krachtige pressiegroep voor het hele bevrijde gebied die doctrinaire communisten van lidmaatschap uitsloot. En bovendien verwierven zij zich zowel zelfstandig als via de GOIWN de steun van het machtiger wordende MG, dat zich bij diverse gelegenheden juist een tegenstander van de socialistische vernieuwers rond *De Waarheid* toonde.

Het verschijnsel van de verzetsintellectuelen (Wilkinson) vinden we behalve bij de GOIWN-leiding en de volksbewegingsgroep ook terug bij de Democratische Vereniging, maar niet bij de *Waarheid*-beweging. Symptomatisch voor de vloeiende situatie waarin met name de linkse verzetsintellectuelen zich in de verkenningfase bevonden, zijn de overgangen die mensen als Voogd en Went doorliepen. Hun sympathieën voor de eenheidsvakbeweging en één socialistische partij naar het voorbeeld van de Britse *Labour Party*¹³⁸ verhinderden hen aanvankelijk niet om binnen de BN/GOIWN aan brede beraadslagingen mee te doen. Maar eind november maakten zij zich zoveel zorgen over de weinig democratische plannen bij GOIWN en *JM*, dat zij de Democratische Vereniging oprichtten. Die bepleitte spoedige verkiezingen en het herstel van de vertegenwoordigende organen en bood de gelegenheid aan alle politieke stromingen, inclusief die rond *De Waarheid*, om hun standpunten naar voren te brengen.

Laten we proberen ook de politieke stellingnames van deze veelal uit oud-illegalen bestaande groepen vernieuwingsgezinden te vergelijken. Daarbij moeten we allereerst onderscheid maken tussen de denkbelden die men had enerzijds over de gewenste gang

¹³⁸ Van Lierop *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 52, zo adviseerde de partijloze Voogd sinds november regelmatig Van Exter, die het in de *Waarheid*-beweging vrijwel zonder intellectuelen moest stellen.

van zaken na de algehele bevrijding en anderzijds over wat er in het al bevrijde gebied diende te gebeuren. Wat dat eerste punt inzake de wat langere termijn aangaat, waren De Quay, de door hem geleide volksbewegingsgroep, de GOIWN en de groep rond Beel het in grote lijnen wel eens over de wenselijkheid om in een door een sterk gezag beheerste overgangperiode het NVB-programma uit te voeren. Maar de *Waarheid*-beweging en de Democratische Vereeniging gingen daartegen in, zij spraken zich uit voor spoedige verkiezingen.

Wat betreft de opvattingen over de gang van zaken in het bevrijde Zuiden lagen de verhoudingen ingewikkelder. De volksbewegingsgroep stelde het ideaal van de volksbeweging voorop, maar had grote aarzelingen over een leidende rol van de oud-illegalen daarin. De GOIWN daarentegen huldigde weliswaar de volksbewegingsidealen, maar beschouwde die toch voornamelijk als een welkome ideologische aanvulling op haar eigen, meer pragmatische taakstelling. Om haar primaire taken (zuivering, bundeling, belangenbehartiging) te volbrengen, wilde ze in elk geval niet in politiek vaarwater terecht komen. De Eindhovense groep rond Beel concentreerde zich geheel op twee praktische politieke vragen. Ze keerde zich namelijk tegen het herstel van de oude, zuilgebonden organisaties en van de oude gemeenteraden.

Op die twee punten vond men in burgerlijke oud-illegale kringen nog de meeste eensgezindheid. Behalve de groep rond Beel stelden ook de meerderheid van de GOIWN en de volksbewegingsgroep en haar blad *IM* zich op tegen die vormen van herstel op plaatselijk niveau. Maar ook De Quay, die, zoals we zagen, zijn politieke activiteit formeel pas na de algehele bevrijding wilde laten beginnen, keurde voor wat betreft het al bevrijde gebied voorstellen tot opschorting van de gemeenteraden goed en stemde in met het streven naar uitstel van zuilgebonden organisatievorming tot na de algehele bevrijding. Met in het Zuiden aanwezige representanten van al dan niet heropgerichte politieke partijen ging hij niet om, omdat hij ze – en dat was op zich correct – niet als de nationale kopstukken beschouwde. Door die houding kon echter wel de onjuiste indruk ontstaan dat ook hij überhaupt tegen de heroprichting van politieke partijen was.

In de optiek van de burgerlijke vernieuwers betekende de opstelling van zowel de *Waarheid* beweging als van de Democratische Vereeniging een breuk met het streven naar een godsvrede op het terrein van de organisatievorming. Ten eerste omdat deze de erkenning betekende van de oude politieke partijen. Ten tweede omdat de volksbewegingsgroep te vroeg in de politieke arena dwong. Waar de *Waarheid*-beweging en de Democratische Vereeniging terwille van hun invloed en terwille van het herstel van democratische verhoudingen snelle verkiezingen wensten en dus die godsvrede in de waagschaal wilden stellen, gaven de burgerlijke vernieuwers er de voorkeur aan om de mogelijkheden voor een volksbeweging open te houden door verkiezingen en politieke groepsvorming voorlopig te vermijden.

De tegenstelling tussen De Quay en velen in de volksbewegingsgroep die alvast in het Zuiden met de volksbeweging van start wilden gaan, werd door het optreden van de *Waarheid* beweging en de Democratische Vereeniging waarschijnlijk verminderd. Zowel de activiteiten van de *Waarheid*-groepen als de voorstellen van die vereniging maakten immers voor het eerst heel duidelijk dat starten met de volksbeweging ook het herstel van de andere politieke groepen zou aanmoedigen. Op die manier zouden de startgrage voorstanders van een volksbeweging hun doel voorbijschieten. In elk geval blijkt uit niets dat de leider van de startgrage groep, Ten Hagen, de hem begin november door De Quay gegunde ruimte om een soort zuidelijke voorloper van de NVB te starten heeft benut.

Maar bovendien hadden de burgerlijke vernieuwers nog de GOIWN, zoals gezegd de enige organisatie die de vernieuwing à la NVB al officieel nastreefde. Deze organisatie

was weliswaar niet bereid om zich volledig politiek te engageren, maar anderzijds was zij heel beïnvloedbaar gebleken. Maar bovenal was zij bij uitstek geschikt om in een overgangperiode zonder democratische organen en zonder politieke partijen toch reële invloed op het beleid en op de bezetting van bestuursposities te verwerven. Met name het machtige MG toonde zich immers in toenemende mate bereid om de GOIWN als dé organisatie van de voormalige illegaliteit – in feite was zij de enige in het hele bevrijde gebied georganiseerde pressiegroep van belang – en ook als een soort stem van het volk te beschouwen en als zodanig te horen, te raadplegen en in te schakelen.

6.7 De traditionele politieke en maatschappelijke krachten

Hoe gedroegen zich de traditionele politieke en maatschappelijke krachten in de eerste maanden na de bevrijding? Hoe reageerden zij op de zich organiserende en mobiliserende ‘vernieuwingsgezinde’ en door oud-illegalen gestuwde pressiegroepen rond *Je Maintien-drai*, in de *Waarheid*-beweging en in de Democratische Vereeniging? Speelden oud-illegalen ook in die traditionele groepen en bij het herstel van hun organisaties een rol? Dat zijn de vragen, die in deze paragraaf beantwoord moeten worden. Daartoe behandelen we eerst de vroegst opredende herstellenden, namelijk die in de vakbeweging, en vervolgens de eerste aanzetten tot herstel op partijpolitiek gebied.

6.7.1 De traditionele vakbeweging op nieuwe wegen

Het streven naar eenheidsvakbeweging werd, zoals in paragraaf 6.6.1 werd vermeld, vooral gepropageerd door de *Waarheid*-beweging. In diverse steden van bevrijd gebied kwamen al vlug na de bevrijding eenheidsvakbonden tot stand. Deze stonden niet onder communistische leiding en trokken, althans in de Mijnstreek, Maastricht, Eindhoven en Helmond, veel meer leden dan de ‘oude’ bonden van RKWV, NVV en CNV.¹³⁹ Volgens diverse getuigenissen probeerden de plaatselijke voormannen van de ‘oude’ bonden overal wel hun bonden te doen herleven, maar waren de vroegere leden allerminst geneigd om zich automatisch weer aan te sluiten. De ‘oude’ bonden werden dus weliswaar heropgericht, maar zelfs waar nog geen eenheidsbond was opgericht, zoals in Nijmegen, organiseerden zij in feite slechts een fractie van hun vroegere aanhang.¹⁴⁰

De eenheidsvakbeweging in het Zuiden was in de illegaliteit voorbereid door de communist Van Exter. Omdat de plaatselijke sociaal-democratische leiders in Zuid-Limburg aanvankelijk nogal huiverig waren geweest om met Van Exter en andere communisten samen te werken, was er in de eerste helft van 1944 een gesprek gearrangeerd tussen Van Exter en de illegale vertrouwensman van de sociaal-democraten in Zuid-Nederland, Cees van Lienden. Deze laatste sanctioneerde de samenwerking met de *Waarheid*-mensen in zoverre, dat hij zijn kameraden niet afraadde om hun medewerking te verlenen. Ten aanzien van het streven naar eenheidsvakbeweging meende Van Lienden dat hij geen definitieve uitspraak mocht doen.¹⁴¹

Dat Van Lienden althans tijdens het laatste bezettingsjaar en in de periode meteen na de bevrijding onder druk gestaan heeft en er wellicht ook zelf voor gevoeld heeft om het

¹³⁹ Over de ABWM in de Mijnstreek zie Klaassen. ‘De mijnwerkersbonden’ hoofdstuk 2. Voor Eindhoven zie Van Oudheusden/Verboom. *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 174-175.

¹⁴⁰ Klaassen. ‘De mijnwerkersbonden’ 41. Van Oudheusden/Verboom. *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 174-175. Termeer. *Nijmegen frontstad* 140.

¹⁴¹ Van Lierop. *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland* 11, deze citeert daar de herinneringen van Van Exter over diens rol in de Tweede Wereldoorlog.

streven naar eenheidsvakbeweging actief te ondersteunen, blijkt ook uit een andere bron. Van diverse andere oud-SDAP-ers die illegaal actief waren geweest, kreeg hij het advies om zich aan het hoofd van de eenheidsvakbeweging te stellen. Maar tegenover dat advies stond de opdracht die Van Lienden nog tijdens de bezetting van de voorzitter van het NVV, Evert Kupers, had gekregen "om het oude apparaat zo spoedig mogelijk weer te herstellen". In die richting werkte ook de druk die zijn collega-SDAP-Tweede-Kamerlid mr. L.A. Donker op hem uitoefende om elke stap te vermijden die de doorbraak zou kunnen bevorderen.³⁴²

Hoewel de aarzelingen van Van Lienden niet lang hebben geduurd, zijn ze symptomatisch voor de 'desoriënterende', zuildoorbreekende invloed, die deelname aan het illegale werk had op de gevestigde politieke en maatschappelijke opvattingen. In feite zat Van Lienden enige tijd klem tussen de idealen uit de illegaliteit enerzijds en zijn loyaliteit aan de leiding van de sociaal-democratische beweging anderzijds. Als leidsman van de sociaal-democratie in het Zuiden nam hij bovendien een sleutelpositie in. Zijn besluit om zich aan Kupers' aanwijzingen tot herstel van het NVV te houden betekende in wezen dat de eenheidsvakbeweging op den duur tot isolement en mislukking gedoemd was.

Dat sympathie voor het streven naar eenheidsvakbeweging niet aan oud-illegale communisten, radicalen en sociaal-democraten voorbehouden was, maar ook onder de andere oud-illegale werkers veel voorkwam, blijkt o.a. uit een brief van J.H. Ensink, zelf oud-illegaal werker en voorzitter van de Katholieke Arbeidersbeweging te Maastricht. Medio oktober 1944 protesteerde hij bij de leider van het LO-district Maastricht tegen uitlatingen in een LO-vergadering "als zouden de illegale werkers om vaderlandse redenen voorstanders zijn van één eenheidsvakbeweging." Ensink constateerde dat de oud-illegale werkers op dat punt verdeeld waren en verzocht LO en CIW zich daarmee niet in te laten, omdat de kwestie geheel buiten hun competentie lag.³⁴³

Toch valt niet te ontkennen dat zowel in de GOIWN-in-wording alsook in het blad *Je Maintiendrai* het streven naar eenheidsvakbeweging aanvankelijk, zij het niet heel expliciet, ondersteund werd. Hoewel de gedachten over de reorganisatie van het sociaal-economische leven nogal vaag waren, bestreed *Je Maintiendrai* wel het herstel van de oude vakbonden en niet de oprichting van de eenheidsvakbonden. Bovendien bepleitte het blad zelf de vorming van één nationale vakbeweging, die de materiële belangen van alle arbeiders, ongeacht hun levensbeschouwing, zou behartigen. Hoe die ene algemene vakbeweging ingepast moest worden in het te creëren systeem van corporatieve bedrijfsorganisaties, bleef onduidelijk.³⁴⁴

Nadat de afzonderlijke herstpogingen van de oude bonden meteen na de bevrijding onsuccesvol waren gebleken, presenteerden de plaatselijke organisaties van RKWV, NVV en CNV zich vanaf medio oktober in de pers als samenwerkingsverband.³⁴⁵ Men kondigde gezamenlijk aan dat men "nieuwe wegen" zou inslaan en dat men "met eerbie-

³⁴² Dr. E.J. Verwey getuigde: "Van Lienden heeft mij later toegegeven, dat hij een grote kans heeft gemist door niet ons advies op te volgen om zich aan het hoofd van de EVC te stellen, maar voorrang te geven aan de opdrachten die hij van Kupers en [onleesbaar] had om het oude apparaat zo spoedig mogelijk weer te herstellen." Verwey noemde de komst van Donker (deze arriveerde medio oktober vanuit bezet gebied in Eindhoven) voor Van Lienden "niet minder dan een ramp"; aldus stuk van de hand van dr. H. Verwey-Jonker en dr. E.W.J. Verwey, 'Ervaringen in het bevrijde Zuiden', p. 23. -RIOD, Doc. I. 1782A.

³⁴³ Brief van Ensink aan districtsleider LO te Maastricht, d.d. 18 oktober 1944. -SHC, archief Ensink.

³⁴⁴ *JM-VN-Chr.*, d.d. 2 december 1944: 'Samenwerking in de vakbeweging'.

³⁴⁵ In de Mijnstreek werd het streven naar een federatie eerder aangekondigd, nl. begin oktober, maar pas vanaf half oktober functioneerde er een federatief bestuur boven de traditionele mijnwerkersvakbonden; vgl. Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 40-42.

dinging van elkanders beginselen" zou streven naar "een zo hecht mogelijke samenwerking en zo groot mogelijke eensgezindheid" tussen de drie deelnemende organisaties.³⁴⁶

De basis voor deze samenwerking was al tijdens de bezetting gelegd. De leidingen van de landelijke vakverenigingen RKWV, NVV en CNV hadden zich namelijk na hun uitschakeling herbezonnen op hun functioneren en waren in mei 1943 een "Reglement van Samenwerking" overeengekomen. Die samenwerking tussen de oude bonden op landelijk en plaatselijk niveau was bedoeld om hun verslechterde prestige te verbeteren. Tijdens de jaren dertig was hun verzuilde onmacht tegenover de bezuinigingspolitiek van de regering gebleken. In arbeiderskringen was het daarom geenszins meer vanzelfsprekend dat de oude bonden na de bevrijding zouden moeten terugkeren. Aan dat verlangen naar doorbreking van de oude verdeeldheid in de vakbeweging diende dus in zekere mate tegemoet gekomen te worden, zeker gezien de populariteit van het streven naar eenheidsvakbeweging.

Het reglement voorzag in een samenwerking tussen de bestuurders van de oude bonden op nationaal en plaatselijk niveau, die ten doel had de algemene sociaal-economische en sociaal-hygiënische belangen van de werknemers te behartigen, zulks in overeenstemming met de eisen van het algemeen belang en met eerbiediging van elkaars principes en zelfstandigheid. Daartoe zouden een Raad van Vakcentralen, bedrijfsunies, afdelingsunies en plaatselijke raden van overleg gevormd moeten worden.³⁴⁷ Alleen de bestuurders van de verder zelfstandige vakbonden zouden dus samenwerken; de leden zouden daarmee niets van doen hebben.

In de praktijk vanaf medio oktober 1944 zien we de propaganda voor terugkeer naar de eigen oude vakbond aanvankelijk parallel lopen met het aanprijzen van de nieuwe samenwerking tussen de vakcentralen. In diverse steden kwamen in deze fase raden van overleg tot stand. Half november brachten de samenwerkende vakcentralen in Eindhoven voor het eerst een eigen blad uit onder de titel *Herrijzing* (zie Bijlage VII).

Begin december vond ook de eerste vergadering plaats van de Raad van Vakcentralen voor het bevrijde Nederlandse gebied. Daaruit en uit de samenstelling van die raad kan alleen maar geconcludeerd worden, dat de deelnemende vakcentralen zich per se als vernieuwingsgezind wilden presenteren. Dat deden zij namelijk door niet de vooroorlogse leiders af te vaardigen, maar door juist oud-illegalen uit hun kring naar voren te schuiven. Zowel Van Lienden (NVV), die voorzitter van de raad werd, als vice-voorzitter R. Hagoort (CNV) en secretaris F. Hoogers (RKWV) hadden na hun vroegere vakbondswerk illegaal werk verricht.³⁴⁸ De onevenredige verdeling van de bestuursposten moest waarschijnlijk ook duidelijk maken dat men aan de traditionele machtsverhoudingen geen boodschap meer had.

Behalve de federale samenwerking in de top en de afvaardiging naar de raad van overleg van in de illegaliteit beproefde krachten,³⁴⁹ werden ook andere methoden ingezet

³⁴⁶ *De Gelderlander*, d.d. 13 oktober 1944: 'De Arbeidersbeweging herrijst. Alle Richtingen werken samen'. *Eindhovens Dagblad*, d.d. 14 oktober 1944, gezamenlijke oproep van de besturen der plaatselijke centrales der Katholieke Arbeiders Beweging, de Eindhovense Besturenbond NVV en de Christelijke Besturenbond van de afdeling Eindhoven van het CNV.

³⁴⁷ De tekst van het reglement, gedateerd juni 1941, is te vinden in -AMG, PMC-Gelderland, doos 9, map 108. De juiste datering is echter mei 1943, aldus S. Stokman, *De Katholieke Arbeidersbeweging in oorlogstijd* (Utrecht/Brussel 1946).

³⁴⁸ Hagoort en Hoogers waren GOIWN-lid. Van Lienden woonde alleen enkele GOIWN-vergaderingen bij. De samenstelling van de Raad van Vakcentralen werd gemeld in het *Eindhovens Dagblad* van 8 december 1944.

³⁴⁹ Of er op plaatselijk niveau door de diverse oude bonden ook een personele vernieuwing van besturen met oud-illegalen is doorgevoerd, is niet onderzocht. De beschikbare gegevens betreffende Nijmegen wijzen in elk geval niet in die richting; vgl. Termeer, *Nijmegen frontstad*, 206-215.

om de arbeiders te bewegen terug te keren naar de oude organisaties. In de Mijnstreek was de ABWM zo sterk dat het bestuur van de RKMB zich niet alleen positief opstelde ten aanzien van federale samenwerking met de andere oude bonden, maar zich op aandringen van teruggekeerde leden ook bereid toonde tot "eerlijk overleg met de nieuwe bond . . . met en eventueel in de federatie." De oude mijnwerkersbonden moesten er in elk geval alvast mee instemmen dat de ABWM medio november ook werd toegelaten in het Voorlopig Orgaan van Samenwerking (VOS), een overlegorgaan van werkgevers en werknemers in het mijnbedrijf.

Maar in het eerste nummer van het in Eindhoven verschijnende blad *Herrijzing* werd de eenheidsvakorganisatie fors aangevallen. Ze werd als "onvaderlands" gebrandmerkt, omdat ze net als het Nederlandse Arbeidsfront (NAF) de geestelijke waarden van het Nederlandse volk zou smoren. In het eerste nummer van het blad *Herstel*, orgaan van het op 24 november heropgerichte RKWV voor het bevrijde gebied,¹⁵⁰ alsook in andere bladen, verschenen pleidooien waarin de katholieke arbeiders die zich bij een bond van de eenheidsvakorganisatie hadden aangesloten of nog geen keuze hadden gemaakt, onder druk werden gezet. Zo stelde de aalmoezenier van de arbeid in Eindhoven, rector J. Martin, medio november in het *Eindhovens Dagblad* dat zolang er geen nieuwe bisschoppelijke richtlijnen verschenen, die van vóór juli 1941 (oproep tot het verlaten van de RKWV) geldig bleven, met andere woorden "onze katholieke arbeiders behoren ook lid te zijn – ook nu – van de katholieke organisaties".¹⁵¹ Dat algemenere probleem van de katholieke organisatievorming en met name de houding van de bisschoppen op dat punt staan centraal in de volgende paragraaf.

6.7.2 Een partijpolitiek vacuüm

De belangrijke vraag of de katholieke sociale, culturele en staatkundige organisaties weer opgebouwd moesten worden na de bevrijding, was in maart 1944 door de bisschoppen voorgelegd aan een studiegcommissie. Deze commissie bestond uit vooraanstaande katholieke geestelijken, die zelf illegaal actief waren dan wel via de Katholieke Actie nauwe contacten onderhielden met het verzet en speciaal met de katholieken in dat verzet.¹⁵² De commissie werd voorgezeten door de vicaris-generaal van het bisdom 's-Hertogenbosch, mgr. F.N.J. Hendrixx, die grote verdiensten voor de illegaliteit had en als vernieuwingsgezin bekend stond.¹⁵³ Deze commissie-Hendrixx bracht nog in september van dat jaar advies uit. Haar oordeel was dat de "nieuwe richting", d.w.z. diegenen die het in de naoorlogse verhoudingen en omstandigheden beter achtten "aan te sturen op de

¹⁵⁰ *Herstel*, d.d. 2 december 1944, p. 1.

¹⁵¹ *Eindhovens Dagblad*, d.d. 10 november 1944, zoals geciteerd door Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 181.

¹⁵² Naast mgr. F.N.J. Hendrixx (zie volgende noot; namens het bisdom Den Bosch) waren lid: dr. W. Koenraad (Bisdom Breda), dr. A. Olierook (diocesaan directeur van de Katholieke Actie in het bisdom Haarlem), K. Roncken (hoofdaalmoezenier van Sociale Werken te Heerlen en voorzitter van de onder de Katholieke Actie opererende, clandestiene Roermonds Studieclub) en mag. dr. S. Stokman o.f.m. (Aartsbisdom), aldus A.F. Manning, 'Geen doorbraak van oude structuren', in: *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968) 61-87, aldaar 70 (herdrukt in: A.F. Manning, *Mensen en situaties. Scènes uit het katholieke leven in de negentiende en twintigste eeuw* (Baarn 1990), 302-328, aldaar 311).

¹⁵³ Volgens *De Tijd* van 29 mei 1956 was Hendrixx initiatiefnemer geweest tot oprichting van het Fonds voor de Bijzondere Noden van het Episcopaat. Hij was negen maanden gegijzeld geweest (van 13 juli 1942 tot 19 april 1943, aldus *Gedenkboek Beekvluit*, 359) en volgens prof. J. Loeffl was hij daar onder de indruk gekomen van de vernieuwingsdenkbeelden van De Quay en Sassen, aldus verslag interview met Loeffl, d.d. 29 juni 1976, -CBZ, map Den Bosch-Waalkijk.

vorming van algemeene Nederlandsche organisaties, waartoe ook de katholieken behoorden", door het episcopaat niet afgewezen moest worden, maar dat het episcopaat aan die "nieuwe richting" evenmin de voorkeur zou moeten geven.¹⁵⁴

De voorstanders van de "nieuwe richting", aldus het advies, hadden aan de commissie verklaard "aanvankelijk enkel als beweging" naar buiten te willen optreden en het "vanzelfsprekend en zelfs noodzakelijk" te achten "dat de vroegere organisaties na den oorlog weer onmiddellijk gaan functioneeren – ook de R K S P –", maar dan wel met "de deur op een kier" om de voorstellen en denkbeelden van de nieuwe richting in overweging te nemen.

Op grond van deze informatie gaf de commissie de volgende adviezen. Het episcopaat zou de te herrijzen katholieke organisaties als richtlijn moeten geven zich te bezinnen op de vraag "of het in de na-oorlogse verhoudingen niet de voorkeur verdient tot breede organisatievormen te komen" en daarbij alle aandacht te schenken aan de denkbeelden van de nieuwe richting. Medewerking aan de nieuwe richting door individuele katholieken (d m v artikelen, redevoeringen en contacten met niet katholieken) zou door het episcopaat niet verboden moeten worden zolang ze niet uitmondde in individueel lidmaatschap van de op te richten algemene Nederlandse organisaties en mits die personen lid waren van de eigen katholieke vormingsinstituten. Wat dat laatste betreft hadden de voorstanders van de nieuwe richting de commissie verzekerd dat ze eigen vormingsinstituten op confessionele basis onontbeerlijk achtten.¹⁵⁵

De denkbeelden van de nieuwe richting zoals verwoord in het rapport van de commissie-Hendriks, zijn zeker niet representatief voor het denken van alle katholieke vernieuwingsgezinden in deze fase.¹⁵⁶ Zij lijken nog het meest op de politieke vernieuwingsideeën over de volksbeweging van De Quay en zijn geestverwant Sassen (zie paragraaf 6.5.3). Andere bewijzen ontbreken weliswaar, maar het is aannemelijk dat de informatie over de nieuwe richting vooral afkomstig was uit contacten van commissievoorzitter Hendriks met de katholieke Gestelse vernieuwers. Hoewel de adviezen van de commissie in eerste instantie niet op de vakbeweging betrekking lijken te hebben, waren ze ook daarop wel degelijk van toepassing. De geplande samenwerking door de landelijke en plaatselijke toppen van de katholieke vakbeweging met de andere vakcentralen spoorde in elk geval uitstekend met de adviezen van de commissie-Hendriks.

Door het verloop van de bevrijdingsstrijd konden mgr. Mutsaerts van het bisdom Den Bosch en bisschop Hopmans van het diocees Breda pas vanaf eind oktober in vrijheid uitspraken doen.¹⁵⁷ De anderhalve maand daarvoor waren de katholieke vernieuwers en herstellers dus op zichzelf aangewezen. De eerste aanwijzing kwam van bisschop Mutsaerts, ze was gericht aan de geestelijken van zijn bisdom. Hij vermaande hen op 14 november dat de drang naar het herstel van de vroegere stands- en vakorganisaties niet onderdrukt behoefde te worden en wees hun erop dat vroegere richtlijnen (dat katholieken zich in de katholieke stands- en vakorganisaties behoorden te organiseren) van kracht bleven. Herrijzende katholieke organisaties dienden volgens zijn communicandum echter

¹⁵⁴ Schrijven van voorzitter Hendriks en secretaris Stokman aan aartsbisschop en bisschoppen van Nederland d.d. september 1944. Fotokopie in CBZ map Waalwijk.

¹⁵⁵ *Ibidem* p. 45.

¹⁵⁶ Vgl. Manning. Geen doorbraak. 70-73 die constateert dat Schlichting, Van Meegeren en Snijders er in elk geval verdergaande ideeën op nahielden. In paragraaf 6.5.3 zagen we dat dat ook geldt voor de IM-groep rond Ten Hagen. Die was pertinent tegen heroprichting van de RKSP en wilde al in het Zuiden met de volksbeweging starten.

¹⁵⁷ N.b. bisschop Lemmens van Roermond was naar Friesland geëvacueerd. zie Cammaert. *Tussen twee vuren* 90.

een voorlopig karakter te dragen, terwijl "nieuwsoortige vereenigingen" niet zonder "Onze uitdrukkelijke toestemming" behoorden te worden opgericht.³⁵⁸

De bisschoppen beperkten hun aanwijzingen dus voorlopig tot de vak- en standsorganisaties. Ten aanzien van de katholieke organisatievorming op cultureel, staatkundig en ander gebied werd niets geboden of verboden. Traditionele en vernieuwingsgezinde katholieken mochten zich op die terreinen dus geheel vrij achten. Toch was samenwerking tussen katholieken en andersdenkenden in één organisatie na de bevrijding nog een zeldzaamheid. De GOIWN-in-oprichting was er een voorbeeld van. Die samenwerking werd door bisschop Mutsaerts weliswaar toegelaten, maar anderzijds hield hij wel degelijk de vinger aan de pols. Zo fungeerde de Eindhovense oud-illegaal werker en kapelaan C. Zigenhorn vanaf de tweede helft van november op verzoek van Mutsaerts en met instemming van de oud-illegale voormannen als 'luisterpost' van het bisdom. Hij stuurde de belangrijkste stukken naar Den Bosch en Mutsaerts liet, getuige de aantekeningen op die stukken, precies bijhouden wie er in de GOIWN-top "bene RK" was en wie "scherp protestant" of wat anders.³⁵⁹

Op staatkundig gebied had het advies van de commissie-Hendrikx slechts in zoverre effect, dat de nieuwe richting niet verboden of aanbevolen werd. Daar moest het voorlopig bij blijven, omdat er van herstel van de RKSP nog niets was gekomen. Zodoende kon in dit partijpolitieke vacuum de deur der katholieke organisatievorming op staatkundig terrein nog niet op een kier gezet worden, het gebouw zelf was immers nog niet overeind gezet.

Uit de eerste maanden na de bevrijding is slechts één poging bekend om de RKSP te doen herleven. Die poging werd op 22 september in Maastricht ondernomen met als doel "te komen tot vernieuwing van de R.K. Staatspartij". De initiatiefnemers waren mr. H.G. Rambonnet en dr. Jos. Weijden uit het vooroorlogse RKSP-kader van Maastricht. Zij riepen een vergadering bijeen van katholieke "leidinggevende personen op politiek gebied uit alle kringen der bevolking". Maar ondanks de weerklank die hun plan in die vergadering kreeg, bleek het volgens de initiatiefnemers "niet uitvoerbaar te zijn, daar een sterke antipathie tegen de vroegere R.K. S.P. zich alom manifesteerde".³⁶⁰ Voorlopig leidde hun initiatief dus tot niets.

Ter verklaring van dit échec en ook van het uitblijven van elke andere poging tot herstel van de RKSP in de rest van bevrijd gebied kan om te beginnen natuurlijk gewezen worden op de zeker in Limburg traditionele aversie jegens de door westerlingen beheerste, vooroorlogse RKSP.³⁶¹ Maar ook de omstandigheid dat het in Maastricht en Zuid-Limburg juist de vroegere "leidinggevers" van die partij waren die het heft in handen namen om de RKSP in vernieuwde vorm te doen herleven, moet aan de geloofwaardigheid van dit initiatief tot vernieuwing zoveel afbreuk hebben gedaan dat het sterke weerstanden opriep en het plan uiteindelijk op niets deed uitlopen.

De meest vooraanstaande persoon uit de RKSP in het Zuiden was mr. F. Teulings; hij werd eind oktober in zijn woonplaats Vught bevrijd. Bij het uitbreken van de oorlog was hij Tweede Kamerlid en secretaris van het Dagelijks Bestuur van die partij. Hij had krachtig geprotesteerd tegen de Nederlandse Unie en haar antiparlementaire koers en na

³⁵⁸ *Collectio Mutsaerts* 513.

³⁵⁹ Sene stukken van BN en GOIWN-in-oprichting, laatste van 15 november 1944, in -Archief van het Bisdom & Hertogenbosch. Oorlogsarchief doos 10 map GOIWN/Expoge.

³⁶⁰ Brief van Rambonnet en Weijden d.d. 10 juni 1945, -KDC, Archief Teulings, nr. 86.

³⁶¹ Vgl. S.Y. Vellenga, *Katholieke Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975), 144.

zijn bevrijding voelde hij zich meteen weer parlementair.¹⁶² Maar zijn inspanningen richtten zich in weerwil van het advies van de commissie-Hendrikx voorlopig niet op herstel van de RKSP. Daarmee wilde Teulings wachten tot de algehele bevrijding, d.w.z. tot het Noorden van het land over deze belangrijke zaken kon meepraten. In het ontredderde Zuiden, zo vond hij, moesten allerlei primaire belangen van voorlopig herstel "gezamenlijk, d.w.z. door alle richtingen eendrachtig" worden begunstigd.¹⁶³ Daartoe probeerde hij alvast om in contact te komen met de hoogste functionaris van het MG in zijn buurt, pmc-Noord-Brabant De van der Schueren, en met de leider van de katholieke vernieuwingsgezinden, professor De Quay. Maar die pogingen liepen, zeer waarschijnlijk door de onwil van De van der Schueren en De Quay, zelfs na maanden op niets uit.

Teulings onderhield wel geregeld contact met bisschop Mutsaerts en vicaris-generaal Hendrikx. Ook zij hebben dus naar alle waarschijnlijkheid ingestemd met Teulings' koers om de RKSP in het Zuiden voorlopig geen nieuw leven in te blazen. Bovendien werd er eind november door bemiddeling van Hendrikx, maar zonder rechtstreeks persoonlijk contact, een afspraak in de vorm van een *gentlemen's agreement* gemaakt tussen Teulings en de vernieuwingsgezinde Beekvlitser jongerengroep van De Quay en Sassen. Die afspraak hield in dat beide groepen katholieken "op staatkundig-organisatorisch terrein" niets zouden ondernemen tot na de bevrijding van Noord-Nederland. Teulings zou dus niet proberen de RKSP te doen herleven en De Quay en Sassen zouden van hun kant de plannen om een volksbeweging op te richten voorlopig laten rusten.¹⁶⁴

Eind november 1944 werd dus door mgr. Hendrikx een informele en geheime godsvrede tot stand gebracht tussen enerzijds De Quay als leider van de veelal uit de illegaliteit afkomstige groep katholieke vernieuwers op politiek gebied en anderzijds Teulings als representant van de groep traditionele politici, die uiteindelijk herstel van een katholieke politieke partij beoogden. Dat was de nieuwe status quo na de onduidelijke periode sinds de bevrijding, waarin de zuidelijke bisschoppen nog geen uitspraken konden doen en het advies van de commissie-Hendrikx op staatkundig gebied (uitgaande van heroprichting met de deur op een kier) niet toepasbaar bleek. Dat advies was niet meer uitvoerbaar, omdat de herstelgezinden, met mgr. Mutsaerts en Teulings voorop, na hun bevrijding eind oktober een snelle heroprichting van de RKSP niet meer opportuun vonden.

Voor die gewijzigde opstelling kunnen drie oorzaken aangewezen worden. Allereerst natuurlijk de onverwachte deelbevrijding, die het bevrijde Zuiden, zo werd in de loop van november duidelijk, voor geruime tijd van de katholieke beslissingscentra in het Noorden afgesneden zou houden. Ten tweede was met name in Maastricht gebleken, dat heroprichting door het oude partijkader van een hoe dan ook vernieuwde RKSP op sterke

¹⁶² L. Kupers 'Mr. Frans Teulings en het herstel van de RKSP, oktober 1944-december 1945' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1988) 2-7. Zijn protest tegen de NU vindt men in het artikel 'Eerlijkheid gebiedt', *R.K. Staatspartij* 9(1940) 134-136.

¹⁶³ Kupers 'Mr. Frans Teulings', 7.

¹⁶⁴ *Ibidem* 7-8. Kupers baseert deze informatie op een brief (uit het archief van Teulings) die Teulings op 19 augustus 1954 aan mr. L. Kortenhorst schreef en waarin dit *gentlemen's agreement* wordt beschreven. In het dagboek van De Quay wordt op 24 november een enige uren durende ontmoeting met mgr. Hendrikx gemeld. Van een afspraak met Teulings is daarin geen sprake. Het enige dat De Quay noteerde was: 'Verder de isolementsvraag behandeld en van hem vernomen hoe ver men gaat van de zijde van de Bissch. Commissie inzake sociale organisaties enz. (de commissie-Hendrikx H.T.)'. Mijns inziens komt de stem der ouden nog wel sterk naar voren. Men beseft niet dat de uitbreiding van het Rijk Gods alleen gediend is met de opheffing van het isolement. Met name uit De Quays reactie in die laatste twee zinnen zou men kunnen concluderen dat Hendrikx aan De Quay verzekerd heeft dat de ouden - i.c. Teulings - de RKSP voorlopig niet zouden herstellen. De Quay achtte dat alleen blijkbaar onvoldoende om het isolement op te heffen.

weerstand stuitte. Die weerstand was blijkbaar zo groot, dat gevreesd moest worden dat het geplande herstel van de RKSP niet alleen geen succes zou worden, maar de tot dan toe afwachtende katholieke vernieuwers uit illegaliteit en gijzelaarskampen tot organisatorische actie zou bewegen. Heroprichting van de RKSP zou dus de katholieke eenheid op staatkundig gebied ook voor de toekomst in groot gevaar brengen.

De derde en laatste reden om van heroprichting van het eigen staatkundig apparaat af te (kunnen) zien, was dat er inmiddels een veelbelovend alternatief ontwikkeld was om, zoals Teulings het later uitdrukte, allerlei primaire belangen van voorlopig herstel "gezamenlijk, dat wil zeggen door alle richtingen eendrachtig" te begunstigen.³⁶⁵ Die alternatieve organisatievorm om invloed uit te oefenen op de urgente materiele en maatschappelijke wederopbouw was op 11 november gelanceerd door de Tilburgse priester-hoogleraar prof. dr. M.J.H. Cobbenhagen. In zijn woonplaats Tilburg werd op 14 november het eerste Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw (CMW) geïnstalleerd. Maar voordat deze CMW's hier aan bod kunnen komen, moet eerst beschreven worden hoe het de tweede, veel kleinere traditionele politieke formatie, die van de sociaal-democraten, in de eerste maanden van het bevrijde Zuiden verging.

Evenmin als voor de meeste katholieken de onmiddellijke herrijzing van de RKSP een vanzelfsprekendheid was, vond het gros van de sociaal-democraten het weer activeren van de SDAP meteen na de bevrijding een uitgemaakte zaak. Net als bij de katholieken vonden er enige vroege mislukte heroprichtingsactiviteiten plaats. Zo vermeldt Verboom dat de oud-illegale sociaal-democraat Van Lienden in Eindhoven in de loop van oktober een plaatselijke Vereniging van Democratische Socialisten oprichtte. Deze vereniging wilde niet vooruitlopen op de vraag of de SDAP in haar oude vorm hersteld moest worden, maar had blijkbaar weinig succes, want we horen er verder niets meer van.³⁶⁶ In Heerlen functioneerde vanaf begin oktober onder leiding van oud-illegaal werker mr. L. Vooy's een nogal terughoudend, waarnemend gewestelijk bestuur dat zich voorlopig enkel tot de oud-leden van de SDAP richtte en niet naar buiten trad. De informatie over dit bestuur is daardoor zeer summier en voornamelijk afkomstig van de leider van de *Waarheid*-beweging, Van Exter.³⁶⁷ Die beschikte kennelijk over goede contacten, die hem over het doen en laten van het vroegere SDAP-kader informeerden. Van Exter was daarin natuurlijk buitengewoon geïnteresseerd, omdat hij samen met de sociaal-democraten een nieuwe socialistische partij wilde oprichten.³⁶⁸

Dit gewestelijke bestuur zond de oud-leden van de SDAP in bevrijd Limburg begin oktober een rondschrijven toe. Daarin stelde het voor om een organisatie op democratische en socialistische basis op te richten met als uitgangspunt het SDAP-programma van 1937. Men deed dus net niet het voorstel om de vroegere SDAP weer op te richten, maar wel om "de organisatie te scheppen, waaruit een sterke socialistische en democratische partij kan opbloeien".³⁶⁹

Van Lienden en dit verkapte Zuidlimburgse SDAP-bestuur vermeden een regelrechte heroprichting van de SDAP waarschijnlijk om dezelfde redenen als de RKSP-voormannen in Maastricht eerder hadden gehad om te proberen een vernieuwde RKSP op te

³⁶⁵ Kupers. Mr. Frans Teulings. 7.

³⁶⁶ Van Oudheusden/Verboom. *Herstel en vernieuwingsbewegingen*. 148.

³⁶⁷ Zie Van Lierop. *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*. 26-29, die zich voornamelijk baseert op stukken uit de collectie Van Exter.

³⁶⁸ Zie paragraaf 6.6.1.

³⁶⁹ Van Lierop. *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*. 26.

richten' heropricting *tout court* had geen kans van slagen nu de publieke opinie en ook een groot deel van de vroegere eigen aanhang vernieuwing, eenheid en tenminste samenwerking eiste. Voor de sociaal-democraten woog die druk bovendien dubbel zo zwaar als voor de heroprictingsgezinde RKSP-ers. De traditionele sociaal-democratische aanhang werd immers niet alleen door vernieuwers van de volksbeweging verleid, maar was sterker dan de traditionele katholieke aanhang geneigd om zich te laten inpalmen door het streven naar één socialistische partij van Van Exters actieve *Waarheid*-beweging. Om althans enige grond onder de voeten te krijgen was het dus zaak om de oude getrouwen weer om zich heen te verzamelen en het feit van die stille mobilisatie en heropricting zo goed mogelijk met vernieuwingsgezindheid te maskeren.

Eind oktober of begin november deed de top van de *Waarheid*-beweging een toenaderingspoging, die resulteerde in besprekingen tussen de leidingen van beide Limburgse formaties-in-(her)opricting. Maar de onderhandelingen liepen snel stuk omdat geen van beide wilde ingaan op de uitnodiging van de ander om de vernieuwingen en de socialistische eenheid te realiseren door toe te treden tot háár organisatie. Van Exter noemde in de Limburgse *Waarheid* de besprekingen tussen sociaal-democraten en *Waarheid*-beweging desondanks "als eerste terreinverkenning op het gebied van de mogelijkheid om tot eenheid te komen, geslaagd". Maar anderzijds liet hij in datzelfde nummer van *De Waarheid* niet na om zijn sociaal-democratische gesprekspartners herhaaldelijk en nadrukkelijk te betitelen als "gewestelijk bestuur der S.D.A.P."; dat hij hen zo diskwalificeerde als 'herstellers' zal wel geen van zijn lezers zijn ontgaan.¹⁷⁰

Hoe riskant resoluut en principieel optreden door herstelgezinde sociaal-democraten in deze fase nog kon zijn, blijkt het duidelijkst uit de gang van zaken in Maastricht. Daar namen eind oktober twee oud-illegale werkers, de sociaal-democraten E. G. Courrech-Staal en K. Schoolmeester, het initiatief tot net zo'n bijeenkomst als het gewestelijk bestuur had georganiseerd. Weer werden alle oud-SDAP-ers uitgenodigd, ook degenen die in de jaren '30 geroyeerd waren, om een organisatie op te richten op basis van het SDAP-programma van 1937. Maar de meerderheid van degenen die op 29 oktober bijeenkwamen, bleek de oude SDAP niet meer terug te willen en sprak zich, aldus de weergave van Van Exter, uit voor "een nieuwe socialistische eenheidspartij".¹⁷¹

Hoewel de initiatiefnemers met een minderheid uit de vergadering toch een eigen plaatselijke sociaal-democratische organisatie opzetten, leidde deze bijeenkomst direct en onbedoeld tot een tweede. Een aantal *Waarheid*-activisten nodigde de meerderheid van de oud-SDAP-ers namelijk onmiddellijk uit voor een nieuwe bespreking op 5 november. Die bijeenkomst resulteerde in een forse ledenaanwas voor de Maastrichtse *Waarheid*-groep. Waarom die voorstanders van één socialistische partij ook in die *Waarheid*-groep niet aan hun trekken kwamen, beschreven we al in paragraaf 6.6.1.

Buiten Zuid-Limburg kwam het zoals gezegd tot 1 december nergens tot heropricting van SDAP-afdelingen. En ook alleen in Zuid-Limburg, vanuit Heerlen, werd vanaf 15 november het enige, geprononceerd sociaal-democratische blad van het bevrijde Zuiden uitgegeven, namelijk *Paraat*. Dat moest althans enig tegenwicht bieden aan de ook door sociaal-democraten veelgelezen *Waarheid*.¹⁷²

De oorzaken van het voorlopig uitblijven van partij- of zelfs groepsvorming door

¹⁷⁰ *Ibidem*, 26-28, deze baseert zich hierbij voornamelijk op artikelen van Van Exter in *De Waarheid* (editie Brunsum) d.d. 11 en 15 november 1944.

¹⁷¹ *Ibidem*, 30 steunt hierbij op het door Van Exter in Brussel gemaakte rapport, d.d. 24 november 1944 (p. 5-6), Bezit Van Exter.

¹⁷² *Ibidem*, 28.

sociaal-democraten in het grootste deel van bevrijd gebied waren in grote lijnen dezelfde als die welke voor de katholieken golden. Het hoofdprobleem was dat de vroegere eigen gelederen verdeeld waren geraakt en dat men met premature heroprichting het gevaar liep een groot deel van de oude aanhang voorgoed kwijt te raken. Een sleutelrol werd daarbij gespeeld door die vroegere partijleden, die met name door hun activiteiten in de illegaliteit een groot aanzien genoten, maar juist als gevolg van dat illegale werk van de partij waren losgeraakt en sympathie koesterden voor 'vernieuwing' en samenwerking met andersdenkenden.

Een sprekend en bovendien goed gedocumenteerd voorbeeld van die ontwikkeling vinden we in Eindhoven in de persoon van Hilda Verwey-Jonker. Zij was voor de oorlog gemeenteraadslid voor de SDAP geweest en werd daarna actief in o.a. de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Unie, in het illegale werk en na de bevrijding in het brede comité Eenheid bij Verscheidenheid en het kleinere gezelschap van het Eindhovens Adres (zie paragraaf 6.5.2). Juist toen dat adres in voorbereiding was, werd zij geconfronteerd met het net naar bevrijd gebied overgekomen SDAP-Tweede-Kamerlid mr. L.A. Donker. Die drong er als een van de meest gezaghebbende sociaal-democraten in het Zuiden op aan dat zij dat adres niet zou ondertekenen.

Maar Verwey-Jonker tekende wél en noemt als reden daarvoor: "Mijn solidariteitsgevoelens ten opzichte van de – uit de illegaliteit voortgekomen – gespreksgroep waren groter dan ten opzichte van mr. Donker". Hem vond zij "het voorbeeld van een 'schuilkelderpoliticus', die zich zelf had gespaard om na de oorlog weer een politieke rol te kunnen spelen". Maar minstens even zwaar woog haar oordeel over zijn gebrek aan ontvankelijkheid voor andere dan sociaal-democratische denkbeelden. Zij introduceerde hem optimistisch in allerlei Eindhovense gezelschappen, maar moest concluderen: "hij leek alleen op zijn gemak in kringen van oud-SDAP-ers, die net als hij de oorlog in een soort winterslaap hadden beleefd".¹⁷¹ Kortom, er was vooral door de verschillende houding en contacten in de bezettingstijd een geestelijke kloof ontstaan, die politieke geestverwanten van voor 1940 met name ook op het persoonlijke vlak zo sterk van elkaar vervingde, dat politieke hergroepering volgens de oude lijnen voorlopig niet mogelijk was.

6.8 De Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw

De geestelijke vader van de samenwerkingsformule van de Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw (CMW) was prof. dr. M.J.H. Cobbenhagen. Deze uit Zuid-Limburg afkomstige pater was hoogleraar in de algemene leer en geschiedenis van de economie aan de Tilburgse RK Handelshogeschool en had zich in de jaren dertig gemanifesteerd als voorstander van een maatschappij-ordening op katholieke corporatieve grondslag.¹⁷² Tijdens en na zijn gijzeling van juli 1942 tot april 1943 in de kampen Haaren en Beckvliet (St. Michielsgestel) kwamen diverse studenten, die in de illegaliteit actief waren geworden, hem om raad vragen. Cobbenhagen was tijdens en na de bezetting in brede katholieke kring een gezaghebbend man en speciaal door vele katholieke jongeren, die illegaal werk hadden verricht, werd hij beschouwd als een geestelijk leiderman op wie men kon bouwen.¹⁷³

¹⁷¹ H. Verwey-Jonker en E.J.W. Verwey, 'Ervaringen en activiteiten in het bevrijde Zuiden' p. 14, -RIOD Doc. I 1782A.

¹⁷² Van Oudheusden, *Brabantia Nostra*, 37, 47.

¹⁷³ Verslag van interview met Raaijmakers.

In de zich aftekenende tegenstelling tussen katholieke vernieuwers en voorstanders van herstel van de katholieke organisaties nam Cobbenhagen een tussenpositie in. Hij was namelijk van mening dat de bevrijding geen automatische herryzing zou brengen van 'al datgene wat voorheen aanwezig was'. Als voornaamste obstakels voor het herstel van een geordend maatschappelijk leven zag hij, blijkens zijn brief van 11 november, enerzijds de grote materiële problemen en de geestelijke en sociale ontwrichting¹⁷⁶ en anderzijds het niet voorhanden zijn van een doeltreffende organisatie waarin opvattingen en ervaringen uit het verleden met nieuwe denkbeelden geconfronteerd konden worden. Er moest dus een nieuwe organisatie opgericht worden, het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw (CMW).

Die organisatie zou in het vacuum van de overgangperiode op plaatselijk niveau een aantal belangrijke maatschappelijke taken moeten uitvoeren. Zij moest proberen om de eendracht van de bezettingstijd te continueren en zo mogelijk te verbeteren, zij moest er naar streven 'om goede gedachten ten aanzien van de culturele, sociale en economische reconstructie te verbreiden', zij moest het contact tussen de verschillende maatschappelijke lagen van de bevolking bevorderen en de overheid steunen bij haar opbouwwerk. Alleen door op die wijze leiding en voorlichting te geven en de maatschappelijke ontwikkelingen te kanaliseren, konden naar zijn mening de geestelijke en materiële en uiteindelijk ook de maatschappelijke problemen worden opgelost.¹⁷⁷ Cobbenhagen hoopte daarbij op een doorbraak van de al vroeger door hem voorgestane katholieke corporatieve organisatieprincipes.

Kort na de bevrijding van Tilburg presenteerde Cobbenhagen samen met een van de wethouders en een leidende gemeente-ambtenaar¹⁷⁸ zijn plan voor de oprichting van een breed samengesteld CMW voor het oplossen van concrete problemen aan burgemeester J. van de Mortel. Deze ging volledig akkoord met het initiatief en installeerde het comité al op 14 november. Twee dagen later verscheen in het Tilburgse *Nieuwsblad van het Zuiden* een oproep om aan het comité deel te nemen. Die oproep was ondertekend door 47 min of meer bekende personen uit het Tilburgse maatschappelijke leven, die hun medewerking al hadden toegezegd. Dat waren priesters, paters, dominees, voormannen uit het katholieke, protestantse en sociaal-democratische verenigingsleven, werkgevers en werknemers.¹⁷⁹ Het gezelschap telde al met al ook een relatief groot aantal voormalige illegalen, namelijk dertien. Vernieuwingsgezinden waren er goed in vertegenwoordigd, maar ook de traditionele belangengroepen lieten hun stem stevig horen, met name doordat er diverse professionele krachten in werden opgenomen.¹⁸⁰ Men stelde voorlopig drie secties in, een voor opvoeding/onderwijs en voorlichting, een voor voedselvraagstukken en economische reconstructie en een voor sociale verhoudingen. In die secties en ook in de na enige tijd opgerichte commissies zou een groot aantal, veelal praktische problemen behandeld worden.¹⁸¹

¹⁷⁶ Door Cobbenhagen geformuleerd als het probleem van de goede levensvormen.

¹⁷⁷ Voorlopig eindrapport Tilburg door Joep Eykens en Harmie van Nieuwkuik d.d. juni 1974 p. 18. CB7 map Tilburg. De gegevens in dat rapport steunen op hun beurt op een brief van Cobbenhagen d.d. 11 november 1944 die in het Cobbenhagen archief van de Katholieke Universiteit Brabant berust (map CMW nr. 3).

¹⁷⁸ Te weten wethouder L. C. A. M. Janssens en drs. I. J. G. de Mast, die op dat moment referendaris was, maar al snel de nieuwe gemeentesecretaris zou worden.

¹⁷⁹ *Nieuwsblad van het Zuiden* d.d. 16 november 1944.

¹⁸⁰ Van de oud illegalen waren uitgesproken vernieuwers bijvoorbeeld Wim Thomassen (oud SDAP), Joan Willems en dr. F. van der Ven (beiden katholieke jongeren), professionele bestuurders die illegaal hadden gewerkt waren bijvoorbeeld Th. A. M. F. M. van Mierlo (directeur gemeentelijk Gasbedrijf), dr. W. P. A. M. de Kort (directeur GAB) en F. J. J. Hoogers (RKWV).

¹⁸¹ Voorlopig eindrapport Tilburg d.d. juni 1974 p. 18 e.v. CB7 map Tilburg. *Nieuwsblad van het Zuiden* d.d. 18 november 1944 artikel 'Maatschappelijke Wederopbouw'.

Het Tilburgse CMW-model zou in het bevrijde Zuiden opvallend snel school maken. Vooral in Brabant schoten de CMW's na november in de meeste grote en middelgrote plaatsen als paddestoelen uit de grond. De oorzaak van dat succes valt eigenlijk aan de hand van het Tilburgse voorbeeld al goed te verklaren. De CMW's waren namelijk geknipt voor de uitzonderlijke situatie van het bevrijde Zuiden. Door hun plaatselijke opzet kwamen ze tegemoet aan het geografische isolement en konden ze inspelen op de regionale problemen. Ze waren aantrekkelijk zowel voor de traditionele belangenbehartigers, die hun eigen organisatie en/of hun oude aanhang nog moesten missen, als voor de vernieuwingsgezinden die noodgedwongen nog niet met hun eigen organisatie van start konden gaan. Vooraanstaande personen uit beide groepen namen formeel op persoonlijke titel deel en konden zo alvast op beperkte schaal laten zien dat ze tot constructieve samenwerking bereid waren. De brede samenstelling van de CMW's werd bewust gecombineerd met het werkveld van de praktische problemen. Aldus konden de meest dringende knopen worden doorgehakt en werden ideologische conflicten toch voorkomen. Bovendien kwamen de CMW's in zekere mate tegemoet aan de groeiende behoefte aan een commissie uit de burgerij, die bij gebrek aan een gemeenteraad als intermediair tussen de bestuurders en de bevolking kon fungeren.³⁸²

6.9 Conclusies

De invloed van de voormalige illegaliteit was op de onderzochte terreinen van de arrestaties, de zuivering en de vernieuwing in deze periode nog zeer groot. Het belangrijkste was ongetwijfeld dat de arrestaties nog steeds voor een groot deel door de BS en dan vooral door de BS-opsporingsdiensten of v oud-illegalen werden beheerst. Dat was een gezagsprobleem van de eerste orde. De eigenlijk tot arresteren bevoegde politie was weliswaar nog onvoldoende gezuiverd en sterk verzwakt, maar dreigde door het voortgezette, ongecontroleerde optreden van de BS voor langere tijd uitgeschakeld te worden. Die aanhoudende dreiging dwong het MG om tot overleg en een praktische oplossing te komen met de leiding van de BS en de GOIWN-in-woording.

Toen de BS-leiding (m.n. Hoekstra) allerminst bereid bleek om de arrestatiebevoegdheid op te geven, ontstond daartegen verzet van de kant van plaatselijk al door het MG ingeschakelde oud-illegalen. Zij en de gematigde leiding van de GOIWN toonden zich bereid om met het MG tot een nieuwe arrestatieregeling te komen, waarbij aan de gebundelde oud-illegaliteit het beleid en aan de BS slechts de uitvoering van de arrestaties zou toekomen. Maar de rigide, negatieve houding van procureur-generaal Speyart van Woerden inzake de arrestatiebevoegdheid en op het punt van de politiezuivering dreef de oud-illegalen in BS en GOIWN weer naar elkaar toe en verhinderde voorlopig een snelle pragmatische oplossing van de arrestatiekwestie.

De zuivering van burgemeesters en de tijdelijke bestuursvoorziening werden zowel in de GOIWN als in de BS gezien als de sleutel tot de verdere zuivering en vernieuwing. In deze verkenningfase pleitten vooral de voormannen van de GOIWN ervoor, dat het MG niet alleen de 'foute' maar ook de ongeschikte ambtsdragers zou verwijderen en ver-

³⁸² Zie bijv. de brief van drie intellectuelen, de oud illegale werker dr. A.Th. van Urk, ir. R. Vermeulen en ir. B.H.D. Tellegen, aan dr. Beel van het MG in Eindhoven, d.d. 16 november 1944, waarin zij klaagden over het gebrek aan communicatie tussen overheid en bevolking en pleitten voor oprichting van een commissie uit de burgerij ter ondervanging van het ontbreken van de gemeenteraad, Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 34.

vangen door personen, die zich in de bezetting 'karaktervol' hadden betoond. Die pleidooien hadden in zoverre succes, dat plaatselijk georganiseerde oud-illegalen via het MG nog regelmatig bewerkstelligden dat 'foute' of ongeschikte burgemeesters (tijdelijk) werden verwijderd. Maar anderzijds vielen de resultaten van de burgemeesterszuivering de leiders van de voormalige illegaliteit nogal tegen, ook al was slechts de helft van de 'oude' burgemeesters blijven zitten of meteen op hun post teruggekeerd. Hun teleurstelling is vooral te verklaren door de wijze waarop de waarneming van het burgemeestersambt was geregeld. Op de keuze van de waarnemers hadden de oud-illegalen namelijk veel minder invloed als gevolg van de automatiek van het Besluit Tijdelijke Bestuursvoorziening. In tweederde van de gemeenten werd daarom op den duur de burgemeestersfunctie weer vervuld door de 'oude' burgemeester of door de 'oude' loco-burgemeester van 1940. Bovendien keerden ook de niet-'fout' geachte wethouders ingevolge het Zuiveringsbesluit zonder meer terug, terwijl de zuivering van het onder hen staande gemeentepersoneel eind november nog vrijwel moest beginnen.

Om de door hen gewenste radicale zuivering en vernieuwing toch te kunnen doorzetten, presenteerden de oud-illegale voormannen en de groep rond Beel eind oktober – begin november vergaande voorstellen aan de koningin. Zij wensten een tweede, 'politieke' zuivering onder de oude burgemeesters en wilden het aldus eenmaal sterk vernieuwde burgemeesterskorps ook gebruiken als grondslag voor de zuivering en vernieuwing van het parlement. Maar van deze plannen kwam niets terecht, omdat de regering ze afwees en de koningin er niet op inging.

Voor de zuivering van het bedrijfsleven had de regering in ballingschap geen regeling voorbereid. Alleen in de zeer grote bedrijven kwam in deze periode een nogal onevenwichtige interne zuivering op gang, die de directies buiten beschouwing liet en het kader veel soepeler behandelde dan de gewone arbeider. Met name in de mijnen werd die gebrekkige bedrijfszuivering door nieuwe, in de illegaliteit voorbereide eenheidsvakbonden aangegrepen om herhaaldelijk in staking te gaan. In tegenstelling tot de gang van zaken bij de arrestaties en de ambtelijke zuivering, was op het terrein van de economische collaboratie vooral de oud-illegale pers actief; BS en GOIWN lieten het in deze fase bij incidentele activiteiten. Dat ook het MG zich in de loop van november actief met het probleem van de aanpak van de economische collaboratie ging bezighouden, hing samen met de mijnstakingen en de aanhoudende wilde arrestaties. Bij beide ordeverstoringen activiteiten klonk namelijk steeds luider de eis dat ook de economische collaborateurs aangepakt moesten worden.

Het streven naar 'vernieuwing' tenslotte uitte zich in de verkenningfase door talrijke pogingen van meestal door oud-illegalen opgerichte pressiegroepen om langs diverse wegen hun plannen voor de nabije en verre toekomst gerealiseerd te krijgen. Het meest kenmerkende aan het streven naar 'vernieuwing' waren zijn zeer uiteenlopende inhoud en zijn alomtegenwoordigheid. Zelfs de meest duidelijke initiatieven tot herstel van vooroorlogse organisaties hielden zich in een vernieuwingskleed. Maar dat was meestal zo doorzichtig dat het herstelkarakter onmiskenbaar was en dat het initiatief niet tot resultaat leidde (RKSP-Maastricht, SDAP-Zuid-Limburg, samenwerking RKWV-CNV-NVV). De vroegere aanhang wenste in deze verkenningfase kennelijk substantielere hervormingen.

Gemeten naar de maatstaf van de organisatorische vernieuwing ging de door oud-illegale communisten gestichte, maar vooralsnog neutrale eenheidsvakbeweging (m.n. ABWM) het verst. Alleen daar zien we, zij het op bescheiden schaal, geheel nieuwe organisaties ontstaan met een aanzienlijke, uit diverse kampen gerecruteerde aanhang. Alle andere vernieuwingsgezinden wilden de politieke godsvrede instandhouden en stel-

den het vormen van een eigen organisatie voorlopig uit. Zij groepeerden zich zolang rond een eigen periodiek (bijvoorbeeld *De Waarheid*, *JM*, *Trouw*) of maakten in de tussentijd gebruik van nieuwe organisaties (GOIWN, CMW), die niet partijpolitiek geprofileerd waren, wel over invloed beschikten en de mogelijkheid gaven om de vele praktische problemen in bevrijd gebied alvast aan te pakken. De onderlinge tegenstellingen bleven voorlopig ondergeschikt aan het uit het verzet voortgekomen vertrouwen, dat men het met collega-verzetsmensen over de gewenste hervormingen (zuivering, vernieuwing) wel eens zou kunnen worden (Wilkinson).

Toch zien we dat zich onder de zuidelijke oud-illegalen in deze schimmige fase in wisselwerking met elkaar al tenminste twee aparte groepen vernieuwingsgezinden gaan aftekenen. Dat was ten eerste de grootste groep van burgerlijke vernieuwers, t.w. de volksbewegingsgroep rond het blad *JM* (De Quay) met in haar spoor de meer op praktische invloed en personele vernieuwing gerichte clubs rond Beel (Eindhovens Adres) en Gelderblom (leiding van GOIWN en BS). De tweede groep was veel kleiner en bestond uit de socialistische vernieuwers rond het blad *De Waarheid* (Van Exter) en de verschillende eenheidsvakbonden. De nog veel kleinere Democratische Vereeniging nam zoals we zagen een tussenpositie in.

Beide groepen vernieuwers waren in deze fase op zoek naar bondgenoten. De burgerlijke vernieuwers vonden die vooral in het MG, dat hen zowel plaatselijk als centraal in het bestuur inschakelde, en bij de koningin in Londen. De socialistische vernieuwers rond *De Waarheid* raakten al heel snel geïsoleerd, doordat zowel de GOIWN als het MG hen buiten de deur hielden. Bovendien leidden Van Exters contacten met het bestuur van de Belgische Communistische Partij en van de voormalige Comintern tot een afwijzing van het tot dan toe gevoerde beleid van niet-heroprichting van de CPN.

De politiek-maatschappelijke werkelijkheid van het bevrijde Zuiden was in deze fase sterk in beweging en is daardoor moeilijk in de gebruikelijke, op een min of meer stabiele situatie toegesneden terminologie te vatten. Doordat allerlei oude en nieuwe krachten nog volop met elkaar in reactie waren, zijn er maar weinig vaste elementen in te bespeuren; vandaar ook dat we ons moeten behelpen met vage omschrijvingen als GOIWN-invoering, volksbewegingsgroep en socialistische vernieuwers rond *De Waarheid*.

De periode van half oktober tot en met november lijkt mede daardoor op het eerste gezicht minstens even chaotisch als de eraan voorafgaande wilde fase rond de bevrijding (zie hoofdstuk 2). Toch zijn in die 'verkenningfase', zoals we haar tot nu toe noemden, bij nader inzien enkele belangrijke eigen kenmerken te onderscheiden.

Allereerst zien we dat de overheersend lokale tegenstellingen tussen 'oude' en nieuwe overheden, personen en organisaties uit de wilde fase na medio oktober weliswaar bleven bestaan, maar dat er een bovenlokale dimensie bij kwam. Er vond namelijk een groei plaats van allerlei nieuwe organisaties voor het hele bevrijde gebied, terwijl zulks bij de 'oude' overheden en de traditioneel verzuilde groepen veel minder het geval was of zelfs uitbleef. Zo organiseerde de voormalige illegaliteit zich in de GOIWN en in de BS, zo breidde het MG zijn werkzaamheden en organisatie aanzienlijk uit, zo ontstond er een kwantitatief overheersende oud-illegale pers en kwamen er diverse nieuwe voorlopige, nog niet scherp omlijnde politieke en maatschappelijke groeperingen tot stand: de volksbewegingsgroep rond het grootste blad van bevrijd gebied *JM*, de *Waarheid*-beweging, de eenheidsvakbeweging en de eerste CMW's. Bovendien legden diverse van die nieuwe organisaties in deze fase hun eerste contacten met geestverwanten in de buitenwereld. Daardoor werden de tegenstellingen tussen 'nieuw' en 'oud' in bevrijd gebied verbonden met een soortgelijke tegenstelling tussen de koningin en het kabinet in Londen.

De invloed van de 'oude' overheden en traditionele organisaties leek daarentegen te stagneren of zelfs op haar retour. Het burgerbestuur en de politie speelden sinds de taakuitbreiding van het MG in de meeste grote gemeenten een kleinere rol dan in de wilde fase het geval was geweest. De 'oude' commissarissen der koningin, de 'oude' burgemeesters en procureur-generaal Speyart van Woerden streden een moeizame strijd tegen al die nieuwe instanties en organisaties, terwijl de leden van het kabinet – hún bondgenoten – voorlopig niet naar bevrijd gebied konden komen. Pogingen tot politieke hergroepering van katholieken en sociaal-democraten in het hele bevrijde gebied bleven uit, nadat enige plaatselijke initiatieven in die richting mislukt waren. De traditionele vakorganisaties probeerden zich tegen de opkomende eenheidsvakorganisatie te weren door een voorlopig bescheiden samenwerking in de top aan te gaan.

Een derde kenmerk van deze fase is dat voormalige illegale werkers bij vrijwel alle initiatieven tot (re)organisatie een hoofdrol hebben gespeeld. Zowel de top van de BN als die van de ST oefenden grote druk uit, die ertoe bijdroeg om het MG ten koste van burgerbestuur en politie te versterken. Bij de totstandkoming van alle nieuwe organisaties, maar ook bij het al dan niet met succes reactiveren van 'oude' organisaties liepen oud-illegalen voorop. Daarbij moet aangetekend worden dat het hier niet ging om een gecoördineerde actie van *de* georganiseerde oud-illegaliteit, maar om initiatieven van individuele voormannen; de opbouw van de nieuwe organisaties voor het hele bevrijde gebied van de voormalige illegaliteit zelf was immers nog volop gaande. Van desintegratie van de voormalige oud-illegaliteit, zoals die kort na de bevrijding even waarschijnlijk had geleken, was dus geen sprake meer. Integendeel, de grote meerderheid werd weer georganiseerd in de GOIWN-in-wording of in het kader van de BS en toonde zich bereid om allerlei nieuwe taken aan te vatten.

Bij alle activiteiten van de oud-illegaliteit moet echter bedacht worden dat zij evenzeer als tijdens de bezetting maar gedeeltelijk een eenheid vormde. In deze periode voltrok zich immers ook de definitieve scheiding in een tamelijk gematigde burgerlijke organisatie (GOIWN), waarin voornamelijk leden van de niet-gewapende illegale formaties werden gebundeld, en een veel onstuimiger (semi-)militaire organisatie (BS), die de leden van het zogenaemde 'harde verzet' herbergde.

De invloed van de BS en met name de ST daarin manifesteerde zich voornamelijk op het cruciale terrein van de arrestatie en detentie van politiek verdachten. Door de aanhoudende druk van de frontsituatie en de desorganisatie bij de burgerlijke autoriteiten en de politie konden zij in deze periode, net zoals in de wilde fase, blijven arresteren. Ze hadden nog veel meer uit het verzet voortgekomen idealen, maar voorop stonden voorlopig het behoud van hun eigen verband in de BS en hun vrijheid om arrestaties te verrichten.

De burgerlijke oud-illegaliteit manifesteerde zich in de verkenningfase behalve in de GOIWN-in-oprichting ook via de kwantitatief heel belangrijke oud-illegale pers, ook dat geschiedde overigens zonder enige coördinatie. Juist doordat oud-illegalen bij alle initiatieven mee voorop liepen, werd al snel duidelijk dat het hun aan politieke eenheid ontbrak. In de vele nieuwe organisaties overheersten voorlopigheid en vaagheid. Vernieuwing, eenheid en samenwerking waren de leuzen, maar daarachter gingen in elk geval al een burgerlijke en een socialistische variant schuil. Terwijl de vele oud-illegale periodieken, van *De Waarheid* tot *Trouw*, zich vooralsnog vooral radicaal betoonden, bij voorkeur waar het ging om de arrestaties en de zuivering, stelde de GOIWN zich op een vaag gehouden pro-'vernieuwing'-standpunt. Haar aanhang voelde zich vooral aangetrokken door de nauw met die 'vernieuwing' verbonden eisen van grondige arrestatie en zuivering en de GOIWN was dan ook vooral uit op meer invloed in bestuur en maat-

schappij van de georganiseerde oud-illegaliteit als zodanig.

De prominente rol van oud-illegalen bij vrijwel alle hier onderzochte initiatieven: maatschappelijke, bestuurlijke en politieke, kan slechts gedeeltelijk verklaard worden uit hun belangrijke rol tijdens de bezetting, hun geldingsdrang en hun idealen. Zij maakten immers maar een fractie van de hele bevolking uit (zie paragraaf 3.3.4). Een minstens even belangrijke verklaring wordt gevormd door de buitenspel-situatie waarin de traditionele overheden en de vroegere voormannen van de verzuilde organisaties zich bevonden. Als zij alweer publiekelijk durfden op te treden zonder deelname of instemming van oud-illegalen, dan riep dat meteen grote weerstanden op en liep het meestal op een mislukking uit.

Niet alleen voor de oud-illegaliteit maar ook voor de bevolking waren in deze verkenningfase de vooroorlogse normen van wettigheid, democratie en vakbekwaamheid voorlopig nog steeds ondergeschikt aan de uit de bezettingstijd voortgekomen criteria van 'goed' en 'fout'. Daarom werd alles wat tijdens de bezetting 'illegaal' en in verzet was geweest, na de bevrijding beschouwd als 'vernieuwd' met een vanzelfsprekend recht van bestaan. Maar alles wat tijdens de bezetting bij de 'legaliteit' betrokken was geweest of zich niet verweerd had tegen de bezetter, moest eerst maar eens getest en doorgelicht worden. Daarbij ging het vooral om de traditionele overheden en politieke groepen, zij hadden dus in deze fase te kampen met een automatisch diskrediet, dat vooral gericht was op het bezettingsgedrag van de leidende personen uit hun kring. Automatisch krediet was er daarentegen voor eenieder met naoorlogse pretenties die kon bogen op verzetsgedrag of een of andere connectie met de vroegere illegaliteit; in dat geval had men een blanco cheque om publiekelijk op te treden en te doen wat men nodig vond.

In feite verhinderden die zeer bijzondere omstandigheden in deze fase van het bevrijde Zuiden normalisatie in de richting van het vooroorlogse politiek-maatschappelijke bestel. Bezien vanuit het perspectief van continuïteit en verandering waren na de deelbevrijding zelfs formeel niet de gezagsverhoudingen van voor mei 1940 weer van kracht. Maar zeker in de praktijk was er voorlopig niets normaal. Ook het door de regering vooruitgezonden MG kon zich alleen vestigen en werkelijk greep op de ontwikkelingen krijgen door zich aan te passen aan de uit de bezetting voortgekomen, in feite nog steeds 'illegale' verhoudingen en normen. Daarom had het MG geen andere keus dan gehoor te geven aan de eisen van de voormalige illegaliteit om haar bij het bestuur in te schakelen, om het MG te versterken en om de invloed van de nog zo omstreden burgerlijke overheden terug te dringen. Een van de hooftaken van het MG, namelijk het bevorderen van de normalisatie van de bestuurlijke verhoudingen, moest onder druk van de bijzondere omstandigheden van de onvoltooide bevrijding en de gezindheid van de bevolking dus voorlopig ondergeschikt gemaakt worden aan een andere: die van herstel en handhaving van orde en gezag.

Het voortduren van de wilde arrestaties vormde de belangrijkste hindernis voor het herstel van geregelde gezagsverhoudingen. Daarover waren de MG-top, de leiding van de GOIWN en door het MG ingeschakelde gematigde oud-illegalen als De Quay, Beel, Nicolas, Holla, Van Mourik Broekman en Cals het wel eens. Maar de voormannen van de GOIWN, hun aanhang en de BS hadden daarnaast andere prioriteiten. Zij vreesden dat herstel van orde en gezag tevens het herstel van de 'oude' gezagsdragers en van de traditionele politieke groeperingen in de hand zou werken en een grondige zuivering en vernieuwing zou kunnen verhinderen. Wat zij wensten was meer orde en gezag, zeker, maar dan op een wijze die de verwezenlijking van hun idealen niet zou schaden.

Hoofdstuk 7

De confrontatiefase (december tot medio februari)

Sinds eind november gingen de tegenstellingen, die tot dan toe tot het lokale en regionale niveau beperkt waren gebleven, het hele bevrijde Nederlandse gebied en de Nederlandse instanties in Groot-Brittannië en België beheersen.

In dit hoofdstuk zal worden onderzocht hoe de verhoudingen binnen het oud-illegale kamp (GOIWN, BS en oud-illegale pers) zich tijdens die frontvorming tussen 'oud' en 'nieuw' ontwikkelden. In nauwe samenhang daarmee zal vastgesteld worden welke tendenzen zich voordeden in de relaties tussen enerzijds de oud-illegale concentraties en anderzijds de andere partijen in de worsteling om zuivering en vernieuwing. Wij onderscheiden daarbij op grond van hun houding in de vorige fase voorlopig als voorstanders: naast GOIWN, BS en oud-illegale pers ook het MG, het Bureau Inlichtingen, de koningin, prins Bernhard en de groepen rond De Quay en Beel. Tot de tegenstanders van de vernieuwing rekenen we vooralsnog de regering, procureur-generaal Speyart van Woerden, de commissarissen der koningin, de 'oude' burgerlijke gezagsdragers en de voorvechters van herstel van de oude politieke partijen.

Deze versterkte frontvorming tussen 'oud' en 'nieuw' deed zich voor op diverse terreinen van het maatschappelijke leven. Hier zal ze vooral worden doorgelicht voor wat betreft enkele zwaartepunten in de wensen der vernieuwingsgezinde oud-illegalen, te weten de arrestatiekwesitie, de zuivering, de politieke vernieuwing en het middel tot dat alles: de bestuurlijke invloed.

Nog meer dan in de verkenningfase was de verwevenheid tussen de ontwikkelingen op alle genoemde terreinen sterk en dat maakt het onmogelijk om die terreinen geïsoleerd te behandelen. Daarom beginnen we dit hoofdstuk met een overzicht van de positie waarin de voormalige illegaliteit verkeerde (7.1), van de politieke initiatieven van de vernieuwingsgezinden en van de strijd om de macht op nationaal niveau die daarop in januari 1945 volgde (7.2). Pas daarna gaan we voor de arrestatiekwesitie (7.3), de zuivering (7.4) en de hergroepering op politiek en maatschappelijk terrein (7.5) na welke rol de georganiseerde voormalige illegaliteit in de hele confrontatiefase heeft gespeeld. Aldus hopen we een samenhangend beeld te geven van het complex van factoren, dat de georganiseerde oud-illegaliteit tot het aangaan van die machtsstrijd heeft gebracht.

7.1 Met Militair Gezag en koningin tegen het kabinet

Voorals sinds medio oktober had het MG, d.w.z. de meeste militaire commissarissen en de staf MG in Brussel, zich op beslissende momenten gevoelig getoond voor klachten en wensen van de gematigde delen van de voormalige illegaliteit. Raadpleging en inschakeling van capabele personen daaruit waren een vast onderdeel van het MG-beleid geworden. Dat gebeurde in de gemeenschappelijke overtuiging dat alleen zo de meer extreme

elementen in de BS beteugeld en de burgerlijke overheden gezuiverd en versterkt konden worden.

In deze paragraaf moet duidelijk worden in hoeverre het MG die uitgezette beleidslijn ook na de aankomst van de ministers-kwartiermakers doorzette. Dat onderzoeken we hier voorlopig op het terrein van de praktische samenwerking, te weten de contacten op de diverse niveaus en het MG-personeelsbeleid. Twee andere specifieke terreinen: die van de arrestatiekwestie en die van de zuivering komen verderop in aparte paragrafen aan bod.

7.1.1 De samenwerking met MG

In de loop van december werden de contacten tussen de staf MG en de GOIWN veel intensiever dan ze eerder waren geweest. Zoals we in paragraaf 7.3.1 zullen zien, vroeg de CSMG de GOIWN kandidaten voor de op te richten Centrale Opsporings Raad en raadpleegde hij vertegenwoordigers van de zuidelijke oud-illegaliteit inzake de problemen op het terrein van de arrestaties. Bovendien volgde Kruls het voorbeeld van zijn meest voortvarende pmc-en, die al eigen adviescommissies van oud-illegalen hadden aangesteld.¹ Hij gaf namelijk aan alle districts- en provinciale militaire commissarissen de instructie dat zij zo spoedig mogelijk een adviescommissie (ACMC) moesten instellen. Die commissies zouden hun moeten adviseren over de problemen met de politiek verdachten en zouden het vertrouwen moeten hebben van de plaatselijke oud-illegaliteit.²

In het verlengde van die contacten ontstond er bij beide partijen ook behoefte aan regelmatige besprekingen op centraal niveau over allerlei actuele zaken. Op 27 december deelde GOIWN-voorzitter Voorhoeve mee dat Hoofd Sectie I MG, Linthorst Homan, het wenselijk achtte een algemene raad van advies van de voormalige illegaliteit voor het gehele bevrijde gebied samen te stellen. De Interprovinciale Vergadering (IPV) ging daar gretig op in en wees Voorhoeve, Herbers en Joan Willems aan als leden van een commissie, die wekelijks met Linthorst Homan overleg zou plegen en daarbij "de noodige zelfstandige beslissingen" kon nemen.³ Sinds eind december fungeerde Linthorst Homan op verzoek van de Gemeenschap als vast MG-contact met de GOIWN. Bij het MG werd hij de eerstverantwoordelijke voor de contacten met de voormalige illegaliteit⁴ en hij overlegde voortaan wekelijks met die gevolmachtigde commissie van de Gemeenschap.⁵

In diezelfde fase stelde Linthorst Homan, die kort daarop zelf lid werd van de GOIWN, een notitie op voor Kruls, waarin hij de bruikbaarheid van de GOIWN voor het

¹ Bijv. de Brabantse pmc De van der Schuuren die al in december regelmatig overlegde met de vertrouwensraad van de GOIWN in die provincie (zie paragraaf 3.2.5) en pmc-Gelderland Blauw die begin december een oud-illegale adviescommissie aanstelde. Zie brieven van Blauw aan CSMG en leden van die commissie, resp. d.d. 11 en 14 december 1944, -AMG, PMC-Gelderland, resp. doos 4, map 37 en doos 2, map 20.

² Zie *Enq.*, V b, 386-388. Nieuwe richtlijnen inzake het arrestatiebeleid en de nadere richtlijnen voor die adviescommissies, d.d. 21 december 1944, o.a. in -AMG, doos 4619 (PMC-Noord-Brabant), map 226.

³ Aldus Notulen IPV-GOIWN, d.d. 27 december 1944, punt 10. -GA-Nijmegen, Collectie Kuin. In de loop van januari stemde Kruls officieel met deze figuur in, aldus Notulen IPV-GOIWN, d.d. 31 januari 1945, -Bezit Raaymakers. Vgl. *Overzicht MG*, 96.

⁴ In het *Overzicht MG*, 20 en 93-97 wordt ten onrechte gesuggereerd dat Sectie I en haar hoofd Linthorst Homan al vanaf hun aankomst in Brussel actief waren met het inschakelen van de voormalige illegaliteit.

⁵ In de IPV van 13 december 1944 werd vooral vanuit de afdeling Eindhoven voorgesteld om "gezanen" van de GOIWN aan te stellen bij de koningin, de CSMG en de regering (Notulen IPV-GOIWN, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin).

MG evalueerde.⁶ Uit zijn contacten met de leiding van de Gemeenschap had Linthorst Homan opgemaakt dat die Gemeenschap heel wat positiever ingesteld was ten aanzien van normalisatie der gezagsverhoudingen dan hijzelf en vele anderen tot dan toe hadden gedacht. Met zijn notitie wilde hij dan ook "enkele misverstanden" uit de wereld helpen.

Het belangrijkste misverstand was volgens zijn informatie dat de GOIWN door de buitenwacht werd geïdentificeerd met de wilde groepen van jongeren die onmiddellijk na de bevrijding "ontactvol" waren opgetreden. Daardoor werd "in brede kringen" ten onrechte kleinerend geoordeeld over "de illegaliteit" en bestond het gevaar dat zij "bewust in een hoek gedrukt wordt" en dat alles bij het oude zou blijven. Linthorst Homan benadrukte daarentegen dat de leiders van de GOIWN er met hun organisatie juist op uit waren om de "extreme elementen uit de meer actieve verzetsgroepen (voornamelijk opgenomen in de Binnenlandse Strijdkrachten)" in een meer gematigd spoor te brengen door hen in de GOIWN op te nemen en hen onder een verantwoordelijke en capabele leiding te plaatsen. Die leiding wenste anderzijds een "te snel terugvallen in de oude politieke oneenigheid" te voorkomen door in de overgangstijd de in de bezetting gegroeide eenheid te bewaren en door "op gematigde wijze" haar invloed bij de nieuwe en bij de aangebleven of teruggekeerde oude functionarissen te doen gelden.

Linthorst Homan beschouwde blijkens zijn notitie de complexe GOIWN-organisatie weliswaar als enigszins "gewichtig", maar ook als "voorlopig representatief" voor de hele voormalige illegaliteit in het bevrijde gebied. Doordat in die organisatie de meest deskundige personen aan de leiding konden komen, zag hij in de GOIWN een noodzakelijk, zij het ook tijdelijk middel om de onrust in oud-illegale kringen op te vangen en om orde en rust in bevrijd gebied te bevorderen. Daarom adviseerde hij Kruls de Gemeenschap tegemoet te komen in haar streven naar "een zoo nauw mogelijke samenwerking met het m.g." en speciaal met die sectiehoofden van de staf MG "wier werkkring contact met de leiding der illegaliteit gewenst maakt".⁷ Linthorst Homan dacht daarbij zelf voornamelijk aan het terrein van de zuivering (in brede zin, d.w.z. arrestaties en zuivering) en hij wilde, om dreigende verstoringen van de openbare orde te voorkomen, bevorderen dat de GOIWN over die materie ook de leidende burgerautoriteiten zou adviseren.⁸

Het positieve beeld dat Linthorst Homan begin januari in zijn notitie van de GOIWN gaf, lijkt redelijk representatief voor wat de leiding van de Gemeenschap in dit stadium voor ogen stond. De voorstelling van zaken, zoals zij die hem verschaftte, kan wat fraaiër zijn dan ze in werkelijkheid was. Maar het lijdt geen twijfel dat de voormannen van de Gemeenschap zich rond de jaarwisseling ernstige zorgen maakten over het door de BS-excessen bedreigde imago en bijgevolg ook over de stagnerende invloed van de voormalige illegaliteit.⁹ Om daar verbetering in te brengen waren zij duidelijker dan voorheen bereid tot concessies aan het MG. Om ook daadwerkelijke invloed op het centrale MG-beleid te krijgen en ook door de top van MG ingeschakeld te worden, zo was nu wel gebleken, hadden zij de staf MG nodig en die staf verlangde van de Gemeenschap nu eenmaal een loyale, constructieve en gematigde opstelling.

De situatie was dus wezenlijk anders dan eind oktober, toen de plaatselijke oud-illegaliteit nog hoog van de toren kon blazen, omdat de lokale machtsuitoefening door het

⁶ Notitie (geheim) betr. organisatie illegaliteit in bevrijd gebied, d.d. 5 januari 1945, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Brief Linthorst Homan aan Voorhoeve, d.d. 3 januari 1945, -AMG, doos 278 (Staf, Sectie I), map 1004.

⁹ Zie paragraaf 7.1.4: Interne spanningen.

MG in het geding was. Begin januari was de plaatselijke autoriteit van het MG dankzij de medewerking van de oud-illegaliteit daar gevestigd. Maar om invloed op het zich nu doorzettende centrale MG-beleid te krijgen was de GOIWN-leiding afhankelijk van de staf MG. Die staf MG had er op zijn beurt natuurlijk alle belang bij om de medewerking van de GOIWN te krijgen. Zonder de actieve steun en inschakeling van de georganiseerde oud-illegaliteit op centraal en lokaal niveau zouden de primaire doeleinden van het MG: het bewaren van orde en rust in bevrijd gebied en het vestigen van een krachtig bestuur, in gevaar komen.

Bovendien geldt natuurlijk voor zowel de staf MG als de GOIWN dat zij er intussen door de overkomst van de ministers-kwartiermakers geduchte tegenstanders hadden bijgekregen. Tegenstanders, omdat dezen door hun optreden duidelijk hadden gemaakt dat zij de invloed van zowel het MG als de voormalige illegaliteit zo snel mogelijk wilden terugdringen en uit waren op het herstel van de oude instituties en functionarissen. MG en GOIWN hadden dus ook een extra reden gekregen om hun krachten te bundelen. Aldus wilden zij bereiken dat zijzelf voorlopig het heft in handen zouden kunnen houden, opdat de door hen beide beoogde personele vernieuwing of "verjonging"¹⁰ van het bestuur gerealiseerd kon worden.

Om inzicht te krijgen in de mate waarin het MG leden van de voormalige illegaliteit voor het praktische werk inschakelde en hen voorbereidde op het bekleden van bestuurlijke functies, richten we onze aandacht op het personeelsbeleid van het MG en in het bijzonder op zijn eigen opleidingsinstituut, de stafschool.

Allereerst kan vastgesteld worden dat het MG al meteen na de bevrijding en in de verkenningfase op plaatselijk en provinciaal niveau in ruime mate oud-illegalen had ingezet. Het aanstellen van oud-illegalen tot militair commissaris, zoals Nicolas in de Mijnstreek en Thomas in Den Bosch, was weliswaar uitzondering gebleven, maar vrijwel alle militaire commissarissen in districten en provincies hadden in dat stadium diverse oud-illegalen in hun staf benoemd of als adviseur aangesteld.¹¹ Met name daar waar het opsporen van politiek verdachten al vroeg in MG-verband werd georganiseerd, zoals bijvoorbeeld in Nijmegen, bevrijd Limburg en Breda, kreeg de inschakeling van oud-illegalen door het MG ook op lager niveau een aanzienlijke omvang.

Eind oktober, ruim anderhalve maand na zijn aankomst in Brussel, werd het ook voor de staf MG duidelijk dat er in het tot dan toe bevrijde gebied veel meer stafpersoneel aangenomen zou moeten worden dan aanvankelijk gepland was. Omdat de algehele bevrijding nog allerminst in zicht was, kon men er nu van uitgaan dat het in Engeland opgeleide MG-stafpersoneel bij lange na niet voldoende zou zijn om de vele extra taken te verrichten die een langdurige, brede inzet van het MG met zich meebracht. Daarom besloot men een uit de Londense periode daterend onderdeel, de Stafschool-MG, nieuw leven in te blazen.¹²

¹⁰ Notitie (geheim) betr. organisatie illegaliteit in bevrijd gebied, d.d. 5 januari 1945, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

¹¹ Vgl. Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 37-42 en 196-200. Termeer, *Nijmegen frontstad*, 37 e.v. en alhier de paragrafen 2.2 en 6.1.1.

¹² In het *Overzicht MG* zijn alleen op de pagina's 15, 16 en 18 enkele opmerkingen over de Stafschool-MG te vinden. Wij nemen aan dat de stafschool als zelfstandig onderdeel direct onder de CSMG ressorteerde. Dat de nieuwe behoefte aan een stafschool eind oktober 1944 bleek, leiden we af uit de omstandigheid dat op 7 november aan alle militaire commissarissen de "Handleiding betreffende te nemen maatregelen bij aanmelding van militair en burgerpersoneel voor den Staf MG" werd verzonden (-AMG, doos 1428 (Stafschool), map D-1.).

De stafschool van MG in Brussel kwam onder leiding te staan van majoor, later luitenant-kolonel jhr H G A Quarles van Ufford ¹³ Zij was bestemd voor het opleiden van het hogere MG-personeel, dat wil zeggen toekomstige militaire commissarissen, ETO's en andere officiersfuncties bij de commissariaten in het veld of bij de stafsecties in Brussel. In elf cursussen van ongeveer twee weken werden vanaf december circa 300 personen uit bevrijd gebied voor het leidinggevende MG-werk klaargestoomd. Een veelvoud van dat aantal werd zonder aanvullende opleiding aangenomen. Daarbij ging het veelal om lagere functies, maar wel degelijk ook om kaderfuncties. De omvang van de laatste categorie moet veel en veel groter zijn geweest (enige duizenden), maar blijft hier verder buiten beschouwing. Anders dan in Engeland werd de instructie op de stafschool in Brussel aangevuld met informatie van MG-functionarissen die al in de praktijk hadden gewerkt. Na afloop van de cursussen werden de betrokkenen, afhankelijk van hun capaciteiten en ervaring, aan bepaalde MG-onderdelen toegewezen ¹⁴.

De selectie van de cursisten verliep aanvankelijk geheel via de militaire commissarissen in het veld. Zij kregen medio november van Kruls het verzoek om geschikte kandidaten voor een MG-kaderfunctie voor de eerste cursus aan te melden. Daarbij wees hij hun er uitdrukkelijk op voldoende aandacht te schenken aan capabele oud-illegale werkers ¹⁵. Maar van de 45 personen (de meesten waren al in lagere functies in dienst van MG) die op 11 december voor de eerste MG-cursus in Brussel aantraden, had maar eenderde (veertien) een illegale achtergrond, acht van die veertien waren uit de OD afkomstig. De rest (31) bestond voornamelijk uit academisch gevormden zonder illegaal verleden ¹⁶. De achtergronden van de deelnemers aan de tweede MG cursus in Brussel vertonen hetzelfde beeld, zij het dat het aandeel van de oud-illegalen daalde tot een-zesde ¹⁷ en dat de overigen veelal nog niet bij MG werkzaam waren geweest.

De derde MG-cursus verschilde in diverse opzichten van alle overige. Hij duurde maar een week en was bedoeld om een beperkt aantal personen op te leiden tot inspecteurs van de Centrale Opsporingsraad (COR). Die COR was een door MG ingesteld orgaan, dat d m v inspecteurs toezicht hield op de opsporing van politiek verdachten. Alle achttien deelnemers waren in aansluiting op hun illegale werk al actief geweest bij de politieke opsporing. Dat kon geweest zijn in OD- of ander illegaal verband, als lid van de NBS of al in dienst van het MG, en wel meestal in een leidinggevende functie. In paragraaf 7.3 komen we op deze COR en zijn inspecteurs terug.

Hoewel de bronnen voor wat betreft de acht resterende MG-cursussen onvolledig zijn, laten zij dezelfde tendens zien die al bij de eerste twee cursussen bleek. Het aandeel van de oud-illegalen bleef schommelen rond een procent of vijftien, zodat steeds een van de zes deelnemers uit de illegaliteit voortkwam ¹⁸.

¹³ Deze was sinds begin september 1944 bestemd om p.m.c. in Zuid-Holland te worden. zie *Overzicht MG* 70.

¹⁴ *Ibidem* 18.

¹⁵ De brief zelf troffen wij in het Archief MG niet aan. Maar uit de diverse reacties erop valt die strekking zonder mankeren op te maken. zie brieven van diverse militaire commissarissen aan CSMG d.d. tweede helft november 1944. AMG doos 1428 (Stafschool) map D 1. Volgens *Overzicht MG* 20 werd zelfs als richtsnoer voor het aannemen van personeel gegeven: dat zoveel mogelijk uit de kringen van de illegaliteit een keuze moest worden gedaan. Dat is uit ons onderzoek niet gebleken.

¹⁶ Lijst van deelnemers aan de cursus Militair Gezag aangevangen op 11 December 1944. -AMG doos 1428 (Stafschool) map G 1.

¹⁷ Opgave deelnemers 14e cursus MG (NB: men telde na de twaalf Londense cursussen gewoon door). 8-27 Januari 1945. -AMG doos 1428 (Stafschool) map G 5. 36 deelnemers van wie we van zes een illegaal verleden konden vaststellen: viermaal OD, tweemaal illegale pers.

¹⁸ Voor de 17e cursus: zeven van de 39 (18%) voor de 19e: zeven van de 51 (14%) voor de 20e: drie van de 25 (12%) en voor de 22e: twee van de 13 (15%). Zie deelnemerslijsten in AMG doos 1428 (Stafschool), mappen G 5 t/m G 10.

De bemoeienis van de GOIWN met de MG-cursussen begon pas eind december. Toen werd in de IPV vastgesteld dat het nodig was de kandidaat-deelnemers aan deze cursussen aan een nader onderzoek te onderwerpen.¹⁹ Op de eerste vergadering van het nieuwe jaar verzocht de voorzitter de aanwezigen tijdig namen op te geven voor de derde MG-cursus.²⁰

Ontevredenheid over de gang van zaken tot dan toe bleek op de IPV van 10 januari. Pas toen had men de beschikking gekregen over de deelnemerslijsten van de eerste en tweede MG-cursus, die echter inmiddels al afgelopen, resp. begonnen was. Als enige van alle militaire commissarissen had (wederom) pmc De van der Schueren de GOIWN op de hoogte gesteld van de door hem opgegeven kandidaten. Over "de medewerking van het personeel bij het Mil. Gezag met de Gemeenschap" werd door diverse afgevaardigden geklaagd. Zij benadrukten dat er ook onder het zittende MG-personeel een zuivering zou moeten plaatsvinden. Het GOIWN-bestuur zou er op aandringen dat de deelnemerslijsten voortaan tijdig, d.w.z. voor het begin van de cursussen, aan de Gemeenschap bekend zouden worden gemaakt.²¹

Maar in de praktijk verliep zowel de aanmelding van oud-illegale kandidaten voor de MG-cursussen als het toetsen van de cursusdeelnemers voor de GOIWN nogal teleurstellend. Van de door de diverse GOIWN-afdelingen aanbevolen personen werden er velen te onontwikkeld of te jong bevonden,²² terwijl anderzijds al door het MG ingeschakelde oudere oud-illegale werkers lieten weten dat zij niet aan de cursus wensten deel te nemen.²³ De deelnemerslijsten ontving de GOIWN steevast pas na het begin van de betreffende cursussen en slechts in één geval werd een deelnemer nog tijdens de stafcursus ontslagen op grond van een rapport van de GOIWN.²⁴ Het verzamelen van informatie over de cursisten door de GOIWN nam bovendien veel tijd in beslag. Als de namen eenmaal bekend waren, werden de betreffende afdelingen gepolst, die dan weer rapporteerden aan de Provinciale Raad en die weer aan het Algemeen Secretariaat van de GOIWN.

De kwaliteit van die rapportage liet ook al veel te wensen over. Dat blijkt heel duidelijk uit de simpele adviezen die de GOIWN begin april en half juni aan de Stafschool doorzond.²⁵ In totaal werd over 127 gevallen een "gunstig" of "ongunstig" oordeel uitgesproken. De adviezen betroffen dus nog niet eens de helft van alle cursisten. Over de ruim 150 anderen had de GOIWN na al die maanden dus nog geen informatie weten te vergaren. In negentien gevallen (15%) luidde het oordeel ongunstig. Maar evenmin als bij de gunstige adviezen werd dat oordeel gemotiveerd of verklaard.

Voor het MG waren met name de ongunstige 'adviezen' een bron van zorg, omdat vrijwel alle betrokkenen inmiddels bij het MG-werk waren ingeschakeld. Het hoofd van

¹⁹ Notulen IPV-GOIWN, d d 27 december 1944, punt 16, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

²⁰ *Ibidem*, d d 3 januari 1945, punt 6, -*ibidem*

²¹ Notulen IPV-GOIWN, d d 10 januari 1945, punt 4, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

²² Weckerapport CSMG, p. 410, (nr 16, d d 16 maart 1945) vermeldt dat vooral de door de GOIWN aanbevolen kandidaten meestal nogal jong zijn en dat te jonge personen (jonger dan dertig jaar) niet voor deelneming in aanmerking komen, -AMG, doos 216 (Staf, Secretariaat) Vgl. aanbeveling voor twee oud-illegale werkers van resp. 25 en 23 jaar voor de cursus MG in brief van GOIWN aan CSMG Sectie I, d d 15 februari 1945, -AMG, doos 278 (Staf, Sectie I), map 1004

²³ Bijv. brief van pmc-Limburg aan Hoofd Stafschool MG, d.d. 21 december 1944, -AMG, doos 1428 (Stafschool), map D-1

²⁴ Brief Hoofd Sectie I MG aan voorzitter GOIWN Voorhoeve, d d. 25 januari 1945, punten 2 en 3, -AMG, doos 12 (CSMG, Geheim), map 286.

²⁵ Brief GOIWN-Algemeen Secretariaat aan Stafschool MG incl. advieslijst cursus MG, d d 5 april en 16 juni 1945, -*ibidem*

de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst van het MG, luitenant-kolonel Derksema, stelde daarom in april een eigen onderzoek in. Daaruit bleek dat van vijf door de GOIWN afgewezen gevallen slechts twee ex-cursisten inderdaad aantoonbaar politiek onbetrouwbaar waren. Bij de anderen was van politieke onbetrouwbaarheid geen sprake, maar hadden leden van de betreffende GOIWN-afdeling of de Provinciale Raad de betrokkenen slechts "slap" of "ongeschikt" genoemd. Derksema had dus goede redenen de GOIWN te verzoeken voortaan "meer duidelijk geformuleerde inlichtingen" te verstrekken.²⁶

Voor het MG hebben de MG-cursussen primair gediend ter versterking van het MG. Voor dat doel was het in het begin belangrijk om zoveel mogelijk capabele oud-illegale werkers aan te trekken. Zo concludeerde Kruls in december nog dat de eerste cursus "in zeer belangrijke mate (heeft) bijgedragen tot de verbetering der verstandhouding tussen het Militair Gezag en de illegale beweging". De oud-illegale cursisten waren naar zijn overtuiging "ten volle overtuigd geworden van het belang van de taak van het Militair Gezag" en hij verwachtte dat zij die "gewijzigde opvatting" ook in hun omgeving zouden uitdragen.²⁷

Maar toen bleek dat de GOIWN-kandidaten bij lange na niet konden voldoen aan de kwalitatieve en kwantitatieve vraag van het MG, gaf Kruls medio februari zijn militaire commissarissen opdracht om de toekomstige cursisten vooral via de inmiddels opgerichte zg. fabrikantenkringen te recruter²⁸. Hoewel hij daarvoor geen motief opgaf, achten wij het waarschijnlijk dat hij het nodig vond het MG met goed opgeleide en ervaren bestuurders uit het bedrijfsleven te versterken. Een efficiënt en gezaghebbend bestuur was met de op dat terrein veelal onervaren jongeren uit de illegaliteit alleen onvoldoende mogelijk gebleken.

Voor de GOIWN was de gang van zaken rond de cursussen-MG ronduit teleurstellend. Wat aanvankelijk een uitgelezen kans leek om de bestaffing van de hogere echelons van het MG wezenlijk te beïnvloeden, ontwikkelde zich tot een zakelijk opleidingsinstituut, waarop de GOIWN, afgezien van de marginale toetsing van de politieke betrouwbaarheid van de cursisten, geen enkele greep kreeg. De daar opgeleide oud-illegalen (in totaal 39; met de COR-inspecteurs 57) waren binnen het MG weliswaar stevig oververtegenwoordigd, maar op het geheel van het MG-stafpersoneel vormden zij een te verwaarlozen aantal. Zij oefenden als zodanig geen invloed van betekenis uit, ook al omdat ze meestal op verspreide posten terechtkwamen en dan nog vaak van de tweede of derde rang.

7.1.2 De roep om nieuwe vertegenwoordigende organen

Dat de Nederlandse regering in Londen bijzonder huiverig was om de georganiseerde zuidelijke oud-illegaliteit enige invloed toe te staan, was eind oktober-begin november voor het eerst duidelijk geworden. De eerste ontmoetingen met Gelderblom en Voorwinde in Londen waren o.a. door de veeleisende opstelling van de laatsten in onderlinge argwaan en onmin geëindigd (zie paragraaf 6.5.1). Net voordat de ministers-kwartiermakers in bevrijd gebied arriveerden (25 november), deden Gelderblom en Voorwinde nog een schriftelijke poging minister-president Gerbrandy ervan te overtuigen dat het in deze

²⁶ Brief Derksema aan Stafbureau MG, d.d. 7 mei 1945 -ibidem. Een van de negentien aanvankelijk ongunstig beoordeelde cursisten werd door de GOIWN in juni 1945 alsnog, maar ook zonder nadere verklaring, gunstig beoordeeld.

²⁷ Weekrapport CSMG, p. 207 (nr. 9, d.d. 26 januari 1945) -AMG, doos 216 (Staf, Secretariaat).

²⁸ Brief CSMG aan alle militaire commissarissen, d.d. 16 februari 1945, GA-Eindhoven. Collectie Oorlogsdocumentatie, map 11/1944/1945.

bijzondere omstandigheden voor de regering heel nuttig zou zijn om van de diensten van de georganiseerde oud-illegaliteit in het bevrijde gebied gebruik te maken

In een uitvoerige brief (waarvan overigens weer een afschrift naar de koningin ging) wezen zij Gerbrandy erop dat de regering weinig gezag had in bevrijd gebied "De bevolking voelt zich los van een regering die in den vreemde ontstaan is, die niet haar basis kan hebben in de volksvertegenwoordiging en die uit dien hoofde niet de autoriteit bezit, welke zij in deze moeilijke tijden behoeft"²⁹ Ze stelden vervolgens dat, nu het normale kanaal voor volksinvloed, het parlement, niet voorhanden was, de regering "op de meest brede basis" advies moest inwinnen. Maar daarbij zou de regering zich niet kunnen verlaten op de traditionele politieke en maatschappelijke krachten, omdat zowel de politieke partijen als de kerken veel minder greep hadden op de bevolking dan vroeger.

"Een zekere achting en dankbaarheid" had volgens hen "het volk" eigenlijk alleen maar voor de (oud-)illegaliteit. Die bezat daarom als enige voldoende autoriteit om de orde te bewaren en om gevaarlijke ontwikkelingen ("overal borrelt en kookt het", "vooral in de groote steden en industriele centra", "het communisme werkt reeds openlijk in het bevrijde gebied", "de werkmans is gewoon geraakt aan sabotage en kent zijn macht") te keren. Nadat zij hadden benadrukt dat de BN/GOIWN voor het Zuiden was wat de GAC voor het hele land zou worden, vroegen zij de regering de "veelal streng religieuze" zuidelijke oud-illegaliteit in BN, "thans GOIWN", te vertrouwen en van haar diensten gebruik te maken. Zou de regering dat niet wensen, zo hielden Gelderblom en Voorwinde Gerbrandy voor, "dan mist de regering naar onze meening één van de organen om het volk in toom te houden en den chaos te voorkomen".

Hoewel deze brief op persoonlijke titel geschreven werd, geeft hij een goed inzicht in de opvattingen van leidende oud-illegale kringen over een aantal belangrijke kwesties. Ten eerste de verhouding tussen bevolking en regering en ten tweede de rol die het parlement als traditioneel volksvertegenwoordigend orgaan, de politieke partijen en nieuwe fenomenen als de georganiseerde oud-illegaliteit in de wel heel ongewone situatie na de bevrijding zouden moeten gaan spelen.

De voornaamste boodschap van de voormannen van BN/GOIWN was volmaakt duidelijk: de zittende regering genoot huns inziens onvoldoende vertrouwen en autoriteit bij de bevolking in bevrijd gebied en zou bij ontstentenis van het parlement en van de politieke partijen niet in staat zijn de orde te bewaren en chaos te voorkomen. De georganiseerde oud-illegaliteit presenteerde zich als de enige instantie die in de nieuwe verhoudingen wel het vertrouwen van de bevolking had. Zij representeerde daarom voorlopig in de plaats van politieke partijen en parlement de veranderde gevoelens van de bevolking en moest daarom door de regering geraadpleegd en bij het bestuur ingeschakeld worden.

Hoewel deze boodschap althans beargumenteerd was, verschilden ze inhoudelijk nauwelijks van de eisen die Gelderblom en Voorwinde eind oktober aan de regering hadden gesteld. Toen al had het kabinet zich niet laten overdonderen en was het op zijn strepen blijven staan, met name waar het ging om het inwinnen van adviezen van de BN/GOIWN en de procedure voor het samenstellen van het noodparlement. Eind november was de situatie in zoverre gunstiger voor de regering, dat de ministers-kwartiermakers op het punt stonden om zelf naar bevrijd gebied te gaan en zich aldus – anders dan eind oktober – in staat achtten om zelf het vertrouwen van de bevrijde bevolking snel terug te winnen en ook de grondslagen te leggen voor het herstel van de normale parlementair-democrati-

²⁹ Brief van Gelderblom en Voorwinde aan minister-president Gerbrandy d.d. 21 november 1944. AKdK.

sche verhoudingen. Ondertussen echter had de in Londen afgewezen leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit al met redelijk succes een beroep gedaan op het MG, dat het bevrijde gebied sinds half oktober dankzij de inschakeling van plaatselijke oud-illegalen langzaam maar zeker onder controle kreeg.

De algemene kwestie van het herstel van de vertegenwoordigende organen was door het perspectief van de voorlopig blijvende deelbevrijding in feite in twee kwesties uiteengevallen. De nationale en voornamelijk in Londen spelende kwestie van het noodparlement, waarover weliswaar forse en principiële verschillen van mening bestonden, maar die niet echt dringend meer was zolang het Noorden nog bezet was. En de kwestie van het herstel van de gemeenteraden en Provinciale Staten, die in het bevrijde gebied zelf steeds urgenter begon te worden. Toch waren beide kwesties nog steeds met elkaar verbonden doordat de commissie van elf die bij het herstel van alle vertegenwoordigende organen een rol moest spelen, niet tot stand kon komen zolang koningin Wilhelmina bleef weigeren het wetsontwerp Tijdelijke Voorziening Staten- Generaal te tekenen (zie paragraaf 6.5).

Over de kwestie van het noodparlement kunnen we hier dus kort zijn. Eind oktober – begin november had de regering het voorstel van Gelderblom en Voorwinde verworpen om de burgemeesters van de grotere gemeenten een voordracht van personen uit hun provincie te laten opstellen, waaruit de commissie van elf kon kiezen om de ontbrekende leden van het parlement aan te vullen (zie paragraaf 6.5.1). Dat plan sloot, zoals we eerder zagen (zie paragraaf 6.5.2), direct aan bij de voorstellen in het Eindhovens Adres om alle automatisch herstelde burgerbestuurders op provinciaal en gemeentelijk niveau alsnog door het MG op slagvaardigheid en geschiktheid te laten testen en om de oude colleges van Provinciale Staten en de gemeenteraden “ook voor de verdere toekomst” te laten vervangen door kleinere en niet langs partijpolitieke lijnen samengestelde colleges.

Op het afgewezen voorstel van Gelderblom en Voorwinde was dus het Eindhovens Adres aan de koningin gevolgd en kort na 21 november arriveerde het door bemiddeling van majoor Van Houten naar de koningin gezonden NVB-programma van de volksbewegingsgroep en de hiervoor genoemde brief van de GOIWN-voormannen aan Gerbrandy. Zij hadden allemaal als boodschap dat de oude, langs partijpolitieke lijnen samengestelde vertegenwoordigende organen, inclusief het parlement, als zodanig niet dienden terug te keren.³⁰ Ook De Quay, die begin december de koningin in Londen mocht bezoeken, moedigde koningin Wilhelmina aan om vooral te blijven bij haar weigering om het wetsontwerp betreffende het noodparlement te tekenen. Hij voorspelde haar een “orkaan” van protesten als zij voor de dreiging van de ministers met een kabinetscrisis door de knieën zou gaan.³¹ Zowel de oud-illegalen als de vernieuwers hielden dus inzake het noodparlement voet bij stuk en dat heeft er zeker toe bijgedragen dat koningin Wilhelmina het in de loop van januari op een kabinetscrisis heeft laten aankomen.

Ondertussen besteedde de GOIWN in bevrijd gebied veel energie aan de discussie over de vraag of de oude gemeenteraden en Provinciale Staten moesten terugkeren en, zo nee, wat dan daarvoor in de plaats moest komen. Wederom was het de afdeling Eindhoven die het initiatief nam en dan met name oud-illegaal en BI-functionaris Tromp, die ook de stuwende kracht was geweest achter de totstandkoming en de verzending van het Eind-

³⁰ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 706.

³¹ *Ibidem*, 938 citeert uit Anep-Aneta-bulletin van 5 december 1944 met aantekening van de koningin: “Als crisis [inzake] noodparlement komt? Orkaan bij tekening ontwerp. Mag De Quay citeren.”

hovens Adres (zie paragraaf 6.5.2). Hij was het die voorstelde om dat adres¹² als uitgangspunt te nemen voor een nieuw adres, ditmaal van de hele GOIWN aan koningin en regering, en die er begin december op aandrong om haast te maken met het verzenden van het adres van de GOIWN, omdat het anders te laat zou zijn.¹³

Waaruit bestond de dreiging die de GOIWN met haar eigen adres wilde afwenden? Blijkens de notulen van de vergaderingen die de Commissie Politiek van de BN/GOIWN in de tweede helft van november hield, was men bang dat de traditionele "organen van het openbare leven weer teruggeroepen" zouden worden. En terugkeer van de oude gemeenteraden betekende, zo vreesde men niet zonder reden, terugkeer van de oude partijen "en dat wensen wij niet". Men voelde er niet voor "weer in het oude keurslijf" geperst te worden, omdat dat moeilijk weer te verbreken zou zijn. Alleen als de oude gemeenteraden en de oude partijpolitieke gemeenteraadsleden niet terugkeerden, zou de "nieuwe beweging" een kans kunnen krijgen.¹⁴

Het alternatief dat men in de Commissie Politiek voor ogen had, bestond uit een commissie van vertrouwensmannen. Die moest de afwezige gemeenteraad tijdelijk vervangen en zou in tegenstelling tot de oude gemeenteraad de veranderde stemming onder de bevolking representeren. Deze vertrouwensmannen zouden gekozen moeten worden door de commissaris der koningin of, als die er niet toe in staat was, door de militaire commissaris en wel uit een voordracht in dubbeltallen. Die voordracht zou geschieden door een kiescollege, dat op zijn beurt was samengesteld door een zuiveringscommissie, bestaande uit de burgemeester, een lid van de GOIWN en een door hen aan te wijzen derde lid. Het door hen samen te stellen kiescollege zou bij voorkeur moeten bestaan uit 'goede' leden van de oude gemeenteraad, maar zou bovendien "de verschillende schakeringen in het maatschappelijke leven" moeten weerspiegelen.¹⁵

Deze ingewikkelde procedure was het resultaat van uitvoerige discussies in de Commissie Politiek en in de IPV over de vraag in hoeverre men gebonden was aan de weliswaar democratisch totstandgekomen, maar inmiddels vijf jaar oude partijpolitieke verhoudingen in de gemeenteraden en Provinciale Staten van 1940. Aan de ene kant stonden sociaal-democraten als Van Lienden en op de ARP georiënteerden als Hagoort, die grote bezwaren hadden tegen de benoeming van bovenaf van een commissie die in plaats van de gemeenteraad het bestuur moest controleren. Maar bij monde van Hilda Verwey-Jonker stelden de 'vernieuwers' dat er geen sprake van was dat de oude gemeenteraden begrip hadden voor de nieuwe tijd en dat het binnen deze raden niet mogelijk was de grotere eenheid tot uitdrukking te brengen. "Moeten wij nu in naam van de democratie dit dode gewicht meenemen?", zo vroeg zij zich af.¹⁶

Uit de eindtekst van het adres blijkt dat men in de hierboven vermelde, ingewikkelde procedure een compromis vond, waarmee de grootste groep zich in elk geval kon ver-

¹² Het Eindhoven Adres van 2 november 1944 werd in de notulen van de afdeling Eindhoven van 18 november 1944 veelzeggend genoeg omschreven als "een stuk van den heer Tromp. Inhoud van dit stuk is een verzoek aan H.M. de Koningin om de gemeenteraden, Provinciale Staten en de Staten Generaal (sic; H.T.) voorlopig niet in werking te doen treden en zodoende enige tijd te winnen tot voorbereiding van een nieuwe groepering inzake de vertegenwoordiging van ons Nederlandsche volk". Aldus geciteerd in Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 110.

¹³ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 9 december 1944, p. 4, -ABS, map GOIWN.

¹⁴ Notulen Commissie Politiek van de GOIWN, d.d. 15 en 21 november 1944, -Bezit Freeman. In de geciteerde passages was steeds Philippart aan het woord.

¹⁵ Concept-adres GOIWN en adres van de IPV-GOIWN, d.d. 16 december 1944, -AMG, PMC-Noord-Brabant, doos 15, map 126.

¹⁶ Notulen Commissie Politiek van de GOIWN, d.d. 21 november 1944, -Bezit Freeman.

enigen.³⁷ Bij de discussies in de IPV van 13 december brachten diverse afgevaardigden naar voren dat het hier niet enkel ging om een principiële politieke kwestie, maar dat in de praktijk al in vele gemeenten in bevrijd gebied colleges van vertrouwensmannen als een soort tijdelijke, vervangende gemeenteraden functioneerden.³⁸ Die spontaan gegroeide colleges ter behartiging van de belangen van de bevolking en ter controle van het bestuur zouden door de regering nog slechts gecoördineerd en gesanctioneerd moeten worden. Die positieve ontwikkeling maakte het volgens de IPV onnodig en ongewenst dat de oude gemeenteraden van 10 mei 1940 zouden terugkeren. Dat standpunt werd in het adres vastgelegd, dat op 16 december aan de koningin en aan de ministers werd toegezonden, maar dat niet in de pers werd gepubliceerd.³⁹

Ondertussen nam de polarisatie tussen voor- en tegenstanders van terugkeer van de 'oude' gemeenteraden verder toe. Voorwinde, Gelderblom en De Quay schreven de koningin brieven waarin zij zich steeds weer tegen die terugkeer verzetten.⁴⁰ Maar Radio Oranje, de spreekbuis van de regering, kondigde daarentegen op 17 december aan dat de 'oude' gezuiverde gemeenteraden zeer spoedig zouden terugkeren⁴¹ en minister Van Heuven Goedhart noemde het GOIWN-adres in de pers "een zeer ondemocratisch stuk". Hij verbond daarbij de kwestie van de terugkeer naar democratische verhoudingen met de vraag naar de plaats en de rol van de voormalige illegaliteit (zie paragraaf 7.1.3) en concludeerde dat de voormalige illegaliteit met haar adres de herleving van de democratische rechtsstaat probeerde te blokkeren.⁴²

Maar met de meest betrokken minister, mr. Burger, had het bestuur van de GOIWN kort na de bekendmaking door Radio Oranje een onderhoud, dat volgens de oud-illegale voormannen een "niet geheel onbevredigend verloop" had.⁴³ De grond voor dat nogal magere optimisme was naar alle waarschijnlijkheid gelegen in het ontwerp-besluit tot aanvulling van het Besluit Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincien en Gemeenten, dat Burger op 29 december aan minister-president Gerbrandy voorlegde en dat kort daarna door de ministerraad aanvaard werd en aan de koningin ter goedkeuring werd aangeboden.⁴⁴

Met dit nooit tot KB geworden ontwerp-besluit probeerde minister Burger althans enige wettelijke ruimte te scheppen voor de tijdelijke, nieuwe adviescolleges die burgemeesters en commissarissen der koningin dus her en der bij hun werkzaamheden waren gaan inschakelen bij gebrek aan gemeenteraden of Provinciale Staten. Maar daarbij was het niet zijn bedoeling om de vorming van dat soort "vertegenwoordigende colleges" volledig vrij te laten. Integendeel, in het ontwerp stond hij ze slechts toe tot het moment dat het tijdelijke besluit betreffende de gemeenteraden en de Provinciale Staten zou gaan functioneren en hij bond ze wat vorm en inrichting betreft aan overleg met één centrale instantie, te weten de minister van Binnenlandse Zaken zelf. Het belangrijkste oogmerk van het ontwerp was dan ook, zoals hij zelf benadrukte, te voorkomen dat de minister onvoorbereid en machteloos zou staan als de bevolking, die nu nog aarzelend discussieer-

³⁷ Alleen Hagoort, de redacteur van het blad *Ons Vrije Nederland*, verklaarde zich niet akkoord met het adres, aldus Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen*, 112.

³⁸ Notulen IPV-GOIWN, d d 13 december 1944, punt 3, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

³⁹ Op 30 december 1944 schreef de koningin aan Gelderblom: "Inmiddels is het request van de GOIWN uit Eindhoven hier aangekomen" -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

⁴⁰ Brief Voorwinde, d d 30 november 1944, brief Gelderblom, d d 14 december 1944 en brief De Quay, d d 21 december 1944, alle in -AKdK.

⁴¹ Aldus Notulen IPV-GOIWN, d d 20 december 1944, punt 6, -Bezit Verhamme.

⁴² De Jong *Koninkrijk*, X a, 707.

⁴³ Notulen IPV-GOIWN d d 20 december 1944, punt 6, -Bezit Verhamme.

⁴⁴ Afgedrukt in *Enq.* V b, 278.

de over vertegenwoordigende lichamen, "straks plotseling die lichamen onmiddellijk en met kracht" zou eisen

Behalve de beoogde legalisering van tijdelijke vormen van vertegenwoordiging van de bevolking gaf dit ontwerp de minister de mogelijkheid om te voorzien in vacatures in de colleges van B&W en in de colleges van Gedeputeerde Staten en bovendien om de colleges van B&W tijdelijk met een of meer wethouders uit te breiden. In antwoord op een verzoek van de koningin om nadere toelichting op het ontwerp liet Burger haar nog net voor zijn ontslag weten dat deze aanvulling diende om een "ongezochte" en "bevredigende" vernieuwing mogelijk te maken. De nieuwe functionarissen voor de vacatures zouden vooral gezocht moeten worden "uit verzetsgroepen of anderszins onder personen, die zich speciaal tijdens de bezetting hebben onderscheiden"⁴⁵

Met dit ontwerp, dat door de hele ministerraad met op een na algemene stemmen was aanvaard⁴⁶, hield Burger in leide vast aan zijn standpunt dat de oude, partijgebonden wethouders en gedeputeerden, zij het gezuiverd, dienden terug te keren en dat de oud-illegale invloed slechts via de vervulling van vacatures en met goedkeuring van hemzelf kon plaatsvinden. Uit de voorbeelden die hij in zijn nadere toelichting gaf, bleek dat hij ook daarbij allereerst partijpolitieke criteria zou hanteren. "Als voorbeeld diene Goes, een Protestantsche gemeente met twee wethouders, waarin noch Katholieken (1/5) noch de Sociaal-democraten (1/5) in het college van Burgemeester en Wethouders vertegenwoordigd zijn." Hij stelde voor daar een extra wethouder te benoemen en wel een sociaal-democraat die zich in het verzet had onderscheiden.⁴⁷

Ook voor wat betreft de vertegenwoordigende organen week hij geen duimbreed, want de "vertegenwoordigende colleges", wier bestaan hij met dit ontwerp wilde legaliseren, behandelde hij niet als echte vertegenwoordigende organen maar als adviescolleges van het burgerlijke bestuur. Blijkens zijn ontwerp wenste hij niet alleen een leidende en coördinerende rol te spelen bij hun samenstelling, maar ook hun bestaan "uiterst tijdelijk" te houden.⁴⁸

Met andere woorden: zijn voorstel tot opvulling van het nu ook door hem erkende 'democratische gat' ging geheel uit van de vooroorlogse partijpolitieke verhoudingen, zelfs waar het ging om de vervulling van door zuivering ontstane vacatures. Het zou resulteren in een versterking van de traditionele politieke richtingen in het plaatselijke bestuur tijdens de cruciale overgangsfase naar het moment waarop de oude en gezuiverde raden en Staten weer zouden bijeenkomen. Aan de ontstane wildgroei van allerlei plaatselijke "vertegenwoordigende colleges", die zich aan centrale leiding niets gelegen lieten liggen⁴⁹, moest aldus zo spoedig mogelijk een einde worden gemaakt.

7.1.3 Het landsbestuur aan de ondergrondse?

In paragraaf 6.6.2 zagen we dat eind november de zwijgzaamheid in de pers over de positie van de voormalige illegaliteit voor het eerst werd doorbroken door de publikatie van een artikel van minister van Justitie Van Heuven Goedhart in het Londense blad *Vrij*

⁴⁵ Schrijven van 24 januari 1945 van de minister van Binnenlandse Zaken aan H.M. de koningin ter nadere toelichting op het ontwerp: Aanvulling I Besluit Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincien en Gemeenten in *Enq.* V b 279.

⁴⁶ Aldus Burger aan het slot van zijn nadere toelichting. *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

Nederland over "het vraagstuk der illegaliteit". De strekking van dat geruchtmakende artikel was dat de georganiseerde voormalige illegaliteit niet het recht had om zich na de bevrijding eigenmachtig en in wezen illegaal invloed toe te eigenen. Hij noemde dat ondemocratisch, staatsgevaarlijk en onduldbaar. Veel bladen in bevrijd gebied namen dat artikel over of gingen er uitgebreid op in. Het ging hier immers om een bijzonder actuele kwestie. De ministers-kwartiermakers waren net aangekomen, terwijl het grootste oud-illegale blad *Je Mammendiar* die overkomst als ongewenst had bestempeld ("Nederland is geen vakantie-oord"); in België en Griekenland kwam het eind november – begin december tot fysieke confrontaties tussen enerzijds elementen uit de voormalige illegaliteit en anderzijds geallieerde troepen, die het regeringsstandpunt moesten verdedigen. Deze ontwikkelingen en de illegale arrestatie van enige vooraanstaande notabelen door de Zuidlimburgse Stoottroepen (7 december) leidden ertoe dat er in de pers een publieke discussie ontstond over de naoorlogse rol van de voormalige illegaliteit.

In die persdiscussie werd steeds vaker benadrukt dat er bij de arrestaties na de bevrijding grove onrechtvaardigheden waren geschied en dat de aanspraken van "de verzetsbeweging" op een leidende rol in het bestuur overtrokken waren. Aan onrechtmatige arrestaties moest, aldus de strekking van diverse artikelen, zo spoedig mogelijk een einde komen en alleen de voldoende capabelen uit die verzetsbeweging zouden voor het bekleden van bestuursfuncties in aanmerking mogen komen.⁵⁰ Over het algemeen werd in deze beschouwingen weinig of geen onderscheid gemaakt tussen de BS, wier leden voor een groot deel verantwoordelijk waren voor de excessen bij de arrestaties, en de voormalige illegaliteit, zoals die in de GOIWN was georganiseerd; de 'verzetsbeweging' werd steeds als één geheel gezien.

Die fout werd herhaald toen de met de illegaliteit toch vertrouwde, maar zelf in die kringen inmiddels gewantrouwde minister Van Heuven Goedhart zich op 19 december door het persbureau Anep-Aneta liet interviewen. Ook de tekst van dat interview kreeg, al dan niet tegen zijn bedoeling in,⁵¹ een wijde verspreiding. Het werd onder de titel "Het probleem der illegale werkers" in het *Eindhovens Dagblad* van 20 december afgedrukt en door veel bladen in het bevrijde Zuiden overgenomen. De strekking van bepaalde passages daaruit was dat "de illegale werkers" bij de arrestaties willekeurig te werk gingen, eigenmachtig handelden en zich onrechtmatig mengden in de uitvoering van het wettelijk gezag.⁵²

De leiding van de GOIWN protesteerde fel tegen de gewekte suggestie "dat er in het bevrijde gebied een probleem der illegale werkers zou bestaan, in dien zin, dat de oud-illegaliteit er naar zou streven te beletten, dat teruggekeerd wordt naar de rechtsstaat, en zich te buiten zou gaan aan eigenmachtig optreden". Zij verweet de minister aldus stemming te willen maken tegen de oud-illegaliteit, terwijl die zich juist bijzonder loyaal had opgesteld om in samenwerking met de autoriteiten de ongeordende arrestaties te beeindigen. Zij betreurde dat zo "nodeloos de indruk van een controverser tusssen regeering en

⁵⁰ Bijvoorbeeld *Vrije Stemmen uit de Gan-estad* (Goes), d d 6 en 9 december 1944. *Echo van het Zuiden* (Waalwijk), d d 15 december 1944, en *Oost Brabant*, d d 18 december 1944. De bezetting van het bestuursapparaat.

⁵¹ Volgens De Jong, *Koninkrijk*, X a 808 gebeurde dit tegen Van Heuven Goedharts bedoeling in: de grond van dat oordeel is niet duidelijk. Merkwaardig is dan wel dat het artikel al diezelfde dag, op 19 december, in het *Nijmeegsch Dagblad* verscheen.

⁵² "Hertijzend Nederland kan de oud-illegale werkers niet missen, maar zij moeten zich voor oogen houden dat wij nu naar het herstel van de volstrekte legaliteit onderweg zijn" aldus *Eindhovens Dagblad*, d d 20 december 1944, ook afgedrukt in *Enq* V b, 400 en in zijn geheel in GA Eindhoven, Collectie Gelderblom.

oud illegaliteit" werd gewekt en verzocht de minister om rectificatie.⁵³

Die rectificatie kwam snel en Van Heuven Goedhart erkende daarin dat zijn kritische opmerkingen aan het adres van de (oud-)illegaliteit in feite "bestemd waren voor de ooren en oogen van een deel der Binnenlandsche Strijdkrachten". Daarmee doelde hij speciaal op de Bewakingstroepen, die voor het grootste deel niets met de illegaliteit van doen hadden gehad, maar wel verantwoordelijk waren geweest voor de "excessen en onwettigheden" die in bevrijd gebied onrust en rechtsonzekerheid hadden gezaaid.⁵⁴ De minister erkende dus zijn fout, maar het bericht van rectificatie bleef beperkt tot het *Eindhovens Dagblad*, in de rest van de dagbladpers werd deze toch heel wezenlijke rechtzetting niet overgenomen. Als algemene indruk bleef bestaan dat de regering de georganiseerde voormalige illegaliteit als geheel een tekort aan legaal handelen verweet.

Om de indruk weg te nemen dat de georganiseerde oud-illegaliteit andere dan strikt legale aspiraties had, werd rond 20 december door de propaganda-commissie van de GOIWN op grote schaal een pamflet verspreid met de weinig gelukkige titel 'Het landsbestuur aan de ondergrondse? Het standpunt van de Gemeenschap O I W Nederland'.⁵⁵ Daarin werd allereerst benadrukt dat 'de ondergrondse' in bevrijd gebied niet meer bestond en dat de GOIWN als gemeenschap van individuele oud-illegale werkers de eendracht uit het verzet dienstbaar wilde maken aan de wederopbouw. Niet door zelf het landsbestuur op te eisen of een leidende politieke rol te spelen, maar door op te treden als "geweten van ons volk" en door te adviseren bij het aanwijzen van "die karaktervolle en knappe deskundigen" die op allerlei plaatsen het Nederlandsche leven officieel zullen gaan bepalen. De GOIWN wilde het ondergrondse werk en zijn romantiek niet laten voortduren, maar drong aan op hervatting van het normale werk, om aldus zo spoedig mogelijk tot "bevredigende verhoudingen" te komen. Wat die bevredigende verhoudingen inhielden, werd niet duidelijk gemaakt, wel dat de GOIWN trouw was aan het vorstenhuis en aan de christelijke waarden.

In de zuidelijke pers leidde dit gematigde, maar vage pamflet met zijn uitdagende titel tot uiteenlopende reacties. Rond de vraag in hoeverre de voormalige illegaliteit het recht had zich namens het volk met het (lands)bestuur te bemoeien, waren drie standpunten te onderscheiden. Allereerst waren er de gematigde en zakelijke reacties. Die stelden dat oud-illegale werkers zelf geen recht konden doen gelden op bestuursbetrekkingen, omdat bekwaamheid daarbij de norm hoorde te zijn en afwijking van die norm gevaar voor corruptie met zich meebracht. Bij gelijke geschiktheid zou aan oud-illegale werkers wel de voorkeur gegeven moeten worden. Bovendien achtte men het in het algemeen belang om bij de bezetting van bestuurlijke functies steeds het advies van de verzetsbeweging in te winnen.⁵⁶

Toch uitten dezelfde en andere persorganen in aansluiting op de zakelijke reactie meestal ook verdergaande kritiek. De Bergen-op-Zoomse *Avondster* bestreed dat 'illegaal verzet' recht zou geven op ambten en macht na de bevrijding. Het ging hier immers

⁵³ Brief van Voorhoeve en Gelderblom aan minister Van Heuven Goedhart d.d. 20 december 1944. GA Eindhoven. Collectie Gelderblom. In Nijmegen diende de GOIWN in het *Nijmeegsch Dagblad* een tegenartikel in van de hand van ir. Janssen en mr. H. Achterbergh getiteld 'Een misleidend artikel van Minister Van Heuven Goedhart'. GA-Nijmegen. Collectie Kuin.

⁵⁴ *Eindhovens Dagblad* d.d. 23 december 1944 tevens afgedrukt in *Enq.* V b 402.

⁵⁵ Pamflet z.d. de publicatiedatum valt af te leiden uit de opmerking in het *Nijmeegsch Dagblad* van 20 december 1944 onder de titel 'Het landsbestuur en de illegaliteit'. Het pamflet is o.a. te vinden in AMG PMC Noord-Brabant doos 15 map 126. GA Eindhoven. Collectie Oorlogsdokumentatie map bezetting / bevrijding en ABS map GOIWN.

⁵⁶ *De Suene* (Oss) d.d. 28 december 1944. *De Avondster* (Bergen op Zoom) d.d. 28 december 1944 en *Oost-Brabant* (Tilburg) en *Oost-Brabant* (Eindhoven) zoals aangehaald in *Trouw* (Breda) d.d. 6 januari 1945.

om een minderheid, wier politieke standpunt niet beschouwd kon worden als het standpunt van het volk.⁵ In het Eindhovense *Oost-Brabant* waarschuwde pater Angelinus voor gevolgen zoals die al in het buitenland te zien waren. Hij wees in nauwelijks bedekte termen op het gevaar van communistische overheersing, als "de leiding van 's lands zaken al was het maar ten deele, in handen (wordt) gelegd van personen, die ons land eveneens in een verregaande positie van afhankelijkheid willen brengen t a v een buitenlandse macht."⁶ In het oud-illegale blad *Ons Vrije Nederland* en op Radio Herrijzend Nederland werd de GOIWN aangevallen door R. Hagoort, nota bene zelf lid van de GOIWN-propagandacommissie. Hij stelde dat die oud-illegalen en anderen die doorstreden tegen de vijand om Noord-Nederland te bevrijden veel belangrijker werk deden dan de GOIWN met haar gemanoeuvree om invloed te krijgen op het bestuur. Dat laatste hielp het bezette Noorden geen zier verder.⁷

Maar de meeste commotie ontstond over reacties van oud illegalen, die het GOIWN-pamflet lang niet ver genoeg vonden gaan. Zo schreef de Bredanaar H. van den Brûle in een verontwaardigde "Open brief van een oud-illegalen werker" in *De Vrije Stem* dat de oud-illegalen ondanks alle offers en risico's tijdens de bezetting na de bevrijding machteloos stonden tegenover Londense en Nederlandse autoriteiten die van alles beloofd hadden, maar alles bij het oude lieten. Ja, ze mochten nu adviseren, maar "achteraf komt er iets uit de bus, wat met het heele advies niet klopt. Men rekent er op, dat al die goeie oud-illegale werkers zich straks wel zullen melden als oorlogsvrijwilliger en dan is die zaak ook weer opgelost. Men zou er moedeloos van worden. En dat mogen we niet. Vier jaar hebben we gevochten tegen den bezetter. En nu vechten we door, ook tot het bittere einde."

De nog verborgen opstandigheid van Van den Brûle riep op haar beurt openlijke verbetering op, gezien een reactie die *De Vrije Stem* een week later plaatste.⁸ Daarin werd gepleit voor strijd tegen "de vijanden uit ons volk: machtiger, eerlozer vijanden, Nederlanders" die "blijkbaar met succes steun zoeken bij onze Regeering." De oud-illegale werkers werden opgeroepen als oorlogsvrijwilligers niet de wapens op te nemen "tegen onze vijanden van buiten, voordat Nederland inwendig gezuiverd is van kwaad, dat dag en nacht onze volkskracht ondermijnt." Die strijd voor echte opbouw zou met verbeteren fanatisme ten einde toe moeten worden gevoerd. Deze reactie riep dus het beeld op van een te passieve oud-illegaliteit, die krachtiger moest optreden tegen een coalitie van enerzijds slappe of foute functionarissen uit overheid en bedrijfsleven en anderzijds een kabinet, dat hen de hand boven het hoofd hield, de oud-illegaliteit uitrangeerde en zo spoedig mogelijk naar de vooroorlogse verhoudingen wilde terugkeren.

Een andere reactie op de open brief was die van Jef de Brouwer, ook al lid van de GOIWN-propagandacommissie en tevens hoofdredacteur van het dagblad *Oost-Brabant*.⁹ Hij schreef in zijn blad het geruchtmakende artikel 'Volk in nood'. Daarin weet hij de materiele, psychische en bestuurlijke chaos waarin het bevrijde gebied thans verkeerde, aan het ontbreken van een krachtig gezag. Dat krachtige gezag, in de vorm van een soort militaire dictatuur, moest er alsnog komen en daarvoor deed hij een beroep op

⁵ *De Avondster* d d 16 januari 1945.

⁶ *Oost Brabant* (Eindhoven) zoals aangehaald in *Trouw* (Breda) d d 6 januari 1945.

⁷ *Ons Vrije Nederland* (Eindhoven) d d 5 januari 1945 en brief van GOIWN aan Radio Herrijzend Nederland d d 19 januari 1945 over uitzending 'De spiegel van den dag: wat er leeft' van 10 januari 1945 -AMG door 1089 (Staaf Sectie XI) map 13 19.

⁸ *De Vrije Stem* (Breda) d d 13 januari 1945.

⁹ Jef de Brouwer 'Volk in nood' *Oost Brabant* d d 10 januari 1945 zie ook Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 36.

de koningin. Zij zou de mannen weten te vinden en aan te wijzen, die Nederland moesten redden uit de heersende chaos.

Samengevat zien we dus naast elkaar zware publieke kritiek van oud-illegale zijde op de zittende regering, verzoeken, eisen en dreigementen om als georganiseerde oud illegaliteit meer invloed te krijgen op het bestuur en vertrouwen in en een beroep op koningin Wilhelmina om alsnog door het inzetten van een krachtig gezag aan alle misstanden een einde te maken. Die stemming onder oud-illegalen vormde tezamen met de vrees bij de rest van de bevolking voor al te veel invloed van de georganiseerde voormalige illegaliteit⁶² de gepolariseerde atmosfeer waarin het bevrijde Zuiden medio januari verkeerde.

7.1.4 Interne spanningen

Achter de schermen en in het bijzonder in de waarneming van de oud-illegale voormannen tekende zich al in de eerste helft van december een veel omvattender tegenstelling af, die in de publiciteit als zodanig pas later aan de orde kwam. Die tegenstelling omvatte het hele, brede terrein van de te voeren politiek inzake arrestatiebevoegdheid, zuivering en vernieuwing en spitste zich toe op de rol die de voormalige illegaliteit en het MG daarbij hadden te spelen. De regering, de procureur-generaal en de oude bestuurders waren in die visie op dat hele terrein primair uit op herstel van de traditionele verhoudingen en op het terugdringen van de vooraanstaande rol die MG, oud-illegaliteit en BS sinds september 1944 waren gaan spelen, zuiveringen en eventuele hervormingen zouden onder leiding van de 'goed' gebleken oude burgerlijke gezagsdragers en hooguit met inwinning van advies van de voormalige illegaliteit moeten plaatsvinden.

De tegenpartij bestond, althans in de ogen van de leidende oud-illegale werkers, uit voormalige illegaliteit, de BS, het MG en de koningin. Zij stelden zuivering en vernieuwing voorop en keerden zich tegen het herstel van de oude bestuurders en de vertegenwoordigende organen in hun oude samenstelling en tegen elke invloed van het 'oude' kabinet op de nieuwe constellatie. Zij waren erop uit om vernieuwde personen tot op het hoogste niveau met het bestuur te belasten. Alleen vanuit die machtspositie, zo meenden zij, zouden zuivering en vernieuwing in de hele maatschappij tot hun recht kunnen komen.

De GOIWN-leiding trok zich de sinds eind november aanzwellende kritiek op het handelen van de oud-illegaliteit zeer aan. Dat blijkt wel het duidelijkst uit een concept-brief van de IPV aan prins Bernhard, die door GOIWN-voorzitter Voorhoeve werd opgesteld, maar die uiteindelijk door toedoen van vader Bleijs, gezant van de GOIWN bij de prins, werd tegengehouden.⁶³ In dat schrijven van 19 december onderschreef men de publieke bedenkingen tegen de samenstelling ("zeer veel van hun leden niet tot de illegalen behoren") en het wangedrag van speciaal de BT. Men achtte de nadelige invloed daarvan voor het prestige van de prins, van de BS en vooral van de illegaliteit ontoelaatbaar en drong tenslotte aan op een spoedige, "streng en rechtvaardige zuivering van de troepen van Uw koninklijke Hoogheid".⁶⁴

Publikatie van deze motie van wantrouwen, want dat was het, aan het adres van de NBS uit naam van de georganiseerde voormalige illegaliteit zou, zoals Bleijs terecht in

⁶² Zie ook Rapport M. Sluysers d.d. 22 december 1944 p. 7 (RIOD Collectie M. Sluysers) die als laatste van een serie stemmingsbepalende factoren constateert: "Er is een gevoel van wrevel bij de bevolking tegenover de ondergrondse strijders die naar zij meenen door Londen te veel worden opgehouden en bevoordeeld."

⁶³ Concept brief van bestuur IPV GOIWN aan prins Bernhard d.d. 19 december 1944 met postscriptum van Bleijs. Bezit prins Bernhard map 5.

⁶⁴ *Ibidem*.

zijn commentaar aan de prins opmerkte, "de tegenstanders der B S. het meeste begeerde wapen in de handen (.) geven" Maar, zoals gezegd, tot publikatie kwam het niet Het stuk werd ingetrokken en wel omdat de GOIWN-leiding ondanks haar grote bezorgdheid om het imago van de oud-illegaliteit terugschrok voor de door Bleijs gesignaleerde consequentie. De aanwezigen kregen het verzoek de inhoud van de brief geheim te houden ⁶⁵ Dat verzoek was zo succesvol, dat de concept-brief nooit publiek geworden is en bijgevolg ook in de geschiedschrijving van het bevrijde Zuiden niet is opgemerkt.

Dat de GOIWN-leiding zich uiteindelijk niet publiekelijk wenste te distancieren van de negatieve kanten van de BS, valt alleen maar te begrijpen uit de juist in deze weken sterk toenemende polarisering tussen de kampen van 'vernieuwing' en 'herstel' Ook al vond men in de GOIWN dat de BS nodig gezuiverd moesten worden, een kwestie waaraan de BS-leiding volgens Bleijs overigens voldoende aandacht schonk, ⁶⁶ men wilde het eigen kamp niet onnodig verzwakken door de vuist van de voormalige illegaliteit, die de gewapende macht der BS in feite was, te verlammen Net als in de eerdere machtsstrijd op lokaal niveau het geval geweest was, zou juist die vuist in de dreigende confrontatie over de vernieuwing met de krachten van het herstel wellicht de doorslag kunnen geven

Maar terwijl de confrontatie tussen regering en MG dichterbij kwam, namen ook de spanningen tussen enerzijds de gematigde GOIWN-leiding en anderzijds de BS en een deel van de GOIWN-leden toe De GOIWN-leiding kreeg namelijk problemen om haar aanhang op het legale pad te houden Zo merkte voorzitter Voorhoeve in de IPV van 27 december op "dat wij allen weten, dat de Regeering niet het geheele vertrouwen geniet van de bevolking van het bevrijde gebied", maar dat "de Gemeenschap . . zich achter de wettige Regeering (dient) te stellen, wat niet uitsluit dat de Gemeenschap zoo noodig ook critiek op deze Regeering zal blijven uitoefenen". ⁶⁷ Blijkbaar was het in de gespannen situatie van eind december speciaal voor oud-illegalen moeilijk geworden om oppositie en kritiek te blijven combineren met loyaliteit.

Kort daarna deed de voorzitter van de afdeling Eindhoven, Gelderblom, in een brief op persoonlijke titel, "als man tot man", een poging om de gespannen relatie tussen de GOIWN en minister en oud-illegaal werker Van Heuven Goedhart te verbeteren en om "werkelijk tot samenwerking, tot samengaan met de Regeering te komen" ⁶⁸ Daarbij erkende hij evenwel uitdrukkelijk dat de regering verantwoordelijk was en dat er daarom van "samen-regeeren" geen sprake kon zijn De GOIWN zou dus enkel kunnen adviseren, precies zoals het kabinet al eind oktober duidelijk had gemaakt.

Maar anderzijds was het ontstaan van wederzijds vertrouwen tussen regering en GOIWN-leiding broodnodig, zo schreef Gelderblom, ondanks het ongelukkige debuut van eind oktober (zie paragraaf 6.5.1) en ondanks de onterechte kwalificatie van "Oranjesfascisten" die de GOIWN van de kant van traditionele sociaal-democraten ten deel was gevallen Daarom zette hij voor Van Heuven Goedhart uiteen waarom de steun van de GOIWN "een factor van de grootste betekenis (kan) zijn voor het besturen van een bevrijd land", voor het herstel van recht, wet en orde en voor het uitvoeren van hervormingen, tenminste "als in deze Gemeenschap het gematigde, ordelievende element overheerscht".

Die laatste voorwaarde typeert de lastige situatie, waarin de GOIWN-leiding zich

⁶⁵ Bleijs noteerde nog "Dit laatste (de tegenstanders der BS het meest begeerde wapen in handen geven H T) ligt echter totaal niet in de bedoeling der opstellers" *Ibidem*

⁶⁶ *Ibidem*

⁶⁷ Notulen IPV GOIWN, d d 27 december 1944 punt 4, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin

⁶⁸ Brief Gelderblom aan Van Heuven Goedhart, d d 29 december 1944 GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom

bevond. Als de regering haar zou blijven negeren, dreigden binnen haar aanhang de aantallen teleurgestelde radicalen te gaan overwegen. Maar als de regering de GOIWN en haar adviezen serieus zou nemen, zou het "gematigde, ordelievende element" de overhand kunnen houden en zou de Gemeenschap een nuttig "instrument in handen van de Regeering" kunnen worden. Samenwerking was dus in beider belang om zonder al te grote schokken weer tot een geordende samenleving te geraken. Deze brief van Gelderblom was kennelijk zo overtuigend dat minister Van Heuven Goedhart ging overwegen of het niet nuttig zou zijn als hijzelf lid zou worden van de GOIWN. In 1948 bekende hij althans dat het "een haar gescheeld (had) of ik was eind 1944 al tot de GOIW getreden".⁶⁹

Min of meer dezelfde boodschap als Gelderblom had verstuurd, maar dan nog wat indringender, bracht Holla begin januari nog eens mondeling over aan Van Heuven Goedhart.⁷⁰ Hij wees hem erop dat de spanningen in de oud-illegaliteit hoog opliepen, doordat "bepaalde afspraken welke met generaal Kruls werden gemaakt, naar buiten toe zichtbaar door de Regeering niet werden gedekt" (dit sloeg op de arrestatiekwestie, zie paragraaf 7.3.1). Dat kon het doel van de GOIWN-leiding, "namelijk het zich loyaal stellen achter het wettig gezag", in gevaar brengen. "Het was", aldus Holla, "voor ons ontzaglijk moeilijk om die jongens in de hand te houden" en hij waarschuwde dat het weer "een wilde boel" zou worden, "omdat elementen, die wij met moeite achter het gezag hadden getrokken, ons weer uit de hand gingen lopen".

Het ging hier uitdrukkelijk niet om een tactische zet van de GOIWN-leiding. Er zijn namelijk aanwijzingen te over dat oud-illegalen in GOIWN en BS juist in deze kritieke fase inderdaad de sterke neiging hadden om zich niet langer door de leiding te laten matigen, maar om het heft weer, net als tijdens de bezetting, in eigen handen te nemen. Zo bracht de afdeling Nijmegen eind december in de IPV de wens naar voren dat oud-illegalen weer een revolver zouden mogen dragen en dat er een soort "burgerwacht" van oud-illegalen ingesteld zou worden.⁷¹ Zowel in de IPV als in de afdeling Eindhoven werd hierop ronduit negatief gereageerd. Veelbetekenend was echter het standpunt dat de vertegenwoordiger van het Commando Zuid van de Stoottroepen in de GOIWN innam. Waarnemend commandant 'Tonny' Gerritsen was namelijk tegen die voorstellen omdat "de illegaliteit zijn gewapende macht heeft in de Stoottroepen en de Bewakingstroepen". Dat sloot naar zijn mening de oprichting van een nieuwe gewapende groep van oud-illegalen uit.⁷²

De achtergronden van de militante Nijmeegse voorstellen werden in de volgende IPV duidelijk. In een discussie over de middelen, die de GOIWN zou mogen toepassen om haar doeleinden te bereiken, stelde de Nijmeegse (oud-KP) vertegenwoordiger ir. Janssen dat er thans een conflict dreigde tussen regering en vorstenhuis. Hij vreesde een revolutionaire situatie, die wel eens verkeerd kon aflopen voor vorstenhuis en oud-illegaliteit, nu de BS opgeheven werden. Hij wilde daarom een eventuele revolutionaire situatie kunnen afwenden "door ons direct achter het Vorstenhuis te scharen". Maar pater Bleijs en voorzitter Voorhoeve brachten daar tegen in dat de BS voorlopig alleen maar gereduceerd werden en dat ze voor een deel bij de geallieerde eenheden werden ondergebracht; "Oranje heeft geen aparte gewapende macht nodig. (Die) is er al (met) SNBS en Nederlands leger". Op Janssens vraag of de Gemeenschap zich in geval van conflict organisato-

⁶⁹ Ingezonden stuk van Van Heuven Goedhart in: *De Zwerver*, d.d. 20 februari 1948, p. 2.

⁷⁰ Verhoor Holla, *Enq.*, V c. 849.

⁷¹ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 30 december 1944, punt 11, -ABS, map GOIWN.

⁷² *Ibidem*.

risch geheel ter beschikking van het vorstenhuis zou stellen, antwoordde Voorhoeve dat dat inderdaad het geval zou zijn, omdat dat viel onder de formulering van de middelen van de GOIWN: het met alle middelen weren van alles wat zich tegen het doel van de Gemeenschap verzet.⁷³

We zien dus dat eind december – begin januari het vertrouwen van de georganiseerde voormalige illegaliteit in de regering tot een minimum was gedaald en dat men op korte termijn een regelrecht conflict voorzag tussen enerzijds regering en behoudende regeringsgezinden en anderzijds het vorstenhuis (koningin en prins Bernhard) en de vernieuwingsgezinde oud-illegaliteit. In dat conflict zouden GOIWN en BS onvoorwaardelijk de kant van 'Oranje' kiezen. Als het overheersende belangenconflict dat op dat moment aan de orde was, zag de voormalige illegaliteit in het Zuiden de tegenstelling tussen 'oud' en 'nieuw' en niet zozeer die tussen regering en MG. Het MG beschouwde zij wel als een belangrijke medestander in de strijd om zuivering en vernieuwing. Onder leiding van Kruls had dat MG zich immers – anders dan de regering – bereid getoond om de voormalige illegaliteit bij het bestuur van het bevrijde gebied in te schakelen. Daarom bepleitte zij in deze fase steeds nadrukkelijker dat de ministers zich niet rechtstreeks met dat bestuur moesten bemoeien, maar dat aan het MG moesten overlaten. Alleen dat MG was in haar ogen in staat tot de uitoefening van het zo broodnodige sterke gezag om de problemen van bevrijd gebied efficiënt aan te pakken. De bemoeienis van de ministers daarentegen had aan de bestuurskracht van het MG afgedaan en vormde bovendien een ernstige bedreiging voor de voortgezette inschakeling van vernieuwingsgezinde oud-illegalen bij het bestuur.

Maar die toegenomen openlijke polarisatie leidde in elk geval binnen de GOIWN ook tot een, overigens goed verhoogen gehouden, scheiding der geesten. Met het oplopen van de spanning kwamen er meer radicale geluiden naar boven, die de gematigde leiding tot dan toe nu juist zo succesvol had weten in te dammen. Juist die radicalisering of de angst daarvoor bracht exponenten van de gematigde GOIWN-leiding ertoe om in het geheim toenadering te zoeken tot minister Van Heuven Goedhart. De regering zou voortaan aan de oud-illegale verlangens serieus gehoor moeten geven, anders, zo voorspelden zij, zou de GOIWN een radicale tegenstander van de regering worden in plaats van een nuttig instrument voor het regeringsbeleid, zoals zij zelf wilden.

7.2 De strijd om de macht op nationaal niveau

De kabinetscrisis van januari 1945 is in de literatuur tot nog toe hoofdzakelijk beschreven als een gevolg van de tegenstellingen die er enerzijds tussen koningin Wilhelmina en de regering bestonden en anderzijds tussen de ministers van het tweede kabinet-Gerbrandy onderling.⁷⁴ In deze paragraaf gaat het erom het aandeel te achterhalen dat de georganiseerde voormalige oud-illegaliteit heeft gehad in de val van het tweede en in de vorming van het derde kabinet-Gerbrandy. Enkele van de algemene motieven om het zittende kabinet te bestrijden zullen daarbij al naar voren komen, maar een eindoordeel daarover valt pas te geven als ook de in de volgende paragrafen te behandelen acute bezwaren tegen diverse punten van het kabinetsbeleid aan de orde zijn geweest.

⁷³ Notulen IPV-GOIWN d.d. 10 januari 1945, punt 8. Officiële versie, gedateerd Eindhoven, 12 januari 1945, en Nijmeegse versie, opgemaakt door M. Custers, z.d., beide in -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

⁷⁴ Eng. V a, de hoofdstukken XVI en XVII. De Jong, *Koninkrijk*, X a, hoofdstuk 14. Val van het tweede kabinet Gerbrandy en hoofdstuk 13. Het derde kabinet Gerbrandy van de bladzijden 908-1037 in het bijzonder 1027-1028.

7.2.1 *Vernieuwers op één lijn?*

In de loop van december bleven de drie eerder onderscheiden groepen burgerlijke vernieuwers van illegale herkomst, de GOIWN de groep rond Beel en de volksbewegingsgroep onder leiding van De Quay, op diverse wijzen actief met het bevorderen van de zaak van de 'vernieuwing'. De belangrijkste bijdrage werd in Londen geleverd door De Quay. Na Van Houtens brief werd hij begin december door de koningin naar Londen uitgenodigd.⁷⁵ Hij bleef daar een week en sprak herhaalde malen met de koningin, soms in het bijzijn van de samen met hem overgekomen OD-topman Calje ('Van Amstel'), maar meestal alleen.⁷⁶

Die gesprekken waren, aldus De Quay in zijn dagboek, "heel openhartig". De koningin uitte zich "uitgesproken vóór de vernieuwing. Zij voelt haar verantwoordelijkheid sterk, ze is constitutioneel en democratisch, tegen het kabinet dat oud en verdeeld is." Tijdens wandelingen op de tweede dag werd al gesproken "over de toekomstige regering, over personen" en De Quay noteerde "ze schijnt me al na een dag te vertrouwen, en ik zal mijn uiterste best doen dit waardig te toonen".⁷⁷ Men ontkomt niet aan de indruk dat de koningin in De Quay de langverwachte leider van de door haar gewenste 'vernieuwing' herkende, hem al heel snel haar volle vertrouwen schonk en hem beschouwde als de toekomstige minister-president van een nieuw, zo spoedig mogelijk te vormen kabinet.

Een belangrijke voorwaarde voor de totstandkoming van een nieuw kabinet werd indringend besproken. Dat was de wenselijkheid om "illegaliteit en vernieuwing voor de toekomst sterker bijeen te brengen".⁷⁸ De koningin zag, evenals Caljé trouwens,⁷⁹ in eerste instantie alleen de illegaliteit als draagster van de toekomstige vernieuwing. Maar de NVB-plannen bevielen haar blijkbaar en De Quay zette de "Verblijvende overeenstemming op vele punten tussen Ill- en Volksgemeenschap" uiteen.⁸⁰ Ook maakte hij haar duidelijk dat haar wens dat het bevrijde gebied nu al stelling zou nemen "tegen het oude" en zich achter haar zou opstellen inzake een eventuele vernieuwing van het kabinet, kansloos was. Eerst zouden, aldus de notitie die de koningin van het gesprek maakte, de oud-illegalen en de voorstanders van de volksbeweging in de grootere steden van het bevrijde Zuiden in één verband⁸¹ gebracht moeten worden. Dan (er was sprake van enkele weken) zouden de door De Quay aanbevolen heren Beel voor Noord-Brabant, F Wijffels voor Limburg en De Casembroot voor Zeeland verzocht kunnen worden een representatieve commissie samen te stellen, die vervolgens naar Londen zou overkomen. Uit die delegatie van vernieuwingsgezinden uit het hele bevrijde gebied zou de koningin dan, aldus de interpretatie van De Jong, tenminste een aantal ministers voor het nieuwe kabinet kunnen selecteren.⁸²

⁷⁵ Ook Voorwinde van de GOIWN adviseerde de koningin om De Quay eens te horen. Hij typeerde hem als een vernieuwd mensch en als een goed vertegenwoordiger van de 'Nederlandsche gedachte van nu'. aldus brief Voorwinde aan koningin Wilhelmina d.d. 30 november 1944. AKdK.

⁷⁶ Dagboek De Quay d.d. 2-7 december 1944.

⁷⁷ Dagboek De Quay d.d. 4 december 1944.

⁷⁸ *Ibidem* d.d. 5 december 1944.

⁷⁹ *Ibidem* d.d. 2 december 1944.

⁸⁰ Koningin Wilhelmina. Notitie Conferentie de Quay en Van Amstel geciteerd door De Jong *Koninkrijk* X a 948.

⁸¹ De letterlijke tekst is opgenomen in De Jong *Koninkrijk* X a 948. In een brief van De Quay van twee weken later is terzake sprake van het organiseren van kerngroepen van personen die de vernieuwingsgedachte zijn toegedaan en bestaan uit illegale werkers en niet illegale werkers. Aldus brief van De Quay aan koningin d.d. 21 december 1944 met als bijlage: Rapport inz. de organisatie van een volksbeweging voor het bevrijde gebied. RA Noord-Brabant Archief De Quay nr. 1314.

⁸² De Jong *Koninkrijk* X a 848-949.

Men ziet het de plannen voor de toekomst van de 'vernieuwing' kwamen door De Quays bezoek aan de koningin begin december in een stroomversnelling en de kansen op regeringsmacht van vernieuwingsgezinden en oud-illegalen leken op slag gunstiger dan ooit. Inspelend op de wensen van de koningin stuurde De Quay erop aan om alle hiervoor genoemde groepen burgerlijke vernieuwingsgezinden (de GOIWN, de groep rond Beel en de volksbewegingsgroep) in één verband of tenminste op één lijn te krijgen, zodat er een breed samengestelde delegatie van oud-illegale en niet-oud-illegale vernieuwingsgezinden namens het hele bevrijde Zuiden als 'zichtzending ministers' naar Londen kon gaan.

Naast dit constructieve werk voor de 'vernieuwing' oetende De Quay in Londen ook kritiek uit op het zittende kabinet, waarvan de positie hem nu ineens veel wankeler voorkwam. Hij drong erop aan om de ministers-kwartiermakers naar Engeland te laten terugkeren, pleitte voor versterking van het MG en stijfde de koningin in haar weigering om de aan haar voorgelegde regeling voor het noodparlement te ondertekenen. In het verlengde van dat laatste waarschuwde De Quay ook tegen het plan van het kabinet om zelf een afzonderlijke regeling te treffen voor het herstel van de gemeenteraden en Provinciale Staten in hun oude vorm en samenstelling. Net als de koningin was hij van mening dat er wel een voorziening voor tijdelijke volksvertegenwoordigende organen moest komen, maar dat die niet door het zittende kabinet getroffen moest worden, doch door een nieuw kabinet met personen uit bevrijd gebied. Aldus liet hij in elk geval de mogelijkheid open dat voorstellen, zoals gepresenteerd in het Eindhovens Adres, een kans zouden krijgen en voorkwam hij dat de weg naar personele vernieuwing van het bestuur werd afgesloten.⁸³

Het laatste resultaat dat De Quay begin december in Londen boekte, was dat zijn voorstel dat de koningin een reis door bevrijd gebied zou maken, gunstig ontvangen werd. De Quay drong daar onder andere op aan om een gevreesde verstoring van de 'godsvrede' tussen de diverse godsdienstige en politieke groepen te neutraliseren. Zo was als gevolg van zijn eigen waarschuwing aan het bisdom bij de Bossche bisschop Mutsaerts, juist tegen de bedoeling van De Quay in, de oude vrees voor antipapisme, ditmaal van de kant van het kabinet, herleefd. Deze had daar zelfs al aanleiding in gezien om zijn eerste preek ten gunste van de "terugkeer van het oude" te houden.⁸⁴ De Quay vreesde dat die onbedoelde reactie "koren op de molen van Gerbrandy en de ouden" zou zijn. Om de aangerichte schade in het wederzijdse vertrouwen tussen katholieken en protestanten te herstellen, achtte hij een reis van de 'vernieuwde' koningin door het bevrijde katholieke Zuiden het beste middel.⁸⁵

Na zijn terugkeer naar bevrijd gebied zette De Quay zich aan het werk om zowel de reis van de koningin, de overkomst van een delegatie als de vorming van "kerngroepen" van oud-illegale en niet-oud-illegale vernieuwingsgezinde personen op touw te zetten. Wat dat laatste betreft meldde hij de koningin op 21 december in een "Rapport inzake de organisatie van een volksbeweging voor het bevrijde gebied"⁸⁶ dat er in Heerlen, Maastricht, Eindhoven, Nijmegen, Den Bosch, Tilburg en Breda reeds dergelijke groepen waren samengesteld. Hij verduidelijkte dat bij de organisatie van de kerngroepen "om verwarring te voorkomen" aansluiting was gezocht bij reeds bestaande groeperingen. Daarbij doelde hij ongetwijfeld op al opgerichte GOIWN-afdelingen en op de eerderge-

⁸³ Dagboek De Quay, d d 5 en 6 december 1944. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 939-940.

⁸⁴ *Collectio Mutsaerts* 537-539 zie hiervoor paragraaf 7.5.4.

⁸⁵ Dagboek De Quay, d d 6 december 1944.

⁸⁶ Bijlage bij brief De Quay aan koningin Wilhelmina, d d 21 december 1944. AKdK.

noemde Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw (CMW),⁸⁷ die sinds begin november in diverse steden van het bevrijde Zuiden waren opgericht

Omdat de doelstellingen van die groepen "nog niet overal gelijk" waren, voorzag De Quay dat de realisering van "het verband onder één koporganisatie" nog wel enige voeten in de aarde zou hebben. Desondanks was naar zijn mening de hoofdzaak al bereikt, namelijk dat de voornaamste vernieuwers in de verschillende steden elkaar "in een bepaalde vorm van samenwerking" waren tegemoetgetreden en praktische vraagstukken behandelden of bespraken. Bovendien trad het blad *JM*, aldus zijn begeleidende brief, intussen "min of meer als orgaan van deze groepeerings" op, ook al was er in het openbaar nog geen officiële band tussen deze werkgroepen en dat blad gelegd.⁸⁸

Zowel uit deze optimistische berichten van De Quay als uit een uitvoerig rapport van Gelderblom aan de koningin komt naar voren dat de zuidelijke vernieuwers zich door de koningin onder druk gezet voelden om de 'vernieuwing' zo spoedig mogelijk organisatorisch gestalte te geven. De Quays rapport presenteerde het allegaartje aan plaatselijke CMW's en GOIWN-afdelingen daarom nogal geforceerd als een organisatorische aanzet tot de volksbeweging.⁸⁹ Gelderblom, de voorman van de GOIWN in Eindhoven, probeerde daarentegen de door de koningin gewenste start van de volksbeweging af te remmen. Hij pleitte voor "Eén    twee maanden uitstel" omdat hij vreesde dat een onmiddellijke start van de volksbeweging ten koste zou gaan van de groei van de prille GOIWN.⁹⁰

Dat er inderdaad duidelijke verschillen waren tussen de belangen van de GOIWN en van de volksbewegingsgroep, blijkt ook uit de correspondentie tussen twee leden van die volksbewegingsgroep. Zo schreef drs. A. Wijffels op 11 december aan zijn geestverwant mr. E. Sassen dat de volksbeweging niet openlijk gestart moest worden, maar gestalte moest krijgen door deel te nemen aan de breed samengestelde en op praktische werkzaamheden gerichte CMW's.⁹¹ De "direct politieke activiteit" wilde hij echter "op de rug der illegalen uitvechten". Als voorbeeld uit de praktijk had hij een telegram van de GOIWN meegestuurd over het te publiceren adres van de Gemeenschap aan de koningin over de instelling van adviserende colleges ter vervanging van gemeenteraden. Wijffels merkte daarover op: "de heren zijn niet te remmen. Ze lopen af als een wekker".

Onder genoemde "direct politieke activiteit" verstond hij ten eerste dat aanvallen op de regering vanuit de oud-illegaliteit zouden moeten plaatsvinden. Ten tweede zou ook via de oud-illegaliteit en via vernieuwingsvriendelijk gebleken militaire commissarissen geprobeerd moeten worden om generaal Kruls in de strijd tegen de regering mee te krijgen en om hem ertoe te brengen al zijn stafsecties door wat genoemd werd "goede 1944 Nederlanders" te laten bezetten.⁹² Al met al zag Wijffels in de GOIWN en het MG dus krachtige machtsinstrumenten voor de volksbewegingsgroep. Daarmee konden deze vernieuwers al v  r de algehele bevrijding en zonder verkiezingen zowel het oude bestel

⁸⁷ Vgl. brief A. Wijffels aan E. Sassen, d.d. 14 november 1944, SHC, Archief F. Wijffels, nr. 57.

⁸⁸ Rapport inzake de organisatie van een volksbeweging voor het bevrijde gebied, bijlage bij brief De Quay aan koningin Wilhelmina, d.d. 21 december 1944, -AKdK.

⁸⁹ Over de CMW's, zie paragraaf 6.8.

⁹⁰ "Zou nu Prof. de Quay voor den dag komen met de Nederlandsche Volksbeweging, waarbij iedereen zich kan aansluiten, dan vreezen wij, dat een deel van de niet georganiseerde O.I.W.'s deze beweging zou volgen en zou nalaten zich bij ons op te geven. Dit verzwakt ons, wat tengevolge kan hebben terugvallen in de oude sleur. Om deze reden zag ook Prof. de Quay in de O.I.W.'s, speciaal in de Gemeenschap Nederland, de Gangmaakster van de vernieuwing, welke dan later door de Nederlandsche Volksbeweging zou kunnen worden overgenomen." Aldus brief Gelderblom aan koningin Wilhelmina, d.d. 14 december 1944, -AKdK.

⁹¹ Brief A. Wijffels aan De Quay, d.d. 11 december 1944, AMG, PMC-Noord-Brabant, doos 5, map 44.

⁹² *Ibidem*.

ondermijnen alsook macht en invloed verwerven, en dat alles zonder dat het na de algehele bevrijding te realiseren volksbewegingsideaal besmet werd.

Afgezien van de meningsverschillen over het tempo zaten de volksbewegingsgroep (De Quay, Wijffels) en de GOIWN (Gelderblom) op dezelfde lijn. Zoals we zagen stelde immers ook De Quay zich op het standpunt dat met de eigenlijke start van de volksbeweging gewacht moest worden tot de algehele bevrijding. De "organisatie van een volksbeweging voor het bevrijde gebied", die hij de koningin voorspiegelde, stelde in de praktijk nog weinig voor en diende er waarschijnlijk voornamelijk toe om de delegatie van zuidelijke vernieuwingsgezinden te legitimeren. Ook over die naar Londen te zenden delegatie en over de kwesties van de gemeenteraden en het noodparlement waren De Quay en de GOIWN-leiding het blijkens hun adviezen eens. Gelderblom juichte het delegatieplan toe, presenteerde een adres van de GOIWN tegen de terugkeer van de oude gemeenteraden en voerde oude en nieuwe bezwaren aan tegen de ondertekening door de koningin van de regeling inzake het noodparlement. Bij dat laatste ging hij er zelfs toe over de koningin voor te stellen de bevoegdheden, die daarin voor de GAC waren voorzien, aan de GOIWN toe te kennen; die was naar zijn mening beter dan de GAC in staat om de hele voormalige illegaliteit te vertegenwoordigen.⁹³

Al met al kunnen we dus concluderen dat de hier behandelde groepen vernieuwers zich ondanks hun uiteenlopende doelstellingen medio december op één politieke lijn hadden verenigd. In de volgende paragrafen zullen we zien dat dit niet enkel gebeurde als vrucht van spontane eensgezindheid, maar dat de druk van de machtspolitieke verhoudingen en met name de ontwikkelingen in de arrestatiekwestie daarbij een grote rol speelden.

7.2.2 *De zuidelijke delegatie naar Londen*

Van de plannen die De Quay begin december aan de koningin had voorgelegd, kon het voorstel dat zij een reis door bevrijd gebied zou maken, onverwachts geen doorgang vinden. Het Ardennen-offensief dat vanaf 16 december plaatsvond, was voor het geallieerde opperbevel aanleiding om het voor begin januari geplande koninklijke bezoek te schrappen.⁹⁴ Die tegenvaller bracht De Quay en de koningin ertoe om meer haast te gaan maken met de uitvoering van het andere plan, namelijk om een delegatie uit bevrijd gebied naar Londen te zenden.

Die haast werd waarschijnlijk ook gemaakt vanwege de activiteiten die de ministers-kwartiermakers ondertussen in het Zuiden ontplooiden. Dat laatste valt o.a. af te leiden uit de zorgen die met name De Quay en de hoofdaalmoezenier der BS, pater Bleijs, zich in deze fase maakten over het optreden van minister-president Gerbrandy. Zo bestreed De Quay in een brief aan de koningin de uitspraak van Gerbrandy dat mgr. Mutsaerts in een gesprek met de minister-president gezegd zou hebben dat de RKSP moest terugkeren.⁹⁵

Bleijs van zijn kant liet de koningin weten dat de katholieken in bevrijd gebied begonnen te twifelen aan de oprechtheid van Gerbrandy. In zijn eerste toespraak in bevrijd gebied had deze immers – geheel tegen zijn vooroorlogse en Londense gewoonten in – bisschoppelijke brieven geciteerd en de bevolking tot volgzzaamheid aan de geestelijken aangespoord. Bleijs wees haar bovendien op bezwaren tegen de radiotoespraak die Gerbrandy na zijn terugkeer uit bevrijd gebied in Londen had gehouden. Daarin had hij volgens Bleijs ten onrechte gesteld dat hij in het Zuiden gesprekken had gevoerd met "de

⁹³ *Ibidem*, met als bijlage het Adres.

⁹⁴ Aldus getuige F. Wijffels, *Enq.*, V c, 667.

⁹⁵ Brief van De Quay aan koningin, d.d. 21 december 1944, -AKdK.

ondergrondse strijdkrachten" die de ruggespraak van het verzet waren geweest tijdens de bezetting. In de zuidelijke oud-illegaliteit had die onjuiste bewering volgens Bleijs een schok van verontwaardiging teweeggebracht.⁹⁶

Het had er dus alle schijn van dat de premier erg zijn best deed om zijn imago bij de bevrijde bevolking te verbeteren en om de terugkeer van de oude, verzuilde verhoudingen te bespoedigen. De missie van de zuidelijke delegatie moest onder andere dienen om die herstelgezinde propaganda te ontcrachten. De andere bedoelingen die initiatiefnemer De Quay en de koningin met de missie hadden, blijken uit de wijze waarop de delegatie werd samengesteld en in Londen optrad.

De Quay gaf de koningin tijdens of kort na zijn eerste bezoek aan Londen begin december de namen door van vier personen, die haar bezoek aan het Zuiden zouden moeten voorbereiden, te weten die van Beel, De Casembroot, F. Wijffels en Van de Mortel. Dat leiden we af uit de informatie die de Eindhovense GOIWN-voorzitter Gelderblom de koningin op haar verzoek over deze personen verschaftte.⁹⁷ Zij wilde namelijk van Gelderblom weten hoe de voormalige illegaliteit over de voorgestelde personen dacht en in hoeverre zij het hele Zuiden konden vertegenwoordigen. Gelderblom antwoordde haar dat die namen "zonder de minsten twijfel een uitstekende klank (hebben) bij de OIWN's en zeker ook bij een groot deel der bevolking" en hij beval hen aan als "volkomen rechtschapen, integere figuren, die het vertrouwen van de geheele bevolking verdienen". De georganiseerde oud-illegaliteit sanctioneerde aldus op verzoek van de koningin het voorstel van de vernieuwer De Quay. Alleen Van de Mortel, de Tilburgse burgemeester, viel later af. Of dat was omdat hij als enige geen oud-illegale werker was, is niet zeker, maar wel waarschijnlijk.⁹⁸

De Brabander Beel, de Zeeuw De Casembroot en de Limburger F. Wijffels waren allen wel oud-illegaal werker. Zij zouden een taak moeten gaan uitvoeren, die voordien uitsluitend aan de commissarissen der koningin voorbehouden was geweest. Beel was een hoofdamtenaar bij de gemeente Eindhoven en Wijffels kwam uit het kader van het mijnbedrijf. Als gedeputeerde stond De Casembroot, die na de bevrijding enkele weken waarnemend commissaris der koningin was geweest, nog het dichtst bij het 'oude' bestuursapparaat, dat bij dit eerste koninklijke bezoek aan bevrijd Nederland door De Quay en koningin Wilhelmina met opzet buiten spel werd gezet. De Quay achtte de "plechtige dignitarissen" minder geschikt om de koningin te laten kennis maken met "de mensen, die in deze jaren als vaderlander karakter hebben getoond". En juist die groep en "niet allereerst de hooge heeren uit de hooge stoelen" zou de koningin naar zijn mening nu eens moeten ontmoeten.⁹⁹

Maar eind december moesten de plannen dus aangepast worden. De drie ontvingen van de koningin de opdracht om een commissie samen te stellen die representatief was voor het bevrijde gebied. Die zou haar in Londen moeten bezoeken en inlichten over "datgene wat er omgaat in het gedachtenleven en in het streven van Uw volk in het thans bevrijde deel van ons vaderland".¹⁰⁰ Nadat in elk geval Beel en De Casembroot begin januari bij

⁹⁶ Lodewijk (pseudoniem van L. Bleijs) *Verantwoording* (z.p. 1945) 113.

⁹⁷ Brief van Gelderblom aan koningin d.d. 14 december 1944. AKdK.

⁹⁸ Van de Mortel was bovendien de tweede Noord-Brabander naast Beel en ook nog een exponent van de oude bestuurders. Ook om die redenen kan hij afgevalen zijn.

⁹⁹ Brief van De Quay aan koningin d.d. 21 december 1944. AKdK.

¹⁰⁰ Handgeschreven tekst van F. Wijffels' openingsspeech bij het bezoek aan Londen d.d. 31 januari 1945. SHIC Archief F. Wijffels nr. 59. Zie ook verhoor F. Wijffels. *Enq.* V c. 667-668. Voor de enquêtecommissie zei De Casembroot dat het ging om het weergeven van de behoeften, noden, wensen en stemmen zoals die leefden bij de bevolking in het bevrijde gebied van Nederland. (*Enq.* V c. 601).

De 21 kandidaten voor de zuidelijke delegatie (januari 1945)							
naam	provin- cie	lid v.d 17	re- li- gie	oud- ille- gaal	poli- tick	beroep	openbare functie
Beel, L J M	NB	ja	RK	GOIWN	RKSP	gemeenteambt	adviseur MG
Bloemers, J.H.F.	Z	nee	?	ja		rechter	rechter
Casembroot, A.F.C. de	Z	ja	RK	ja	RKSP	gedep. staten	adviseur MG
Hoogers, F.J.J.	NB	ja	RK	GOIWN	RKSP	RKWV-vrijgestelde	RKWV-bestuurder
Hustinx, Ch M J H.	G	ja	RK	nee	RKSP	burgemeester	burgem. Nijmegen
Huysmans, G.	NB	ja	RK	ja	RKSP	dir. Boerenleenbank	adviseur MG
Koch, F.P.O.M.	Z	ja	RK	ja		industrieel	adv. MG/voorz. KvK
Lhoest, L.	L	ja	RK	nee		industrieel	
Mol, J.	NB	ja	?	GOIWN		arts	
Oorschot, L.P. van	Z	ja	?	nee	SDAP		weth. Vlissingen
Philips, F.	NB	ja	NH	nee		dir. Philips	voorz. Fabrik-kring
Ramondt, J.P.	Z	nee	GF	?		landbouwer	
Roncken, K.W.H.A.	L	ja	RK	nee		priester	aalmoez. vd arbeid
Roo, A. de	Z	ja	-	GOIWN	VDB	accountant	loco-burgem. Goes
Rutten, F.J.Th.	L-G	ja	RK	nee	RKSP	hoogleraar	
Sassen, E.M.J.A.	NB	ja	RK	nee	RKSP	advocaat	adviseur MG / JM
Thomassen, W.	NB	nee	NH	ja	SDAP		lid SDV
Verwey-Jonker, H.	NB	ja	-	ja	SDAP	socioloog	SDAP-raadslid
Voorhoeve, N.A.J.	NB	ja	GF	GOIWN		ir. Philips	voorz. GOIWN
Weyns, G.	Z	nee	?	?		landbouwer	
Wijffels, F.C.M.	L	ja	RK	GOIWN		mijnningenieur	

de koningin geroepen waren,¹⁰¹ begonnen de drie na onderling overleg ieder met de samenstelling van zijn provinciale deel van de representatieve zuidelijke delegatie.¹⁰²

Bij de samenstelling van het gezelschap, dat later wel de 'Heeren 17' is genoemd, hebben behalve de geografische spreiding over bevrijd gebied nog een aantal andere criteria gegolden. Volgens Wijffels is er allereerst gezocht naar personen "die of wel zich zeer moedig hadden gedragen in de oorlogsjaren, of wel zeer veel hadden geleden".¹⁰³ De Casembroot vermeldt verder het streven naar een goede spreiding qua godsdienst en beroepssector en de selectie op enthousiasme voor samenwerking op ruime schaal.¹⁰⁴ Dat laatste criterium werd later nader aangeduid door een van de delegatieleden: de koningin wilde mensen ontmoeten "die overtuigd waren van het feit dat de oude platgetreden vooroorlogse paden moesten worden verlaten en op praktisch alle gebieden een politiek van vernieuwing moest worden toegepast."¹⁰⁵ De overige factoren die de samenstelling van de delegatie bepaalden, waren de wens van De Quay en Beel om enige ministeriële figuren uit het Zuiden aan de koningin voor te stellen¹⁰⁶ en tenslotte ook het toeval, want

¹⁰¹ Voor Beel zie *Enq.*, V c. 99; voor De Casembroot zie *Enq.*, V c. 601. Wijffels ontving zijn opdracht telegrafisch via een adjudant van de "Commandant van de BS" (waarschijnlijk prins Bernhard of Van Houten), aldus getuige F. Wijffels, *Enq.*, V c. 668.

¹⁰² Verhoor De Casembroot, *Enq.*, V c. 601.

¹⁰³ Verhoor F. Wijffels, *Enq.*, V c. 667.

¹⁰⁴ Verhoor De Casembroot, *Enq.*, V c. 602.

¹⁰⁵ L.P. van Oorschot, 'Een reisverhaal. Januari 1945: het bezoek van "de 17" aan Londen', *Zeeuws Tijdschrift* 16(1973), p. 5.

¹⁰⁶ Aldus H. Verwey-Jonker en haar echtgenoot dr. E.W.J. Verwey, 'Ervaringen en activiteiten in het "bevrijde Zuiden"', d.d. 10 november 1974, in reaktie op het concept-cindrapport van de subgroep Eindhoven van het doctoraal werkcollege over het bevrijde Zuiden, p. 19 (-RIOD, Doc. I, 1782A), hierna geciteerd als: Verwey-Jonker, 'Ervaringen en activiteiten' (1974).

vier wèl gevraagde personen gingen uiteindelijk toch niet mee.¹⁰⁷

Als we de delegatie van 17 aan de hand van het bijgaande schema nader analyseren, dan valt allereerst op dat tien van hen (bijna 60%) uit de illegaliteit afkomstig waren: zeven van die tien waren lid van de GOIWN. Het was dus helemaal niet zo raar dat Gerbrandy aanvankelijk dacht, zoals Verwey-Jonker vermeldt, "dat hij te maken had met een delegatie van 'het verzet'",¹⁰⁸ zeker niet omdat ook Voorhoeve als voorzitter van de GOIWN er bij was.¹⁰⁹ Die verzetsachtergrond van de meeste delegatieleden was bovendien heel wezenlijk omdat hij het hele gezelschap en zijn opvattingen moreel gezag verschafte, zeker bij de koningin, maar ook bij het kabinet.

Bij de samenstelling van de delegatie speelde, naast de illegale achtergrond en de 'vernieuwingsgezindheid' van de leden van het gezelschap, dus ook een goede spreiding mee naar godsdienst, beroep en politieke achtergrond.¹¹⁰ Zo waren er tenminste elf katholiek, een Nederlands-hervormd en een gereformeerd. Geen van de 17 was weliswaar actief voor de herleving van de oude politieke partijen, maar diversen van hen hadden wel een partijpolitiek verleden, zoals Beel, De Casembroot (beiden RKSP), Hoogers (RKSP en RKWV), Hustinx en Huysmans (RKSP), Van Oorschot (SDAP) en Verwey-Jonker (SDAP). Bovendien was er binnen de delegatie sprake van een vertegenwoordiging van werkgevers (Philips, Lhoëst, Koch), van werknemers (Van Oorschot, Hoogers, Roncken), van zelfstandige beroepen (Wijffels, De Roo, Mol,¹¹¹ Sassen) en van overheidsbestuurders (Beel, De Roo, Van Oorschot, Koch, De Casembroot, Huysmans, Hustinx). Alleen de agrarische sector was onverwachts en onbedoeld onvertegenwoordigd.

De voorbereidingen voor het bezoek van deze "representatieve commissie uit bevrijd gebied" aan de koningin geschieden in het geheim en zelfs buiten medeweten van het kabinet;¹¹² de reis en het verblijf van de delegatie werden geheel door de koningin zelf gefinancierd.¹¹³ De door haar bestelde vernieuwingsgezinde delegatie diende zowel om haar persoonlijk voor te lichten "omtrent de wenschen en verlangens, levende onder de bevolking",¹¹⁴ als om alvast enige ministers voor het nieuwe kabinet te selecteren.¹¹⁵ Dat geheime en particuliere karakter, de dubbele functie en de ondoorzichtige samenstelling van de delegatie leidden in de crisissituatie van eind januari 1945 tot veel verwarring en verdenkingen. Zeker nadat drie van de delegatieleden in februari en inspirator De Quay

¹⁰⁷ Te weten: de gereformeerde landbouwer J.P. Ramondt uit Schoondijke, die aldus De Casembroot (*Enq.*, V c. 602) wegens familie-omstandigheden moest afhaken, G. Weyns, landbouwer uit Axel, die Ramondt waarschijnlijk moest vervangen, maar geen paspoort bleek te hebben (aldus aantekeningen van delegatielid F. Hoogers, -KDC, Archief Hoogers, nr. 160), de vice-president van de rechtbank in Middelburg mr. J.H.F. Bloemers, die volgens Van Oorschot van de militaire instanties geen toestemming kreeg om de reis mee te maken (Van Oorschot, 'Reisverhaal', 5) en tenslotte de sociaal-democratische vernieuwer W. Thomassen, die "te elfder ure" mee zou gaan, maar afviel (aldus brief De Quay aan F. Wijffels, d.d. 12 februari 1945, -SHC, Archief F. Wijffels, nr. 59), waarschijnlijk omdat De Quay hem te kritisch vond over koningin en prins, zie Dagboek De Quay, d.d. 28 januari 1945.

¹⁰⁸ Verwey-Jonker, 'Ervaringen en activiteiten' (1974), p. 18.

¹⁰⁹ Voorhoeve zei over de samenstelling van de delegatie: "Verschillenden waren lid of functionaris van de GOIWN, maar een belangrijk deel was buiten deze Gemeenschap gekozen", aldus een later verslag van Voorhoeve, getiteld 'Op bezoek bij de "Moeder des Vaderlands" in Engeland' (z.d. 4 blz.), p. 1 (-Bezit Raaijmakers).

¹¹⁰ Verwey-Jonker, 'Ervaringen en activiteiten' (1974), p. 19.

¹¹¹ Bosmans/Manning, 'Het bevrijde Zuiden', 9 vermelden abusievelijk dat ds. H.G. Moll van Charante deel uitmaakte van de delegatie.

¹¹² Van den Tempel, *Nederland in Londen*, 233.

¹¹³ Van Oorschot, 'Reisverhaal', 5.

¹¹⁴ Brief Beel aan Hoogers, d.d. 20 januari 1945, -KDC, Archief Hoogers, nr. 119.

¹¹⁵ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 949 citeert Notitie z.d. van koningin Wilhelmina aan F. Beelaerts van Blokland: "Ik hoop dan (bij bezoek Zuidelijke delegatie, H.T.) met vier à vijf ministers gereed te komen".

zelf in april minister waren geworden, ontstond het eenzijdige beeld van deze delegatie als een 'zichtzending' ministers. Om die onvolledige typering aan te vullen gaan we hier nader in op de ervaringen van de delegatieleden en op de aard van de besprekingen die zij in Londen voerden.

Nadat de delegatieleden¹¹⁶ zich op 29 januari in Breda verzameld hadden en naar Brussel waren vervoerd, vertrokken zij vanwege de slechte weersomstandigheden pas op woensdag 31 januari vanuit Oostende per troepentransportschip "als een soort dekvracht" naar Engeland.¹¹⁷ In de namiddag van 1 februari arriveerden zij op Stubbings House.¹¹⁸ Dat onverwachte oponthoud gaf de reisgenoten in elk geval de gelegenheid om op ongedwongen wijze met elkaar kennis te maken. Volgens Voorhoeve "bleek al spoedig, dat wij het over de hoofdzaken, waarover het in de overgangstijd ging met elkaar vrijwel eens waren. Min of meer als 'los zand' aan elkaar hangend vertrokken, kwamen wij als een echt 'team' bij de koningin aan!"¹¹⁹

Beel was al langer in Londen en stelde hen voor aan de koningin. Nadat Wijffels een korte openingstoespraak had gehouden, vroeg de koningin hun nog dezelfde avond met hun verhaal te beginnen. Die avond en de hele volgende dag (vrijdag) kwamen alle delegatieleden aan het woord. Elk probeerde, aldus Voorhoeve, van de groep die hij of zij vertegenwoordigde, van de eigen omgeving of van het bijzondere eigen werkgebied en de eigen ervaring een beeld te geven van wat er leefde bij de mensen, wat er te doen viel en wat er verbeterd diende te worden.¹²⁰ Op zaterdag werd er met minister-president Gerbrandy geluncht, zondag was een vrije dag en op maandag volgde een slotzitting. Daar werd de koningin een kort geschrift overreikt, waarin het gezelschap op verzoek van de koningin zijn meningen over maatschappelijke vernieuwing in een memorandum van de hand van Sassen had vastgelegd.¹²¹ Diverse van de zeventien delegatieleden bleven vervolgens nog enige dagen de gast van koningin en prins en deden op haar kosten boodschappen in Londen, voordat zij op vrijdag 9 februari per vliegtuig weer in bevrijd gebied terugkeerden.¹²²

Dat de 17 het op Stubbings ondanks hun teamgeest niet op alle punten eens waren, bleek al op de eerste avond.¹²³ Nadat Wijffels als eerste de grote ontevredenheid in het mijnbedrijf had geschetst en ook Roncken voor betere lonen en meer sociale zekerheid voor de mijnwerkers had gepleit, werden de arbeidersvertegenwoordigers Hoogers en Van Oorschot om hun mening gevraagd. Die onderstreepten de arbeiderswensen en hielden bovendien een pleidooi voor medezeggenschap van de arbeiders op sociaal en economisch gebied. Ook Sassen stelde zich daarachter. Dat laatste lokte met name van de kant

¹¹⁶ Over dit bezoek hebben voorzover bekend vijf van de zeventien direct (Beel) of naderhand (Van Oorschot, Voorhoeve, Hoogers, Verwey-Jonker) notities gemaakt. Beel, Wijffels en De Casembroot werden daarover door de parlementaire enquêtecommissie ondervraagd.

¹¹⁷ Aantekeningen van delegatielid F. Hoogers, -KDC, Archief Hoogers, nr. 160.

¹¹⁸ Van Oorschot, 'Reisverhaal', 5-6.

¹¹⁹ Voorhoeve, 'Op bezoek bij de "Moeder des Vaderlands" in Engeland' p. 1, -Bezit Raaijmakers.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 2.

¹²¹ Verwey-Jonker, 'Ervaringen en activiteiten' (1974), p. 19-20; Van Oorschot, 'Reisverhaal', 7.

¹²² Volgens de aantekeningen van Hoogers (-KDC, Archief Hoogers, nr. 160) vertrokken dr. Mol, Roncken en hijzelf eerder uit Engeland. Hij vermeldt ook nog dat hij in elk geval minder dan de f. 200 boodschappengeld kreeg, waarmee volgens Van Oorschot de koningin elk van de delegatieleden zou hebben verblijd. Zie Van Oorschot, 'Reisverhaal', 8.

¹²³ 'Notulen van de hand van Beel, getiteld "Besprekingen op Stubbings met koningin Wilhelmina van de 17, januari 1945" (53 handgeschreven bladen met aantekeningen in telegramstijl over de besprekingen op 1 en 2 februari 1945), -ARA, Archief Beel, nr. 232, hierna geciteerd als **Notulen Beel**.

van de werkgevers Philips, Lhoëst en ook Voorhoeve de reactie uit dat medezeggenschap "een beetje een gevaarlijk woord" was en dat de ondernemingen al die verbeteringen nu niet konden opbrengen.¹²⁴

Er kwam pas een eind aan de dreigende onenigheid binnen de delegatie door de bijdragen van professor Rutten en mevrouw Verwey-Jonker. Rutten achtte het uit de tijd dat de arbeiders als afzonderlijke groep naar voren traden, omdat de klassenstrijd geen actueel begrip meer was. Hij stelde daarom dat de term 'medezeggenschap' achterhaald en versleten was.¹²⁵ Als socialiste bracht mevrouw Verwey-Jonker de veranderde oriëntatie in de sociaal-democratie te berde. Zij benadrukte de bereidheid van de sociaal-democraten om deel te nemen aan de opbouw en het bestuur van het land en verklaarde die uit de bezettingservaringen: "Wij hebben nu gezien waar werkelijke klofe ligt tusschen ons allen en zij die niet bereid zijn". Daarom viel zij Rutten bij in zijn streven naar het verwijderen van de klassenstrijd voor de toekomst en pleitte ervoor om goed naar elkaar te luisteren en elkaar te willen begripen.

De volgende ochtend riep de koningin voor het begin van de conferentie de drie arbeidersvertegenwoordigers Roncken, Hoogers en Van Oorschot "op het matje". Zij zei hun dat het haar was opgevallen "dat de delegatieleden het zo vaak niet eens waren, terwijl zij dacht dat de eensgezindheid zo groot was". Hoogers antwoordde toen dat dat in het verzet wel zo was, maar dat men nu weer "naar normale verhoudingen streefde". Achteraf, in 1970, vond hij dat de koningin niet goed geïnformeerd was en te hoog gespannen verwachtingen had van hun eensgezindheid.¹²⁶

Waarschijnlijk als gevolg van die interventie van de koningin verliep de conferentie op de tweede dag heel wat harmonieuzer. Over de medezeggenschap van de arbeiders werd door niemand met een woord meer gerept. In plaats daarvan kwamen nu allerlei andere, meest acute politieke en maatschappelijke kwesties aan de orde en daarover liepen de meningen veelal wel parallel. Zo verwierpen diverse delegatieleden de tweeslachtige gezagsuitoefening door MG en burgerlijk gezag. Zij waren goed te spreken over het MG, maar vonden dat de ministers en de burgerlijke autoriteiten de militaire commissarissen voor de voeten liepen.¹²⁷ Het felst in hun kritiek op het kabinet waren de oud-illegalen Koch, De Casembroot en Voorhoeve. Met name Voorhoeve, die nu als voorzitter van de GOIWN sprak, zei geschrokken te zijn van de regeringsplannen om de volmachten van het MG in te trekken. Hij verweet minister Van Heuven Goedhart dat hij in de arrestatiekwestie en minister Burger dat hij in de kwesties van de zuivering en de gemeenteraden onvoldoende rekening had gehouden en hield met oud-illegaliteit en MG. In zijn conclusie stelde hij dat er direct een einde moest komen aan de controverse inzake de gezagsverhoudingen, dat de voormalige illegaliteit geen vertrouwen meer had in de regering en dat de staf van het MG zo spoedig mogelijk uit Brussel naar bevrijd Nederlands gebied moest worden overgebracht.¹²⁸

Na deze motie van wantrouwen van de kant van de georganiseerde voormalige zuidelijke illegaliteit aan het adres van het kabinet concentreerden de verdere bijdragen van de delegatieleden zich op de problemen rond zuivering en vernieuwing. Voor wat betreft het overheidsapparaat stonden de wetsbesluiten alleen zuivering toe op grond van de houding

¹²⁴ Notulen Beel, p. 13-25.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 25 e v.

¹²⁶ "De bevrijding was voor de vakbeweging historisch moment. Frans Hoogers vertelt zijn persoonlijke belevenissen uit die tijd". *Het Hoog Ambacht* 61(1970), nr. 9 (6 mei), bewaard in: -KDC, Archief Hoogers, nr. 137.

¹²⁷ Met name de oud-illegalen Koch, De Casembroot, Voorhoeve en De Roo, zie Notulen Beel, p. 36-40.

¹²⁸ In zijn notulen schreef Beel hier letterlijk: "Direct noodig einde controverse gezagsverh. Illeg. geen vertrouwen in regering. Milit. Gezag zoo spoedig mogelijk naar Holland", aldus Notulen Beel, p. 44.

ten opzichte van de bezetter en De Casembroot constateerde met spijt: "Aan de hand van deze besluiten (is het) niet mogelijk ongewenste personen, al zijn ze zuiver, maar (hebben ze) gebrek aan karakter en vernieuwing, (uit hun functie te) ontzetten".¹²⁹ En De Roo, Hustinx, Sassen en Verwey-Jonker klaagden over de gebrekkige mogelijkheden om "jonge vernieuwingsmensen" in te schakelen in het bestuursapparaat en in vertegenwoordigende, voorlopige adviescolleges.¹³⁰ Omdat reguliere verkiezing van een nationale volksvertegenwoordiging (Verwey-Jonker) en zelfs van een provinciale of lokale volksvertegenwoordiging (Hustinx) in de praktijk voorlopig onhaalbaar was, pleitten de delegatieleden tegen de terugkeer van de oude gemeenteraden en voor de spoedige instelling van provisorische volksvertegenwoordigende organen. Die zouden het volk het vertrouwen geven dat zijn wensen tot uitdrukking zouden komen en die zouden het gezag een draagvlak en hulp verschaffen.¹³¹

Andere kritiek van de delegatie betrof de niet bij wet geregelde bedrijfszuivering, de wel geregelde maar niet functionerende tribunaal-rechtspraak, de wenselijkheid van een arbeidsdienstplicht, de noodzaak van een intensievere voorlichting van de bevolking, de bevoorrading van het Noorden en de plunderingen door geallieerde militairen en door stoottroepen. Op al deze vragen en kritiek antwoordde de koningin niet; zij luisterde en Beel noteerde. Van de slotzitting op maandag 5 februari weten we niet meer dan dat daar een door Rutten voorgesteld en door Sassen geformuleerd memorandum aan de koningin werd gepresenteerd. Na de aanhef "Wij willen voor ons volk een nieuw maatschappelijk bestel" somde het in 14 punten de denkbeelden van de delegatie over maatschappelijke vernieuwing op.¹³² Na kennisneming van het memorandum werd besloten, aldus Van Oorschot vele jaren later, "het na gebruik te vernietigen en slechts één exemplaar in het bezit van de koningin te laten". Bovendien kwamen de delegatieleden overeen om de besprekingen geheim te houden.¹³³

Het directe belang van dit bezoek van de zuidelijke delegatie lag niet zozeer in wat er besproken werd, als wel in de omstandigheid dat het plaatsvond, in de politieke omstandigheden waaronder dat gebeurde en in de gesprekken met ministerskandidaten die erop volgden (zie paragraaf 7.2.4). De merites van de besprekingen van de 17 waren niet alleen dat ze de koningin sterkten in haar oppositie tegen het inmiddels demissionaire tweede kabinet-Gerbrandy, maar ook dat dat gebeurde door een breed samengesteld gezelschap uit bevrijd gebied, waarin oud-illegalen en voorstanders van vernieuwing en samenwerking van diverse politieke en maatschappelijke herkomst samengingen.

Wat zij de koningin vooral duidelijk maakten was, dat de oud-illegaliteit niet alleen stond in haar verlangen naar zuivering, vernieuwing en verjonging van het openbare en maatschappelijke leven¹³⁴ en dat het vanwege het groeiende wantrouwen jegens de over-

¹²⁹ Ibidem, p. 39

¹³⁰ Ibidem, p. 44-49

¹³¹ Ibidem, p. 45, 46, 49

¹³² Aldus Hilda Verwey-Jonker, 'Ervaringen en activiteiten' (1974), p. 19-20. Het betreffende stuk is door ons niet in het archief van het Kabinet van de Koningin aangetroffen. Voorhoeve deed in de IPV van 14 februari 1945 mededelingen over de besprekingen in Londen en vertelde dat in het memorandum de bewoordingen van artikel 2 van de GOIWN-constitutie waren overgenomen (die over waarheid, gerechtigheid en naastenliefde). Zie paragraaf 3.2.1.

¹³³ Van Oorschot, 'Reisverhaal', 7.

¹³⁴ Zo zei Wijffels in zijn openingstoespraak: "Het streven naar eendracht zal onweerstaanbaar doorbreken in het gehele volksleven en in het bedrijfsleven mits het onderlinge vertrouwen niet wordt geschokt. Voor het herstel van vertrouwen in de overheid leeft in ons het verlangen naar zuivering en verjonging van het openbare en maatschappelijke leven, leeft de erkenning dat de illegaliteit niet geheel identiek is aan de vernieuwing". aldus handgeschreven stuk met aanhef "Majesteit" in -SHC, Archief F. Wijffels, nr. 59.

heid tijd was om aan die strevingen tegemoet te komen. Dat zou op korte termijn moeten gebeuren, en wel door al gerealiseerde of op stapel staande wetgeving (inzake zuivering, gemeenteraden en tribunalen) te veranderen, door de voorgenomen overdracht van bevoegdheden van het MG aan burgerlijke instanties uit te stellen en door meer plaats in te ruimen voor vernieuwingsgezinden op alle bestuurlijke niveaus.

Toch waren zelfs binnen dit zorgvuldig geselecteerde gezelschap van vernieuwingsgezinden tegenstellingen opgedoken, met name op het punt van de toekomstige positie van de arbeiders. Maar die verschillen van inzicht, voornamelijk tussen werknemers en werkgevers, waren voorlopig ondergeschikt gemaakt – ook door de arbeidersvertegenwoordigers – aan de oplossing van de meer acute problemen, waarvoor eensgezind optreden van vernieuwingsgezinden noodzakelijk werd geacht.

7.2.3 Minister Burger en het kabinet ten val gebracht

De toenemende spanning tussen ‘oud’ en ‘nicuw’ in bevrijd gebied leidde in deze fase ook tot grote repercussies op nationaal gebied, d.w.z. in de verhouding tussen overheidsorganen die het landsbestuur onder hun hoede hadden. Speciaal voor de verhouding tussen het kabinet-Gerbrandy aan de ene kant en de koningin, prins Bernhard en de MG-top aan de andere kant voerden de ontwikkelingen in het bevrijde Zuiden tot verscherping van al bestaande meningsverschillen en competentiekwesties. De inzet van die tegenstellingen bestond in wezen uit twee vragen. Ten eerste: wie is er bevoegd om regelingen te treffen voor het naoorlogse bestuur? Ten tweede: in hoeverre moet aan het MG in bevrijd gebied de vrije hand gelaten worden?

Wat de eerste vraag betreft, zagen we al in paragraaf 6.5 dat koningin Wilhelmina aan het standpunt vasthield dat aan de zittende regering-Gerbrandy geen zeggenschap toekwam over regelingen betreffende het naoorlogse bestuur. Zij achtte dat al langer een zaak voor het nieuwe kabinet dat haar voor ogen stond. Maar zeker na de eerste contacten in november en december met vernieuwingsgezinde oud-illegalen uit het Zuiden negeerde zij de zittende ministers zoveel mogelijk en koerste zij af op de vorming van een nieuw kabinet, waarin vernieuwers uit de georganiseerde oud-illegaliteit een vooraanstaande plaats zouden moeten innemen. Deze belangrijke competentiekwestie belastte de regering-Gerbrandy al sinds september 1944. Zij verlamde haar niet enkel wat betreft cruciale wetgeving inzake de wijze van zuivering en samenstelling van de vertegenwoordigende organen, maar tastte ook de regeerkracht op allerlei andere terreinen aan.

Aan de andere kant werd de regeerkracht van het kabinet uitgehold door de onvoorziene verlenging en uitbreiding van de bijzondere bevoegdheden van het MG in bevrijd gebied. Daarin aangemoedigd door de steun van de voormalige illegaliteit en door de aanhoudende noodtoestand in het bevrijde gebied, permitteerde CSMG Kruls zich in december steeds meer handelingsvrijheid ten opzichte van een kabinet, dat noch van de kant van het staatshoofd noch van die van de oud-illegaliteit en van de bevolking meer op actieve steun kon rekenen.

Van de ministers-kwartiermakers waren het vooral Burger en Van Heuven Goedhart, die zich sinds december in bevrijd gebied en in Londen gingen inzetten om het MG en Kruls aan banden te leggen. Zij vreesden namelijk “een militaire dictatuur”.¹³⁵ Daarom stelde Van Heuven Goedhart begin januari voor om Kruls als CSMG te vervangen, de secties van het MG naar de verblijfplaatsen van de ministers in Nederland over te brengen

¹³⁵ Kort verslag vergadering ministers-kwartiermakers, d.d. 23 december 1944, *Enq.* V b, 324-325, verwoord door de sociaal-democraat Van den Tempel.

en de vacatures in het kabinet te vullen met (liefst RK) personen uit bevrijd gebied ¹³⁶ Hoe verdeeld en zwak het kabinet toen was, blijkt uit de plannen die minister-president Gerbrandy ongeveer tegelijkertijd koesterde. Hij wilde niet alleen de vacatures opvullen, maar ook de sociaal-democraten in het kabinet vervangen en wel in eerste instantie door vertegenwoordigers van diverse politieke partijen uit bevrijd gebied ¹³⁷

In de eerste weken van januari was intern in elk geval volkomen duidelijk dat het zittende kabinet in een onhoudbare positie verkeerde. Zowel over de positie van het MG en met name van Kruls als over de noodzaak van een onmiddellijke bekrachtiging door de koningin van een regeling voor de samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen waren de ministers sterk verdeeld. Terwijl de sociaal-democraten daarover scherpe eisen stelden, waren o.a. Gerbrandy en de minister van Oorlog Van Lidth de Jeude van mening dat Kruls moest blijven. Gerbrandy zag bovendien nog mogelijkheden om de bekrachtiging door de koningin te verwerven door een grondige reconstructie van het kabinet uit te voeren ¹³⁸

Twee maanden na zijn aankomst als minister-kwartiermaker in het bevrijde Zuiden op 25 november 1944 werd aan minister van Binnenlandse Zaken Burger op 26 januari 1945 ontslag verleend ¹³⁹ De directe aanleiding tot dat ontslag werd gevormd door een rede die Burger op 14 januari voor Radio Hertzend Nederland had gehouden. Daarin had Burger over de verhouding tussen het MG en het burgerlijke gezag en over de 'zuivering' (in ruime zin) uitspraken gedaan, die zowel bij de voormalige illegaliteit en het MG in het Zuiden als bij minister-president Gerbrandy en de koningin in Londen geheel verkeerd gevallen waren. De beslissing tot het ontslag viel echter pas op 23 januari. Dat was de dag waarop Gerbrandy uit Kruls' mond hoorde dat zowel de GOIWN-leiding als de top van het MG Burgers standpunten met kracht verwierpen. ¹⁴⁰

In de geschiedschrijving over deze ministerscrisis wordt in het algemeen aangenomen dat Burgers ongelukkige uitspraken over de 'zuivering' de directe aanleiding tot het ontslag en zijn standpunt over het MG de diepere oorzaak vormden ¹⁴¹ In paragraaf 7.4.2 over de zuivering in strikte zin zal duidelijk worden dat het inderdaad om beide ging. Hier kan, vooruitlopend op die paragraaf, gesteld worden dat met name Burgers vervorderde plannen om de zuivering van het overheidsapparaat aan de bevoegdheid van het MG, en dus ook aan de greep van de georganiseerde illegaliteit, te onttrekken, de doorslaggevende reden vormden voor zowel voormalige illegaliteit als MG om zich naar aanleiding van de radiorede gezamenlijk en frontaal tegen deze minister te keren.

Dat de leiding van de GOIWN in spoedeisende kwesties als deze heel efficiënt kon samenwerken met de MG-top en de 'gezant' van de prins bij de GOIWN, pater Bleijs, blijkt uit de wijze waarop de open brief van de Gemeenschap tegen de redevoering van minister Burger tot stand kwam. Nadat de IPV op 17 januari haar felle afkeuring over de rede had uitgesproken, machtigde zij Holla om namens de IPV een open brief in de dagbladen te publiceren. Holla schreef het stuk, besprak het met Bleijs en met Linthorst

¹³⁶ Nota van de minister van Justitie aan de leden der ministerraad over het probleem van de gezagsverhoudingen. Londen 3 januari 1945. *Fng* V b 334.

¹³⁷ Te weten Gispén (AR), Teulings (RKSP) en Van Angeren (RKSP), aldus De Jong. *Koninkrijk* X a. 955-956, die daar Van Angeren citeert.

¹³⁸ Vgl. De Jong. *Koninkrijk*, X a. 956-957.

¹³⁹ *Ibidem* 982. Burger werd vervangen door H. van Boeyen.

¹⁴⁰ *Ibidem* 977-978.

¹⁴¹ *Ibidem* 975-979.

Homan, het hoofd van Sectie I van MG, en liet het stuk op 20 januari in de kranten plaatsen.¹⁴²

Tenslotte rijst de vraag in hoeverre de open brief van de GOIWN bijdroeg aan het ontslag van minister Burger. Daarover meldden we al dat de beslissing over het ontslag pas viel, nadat Kruls op 23 januari de gezamenlijke, sterk afkeurende mening van MG en GOIWN aan premier Gerbrandy had meegedeeld. Deze openbare standpuntbepaling van de oud-illegaliteit tegen de rede van Burger lijkt dus van groot belang te zijn geweest. In de GOIWN en in de pers werd dat verband na het bekend worden van het ontslag in elk geval ook gelegd. Gelderblom, de voorzitter van de Eindhovense GOIWN, merkte op 27 januari op dat het aftreden van minister Burger betekende dat "het aanzien van de Illegaliteit heeft gewonnen".¹⁴³ Het *Eindhovens Dagblad* en andere bladen waren nog stilliger toen ze schreven dat het ontslag van Burger onder invloed van die brief totstandgekomen was.¹⁴⁴ Het feit dat Burger zelf zich meteen na zijn ontslag nog tegenover de raad van ministers verdedigde tegen de beweringen in de open brief, maakt duidelijk dat ook hij deze zag als de belangrijkste reden van zijn ontslag.¹⁴⁵

Toen op 26 januari bekend gemaakt werd dat minister Burger ontslagen was, wist men in bevrijd gebied nog niet dat Gerbrandy al op 23 januari het ontslag van het hele kabinet had ingediend; dat werd pas ruim twee weken later, op 8 februari openbaar, tegelijk met de aankondiging dat Gerbrandy weer tot formateur was aangesteld.¹⁴⁶ De officiële motivering van de ontslagaanvraag was dat de ministers de koningin aldus de gelegenheid wilden geven om "het kabinet in overeenstemming te brengen met deze gewijzigde omstandigheden", waarmee werd bedoeld op de bevrijding van het Zuiden des lands en de inmiddels ontstane noodtoestand in het nog bezette Noorden.¹⁴⁷ Achter die wijde motivering school echter een groot aantal concrete en ernstige problemen, die niet opgelost konden worden als gevolg van het isolement waarin het tweede kabinet-Gerbrandy was komen te verkeren, zowel ten opzichte van de koningin als ten opzichte van het MG. In de praktijk wreekte dat isolement zich, doordat belangrijke voorstellen van de ministers door de koningin alsmáar niet werden gesanctioneerd, doordat het MG als uitvoerend gezag tijdens de Bijzondere Staat van Beleg niet aan banden kon worden gelegd en dus een onafhankelijke koers kon blijven varen, doordat de koningin op eigen gezag werkte aan de vorming van een nieuw kabinet en doordat de ministersploeg op den duur onderling verdeeld raakte. Het geïsoleerde kabinet had dus geen grond meer onder de voeten, kon geen effectief beleid meer voeren en verloor steeds meer zijn greep op de gebeurtenissen. Hoewel deze verschijnselen zich al tenminste sinds eind november voordeden, kwam het pas in de tweede helft van januari tot een crisis, omdat de kabinetsleden toen hun onderlinge verdeeldheid over de gewenste reactie op hun onmachtige positie niet langer wilden verdragen en omdat de koningin toen forse vorderingen maakte met het voorbereiden van een alternatief kabinet van 'vernieuwers'.

¹⁴² Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 27 januari 1945 (-ABS, map GOIWN), p. 1: op een vraag uit de vergadering waarom zo'n belangrijk stuk buiten de Commissie Politiek om tot stand was gekomen, deelde secretaris Herbers mee dat het een spoedgeval betrof en met wie er vooraf overlegd was.

¹⁴³ *Ibidem*, punt 3.

¹⁴⁴ *Eindhovens Dagblad*, d.d. 28 januari 1945. In *De Nieuwe Eeuw* van 2 februari 1945 beweerde een GOIWN-lid hetzelfde en keurde die invloed ronduit af. Overigens stelde *De Vrije Stem* van 10 februari 1945 dat niet de illegaliteit maar minister-president Gerbrandy het ontslag had bewerkstelligd.

¹⁴⁵ Brief (zeer geheim) van Burger aan de leden van de raad van ministers, d.d. 29 januari 1945, afgedrukt in: *Enq.*, V b. 464-465.

¹⁴⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 978, 1001.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 1001.

Evacuatie-wee

Tachtigduizend gedupeerden
 Hunkeren in bevrijd gebied
 Naar wat kleren, schoenen, dekens,
 Doch ze krijgen ze maar niet.
 Zelfs de meest bevoegd' instanties
 Vinden weinig of geen tijd,
 Want voornamelijk conferenties
 Eischen hun aanwezigheid.
 Uit een magazijn dat vol zit
 Met nog allerhande goed
 Wordt geen stuk haast afgeleverd
 Hoeveel moeite men ook doet.
 Kinderen slapen op de planken,
 Hebben haast geen kleren aan,
 Van Herodes kunnen d'ouders
 Steeds weer naar Pilatus gaan.
 Neen, we zijn hier in het Zuiden
 Nog bij lange na niet vrij,
 En we voelen nog de klauwen
 Van de oude ambtenarij.
 Holland, wilt ge echt herrijzen?
 Reken af dan met dat kwaad,
 "Kort en goed" – Dat zij de leuze
 Bij den opbouw van den Staat.

Jacques v.d. Briel

uit: *De Vrije Stem*, 2 maart 1945

De Jong heeft in zijn boek over het bevrijde Zuiden deze kabinetscrisis nagenoeg van dag tot dag gereconstrueerd en zich daarbij vooral gebaseerd op de 'Londense' bronnen.¹⁴⁸ Die vormen in hoofdzaak een weergave van de stappen die de ministers en de koningin ondernamen en geven als zodanig op de meest directe wijze uitsluitsel over hun activiteiten en beweegredenen. Wij vragen ons hier af welke invloed de georganiseerde oud-illegaliteit heeft gehad op de val van het tweede kabinet-Gerbrandy en de totstandkoming van het derde. Daartoe is het natuurlijk noodzakelijk ook bronnenmateriaal uit bevrijd gebied bij het onderzoek te betrekken.

Een van de belangrijkste stukken is in dat verband een rapport over de stemming in het bevrijde gebied.¹⁴⁹ Het dateerde van 21 januari, was geschreven door pater Bleijs en gericht aan de koningin. De Jong vermeldt dat rapport wel, citeert er zelfs uit, maar de

¹⁴⁸ *Ibidem*, 951-965.

¹⁴⁹ Rapport voor Hare Majesteit koningin Wilhelmina der Nederlanden over de stemming in het thans bevrijde gebied, d d 21 januari 1945, afgedrukt in Lodewijk, *Verantwoording*, 108-122 (hierna geciteerd als **Rapport Bleijs**).

enige betekenis die hij eraan toekent is dat het bij de koningin "alle concepties versterkte waarin zij toch al dacht".¹⁵⁰ We zullen hierna aantonen dat dit rapport veel meer belang heeft gehad; het speelde namelijk bij de val van het tweede kabinet-Gerbrandy een beslissende rol. Daartoe behandelen we hier achtereenvolgens het ontstaan, de inhoud en het effect van Bleijs' rapport.

Allereerst is van belang dat Bleijs dit rapport direct in opdracht van prins Bernhard schreef en wel met goedvinden van de koningin.¹⁵¹ Met hen beiden had hij na zijn Engelandvaart al in augustus 1944 uitvoerig gesproken (zie paragraaf 1.3) en er was in korte tijd een opmerkelijk goede relatie ontstaan.¹⁵² Op 1 november was Bleijs aalmoezenier van de BS geworden en als reserve-majoor aan de staf van de BNS prins Bernhard toegevoegd. Sinds eind november woonde hij in huize De Krabbewosshen in Rijsbergen en dat was niet ver van het buiten Anneville te Ulvenhout bij Breda, waar de prins zijn intrek had genomen. Hij fungeerde sindsdien als adviseur van de BNS en als belangrijkste contactpersoon tussen de BS-leiding en de GOIWN. Zo werd hij medio december lid van de COR/CAC en woonde hij zoveel mogelijk alle interprovinciale vergaderingen van de GOIWN bij. Door deze contacten met BS, GOIWN, MG, prins en koningin ontwikkelde Bleijs zich tot een van de meest invloedrijke personen van de georganiseerde oud-illegaliteit.

Ook op de IPV van 17 januari, waar men na de rede van minister Burger (14 januari) tot de open brief besloot, was Bleijs van de partij.¹⁵³ Op dat moment was hij waarschijnlijk al bezig het rapport over de stemming in bevrijd gebied voor de koningin te vervaardigen. Hij rondde het immers op 20 of 21 januari af en kon zo nog passages uit de op 20 januari gepubliceerde open brief opnemen.¹⁵⁴ Van Bleijs' rapport werd op 20 of 21 januari een exemplaar naar de koningin gezonden en ook een naar Kruls, in beide gevallen waarschijnlijk langs de snelst mogelijke weg, d.w.z. via de kanalen van de BNS.¹⁵⁵ Bleijs zelf ging pas enkele dagen later naar Londen, waar hij op 27 januari met de koningin sprak over het aanwijzen van een formateur voor het nieuwe kabinet.¹⁵⁶

Bleijs' rapport behelsde één grote aanklacht tegen het zittende kabinet en had daarentegen vrijwel niets dan lof voor het MG. Bleijs baseerde zich daarbij in hoofdzaak op een reeks scherpe uitlatingen¹⁵⁷ die van begin november tot en met 20 januari in de oud-illegale pers,¹⁵⁸ of zoals hij het noemde in de "onafhankelijke bladen" gedaan waren.

¹⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 897-898, 905.

¹⁵¹ In de interprovinciale vergadering van 24 januari 1945 deelde Bleijs mee dat prins Bernhard hem verzocht had het rapport te schrijven, aldus Notulen IPV-GOIWN, d d 24 januari 1945 (-Bezit Raaijmakers), punt 6.

¹⁵² Bleijs' biograaf, Jan van Lieshout, memoreert dat de koningin erg was ingenomen met Bleijs en zijn voorlichting over het verzet in Nederland. Bij het bericht van de bevrijding van Maastricht (14 september) was de koningin hem om de hals gevallen, aldus Van Lieshout, *De aal van Oranje*, 493.

¹⁵³ Zie bijlage I.

¹⁵⁴ Het rapport Bleijs bevat op p. 114 een citaat uit de open brief. Dat het rapport vroeger dan op 21 januari werd afgesloten en verzonden, valt niet uit te sluiten, omdat Bleijs de inhoud van de open brief al kende voor deze gepubliceerd werd. Er werd namelijk vooroverleg met hem gepleegd.

¹⁵⁵ In de IPV van 24 januari zei Bleijs dat het rapport al op 20 januari was verzonden. Het aan Kruls gezonden exemplaar bevindt zich in -AMG, doos 22 (CSMG, Geheim), map ZG CSMG 6, nr. 130.

¹⁵⁶ Volgens De Jong, *Koninkrijk*, X a, 897 bracht Bleijs het rapport eind januari zelf naar de koningin. Waarop hij dat baseert is niet duidelijk. Maar in dat geval is het vreemd dat het rapport in het gesprek met de koningin op 27 januari niet aan de orde kwam. Zie *ibidem*, 995-996.

¹⁵⁷ In de inleiding stelde Bleijs dat zijn weergave van de stemming op basis van de pers milder was dan in werkelijkheid, "men houde echter voor oogen, dat zij 'geschreven' steeds enkele graden gematigder is dan gesproken"; Rapport Bleijs, 108.

¹⁵⁸ Hij citeerde *JM* vijfmaal, *De Vrije Stem* driemaal en *Veritas* en *Strijdend Nederland* eenmaal, en tenslotte eenmaal een artikel van GOIWN-propagandist Jef de Brouwer in *Oost-Brabant*.

Dat de kritiek op het kabinet in de overige persorganen afwezig of veel minder scherp was geweest, erkende hij in het rapport en hij verklaarde dat uit de omstandigheid dat zij "het tenslotte alleen aan een gunstige beschikking van den minister (Burger; H.T.) hebben te danken, dat zij mogen verschijnen".¹⁵⁹

Bleij's nam dus de vrijheid te spreken niet alleen namens de gehele oud-illegaliteit, maar ook namens "het volk in zijn geheel". En in hun beider naam stelde hij dat men "het laatste restje vertrouwen in de regeering (had) verloren". Speciaal minister-president Gerbrandy en de ministers Burger en Van Heuven Goedhart moesten het ontgelden. Zij waren, aldus Bleij's, door ons volk "gewogen en te licht bevonden", omdat ze de goedwillende oud-illegaliteit "doelbewust bedrogen", het MG gedwarsboomd en zodoende de bevolking van bevrijd gebied ontmoedigd en verlamd hadden. Daarom vond iedereen dat er "spoedig en radicaal" moest worden ingegrepen om te komen tot een "topvernieuwing in ons landsbestuur".¹⁶⁰ Alleen als er in plaats van de ambitieuze en partijpolitieke figuren "eerlijker en bekwaamere mensen" uit bevrijd gebied in de landsleiding zouden komen, "die in hun erkende principieele houding tijdens de vijandelijke overheersching een levende en controleerbare garantie bezitten, waarop het volk zich durft te verlaten", alleen dan zou het mogelijk zijn aan de teleurstelling en verbetenheid onder oud-illegalen en aan de dreigende chaos een einde te maken.¹⁶¹

Bij nader inzien was het rapport van Bleij's dus niet meer en niet minder dan een door koningin en prins zelf uitgelokte scherpe motie van wantrouwen aan het adres van het zittende kabinet, aangeboden door de gehele georganiseerde oud-illegaliteit namens de bevolking van bevrijd gebied. Het rapport arriveerde al op 22 of 23 januari in Londen.¹⁶² En dat was net op tijd om een rol te spelen bij de beslissing om minister Burger te ontslaan (23 januari) en ook net op tijd voor de koningin om Gerbrandy over zijn laatste aarzelingen heen te helpen en hem het ontslag van het kabinet te laten aanbieden.

In haar zogeheten 'dagaantekeningen' noteerde de koningin in het kort de houding die zij innam in haar gesprek met Gerbrandy op 23 januari, een gesprek waarbij waarschijnlijk ook Kruls aanwezig was.¹⁶³ Die houding en haar argumenten lijken voor een belangrijk deel te zijn gebaseerd op het felle rapport van pater Bleij's. Zo wees zij Gerbrandy erop "dat hele schuld b. h. kabinet lag door stukken (maken; H.T.) in Ned. en in strijd handelen met wens Ned. volk dat geen politieke (partijpolitieke; H.T.) wetten aanneemt van dit kab. . . . Ik verklaar als enige doel te hebben volle 100% vernieuwing voor bevrijde deel v. Ned."¹⁶⁴ Vervolgens deelde zij Gerbrandy mee dat zij zijn oorspronkelijke plan om ontslag te vragen veel beter vond dan zijn nota van 21 januari. Zij daagde hem nu dus uit om het ontslag van het kabinet aan te bieden.

In die nota van 21 januari had Gerbrandy haar nog een soort ultimatum gesteld; zij zou hem de opdracht moeten geven het kabinet te reconstrueren, anders zouden alle ministers aftreden. Op het moment dat zij die nota ontving, dat was op 22 januari, had zij nog geaarzeld om Gerbrandy te laten vallen. Zij was namelijk onder de indruk van zijn waarschuwing dat een wezenlijk ander kabinet beoordeeld zou worden als "tot stand

¹⁵⁹ Rapport Bleij's, p. 115

¹⁶⁰ *Ibidem*, 118-120

¹⁶¹ *Ibidem*

¹⁶² Hetzij direct via de kanalen van de BNS, hetzij via generaal Kruls, die op 23 januari met dmc-Breda Van Boetzelaer in Londen was en ook de koningin bezocht om de crisis rond Speyart van Woerden te bespreken (zie paragraaf 7.3.4)

¹⁶³ De Jong, *Koninkrijk*, X a 992 noemt dat "niet onwaarschijnlijk"

¹⁶⁴ Aldus geciteerd door *ibidem* 992-993

gekomen op grond van autocratisch handelen”¹⁶⁵ Maar een dag later kon zij de knoop doorhakken omdat ze inmiddels beschikte over het rapport van Bleijs. Daarin vroeg de georganiseerde oud-illegaliteit haar immers namens het volk van bevrijd gebied om het zittende kabinet te ontslaan. En daarom durfde zij Gerbrandy nu wel uit te dagen om het ontslag van het kabinet in te dienen.

Gerbrandy reageerde eerst door te wijzen op de impasse waarin hij zich bevond, door de onzekerheid van zijn positie kon hij niets doen, terwijl er toch tal van ernstige problemen moesten worden opgelost.¹⁶⁶ Vervolgens beloofde hij haar, aldus de weergave door de koningin, “ontslagaanvraag van gehele stel dadelijk te zullen inzenden.” Dat goede nieuws en de eerdere waarschuwing van minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens dat Gerbrandy vanwege Nederlands internationale positie minister-president moest blijven, brachten de koningin ertoe om Gerbrandy te laten weten dat zij overwoog om hem toch als formateur van een nieuw kabinet te laten optreden. Maar zij maakte hem heel duidelijk dat dat alleen zou kunnen als hij bereid was om aan de realisering van de vernieuwing mee te werken.¹⁶⁷

De goed getimede verschijning van Bleijs' rapport in Londen maakte het de koningin dus mogelijk rechtstreeks aan te dringen op het ontslag van het kabinet.¹⁶⁸ Gerbrandy verloor daardoor een belangrijk drukmiddel om aan te sturen op een nieuw formateurschap. Maar uit de gang van zaken tijdens de ‘conferentie’ tussen de koningin, de premier en wellicht ook generaal Kruls blijkt anderzijds dat ook Gerbrandy bijdroeg. Hij ging daar inzien – misschien ook onder invloed van Bleijs' rapportage – dat het oude kabinet nu absoluut niet meer te handhaven was en liet het zonder veel pijn en zelfs enigszins opgelucht vallen. En bovendien ging hij zich mentaal al voorbereiden op het aantreden van een nieuw of in elk geval sterk gereconstrueerd ‘vernieuwd’ kabinet, waaraan hij zelf wellicht toch weer leiding zou geven.

Het effect van het rapport van pater Bleijs was dus dat het de machtsstrijd tussen koningin, MG en oud-illegaliteit enerzijds en het oude kabinet anderzijds besliste. Het versterkte de opstelling en de positie van de koningin namelijk zodanig dat de al lang durende impasse op bestuurlijk gebied nu eindelijk kon worden doorbroken. Het rapport Bleijs leidde dus rechtstreeks tot de val van het tweede kabinet-Gerbrandy.

7.2.4 Naar een nieuw kabinet

Al lang voordat minister-president Gerbrandy het ontslag van zijn kabinet had ingediend,¹⁶⁹ was de vraag gerezen wat voor soort kabinet daarvoor in de plaats zou moeten komen en wie dat kabinet zou gaan formeren. Van de twee krachten die in onderlinge samenwerking op de val van het kabinet hadden aangestuurd, te weten de koningin en de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit, had de eerste daarover al in een vroeg stadium nagedacht. Zo citeert De Jong passages uit haar “dagaantekeningen” van 4 oktober 1944, waaruit blijkt dat zij er toen al op uit was om het zittende kabinet te vervangen “door een, samengesteld wat de departementen betreft welke over het binnen-

¹⁶⁵ *Ibidem* 968

¹⁶⁶ Volgens de dagaantekeningen van de koningin noemde hij: Wangedrag [van] H[euven] G[oedhart] en Burger en v[d] Tumpel, vraagstuk v[an] Mook, in één hand brengen hulp en bevoorrading, en toestand in bevrijd Ned[er]land veroorzaakt door Speyart v[an] W[est] (uitlg. van Kruls persoonlijk), aldus geciteerd door *ibidem* 993.

¹⁶⁷ *Ibidem* 992-993.

¹⁶⁸ De Jong geeft geen verklaring voor de omslag in de houding van de koningin op 22 en 23 januari. Hij volstaat met het citeren van de dagaantekeningen van koningin Wilhelmina. Vgl. *ibidem* 992-993.

¹⁶⁹ Op 23 januari mondeling en op 25 januari schriftelijk, aldus *Ibidem* 962.

land gaan, door personen die het vertrouwen van het Ned. volk bezitten en de bezetting hebben meegemaakt, een formateur ware aan te wijzen uit deze groep . . ."¹⁷⁰ Na de gesprekken met Gelderblom en Voorwinde (begin november), met De Quay (begin december), met Beel en De Casembroot (begin januari) en na diverse brieven van De Quay, Gelderblom en Voorwinde waren haar plannen op 16 januari al een stuk concreter geworden. Ze wist nu in elk geval precies welke ministers ze kwijt wilde, namelijk Van Heuven Goedhart, Burger, Bolkestein, Van den Broek, Van Lidth de Jeude, Albarda en Van den Tempel, en welke ministers ze wilde behouden, te weten Van Mook, Van Kleffens, Michiels van Verduynen, De Booy en Gerbrandy. Maar ze had nog slechts een heel voorlopig idee van de personen die minister zouden moeten worden. Voorlopig had ze de namen genoteerd van De Casembroot, F. Wijffels, Voorhoeve, Beel en "een socialist";¹⁷¹ het ging daarbij veelal om oud-illegale personen die ze ofwel zelf al had ontmoet of over wie ze van haar oud-illegale gesprekspartners had gehoord dat ze belangrijk waren.¹⁷² Voor het formateurschap had ze medio januari ongetwijfeld een grote voorkeur voor De Quay,¹⁷³ maar ze hield wel uitdrukkelijk rekening met de mogelijkheid dat ze tegen haar zin in toch weer Gerbrandy zou moeten accepteren. In dat geval wilde ze hem als voorwaarde tot het verlenen van de formatie-opdracht kunnen meedelen hoe zij wenste dat het kabinet zou worden samengesteld.¹⁷⁴

Koningin Wilhelmina zat dus met het probleem – en sinds 23 januari was dat door de ontslagaanvraag van het oude kabinet een acuut probleem – dat zij en de vernieuwingsgezinde oud-illegaliteit een nieuw en 'vernieuwd' kabinet nastreefden, maar dat de formatie vanwege de internationale positie van Nederland mogelijk zou moeten gebeuren door Gerbrandy. En hem beschouwde zij bepaald niet als 'vernieuwd',¹⁷⁵ vooral niet omdat hij in het rapport van Bleijs uitdrukkelijk werd genoemd als een van de bewindslieden (samen met de ministers Van Heuven Goedhart en Burger) die de voormalige illegaliteit doelbewust hadden bedrogen en die door het volk gewogen en te licht bevonden waren.¹⁷⁶ Daarom deelde zij Gerbrandy op 25 januari mee dat zij eerst met personen uit bevrijd gebied wilde overleggen of hij wel aanvaardbaar was als formateur van het nieuwe kabinet. Bleijs liet haar op 27 januari ongetwijfeld nogmaals weten dat Gerbrandy voor de voormalige illegaliteit niet acceptabel was. Maar De Quay, de voor de hand liggende formateur, die eind januari op verzoek van de koningin opnieuw naar Londen was gekomen en over wie al het gerucht ging dat hij formateur zou worden, achtte zichzelf daartoe niet in staat.¹⁷⁷ Hij zag op 3 februari geen andere weg meer dan de koningin te adviseren dat het "ondanks alles, Gerbrandy" zou moeten worden.¹⁷⁸

De Quay trof op die derde februari een koningin aan die in zak en as zat. Het kabinet was immers al anderhalve week demissionair en het werd hoog tijd dat ook bekend te maken. Maar in de gegeven situatie was dat pas mogelijk als ook de naam van een formateur beschikbaar zou zijn. Zij was de twee voorgaande dagen bovendien intensief

¹⁷⁰ *Ibidem*, 946

¹⁷¹ *Ibidem*, 967. Bij het rijtje aan te blijven ministers stond achter Gerbrandy slechts "Oorlogvoering enz."

¹⁷² *Ibidem*, 967

¹⁷³ Zie paragraaf 7.1.1 en De Jong, *Koninkrijk*, X a, 997

¹⁷⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 967

¹⁷⁵ Vgl. *ibidem*, 993-994 die daar haar aantekeningen van 23 januari citeert

¹⁷⁶ Rapport Bleijs, 113

¹⁷⁷ "Dagboek De Quay, d.d. 31 januari 1945. Ik zie als formateur Van Kleffens, Gerbrandy, Steenberghe of iemand uit bevrijd gebied. Wie is deze laatste? Ik ben er niet toe in staat. Toch geloof en vrees ik dat HM aan mij denkt."

¹⁷⁸ *Ibidem*, d.d. 3 februari. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 996 stelt dus ten onrechte dat ook De Quay haar Gerbrandy als formateur ontried.

bezig geweest met het horen van de delegatie van 17 uit het Zuiden (zie paragraaf 7.2.2). De 17 hadden alle grote problemen van bevrijd gebied over haar uitgestort en duidelijk gemaakt dat zij veel van haar verwachtten.¹⁷⁹

Om spijkers met koppen te kunnen slaan had de koningin nog op diezelfde dag aan de oud-illegale delegatieleden Beel, Wijffels en De Casembroot en aan Van der Gaag als representant van de illegaliteit in het Noorden¹⁸⁰ opgedragen zich voor het eind van de dag uit te spreken over de samenstelling van het te vormen kabinet. Namens deze commissie van vier noemde Beel haar enige uren later enkele namen – welke weten we niet – en hij liet haar ondanks het andersluidende advies van ‘vernieuwer’ De Quay¹⁸¹ weten dat zij Gerbrandy als formateur nog steeds niet aanvaardbaar vonden.¹⁸² Ze dachten wel aan de mogelijkheid om De Quay samen met Gerbrandy en Van Kleffens te laten formeren.¹⁸³ Vervolgens werd minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens bewerkt. Op 4 februari vroeg eerst De Quay hem een nieuw kabinet te vormen. Maar Van Kleffens liet hem weten dat hij geen formateur wilde worden en dat hij “als Gerbrandy werd uitgeschaakeld” zelfs niet mee zou doen.¹⁸⁴ Nadat ook de koningin, Beel en Wijffels op 5 februari en De Casembroot en Van der Gaag op 6 februari het hem nog eens tevergeefs hadden gevraagd, was de situatie pas op 7 februari volmaakt duidelijk. Door Van Kleffens’ opstelling kon men onmogelijk om Gerbrandy als formateur heen.¹⁸⁵ Nog op die dag kreeg Gerbrandy van de koningin de formatie-opdracht en een dag later kon officieel bekend gemaakt worden dat het kabinet zijn ontslagaanvraag had ingediend en dat professor Gerbrandy met de “reconstructie” van het kabinet was belast.¹⁸⁶

De opdracht die Gerbrandy kreeg, bevatte drie onderdelen: “Vorm een in wezen nieuw kabinet door opname van door u uit het Zuiden van Nederland te kiezen frisse figuren, houd door het handhaven van de figuren die het beleid tegenover het buitenland dragen, de gedachte van een reconstructie levend, zorg dat het nieuwe kabinet een echt team vormt.”¹⁸⁷ Het zou dus een nieuw kabinet moeten worden (vandaar de latere benaming *derde kabinet-Gerbrandy*), waarin alleen op het terrein van het buitenlands beleid dezelfde ministers zouden worden opgenomen als in de vorige regeringsploeg. Op alle andere posten zouden “frisse figuren” uit het Zuiden moeten komen. Naar buiten toe zou desondanks het reconstructie-karakter benadrukt worden. Dat laatste gebeurde om de positie

¹⁷⁹ De Quay noteerde op 3 februari 1945 in zijn dagboek: “Ze had veel zorgen over het kabinet. Men (bedoeld is waarschijnlijk de delegatie; H.T.) verwacht veel van haar. Ze had gehoopt, dat ik met een oplossing kwam, en ik stelde haar teleur. Ze was vermoeid. Ik zeide haar dat mijn advies was, ondanks alles, Gerbrandy.”

¹⁸⁰ Van der Gaag was de kort daarvoor gecroste vertegenwoordiger van de RVV in het College van Vertrouwensmannen. Maar hij oordeelde zelf: “Ik ben ervan overtuigd, dat de sfeer van vertrouwen die tijdens de gesprekken met koningin Wilhelmina heerste niets te maken had met mijn functie als ‘Vertrouwensman’, maar enkel en alleen met het feit dat ik tot het illegale leger behoorde”, aldus Van der Gaag, *Vrijgevochten*, 54-55.

¹⁸¹ Dagboek De Quay, d.d. 3 februari 1945: “In hotel ontmoeting met Wijffels, Beel en De Casembroot. Hen op het hart gedrukt het belang der buitenlandse betrekkingen te erkennen en zo noodig Gerbrandy (ondanks veel bezwaren) te aanvaarden. Het was wel noodig.”

¹⁸² Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 991-992.

¹⁸³ Dagboek De Quay, 5 februari 1945: “Ik vernam van Huysmans dat zij ... (bedoeld is de delegatie van 17; H.T.) o.a. dachten aan mij als formateur met Gerbrandy en Van Kleffens erbij.”

¹⁸⁴ *Ibidem*, 4 februari 1945

¹⁸⁵ Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 998-999.

¹⁸⁶ De Quay vermeldt in zijn dagboek op 7 februari 1945 een bezoek aan Gerbrandy. Hij noteerde: “Het bleek me dat G. formateur was geworden. Hij vroeg Kaag om minister van Financien te worden ...”. Volgens De Jong (*Koninkrijk*, X a, 1001) werd aan Gerbrandy de formele opdracht pas op 8 februari verstrekt en wel mondeling.

¹⁸⁷ Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten*, 57.

van de nieuwe regering en van de koningin in het buitenland en met name onder de geallieerden niet te verzwakken ¹⁸⁸

Over de wenselijke samenstelling van het kabinet had de koningin na de ontslagvraag op 23 januari genoteerd "Noodzaak ieder denkbeeld aan politiek (bedoeld is weer partijpolitiek, H T) uitbannen, anders komen er grote moeilijkheden. Ook niet streven naar vertegenwoordiging bepaalde groepen. Klemtoon moet vallen op *vertrouwen* en karakter van personen. Aandacht vestigen op wenselijkheid opnieuw iemand uit arbeiderskringen" ¹⁸⁹ In plaats van de traditionele partijpolitieke vertegenwoordigers zouden er, aldus haar notitie aan Gerbrandy van 10 februari, "representanten van de vernieuwing" in het nieuwe kabinet moeten komen, want alleen als "de vernieuwingsgedachte zelve in het kabinet (zou) leven en zijn beleid en daden (zou) ingeven" was het mogelijk om "de zo nodige overeenstemming tussen volk en kabinet" te verkrijgen ¹⁹⁰

Ondanks de vage formulering van de formatie-opdracht en van voorgaande uitspraken van de koningin was het formateur Gerbrandy toch wel duidelijk waar hij de "frisse figuren" uit het Zuiden moest zoeken. Hij nam althans meteen contact op met De Quay, Beel, Wijffels en De Casembroot, allen katholieke niet-partijgebonden figuren met een illegale achtergrond, en met de nog in Londen verblijvende voorzitter van de GOIWN, Voorhoeve. Met De Quay besprak de formateur "veel gevallen en veel personen", maar hij vroeg De Quay zelf niet om minister te worden ¹⁹¹ Beel, Wijffels en De Casembroot vertelden Gerbrandy dat zij alleen hemzelf, Van Kleffens en De Booy met het oog op de internationale positie van Nederland onmisbaar achtten, de overige tien ministers zouden moeten vertrekken. Hoe verslagen Gerbrandy daarop ook reageerde, een dag later beschouwde hij Beel en Wijffels alvast als kandidaat-ministers ¹⁹²

Aan het delegatielid Voorhoeve vroeg de formateur ook een advies over de geschiktste ministerskandidaten. Deze had hem daarop nog in Londen een "uit mijn hoofd opgeschreven" lijstje met "'cracks' uit de illegaliteit" overhandigd. Toch moet Voorhoeve al aardig op die vraag voorbereid zijn geweest. Hijzelf had immers al op 24 januari, direct na de goedkeuring van het rapport van pater Bleijs in de Interprovinciale Vergadering van de GOIWN, gewezen op "de consequenties die voortvloeien uit een regeringscrisis" en gesteld dat "ook goede, bekwame en het vertrouwen der illegaliteit bezittende personen gevonden moeten kunnen worden om deze eventueel te kunnen voordragen voor een ministerszetel" ¹⁹³ De tweede man in de GOIWN, 'Cor' van der Hooft, had Voorhoeve op zijn wenken bediend en hem nog net voor diens vertrek naar Londen als lid van de 17 dringend enige namen gesuggereerd van ministerskandidaten die "het dichtst bij de

¹⁸⁸ De Jong (*Koninkrijk* X a 1000) veronderstelt dat de koningin zulks deed "om het feit van haar initiatief en bepalende invloed te verdoezelen". Dat argument kan wel een rol gespeeld hebben maar ons lijkt belangrijker dat zij zo speciaal ten opzichte van de geallieerde regeringen de indruk van legitimiteit van het nieuwe kabinet wilde veiligstellen. Het zou puur voor het binnenland immers juist heel verdedigbaar zijn geweest om het te vormen kabinet alvast als een "in wezen nieuw kabinet" voor te stellen tot stand te komen als gevolg van haar ingrijpen.

¹⁸⁹ Aldus geciteerd door *ibidem* 993.

¹⁹⁰ *Ibidem* 1002.

¹⁹¹ Dagboek De Quay 7 februari 1945. Hij vroeg mij niet, later bleek in het gesprek, dat hij het onmogelijk achtte mij te krijgen, en dat hij en HM het beter achtten mij thans niet te verbruiken. Ik was erg blij dat ik er ditmaal zoo afkwam. Vermoedelijk wilden zij De Quay bewaren voor het lanceren van de pas na de algehele bevrijding geplande Nederlandse Volksbeweging en voor een rol namens die volksbeweging in de eerste naoorlogse regering.

¹⁹² Vgl. De Jong (*Koninkrijk* X a 1004).

¹⁹³ Notulen IPV GOIWN 24 januari 1945 punt 6. Bezit Raaymakers.

O.I.W. (staan), wat . . . zéér belangrijk is daar we deze kans maar éénmaal krijgen". Die reden voerde Van der Hooft ook aan voor het feit dat hij op dat moment "wel erg politiek" bezig was, maar hij achtte het nodig om "de O.I.W. werkelijk 'sterk'" te maken en "naar buiten . . . één".¹⁹⁴

Na zijn terugkeer uit Londen riep Voorhoeve meteen de provinciale vertrouwensmannen van de GOIWN bijeen en zond op 15 februari een breder gedragen advies van de GOIWN naar de formateur.¹⁹⁵ Volgens De Jong kwam dat advies pas op 22 februari in Londen aan, op het moment dus dat Gerbrandy al met de formatie van het nieuwe kabinet klaar was, en maakte het een ondeskundige indruk.¹⁹⁶ Met dat eindoordeel kunnen we ons weliswaar verenigen, maar in dit verband is het van belang te weten in hoeverre de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit zich het nieuwe kabinet anders voorstelde dan het er uiteindelijk kwam uit te zien.

In de definitieve samenstelling van het derde kabinet-Gerbrandy waren zeven nieuwe ministers aan de vijf oude toegevoegd, te weten Beel (Binnenlandse Zaken), Huysmans (Financiën), Gispén (Handel, Nijverheid en Landbouw), Wijffels (Sociale Zaken), Schmutzer (Overzeesche Gebiedsdeelen) en na 4 april nog De Quay (Oorlog) en Tromp (Waterstaat). Van die zeven nieuwe ministers waren er vijf van illegale komaf (allen behalve Gispén en oud-gijzelaar Schmutzer¹⁹⁷) en drie van hen, Beel, Tromp en Wijffels, waren lid van de GOIWN. Vijf van hen, te weten de oud-illegalen minus Tromp en plus Gispén, waren in het officiële advies van de GOIWN van 15 februari als ministerskandidaten genoemd.¹⁹⁸ De GOIWN-leiding had namelijk voor elk van de binnenlandse departementen meestal meer dan één kandidaat genoemd en wel in de volgorde van haar voorkeur. Onder de genoemde ministerskandidaten overheersten personen die uit de illegaliteit kwamen of met wie de illegaliteit voor de bevrijding en daarna goed had kunnen samenwerken; diversen van hen, onder wie Kruls, waren op dat moment nog werkzaam voor het MG.¹⁹⁹ Bovendien deed men voorstellen voor aan te stellen secretarissen-gene-

¹⁹⁴ Brief Van der Hooft aan Voorhoeve, 28 januari 1945. -Bezit Raaijmakers. Hij suggereerde voor Binnenlandse Zaken allereerst mr. C. Prinsen, de burgemeester van Roosendaal, en vervolgens Beel en De Quay en voor Justitie mr. F. Deelen.

¹⁹⁵ Brief (streng vertrouwelijk) van Voorhoeve aan minister van Algemeene Oorlogsvoering Gerbrandy, d.d. Eindhoven 15 februari 1945. -SHC, Archief Bleijs, nr. 5, map 5 I.

¹⁹⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 1008.

¹⁹⁷ Prof. dr. ir. J.I.J.M. Schmutzer was tot 1930 een stuwende kracht geweest achter het katholieke organiseren in Indie. Daarna werd hij hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en vanaf 1936 voorzitter van het Katholieke Comité voor slachtoffers van geloofsvervolging, dat de opvang verzorgde van Duitse katholieke vluchtelingen uit nazi-Duitsland (De Jong, *Koninkrijk*, I, 488). In 1940 werd hij wegens die activiteiten door de bezetter opgepakt en voor de rest van de bezetting geïnterneerd in achtereenvolgens de kampen van Oranienburg, Buchenwald en St. Michielsgestel. Tijdens de bevrijding van het Zuiden ontvluchtte hij het laatste kamp en stak spoedig daarna over naar Engeland.

¹⁹⁸ Gispén en Huysmans kwamen terecht op de ministersposten, waarvoor de GOIWN hen had voorgedragen, t.w. resp. Handel, Nijverheid en Landbouw (HN&L) en Financiën. Beel, De Quay en Wijffels waren door de GOIWN voorgedragen voor resp. Sociale Zaken, HN&L en Waterstaat/HN&L, maar kwamen op andere posten terecht.

¹⁹⁹ Achtereenvolgens werden voorgedragen voor Binnenlandse Zaken: mr. C. Prinsen (burgemeester van Roosendaal), mr. H.P. Linthorst Homan (MG), pater Bleijs, dr. J.W. Noteboom (MG), voor Justitie: mr. J.H.F. Bloemers (Zeeland), prof. mr. dr. Jurgens (Nijmegen) en mr. Deelen (Breda), voor Oorlog: Kruls (MG), oud-minister Dijkshoorn en ir. ridder De van der Schueren (MG); voor Financiën: mr. Beijen (Genève), professor Kaag (Tilburg) en dr. Huysmans (Eindhoven); voor HN&L: professor De Quay, ir. F. Wijffels en dr. Gispén, voor Sociale Zaken: dr. Beel (MG) en dr. W. de Kort (Tilburg); voor Waterstaat: prof. dr. Goudriaan, ir. F. Wijffels en ir. Egelen (Maastricht), voor Onderwijs: dr. Huizinga (Middelburg) en voor Algemene Zaken: dr. ir. Voorhoeve.

raal bij de diverse departementen²⁰⁰ en voor ministers van nog op te richten departementen van Voorlichting, van Volkswelvaart en van Wederopbouw.²⁰¹

De uiteindelijke samenstelling van het derde kabinet-Gerbrandy kwam dus heel wel overeen met de personele wensen van de GOIWN, zij het dat de leiding van de GOIWN blijkens haar advies nog wat verder had willen gaan. Het gebrek aan deskundigheid in het advies trad vooral daar aan de dag waar de GOIWN-leiding, al dan niet bij gebrek aan oud-illegale specialisten, aan lieden uit de directe eigen kring als Voorhoeve, Prinsen, Bleijs en Van Buchem als ministerskandidaten de voorrang had gegeven boven echte deskundigen die wat verder van de georganiseerde oud-illegaliteit afstonden. Blijkbaar hadden de vertrouwensmannen van de GOIWN bij het opstellen van hun advies dezelfde 'politieke' en opportunistische instelling gehad als die waarvan Van der Hooft al eerder tegenover Voorhoeve blijk had gegeven. De kans om grote invloed uit te oefenen op de samenstelling van het nieuwe kabinet beschouwden zij als eenmalig en die moest daarom zo goed mogelijk worden benut om de behartiging van de oud-illegale belangen in de toekomst veilig te stellen. Blijkens diverse positieve reacties uit oud-illegale kringen na de bekendmaking van de samenstelling van het 'gereconstrueerde' kabinet,²⁰² had de georganiseerde oud-illegaliteit ondanks het feit dat niet al haar suggesties werden gehonoreerd, nu wél vertrouwen in de regering.

7.2.5 Tussenbalans

Uit de voorgaande paragrafen mag de conclusie getrokken worden dat de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit en de vernieuwingsgezinden onder leiding van De Quay en Beel er in samenwerking met de koningin, de prins en de MG-top in zijn geslaagd om het tweede kabinet-Gerbrandy ten val te brengen en de samenstelling van het derde kabinet-Gerbrandy zo ver als de internationale positie van Nederland dat toeliet te bepalen. Maar tevens kan worden vastgesteld dat elk van de bondgenoten in de machtsstrijd tegen het tweede kabinet-Gerbrandy eigen motieven en belangen had. Zo bleek hier al duidelijk dat de volksbewegingsgroep van De Quay bewust van de GOIWN gebruik maakte voor het bedrijven van de directe politieke activiteiten, terwijl omgekeerd de GOIWN al in de verkenningfase de ideologie van de vernieuwers tot de hare had gemaakt. Oud-illegaliteit en vernieuwers waren daardoor meer dan bondgenoten; het waren 'bloedbroeders', onafscheidelijk en onderling afhankelijk. Ze vormden in zekere zin een symbiotisch geheel.

Koningin Wilhelmina, prins Bernhard en de staf van het MG stonden voorlopig wat verder van de georganiseerde illegaliteit af. Ze hadden de bezetting niet meegemaakt en hadden eigen redenen om met het vooroorlogse bestel en zijn functionarissen te willen breken. In hoeverre zij van de onvrede van de georganiseerde oud-illegaliteit gebruik hebben gemaakt om hun eigen doeleinden te bereiken, valt op grond van het voorgaande

²⁰⁰ Voor Oorlog: De van der Schueren (MG) en ir. W.J. Dewez (Limburg); voor Financiën: mr. M.R.P. Meuwissen (Maastricht); voor HN&L ir. Dewez en ir. Van Mee; voor Voorlichting: pater H. de Greeve, dr. G. Bannenbergh, drs. A. Wijffels en dr. V. Beermann.

²⁰¹ Als minister werden voorgedragen: voor Voorlichting: dr. W.A. Visser 't Hooft (Genève); voor Volkswelvaart: dr. F. van Buchem (Tilburg), dr. Van den Berg (directeur-generaal Volksgezondheid) en dr. Burger (Eindhoven); voor Wederopbouw: ir. F. Wijffels en ir. De Vreeze (Venlo).

²⁰² In de Nijmeegse GOIWN sprak men naar aanleiding van de bekendmaking van een blijde dag voor de GOIWN, nu twee van haar leden minister waren geworden, aldus Notulen GOIWN-Nijmegen, kring III, d.d. 23 februari 1945, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin. In de notulen van de IPV van de GOIWN is geen expliciete reactie te vinden. *Je Maintiendrai* en *Trouw* (bevrijd gebied) waren op 17 maart 1945 uitgesproken positief over het nieuwe kabinet.

nog niet uit te maken. We weten immers nog maar heel globaal wat de leidende oud-illegalen ertoe bracht om op het beslissende moment tegen de zittende regering te kiezen en voor koningin, prins en MG. Om de meningsvorming in kringen van de voormalige illegaliteit te achterhalen en te weten te komen welke groepen daarbinnen welke motieven hadden om de machtsstrijd zo hard te gaan voeren, is het nodig om de aanloop tot de kabinetscrisis nader te analyseren. We doen dat door in de volgende paragrafen op enkele hoofdterreinen van oud-illegale bedrijvigheid naar die motieven te gaan zoeken. We beginnen met de ontwikkelingen in de nog steeds niet opgeloste arrestatiekwesitie, gaan dan over naar de zuivering en bezien tenslotte nog het aandeel van voormalige illegalen in het proces van politieke en maatschappelijke hergroepering, dat in deze confrontatiefase goed op gang kwam. Pas dan is het mogelijk vast te stellen welke meningsverschillen er binnen de voormalige illegaliteit heersten, welke 'vleugels' zich vormden en wie het beleid van GOIWN en BS in dit stadium bepaalden. En pas dan kan worden geconstateerd in hoeverre de bondgenoten van de georganiseerde voormalige illegaliteit gebruik hebben gemaakt.

7.3 Arrestatiekwesitie en tribunalen

In deze paragraaf willen we voor wat betreft de arrestatiekwesitie en de oprichting van de tribunalen nagaan welke wensen de georganiseerde oud-illegaliteit had op die beide terreinen, in hoeverre zij door de militaire en burgerlijke autoriteiten werd ingeschakeld en welke problemen en functionarissen zij als obstakels zag om tot een goed werkende praktijk te komen inzake de arrestatie en berechting van politiek verdachten. Bij de arrestatiekwesitie beperken we ons niet strikt tot de strijd om de arrestatiebevoegdheid. Die vormde in deze fase weliswaar de kern van de arrestatiekwesitie, maar er waren daarnaast nog diverse andere praktische problemen die een geordende arrestatiepraktijk in de weg stonden. De belangrijkste daarvan was de gebiekkige zuivering van de politie. Dat onderwerp hoort eigenlijk thuis in de volgende paragraaf over de zuivering. Maar omdat het bij de arrestatiekwesitie zo'n prominente rol speelde, is het in deze paragraaf opgenomen.

7.3.1 *De arrestatiekwesitie in december*

Paragraaf 6.3.3 besloten we met de constatering dat ook de tweede toenaderingspoging van gematigde GOIWN-voormannen tot procureur-generaal Speyart van Woerden eind november stukliep. Hij verwierp iedere arrestatiebevoegdheid van anderen dan de politie, hij was niet bereid tot de gevraagde scherpere politiezuivering en hij wenste kennelijk geen enkele invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit op zijn beleid toe te staan.

Speyarts onbuigzame opstelling ten opzichte van de GOIWN-delegatie had waarschijnlijk alles te maken met de overkomst, enkele dagen eerder, van de ministers-kwartiermakers naar bevrijd gebied. Onder hen was immers ook de minister van Justitie Van Heuven Goedhart, verantwoordelijk voor politiezaken en Speyarts superieur. Met hun lang uitgebleven en plotse aanwezigheid in bevrijd gebied zag Speyart van Woerden eindelijk weer kansen voor de terugkeer naar het traditionele arrestatiemonopolie van de politie. In de geïsoleerde situatie, waarin Speyart en het politie-apparaat zich eind november bevonden, moet de uiteindelijke aankomst van de eerste kabinetsleden de procureur-generaal bijzonder welkom zijn geweest.

Totdat minister Van Heuven Goedhart op 25 november in het bevrijde Zuiden arriveerde, had hij vrijwel geen greep gehad op het beleid, waarvoor hij als minister van Justitie toch verantwoordelijk gehouden werd. Op zijn ambtsterrein hadden de Secties II (juridische zaken) en III (politie) van het MG zo goed en zo kwaad als dat ging maatregelen getroffen. Maar in Londen had de minister de gang van zaken slechts vanuit de verte, met grote vertraging en met stijgende ergernis kunnen volgen. Blijkens zijn brief aan CSMG Kruls van 17 november maakte hij zich vooral boos over de nog steeds zwakke positie van de politie, de "volstrekt onaanvaardbare pretentie van de Stoottroepen om politiewerk te doen" en het feit dat het hem nog altijd niet toegestaan werd om persoonlijk naar bevrijd gebied te komen.⁷⁰³

Dat de vijf ministers-kwartiermakers zich pas eind november naar vrij Nederlands grondgebied konden begeven, was het gevolg van de ferme oppositie van achtereenvolgens veldmaarschalk Montgomery (september-oktober) en de staf MG en de SHAEF-Mission, daarbij waarschijnlijk gesteund door prins Bernhard en koningin Wilhelmina (half oktober-half november).⁷⁰⁴ Met name Kruls en het hoofd van de Sectie II van de staf MG, Snyders, hadden zich sterk gelant tegen de overkomst van leden van de regering. Een van hun hoofdargumenten daarbij was dat juist nu het MG enige greep op de toestand in bevrijd gebied begon te krijgen: de komst van ministers afbreuk zou kunnen doen aan de positie van het MG. Daarbij hadden zij blijkens hun uitingen vooral de oud-illegaliteit en de BS op het oog.⁷⁰⁵ Net nu de staf MG met name in de arrestatiekwestie met hen tot een redelijke verstandhouding leek te kunnen komen, dreigde die positieve ontwikkeling door de directe bemoeienis van de kant van de ministers in gevaar te komen. Wat er de eerste weken na de aankomst van de ministers-kwartiermakers op het terrein van de arrestaties gebeurde, bevestigde die bange vermoedens.

Als blijk van de redelijke verstandhouding met oud-illegaliteit en BS presenteerde Kruls op 30 november het voorlopige eindresultaat van zijn, begin die maand begonnen, overleg met deze partijen over de arrestatiekwestie, te weten een concept-beschikking betreffende de instelling van een Centrale Opsporingsraad (COR) en zijn Opsporingsdiensten.⁷⁰⁶ De inhoud ervan kwam in grote lijnen overeen met de begin november geformuleerde algemene uitgangspunten. Er waren slechts drie noemenswaardige verschillen.

Het eerste verschil was dat de COR deel zou gaan uitmaken van de staf MG, de door die raad op te richten plaatselijke opsporingsdiensten zouden, behalve aan de COR, onderhorig zijn aan de CSMG, maar niet aan de regionale militaire commissarissen. Het directe toezicht op die diensten zou geschieden door eigen inspecteurs van die COR. Het tweede verschil betrof de samenstelling. Aan de drie door de oud-illegaliteit⁷⁰⁷ aan te wijzen COR-leden werd er een toegevoegd die uit de politie moest voortkomen. Ook in de plaatselijke opsporingsdiensten (één per kanton en in principe beperkt tot drie leden) zou "indien mogelijk tenminste een lid worden gekozen uit personeel behorende tot de

⁷⁰³ Brief voorgelezen door getuige Van Heuven Goedhart. *Enq.* V c. 257.

⁷⁰⁴ De Jong. *Koninkrijk* X a. 859-870.

⁷⁰⁵ *Ibidem* 863-865. Snyders noemde als probleemgroepen de OD en de Staf BNS. Kruls wees op de Staf BNS de BS als geheel de illegalen en bovendien de "oude gezagsdragers".

⁷⁰⁶ Deze ging vergezeld van een voorlopige instructie over taak en werkwijze van de COR en zijn opsporingsdiensten, een concept-instructie over de taak der BS en een instructie aangaande de taak der politie; deze inclusief begeleidende brief d.d. 30 november 1944 (nr. 1672/88) in AMG doos 351 (Staf Sectie II) map 88.4.D.

⁷⁰⁷ De voorlopige instructie sprak van de leiders van de grote illegale organisaties en voorzag ook uitdrukkelijk in de mogelijkheid van één organisatie waarin de eerdergenoemde zouden opgaan.

politie", over hem zou de COR wel eerst moeten oordelen "dat hij zich gedurende de vijandelijke bezetting niet op onvaderlandse wijze heeft gedragen" ⁷⁰⁸

Van de inschakeling van de politie als apparaat bij de arrestatie van politiek verdachten zou ook in deze opzet voorlopig geen sprake zijn. Slechts "die leden der politie, die reeds terstond als betrouwbaar zijn beoordeeld" (door de COR of zijn opsporingsdiensten) kregen beperkte taken toebedeeld. Zij alleen zouden het proces-verbaal van de uiteindelijke inbewaringstelling mogen verzorgen, daarnaast konden zij de BS assisteren bij de aanhoudingen, die door de opsporingsdienst of de COR waren gelast. Op welk tijdstip de politie als apparaat gezuiverd zou zijn van onbetrouwbare elementen en weer, zoals de tekst luidde, "haar medewerking mag verlenen tot het aanhouden van politiek verdachte personen", dat zou tenslotte volgens dit plan niet door de COR en Kruls gezamenlijk maar uitsluitend door de CSMG bepaald worden ⁷⁰⁹. Deze concept-beschikking inclusief voorlopige instructies verzond Kruls op 30 november voor advies aan een aantal leidende oud-illegalen uit BS, GOIWN en MG-opsporingsdiensten en bovendien aan de procureur-generaal. De oud-illegalen nodigde hij uit voor een gezamenlijke bespreking met hem op 6 december in Eindhoven. Met Speyart zou Kruls kort voor die vergadering apart overleg plegen ⁷¹⁰. Aldus zou hij zich van hun zienswijzen op de hoogte stellen met het doel "zoo spoedig mogelijk tusschen hen overeenstemming te bereiken" ⁷¹¹.

Diezelfde 30 november vond 's avonds in huize Bosch en Ven te Oisterwijk het eerste gesprek in bevrijd gebied plaats tussen de ministers-kwartiermakers, CSMG Kruls en vertegenwoordigers van de Staf BNS ⁷¹². Het centrale thema daar werd gevormd door de arrestatiekweste. De ministers-kwartiermakers, die de dagen daarvoor hoofdzakelijk met tal van civiele autoriteiten contact hadden gehad, uitten (met uitzondering van Kruls' directe baas de minister van Oorlog Van Lidth de Jeude) bij deze gelegenheid zeer scherpe kritiek op de voortdurende arrestaties door de BS en op het ongedisciplineerde optreden en de gebrekkige organisatie van de BS in het algemeen ⁷¹³.

Vooraf minister van Justitie Van Heuven Goedhart, die al op 27 november met de procureur-generaal had gesproken, keerde zich fel tegen het MG-beleid inzake de arrestaties. Ook de – in de praktijk al toegepaste – concept-COR-regeling, waarbij de BS op aanwijzing van plaatselijke opsporingsdiensten van oud-illegalen aanhoudingen konden verrichten, verwierp hij met kracht. Hij vond dat het MG het zwaartepunt in deze regeling ten onrechte bij de oud-illegaliteit had gelegd. Naar zijn idee – ook daarin volgde hij Speyart dus – was de politie in de meeste plaatsen al voldoende gezuiverd om deze arrestaties alweer geheel voor haar rekening te nemen. Bovendien achtte hij het "met zijn ministeriele verantwoordelijkheid onvereinigbaar het Militair Gezag uit te laten maken, wanneer de politie gezuiverd is" ⁷¹⁴. Generaal Kruls verzette zich resoluut tegen die opvatting en stelde dat "hij als chef-staf Militair Gezag de verantwoordelijkheid droeg voor het handhaven van de openbare orde" ⁷¹⁵. Na een dramatische confrontatie tussen Van

⁷⁰⁸ *Ibidem* artikel 2 lid 1

⁷⁰⁹ (Concept) instructie voor de politie betreffende aanhouding en inbewaringstelling van politiek verdachte personen *ibidem*

⁷¹⁰ Zie brief van Kruls aan Speyart *Enq.* V b 419. De vergadering met de procureur-generaal was voorzien om 11.30 uur, die met de grote groep om 13.45 uur.

⁷¹¹ Begeleidende brief d.d. 30 november 1944. AMG, doos 351 (Staf, Sectie II), map 88.4.D.

⁷¹² Prins Bernhard zelf was verhinderd; hij bevond zich op dat moment in Engeland.

⁷¹³ *Enq.* V b 315-318. Samenvattingen van de kwartiermakersvergaderingen op 26, 27, 29 en 30 november 1944. Van de laatste vergadering (en van die van 1 december) bestaat ook een verslag van de chef van de Staf BNS, kolonel Doorman. ASBNS, doos 2, bundel 13, nr. 267, tevens in ABS, nr. 91/2.

⁷¹⁴ *Enq.* V b 317-318.

⁷¹⁵ De Jong, *Koninkrijk* X a 797.

Heuven Goedhart en Kruls – Van Heuven Goedhart: “De generaal eruit of ik eruit”; Kruls: “Na U, Excellentie”. Vervolgens viel het licht uit – besloten de ministers dat niet het MG maar de minister van Justitie of de procureur-generaal zou vaststellen wanneer de politie voldoende gezuiverd zou zijn en dat Van Heuven Goedhart geheel nieuwe richtlijnen voor het arrestatiebeleid zou opstellen.²¹⁶

Op de vervolvergadering daags erna waren tevens de commissarissen der koningin van Zeeland en van Noord-Brabant en bovendien procureur-generaal Speyart van Woerden aanwezig. Ditmaal kreeg vooral BS-vertegenwoordiger Doorman het zwaar te verduren. De discussie concentreerde zich namelijk op de misstanden in de BS, de noodzaak het wangedrag van BS-ers te berechten en de BS zo spoedig mogelijk te zuiveren en onder controle te krijgen. Van Heuven Goedhart vroeg zich bovendien af “of het prestige van het Huis van Oranje niet eischt, dat Prins Bernhard zich zoo spoedig mogelijk geheel distancieert van de Binnenlandsche Strijdkrachten, wier gedragingen allerbedenkelijkst blijken te zijn”.²¹⁷

Over deze eerste confrontatie van de ministers-kwartiermakers met beleidsbepalende functionarissen in bevrijd gebied kan samenvattend opgemerkt worden dat hun kritiek vooral de BS betrof. Dat de leiding van het MG juist die instantie een belangrijke rol toebedeelde in de arrestaties, was voor hen onaanvaardbaar. De civiele autoriteiten met wie zij de eerste dagen na hun aankomst hadden gesproken, hadden immers met name de BS als bron van veel problemen aangewezen. Dat Kruls met zijn COR-regeling juist beoogde de rol van de BS bij de arrestaties sterk in te perken, ontging hun blijkbaar, evenals zijn poging om de invloed van de BS in het arrestatiebeleid (het aanwijzen van de te arresteren personen) uit te schakelen en te vervangen door die van representanten van de gebundelde oud-illegaliteit.

De nieuwe richtlijnen voor het arrestatiebeleid die minister Van Heuven Goedhart enkele dagen later opstelde,²¹⁸ legden de arrestatiebevoegdheid “uitsluitend bij de beroepspolitie onder leiding van de procureur-generaal”. Alleen in individuele gevallen kon de CSMG leden van de BS per bijzondere lastgeving opdragen om arrestaties te verrichten. De procureur-generaal zou een adviescommissie naast zich krijgen van vertrouwensmannen van de oud-illegaliteit.²¹⁹ Deze zou adviezen verstrekken “terzake van de arrestaties en terzake van de zuivering der politie, voor zooveel deze nog niet mocht zijn geschied”. De procureur-generaal zou vaststellen wanneer de politie voldoende gezuiverd was. Deze centrale adviescommissie zou daarnaast toezien op de vorming van plaatselijke adviescommissies en meewerken aan de selectie van geschikte personen uit de BS voor de hulppolitie; die hulppolitie zou “rechtstreeks onder de bevelen van de beroepspolitie” staan. De bevoegdheden van de centrale en van de plaatselijke adviescommissies van oud-illegalen werden verder niet omschreven. Wel werd bepaald dat “Ten aanzien van alle reeds verrichte en nog te verrichten arrestaties . . . onmiddellijk door de beroepspolitie een voorloopig onderzoek (wordt) ingesteld naar de vraag of vrijlating kan worden geadviseerd”; over de uiteindelijke vasthouding of vrijlating zou uitsluitend de CSMG “of een door dezen aangewezen autoriteit” beslissen.

Over Van Heuven Goedharts nieuwe richtlijnen vond op 4 december overleg plaats

²¹⁶ *Ibidem* 797-798

²¹⁷ *Enq*, V b, 319

²¹⁸ Ontwerprichtlijnen van de Regering inzake arrestatie en vrijlating van burgers, d.d. 4 december 1944, *Enq*, V b, 385

²¹⁹ In het stuk werden als leden met name genoemd de Brabantse oud-illegale voormannen mr. Holla, dr. Van Buchem, Van der Hooft, dr. ir. Voorhoeve en mr. C. Prinsen. Voor Limburg en Zeeland, zo vermeldden de ontwerprichtlijnen, werd de vorming van een “vertegenwoordiging der Illegaliteit” met kracht bevorderd.

tussen de kwartiermakers en een bijzonder huiverige Kruls.²²⁰ Op verzoek van de CSMG en de minister van Oorlog werd besloten publikatie ervan in elk geval uit te stellen tot de 7e december. Dat gebeurde met het oog op de vergadering die Kruls de 6e nog met "leden der verzetsbeweging" zou hebben, en ondanks de verzekering van Van Heuven Goedhart "dat dit het standpunt van de Regeering niet kan wijzigen. De R.V.V., K.P. en O.D. hebben zich ermede accoord verklaard". Aan de juistheid van dit laatste twijfelde Kruls terecht sterk; hij vreesde dat publikatie van de regeringsrichtlijnen tot grote onrust zou leiden "in kringen van illegale werkers alsook binnen Militair Gezag" en hij verzocht ze "van Regeeringswege" te doen uitgaan, d.w.z. wel via maar niet vanwege het MG.

Intussen waren in oud-illegale kring de eerste berichten over de op handen zijnde ingrijpende verandering op arrestatiegebied doorgedrongen. Op 2 december al viel Hoekstra een vergadering van de GOIWN-Eindhoven binnen met de mededeling dat er "sensationele wijzigingen" op til waren.²²¹ Minister Van Heuven Goedhart had volgens hem nieuwe plannen, waardoor de eerder in overleg met Kruls ontworpen COR-opzet van de baan was en waardoor de arrestatiebevoegdheden van BS en MG "geheel in handen komen van de Procureur-Generaal. (. . .) De Opsporingsraad is ongedaan gemaakt: wat er voor in de plaats zal komen is nog niet bekend". Op voorstel van voorzitter Gelderblom besloot de vergadering de minister zo spoedig mogelijk te benaderen en een studiec ommissie in te stellen. Die commissie zou al binnen enkele dagen een rapport moeten uitbrengen; dat rapport zou dan nog vóór de grote vergadering van de oud-illegaliteit met Kruls op 6 december als officieel standpunt van de GOIWN kunnen worden vastgesteld.²²²

De studiec ommissie-arrestatiebeleid van de GOIWN-afdeling-Eindhoven bestond uit de volgende oud-illegale deskundigen: de fungerend commissaris van politie te Nijmegen Oerlemans, MG-kapitein Van Mourik Broekman en de gewestelijk commandant van de BT te Eindhoven Van Dijk.²²³ Op 5 december was hun rapport inderdaad voltooid.²²⁴ De inhoud ervan liep in hoofdzaak parallel aan de door Kruls op 30 november verzonden concept-beschikking. Het MG zou de opperste leiding op arrestatiegebied moeten hebben en bepalen wanneer "het politie-apparaat gereed is zijn taak weer ten volle op zich te nemen". Zolang dat niet het geval was, zouden onder verantwoordelijkheid van het MG de Centrale Opsporingsraad en zijn plaatselijke opsporingsdiensten (beide bestaande uit oud-illegalen en "loyale politie-ambtenaren") onderzoek moeten doen voor het opsporen en aanwijzen van politiek verdachten, zouden de BS en de loyale politiemannen de aanhoudingen moeten verrichten en zouden alleen die laatsten als vakmensen de inbewaringstelling en het opmaken van de processen-verbaal moeten verzorgen.²²⁵

Toch had dit GOIWN-rapport een heel andere invalshoek dan Kruls' zakelijke concept-beschikking. Het arrestatieprobleem werd vooral vanuit de ideologie van het voormalige verzet en zijn toekomstvisie benaderd. Daarom werd veel nadruk gelegd op de

²²⁰ Notulen afgedrukt in *Eng.*, V b. 321.

²²¹ Hoekstra had deze informatie vernomen tijdens een bezoek aan Breda. Waarschijnlijk was de daar sinds 20 november zetelende Staf BNS de informatiebron. Kol. Doorman en ritmeester Frowein van die staf waren immers bij de kwartiermakers-vergaderingen van 30 november en 1 december aanwezig geweest.

²²² Notulen vergadering GOIWN-Eindhoven, d.d. 2 december 1944. 5. -RIOD. GOIWN, 1A.

²²³ Als lid van de commissie waren ook uitgenodigd pater Bleijs, inmiddels majoor en aalmoezenier van de BS, en Jhr. Serraris, het hoofd van het Bureau Politiezaken van de BS in Den Bosch. Toen zij verstek lieten gaan, werd de oorspronkelijk slechts als adviseur voorziene Van Mourik Broekman als lid aangezocht.

²²⁴ Rapport aan de afdeling Eindhoven der Gemeenschap Oud-Illegale Werkers, d.d. 5 december 1944 (8 blz.), -AMG, doos 150 (CSMG), map 16, tevens in -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

²²⁵ *Ibidem*, passim.

rechtvaardiging van de rol die de oud-illegaliteit in het arrestatiebeleid wilde spelen. Vóór die rol pleitten volgens de commissieleden vijf argumenten. Als eerste noemden zij het gebleken, belangeloze besef van het landsbelang bij de voormalige illegalen. Hun vasthoudendheid aan de beginselen “die zij zelf in hun strijd als de eenige juiste hebben ervaren” stelde hen in staat om “de noodzakelijke zuivering . . . van het Nederlandsche volk het beste aan deze beginselen te toetsen”. Doordat zij bovendien het meest van het “landsverraderlijke optreden” te lijden en te vrezen hadden gehad, zou hun activiteit op dit terrein minder verslappen dan die van een beroepsorgaan. Het vierde argument was dat de illegale werkers door hun strijd en hun vele contacten de “volksmeening en de in het volk levende gevoelens van recht en billijkheid terzake van de noodzakelijke zuivering zonder aanzien des persoons” goed kenden. Tenslotte waren zij goed bekend met plaatselijke gewoonten en omstandigheden en dat was een groot voordeel, o.a. bij het verzamelen van bewijsmateriaal.²²⁶

Waar de commissieleden vanuit hun zorg voor de realisering van de zuivering van het Nederlandse volk bovenal voor pleitten, was om snel en ook voor de langere termijn een vernieuwd politie-apparaat te krijgen. Daartoe was een zuivering alleen – en daaronder verstonden zij: het uitstoten van al die elementen uit de politie “welke gedurende de bezetting hun vaderlandschen plicht hebben verzaakt”, d.w.z. zowel ‘fouten’ als ‘slapen’ – niet voldoende. Daarnaast zouden het door zuivering uitgedunde politie-apparaat en met name ook zijn leiding aangevuld en versterkt moeten worden met uit de illegaliteit afkomstige, capabele personen. Pas dan zou niet meer gevreesd hoeven worden “dat op den duur alles weer bij het oude blijft en (dat) datgene, waarvoor zooveel jaren lang velerlei opofferingen hebben gebracht, . . . niet zou worden bereikt”.²²⁷

Hoewel de term ‘vernieuwde politie’ in het rapport niet voorkomt, moet toch worden vastgesteld dat de GOIWN wel degelijk dat doel nastreefde bij haar inspanningen voor de zuivering van de politie. Zij wenste voor de directe en verdere toekomst een qua personele bezetting waarlijk vernieuwd politie-apparaat, waarop de oud-illegaliteit volledig zou kunnen vertrouwen en dat zij min of meer als verlengstuk van zichzelf kon beschouwen. Alleen dan zou er van het einddoel, de spoedige “politieke zuivering van het Nederlandsche volk”, iets terecht kunnen komen.²²⁸

Dat streven zou al meteen tot mislukken gedoemd zijn als Van Heuven Goedharts nieuwe richtlijnen van kracht zouden worden. Want als aan de procureur-generaal en de beroeps politie onderhorige hulppolitie zou men machteloos zijn. Kruls’ COR-regeling daarentegen bood de oud-illegaliteit wel en zelfs goede perspectieven voor het realiseren van haar idealen. In de COR-structuur zouden de oud-illegalen onder supervisie van het MG over een eigen apparaat kunnen blijven beschikken, waarin slechts met de door hen loyaal geachte politiemensen samengewerkt zou worden. Het politie-apparaat en de procureur-generaal zouden immers voorlopig uitgeschakeld zijn waar het de arrestatie van politiek verdachten betrof. Pas wanneer de CSMG het politie-apparaat ter plaatse gezuiverd zou verklaren – en daarbij zou hij natuurlijk de COR en de plaatselijke opsporingsdienst horen – , ontstond een nieuwe situatie. Daarin zou de COR mede moeten beoordelen of de opsporingsdienst in de betreffende plaats opgeheven kon worden. Ook invloed op de toekomstige samenstelling van de politiekorpsen, die immers nog versterkt

²²⁶ *Ibidem* 3 4

²²⁷ *Ibidem* 3 en 5

²²⁸ Vgl. ook de uitspraken van Van Mourik Broekman in het maartnummer van het *Algemeen Politieblad*: “De ruggegraat (van het politie apparaat, H.T.) moet worden gevormd door degenen die gedurende de bezetting werkelijk karakter hebben getoond”, zoals geciteerd door Bert Huizing en Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945* (Weesp 1986), 233

en uitgebreid moesten worden, voordat zij de taak weer in haar geheel konden overnemen, behoorde aldus tot de mogelijkheden.

Nadat het rapport van de studiec commissie-arrestatiebeleid en de erin vervatte richtlijnen op 5 december ongewijzigd en met algemene stemmen door de GOIWN-afdeling Eindhoven waren aangenomen, zond voorzitter Gelderblom het rapport onmiddellijk door naar generaal Kruls. Dat gebeurde uitdrukkelijk met de bedoeling om namens de hele zuidelijke oud-illegaliteit steun te betuigen aan het door Kruls ingenomen standpunt in de arrestatiekwes tie²²⁹ en, aldus Van Mourik Broekman, om stelling te nemen in het "gevoeld verschil van opvatting tusschen de in bevrijd gebied vertoevende Regeering en P(rocurer)-G(eneraal) eenerzijds en Chef Staf met Illegaliteit anderzijds."²³⁰ Overigens werd het rapport een dag later ook aanvaard in de Brabantse commissie van vertrouwensmannen van de GOIWN. Daarin zaten vier van de vijf personen²³¹ die minister Van Heuven Goedhart in zijn nieuwe richtlijnen had genoemd als leden van de op te richten adviescommissie van de procureur-generaal. Nu ook zij niet bereid bleken om aan een arrestatiebeleid volgens de regeringsrichtlijnen mee te werken, was er sprake van een massief verzet van oud-illegaliteit en BS en kon men zich in gemoede afvragen of de regeringsplannen überhaupt nog wel uitvoerbaar waren.

Op de belangrijke vergadering, die Kruls op 6 december had met 28 leidende oud-illegalen uit de toppen van BS en GOIWN en uit BS-en MG-opsporingsdiensten uit alle delen van bevrijd gebied, speelde het rapport van de studiec commissie-arrestatiebeleid van de GOIWN een grote rol.²³² Op voorstel van Gelderblom waren ook alledrie de commissieleden voor de vergadering uitgenodigd.²³³ Het rapport werd ter vergadering voorgelezen en door alle aanwezigen met instemming begroet. Men constateerde dat oud-illegaliteit en MG op dezelfde lijn zaten, want de verschillen tussen Kruls' eerdere concept-COR-regeling en dit rapport waren slechts miniem. Bovendien verzekerde Kruls de aanwezigen dat het hem er vooral om te doen was om in plaats van de BS de voormalige illegaliteit bij de arrestaties in te schakelen. Ook met de door Snijders (inmiddels sous-chef-staf MG) mondeling toegelichte indeling in drie fasen – deze was ontleend aan het ontwerp van de Nijmegen se Politieke Recherche van 16 november²³⁴ – ging de vergadering vlot akkoord.

In de voorziene eerste fase zouden "vertrouwde lieden uit de politie en personen uit de BS" de arrestaties verrichten en wel op aanwijzing van de uit de illegaliteit voortgekomen plaatselijke opsporingsdienst. De tweede fase ging in wanneer de politie als apparaat gezuiverd zou zijn. Dan zou zij de arrestaties verrichten "zoo noodig bijgestaan door de Binnenlandsche Strijdkrachten, eveneens op aanwijzing van den plaatselijken opspo-

²²⁹ Brief van Gelderblom aan Kruls met het rapport als bijlage, d.d. 5 december 1944, -AMG, doos 150 (CSMG), map 16.

²³⁰ Rapport van Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III MG betreffende de periode 1 t.e.m. 7 december 1944, d.d. 9 december 1944, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154.

²³¹ Te weten Voorhoeve, Van Buchem, Van der Hooft en Prinsen. Zoals we zullen zien was ook de vijfde (Holla) tegen. Notulen vergadering Provinciale Commissie van Vertrouwensmannen in Noord-Brabant van de GOIWN, d.d. 6 december 1944, -RIOD, GOIWN, 1A.

²³² De geplande vergadering met de procureur-generaal ging niet door. Daags tevoren (5 december) zond Speyart van Woerden aan Kruls de boodschap dat in verband met hun gedachtenwisseling op 1 december (samen met de ministers-kwartiermakers) "(ik) meen . . . te mogen aannemen, dat Uw verzoek is komen te vervallen", aldus weergave in: *Enq.*, V b, 426.

²³³ Brief van Gelderblom aan Kruls, d.d. 5 december 1944, -AMG, doos 150 (CSMG), map 16. Notulen van de vergadering met vertegenwoordigers van de illegaliteit, d.d. 6 december 1944 (12 blz.), -AMG, doos 203 (Stat. Secretariaat), map 8-0.

²³⁴ Zie paragraaf 6.3.3.

ringsdienst". In de derde fase tenslotte zouden opsporing en arrestatie geheel in handen komen van de politie, "waarbij het geheel of een gedeelte van den plaatselijke opsporingsdienst overgaat in de recherche en de politie, zoo noodig versterkt door opneming van geschikte personen uit de Binnenlandsche Strijdkrachten." Aldus gezuiverd en met "beproefde vaderlandsche krachten" versterkt, aldus Snijders, zou het politie-apparaat weer als enige arresteren; de plaatselijke opsporingsdienst zou opgaan in de politie; zij zou niet meer zelfstandig optreden en niet meer onder de Centrale Opsporingsraad (COR) staan.²³⁵

In deze opvatting van MG en oud-illegaliteit zou het uiteindelijke politie-apparaat dus gevormd moeten worden door samenvoeging van de gezuiverde politie en van (een deel van) de plaatselijke opsporingsdienst en geschikte BS-leden. Daarmee waren de tot begin november tegengestelde stellingnames van MG (arrestaties enkel door het gezuiverde politie-apparaat, voor bijzondere gevallen aan te vullen met hulpkrachten) en BS (arrestaties enkel door BS-opsporingsdienst, aan te vullen met betrouwbare politiemensen) uitgelopen op een compromis. Ook over de bepaling van het begin van de tweede en de derde fase leek geen verschil van mening meer te bestaan. De CSMG zou, gehoord de COR en de plaatselijke opsporingsdienst, bepalen wanneer het politie-apparaat daar gezuiverd zou zijn en wanneer het door zuivering en versterking met "vaderlandsche krachten" hervormde politie-apparaat het arrestatiemonopolie zou terugkrijgen. Kennelijk vertrouwde men erop dat CSMG, COR en plaatselijke opsporingsdienst het daarover wel eens zouden worden.

De discussie tijdens deze vergadering van 6 december concentreerde zich voornamelijk op drie met de arrestatiekwestie samenhangende problemen. Op het eerste probleem, hoe zaken van economische collaboratie aangepakt moesten worden, komen we verderop in dit hoofdstuk terug (zie paragraaf 7.4.3). Het tweede werd gevormd door de vraag hoe de gezagsverhouding tussen de militaire commissaris en de plaatselijke opsporingsdiensten moest zijn. Men volgde hier Kruls' concept-beschikking van 30 november; de plaatselijke opsporingsdiensten van de COR zouden dus alleen aan die COR en de CSMG moeten gehoorzamen. Zou een militaire commissaris klachten hebben, dan diende hij zich tot Kruls te wenden.

Tenslotte werd nog de samenstelling van de COR besproken. Men verenigde zich voorlopig op het voorstel van de GOIWN-studiecommissie om daarin vijf personen te benoemen: twee burgers, twee politie-ambtenaren en een vertegenwoordiger van MG, allen voortgekomen uit de illegaliteit. Wie die COR-leden zouden zijn, kon nog niet worden vastgesteld;²³⁶ wel werden de namen van Felderhof (BS), ir. F. Wijffels, jhr. De Casembroot, mr. Prick, mr. Deelen en pater Bleijs (BS) naar voren gebracht. De naam van BS-politie-gevolmachtigde Hoekstra, die zichzelf, zoals we zagen, graag als voorzitter had gezien, viel in dit verband niet meer. Van Mourik Broekman concludeerde daaruit dat "Dr. Hoekstra in verantwoordelijke Illegale kringen niet meer (blijkt) te worden beschouwd als één die in deze materie met een leidinggevende positie moet worden belast."²³⁷

MG en oud-illegaliteit gingen tijdens deze vergadering dus op de eerder ingeslagen COR-weg verder en kwamen tot één gezamenlijke lijn ten aanzien van de arrestatie-

²³⁵ Notulen van de vergadering met vertegenwoordigers van de illegaliteit, d.d. 6 december 1944 (12 blz.), -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

²³⁶ *Ibidem*, p. 11-12.

²³⁷ Rapport Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III MG, d.d. 9 december 1944, -AMG, doos 397 (Staf, Sectie III), map 62.

kwestie. De door hen gevreesde regeringsrichtlijnen leken geheel uit het zicht verdwenen en kwamen pas aan het slot van de bijeenkomst aan de orde. Dat gebeurde toen Kruls staande de vergadering de inmiddels vastgestelde definitieve versie van die richtlijnen ontving en voorlas. Daarop toonden de aanwezige oud-illegale voormannen zich unaniem verontwaardigd; ze stelden zich *en masse* achter de COR-regeling op en verwierpen de regeringsrichtlijnen. Ze besloten zelf een protest²³⁸ aan de ministers-kwartiermakers te zenden en vroegen Kruls tenminste te bewerkstelligen dat de publikatie van de richtlijnen (voorzien voor 7 december) uitgesteld zou worden. Kruls beloofde de bezwaren te zullen overbrengen; ook zou hij proberen tijd te winnen. Kruls verzekerde de aanwezigen dat zijn concept-beschikking aan de wensen van de vergadering zou worden aangepast en vroeg het gezelschap binnen enkele dagen de COR-samenstelling gereed te hebben. Blijkbaar was hij dus vastbesloten om de regeringsrichtlijnen ingetrokken te krijgen.²³⁹

Jaren later, voor de enquêtecommissie, betitelde Holla deze gang van zaken als een "*coup de théâtre*" van Kruls. Door de goed getimede aankomst van de definitieve regeringsrichtlijnen zou hij alle aanwezige oud-illegale voormannen achter de MG-plannen en tegen de richtlijnen van de regering hebben weten te mobiliseren.²⁴⁰ Uit het voorgaande blijkt echter dat zo'n 'coup' helemaal niet nodig was. Tussen de opvattingen van het MG en die van de oud-illegale voormannen bestonden inzake de arrestatiekwestie al vóór het arriveren van de definitieve regeringsrichtlijnen immers geen noemenswaardige verschillen meer.

Toch hebben Kruls en zijn directe superieur, minister van Oorlog Van Lidth de Jeude, gevreesd dat verdeeldheid onder de oud-illegaliteit de COR-opzet zou blokkeren. Nog daags vóór de vergadering drukte Van Lidth Kruls op het hart dat het met het oog op de "volledige overeenstemming met (de) onderling verdeelde illegaliteit" beter was dat de oud-illegalen zelf zouden uitmaken wie er in de COR zouden komen en dat de COR zelfstandig zijn plaatselijke opsporingsdiensten zou samenstellen. Het MG en de CSMG moesten zich daar volgens hem buiten houden, omdat daarin een "bron voor ruzies" school.²⁴¹ Van Lidth de Jeude was het ook die Kruls tijdens deze vergadering de definitieve versie van de regeringsrichtlijnen deed toekomen.²⁴² Het lijkt er dus op dat Kruls en Van Lidth het zekere voor het onzekere hadden genomen om de COR-regeling in elk geval door de hele oud-illegaliteit aanvaard te krijgen.

Voorzover er dus sprake was van een *coup de théâtre*, moet vastgesteld worden dat Kruls hem dan niet alleen gepleegd heeft. Ook minister Van Lidth was er volop bij betrokken. Dat lijkt daarom merkwaardig, omdat deze zich nog op 4 december niet uitdrukkelijk tegen de regeringsrichtlijnen van zijn collega Van Heuven Goedhart had verzet. Toch moest hij, evenals Kruls, al serieuze bedenkingen hebben gehad, want het uitstel van de publikatie van die richtlijnen, dat hij en Kruls toen al wel hadden bedon-

²³⁸ Dat leidde tot de brief d.d. 7 december 1944 waarin Voorhoeve, Holla, Quint, Crasborn en Van Dijk namens de vergadering de ministers-kwartiermakers met klem verzochten de regeringsinstructie in te trekken en pleitten voor uitvoering van de voorlopige instructie van het MG. De argumenten waren grotendeels ontleend aan het rapport van de GOIWN-studiecommissie arrestatiebeleid; de tekst is afgedrukt in Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 946-949.

²³⁹ *Ibidem*, p. 10-11.

²⁴⁰ *Enq.*, V c, 848.

²⁴¹ Brief van Van Lidth de Jeude aan Kruls, d.d. 5 december 1944, -AMG, doos 150 (CSMG), map 16.

²⁴² Kruls: "Thans zijn door de Regeering ook richtlijnen vastgesteld voor de aanhouding van burgers, waarmede het M.G. het niet geheel eens is. Staande de vergadering bereikte Spr. het bericht van den Min. van Oorlog over deze richtlijnen. Het lijkt Spr. het beste deze voor te lezen en de meening der vergadering te vernemen", aldus Notulen van de vergadering met vertegenwoordigers van de illegaliteit, d.d. 6 december 1944, p. 10, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

gen, benutten zij de dagen erna met succes om de oud-illegaliteit in haar geheel achter de concept-COR-beschikking van MG te krijgen en om hun eigen tot dan toe ineffectieve oppositie tegen de regeringsrichtlijnen beslissend te versterken.

Na de vergadering met de oud-illegale voormannen verdedigde Kruls nog diezelfde dag in een bijeenkomst met de ministers-kwartiermakers het standpunt dat MG en oud-illegaliteit ten aanzien van de arrestatiekwesie innamen. Zoals De Jong beschrijft, beriep hij zich daarbij wederom uitdrukkelijk op zijn verantwoordelijkheid voor de openbare orde en op de ernstige spanningen die door publikatie van de regeringsrichtlijnen zouden worden opgeroepen. Hij stelde zich in elk geval zo hard op dat het weer kwam tot een aanvaring met de minister van Justitie. Deze beschuldigde Kruls ervan te neigen tot het volgen van de illegaliteit "in een mate die niet te rijmen valt met de handhaving van het gezag".²⁴³ Nadat ook de procureur-generaal en mr. Deelen waren gearriveerd, werd uiteindelijk besloten, dat dezen tezamen met Kruls en het hoofd van zijn Sectie Politie Derksma zouden moeten proberen alsnog tot overeenstemming te komen over (nieuwe) richtlijnen voor de praktische uitvoering van arrestaties en invrijheidsstellingen.

Voordat we nader ingaan op het compromis, waarover Speyart, Deelen, Kruls en Derksma het op 7 december eens werden en dat zou resulteren in de "Richtlijnen van de CSMG inzake arrestatie en vrijlating van burgers" van 14 december, moet hier aandacht worden besteed aan enkele gebeurtenissen die de totstandkoming van dat compromis bevorderd hebben.

Er was in de praktijk van de arrestaties van politiek verdachten namelijk het nodige gebeurd sinds begin december. Op de eerste plaats ontstond er als gevolg van het uitblijven van een definitieve regeling onrust in de plaatselijke opsporingsdiensten. Deze waren vooruitlopend op de installatie van de COR in de meeste grote plaatsen al geformeerd als uitvoerende organen van die COR, zij waren veelal uit personeel van de BS-opsporingsdiensten samengesteld. Blijkens diverse klachten van hoofden van die diensten waren de arrestaties van politiek verdachten in afwachting van de definitieve regeling in elk geval in Brabant sinds drie weken vrijwel tot stilstand gekomen. Dat (waarschijnlijk door Kruls) geforceerde niets-doen van die diensten en het gebrek aan initiatief bij de politie leidden volgens hen tot onrust bij de bevolking, die politiek verdachte personen opgepakt wenste te zien. Zij vreesden ernstige ongeregeldeheden in de vorm van "relletjes, betoogingen of schietpartijen", wezen vooral op het gevaar van "eigengerechtigde daden" van oud-illegalen en waarschuwden daarbij voor "Griekse en Belgische toestanden".²⁴⁴

Veel meer indruk dan deze waarschuwingen maakte de opzienbarende arrestatie van vier prominente personen onder wie oud-minister Gelissen door Limburgse stoottroepen op 7 december; volgens Speyart bracht dat voorval "het hele Zuiden in rep en roer".²⁴⁵ Deze arrestaties waren geschied in opdracht van Van Kooten, de commandant van de Limburgse ST, die daags tevoren nog de grote vergadering van de oud-illegaliteit met Kruls had bijgewoond. Als motief voor de arrestaties vermeldde Van Kooten op 8 december aan BNS prins Bernhard de grote omvang van de spionage in Zuid-Limburg en

²⁴³ De Jong *Koninkrijk* X a 802-803

²⁴⁴ Brief van hoofd Politieke Zaken BS-Eindhoven O. Assman en wvd. hoofd Stallact namens opsporingsdiensten te Breda, Den Bosch en Eindhoven aan Van Mourik Broekman d.d. 6 december 1944. AMG, doos 150 (CSMG), map 16. Brieven van A.M. Borren en C.B. Los aan minister van Justitie CSMG en p.m.c. Noord-Brabant, d.d. 7 december 1944. brieven van gevolmachtigde voor politiezaken NBS Hockstra aan H.M. de koningin d.d. 8 december 1944 en aan CSMG, d.d. 14 december 1944 alle in -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 6.

²⁴⁵ *Enq.*, V c, 864. getuige Speyart van Woerden.

de omstandigheid dat deze “hooggeplaatste persoonlijkheden ... zich in de tijd der vijandelijke bezetting als onbetrouwbaar hadden doen kennen”, als zodanig leverden zij volgens hem gevaar op voor de militaire operaties.

Die beschuldiging lijkt louter bedoeld te zijn geweest om deze arrestaties als vallend onder de operationele arrestatie-bevoegdheid van de BS te verdedigen. Het eigenlijke doel van de arrestaties, zo bekende Van Kooten zelf, was het vergaren van bewijsmateriaal tegen deze door hem van economische collaboratie verdachte betrokkenen. Zolang zij niet gearresteerd waren geweest, waren getuigen onwillig om belastende verklaringen af te leggen “uit angst dat zij hierdoor later door bedoelde personen in hun eigen maatschappelijke positie ernstig zouden kunnen worden benadeeld.”²⁴⁶ Kennelijk had Van Kooten dus in de dreigende afkondiging van een nieuwe arrestatieregeling aanleiding gezien om de betrokkenen alsnog snel te arresteren, voordat het wellicht niet meer mogelijk zou zijn. Het effect van deze later onterecht gebleken arrestaties²⁴⁷ was in elk geval zeer nadelig voor de BS. De kritiek op de BS nam in de loop van december juist op dit punt hand over hand toe.

Terwijl de BS aldus in deze fase in het defensief gedrongen werd, probeerde de BS-leiding op een al eerder beproefde wijze haar meest gevreesde tegenstanders, te weten Speyart en Van Heuven Goedhart, in het nauw te brengen. Net zoals dat begin november naar aanleiding van het beruchte twistgesprek tussen Speyart en Abbing gebeurd was, werd er een verslag in omloop gebracht dat de chef-staf BNS kolonel Doorman had gemaakt van de heftige vergaderingen van 30 november en 1 december, waar hij en Kruls voor het eerst met de ministers-kwartiermakers en de procureur-generaal in de slag waren gegaan.²⁴⁸ Dit verslag, dat met name de felle kritiek van de ministers-kwartiermakers op de BS goed deed uitkomen, werd door Speyart en Van Heuven Goedhart ten onrechte betiteld als een valse, resp. bijzonder onwelwillende weergave van het besprokene. De BS-leiding zond Doormans verslag aan de prins, en via hem of zijn staf werd het ook naar regering en koningin in Londen doorgeleid.²⁴⁹

Doormans verslag van die eerste confrontatie van de ministers met MG- en BS-leiding in bevrijd gebied was over het algemeen correct en – hoewel in wat krachtiger bewoordingen gesteld – spoorde het met de notulen die de secretaris van de ministers-kwartiermakers van dezelfde bijeenkomsten maakte.²⁵⁰ De vraag is dus waarom de betreffende ministers zich op 10 en 11 december tegenover de prins geroepen voelden om hun eerdere, felle kritiek op het optreden en de organisatie van de BS zo sterk af te zwakken.²⁵¹ Dat had waarschijnlijk te maken met de geïrriteerde wijze waarop koningin Wil-

²⁴⁶ Brief van Van Kooten aan BNS, d.d. 8 december 1944 betreffende de arrestatie van mr. E.R. von Geldern (secretaris pmc-Limburg), H.C.J.H. Gelissen (directeur PLEM), E.H. van Oppen (directeur staalfabriek) en F. baron van Heeckeren van Wahlen (ambtenaar Rijksverkeersinspectie), AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC Limburg), map 219.

²⁴⁷ Zie De Jong *Koninkrijk*, X a, 799-800. Kruls trad snel op. Von Geldern en Van Heeckeren werden onmiddellijk en Gelissen en Van Oppen eind december 1944 vrijgelaten. Pas in februari 1945 waren de onderzoeken voltooid en konden allen de functie waarin zij gestaat waren weer hervatten. Zie ook 13e verslag pmc-Limburg, d.d. 17 december 1944, p. 2-4, AMG, doos 367 (Staf, Sectie II), map 220-I.

²⁴⁸ Brief van Doorman aan BNS, d.d. 3 december 1944, bevattende een verslag van de conferenties op 30 november en 1 december 1944 -ABS nr 91/2.

²⁴⁹ *Enq.* V c 598, getuige Speyart van Woerden; *Enq.* V c, 645, getuige Van Heuven Goedhart.

²⁵⁰ Zie *Enq.* V b 318-319.

²⁵¹ Volgens de brief van de BNS aan Doorman, d.d. 14 december 1944 (-ASBNS doos 2, nr 267) ontkenen Gerbrandy en Van Lidth de Jeude op 10 en 11 december tegenover hemzelf ten stelligste dat zij op 30 november en 1 december scherpe kritiek hadden geuit op de BS. Anderzijds gal Van Lidth de Jeude te kennen dat Doormans verslag correct was, aldus brief van minister van Oorlog aan BNS, d.d. 12 januari 1945, punt 4.

helmina inmiddels op Doormans verslag had gereageerd. Zij vatte hun kritiek op de BS op als een directe inmenging in BS-zaken buiten haar schoonzoon om en ze eiste excuses en hernieuwd overleg over de regeling van de arrestatiebevoegdheid.²⁵² Om die crisis tussen koningin en regering te bezweren ontkenden de ministers vervolgens de felheid van hun kritiek op de BS en werd Doormans verslag onder de tafel gewerkt.

Zoals gezegd werden Speyart, Deelen, Kruls en Derksema het al op 7 december eens.²⁵³ In hun compromis-richtlijn kwam de eindverantwoordelijkheid op arrestatiegebied niet bij de procureur-generaal maar bij het MG te liggen. De arrestaties zouden worden uitgevoerd door de politie "of door de door het Militair Gezag daartoe aan te wijzen organen of personen". De te arresteren categorieën politiek verdachten werden nu uitgebreid met alle eerder alleen in Borghouts' instructie genoemde groepen. Uit vroegere illegale werkers zou een hulppolitie worden gerecruteerd ter uitbreiding van het politie-apparaat. De BS behielden slechts hun arrestatiebevoegdheid in gebieden waar nog gevechtshandelingen plaatsvonden. De politie zou zo spoedig mogelijk voor het MG nagaan wie van de geïnterneerden voor vrijlating in aanmerking kwamen. Het oordeel over te verrichten arrestaties en vrijlatingen was voorbehouden aan de CSMG en de militaire commissarissen; daarbij en bij alle gelegenheden die in deze richtlijnen werden behandeld, zouden zij worden geadviseerd door een of meer commissies, "waarvan de leden geacht kunnen worden het vertrouwen te hebben van de voormalige z.g. illegale werkers."²⁵⁴

Door snel met dit compromis akkoord te gaan bereikte Kruls inderdaad het door hem en de oud-illegaliteit beoogde afstel van de publikatie van de regeringsrichtlijnen van 4 december. Maar in ruil daarvoor waren door hem nogal wat concessies gedaan op punten, die vooral de voormalige illegaliteit na aan het hart lagen. Over de politiezuivering werd in de aanhef van de nieuwe richtlijnen alleen gezegd: "De politie is in het bevrijde gebied in zooverre gezuiverd, dat haar optreden niet langer bemoeilijkt wordt, hoewel in sommige gevallen het zuiveringsproces zal dienen te worden voortgezet."²⁵⁵ Aldus verklaarde Kruls het politie-apparaat in bevrijd gebied in principe voor gezuiverd en was impliciet de op de vergadering van 6 december met de oud-illegale leiders overeengekomen tweede fase ingegaan.

Maar in feite brak Kruls in zijn richtlijnen van 14 december met het op diezelfde vergadering afgesproken drie-fasenschema, want over de toen in het vooruitzicht gestelde oprichting van een COR met eigen plaatselijke opsporingsdiensten werd in de nieuwe richtlijnen enkel in bedekte termen gerept. De COR werd er slechts indirect in genoemd, namelijk als een van de "door het Militair Gezag daartoe aan te wijzen organen en personen" die naast de politie door het MG met de uitvoering van de arrestaties zou

-ASBNS, doos 2, nr 267. In een brief van 31 januari 1945 liet Van Lidth aan Doorman weten geen aanleiding te zien om Gerbrandy en Van Heuven Goedhart te vragen de onjuistheden in het verslag aan te wijzen (ibidem).

²⁵² De Jong, *Koninkrijk* X a 803 citeert uit de 'Dagaantekeningen van koningin Wilhelmina' d d 9 december 1944: "Onaanvaardbare houding ministers ten opzichte van B[ernhard] bij behandeling buiten hem om van arrestatie[bevoegdheid]. Binnen Strijdkrachten en heel veel meer. Eris excuses en ongedaan maken bespreking, overnieuw overleg met [moet zijn van] B met Gerbrandy."

²⁵³ Samenvatting der kwartiermakersvergadering d d 7 december 1944, *Enq.*, V b 322-323: "De Voorzitter leest het resultaat van de bespreking voor tussen den Procureur-Generaal, den Heer Deelen, Generaal Kruls en Majoor Derksema, zijnde een richtlijn, die zal worden uitgegeven door het Militair Gezag, dus niet door de Regeering. Generaal Kruls stelt zich hier nu 100% achter, de Procureur Generaal eveneens."

²⁵⁴ Richtlijnen van de CSMG inzake arrestatie en vrijlating van burgers, d d 14 december 1944, *Enq.*, V b, 386-388.

²⁵⁵ *Ibidem*, 386.

worden belast. Verder was er in die richtlijnen slechts sprake van adviescommissies, die Kruls en zijn militaire commissarissen zouden instellen. Deze adviescommissies van de militaire commissarissen (ACMC's) zouden alleen maar advies geven over de vasthouding of vrijlating van politiek verdachten en over de uitbreiding van het politie-apparaat met geschikte oud-illegale werkers. In de uitvoeringsinstructies bij de richtlijnen werd erop gewezen dat die adviescommissies moesten bestaan uit drie tot vijf representatieve oud-illegalen en dat de adviescommissie van de CSMG (ook Centrale Advies Commissie of CAC genoemd) toezicht zou houden op het werk van de plaatselijke adviescommissies.²⁵⁶

Van een zelfstandig opsporingsapparaat van de voormalige illegaliteit onder leiding van de COR en van een stevige invloed van die COR en zijn opsporingsdiensten op de verdere zuivering en aanvulling van de politie, zoals op 6 december voor de tweede fase voorzien, was geen sprake meer. Door daar nu van af te zien forceerde Kruls in feite al een vroegtijdige overgang naar de oorspronkelijk voorziene derde en laatste fase. Daarin zou de zeggenschap van de COR over zijn opsporingsdiensten immers opgehouden hebben te bestaan en zou de politie aangevuld worden met geschikt geachte oud-illegalen uit de opsporingsdiensten²⁵⁷ en geheel op eigen benen komen staan.

Hoewel ook Speyart wel concessies had gedaan, met name door de leiding op arrestatiegebied aan het MG te laten, moet al met al geconcludeerd worden dat het MG nu alle troeven in handen had en dat de voormalige illegaliteit de grootste verliezer was. Het lijkt er dan ook sterk op dat Holla's kwalificatie "*coup de théâtre*" betrekking had op de voor de oud-illegaliteit teleurstellende gang van zaken ná de grote vergadering van 6 december. De gevreesde nieuwe arrestatieregeling van de regering was weliswaar van de baan, maar in de daarvoor in de plaats komende "Richtlijnen van de CSMG inzake arrestatie en vrijlating van burgers" van 14 december was van het oorspronkelijke compromis tussen MG en oud-illegaliteit maar heel weinig meer terug te vinden; de centrale rol die de georganiseerde oud-illegaliteit met name door middel van de COR in het arrestatiebeleid gespeeld zou hebben, was er in elk geval aanzienlijk in teruggedrongen.

De reacties van oud-illegale zijden op Kruls' richtlijnen van 14 december waren dan ook nogal negatief. De eerste groep die al op 12 december van een voorlopige versie van die richtlijnen kennis kon nemen, bestond uit de verzamelde commandanten van de ST en BT. Zij waren voor het eerst zo voltallig bijeengeroepen om de ernstige crisis te overwinnen, waarin de BS als gevolg van de kritiek van alle kanten was terechtgekomen.²⁵⁸

Zowel het hoofd van de Afdeling BS, Van Houten, als de BS-hoofdaalmoezenier pater Bleijs drongen er bij de BS-commandanten op aan om akkoord te gaan met Kruls' aanstaande arrestatieregeling, volgens welke de arrestatiebevoegdheid uitsluitend bij het MG zou komen te liggen en de oud-illegaliteit in de Centrale Raad "een sterke adviseerende stem" zou hebben. Die regeling was volgens hen verre te verkiezen boven de instructie die de regering en de procureur-generaal bijna hadden doorgedrukt. Bovendien vormden, aldus Van Houten, de bij die arrestaties door de BS gemaakte fouten een ernstige bedreiging voor de positie van de prins; juist zijn functie en persoon waren de laatste tijd het mikpunt geworden van "onze tegenstanders" en daarom was het goed dat het MG de verantwoordelijkheid voor de arrestaties zou overnemen.²⁵⁹

Ook Bleijs zag een tegenstelling tussen enerzijds de goedwillende groep van oud-

²⁵⁶ Richtlijnen ... CSMG en begeleidende brief met instructies aan de militaire commissarissen, d.d. 14 december 1944, *Ibidem*, 386-388.

²⁵⁷ Richtlijnen ... CSMG, d.d. 14 december 1944: "Het aannemen (van oud-illegale werkers; H.T.) geschiedt door de politie in overleg met de militaire commissaris, gehoord een Commissie van Advies" (*Ibidem*, 387).

illegaliteit. BS en MG en anderzijds de kwaadwillende anderen ("de kwade wil van anderen") Hij pleitte ervoor om verder te kijken dan enkele maanden en zich niet blind te staren op "de zuivering". Volgens Bleijs mocht "Het groote plan . . . niet geneukt worden door dit eene punt Onze opgave is grooter en ligt verder" Van Houten gaf althans enige nadere aanduiding van wat dat einddoel zou moeten inhouden, toen hij tot besluit van de vergadering de BS-commandanten verzekerde dat de koningin voor 100 % achter hen stond en dat zij van mening was dat de oud-illegaliteit het recht verworven had om in de toekomst weliswaar niet alles maar toch heel veel te zeggen te hebben Waar het nu op aankwam was, aldus Van Houten, "ervoor te zorgen dat wij de zaak niet voor onszelf bederven".²⁶⁰

Terwijl het in de BS vooral de Afdeling BS was die de commandanten tot aanvaarding van Kruls' richtlijnen van 14 december probeerde te bewegen, gebeurde in de GOIWN iets dergelijks. Zo rapporteerde kapitein Van Mourik Broekman over een vergadering die hij op 16 december met dmc-Eindhoven Verhoeff en voorzitter Gelderblom van de GOIWN-afdeling in die stad had, het volgende "Richtlijnen blijken over het algemeen in Illegaliteit veel critiek te verwekken Men vreest dat Chef Staf te veel water in de wijn heeft moeten doen ten behoeve van den P.G. en zijn politie."²⁶¹ Achter de diverse onbesuisde uitlatingen²⁶² bespeurde hij een stemming van wantrouwen en onbegrip bij de oud-illegalen. Op verzoek van Gelderblom woonde hij die dag nog een vergadering van de GOIWN-Eindhoven bij om Kruls' richtlijnen toe te lichten.

Uit de uiteenzetting die Van Mourik Broekman op die vergadering hield, blijkt dat generaal Kruls zijn richtlijnen van 14 december had vastgesteld in overleg met de personen die inmiddels door de georganiseerde oud-illegaliteit voor de COR waren voorgedragen en nu in de CAC zitting zouden moeten krijgen. Zowel prins Bernhard (namens de BS) als Van Heuven Goedhart en Speyart van Woerden hadden hun kandidatuur goedgekeurd.

Over de onzekere positie van deze COR/CAC ging een groot deel van de discussie tijdens deze vergadering. Men vreesde dat de COR door de richtlijnen tot een adviescommissie zonder bevoegdheden werd gedevalueerd Daarom verzocht men Van Mourik Broekman om aan Kruls te vragen de "Centrale Opsporingsraad nieuw leven in te blazen" door die raad alsnog meer bevoegdheden te geven. Het is opmerkelijk dat Van Mourik Broekman daarvoor nog voldoende mogelijkheden zag in de richtlijnen van 14 december. Hij verzekerde de aanwezigen althans dat de CAC bindende adviezen aan het MG zou kunnen geven en dat de inmiddels samengestelde COR als "door het Militair Gezag daartoe aan te wijzen orgaan" een belangrijke taak zou krijgen bij de uitvoering van de arrestaties en zou kunnen toezien op de samensmelting van de bestaande politieke recherche-afdelingen van de politie en de opsporingsdiensten. Daarop verklaarde de vergadering de nieuwe richtlijnen aanvaardbaar te achten en liet zij Kruls de verzekering

²⁵⁸ Zie ook paragraaf 4.3.5 Die crisis was volgens Van Houten te wijten aan de veranderde houding van de geallieerde legerleiding sinds de ongeregeldeheden in België en Griekenland en de toenemende kritiek van de ministers-kwartiermakers en van het publiek op de arrestatiepraktijken van de BS

²⁵⁹ Verslag van de bespreking met de commandanten Zuid -Brabant en -Limburg van de ST en alle gewestelijke en districtcommandanten van de BT der BS, d.d. 12 december 1944, p. 1-2, -ABS, nr. 208/2

²⁶⁰ *Ibidem* p. 5-6

²⁶¹ Rapport van Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III MG over periode 13-21 december 1944 d.d. 22 december 1944 -AMG doos 411 (Staf, Sectie III) map 154

²⁶² *Ibidem* "Op zichzelf niet geheel serieus te nemen opmerkingen als 'onze mitrailleurs staan nog in het vet wij laten ons niet door de politie ontwapenen en zullen eventueel de politiebureaux bezetten' tekenen de stemming van wantrouwen en verkeerd begrip"

geven dat hij op de volle steun van de GOIWN kon rekenen.²⁶³ In afwachting van een definitieve vastlegging van die bevoegdheden, zou men aldus Van Mourik Broekman, "overeenkomstig de richtlijnen aan 't werk gaan om waar mogelijk, inbouw illegale Opsporingsdiensten in politie zo spoedig mogelijk tot stand te brengen".²⁶⁴

De vooruitzichten van de oud-illegaliteit op een eigen rol bij de arrestaties (onder MG en naast de politie) werden echter weer veel somberder toen Speyart twee dagen na het verschijnen van Kruls' richtlijnen, op 16 december dus, uitvoerige instructies inzake arrestatie en vrijlating toezend aan de vier plaatsvervangende, fungerende directeurs van politie in bevrijd gebied.²⁶⁵ Hoewel deze instructies slechts hadden moeten dienen om het aandeel van de politie bij de uitvoering van Kruls' nieuwe richtlijnen te omschrijven, hielden ze op een aantal wezenlijke punten zo'n forse uitbreiding van de rol van de politie in, dat ze die richtlijnen in feite doorkruisten.

Zo schreef Speyart voor dat alleen de politie bevelen tot inbewaringstelling kon uitvoeren, dat de dossiers van de arrestanten bij voorkeur rechtstreeks aan de politie en niet aan het MG moesten worden overgedragen en dat het onderzoek met het oog op vrijlating voorrang had boven het opsporen van nog te arresteren verdachten. De advisering aan het MG inzake eventuele vrijlating, die volgens Kruls' richtlijnen toeviel aan "commissies waarvan de leden geacht kunnen worden het vertrouwen te hebben van de voormalige zg. illegale werkers", werd door Speyart toebedeeld aan plaatselijke tweemans-commissies, bestaande uit een oud-illegale werker en een politiemann. Bovendien zou bij gebrek aan bewijs (of overeenstemming tussen die twee) of als dat bewijs niet binnen acht dagen beschikbaar was, steeds tot vrijlating besloten moeten worden. Op alle fronten probeerde hij aldus de rol van de politie te vergroten en die van de oud-illegaliteit zoveel mogelijk terug te dringen, als het aan de procureur-generaal lag zouden er op zeer korte termijn en op grote schaal vrijlatingen plaatsvinden. Bovendien gaf minister Van Heuven Goedhart kort daarop een interview waaruit de GOIWN moest concluderen dat met Kruls' nieuwe arrestatie-richtlijnen van 14 december inderdaad vroegtijdig de derde fase in het arrestatiewerk was afgekondigd.²⁶⁶

Dat de aanpak van de arrestatieproblematiek zich in de tweede helft van december ondanks alle tegenslagen toch weer in de door de oud-illegalen gewenste richting ontwikkelde, was in hoofdzaak het gevolg van twee gebeurtenissen. De eerste was de geheel onverwachte inzet van het Duitse Ardennenoffensief op 16 december. Als gevolg van de tot half januari durende gevechtshandelingen kwamen arrestatie en vrijlating van politiek verdachten opeens weer in een veel scherper licht te staan. De nu weer acuut geworden militaire dreiging maakte dat in veel plaatsen van het bevrijde Zuiden de vrijlatingen

²⁶³ Notulen vergadering GOIWN Eindhoven, d d 16 december 1944 p 1-2, ABS map GOIWN

²⁶⁴ Rapport Van Mourik Broekman d d 22 december 1944 -AMG doos 411 (Staf Sectie III) map 154

²⁶⁵ Richtlijnen van procureur-generaal fungerend directeur van politie Speyart van Woerden gericht aan de plvfgd directeurs van politie in het bevrijde Nederlandse grondgebied d d 16 december 1944 *Enq* V b, 389-391. Dit waren mr F A J Deelen te Breda, A I Oerlemans te Nijmegen mr J Dautzenberg te Maastricht en mr J H F Bloemers te Middelburg

²⁶⁶ Artikel 'Overzicht van de strijd over (taak en invloed der oud illegaliteit inzake) arrestatie berechting en vrijlating van politieke delinquenten' in *De Vrije Stem Op Korte Golf* (orgaan van de GOIWN), d d 22 november 1947 afgedrukt in *Enq*, V b 404. 'De GOIWN zag in dit interview een vroegtijdig afkondigen der derde fase reeds wordt gesproken over het belanden der gewone politie met deze aanhoudingstaak voordat de zuivering der politie op de ons door Generaal Kruls toegezegde wijze ter hand was genomen. Bovendien beantwoordde de 'illegale hulp politie' van minister Van Heuven Goedhart niet aan de suggesties van Generaal Kruls over de wijze van inschakeling der illegaliteit.'

onmiddellijk voor enige maanden werden stopgezet,²⁶⁷ de arrestaties werden geïntensifieerd en de arrestanten in de meest bedreigd geachte gebieden naar veiliger oorden werden overgebracht.²⁶⁸

Deze plots dreigende terugval in een militaire frontsituatie heeft waarschijnlijk ook een grote rol gespeeld bij de beslissing van pinc-Noord-Brabant De van der Schueren om zijn militaire commissarissen te verbieden de nieuwe instructies van de procureur-generaal op te volgen. Zijn vage beweegreden voor dat verbod ("dat hij de instructies onverenigbaar achtte met de wijze waarop hij het militair gezag wenste uit te oefenen"²⁶⁹) mag ongetwijfeld zo geïnterpreteerd worden, dat hij het in de kritieke actuele militaire situatie, die juist extra veiligheidsmaatregelen vereiste, onverantwoord achtte om mee te werken aan instructies, die zouden leiden tot vrijlatingen op grote schaal en die felle tegenwerking van de kant van oud-illegaliteit en van de BS tot gevolg zouden kunnen hebben.

Het gevolg van De van der Schuerens verbod was in elk geval dat Speyarts instructies van 16 december in het grootste deel van het bevrijde gebied gewoonweg niet uitgevoerd werden. Dat voorkwam overigens niet dat het wantrouwen jegens de procureur-generaal en de politie met name in oud-illegale kring nog eens aangewakkerd werd. In de praktijk leidden die ontwikkelingen ertoe dat van de ook door Kruls en de GOIWN beoogde samenwerking tussen de opsporingsdiensten en het politie-apparaat voorlopig weinig of niets terecht kwam.

De praktische toestand op het terrein van de arrestaties veranderde namelijk slechts in zoverre, dat het personeel van de plaatselijke BS-opsporingsdiensten, die tot dan toe onder Hoekstra hadden geressorteed, na de officiële opheffing van die BS-diensten op 20 december niet zonder problemen en geleidelijk overgingen naar plaatselijke opsporingsdiensten van het MG onder de COR-in-oprichting. Deze personeelsleden brachten althans hun dossiers mee, maar bleven verder grotendeels onder hun oude leiding hun eigen gang gaan.²⁷⁰ Ook al was het gezag inzake het arrestatiebeleid dan overgegaan van de BS onder leiding van Hoekstra naar de COR/CAC als orgaan van de georganiseerde oud-illegaliteit onder gezag van de CSMG, toch zouden pas in de loop van de volgende maanden de COR/CAC van Kruls en de nieuwe plaatselijke adviescommissies van de militaire commissaris (ACMC) erin slagen om hun oud-illegale collega's in die MG-opsporingsdiensten onder controle te krijgen.

²⁶⁷ Bijvoorbeeld in Zeeuws-Vlaanderen, waar de militaire commissaris vanwege de mogelijkheid van een Duitse parachutistenactie opdracht gaf de vrijlatingen voor twee maanden stop te zetten, aldus Notulen burgemeestersvergadering West-Zeeuws-Vlaanderen d.d. 22 december 1944. AMG, DMC-Zeeuws-Vlaanderen, doos 40, map 2.

²⁶⁸ Brief CSMG aan dmc Eindhoven d.d. 23 december 1944 (-AMG, doos 22 (CSMG Geheim), map 10) waarin Kruls de overbrenging om veiligheidsredenen van een aantal Zuidlimburgse politiek verdachten naar Eindhoven aankondigde. In de Mijnstreek hadden politieke gevangenen naar aanleiding van het Ardennenoffensief bedreigd: "Wacht maar, we zullen met die OD wel afrekenen. Nu zul je bloed zien vloeien" aldus Rapport van J.H. de Koning over Opsporingsdienst Mijnstreek d.d. 2 mei 1945, p. 5, -SHC, Archief Coenjaarts, map 18. Zie ook brief (zeer geheim) van Sectie II aan alle militaire commissarissen d.d. 24 januari 1945 betreft instructie aan kampcommandanten in geval van gevaar herovering bevrijd gebied geeft categorieën op van te evacueren elementen (-AMG doos 4621 (PMC-Noord-Brabant) map 248).

²⁶⁹ De Jong, *Koninkrijk X a* 806. Wanneer precies De van der Schueren zijn verbod deed uitgaan is niet bekend, maar het moet voor 23 december zijn geweest omdat er toen in de notulen van de ministers-kwartiermakers melding van werd gemaakt, zie *Eng V b*, 324-325.

²⁷⁰ De Jong, *Koninkrijk X a*, 807.

25 november 1944: de ministers-kwartiermakers (v.l.n.r.) Van den Broek, Van Lidth de Jeude, Gerbrandy, Van Heuven Goedhart en Burger arriveren op vliegveld Welschap bij Eindhoven (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Zuidelijke delegatie van 17 in Londen bij koningin Wilhelmina (Stubblings House, 4 februari 1945). Eerste rij v.l.n.r. aalmoezenier Roncken, Beel, Van Oorschot, koningin, Verwey-Jonker, F. Wijffels, prof. Rutten en Huysmans; tweede rij: Lhoëst, Hustinx, Hoogers, De Casembroot, Koch, De Roo, Mol, Sassen, F. Philips, Voorhoeve (Collectie Verweij-Jonker).

Spotprent op economische collaborateurs door Charles Boost in *De Vrije Stem* van 17 maart 1945

7.3.2 Opsporingsraad of adviescommissie?

Kort na 14 december stelde generaal Kruls de Centrale Adviescommissie inzake de opsporing van politiek verdachten (CAC) in. Deze bestond vrijwel uit dezelfde personen, die de GOIWN voor de voorlopig nog niet ingestelde COR had voorgesteld. Dat waren de Zeeuwse gedeputeerde De Casembroot, de Bredanaar mr. H. Felderhof (eind december vervangen door de eveneens uit de OD/BS afkomstige Eindhovenaar ir. C.B. Los), de Zuidlimburger ir. F. Wijffels, de Nijmeegse politie-inspecteur mr. F. Prick en de geestelijken pater majoor Bleijs en ds. T. de Kluis.²⁷¹ MG-kapitein Van Mourik Broekman mocht van zijn superieur CSMG Kruls geen lid worden van de CAC, maar kreeg midden januari met instemming van alle partijen een aanstelling als verbindingsofficier tussen CSMG en CAC.²⁷² De GOIWN beschouwde deze CAC als “Vertrouwenslichaam van de Gemeenschap voor het behartigen van het onderwerp der politieke Zuivering” bij de staf MG.²⁷³

²⁷¹ Brief CAC aan CSMG, d.d. 30 december 1944, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 1.

²⁷² Rapport van Van Mourik Broekman aan hoofd sectie III Staf MG, d.d. 18 januari 1945, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154.

²⁷³ Brief van voorzitter en secretaris van de IPV-GOIWN aan de CAC bij het MG inzake Politieke Recherche, d.d. 21 december 1944, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 6.

Uit alles blijkt dat zowel de GOIWN als de leden van de CAC erop uit waren om de CAC zo spoedig mogelijk om te zetten in een centrale opsporingsraad en aldus de COR alsnog "nieuw leven in te blazen". Zo werden de namen COR en CAC al in december en januari, d.w.z. ruim voor de officiële instelling van de COR op 10 februari,²⁷⁴ naast elkaar en door elkaar heen gebruikt.²⁷⁵ Maar ook in de praktijk was er al een apparaat in ontwikkeling dat veel meer deed dan alleen adviezen geven. Conform de eerdere COR-plannen²⁷⁶ kwam het tot de oprichting van een COR-secretariaat onder leiding van de uit de Eindhovense OD/BS afkomstige mr. L.M. Stallaert en Los en werden er al COR-inspecteurs aangesteld. Hoofdinspecteur werd de op dit terrein kennelijk nog steeds onmisbare Hoekstra.²⁷⁷

Deze "CAC van het MG, alias COR"²⁷⁸ hield zich vooral bezig met het geven van dagelijkse leiding aan het werk van de vele, qua organisatie nog zeer diverse plaatselijke politieke opsporingsdiensten, met het stroomlijnen van die diensten tot opsporingsdiensten van het MG en tenslotte met de "samensmelting van de politieke rechediensten van de politie en de opsporingsdiensten van de BS of van het MG". Ter coördinatie van het MG-beleid op dit terrein produceerde zij diverse belangrijke rapporten en richtlijnen.²⁷⁹

Voor de uitvoering van deze moeilijke en omvangrijke werkzaamheden bediende de CAC/COR zich zowel van haar rondreizende inspecteurs als van de plaatselijke ACMC's, die op last van de CSMG sinds 14 december overal werden geïnstalleerd. In die ACMC's waren steeds tenminste twee van de vijf leden van illegale komaf. Ze bestonden verder uit twee door de voormalige illegaliteit vertrouwde politie-ambtenaren en zo mogelijk een lid van de rechterlijke macht. Deze ACMC-leden werden benoemd en ontslagen door de militaire commissarissen en hadden, aldus de omschrijving door de CAC, als opdracht om de militaire commissaris van advies te dienen over vasthouding of ontslag van politiek verdachten en over het aantrekken van hulppolitie. Of ze ook konden adviseren over de zuivering van de politie was eind december nog niet duidelijk.²⁸⁰ Voor moeilijke gevallen, zoals op het terrein van de economische collaboratie, werd na raadpleging van de ACMC in de grotere plaatsen tevens een Commissie van Vooronderzoek (CVO) ingesteld. Deze CVO's bestonden o.a. uit juridische experts en opereerden binnen de politieke recherche-apparaten van de politie.

In de laatste weken van 1944 en de eerste van 1945 laaide de formeel op 14 december opgeloste strijd om de arrestatiebevoegdheid toch weer op. Ditmaal ging het om de vraag

²⁷⁴ *Publicatieblad van het Militair Gezag* van 10 februari 1945: Besluit 318: Beschikking Instelling Centrale Opsporingsraad en opsporingsdiensten.

²⁷⁵ Notulen vergadering van de Centrale Opsporingsraad, d.d. 24 december 1944, -SHC, Archief F. Wijffels, nr. 98. Brief van secretaris van de CAC, mr. L. Stallaert, d.d. 15 januari 1945: "Centrale Opsporingsraad, resp. Centrale Adviescommissie van de CSMG", -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 1.

²⁷⁶ Zie concept-beschikking CSMG Instelling en taak van de Centrale Opsporingsraad, d.d. 30 november 1944, -AMG, doos 351 (Staf, Sectie II), map 88-4-D en het stuk Korte weergave van een organisatie van de opsporingsdiensten der illegale werkers, d.d. Eindhoven 3 december 1944 (waarschijnlijk van de hand van Stallaert), -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 6.

²⁷⁷ Brief CAC aan CSMG, d.d. 5 januari 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 1. De eerste inspecteurs waren drs. A.M. Borren (Eindhoven), J. Laport (Goes) en M. Ubaghs (Heerlen).

²⁷⁸ Aldus de aanduiding door Los, d.d. 18 december 1944, -SHC, Archief F. Wijffels, nr. 98.

²⁷⁹ Advies CAC, d.d. 5 januari 1945, -Ibidem. Zie ook rapporten 'Opsporingswerk, urgente punten voor de CAC', 'Concept-advies van de CAC aan de ACMC's betreffende het opnemen van illegale werkers uit de opsporingsdiensten in de politie' en 'Prac-advies van de CAC betreffende inschakeling der afdelingen Politiezaken BS (resp. Opsporingsdiensten) in de Politie (Politieke Recherche)', alle uit januari 1945, -Ibidem.

²⁸⁰ Richtlijnen voor adviescommissies, toegevoegd aan de militaire commissaris, d.d. 21 december 1944, -AMG, doos 4619 (PMC-Noord-Brabant), map 234.

onder wiens gezag de uiteindelijk door samensmelting van opsporingsdiensten van oud-illegaliteit en politie te vormen politieke recherche apparaten (PRA) zouden moeten gaan vallen. onder de commissaris van politie en de procureur-generaal of onder het MG en dus onder zijn COR' In de uitingen van de betrokkenen vinden we in deze periode twee opvattingen naast elkaar: die van de 'samensmelting' en die van de 'inschakeling'. Bij de eerste opvatting gaat het om de samenvoeging van gelijkwaardige elementen, bij de inschakeling om het inbouwen, d.w.z. het 'onderordnen', van een van de twee (BS/MG/COR-opsporingsdiensten of politieke recherche van de politie) in de ander en dus onder leiding van de ander.

Maar juist die leiding vormde het grootste obstakel om tot meer geordende verhoudingen te komen. De voormalige BS-opsporingsdiensten waren opgeheven om ze te onttrekken aan de eigen/innige centrale BS-leiding. Onder hun eigen, niet minder eigenzinnige plaatselijke BS-leiders gingen ze over naar de MG-opsporingsdiensten, die voorlopig door de COR/CAC moesten worden gecoördineerd. Maar het einddoel, om ze met betrouwbare politiemensen in één PRA te laten samenwerken, uiteindelijk als onderdeel van het politie-apparaat, werd zwaar bemoeilijkt door de povere kwaliteit van de leiding van die politiekorpsen en de bezwaren die dat bij de betrokken oud-illegalen en MG-functionarissen opriep.

Tot de jaarwisseling was de vrijlating van ten onrechte gearresteerde politiek verdachten voor de georganiseerde voormalige illegaliteit een zeer ondergeschikt punt geweest. Het waren meteen na de bevrijding individuele oud-illegale werkers die als eersten op deze en andere problemen in de bewaarskampen attendeerden. Vervolgens had de CSMG tevergeefs instructies tot vrijlating gegeven (18 oktober) en sinds eind oktober had procureur-generaal Speyart van Woerden de noodzaak hiervan keer op keer bepleit.

Maar enige voortgang kwam er pas nadat de ministers-kwartiermakers en in het bijzonder Van Heuven Goedhart en Burger zich vanaf eind november in het bevrijde Zuiden daarvoor actief inzetten. Ondanks de voorlopig tot niets leidende richtlijnen aan de politie, die Speyart op 16 december over vrijlating van onschuldigen en lichte gevallen uitvaardigde, was het streven naar ontslag uit detentie van die categorieën sinds begin december een acute zaak geworden. Dat blijkt uit Kruls' inspanningen in die richting en uit het feit dat die vrijlating in de vergaderingen van de door prominente oud-illegalen bemande COR-annex-CAC een vast agendapunt vormde.

Begin januari gaf ook deze CAC/COR aan de CSMG het advies om zes categorieën van zogeheten 'lichte gevallen' vrij te laten.²⁸¹ Eind januari liet Kruls een instructie uitgaan, waarin hij dit advies vrijwel woordelijk overnam.²⁸² Voortaan konden de militaire commissarissen na advies van hun ACMC in deze gevallen tot vrijlating, huisarrest of een andere maatregel besluiten. Maar in de praktijk waren ook de resultaten van deze instructie voorlopig marginaal. Volgens de bevoegde afdeling van de staf MG waren medio maart pas enige honderden personen vrijgelaten.²⁸³ De hoofdoorzaken van deze povere resultaten waren gelegen in de eerdergenoemde weer toegenomen militaire dreiging, de zeer gebrekkige documentatie van vrijwel alle arrestatiegevallen en de chaoti-

²⁸¹ Notulen CAC/COR, d d 11 januari 1945, punt 2 (-AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 3)

²⁸² Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 823. Het ging om NSB-leden die zich vroegtijdig (voor de ommkeer van Stalingrad) principieel hadden bekeerd of die louter onder pressie van hun werkgever of ouders tot de NSB waren toegetreten.

²⁸³ Verslag dienstreis hoofd Subsectie IIB van 6 t e m 11 maart 1945 (-AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 216). Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 823-824.

sche overgangssituatie waarin de organisatie van de opsporingsdiensten zich toen bevond.

7.3.3 *Het probleem van de politie*

In de eerdergenoemde instructie van 14 december had CSMG Kruls de politie in principe voor gezuiverd verklaard.²⁸⁴ Dat gebeurde in eerste instantie onder druk van de inmiddels in bevrijd gebied gearriveerde en naar normalisatie der verhoudingen strevende ministers-kwartiermakers. Met het oog op het herstel van de orde in bevrijd gebied koos Kruls dus voor het resterende politie-apparaat als basis van de toekomstige politie-organisatie en niet voor de opsporingsdiensten van de BS. De grote arrestatiechaos en de daarop gevolgde felle kritiek hadden duidelijk gemaakt, dat die BS-diensten daartoe de organisatie en de capaciteiten misten. Maar door de vlucht van politiemensen en door de eerste provisorische zuivering door het MG was de sterkte van de politie in bevrijd Nederland eind december met 20% verminderd.²⁸⁵

Hoe betrekkelijk die 'gezuiverdverklaring' van de politie door Kruls was, blijkt als we nagaan hoever de officiële zuiveringsprocedure in de maanden december en januari gevorderd was en wat de betreffende autoriteiten daarvan toen wisten. De hoogste autoriteit op dit terrein in bevrijd gebied, directeur van politie Speyart van Woerden, verzocht de hoofden van politie en marechaussee pas op 13 december, d.w.z. daags vóór Kruls' uitspraak, om inlichtingen over de stand van de politiezuivering door de betreffende commissies ter plaatse.²⁸⁶ Maar het vroegst bekende overzicht van de stand van de politiezuivering dateert van 15 januari en was afkomstig van de staf MG. Deze had dat overzicht samengesteld aan de hand van opgaven die de diverse politiechefs aan de militaire commissarissen hadden verschaft.

Uit dat overzicht van de voorlopige zuivering van de politie (in de vorm van stakingen of schorsingen hangende het onderzoek) in negentien gemeenten komen grote verschillen naar voren. Forse ingrepen hadden alleen plaatsgevonden in Nijmegen (30%), Zevenbergen (30%) en Brunssum (25%). Een middengroep werd gevormd door Weert (21%), Eindhoven (18%), Helmond (14%), Sittard en Heerlen (beide 12%). Wat minder dan 10% van het korps was voorlopig verwijderd in Maastricht (9%) en Vlissingen (7%). Bijzonder summier was die eerste zuivering volgens het overzicht geweest in Tilburg (5%), Kerkrade (3%), Vught (3%) en Den Bosch (2%), terwijl van Geleen, Hoensbroek en Veghel werd opgegeven dat daar niemand van het gemeentelijke politiepersoneel gestaakt of geschorst was. Over de stand van de politiezuivering in steden als Breda, Roosendaal, Bergen op Zoom, Middelburg, Goes, Terneuzen, Oss en Waalwijk bevatte het overzicht geen gegevens en aangenomen mag worden dat zelfs de goedingelichte staf MG daarover nog in januari geen harde informatie had.²⁸⁷

²⁸⁴ Zie paragraaf 7.3.1. De betreffende passage luidt: "De politie is in het bevrijde gebied in zooverre gezuiverd, dat haar optreden niet langer bemoeilijkt wordt, hoewel in sommige gevallen het zuiveringsproces zal dienen te worden voortgezet."

²⁸⁵ Weekrapport Sectie III Staf MG over 14-28 december 1945, -AMG, doos 225 (Staf. Secretariaat), map weekverslagen Sectie III.

²⁸⁶ Zie paragraaf 6.3.1.

²⁸⁷ Van de negentien plaatsen samen bedroeg de sterkte van de gemeentepolitie vóór zuivering 1242 personen. Van hen waren er in totaal 189 (15%) voorlopig verwijderd. Van de marechaussee werden enkel de getallen van Nijmegen, Heerlen, Maastricht en Sittard opgegeven; de sterkte vóór zuivering bedroeg in totaal 383; van hen waren er 28 (7%) voorlopig gezuiverd, een aanzienlijk lager percentage dus dan bij de gemeentepolitie. Over de zuivering van de marechaussee in Noord-Brabant en Zeeland had de staf MG nog geen opgave ontvangen. Opgave in -AMG, doos 411 (Staf. Sectie III), map 173.

De hardnekkige problemen bij de politiezuivering kwamen voor een groot deel voort uit de onduidelijke afbakening van competenties tussen het burgerlijke en militaire gezag. Ingevolge het Zuiveringsbesluit (E14) waren in eerste instantie de burgerautoriteiten verantwoordelijk, te weten de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken en de onder hen staande gezagsdragers, d.w.z. de burgemeesters. Deze laatsten waren dus bevoegd (n.b. niet verplicht) om ambtenaren te staken of te schorsen en voor nader onderzoek een zuiveringsadviescommissie in te stellen.

Maar in de praktijk speelde het merendeel van de burgemeesters geen actieve rol in de politiezuivering. De meeste evident foute politiemensen waren zelf al bij de bevrijding gevlucht. Daarna had het plaatselijke MG uit een oogpunt van ordehandhaving meestal nog wat functionarissen gestaakt of geschorst, vaak op aandringen van de georganiseerde oud-illegaliteit ter plaatse. Deze eerste, provisorische zuivering was in de ogen van het plaatselijke burgerlijke gezag en diverse militaire commissarissen afdoende. Het was de staf MG die, als gevolg van de aanhoudende klachten over de politie, in december en januari actie ondernam. Hij wees alle militaire commissarissen er nogmaals op dat de instelling van een commissie voor de zuivering van alle leden van de plaatselijke politie "geheel de onmiddellijke taak van den militaire commissaris is" en dat deze politiezuivering een van de eerste punten was, die door de militaire commissaris "begonnen *en afgemaakt*" (cursivering van mij; H.T.) diende te worden.²⁸⁸ Het MG was nog allerminst tevreden over de politie. Zo meldt het verslag van een vergadering van pmc-Noord-Brabant met zijn dmc'en op 28 december, dat de politiezuivering door hen onvoldoende geacht werd in Den Bosch, Veghel en Bostel, terwijl over diverse andere gemeenten nog geen informatie beschikbaar was.²⁸⁹ Nog verontrustender waren de berichten dat in verscheidene gemeenten nog helemaal geen zuiveringscommissie voor de politie was ingesteld. Zo bestonden er blijkens de Brabantse antwoorden op een desbetreffende vraag van de staf MG²⁹⁰ op 1 januari 1945 bijvoorbeeld nog geen zuiveringscommissies voor de gemeentepolitie in o.a. Oosterhout, Waalwijk, Helmond, Breda, Tilburg en een hele reeks kleinere gemeenten rond Den Bosch. In veel andere plaatsen waren die commissies pas in december of januari ingesteld of was de personele samenstelling nog onderhevig aan kritiek van de voormalige illegaliteit of het MG.²⁹¹

In de openbaarheid werd intussen geprobeerd om de opkomende verontrusting over de zuivering van de politie, die sinds Kruls' instructie van 14 december immers weer als apparaat voor het arrestatiewerk geschikt was verklaard, te dempen. Zo hield MG-kapitein Van Mourik Broekman op 19 december over Radio Oranje een rede waarin hij de problemen schetste en vooral voorbeelden gaf van ingrijpende zuiveringen bij de politie; twee dagen later werd die redevoering nog eens herhaald.²⁹²

Maar ondanks deze positieve voorlichting hielden de klachten over de gebrekkigheid van de politiezuivering aan. Dat gebeurde, zoals al eerder gebruikelijk was, in brieven

²⁸⁸ Brief van Hoofd Sectie III MG aan alle militaire commissarissen, d.d. 21 december 1944 en van idem aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 9 januari 1945, beide in -AMG, doos 4623 (PMC-Noord-Brabant), map 271.

²⁸⁹ Verslag, d.d. 28 december 1944, -AMG, doos 4661 (PMC-Noord-Brabant), map 556.

²⁹⁰ Brief van Hoofd Sectie III aan alle militaire commissarissen, d.d. 21 december 1944, -AMG, doos 4623 (PMC-Noord-Brabant), map 267.

²⁹¹ Blijkens enkele antwoorden op voornoemde brief (-ibidem en -ibidem, doos 4620, map 241) waren diverse zuiveringscommissies voor de politie pas in december opgericht: Oss (12 december), Zevenbergen (21 december), de zuiveringscommissie voor de marechaussee in het district Breda (zelfs op 30 september 1945 nog geen uitsluit over de samenstelling), van de marechaussee in het district Eindhoven (25 januari 1945).

²⁹² In een uitzending van M. Sluijsers en A. den Doollaard op 21 december 1944, aldus Aanvullend rapport over de uitzendingen van Radio Oranje, -APEC, doos 12 betreffende Enquête g en h, bijlage o behorend bij bijlage 122.

van plaatselijke oud-illegalen uit GOIWN en BS,²⁹³ maar sinds half januari ook publiekelijk in enige felle artikelen in de oud-illegale pers.²⁹⁴ Zo vroeg het vrij gematigde Bredase *Trouw* zich af waarom men niet pal na de bevrijding allereerst begonnen was met de zuivering van de politie. Als men toen, in de periode dat de BS de politietaken *de facto* waarnam, het hele politie-apparaat geschorst had, gezuiverd en met geschikte illegale krachten aangevuld, dan had men nu een werkelijk zuiver politie-apparaat gehad. Maar thans dreigde een situatie te ontstaan, waarin "velen van hen, die ons door controle van persoonsbewijzen de Gestapo-koorts bezorgden ... als zuiveraars kunnen optreden".²⁹⁵

De aanleiding tot deze vrij plotse openbaarheid over de politiezuivering werd gevormd door de beruchte rede, die minister van Binnenlandse Zaken Burger op 14 januari voor Radio Herrijzend Nederland hield. Over de politiezuivering had Burger toen weliswaar met geen woord gerept, maar zijn pleidooi tegen een langdurige zuivering en voor een spoedige taakhervatting door de gewone burgerlijke overheidsorganen kon, toegepast op de politie, niets anders betekenen dan dat de regering van mening was dat het politie-apparaat nu voldoende gezuiverd was om zijn normale taken weer geheel te hervatten.

In oud-illegale kringen versterkte dit de al bestaande vrees dat de bevoegdheid om politiek verdachten te arresteren spoedig aan alle andere organen dan de politie onttrokken zou worden. Ook de met veel moeite gevormde politieke opsporingsdiensten, waarin 'goede' politiemensen met oud-illegalen onder verantwoordelijkheid van het MG samenwerkten, zouden, zo vreesde men, binnenkort onder het gezag van de procureur-generaal en de minister van Justitie worden gebracht. Nog voordat minister Burger zijn rede hield, schreef de Brabantse Provinciale Raad van de GOIWN aan de pmc dat dit een "zulke fundamentele wijziging (zou) brengen in de gezagsverhoudingen, dat wij daarvan in het thans bevrijde deel van het Vaderland de meest ernstige gevolgen vrezen".²⁹⁶

Over de verdere voortgang van de politiezuivering in de periode tot medio februari valt bij gebrek aan overzichtsgegevens weinig of niets zekers te zeggen. Juist dat gebrek aan overzicht bij de betrokken instanties, zowel MG als procureur-generaal en minister van Justitie, lijkt de situatie te kenmerken. Zeker is wel dat zich onder dat hoogste niveau in vrijwel alle steden en dorpen een machtsstrijd in en om de politie afspeelde. Daarbij probeerde de plaatselijke georganiseerde oud-illegaliteit met behulp van de militaire commissaris daar alsnog invloed te verwerven op de zuivering van de politie. Maar de beschikbare gegevens, waaronder talloze klachten van oud-illegalen, wijzen erop dat de georganiseerde oud-illegaliteit daarbij met toenemende weerstanden te kampen kreeg.

Een van de meest pertinente problemen van de politiezuivering was dat de zuiverings-commissies meestal samengesteld waren door de leiding van het korps en voornamelijk uit politiemensen bestonden. Ondanks aanhoudende klachten van politiemensen zelf, van

²⁹³ Bijvoorbeeld in Waalwijk (brief van commandant BS district Waalwijk S. Gruppelaar aan Commando Brabant SNBS, d.d. 23 januari 1945, -ABS, doos ST NBr-Zld, nr. 1a, map KP-Waalwijk). Vught (brief GOIWN-afdeling Vught aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 21 december 1944, -AMG, doos 4620 (PMC-Noord-Brabant), map 241) en Roosendaal (brief hoofd Sectie I PMC-NBr. aan dmc-Rosendaal, d.d. 25 januari 1945, -AMG, doos 4623 (PMC-Noord-Brabant), map 276).

²⁹⁴ 'Het probleem der politie', *De Vrije Pers*, d.d. 27 januari 1945. 'Enkele vragen die beantwoord dienen te worden', *De Waarheid* (Brunssum), d.d. 10 februari 1945 en 'De politie', *De Speurder* (Sittard), d.d. 10 februari 1945.

²⁹⁵ 'Wat er van te zeggen ... de zuivering van de politie', *Trouw* (Breda), d.d. 15 januari 1945.

²⁹⁶ Vgl. afschrift van brief van Brabantse Provinciale Raad aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 13 januari 1945, waarin gevraagd wordt of het gerucht juist is dat het gezag over de politieke politie van MG naar de Gewestelijke Politiepresident (tijdens de bezetting het equivalent van de procureur-generaal) zou overgaan (-AMG, doos 360 (Staf, Sectie II), map 158-I).

oud-illegalen en van MG,²⁹⁷ werd dat euvel nooit verholpen, omdat volgens het Zuiveringsbesluit de burgerlijke autoriteiten, i.c. de procureur-generaal en de burgemeesters het laatste woord hadden bij de samenstelling van die commissies. Het gevolg was dat een serieuze aanpak van die zuivering werd uitgesteld en dat de klachten aanhielden.

Het gebrek aan voortgang in de formele zuivering bij de politie had ingrijpende gevolgen. Met name de geplande versmelting van de politieke opsporingsdiensten van het MG en de COR met de politieke diensten van de politie tot Politieke Recherche Afdelingen (PRA), die zouden ressorteren onder de politie, werd erdoor bemoeilijkt en vertraagd. Vooral de vraag wie er korpschef zouden worden en wie hoofd van de PRA, was in de ogen van de betrokken oud-illegalen beslissend voor de kwaliteit van de verdere zuivering van de politie en leidde tot veel conflicten. In diverse plaatsen bleven opsporingsdiensten van MG/COR en de leiding van politiekorpsen proberen elkaars werkzaamheden zo veel mogelijk te saboteren.²⁹⁸

7.3.4 *De affaire Speyart van Woerden*

In deze paragraaf behandelen we de afloop van de ingewikkelde strijd om de arrestatiebevoegdheid en de daarmee nauw verbonden hardnekkige zuiveringsproblemen bij de politie. Om na te gaan welke rol de oud-illegaliteit daarin speelde, is het nodig niet enkel de instructies en ontwikkelingen op centraal niveau, maar ook de reacties en uitvoering op regionaal en plaatselijk niveau nader te bezien. Juist daar liepen de spanningen tussen de politie-autoriteiten en de oud-illegaliteit namelijk hoog op. In Brabant leidde dat tot dreigementen tegen de hoogste politie-autoriteit in bevrijd gebied, procureur-generaal en fungerend directeur van politie Speyart van Woerden. Tegen de achtergrond van de al eerder geëscaleerde tegenstelling tussen oud-illegaliteit en MG enerzijds en regering en 'oude' gezagsdragers anderzijds leidden genoemde dreigementen uiteindelijk tot de verwijdering van Speyart uit bevrijd gebied.

De grote lijn in de afwikkeling van de strijd om de arrestatiebevoegdheid werd gemarkeerd door twee instructies, die CSMG Kruls op resp. 27 januari en 10 februari 1945 uitvaardigde. Op 27 januari gaf Kruls zijn militaire commissarissen inzake inbewaringstelling, internering en vrijlating van politiek verdachten en inzake de organisatie van de politieke politie nieuwe aanwijzingen voor de uitvoering van de richtlijnen van 14 december.²⁹⁹ De uitvoeringsvoorschriften van 14 december trok hij in. Volgens Kruls was dat nodig, omdat er met name ten aanzien van de in te stellen adviescommissies en de organisatie der politieke recherche misvattingen waren blijven bestaan, omdat de BS-

²⁹⁷ Bijv. brief van GOIWN-afdeling Vught aan pmc-Noord-Brabant, procureur-generaal, burgemeester van Vught en inspecteur (fng. commissaris) van politie daar, d.d. 21 december 1944 (-AMG, doos 4620 (PMC-Noord-Brabant), map 242): protest tegen eenzijdige ambtelijke samenstelling van de politiezuiveringscommissie te Vught; brief van leden van de Koninklijke Marechaussee te Handel, Bakel, Lieshout en Gemert aan prins Bernhard, d.d. 30 januari 1945 (-Bezit Prins Bernhard, map 19): klacht over gebrek aan zuivering en over het ontbreken van buitenstaanders in de zuiveringscommissie van hun korps; Ontslagaanvraag, annex rapport van hoofd Opsporingsdienst MG in Midden- en Noord-Limburg, H.H. Erkens aan chef-staf BS Van Houten, d.d. 24 maart 1945 (-ASBNS, doos 9, bundel 9) vanwege "1. Het niet zuiveren der politie door een objectieve en onbevooroordeelde zuiveringscommissie" (hierna geciteerd als: **Ontslagaanvraag Erkens**)

²⁹⁸ Ontslagaanvraag Erkens, p. 5-8 van de kant van de oud-illegalen bijvoorbeeld door weigering dossiers over te dragen, van de kant van de politie-leiding door te weigeren opsporingsbevoegdheid te verlenen, huiszoekingen te verrichten of door het terugroepen of overplaatsen van oud-illegale politiemensen die bij de MG/COR-opsporingsdiensten hadden gewerkt.

²⁹⁹ *Enq.*, V b, 392-395.

opsporingsdiensten inmiddels door de BNS waren opgeheven en omdat de CAC hem kort tevoren advies had uitgebracht over de organisatie van de politieke recherche.¹⁰⁰ Maar uit de inhoud van de nieuwe uitvoeringsvoorschriften blijkt dat ze ook een verscherpte afgrenzing van de bevoegdheden van het MG en de politie behelsden. Ze kunnen daarom althans voor een deel worden gezien als het antwoord van MG en COR/CAC op de onrust en verwarring stichtende instructies, die procureur-generaal Speyart van Woerden op 16 december aan de politie-autoriteiten had gegeven (zie paragraaf 7.3.1).

Bij de beslissingen omtrent inbewaringstelling, vasthouding of vrijlating van politiek verdachten gaf Kruls zijn militaire commissarissen en hun adviescommissies (ACMC) nu een duidelijke plaats en zware bevoegdheden. Pas als zij een besluit genomen of een advies gegeven hadden, kon de politie tot actie overgaan. Aldus legde hij de mogelijkheden van de politie om te arresteren of vrij te laten aan banden. Bovendien kregen de overal in te stellen ACMC's – wier leden steeds het vertrouwen moesten hebben van de voormalige illegale werkers en van de bevolking – nu een beter omschreven rol bij de aanvulling van de politie met oud-illegalen uit de opgeheven BS-opsporingsdiensten.¹⁰¹ Geheel nieuw in de uitvoeringsinstructies was het gedeelte over de in te stellen politieke recherche. Net als de eerdere passages over de ruimere categorieën te arresteren en vrij te laten personen was ook dit gedeelte gebaseerd op adviezen die de CAC eerder in januari aan de CSMG had gegeven.¹⁰²

Volgens deze instructie zou er een politiek recherche apparaat van de politie gevormd moeten worden in elk (districts-) militair commissariaat en wel in onderling overleg tussen de militaire commissaris, de verantwoordelijke politie-functionarissen en de ACMC. Dit nieuwe apparaat besloeg dus steeds een grotere stad met de omliggende plattelandsgemeenten. In overleg met dezelfde partijen zou de militaire commissaris een hoofd aanwijzen en dat zou in principe een politiemans moeten zijn. Dit hoofd van het politieke recherche-apparaat (PRA) zou vervolgens de behoefte aan capaciteit bepalen en een aantal heroeps-politiemensen voordragen uit het gemeentelijke korps en uit het betreffende district van de Koninklijke Marechaussee. De ACMC zou op haar beurt het benodigde aantal "geschikt geachte illegale werkers en andere capabele personen" voorstellen. Kandidaten uit de politie zouden slechts met toestemming van de ACMC in het PRA opgenomen worden, de ACMC-kandidaten zouden – zults in afwijking van het advies van de CAC – na akkoordbevinding door de korpschef op arbeidscontract in politieverband worden aangesteld. Deze laatste bepaling maakt duidelijk dat de oud-illegalen uit de BS/MG-opsporingsdiensten in het politie-apparaat zouden worden ingevoegd.

In de nieuwe PRA's konden verder ook de eerdergenoemde Commissies van Vooronderzoek (CVO's) worden ingebouwd. Dat waren commissies van economische en juridische experts, die nodig waren voor het onderzoek van gecompliceerde zaken, meestal van economische collaboratie. De aanstelling van de leden van de CVO geschiedde door de militaire commissaris in overleg met het hoofd-PRA en gehoord de ACMC.

Over de gezagsverhoudingen, zo instrueerde Kruls, was door de procureur-generaal na

¹⁰⁰ *Ibidem* 392.

¹⁰¹ Vgl. de globale instructie in het stuk van 14 december 1944 met de veel specifiekere in de instructie van 27 januari 1945 beide in *Enq.* V b, 386-388-392-395.

¹⁰² Advies CAC inzake samensmelting van de politieke recherche diensten van de politie en de opsporingsdiensten van de BS of van het MG d.d. 5 januari 1945. SHC Archief F. Wijffels nr. 98. Overigens vertoont dit advies opvallend veel overeenkomsten met het concept dat Van Mourik Broekman op 30 december 1944 aan pmc Noord Brabant had uitgebracht. Blijkbaar was hij de ontwerper (GA Breda Collectie Hallema map WO II nr. 36).

overleg met hemzelf bepaald dat het in het PRA op te nemen personeel één centraal te leiden geheel moest gaan vormen, dat hiërarchisch in de politie zou worden ingebouwd. Zo kon de militaire commissaris het hoofd-PRA enkel via de korpschef opdracht geven bepaalde gevallen te onderzoeken. De PRA-hoofden en "de ter standplaats van deze apparaten dienstdoende corpschefs" mochten aan het voor politieke recherche-werkzaamheden aangewezen politie- en hulppolitie-personeel in de buitengemeenten rechtstreeks opdrachten verstrekken. Voorafgaand overleg met de plaatselijke korps-, groeps- of afdelingscommandanten was daartoe niet meer nodig.³⁰³

De belangrijkste verschillen tussen de CAC-adviezen en Kruls' richtlijnen van 27 januari betroffen de bevoegdheden van de chef van het politiekorps waarvan het PRA deel zou gaan uitmaken. Die functionaris was in de CAC-adviezen niet genoemd, de CAC had de diverse bevoegdheden inzake de politieke opsporing allemaal aan het hoofd van de PRA toegedacht. Al dan niet onder druk van de procureur-generaal was Kruls er dus mee akkoord gegaan dat het hoofd-PRA ondergeschikt werd gemaakt aan de korpschef. Die korpschef was dus in een Districts Militair Commissariaat de hoogste politiebaas, die, ook waar het ging om zaken van politieke recherche, in personele en technische zin het laatste woord kreeg. Op dat belangrijke punt had Speyart van Woerden dus, ondanks stevige concessies op het punt van de initierende en controlerende rol van de militaire commissaris en zijn adviescommissie in de politieke opsporing, zijn mening over het primaat van de politie kunnen doorzetten. In een schrijven aan de plaatsvervangend fungerende directeurs van politie in bevrijd gebied bevestigde hij op 12 februari de afspraken die met de CSMG waren gemaakt.³⁰⁴

De tweede grote sprong voorwaarts die in deze fase in de strijd om de arrestatiebevoegdheid werd gemaakt, bestond uit een serie besluiten van de CSMG die op 10 februari 1945 afkwam. Allereerst gaf Kruls op die dag een nieuwe Algemene Lastgeving uit, die de Eerste en Tweede Algemene Lastgeving verving.³⁰⁵ Daarin gaf hij nogmaals de categorieën te arresteren personen aan en omschreef hij duidelijker dan voorheen welke categorieën politiek verdachten geïnterneerd moesten worden en bij welke volstaan kon worden met huisarrest of de oplegging van een gedwongen verblijfplaats.

Op diezelfde dag gaf Kruls drie beschikkingen uit die het arrestatiebeleid in bevrijd en nog te bevrijden gebied regelden. Allereerst stelde hij nu eindelijk de al sinds eind november geplande Centrale Opsporingsraad (COR) officieel in.³⁰⁶ Vier van de vijf COR-leden zouden op voordracht van de voormalige illegaliteit door hem worden benoemd, ze zouden namens hem opsporingsdiensten instellen, richtlijnen geven voor de opsporing en toezicht houden op het politieke opsporingswerk. De instelling van de COR was evenwel uitdrukkelijk gekoppeld aan de regeling van de arrestatiebevoegdheid voor het nog te bevrijden gebied.³⁰⁷ Daar zouden tijdens en meteen na de bevrijding eerst de arrestatieploegen van de BS aanhoudingen verrichten en wel onder verantwoordelijkheid van het MG. Daarna zouden in een tweede fase de COR-opsporingsdiensten arrestatiebevoegdheid hebben en zou de politie gezuiverd worden. Pas in de derde fase zou het gezuiverde politie-apparaat ingeschakeld worden en aangevuld met oud illegale werkers uit de opsporingsdiensten en wel totdat het gezuiverde en gereorganiseerde politie-apparaat onder

³⁰³ Richtlijnen 27 januari 1945. *Fnq.* V b 394. N b. Van Mourik Broekman en de CAC hadden deze bevoegdheid enkel aan het hoofd PRA en niet aan de korpschef in de standplaats van het PRA willen toekennen - zie het hiervoor genoemde advies van de CAC d.d. 5 januari 1945.

³⁰⁴ *Fnq.* V b 396-398.

³⁰⁵ *Publicatieblad van het Militair Gezag* nr. 18 (10 februari 1945) 1-2.

³⁰⁶ *Ibidem* 2-3. Beschikking nr. 318.

³⁰⁷ *Ibidem* 4. Beschikking nr. 320.

eigen verantwoordelijkheid de arrestaties weer volledig voor zijn rekening kon nemen. Voor het al bevrijde gebied, het Zuiden dus, bepaalde Kruls tenslotte dat daar uitsluitend alle normale opsporingsambtenaren, d.w.z. enkel personen die fungeerden in politieverband, waren belast met het uitvoeren van de bevoegdheden uit de Algemene Lastgeving.¹⁰⁸

Het complex van de regelingen van 27 januari en 10 februari is nogal verwarrend, omdat de voor het nog te bevrijden Noorden bedoelde en met grote bevoegdheden uitgeruste COR qua personele samenstelling en in de praktijk samenviel met de CAC. Die CAC had op papier weliswaar veel minder zeggenschap, maar zij opereerde in de praktijk in het Zuiden al sinds medio december toch als een Centrale Opsporingsraad.¹⁰⁹ Vanaf 10 februari werd in elk geval duidelijk dat de COR/CAC in het nog te bevrijden gebied ook formeel veel grotere bevoegdheden zou kunnen gaan uitoefenen dan in het al bevrijde gebied. Voor het Zuiden golden immers onverminderd Kruls' richtlijnen van 14 december en de nieuwe uitvoeringsinstructies van 27 januari. Afgezet tegen de voor het Noorden bestemde fase-indeling betekende dat, dat voor het Zuiden al de laatste fase van kracht was geworden. Wat de CAC/COR daar nog te doen stond, was coördinerend op te treden bij de inbewaringstelling, internering en vrijlating, bij de overdracht van documentatie over politiek verdachten en bij de vorming uit politie en oud-illegale werkers van politieke recherche-apparaten, die laatste zouden in het Zuiden weliswaar ten dienste van het MG en zijn ACMC's staan, maar hiërarchisch en technisch ressorteerden ze al meteen onder het gezag van de politie.

Het totstandkomen van de regeling van 10 februari was pas mogelijk nadat er achter de schermen een conflict was uitgevochten, dat de verwijdering van de zittende procureur-generaal tot inzet had. De belangrijkste partij die het vertrek van procureur-generaal Speyart van Woerden bevorderde, was ongetwijfeld de georganiseerde voormalige illegaliteit. Zowel kopstukken uit de GOIWN als vooraanstaande figuren uit de BS waren al in de verkenningfase met Speyart in botsing gekomen. De procureur-generaal was immers niet van zins de oud-illegaliteit enige substantiele invloed toe te staan op het beleid van de politie-authoriteiten en op de zuivering van de politie, bovendien deed hij er alles aan om de arrestatie van politiek verdachten zo spoedig mogelijk aan de BS-opsporingsdiensten te onttrekken en weer geheel door de politie te laten uitvoeren.¹¹⁰

Speciaal in de BS-opsporingsdiensten en in het Commando Zuid van de Stoottroepen, die beide zoals we al zagen door oud-illegalen werden beheerst, groeide de verbittering tegen de procureur-generaal snel. Dat was vooral het geval na medio december, toen immers werd de arrestatiebevoegdheid van de BS tot de frontzone beperkt en dreigde er spoedig een einde te komen aan het bestaan van de BS-opsporingsdiensten, en dat ondanks hun gerechtvaardigde overtuiging dat de zuivering van de politie nog veel te wensen overliet (zie paragraaf 7.3.3). De spanningen in GOIWN en BS namen nog verder toe door het onverwachte Ardennenoffensief (16 december tot 16 januari). De nieuwe arrestatieregeling van Kruls (14 december) en de op normalisatie van de rol van de politie en op vrijlatingen gerichte aanwijzingen van Speyart van Woerden (16 december) verdroegen zich niet met de gespannen militaire situatie en resulteerden in een chaotische toestand. De nieuwe regelgeving en de praktijk inzake de arrestatie van poli-

¹⁰⁸ *Ibidem* 3.4. Beschikking nr. 319.

¹⁰⁹ Vgl. De Jong *Koninkrijk* X a 819.

¹¹⁰ Bijvoorbeeld de aanvaringen met mr. Abbing van de BS en met de provinciale vertrouwensraad van de GOIWN in Brabant resp. begin en eind november 1944, zie paragraaf 6.3.3.

tiel verdachten konden dus niet op elkaar aansluiten. Het MG toonde in die periode althans een open oog te hebben voor de ontstane problemen en gunde oud-illegaliteit en BS enig respijt. Maar van de kant van de ministers-kwartiermakers en de procureur-generaal werd juist toen steeds meer kritiek gehoord op de aspiraties van de voormalige illegaliteit en op de voortdurende rol van de BS bij de arrestaties.¹¹¹

Toch werd er, zoals we hiervoor zagen, speciaal sinds eind december hard gewerkt aan nieuwe regels ter uitvoering van de arrestatieregeling van 14 december. De CAC/COR bracht diverse adviezen uit aan de CSMG en kapitein Van Mourik Broekman, de oud-illegale verbindingsofficier tussen CAC/COR en de CSMG, pleegde regelmatig overleg met Speyart van Woerden.¹¹² Ondertussen reisden de eerste COR-inspecteurs de steden van het bevrijde Zuiden af om de vele competentieproblemen aan te pakken, die zich voordeden rond de arrestaties van politiek verdachten en speciaal wanneer het personeel van BS-opsporingsdiensten al dan niet via MG moest overgaan naar Politieke Recherche Apparaten van de politie. Om een indruk te krijgen van de belangrijkste struikelblokken die zich in de praktijk voordeden, kijken we kort naar de gang van zaken in enkele regio's waar flinke problemen ontstonden.

Herhaaldelijk genoemde probleemgebieden, waar het ging om de vorming van een politieke recherche, waren Limburg, Breda en Den Bosch. In Limburg en speciaal in de pas half november bevrijde plaatsen ten westen van de Maas in Noord- en Midden-Limburg maakten de oud-illegalen, die tot dan toe als hoofd van de MG-opsporingsdiensten hadden gefungeerd, grote problemen toen zij de instructie kregen met de politie in een PRA te gaan samenwerken. In Noord- en Midden-Limburg nam het hoofd van de MG-opsporingsdienst uiteindelijk zelfs ostentatief ontslag – dat gebeurde in de tweede helft van maart – omdat hij vond dat de politie nog steeds geheel onvoldoende gezuiverd was en dat de oud-illegaliteit noch de ACMC, tegen de afspraken in, geraadpleegd waren bij het aanstellen van de hoofden van de PRA's.¹¹³

Ook in Breda en Den Bosch waren het overwegend de gebrekkige zuivering van de politie (zie paragraaf 7.3.3) en, daarmee samenhangend, de persoon van de korpschef, die de oud-illegalen in de BS/MG-opsporingsdiensten aanleiding gaven om dwars te gaan liggen en de overgang naar een PRA te saboteren.¹¹⁴ Ze bleven zo lang als ze konden hun eigen gang gaan en weigerden bijvoorbeeld om bewijsmateriaal aan de door hen niet vertrouwde politiemensen over te dragen.¹¹⁵ Zo was in Den Bosch de politieke opsporingsdienst van de BS per 1 januari officieel opgeheven. Het BS-personeel ging toen onder zijn chef mr. W. Serraris over naar Sectie III (politie) van het plaatselijke MG; Serraris werd dus hoofd van die sectie. Hun dossiers brachten ze mee, maar van normaal doorwerken kon voorlopig geen sprake zijn.¹¹⁶ Dat kwam doordat al meteen begonnen werd met de voorbereiding van een Politiek Recherche Apparaat. De samenstelling daarvan verliep bepaald moeizaam, omdat Serraris en zijn mensen met de politie niets te maken wilden hebben en niet in politie-verband wensten te werken.¹¹⁷ Ook in de pers

¹¹¹ Zie de paragrafen 7.3.1 en 7.3.2.

¹¹² Rapport van Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III MG d.d. 18 januari 1945 -AMG doos 411 (Staf, Sectie III), map 154.

¹¹³ Rapport d.d. 21 maart 1945, bij Ontslagaanvraag Erkens. S.W. Hovens (Hoofd Opsporingsdienst MG in Limburg). 'Bezwaren tegen de inschakeling van de opsporingsdienst van de politie en tegen de richtlijnen, d.d. 11 januari 1945 -AMG doos 150 (CSMG) map 21.

¹¹⁴ Vgl. *Enq.* V.b. 848 getuige Holla over de situatie in Den Bosch.

¹¹⁵ Zie Notulen van vergaderingen CAC/COR in januari 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 3.

¹¹⁶ Weekrapport der afdeling Juridische Zaken bij DMC- s-Hertogenbosch over de periode 13-20 januari 1945 d.d. 20 januari 1945 -AMG doos 367 (Staf, Sectie II) map 220 I.

¹¹⁷ Notulen COR en CAC d.d. 25 januari 1945, punt 11 -AMG doos 328 (Staf, Sectie I), map 3.

droeg Serraris die opvatting uit. In een fel artikel in *De Vrije Pers* hekelde hij het optreden van het politie-apparaat tijdens de bezetting. Hij benadrukte dat de "politie van de NBS en het MG" de politietaak tijdelijk waarnamen. Een terugkeer naar "onze goede, oude degelijke Nederlandsche politie" achtte hij pas mogelijk als dat apparaat eerst werd gezuiverd, gereorganiseerd en aangevuld.³¹⁸

Na ingrijpende conflicten kwam er eind januari toch schot in de vorming van de Bossche PRA. Het zou gaan bestaan uit tien opsporingsambtenaren, vier uit de politie en zes oud-illegale werkers, onder leiding van een politieman. Serraris werd dus nauwelijks een maand na zijn overgang van BS naar MG uitgesloten van het directe politieke opsporingswerk; wel bleef hij voorlopig hoofd van de sectie politie van het plaatselijke MG. Maar bij het functioneren van dat PRA kunnen vraagtekens worden gezet. De Bossche politiecommissaris Oor, de korpschef dus, had namelijk van de procureur-generaal opdracht gekregen om met arresteren te wachten totdat hij van Speyart nadere instructies zou krijgen (die kwamen pas op 12 februari). Daarom zag dmc Thomas zich genoodzaakt de PRA te bevelen om toch met het werk te beginnen en wel op grond van Kruls' richtlijnen van 27 januari.³¹⁹

Tussen het bekend worden van Speyarts aanwijzingen aan de politie (16 december) en de bekendmaking op 27 januari van de nieuwe MG-uitvoeringsvoorschriften van de arrestatieregeling van 14 december gonsde het in oud-illegale kring van de onheilspellende geruchten. Zo luidde het dat de BS/MG-opsporingsdiensten spoedig geheel uitgesloten zouden worden van het arrestatiewerk en dat hun personeel niet meer onder het MG zou blijven vallen, maar onder de procureur-generaal geplaatst zou worden.³²⁰ In het Commando Zuid van de Stoottroepen in Eindhoven was men in elk geval vast van plan om het arrestatiewerk niet op te geven. In een geheim beraad met de top van de ST stelde het hoofd van de afdeling Contraspionage van de ST in Oost-Brabant, ene dokter Bollen, op 16 december: "Hoewel we geen arrestaties meer mogen verrichten, gaan we er toch rustig mee door." En als er BS-leden gearresteerd zouden worden, dan verwachtte hij dat die "ook weer even gauw door onze eigen mensen vrijgemaakt (zouden worden)".³²¹ De ST-top was bovenal beducht voor de invloed van Speyart van Woerden, die naar zijn mening in het kielzog van de regering "al het mogelijke" deed "om den Prins te treffen en dit via de Binnenlandse Strijdkrachten". Om wat zij noemden "een putch van de politie" te voorkomen, moesten BS en oud-illegaliteit "allen samen één hecht blok vormen" en bleef het noodzakelijk, zo stelde men kort en goed, "dat de P.G. er uit gaat".³²²

Daags voordat de BS-opsporingsdiensten officieel opgeheven werden, vond er op 19 december op initiatief van Serraris, het hoofd van de Bossche BS-opsporingsdienst, in Tilburg inderdaad een "groote vergadering met leiders Illegaliteit uit bevrijd gebied" plaats, waar de frontvorming van de oud-illegaliteit gestalte moest krijgen. Behalve de oud-illegale hoofden van de belangrijkste Brabantse en Gelderse BS/MG-opsporings-

³¹⁸ *De Vrije Pers*, d.d. 27 januari 1945: 'Het probleem van de politie'.

³¹⁹ Rapport nr. 3, d.d. 27 januari 1945 van het hoofd der sectie politie van het DMC-Den Bosch, getekend door wnd. hoofd W. Khijn, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 158.

³²⁰ Zie brief van provinciale vertrouwensraad der GOIWN in Noord-Brabant aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 13 januari 1945, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

³²¹ Verslag bespreking op 16 december 1944 met Jacques (Commandant Zuid Crasborn), Pieter (P. Louwers), C. Reuter, A.A. Tops en dr. Bolle (waarschijnlijk de veearts P.L.L. Bollen, die commandant was van het district IV (Veghel) van gewest 17 der BT, aldus Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 260); -ABS, ST-NBr-Zld, doos 3, map 4.

³²² *Ibidem*; Bollen vermeldde dat hij kort daarvoor contact had gehad met Serraris, het hoofd van de Bossche BS-opsporingsdienst.

diensten¹²¹ waren daar ook aanwezig vertegenwoordigers van de BS-top (Hoekstra, pater Bleijs, waarnemend commandant ST Gerritsen), van de GOIWN (Holla en Sassen), namens MG kapitein Van Mourik Broekman en uit de justitiële hoek mr. F. Deelen, de in oud-illegale kring in tegenstelling tot Speyart wél vertrouwde fungerend directeur van politie in het kanton Breda. De onvrede in de BS werd op die vergadering maar ten dele gesust door de verzekering van Van Mourik Broekman dat de nieuwe, door oud-illegalen te bemannen COR/CAC een actieve rol zou gaan spelen in het arrestatiebeleid.¹²⁴ Daarmee wisten de gematigden de meer radicalen (ST-top, Serraris) voorlopig te paaien. Maar de vergadering maakte ook aan de gematigden duidelijk dat de persoon van de procureur-generaal nog steeds een levensgroot obstakel was om de BS/MG-opsporingsdiensten loyaal met de politie te laten samenwerken.¹²⁵

Nadat de spanningen binnen en tussen BS en GOIWN in de tweede helft van december en in de eerste helft van januari door de rede van minister Burger nog verder gegroeid waren, werd op 21 januari in Breda een concrete bedreiging tegen de procureur-generaal bekend. Hij zou "uitgeschakeld" of ontvoerd worden als de politieke opsporingsdiensten niet onder MG zouden blijven ressorteren.¹²⁶ Dat dreigement was blijkbaar zo concreet (en de bron zo gezaghebbend) dat het een hele reeks gevolgen had. Eerst waarschuwen leidende oud-illegale werkers het plaatselijke MG (21 januari); vervolgens zag CSMG Kruls daar voldoende aanleiding in om naar Londen te gaan (22 januari) teneinde de regering te bewegen minister Van Heuven Goedhart en Speyart van Woerden zonder uitstel naar Londen te ontbieden; en tenslotte zwichtte de regering voor Kruls' standpunt dat hij geen verantwoordelijkheid meer kon dragen voor de aanwezigheid van Speyart van Woerden in het bevrijde gebied en dat deze daarom voor geruime tijd uit bevrijd gebied verwijderd moest worden (29 januari). Medio februari werd het politieke deel van Speyarts taken officieel overgedragen aan mr. Deelen.¹²⁷

Aan de kwestie van de verwijdering van procureur-generaal Speyart van Woerden heeft de parlementaire enquêtecommissie in de naoorlogse jaren en ook De Jong in 1980 veel aandacht besteed.¹²⁸ In die kwestie, die geldt als het hoogtepunt in de strijd om de arrestatiebevoegdheid, kwamen zij tot vrijwel tegengestelde conclusies. Terwijl de enquêtecommissie de procureur-generaal in het gelijk stelde en de georganiseerde oud-illegaliteit en vooral Kruls grote verwijten maakte, preees De Jong het beleid van Kruls in de arrestatiekwestie en verweet hij de enquêtecommissie terecht dat zij de cruciale politiezuiivering geheel buiten beschouwing had gelaten. Om de verwijdering van Speyart van Woerden te kunnen beoordelen, lijken ons twee vragen essentieel. Ten eerste: heeft de oud-illegaliteit een schijnbedreiging gecreeerd om de procureur-generaal kwijt te raken en ten tweede: in hoeverre hadden de regering en CSMG Kruls gegronde redenen om

¹²¹ Mr. Felderhof (Breda), mr. Assman (Eindhoven), Serraris (Den Bosch), Prick (Politieke Recherche Nijmegen), Gruppelaar (Waalwijk).

¹²² Kort verslag der vergadering van Hoofden van Opsporingsdiensten Nederl. Binnenl. Strijdkr. te Tilburg op 19 december 1944, -SHC, Archief F. Wytels, nr. 98.

¹²³ Rapport van Van Mourik Broekman aan Hoofd Sectie III MG, d.d. 22 december 1944 over de vergadering van 19 december (-AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 154) "Stemming was daar aanvankelijk zeer verdeeld. Opmerkingen als 'Wij weigeren positief onze zaken aan de politie over te dragen' en 'wij zijn niet van plan om in de rechercheurswacht kringetjes te gaan spugen', typeerden wantrouwen tegen de politie (lees de P.G.)."

¹²⁴ *Enq.*, V c, 749-750, getuige Deelen.

¹²⁵ Brief van minister Van Heuven Goedhart aan Speyart van Woerden, d.d. 15 februari 1945, afgedrukt in *Enq.*, V b, 412.

¹²⁶ *Enq.* V a, her en der in 364-479, De Jong, *Koninkrijk*, X a, 909-815 en 843-853.

Speyart van Woerden, zij het tijdelijk, uit zijn functie te zetten, resp. daarop aan te dringen?

De precieze aard en ernst van de dreiging met een aanslag of een ontvoering is door de wirwar aan op vele punten tegenstrijdige getuigeverklaringen nooit komen vast te staan. Duidelijk is alleen dat die dreiging werd ontleend aan een (overigens nooit teruggevonden) briefje van Serraris aan Deelen, dat op 21 januari tijdens een vergadering van de adviescommissie van dmc-Breda Van Boetzelaer werd binnengebracht.¹²⁹ Serraris wilde Deelen snel spreken, omdat hij had gehoord van "precieze plannen" van de "werkelijke illegaliteit . . . kerels die niet kletsen, maar wat doen".¹³⁰ Deelen stelde Serraris' waarschuwing in de vergadering aan de orde en dat was voor dmc Van Boetzelaer voldoende aanleiding om spoorwegs naar Brussel af te reizen om Kruls te verwittigen. In de latere getuigenissen benadrukten de vertegenwoordigers van het MG (Van Boetzelaer, Kruls) en Deelen de ernst van het dreigement, terwijl de oud-illegale voorman Van der Hooft – ook lid van de adviescommissie – het juist bagatelliseerde. Volgens hem – en die redenering lijkt heel aannemelijk – werd pas in Brussel door de top van het MG het plan opgevat om naar Londen te gaan teneinde de regering en de koningin in te lichten.¹³¹

Anderzijds zijn er veel aanwijzingen dat men in de top van het MG en in leidende oud-illegale kringen wel uitermate snel doorhad dat de ontbieding van Speyart naar Londen zijn voorlopige uitschakeling betekende. Al op 27 januari – de dag dat Speyart en Van Heuven Goedhart naar Londen vertrokken – uitten diverse vooraanstaande leden van het MG in Brussel zich in de zin dat de procureur-generaal had afgedaan en niet meer zou terugkomen.¹³² En op diezelfde dag kreeg kapitein Van Mourik Broekman van de waarnemend commandant van de ST 'Tonny' Gerritsen te horen dat het plaatsvinden van die reis in de kringen van de Commandant Zuid al bekend was, compleet met de aanleiding en de stellige opvatting dat het voor Speyart een enkele reis zou worden.¹³³ Daags daarna wist ook Van der Hooft al te melden dat het ontslag van Speyart eraan kwam en dat Deelen hem misschien zou opvolgen.¹³⁴ Al die berichten wijzen op het bestaan van voorkennis bij de leiding van MG en oud-illegaliteit over de aard van het dreigement en over het doel van de reis en verklaren ook het merkwaardige gegeven dat de enquêtecommissie wel boven tafel kreeg, namelijk dat geen van de betrokkenen erover gepeinsd heeft om de procureur-generaal voor het dreigende gevaar te waarschuwen.¹³⁵

Het lijkt hier dus niet zozeer te gaan om een schijnbedreiging als wel om een met opzet gecreëerd of uitgelokt concreet dreigement. Aan dreigementen had het overigens in oud-illegale kring al eerder niet ontbroken, maar ze waren tot dan toe steeds te vaag geweest om het MG aanleiding te geven tot actie over te gaan. In dit specifieke geval was naar alle waarschijnlijkheid door Serraris gezorgd voor een – op zich niet irreëel – dreigement

¹²⁹ Verslag interview met Van der Hooft, d.d. 24 mei 1983, p. 5.

¹³⁰ *Enq.*, V c. 816-818: getuige Serraris. Wie het dreigement hadden geuit is niet duidelijk, de enquêtecommissie stelde die vraag niet. Uit Serraris' getuigenis valt wel af te leiden dat het gaat om oud-illegalen uit Den Bosch en omgeving.

¹³¹ Verslag interview met Van der Hooft, p. 5: "Niemand onzer hechte grote waarde aan het briefje, ook al omdat we mr. Willem (Serraris; H.T.) zo goed kenden." Zie ook de uitlatingen van Holla over de reactie van de GOIWN in: *Enq.*, V c. 850-851.

¹³² *Enq.*, V c. 595: getuige Speyart van Woerden.

¹³³ *Ibidem*. Tonny had tegen Van Mourik Broekman gezegd: "Die komt niet meer terug" of "Daar hebben wij verder geen last meer van".

¹³⁴ Brief van Van der Hooft aan Voorhoeve, d.d. 28 januari 1945. -Bezit Raaijmakers.

¹³⁵ De ondervraagden verklaarden dat door te stellen dat er in het waarschuwingsbriefje of door Van der Hooft gerept was over een ultimatum van enkele dagen, waarin de dreigementen vooralsnog niet zouden worden uitgevoerd. Desgevraagd verklaarde Van der Hooft zich daarvan niets te herinneren, aldus *Enq.*, V c. 740.

van ontevreden oud-illegalen uit Den Bosch en omgeving. Dat dreigement was op het moment zelf voor het MG concreet genoeg om handelend op te treden, maar de bekendmaking ervan was zo gearrangeerd dat de herkomst ervan bij onderzoek succesvol verdoezeld kon worden met een beroep op falende geheugens.¹³⁶

Van hun kant hadden zowel Kruls als de regering gegronde redenen om Speyart van Woerden uit zijn functie te verwijderen. De persoon van Speyart als procureur-generaal stond namelijk nog steeds het totstandbrengen van de zo noodzakelijke samenwerking tussen oud-illegaliteit en politie in de weg. Maar het probleem was dat die grond niet zonder gezichtsverlies kon worden genoemd als reden tot ontslag of schorsing. Het concrete dreigement tegen de procureur-generaal daarentegen bood bij nader inzien wel grote mogelijkheden.¹³⁷ Het gaf eerst Kruls de gelegenheid om zijn verantwoordelijkheid voor de handhaving van orde en rust in bevrijd gebied in het geding te brengen. Dat maakte het vervolgens ook voor minister Van Heuven Goedhart – die zijn procureur-generaal al op 26 januari in Brussel liet vallen¹³⁸ – en voor de rest van het kabinet mogelijk om voor Kruls' argumenten te zwichten.

De gang van zaken die tot de tijdelijke verwijdering van Speyart van Woerden leidde, en de vele tegengestelde getuigeverklaringen daarover laten geen andere conclusie toe dan dat de 'amovering' van deze procureur-generaal is uitgelokt. Wie daar precies bij betrokken zijn geweest, valt niet nauwkeurig vast te stellen. Maar het moeten in elk geval de betrokken personen uit de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit en uit de top van MG zijn geweest, personen die goed wisten hoe weinig ervoor nodig was om op het juiste moment een noodsituatie te creëren, die Kruls de kans zou geven met kracht op verwijdering aan te dringen.

Binnen het geheel van de strijd om de arrestatiebevoegdheid lijkt deze verwijdering in de eerste plaats een concessie aan de oud-illegaliteit. Ze heeft waarschijnlijk twee doelen gediend. Allereerst maakte zij de MG-maatregelen van 10 februari mogelijk. Die betekenden immers een radicale breuk met het tot dan toe door de minister en zijn procureur-generaal gevoerde arrestatiebeleid – Speyart vond die maatregelen een slag in het gezicht van de politie¹³⁹ –, ook al golden ze formeel enkel voor het nog te bevrijden gebied. Verder diende de verwijdering waarschijnlijk ook om Kruls' nieuwe uitvoeringsregels van 27 januari, die voor de zuidelijke oud-illegaliteit onder het regime van Speyart niet aanvaardbaar waren, verteerbaar te maken. En dat laatste was een zaak die voor de normalisatie van de arrestaties in het Zuiden van het grootste belang was. Paradoxaal genoeg moet dus geconcludeerd worden dat de onorthodoxe en radicaal ogende verwijdering van Speyart van Woerden en diens vervanging door Deelen als fungerend directeur van politie vooral ten goede kwamen aan het doel dat de MG-leiding en de *gematigde* leiders van de oud-illegaliteit gezamenlijk voor ogen stond, namelijk de radicalen uit GOIWN en BS te pacificeren en te komen tot een geordende samenwerking tussen de politie en de oud-illegalen in de politieke opsporingsdiensten.

¹³⁶ Dat geldt voor alle Bredase betrokkenen en ook voor Kruls. Naar aanleiding van de parlementaire enquête werd nog in 1953 een gerechtelijk onderzoek ingesteld, dat bedoeld was om na te gaan of de getuigen in deze zaak meeneed hadden gepleegd. Maar de betrokken officieren van justitie vroegen de verdachten enkel of ze zich een en ander nu duidelijker herinnerden. Dat was uiteraard niet het geval. Zie Belinfante, *In plaats van Bijtjesdag*, 72-73.

¹³⁷ Volgens dmc-Breda Van Boetzelaer was Kruls' eerste reactie dat hij het een nogal fantastisch verhaal vond. Pas na een gesprek met "andere heren" wilde hij er ineens mee naar Londen, *Enq.*, V c, 709.

¹³⁸ Al na aankomst in Brussel nam Van Heuven Goedhart het standpunt van Kruls over, aldus getuige Speyart van Woerden in: *Enq.*, V c, 594.

¹³⁹ *Enq.*, V c, 589: getuige Speyart van Woerden: "richtlijnen, die ten aanzien van de politie niet anders dan zeer grievend en onrechtvaardig kunnen worden geacht."

7.3.5 *De eerste tribunalen werken niet*

Naast de vrijlatingen was er een tweede weg waarlangs geprobeerd werd het grote aantal gearresteerde politiek verdachten terug te brengen, namelijk die van snelle berechting. Omdat Bijzondere Gerechtshoven enkel voor de zwaarste delicten bevoegd waren – het eerste Bijzondere Gerechtshof kwam pas na mei 1945 tot stand –, richtten de inspanningen van minister van Justitie Van Heuven Goedhart zich vooral op het tot stand brengen van tribunalen, die zouden immers in het merendeel van de gevallen bevoegd zijn.

Maar berechting door een tribunaal bleek niet snel te realiseren. Dat lag niet alleen aan het gebrek aan verzamelde bewijsstukken, op grond waarvan ook een tribunaal tot een oordeel zou moeten komen. Nee, ook het oprichten van de tribunalen zelf stuitte al meteen op zoveel problemen, dat van een snelle berechting niets kwam.

De hoofdoorzaak van de eerste vertraging bij het oprichten van tribunalen was, zoals we in paragraaf 6.3.4 zagen, gelegen in ernstige mankementen in het Tribunaalbesluit zelf. Vooral procureur-generaal Speyart van Woerden opperde al vroeg grote bezwaren. Hij en het hoofd Juridische Zaken van de staf MG, Sniijders, hadden Londen begin november laten weten dat er met het Tribunaalbesluit pas te werken zou zijn, nadat er ingrijpende wijzigingen in zouden zijn aangebracht. Adviezen voor de benoeming van leden van tribunalen werden weliswaar al door het MG bij individuele oud-illegale voorzitters ingewonnen, maar anderzijds drong Speyart er bij de commissarissen der koningin op aan om voorlopig geen officiële voordrachten aan de minister van Justitie te doen uitgaan.

Vanaf eind november – de strijd om de arrestatiebevoegdheid was ondertussen volop gaande – probeerde minister Van Heuven Goedhart door zijn persoonlijke aanwezigheid in het bevrijde gebied om de tribunalen in werking te krijgen. Daarbij had hij in wezen twee hoofdproblemen te overwinnen: allereerst de wijziging van het Tribunaalbesluit en vervolgens de organisatie en bestaffing van de tribunalen.

Wat de inhoudelijke manco's van het besluit betrof, droeg hij kennis van de grote bezwaren die Speyart en Sniijders hem al voor zijn overkomst hadden kenbaar gemaakt. Maar de op 23 december geëffectueerde wijziging van het Tribunaalbesluit³⁴⁰ kwam aan die bezwaren maar gedeeltelijk tegemoet. Alleen het fiat executie van de tribunaalvonnissen werd daardoor verlegd van de Raad van State naar door de minister van Justitie aan te wijzen "Hooge Autoriteiten" (i.c. de presidenten van de Gerechtshoven). Het grootste euvel, namelijk het in de praktijk van het bevrijde Zuiden ondoenlijke vereiste dat eerst alle aanklachten naar het departement van Justitie, dus naar Londen, opgestuurd moesten worden ter verwijzing naar het meest geeignende tribunaal, werd niet verholpen.

De overige wijzigingen hielden in dat enerzijds de absolute verplichting dat de voorzitters en secretarissen van de tribunalen juristen zouden zijn, kwam te vervallen, maar dat anderzijds de mogelijkheden om tribunaalvonnissen te corrigeren, werden vergroot. Deze verlaging van de eisen die aan de juridische scholing van de tribunaalleiding werden gesteld, kwam tegemoet aan de inmiddels gebleken problemen met de bemanning van de tribunalen met deskundigen. Juist in juridische kringen was immers de meeste oppositie tegen de voorgenomen tribunaalrechtspraak gerezen. Waarschijnlijk was deze wijziging ook een tegemoetkoming aan verlangens van de oud-illegaliteit. Die wilde namelijk zoveel mogelijk door haar vertrouwde maar niet altijd voldoende juridisch geschoolde

³⁴⁰ Staatsblad L153 Tijdelijke Wijziging Tribunaalbesluit

personen een vooraanstaande rol in de tribunalen laten spelen.³⁴¹

Inmiddels waren de praktische problemen om de tribunalen in werking te krijgen nog groter geworden. Daarvan getuigen de op de ervaringen in bevrijd gebied gestoelde, veel verdergaande suggesties tot wijziging van het Tribunaalbesluit, die het hoofd van de sectie Juridische Zaken van de staf MG op 11 december aan CSMG Kruls toezond (n.b. de eerste wijziging moest nog afkomen).³⁴² Wilde “de berechting van politiek verdachte elementen niet ernstig gevaar lopen te mislukken”, zo luidde het, dan waren de volgende wijzigingen van het Tribunaalbesluit “dringend noodzakelijk”. Ten eerste voldeed de aangifte-procedure niet, omdat de “lokale opsporingsdiensten, samengesteld uit personen behorende tot de voormalige ondergrondse bewegingen” het bewijsmateriaal alleen rechtstreeks aan het betreffende tribunaal wensten af te geven. Gepleit werd daarom voor een procedure, waarbij de eerste aangifte zonder bewijsstukken kon geschieden en wel bij de juridische sectie van de staf MG. Die zou de aangiften dan aan een bepaald tribunaal toewijzen, dat vervolgens bij de betreffende opsporingsdienst het bewijsmateriaal zou opvragen.³⁴³

De overige voorgestelde wijzigingen waren al even ingrijpend. Tribunalen zouden zelf naar de mate van ernst van een geval een lichtere straf dan de in alle gevallen voorgeschreven tien jaar internering moeten kunnen opleggen.³⁴⁴ Personen die benoemd werden tot voorzitter of lid van een tribunaal, zouden verplicht moeten zijn die benoeming te aanvaarden. Tenslotte zou het voorgeschreven verplichte advies van de commissaris der koningin over in tribunalen te benoemen personen geschrapt moeten worden.

Bij al die voorstellen stond de tijdwinst en de uitvoerbaarheid in bevrijd gebied voorop. Immers de MG-Sectie Juridische Zaken vond het “een gebiedende eisch, dat de Tribunalen ten spoedigste gaan functioneeren, opdat er een einde komt aan de ongewenste toestand, dat groote aantallen personen voor langen tijd van hun vrijheid verstoken blijven, zonder dat deze maatregel steunt op het oordeel van den rechter”.³⁴⁵

Dat een groot aantal van de door Sectie II van de MG-staf geformuleerde wijzigingsvoorstellen ook gebaseerd waren op onvrede over het Tribunaalbesluit in oud-illegale kring, blijkt uit de nadrukkelijke rol die de voormalige illegaliteit in elk geval sinds december ging spelen bij de feitelijke totstandkoming van de eerste tribunalen.

In het Tribunaalbesluit zelf werd noch in zijn oorspronkelijke noch in zijn gewijzigde versie in enig artikel melding gemaakt van oud-illegalen als een maatschappelijke categorie, die bij uitstek in aanmerking kwam om de tribunalen te bemannen of om op de

³⁴¹ Vgl. het contact dat minister Van Heuven Goedhart begin november met de in Londen verblijvende voor mannen van de Bond Nederland had opgenomen om tribunaal-voordrachten te kunnen opstellen; zie paragraaf 6.5.1.

³⁴² Begeleidende brief van hoofd Sectie II mr. B.I.A. A. ter Veer (deze was Snyders begin december opgevolgd) aan CSMG, d.d. 11 december 1944 bij Reisverslag van het hoofd Subsectie IIB, kapt. mr. A.H.P. Ballot (-AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 216).

³⁴³ De – ook na de wijziging van 23 december – geldende procedure was: aangifte met bewijsstukken opsturen naar het departement in Londen, dat een zaak en het hele dossier aan een bepaald tribunaal doorgeeft.

³⁴⁴ Tegen die vaste tienjaren-termijn was “van alle zijden” ernstig bezwaar gemaakt. In het oorspronkelijke Tribunaalbesluit was de eventuele reductie van die tien jaar voorbehouden aan de minister van Justitie en afhankelijk gesteld van het goede gedrag tijdens de internering; vgl. *Staatsblad*, E101, art. 2, sub 2. In de gewijzigde versie (E153) kon de Hoge Autoriteit die het fiat executie verleende, enkel beperkingen stellen aan “de uitgestrektheid van een bijzondere maatregel van verbeurdverklaring” (art. 7, sub 3).

³⁴⁵ Reisverslag van het hoofd Subsectie IIB, kapt. mr. A.H.P. Ballot (-AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 216), p. 3.

samenstelling daarvan invloed uit te oefenen.³⁴⁶ Desondanks benaderden het MG vrijwel vanaf de bevrijding en minister Van Heuven Goedhart sinds begin november juist voormannen van de oud-illegaliteit voor adviezen en kandidaten ten behoeve van de op te richten tribunalen. Op 22 januari verzekerde minister Van Heuven Goedhart de voorzitter van de afdeling Eindhoven van de GOIWN, Gelderblom, dat medewerking van oud-illegale werkers aan de tribunalen onmisbaar was.³⁴⁷ De omstandigheid dat er langs de geplande ambtelijke weg (via kantonrechters en commissaris der koningin) voorlopig weinig resultaten geboekt werden, heeft daarbij zeker een rol gespeeld.

In Brabant vond het eerste formele overleg over de tribunalen begin december plaats tussen pmc De van der Schueren en de provinciale vertrouwenscommissie van de GOIWN. Daar ging het voornamelijk om de personele samenstelling van de tribunaalkamers. Men voorzag vooral problemen bij het vinden van voldoende juridisch geschoolde personen. Besloten werd dat de betrokken oud-illegalen, Voorhoeve, Holla, Prinsen en Van der Hooft, contact zouden opnemen met de diverse kantonrechters en vervolgens namen van geschikte kandidaten aan pmc en commissaris der koningin zouden voorleggen.³⁴⁸ Aldus geschiedde en nadat er begin januari door het departement een bezoldigingsregeling was vastgesteld,³⁴⁹ werden op 25 januari en 15 februari de eerste tribunalen in resp. Den Bosch en Breda door de minister zelf geïnstalleerd.³⁵⁰

Ook in bevrijd Limburg was het de pmc die het initiatief nam inzake de tribunaalbenoemingen. De voordrachten die commissaris der koningin Van Sonsbeeck in december deed uitgaan betreffende de samenstelling van de Maastrichtse en Heerlense kamers van het tribunaal, kwamen tot stand op verzoek van pmc Schurmann. Daartoe had Van Sonsbeeck wel overleg gevoerd met de kantonrechters in de regio maar niet met de CIW/GOIWN-afdelingen in zuidelijk Limburg.³⁵¹ Hoewel Van Sonsbeecks voordrachten van 21 en 22 december diverse namen van oud-illegalen bevatten,³⁵² tekende het CIW-district Heerlen medio januari bezwaren aan tegen die voordracht omdat deze buiten het CIW om was samengesteld.³⁵³ Dit en een ander bezwaarschrift³⁵⁴ hadden in zoverre effect dat de voor 14 februari voorziene installatie van het tribunaal voor het arrondissement Maastricht op verzoek van de minister van Justitie werd uitgesteld. Kort daarna paste

³⁴⁶ Vgl. Tribunaalbesluit E101, titel II 'Van de tribunalen' en in het bijzonder artikel 11; vereisten waren Nederlanderschap, leeftijd tussen 30 en 70 jaar en voor de gewone leden het behoren "tot verschillende beroepen en bedrijfstakken en verschillende kringen der bevolking van de binnen het arrondissement gelegen plaatsen" om "een zoo groot mogelijk inzicht in de feitelijke omstandigheden en verhoudingen" te garanderen.

³⁴⁷ Brief d.d. 22 januari 1945. -GA-Eindhoven. Collectie Gelderblom

³⁴⁸ Notulen vergadering provinciale vertrouwenscommissie in Noord-Brabant van de GOIWN, getiteld "Vergadering Economische zuivering", d.d. 2 december 1944, punt 6 (GA-Breda. Collectie Hallema. map WO II, nr. 6)

³⁴⁹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 842

³⁵⁰ De door De Jong, *Koninkrijk*, X a, 842 vermelde installatie van het tribunaal in Den Bosch vond op 25 januari plaats en niet op 15 februari; vgl. Installatierede door minister Van Heuven Goedhart. -AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202-III.

³⁵¹ Brief pmc-Limburg aan cdk-Limburg, d.d. 26 oktober 1944; uitnodiging pmc-Limburg aan cdk, d.d. 9 november 1944 voor bespreking met kantonrechters; beide in -ACdK-L, kabinetsagenda 1944.

³⁵² Opdracht door cdk-Limburg aan CSMG van kandidaten voor Tribunaal Maastricht, d.d. 21 (kamer Maastricht) en 22 december 1944 (kamer Heerlen). -AMG, doos 264 (Staf, Sectie I), map 202 G-3.

³⁵³ Brief van CIW-district Heerlen aan cdk-Limburg, d.d. 13 januari 1945. -ACdK-L, kabinetsagenda 1945.

³⁵⁴ Verzoek van een groep van 209 personen om in kennis gesteld te worden met de namen van de voor het tribunaal voorgedragenen "tencinde inzake de benoeming medezeggenschap te hebben". Brief van S.P. Huijzinga e.a. aan cdk-Limburg, d.d. 29 januari 1945. -ACdK-L, kabinetsagenda 1945.

Van Sonsbeeck beide voordrachten in overleg met de beide CIW's grondig aan.³⁵⁵

Binnen de GOIWN werden de adviezen voor tribunaalbenoemingen in veel afdelingen uitsluitend door de voormannen behandeld, d.w.z. zonder dat de afdelingen daaraan te pas kwamen. Tekenend zijn in dit verband het medio januari gedane voorstel van de afdeling Nijmegen om de minister te verzoeken in de op te richten tribunalen ook vertegenwoordigers van de oud-illegaliteit op te nemen en het antwoord van voorzitter Voorhoeve dat de illegaliteit daarin reeds vertegenwoordigd was.³⁵⁶ Toch bleven er vragen en klachten over de tribunalen komen zowel vanuit het kader als vanuit de basis van de GOIWN. Die betroffen vooral het geringe animo om in een tribunaal zitting te nemen, het uitblijven van goed gedocumenteerde aangiften, onduidelijkheid over de wijze van aangifte, twijfels aan al benoemde tribunaalleden en bovenal de trage totstandkoming en werking van de tribunalen.

Daags voor de installatie van het eerste tribunaal, waarvan vertrouwensman Holla de president zou worden, besloot de IPV op 24 januari in te stemmen met een initiatief van het district Breda om een commissie tot bestudering van het Tribunaalbesluit in te stellen. Deze commissie, waarvan de aanstaande president van het tribunaal te Breda, mr. A.J.C.M. Nelissen, de voorzitter was, zou voorstellen moeten doen ter verbetering van dat al eenmaal gewijzigde besluit.³⁵⁷ Door nieuwe wijzigingen hoopten de voormannen van de GOIWN blijkbaar de tribunaalrechtspraak, waarin zij een zeer vooraanstaande plaats verworven hadden, beter bij hun zuiveringswensen te laten aansluiten.

7.4 Zuiveringsperikelen

Nadat in de strijd om de arrestatiebevoegdheid met Kruls' instructies van 14 december een eerste doorbraak was bereikt, kwam de discussie over de zuivering (in beperkte zin) in een stroomversnelling. Tot dan toe waren ten aanzien van die zuivering van oud-illegale zijde voornamelijk plaatselijk vergaande eisen gesteld, die maar gedeeltelijk werden vervuld door het regionaal nogal wisselende beleid van de militaire commissarissen.

Na half december bogen zowel de voormalige illegaliteit als het MG en de regering zich over de tot dusverre minder acuut geachte praktische vragen rond de zuivering als welke categorieën er aan een zuiveringsonderzoek onderworpen dienden te worden, wie dat onderzoek dienden uit te voeren en welke maatregelen er getroffen zouden moeten worden. Hier zullen we nagaan wat de aard en het effect van hun inspanningen zijn geweest op de zuivering van ambtenaren in het algemeen en op de zuivering van het bedrijfsleven. De politiezuivering kwam al aan bod in paragraaf 7.3.3.

7.4.1 Onenigheid over de zuivering

Zoals minister Van Heuven Goedhart sinds eind november het 'vraagstuk der illegaliteit' tot een onderwerp van publieke discussie had gemaakt, zo gooide zijn collega Burger de knuppel in het hoenderhok door op 14 januari via de Eindhovense radiozender Herrijzend

³⁵⁵ Brief van minister van Justitie aan cdk-Limburg, d.d. 9 februari 1945 en brief cdk-Limburg aan minister van Justitie, d.d. 17 februari 1945: voorstel tot uitbreiding van de kamer Heerlen en tot vervanging van de vijf in de kamer Maastricht benoemden door anderen, beide in -ACdK-L, kabinetsagenda 1945

³⁵⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 17 januari 1945, punt 3, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

³⁵⁷ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 24 januari 1945, punt 3, -Bezit Raaijmakers.

Nederland een geruchtmakende rede te houden over o.a. de aanpak van het zuiveringsprobleem.¹⁵⁸

Burger stelde dat het hele Nederlandse volk zich "als één man" in elk geval geestelijk had verzet tegen de Duitse overheersing; de enige uitzondering werd gevormd door "duidelijke buitenstaanders", te weten de NSB-ers en hun beperkte aanhang. De oplossing van het "zuiveringsprobleem" achtte hij daarom uitermate eenvoudig: het ging erom die "duidelijke buitenstaanders" te straffen. "Wanneer voor hen, die fout geweest zijn, het recht zijn loop heeft gehad, dan is het zuiveringsvraagstuk teneinde". Zuiveringsactiviteiten die zich niet richtten op het vinden van hen die fout waren geweest, maar op "het vinden van begane fouten" achtte hij verwerpelijk. Waar de zuivering langer duurde dan enkele weken, deed men het naar zijn mening kennelijk verkeerd en misbruikte men de zuivering voor zaken die daarmee niets te maken hadden. Mede daarom pleitte hij ervoor om weer zo spoedig mogelijk terug te keren naar normale gezagsverhoudingen, waarin uitsluitend het burgerlijke bestuursapparaat de leiding weer in handen zou hebben.

Allereerst moet vastgesteld worden dat Burger, die als minister van Binnenlandse Zaken een van de hoofdverantwoordelijken was voor de uitvoering van het Zuiveringsbesluit, in deze rede niet de wettelijke begrippen zuivering en bijzondere rechtspleging hanteerde. Hij opereerde hier met een grof begrip 'zuivering', dat welbeschouwd grotendeels samenviel met de bijzondere rechtspleging, maar dat juist door het gebruik van de term 'zuivering' een veel wijdere strekking kreeg. De beginselen van de specifieke zuivering, zoals bedoeld in het Zuiveringsbesluit, namelijk het onderzoeken van het gedrag en het zonodig verwijderen uit overheidsfuncties van personen die 'fouten' gemaakt hadden, werden er bij uitstek en rechtstreeks door ondermijnd.¹⁵⁹

De reacties op Burgers rede laten voor wat betreft het bevrijde Zuiden een tegenstelling in de publieke opinie zien. Het meest spraakmakende deel onder aanvoering van de oud-illegale pers reageerde direct en was furieus. De gewone dagbladpers daarentegen en de meer traditioneel ingestelde delen van de bevolking kwamen wat later met hun reactie en herkenden zich wel in zijn opvattingen.¹⁶⁰ Onder de motieven van de laatste vinden we zowel schuldgevoel over de eigen, weinig heldhaftige rol tijdens de bezetting, zoals De Jong signaleerde, als bezorgdheid over de negatieve gevolgen van intensieve zuivering voor de wederopbouw.¹⁶¹

De eerste reactie van de GOIWN is te vinden in de notulen van de Interprovinciale Vergadering (IPV) van 17 januari. Alle afgevaardigden waren "hoogst verbolgen" over Burgers rede en stonden erop direct en in het openbaar te reageren. Vooral vanwege de grote onrust die de rede had gewekt over de zuivering van het ambtenarenapparaat, vond men het hoog tijd om op de grote trom te slaan. Besloten werd zo snel mogelijk een open brief van de hand van Holla namens de IPV in alle kranten te publiceren. Dat gebeurde op 20 januari en de dagen daarna.¹⁶² In de meeste kranten van het bevrijde gebied

¹⁵⁸ Tekst in *Enq.*, V b, 373-374.

¹⁵⁹ Zie ook het negatieve oordeel van De Jong in *Koninkrijk*, X a, 974-975.

¹⁶⁰ Zie *Nijmeegsch Dagblad* van 27 februari 1945: 'Het overgangskabinet', en *Oost-Brabant* van 27 februari 1945: 'De diepere oorzaken van de kabinetsreconstructie'. Vergelijk ook De Jongs eigen waarnemingen in de eerste helft van maart 1945 in De Jong, *Koninkrijk*, X a, 977-978.

¹⁶¹ "Ook Prof. Dr. Gerard Brom, dien ik heden sprak, is bang dat de zuiveringsactie dreigt te vervallen in pietluttigheden, dat goede Nederlanders en flinke mensen daardoor gedupeerd zouden worden en aan de dringende heropbouw zouden worden onttrokken". Aldus rapport nr. 14, d.d. 8 januari 1945 van dr. H. van Buchem, hoofd Sectie IX (Voorlichting) van PMC-Gelderland, -AMG, PMC-Gelderland, doos 11, map 138.

¹⁶² Notulen IPV-GOIWN, d.d. 17 januari 1945, p. 2-3, -ABS, map GOIWN. Andere Notulen van dezelfde vergadering door Custers uit Nijmegen, p. 5, -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

verscheen toen de letterlijke tekst van de open brief of een bewerking ervan.³⁶³

De strekking³⁶⁴ was dat minister Burger een grote fout maakte door de zuivering op deze wijze te bagatelliseren. Bij die zuivering ging het volgens de GOIWN voorlopig niet zozeer om de houding van de massa van de bevolking, als wel om het gedrag van degenen die leiding gaven of hadden moeten geven, met name overheidspersonen en fabrikanten. Juist die, door Burger niet genoemde categorie had het volgens de GOIWN in de bezettingstijd in veel gevallen laten afweten, o a door in strijd met de Aanwijzingen van 1937 en de oproepen van de regering in Londen mee te werken aan de *Arbeitseinsatz* en de vergroting van het Duitse oorlogspotentieel. Juist die leidinggevers zouden daarom grondig gezuiverd moeten worden, ook al kostte dat meer dan enkele weken, omdat het volk leiders waarop het in oorlogstijd niet had kunnen bouwen, ook in de toekomst niet zou aanvaarden. Alleen die leiders die zich verzet hadden tegen de bezetter "hard en meedogenloos . . . , wat ook de gevolgen ervan zouden zijn", hadden het volksvertrouwen niet beschaamd en verdienden ook in de toekomst leiding te geven. "Wie in de toekomst de leiding wil houden, die hij in het verleden had", zo stelde de open brief, "moet tenminste een *kei*el zijn. Geen bangerik, geen draaitol, geen profiteur, geen man, die de politiek tot proefterrein van zijn ambities maakt. Wie dat is, is 'fout'."

De GOIWN wilde de zuivering dus met nadruk eerst op de leidinggevers in de maatschappij toepassen en legde daarbij consequent verzetsgedrag als norm aan. Die primaire zuivering achtte zij een absolute voorwaarde om ook de rest van de zuivering te laten slagen. Het volk zou immers geen zuivering aanvaarden, die geleid en doorgevoerd werd door lieden of commissies, waarvan niet vaststond of ze zelf wel zuiver waren. Om met name de zuivering van de overheidsinstanties en politie verantwoord te laten plaatsvinden, verwierp de GOIWN de praktijk van zuivering "door lieden uit eigen kring". Dat leidde haars inziens onherroepelijk tot het uitblijven van klachten van ondergeschikten en tot situaties, waarin ambtenaren elkaar de hand boven het hoofd hielden. Zij pleitte naar analogie van de onafhankelijke rechterlijke macht voor een beoordeling in meerderheid door buitenstaanders, die hun kwaliteiten in de oorlog bewezen hadden.

Tenslotte vroeg de GOIWN zich in de open brief af waarom de minister zo'n andere mening had over de aanpak van de zuivering dan de voormalige illegaliteit en het volk. Zij meende dat slechts zij "die zuivering te duchten hebben" voor Burgers rede zouden applaudisseren. Zij wees op de grote ongerustheid over de trage en moeizame gang van zaken bij de zuivering ("Het broeit en smeult, en er is onrust overal") en constateerde "Uw rede helpt niet het vertrouwen in de Regering te verstevigen". Zij weet die stagnatie in de zuivering vooral aan de te beperkte bevoegdheden die het MG van de regering gekregen had. Alleen als de regering op korte termijn het MG de ruimte zou geven en ook de voormalige illegaliteit bij de zuivering zou inschakelen, zou het nog tot een snelle, strenge en rechtvaardige zuivering kunnen komen.

Zowel de inhoud van Burgers rede als de felle reactie van de GOIWN werden grotendeels bepaald door de machtsstrijd die er in januari tussen de regering enerzijds en de oud-illegaliteit en het MG anderzijds gaande was (zie paragraaf 7.2). Het onderwerp van de zuivering nam in die machtsstrijd een centrale plaats in, omdat de mate van zuivering

³⁶³ Zie bijvoorbeeld *De Stem* (Breda) van 20 januari 1945 'Het volk duldt geen kiekeboe', *Brabantsch Nieuwsblad* van 22 januari 1945, *Vrije Stemmen uit de Ganzestad* (Goes) van 23 januari 1945, *De Vrije Zeeuw* van 24 januari 1945, *De Avondster* (Bergen op Zoom) van 29 januari 1945. Brief aan Burger over zuivering.

³⁶⁴ De volgende citaten zijn ontleend aan de open brief van de GOIWN getiteld 'Zuiveringsproblemen' en voorzien van het opschrift "op Zaterdag 20 januari 1945 in alle in bevrijd gebied verschijnende bladen", -ABS, map GOIWN.

en de zeggenschap daarover in de ogen van beide partijen beslissend waren voor de toekomst van het land. In deze algemene paragraaf over de zuivering willen we eerst nagaan welke initiatieven de GOIWN in deze fase ondernam om haar denkbeelden over de zuivering (in specifieke zin) te realiseren.

De grote verontrusting van de GOIWN-bestuurders over de mening van minister Burger ten aanzien van de zuivering en de terugdringing van de rol van het MG wordt pas goed verklaarbaar, als men weet dat de GOIWN op dat moment vergevorderde plannen had om de zuivering vooral met behulp van het MG uit te breiden en te reorganiseren. Een commissie uit de Eindhovense afdeling van de GOIWN, bestaande uit mr. G. J. P. Cammelbeeck, A. J. van der Holst, dr. A. van Wijk en drs. H. L. Zeelenberg, was sinds de eerste helft van december doende geweest om, zoals de eerdere commissie op het terrein van de arrestatiekweste, een rapport over het zuiveringsvraagstuk op te stellen.³⁶⁵ De behoefte aan zo'n rapport werd in GOIWN-kring eind december steeds dringender, maar alle aandrang ten spijt kwam de eerste versie van het rapport pas in de IPV van 17 januari beschikbaar, dus precies tijdens de commotie om Burgers rede; de definitieve versie dateert van 24 januari.³⁶⁶

In dat rapport werd evenals in de open brief gesteld dat allereerst het bezettingsgedrag van degenen op verantwoordelijke posten in het overheidsapparaat, in het bedrijfsleven en daarbuiten onderzocht zou moeten worden. Na de voorziene zuivering zouden deze posten bezet moeten worden door "mensen, die niet alleen door bekwaamheid maar evenzeer door karakter uitmunten" en die vervuld waren "door een besef van verantwoordelijkheid jegens de Gemeenschap". Zo'n zuivering werd allereerst nodig geacht om harmonisch te kunnen samenwerken bij de wederopbouw van het land en vervolgens ook omdat de publieke opinie erom vroeg. Zonder zo'n zuivering, zo verwachtte men, zou het rechtsgevoel van de natie in hoge mate geschokt worden en zou de wederopbouw in het slop raken.

De GOIWN-commissie deed concrete voorstellen om het bestaande Zuiveringsbesluit, dat enkel betrekking had op het ambtenarenkorps, op enige wezenlijke punten aan te vullen. Zij ontwierp een regeling voor de zuivering van het bedrijfsleven en de vrije beroepen en stelde tenslotte de oprichting voor van een overkoepelend orgaan inzake alle zuiveringsactiviteiten: de Centrale Zuiveringsraad. Hier concentreren we ons op de algemene aspecten van het rapport, de specifieke voorstellen over de zuivering van ambtenaren en bedrijfsleven komen in de volgende paragrafen aan de orde.

Zowel bij de voorgestelde verscherping van het Zuiveringsbesluit als bij de regeling ter zuivering van het bedrijfsleven dacht de GOIWN-commissie het MG een grote rol toe. Zo merkte zij op dat het Zuiveringsbesluit niet per se gewijzigd hoefde te worden, omdat het MG voldoende bevoegdheden had om de gewenst geachte procedures af te dwingen. De 'juiste' gang van zaken, zoals die al in enkele militaire commissariaten bestond, zou door de CSMG voor het hele bevrijde gebied moeten worden voorgeschreven.³⁶⁷

De zuivering van de leiding van het bedrijfsleven zou volgens de commissie-Cammelbeeck zelfs helemaal aan de pmc-en moeten worden toebedeeld. In de voorstellen waren

³⁶⁵ De eerste vermelding van die commissie is te vinden in de notulen van de IPV der GOIWN, d.d. 20 december 1944, punt 12: de commissie bestond toen al enige tijd als commissie van de afdeling Eindhoven (-Bezit Raaijmakers).

³⁶⁶ Rapport van de commissie tot bestudeering van het Zuiveringsvraagstuk, ingesteld door de Gemeenschap O I W Nederland, d.d. 24 januari 1945 (16 bladzijden inclusief drie bijlagen), AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 2 (hierna geciteerd als **Zuiveringsrapport GOIWN**).

³⁶⁷ *Ibidem*, Bijlage I, p. 2.

zij het die de leden van de zuiveringsorganen in hun ambtsgebied benoemden, werd het advies aan hen uitgebracht en namen zij ook de maatregelen. En net als bij de ambtenarenzuivering zou het MG erop moeten toezien dat in het betreffende zuiveringsorgaan een vertegenwoordiger van de oud-illegaliteit, "als hoedanig beschouwd wordt de Gemeenschap O I W Nederland", aanwezig zou zijn of dat dat orgaan het vertrouwen van de oud-illegaliteit zou hebben.

De commissie-Cammelbeeck verliet zich bij haar voorstellen dus sterk op de staf MG en op de pmc-en om de invloed van de GOIWN op de zuivering van alle maatschappelijke terreinen veilig te stellen. In zoverre spoort haar rapport met het pleidooi in de open brief van 20 januari, dat de regering het MG meer armslag moest geven, met name voor wat betreft de zuivering. Hoe ver weg het herstel van de normale gezagsverhoudingen in januari in de ogen van de GOIWN nog was, blijkt tenslotte uit de voorstellen van de commissie over de oprichting van een Centrale Zuiveringsraad (CZR).

Anders dan bij de op dat moment al bij de CSMG functionerende Centrale Opsporingsraad (COR) zou de CZR een overheidsorgaan moeten worden.³⁶⁸ Hij zou samengesteld zijn uit de drie subcommissies die de zuivering van resp. de ambtenaren, het bedrijfsleven en die van de vrije beroepen en de studenten moesten coördineren. Maar verder waren de overeenkomsten met de COR groot. De CZR zou in alle zuiveringszaken door de regering gehoord moeten worden, hij zou toezicht moeten houden op de uitvoering van de diverse zuiveringsbesluiten, zonodig uitvoeringsbesluiten moeten ontwerpen en de zuiveringsactiviteiten moeten coördineren. Dat men toch ook de CZR voorlopig als een orgaan ten behoeve van het MG zag, blijkt uit de omschrijving van de voorziene adviestaak (uitbrengen van) "advies aan den Chef Staf Militair Gezag en zoo noodig aan de Regeering althans aan de verantwoordelijke Ministers in alle zaken de zuivering betreffende". Die taakomschrijving was typerend voor de ambivalente houding van de GOIWN-leiding in deze fase: zij achtte concrete invloed op de zuivering voorlopig alleen mogelijk via het MG en liet het daarom bij halfslachtige pogingen om haar invloed op de langere termijn bij de regering te regelen.

7.4.2 De strijd om de bevoegdheid tot ambtelijke zuivering

Ook op het front van de ambtelijke zuivering vond in de periode vanaf december een toenemend aantal confrontaties plaats, die de tegenstelling tussen enerzijds de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG en anderzijds de regering en de oudgedienden in het ambtelijke apparaat verder aanscherpten.

Medio december beklagde mr. H. P. Linthorst Homan, die als hoofd van Sectie I van de staf MG belast was met het binnenlands bestuur, zich voor de zoveelste keer over het gebrek aan doortastende zuiveringsactiviteiten bij de burgerlijke autoriteiten in het algemeen en in het bijzonder bij de Limburgse commissaris der koningin Van Sonsbeeck. Hij meldde Kruls dat die laksheid tot conflicten met de ingezetenen begon te leiden en tot ontstemming bij sommige geallieerde instanties en de hele "Illegaliteit". Een recente bespreking over dit probleem met de commissarissen der koningin had niet tot de gewenste resultaten geleid.³⁶⁹

Eind december dreigden de problemen rond de ambtelijke zuivering tot een crisis te

³⁶⁸ Het komt ons wenschelijk voor dat bij de Regeering een Centrale Zuiveringsraad wordt ingesteld. *Ibidem* bijlage III.

³⁶⁹ Weekrapport Sectie I Staf MG d.d. 16 december 1944, punt 2b, -AMG, doos 225 (Staf Secretariaat) map weekrapporten Sectie I.

leiden. Terwijl regering en MG in een vinnige competentiestrijd gewikkeld waren over de bevoegdheden van het MG (zie paragraaf 7.2), schreef minister Burger aan CSMG Kruls een belangrijke brief over de zuiveringsorganisatie. Burger vond dat de civiele autoriteiten in de bevrijde provincies inmiddels zoveel overzicht hadden over het terrein van het binnenlands bestuur, dat hij zich voorgenomen had om alle zuiveringsmaatregelen vanaf 1 januari aan hen op te dragen. Het MG zou zich dus vanaf dat tijdstip van verdere zuiveringsmaatregelen kunnen onthouden. Als Kruls nog op- of aanmerkingen had op een ministerieel rondschrijven in die geest, verzocht Burger deze om hem dat spoedig te laten weten.¹⁷⁰ Of het in de escalatie van het competentiegeschil nog tot overleg op dit punt is gekomen, is onwaarschijnlijk. De brief die Burger midden januari over deze zaak schreef aan de provinciale en gemeentelijke besturen in bevrijd gebied,¹⁷¹ leek op het eerste gezicht wat gematigder, maar hield feitelijk een verscherping in van zijn eerdere stellingname. Burger kondigde daarin namelijk de oprichting aan van het Bureau Binnenlandse Zaken te 's-Hertogenbosch, een vooruitgeschoven deel van het departement, dat o.a. een afdeling kende voor de zuivering van ambtenaren.¹⁷²

Voor een onbevooroordeelde ambtelijke zuivering op gemeentelijk en provinciaal niveau schreef de minister, in aanvulling op het Zuiveringsbesluit, nu voor het eerst de vorming van een commissie voor, die het vertrouwen moest hebben van de burgerij en van de illegaliteit ("een samenstelling, die voor de z.g. 'illegaliteit' aanvaardbaar is, doordat het geluid van hen, die zich tijdens de bezetting speciaal hebben onderscheiden, erin wordt gehoord") en die voldoende deskundigheid bezat. Over de totstandkoming van die commissies wilde hij graag op de hoogte blijven en wel om vast te kunnen stellen "wanneer het Militair Gezag verzocht kan worden zich van verdere inmenging met de zuivering te onthouden, als zijnde veilig verzorgd bij het civiele gezag".¹⁷³ De grens van 1 januari had hij dus opgegeven, maar daar stond tegenover dat hij de "inmenging" van MG op het terrein van de ambtelijke zuivering nu in bevrijd gebied actief wilde gaan beconcurreren met het eigen Bureau Binnenlandse Zaken.

De dreiging die in de eerste helft van januari van de initiatieven van minister Burger uitging (al eerder, op 14 januari, zijn radiorede over de zuivering), bracht zowel het MG als de GOIWN tot forse reacties. De GOIWN kwam, zoals we al zagen, versneld met haar Zuiveringsrapport en haar voorzitter Voorhoeve protesteerde op 26 januari in telegrammen aan de raad van ministers en de koningin met de meeste nadruk tegen het voornemen van de regering "om de zuivering van het overheids-, provinciale en gemeentelijke personeel reeds thans en praktisch geheel aan het MG te onttrekken". Hij sprak de vrees uit dat door die plannen de chaos onder de bevolking en de onzekerheid over de gezagsverhoudingen alleen maar groter zouden worden.¹⁷⁴

CSMG Kruls had zijn provinciale militaire commissarissen al een dag eerder per brief laten weten, dat hij het niet eens was met de inhoud van Burgers brief van 15 januari aan de civiele autoriteiten. Er was geen overleg over geweest, zo stelde hij, en hij verwachtte

¹⁷⁰ Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CSMG, d.d. december 1944, afgedrukt in: *Enq.*, V b. 358. De precieze datum ligt waarschijnlijk rond 19 december, want op die dag verzocht pmc-Limburg de cdK in Limburg om toezending van een afschrift van een verder onbekende "nieuwe instructie betreffende zuivering van burgemeesters", aldus -ACdK-L, kabinetagenda, d.d. 27 december 1944.

¹⁷¹ Afschrift van brief van minister Burger, d.d. 15 januari 1945, -AMG, doos 7 (Geheim archief PMC-Limburg), map 206.

¹⁷² Zie citaat bij De Jong, *Koninkrijk*, X a, 875 uit brief, z.d. (begin januari 1945) van Burger aan commissarissen der koningin in bevrijd gebied, -APEC, punten j en o, gestencilde bijlage 179.

¹⁷³ Eerder geciteerde brief van Burger, d.d. 15 januari 1945.

¹⁷⁴ De tekst van de telegrammen is ontleend aan het afschrift van een telefonische boodschap van lt. kol. S. Aninga te Eindhoven aan CSMG, d.d. 26 januari 1945, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

binnenkort nadere aanwijzingen. Voorlopig moesten de pmc-en de civiele autoriteiten instrueren om zich in zaken van binnenlands bestuur rechtstreeks tot het MG te wenden "en derhalve niet bij uitsluiting tot het Bureau Binnenlandse Zaken".³⁷⁵

Aangaande de zuivering stelde hij vast dat dit een zelfstandige en geen subsidiaire bevoegdheid van het MG was. Het MG kon zich daarom niet verenigen met het streven van de burgeroverheid dat het MG zich te zijner tijd "van verdere inmenging met de zuivering zal onthouden". De ervaring had immers geleerd "dat blijvende attentie en eventueel handelend optreden van het MG nog terdege noodzakelijk kan zijn, ook wanneer de Burgeroverheid de zuivering heeft ter hand genomen en adviescommissies heeft ingesteld". Omdat bovendien de bevolking van bevrijd gebied "terzake volledig op het MG vertrouwt", instrueerde hij zijn pmc-en aan hun zelfstandige bevoegdheid tot voorlopige zuivering vast te houden.³⁷⁶

In de praktijk van de ambtelijke zuivering veranderde er door Burgers interventies weinig. Zijn instructie aan de burgeroverheden om zuiveringscommissies in te stellen, die het vertrouwen van de burgerij en van de voormalige illegaliteit hadden, spoorde immers met het al geëxpliciteerde beleid van de staf MG terzake en versterkte dat. Maar van de door Burger geplande overheveling van de ambtelijke zuivering van het MG naar de burgeroverheden en met name naar het Bureau Binnenlandse Zaken kwam voorlopig niets terecht. Het bekend worden van het ontslag van deze minister op 27 januari³⁷⁷ betekende dat het MG zijn actieve rol in de zuivering kon blijven spelen. Het pas opgerichte Bureau Binnenlandse Zaken vormde in die constellatie zelfs een belemmering voor een vlotte gang van zaken in de ambtelijke zuivering en stierf dan ook een snelle dood.³⁷⁸

Behalve protesten tegen Burgers plannen leverde de GOIWN ook positief werk waar het ging om de ambtelijke zuivering. In het Zuiveringsrapport van de commissie-Camelbeek van 24 januari werd een aantal voorstellen gedaan om de in het Zuiveringsbesluit geregelde ambtelijke zuivering te verbeteren. Allereerst achtte de GOIWN het noodzakelijk om de bevoegde autoriteiten wettelijk te verplichten zuiveringsadviezen in te winnen van commissies, waarin de bevolking en de georganiseerde oud-illegaliteit vertrouwen konden stellen. De nieuwe voorschriften die minister Burger op 15 januari terzake aan de burgerautoriteiten had gegeven, waren in de ogen van de GOIWN weliswaar een stap op de goede weg, maar ze gingen anderzijds niet ver genoeg. De GOIWN stelde voor om per grote gemeente of district steeds één commissie in het leven te roepen voor de zuivering van alle delen van het overheidsapparaat ter plaatse. Die commissies zouden in overleg met de plaatselijke GOIWN moeten worden samengesteld, ze zouden de gedragingen van alle ambtenaren in hun district moeten onderzoeken (in het Zuiveringsbesluit was daarvan geen sprake), of er klachten waren of niet, en ze zouden het recht moeten hebben verdachten en getuigen te horen. Ook bij de samenstelling van de in het Zuiveringsbesluit genoemde landelijke commissie die de minister zou adviseren over definitieve maatregelen, zou de georganiseerde voormalige illegaliteit ingeschakeld moe-

³⁷⁵ Brief van CSMG en Hoofd Sectie I Staf MG aan alle pmc-en met bijlage (brief Burger van 15 januari 1945), d.d. 25 januari 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 205.

³⁷⁶ *Ibidem*.

³⁷⁷ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 27 januari 1945, punt 3: "De voorzitter merkt op dat het aftreden van min. Burger een feit is geworden" (-ABS, map GOIWN).

³⁷⁸ Ook functionarissen uit de burgeroverheid constateerden dat als het Bureau Binnenlandse Zaken naast Sectie I van de staf MG actief zou worden, dit bijvoorbeeld op het terrein van de ambtelijke zuivering de behandeling zou vertragen. Zie afschrift van brief cdK-Gelderland aan minister Burger, d.d. 13 januari 1945, -ACdK-NBr, nr. 82, doos 411, map Algemeen.

ten worden en wel liefst in de vorm van een Centrale Zuiveringsraad (zie paragraaf 7.4.1).³⁷⁹

Wat betreft de zuiveringsmaatregelen deed de GOIWN suggesties om enkele van de in de bestaande regeling optredende onrechtvaardigheden voor de toekomst te voorkomen. De belangrijkste daarvan was de mogelijkheid om tot een maatregel te adviseren die lag tussen rehabilitatie en ontslag, de twee uitkomsten die volgens het Zuiveringsbesluit mogelijk waren. Zij pleitte voor de mogelijkheid van disciplinaire maatregelen, bijvoorbeeld in het geval van lidmaatschap van het (in de Toelichting op het Zuiveringsbesluit niet genoemde) Nederlandsche Arbeidsfront.³⁸⁰

Ook het Zuiveringsrapport van de GOIWN en de daarin voorgestelde maatregelen om het Zuiveringsbesluit aan te passen, veranderden voorlopig weinig aan de praktijk van de ambtelijke zuivering. Het rapport werd toegezonden aan de regering en de staf MG. De regering was tegen die tijd demissionair en had dus andere, veel dringender problemen op te lossen. De staf MG had er, gezien de voortgezette praktijk bij de voorlopige zuivering, weinig mee te winnen en was vooral geïnteresseerd in de voorstellen op het punt van de urgente bedrijfszuivering.³⁸¹ Wel versterkte het rapport de neiging van de staf MG om de GOIWN als een serieuze en constructieve pressiegroep te gaan zien. Maar een concreet ontwerp-advies aan de pmc-en om de GOIWN als officiële adviesinstelling bij de zuivering aan te bevelen, werd toch weer niet verzonden.³⁸²

In de openbaarheid tenslotte raakte het Zuiveringsrapport van de GOIWN ook bijna volledig ondergesneeuwd door de publiciteit rond het ontslag van minister Burger en de daaropvolgende kabinetscrisis. De roep om een nieuw Zuiveringsbesluit, zoals die in *De Vrije Stem*, het medium van de GOIWN, werd verwoord, vond geen weerklank in de rest van de pers.³⁸³ Dat dit behalve met de publiciteit over de kabinetscrisis ook te maken had met de onzichtbare wijze waarop die zuivering plaatsvond, blijkt uit het hierna volgende beknopte overzicht van de praktijk van de ambtelijke zuivering in deze periode.

Op het hoogste plan van de ambtelijke zuivering in bevrijd gebied, dat van de commissarissen der koningin, vond in deze fase slechts één gebeurtenis van belang plaats. Dat was de instelling door minister Burger van een commissie die het beleid van de Brabantse commissaris Van Rijckevorsel in de bezettingstijd moest onderzoeken. Van Rijckevorsel was inmiddels van zijn ziekte hersteld, maar mocht zijn functie niet hervatten; gedeputeerde Smits van Oyen bleef zolang het onderzoek zou duren waarnemend commissaris.³⁸⁴

Allereerst is het van belang vast te stellen dat deze zuiveringsprocedure in tegenstelling tot de meeste andere, geheel buiten het MG om ging en volledig door de burgerautoriteiten werd afgehandeld. De grondslag voor de staking van Van Rijckevorsel – want dat was het, ook al viel die pijnlijke term in de officiële stukken niet – waren klachten uit de Brabantse illegaliteit en betroffen in het bijzonder zijn houding inzake de

³⁷⁹ Zuiveringsrapport GOIWN, Bijlage I

³⁸⁰ *Ibidem.* 2-3. Verder zou de adviescommissie een eerste, snelle, zeer voorlopige beoordeling moeten geven, op basis waarvan dan in ernstig lijkende gevallen een schorsingsbesluit kon worden uitgevaardigd.

³⁸¹ Brief hoofd Sectie I aan Stafbureau ter doorzending van het rapport, d.d. 2 februari 1945, -AMG, doos 370 (Staf, Sectie II), map 262.

³⁸² Ontwerp-brief hoofd Sectie I aan pmc-en, vervallen en niet uitgegaan, -AMG, doos 278 (Staf, Sectie I), map 1004

³⁸³ *De Vrije Stem*, d.d. 27 januari 1945: 'Beloften en . . . werkelijkheid', ondertekend door de Districtsraad van de GOIWN-Breda en afgedrukt in *Eng.*, V b, 408: "Excellentie, een nieuw zuiveringsbesluit is datgeene, waar de oud-illegaliteit om vraagt en zij biedt gratis haar advies in deze aan."

³⁸⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 547 en 973.

rg *Gemeinde-Aktion* in de lente van 1944. Hij had de Brabantse burgemeesters toen geadviseerd toe te geven aan de eis van de bezetter burgers op te roepen voor graafwerkzaamheden ten behoeve van de *Wehrmacht*.¹⁸⁵

Medio december, toen Van Rijckevorsel weer fit was, stelde minister Burger, waarschijnlijk in overleg met Smits van Oyen, pmc De van der Schueren en de Brabantse vertrouwensraad van de GOIWN, de onderzoekscommissie in. Voorzitter werd de commissaris der koningin in Limburg, Van Sonsbeeck, en als leden werden aangesteld de president van het Bossche Gerechtshof, mr. A.J. Vliegthart, en mr. J.C.A.M. van de Mortel, de burgemeester van Tilburg, die bij de GOIWN een goede naam had.¹⁸⁶ Maar het werk van deze commissie verliep traag, in mei 1945 had ze nog steeds geen rapport uitgebracht. Van de kant van de GOIWN werd daarover trouwens niet geklaagd. De voorlopig blijvende afwezigheid van Van Rijckevorsel bood haar immers de gelegenheid om de belangrijke burgemeesterszuivering met zijn waarnemer, de door haar wél vertrouwde en veel toegankelijker Smits van Oyen, aan te pakken.

Ook voor die zuivering van burgemeesters werden in de loop van deze fase adviescommissies ingesteld. Die zuivering was in eerste instantie de verantwoordelijkheid van de commissaris der koningin, maar we zullen zien dat de MG-staf daarbij een actieve rol speelde. Het was de taak van deze commissies om de commissaris over nog noodzakelijke zuiveringsmaatregelen te adviseren en die gevallen, waarin het MG of de commissaris der koningin al dergelijke maatregelen hadden getroffen, nader te onderzoeken. De adviezen van de commissie zouden aan de minister van Binnenlandse Zaken worden voorgelegd, hij zou de definitieve zuiveringsmaatregelen treffen.¹⁸⁷

Noord-Brabant liep bij de vorming van een adviescommissie voor de zuivering van burgemeesters voorop. Begin december werd als vervolg op de eerste officiële ontmoeting van de provinciale vertrouwensraad van de GOIWN met pmc De van der Schueren (zie paragraaf 7.1.1) ook contact gelegd met waarnemend commissaris der koningin Smits van Oyen. Daaruit resulteerde al op 5 december de instelling van een adviescommissie voor de zuivering van burgemeesters, waarin de GOIWN stevig vertegenwoordigd was.¹⁸⁸ Getuige de spaarzame signalen die van die commissie uitgingen, gaf althans de voorlopige zuivering van burgemeesters, zoals die door MG en commissaris der koningin tot dan toe was uitgevoerd, geen aanleiding meer tot klachten.

Tot afgeronde adviezen over burgemeesters die al gestaakt of geschorst waren, kwam het overigens, voorzover bekend, in deze fase nog niet. Het enige dat we van de commissie vernemen, was dat ze na Burgers radiorede over de zuivering (14 januari) de commissaris der koningin verontrust vroeg of ze nu wel kon doorgaan de burgemeesters te beoordelen volgens de maatstaf van de toelichting op het Zuiveringsbesluit. Als Burgers nieuwe standaard (alleen zij die 'fout' waren) gebruikt werd, zo schreef zij, zou het onderzoek tot enkele gevallen beperkt blijven en dat leek de commissie onjuist. Smits van Oyen bevestigde per omgaande dat men het werk op de oude voet diende voort te zetten.¹⁸⁹

¹⁸⁵ *Ibidem*, 547

¹⁸⁶ Vgl. *ibidem*, 650 en Franken, 'Een stad in beroering', 36, 122

¹⁸⁷ Zuiveringsbesluit artikel 3, sub 2 c, *Staatsblad*, E14, en brief pmc-Noord-Brabant aan CSMG, d d 18 december 1944, -ACdK-NBr, nr 825 (doos 412)

¹⁸⁸ Voorzitter was mr. Th. Wijers, advocaat-procureur, de leden waren mr. Prinsen (burgemeester van Roosendaal, lid provinciale vertrouwensraad GOIWN), mr. Van de Mortel (burgemeester van Tilburg) en mr. F. Deelen (officier van Justitie te Breda, tevens lid GOIWN) aldus brief van Smits van Oyen aan de commissieleden, d d 5 december 1944, -ACdK-NBr, nr 825 (doos 412)

¹⁸⁹ Brief van de commissie aan de edk, d d 25 januari 1945 en antwoord, d d 26 januari 1945, -ACdK-NBr, nr 825 (doos 412)

In het bevrijde deel van Gelderland stelde waarnemend commissaris der koningin Van Voorst midden december een adviescommissie voor de zuivering van burgemeesters in, en wel nadat hij daartoe herhaaldelijk door de nieuwe pmc Blaauw was aangespoord.³⁹⁰ Ook al was de georganiseerde voormalige illegaliteit in deze commissie maar mondjesmaat vertegenwoordigd,³⁹¹ de tot dan toe verwaarloosde burgemeesterszuivering in bevrijd Gelderland werd er wel door op gang gebracht. Nadat Van Voorst in een vergadering op 3 januari de burgemeesters van zijn ressort voorzichtig van de oprichting van de commissie op de hoogte had gebracht,³⁹² werd een deel van hen alsnog in de uitoefening van het burgemeestersambt gestaakt.³⁹³

Ook in Zeeland was de stuwkracht van het MG nodig om de burgemeesterszuivering door te zetten. De Koeijer typeert de situatie met de uittaling van pmc Slot, dat "de zaak op de provinciale griffie stil lag; als ik bijvoorbeeld de zuivering daaraan had overgelaten, zou het nog wel een half jaar langer geduurd hebben voordat die zaak geregeld zou zijn".³⁹⁴ Mede op aandrang van Slot installeerde commissaris der koningin Quarles van Ufford begin december een onderzoekscommissie voor de zuivering van burgemeesters. Na wat geharrewar kon Slot aan Kruls melden dat die commissie de burgemeesterszuivering in heel Zeeland voor haar rekening zou nemen.³⁹⁵ De commissie stond onder leiding van de president van de arrondissementsrechtbank in Middelburg, mr. Th. Porthéine, en telde naast een gemeentesecretaris en een burgemeester één vertegenwoordiger uit de voormalige illegaliteit. Dat was P. de Kam, die zowel in de Zeeuwse LO als in de Zeeuwse OD een vooraanstaande rol had gespeeld.³⁹⁶

Al in de fase tot medio februari 1945 ontplooidde deze commissie-Porthéine – en dat was, voorzover bekend, in tegenstelling tot de gang van zaken in de andere bevrijde provincies – veel activiteiten. Elke week vergaderde ze in een bepaalde regio en hoorde daar de indieners van de klachten, getuigen en beklaagden (allen opgeroepen door Quarles van Ufford) en rapporteerde aan de commissaris van de koningin.³⁹⁷

Die werkwijze riep weinig kritiek op van de kant van het burgemeesterskorps, maar binnen de commissie ontstond al in december een belangrijk verschil van mening, omdat De Kam de beoordelingen te mild vond. Hij vreesde dat als de commissie zo doorwerkte, geen enkele burgemeester verwijderd zou worden. De Kam vond namelijk dat de commissie de commissaris der koningin ook zou moeten kunnen adviseren een burgemeester te vervangen, als deze, al dan niet als gevolg van zijn bezettingsgedrag, het vertrouwen van de bevolking had verloren. Dat was, zoals we al zagen, ook het standpunt van de GOIWN en in diverse gevallen ook de praktijk van het eerste zuiveringsbeleid van pmc Slot geweest.³⁹⁸ Maar De Kam en de GOIWN moesten in de burgemeesterszuivering, die

³⁹⁰ Brief Blaauw aan SCSMG, (geheim) d.d. 19 december 1944, -AMG, PMC-Gelderland, doos 24, map 257.

³⁹¹ De leden waren prof.dr. J.D.M. Cornelissen, G.A. van Dreumel (wethouder Wamel), W. van Elk (burgemeester Bommel), L.A. van Hoek (oud-illegaal werker, arts te Wamel), W.H. van der Putten (heemraad polder-district) en mr. F.K.R.C. Sasson. Als voorzitter had Van Voorst merkwaaardig genoeg zichzelf in gedachten, aldus Verslag van de bijeenkomst van provinciale autoriteiten van Gelderland, d.d. 1 januari 1945, p. 2, -AMG, doos 221 (Staf. Secretariaat), map M-00-III (Gelderland).

³⁹² *Ibidem*, p. 2: "Het spijt den voorzitter, dat hij den burgemeesters deze voor hen minder aangename mededeling heeft moeten doen".

³⁹³ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 50.

³⁹⁴ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 53-54.

³⁹⁵ Van den Heuvel/Ligtermoot, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, 98-100.

³⁹⁶ *Ibidem*. De andere leden waren J. Vader, gemeentesecretaris van Krabbendijke, die nauw met de (voormalige) illegaliteit in contact stond, en A.A. Elenbaas, die in 1942 ontslagen en na de bevrijding teruggekeerde burgemeester van 's-Heer Arendskerke.

³⁹⁷ *Ibidem*, 98-100.

³⁹⁸ Vgl. De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 88-89.

onder leiding van de commissaris der koningin op gang kwam, bakzeil halen. Dat kwam doordat de bevoegdheid van de commissaris der koningin en van het MG om een burgemeester te verwijderen op grond van gebrek aan vertrouwen bij de bevolking, steunde op het Besluit Tijdelijke Voorziening Bestuur Provincien en Gemeenten (E86). De commissie daarentegen mocht de burgemeesters niet beoordelen op hun vertrouwen bij de bevolking, maar enkel op grond van het Zuiveringsbesluit, d.w.z. op hun houding jegens de bezetter.³⁹⁹

In Limburg tenslotte kwam het op het punt van de burgemeesterszuivering in deze fase tot een confrontatie en een impasse. Pmc Schurmann had commissaris der koningin Van Sonsbeeck al sinds november herhaaldelijk gedocumenteerde klachten over diverse zittende burgemeesters doen toekomen zonder dat Van Sonsbeeck enige actie ondernam. Ondertussen bleven met name de CIW's en de door oud-illegalen bemande MG-Opsporingsdienst de pmc met klaagbrieven tegen bepaalde burgemeesters bestoken.⁴⁰⁰ Ook meer directe aansporingen door Schurmann en diens superieur Linthorst Homan, hoofd van Sectie I van de staf MG, leidden nog niet tot zuiveringsmaatregelen van de commissaris der koningin. Maar eind december ging Van Sonsbeeck er toch toe over om als laatste commissaris der koningin een "Adviescommissie Zuiveringsbesluit Burgemeesters" (hierna AZB) te installeren. Ook deze commissie stond onder leiding van een jurist, mr. C.J.J.M. Petit, en omvatte verder burgemeester M.W.J. Coenders van Sittard en een vertegenwoordiger van het Maastrichtse CIW, namelijk bankdirecteur G.J. Kuiper.⁴⁰¹

Na haar installatie op 28 december ging de AZB voortvarend te werk. Binnen tien dagen gaf ze de commissaris der koningin het advies om de dertien al gevluchte NSB-burgemeesters te schorsen – zelfs dat was nog niet gebeurd – en drie andere burgemeesters te staken.⁴⁰² Het schorsingsbesluit liet niet lang op zich wachten, maar in plaats van Van Sonsbeeck nam pmc Schurmann het.⁴⁰³ De stakingsbesluiten bleven voorlopig uit. Hoewel de voormalige illegaliteit weinig reden tot klagen had over de werkwijze van de AZB, had zij wel bezwaren tegen het lidmaatschap van burgemeester Coenders. Na overleg met het CIW trok deze zich zelf terug. In zijn plaats benoemde Van Sonsbeeck M. Corbey, die behalve waarnemend burgemeester van Schinveld en Merkelbeek ook voorzitter was van het Sittardse CIW-district.⁴⁰⁴

Doordat commissaris Van Sonsbeeck zijn eigen tempo in de burgemeesterszuivering wenste aan te houden, volgde er medio februari een regelrechte confrontatie. Terwijl de AZB stakingsadviezen bleef geven⁴⁰⁵ en pmc Schurmann op uitvoering van de eerdere adviezen aandrong, probeerde de commissaris der koningin met alle ambtelijke middelen

³⁹⁹ Van den Heuvel/Ligtermoot *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw* 169-170.

⁴⁰⁰ Bijvoorbeeld Vertrouwelijk rapport van CIW Weert aan pmc Limburg over de gedragingen van de burgemeester van Weert, vermeld in brief van CIW Weert aan CSMG d.d. 9 januari 1945. AMG doos 7 (Geheim Archief PMC Limburg) map 212 en brief van pmc Limburg aan cdk Limburg d.d. 29 november 1944 met van Opsporingsdienst ontvangen stukken bevattende grieven tegen de burgemeesters van Hoensbroek, Hulsberg, Voerendaal en Kerkrade. ACdK L. kabinetsagenda d.d. 8 december 1944.

⁴⁰¹ Kabinetsagenda d.d. 27 december 1944. ACdK L.

⁴⁰² Te weten die van Weert, Schinnen en Voerendaal. ACdK L. kabinetsagenda d.d. 5 en 6 januari 1945.

⁴⁰³ Afschrift van besluit pmc. ACdK L. kabinetsagenda d.d. 5 januari 1945.

⁴⁰⁴ M. Corbey, *Ter Oriëntering* (proefdruk) d.d. juli 1945, waarin hij een overzicht geeft van de gang van zaken met de AZB. SHC Archief T. Wijffels, nr. 98 (hierna geciteerd als *Overzicht Corbey*). Zie ook notulen provinciale vergadering der Limburgse districten CIW d.d. 11 januari 1945, p. 4. SHC Archief Coenjaarts map 16.

⁴⁰⁵ Een herhaalde in het geval van Kerkrade: nieuwe voor Mook en Middelaar en Stein, zie ACdK L. kabinetsagenda d.d. 3 februari 1945.

tijd te winnen⁴⁰⁶ en de dreigende stakingsmaatregelen af te wenden door andere oplossingen aan te dragen als ziekteverlof en eervol ontslag.⁴⁰⁷ Voor de leden van de AZB was het niet-uitvoeren van haar adviezen onverteerbaar. Op 13 februari weigerde de commissie unaniem verder te werken, zolang de commissaris der koningin geen gevolg gaf aan haar eerdere adviezen, en twee leden van de commissie, Petit en Kuiper, stapten zelfs op.⁴⁰⁸ Of Van Sonsbeeck daarop uit was geweest, weten we niet, maar door aan te sturen op een conflict met de AZB en de georganiseerde oud-illegaliteit kwam het werk van de AZB voor geruime tijd tot stilstand. De burgemeesterszuivering in Limburg verkeerde in een impasse.

Over de zuivering van het overheids*personeel* constateerden we al eerder dat deze in het bevrijde gebied aan het eind van de verkenningfase, d.w.z. eind november 1944, nog vrijwel geheel moest beginnen. Dat kwam doordat de zuivering van de daartoe bevoegde burgemeesters (behalve in Zeeland) in dat stadium nog volop gaande was. In de periode van december tot medio februari kwam deze zuivering, die vooral het provinciale en gemeentepersoneel betrof, langzamerhand op gang. Maar de voortgang op dit brede en onoverzichtelijke terrein was uiterst moeizaam, ondanks de inspanningen van MG en GOIWN om er meer vaart in te brengen. Bij gebrek aan voorstudies zullen we ons hier beperken tot een algemene schets en proberen de aard van de bemoeienis van oud-illegale kant in kaart te brengen.

Laten we, om allereerst een indruk van de resultaten te krijgen, eens kijken naar de uitslag van een begin februari 1945 gehouden enquête. Daarbij gaat het om een in haar soort unieke rapportage van de GOIWN-districten Den Bosch, Oss en Veghel over de stand van zaken inzake de adviescommissies voor de zuivering van het gemeentepersoneel in twintig plaatsen in die regio⁴⁰⁹. Slechts in drie gemeenten (15%) was toen nog geen zuiveringsadviescommissie ingesteld (Haaren, Uden en Esch). Maar in ruim de helft van de plaatsen, waar dat wel was gebeurd (negen van de zeventien), was de GOIWN nog niet akkoord met de samenstelling ervan. In acht van de twintig (40%) bestond dus een commissie, waarin de GOIWN naar eigen tevredenheid vertegenwoordigd was en geen klachten had over de andere commissieleden. Wel werd in de rapportage nogal eens opgemerkt dat die in oud-illegale ogen goed samengestelde commissies te onbekend waren of nog weinig hadden gepresteerd. Over de voortgang van het eigenlijke zuiveringsadvieswerk maakt dit rapport ons dan ook duidelijk dat dit in februari in het merendeel van de betrokken gemeenten nog steeds in de beginfase verkeerde, doordat de

⁴⁰⁶ Brief van pmc-Limburg aan Van Sonsbeeck, d.d. 3 februari 1945 "betreffende zijn standpunt dat thans onverwijld aan de burgemeesters van Schinnen en Voerendaal moet worden bevolen de uitoefening van hun functie te staken". De cdk liet de pmc antwoorden dat er in het geval van Schinnen aan de AZB om advies was gevraagd (n.b. dat was op dat moment al tweemaal uitgebracht: op 6 en 30 januari) en dat hij in het geval van Voerendaal op terugzending van het dossier wachtte, -ACdK-L, kabinetsagenda, d.d. 7 februari 1945.

⁴⁰⁷ Zo vroeg de gewraakte burgemeester van Weert om eervol ontslag wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd (-ACdK-L, kabinetsagenda, d.d. 12 februari 1945). Dat gebeurde nadat de cdk hem een uittreksel van een klachtenrapport van het CIW-Weert had doen toekomen en nadat het CIW-Weert bij Van Sonsbeeck en Kruls geprotesteerd had dat de ondertekenaars van het rapport "daarvan persoonlijk hinder (hebben) ondervonden" (brieven CIW-Weert aan CdK, d.d. 3 januari 1945 en aan CSMG, d.d. 9 januari 1945, -AMG, doos 7 (Gheheim Archief PMC-Limburg), map 212). Op 13 februari schreef Van Sonsbeeck aan de AZB dat een stakingsbevel aan de burgemeester van Stein onnodig was, omdat deze ziek was (-ACdK-L, kabinetsagenda, d.d. 13 februari 1945).

⁴⁰⁸ Overzicht Corbey.

⁴⁰⁹ Overzicht per plaats van de stand van zaken m.b.t. zuiveringscommissies voor het gemeentepersoneel, door GOIWN-districten 's-Hertogenbosch, Oss en Veghel aan pmc-Noord-Brabant, d.d. februari 1945, -AMG, doos 4604 (PMC-Noord-Brabant), map 126.

samenstelling van de commissies en met name de instemming van de GOIWN zoveel tijd en moeite kostten

In de formele procedure van het instellen van adviescommissies voor de zuivering van overheidspersoneel werd sinds december wel grote vooruitgang geboekt. Daarbij gaven de aansporingen van de commissarissen der koningin aan de burgemeesters, in Brabant per 18 januari, de doorslag. Die instructies vormden de uitvoering van de richtlijnen die minister Burger op 15 januari had gegeven: in alle gemeenten moest de burgemeester voortaan zo'n commissie instellen, ook al achtte deze zelf geen maatregelen nodig, zo'n commissie diende bovendien voor de plaatselijke oud-illegaliteit aanvaardbaar te zijn.⁴¹⁰ Met die instructie werd in elk geval tegemoetgekomen aan de belangrijkste wensen die GOIWN en MG op het terrein van de zuivering van overheidspersoneel hadden. De toestand voor half januari werd heel aardig getypeerd door de dmc van Oss. Hij schreef minister Burger op 21 december dat hem uit een enquête in zijn ambtsgebied was gebleken, dat in veel gemeenten de burgemeesters hun personeel niet alleen niet zuiverden, maar zelfs geen commissie instelden en, als ze dat al deden, de commissie zeer eenzijdig samenstelden.⁴¹¹

De formele vooruitgang sedert medio januari hield in dat er voortaan in het hele bevrijde gebied aan bepaalde minimumeisen voldaan moest worden. De burgemeesters moesten een zuiveringscommissie voor het overheidspersoneel instellen en de samenstelling daarvan moest de instemming van de plaatselijke oud-illegaliteit hebben. Maar die minimumeisen voorkwamen niet dat die zuivering zelf verder stagneerde en dat de confrontaties tussen de diverse betrokken partijen doorgingen.

Allereerst ontstonden er, zoals we hiervoor al zagen, in veel plaatsen langsepende conflicten over de samenstelling van die commissies. In die conflicten was de plaatselijke GOIWN steevast de eisende partij en doordat een aanzienlijk deel van haar leden zelf uit de ambtenarij afkomstig was (zie paragraaf 3.3.3), toonde zij zich in veel gevallen bij zonder hardnekkig. Daar de tegenpartij niet minder vastberaden was, zag de plaatselijke oud-illegaliteit zich op den duur voor de pijnlijke vraag gesteld wat er zwaarder woog: de samenstelling van de commissie zelf of het spoedige begin van het feitelijke zuiveringsadvieswerk.⁴¹² Bovendien blijkt uit diverse stukken dat de GOIWN problemen had om voldoende geschikte kandidaten uit eigen kring voor het zuiveringsadvieswerk beschikbaar te krijgen.⁴¹³ Herhaalde aansporingen aan de leden door het GOIWN-bestuur om zich met energie voor het zuiveringswerk in te zetten, wijzen in dezelfde richting.⁴¹⁴

Waar de samenstelling van de commissies geen problemen (meer) gaf, kon met de eigenlijke advisering begonnen worden. Die leverde meestal weinig problemen op, zij het dat men in geval van het lidmaatschap van het Nederlandsch Arbeidsfront graag tot disciplinaire maatregelen wilde adviseren, die wettelijk nog niet mogelijk waren.⁴¹⁵ Con-

⁴¹⁰ Brief van cdk Smits van Oyen aan burgemeesters, d.d. 18 januari 1945 en aanmaning d.d. 15 februari 1945. ACdK NBr, nr. 82 (doos 411) map Algemeen en G.A. Breda. Collectie Hallema map WO II nr. 58.

⁴¹¹ Brief dmc Oss aan minister Burger, d.d. 21 december 1944. ACdK NBr, nr. 82 (doos 411) map Algemeen.

⁴¹² Vgl. de constatering van de Sectieraad GOIWN van Breda op 14 februari 1945: dat de samenstelling van de (zuiverings)commissies door het telkens achteraf indienen van bezwaren moeilijk is, aldus Uittreksel van stukken van GOIWN organen door Sectie V van de GOIWN Breda, i.c. Verslag Sectieraad GOIWN Breda, d.d. 14 februari 1945, punt 23. Bezit Van der Hooft en Bezit Wijnen.

⁴¹³ In de notulen van de Limburgse provinciale vergadering van de GOIWN werd herhaaldelijk meegedeeld dat nog niet alle districten de gevraagde lijsten met kandidaten voor zuiveringscommissies hadden opgestuurd, zie bijv. de notulen van 23 januari 1945. SHC Collectie Coenjaarts map 16 en Bezit Vrij.

⁴¹⁴ Notulen IPV GOIWN, d.d. 17 januari 1945. ABS map GOIWN.

⁴¹⁵ Vgl. *ibidem* waarin de oprichting van een kleine commissie werd aangekondigd die een rapport zou maken voor de vaststelling van andere straffen voor ambtenaren dan ontslag. Zie ook Notulen GOIWN Eindhoven, d.d. 9 februari 1945. ABS map GOIWN.

flicten binnen zuiveringscommissies van overheidspersoneel waren een uitzondering. Van GOIWN-zijde werd wel regelmatig als bezwaar gehoord dat deze commissies zich niet duidelijk genoeg voor klachten van burgers openstelden en zoveel tijd voor hun advieswerk nodig hadden.⁴¹⁶

Voorzover deze commissies al in de periode tot half februari met zuiveringsadviezen gereedkwamen – en dat was maar in beperkte mate het geval – ontstonden overigens wel weer ernstige problemen. Diverse burgemeesters wilden de zuiveringsadviezen niet of niet zelf toepassen en stelden het nemen van zuiveringsmaatregelen uit. Daarop was het bijvoorbeeld in Eindhoven de dmc Verhoeff, die eind januari 83 gemeentefunctionarissen schorste of staakte op grond van de rapporten van de door de burgemeester ingestelde adviescommissie, en wel “omdat de burgerautoriteiten . . . hiernede te lang getraineed (hebben)”⁴¹⁷. Ook in andere Brabantse gemeenten stelden, aldus Sectie I van de MG-staf, de burgemeesters wel adviescommissies in, maar reageerden ze vervolgens niet voldoende op de gegeven adviezen.⁴¹⁸

Deze onbevredigende Brabantse situatie inzake de zuivering van overheidspersoneel lijkt een redelijk gemiddelde van die in de rest van bevrijd gebied. In Zeeland was de situatie wat gunstiger doordat commissaris der koningin Quarles van Ufford ook deze zuivering aan zichzelf voorbehouden had en overleg pleegde met de voormalige illegaliteit, terwijl pmc Slot zich beperkte tot toezicht houden en slechts in vijf gevallen zelfstandige zuiveringsmaatregelen tegen gemeentepersoneel hoefde te nemen.⁴¹⁹ In bevrijd Gelderland en Limburg daarentegen verliep de zuivering van overheidspersoneel nog aanzienlijk trager en stroever dan in Brabant. “De zuivering van het gemeentepersoneel in Gelderland”, zo meldde Hoofd Sectie I van de MG-staf in de tweede helft van januari, “stokt volkomen”.⁴²⁰ In Limburg hadden zowel MG en oud-illegaliteit als de burgerlijke autoriteiten het veel te druk met hun confrontaties over de burgemeesterszuivering om zich ook nog met de daarvan afhankelijke zuivering van overheidspersoneel te bemoeien. De impasse in Gelderland en Limburg werd voornamelijk veroorzaakt door de weerspannige houding van de commissarissen der koningin aldaar. Hun onwil en traagheid bij de zuivering van burgemeesters had geleid tot een gespannen verhouding met de GOIWN en het MG en dat alles blokkeerde nagenoeg het op gang brengen van de zuivering van het overheidspersoneel.

De flinke regionale verschillen bij de voortgang van de zuivering van het overheidspersoneel laten zien dat de invloed van de GOIWN op dit terrein in de confrontatiefase grotendeels afhankelijk was geworden van de medewerking van de plaatselijke burgerlijke autoriteiten. Sinds medio januari bestond de verplichting om gemeentelijke zuiveringsadviescommissies in te stellen, die zo waren samengesteld dat de plaatselijke georganiseerde oud-illegaliteit er mee kon instemmen. Dat was een allang gekoesterde wens van de GOIWN-leiding en de staf MG. Maar die verplichting leidde niet of nauwelijks tot voortgang in het eigenlijke zuiveringsproces. Ze leidde daarentegen tot veel conflicten over de personele samenstelling van de commissies en waar commissies al wel tot af-

⁴¹⁶ Overzicht per plaats van de stand van zaken m.b.t. zuiveringscommissies voor het gemeentepersoneel, door GOIWN-districten 's-Hertogenbosch, Oss en Veghel aan pmc-Noord-Brabant, d.d. februari 1945, -AMG, doos 4604 (PMC-Noord-Brabant), map 126.

⁴¹⁷ Weekrapport Sectie I Staf MG, d.d. 26 januari 1945, -AMG, doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekrapporten Sectie I.

⁴¹⁸ Weekrapport Sectie I Staf MG, d.d. 14 januari 1945, -ibidem.

⁴¹⁹ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 86-87.

⁴²⁰ Weekrapport Sectie I Staf MG, d.d. 19 januari 1945, -AMG, doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekrapporten Sectie I.

geronde adviezen kwamen, moest het MG er vaak aan te pas komen om de adviezen uitgevoerd te krijgen. Vooral in Limburg en Gelderland, waar de verhouding tussen burgerlijke autoriteiten enerzijds en MG en oud-illegaliteit anderzijds al op het punt van de burgemeesterszuivering verslechterd was, raakte de zuivering van overheidspersoneel aldus al in haar beginfase in het slop.

7.4.3 De zuivering van het bedrijfsleven

Dat een effectieve aanpak van de zuivering van het bedrijfsleven begin december urgent werd, blijkt uit de eerderevermelde, geruchtmakende arrestatie door Limburgse stoottroepen van vier notabelen, onder wie de industrielen Gelissen en Van Oppen (zie paragraaf 7.3.1). De aanleiding was weliswaar de dreigende inperking van de arrestatiebevoegdheid van de BS, maar het hooldmotief bestond uit de verdenking van economische collaboratie.

Dit voorval was geen alleenstaand incident, want de onrust over het ongemoeid blijven van verdachten van economische collaboratie raakte in de confrontatiefase in het hele bevrijde Zuiden wijdverbreid. Zo schreef de waarnemend commissaris van politie van Vlissingen eind december aan de officier van justitie te Middelburg dat er sprake was van groeiende onrust bij de bevolking "over het zonder zuivering aanblijven van de directie en het hogere personeel der N.V. Koninklijke Maatschappij De Schelde". Hij drong aan op de instelling van een zuiveringscommissie voor Vlissingen, die dan als eerste De Schelde in onderzoek moest nemen.⁴²¹ Begin januari waarschuwde hij hem dat de slechte economische situatie en het onbevredigde rechtsgevoel de communistische propaganda in de kaart speelden en hij meldde dat hij bij wijze van voorzorg een grote razzia naar wapens had laten uitvoeren.⁴²² Op 20 en 23 januari konden de arbeiders van De Schelde maar met moeite van een staking worden afgehouden.⁴²³

In Nijmegen werd de directie van de grote kunstzijdespinnerij Nyma in *De Waarheid* aangevallen vanwege haar dreigementen in bezettingstijd aan het personeel met deportatie naar Duitsland.⁴²⁴ Ook in Zuid-Limburg en Brabant eisten diverse veelal radicale oud-illegale bladen zuiveringsonderzoeken tegen respectievelijk de mijndirecties, de bedrijfsleiding van DAF en tegen de Tilburgse wollenstoffabrikanten⁴²⁵ en in de mijnen deden zich in december en januari weer verschillende stakingen voor. Die stakingen vonden met name plaats bij de particuliere mijnen, waar sociaal-economische eisen meestal samengingen met onvrede over de zuivering van de bedrijfsleiding.⁴²⁶

De toenemende onrust over het uitblijven van een bevredigende bedrijfszuivering hield ook de staf MG steeds meer bezig. Begin december raadpleegde pmc-Brabant De van der Schueren de provinciale vertrouwensraad van de GOIWN speciaal over dit onderwerp en vervolgens zijn dmc-en.⁴²⁷ Uit de verslagen van die vergaderingen blijkt dat oud-illegali-

⁴²¹ Weckoverzicht van de wnd commissaris van politie te Vlissingen aan de officier van justitie te Middelburg, d d 28 december 1944, -AMG doos 3 (Geheim archief PMC-Zeeland), map 95

⁴²² Briel d d 13 januari 1945, ibidem

⁴²³ De Koeijer 'Het Militair Gezag in Zeeland', 65

⁴²⁴ *De Waarheid* (Nijmegen) d d 23 december 1944

⁴²⁵ *De Waarheid* (Brunssum), d d 13 december 1944 W van Exter 'Grijp ze in de kraag' *Dewnische Courant* d d 26 januari 1945 Antoon Coolen 'Gezuiverde toekomst' *De Vrije Stem*, d d 27 januari 1945

⁴²⁶ Baghus *Ontmoeting met de bevrijding*, 172-173 224-227

⁴²⁷ Notulen vergadering Economische zuivering d d 2 december 1944, GA-Breda, Collectie Hallema map WO II, nr 6 en Reisrapport van lt Levisson aan hoofd Sectie II Staf MG, d d 10 december 1944 -AMG doos 376 (Staf, Sectie II), map 1216

ten en MG het op dit terrein niet meer wilden laten bij incidentele ingrepen door militaire commissarissen enkel in die gevallen waar de openbare orde of veiligheid in gevaar kwam. Beide partijen wensten een systematischer aanpak van de bestraffing van de economische collaboratie, maar de grote vraag was of en hoe dat mogelijk was bij gebrek aan wetgeving op dit specifieke terrein.

Precies die vraag stond centraal in het 'Rapport omtrent de zuivering van het Nederlandsch bedrijfsleven', dat twee Eindhovense juristen op 15 december in opdracht van CSMG Kruls aan het MG uitbrachten.⁴²⁸ Maar ook zij adviseerden het ingrijpen tegen personen (werkgevers of werknemers), d.w.z. "de aanvankelijke zuivering, die voortvloeit op hetgeen later zal geschieden door de Tribunalen en de Raad voor het Rechtsherstel, te bepalen tot de notoire gevallen, waarin . . . ingrijpen in 's lands belang noodzakelijk is". Wat betreft de zuivering van gehele bedrijven constateerden zij dat er op dat terrein verwarring heerste. Die verwarring was te wijten aan de omstandigheid dat er op dit terrein geen aparte samenhangende wetgeving voorhanden was. Er waren wel wetsbesluiten op de bredere gebieden van het herstel van het rechtsverkeer en de arbeidsverhoudingen, maar daarvan was niet duidelijk in hoeverre ze konden dienen als rechtsgrond voor bedrijfszuivering. Gezien de complexiteit van de materie suggereerde het rapport wel de oprichting van aparte zuiveringscommissies voor het bedrijfsleven, waarin voldoende juridische kennis voorhanden zou zijn.⁴²⁹

Dit rapport had voor de praktijk slechts een beperkt nut. Het werd ter verdere bestudering naar Londen gestuurd en diende als basis voor een brief die Kruls op 5 januari aan alle militaire commissarissen zond over "problemen van bedrijfszuivering".⁴³⁰ Daarin gaf hij allereerst een gedetailleerd overzicht van die artikelen van de diverse wetsbesluiten die juridische mogelijkheden boden om tegen de bedrijfsleiding en het personeel van particuliere ondernemingen maatregelen te treffen. Maar hij waarschuwde hun ook, speciaal in het geval van zuivering van bedrijfsleidingen, voorzichtig te zijn en verwees hen voor "alle meer gecompliceerde gevallen" naar het pas opgerichte Militair Commissariaat voor het Rechtsherstel.⁴³¹

Uit het MG-beleid in de rest van deze fase blijkt duidelijk dat het gebrek aan regelgeving inzake de bedrijfszuivering een onoverkomelijk obstakel bleef. De door de Eindhovense juristen voorgestelde zuiveringscommissies voor het bedrijfsleven kwamen niet tot stand, omdat het departement van Binnenlandse Zaken te Londen voorlopig niet op het rapport reageerde. Evenmin kwam het tot de instelling van adviescommissies voor de zuivering van grote sectoren van het bedrijfsleven, waarop pmc-Brabant bij het College van Algemene Commissarissen voor Landbouw, Handel en Nijverheid had aangedrongen.⁴³² Voorzover er al zaken door het op 8 december wél ingestelde Militair Commissa-

⁴²⁸ De auteurs waren mr. A.M.C.J. Steinkuhler en mr. J.H. Passtoors. Zij hadden hun rapport opgesteld na overleg met dr. Beel (MG), met diverse Philips functionarissen (ir. Fetter, mr. Guepin en dr. Mulder), met mr. De Jong van het departement van Binnenlandse Zaken en de volgende vertegenwoordigers van het Eindhovense bedrijfsleven: mr. J.C. van Sandick (secretaris Eindhovense Fabrikantenkring), C. Schellekens (voorzitter van de Oost-Brabantse Kamer van Koophandel) en F. van Vliet uit de Raad van Overleg der werknemersorganisaties. Aldus Rapport, p. 1. AMG, doos 370 (Staf, Sectie II), map 262 I.

⁴²⁹ *Ibidem*.

⁴³⁰ Brief CSMG, nr. II A8/262 d.d. 5 januari 1945, AMG, doos 370 (Staf, Sectie II), map 262-I.

⁴³¹ Speciaal de artikelen 95 t.e.m. 99 van het Besluit Herstel Rechtsverkeer, *Staatsblad* E100.

⁴³² Brief van pmc-Noord Brabant aan dat college d.d. 17 januari 1945 met het verzoek om een voordracht op te stellen voor de adviescommissies voor de zuivering van handel en nijverheid en landbouw en voedselvoorziening, aldus Lansen. Het College van Algemene Commissarissen voor Handel, Nijverheid en Landbouw, 97-98.

riaat voor het Rechtsherstel in behandeling werden genomen,⁴³³ konden deze niet definitief worden afgehandeld. Dat kon alleen gebeuren door de Raad voor het Rechtsherstel, maar dat nationale orgaan moest door de regering nog geïnstalleerd worden.⁴³⁴

Bij gebrek aan centrale leiding bij de zuivering van het bedrijfsleven bleef het afhankelijk van de individuele militaire commissarissen of er in de directies van bedrijven gezuiverd werd en hoe dat gebeurde. Enkele van hen waren in elk geval erg actief, getuige de klachten van Bredase notabelen over de inbewaringstelling van enige vooraanstaande personen uit het bedrijfsleven.⁴³⁵ In het nabije Tilburg bleef het bij het opleggen van huisarrest, terwijl in soortgelijke gevallen in Nijmegen tot arrestatie werd overgegaan.⁴³⁶ In Zuid-Limburg waren de militaire commissarissen weinig actief op dit lastige terrein. De aanvankelijk door de Stoottroepen gearresteerde industriële Gelissen en Van Oppen werden nog enige weken in arrest gehouden, maar ditmaal op last van Kruls en hangende een nader onderzoek. Eind december werden ze ondanks de naspeuringen door de Opsporingsdienst van het MG bij gebrek aan bewijs vrijgelaten.⁴³⁷

De in het mijnbedrijf en bij Philips ingezette trend van *interne* bedrijfszuiveringen door de directie op advies van een speciale interne commissie kon zich in deze situatie doorzetten. Er kwam op dit terrein immers geen overheidsbeleid tot stand, terwijl de publieke opinie wel steeds meer aandrang op zuivering van het bedrijfsleven. Dat bedrijfsleven zelf ging dus voort met de interne zuiveringen en vertegenwoordigers daarvan verweerden zich ondertussen en voorlopig met succes tegen het voorstel van de Eindhovense juristen om aparte externe zuiveringscommissies op te richten. Als hoofdbezwaar daartegen brachten zij hetzelfde argument naar voren, dat eerder, maar met minder succes, in de politiezuivering was gehanteerd: een externe zuivering was niet nodig omdat de 'zwarte gevallen', en daaronder verstond men in dit verband collaborerende directies, toch al uit het bedrijfsleven vertrokken of verwijderd waren.⁴³⁸ De aangebleven directies achtten zich heel wel in staat om het onder hen staande personeel te zuiveren.

De groeiende onvrede binnen de georganiseerde oud-illegaliteit over het uithijven van een degelijke zuivering van het bedrijfsleven werd voorlopig op twee manieren duidelijk. Aan de ene kant nam het aantal concrete klachten en vragen flink toe. Vanuit GOIWN-afdelingen in het helc bevrijde gebied werden nogal uiteenlopende gevallen aangedragen. Was de Kamer van Koophandel in Eindhoven eigenlijk wel gezuiverd?⁴³⁹ Hoe was het mogelijk dat diverse verdachte bioscoop-exploitanten in Nijmegen hun zaken weer hadden geopend?⁴⁴⁰ Wie was er verantwoordelijk voor het verlenen van (auto)rijvergunningen aan personen uit Den Bosch en omgeving die van economische collaboratie werden beticht en die nu in de zwarte handel actief waren?⁴⁴¹ Waarom was er in de zuiverings-

⁴³³ Deze bestond uit lt. kol. prof. mr. J.J. Eggens, maj. prof. dr. P.P. van Berkum en maj. prof. mr. J.W.G.P. Jurgens en was in Tilburg gevestigd.

⁴³⁴ Zie Besluit Herstel Rechtsverkeer, *Staatsblad*, E100, artikel 162.

⁴³⁵ Verslag van werkzaamheden van Sectie II voor de periode 9 t.m. 15 december 1944, -AMG, doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekverslagen Sectie II.

⁴³⁶ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 669.

⁴³⁷ *Ibidem*, 800.

⁴³⁸ Vergelijk de *ibidem*, 668 vermelde brief van L.M.F.M. Regout, voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht, aan CSMG Kruls, d.d. 12 februari 1945.

⁴³⁹ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 9 december 1944, punt 3, -ABS, map GOIWN.

⁴⁴⁰ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 10 januari 1945, punt 15 en Notulen GOIWN-Nijmegen, d.d. 13 januari 1945, beide in: -GA-Nijmegen, Collectie Kuin.

⁴⁴¹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 17 januari 1945, p. 9 (-ABS, map GOIWN).

commissie van de PTT in Maastricht nog geen oud-illegaal opgenomen?⁴⁴² Was het niet te voorkomen dat er al onteigende bedrijven werden verkocht en door zuivering vrijgekomen posten definitief werden bezet, zolang er nog zoveel rechthebbenden in bezet gebied of Duitsland gevangen zaten?⁴⁴³ Moesten ondernemers die de illegaliteit in de bezettingstijd hadden geholpen en daarvan schade hadden geleden, geen voorrang krijgen bij nieuwe aanbestedingen en hoe kon men 'foute' bedrijven daarvan uitsluiten?⁴⁴⁴

Het ging hier in de meeste gevallen om individuele, acute kwesties en door het uitblijven van bevredigende antwoorden krijgt men de stellige indruk dat de GOIWN nogal improviserend achter de werkelijkheid van de weer op gang komende economische bedrijvigheid aanholde. Maar er werd ondertussen ook gewerkt aan een algemener beleid van de GOIWN op het punt van de bedrijfszuivering. Heel december en het grootste deel van januari beantwoordde de GOIWN-leiding de klachten en vragen van haar aanhang door erop te wijzen, dat er een rapport in de maak was van de commissie tot bestudering van het zuiveringsvraagstuk. Pas als dat er was zou de georganiseerde oud-illegaliteit ook op het terrein van de bedrijfszuivering een (met de rest van de zuivering) samenhangend beleid kunnen gaan voeren.

Het zuiveringsrapport van de GOIWN van 24 januari 1945 besteedde inderdaad uitvoerig aandacht aan de zuivering van het bedrijfsleven.⁴⁴⁵ In een vijf pagina's tellende bijlage stelde de commissie-Cammelbeek een procedure voor die tot een bevredigende aanpak van die zuivering moest leiden. In weerwil van de inmiddels gegroeide praktijk onderscheidde de commissie twee fasen: een eerste waarin de personen op leidende posities in het bedrijfsleven werden gezuiverd en een tweede fase die de zuivering van het personeel betrof. De eindverantwoordelijkheid voor die bedrijfszuivering werd toegedacht aan het MG en was voornamelijk gebaseerd op een ruime interpretatie van het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E100).⁴⁴⁶

Voor de zuivering van de bedrijfsleiding zouden de pmc-en of hun dmc-en in elke gemeente een Commissie Zuivering Bedrijfsleven (CZB) instellen, bestaande uit plaatselijke oud-illegale werkers en twee personen in wie de burgerij vertrouwen stelde. Die CZB's moesten aan de hand van een lijst van alle bedrijven in die gemeente (ter beschikking te stellen door de Kamer van Koophandel) onderzoeken welke personen voor zuivering in aanmerking kwamen en de beredeneerde en gedocumenteerde aanklachten doorsturen aan een door elke pmc of dmc in te stellen Kamer Zuivering Bedrijfsleven (KZB).

Die KZB's, die dus over een provinciaal of districtsmilitair commissariaat gingen, zouden het eigenlijke onderzoek naar de aanklachten van de CZB's moeten uitvoeren. Ze zouden steeds zes leden tellen, onder wie één vertegenwoordiger van de GOIWN, en ze zouden dezelfde grote bevoegdheden moeten krijgen die de wet aan de nog niet bestaande nationale Raad voor het Rechtsherstel toekende.⁴⁴⁷ Ze konden dan getuigen en deskundigen verplicht en onder ede horen; ze konden inzage krijgen in alle relevant geachte stukken, getuigen en deskundigen als advocaten, notarissen, accountants, ban-

⁴⁴² *Ibidem* p. 10

⁴⁴³ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 31 januari 1945, punt 2 door afdelingen Helmond en Mijnsheer (-Bezit Raaijmakers)

⁴⁴⁴ Notulen IPV GOIWN d.d. 17 januari 1945 -ABS, map GOIWN

⁴⁴⁵ Zuiveringsrapport GOIWN, Bijlage II (5 blz.)

⁴⁴⁶ Speciaal de artikelen 162 (gedurende de Bijzondere Staat van Beleg oefent het MG de bevoegdheden uit van de Raad voor het Rechtsherstel) en 99 (De Raad is bevoegd te voorzien in het bestuur van rechtspersonen) waren cruciaal

⁴⁴⁷ Zie *Staatsblad* E100 artikelen 10-14

kiers en ambtenaren konden zich tegenover de KZB's niet op hun beroeps- of ambtsgeheim beroepen. Bij meerderheid zouden de KZB's moeten kunnen besluiten of een zuiveringsmaatregel noodzakelijk was en de militaire commissaris adviseren om tot schorsing (hangende het onderzoek), tot ontslag voor bepaalde of onbepaalde tijd of tot rehabilitatie over te gaan. In enige vorm van beroep op die beslissing was niet voorzien.

Wanneer een bedrijfsleiding eenmaal gezuiverd was, trad volgens het rapport van de commissie-Cammelbeeck de tweede fase in, die van de zuivering van het personeel. Werknemers die na 10 mei 1940 op een of andere wijze aangesloten waren geweest bij de NSB of andere nationaal socialistische of fascistische organisaties, kon de gezuiverde bedrijfsleiding zonder meer ontslaan. Voor andere verdachten van een "onvaderlandsche houding" was de instemming nodig van een zuiveringscommissie, die ofwel geheel uit het betreffende bedrijfspersoneel afkomstig was, of, voorzover de militaire commissaris dat noodzakelijk achtte, was aangevuld met personen van buiten het bedrijf. In beide gevallen diende de samenstelling van die commissie de instemming van de plaatselijke GOIWN-afdeling te hebben. Als die zuiveringscommissie het niet eens werd met de bedrijfsleiding moest het zuiveringsgeval aan de Rijksbemiddelaar worden voorgelegd. Tenslotte zou, volgens Cammelbeeck en de zijnen, ook de commissie zelf het initiatief tot zuivering moeten kunnen nemen, namelijk als de gezuiverde bedrijfsleiding dat niet deed. In dat geval zou een analoge instemmingsprocedure moeten gelden.

Boven de KZB's van de diverse militaire commissarissen zou, zoals in paragraaf 7.4.1 vermeld, volgens de commissie-Cammelbeeck een Centrale Zuiveringsraad (CZR) moeten gaan functioneren, waarvan ook een "subcommissie voor de zuivering van het bedrijfsleven" deel uitmaakte. Die CZR, respectievelijk haar subcommissies, zou de CSMG en "zoonoodig" de regering in zuiveringszaken adviseren, hij zou toezien op de uitvoering van het nog uit te brengen "Zuiveringsbesluit Bedrijfsleven", hij zou uitvoeringsvoorschriften ontwerpen en coördineren, en dat alles voorzover die raad dat nodig zou achten.

Maar evenals het veel minder pretentieuze rapport van de Findhovense juristen van december, was het effect van de verstrekkende voorstellen in het rapport van de commissie-Cammelbeeck op de praktijk van de bedrijfszuivering voorlopig uitermate gering. In afwachting van de reacties van de regering en van de staf MG, begonnen diverse GOIWN-afdelingen al wel met het oprichten van speciale onderzoekscommissies voor de economische collaboratie.⁴⁴⁸ Aldus bereidde men zich in eigen kring alvast voor op het organiseren van het door de commissie-Cammelbeeck voorgestelde vangnet van CZB's. Want daar, in die gemeentelijke CZB's, zou volgens de GOIWN-voorstellen duidelijk het zwaartepunt van de oud-illegale bemoeienis met de zuivering van het bedrijfsleven moeten liggen, d.w.z. bij het opvangen en selecteren van de klachten en bij het opstellen van de aanklachten. Dat werk, het verzamelen van klachten en bewijsmateriaal aan de basis, achtte men in dit stadium terecht het urgentst en overigens lag het ook direct in het verlengde van de opsporings- en zuiveringsactiviteiten die men lokaal al ontplooid had. Wat er met die aanklachten zou moeten gebeuren als onverhoopt van de niet minder essentiële bovenbouw van het plan, te weten het onderzoek door de KZB's, de beslissing door de militaire commissarissen en het toezicht door de CZB, niets terecht kwam, was

⁴⁴⁸ Zo was medio januari in Nijmegen sprake van de oprichting van een commissie die het bezettingsgedrag van bioscoop exploitanten zou gaan onderzoeken, aldus Notulen GOIWN Nijmegen, kring III, d.d. 13 januari 1945, punt 2. GA Nijmegen. Collectie Kuin. In Eindhoven werd begin februari een commissie opgericht die zich boog over de vervolging van gevallen van economische collaboratie, aldus Notulen GOIWN Eindhoven, d.d. 2 februari 1945, punt 3. ABS, map GOIWN.

een kwestie die de GOIWN-leiding veel zorgen baarde, maar die voorlopig door haar niet kon worden opgelost. Het was nu aan de regering en het MG om te beslissen of het GOIWN-plan voor de bedrijfszuivering kon worden uitgevoerd

7.5 Hergroepering in maatschappij en politiek

In deze paragraaf gaan we in aansluiting op de laatste paragrafen van hoofdstuk 6 (6.7 en 6.8) na in hoeverre er in de confrontatiefase sprake was van 'herstel', of liever gezegd van voorlopige hergroepering van de traditionele politieke en maatschappelijke organisaties, in welke vormen dat herstel zich openbaarde en welk aandeel oud-illegalen daarin hadden. Daartoe geven we een overzicht van de organisatorische ontwikkelingen bij achtereenvolgens de ondernemers en de arbeiders, bij de partijpolitieke groeperingen, te weten de communisten, de sociaal-democraten en de katholieken en tenslotte bij de Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw.

7.5.1 *Werkgevers en werknemers*

Over de ondernemers als aparte groep hebben we in hoofdstuk 6 bij gebrek aan voldoende gegevens over die periode niet geschreven. Ze kwamen daar enkel zijdelings aan de orde, namelijk bij de behandeling van de nieuwe en oude arbeidersvakorganisaties en waar het ging over de bedrijfszuivering. Toch verenigde een specifiek deel van de ondernemers, namelijk de in het Zuiden belangrijke groep der grotere fabrikanten (met minimaal 100 werknemers) zich al snel na de bevrijding in een nieuwe organisatievorm. Dat waren de neutrale (d.w.z. religieus gemengde) fabrikantenkringen in de grotere steden, die door contacten met de burgerlijke en militaire autoriteiten allereerst de vele hindernissen voor het herstel van de veelal stilliggende ondernemingen uit de weg probeerden te ruimen. De eerste fabrikantenkring was al eind september door ir. F. Philips in Eindhoven opgericht als vervolg op incidentele contacten tijdens de bezetting en op 23 november 1944 werd hij ook voorzitter van de Samenwerkende Fabrikantenkringen van Bevrijd Nederland.⁴⁴⁹

Voorzover bekend speelden oud-illegalen of oud-illegale contacten geen enkele rol bij het opzetten van deze nieuwe vorm van eenheidsvakorganisatie door fabrikanten. Wel onderhield de Eindhovense BN/GOIWN contact met de plaatselijke fabrikantenkring via de katholieke textielfabrikant en oud-illegaal werker I. de Haes.⁴⁵⁰ Bij de oprichting van de fabrikantenkringen ging het, getuige ook de woorden van voorzitter Philips in de eerste vergadering van het samenwerkingsverband, vooral om een tijdelijke bundeling van krachten tegen allerlei tendenzen en ontwikkelingen, die het herstel van de traditionele ondernemersvrijheid voor langere tijd dreigden te verhinderen.⁴⁵¹ Daarbij moet niet enkel gedacht worden aan de leidende rol die de overheid volgens velen had te spelen bij de economische wederopbouw, maar zeker ook aan de opkomst van de eenheidsvak-

⁴⁴⁹ De Jong, *Koninkrijk X a*, 713; Van Oudheusden/Verboom, *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 46-47.

⁴⁵⁰ Notulen BN (Eindhoven) d.d. 16 oktober 1944 -RIOD, GOIWN 1A. Volgens de notulen zou De Haes gezegd hebben dat de Eindhovense fabrikantenkring een organisatie was "die met ons streven geheel meegaat". Vermoedelijk heeft deze opmerking betrekking op het onverzuild karakter van zowel BN/GOIWN als fabrikantenkring.

⁴⁵¹ "dat de industrie een lastige tijd tegemoet gaat. Men moet inderdaad oppassen dat er geen mensen over gaan meepraten die er geen verstand van hebben. Daarom is het goed aan de fabrikantenkringen een officieel tintje te geven. Oude verschillen moeten overbrugd worden. Het is goed dat alle fabrikanten in het Zuiden des lands samengaan, zij kunnen dan als een man spreken." Aldus geciteerd door De Jong, *Koninkrijk X a*, 714-715.

beweging en de vele pleidooien in de illegale en oud-illegale pers om een einde te maken aan het 'liberaal kapitalisme' en om het bedrijfsleven grondig te zuiveren.⁴⁵² Bovendien schreven invloedrijke katholieken uit het herstel- en uit het vernieuwingsgezinde kamp dat het een geschikt moment was om op korte termijn de corporatieve maatschappij-ordening in te voeren, en dat zou betekenen dat arbeiders via ondernemings- of bedrijfsraden invloed zouden krijgen op de leiding van de ondernemingen.

Pas in februari 1945 gaf de 'oude' verzuiilde vereniging van katholieke werkgevers, de Algemeene Katholieke Werkgevers Vereniging (AKWV), weer enige tekens van leven.⁴⁵³ De geestelijk adviseur van de AKWV in het bisdom Den Bosch riep de AKWV in heel bevrijd gebied op om zich publiekelijk te manifesteren. Zo moest voorkomen worden "dat de Samenwerkende Fabrikantenverenigingen alleen den boventoon gaan voeren" en bereikt worden dat de AKWV zich zou inzetten voor invoering van publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie.⁴⁵⁴ In hoeverre het daartoe gekomen is, hebben we hier niet onderzocht. Maar duidelijk is wel dat bij de werkgevers het optreden van een nieuwe eenheidsorganisatie, die als hoofddoel had de vooroorlogse ondernemingsvrijheid te herstellen, een activerende uitwerking had op de herleving van de traditionele katholieke werkgeversorganisatie. Of en in hoeverre de katholieke werkgevers in de AKWV metterdaad bereid zouden zijn hun ondernemingsvrijheid te verminderen ten behoeve van de invoering van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, was echter nog maar de vraag.

We zagen in het vorige hoofdstuk (paragrafen 6.6.1 en 6.7.1) dat anders dan bij de werkgeversorganisaties bij de arbeidersbeweging voormalige illegalen in de eerste maanden na de bevrijding een leidende rol speelden, zowel bij het oprichten van de nieuwe eenheidsvakbonden als bij het weer oprichten van de 'oude' vakorganisaties en het presenteren van hun onderlinge samenwerking. Maar na 1 december 1944 vallen de bijdragen van oud-illegalen aan de discussies over de toekomst van de vakbeweging en hun activiteiten voornamelijk op door onenigheid en onderscheidden zij zich weinig of niet meer van de bijdragen en activiteiten van niet illegalen.

Een vroeg, maar sprekend voorbeeld van het snel afnemende belang van een oud-illegale achtergrond in de maatschappelijke tegenstellingen van na de bevrijding vinden we in de Mijnstreek, waar met name in het mijnbedrijf als gevolg van bijzondere omstandigheden de sociale verhoudingen duidelijk meer gespannen waren dan in de rest van bevrijd Nederland. In die moeilijke situatie kwamen diverse personen en groepen van illegale komaf ook sneller dan elders tegenover elkaar te staan. De hierna volgende beschrijving van de ontwikkelingen in de Mijnstreek vormt dan ook een voorafschaduw van ontwikkelingen die elders later plaatsvonden. De tendens in de Mijnstreek is weliswaar niet representatief voor de ontwikkelingen in het bevrijde Zuiden, maar geeft wel een vroeg voorbeeld van de wijze waarop de inbreng van oud-illegalen op de achtergrond raakte wanneer het ging om nieuwe of oude kwesties, waarin de bezettingsservaringen geen houvast boden.

Allereerst was daar de door iedereen beseftte kardinale betekenis van een zo groot mogelijke steenkolenproductie. Daartegenover stond de onwilligheid van de mijnwerkers

⁴⁵² Zie *ibidem* 714 en alhier paragraaf 7.4.3.

⁴⁵³ Volgens De Jong *Koninkrijk X* a 715 zouden de 'oude' organisaties van werkgevers in het bevrijde Zuiden niet heropgericht zijn. Het tegendeel wordt gesuggereerd door de Nota betreffende onze taak in dezen tijd, die geestelijk adviseur dr. J. Janssens in februari 1945 richtte aan de bestuursleden van de AKWV in het diocees Den Bosch (gestencild 6 blz.) en die begint met de woorden: "Nu onze A K W V in het Diocees s Bosch weer herrezen is..." (CBZ map Waalwijk).

⁴⁵⁴ Dezelfde nota van Janssens p. 6.

om weer hard te gaan werken, zolang niet aan een aantal eisen was voldaan. De geforceerde produktiemethoden uit crisis- en bezettingstijd, het zogenoemde 'jaag- en drijfsysteem', moesten verdwijnen en men eiste zuivering van het hogere mijnpersoneel, vooral van een aantal gehate opzichters, die daaraan in de bezettingstijd volop hadden meegewerkt. De na de bevrijding verslechterde voedselsituatie moest bovendien verbeterd worden en er dienden menselijke arbeidsvoorwaarden en behoorlijke pensioenen te komen. Deze grote onvrede onder de mijnwerkers werd aanvankelijk vooral vertolkt door een nieuwe organisatie, de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM). Dat was een zogenaamde eenheidsvakbond, die de drie vooroorlogse verzuilde vakorganisaties wilde vervangen door één ongedeelde en daardoor slagvaardiger vakorganisatie. De ABWM was in de illegaliteit weliswaar door de communist Van Exter voorbereid en na de bevrijding opgericht, maar de bond werd vervolgens door niet-communisten, deels van illegale afkomst, geleid en stelde zich open voor samenwerking met de katholieke mijnwerkersbond RKMB. In de eerste maanden na de bevrijding was het ledental van de eenheidsbond ABWM een veelvoud van dat van de 'oude' bonden RKMB, PCMB en ANMB, ook al werkten deze samen in een nieuw gevormde Federatie van mijnwerkersorganisaties.⁴⁵⁵

De houding van de mijndirecties, en dan vooral die van de particuliere mijnen, was ten aanzien van alle eisen bijzonder star en dus kwam het steeds weer tot stakingen, die echter meestal maar kort duurden. Immers, als de tegenstellingen tussen de mijndirecties en de mijnwerkers eenmaal zo hoog waren opgelopen, dan was het de taak van de militaire commissaris van de Mijnstreek, de oud-illegaal ir Nicolas, die tevens inspecteur-generaal van de mijnen was, om door krachtige maatregelen de orde zo spoedig mogelijk te herstellen. Om dit soort stakingen te voorkomen werden er bij de afzonderlijke mijnen al snel Commissies van Bijstand opgericht en op centraal niveau bevorderde Nicolas de totstandkoming van een Voorlopig Orgaan van Samenwerking tussen werkgevers en werknemers (VOS). Tegen de zin van de oude bonden kreeg ook een vertegenwoordiger van de eenheidsvakbond ABWM daarin zitting.⁴⁵⁶

Bij alle betrokken partijen treffen we vooraanstaande personen aan die enige maanden terug nog in de illegaliteit actief waren geweest en die juist op grond van hun illegale verdiensten of contacten ook na de bevrijding op de voorgrond konden treden. Het ging daarbij veelal om mensen, die al eerder in de betreffende sector in de mijndirecties, het mijnbedrijf of de vakbeweging werkzaam waren geweest, die na de bevrijding vanwege hun illegale achtergrond in bestaande of nieuwe organisaties leidende posities konden behouden of innemen en vervolgens in de moeilijke situatie, waarin het mijnbedrijf verkeerde, tegenover elkaar kwamen te staan.

Zo troffen elkaar in het VOS bijvoorbeeld ir F Wijffels uit de directie van de Staatsmijnen, A. Beverwijk uit het ABWM-bestuur, de RKMB-bestuurders aalmoezenier Roncken en F. Dohmen en uit de leiding van de PCMB Krooshof. Op Dohmen en Roncken na was elk van hen illegaal actief geweest, wél hadden Dohmen en Roncken in de bezettingstijd deel uitgemaakt van een clandestiene Roermondse gespreksgroep, waar bij diverse vernieuwingsgezinde katholieken, onder wie ook eerdergenoemde Wijffels, betrokken waren geweest.⁴⁵⁷ Wellicht droeg die gemeenschappelijke illegale en 'ver-

⁴⁵⁵ Klaassen. De mijnwerkersbonden. 42, 45-46, 70.

⁴⁵⁶ *Ibidem*. 71.

⁴⁵⁷ Interview door Wil Klaassen en René Meeuws met J.H. Ensink d.d. 28 februari 1974 p. 1. -CBZ map Maastricht. Volgens Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing*. 128 was Beverwijk net als Wijffels enthousiast kaderlid van de Nederlandse Unie geweest en tijdens de bezetting een trouwe helper van Wijffels.

nieuwingsvriendelijke' achtergrond ertoe bij dat de mijndirecties de veelbelovend groeiende ABWM aanvankelijk als gesprekspartner aanvaardden en dat ook RKMB-voormannen als Dohmen en Roncken verklaarden met de ABWM te willen samenwerken.⁴⁵⁸

Maar na medio november begon in het VOS een venijnige strijd om de zetelverdeling. Die eindigde ermee dat de drie traditionele bonden de grote meerderheid van de werknemers-zetels bezetten, ofschoon de ABWM op dat moment (november-december) ongetwijfeld nog de meeste leden vertegenwoordigde. Deze verdeeldheid tussen de nieuwe ABWM en de 'oude' bonden moedigde de werkgevers aan om niet aan de verdeelde eisen toe te geven. Door het gebrek aan resultaten verloor de massa van de mijnwerkers alle vertrouwen in het VOS en de wilde stakingsacties bleven zich zodoende regelmatig voordoen.⁴⁵⁹

Al bij eerdere stakingen had de oud-OD-commandant en oprichter van het CIW-Heerlen, dmc-Mijnstreek Nicolas, krachtig ingegrepen om de orde te herstellen. Dat deed hij half november opnieuw en wel door een aantal gewraakte mijnopzichters te schorsen en begin december door enkele leidende stakers te laten arresteren.⁴⁶⁰ In januari suggereerde hij aan minister van Waterstaat, Albarda, om drie mijndirectieleden, over wie herhaaldelijk klachten bleven binnenkomen, op non-actief te stellen.⁴⁶¹ Maar om de rust en de kolenproductie voor wat langere termijn te herstellen ging Nicolas dit keer verder met zijn bemoeienis. Nadat het VOS was vastgelopen, stelde hij eind januari een 'Adviescommissie voor het MG' (Adco) in. Nicolas benoemde zichzelf tot voorzitter en nodigde zelf de leden uit. Die Adco nam in de daaropvolgende maand een flink aantal beslissingen, die door de vakorganisaties werden verwelkomd en door de directies werden betreurd. De maatregelen hielden namelijk in dat op diverse punten voor de mijnwerkers verbeteringen werden doorgevoerd.⁴⁶²

Toch kan in dit geval niet van een alliantie tussen Nicolas en de oud-illegalen in de ABWM en de Federatie van mijnwerkersorganisaties worden gesproken. De onderlinge bestrijding tussen de ABWM en de 'oude' bonden, in het bijzonder de RKMB, kwam namelijk juist in deze kritieke fase in een stroomversnelling en Nicolas nam nog diverse maatregelen tegen die beide bonden.⁴⁶³ Dat Nicolas aan de eisen van de mijnwerkers tegemoet kwam en daarbij de mijndirecties passeerde, had met zijn illegale verleden niets meer te maken. Zijn houding valt geheel te verklaren uit zijn "sociale instelling" en uit de vervulling van zijn hoofdtak bij het MG: het bewaren van rust en orde en het herstel van de kolenproductie.

7.5.2 *De communisten*

In paragraaf 6.6.1 concludeerden we dat het eind november in het bevrijde Zuiden niet meer de vraag was of de CPN zou terugkeren, maar hooguit nog wanneer de *Waarheid*-beweging, een losse verzameling van met radicalen uitgedijde *Waarheid*-groepen in de

⁴⁵⁸ Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 74.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, 79.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, 59-60

⁴⁶¹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 627.

⁴⁶² Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 89-92: het betrof een loonsverhoging tot 125% van het peil van 10 december 1940, het afschaffen van de degradatie van houwens na een 17-jarig dienstverband tot stutler, de invoering van groeps- in plaats van eenmans-akkoorden, die tot stand moesten komen onder toezicht van de Inspecteur-generaal der mijnen, d.w.z. Nicolas zelf.

⁴⁶³ Bijvoorbeeld de arrestatie van de leden van een Commissie van Bijstand en het weren van de RKMB uit de commissie die het Mijnstatuut moest voorbereiden.

grote steden, door Van Exter c.s. onder een communistische partijleiding zou worden geplaatst. In de loop van december vonden er twee ontwikkelingen plaats, waardoor het aan het eind van die maand kwam tot de formele heroprichting van de CPN en daarmee van de eerste vooroorlogse politieke partij.

Na de onlusten die eind november in Brussel hadden plaatsgevonden tussen aanhangers van het door communisten overheerste *Front de l'Indépendance* en Britse troepen, volgde begin december een reeks van veel ernstiger gewapende botsingen in Athene. Daar stonden partizanen onder communistische leiding en geallieerde (Britse) militairen tegenover elkaar. In bevrijd Nederland leidde dit tweede geval van een gewapend treffen tussen oud-illegalen en geallieerde soldaten tot groeiend wantrouwen bij het publiek ten opzichte van de voormalige illegaliteit en speciaal jegens de communisten. De gebeurtenissen in België en Griekenland versterkten zo de positie van hen, die vonden dat de georganiseerde oud-illegaliteit als zodanig en ook de communisten na de bevrijding niet bij het landsbestuur zouden moeten worden betrokken.

In bevrijd Zuid-Nederland deed de leiding van de *Waarheid*-beweging daarna nog één poging om het politieke isolement te verbreken, waarin zij al tijdens de eerste maanden na de bevrijding weer terecht gekomen was. Op 16 december riep zij onder het motto "Gezamenlijk met en voor het volk" de "illegale strijders in bevrijd gebied" op tot samenwerking. In de Zuidhimbursche *Waarheid*-editie stelde zij een bespreking voor, waaraan alle "vroegere illegale bladen en verzetsbewegingen" zouden deelnemen om te bezien "of ook thans geen basis is te vinden, waarop we gemeenschappelijk kunnen optreden".⁴⁶⁴ Op deze oproep kwam geen enkele reactie, noch van de kant van de aangesproken vroegere illegale bladen en verzetsbewegingen, noch van de feitelijk niet aangesproken georganiseerde oud-illegaliteit in GOIWN en BS.

Het is wel duidelijk dat deze oproep een laatste vergeefse poging was van de leiding van de *Waarheid*-beweging om aansluiting te krijgen bij de georganiseerde oud-illegaliteit. Zij richtte zich daarbij tot de voormalige illegalen binnen en buiten GOIWN en BS en dan met name tot de ontevreden onder hen, om aldus als oud-illegale pressiegroep alsnog invloed te verwerven. Van Lierop wijst er immers op dat de leiding van de *Waarheid*-beweging nogal verontwaardigd was, dat ook premier Gerbrandy tijdens zijn rondreis in de eerste helft van december de vertegenwoordigers van *De Waarheid* links had laten liggen, terwijl hij volgens de persberichten wel overleg had gepleegd met de vertegenwoordigers van de vroegere ondergrondse beweging in het Zuiden.⁴⁶⁵

In hoeverre de Belgische en Griekse ontwikkelingen in de verwachtingen van de zuidelijke oud-illegalen en communisten doorwerkten, valt moeilijk vast te stellen. Voor Van Exter c.s. hebben ze waarschijnlijk gediend als een aantrekkelijk voorbeeld van oud-illegaal machtsvertoon onder communistische leiding. Maar op de leidende personen in BS en GOIWN hebben de oproepen van militante oud-illegalen in het buitenland zeker een afschrikwekkend effect gehad. Voorzover zij nog aarzelden om communisten tot hun organisaties toe te laten, zullen de buitenlandse gebeurtenissen en de oproep van de *Waarheid* leiding hen overtuigd hebben dat de communisten weer definitief buiten de deur gehouden moesten worden.

Het gebrek aan respons maakte de leiding van de *Waarheid*-groepen al snel duidelijk dat een optreden als pressiegroep van de oud-illegaliteit geen succes zou worden en dus geen uitzicht bood op een invloedrijker rol. Die weg om politieke invloed te verwerven bleek nog minder effectief dan haar eerdere onbevredigende optreden als coordinatrice.

⁴⁶⁴ *De Waarheid* (Brunssum) d.d. 16 december 1944, p. 1.

⁴⁶⁵ Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 60.

van het nogal losse complex van *Waarheid*-groepen en eenheidsvakbonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de leiding van de *Waarheid*-beweging onder leiding van Van Exter er kort daarna toe overging om de afgevaardigden van de *Waarheid*-groepen uit het hele bevrijde gebied bijeen te roepen. In hun kerstconferentie in Eindhoven en Den Bosch⁴⁶⁶ besloten zij tot oprichting van de Communistische Partij Bevrijd (Nederlands) Gebied (CPBG).⁴⁶⁷

De openlijke (her)oprichting van de CPN in bevrijd Nederland was eerder door de communistische leiding van de *Waarheid* beweging om een aantal redenen uitgesteld. Zij verwachtte zo haar aanhang onder met name geradicaliseerde sociaal-democratische en katholieke arbeiders te kunnen uitbreiden en vasthouden en op den duur te kunnen overgaan tot de oprichting van een grote socialistische partij en een nieuwe vakbeweging. Door voorlopig als *Waarheid*-groepen te opereren hoopte zij verder het traditionele stigma 'communistisch' te ontgaan en te voorkomen dat de *Waarheid*-beweging geïdentificeerd zou worden met de 'oude' vooroorlogse CPN. Tenslotte reactiveerden de geweldadige gebeurtenissen in Brussel en Athene van eind november / begin december bij de leiding van de *Waarheid* beweging kortstondig de hoop dat het mogelijk zou zijn alsnog over te gaan tot een bundeling van radicale en ontevreden oud-illegale krachten in een breed en invloedrijk verzetsfront zoals dat in België en Frankrijk het geval was.

De stap van eind december 1944 tot oprichting van de CPBG werd gezet onder druk van buitenlandse en binnenlandse factoren. Eind november was in Brussel aan Van Exter te verstaan gegeven dat de internationale communistische beweging en met name de Franse en Belgische zusterpartijen het niet-legaal voortzetten van de CPN in bevrijd Nederland krachtig verwierpen. Hoewel Van Exter toen nog een verklaard tegenstander was van een openlijk optreden als communistische partij, behoorde hij eind december tot de initiatiefnemers van de oprichting van de CPBG. Die ommezwaai maakte hij echter ook onder invloed van binnenlandse ontwikkelingen.

Allereerst waren de pogingen van de leiding van de *Waarheid*-beweging om vooraanstaande sociaal-democraten te verleiden tot eenheid of samenwerking in politiek en vakbeweging afgewezen.⁴⁶⁸ Ook in de erkende organisaties van de oud-illegaliteit, de GOIWN en de BS, kreeg de *Waarheid*-beweging geen invloed. De weinige individuele medewerkers aan de illegale *Waarheid* werden er hooguit geduld en bovendien met argusogen bekeken. De stilte die volgde op de oproep in *De Waarheid* tot de vorming van één oud-illegaal front, ontkrachtte de verwachtingen die de Belgische en Griekse ontwikkelingen bij de leiding van de *Waarheid* beweging hadden doen herleven en bevestigden de afgezonderde positie, waarin de communistische oud-illegalen zich ook ten opzichte van de georganiseerde oud-illegaliteit bevonden.

Het isolement van de *Waarheid* beweging en haar leiding was eind december dus vrijwel compleet. Van contact met of invloed op een van de beslissingscentra was zij nagenoeg volledig afgesneden. Als politieke beweging kon zij bij gebrek aan herstel van de parlementair democratische procedures geen invloed op de regering uitoefenen, als oud-illegale beweging werd zij door GOIWN en BS gewantrouwd en bijgevolg ging ook het machtige MG er niet toe over haar te raadplegen of in te schakelen. Als promotor van de eenheidsvakbeweging tenslotte stond de leiding van de *Waarheid*-beweging ook niet bijster sterk. Net als de plaatselijk zeer verschillende *Waarheid* groepen waren ook de

⁴⁶⁶ Na de eerste vergaderdag op de 25e in Eindhoven werd de conferentie de volgende dag in Den Bosch voortgezet omdat de afgevaardigden uit Nijmegen niet bijtijds in Eindhoven konden komen aldus *ibidem* 62.

⁴⁶⁷ *Ibidem* 62-63.

⁴⁶⁸ Zie paragrafen 6.7.2 en 7.5.3.

diverse eenheidsvakbonden weliswaar door oud-illegale communisten opgericht, maar gaandeweg dreigden ze door hun ideologisch heterogene samenstelling aan de controle van de leiding van de *Waarheid*-beweging te ontsnappen.

Er waren dus redenen genoeg om eind december over te gaan tot een hergroepering in de CPBG. De manier waarop dat gebeurde, laat echter zien dat ook de in bevrijd Nederland herboren CPN er alles aan bleef doen om de indruk te vermijden dat zij dezelfde partij was als voor de bezetting. Zo werden in het bestuur van de nieuwe CPBG enkel oud-illegalen opgenomen. Van de zeven bestuursleden behoorden alleen Van Exter en de Nijmegenaar Hopman ook tot de oude communistische garde. De overige vijf waren personen die pas door het werk voor de illegale *Waarheid* met de CPN in aanraking waren gekomen.⁴⁶⁹ Verder stelde de partij zich, anders dan vóór de bezetting, open voor iedereen die haar maatschappelijke inzichten onderschreef en zich daarvoor ook wilde inzetten. Wat *De Waarheid* betrof, besloot men tot meer centralisatie, om een grotere eenheid in de berichtgeving te krijgen zou Van Exter voortaan centrale artikelen leveren, die de diverse edities naast de eigen kopij allemaal zouden opnemen.

Over de te volgen politieke lijn bracht het bestuur van de CPBG een "Manifest aan het Nederlandse volk" en een urgentieprogramma uit, die beide merkwaardig genoeg voorlopig slechts in gestencilde vorm werden verspreid.⁴⁷⁰ De belangrijkste passage in het manifest luidde aldus: "Vast staat, dat de Communistische partij in de strijd voor het tot stand komen van één socialistische partij de drijvende kracht is en zal zijn en dat daarom ook de versterking van de Communistische partij noodzakelijk is. Het is een hersenschim te geloven, dat zonder een sterke Communistische partij de politieke eenheid van de socialisten te verwezenlijken is."⁴⁷¹

Van Lierop stelt terecht vast dat deze argumentatie in feite negatief van aard was. Het manifest gaf immers aan dat de enige bestaansreden van de CPBG was om de socialistische eenheidspartij tot stand te brengen, daarna zou zij bijgevolg kunnen verdwijnen. Het bestuur van de CPBG achtte een openlijk optreden als Communistische Partij in het bevrijde Zuiden dus noodzakelijk, omdat het ideaal van één socialistische partij daar roemloos ten onder dreigde te gaan. De leiding van de 'oude' sociaal-democratie wees de socialistische eenheid immers af en door het gebrek aan één socialistische oppositie nam de invloed van wat men de "reactionaire krachten" noemde, weer toe. Alle voorstanders van socialistische eenheid dienden zich nu aan te sluiten bij de CPBG, omdat die op dat moment de enige organisatie was die zich echt voor de vorming van één socialistische partij inzette.

Nieuw was ook de nadruk die het CPBG-bestuur nu legde op het democratische karakter van de strijd voor het socialisme en tegen de politieke en economische macht van het monopoliekapitaal. Zowel in het manifest als in een "Kort rapport" dat Van Exter eind januari aan zijn partijgenoten in bezet Nederland zond,⁴⁷² werd de maatschappij opgedeeld in twee vijandige kampen: het reactionaire of conservatieve kamp en het pro-

⁴⁶⁹ Te weten de oud SDAP wethouder H. Hermans uit Vaals, de jonge Nijmeegse landbouwkundig ingenieur G. Jurriens, de mijnwerker H. Groesz, mevrouw J. van Vliet uit Eindhoven en de typograaf J. Meyland uit Tilburg die voor de oorlog socialist was geweest, zie Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 63-64.

⁴⁷⁰ *Ibidem*, 66 e.v. In de Nijmeegse *Waarheid* werd op 13 januari 1945 aangekondigd dat manifest en urgentieprogramma zo spoedig mogelijk in druk zouden verschijnen. Volgens Van Lierop gebeurde dat pas in mei.

⁴⁷¹ Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 69.

⁴⁷² Kort rapport, 4 getypte blz., d.d. 31 januari 1945, getekend W(im van Exter) en meegegeven aan Richard -Bezit Van Exter. Richard was J. van der Gaag, een voorman van de landelijke RVV, tevens lid van het College van Vertrouwensmannen, hij 'crossie' half februari door de Biesbosch weer terug naar bezet gebied, zie Van der Gaag, *Vrijgevochten*, 59-60.

gressieve of democratische kamp. De CPBG rekende zich tot een van de leidende krachten van het democratische kamp. Zij zette zich niet alleen in voor de vorming van één socialistische partij, maar streefde ook naar een "concentratie van alle democratische krachten", d.w.z. een samenwerking tussen socialisten, confessionele arbeiders en alle vooruitstrevende en democratisch gerichte groepen en personen.⁴⁷³ In het kader van zo'n samenwerking verklaarden de communisten zich ook nadrukkelijk bereid om regeringsverantwoordelijkheid te dragen.⁴⁷⁴

De organisaties van de oud-illegaliteit in het Zuiden werden in het manifest en in Van Exters kort rapport zonder voorbehoud bij het reactionaire, conservatieve of ook wel "corporatistisch" genoemde kamp ingedeeld. Volgens Van Exter en de zijnen was de GOIWN zelfs "met anti-democratische doeleinden" opgericht⁴⁷⁵ en was er een streven om de organen van oud-illegale werkers "te ontmannen en ... tot steunapparaten te maken van corporatief streven". Daarom achtte Van Exter het dringend noodzakelijk om zijn partijgenoten in het Noorden te adviseren om daar zelf het initiatief te nemen bij het organiseren van de voormalige illegaliteit.⁴⁷⁶ De oud-illegale persorganen in het Zuiden beschouwde Van Exter niet meer als de rechtmatige ideologische erfgenamen van de oorspronkelijke illegale pers. Met name de vroegere lijn van *Vrij Nederland* en van *Je Maintiendrai* was naar zijn mening in het Zuiden door de nieuwe redacties geheel omgebogen in de richting van het katholieke corporatisme.⁴⁷⁷ Over de BS liet hij zijn noordelijke partijgenoten tenslotte weten dat deze in het algemeen onder reactionaire leiding stonden, dat vooral de conservatieve OD er veel invloed in had, dat *De Waarheid* al voor de Stoottroepen verboden was en dat het de bedoeling was dat delen van de BS voor zuivering en andere werkzaamheden na de bevrijding naar het Noorden gezonden zouden worden.⁴⁷⁸

De reacties in en buiten de *Waarheid*-groepen op de oprichting van de CPBG waren om diverse redenen opmerkelijk. In sommige edities van *De Waarheid* (Breda, Middelburg) werd er helemaal geen melding van gemaakt, zodat de indruk werd gewekt dat er nog steeds geen communistische partij in bevrijd gebied bestond. In andere edities (Nijmegen, Brunssum, Eindhoven) daarentegen werd gedaan alsof de CPN en haar bestuur nooit weg waren geweest en alsof er op de kerstconferentie slechts een technische reorganisatie had plaatsgevonden.⁴⁷⁹ Maar *Het Parool*, het enige blad in bevrijd gebied dat de communisten niet onwelwillend gezind was, zag de betekenis van de kerstconferentie wel in en reageerde nogal kritisch. In een hoofdartikel, getiteld "De eerste is er!",⁴⁸⁰ constateerde de Eindhovense redactie op 13 januari dat "de Communistische Partij als eerste politieke formatie in de staatkundige arena (is) verschenen. Ons volk heeft weer een politieke partij." Vervolgens signaleerde zij al even terecht "een ernstige tegenstrijdigheid", namelijk dat dezelfde kleine minderheid die in de afgelopen maanden had geijverd voor eenheid in de vakbeweging en onder socialisten, nu zelf overging tot herstel van de communistische partij en zich opwierp als toekomstige leiding van een grote socialistische massapartij. Gezien de titel van het artikel verwachtte de *Parool*-redactie dat de

⁴⁷³ Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland* 69 (betreft Manifest, p. 29).

⁴⁷⁴ *Ibidem.* 70 (betreft Manifest, p. 33).

⁴⁷⁵ *Ibidem.* 67.

⁴⁷⁶ Kort rapport, p. 2, -Bezit Van Exter.

⁴⁷⁷ *Ibidem.*

⁴⁷⁸ *Ibidem.*, p. 1.

⁴⁷⁹ Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid Nederland*, 71-73.

⁴⁸⁰ *Het Parool* (Eindhoven), d.d. 13 januari 1945; Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 72-73.

oprichting van de CPBG de andere politieke groeperingen er spoedig toe zou brengen ook hun aanhang weer in een eigen politieke organisatie te verzamelen.

7.5.3 De sociaal-democraten

In leidende kringen van de vroegere SDAP in Zuid-Nederland heerste, zoals in paragraaf 6.7.1 werd beschreven, verdeeldheid. Aan de ene kant stond een groep voorstanders van herstel van de SDAP, maar deze was in de periode van de bevrijding tot begin december niet veel opgeschoten, doordat enkele pogingen door oud-illegalen om tot lokale hergroepering van sociaal-democraten te komen, geen succes waren geworden. Sinds begin november was naast Van Lienden het Tweede-Kamerlid Donker de belangrijkste leidende figuur van deze herstelgezinde groep. Aan de andere kant vinden we een aantal vernieuwingsgezinde sociaal-democraten, die vooral als gevolg van hun ervaringen in de illegaliteit, geen heil meer zagen in een herstel van de SDAP, maar streefden naar een samengaan met andere progressieven in een volksbeweging. Hilda Verwey-Jonker en Wim Thomassen waren in het Zuiden de belangrijkste exponenten van deze vernieuwingsgezinde vleugel in de sociaal-democratie.

De positie van de leidende sociaal-democraten in het Zuiden was om een aantal redenen bijzonder lastig. Ten eerste werd hun traditionele aanhang van twee kanten belaagd, namelijk door de volksbeweging en door de *Waarheid*-beweging. Zowel een al te voortvarend herstel van de SDAP als een te sterke bereidheid tot vernieuwing zou ten koste kunnen gaan van de aanhang in de toekomst. Bovendien hadden zij rekening te houden met de omstandigheid dat de zuidelijke sociaal-democratie slechts een kleine minderheid was binnen de landelijke SDAP en bijgevolg moesten de sociaal-democraten nog meer dan de katholieken in zaken die de partijvorming betroffen, de bevrijding van hun partijleiding in het Noorden afwachten. Ook had de zuidelijke leiding nog te rekenen met de wensen van die ministers, die namens de SDAP in het kabinet zaten. Dat waren in eerste instantie Albarda en Van den Tempel, maar ook de later als minister aangestelde Engelandvaarder Burger gold als sociaal-democraat.

Een derde probleem werd gevormd door de regionale verschillen in het tempo van de partijpolitieke hergroepering in het bevrijde Zuiden. Zo werd in Nijmegen op 5 december zonder enig overleg met sociaal-democraten elders de eerste plaatselijke afdeling van de SDAP heropgericht.⁴⁸¹ Die vroege en geïsoleerde heroprichting was een reactie op krachtige wervingsactiviteiten van de kant van de communisten die, zoals we eerder zagen, daar al eind oktober en ook als eerste en enige in bevrijd gebied een afdeling van de CPN hadden opgericht.⁴⁸² Toen een vroegere SDAP-wethouder die naar de CPN was overgestapt, zijn voormalige partijgenoten in de Nijmeegse *Waarheid* opriep tot aansluiting bij de op te richten Socialistische Partij, zagen de plaatselijke sociaal-democratische voormannen geen andere weg meer om hun aanhang bijeen te houden dan door de eigen partij-afdeling te reactiveren.⁴⁸³

Om de invloed van de ook door sociaal-democraten veelgelezen *Waarheid* te bestrijden, begonnen enige actieve leden van de Nijmeegse SDAP-afdeling half januari met de uitgave van *Ons Volk*, dat volgens de ondertitel een "weekblad voor het democratisch socialisme in Bevrijd Nederland" wilde zijn. Maar de invloed van het blad bleef voorlopig beperkt. Dat kwam doordat het MG slechts een beperkte oplage toestond. Boven-

⁴⁸¹ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 108-109.

⁴⁸² Zie paragraaf 6.6.1.

⁴⁸³ Termeer, *Nijmegen frontstad*, 108-118.

dien dwong het MG de redactie in april om de naam van het blad te veranderen. In het Noorden verscheen immers nog steeds het gelijknamige verzetsblad, dat met de SDAP niets te maken had. Diverse oud-illegalen in MG, BS en GOIWN protesteerden dan ook tegen het gebruik van die naam. Ze beschuldigden de redactie van *Ons Volk* ervan dat ze het illegale aura van het verzetsblad ten onrechte voor het herstel van de SDAP probeerde aan te wenden.⁴⁸⁴

Terwijl in Nijmegen het proces van partijpolitieke hergroepering dus al op gang was gekomen, probeerden in Eindhoven zowel de herstelgezinde sociaal-democraten onder leiding van Van Lienden en Donker als de vernieuwingsgezinden sinds eind november met de sociaal-democratische ministers in contact te komen. Aan Van Lienden en Donker lukte dat vrij gemakkelijk. Zij overlegden al spoedig na de aankomst van de ministers-kwartiermakers met Burger en bezochten in december ook Albarda en Van den Tempel in Londen.⁴⁸⁵

Maar de verhouding tussen vernieuwingsgezinde en herstelgezinde sociaal-democraten en hun onderlinge communicatie waren in deze fase nogal stroef. Dat blijkt o.a. uit een mislukte poging van Hilda Verwey-Jonker om Albarda en Van den Tempel eind december per brief op de hoogte te stellen van de opvattingen van die sociaal-democraten, die er als gevolg van hun ervaringen in de illegaliteit toe neigden om de traditionele SDAP niet te herstellen. Haar bericht kwam namelijk helemaal niet in Londen aan omdat "Eindhovense partijgenoten", via wie het schrijven verstuurd had moeten worden, de brief achterhielden.⁴⁸⁶

Deze "Eindhovense partijgenoten" hadden naar het schijnt ook een direct belang bij het niet verzenden van de brief. Zo stelde Verwey-Jonker in haar brief tevreden vast dat de oud-illegalen de sociaal-democraten niet meer uitsloten, dat zij zelfs gevoelig waren voor sociaal-democratische ideeën en dat het van groot belang was dat sociaal-democraten uit de illegaliteit deelnamen aan de organisaties van de oud-illegaliteit om deze in het democratische spoor te houden. Verder waarschuwde zij de SDAP-ministers dat "met name onder de gewezen illegale werkers, – waartoe vele leden van onze beweging behoren – een streven merkbaar (is) om ten aanzien van zulke mensen (gedoeld werd op partijgenoten die zich tijdens de bezetting 'slap' hadden opgesteld; H.T.) een zeer strenge maatstaf aan te leggen. Hen zonder meer handhaven, zonder dat erover gesproken wordt, zal dus onmogelijk zijn."⁴⁸⁷ Duidelijk is dat ook in sociaal-democratische kring de uit de illegaliteit afkomstige vernieuwers probeerden om hun positie te versterken door herstelgezinde geestverwanten hun minder heldhaftige gedrag van tijdens de bezetting aan te wijzen.

Toch kwam het tot een compromis tussen die sociaal-democraten die de partij zonder meer wensten herop te richten en degenen die daarmee in elk geval wilden wachten. Op 14 januari namelijk richtten sociaal-democraten uit diverse plaatsen in bevrijd gebied onder leiding van Donker de Sociaal-Democratische Vereeniging voor Bevrijd Gebied (SDV) op.⁴⁸⁸ Deze SDV kreeg een bestuur, waarin zowel de traditionele SDAP als de vernieuwingsgezinde richting en zowel vooroorlogse functionarissen als uit de illegaliteit voortgekomen personen een plaats kregen. Donker werd voorzitter, Thomassen, die te-

⁴⁸⁴ *Ibidem.* 110.

⁴⁸⁵ De enige bron voor het bezoek van Van Lienden en Donker aan Londen is het eerdergenoemde verslag Verwey-Jonker, 'Ervaringen en activiteiten' (1974), pp. 9, 19.

⁴⁸⁶ *Ibidem.* p. 24.

⁴⁸⁷ *Ibidem.*

⁴⁸⁸ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 150.

vens in de redactie van *Je Maintiendrai* zat, werd vice-voorzitter en Van Lienden secretaris-penningmeester. Van de bestuursleden waren, voorzover bekend, Van Lienden en Thomassen illegaal actief geweest.⁴⁸⁹

De SDV stelde zich op de grondslag van het Beginselprogramma van 1937, maar sprak uit ook uitdrukkelijk rekening te willen houden met de ontwikkelingen van na 1937. Zo werd verwezen naar het streven om de SDAP te laten uitgroeien tot een grote volkspartij op brede grondslag en naar "nieuwe ontwikkelingstendenzen" die in de oorlogsjaren naar voren waren gekomen. Omdat die strevingen en tendenties nog volop in beweging waren en nog niet op hun betekenis beoordeeld konden worden, rekende de SDV het voorlopig tot haar taak om ervoor te zorgen dat de beginselen van socialisme en democratie, zoals die in het programma van 1937 waren omschreven, in het "toekomstige Nederlandse partijbeeld" ten volle tot uiting zouden komen.⁴⁹⁰

Die laatste zin, maar zeker ook het memorandum dat het SDV-bestuur twee weken later aan de sociaal-democratische ministers van het inmiddels demissionaire kabinet- Gerbrandy zond, bevestigen dat de SDV toch in hoofdzaak een behoudende koers ging varen. Verboom constateert terecht dat in het memorandum de denkbeelden van Donker overheersten.⁴⁹¹ In dat memorandum werden namelijk de "stromingen die politieke herorientering nastreven op grondslag van nationale eenheid en christelijk humanistische beginselen" stevig bekritiseerd. Het SDV-bestuur viel vooral over de "op emotioneele en critiekloze motieven gebaseerde afkeer van alles wat herinnert aan de wereld van vóór 10 Mei 1940", over de "denigrerende appreciatie van de parlementaire democratie, de oude politieke partijen en de door deze bereikte resultaten" en over "de voorkeur voor een sterk gezag" die in kringen van vernieuwers opgeld deden.⁴⁹²

Wat het SDV-bestuur vooral veel zorgen baarde, was dat die vernieuwingsideeën in het bevrijde Zuiden zoveel aandacht kregen. Dat weten de SDV-ers aan het MG, dat zij omschreven als "het prototype van een sterk gezag zonder verantwoordelijkheid jegens de openbaarheid", en aan het optreden van de voormalige illegaliteit. Van de kant van de zuidelijke oud-illegaliteit dreigde, aldus het memorandum, het gevaar van extremisme. Maar de sociaal-democraten verwachtten toch, omdat zich onder de zuidelijke oud-illegalen "zoveel mensen van ernstige christelijke levensopvatting" bevonden, dat bij een eventueel conflict de meerderheid de zijde van de democratie zou kiezen; voor wat betreft de illegaliteit in het Noorden was het SDV-bestuur daarvan niet zeker.⁴⁹³

Om de invloed van oud-illegaliteit, vernieuwers en MG te keren, drong het SDV-bestuur er bij de sociaal-democratische ministers op aan om, zoals Verboom vermeldt, "een sterk democratisch civiel bestuur steunende op 'bona fide partijen'" te bevorderen. Alleen door het herstel van de vertegenwoordigende lichamen niet uit te stellen, zo waarschuwde de SDV-leiding, konden een "staatkundig vacuum" en "extremistisch avonturisme" voorkomen worden.⁴⁹⁴

Samenvattend kan gezegd worden dat de hergroepering der sociaal-democraten in het Zuiden zich in de periode tussen eind november en medio februari snel voltrok. Terwijl leidende personen als Van Lienden aan het eind van de verkenningsfase nog hadden deelgenomen aan brede ontmoetingsgroepen als Eenheid bij Verscheidenheid en de Com-

⁴⁸⁹ *Ibidem*, 151. De leden waren J. W. Lebon, tevens medewerker aan Radio Oranje en MG, en ds. P. A. van Stempvoort.

⁴⁹⁰ *Ibidem*, 150.

⁴⁹¹ *Ibidem*, 152.

⁴⁹² *Ibidem*, 153.

⁴⁹³ *Ibidem*, 153-154.

⁴⁹⁴ *Ibidem*, 153.

missie Politiek van de GOIWN, was het daarmee na de aankomst van de ministers-kwartiermakers nagenoeg gedaan.

Hoewel dat nergens expliciet wordt vermeld, lijkt voor de start van de SDV op 14 januari de oprichting van de CPBG, drie weken eerder, van groot belang te zijn geweest. Wat uit de bronnen wel duidelijk werd voor de heroprichting van de Nijmeegse SDAP en het weekblad *Ons Volk*, namelijk dat de heroprichting van de Nijmeegse CPN en de grote invloed van *De Waarheid* daartoe aanleiding gaven, geldt zeer waarschijnlijk ook voor de oprichting van de SDV. Nadat de leiding van de *Waarheid*-beweging had besloten haar ideaal van één socialistische partij te gaan uitdragen in het gecentraliseerde verband van de CPBG, bleef voor de leidende sociaal-democraten weinig anders over dan ook zelf een voorlopige organisatie te creëren. Daarin konden zij hun traditionele aanhang en ook de sociaal-democratische vernieuwers tenminste verzamelen en in toom houden.

Niet als bij de oprichting van de CPBG was er in het geval van de SDV sprake van een defensieve reflex, van een conservatief gebaar. Door zich weer in de eigen, vertrouwde kring te organiseren, hoe voorlopig ook, bevorderde men in elk geval het teruggrijpen op de oude waarden en personen en riep men aan de ontwikkeling van nieuwe ideeën en verbanden feitelijk een halt toe.

7.5.4 De katholieken

De partijpolitieke ontwikkelingen in katholieke kring – voor het Zuiden zonder meer de belangrijkste politieke richting – werden sinds eind november bepaald door de afspraak dat de herstelgezinden en de vernieuwingsgezinden “op staatkundig organisatorisch terrein” niets zouden ondernemen tot na de bevrijding van Noord-Nederland (zie paragraaf 6.7.2). Noch de volksbewegingsgroep en de katholieken daarin onder leiding van De Quay, noch de voorstanders van herstel van een katholieke politieke partij gingen in de periode van december tot medio februari over tot de oprichting van een politieke organisatie voor het hele bevrijde gebied. Toch ontplooiden de traditionele katholieke autoriteiten en voormannen zowel op lokaal terrein als voor het hele bevrijde gebied diverse activiteiten die tot doel hadden om ook in katholieke kring tot een zekere hergroepering te komen.

Allereerst werden de bisschoppen in deze wintermaanden veel actiever dan ze in de verkenningfase waren geweest. Zo preekte mgr. Mutsaerts op maandag 4 december in een herdenkingsmis voor gesneuvelde geallieerde militairen in de Bossche Sint Jan tegen de medewerking door rooms-katholieken aan de neutrale pers, ook al was zo’n persorgaan, zoals *De Vrije Pers* in die stad, voortgekomen uit de illegaliteit. Hij riep bij die gelegenheid op tot steun aan de katholieke pers en spoorde oudere en jongere katholieken aan om lid te blijven, resp. te worden van de katholieke verenigingen op sociaal en cultureel terrein. Ook vermaande hij hen om niet zonder zijn toestemming deel te nemen aan de oprichting van nieuwsoortige verenigingen of eenheidsbonden.⁴⁹⁵

Direct in het verlengde van deze uitspraak voor het Bossche publiek lag de inhoud van het eerste bisschoppelijke schrijven aan de katholieken in het bevrijde gebied, dat op 31 december in de kerken werd voorgelezen.⁴⁹⁶ De bisschoppen van ’s-Hertogenbosch en

⁴⁹⁵ *Collectio Mutsaerts* 637-539 vgl. De Jong, *Koninkrijk X a*, 719-720 die deze uitspraken abusievelijk op zondag 3 december dateert.

⁴⁹⁶ Bisschoppelijk schrijven, gegeven te Breda, d.d. 21 december 1944 en ondertekend door de bisschoppen Mutsaerts en Hopmans, in *Collectio Mutsaerts* 515. Volgens Baghus, *Ontmoeting met de bevrijding* 176 gaf mgr. Lemmens van het nog bezette Roermond op 21 december ook een bisschoppelijk brief uit met dezelfde strekking en wel voor het bevrijde deel van Limburg.

Breda, Mutsaerts en Hopmans, wilden daarmee de dreigende verwarring en onenigheid over de sociale en culturele organisaties voorkomen. Daarom noemden ze het in hun schrijven noodzakelijk "dat de vroegere organisaties na den oorlog weer onmiddellijk haar onderbroken werk voortzetten en in onze bevrijde gebieden reeds nu zonder uitstel". Direct volgend op die aanmaning lieten zij nadrukkelijk weten "Zoo is ook de mening van hen, die de nieuwe richting zijn toegedaan" en vermeldde zij nog de procedure die gevolgd zou worden. De herrezen organisaties zouden de voorstellen van de "nieuwe richting" alleen in overweging mogen nemen als aan twee voorwaarden werd voldaan. De vernieuwingsgezinde katholieken zouden vooralsnog geen lid mogen worden van de op te richten "algemeen Nederlandsche organisaties op sociaal en cultureel gebied" en ze zouden lid moeten blijven of worden van de eigen katholieke vormingsinstituten, d.w.z. de standsorganisaties.

Dit bisschoppelijke schrijven was bijna geheel conform het advies dat de commissie-Hendrixx in september 1944 had uitgebracht (zie paragraaf 6 7 2). Het enige verschil was dat die commissie zich had uitgesproken over de sociale, culturele en staatkundige organisaties. De bisschoppen hebben in december de staatkundige organisaties zonder twijfel opzettelijk weggelaten. Zij waren in de onvoorziene situatie van de deelbevrijding immers van mening dat zij door aansporing tot herstel van de RKSP de staatkundige eenheid van de katholieken juist in gevaar zouden brengen. In de praktijk leidde de gehanteerde formulering tot twee reacties. De eerste was dat tal van vernieuwingsgezinde katholieken, die individueel deelnamen aan religieus gemengde organisaties als de GOIWN of een CMW, aan het twifelen werden gebracht.⁴⁹⁷ De tweede reactie was dat herstelgezinden, zoals we verderop zullen zien, het bisschoppelijk schrijven als argument gingen gebruiken om op politiek gebied weliswaar niet tot herstel van de RKSP over te gaan, maar wel tot de vorming van voorlopige katholieke organisaties.

De andere bisschoppelijke activiteiten waren niet zo geruchtmakend als hun eerste brief, maar ze hadden wel grote invloed op de houding van de katholieke geestelijkheid en gelovigen in enige belangrijke en actuele kwesties. Zo instrueerde bisschop Mutsaerts zijn geestelijken eind december dat het priesters verboden was voor of tegen parochianen te getuigen of een verklaring af te geven over hun politieke betrouwbaarheid, tenzij zij daartoe van hem uitdrukkelijk toestemming hadden gekregen. Diezelfde voorwaarde gold voor geestelijken die zitting wilden nemen in commissies of raden die politiek verdachten moesten beoordelen of bestuurders moesten adviseren. Al die activiteiten achtte de bisschop in beginsel strijdig met de hoofdtak van de geestelijkheid in deze periode: namelijk het bevorderen van vergevingsgezindheid onder hun parochianen ten aanzien van eventueel begane fouten.⁴⁹⁸

Dezelfde strekking had het herderlijk schrijven dat bisschop Mutsaerts op 11 februari richtte tot de geestelijkheid en gelovigen van zijn diocesis en dat als een instemmende reactie kan worden beschouwd op minister Burgers radiorede van 14 januari. In dat schrijven waarschuwde Mutsaerts voor overdreven nationalisme. Met name bij de zuiveringen en de benoemingen mocht naar zijn mening de vaderlandsliefde niet als enige norm gehanteerd worden om te beoordelen of een medeburger gezuiverd moest worden.

⁴⁹⁷ Notulen GOIWN Nijmegen, kring III, d d 13 januari 1945, punt 8. "Naar aanleiding van deze boodschap waren er, die meenden dat het lidmaatschap van onze Gemeenschap niet te vereenigen was met de inhoud van de boodschap" (-GA-Nijmegen Collectie Kun).

⁴⁹⁸ Communicanda pro 1945 d d 21 december 1944, in *Collectio Mutsaerts*, 532. "Clerus, cuius est operas pascere in spiritu lenitatis" (Het is de taak van de geestelijkheid om haar schapen in een geest van vergevingsgezindheid, gematigdheid te hoeden).

of benoemd kon worden. Hij waarschuwde tegen "de thans gangbare fluistercampagne" en "het door velen geprezen aanbrengsysteem", hij verwierp de "te hoge eisen" die aan de betrokkenen werden gesteld en vroeg om begrip voor hen die een openbare post wilen blijven bekleden om groter kwaad te voorkomen.⁴⁹⁹

De vraag of het katholieke geestelijken eigenlijk wel geoorloofd was lid te zijn van de GOIWN, werd begin december acuut. In de Eindhovense afdeling van de GOIWN was namelijk voorgesteld om stappen te ondernemen teneinde diverse autoriteiten en instanties voor de GOIWN te winnen.⁵⁰⁰ In dat kader benaderde de Eindhovense kapelaan Zigenhorn, de contactpersoon tussen GOIWN en episcopaat, diverse geestelijken onder wie de bisschop.⁵⁰¹ Die promotionele contacten maakten voor het eerst duidelijk dat het nog maar de vraag was of de diverse geestelijken, die inmiddels al binnen de GOIWN actief waren, hun lidmaatschap zouden mogen voortzetten. Maar uitsluitsel over die kwestie gaf het episcopaat voor medio februari niet. Toch zullen de duidelijke grenzen, die bisschop Mutsaerts eind december trok voor wat betreft het optreden van priesters inzake zuivering en advisering van bestuurders, de katholieke geestelijken in de GOIWN al wel duidelijk hebben gemaakt dat ook hun lidmaatschap van de oud-illegale organisaties voor de bisschoppen een precare zaak was.

De bisschoppen hielden de georganiseerde oud-illegaliteit en de activiteiten van priesters in die confessioneel gemengde organisatie dus nauwlettend en wantrouwend in het oog. Anderzijds is er tenminste één voorbeeld te noemen, waarin leidende katholieke geestelijken juist een beroep deden op de GOIWN om haar invloed bij de autoriteiten aan te wenden. Tijdens de kabinetscrisis en vlak nadat bisschop Hopmans van Breda zijn gelovigen had gewaarschuwd voor het communistische gevaar,⁵⁰² richtten zes West-Brabantse dekenen zich in een brief tot de provinciale adviesraad van de GOIWN. Daarin constateerden zij dat het ontbreken van een sterk centraal gezag tot fouten en tekortkomingen leidde, die "de weg bereidden voor een sterke propaganda van het communisme". Daarom verzochten zij die adviesraad om bij de autoriteiten aan te dringen op de vorming van een sterk centraal gezag met grote volmachten in het bevrijde gedeelte van het land. Zij achtten dat "voor ons een direct godsdienstig belang", maar benadrukten dat het niet minder een landsbelang was.⁵⁰³

Dezelfde pragmatische maar tweeslachtige contacten tussen katholieke en oud-illegale belangen en pressiegroepen vinden we op het terrein van de politieke hergroepering der katholieken. Weliswaar was eind november het zogeheten *gentlemen's agreement* tot standgekomen tussen de vernieuwingsgezinden onder leiding van De Quay en de herstelgezinden onder aanvoering van Teulings om niet over te gaan tot de oprichting van een politieke organisatie. Maar anderzijds ontstonden er in de tweede helft van december toch plaatselijke initiatieven om althans te komen tot een voorlopige hergroepering van de katholieken.

In Nijmegen leidde de eerste bijeenkomst ter oprichting van een vernieuwingsgezinde Werkgemeenschap voor Maatschappelijke Wederopbouw (WMW) al na een dag (17 december) tot de oprichting van de 'RK Commissie Herstel Nijmegen' (RKCHN). De

⁴⁹⁹ *Collectio Mutsaerts* 544-548.

⁵⁰⁰ Notulen GOIWN Eindhoven d.d. 2 december 1944 p. 4. RIOD GOIWN 1A.

⁵⁰¹ Brief Zigenhorn aan Mutsaerts d.d. 8 december 1944. Bisdom > Hertogenbosch Oorlogsarchief doos 10 map Expogé/GOIWN.

⁵⁰² *Collectio epistolarum pastoralium decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine dioecesis Bredanae publicata fuerunt VI 1938-1948* (St. Michielsgestel) 385.

⁵⁰³ Afschrift van brief gericht aan de voorzitter mr. C. Prinsen d.d. 7 februari 1945. AMG doos 203 (Staf Secretariaat) map 80.

stuwende krachten achter die RKCHN waren afkomstig uit de al wèl gereactiveerde katholieke arbeidersbeweging (dat was immers een sociale organisatie). Deze personen waren veelal niet van illegale komaf,⁵⁰⁴ stonden in nauw contact met de plaatselijke geestelijkheid en wilden de tot dan toe verwaarloosde katholieke belangen, met name bij de wederopbouw, veiligstellen. Er was een uitspraak van de Bossche bisschop voor nodig om de RKCHN ertoe te brengen haar zelfstandige actie te staken en samenwerking te zoeken met de WMW en aldus de organisatorische verdeeldheid van de Nijmeegse katholieken te voorkomen. Die door de bisschop geboden samenwerking in een CMW "naar Tilburgsch model" mislukte echter doordat de Nijmeegse volksbewegingsgroep zich half februari onverwachts terugtrok (zie paragraaf 7.5.5). Na die mislukking werd de RKCHN door bisschop Mutsaerts verboden.⁵⁰⁵

In Eindhoven werd op 22 december de "RK Vereniging Dr. Schaepman" opgericht.⁵⁰⁶ Deze vereniging bestond uit een tiental vooraanstaande Eindhovense katholieken, onder wie tenminste vijf met een illegaal verleden.⁵⁰⁷ Het doel van de vereniging was uitdrukkelijk niet om een politieke partij te zijn, maar wel om alle politieke vraagstukken te bestuderen en na raadpleging van katholieke deskundigen de conclusies mee te delen aan de politieke partijen, de pers en het volk. Toch blijkt dat de vereniging ook grotere ambities had; ze wilde namelijk een landelijke vereniging worden en niet alleen alle katholieken omvatten die zich in theorie en praktijk met politiek bezighielden, maar ook een stabiel element zijn "waarin alle Nederlandse katholieken hun werkelijke politieke eenheid vormen".⁵⁰⁸ In de praktijk echter presenteerde 'Dr. Schaepman' zich slechts als studievereniging of als "Culturele vereniging 'Katholieke Kring'" en deed zij voorlopig niet veel meer dan lezingen organiseren.⁵⁰⁹ Of en in hoeverre deze discrepantie tussen doeleinden en praktijk, zoals in Nijmegen, het gevolg was van ingrijpen van de bisschop, is niet duidelijk.

Los van de vereniging 'Dr. Schaepman' liet in december 1944 in Eindhoven en Helmond een derde groep katholieken van zich horen. Onder leiding van de oud-illegalen Gerard Knuvelder en Paul Kuipers kwam het toen tot de herverschijning van het vooroorlogse weekblad *De Nieuwe Eeuw*, dat in maart een oplage van 10.000 exemplaren bereikte.⁵¹⁰ *De Nieuwe Eeuw* was een uitgesproken katholiek blad, dat herhaaldelijk opkwam voor de invoering van een corporatieve ordening, zoals die in de encycliek *Quadragesimo Anno* was bepleit. Maar over de noodzaak van een eigen katholieke partij hadden de redacteurs in deze periode voorlopig geen eensluidend oordeel.⁵¹¹ Opmerke-

⁵⁰⁴ Van de initiatiefnemers dr. A.J.M. Cornelissen, Th. van Steen, mr. P. Terheggen, F. Biessels en E. Vemer was alleen Biessels als illegaal werker actief geweest; vgl. Termeer, *Nijmegen frontstad*, 98.

⁵⁰⁵ *Ibidem*, 100-101, 105-106.

⁵⁰⁶ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 146 noemen als oprichtingsdatum 2 december 1944 en ontlenen dat aan een mededeling in het blad *De Nieuwe Eeuw* van 26 mei 1945. Die bron lijkt minder betrouwbaar dan de correspondentie tussen Teulings en P. van Lent, de voorzitter van de vereniging, welke 22 december 1944 als oprichtingsdatum vermeldt (-KDC, Archief Teulings, nr. 78).

⁵⁰⁷ Een stencil van de vereniging uit juni 1945 (-KDC, Archief Teulings, nr. 78) noemt als leden drs. P. van Lent (voorzitter), dr. J. Custers, J. Daamen, G. Philippart, mr. J. van der Putt, dr. J. Slooff (allen oud-illegale werkers) en H.H.J. Schellens (secretaris), rector J. Martin, F. van Vliet en A. van Vlokhoven.

⁵⁰⁸ Bedoeld is "vormgeven". Rapport over het blad *De Nieuwe Eeuw*, -CBZ, map Eindhoven.

⁵⁰⁹ Bijvoorbeeld op 12 februari 1945, toen Teulings er sprak; vgl. Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 16.

⁵¹⁰ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 78; Knuvelder had in de Bond Nederland/afdeling Eindhoven van de GOIWN *Het Parool* vertegenwoordigd (Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 2 december 1944, -RIOD, GOIWN 1A). Kuipers had in het Helmondse verzet gezeten (aldus Bartholomeus, *Helmond 1940 - 1945*, 93, 226) en noemde zich in *De Nieuwe Eeuw* van 2 februari 1945 lid van de GOIWN.

⁵¹¹ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 78-80. *De Nieuwe Eeuw* plaatste artikelen van zowel tegenstanders als voorstanders van een eigen katholieke partij.

lijk aan *De Nieuwe Eeuw* was dat het blad zich, waarschijnlijk dankzij de illegale achtergrond van de redacteurs, al meteen afzette tegen de pretenties van de GOIWN. Met name in de kwestie-Burger verdedigde het blad de uitspraken van de minister over de zuivering en waarschuwde het voor de gevolgen die verdere, ongecontroleerde invloed van de GOIWN op het regeringsbeleid zou kunnen hebben.⁵¹²

Een vierde centrum van katholieke politieke activiteit was mr. F. Teulings, de hoogste functionaris van de RKSP in het bevrijde Zuiden. Na zijn vergeefse pogingen in november om contact te leggen met De Quay als leider van de katholieke vernieuwers en met de leiding van het MG in Noord-Brabant, lukte het hem in december en januari evenmin in contact te komen met de regering in Londen.⁵¹³ Teulings' isolement is waarschijnlijk niet enkel te verklaren uit zijn achtergrond als secretaris van de RKSP. Dat De Quay, pmc-Noord-Brabant De van der Schueren en vervolgens ook premier Gerbrandy hem liever op afstand hielden, hangt vermoedelijk ook samen met verdenkingen van economische collaboratie jegens de N.V. Uitgeversmaatschappij Teulings.⁵¹⁴ Maar Teulings had al voor de bezetting geen zakelijke banden meer met deze N.V. en Kupers constateert in zijn studie over Teulings dat er ook geen klachten tegen hem persoonlijk waren ingediend.⁵¹⁵ Hier gebeurde vermoedelijk wat vaker voorkwam: alleen al een klacht tegen de firma Teulings of zelfs alleen maar het gerucht dat er zo'n klacht bestond, was in de toenmalige omstandigheden voor katholieke vernieuwers, MG en pers voldoende om mr. Teulings sociaal en politiek te isoleren en aldus lam te leggen.

Wat Teulings half januari na diverse pogingen wél lukte, was van Vught naar Eindhoven te reizen om te spreken met de sociaal-democratische voormannen Donker en Van Lienden.⁵¹⁶ Aan RKWV-voorzitter en oud-illegaal F. Hoogers schreef hij evenwel, ten onrechte overigens, dat dit contact "toevallig" had plaatsgevonden.⁵¹⁷ Van Lienden en Donker hadden hem bij die gelegenheid verteld dat zij de SDV hadden opgericht en daarbij benadrukten zij dat "de wederoprichting der S.D.A.P. in deze nieuwe vorm" (sic; H.T.) bij 95 % der oude leden volkomen medewerking had ontmoet. De conclusie die Teulings daaruit trok, was dat die ontwikkeling weer een nieuwe factor was "die het langer passief blijven van mijn kant hoe langer hoe moeilijker maakt".⁵¹⁸

Het zal duidelijk zijn dat Teulings' handen medio januari jeukten om de politieke hergroepering van de katholieken aan te pakken. Zeker nu ook de sociaal-democraten zich in de SDV verzamelden en hem duidelijk werd dat het zittende kabinet-Gerbrandy – waarin geen katholieke ministers meer zitting hadden – op springen stond, leken actie en organisatie meer dan ooit geboden. Daags na zijn ontmoeting met Donker en Van Lienden – die al wél in Londen waren geweest – verzocht hij Gerbrandy opnieuw om naar Londen te mogen overkomen. Als hoofdmotief noemde hij zijn vrees dat in Londen

⁵¹² Hoofdartikel van P.K., 'Minister Burger, de eerste. De koppen rollen', *De Nieuwe Eeuw*, d.d. 2 februari 1945.

⁵¹³ Vgl. Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 16 en Nota van mr. F. Teulings over het gerucht zijner weigering tegenover minister-president Gerbrandy om in het voorjaar van 1945 naar Londen te komen, d.d. 6 september 1945 (-KDC, Archief Teulings, nr. 12) Teulings' stelling dat hij wel degelijk heeft geprobeerd om naar Londen te komen, wordt bevestigd door zijn brief aan Gerbrandy, d.d. 16 januari 1945, -KDC, Archief Teulings, nr. 4.

⁵¹⁴ Zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 236 en De Jong, *Koninkrijk*, X a. 723.

⁵¹⁵ Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 9.

⁵¹⁶ Brief van Teulings aan J. Lebon, sociaal-democraat en MG-kapitein in bijzondere dienst, d.d. 10 januari 1945, (-KDC, Archief Teulings, nr. 2): Teulings beklagde zich over vervoers- en postproblemen en schreef: "Ik zou zoo gaarne naar Eindhoven komen, om behalve met U ook nog eens even met de Heeren Donker en Van Lienden . . . te spreken".

⁵¹⁷ Brief van Teulings aan Hoogers, d.d. 16 januari 1945, -KDC, Archief Teulings, nr. 6.

⁵¹⁸ *Ibidem*.

"omtrent de hier heersende opvattingen niet die volledige voorstelling van zaken wordt gegeven, welke voor een juiste beoordeling toch van groot belang moet worden geacht"⁵¹⁹ Ook oud-minister Van Angeren moedigde zijn partijgenoot Teulings vanuit Londen aan om "de staatspartij, ondanks alle ideeën der jongeren, in geen geval op (te) geven" Van Angeren las in de brief van de bisschoppen dat ook zij de RKSP terugwilden Bovendien was hij erg bang voor een actie van De Quay en hij bezwoer Teulings op 22 januari al zijn krachten in te spannen om "die funeste doorbraak" te voorkomen⁵²⁰

In hoeverre Teulings en Van Angeren op de hoogte waren van de vorming van een zuidelijke delegatie die de koningin zou gaan voorlichten, weten we niet Vast staat in elk geval dat F Hoogers uit Tilburg, die als oud-illegaal en leidend katholiek vakbondsman wel voor dat exclusieve gezelschap werd uitgenodigd en met Teulings correspondeerde, de RKSP-secretaris daarover niet inlichtte Bij de kabinetscrisis van eind januari en de vorming van het laatste kabinet-Gerbrandy stond het oude kader van de RKSP dan ook tegen zijn wil geheel buiten spel

Ook Teulings' inspanningen in bevrijd gebied leverden voorlopig weinig op Een artikel, waarin hij reageerde op het manifest van het Bossche CMW van 12 december en waarschuwde om slechts praktisch werkzaam te zijn en geen propaganda te voeren voor de eenheidsideologie, werd voorzover bekend in geen enkel persorgaan geplaatst⁵²¹ Maar hoewel het in de gegeven situatie voor hem niet mogelijk was om de katholieke vernieuwers openlijk te bestrijden, kampte Teulings nog met het probleem dat hij zelfs niet beschikte over een opzet of program, waarin hun denkbeelden waren vastgelegd⁵²² Ook bestrijding in besloten kring was daardoor een lastige zaak De voorstanders van de volksbeweging en ook de katholieken onder hen, zoals Teulings' Vughtse buurman Sassen,⁵²³ hielden het in Gestel ontwikkelde programma van de toekomstige NVB immers zorgvuldig geheim

Toch kreeg Teulings in de loop van januari een stuk in handen waarin de meningen van de katholieke vernieuwers in tien stellingen waren samengevat De eerdergenoemde Hoogers uit Tilburg, die eind januari als lid van de zuidelijke delegatie naar Londen vertrok, was degene die Teulings de stellingen bezorgde⁵²⁴ Of dat gebeurde op verzoek van Teulings, is niet zeker maar lijkt wel waarschijnlijk Deze Hoogers, die in 1940 secretaris van de afdeling Tilburg van de Nederlandse Unie was geweest en na de bevrijding o.a. lid van de GOIWN en het Tilburgse CMW was geworden, werd door Teulings in de loop van januari in vertrouwen genomen over diens contacten met de sociaal-democraten en vicaris-generaal Hendriks⁵²⁵ Hoewel dat bij gebrek aan bronnen niet valt te bewijzen, lijkt het er sterk op dat Hoogers met name door zijn werkzaamheden voor het RKWV bedenkingen had gekregen over de koers die De Quay en de katholieke vernieuwers na de bevrijding voeren, dat hij zelf de tien stellingen maakte en

⁵¹⁹ Brief Teulings aan Gerbrandy d.d. 16 januari 1945 KDC Archief Teulings nr. 4

⁵²⁰ Brief van Van Angeren aan Teulings d.d. 22 januari 1945 zoals geciteerd door Kupers Mr Frans Teulings 12

⁵²¹ Teulings Naar aanleiding van een manifest (z.d.) KDC Archief Teulings nr. 87

⁵²² Kupers Mr Frans Teulings 17

⁵²³ Van Oudheusden/Verboom *Heistel en vernieuwingsbewegingen* 236

⁵²⁴ Tien stellingen met de meningen der katholieke vernieuwers door F.J.J. Hoogers in januari 1945 aan Teulings toegestuurd -KDC Archief Teulings nr. 6 tevens als bijlage 1 opgenomen in Kupers Mr Frans Teulings

⁵²⁵ Brieven van Teulings aan Hoogers d.d. 16 en 25 januari 1945 KDC Archief Teulings nr. 6

die, al dan niet op diens verzoek, aan Teulings toezond voordat hij naar Londen afreisde.⁵²⁶

Van die tien stellingen maakte Teulings dankbaar gebruik bij de eerste gelegenheid die hij kreeg om voor een groter publiek op te treden. Op 12 februari hield hij namelijk op uitnodiging van de culturele vereniging "Katholieke Kring" te Eindhoven een lezing over de vraag of de Nederlandse katholieken op staatkundig terrein weer als politieke eenheid moesten opereren.⁵²⁷ Nadat hij de stellingen, die zich tegen katholieke partijvorming richtten, had voorgelezen, pleitte hij evenals professor Kors in zijn pas verschenen brochure⁵²⁸ vóór een eigen politieke groepering van de Nederlandse katholieken. De enige krant die over zijn lezing schreef, was de Eindhovense editie van het katholieke dagblad *Oost-Brabant*. Teulings was over dat gebrek aan publiciteit nogal verontwaardigd – hij vond dat zijn toespraak werd "doodgezwegen" – en bezon zich samen met geestverwanten op middelen om met name in de pers meer aandacht voor hun standpunt te krijgen.⁵²⁹

7.5.5 De CMW's

In de hier behandelde periode van december 1944 tot medio februari 1945 vond het Tilburgse voorbeeld van professor Cobbenhagen in grote delen van het bevrijde Zuiden navolging. In Noord-Brabant, Zeeland en Zuid-Gelderland schoten de plaatselijke CMW's als paddestoelen uit de grond. In Limburg was vanaf maart alleen in Maastricht een op de CMW's gelijkend Comité van Overleg actief.⁵³⁰ Cobbenhagens model om plaatselijke comités te stichten, die breed van samenstelling waren en zich zouden richten op de aanpak van praktische wederopbouw-problemen, sloeg in deze fase duidelijk aan.

Naar de geschiedenis van deze CMW's is nog slechts in beperkte mate onderzoek verricht. Alleen voor de steden Eindhoven, Den Bosch, Waalwijk en Nijmegen zijn er studies voorhanden.⁵³¹ Die zullen we hierna dan ook benutten om twee vragen te beantwoorden, namelijk in hoeverre hebben deze CMW's gediend als voertuig van herstel of, zoals met name De Quay hoopte (zie paragraaf 7.2.1), als organisatie van de vernieuwing en welke rol speelden oud-illegalen daarbij?

In Nijmegen waren het een aantal uit het kader van de voormalige Nederlandse Unie en de illegaliteit afkomstige jonge vernieuwingsgezinden van verschillende religieuze komaf, die medio december het initiatief namen tot oprichting van een 'Werkgemeenschap voor Maatschappelijke Wederopbouw'. Het ging hier om leden van de startgrage volksbewegingsgroep rond Ten Hagen en Beermann, die we eerder in paragraaf 6.5.3 noemden en die tevens de stuwende kracht waren achter het blad *Je Maintiendrai*. Dit initiatief om de volksbewegingsidealen in plaatselijke praktijk te gaan vertalen liep echter

⁵²⁶ Als mogelijk auteur van de tien stellingen zou ook kunnen gelden Joan Willems. Evenals Hoogers kwam hij uit Tilburg, was katholiek, had tot het NU-kader behoord en werd na de bevrijding lid van GOIWN en CMW.

⁵²⁷ Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 17-18.

⁵²⁸ J.B. Kors O.P. *Het vraagstuk eener eigen politieke groepering van de Nederlandsche katholieken* (Helmond 1945). Voor de inhoud van de brochure-discussie over dat vraagstuk door niet uit de illegaliteit afkomstige auteurs, zie Manning, 'Geen doorbraak van oude structuren', 306-310.

⁵²⁹ Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 19-20.

⁵³⁰ Volgens de inventariserende rapporten over de grotere steden in bevrijd gebied (-CBZ, diverse mappen) gebeurde dat in Waalwijk (9 december), Nijmegen (16 december), Eindhoven (28 december) voor de beide Bevelanden in Goes (29 december), in Vught (1 januari), Breda (2 januari), Oss (9 februari), Bergen op Zoom (14 februari), Den Bosch (21 februari) en Rilland-Bath (24 februari).

⁵³¹ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 117-121 over Eindhoven, 239-259 over Den Bosch en 260-288 over Waalwijk, Termeer, *Nijmegen frontstad*, 81-96 over Nijmegen.

al snel stuk. Dat kwam doordat er tegelijkertijd door plaatselijke leidende katholieken een 'R.K. Commissie Herstel Nijmegen' (RKCHN) werd opgericht. Die RKCHN liet weten dat ze samen met de WMW-in-oprichting een breder comité "naar Tilburgsch model" wilde vormen. Uit vrees voor organisatorische verdeeldheid onder de katholieken in Nijmegen gaf ook de Bossche bisschop te kennen dat hij wenste dat de katholieken in de WMW en in de RKCHN zich zouden verenigen in een comité naar het voorbeeld van Cobbenhagen.

In de drie voorbereidende vergaderingen ter oprichting van een 'Comité voor Maatschappelijke Opbouw' werden na de katholieken ook de al heropgerichte plaatselijke afdelingen van SDAP en CPN en tevens de liberalen bij het beraad betrokken. Maar nadat men met enige moeite een akkoord over de zetelverdeling had bereikt, trokken de vernieuwingsgezinde initiatiefnemers zich medio februari alsnog onverwachts terug. Dat deden ze omdat zij zelf en hun aanhang geen perspectief meer zagen voor de vernieuwing in zo'n breed en toch weer overheersend verzuimd comité. Tot de oprichting van een CMO kwam het daarna in Nijmegen niet meer en alle andere betrokkenen wezen onweersproken de volksbewegingsgroep rond Ten Hagen en Beermann als de schuldige van de mislukking aan.

In Eindhoven zetten de voormalige leiders van de LO ter plaatse, de GOIWN-leden Beel en Custers, eind december de eerste stappen ter oprichting van een CMW. In die stad bestond op dat moment al een breed samengestelde club, waarvan Beel ook lid was, namelijk het Comité 'Eenheid bij Verscheidenheid' (zie paragraaf 6.5.2; hierna afgekort als EbV). Dat comité had zich tot dan toe voornamelijk bezig gehouden met de vraag hoe de nieuwe denkbeelden in het politieke leven gestalte konden krijgen. Maar het comité was er niet in geslaagd om de door hem zo gewenste massale discussie over vernieuwing en herstel op gang te brengen en leidde inmiddels een wat zieltogend bestaan. Het nieuwe CMW zou daarentegen een breed scala aan praktische vraagstukken moeten aanpakken en al in januari kwam het tot een fusie: EbV zou blijven voortbestaan als staatkundige sectie van het CMW.

Maar vele niet-katholieken, die zich in EbV wél hadden thuisgevoeld, gingen niet mee over naar het in de praktijk veel eenzijdiger samengestelde CMW; dat kreeg al snel de naam dat het katholieke establishment zich erin had genesteld. En inderdaad, alle secties werden door katholieken bestuurd en sociaal-democraten of communisten waren er niet in te vinden. De activiteiten en resultaten van het door katholieken overheerste Eindhovense CMW vielen zwaar tegen. Verboom concludeert dan ook terecht dat de oprichting van het CMW daar eigenlijk een stap terug betekende op de weg naar de beoogde vernieuwing of, erger nog, het begin van het einde.⁵³²

Ook in Den Bosch waren het vernieuwingsgezinde oud-illegalen die aanzetten tot het oprichten van een CMW. Op 2 december wees het oud-illegale blad *De Brabanter* namelijk uitdrukkelijk op de wenselijkheid om het Tilburgse voorbeeld te volgen.⁵³³ Al tien dagen later werd in het vernieuwingsgezinde blad van samenwerkende oud-illegalen *De Vrije Pers* een manifest gepubliceerd van deels oud-illegale, deels andere initiatiefnemers.⁵³⁴ Het riep op tot samenwerking voor een maatschappelijke wederopbouw, die geen kritiekloze terugkeer mocht zijn naar de toestand van vóór 1940.⁵³⁵ Maar ondanks tussentijdse aansporingen in de oud-illegale pers om de mooie woorden in daden om te

⁵³² Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 121.

⁵³³ *De Brabanter*, d.d. 2 december 1944; artikel van F.B. (?)

⁵³⁴ *De Vrije Pers*, d.d. 12 december 1944.

⁵³⁵ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 242.

zetten.⁵³⁶ duurde het tot de tweede helft van februari voordat het Bossche CMW door waarnemend burgemeester Loefft werd geïnstalleerd. De uitkomst was dat de uit het kader van de Nederlandse Unie en de illegaliteit afkomstige vernieuwingsgezinden, onder wie E. Sassen, A. Wijffels en de dominees H. G. Moll van Charante en H. Veltman, nu waren omgeven door vele bekende figuren van katholieke en andere levensovertuiging uit gemeentebestuur, zakenwereld, vakbondswereld, onderwijs en middenstand. Onder een overkoepelende contact-commissie zouden drie secties gaan werken aan een nieuwe maatschappelijke structuur, namelijk een culturele, een sociale en een economische sectie.⁵³⁷ In de praktijk van de volgende maanden bleek, aldus Van Oudheusden analyse, dat er in het Bossche CMW een brede kloof gaapte tussen enerzijds de ambitieuze en veelomvattende vernieuwingsdoelstellingen en -rapporten en anderzijds de brede samenstelling en de voornamelijk tot hulpverlening beperkt blijvende praktijk.⁵³⁸

In Waalwijk tenslotte verliep de ontwikkeling van de daar opgerichte 'Raad voor Maatschappelijke Vernieuwing' (RvMV) niet veel anders. Hier namen P. van Loon en Joep Naninck het initiatief. Beiden hadden tot het kader van de Nederlandse Unie behoord en waren daarna actief geworden in de illegaliteit. Meteen na de bevrijding van Waalwijk (30 oktober) richtten zij een "Voorlichtingsdienst Waalwijk" op, die op 9 december onderdeel werd van de nieuwe RvMV.⁵³⁹ In die qua levensbeschouwing gemengde Raad zaten vertegenwoordigers uit de diverse lagen van de bevolking en het doel was "de actuele noden te lenigen, alsook te werken aan een geest van eenheid en samenwerking onder de bevolkingsgroepen". De belangrijkste activiteiten werden ondernomen door de commissies van de Raad: een voor de boeren (opgericht 16 januari), een voor de arbeiders en fabrikanten (eind januari) en later nog commissies voor de middenstand, voor opvoeding en onderwijs en voor kunst en wetenschap.

De omstandigheden in Waalwijk waren aanvankelijk heel gunstig: de Raad nam veel initiatieven (hulpverlening, samenwerking tussen geloofsgroepen, jongeren-verenigingen en zangkoren) en kreeg medewerking en geld uit brede kring en zelfs faciliteiten en financiële steun van het gemeentebestuur. Desondanks moest de RvMV al snel gas terugnemen waar het om de vernieuwing ging. Eind december zag men zich genoodzaakt in de plaatselijke pers te verzekeren dat de nagestreefde eenheid ieders godsdienstige overtuiging onverlet liet. Het aangepaste motto luidde "geen verdeeldheid waar die niet aan de orde is".⁵⁴⁰ In de loop van februari werd de RvMV, veelzeggend genoeg, omgedoopt tot "Raad voor Maatschappelijke Wederopbouw" en in de maanden daarna liepen de diverse samenwerkingsinitiatieven stuk voor stuk vast. De herrezen RKWV-afdeling ging zich verzetten tegen de plannen en activiteiten van de Raad, de beoogde samenwerking tussen organisaties verzandde en ook het naar normale verhoudingen strevende gemeentebestuur zegde de RvMV de wacht aan. Tegen augustus 1945 viel de motor van de Raad geheel stil. Toen namelijk werden zowel Van Loon als Naninck, die de Raad in feite hadden gedragen, in andere functies benoemd.⁵⁴¹

Alvorens we conclusies kunnen trekken, is het nodig naast deze plaatselijke situaties ook de opstelling van de centrale GOIWN ten opzichte van de CMW's te bezien. De

⁵³⁶ Bijvoorbeeld in *De Schijnwerper* en *De Vrije Pers* d.d. 3 februari 1945.

⁵³⁷ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen* 241.

⁵³⁸ *Ibidem* 247.

⁵³⁹ Van Loon stelt dat hij het idee voor de vorming van CMW's zou hebben bedacht en aan Cobbenhagen zou hebben doorgespeeld, aldus *ibidem*, 263. Maar de chronologie van de CMW-activiteiten in Tilburg en Waalwijk pleit daar niet voor.

⁵⁴⁰ *Ibidem* 267-268.

⁵⁴¹ *Ibidem* 284.

eerste reacties van de GOIWN op het ontstaan van de CMW's waren pas begin december te registreren, d.w.z. toen het Tilburgse voorbeeld in andere zuidelijke steden nagevolgd begon te worden.⁵⁴² Die reacties waren overwegend positief, omdat ook de CMW's uit waren op samenwerking tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Maar tegelijkertijd viel er in die reacties een ondertoon van verontrusting te beluisteren, omdat GOIWN en CMW's zowel de samenwerkingsformule als het veld der praktische werkzaamheden gemeenschappelijk hadden. Het eerst in de Eindhovense GOIWN en wat later ook in de IPV werd aangedrongen op spoedig overleg met prof. Cobbenhagen om de mogelijkheden van samenwerking te onderzoeken en zo overlapping van activiteiten te voorkomen.

Het overleg met Cobbenhagen vond in de eerste helft van januari plaats en het moet de GOIWN-leiding niet meegevallen zijn. Cobbenhagen stelde namelijk dat officiële samenwerking tussen de CMW's en de GOIWN niet goed mogelijk was, omdat de GOIWN "eenerzijds andere en anderzijds verdere doelstellingen had dan Maatschappelijke Wederopbouw".⁵⁴³ Men werd het er wel over eens dat het wenselijk was dat leden van de GOIWN "een werkzaam aandeel" zouden nemen in de CMW's en dat er informatie zou worden uitgewisseld.⁵⁴⁴ In Limburg, waar we – misschien met uitzondering van Maastricht – overigens geen CMW's zijn tegengekomen, reageerde de provinciale raad van de GOIWN heel wat afstandelijker door te stellen dat men wel tot samenwerking met CMW's bereid was, maar dan slechts "inzoverre deze comite's uitsluitend verschillende kwesties bestudeeren en dus voorbereidend werk doen".⁵⁴⁵ Of het uitblijven of achterblijven van de CMW's in Limburg samenhangt met de reserves van de Limburgse GOIWN, is onduidelijk.

De GOIWN en de CMW's zagen elkaar juist vanwege hun grote overeenkomsten en vanwege de voorspoedige groei van beide organisaties in deze periode dus niet alleen als geestverwant, maar ook als concurrent. Cobbenhagen wilde geen officiële samenwerking met de GOIWN, omdat dat de deelname van anderen dan oud-illegalen aan zijn brede comites in gevaar zou kunnen brengen. De GOIWN kwam door de oprichting van zoveel plaatselijke CMW's voor de vraag te staan of zij zich nog wel voldoende zou kunnen laten gelden op het terrein van de praktische plaatselijke werkzaamheden, waarop zij tot dan toe het meest actief geweest was. Zij wilde namelijk uitdrukkelijk ook "positief werk" verrichten en zich niet geheel laten terugdringen tot het gebied van de zuivering.⁵⁴⁶

In de praktijk werd het dreigende probleem van een grote overlapping van werkzaamheden sinds begin februari vrij simpel opgelost. Enerzijds kregen de opkomst, verspreiding en plaatselijke activiteiten van de CMW's niet zo'n grote omvang als begin januari nog waarschijnlijk leek. Anderzijds vond de GOIWN een nieuw en bovenplaatselijk terrein van praktische activiteit door het organiseren van een grootscheepse hulpactie voor het nog te bevrijden gebied (zie paragraaf 8.1.1).

De CMW's in het bevrijde Zuiden zijn historisch gezien van bijzonder belang, niet alleen omdat ze zo typerend zijn voor de overgangstijd, maar meer nog omdat ze een

⁵⁴² Notulen GOIWN Eindhoven d.d. 9 december 1944, punt 9 (ABS, map GOIWN) en notulen IPV GOIWN d.d. 13 december 1944, punt 7 (-GA-Nijmegen, Collectie Kuin).

⁵⁴³ Notulen GOIWN Eindhoven d.d. 20 januari 1945, punt 11. Verslag bespreking Prof. Cobbenhagen en eventueel voorstel tot gedeeltelijke samenwerking (ABS, map GOIWN).

⁵⁴⁴ *Ibidem* d.d. 20 januari 1945 en 25 januari 1945 (beide in *ibidem*).

⁵⁴⁵ Notulen GOIWN Provinciale Raad Limburg d.d. 23 januari 1945 (SHC, Collectie Coenjaarts, map 16 en Bezit Vrij).

⁵⁴⁶ Notulen IPV GOIWN d.d. 31 januari 1945, p. 6. Bezit Raaijmakers.

cruciale stap markeren in de richting van een normalisatie der verhoudingen. Ze vormden immers een experiment op plaatselijk niveau om tot een eerste vorm van samenwerking te komen tussen vernieuwingsgezinden en representanten van de traditionele elite. Uit de gang van zaken in Nijmegen, Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk blijkt dat het steeds vernieuwingsgezinde oud-illegalen waren, vaak uit het kader van de Nederlandse Unie afkomstig, die het initiatief namen om de samenspraak en samenwerking uit de bezettingstijd voort te zetten. Het ging hun daarbij niet alleen om samenwerking tussen vernieuwingsgezinden van verschillende komaf, zoals aanvankelijk in Nijmegen (WMW), Eindhoven (EbV) en Waalwijk (Voorlichtingsdienst) het geval was, maar ook, en zulks in navolging van Cobbenhagens Tilburgse model en aangespoord door De Quay en de GOIWN-leiding, om samenwerking in breed CMW-verband, gericht op de aanpak van praktische problemen. Waar de oprichting van zo'n CMW meteen mislukte (Nijmegen), lijkt dat vooral samen te hangen met het al te ver voortgeschreden herstel van de oude, verzuilde organisaties.

De vernieuwingsgezinden en hun leidsman De Quay hoopten dat de CMW's zich zouden ontwikkelen tot lokale organisaties van de vernieuwing, maar dat zijn ze niet geworden. Waar ze totstandkwamen, werden het op zijn best (zie Waalwijk en 's-Hertogenbosch) breed samengestelde plaatselijke comités, die een veelheid aan praktische plaatselijke wederopbouw-problemen aanpakten, die hooguit discussieerden en plannen maakten voor de niet-materiele wederopbouw, maar die na enige maanden hun aanvankelijke elan verloren en op dood spoor kwamen. Een poging in februari 1945 om de CMW's voor heel Brabant te overkoepelen, mislukte met name vanwege de plaatselijke oriëntatie van deze comités.⁵⁴⁷

Meer dan voor de vernieuwingsgezinden en oud-illegalen zijn de CMW's nuttig geweest voor de vertegenwoordigers van de traditionele richtingen. Hoewel de CMW's aan beide groepen de gelegenheid boden om zich voorlopig te verzamelen zolang zij geen eigen organisatie konden oprichten om hun bestuurlijke capaciteiten te tonen en hun bereidheid tot samenwerking te demonstreren, hebben de vertegenwoordigers van de traditionele richtingen daarvan meer profijt gehad. Allereerst hadden zij door hun verscheidenheid in de CMW's een getalsmatig overwicht ten opzichte van de vernieuwers. Dat overwicht droeg ook bij aan het blijvend praktische karakter van de CMW-werkzaamheden en aan de vaagheid van de CMW-plannen, iedereen moest het er immers mee eens kunnen zijn. Bovendien konden de voormannen van de traditionele elite juist bij de oplossing van de vele praktische vraagstukken putten uit hun oude reservoirs aan contacten en deskundigen en aldus hun bestuurskracht bewijzen. Toen de experimenten van de vernieuwers, inclusief de CMW's zelf, vastliepen, konden de 'traditionelen' met recht volhouden dat zij die nieuwe wegen zonder succes beproefd hadden, en verder werken aan het herstel van hun eigen verzuilde organisaties.

Over het specifieke gedrag van oud-illegalen in de CMW's is met uitzondering van Waalwijk weinig of niets bekend. Naar analogie van de ontwikkelingen in andere politieke en maatschappelijke organisaties nemen we aan dat zij op het punt van de maatschappelijke vernieuwing uiteindelijk te verdeeld waren om daarop te kunnen insisteren. De evidente noodzaak om de talrijke praktische problemen aan te pakken, bracht hen er waarschijnlijk toe om steeds minder op te treden als oud-illegale groep of als oud-illegaal individu. Steeds vaker zullen zij (weer) zijn gaan voelen en handelen als individueel burger of bestuurder of als exponent van een bepaalde beroepsgroep of zelfs als lid van een van de eerder verloofde politieke groeperingen.

⁵⁴ Van Oudheusden/Verboom *Herstel en vernieuwingsbewegingen* 266.

7.5.6 De eerste dominosteen

Samenvattend kan gesteld worden dat zowel individuele oud-illegalen als de georganiseerde oud-illegaliteit een cruciale rol hebben gespeeld bij de voorlopige hergroepering in politiek, vakbeweging en maatschappij, zoals die in deze confrontatiefase plaatsvond. In het bedrijfsleven en dan voornamelijk bij de organisaties van werknemers, in de voorlopige politieke organisaties en in de CMW's waren het meestal oud-illegalen, die de beslissende initiatieven namen door organisaties of bladen op te richten. In die provisorische instituten van overleg in eigen kring (*Waarheid*-groepen, eenheidsvakorganisatie, sociaal-democratische en katholieke verenigingen) of van samenwerking met andersdenkenden (CMW, Raad van Samenwerkende Vakcentralen en VOS) vond vervolgens de 'confrontatie' plaats tussen oud-illegalen en niet-oud-illegalen en die tussen 'vernieuwers' en 'herstellers'. Die uiteenlopende organisaties, zowel die van politieke geestverwanten als die van praktische samenwerking met anderen, zorgden ervoor dat het politieke vacuum, waarvan begin december nog sprake was, medio februari voor een groot deel was opgevuld, zij het veelal door voorlopige vormen van hergroepering en samenwerking.

In dit proces van politieke hergroepering blijkt bij nader inzien een bepaald mechanisme aanwezig te zijn en daarin speelde met name de georganiseerde oud-illegaliteit als geheel ondanks de schijn van het tegendeel een rol van betekenis. Dat mechanisme wordt pas goed duidelijk als we het proces van partijpolitieke hergroepering in het hele bevrijde gebied vergelijken met hetzelfde, wat vroeger optredende proces in Nijmegen. In beide gevallen leidde de (her)oprichting van de Communistische Partij (in Nijmegen de CPN-afdeling, in het hele bevrijde gebied de CPBG) tot al dan niet voorlopige verzamelactiviteiten bij sociaal-democraten (in Nijmegen de SDAP-afdeling, in het bevrijde gebied de SDV) en vervolgens bij katholieken (in Nijmegen de RKCHN, in bevrijd gebied diverse losse initiatieven); de (her)oprichting door communisten bracht dus een domino-effect van hergroeperingsactiviteiten op gang.

De communisten gingen in beide gevallen pas tot (her)oprichting over toen het perspectief wegviel dat zij als oud-illegale pressiegroep invloed zouden kunnen verwerven op het bestuur. In Nijmegen hadden de plaatselijke communisten zich al snel na de bevrijding (21 september) als "Illegale Arbeiders Organisatie" (IAO) bij de autoriteiten gepresenteerd (zie paragraaf 6.6.1). Maar invloed kreeg die IAO niet, en wel omdat de plaatselijke Raad voor Ondergrondse Actie (ROA), waarin het hoofdbestanddeel van de illegaliteit zich na de bevrijding verenigd had, de IAO al meteen en resoluut buitensloot.⁵⁴⁸ Na enige vergeefse pogingen om alsnog een voet tussen de deur te krijgen bij het plaatselijke burgerlijke en militaire bestuur, werd op 23 oktober de CPN-afdeling Nijmegen heropgericht.

Voor het hele bevrijde Zuiden gebeurde twee maanden later, zoals we zagen, eigenlijk hetzelfde. De GOIWN voerde ten aanzien van de oud-illegale communisten een veel onduidelijker toelatingsbeleid dan de Nijmeegse ROA/GOIWN. Daardoor duurde het ook langer voordat het de leiding van de *Waarheid*-beweging duidelijk werd dat zij de inmiddels invloedrijke GOIWN en haar gezagsgetrouwe bestuur niet benutten kon om greep te krijgen op het beleid van de burgerlijke en militaire activiteiten. Toen ook de laatste oproep tot gezamenlijke oud-illegale frontvorming van half december niets opleverde, gooide de leiding van de *Waarheid*-beweging onder Van Exter het roer definitief om. Als het niet lukte om als oud-illegale pressiegroep politieke invloed te verwerven,

⁵⁴⁸ Zie Termceer, *Nijmegen frontstad*, 119.

dan moest het maar weer op de traditionele manier, namelijk als democratische politieke partij.

Voor de communisten was die 'oude' weg bovendien veel minder moeilijk te begaan dan voor de andere 'oude' partijen. Zij waren immers als enigen *als partij* in het illegale verzet gegaan en de heropgerichte Communistische Partij kon zich dus als enige politieke partij op haar verzetsverleden laten voorstaan.⁵⁴⁹ Aan de negatieve consequenties van die stap – dat zij aangezien zou worden voor een 'oude' vooroorlogse partij en een proces van partijpolitieke restauratie op gang bracht – tilden de communisten bijgevolg minder zwaar.

7.6 Conclusies

In paragraaf 7.2.5 maakten we al een tussenbalans op. We stelden vast dat de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit en de vernieuwingsgezinden onder leiding van De Quay en Beel er in deze fase in slaagden om in samenwerking met koningin en prins en de MG-top het tweede kabinet-Gerbrandy ten val te brengen en om de samenstelling van het derde kabinet-Gerbrandy met uitzondering van de buitenland-sector te bepalen. De drie thematische hoofdparagrafen die daarop volgden, hebben duidelijk gemaakt dat de leiding van de GOIWN medio januari verschillende acute redenen had om het zittende kabinet zo snel mogelijk verwijderd te krijgen.

In de arrestatiekwesitie hadden minister Van Heuven Goedhart en de fungerend directeur van politie Speyart van Woerden vanaf begin december met succes de aanval geopend op het compromis dat de toppen van MG, BS en GOIWN op dat terrein hadden bereikt. In Kruls' uiteindelijke richtlijnen van 14 december werd het MG de centrale beleidsbepalende instantie en was de geplande Centrale Opsporingraad (COR) van de oud-illegaliteit op de helling gezet. Onder oud-illegalen en speciaal in de BS werden die richtlijnen als een nederlaag ervaren en die onvrede dreigde in regelrechte obstructie om te slaan toen Speyarts instructies aan de politie bekend werden. Daarmee beoogde hij de bestaande invloed van de oud-illegaliteit zoveel mogelijk terug te dringen en de rol van het door Kruls voor gezuiverd verklaarde politie-apparaat verder te vergroten. Half januari kwam daar nog een dreiging bij. Het had er namelijk alle schijn van dat de te vormen Politieke Recherche Apparaten (PRA) onder de pas voorlopig gezuiverde politiechefs en onder Speyart zouden gaan ressorteren. Die dreiging bracht in feite alle tot dan toe bereikte resultaten in gevaar. Het totstandbrengen van een geordende samenwerking tussen de gezuiverde politie en de oud-illegalen uit de BS/MG-opsporingsdiensten was immers het hoofddoel van de staf van MG en de gematigde leiding van de GOIWN. Dat doel bereikten zij alsnog door op 'illegale' wijze de verwijdering van Speyart van Woerden en diens vervanging door Deelen te forceren.

Ook op het terrein van de ambtelijke zuivering kwam het na medio januari tot een crisis. In een radiorede en in een brief aan de provinciale en gemeentelijke overheden kondigde minister Burger op 15 januari aan dat er spoedig een eind zou moeten komen aan de "inmenging" van het MG op dit gebied. Het burgerlijke bestuursapparaat, zo luidde de redenering, was weer zover hersteld dat het de zuivering zelf kon gaan uitvoeren, zoals dat in normale gezagsverhoudingen hoorde. Die boodschap leidde zowel bij de GOIWN als in de staf van MG tot forse reacties. De GOIWN publiceerde een felle open brief en stuurde een telegram op poten aan koningin en kabinet. Daarin stelde ze dat

⁵⁴⁹ Vgl. Galesloot/I egène, *Partij in het verzet*, 302 e v.

de ambtelijke zuivering zo moeizaam verliep, omdat het MG te weinig bevoegdheden had om de tegenwerking in het ambtelijke apparaat te overwinnen. De civiele autoriteiten waren juist veel te laks op dat terrein en dat leidde tot onrust onder de bevolking en verminderde het vertrouwen in de regering.

De praktijk van de ambtelijke zuivering in deze fase bevestigt het gelijk van oud-illegaliteit en MG. Waar het ging om de burgemeesterszuivering waren het de provinciale militaire commissarissen die de kar trokken, al kostte dat soms veel tijd en moest veel tegenwerking overwonnen worden, zoals in Limburg. Zij zorgden ervoor dat de commissarissen der koningin zuiveringsadviescommissies instelden, dat daarin ook vertegenwoordigers van de GOIWN werden opgenomen en dat de adviezen van die commissies ook werden uitgevoerd, desnoods door de militaire commissarissen zelf. Voor de zuivering van het overheidspersoneel – en daarbij ging het voornamelijk om het gemeentepersoneel – geldt het bovenstaande nog sterker. Deze was namelijk afhankelijk van de voortgang in de burgemeesterszuivering en kwam dan ook nauwelijks op gang waar de verhouding tussen GOIWN en MG enerzijds en de commissaris der koningin anderzijds al eerder verslechterd was (Limburg en Gelderland). Bovendien waren in vele gemeenten inmiddels conflicten ontstaan tussen oud-illegaliteit en burgerlijk gezag over de personele samenstelling van de zuiveringscommissies voor overheidspersoneel. Waar dat niet het geval was en het in deze fase al tot zuiveringsadviezen kwam, waren het vaak niet de burgemeesters die ze uitvoerden, maar de militaire commissarissen. Kortom, voorzover er sprake was van voortgang in de ambtelijke zuivering, was die vooral te danken aan de voortdurende inspanningen van het MG.

Nog afhankelijker van het MG dan bij de moeizame burgemeesterszuivering en de stagnerende zuivering van overheidspersoneel was de voormalige illegaliteit bij de zuivering van het bedrijfsleven. Die was immers niet wettelijk geregeld en werd daardoor in de praktijk bepaald door initiatieven van bedrijfsdirecties of militaire commissarissen. Voor de eerste stond het herstel van de productie voorop, voor het MG de handhaving van de openbare orde. In de praktijk leidden die prioriteiten tot onevenwichtige interne bedrijfszuiveringen door de directies en tot incidentele ingrepen door het MG waar de onrust over het uitblijven van bedrijfszuivering te groot werd.

Bij de georganiseerde oud-illegaliteit groeide in deze fase de onrust over de gebrekkige zuiveringspraktijk sterk. Dat bracht de GOIWN-leiding ertoe om de commissie-Cammelbeeck een omvattend rapport over de hele zuivering te laten uitbrengen. Zij deed daarin voorstellen om het Zuiveringsbesluit (voor de ambtelijke zuivering) aan te vullen, ontwierp een regeling voor de zuivering van het bedrijfsleven en de vrije beroepen en presenteerde plannen voor de oprichting van een Centrale Zuiveringsraad. Deze laatste zou evenals de COR uit vooraanstaande oud-illegalen moeten bestaan en als overheidsorgaan alle zuiveringsactiviteiten moeten gaan coördineren. In deze plannen voor een betere organisatie van de zuivering kreeg het MG een grote rol toebedeeld. Dit uitgewerkte plan wekte bij de kaderleden van de GOIWN veel verwachtingen voor de toekomst. Maar juist toen het beschikbaar kwam, dreigde het kabinet de zuivering aan de bevoegdheid van MG te onttrekken, daarmee dreigde ook de moeizaam verworven invloed van de voormalige illegaliteit op de zuivering op korte termijn verloren te gaan.

Naast de acute crises in de arrestatiekwesitie en de zuivering vormde waarschijnlijk ook de al langer bestaande angst voor de terugkeer van de 'oude' gemeenteraden een aanvullend motief voor de georganiseerde oud-illegaliteit om zich vanaf half januari hard tegen de regering te keren (zie paragraaf 7.1.2). Het adres van de GOIWN aan koningin en ministerraad van 16 december verwierp de terugkeer van de gemeenteraden in hun vooroorlogse samenstelling en wilde die vervangen door nieuwe tijdelijke colleges van

representatieve vertrouwensmannen, zoals die trouwens al in vele gemeenten functioneerden. Maar hoewel het door het kabinet al aanvaarde ontwerpbesluit van minister Burger van 29 december ruimte bood voor deze colleges, bond hij de vorming daarvan aan strakke voorwaarden. De minister van Binnenlandse Zaken zou de samenstelling zelf moeten goedkeuren en de colleges zouden meteen opgeheven moeten worden als het tijdelijke besluit betreffende de gemeenteraden en provinciale staten in werking zou treden. Voor de georganiseerde oud-illegaliteit was dat een stap terug en zij stijfde de koningin in haar weigering om het ontwerp-besluit goed te keuren.

Toen CSMG Kruls op 23 januari in Londen arriveerde, bracht hij drie bijzonder belangrijke berichten uit bevrijd gebied mee, die de toch al zwakke positie van het zittende kabinet definitief onhoudbaar maakten: de open brief van de GOIWN, inhoudende een zeer felle afwijzing van wat minister Burger over de radio gezegd had over de aanpak van de zuivering en de noodzaak om de bevoegdheid tot ambtelijke zuivering spoedig aan het MG te onttrekken, het dreigement van oud-illegale zijde tegen procureur-generaal Speyart van Woerden en zijn (Kruls') eis dat deze uit bevrijd gebied verwijderd moest worden, en tenslotte het rapport van Bleijs, een door koningin en prins zelf uitgelokte motie van wantrouwen aan het adres van het zittende kabinet, aangeboden door de gehele georganiseerde oud-illegaliteit namens de bevolking van bevrijd gebied. Nog op diezelfde dag namen koningin en minister-president vervolgens ingrijpende besluiten: minister Burger moest onmiddellijk aftreden en minister-president Gerbrandy bood na een lange periode van aarzelen nu ineens wel het ontslag van het kabinet aan.

Door de ontslagaanvraag van het tweede kabinet-Gerbrandy werd het mogelijk om in een aantal belangrijke kwesties de scherpe tegenstellingen tussen het beleid van de koningin, het MG en de georganiseerde oud-illegaliteit enerzijds en dat van het kabinet anderzijds goeddeels op te heffen. Wat de voormalige illegaliteit betreft, zij was zeker niet al meteen na de bevrijding tegen dit kabinet geweest. Pas toen de regering en in het bijzonder de ministers-kwartiermakers zich vanaf begin december in de arrestatiekwestie en de zuivering tegen de invloed van de GOIWN en van het MG hadden gekeerd, was de ontevredenheid snel gegroeid en veranderd in actieve tegenwerking en oppositie. Getuige de voorzichtige toenadering tussen individuele voormannen van de GOIWN en minister Van Heuven Goedhart was het die voormannen zelfs in januari niet primair te doen om de val van het kabinet, maar om handhaving en uitbreiding van de bevoegdheden van het MG. Alleen via dat MG immers kon de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit greep houden op het arrestatiebeleid en op de zuivering van ambtenaren en bedrijfsleven.

De vraag rijst dan ook of de georganiseerde oud-illegaliteit een zelfstandige rol heeft gespeeld bij het ten val brengen van het tweede kabinet-Gerbrandy of dat zij door haar bondgenoten gebruikt is. Het antwoord op die vraag is dat zowel de koningin als de MG-top als de vernieuwers onder leiding van De Quay zich weliswaar veel vroeger tegen het kabinet keerden dan de GOIWN, maar dat de GOIWN meer dan de vernieuwers een doorslaggevende rol speelde. Zij had zich in de voorgaande maanden zo actief verbonden met de denkbeelden van vernieuwers en koningin en met de uitvoering van het beleid door MG, dat toen het over de arrestatiekwestie, de zuivering en de macht van het MG tot confrontaties met het kabinet kwam, zij in volle overtuiging voor koningin en MG en tegen het kabinet koos. De GOIWN had koningin en MG als bondgenoten in de strijd voor het behoud van haar invloed even hard nodig als dezen de GOIWN als 'geweten' en spreekbuis van het volk in de machtsstrijd tegen de regering. Zij waren dus op elkaars steun aangewezen en, zo moet geconcludeerd worden, hadden elk een onmisbaar aandeel aan de val van het kabinet.

Ook bij de vorming van het nieuwe kabinet zijn de aandelen van de diverse 'bond-

genoten in de vernieuwing' nauwelijks uit elkaar te houden. Vernieuwers en oud-illegalen werkten nauw samen bij de vorming van de delegatie van 17 en de presentatie van hun denkbeelden aan de koningin. In hun oppositie tegen Gerbrandy als formateur waren de oud-illegalen Beel, Wijffels en De Casembroot wat hardnekkiger dan De Quay, die eerder inzag dat het toch Gerbrandy zou moeten worden. Maar bij de eigenlijke formatie door Gerbrandy is van onenigheid tussen vernieuwers en oud-illegalen niets te bespeuren. In de uiteindelijke samenstelling van het nieuwe kabinet waren zij ruimschoots vertegenwoordigd, al had de GOIWN nog wat verder willen gaan met het veiligstellen van haar belangen door in feite niet geschikte lieden uit eigen kring als eerste kandidaten voor te dragen. Met het nieuwe kabinet waren oud-illegaliteit en vernieuwers in het algemeen heel tevreden.

Geheel los van de kabinetscrisis en de vorming van de nieuwe regering voltrok zich inmiddels in bevrijd gebied een proces van politieke en maatschappelijke hergroepering. Maar ook die ontwikkeling werd op gang gebracht door de opstelling van de georganiseerde oud-illegaliteit. De bundeling en organisatie van burgerlijke oud-illegalen in de GOIWN leidden namelijk op den duur tot de feitelijke uitsluiting van de oud-illegale communisten van de *Waarheid*-beweging. Dat was voor die communisten aanleiding om zich eerst alleen in Nijmegen in een CPN-afdeling, maar eind december voor het hele bevrijde gebied in de Communistische Partij Bevrijd Gebied (CPBG) te organiseren. Dat deden ze in beide gevallen om alsnog invloed te krijgen op het beleid van militair en burgerlijk gezag, waarvan ze tot dan toe uitgesloten waren geweest. Ook wilde de CPBG onder leiding van Van Exter zo de eigen, nogal los georganiseerde en in meerderheid nieuwe sympathisanten in *Waarheid*-groepen en eenheidsverbanden beter gaan controleren en voorbereiden op de oprichting van één brede Socialistische Partij.

Dit herstel van de CPN door communistische oud-illegalen leidde tot hergroeperingsactiviteiten bij de andere traditionele politieke groepen. Meestal speelden ook daarbij uit de illegaliteit voortgekomen personen een belangrijke rol. De sociaal-democraten richtten drie weken later de Sociaal-Democratische Vereniging (SDV) op. In naam was dat een voorlopig centrum voor bezinning en verzameling van zowel herstel- als vernieuwingsgezinde sociaal-democraten. Maar in de praktijk kregen daarin de voorstanders van herstel van de SDAP al snel de overhand.

Bij de grootste politieke groep, die van de katholieken, verhinderde de afspraak tussen vernieuwers en voorstanders van herstel de oprichting van een politieke organisatie voor het hele bevrijde gebied. De bisschoppen wensten zo een dreigende organisatorische verdeeldheid onder katholieken te voorkomen. Ondertussen spoorden ze wel aan tot onmiddellijk herstel van de eigen sociale en culturele organisaties en vermaanden ze de geestelijken zich verre te houden van de beoordeling van politiek verdachten en van de advisering van bestuurders. Voor het antwoord op de vraag of geestelijken wel lid zouden mogen blijven van een gemengde organisatie als de GOIWN, was dat een slecht voortekenen.

In Nijmegen, Eindhoven en andere plaatsen ontstonden in deze periode wel plaatselijke katholieke clubs van politieke signatuur en voor het hele Zuiden het blad *De Nieuwe Eeuw*. De RK Commissie Herstel Nijmegen was een verkapt politiek verzamelcentrum en werd na enige tijd door de Bossche bisschop verboden. De Eindhovense vereniging Dr. Schaepman en *De Nieuwe Eeuw* lieten het bij discussie over de vraag of er weer een eigen katholieke partij moest komen. De enige traditionele RKSP-politicus van formaat in het Zuiden, mr. F. Teulings, kon tot zijn spijt door bovengenoemde afspraak geen organisatiewerk doen en stond evenals alle andere traditionele politici bij de kabinets-

crisis en de vorming van de nieuwe regering geheel buiten spel. Door de katholieke vernieuwers, het MG en trouwens ook door minister-president Gerbrandy werd hij bewust overal buiten gehouden. Teulings legde alleen contact met SDV-voorzitter Donker; hij was politiek gezien volledig geïsoleerd en in de pers werd hij doodgezwegen.

Op plaatselijk niveau zijn vooral de ontwikkelingen in de vele zogeheten Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw (CMW) in deze fase van groot belang geweest. Daar werd voor het eerst geprobeerd om op het praktische vlak tot samenwerking te komen tussen vernieuwingsgezinden en leden van de traditionele elite. Hoewel ook deze nieuwe verbanden steeds door vernieuwingsgezinde oud-illegalen waren opgericht, ontwikkelden ze zich niet, zoals zij en hun voorman De Quay hadden gehoopt, tot organisaties van de vernieuwing. Het werden daarentegen veeleer voertuigen van herstel. Dat kwam doordat de vertegenwoordigers van de traditionele politieke richtingen er in de meerderheid waren en de CMW's benutten om te laten zien dat ze geen vage vernieuwingsplannen nodig hadden om praktische problemen aan te pakken. Overigens verloren de CMW's in de meeste plaatsen al snel hun oorspronkelijke elan.

Deze cruciale periode van begin december tot medio februari noemden we de confrontatiefase. Dat deden we in eerste instantie vanwege de vele conflicten tussen de georganiseerde oud-illegaliteit en het tweede kabinet-Gerbrandy. Maar hier bleek dat GOIWN, BS en oud-illegale pers in vrijwel alle behandelde kwesties tegenover de 'oude' politici, ambtsdragers en ambtenaren stonden, op nationaal niveau samen met MG en koningin, op provinciaal niveau samen met MG en op gemeentelijk niveau met of zonder MG. Deze externe confrontaties leidden ook binnen de georganiseerde oud-illegaliteit tot spanningen: tussen de leidingen van GOIWN en BS en hun aanhang, tussen GOIWN en BS en tussen de GOIWN-leiding en de vernieuwers.

Bovendien was ook in de verhouding met bondgenoot MG niet alles koek en ei. In de arrestatiekwestie had Kruls met zijn richtlijnen van 14 december naar de zin van velen in BS en GOIWN veel te diep gebogen voor de regering en had hij de oud-illegaliteit tot meer concessies gebracht dan wenselijk was. De GOIWN had ook veel hogere verwachtingen van de inschakeling door MG van oud-illegalen bij het bestuur dan de staf MG wenste waar te maken. De gang van zaken rond de stafschoon MG (zie paragraaf 7.1.1) maakt heel duidelijk dat dat MG oud-illegalen slechts selectief wenste in te zetten; bovendien bleek de GOIWN niet bij machte om voldoende gekwalificeerde kandidaten voor staffuncties bij het MG te leveren.

Toch slaagde de leiding van het MG erin om het vertrouwen van de georganiseerde oud-illegaliteit en dan speciaal van de voormannen van de GOIWN te behouden en te versterken. Dat was voor Kruls en zijn MG dan ook een zaak van levensbelang. Het MG-apparaat had zich in de verkenningsfase immers pas kunnen vestigen en zijn autoriteit kunnen doen gelden, nadat het zich van de steun van de georganiseerde oud-illegaliteit had verzekerd. Zou Kruls de goede relatie met de oud-illegaliteit in deze confrontatiefase op het spel hebben gezet, zoals de regering eigenlijk van hem eiste, dan was het fundament onder het MG-beleid in bevrijd gebied weggevalen en daarmee in feite ook de basis voor elk effectief regeringsbeleid. In de praktijk heeft Kruls een uiterst kritieke koers moeten varen om de positie van MG in bevrijd gebied veilig te stellen en zijn opdracht te kunnen uitvoeren. Hij deed namelijk slechts zoveel concessies aan de regering dat hij het vertrouwen van de leidende oud-illegalen wel op de proef stelde maar nog net behield. En toen de regering meer van hem eiste, week hij niet verder. Anderzijds zorgden de aanvallen van regeringszijde op de oud-illegaliteit ervoor dat de leidende

oud-illegalen op hun beurt steun bij het MG zochten en bereid werden meer concessies te doen dan ze eigenlijk wilden

Het regeringsbeleid ten aanzien van de georganiseerde voormalige oud-illegaliteit in deze fase kan niet anders dan hoogst ongelukkig en gevaarlijk genoemd worden. Van enige serieuze poging om tot een goede verstandhouding met de zuidelijke oud-illegaliteit te komen was geen sprake. Integendeel, de ministers-kwartiermakers hebben vanaf het moment van hun aankomst in bevrijd gebied (25 november) de gematigde GOIWN-leiding links laten liggen en bijna geen kans onbenut gelaten om de georganiseerde oud-illegaliteit tegen zich in het harnas te jagen; zelfs de opkomende tegenstellingen tussen BS en GOIWN werden daardoor weer bijgelegd. Afgezien van enkele positieve neveneffecten (het op gang komen van een discussie over de positie van de oud-illegaliteit en over de zuivering, meer prioriteit voor de vrijlating van ten onrechte gearresteerden) leidde de komst van de ministers-kwartiermakers vooral tot polarisatie en bestuurlijke verwarring op alle fronten. Dat kwam doordat zij de illusie hadden dat ze de ongewone machts- en gezagsverhoudingen van bevrijd gebied snel konden normaliseren door op korte termijn het civiele bestuur en de traditionele representatieve organen te herstellen. Maar daardoor ondermijnden ze juist de gezagsbasis van de tijdelijke institutie die ze zelf hadden gecreëerd en die er met veel moeite wel in was geslaagd om het vertrouwen van de georganiseerde voormalige illegaliteit te verwerven en zo greep had gekregen op de ontwikkelingen in bevrijd gebied

Samen met dat MG en met de koningin, die langs eigen wegen ook een bijzondere vertrouwensband met de georganiseerde oud-illegaliteit had opgebouwd, deden de leidende oud-illegalen er vervolgens natuurlijk alles aan om het onmachtige en verdeelde oude kabinet te vervangen door een vernieuwingsgezind en slagvaardig kabinet. Die gecoördineerde oppositie leidde tot de val van het toch al wankelende tweede kabinet-Gerbrandy en de vorming van het derde. Dankzij zijn nieuwe leden kreeg dat derde kabinet-Gerbrandy wel het vertrouwen van de oud-illegaliteit, de koningin en het MG en daardoor mocht het in staat worden geacht de normalisatie op een voor hun aanvaardbare manier door te voeren, d.w.z. geleidelijker en met meer ruimte en aandacht voor zuivering en vernieuwing.

Hoofdstuk 8

De normalisatiefase (na medio februari)

Na de fasen van verkenning en confrontatie kan men vanaf medio februari in het bevrijde Zuiden een nieuwe fase onderscheiden, een die langzaam maar zeker een normalisatie liet zien in de richting van herstel van de traditionele door civiele autoriteiten beheerste gezagsverhoudingen. Vanuit de beleving van vele oud-illegale werkers zou men wellicht beter kunnen spreken van een fase van frustratie. De toen beginnende geleidelijke terugkeer naar de gezagsverhoudingen en de maatschappelijke verhoudingen van voor 1940 betekende voor hen immers dat ze zich moesten terugtrekken of verdrongen werden uit activiteiten die ze sinds de bevrijding van het Zuiden of zelfs al sinds de bezettingstijd op hun eigen manier en met veel inzet hadden verricht.

8.1 Militair Gezag neemt afstand

In de confrontatie met het tweede kabinet-Gerbrandy waren MG en GOIWN dicht naar elkaar toegegroeid. Ze waren niet enkel bondgenoten maar werkten onder andere op de belangrijke terreinen van de arrestaties en de zuivering nauw samen. Om te zien hoe de verhouding tussen deze twee hoofdrolspelers zich na medio februari ontwikkelde, behandelen we hier om te beginnen twee wezenlijke deelgebieden van hun samenwerking: eerst het opleiden en uitzenden van zogenoemde *underground officers* naar pas bevrijde gebieden in het Noorden en vervolgens de verdere gang van zaken rond de door oud-illegalen bemande CAC en COR, organen die zich bezighielden met het beleid inzake de opsporing en vrijlating van politiek verdachten. Aan het slot van deze paragraaf kan dan worden vastgesteld in welke richting de verhouding tussen het MG en de georganiseerde voormalige illegaliteit zich ontwikkelde en in hoeverre dat aan de normalisatie der verhoudingen bijdroeg.

8.1.1 De 'underground officers'

Eind januari werden in de afdeling Eindhoven van de GOIWN de eerste plannen gemaakt om een grootscheepse hulpverleningsactie te organiseren ten behoeve van de bevolking in het nog bezette Nederlandse gebied.¹ Dat er in het bezette Noorden al twee maanden lang sprake was van een catastrofaal voedseltekort, was in het bevrijde Zuiden niet algemeen bekend, omdat de pers er geen enkele aandacht aan besteedde. De informatie over de hongerwinter in het Noorden was door het Bureau Inlichtingen wel doorgegeven aan het MG en de Rijksvoorlichtingsdienst, maar deze instanties hadden die onheilberichten tot medio januari niet aan de zuidelijke pers ter beschikking gesteld.² Ook

¹ Notulen GOIWN-Eindhoven, 27 januari 1945, punt 12, -ABS, map GOIWN

daarna was de berichtgeving over de toestand in het bezette Noorden bepaald spaarzaam en vaag. De redenen voor deze terughoudendheid zijn niet geheel duidelijk. Vermoedelijk waren het terugslaan van het Ardennenoffensief en de instabiele toestand in bevrijd gebied aanleiding om deze informatie voorlopig geheim te houden. Maar de voornaamste reden was toch waarschijnlijk dat men bang was dat gedegen voorlichting over de kritieke toestand in bezet gebied in het Zuiden zou leiden tot publieke verontwaardiging over het uitblijven van een geallieerd bevrijdingsoffensief.³

De eerste vage berichten in de zuidelijke pers over de noodtoestand in het bezette Noorden dateren van begin januari, toen het Bredase blad *Trouw* erover publiceerde.⁴ Het initiatief van de Eindhovense GOIWN van eind januari lijkt daarvan overigens los te staan, net als *Trouw* en de Bredase bisschop reageerden de Eindhovense oud-illegalen waarschijnlijk op berichten die hen langs particuliere kanalen hadden bereikt. Hoe dat ook zij, de plannen die de GOIWN vervolgens ontplooiden, waren groots van opzet en kenden aan de georganiseerde oud-illegaliteit een vooraanstaande rol toe. Er was sprake van "hulpcorpsen" en inzamelingen en men wenste "een actie . . . waarin de oud-illegale werkers de leiding nemen, naar het Noorden gaan en daar verbinding tot stand brengen tusschen illegaliteit, Militair Gezag en Regeering".⁵ Er zou bovendien een werkcómité moeten komen voor het contact met de "overige instanties" en men zou van het MG eisen zijn medewerking te verlenen.⁶

In de Interprovinciale Vergadering (IPV) van 31 januari werd het Eindhovense voorstel met enthousiasme ontvangen. Men had intussen al contact opgenomen met majoor Linthorst Homan van de staf MG en die was akkoord gegaan met een actie waarvan het doel was "mede te helpen aan de leeniging van de nood in de eerste dagen van de bevrijding om zodoende een chaos als in het Zuiden heeft plaatsgevonden te vermijden".⁷ De inzamelingsstaak verschoof in deze vergadering enigszins naar het tweede plan. Inmiddels was immers duidelijk geworden dat de geallieerde legerautoriteiten, het MG en de regering ondanks het ontbreken van voorlichting op dit punt al wel degelijk eigen voorbereidingen hadden getroffen om de nood in met name westelijk Nederland te lenigen en wel in de vorm van het B2-plan.⁸ De inzamelingsinitiatieven van de oud-illegalen zouden daarbij moeten aansluiten en zodoende kwam de meeste nadruk nu te liggen op de taak om leden van de GOIWN op te leiden tot *liaison officers* tussen het MG en de illegaliteit en de bevolking van het Noorden.⁹

Uit diverse stukken, die in de weken daarna met de staf MG gewisseld werden, blijkt dat de Eindhovense voormannen nu alle mogelijke moeite deden om de staf MG ervan te overtuigen dat hij de GOIWN bij deze actie moest inschakelen. Zo benadrukte Gelderblom dat de GOIWN-organisatie ("die zijn vertakkingen in het bezette gebied heeft") voor het welslagen van de actie van MG van grote waarde was, dat zij het MG juist behulpzaam kon zijn bij een van de moeilijkste opgaven, namelijk "het aantrekken van de

³ Memorandum van H. Speijer van BI aan Hoofd Sectie Voorlichting Staf MG, J.A. van Houten, circa 15 januari 1945. AMG, doos 10 (Geheim Archief Sectie XI) map 271.

⁴ Vgl. de geheim gebleven pogingen van minister-president Gerbrandy en de koningin in januari en februari 1945 om de geallieerde legerleiding ervan te overtuigen dat een apart offensief voor de bevrijding van bezet Nederland noodzakelijk was, zie De Jong, *Koninkrijk*, X b, 1118-1122.

⁵ *Trouw* (Breda), d.d. 6 januari 1945.

⁶ Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 27 januari 1945, punt 12, -ABS, map GOIWN.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Notulen IPV GOIWN d.d. 31 januari 1945, punt 6, -Bezit Raaijmakers.

⁹ De Jong, *Koninkrijk*, X b, 1104.

¹⁰ *Ibidem*.

juiste personen en organisaties voor het voeren van het bewind” en dat de medewerking en de medeverantwoordelijkheid van de illegaliteit – hij dacht aan de inzet van circa honderd contactofficiëren – van doorslaggevende betekenis was voor een vlot herstel van rust en orde. In zijn visie zou de bemoeienis van de GOIWN “hoogstens enkele weken” duren en zou het MG daarna zijn taak normaal kunnen vervullen.¹⁰

Bij interne besprekingen werden ondertussen al organisatieschema's ontwikkeld voor deze “Actie ‘Zuid helpt Noord’”. Die schema's maken duidelijk dat de GOIWN-voormannen zich bij hun inzet in het Noorden weinig of geen beperkingen oplegden, noch waar het ging om de hulpverleningsactiviteiten, noch in de taakstelling van de “contact-officiëren-illegaliteit”, zoals ze steeds vaker genoemd werden. Zo plande men niet alleen technische secties voor strikte hulpverleningstaken (voeding, transport en een medische sectie), maar ook secties voor de opleiding van contactofficiëren, voor voorlichting en volksoopvoeding, voor zuivering en voor centrale organisatie.¹¹ Elk van de contactofficiëren of *underground officers*, zoals ze ook wel werden aangeduid, zou in de ogen van de GOIWN-voormannen de beschikking moeten hebben over een auto met vaste chauffeur en reserve-onderdelen om zich vrij in het pas bevrijde gebied te kunnen bewegen, verder had hij een “een ordonnans met bruikbaar motorrijwiel” nodig en in zijn standplaats een of meer rijwielordonnansen. Voor het vertrek naar het Noorden zou hij bovendien gedurende enkele weken een vrachtwagen met vaste chauffeur klaar moeten hebben staan om de ingezamelde hulpgoederen op te halen.¹²

Terwijl men in Eindhoven dus al zoiets als een klein Militair Gezag van oud-illegalen voorbereide, werd in de IPV opnieuw vergaderd over de vraag welke van de twee voorziene taken nu eigenlijk voorop stond, de hulpverleningstaak of de verbindingstaak en in hoeverre er met andere, niet oud-illegale hulpverleningsorganisaties samengewerkt moest worden. De voorzitter van de Eindhovense GOIWN-afdeling, Gelderblom, hield een vurig pleidooi voor de dubbele taakstelling. Hij achtte het bieden van daadwerkelijke materiele en medische hulp primair en vond het leggen van contacten met en het bundelen van de illegaliteit ter plaatse nuttig om “als schokbreker dienst te doen van eventueel te verwachten moeilijkheden in het Noorden”. Beide taken zouden door of onder leiding van de oud-illegaliteit moeten geschieden “omdat deze in het algemeen gesproken het vertrouwen geniet, zowel van Militair Gezag als van de bevolking zelf”, maar ook wel degelijk in samenwerking met andere hulpinstanties. Om dat te realiseren moest de GOIWN een aantal secties in het leven roepen en moest onmiddellijk begonnen worden met het opleiden van “een keurcorps van oud-illegale contactofficiëren”.¹³

Maar de rest van de IPV legde de prioriteiten andersom. Als het er vooral om ging ordeproblemen te voorkomen, dan moest “voor alles de Illegaliteit . . . gebundeld worden”. Dat kon alleen door GOIWN-leden gebeuren en, zo vond de vergadering, “de materiele hulp hoeft hierdoor niet in het gedrang te komen”.¹⁴ De tegenstelling tussen de afdeling Eindhoven en de rest van de IPV was in feite een herhaling van de controverse van

¹⁰ Vertrouwelijke brief van Gelderblom en Van Wijk namens de GOIWN aan luitenant-kolonel Julius van de staf MG, d.d. 6 februari 1945. AMG doos 203 (Staf Secretariaat) map 8-0.

¹¹ Actie ‘Zuid helpt Noord’, Notities van de bespreking op Dinsdagavond 6/2 45 -GA Eindhoven. Collectie Gelderblom. Cammelbeek zou hoofd worden van de sectie zuivering, Philips voorlichter mr J. Landre van de sectie voorlichting, dr A. van Wijk van de sectie voedingsmiddelen, dr Specken van de medische sectie, dr Custers van de sectie transport, ir Polis van de technische sectie, dr A. van Anrooy van de sectie opleiding, liaison officers en Gelderblom zelf van de sectie algemene zaken/centrale organisatie.

¹² *Ibidem*.

¹³ Notulen IPV-GOIWN d.d. 7 februari 1945, punt 4, ABS, map GOIWN.

¹⁴ *Ibidem*.

november 1944, namelijk tussen de voor- en tegenstanders van afzonderlijk optreden van oud-illegalen Gelderblom en de afdeling Eindhoven waren steeds tegen exclusieve organisatie van oud-illegalen geweest, hadden zich in november desondanks bij het exclusieve karakter van de GOIWN moeten neerleggen, maar zagen nu hun kans schoon om althans voor de hulpverlening aan het bezette Noorden weer op samenwerking met alle 'goede' Nederlanders aan te sturen.

Tot een duidelijke uitspraak over de prioriteiten bij de hulpactie 'Zuid helpt Noord' kwam het op de vergadering van 7 februari niet en dat betekende, net als bij de discussies van eind november, dat men opnieuw uitkwam bij een brede taakstelling, uit te voeren door een select gezelschap van oud-illegale contactofficiëren. Die uitkomst werd in dit geval ook in de hand gewerkt door de haast die de staf MG wenste te maken met het opleiden van die officieren. De onduidelijkheid over de taken die de *underground officers* zouden moeten gaan uitvoeren, trad duidelijk aan het licht op 10 februari, toen de eerste lichting van inderhaast opgetrommelde kandidaten in Eindhoven voor het begin van de cursus aantrad.

Dat met die cursus al zo snel begonnen werd, kwam vooral doordat de organisatoren rekening hielden met een spoedige bevrijding van het Noorden.¹⁵ Bovendien had generaal Kruls op haast aangedrongen. In een gesprek met Gelderblom c.s. op 8 februari had hij hun alle medewerking beloofd en toegezegd dat drie officieren van zijn staf een bijdrage aan de cursus zouden leveren. Verder zou hij nagaan "Op welk ander gebied, dan zuivering, door ons (de oud-illegaliteit; H.T.) aanvulling kan worden gegeven".¹⁶ Op 10 februari opende Gelderblom de vierdaagse cursus met een toespraak voor circa 120 deelnemers in de textielfabriek van Mignot & De Block in Eindhoven. Uit zijn woorden valt af te leiden welke motieven de staf MG ertoe brachten om deze GOIWN-cursus te steunen. Volgens Gelderblom vreesden Kruls en de zijnen namelijk bij de bevrijding van het Noorden een herhaling van de ordeproblemen die zij de eerste maanden na de bevrijding in het Zuiden hadden ondervonden door het niet inschakelen van de oud-illegaliteit. Door nu *underground officers* met de geallieerde troepen en de militaire commissarissen mee te sturen, hoopten zij dat die moeilijkheden zouden uitblijven. De *underground officers* zouden meteen contact opnemen met hun collega's uit de illegaliteit in het Noorden en al vanaf het begin een "vertrouwensband" moeten leggen tussen de oud-illegaliteit daar en de functionaris van het MG. Aldus zou het volgens Gelderblom mogelijk zijn om, anders dan in het Zuiden, al meteen de "niet vaderlandsche mensen" te verwijderen, de "pos-ten in Overheid en groote bedrijven" met de juiste mensen te bezetten en de rust en orde onder de bevolking te bewaren.¹⁷ In hoeverre deze visie van Gelderblom ("Onze ervaring uit het Zuiden moet worden overgebracht naar het Noorden") werkelijk overeenkwam met die van de staf MG, valt niet precies vast te stellen. Toch is het alleszins plausibel dat de vrees voor een herhaling van de slechte ervaringen van het MG in de eerste maanden na de bevrijding van het Zuiden de staf MG ertoe bracht om de opleiding voor de *underground officers* actief te steunen, temeer daar hij in het Noorden een veel radicalere voormalige illegaliteit verwachtte aan te treffen.¹⁸

Het gezelschap dat op 10 februari aan de cursus begon, bestond zoals gezegd uit

¹⁵ Notulen van de bijeenkomst der GOIWN op 10 Februari 1945 in de fabriek van Mignot & De Block te Eindhoven, p. 10 (hierna geciteerd als *Notulen Mignot & De Block*). GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom, tevens in -Bezit Raaijmakers.

¹⁶ *Ibidem* p. 6.

¹⁷ *Ibidem* p. 4-5.

¹⁸ Zie paragraaf 8.3.4.

ongeveer 120 personen¹⁹ De meesten van hen waren door een lid van de IPV benaderd en maakten deel uit van plaatselijke groepen uit Eindhoven, Breda, Zeeland en Nijmegen Ze waren al daags tevoren in Eindhoven gearriveerd en hadden daar bij oud-illegale collega's overnacht²⁰ Maar behalve hen hadden de Eindhovense initiatiefnemers een aantal niet-oud illegale deskundigen uitgenodigd²¹ In de discussie bleek allereerst dat een deel van de aanwezigen geen Engels sprak, terwijl dat wel als toelatingsvoorwaarde was gesteld In overleg met MG was voor de betrokkenen inmiddels een oplossing gezocht, ze mochten dus toch blijven Vervolgens kwam de vraag ter discussie of de contact-officiëren in uniform naar het Noorden moesten gaan of in burger De meeste aanwezigen vreesden dat geuniformeerd optreden bij hun collega's in het Noorden onnodige weerstand zou wekken, maar zagen ook wel in dat een uniform voordelen bood in het contact met de geallieerde militairen Men besloot de inzet in elk geval niet afhankelijk te maken van de beschikbaarheid van uniformen²²

Het vereiste lid te zijn van de GOIWN kwam in discussie toen een van de aanwezigen vroeg of ze in het Noorden verenigingen van oud-illegalen moesten gaan oprichten Die vraag beantwoordde Gelderblom in feite bevestigend Hij adviseerde namelijk om niet te hard van stapel te lopen, noemde het "verkeerd vanaf de eerste dag onze meening aan hen op te dringen" en stelde dat alleen leden van de GOIWN contact met de illegaliteit mochten leggen²³ Dat lokte vervolgens de aanwezige niet-oud-illegalen uit hun schulp Zij vroegen zich natuurlijk af waarom zij dan voor de cursus uitgenodigd waren Gelderblom benadrukte daarop dat zij in het kader van de hulpactie van de GOIWN algemene taken ten behoeve van MG konden verrichten Dat bracht de aanwezige oud-illegalen weer tot de reactie dat de IPV toch had besloten om de hulpactie naar het tweede plan te verschuiven Aan de daarop volgende 'eenigszins heftige discussie' kwam pas een einde, toen de dmc van Eindhoven, majoor Verhoeff, voorstelde om het debat te staken en nu allen gezamenlijk de cursus te gaan volgen Aldus geschiedde²⁴

De inhoud van deze cursussen voor contactofficiëren, – want van 10 tot 14 maart werd nog een tweede cursus georganiseerd – vertoont veel overeenkomsten met de wat uitgebreidere cursussen die de stafschool van MG al sinds begin december voor aanstaande MG-functionarissen had georganiseerd (zie paragraaf 7.1.1) Ook de contactofficiëren-inspe kregen lezingen van prominenten uit de staf MG en de GOIWN over het instituut van Militair Gezag, over zuivering en inbewaringstelling, over de politie, over technische vraagstukken van voedselvoorziening, transport en medische problemen, over juridische zaken, over *Civil Affairs* en *SHAEF*, over de praktijkervaringen van een militaire commissaris (Verhoeff) en over de "legalisering van de illegaliteit"²⁵ Het is dan ook aannemelijk wat Gelderblom in zijn openingstoespraak vermeldde, namelijk dat generaal Kruls had gevraagd of niet een aantal van de cursisten langer dan de voorziene twee à vijf weken kon worden gemist, om als militaire commissaris voor verschillende te bevrijden districten ingezet te worden²⁶

Op de laatste dag van de eerste cursus evalueerde de IPV van de GOIWN de tot dan

¹⁹ Notulen GOIWN Eindhoven d.d. 9 februari 1945 p. 1 ABS map GOIWN

²⁰ *Ibidem* Notulen Mignot & De Block pp. 10-15

²¹ O.a. de medici dr. Clausing en dr. Mooy en de voorlichtingsman van Philips mr. J. Landré Het precieze aantal valt uit de notulen van de bijeenkomst niet af te leiden Notulen Mignot & De Block pp. 10-15

Notulen Mignot & De Block pp. 10-11

²³ *Ibidem* pp. 12-13

²⁴ *Ibidem* p. 15

²⁵ *Ibidem* p. 10 en voor de tweede cursus zie het programma in AMG doos 203 (Staf Secretariaat) map 8.0

²⁶ Notulen Mignot & De Block p. 9

toe gevolgd werkwijze. Men prees de Eindhovense commissie voor haar snelle werk, maar stelde wederom dat zij te veel nadruk had gelegd op de technische hulpactie en te weinig op de taak van de contactofficieren. Om daarin voor de toekomst verbetering te brengen werd de oorspronkelijke commissie uitgebreid met pater Bleijs als contactman van de NBS, met voorzitter Voorhoeve en met enige andere heren. Zij dienden – men had kennelijk de smaak te pakken gekregen – niet minder dan 500 kandidaat-contactofficieren aan te wijzen uit door de districten voor te dragen oud-illegale werkers, ze moesten de eisen omschrijven waaraan kandidaten voor die functie moesten voldoen en in samenwerking met het MG de opleiding verzorgen.²⁷ Anderzijds nam men stappen om het echte hulpverleningswerk van de GOIWN te gaan coördineren met andere particuliere initiatieven tot hulpverlening aan het Noorden. Op voorstel van de Waalwijkse vertegenwoordiger P. van Loon besloot men twee vertegenwoordigers van de Gemeenschap zitting te laten nemen in het overkoepelend werkcomité dat binnenkort in Tilburg aan zijn werk zou beginnen. Voor alle duidelijkheid stelde de IPV vast dat de opleiding van de contactofficieren hier geheel buiten stond en “zuiver een taak van de O.I.W.” was, terwijl in de hulpverlening “samenwerking tusschen de Gemeenschap en andere initiatiefnemers” juist gewenst was.²⁸

De uitwerking van deze plannen liet niet lang op zich wachten. Al op 15 februari liet het GOIWN-district Breda aan zijn vertrouwensmannen weten dat de door de IPV ingestelde commissie “contactofficieren en toegevoegde officieren” zou gaan opleiden en deelde hun mee aan welke eisen deze functionarissen zouden moeten voldoen. Voor de contactofficieren werd vastgehouden aan de oorspronkelijke vereisten: een goede algemene ontwikkeling, lidmaatschap van de GOIWN, ouder dan 25 jaar, organisatietalent, kennis van de Engelse taal en contacten in het Noorden. De functie van toegevoegd officier was blijkbaar gecreëerd voor die categorie personen die, zoals al op de eerste cursus was gebleken, niet aan de eisen voor een contactofficier konden voldoen. Voor hen gold geen minimum leeftijd; ze moesten wel lid zijn van de GOIWN, hard kunnen werken en enigermate administratief onderlegd zijn; ze zouden door de contactofficieren worden uitgekozen. Maar blijkens de oproep om kandidaten aan te melden, zouden alleen de eigenlijke contactofficieren aan de staf van een militaire commissaris worden toegevoegd en een militaire rang krijgen. De toegevoegde officieren zouden dus niet meer dan persoonlijke hulpjes van de contactofficieren kunnen zijn. Tenslotte kregen de vertrouwensmannen nog het verzoek om ook niet-oud-illegalen voor te dragen, en wel doktoren, distributie-ambtenaren, transportdeskundigen enzovoort, die als officieren in algemene dienst technische werkzaamheden voor het MG zouden kunnen verrichten.²⁹

De eerste functionaris van het MG, die waarschuwde voor de gang van zaken rond de *underground officers*, was kapitein Van Mourik Broekman, zelf van illegale komaf en inmiddels hoofd van Sectie IIIB (Politiezaken) van de staf MG. Hij had voor de eerste cursus een van de lezingen verzorgd en typeerde zijn cursisten als “30% behoorlijk ontwikkelde intellectueelen en ongeveer 70% jonge, nog niet voldoende ervaren zuivere illegalen”.³⁰ Als tweede probleem signaleerde hij dat er onvoldoende zekerheid bestond over de toekomstige taak van degenen die hier onder leiding van de GOIWN werden

²⁷ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 14 februari 1945, punt 5, -ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Brief van secretaris districtsraad GOIWN-Breda H.J. Smith aan alle vertrouwensmannen, 15 februari 1945, -Bezit Van der Hooft en -Bezit Wijnen.

³⁰ Weekrapport over het tijdvak 8-15 Februari 1945 van Hoofd Sectie IIIB, d.d. 16 februari 1945, -AMG, doos 225 (Staf, Secretariaat), map weekverslagen Sectie III.

opgeleid. Noch de cursisten noch de leiding hadden daarover een duidelijk eensluidend standpunt. Hij wees zijn superieuren erop dat het in elk geval onwenselijk was om vertegenwoordigers van een particuliere organisatie als de GOIWN "onder het vaan van het MG" de illegaliteit in het Noorden te laten organiseren. Ze zouden dus of ter algemene of technische assistentie van de militaire commissarissen in het MG moeten worden opgenomen, of als particulieren naar het Noorden moeten gaan om de illegaliteit daar in de geest van de GOIWN te bundelen. Bovendien waarschuwde hij voor ernstige verwarring omdat zowel de verbindingsofficieren van de Staf van de BNS als de inspecteurs van de COR al tot taak hadden om inzake de organisatie van de BS en de arrestaties van politiek verdachten met de illegaliteit in het Noorden in verbinding te treden.³¹

Van Mourik Broekman verscherpte zijn waarschuwingen voor ongewenste GOIWN-propaganda onder MG-vlag op 23 februari en 9 maart. Hij wees op het gevaar dat de betrokkenen "niet voldoende het onderscheid zien tusschen het belang van het MG bij een goed gebundelde illegaliteit en het belang van de feitelijk particuliere vereeniging Gem. Ned. O.I.W. bij een groot aantal leden".³² Dat leidde hij af uit wat hij ondertussen uit GOIWN-kringen over de taakstelling van de contactofficieren had vernomen. Hun hoofddoel werd namelijk steeds duidelijker: bundeling van de plaatselijke illegaliteit en vervolgens de vorming van werkgroepen voor de zuivering en voor het adviseren van de militaire commissaris inzake de voorziening in vacatures.³³ Toen hij begin maart vernam dat de GOIWN weldra een nieuwe cursus voor contactofficieren van de illegaliteit zou houden, noemde hij het instituut der contactofficieren "gevaarlijk, zoo niet onjuist", haalde hij uitspraken van personen uit bezet gebied en van officieren uit de Staf BNS aan die het met zijn oordeel eens waren en vroeg hij de CSMG uitdrukkelijk wat diens standpunt in deze kwestie was.³⁴

Een duidelijk standpunt had generaal Kruls tot dan toe nog niet ingenomen. Maar zijn praktische opstelling was overwegend positief, zij het onder voorbehoud. Hij had namelijk al vanaf het begin van de cursus met leidende figuren van de GOIWN in contact gestaan en hun daarbij actief steun verleend. Maar toen hij eind februari een door de GOIWN ontworpen instructie voor "contactofficieren illegaliteit" kreeg voorgelegd, schrapte hij daarin stevig. De voorgestelde figuur van de toegevoegde contactofficieren verwierp hij zonder meer, er zouden dus enkel reguliere contactofficieren mogen komen en wel één per militaire commissaris, zodat het totaal ongeveer 60 zou bedragen. Met de hoofdtak van die contactofficieren ging hij wel akkoord. Ze moesten contact leggen met de illegaliteit ter plaatse, de bundeling in een representatieve plaatselijke raad bevorderen en die "plaatselijke raden der illegaliteit" twee werkgroepen laten vormen: een voor het opstellen van een lijst van te zuiveren leidende personen en een voor het aanbevelen van nieuwe functionarissen. De vorming van een derde werkgroep, namelijk voor de "opsporing, aanhouding, inbewaringstelling en inbewaringhouding" van politiek verdachten, schrapte Kruls, omdat hij deze taak vond behoren tot het werkterrein van de COR-inspecteurs. Wat de contactofficieren-illegaliteit nog wel mochten doen, was samen met de plaatselijke raad het MG adviseren over de zuivering van politie, pers en bioscoop, de plaatselijke illegaliteit inlichten over "de ervaringen welke de oud-illegale werkers in het thans bevrijde gebied hebben opgedaan" en de COR-inspecteurs en de verbindingsoffi-

³¹ *Ibidem*

³² Weckrapport over het tijdvak 16-23 februari 1945 van Hoofd Sectie IIIB d.d. 23 februari 1945. *ibidem*

³³ *Ibidem*

³⁴ Weckrapport over het tijdvak 2-9 maart 1945 van Hoofd Sectie IIIB d.d. 9 maart 1945. *ibidem*

cieren van de BNS behulpzaam zijn bij het uitvoeren van hun taken, resp. de oprichting van een politieke opsporingsdienst en het formeren van de BS.³⁵

Maar in Kruls' staf nam de ongerustheid over de rol van de contactofficiëren uit de illegaliteit hand over hand toe. In hun commentaren op dezelfde ontwerp-instructie gebruikten zijn directe assistenten termen als verwerpelijk en onacceptabel. Hun hoofdbezwaar was dat de oud-illegalen zich op allerlei manieren op het terrein van de militaire commissarissen begaven en dat dit tot verwarring en onrust zou leiden.³⁶ Linthorst Homan, verantwoordelijk voor de verbinding met de oud-illegaliteit, maakte zich tot tolk van hun grote bezwaren toen hij op 15 maart een geheime nota over deze materie aan Kruls schreef.³⁷ Hij had net een bijdrage geleverd aan de tweede "goed opgezette" cursus, die de GOIWN met medewerking van het MG had georganiseerd. Nu vroeg hij Kruls dringend zo spoedig mogelijk te spreken met Voorhoeve, de voorzitter van de GOIWN, omdat de Gemeenschap "in dezen naar mijn meening te ver wil gaan".

Hij maande Kruls tot voorzichtigheid en voerde daarvoor de volgende redenen aan: "Wij moeten niet al te 'illegaal' voor den dag komen. Dit zou tal van anderen afschrikken", "Men moet oppassen dat geen illegaal cordon om den militaire commissaris gelegd zal worden (men denke aan de andere illegale contactofficiëren)" (de COR-inspecteurs en de verbindingsofficiëren van de Staf BNS, HT), "Ik acht het de vraag, of de illegaliteit in het Noorden in dezen aanwijzingen van vertegenwoordigers uit het Zuiden zal accepteren". Tenslotte waarschuwde hij dat de kans bestond "dat bedoelde Heeren te veel op den stoel van den militaire commissaris willen gaan zitten, zoowel inzake bestuursvoorziening als zuivering" en stelde dat "de taak der illegaliteit nooit meer kan zijn dan het geven van advies, indien daarom wordt gevraagd".³⁸ Ook van de kant van de militaire commissarissen zelf werden medio maart de eerste bezwaren gehoord. De pnc van Gelderland, Blaauw, kende enkele cursisten persoonlijk, achtte hen "onvoldoende krachtige en niet ter zake kundige personen" en waarschuwde dat het stelsel van *underground officers* een groot gevaar voor MG zou kunnen worden als er goedbedoelende dilettanten naar het Noorden zouden worden meegезonden.³⁹

Ondertussen was dus de tweede vierdaagse cursus voor contactofficiëren van de illegaliteit op 10 maart van start gegaan. De 87 deelnemers waren gekozen uit de deelnemers aan de eerste cursus (37 man) en uit degenen die daarna nog door de GOIWN-afdelingen als kandidaat waren voorgedragen.⁴⁰ Het aantal afvallers uit de eerste cursus was dus

³⁵ Stuk getiteld: Hulpactie van de Gemeenschap O I W Nederland Contact officieren Illegaliteit z d (eind februari - begin maart 1945) voorzien van aantekeningen van Kruls en leden van de staf MG (AMG doos 203 (Staf Secretariaat) map 8 0). Stuk getiteld: G O I W N Voorloopige instructie Contactofficiëren Illegaliteit z d (waarschijnlijk medio maart 1945) waarin aan de belangrijkste bezwaren van de staf MG tegemoet gekomen was (Bezit Hermans map notulen/verslagen GOIWN Eindhoven).

³⁶ Aantekeningen op het eerdergenoemde stuk: Hulpactie.

³⁷ Nota aan CSMG van Hoofd Sectie I geheim d d 15 maart 1945 - AMG doos 203 (Staf Secretariaat) map 8 0.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Brief pnc Gelderland aan CSMG d d 14 maart 1945 - ABS BS onderwerpen doos 1 map 12 (BNS BS officieren der illegaliteit organisatie).

⁴⁰ Deze getallen zijn ontleend aan verschillende bronnen. Het getal van 87 deelnemers aan een uitvoerig verslag (40 bladzijden) van de tweede cursus onder de titel: Tot dienen geroepen van de hand van een van de deelnemers, FA van Drimmelen d d 17 19 maart 1945 - GA Breda Collectie Hallema map WO II nr 1 (als fotokopie in RIOD Collectie LO I KP doos BW map 3) en hierna geciteerd als **Verslag Van Drimmelen**. De selectieprocedure wordt vermeld in Notulen Provinciale Raad Noord Brabant van de GOIWN d d 6 maart 1945 punt 9 (Bezit Raaymaakers) en het aantal geselecteerden wordt genoemd in Weekrapport Sectie III MG 16 tot 23 februari 1945 punt VIB d d 23 februari 1945 - AMG doos 225 (Staf Secretariaat) map weekverslagen Sectie III.

groot (circa 65%) en naar alle waarschijnlijkheid waren vooral de beter opgeleide oud-illegalen van boven de 25 geselecteerd.⁴¹ Van de 87 cursisten werden er uiteindelijk 56 uitverkoren, 45 om met een militaire commissaris mee te gaan en elf voor een "vliegende colonne" van contactofficiëren. Samen met de veertien reserves waren dat 70 man; de overige zeventien moesten alsnog afvallen.⁴² Het ging in deze (tweede) vervolgcursus nog uitsluitend om contactofficiëren-illegaliteit, die in uniform en onder MG-bevel met de militaire commissarissen naar het Noorden zouden gaan.

Uit diverse bijdragen van oud-illegalen aan de cursus valt op te maken dat het deze wél voor het werk geschikt geachte kandidaten stevig werd ingeprent om gematigd en terughoudend op te treden. Ze waren er allereerst om het onderlinge vertrouwen tussen MG en illegaliteit te bevorderen. Bundeling van de illegale werkers daar was nodig, maar de contact-officiëren mochten hun mening niet opdringen en in elk geval geen propaganda voor de GOIWN maken; het Noorden moest tijd krijgen om zijn eigen behoeften, bijvoorbeeld op het terrein van de zuivering, te bepalen.⁴³ De sprekers van het MG benadrukten de tijdelijkheid van het MG, zijn beperkte bevoegdheden en de noodzaak om zo spoedig mogelijk terug te keren naar het normale, civiele en democratische bestuur. Eventuele politieke vernieuwing of hervorming zou pas daarna aan de orde kunnen komen.⁴⁴ Ze wezen er bij herhaling op dat de contactofficiëren het MG zouden moeten gaan verdedigen in plaats van kritiseren en dat ze erop moesten rekenen dat de illegaliteit in het Noorden andere, eigen wensen zou hebben.⁴⁵ De vertegenwoordigers van de COR en van de Staf BNS tenslotte maakten de cursisten erop attent dat veel afhing van hun samenwerking met het veel beperkter aantal COR-inspecteurs (25) en BS-verbindings-officiëren (26).⁴⁶ Alleen in goed overleg zouden de politieke opsporingsdiensten en de BS snel en doeltreffend georganiseerd kunnen worden.⁴⁷

Maakte Linthorst Homan zich dan op 15 maart helemaal voor niets zorgen over de inzet van contactofficiëren "onder het vaan van het MG"? Hun aantal was nu toch danig teruggebracht; inmiddels waren alleen de beter opgeleiden en gematigden overgebleven en bovendien waren ze gesteld onder het gezag van de militaire commissarissen, ook al werd dat laatste door de IPV slechts geaccepteerd omdat het onvermijdelijk was.⁴⁸ De urgentie van Linthorst Homans zorgen lijkt daarom vooral ingegeven te zijn door de korte termijn waarop de contactofficiëren zouden worden ingezet (de bevrijding van Oost-Nederland kon elk moment beginnen), door bepaalde onduidelijke passages in de "voorloopige instructie" van de contactofficiëren en door zijn vrees dat de ruim 100 mee te zenden oud-illegalen (drie soorten) het werk van de militaire commissarissen in de kritieke dagen na de bevrijding zouden hinderen in plaats van bevorderen.⁴⁹ Bovendien

⁴¹ Het aantal afvallers uit de eerste cursus bedroeg ongeveer 65. Hun namen werden door de GOIWN aan het MG doorgegeven voor het vervullen van andere taken. Hoeveel kandidaten zich na de eerste cursus nog aanmeldde, is onbekend. Als de geselecteerde 50 uit deze tweede groep ook circa 35% van het geheel uitmaakten, dan moeten in tweede instantie nog rond de 170 personen zijn aangemeld.

⁴² Verslag Van Drimmelen, p. 36.

⁴³ *Ibidem*, p. 2-3. Voor de oud-illegaliteit spraken Voorhoeve, Holla, prof. dr. H.M. van Rooy, Cammelbeek en Vingerhoets.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 4, 10, 32 en 34. Voor het MG spraken kpt. Goode, kpt. Baast, Maj. Verhoeff, kpt. Melville van Cambee en Linthorst Homan.

⁴⁵ *Ibidem*, 7, 8 en 14.

⁴⁶ Van Ojen. *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 587-588.

⁴⁷ Verslag Van Drimmelen, p. 26-31. Voor de COR sprak kpt. dr. Hoekstra, voor de Staf BNS majoor Bockkooi.

⁴⁸ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, punt 4, -ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers.

⁴⁹ Nota van Hoofd Sectie I aan CSMG, geheim, d.d. 15 maart 1945, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0.

Nog ploegen bommenwerpers door het hemelveld
en donderen aan den einder de kanonnen
nog trekken voort de zware tank-colonnen
en groeit het leger dat slechts doden telt.

Maar tussen 't puin der stuk-geschoten steden
wuiven de bloesems aan de voorjaarsbomen,
dragen opnieuw de meisjes-harten dromen
en spelen kinderen voorbarig vrede.

God, die met innigheid Uw trouwe bomen siert
in 't bloesem-wit van jonge Lente-bruiden
laat aan de fronten nu de klokken luiden.

Schroei met Uw zon, die felle feesten viert
elk vliegtuig in Uw lucht, verstom hun doodsrefrein,
laat tussen puinen, God, dit voorjaar vredig zijn!

Emily Spijkerman

uit: *De Nieuwe Eeuw*, 21 april 1945

gingen inmiddels in de IPV stemmen op om met de contactofficiëren ook personen te laten meegaan, die contact zouden moeten leggen tussen de oud-illegale pers in het Zuiden en die in het Noorden.⁵⁰ Een concreet voorstel om enige contactofficiëren speciaal voor dit doel met MG mee te sturen werd op 20 maart aan de staf MG voorgelegd door W. Thomassen, redacteur van *Je Maintiendrai*. Hij hoopte aldus in de eerste dagen na de bevrijding door het uitbrengen van speciale bevrijdingsnummers de meningsvorming in het Noorden positief te beïnvloeden.⁵¹ Ondanks een gunstig advies van kapitein C.S. Telders, het Hoofd van de Subsectie Pers en Publiciteit van de staf MG, was Linthorst Homan sceptisch over Thomassen's voorstel. Hij betwijfelde vooral of een "sterke beïnvloeding van de illegale pers in het Noorden door haar collega's in het Zuiden wel zoo wenschelijk is"; dat zou het niet onverdeeld gunstige oordeel over MG in de zuidelijke oud-illegale pers wel eens naar het Noorden kunnen doen overslaan.⁵²

De zorgen van de staf MG over de inzet van contactofficiëren van de illegaliteit werden eind maart ingehaald door de praktijk. De bevrijding van Oost-Nederland begon toen en de vers opgeleide contactofficiëren moesten binnen enkele dagen aan de staven van de voor het Noorden bestemde militaire commissarissen worden toegevoegd. In het algemeen verliep dat zonder problemen. De enige militaire commissaris die blijkens zijn brieven heel kritisch was over de inzet van deze *underground officers*, was de pmc van Gelderland, Blaauw, nota bene een van de weinige militaire commissarissen, die al vlug

⁵⁰ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 14 maart 1945, punten 4 en 5. Bezit Raaijmakers

⁵¹ Uittreksel uit rapport van den heer Thomassen aan Sectie XI MG, d.d. 20 maart 1945, AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0

⁵² Brief (geheim en persoonlijk) van Hoofd Sectie I aan Stafbureau I a v kol F. Snijders, d.d. 7 april 1945, *ibidem*

na de bevrijding van het Zuiden zelf de plaatselijke illegaliteit hadden ingeschakeld. Blaauw schreef Kruls op 3 april dat hij de inzet van onervaren contactofficiëren betreunde en dat hij niet begreep waarom die figuur was doorgezet, ondanks Kruls' mondelinge belofte dat dat niet zou gebeuren en ondanks het ontbreken van duidelijke instructies aan de militaire commissarissen op het punt van contact met de plaatselijke illegaliteit. Op 11 en 12 april maakte hij de balans op van zijn eerste ervaringen met de *underground officers* in de onlangs bevrijde delen van Gelderland. Hij schreef Kruls dat hij bang was voor zeer veel schade aan het MG door de onprofessionele en nogal felle houding van de contactofficiëren uit de zuidelijke oud-illegaliteit. Naar zijn mening zou het beter zijn geweest de militaire commissarissen dringend voor te schrijven "bij hun eerste aankomst onmiddellijk de illegaliteit in den arm te nemen, alvorens met autoriteiten ter plaatse contact op te nemen".⁵³

Naar het schijnt leverden Blaauws brieven over de contactofficiëren toch nog resultaat op, want aan het begin april verschenen *Handboek Militair Gezag* werden, ook nog in april, enige belangrijke instructies toegevoegd. Daarbij was een *aide-mémoire* betreffende de werkzaamheden die een militaire commissaris bij aankomst in een pas bevrijde gemeente had te verrichten. Als eerste punt werd daarin genoemd: "Contact met notabelen en vertrouwenslieden der illegale beweging en van de OD: direct alle ondergrondse bewegingen in commissie vereenigen. Inlichtingen inwinnen omtrent betrouwbaarheid burgemeester en het leidend gemeente-personeel."⁵⁴ Daarmee was aan de belangrijkste wens van Blaauw voldaan. Het was nu aan de militaire commissarissen om te zien in hoeverre zij daarbij van de diensten van de contactofficiëren gebruik zouden maken.

Om te bepalen wat de waarde is geweest van de zuidelijke contactofficiëren van de illegaliteit voor het MG in de pas bevrijde gebieden in Oost-, Noord- en West-Nederland is meer gedetailleerd onderzoek nodig dan in het kader van deze studie is verricht. De voorlopige algemene indruk is dat ze doorgaans goed aan de doelstellingen en verwachtingen van het MG hebben voldaan. Als de ervaringen in de provincie Groningen representatief zijn, hebben ze door meteen na de bevrijding bemiddelend op te treden tussen de plaatselijke illegaliteit en het MG zowel praktisch als psychologisch veel bijgedragen aan het totstandbrengen van een vlotte machtswisseling en aan het creëren van een gezagssituatie die al meteen veel stabielere was dan ze in het Zuiden was geweest.⁵⁵

Voor de GOIWN had de inzet van de contactofficiëren zowel positieve als negatieve kanten. Al in februari en maart moesten diverse afgevaardigden in de IPV en in de provinciale raden verstek laten gaan vanwege de opleiding tot *underground officer* en sinds medio april werd in de IPV geklaagd over de geringe mate van contact met de uitgezondenen. Er was toen nog geen enkel rapport binnengekomen. Men hoopte dat te verbeteren door in Eindhoven een centrale meldpost in te richten.⁵⁶ Begin mei kwam een

⁵³ Brieven van 3, 11 en 12 april 1945 van Blaauw aan CSMG, -AMG, doos 221 (Staf, Secretariaat), map M-00-III (PMC-Gelderland).

⁵⁴ *Aanvullingen op het Handboek Militair Gezag ten behoeve van functionarissen bij het Militair Gezag*, uitgegeven door de staf MG, April 1945 (Nijmegen 1945), p. 5.

⁵⁵ Vgl. Johan Brand de Boer, Willem Jonkman, *Militair Gezag in Groningen. Stad en provincie na de bevrijding, april-oktober 1945* (Assen/Maastricht 1990) 62, 84, 278-279. Voor de provincie Groningen was de uit Eindhoven afkomstige kpt. G. Buiten contactofficier van de illegaliteit. Zie ook Eindrapport van den Provinciaal Contactofficier met de Illegaliteit in de provincie Overijssel naar den toestand tot 29/6/1945, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 164. Daartegenover staat een rapport over het ontbreken van samenwerking tussen illegaliteit en MG in het district Almelo, aldus rapport van dr. A.J. Staverman, d.d. 7 april 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 5.

⁵⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 18 april 1945, punt 7 (-Bezit Raaijmakers) en d.d. 25 april 1945, punt 2 (-SHC, Archief Coenjaarts, map 14).

van de contactofficiëren zelf in de IPV verslag doen van zijn contacten met de illegaliteit in het Noorden. Het nieuws dat hij dankzij zijn functie over de bundeling van de oud-illegaliteit in Noord- en Oost-Nederland kon brengen, was niet onverdeeld gunstig voor de GOIWN. Maar dat thema komt verderop in paragraaf 8.3.4. aan de orde. In dit verband is wel van belang dat hij constateerde dat de contactofficiëren een zware taak hadden en nodig versterking behoefden.⁵⁷ De reacties op dat verzoek om personele versterking waren voor het eerst nogal ambivalent. Enerzijds wilden de vertegenwoordigers in de IPV die versterking terwille van de goede zaak wel leveren. Maar anderzijds constateerde men dat de uitzending van zuidelijke oud-illegalen – en we zagen al dat het daarbij vooral om hoger opgeleiden ging – “eenige terugslag” had in het Zuiden en dat het ongewenst was als de activiteit van de Gemeenschap daar verder zou verslappen.⁵⁸

Op basis van de hier gepresenteerde gegevens lijkt de uitzending van de ongeveer 60 contactofficiëren van de illegaliteit het MG meer ten goede te zijn gekomen dan de GOIWN. Voor het MG betekende de inzet van deze contactofficiëren een duidelijke versterking; hij maakte immers de snelle vestiging en acceptatie van zijn autoriteit in het Noorden mogelijk. In die zin was er sprake van een geslaagde aanpassing van het MG-beleid na de negatieve ervaringen in het Zuiden. Ook voor de in het Zuiden gevestigde GOIWN was medewerking aan die uitzending van groot belang. Niet alleen om in het Noorden een ordelijker machtswisseling mogelijk te maken dan in het Zuiden, maar ook om de nationale belangen van de oud-illegaliteit en in het bijzonder de toekomst van de GOIWN veilig te stellen. Door meteen na de bevrijding met de illegalen in het Noorden te overleggen, hoopte men hen voor aansluiting bij de Gemeenschap te kunnen winnen. Maar voor dat algemene belang en voor dat particuliere oud-illegale belang moest de GOIWN een offer brengen: de uitzending van een groot aantal van haar beste krachten. Zeker achteraf beschouwd bleek dat heel schadelijk voor het functioneren van de GOIWN in het Zuiden, want daar bleef de georganiseerde oud-illegaliteit gedurende enige cruciale maanden met een verzwakte leiding en een uitgedund kader achter.

8.1.2 Van COR naar CAC

Een van de grootste verworvenheden van de confrontatiefase was voor de georganiseerde oud-illegaliteit de lang uitgestelde instelling op 10 februari 1945 van de Centrale Opsporingsraad (COR). In de paragrafen 7.3.2 en 7.3.4 zagen we dat de door Kruls benoemde COR uit oud-illegalen was samengesteld, dat deze raad namens hem opsporingsdiensten zou instellen, richtlijnen zou geven voor de opsporing van politiek verdachten en toezicht zou houden op dat opsporingswerk. Die grote bevoegdheden golden uitdrukkelijk voor het nog te bevrijden gebied. In bevrijd gebied had de uit dezelfde personen samengestelde Centrale Adviescommissie (CAC) officieel slechts de bevoegdheid om de CSMG te adviseren over zaken van inbewaringstelling, internering en vrijlating en omtrent de vorming van politieke rechercheapparaten uit politie en oud-illegale werkers. Maar in de praktijk van het Zuiden was de COR/CAC al vanaf eind december opgetreden als een tamelijk zelfstandige instantie, die op alle genoemde terreinen actief was met een eigen bureau en een team van eigen inspecteurs.

Een week na de officiële instelling van de COR vergaderde CSMG Kruls op 17 februari met al zijn militaire commissarissen, die van de provincies en die van de districten. Op die bijeenkomst werd duidelijk dat de militaire commissarissen de instelling

⁵⁷ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 2 mei 1945, punt 3, -SIIC, Archief Coenjaarts, map 14.

⁵⁸ *Ibidem* en Notulen IPV-GOIWN, d.d. 4 juli 1945, punt 3, -Bezit Raaijmakers.

van de COR en zijn inspecteurs als een afzonderlijk orgaan dat direct aan de CSMG verantwoordelijk was, verwierpen Zij wensten vanwege hun eigen verantwoordelijkheid voor de handhaving van orde en rust, ook inzake opsporing en vrijlating, geen externe controle en bemoeienis door lieden op wie zij zelf geen greep hadden en wezen die nieuwe instelling daarom unaniem af.⁵⁹ De militaire commissarissen wilden dus niet dat de COR-inspecteurs aan de COR verantwoordelijk zouden zijn, maar dat ze onder hun eigen bevelen zouden staan. Kruls nam dit brede verzet van zijn militaire commissarissen tegen de pas ingestelde COR zeer serieus en probeerde in de weken daarna een oplossing te vinden die beide partijen, de militaire commissarissen en de georganiseerde oud-illegaliteit, tevreden zou stellen.

De eerste poging van het MG om de georganiseerde oud-illegaliteit te overtuigen van de noodzaak van de afschaffing van de COR – want daarop kwam de wens van de militaire commissarissen in feite neer – werd ondernomen in de COR zelf. Op 8 maart besteedde deze raad een hele vergadering aan de kwestie van zijn voortbestaan.⁶⁰ Op die bijeenkomst benadrukte luitenant kolonel mr. B. I. A. A. ter Veer, het nieuwe hoofd van de Sectie Juridische Zaken van de staf MG, dat de bestaande praktijk grotendeels gehandhaafd zou kunnen blijven met uitzondering van de verantwoordelijkheid van de inspecteurs aan de COR. Die verantwoordelijkheid zou eruit moeten en de leden van de COR zouden alleen nog als CAC kunnen optreden.

Van de vertegenwoordigers van de oud-illegaliteit was het vooral de Zeeuwse dominee De Kluis die dwarslag. Hij vreesde dat de militaire commissarissen niet de eerder opgeleide COR-inspecteurs uit de illegaliteit voor dit werk zouden kiezen, maar “eigen personen”. De rest van de vergadering deelde die vrees niet. Dr. Hockstra, die in de praktijk de hele COR-inspectiedienst had opgebouwd en twee weken eerder door de COR was voorgedragen als zijn hoofdinspecteur,⁶¹ had met de nieuwe opzet minder problemen. Maar hij wilde wel dat er garanties zouden komen voor de eenheid van aanpak in het arrestatiebeleid van de diverse militaire commissarissen. Hij zocht die garantie in “enkele personen” die rondreizen en alle moeilijkheden ter plaatse bekijken” en de bevoegdheid moesten hebben om met de militaire commissarissen te praten en advies uit te brengen aan de staf MG en de CSMG, hij dacht daarbij aan “een controleerende instantie, uitgaande van Sectie II”. Hockstra's rechterhand, de als waarnemend hoofdinspecteur door de COR voorgedragen jonkheer mr. G. E. de Kock, achtte de nieuwe opzet zelfs een verbetering, maar noemde als uitdrukkelijke voorwaarden niet alleen dat er voor de oud-illegaliteit een belangrijke plaats in zou zijn, maar ook dat de militaire commissarissen terzake “stringente voorschriften en instructies” zouden krijgen.⁶²

De grote meerderheid van de vergadering, onder wie ook kapitein Van Mourik Broekman, mr. Stallaert en mr. F. P. M. Prick, kwam uit op het volgende model. De COR als zodanig zou verdwijnen, maar de opgeleide COR-inspecteurs uit de oud-illegaliteit moesten voor dit werk behouden blijven: ze zouden deels in Sectie II van de staf MG worden ingebouwd, deels aan de militaire commissarissen worden toegevoegd. Bovendien was het de bedoeling de door de COR ontwikkelde richtlijnen in aangepaste vorm aan de militaire commissarissen voor te schrijven. Maar deze betrekkelijke eensgezindheid in de COR betekende niet dat ook de GOIWN met dit nieuwe model akkoord kon gaan. De

⁵⁹ Weergave van de vergadering van 17 februari 1945 door kol. F. Snyders in Notulen COR, d.d. 8 maart 1945, p. 12, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 3.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Brief COR aan CSMG, d.d. 22 februari 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 1.

⁶² Notulen COR, d.d. 8 maart 1945, p. 35, *ibidem*, map 3.

oud-illegalen in de COR waren meestal vaklieden, die hoe dan ook nauw bij het beleid inzake de arrestatiekwestie betrokken zouden blijven. Voor de vertegenwoordigers in de IPV daarentegen stond meer in het algemeen het principe van de onafhankelijke rol van de oud-illegaliteit bij het beleid en de praktijk van de arrestaties in het Noorden op het spel.

De IPV van de GOIWN vergaderde op 21 maart over deze materie nadat voorzitter Voorhoeve het probleem al met CSMG Kruls en met pmc-Gelderland Blaauw had besproken. Maar die voorbesprekingen hadden geen succes gehad, omdat de GOIWN vasthield aan de eenmaal gemaakte afspraken en omdat de staf MG daarvan nog steeds wilde afwijken. Daarom presenteerde Voorhoeve een "tusschenvoorstel", dat hij inmiddels aan de CSMG had voorgelegd. Dat voorstel kwam erop neer dat de COR per se gehandhaafd moest worden, ofwel doordat de militaire commissarissen hun bevoegdheden zouden delegeren aan de opsporingsdiensten en de COR-inspecteurs, ofwel doordat de COR zijn bevoegdheden zou delegeren aan de militaire commissarissen, hun activiteiten op dat terrein zouden dan door de COR-inspecteurs gecontroleerd worden. Die laatste mogelijkheid noemde Voorhoeve "onze uiterste tegemoetkoming" en duidelijk is dat de georganiseerde oud-illegaliteit hoe dan ook haar eigen zelfstandige rol bij wat zij noemde "het zuiveringswerk" gehandhaafd wilde zien. Met uitzondering van de Gelderse vertegenwoordigers schaarde de hele IPV zich achter dit voorstel. Bevrijd Gelderland kon het standpunt van de militaire commissarissen wel accepteren, omdat de opsporing van politiek verdachten daar al vanaf het begin door militair commissaris Blaauw in handen was gelegd van een "Politieke Dienst" waarin oud-illegaliteit en 'goede' politicambtenaren onder leiding van het MG samenwerkten. Ook voor het nog te bevrijden deel van die provincie wilde men aan die beproefde opzet vasthouden.

Daags na de IPV verwoordde Voorhoeve zijn compromis, dat natuurlijk die naam niet mocht hebben, nog eens in de COR.⁶¹ En hij deed dat nogal afgemeten: dit was de definitieve mening van de GOIWN en een lange discussie daarover was dus nutteloos; elke verandering zou ingaan "tegen het advies van de illegaliteit", want die wenste bovenal deze "eenmaal gemaakte afspraak", d.w.z. de instelling van de COR en zijn bevoegdheden, te handhaven.⁶² Tot slot stelde sous-chef-staf MG kolonel Snyders de vraag of de GOIWN haar medewerking zou staken, als de CSMG zou besluiten de COR in een CAC om te zetten. Maar op die vraag wilde Voorhoeve geen antwoord geven. Wel stelde hij: "Wij hebben getoond, in het verleden, dat wij tot alle medewerking bereid zijn, maar er komt een grens, waar wij zeggen: neen." Zo lag de zaak nu en de beslissing was aan Kruls.⁶³

Het voornemen van de staf MG om de pas ingestelde COR weer op te heffen, leidde in de GOIWN tot grote irritatie en onrust. Men was eerst en vooral bang dat de militaire commissarissen in het nog te bevrijden gebied de voormalige illegaliteit alsnog geheel buiten het arrestatiewerk en het arrestatiebeleid zouden houden. Maar de pijn zat ook dieper. De instelling van de COR op 10 februari had de zuidelijke oud-illegaliteit immers moeten verzoenen met andere, door haar niet gewenste MG-maatregelen, die haar rol bij het arrestatiebeleid in het Zuiden terugdrongen (zie paragraaf 7.3.2). En nu zou die tegenprestatie tegen alle afspraken in ineens weer ongedaan gemaakt worden! Die hele gang van zaken deed de oud-illegale betrokkenen natuurlijk sterk denken aan wat er in

⁶¹ Notulen COR d.d. 22 maart 1945, p. 2 c.v., -ibidem, map 3.

⁶² *Ibidem*, p. 3.

⁶³ *Ibidem*, p. 3-4. Zie ook Brief Voorhoeve aan Kruls, d.d. 23 maart 1945, -AMG, doos 351 (Staf, Sectie II), map 88-4 D.

december gebeurd was, toen Kruls eerder gedane toezeggingen inzake de instelling van de COR ook al niet had waargemaakt (zie paragraaf 7.3.1). Men had zich daardoor genomen gevoeld en was daarom eind maart des te meer van plan om ditmaal voet bij stuk te houden.

Dat “de verhouding tusschen de illegaliteit en het M.G. heel veel heeft geleden”, werd zowel in de IPV op 28 maart als daags erna in de COR geconstateerd. Pater Bleijs merkte in de COR op dat juist uit de geschiedenis van de ontwikkeling van de COR “een sterke mate van wantrouwen van het M.G. in de illegaliteit” naar voren kwam.⁶⁶ Die opmerking maakte hij ter verklaring van de afwijzing van een compromis-voorstel dat de staf MG op zijn beurt intussen aan de GOIWN had voorgelegd. In een concept-beschikking van de CSMG werd de COR gehandhaafd, maar kwam er een einde aan zijn zelfstandige bevoegdheden. De COR mocht nog slechts hoofdinspecteurs en inspecteurs voordragen en aan de CSMG adviseren bij meningsverschillen tussen een opsporingsdienst en een militaire commissaris; alle eerdere bevoegdheden van de COR gingen over naar de militaire commissarissen. Dat de staf MG dit puur adviserende college toch weer met de naam COR aanduidde, had volgens Ter Veer niet zozeer te maken met de protesten van de GOIWN als wel met berichten over de COR, die inmiddels al aan het Noorden waren doorgegeven.⁶⁷

Ook de leden van de COR gingen in meerderheid niet akkoord met dit compromis-voorstel van de staf MG. Pater Bleijs, ds. De Kluis en de politiecommissaris van Vlissingen, C. van der Mark, verwierpen de tot een adviescommissie gedegradeerde COR en achtten handhaving van de naam COR bovendien misleidend. Ze kondigden hun ontslagname aan als de beschikking toch zou worden uitgevaardigd. Het vierde lid van de COR was mr. Prick, een Nijmeegse politie-inspecteur. Hij vond de omzetting in een adviescommissie wél aanvaardbaar, maar dan moest ook de naam COR verdwijnen. Als de GOIWN daarmee niet akkoord kon gaan, zou hij ontslag vragen als lid van de COR.⁶⁸ Tenslotte informeerden de hoofdinspecteurs van de COR, Hoekstra en De Kock, bij Ter Veer welke gevolgen een liquidatie van de COR zou hebben voor de circa twintig inspecteurs. Deze antwoorde verbitterd dat als Kruls daartoe zou besluiten, het MG interne regelingen zou treffen, “waarmee niemand iets te maken heeft”. De inspecteurs konden dan naar persoonlijk inzicht al of niet ontslag vragen.⁶⁹

De besluitvorming over het opheffen van de COR werd omstreeks 1 april afgerond. Op die dag noteerde Kruls op een dringende brief van Voorhoeve: “Ik wijzig niets meer”. En bij diens voorstel om de COR alsnog de bevoegdheid te geven om de militaire commissarissen ter verantwoording te roepen als de zaken verkeerd gingen, schreef hij “Nooit!”.⁷⁰ Op een schrijven van waarnemend hoofdinspecteur van de COR, De Kock, reageerde hij veel positiever. Maar die had dan ook veel beter nieuws. Hij had ondertussen de mening van alle COR-inspecteurs gepeild en liet Kruls via Ter Veer weten dat hijzelf en “een groot deel der inspecteurs” vonden dat het niet aanging om zich terug te trekken nu er opbouwend werk te doen viel, ook al betreurden zij de liquidatie van de COR en de nieuwe indeling onder het MG. Maar om te voorkomen dat de stemming tegen voortzet-

⁶⁶ Beide citaten in Notulen COR, d.d. 29 maart 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 3. In deze vergadering deed Bleijs ook verslag van de bijeenkomst van de IPV van 28 maart 1945.

⁶⁷ Aldus samenvatting van overste Ter Veer in de vergadering van de COR op 29 maart 1945, *Ibidem*, p.2.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 2-3.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 3.

⁷⁰ Brief van Voorhoeve aan Kruls, d.d. 23 maart 1945, door Kruls geparafeerd op 1 april 1945, -AMG, doos. 351 (Staf, Sectie II), map 88-4-D.

ting van deelname zou uitvallen, adviseerde hij de chef-staf MG dringend om de inspecteurs binnen enkele dagen definitieve antwoorden te geven op enkele dringende vragen. Kruls liet hem bevestigen dat de inspecteurs zeer spoedig opnieuw voor een functie bij het MG zouden worden aangezocht, dat zij zo snel mogelijk van uniformen en vervoer zouden worden voorzien en een marsorder zouden krijgen, ze mochten bovendien onderling "interprovinciaal" contact onderhouden en konden overgeplaatst worden als dat voor het werk noodzakelijk was.⁷¹

Die breuk in het oud-illegale front was voor Kruls waarschijnlijk beslissend om zijn plan tegen de zin van de GOIWN door te zetten. Op 4 april trok hij zijn eerdere Beschikking tot instelling van de Centrale Opsporingsraad in en vaardigde hij een nieuwe beschikking uit tot instelling van een Centrale Adviescommissie.⁷² Het compromisvoorstel van de staf MG werd dus alsnog doorgevoerd, zij het dat de misleidende naam COR nu vervangen werd door die van Centrale Adviescommissie. Om de pil te vergulden en de GOIWN te pacificeren kwam op diezelfde dag een zware MG-delegatie op bezoek in de IPV, bestaande uit Kruls zelf, Snijders en Ter Veer en bovendien "kapitein Van Amstel" (Caljé) van de Staf BNS. Kruls verklaarde daar allereerst dat hij "op het laatst" tot de overtuiging was gekomen dat het onjuist was aan de COR zulke grote bevoegdheden te geven en dat hij geen zelfstandig ingrijpen van de illegaliteit via deze COR kon aanvaarden. Hij stelde vervolgens dat de georganiseerde oud-illegaliteit ook in het nieuwe stelsel voldoende mogelijkheden had om haar gerechtvaardigde invloed op het beleid ten aanzien van de politiek verdachten te laten gelden bij de zuivering van de politie, bij de benoemingen der opsporingsdiensten en door haar adviezen via de CAC. Tenslotte bezwoer hij de aanwezige oud-illegals dat "een vertrouwensbreuk tussen MG en de illegaliteit ten koste van het landsbelang zou gaan" en hij beloofde dat van gedegen adviezen van de CAC slechts zou worden afgeweken onder mededeling van het waarom van die afwijking. Die laatste toezegging haalde de IPV over de streep en zij besloot daarop de CAC, zij het onder protest, te accepteren. Volgens Voorhoeve zegde de GOIWN uiteindelijk toch haar medewerking toe, omdat een weigering ernstige gevolgen zou hebben voor de samenwerking tussen het MG en de (oud-)illegaliteit in het Zuiden en in het nog bezette gebied. Kruls verklaarde tenslotte dat hij op die samenwerking ten zeerste prijs stelde.⁷³

Met het verschijnen van deze nieuwe beschikking en van een aantal andere instructies aan de militaire commissarissen en de BS⁷⁴ waren de procedures voor het optreden tegen politiek verdachten nog net op tijd geregeld om te kunnen dienen bij de bevrijding van het Oosten en Noorden van het land. Die bevrijding noopte allerwegen tot spoed en dat bracht de staf MG ertoe om steeds vaker zijn eigen gang te gaan zonder zich veel aan de GOIWN of de CAC te storen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vergaderingen van de pas

⁷¹ Brief van De Kock aan Ter Veer d.d. 30 maart 1945 met aantekeningen van Kruls, -ibidem.

⁷² Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a 820. De tekst is afgedrukt in *Publicatieblad Militair Gezag*, d.d. 13 april 1945.

⁷³ Een direct verslag van deze belangrijke vergadering ontbreekt. De gang van zaken is gereconstrueerd met behulp van de volgende stukken: Brief Voorhoeve en A. Bloemarts aan CSMG d.d. 9 april 1945 -AMG doos 278 (Staf, Sectie I), map 1004. Weekrapport CSMG nr. 19 d.d. 6 april 1945 -AMG, doos 216 (Staf, Secretariaat), p. 467. En tenslotte het latere samenvattende artikel van Raaijmakers: 'Overzicht van de strijd over (taak en invloed der oud-illegaliteit inzake) arrestatie, berechting en vrijlating van politieke delinquenten', *De Vrije Stem Op De Korte Golf* nr. 137, d.d. 22 november 1947.

⁷⁴ Op 4 april liet de CSMG een uitvoerig schrijven aan alle militaire commissarissen uitgaan betreffende 'Het organiseren van maatregelen welke tegen politiek verdachte personen dienen te worden getroffen in het nog te bevrijden gebied' (5 blz.) -AMG doos 4621 (PMC-Noord Brabant), map 251. Begin april verscheen ook de *Algemeene Instructie voor de Binnenlandse Strijdkrachten* (z.p. 1945), een door MG gedrukt boekje, vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a 818.

ingestelde CAC. Daarin hadden, ondanks hun eerdere dreiging met ontslagneming, merendeels de oude COR-leden zitting: pater Bleijs, ds. De Kluis en politiecommissaris Van der Mark. Alleen Prick was vertrokken; hij had inmiddels een benoeming tot hoofd van de Sectie Politie van het PMC-Gelderland gekregen.⁷⁵ De nog door de COR voorgedragen hoofdinspecteur van de politieke opsporingsdiensten, Hoekstra, kreeg al begin april van Kruls zijn congé en werd vervangen door de nieuwe hoofdinspecteurs De Kock en Borren. Een en ander geschiedde zonder dat de CAC daarover gehoord werd. De meeste inspecteurs werden begin april direct in pas bevrijd gebied ingezet.⁷⁶

“De C.A.C. zit in een impasse”, zo constateerden haar leden al in de eerste vergadering.⁷⁷ De oude COR-leden wilden eigenlijk ontslag nemen, maar konden dat niet omdat ze voorlopig niet opgevolgd konden worden. Er waren in het Zuiden niet direct geschikte opvolgers beschikbaar en bovendien wilde men uitdrukkelijk ook personen uit pas bevrijd gebied in de commissie opnemen. Keer op keer moesten Bleijs, De Kluis en Van der Mark hun vertrek uitstellen, omdat er nog geen nieuwe kandidaten waren, omdat de zittende leden de CAC niet onbemand wilden laten en omdat zij hun grote ervaring op dit terrein wilden doorgeven aan hun opvolgers.⁷⁸ In de tussentijd – en het duurde maar liefst tot 24 augustus voordat er met leden uit het Noorden vergaderd werd – kon Kruls het zich veroorloven om deze onvolkomen CAC en haar adviezen niet al te serieus te nemen.⁷⁹ In elk geval namen tot die tijd noch hij noch zijn militaire commissarissen de moeite om afwijkingen van CAC-adviezen te motiveren, zoals eerder wel overeengekomen was.⁸⁰

Het inhoudelijke beleid van de COR en na 4 april van de CAC hing uiteraard samen met de hiervoor behandelde positie van die uit oud-illegalen samengestelde colleges. Maar hier laten we het voorlopig bij de behandeling van die veranderende positie, omdat die voldoende duidelijk maakt in welke mate de verhouding tussen het MG en de georganiseerde zuidelijke oud-illegaliteit in deze periode verslechterde. In paragraaf 8.2 komt het eigenlijke beleid inzake opsporing, bewaring en berechting van politiek verdachten aan de orde.

8.1.3 GOIWN en MG: een aflopende verhouding

Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat de verhouding tussen GOIWN en MG in de normalisatiefase na medio februari van karakter veranderde. Waar het voor begin april nog overwegend ging om echte samenwerking tussen twee zelfstandige organisaties, werd die samenwerking daarna uitgehold en wel door de personele overgang van veel leidende oud-illegalen naar de gelederen van het MG. Als men de op de MG-stafschool opgeleide en in deze fase bij het MG-kader ingedeelde, circa veertig oud-illegalen (zie paragraaf 7.1.1) optelt bij de zeventig contactofficieren (zie paragraaf 8.1.1) en de ruim twintig COR/CAC-inspecteurs, dan komt men al op een getal van ongeveer 130 hoger opgeleide oud-illegalen, die in deze fase door het MG aan het kader van de GOIWN onttrokken werden. Daaraan zou men nog moeten toevoegen het onbekende, maar waar-

⁷⁵ Zie notulen CAC, d.d. 12, 19 en 26 april 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 3.

⁷⁶ *Ibidem*, d.d. 12 april 1945, p. 1, d.d. 19 april 1945, p. 4 en d.d. 26 april 1945, punt 4, -*ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, d.d. 12 april 1945, p. 2, -*ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, d.d. 19 april 1945, p. 3 en d.d. 17 mei 1945, -*ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, d.d. 24 augustus 1945, -*ibidem*.

⁸⁰ Blijkens een MG-nota uit mei 1945 was de staf MG niet van plan om de afwijkingen van CAC-adviezen te motiveren; Nota van kapitein Schoep aan kol. Julius, d.d. 23 mei 1945, -AMG, doos 278 (Staf, Sectie I), map 1004. Zie ook A. Raaijmakers. ‘Overzicht van de strijd’ (1947).

schijnlijk nog grotere aantal GOIWN-leden dat na medio februari door het plaatselijke MG in allerlei lagere functies werd aangetrokken en al dan niet meeging naar het Noorden.

Deze afroming van de GOIWN versterkte het MG en verzwakte de Gemeenschap. Veel van de geselecteerde en ingeschakelde oud-illegalen gingen zich, net als de COR/CAC-inspecteurs (zie paragraaf 8.1.2), bovendien in toenemende mate met het MG en zijn belangen identificeren en minder met de GOIWN en haar strevingen. Bij het MG konden ze tenminste volop "positief werk" doen, terwijl het in de GOIWN veelal bleef bij mooie plannen en veel praten. De effecten en bijverschijnselen van deze aderlating op de Gemeenschap en op haar relaties met het MG staan hierna centraal.

Op grond van de notulen van de diverse GOIWN-colleges in deze fase kan men niet anders dan concluderen dat de GOIWN zich werkelijk met alle voorkomende problemen wilde bemoeien⁸¹ en dat juist dat gebrek aan taakafbakening haar in grote moeilijkheden bracht. Ook al had de IPV begin februari besloten om geen particuliere klachten meer te behandelen, maar zich te beperken tot klachten van algemene strekking,⁸² het aantal en de diversiteit van die laatste was zo groot, dat voorzitter Voorhoeve in de IPV van 14 maart en in het eerste nummer van het gemeenschapsorgaan *De Vrije Stem* waarschuwde voor versplintering van krachten en pleitte voor beperking van het werk tot vijf hoofdtaken. Dat waren: alle oud-illegalen in de GOIWN verzamelen, streven naar cendracht in eigen huis, alle politieke overtuigingen overkoepelen, sociale zorg voor oud-illegale werkers en nabestaanden en tenslotte de zuivering. Dat Voorhoeve die hoofdtaken typeerde als "Vijf pijlen in de pijlkoker. Vijf gladde steenen in de herderstasch van David, die Goliath versloeg",⁸³ laat goed zien voor wat een reuzetaak de kleine GOIWN zich gesteld zag tegenover het overal om haar heen weer oplevende normale maatschappelijke en politieke leven.

Uit de notulen van de GOIWN-organen komen direct ook de hoofdproblemen naar voren, waarmee de GOIWN in de harde praktijk van haar strijd geconfronteerd werd. Veel van haar gewone leden waren jong en qua opleiding (nog) laag gekwalificeerd,⁸⁴ kwamen vaak met talrijke, maar niet goed onderbouwde klachten⁸⁵ en lieten het snel afweten bij werk dat, zoals in het geval van de zuivering in enge zin, een lange adem vergde.⁸⁶ Degenen die zich wel actief inzetten in kringen en raden en die het kader van de GOIWN uitmaakten, kregen in deze fase te kampen met financiële en materiële problemen, waarover in de eerdere fasen niet gerept was. Zo kreeg de GOIWN de aanzegging om op 1 maart haar hoofdkwartier in het Philipsgebouw aan de Eindhovense Emmasingel te verlaten.⁸⁷ Toen men eind maart nog geen ander gebouw had, wendden de

⁸¹ Zie bijvoorbeeld de wel zeer diverse agendapunten en ingekomen stukken in de notulen van de IPV van de GOIWN op 14 februari en 7 maart 1945, beide in: -ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmaakers.

⁸² Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 2 februari 1945, punt 3, -ABS, map GOIWN.

⁸³ *De Vrije Stem*, d.d. 1 april 1945, pp. 2-3 en Notulen IPV-GOIWN, d.d. 14 maart 1945, punten 4 en 5, -Bezit Raaijmaakers.

⁸⁴ Zie de paragrafen 7.1.1 en 8.1.1.

⁸⁵ Notulen vergadering sectieraad GOIWN-Breda, d.d. 14 februari 1945, punt 3, in: Uittreksel van stukken van GOIWN-organen voor Sectie V GOIWN-Breda, d.d. 19 februari 1945, -Bezit Van der Hooft.

⁸⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 9 mei 1945, punt 4 (-Bezit Raaijmaakers): de voorzitter stelde daar dat de leden te passief waren en veel te weinig initiatieven namen. Zie ook brief van Van der Hooft aan de Districtsraad-GOIWN-Breda, d.d. 7 mei 1945: "De kringen echter werken niet. Ze roepen om werk maar als ze werk krijgen hoort men niets meer." "Waar blijven de goede krachten uit de leden. Haal die nu direct naar voren en zet ze aan het werk! En niet kankeren en klagen." (-Bezit Van der Hooft).

⁸⁷ Notulen-GOIWN-Eindhoven, d.d. 20 januari 1945, p. 3, -ABS, map GOIWN.

Brabantse vertrouwensmannen zich tot de pmc om alsnog een gebouw en andere financiële en materiele ondersteuning te vragen. Ze stelden "Wij menen, dat we nuttig werk doen voor het vaderland en dat wij ook voor het M G zeer nuttig werk doen en gedaan hebben. Wanneer we zo ver zijn, dat dit bekend (erkend, H T) wordt, moet het M G. ook zorgen dat het bij ons loopt."⁸⁸

Het verkrijgen van die erkenning, d.w.z. van de officiële erkenning van de GOIWN door het MG, maar ook door burgerlijke overheidsinstanties, kwam vanaf eind februari in de IPV op de agenda.⁸⁹ De GOIWN, zo stelde men, was weliswaar een particuliere organisatie, maar zij functioneerde in de praktijk al sinds maanden als een hulporgaan van het MG. Als particuliere organisatie verleende zij de overheden tal van diensten die in het algemeen belang waren, maar moest zij al die tijd zelf voor alle kosten opdraaien en ontmoette ze steeds weer dezelfde problemen als het ging om het regelen van allerlei praktische zaken als postverkeer, vervoer en huisvesting. De verlangde officiële erkenning kreeg de GOIWN in deze periode niet, noch van het MG noch van enige burgerlijke overheidsinstantie. Wel zond algemeen secretaris Raaijmakers geruime tijd na de bevrijding van het Noorden het ministerie van Binnenlandse Zaken een rekening van f 72.000 voor alle verleende diensten en adviezen. Tot zijn verbazing werd die prompt betaald en was de GOIWN weer voor enige tijd uit de financiële zorgen.⁹⁰

In deze normalisatiefase werd overduidelijk dat de GOIWN in feite onmachtig was om haar vele doelstellingen op eigen kracht te verwezenlijken. Zelfs waar het ging om taken die de GOIWN rekende tot het eigen terrein van de voormalige illegaliteit, zoals de hulpverlening aan slachtoffers van het illegale werk en hun nabestaanden, moest zij al snel constateren dat haar eigen initiatieven tekort schoten, dat er al andere instanties op dat terrein actief waren en dat er hulp van de overheid nodig was.⁹¹ Op andere, minder direct 'oud-illegale' terreinen, zoals de zuivering, de politieke vernieuwing en de hulpverlening aan het Noorden, kon de GOIWN al vanaf het begin van de normalisatiefase niet meer zo solistisch en ongestoord opereren als ze sinds de bevrijding van het Zuiden had gedaan. Op die en andere gebieden werden niet alleen het MG, maar in zijn plaats in toenemende mate ook de burgerlijke overheden en tal van oude en nieuwe particuliere organisaties weer actief en deze overvleugelden de GOIWN op alle fronten met gemak.

De veranderende houding van het MG tegenover de GOIWN weerspiegelt zich vrij zuiver in de mate van aandacht die Linthorst Homan, als Hoofd van Sectie I van de staf MG belast met het contact met de georganiseerde voormalige illegaliteit, in deze fase aan de Gemeenschap besteedde. Tot medio februari zette het in de confrontatiefase ontstane patroon zich voorlopig voort. Er was sprake van geregelde, wekelijkse contacten in Eindhoven tussen Linthorst Homan en een GOIWN-commissie, die als raad van advies van de voormalige illegaliteit in bevrijd gebied optrad.⁹² Maar daarna werden de contacten minder frequent en ook in de IPV van de GOIWN, waar Linthorst Homan in januari nog een regelmatige gast was geweest, liet hij zich na 7 februari niet meer zien. Begin maart liet Linthorst Homan aan voorzitter Voorhoeve weten dat hij het te druk had voor

⁸⁸ Notulen vergadering van Illegale Werkers (Vertrouwensraad GOIWN-Noord-Brabant) met de ETO van pmc Noord Brabant majoor ir L J P Smulders (eind maart 1945), p. 1, -Bezit Raaijmakers

⁸⁹ Notulen IPV-GOIWN d d 28 februari 1945, p. 15, ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers

⁹⁰ Verslag interview met Raaijmakers p. 5

⁹¹ Op 20 maart 1945 schreef Kruls aan Voorhoeve "Er is al zoiets bij MG ingesteld, nl. Sectie Sociaal Werk voor Oorlogsgetroffenen. AMG doos 203 (Staf Secretariaat), map 8-0. Zie verder Notulen IPV-GOIWN, d d 11 april 1945, punt 6 (Bezit Raaijmakers), Notulen IPV GOIWN, d d 25 april 1945, p. 1 (-SHC. Archief Coenjaarts map 14)

⁹² Zie paragraaf 7.1.1

contact, maar hij verzekerde hem dat hij “volledig attent” bleef op de belangen van de Gemeenschap en dat hij die in de afgelopen weken in bepaalde gevallen ook had kunnen bevorderen.⁹¹ Afgezien van Linthorst Homans medewerking aan de beide cursussen voor contactofficieren van de illegaliteit begin februari en begin maart, was er nu nog slechts incidenteel contact en dat veranderde niet na 1 april, toen de staf MG naar Breda verhuisde. De activiteiten van het MG in de pas bevrijde gebieden eisten toen al zijn aandacht op.

Voor het contact van de GOIWN met de provinciale en districts militaire commissarissen geldt deze verzwakking van de relaties nog in sterkere mate. Een groot deel van de personen die in het Zuiden als militair commissaris hadden gediend, kreeg namelijk in maart of april een nieuwe aanstelling als militaire commissaris van een provincie of district in het Noorden. Twee van de vier zuidelijke pmc-en werden zo opgevolgd door anderen.⁹² En van de negen functionarissen, die volgens het *Overzicht van de werkzaamheden van het MG* in het Zuiden dmc waren geweest, vertrokken er zes naar pas bevrijd gebied om daar dmc te worden.⁹³ Meestal namen deze overgeplaatste militaire commissarissen een deel van hun oorspronkelijke staf, onder wie diverse oud-illegale assistenten, mee naar het Noorden.

De militaire commissarissen van de nieuwe lichterding in het Zuiden waren deels eerder militair commissaris geweest in districts militaire commissariaten die inmiddels waren opgeheven,⁹⁴ en deels assistenten van de vroegere pmc'en of dmc'en.⁹⁵ De meesten waren afkomstig uit bevrijd gebied, waren op de stafschool van het MG opgeleid en kwamen vaak uit de OD. Voor het contact tussen het MG en de GOIWN betekende deze wisseling van de wacht hoe dan ook meestal een achteruitgang. Zo liet De van der Schuerens opvolger, de nieuwe pmc van Noord-Brabant Smulders, de Brabantse vertrouwensraad van de GOIWN medio april weten dat hij de leden van die raad niet meer wekelijks zou ontvangen, maar dat hij hen “eerst 24 Mei” weer verwachtte. De opvolger van Verhoeff als dmc-Eindhoven, kapitein Ariens, deelde de Eindhovense GOIWN eind april mee dat hij niet meer wenste vast te houden aan de “vaste conferentietijden” die hij tot dan toe met de vertegenwoordigers van die afdeling had gehad.⁹⁶ Het aantreden van de nieuwe militaire commissarissen luidde voor de GOIWN aldus het einde in van de

⁹¹ Brief van Linthorst Homan aan Voorhoeve d d 7 februari 1945 -AMG doos 278 (Staf Sectie I) map 1004. Hij vermeldde dat hij D. van Heyst een vroegere medewerker van de Zeeuwse OD op voordracht van de GOIWN had benoemd tot Hoofd van de Subsectie Zuivering van Sectie I van de staf MG. Vgl. *Overzicht MG* 44.

⁹² De pmc-Noord Brabant De van der Schueren werd per 1 mei sous-chef van de staf MG en voorzitter van het Stafbureau en werd als pmc opgevolgd door lt kol. ir L.J.P. Smulders. De pmc-Limburg Schurmann werd op 1 april benoemd tot pmc Noord-Holland en werd opgevolgd door lt kol. G.J.L. van der Lande. Blaauw en Slot de pmc en van Gelderland en Zeeland beide provincies die voor een belangrijk deel nog bevrijd moesten worden bleven op hun oorspronkelijke post. Vgl. *Overzicht MG* 66-76.

⁹³ Dit overzicht is overigens onvolledig en onnauwkeurig. Zo ontbreken bijvoorbeeld de eerste dmc-Breda, Van Boetzelaer, de twee eerste dmc en van Tilburg S. de Lange en H.G.A. Quarles van Ufford en de militaire commissaris van Midden-Limburg A.H. Stok. De twee uit de oud illegaliteit afkomstige militaire commissarissen Nicolas en Thomas gingen overigens niet mee naar het Noorden en werden op hun post gehandhaafd. Zie *Overzicht MG* 66-76.

⁹⁴ Bijvoorbeeld in West-Brabant, waar de afzonderlijke DMC-en voor Breda, Roosendaal en Bergen op Zoom werden opgeheven en samengevoegd tot een DMC West-Brabant o.l.v. de eerder dmc-Bergen op Zoom Hannema. De twee vrijkomende dmc-en Houtzager en Van Boetzelaer, gingen naar het Noorden. *Ibidem*.

⁹⁵ Bijvoorbeeld Smulders (pmc Noord Brabant) en Ariens (dmc Eindhoven).

⁹⁶ Provinciale Vertrouwensraad-GOIWN-Noord Brabant, *Overzicht der werkzaamheden* (d d november 1945) p. 2 over 21 april 1945 -RA Noord-Brabant, Archief Joan Willems map 1 en Notulen GOIWN Eindhoven d d 27 april 1945, punt 5 (Bezit Philippart).

geregelde bijeenkomsten die haar vertegenwoordigers in de eerdere fasen met de oorspronkelijke militaire commissarissen hadden gehad

Deze verminderde aandacht van de militaire commissarissen voor de voormalige illegaliteit was al eerder in het voorlichtingsbeleid van het MG tot uiting gekomen. In december en januari en met name in februari naar aanleiding van de kabinetscrisis werden in de zuidelijke pers steeds meer klachten geuit over het gebrek aan voorlichting en openheid bij de autoriteiten en speciaal bij het MG over het beleid dat zij voerden.⁹⁹ Binnen de Sectie Voorlichting van de staf MG leidden die klachten en ook de brieven van twee cursisten van de stafschool MG tot een belangrijke verandering in het voorlichtingsbeleid van het MG.¹⁰⁰ Een van die cursisten was de Bredase leraar drs. A. van de Poel, hij had deel uitgemaakt van de OD en was daarna overgegaan naar achtereenvolgens de BS en het MG in die stad. Op grond van zijn ervaringen in Breda wees Van de Poel de Sectie Voorlichting erop dat het MG dan wel het vertrouwen van de voormalige illegaliteit had gewonnen door deze na enige tijd in te schakelen, maar dat de burgerautoriteiten en de rest van de bevolking het MG en zijn taakstelling ternauwernood kenden en dat de bevolking ten onrechte het idee had dat het MG alle problemen wel zou oplossen. Hij signaleerde dat vooral "de leidende kringen" bijgevolg "zeer gereserveerd" tegenover het MG stonden en suggereerde om meer begrip voor het MG te kweken door het organiseren van lezingen en persoonlijke contacten met groepen van voornamelijk leidinggevende personen over "Het gezag in overgangstijd".¹⁰¹

De voorlichtingsactiviteiten van het MG waren tot dan toe nogal eenzijdig gericht geweest op het voorlichten van de staf MG en de militaire commissarissen over de stemming in de pers en bij het publiek. Van actieve voorlichting van pers en publiek over het MG was bijna geen sprake geweest.¹⁰² Vooral door de brede kritiek in de pers op de voorlichting door het MG vielen Van de Poels voorstellen in goede aarde en hij werd zelf met de uitvoering belast.¹⁰³ Hij organiseerde, verspreid over de maanden maart en april, ongeveer twintig bijeenkomsten in dorpen en steden in Brabant, Zeeland en Limburg. Hij hield daar voordrachten voor twintig à dertig personen, die vervolgens vragen konden stellen. Blijkens Van de Poels rapporten over deze bijeenkomsten bestonden de gezelschappen waarvoor hij sprak, inderdaad veelal uit het plaatselijke burgerbestuur en personen die door de burgemeester waren uitgenodigd, uit het plaatselijke CMW of uit leden van katholieke maatschappelijke organisaties. De meest gestelde vragen en de belangrijkste klachten gaf Van de Poel door aan het hoofd van de Staf, Sectie Voorlichting.¹⁰⁴

Dit op de plaatselijke burgerautoriteiten en leidende kringen gerichte voorlichtings-offensief stond bepaald niet op zich. Nadat op 1 januari majoor A. Pelt als hoofd van de Sectie Voorlichting van het MG vervangen was door zijn assistent J.H. Huizinga, werd in februari aan Sectie XI een nieuwe Subsectie Pers en Publiciteit toegevoegd, die onder

⁹⁹ Zie memorandum van kapt. Huizinga, d.d. 21 februari 1945 en diverse rapporten van Sectie XI (Voorlichting) van de staf MG, in -AMG, doos 1086 (Staf, Sectie XI), map 32-13 (klachten betreffende MG) en doos 1089 (Staf, Sectie XI), map 39-21 (rapporten van kapitein G. Rutten).

¹⁰⁰ Nota van drs. A. van de Poel aan Sectie XI, d.d. 22 januari 1945, en brief van C.P. Thijssen aan CSMG, d.d. 27 december 1944, beide in -AMG, doos 1086 (Staf, Sectie XI), map 32-13.

¹⁰¹ Nota Van de Poel.

¹⁰² Vgl. Termecr. *Nijmegen frontstad* 53.

¹⁰³ Nota van A.v.B. aan kapitein Huizinga, d.d. 26 januari 1945 waarin werd geadviseerd om Van de Poel te benaderen voor het organiseren van die voorlichting. -AMG, doos 1086 (Staf, Sectie XI), map 32-13.

¹⁰⁴ Rapporten van kapitein drs. A. van de Poel over voorlichtingsbijeenkomsten in Breda en omgeving, Goes, Geleen, Valkenburg, Beek, Geldrop, 's-Hertogenbosch en Middelburg in de periode van eind februari tot en met 16 april 1945, slechts eenmaal sprak Van de Poel voor een GOIWN-afdeling, te weten in Breda op 22 maart 1945. -AMG, doos 1090 (Staf, Sectie XI), map 39-38.

leiding van majoor ir. C.S. Telders vanaf medio februari veel nieuwe activiteiten ontplooide.¹⁰⁵ Er kwamen persconferenties en lezingen, waar deskundigen van het MG uitleg gaven over urgente problemen.¹⁰⁶ Er werden op grote schaal brochures uitgegeven over de taken van het MG en enige acute problemen en ook in de dagbladen verschenen over die onderwerpen in maart advertentie-series, gericht op het grote publiek.¹⁰⁷

Dat het MG zich ook bij de werving van personeel in deze fase uitdrukkelijk ging richten op andere groepen dan de georganiseerde voormalige illegaliteit, zagen we al in paragraaf 7.1.1. In de IPV van 21 februari toonde men zich bezorgd dat het MG de kandidaten voor deelname aan de cursus MG niet meer zocht in haar kring, maar "in de fabrikantenkringen en het personeel daarvan".¹⁰⁸ Maar ook de controle op "goed Nederlanderschap", die de GOIWN ten aanzien van de deelnemers aan die cursus mocht uitvoeren, liet sterk te wensen over. Waarschijnlijk door de afwezigheid van het GOIWN-kader in de maanden april en mei verliep deze controle dermate traag en was ze van zo geringe kwaliteit, dat de invloed van de GOIWN op de samenstelling van het MG-personeel marginaal bleef.¹⁰⁹

Doordat het MG versterkt uit de confrontatiefase was gekomen, werd de steun van de georganiseerde oud-illegaliteit voor de leiding van het MG in de periode na half februari duidelijk minder belangrijk dan hij in de eerdere fasen geweest was. MG-functionarissen ervoeren wensen en klachten van oud-illegalen en incidenten met oud-illegalen meer dan voorheen als lastig en waren minder genegen er serieuze aandacht en tijd aan te besteden. Zelfs in gebieden waar de positie van het MG nog gevestigd moest worden, zoals in de begin maart bevrijde delen ten oosten van de Maas in Noord-Limburg, traden de MG-functionarissen resoluter op tegenover de voormalige illegaliteit dan ze eerder in de rest van het Zuiden hadden gedaan. Zo kreeg de pas benoemde dmc van Noord-Limburg, de uit de OD afkomstige majoor C.J.K.M. Receveur, moeilijkheden met de voormalige illegaliteit in Venlo. De pmc van Limburg, Schurmann, stuurde daar meteen zijn oud-illegale medewerkers op af en toen dat niet hielp, kwam hij zelf naar Venlo, overlegde met beide partijen en schiep een situatie waarin Receveur aan de slag kon. De pmc hield wel rekening met de geuite klachten, maar zette de machtsverhoudingen in Venlo in korte tijd naar zijn hand.¹¹⁰

Ook bij die zeldzame gelegenheden waar oud-illegalen of hun helpers uit de bevrijdingstijd nog 'wild' optraden, d.w.z. tegen de door GOIWN en MG overeengekomen regels ingingen, greep het MG kordaat en met steun van de GOIWN in. Zo werden begin februari en half april wilde groepen jongeren in respectievelijk Oss en Dongen ingerekend.¹¹¹ Het meest ernstige incident betrof een ontvoering die begin april plaatsvond. Dat geval kwam voort uit de onvrede over het uitblijven van maatregelen tegen economische collaborateurs en komt daarom in paragraaf 8.2.1 aan de orde. Op deze plaats is het wel

¹⁰⁵ *Overzicht MG* 56 en 590

¹⁰⁶ Vgl. Termeer, *Nijmegen frontstad*, 53-54

¹⁰⁷ Volgens *Overzicht MG*, 593-596, 616 waren dat in deze periode de brochures *Wie is de baas en waarom?*, *Waarom het zo langzaam gaat* en *Hoe zit dat?* Enkele uiteenzettingen over de voornaamste problemen in bevrijd gebied

¹⁰⁸ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 21 februari 1945, punt 3 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers)

¹⁰⁹ Zie paragraaf 7.1.1

¹¹⁰ Brief van dmc-Midden-Limburg, A.H. Stok aan pmc-Limburg Schurmann, d.d. 16 maart 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 206

¹¹¹ Voor de door MG gearresteerde en geïnterneerde wilde groep jongelui in Oss zie Notulen IPV GOIWN, d.d. 7 februari 1945, p. 5 (-ABS, map GOIWN) Rapport van sergeant J.B. Onnekink over de Dongense groep, d.d. 13 maart 1945, -AMG, doos 22 (Geheim Archief CSMG), map 7

van belang te constateren dat GOIWN en MG, ondanks het toenemende aantal onderlinge wrijvingen, eendrachtig optraden als het er om ging de orde te herstellen

Veel belastender voor het werk van het MG dan deze incidenten was op alle niveaus in deze fase de almaar groeiende stroom van wensen en vooral klachten van GOIWN-organen en individuele oud-illegalen. Die talrijke wensen en klachten betroffen niet alleen het beleid van het MG en de burgerlijke overheden, maar gingen in veel gevallen over de vervulling van allerlei functies en de aanstelling van personen. Van de beleidskwesties noemen we hier als voorbeelden het openen van plaatselijke klachtenbureaus door oud-illegalen zonder toestemming van het MG,¹¹² protesten tegen het definitief bezetten van functies bij overheid en bedrijfsleven,¹¹³ tegen het weer verschijnen van bladen die eerder verboden waren geweest¹¹⁴ en tegen het beleid om de Nederlandse militairen die uit krijgsgevangenschap terugkeerden wél te eren en de voorheen ondergedoken militairen niet.¹¹⁵ Deze klachten waren dus zeer divers en beperkten zich geenszins tot het beleid dat het MG voerde inzake arrestaties en zuivering (zie paragraaf 8.2). Ze strekten zich uit tot alle beleidsterreinen van het MG en er werd vooral alarm geslagen waar met de oud-illegale inbreng en belangen niet of niet voldoende rekening werd gehouden en een terugkeer van vooroorlogse verhoudingen of functionarissen dreigde.

Bijzonder talrijk waren dan ook de klachten over achterstelling van minder gekwalificeerde oud-illegalen bij wel gekwalificeerde krachten, die geen illegaal werk verricht hadden. Er werd dan bijvoorbeeld geklaagd over de lage functies die oud-illegalen bij het MG kregen.¹¹⁶ Zeker wanneer die achterstand bij het krijgen van een baan, het uitvoeren van werk of het verwerven van een behoorlijk bestaan een gevolg was van het verrichten van illegaal werk (geen diploma's, geen werkervaring, geen produktiemiddelen of bedrijf meer),¹¹⁷ werd individueel en door de GOIWN-organen geprobeerd om door gesprekken, brieven of rapporten verhaal te halen. Maar veel resultaten werden hiermee voorlopig niet geboekt. Noodzakelijke inspanningen voor een individueel geval hadden meestal niet voldoende kracht en onvoldoende prioriteit. En een regeling voor de hele categorie oud-illegale werkers, die materiële of maatschappelijke schade had geleden als gevolg van illegale activiteiten, liet op zich wachten zolang niet het hele land bevrijd was. Wél organiseerden GOIWN-afdelingen lokaal diverse sociale fondsen voor hulp aan oud-illegale werkers en nabestaanden en eind april was men zover dat er speciaal door de medewerkers van Landelijk Herstel, inmiddels de Sociale Dienst van de Gemeenschap, gewerkt werd aan een "Sociaal Fonds van de GOIWN".¹¹⁸

Tenslotte was er dan de soort klachten, waarbij het ging om de politieke betrouwbaarheid van personen, die een functie bekleedden, daarvoor kandidaat stonden of nog werden opgeleid. Die klachten hadden betrekking op (kandidaat-)functionarissen bij het MG, bij allerlei organen van de burgerlijke overheid (burgemeesters, wethouders, ambtenaren, rechters, marechaussee en politie, personeel van distributiediensten, rijksbureaus

¹ Verslag van bijeenkomst van pinc Noord Brabant met zijn dmc en d.d. 17 februari 1945. AMG doos 4661 (PMC Noord Brabant) map 556.

¹¹³ Notulen IPV GOIWN d.d. 31 januari 1945 punt 3 (Bezit Raaijmakers).

¹¹⁴ Bezwaarschrift van de vertrouwensman van het district s Hertogenbosch tegen mogelijke heruitgave van het *Provinciaal Noord Brabantsch Dagblad* d.d. 21 februari 1945 vermeld in Schrijven van Hoofd Sectie XI PMC Noord Brabant. F. Daams aan Hoofd Bureau Geschiedschrijving PMC Noord Brabant d.d. 17 juli 1945 p. 6. AMG doos 4661 (PMC Noord Brabant) map 554.

¹¹⁵ Brief van secretaris GOIWN Breda H. van den Brule aan CSMG d.d. 26 april 1945. RIOD GOIWN 1C.

¹¹⁶ Notulen IPV GOIWN d.d. 21 februari 1945 (ABS map GOIWN en Bezit Raaijmakers).

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld Notulen IPV GOIWN d.d. 7 februari 1945 (ABS map GOIWN).

¹¹⁸ Notulen IPV GOIWN d.d. 14 februari 1945 p. 10 (ABS map GOIWN en Bezit Raaijmakers) en d.d. 25 april 1945 p. 1 (-SHC Archief Coenjaarts map 14).

Klacht in Brabant

Ik hunker naar het land van boven de rivieren,
en uit bevrijd gebied wens ik weer slaaf te zijn.
Ik eis mijn deel weer op van hunne diepe pijn,
hun honger, slechts verzaad met liegen en met tieren.

Zo tochtig is de nood. Vergeefs stopt men de kieren.
In 't onbewoonbaar leed is gene medicijn.
Hope, te lang gekneusd, druipt van een zwart venijn.
Ellende legt er thans de hand aan 't laatst ontsieren.

O vrijheid, bitter goed, mijn wortels liggen daar.
De bomen van het bos, waarin ik ben gewassen,
Kreunen daar in de wind, daar onder sluike grassen

rust mijner doden as. Hoe ducht ik het gevaar
van buiten gindse tuin der foltering te staan,
van niet te zij verzaamd, van wortelloos vergaan.

N.G.H. Deen

uit: *De Nieuwe Eeuw*, 17 maart 1945

enzovoort) en bij bedrijven (PTT, Staatsmijnen, Nederlandse Spoorwegen, particuliere bedrijven, kranten).¹¹⁹ Dat niet al die klachten goed gefundeerd waren, zagen we al bij de beoordeling van de deelnemers aan de cursussen van het MG in paragraaf 7.1.1. Boven-dien deden zich in het voorjaar van 1945 voor het eerst enkele gevallen voor, waarbij leden van de GOIWN, die eerder door de Gemeenschap als haar belangenbehartigers naar voren geschoven waren, uit eigen kring zoveel kritiek kregen op het punt van hun politieke betrouwbaarheid, dat ze alsnog werden teruggetrokken.¹²⁰ Die pijnlijke gang van zaken deed het imago van de GOIWN bij de leidende functionarissen van het MG bepaald geen goed.¹²¹ Of het was vanwege die groeiende twijfel aan de GOIWN dat er door Sectie IIIA (Politie) van het MG in de tweede helft van april weer een geheim rapport over de Gemeenschap werd gemaakt, is niet duidelijk.¹²² Maar getuige deze nieuwe poging van de staf MG om de organisatie van de GOIWN op haar grootte, haar politieke invloed en op de aanwezigheid van ongewenste elementen te schatten, lijkt die conclusie niet ongerechtvaardigd.

¹¹⁹ Een bonte verzameling is bijvoorbeeld te vinden in Notulen IPV-GOIWN, d d 21 februari 1945 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmaakers) en d d 14 maart 1945 (-Bezit Raaijmaakers)

¹²⁰ Vertrouwelijk rapport door voorzitter en secretaris van GOIWN Nijmegen, d d 24 maart 1945, -AMG, doos 6 (Geheim Archief PMC-Gelderland), map 154 Brief GOIWN-Eindhoven aan dmc-Oost-Brabant kapitein W H Ariens over eerder benoemde vertrouwensman, -AMG, doos 4620 (PMC-Noord-Brabant), map 240

¹²¹ Vgl brief van pmc-Gelderland Blaauw aan Hooft Nederlandse Perscensuur, d d 5 april 1945, -AMG, doos 6 (Geheim Archief PMC-Gelderland), map 154

¹²² Rapport (geheim) betreffende de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers door sergeant J B. Onnekink, Sectie IIIA Staf MG, d d 21 april 1945 (2 blz.), -ABS, map GOIWN

De inhoud van dit MG-rapport over de GOIWN gaf nog een tamelijk florissant beeld te zien, maar dat kwam voornamelijk omdat het heel oppervlakkig was en bovendien niet de toestand van april, maar die van februari-maart beschreef.¹²³ En juist in de maanden maart, april en mei kwam de GOIWN in een ernstige crisis terecht, die op alle terreinen van haar activiteit doorwerkte. De MG-rapporteur schreef over de politieke invloed van de GOIWN dat die "vermoedelijk ... reeds vrij groot" was en meteen daarna: "Indien de eenheid blijft bewaard zal m.i. de invloed van de GOIWN zeer groot worden".¹²⁴ Maar juist de eenheid binnen de GOIWN brokkelde in het voorjaar van 1945 snel af en dat had alles te maken met de eerder genoemde overgang, juist in die maanden, van grote aantallen hoger opgeleiden uit het kader van de Gemeenschap naar het MG.

Al voordat die overgang goed op gang kwam (vanaf 1 april), was in de GOIWN de scepsis over de houding van het MG tegenover de Gemeenschap duidelijk aan het toenemen. Men klaagde over het gebrek aan medewerking waar het ging om de voorziening met noodzakelijke hulpmiddelen als een eigen gebouw, aanvullende financiën, voldoende exemplaren van MG-besluiten en Staatsbladen, vervoer, papier enzovoort.¹²⁵ Eind maart sprak men in de IPV zijn ongerustheid uit over de veranderende houding van het MG. Voorhoeve constateerde toen dat van verschillende kanten klachten waren ontvangen "dat het M.G. te weinig positieve medewerking verleent, o.a. door het verstrekken van de middelen, welke wij voor een vruchtbare uitvoering van ons werk nodig hebben" en kondigde aan met Kruls over die ongerustheid te zullen gaan praten.¹²⁶ Ook de Brabantse Provinciale Raad van Vertrouwensmannen van de GOIWN eerste dat het MG "zijn houding ten opzichte van ons eens wat duidelijker (dient) te bepalen", de raad stelde dat "zonder onze Gemeenschap ... de oud-illegale werkers zich heel wat minder rustig en legaal (zouden) hebben doen kennen" en "als een ongebundelde veelheid tegenover Militair Gezag" zouden zijn komen staan.¹²⁷ Men begon het MG dus te bekritisieren om zijn ondankbaarheid en waarschuwde tussen de regels door al voor de consequenties die dat zou kunnen hebben.

De volgende stap in dit proces van verwijdering en scheiding werd gevormd door het toenemende aantal stemmen in de IPV, die wezen op de gevaren van de afhankelijkheid van een MG dat zou gaan verdwijnen. Daarom werd aandrongen op meer contact met de burgerlijke autoriteiten¹²⁸ en het bedrijfsleven (in het kader van de Hulpactie voor het Noorden)¹²⁹ Maar blijkbaar vlotte het leggen van die contacten niet erg, want nog op 21 april waren de Brabantse vertrouwensmannen van de GOIWN niet verder gekomen dan dat ze het besluit namen "meer contact te zoeken met de burgerlijke autoriteiten i.p.v. met Militair Gezag". Bovendien lieten ze, nadat pmc Smulders hun schriftelijk had laten weten dat ze pas weer over een maand welkom waren, ook bij die gelegenheid verstek

¹²³ *Ibidem* 70 werd het organisatieschema van 28 maart 1945 opgevoerd

¹²⁴ *Ibidem* p. 2

¹²⁵ Notulen IPV GOIWN, d.d. 7 maart (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers), en 11 april 1945 (-Bezit Raaijmakers) en notulen Provinciale Raad van Vertrouwensmannen van de GOIWN-Noord Brabant, d.d. 24 maart 1945, -KDC, Archief Hoogers, nr. 215

¹²⁶ *De Vrije Stem*, nr. 2, van 7 april 1945, waarin de IPV van 27 maart 1945 wordt verslagen

¹²⁷ Notulen Provinciale Raad van Vertrouwensmannen van de GOIWN-Noord-Brabant d.d. 24 maart 1945, KDC, Archief Hoogers nr. 215

¹²⁸ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, punt 15 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers) "We moeten onze houding tegenover MG bepalen. Limburg is er tegen om zich te sterk aan MG te binden. aangezien dit een verdwijnende instantie is. In principe moeten wij nauw contact zien te krijgen met de burgerlijke autoriteiten."

¹²⁹ Notulen IPV-GOIWN d.d. 14 maart 1945, punt 5 (-Bezit Raaijmakers)

gaan¹³⁰ en was het dus met het reguliere beraad met het militaire en burgerlijke gezag van die provincie gedaan.

Al vanaf het einde van de confrontatiefase hadden diverse GOIWN-afdelingen erover geklaagd dat het opgeven van namen van kandidaten voor bepaalde functies aan de leiding van de Gemeenschap – en dat was op grote schaal en voor zeer uiteenlopende functies gebeurd – zo weinig resultaat had.¹³¹ In de meeste gevallen hoorden noch de betreffende afdelingen noch de kandidaten in kwestie er meer wat van en dat was voor alle betrokkenen frustrerend. En wanneer de opgegeven kandidaten wél op de bedoelde functies belandden, bleek het contact met de Gemeenschap binnen korte tijd te verwateren en zelfs te verdwijnen. Die klachten over het gebrek aan contact met personen die op voordracht van de GOIWN in bepaalde functies waren benoemd, betroffen ook de leden van belangrijke organen als de COR/CAC. Zo stelde de afdeling Eindhoven op 9 februari vast: “De vergadering is het met den voorzitter eens dat de C.A.C. als zijnde ontstaan door de Gemeenschap Nederland, meer voeling met de Gemeenschap moet houden.”¹³² Maar een duidelijk positief effect hadden deze klachten niet; de leden van de COR/CAC, de benoemden in tribunalen en zuiveringscommissies en degenen die als contactofficier of anderszins bij het MG in dienst traden, gingen na hun benoeming in het algemeen hun eigen weg, voelden zich door hun voordracht door de Gemeenschap niet gebonden en lieten zich aan de GOIWN verder weinig gelegen liggen.

Binnen de Gemeenschap was het vooral de tijdelijke uittocht naar het pas bevrijde Noorden van personen, die tot dan toe een leidende functie in de GOIWN hadden vervuld, die de organisatorische problemen vergrootte. Diverse overgebleven kaderleden raakten overbelast, en doordat ze er nu alleen voor stonden en doordat hun werkgevers hen weer in hun oude beroep begonnen terug te roepen.¹³³ Bovendien maakten die uittocht van leidinggevend en het tegelijkertijd teruglopen van de invloed van de GOIWN de leden opstandig jegens de overgebleven kaderleden. Zo schreef de Bredase GOIWN-secretaris begin mei aan zijn stadgenoot en GOIWN-topman Van der Hooft: “Zoo van lieverlee vertrekken alle kopstukken uit de illegaliteit. Men ziet hen verdwijnen en de leden blijven zonder leiding achter. Daarbij komt nog dat bij de leden de opvatting is gerezen, dat de top alles naar zich toetrekt en dat deze, nu zij over de ruggen der leden zijn omhoog geklommen, verder de zaken regelen en nu niet meer naar de leden omzien.”¹³⁴ Van der Hoofts verontwaardigde antwoord luidde dat de topleden tenminste actief waren, terwijl juist de leden het lieten afweten: “Waarom geeft de districtsraad geen leiding? Heeft men dan totaal geen initiatief?” En daarbij somde hij diverse concrete werkzaamheden op die de districtsraad had laten liggen en concludeerde dat “de leden eerst (moeten) gaan werken! En niet kankeren en klagen”¹³⁵

Deze organisatorische problemen speelden bepaald niet alleen in Breda, ze troffen de

¹³⁰ Provinciale Vertrouwensraad Noord-Brabant. Overzicht der werkzaamheden (november 1945) p. 2. Na de laatste vergadering van 21 april 1945 meldt het verslag: “Overste Smulders laat schriftelijk weten, dat hij ons eerst 24 Mei verwacht. Hierna is geen contact met Mil. Gezag gezocht.” -RA-Noord-Brabant Archief Joan Willems, map 1.

¹³¹ Onder andere voor de tribunalen, voor kandidaten ten behoeve van de MG-cursus, voor allerlei diensten van het burgerbestuur en voor de vele zuiveringscommissies, vgl. bijvoorbeeld Notulen IPV-GOIWN, d.d. 21 februari 1945, p. 1 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers).

¹³² Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 9 februari 1945 (-ABS, map GOIWN).

¹³³ Zie Notulen GOIWN-Nijmegen, kring III, d.d. 23 februari 1945 (-GA-Nijmegen, Collectie Kuin), en brief van de secretaris van de districtsraad en de sectieraad van de GOIWN-Breda, H. van den Brûle aan C. van der Hooft d.d. 2 mei 1945, -Bezit Van der Hooft.

¹³⁴ Brief Van de Brûle aan Van der Hooft d.d. 2 mei 1945, -Bezit Van der Hooft.

¹³⁵ Brief Van der Hooft aan Van de Brûle, d.d. 7 mei 1945, ibidem.

hele GOIWN in het Zuiden. Ze gingen bovendien gepaard met een groeiende psychische kloof tussen leiding en leden en dat ondermijnde de samenhang en de eensgezindheid binnen de Gemeenschap. Men was het nog wel eens over de te bereiken doelen (de vijf hoofdtaken), maar moest in de praktijk constateren dat de GOIWN steeds minder bij machte was om haar invloed te doen gelden. Het kader van de GOIWN zocht de oplossing in het verrichten van concrete werkzaamheden, veelal in het Noorden en in dienst van het MG. De gewone leden en de overgebleven kaderleden in het Zuiden voelden zich in de steek gelaten en in toenemende mate onmachtig om de snel om zich heengrijpende normalisering te stuiten. In die situatie stelden zowel de kopstukken als de gewone leden hun hoop op een grotere nationale invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit, wanneer het Noorden en in het bijzonder de grote steden in het Westen eenmaal bevrijd zouden zijn. Ze verwachtten dat de voormalige illegaliteit daar radicaler was en ook invloedrijker zou worden dan in het Zuiden en dat de sterkere positie van de oud-illegaliteit daar in het Zuiden alsnog zou leiden tot aanpassing van het beleid van het MG en de regering aan de wensen van de GOIWN.¹⁶

8.2 Crisis in de zuivering

Deze paragraaf moet duidelijk maken welke invloed de drie concentraties van oud-illegalen, de GOIWN, de BS en de oud-illegale pers, in deze normalisatiefase uitoefenden op het terrein van de zuivering. Onder die 'zuivering' verstaan we hier wat er in het gewone spraakgebruik van bevolking en oud-illegaliteit onder verstaan werd, namelijk het hele terrein van de bijzondere rechtspleging (opsporing, bewaring en berechting), de tribunaalrechtspraak en de zuivering in engere zin (zie paragraaf 6.2). Omdat de invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG in deze fase snel terugliep (zie paragraaf 8.1.3) en de betekenis van de civiele autoriteiten sterk toenam, beperken we ons hier tot de hoofdzaken van de oud-illegale bemoeienis. Achtereenvolgens komen aan de orde: het acute vraagstuk van de aanpak van de economische collaboratie, het beleid en de praktijk inzake de politiezuiivering en de opsporing, bewaring (kampen) en berechting (tribunalen) van politiek verdachten en tenslotte de zuivering van ambtenaren.

8.2.1 *Impasse en spanningen inzake economische collaboratie*

Het alsmaar uitblijven van een afzonderlijke wettelijke regeling voor de zuivering van het bedrijfsleven leidde in de normalisatiefase vanaf medio februari tot twee effecten. Enerzijds ontstond er onvrede over het ongemoeid laten van leidende personen uit het bedrijfsleven die verdacht werden van "economische collaboratie", zoals het meestal werd genoemd. Die onvrede deed zich met name voor bij de georganiseerde oud-illegaliteit, maar leefde ook bij het MG en rest van de bevolking. Anderzijds probeerden oud-illegaliteit en MG alsnog een wettelijke regeling voor de zuivering van het bedrijfsleven tot stand te brengen. Voor de tussentijd zocht men naar mogelijkheden om deze bijzondere vorm van hulpverlening aan de vijand of vriendschappelijke omgang met de vijand aan te pakken met behulp van het Tribunaalbesluit. Dat gaf immers voor de gevallen die niet al vielen onder het Besluit Bijzondere Rechtspleging (enkel voor de hele zware gevallen) de mogelijkheid om onvaderlands gedrag en onvaderlandse gezindheid

¹⁶ Dirk Van over de grote rivieren Restauratie of revolutie, *De Vrije Stem* d.d. 21 april 1945, p. 1. Notulen IPV-GOIWN, d.d. 25 april 1945 -SHC Archief Coenjaarts map 14

te bestraffen. In deze paragraaf behandelen we het beleid dat de GOIWN, het MG en de regering op dit terrein voerden en enige belangrijke conflicten die zich daarbij voordeden.

In paragraaf 7.4.3 zagen we dat de GOIWN eind januari een uitgewerkt plan (het rapport-Cammelbeeck) voor de zuivering had ingediend bij de regering en de staf MG. Van enige reactie van de regering werd in deze fase niets vernomen, al bestaan er aanwijzingen dat het tweede kabinet-Gerbrandy in zijn laatste dagen nog eens bevestigde "dat niet een systematische zuivering van het bedrijfsleven zal plaatsvinden, zoals dat voor de ambtenaren geschiedt". Het MG mocht slechts in die gevallen optreden waar de inwendige veiligheid bedreigd werd en had zich daarbij te beperken tot het nemen van voorlopige maatregelen, en wel vooruitlopend op de behandeling door een tribunaal.¹³⁷ Ook de staf MG gaf geen officiële reactie op het plan van de Gemeenschap, maar hij was ondertussen wel degelijk actief met het voorbereiden van een nieuwe wettelijke regeling waarmee de zuivering van het bedrijfsleven wel goed aangepakt kon worden.

Dat zo'n regeling echt heel hard nodig was, werd de staf MG in de maanden februari, maart, en april bijna met de dag duidelijk uit de rapporten die hij van diverse militaire commissarissen en van de COR/CAC ontving. Uit die rapporten komt naar voren, dat er sinds de tweede helft van februari veel aparte vergaderingen werden besteed aan de vraag hoe het MG de zuivering van het bedrijfsleven effectiever kon aanpakken. De conclusie was steeds dat men met de bestaande juridische mogelijkheden niet voldoende uit de voeten kon en dat er behoefte was aan een uniforme regeling met bevoegdheden die de opsporing zouden vergemakkelijken.¹³⁸

Op zo'n vergadering in februari over 'economische collaboratie' van pmc-Noord-Brabant met al zijn dmc'en en pmc Blaauw van Gelderland werd ook het Zuiveringsrapport van de GOIWN behandeld. De militaire commissarissen vonden met name de daarin voorgestelde structuur van plaatselijke Commissies Zuivering Bedrijfsleven (CZB) onder regionale Kamers Zuivering Bedrijfsleven (KZB) aantrekkelijk. Ze constateerden dat "het systeem, voorgestaan door de oud-illegale werkers .. praktisch in Breda en Tilburg reeds (is) toegepast". Men wenste die wijze van aanpak ook in de rest van het Zuiden en in het Noorden na te volgen en concludeerde dat, in afwachting van een nieuwe regeling, het Tribunaalbesluit voorlopig de beste basis vormde voor MG-optreden op dit terrein van de zuivering. De vergadering was verder van mening dat de militaire commissarissen in de tussentijd vooral niet op een nieuwe regeling moesten wachten, maar de "economische zuivering", een taak "die met de dag urgenter wordt", terstond en met kracht ter hand moesten nemen.¹³⁹

De staf MG en dan vooral Sectie II (Juridische Zaken) had het Zuiveringsrapport van de GOIWN inmiddels als basis genomen voor het ontwikkelen van nieuwe "Concept-richtlijnen Zuivering Bedrijfsleven", die in de plaats zouden moeten komen van Kruls' aanwijzingen van 5 januari 1945. Ook in die concept-richtlijnen van begin maart was sprake van de instelling door de militaire commissarissen van gemeentelijke commissies

¹³⁷ Weekverslag Hoofd Sectie I van het PMC-Noord Brabant over 12-17 februari 1945 d.d. 23 februari 1945 naar aanleiding van een gesprek met SCSMG Snijders op 16 februari. AMG, doos 367 (Staf Sectie II), map 220-I

¹³⁸ Zie Beknopt rapport naar aanleiding van een op 19 februari 1945 ten burelee van den dmc-'s Hertogenbosch gehouden bespreking betreffende de economische zuivering -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Noord Brabant) map 203

¹³⁹ Verslag d.d. 25 februari 1945, 7 blz., -AMG, doos 367 (Staf Sectie II) map 220 I

voor de zuivering van het bedrijfsleven en van districtskamers.¹⁴⁰ Een groot deel van die concept-richtlijnen werd begin april opgenomen in het toen uitgebrachte *Handboek Militair Gezag*, dat de militaire commissarissen in het Noorden gingen hanteren.¹⁴¹

Maar in een aantal plaatsen in het Zuiden kwam het al in maart en april tot incidenten, die duidelijk maakten dat het uitblijven van bedrijfszuivering niet enkel tot onvrede leidde, maar in deze fase zelfs een bedreiging begon te vormen voor de handhaving van de openbare orde. Het uitblijven van maatregelen tegen verdachten van economische collaboratie leidde op plaatselijk niveau namelijk tot grote spanningen tussen de overheid enerzijds en de bevolking en de georganiseerde oud-illegaliteit anderzijds. Dat kwam doordat het contrast tussen het wél vervolgen of zuiveren van personen of functionarissen uit andere maatschappelijke sectoren, soms vanwege betrekkelijk geringe feiten, en het niet vervolgen of zuiveren van leidende personen uit het bedrijfsleven, die verdacht werden van economische collaboratie, steeds schrijnender werd, niet alleen voor de wél vervolgden, maar ook voor degenen die hen opspoorde. Die laatsten moesten zich in de praktijk beperken tot het opsporen van in hun ogen futiele zaken, terwijl ze de "grote jongens" in hun omgeving ongemoeid moesten laten.¹⁴²

Zo nam in de loop van maart in de Mijnstreek de spanning weer toe. In de mijnen Wilhelmina en Laura leidde de terugkeer van enige gestaakte en inmiddels door een zuiveringscommissie onderzochte beambten tot korte wilde stakingen. De dmc Nicolas kon de stakers alleen weer aan het werk krijgen door een nieuw onderzoek toe te zeggen.¹⁴³ Uit de anonieme brieven die hij ontving, blijkt grote verontwaardiging over het grote verschil in behandeling van de kleine man (hard en snel) en van de hogere beambten (niet aangepakt, zeer trage gang van zaken, slechts overgeplaatst).¹⁴⁴ Eind maart constateerden zowel Nicolas als het Hoofd van Sectie II van de staf MG, Ter Veer, dat de openbare mening in heel Limburg in de ban raakte van deze onevenwichtigheid in de zuivering. Buiten de mijnen was de bedrijfszuivering "practisch nog niet ter hand genomen" en samen met de scheve gang van zaken in de mijnen gaf dat het Limburgse publiek de indruk "dat de 'grooten' gesauveerd worden en de 'kleinen' het kind van de rekening zijn".¹⁴⁵ Met name Nicolas probeerde daar nog verandering in te brengen. In overleg met de staf MG liet hij in april alsnog onderzoek doen naar het bezettingsgedrag van enkele hoge mijnfunctionarissen.¹⁴⁶ Maar toen Nicolas in een geval buiten de mijnindustrie een directeur in bewaring en diens bedrijf onder beheer stelde, werd hij door CSMG Kruls teruggefloten. Kruls vond namelijk dat hij de bevoegdheden van het MG te buiten was gegaan en "dat door het Militair Gezag hier in wezen een soort berechting"

¹⁴⁰ Concept-richtlijnen zuivering bedrijfsleven, z.d., 6 blz., zie met name punt V, -AMG, doos 370 (Staf, Sectie II), map 262-II en vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 669-670. De concept-richtlijnen dateren waarschijnlijk van begin maart.

¹⁴¹ Vgl. *Handboek Militair Gezag In het bijzonder ter inlichting van de burgerlijke autoriteiten*. 3 delen (Nijmegen 1945). *Overzicht MG*, 114-115 en Notulen IPV-GOIWN, d.d. 25 april 1945, punt 3 (-SHC, Archief Coenjaarts, map 14).

¹⁴² Verslag interview met Raaijmakers, p. 6-7.

¹⁴³ Verslag (21c) van pmc-Limburg Schurmann, d.d. 19 maart 1945, p. 4, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 211.

¹⁴⁴ Afschrift van anonieme brief aan dmc Nicolas, d.d. 17 maart 1945, -AMG, doos 8 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 245.

¹⁴⁵ Brief Ter Veer aan Stafbureau (Snijders), d.d. 26 maart 1945, -AMG, doos 370 (Staf, Sectie II), map 262-II, en brief dmc-Mijnstreek aan pmc-Limburg, d.d. 27 maart 1945, -AMG, doos 8 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 243.

¹⁴⁶ Brief SCSMG Snijders aan pmc-Limburg, d.d. 7 april 1945, en brief Hoofd Sectie II Ter Veer aan dmc-Mijnstreek, d.d. 16 april 1945, beide in -ibidem.

had plaatsgevonden Binnen een week moest Nicolas die maatregelen weer ongedaan gemaakt hebben ¹⁴⁷

Ook in andere delen van het bevrijde Zuiden gingen sommige militaire commissarissen in deze periode tot actie over, zij het dat die actie zich meestal beperkte tot het instellen van officiële onderzoeken naar personen verdacht van economische collaboratie. In Nijmegen en Tilburg gebeurde dit duidelijk als reactie op beschuldigingen door afdelingen van de GOIWN ¹⁴⁸ In Tilburg, waar diverse textielabrikanten van economische collaboratie beschuldigd werden, had het op gang brengen van een officieel onderzoek veel voeten in de aarde Al sinds de bevrijding, eind oktober, hadden vooral de BS en de GOIWN ter plaatse aandrang uitgeoefend om zo'n onderzoek te starten. Maar de zittende dmc van Tilburg, majoor S.G.P. de Lange, was daartoe niet genegen Nadat hij om die reden eind januari was vervangen door majoor H.G.A. Quarles van Ufford, ¹⁴⁹ leek er wat beweging in de zaak te komen. Quarles stelde per 1 maart een Commissie van Vooronderzoek (CVO) in, waarvan de oud-illegaal werker en accountant Vinken voorzitter werd. ¹⁵⁰ Maar getuige de brieven van het GOIWN-district Tilburg, van de plaatselijke vertrouwensmannen van de Gemeenschap en van oud-illegale werkers die van de opsporingsdiensten van de BS naar MG waren overgegaan, vorderde het onderzoek niet omdat de CVO onvoldoende bevoegdheden, personeel en faciliteiten kreeg. Bovendien, zo stelden de oud-illegalen, nam de ontstemming onder de bevolking en in de GOIWN hand over hand toe, nu er vijf maanden na de bevrijding nog steeds niet en zelfs niet voorlopig werd opgetreden tegen verdachten van economische collaboratie ¹⁵¹

Ondanks het instellen van een CVO met invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit ter plaatse volgden in Tilburg in de periode tot de bevrijding van het Noorden geen maatregelen tegen de gewraakte fabrikanten. Wat juist voor die bevrijding nog wel gebeurde, was dat Quarles van Ufford ongevraagd ontslagen werd en als dmc-Tilburg vervangen werd door zijn ETO, ir Th.A.M.F. van Mierlo, een voorman van de plaatselijke OD, die na de bevrijding al snel in de staf van de dmc was opgenomen. Quarles was er duidelijk ongelukkig mee dat hij al na tien weken als dmc-Tilburg ontslagen en naar het pas bevrijde gebied overgeplaatst werd. Hij schreef Kruls een brief waarin hij om een onderzoek naar zijn functioneren vroeg. Daarbij wees hij erop dat voor de militaire commissarissen "Het grootste probleem de kwestie van profiteurs en collaborateurs" was en dat het kiezen van de juiste adviseurs bij de aanpak van dat probleem van beslissend belang was. ¹⁵² Naar het oordeel van Kruls, zo nemen we aan, had Quarles geen gelukkige hand gehad bij het kiezen van zijn adviseurs Hij had het probleem van de economische collaboratie daardoor onvoldoende krachtig aangepakt en de onrust in de stad was aldus niet noemenswaardig afgenomen De opvolging door Van Mierlo als exponent van de gematigde voormalige illegaliteit moet, gezien Kruls' gelijktijdige af-

¹⁴⁷ Brief CSMG aan pmc-Limburg, geheim, d.d. 21 april 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg) map 214

¹⁴⁸ Rapport betreffende J. Taminiau jr. door P.J. van der Linden, namens GOIWN-district Overbetuwe, d.d. 28 februari 1945, brief pmc-Gelderland, houdende opdracht tot onderzoek naar dat geval, d.d. 9 maart 1945, proces verbaal betr. politieke en economische betrouwbaarheid van dezelfde door wachtmeester Van Helden en adjunct inspecteur C.F.P. Gerhardt, d.d. 25 april 1945, alle in -AMG doos 6 (Geheim Archief PMC-Gelderland), map 156

¹⁴⁹ Franken, 'Een stad in beroering' 45, 160-161

¹⁵⁰ *Ibidem*, 161

¹⁵¹ Brieven van GOIWN-district Tilburg en van Raad van Vertrouwensmannen van dat district aan dmc-Tilburg, beide d.d. 20 maart 1945, brieven van J.F. Horvers d.d. 24 maart 1945 en van E.G. Eras, d.d. 29 maart 1945 aan dmc-Tilburg, alle in -AMG doos 6 (Geheim Archief DMC Tilburg), map 179

¹⁵² Brief Quarles van Ufford aan CSMG, 7 d. (eind april 1945), *ibidem*, map 176

keuring van de radicale ingrepen door Nicolas in de Mijnstreek, niet zozeer gezien worden als een aanzet om de gevallen van economische collaboratie voortaan steviger aan te pakken, maar veel meer als een nieuwe poging om de gemoederen in Tilburg tot bedaren te brengen. Met de benoeming van de alom gerespecteerde Van Mierlo konden zowel de oud-illegalen alsook de hogere kringen in de burgerij weer hopen dat aan hun belangen recht zou worden gedaan.

De zaak die in het Zuiden en in Londen de meeste stof opwierp, speelde zich af in Vught, de standplaats van de pmc-Noord-Brabant. In die functie was de bij de GOIWN populaire De van der Schueren per 1 april opgevolgd door zijn assistent mr. L.P.J. Smulders, een figuur die in oud-illegale kring veel minder vertrouwen genoot. Op 2 april besloot een vergadering van de GOIWN-afdeling 's-Hertogenbosch dat het geen zin meer had om nog besprekingen te voeren of rapporten in te sturen. Zij had een aantal personen reeds geruime tijd eerder van economische collaboratie beschuldigd, maar vanwege het ontbreken van richtlijnen voor het nemen van maatregelen tegen die specifieke categorie werden dezen toch niet door de autoriteiten aangepakt. De aanwezigen beraamden een plan om vier van die "profiteurs" te ontvoeren. Zo hoopten ze hun grote onvrede over het niet-vervolgen van economische collaborateurs te laten zien en bovendien de aandacht te trekken van "degenen, die veranderingen zouden kunnen bewerkstelligen". Acht van hen voerden dat plan nog diezelfde avond uit. De vier uitvoerders van de eigenlijke ontvoering waren afkomstig uit de vroegere KP¹⁵³ en de vier bewakers van de ontvoerden waren allen werkzaam bij het Bossche Politieke Recherche Apparaat.¹⁵⁴ Toen twee van de beoogde slachtoffers niet thuis bleken te zijn, werden in hun plaats twee anderen ontvoerd. De vier ontvoerden waren afkomstig uit Vught en Veghel en werden in een boshut bij Veghel vastgehouden.¹⁵⁵

Lang duurde de ontvoering niet, want al op 4 april werden de ontvoerden vrijgelaten en doken de ontvoerders onder.¹⁵⁶ Die snelle vrijlating was o.a. het gevolg van het optreden van de nieuwe fungerend Directeur van Politie, procureur-generaal mr. F.A.J. Deelen. Hij nam op 3 april contact op met de in bevrijd gebied aanwezige oud-illegale werker en minister van Sociale Zaken Wijffels. Deze schakelde prompt pater Bleijs in en via deze op 4 april ook de leiders van de GOIWN in 's-Hertogenbosch en omgeving, Holla en Raaijmakers.¹⁵⁷ Dat leidde in elk geval al tot het vrijlaten van de ontvoerden. Vervolgens dreigde Deelen met strenge maatregelen; de ontvoerders zouden hoe dan ook uit het PRA gezet worden en hun bevoegdheid als onbezoldigd rijksveldwachter ver-

¹⁵³ De ontvoerders waren: J.J.M.H. Schreurs (Vught), M. Andriessen (Vught), F. Nuchelmans (Veghel) en C.J.J. van Laanen (Dinther), aldus Rapport van wnd. Directeur van Politie mr. F. Deelen, d.d. 9 april 1945, -AMG, doos 4619 (PMC-Noord-Brabant), map 226.

¹⁵⁴ De bewakers van de ontvoerden waren: C.J. Wiegman, J.M. Winkentius, F.G.J.B. van Grinsven en G. Vergeer, allen afkomstig uit Den Bosch en lid van de GOIWN ter plaatse, aldus *Ibidem* en Ledenlijsten GOIWN-'s-Hertogenbosch, -Bezit Van Bilsen ('s-Hertogenbosch) en -Bezit Postma-Wijnen (Oss).

¹⁵⁵ De ontvoerden waren Asselbergs (grossier te Vught), Wagenaar (inspecteur van de Crisis Controle Dienst te Vught), C. Kusters (intendant van politie te Vught) en Eijkemans (oud-ambtenaar te Veghel). De laatste twee werden ontvoerd omdat de oorspronkelijk beoogde personen, W. van Beuningen (Vught) en A.L. Ederveen (Vught) niet thuis waren. Aldus Rapport-Deelen, d.d. 9 april 1945 (-AMG, doos 4619 (PMC-Noord-Brabant), map 226) en Weekrapport Hoofd Sectie IIIB Staf MG. Van Mourik Brockman, over periode 30 maart tot 6 april 1945, -AMG, doos 225 (Secretariaat), map Weekverslagen Sectie III Kusters en Ederveen waren al met naam en toenaam in *De Schijnwepel* van 24 februari 1945 aangeklaagd.

¹⁵⁶ Weekrapport CSMG, nr. 19, p. 467, d.d. 6 april 1945, -AMG, doos 216 (Secretariaat).

¹⁵⁷ De vertrouwensman van het Bossche district van de GOIWN, A. Raaijmakers, was van de ontvoeringsplannen op de hoogte. Toen het hoofd van de Sectie Politie van het DMC-'s-Hertogenbosch, Serraris, hem met gevangenis dreigde, als de zaak niet binnen 24 uur was opgelost, wees Raaijmakers hem erop dat Serraris' eigen mensen direct bij de ontvoering betrokken waren; aldus verslag interview met Raaijmakers, p. 6-7.

lezen en als ze zich niet onmiddellijk meldden, zou alsnog arrestatie volgen¹⁵⁸

De voormannen van de GOIWN hadden er alle belang bij om deze zaak snel tot een oplossing te brengen, want door de ontvoering kwam de reputatie van de GOIWN als betrouwbare bondgenoot van het MG op het spel te staan. Het moment van de ontvoering had bovendien voor de GOIWN niet slechter gekund, omdat Kruls juist op 4 april naar de IPV kwam om toe te lichten waarom hij de beleidsbepalende COR in een adviserende CAC had omgezet (zie paragraaf 8.1.2). Door dit ongecontroleerde optreden van oud-illegalen had Kruls een ijersterk argument in handen gekregen om de bezwaren van de GOIWN terzijde te kunnen leggen. De IPV keurde de ontvoering weliswaar unaniem af en verzekerde Kruls dat alle vertrouwensmannen van de Gemeenschap in het hele bevrijde gebied al het mogelijke zouden doen om herhaling te voorkomen. Maar Kruls kon nu vrij gemakkelijk over de bezwaren van de GOIWN tegen de omzetting tot CAC heen stappen. Het CAC-model werd onder protest aanvaard en Kruls dankte de GOIWN op zijn beurt voor haar medewerking en voor de inzet waarmee haar leiders aan de beëindiging van de ontvoering hadden meegewerkt.¹⁵⁹

Na enig onderhandelen tussen enerzijds Deelen en anderzijds Holla, Raaijmakers en Van der Hooft over de voorwaarden waarop de ontvoerders zich zouden melden, kwamen de acht ontvoerders en vier beramers van het plan zich drie dagen later bij Deelen melden. Ze werden verhoord en vervolgens na overleg tussen Kruls en Deelen weer op vrije voeten gesteld. Met die soepele afwikkeling was Kruls overigens slechts schoorvoetend akkoord gegaan. In zijn weekrapport aan de minister vermeldde hij dat de aanpak van Deelen om arrestatie te vermijden en de zaak niet in handen te geven van de officier van justitie, mits de daders zich meldden en bekenden, hem niet geheel bevredigde en dat hij vast van plan was om in een volgend geval wel tot arrestatie over te gaan.¹⁶⁰ Anderzijds realiseerden hij en anderen in de staf MG zich heel goed dat de kans op herhaling gering was.¹⁶¹ De leiding van de GOIWN had er immers in dit stadium veel belang bij om haar leden zelf onder controle te houden. Bovendien zou het in geval van arrestatie van de ontvoerders ongetwijfeld tot publikaties in de pers komen – die waren tot nu toe geheel uitgebleven – en dan zou de samenwerking tussen het MG en de GOIWN pas echt gevaar lopen. Tenslotte toonde Kruls ook duidelijk begrip voor het motief van de daders, dat hij omschreef als “ontevredenheid over het verloop van de bedrijfszuivering”. In zijn weekverslag schreef hij de minister: “Bestaande bepalingen naar mijn meening onvoldoende” en gaf hij als zijn oordeel “dat het totstandkomen van een sluitende regeling op dit stuk dringend gewenst is”.¹⁶²

Deze dringende wens van de top van het MG werd weliswaar geuit naar aanleiding van de Vughtse ontvoering, maar dat ernstige incident stond, zoals we zagen, bepaald niet op zich. Om de komst van één nieuwe wettelijke regeling te bevorderen, legde de staf MG in de eerste helft van april uit eigen beweging aan de nieuwe minister van Binnenlandse

¹⁵⁸ Brief van Deelen aan CSMG Kruls, d.d. 9 april 1945 -AMG, doos 360 (Staf, Sectie II), map 158 III

¹⁵⁹ Weekrapport CSMG, nr. 19, p. 467, d.d. 6 april 1945, -AMG, doos 216 (Secretariaat)

¹⁶⁰ *Ibidem*. Het besluit om de daders niet juridisch te vervolgen werd op 1 juni 1945 gesanctioneerd door de officier van justitie en op 24 juli 1945 door de minister van Justitie. Zie brieven van beide in -AMG, doos 360 (Staf, Sectie II), map 158 III

¹⁶¹ Zie advies van Van Mourik Broekman in Weekrapport Hoofd Sectie IIIB d.d. 6 april 1945: “Er zal hier m.i. op tactische wijze, in overleg met de staf van Z.K.H. Prins Bernhard en zoo mogelijk in overleg met de G.O.I.W., goed ingegrepen moeten worden om deze groep ontevreden te doen voelen dat het gezag een open oog heeft voor gegronde klachten, doch tevens de rechtszekerheid geen moment wenscht prijs te geven” (-AMG, doos 225 (Secretariaat), map Weekverslagen Sectie III)

¹⁶² Weekrapport CSMG, nr. 19, p. 467 d.d. 6 april 1945, -AMG, doos 216 (Secretariaat)

Er zijn honden die zelfs
naar de hand bijten die
hun ketting losmaakt.

uit: *De Schijnwerper*, 17 februari 1945

Zaken (Beel) een voorontwerp van een Koninklijk Besluit Zuivering Bedrijfsleven voor, dat veel ontleende aan het GOIWN-ontwerp en dat het mogelijk moest maken om leidende figuren uit het bedrijfsleven te staken, te schorsen of te ontslaan ¹⁶³ Voor de praktijk van de bedrijfszuivering in het bevrijde Zuiden had dat echter geen gevolgen, omdat de regering pas in september 1945 het Besluit Zuivering Bedrijfsleven (F160) publiceerde ¹⁶⁴ De leiding van de GOIWN werd intussen over deze materie door de staf MG in het geheel niet op de hoogte gesteld. En zelf het zij het in de maanden maart, april en mei bij enige vergeefse pogingen om erachter te komen wat de staf MG en de regering van het Zuiveringsrapport van de Gemeenschap vonden en wat er eigenlijk mee gedaan werd ¹⁶⁵

Na het gereedkomen van het GOIWN-zuiveringsrapport eind januari oefende het bestuur van de Gemeenschap dus opmerkelijk weinig aandrang uit om op het in oud-illegale kring gevoelige terrein van de economische collaboratie tot resultaten te komen. Die geringe activiteit lijkt maar gedeeltelijk verklaard te kunnen worden door de organisatorische verwarring waarin de Gemeenschap in de maanden voor de bevrijding van het Noorden verkeerde. De Vughtse ontvoering bevestigt in elk geval de conclusie van paragraaf 8.1.3 dat er in korte tijd een forse kloof was ontstaan tussen de leidende oud-illegalen en de gewone leden van de GOIWN. De eersten werden door het MG ingeschakeld en waren er vooral op bedacht om de invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit bij dat MG veilig te stellen en in stand te houden. De gewone leden daarentegen ergerden zich steeds meer aan het uitblijven van resultaten, ook en vooral doordat verdachten van economische collaboratie op vrije voeten bleven, weten dat in toenemende mate aan passiviteit van de kant van het MG en hun eigen leiders en verlieten daardoor incidenteel het legale pad, dat de leiding voor de Gemeenschap had uitgestippeld.

De afwachtende houding van de GOIWN-leiding sinds medio februari was echter zeker ook het gevolg van haar samenstelling en van de veranderde positie van de GOIWN ten opzichte van de autoriteiten. Enige belangrijke voormannen van de Gemeenschap, zoals Voorhoeve en Gelderblom, waren zelf afkomstig uit leidinggevende kringen van het bedrijfsleven (i.c. Philips) en het heeft er alle schijn van dat zij aan de aanpak van

¹⁶³ Brief SCSMG Snyders aan dmc-Oss, geheim d d 13 april 1945 -AMG, doos 370 (Staf Sectie II) map 262 II

¹⁶⁴ Zulks na herhaaldelijk aandringen door de GAC, aldus Belinfante, *In plaats van Bijtjesdag*, 391-431 en Sandberg *Witboek GAC* 180

¹⁶⁵ Notulen IPV-GOIWN d d 11 april 1945, punt 3 (Bezit Raaijmakers) en d d 25 april 1945, punt 3 (SHC Archief Coenjaarts, map 14) en d d 16 mei 1945 punt 1 (-Bezit Raaijmakers). Op 11 april kreeg Cammelbeek van de IPV opdracht om minister Beel te vragen naar het standpunt van de regering. Op 16 mei had men nog geen antwoord gekregen en besloot de IPV de minister nu schriftelijk te vragen om Cammelbeek te ontvangen en te informeren.

gevallen van economische collaboratie weinig prioriteit gaven. Bovendien liet de GOIWN sedert het aantreden van het nieuwe kabinet haar eerdere oppositie-houding jegens de regering varen, terwijl haar steun aan het MG werd voortgezet (zie paragraaf 8.1). Zo lijkt het er sterk op dat de leiding van de Gemeenschap tot een afwachtende houding overging, omdat zij er veel en waarschijnlijk teveel vertrouwen in had dat het MG en de nieuwe regering de plannen in haar Zuiveringsrapport in beleidsdaden zouden omzetten. Toen die beleidsdaden, zoals in het geval van de aanpak van gevallen van economische collaboratie, uitbleven en ook uitvoering van het beleid ten aanzien van de zuivering als geheel stagneerde, kreeg zij problemen met haar achterban, die kon haar met kracht van argumenten verwijten dat de GOIWN zich buitenspel had laten zetten.

8.2.2 Politieke opsporing en politiezuiivering

Wat de degradatie van de COR tot CAC (zie paragraaf 8.1.2) betekende voor het politieke opsporingswerk in het Zuiden en voor het MG-beleid inzake de opsporing van politiek verdachten, hun bewaring, eventuele vrijlating of berechting, is het thema van deze paragraaf. We volgen daarbij in eerste instantie de activiteiten van de COR/CAC en proberen uit de veelheid aan reacties uit het veld op te maken, welke effecten het beleid van de COR/CAC op deze terreinen sorteerde en in hoeverre de praktijk strookte met de bedoelingen van de georganiseerde oud-illegaliteit.

De COR/CAC werd in de normalisatiefase, behalve door de strijd om zijn bevoegdheden en het uitzenden van de zogeheten 'COR-inspecteurs' naar het Noorden (zie voor beide onderwerpen paragraaf 8.1.2), steeds meer in beslag genomen door technisch-organisatorische kwesties. De rondreizende inspecteurs brachten geleidelijk de wildgroei aan plaatselijke organen voor opsporing, advies, onderzoek en vrijlating in kaart en de COR probeerde in samenwerking met MG-Sectie III (Politie) om die weerbarstigste werkelijkheid aan Kruls' besluiten van 27 januari aan te passen.

De meest in het oog springende problemen ontstonden in die grote en middelgrote plaatsen, waar als hoofd van het politiek recherche-apparaat (PRA) geen persoon beschikbaar was, die zowel het oud-illegale personeel van de opsporingsdienst als de plaatselijke politieleiding acceptabel vonden. Die situatie deed zich aanvankelijk in veel steden voor: in Midden-Limburg (Roermond, Venlo, Weert), Geleen, Maastricht, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Tilburg en Bergen op Zoom.¹⁶⁶ Ofschoon er per plaats grote verschillen waren in de ernst en de duur van de problemen en conflicten, leidden deze personele kwesties vrijwel steeds tot forse vertragingen bij het omzetten van MG-opsporingsdiensten in politieke recherche-apparaten onder politieke leiding. Zo vond die omzetting in Maastricht op 2 maart plaats en in de Mijnstreek pas per 1 mei.¹⁶⁷ Soms resulteerden die omzettingen in het vertrek van degenen, die tot dan toe de opsporingsdiensten hadden geleid, of in het vertrek of het ontslag van enige of soms zelfs van alle oud-illegale personeelsleden, maar veel vaker leidden die mutaties tot een slecht functio-

¹⁶⁶ Verslag dienstreis wvd Hoofd Subsectie IIB MG van 6 t.e.m. 11 maart 1945, d.d. 12 maart 1945, -AMG, doos 376 (Staf, Sectie II) map 1216.

¹⁶⁷ Weckrapport CSMG, p. 318, d.d. 6 maart 1945, AMG, doos 216 (Secretariaat) en Verslag inzake het ontstaan, de organisatie en de werkwijze van de Opsporingsdienst voor Politieke Delicten Militair Gezag in de Mijnstreek tot 1 Mei 1945, door het Hoofd J.W. Quint d.d. 1 september 1945, p. 6, -SHC, Archief-Cocnjaarts, map 18.

nerend PRA.¹⁶⁸ In de plaatselijke oud-illegaliteit veroorzaakten deze omzetting en haar personele consequenties in veel gevallen namelijk tegenstellingen tussen degenen, die deze normalisatie pijnlijk maar noodzakelijk vonden en degenen – vaak de leden van de vroegere opsporingsdiensten – die haar niet konden aanvaarden.¹⁶⁹

In de dorpen liep de situatie inzake politieke opsporing nog meer uiteen dan in de grotere plaatsen het geval was. Noch Sectie III van het MG, noch de COR/CAC kregen daar in deze normalisatiefase echt vat op en waarschijnlijk was dat een gevolg van gebrek aan mankracht. Maar ook de GOIWN ontplooidde, op één veelzeggende uitzondering na, geen activiteiten om in deze onbevredigende situatie verbetering te brengen. Alleen voor de dorpen in de DMC-en 's-Hertogenbosch en Oss wist vertrouwensman Raaijmakers begin maart de resultaten te produceren van een schriftelijke enquête onder plaatselijke functionarissen van de Gemeenschap over de stand van zaken in de organisatie en het werk van de politieke recherche.¹⁷⁰ Slechts in twee van de elf onderzochte dorpen (Rosmalen en Den Dungen) was bijna alles naar de zin van de plaatselijke GOIWN-afdeling. Dat betekende dat er een politiek recherche-apparaat was, dat het vertrouwen van de georganiseerde oud-illegaliteit genoot; dat alle leden van dat PRA voor voldoende “zuiver” werden gehouden om dat werk uit te voeren; dat men gunstig oordeelde over het hoofd van het PRA en dat deze advies inwon van de GOIWN-afdeling inzake de aanstelling van politieke rechercheurs en inzake arrestatie en vrijlating, ook al waren daar nog niet “alle in aanmerking komende personen” gearresteerd.

Daar stond tegenover dat GOIWN-afdelingen in vijf dorpen meedeelden niets te weten van het bestaan van een plaatselijk politiek recherche-apparaat (Berlicum, Erp, Helvoirt) of aannamen dat de plaatselijke politie (Nistelrode) of het PRA van een naburige gemeente (Lith) zich met die taak bezighield. Drie andere GOIWN-afdelingen meldten dat de plaatselijke OD of BS dat werk nog verrichtte (Heesch, Beek en Donk en Boxtel). Met name in dat laatste geval waren de GOIWN-afdelingen uitermate ontevreden, omdat er geen overleg met hen plaatsvond (in drie van de vier gevallen), omdat de leider van het opsporingswerk noch door de GOIWN noch door de bevolking voldoende vertrouwd werd en omdat de arrestaties en vrijlatingen te willekeurig plaatsvonden. In Boxtel was de onvrede over de politieke opsporing het grootst; daar was de GOIWN-afdeling inmiddels zelfs begonnen met het opbouwen van een eigen politiek opsporingsapparaat.¹⁷¹

Als deze enquête in de streek rond Oss en Den Bosch representatief is voor de stand van zaken in het politieke opsporingswerk op het platteland, moet men allereerst concluderen dat de mate van uitvoering van Kruls' besluiten daar sterk uiteenliep, dat in een flink aantal dorpen de beroepspolitie nog altijd buiten het politieke opsporingswerk stond en dat daar in feite de chaotische situatie van kort na de bevrijding in allerlei varianten was blijven voortbestaan. Maar ook kan worden vastgesteld dat de GOIWN-afdelingen op het platteland weinig of niets deden om aan die chaos een einde te maken. Ze namen meestal een passieve houding aan, die het gevolg lijkt te zijn van intern tegengestelde

¹⁶⁸ Zo kampte het PRA in Maastricht met tekort aan personeel, omdat het personeel van de oude opsporingsdienst niet slechts als hulppolitie wenste over te gaan. Aldus Rapport-Quint, p. III. Zie ook Ontslagaanvraag Erkens.

¹⁶⁹ Vgl. Notulen Provinciale Raad Noord-Brabant der GOIWN, d.d. 6 maart 1945, punt 4 (-Bezit Raaijmakers), waar gemeld wordt dat diverse districtsvergaderingen zich ontevreden toonden over het optreden der Politieke Recherche.

¹⁷⁰ Rapportage van de GOIWN-districten 's-Hertogenbosch, Oss en Veghel aan secretaris CAC. pmc-Noord-Brabant, dmc-'s-Hertogenbosch en plaatselijke afdeling van de GOIWN, d.d. 6 maart 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 5 en doos 4619 (PMC-Noord-Brabant), map 234.

¹⁷¹ *Ibidem*.

verwachtingen. De meeste leden verwachtten waarschijnlijk dat de omzetting van een politieke opsporingsdienst in een PRA weinig verbetering kon brengen, zolang de beroepspolitie niet behoorlijk gezuiverd was. Anderen wilden, net als de leiding van de GOIWN, wel actief meewerken aan de omzetting tot PRA's, ook al was de politiezuivering nog niet geheel voltooid. Alleen zo zagen ze mogelijkheden voor het verkrijgen van formele invloed op de arrestatie en vrijlating van politiek verdachten en alleen zo leek er een einde te kunnen komen aan wantoestanden als onterechte arrestaties of vrijlatingen, die niet alleen de reputatie van de plaatselijke OD/BS aantastten, maar die van de gehele plaatselijke oud-illegaliteit.

Deze moeizame overgang naar een min of meer normaal functionerend politie-apparaat, dat ook weer de politieke opsporing kon verzorgen, werd veroorzaakt door de stagnatie in de politiezuivering. Juist in de periode na half februari, toen de PRA's werden gevormd door samenvoeging van de politieke opsporingsdiensten van MG en COR met de politieke diensten van de politie, bereikte het aantal klachten over de politiezuivering een hoogtepunt. Die klachten kwamen van oud-illegalen, van militaire commissarissen en van politiemensen zelf.

Binnen de GOIWN werden klachten over individuele gevallen van leden of districten niet meer centraal behandeld, maar door de betreffende provinciale raad. Klachten van algemeen belang speelde de IPV door naar de COR/CAC.¹⁷² Maar effectief was dit beleid van de GOIWN niet, want de provinciale raden konden in individuele gevallen weinig bereiken en de COR/CAC verkeerde het grootste deel van deze periode in een crisis en kreeg mede daardoor geen enkele greep op de politiezuivering. Deze bleef dus een zaak van de burgerlijke autoriteiten (zie paragraaf 7.3.3) en dat betekende dat de burgemeesters of de politiecommissarissen zelf uitmaakten wie er in de politiezuiveringscommissies zitting kregen. Veel van de klachten betroffen juist de eenzijdige samenstelling van die commissies – ze bestonden meestal enkel uit politiemensen –, het daaruit voortvloeiende gebrek aan doortastendheid en voortgang bij de zuivering en het negatieve effect daarvan op het doen van aangiften door de bevolking.¹⁷³

Ook de staf MG bleef zich ergeren aan de traagheid en de halfslachtigheid van de politiezuivering. Ondanks de aanstelling van de Eindhovense oud-illegaal kapitein W. van de Griendt bij Sectie III als functionaris, speciaal belast met werkzaamheden inzake de zuivering van de politie,¹⁷⁴ had het MG weinig machtsmiddelen als de burgerautoriteiten zich niet haastten of onvoldoende zuiverden. Zo deed de pas benoemde dmc van Tilburg, Van Mierlo, eind april verslag over de zuiveringssituatie in zijn district. Hij meldde dat de commissie voor de politiezuivering in Tilburg nog steeds niet aan de slag was gegaan, omdat de oorspronkelijke samenstelling eerst aangepast moest worden aan de wensen van de GOIWN; in Oisterwijk had de burgemeester de commissie naar huis gestuurd; in Moergestel had de oud-illegaliteit bezwaren tegen de door de burgemeester

¹⁷² Vgl. Notulen IPV-GOIWN, d.d. 21 februari 1945 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers); klachten over de zuivering van de Koninklijke Marechaussee en de gemeentepolitie in resp. Tilburg en Helmond.

¹⁷³ Brief van leden van de Koninklijke Marechaussee te Handel, Bakel, Lieshout en Gemert aan prins Bernhard, d.d. 15 februari 1945, -Bezit prins Bernhard, map 19; afschrift van rapport over het plaatselijk politiepersoneel (Helden Panningen) van ST-NBS, district III, sectie 32, get. C.J. Reijnders, d.d. 9 maart 1945, -AMG, doos 397 (Staf, Sectie III), map 64; verslag over bezoek aan Politieke Recherche Dienst te Helmond, d.d. 27 maart 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 5.

¹⁷⁴ Weekrapport Sectie III-MG over 9 tot 16 maart 1945, -AMG, doos 225 (Secretariaat), map weekverslagen Sectie III; Van de Griendt was lid van de GOIWN.

benoemde commissie en verzette de burgemeester zich vervolgens tegen de leden van de nieuwe commissie, en in Loon op Zand was een lid van de commissie verwijderd en vervangen omdat de plaatselijke GOIWN een klacht tegen hem had ingediend ¹⁷⁵

Maar ook in een gebied als Zeeland, waar een "ongeveer geheel uit leden der politie bestaande" zuiveringscommissie de gehele provincie bestreek, verliep de politiezuiivering niet naar wens. De pmc Slot rapporteerde eind mei dat de zuivering van de politie in Zeeland "tot heden op zeer onbevredigende wijze (is) geschied" ¹⁷⁶. Desondanks lieten zowel Van Mierlo als Slot aan Sectie III weten dat ze van plan waren de politiezuiivering op korte termijn in goede banen te leiden. Maar gezien de afnemende betekenis van het MG in deze periode moet geconcludeerd worden dat ook de laatst overgebleven officiële pleitbezorger van het horen van de georganiseerde oud-illegaliteit inzake de politiezuiivering aan invloed inboette. Door het gelijktijdig optreden van desorganisatie in de GOIWN, van crisis in de COR/CAC en door het geleidelijk terugtrekken van het MG, kwamen individuele oud-illegalen met klachten over de politiezuiivering er steeds vaker grotendeels alleen voor te staan.

Wat de Staf van het MG en in het bijzonder Sectie III in deze periode wel konden doen en ook deden, was de sterkte en de zuivering van de beroepspolitie (Koninklijke Marechaussee en gemeentepolitie) in kaart brengen en bijhouden hoe de inzet van hulppolitie, waaronder veel oud-illegalen uit de opsporingsdiensten van MG of COR, zich ontwikkelde. In bijgaand schema zijn de resultaten van deze inventarisatie weergegeven ¹⁷⁷.

Die opgaven van april, mei en juli laten allereerst zien dat de vroegste inventarisatie, namelijk die van 15 januari, voorlopig en zeer onvolledig was geweest (zie paragraaf 7.3.3), want alle latere cijfers liggen hoger. Wat de ontwikkeling van de sterkte van de beroepspolitie sinds april betreft, valt op dat Limburg en Zeeland een geleidelijke stijging laten zien, terwijl Noord-Brabant juist een geleidelijke daling vertoont. Voor die gebieden samen groeide het aantal beroepspolitiemannen in de periode april-juli niet of nauwelijks. Voor die stijging of daling van de sterkte was de ontwikkeling van het aantal voorlopig gezuiverden merkwaardig genoeg niet van veel belang, want die aantallen liepen overal slechts geleidelijk op. Waar de sterkte toenam (Limburg en Zeeland), kan dat alleen verklaard worden uit de aanneming van nieuwe politiemensen, uit de terugkeer van politiemannen die eerder in een opsporingsdienst van OD/BS of MG hadden gewerkt of in Duitse gevangenschap of in het Noorden hadden gezeten of uit de inzet van functionarissen die eerder geschorst of gestaakt waren geweest, maar die naar het oordeel van de zuiveringscommissies weer in actieve dienst konden treden. Waar de sterkte daalde (Noord-Brabant) overtrof het aantal nieuwe schorsingen of stakingen de som van het aantal nieuw aangeworvenen of teruggekeerden.

De door Sectie III opgegeven aantallen en percentages gezuiverden hebben betrekking op de politiefunctionarissen, die in het kader van de voorlopige zuivering buiten dienst gesteld waren. De percentages zijn gerelateerd aan sterktecijfers, die aanzienlijk groter zijn dan de sterktecijfers van dat moment. Het gaat daarbij om de sterktecijfers van kort

¹⁷⁵ Overzicht der ambtelijke zuivering in het DMC Tilburg door dmc Van Mierlo z.d. AMG doos 6 (Geheim Archief DMC Tilburg) map 179.

¹⁷⁶ Rapport over de maand Mei 1945 betr. de toestand in het Militair Commissariaat Zeeland m.b.t. politiezuiivering z.d. -AMG doos 411 (Staf Sectie III) map 169.

¹⁷⁷ Supplementen op weekrapporten Sectie III Staf MG van die data AMG doos 411 (Staf Sectie III) mappen 153-158 doos 352 (Staf Sectie II) map weekverslagen Sectie II en doos 225 (Secretariaat) map weekverslagen Sectie III.

Schema: Sterkte en zuivering politie	15 januari	28 april	19 mei	13 juli	20 juli
Limburg					
BEROEPSPOLITIE sept 44		(975)	(975)	(1.059)	(1.058)
sterkte	704	718	721	847	837
aantal gezuiverd	66	106	107	125	124
% gezuiverd		10,87	10,97	11,80	11,71
HULPPOLITIE					
sterkte		700	690	734	734
als % van beroeps politie		97,49	95,70	86,66	87,69
Noord-Brabant	15/1	28/4	19/5	13/7	20/7
BEROEPSPOLITIE sept 44		(1.654)	(1.635)	(1.756)	(1.756)
sterkte	619	1.303	1.239	1.114	1.113
aantal gezuiverd	71	197	199	201	201
% gezuiverd		11,91	12,17	11,44	11,44
HULPPOLITIE					
sterkte		555	584	705	704
als % van beroeps politie		42,59	47,13	63,29	63,25
Zeeland	15/1	28/4	19/5	13/7	20/7
BEROEPSPOLITIE sept 44		(502)	(500)	(525)	(525)
sterkte	38	385	421	431	462
aantal gezuiverd	3	42	50	53	66
% gezuiverd		8,36	10,00	10,08	12,55
HULPPOLITIE					
sterkte		175	166	197	225
als % van beroeps politie		45,45	39,43	45,71	48,70
Totalen					
sterkte beroeps politie	1.361	2.406	2.381	2.392	2.412
aantal gezuiverd	140	345	356	379	391
sterkte hulppolitie		1.430	1.440	1.636	1.663
hulppolitie als % van beroeps politie		59,43	60,48	68,39	68,95

N.b. Beroeps politie is Koninklijke Marechaussee en Gemeentepolitie

voor de bevrijding (in het schema staan ze tussen haken)¹⁷⁸ en het grote verschil met de actuele sterktecijfers laat zien dat de sterkte van de politie na de bevrijding overal met een vijfde tot een kwart was teruggelopen, maar dat het aantal voorlopig gezuiverden slechts wat meer dan de helft van die vermindering verklaart. Bij de overige verdwenen politiemannen gaat het blijkbaar om degenen, die kort na de bevrijding gevlucht waren of gearresteerd zonder dat tegen hen zuiveringsmaatregelen werden getroffen en om degenen die vanwege andere redenen afwezig waren of er de brui aan hadden gegeven.¹⁷⁹

Dat de politie van de zuidelijke provincies ondanks de normalisatie der gezagsverhoudingen zich zelfs nog ten tijde van de bevrijding van het Noorden in een kritieke situatie bevond, blijkt nog scherper uit de sterktecijfers van de hulppolitie. In Limburg was de situatie het meest uitzonderlijk. Daar telde die hulppolitie in april vrijwel evenveel manschappen als de beroepspolitie en die verhouding veranderde in de maanden daarna slechts heel geleidelijk ten gunste van de beroepspolitie. In Noord-Brabant en Zeeland was de hulppolitie in april ongeveer half zo omvangrijk als de beroepspolitie, maar in de periode mei-juli nam de omvang van de hulppolitie daar sterker toe dan die van de vaste politie. In juli stabiliseerde de verhouding beroepspolitie-hulppolitie zich voor die drie provincies samen: op elke tien beroepspolitiemannen waren er ongeveer zeven hulpkrachten in dienst.

Over de samenstelling van de hulppolitie en met name over het 'oud-illegale gehalte' daarvan is uit de literatuur weinig of niets bekend.¹⁸⁰ Hoewel er ook in het kader van deze studie geen systematisch onderzoek naar is gedaan, menen we toch op basis van de op diverse plaatsen aangetroffen gegevens te mogen aannemen dat die hulppolitie voor een groot deel bestond uit het oud-illegale personeel, dat van de vroegere opsporingsdiensten van de OD/BT, dan wel van het MG/COR was overgenomen. Daarvan uitgaande mag men concluderen dat het incorporeren van die diensten in PRA's van de politie in Limburg zowel vroeger als op groter schaal plaatsvond dan in Brabant en Zeeland, dat kwam waarschijnlijk omdat Limburg als enige provincie enkel MG-opsporingsdiensten kende. In Brabant daarentegen waren die opsporingsdiensten diverser en zelfstandiger gebleven en als gevolg daarvan verliep de opnemings in het politie-apparaat trager en aanzienlijk selectiever dan in Limburg.

De gegevens in het schema bevestigen dus dat in deze periode de samenvoeging van politieke opsporingsdiensten en politieke diensten van politie tot PRA's in stevig tempo werd doorgezet. Maar die organisatorische normalisatie had, zoals we al zagen, haar prijs. De strijd om de arrestatiebevoegdheid en de zuivering, die eerder was gevoerd tussen leidende politie-autoriteiten enerzijds en het MG en de GOIWN anderzijds, veranderde in een interne, personele machtsstrijd, die zich voornamelijk binnen het politie-apparaat afspeelde. De klachten over de zuivering van de politie namen toe, diverse hooften en leden van opsporingsdiensten namen of kregen ontslag en er ontstonden grote spanningen binnen de nieuw gevormde PRA's en binnen de politiekorpsen. Zo werden diverse commissarissen van politie, nu zij formeel boven het PRA kwamen te staan, en

¹⁷⁸ Ze zijn berckend uit de opgave van het aantal gezuiverden en het percentage gezuiverden. De grotere toenames in die oorspronkelijke sterktecijfers hangen waarschijnlijk samen met het pas geleidelijk beschikbaar komen van gegevens over de laatst bevrijde gemeenten van die provincies.

¹⁷⁹ Vgl. de verhoudingscijfers die Van Mounk Brockman voor de parlementaire enquêtecommissie noemde: 25% gevlucht of gearresteerd bij de bevrijding van de resterende 75% schatte hij het aantal twijfelgevallen op 3 à 25%. *Enq. V c* 836.

¹⁸⁰ De Jong *Koninkrijk X a* noemt de hulppolitie niet en Huizing/Aartsma *De zwarte politie 1940-1945* 231 slechts heel summier.

ook lager geplaatst politiepersoneel opnieuw mikpunt van kritiek.¹⁸¹

De aanpak van de politiezuivering in het pas bevrijde Noorden profiteerde van de fouten die eerder in het Zuiden waren gemaakt. De nieuwe richtlijnen van het MG¹⁸² resulteerden in het algemeen in een wat strengere politiezuivering, die al meteen vanaf de aankomst van het MG ter hand genomen werd. Het percentage voorlopig gezuiverde politiemensen lag in het Noorden in juli gemiddeld rond de 18 %, d w z zo'n 5% hoger dan in het Zuiden.¹⁸³ Volgens Van Mourik Broekman van Sectie III leidde deze sneller doorgevoerde en krachtiger zuivering tot een veel snellere terugkeer van het vertrouwen in het politie-apparaat dan in het Zuiden het geval was.¹⁸⁴

In het Zuiden bracht de vorming van de PRA's in eerste instantie een nieuwe zuiveringsronde op gang. In Zeeland en Limburg werden in mei namelijk alsnog nieuwe provinciale "topcommissies" opgericht, ditmaal met inschakeling van de oud-illegaliteit, die wel het vertrouwen van de bevolking hadden en die "alles nog eens nazift(en) op het gebied van de politiezuivering".¹⁸⁵ Van Mourik Broekman rapporteerde medio juli: "In het Zuiden des lands klagen de politieambtenaren over rechtsonzekerheid. Er wordt opnieuw gezuiverd en er vallen opnieuw slachtoffers. Zij die nu nog dienst mogen doen, vreezen blijkbaar, dat zij onverwacht ook nog wel eens moeilijkheden kunnen krijgen".¹⁸⁶ Maar op wat langere termijn was het gevolg van de organisatorische normalisatie dat de oud-illegale politiemannen en hulppolitiemannen niet meer konden rekenen op corrigerend optreden van het geleidelijk aan terugtrekkende MG en zich moesten schikken naar de prioriteiten van de leiding van het politie-apparaat. En die had er in 1945 alle belang bij om de zuivering af te sluiten om zodoende het vaste personeel, zoals Van Mourik Broekman het uitdrukte, "weer grond onder de voeten" te verschaffen.¹⁸⁷

8.2.3 Van BS-opsporingsdiensten tot BNV

Een van de laatst overblijvende, nagenoeg autonoom opererende centra van oud-illegale activiteit in de BS werd gevormd door de inlichtingendiensten van de Stoottroepen (ST). Terwijl de opsporingsdiensten van de Bewakingstroepen (BT) van de BS in de loop van de winter naar het MG overgingen en onder de COR/CAC kwamen te ressorteren en hun personeel vervolgens in de normalisatiefase selectief als hulppolitie of als lid van de PRA's in het politie-apparaat werd opgenomen, zetten de inlichtingendiensten van de ST, meestal onder de naam "Centrale Inlichtingendiensten" of CI, in nauwe samenwerking

¹⁸¹ In Nijmegen droeg dat bij aan het ontslag van politiecommissaris Oerlemans. Rapport van J.A. Kilsdonk aan hoofd van de Politieke Dienst te Nijmegen, d.d. 29 maart 1945 met beschuldigingen aan het adres van Oerlemans: brief met bericht van onthefing van Oerlemans uit zijn functie in verband met ziekte, d.d. 16 april 1945 beide in: AMG, doos 5 (Geheim Archief PMC Gelderland) map 147.

¹⁸² Zie De Jong *Koninkrijk* X a 819.

¹⁸³ Supplement bij het weekverslag van Sectie III-Staf MG, d.d. 20 juli 1945 -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III), map 153.

¹⁸⁴ Weekrapport Sectie III Staf MG over 27 april tot 4 mei 1945, -AMG, doos 225 (Secretariaat), map weekverslagen Sectie III.

¹⁸⁵ Verslag van de vergadering van de voorzitter van het Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheids-personeel (zie paragraaf 8.2.5) met pmc-en en dmc-en, d.d. 17 mei 1945 p. 7, AMG, doos 298 (Staf, Sectie I) map 2014.

¹⁸⁶ Weekrapport Sectie III Staf MG over 7 t.e.m. 13 juli 1945, -AMG, doos 411 (Staf, Sectie III) map 153. Zie ook bijvoorbeeld Verslag van de commissie tot het geven van advies inzake het nemen van maatregelen krachtens het Zuiveringsbesluit tegen leden van de gemeentepolitie te Tilburg d.d. augustus 1945, -KDC Archief Hoogers, nr. 149.

¹⁸⁷ Weekrapport Sectie III Staf MG over 6-13 juli 1945, d.d. 14 juli 1945 -AMG, doos 225 (Secretariaat), map weekverslagen Sectie III.

met de geallieerde *Field Security* hun werkzaamheden voort. Dat verzamelen van inlichtingen over personen die de krijgsverrichtingen in gevaar konden brengen, geschiedde formeel onder leiding van het Commando Brabant of het Commando Zuid van de ST (later Missie Zuid) en dan vooral door de Secties III voor "Inlichtingen en Counter Intelligence". Maar de meeste CI-districten van de ST opereerden, zoals we in paragraaf 4.2.3 constateerden, nagenoeg als onderdeel van de *Field Security* en zonder veel contact met welke centrale Nederlandse instantie dan ook.

Door de militarisatie van de ST en hun aanstaande omvorming tot delen van de Koninklijke Landmacht (KL) werden de inlichtingen-activiteiten van de ST eigenlijk overbodig. Bovendien doorkruisten hun opsporingswerkzaamheden regelmatig die van de PRA's, die in feite als enige bevoegd waren om politiek verdachten aan te houden. Waar het in de fase sinds medio februari om ging, was de vraag of de inlichtingendiensten van de ST hun activiteiten zouden mogen voortzetten en zo ja, in welk verband.

Voor de secties III van het Commando Zuid en het Commando Brabant begonnen de problemen toen begin februari in de staf MG een afzonderlijke Sectie Inlichtingen- en veiligheidsdienst gevormd werd onder leiding van luitenant kolonel mr. R. J. P. Derksema.¹⁸⁸ Nog voor het eind van die maand stond ene kapitein Bakker van die MG-Sectie op de stoep van het Commando Zuid in Lindhoven om te spreken met het hoofd van de Sectie CI, P. Louwers, die zich 'Pieter van Buren' liet noemen. Bakker inventariseerde de activiteiten van de CI en constateerde dat het hier in feite niet ging om een inlichtingendienst, laat staan om een dienst voor contraspionage, maar om een politieke opsporingsdienst "die eigenlijk al, volgens de overeenkomst met het Militair Gezag, naar dit Gezag had moeten overgaan". De omvorming tot een aparte contraspionage-dienst achtte Bakker uitgesloten, ongetwijfeld vanwege het gebrek aan scholing en ervaring van het CI-personeel op dat terrein. Hij en Derksema adviseerden majoor P. Th. Six van de Staf BNS daarom om het personeel van de lokale CI-diensten, net als dat van de andere politieke opsporingsdiensten, als hulppolitie onder te brengen bij de plaatselijke politie. Ze maanden daarmee haast te maken, omdat de geallieerde *Field Security*, die nu al steeds vaker vroeg onder welke officiële Nederlandse instantie de CI eigenlijk ressorteerde, het contact met de CI zou verbreken als deze niet door een Nederlandse overheidsinstantie geautoriseerd werd.¹⁸⁹

Maar voorlopig was de feitelijke situatie zo, dat deze CI-diensten in het hele bevrijde Zuiden nauw bleven samenwerken met de *Field Security* en dat het Commando Zuid nu voor het eerst serieus zijn best ging doen om het werk van die diensten te coördineren, zulks met de bedoeling om alsnog officiële erkenning voor dat werk te krijgen. Derksema en Bakker probeerden ondertussen om hun officiële, maar voorlopig nogal theoretische bevoegdheid meer gewicht te geven door in het veld nieuwe medewerkers als *liaison officers* bij de *Field Security*-afdelingen te detacheren¹⁹⁰ en dat resulteerde in maart in de eerste problemen voor CI-diensten om zonder officiële erkenning toch benzine-toewijzingen van de Engelsen los te krijgen.¹⁹¹ De pogingen van Derksema en Bakker om in

¹⁸⁸ Overzicht MG 46 47.

¹⁸⁹ Nootje betreffende het onderhoud tussen Six en Bakker d.d. 23 februari 1945. Bezit prins Bernhard map 5. Op 19 maart werd dezelfde visie door Derksema gegeven. Zie Dagrapport Hoofd Sectie III CI SNBS d.d. 19 maart 1945 punt 4. SHC Archief De Groot doos 5 (hierna afgekort als **Dagrapport Pieter**).

¹⁹⁰ Dagrapport Pieter d.d. 28 februari 1945. Ik moet aan majoor Van Houten medelen dat Derksema in Maas en Waal bezig is officieel via 21 Army Group mensen te detacheren bij de FSS. Derksema schijnt hevig gealarmeerd te zijn door onze (officiële) activiteiten van de laatste weken. Zie ook Dagrapport Pieter d.d. 2 maart 1945.

¹⁹¹ *Ibidem* d.d. 7 en 10 maart 1945.

Niets is zo gauw vergeten als
het paard, dat wij bereden
of de hand, die ons steunde.

uit: *De Schijnwerper*, 24 februari 1945

stilde een eigen netwerk bij de *Field Security* op te bouwen, werden trouwens op de voet gevolgd door Louwers en zijn mensen. vanaf eind februari waren opvallend veel passages in Louwers' dagrapporten aan Commandant Zuid Crasborn en zijn chef-staf Gerritsen gewijd aan inlichtingen over het doen en laten van Derksema en zijn MG-sectie. En vanaf het moment dat ook Van Houten, die als hoofd van de Afdeling BS van de Staf BNS de directe superior was van het Commando Zuid, zich uitsprak voor de ontmanteling van de CI-sectie van dat commando, werden ook zijn gangen in heden en verleden door die sectie nagetrokken.¹⁹²

Behalve deze defensieve acties om de bestaande eigen positie van "Sectie III CI" te beschermen, maakte Louwers ook plannen die het voortbestaan van de inlichtingenactiviteiten van hem en zijn ST-mensen moesten verzekeren, als de BS eenmaal opgeheven zouden zijn. Zo nam hij op 10 maart, toen duidelijk werd dat Derksema steeds actiever werd, contact op met de Afdeling KL (Koninklijke Landmacht) van de Staf BNS.¹⁹³ Daar kreeg hij informatie die hem allereerst duidelijk maakte dat Derksema's activiteiten eigenlijk niet zo bedreigend waren, ze konden immers nooit tot meer dan een gedeeltelijke en bovendien tijdelijke oplossing van de inlichtingenproblematiek leiden, omdat ze zich geheel richtten op het voorkomen van vijandelijke infiltratie van geallieerde legereenheden, en deze zouden na enige tijd toch weer naar huis gaan. Nee, dan boden de voor na de algehele bevrijding geplande veiligheidsdiensten meer perspectief. Volgens zijn informanten van de Afdeling KL zou er één nationale burgerlijke veiligheidsdienst komen en één veiligheidsdienst van de KL met misschien een "F.S. Sectie" van vier man bij elk bataljon.

Louwers concludeerde uit deze gesprekken dat er nog genoeg kansen waren om zijn CI-mensen ofwel in KL-verband ofwel in een burgerlijke veiligheidsdienst onder te brengen. Uit zijn aantekeningen blijkt dat hij zelf de voorkeur gaf aan de vorming van een semi-militaire veiligheidsdienst, naar het voorbeeld van de *Gestapo*, maar met vermindering van zijn fouten. Zo zou die veiligheidsdienst niet gebruikt mogen worden ten behoeve van één politieke partij, maar enkel mogen dienen "voor de opbouw van Nederland als geheel" en geen schade mogen toebrengen aan "onze beroemde rechtszekerheid". In die nieuwe dienst zou het personeel van het Bureau Inlichtingen (BI) van de regering (veelal Engelandvaarders en andere oud-illegalen, voorlopig belast met de vergaring van informatie over *bezet* Nederland) en van de CI van de ST moeten samengaan en wel zo, dat er in iedere stad of ieder dorp een of meer medewerkers zouden zijn om te rapporteren over "wat er in het volk leeft en heerst" en bovendien om personen en organisaties te

¹⁹² *Ibidem*, d d 2 3 en 15 maart 1945

¹⁹³ Hij sprak met kapitein Bijl, de plaatsvervanger van majoor Engelberts, die hoofd was van Sectie GII (Interne Security) van de Afdeling KL en met kolonel De Broekert, hoofd Netherlands Mission to 21 Army Group, aldus *Ibidem*, d d 10 maart 1945

signaleren, "die gevaarlijk zijn voor Nederland's militaire en economische leven". Die veiligheidsdienst zou op den duur op alle niveaus aan de marechaussee-organisatie verbonden moeten worden. Dat apparaat zou, zo stelde Louwers, "een zeer machtig wapen in de hand van een bepaald persoon" kunnen worden.¹⁹⁴ Dat hij daarbij aan zijn bevelhebber prins Bernhard dacht, is zeer waarschijnlijk en blijkt ook uit de overige activiteiten van de CI van de ST.

De machtsstrijd tussen MG-man Derksema en het Commando Zuid van de ST op het terrein van de inlichtingendiensten duurde inmiddels voort en de Sectie CI wist daarin de overhand te houden. Toen Derksema de CI medio maart om vijftien "ondervragers" vroeg om in zijn dienst op te nemen, weigerde het Commando Zuid onder leiding van Crasborn zijn medewerking.¹⁹⁵ De *Field Security* had namelijk nog steeds de assistentie nodig van lokale mensen die op de hoogte waren van de verhoudingen tijdens de bezetting. Daarom konden de geallieerde veiligheidsdiensten weinig beginnen met de nieuwe krachten die Derksema aangeworven had en bleven zij samenwerken met de lokale diensten van de Sectie CI van de ST.

De activiteiten van de CI-sectie van het Commando Zuid laten zich uit de dagrapporten van Louwers goed reconstrueren. In al hun varieteit geven ze een treffend beeld van het dilettantisme en de toenemende desorientatie en achterdocht van de leiding van de ST. Om die ontluisterende aspecten in het beleid van het Commando Zuid goed te begrijpen, is het nodig om zich te realiseren dat de stoottroepen in deze maanden een bijzonder moeilijke periode doormaakten. Zoals beschreven in paragraaf 4.3.6 stond het voortbestaan van de ST en van het Commando Zuid nu op het spel en werden de manschappen van de Brabantse ST-compagnieën in navolging van de Limburgse geheergrupeerd in bataljons, geschild op geschiktheid en capaciteiten voor het reguliere leger en onder andere, militair meer ervaren bataljonscommandanten geplaatst voordat ze in mei naar de KL overgingen. Die grote veranderingen leidden tot een crisis in de ST en met name onder de oud-illegalen daarin. Zij begonnen zich af te vragen of het nog wel zin had in de ST te blijven, nu deze een puur militair karakter kregen en er in de burgermaatschappij tal van onrustbarende ontwikkelingen plaatsvonden, waarop zij een invloed ten goede wilden uitoefenen.¹⁹⁶

De aandacht van de CI-diensten richtte zich in deze voor hen zeer pijnlijke normalisatiefase op alle personen en zaken binnen en buiten de ST, waarin het Commando Zuid een gevaar zag voor de veiligheid van het land, van de ST of van zichzelf. De meeste van de talloze berichten hadden betrekking op de gang van zaken in de ST, het Commando Zuid en de Sectie CI zelf; een aanzienlijk deel ging over personen en instellingen buiten de BS. De betrouwbaarheid van die berichten varieerde van harde inlichtingen tot geruchten en speculaties en zelfs je reinste achterklap en ongefundeerde verdachtmakingen. Veelzeggend is in dit verband dat chef-staf 'Tonny' Gerritsen de leden van zijn staf eind maart moest vragen om voortaan nog "uitsluitend waarheidsgetrouwe rapporten in te dienen".¹⁹⁷

Blijkens de dagrapporten van de CI beschouwde het Commando Zuid als zijn vijanden allereerst natuurlijk alle personen die 'fout' waren geweest in de bezettingstijd met een zekere nadruk op de categorie van de grote economische collaborateurs.¹⁹⁸ Maar daar-

¹⁹⁴ *Ibidem* d d 10 maart 1945, punt 6 (p. 25).

¹⁹⁵ *Ibidem* d d 12 maart 1945, punt 10.

¹⁹⁶ Vgl. brief van Verbindingsofficier I Bat Regiment Brabant aan Commandant Zuid d d 4 mei 1945, -Bezit Verhamme map SNBS.

¹⁹⁷ Verslag Stafvergadering Commando Zuid, d d 26 maart 1945, punt 5 -SHC, Archief De Groot, doos 8.

¹⁹⁸ Zie Dagrapport Pieter d d 4 maart, punt 18 en d d 15 maart 1945, punten 3 en 5.

naast besteedde zijn inlichtingensectie veel tijd en moeite aan het volgen van de activiteiten van al dan niet vermeende communisten in de ST,¹⁹⁹ in de GOIWN²⁰⁰ en daarbuiten²⁰¹, van MG-stafleden en speciaal de Philips-functionarissen onder hen, en tenslotte van leidende politie-autoriteiten²⁰² en oud-OD-medewerkers op diverse leidinggevende posten in de BS en daarbuiten.²⁰³ De ernst van de belangstelling van de CI blijkt onder andere uit de getroffen maatregelen: bij de verdenking van 'fout' gedrag in de bezetting kwam het geregeld tot aangiften en aanhoudingen; in het geval van de communisten werd herhaaldelijk tot infiltratie door CI-agenten overgegaan; in de andere gevallen en waar het ging om rivaliteit met de Commando's Limburg en Brabant bleef het bij het verzamelen van gevoelige informatie door het volgen, schaduwen en af luisteren van personen.²⁰⁴

Tekenend voor de gedesorienteerde en oeverloze activiteiten van de CI was het volgende geval. Op 3 maart reageerde Louwers positief op het verzoek van 'Sjef' (Commandant Brabant) om generaal Van Nijnatten, het hoofd van het Bureau voor Oorlogsvrijwilligers, te schaduwen, omdat hij "fout" zou zijn. Tien dagen later noteerde 'Pictet' (Louwers) dat hem bij nader inzien met het schaduwen van de generaal niets te bereiken leek: "Wanneer ik iedere man, die tegen de Prins gekant is, moet gaan schaduwen, kan ik het hele M.G. wel gaan schaduwen. Bovendien, wat wil ik daarmee vaststellen?". Maar ondanks die waarlijk fundamentele twijfels overwoog Louwers op 17 maart toch weer om "de zaak van Nijnatten" te onderzoeken, om de simpele reden dat hij nu, zoals hij noteerde, de adjudant van de generaal op zijn hand had.²⁰⁵

Dit voorbeeld maakt in elk geval duidelijk dat de term 'fout' in de leidende kringen van de ST een bijzonder rekbaar begrip was geworden. In het verlengde van hun identificatie van het algemeen Nederlandse belang met de belangen van de ST werd de kwalificatie 'fout' niet meer beperkt tot onvaderlands gedrag in bezettingstijd, maar uitgebreid en verwrongen tot alles en iedereen die in hun ogen de ST en hun bevelhebber prins Bernhard dwarsboomde. En om dat inderdaad omvangrijke en gevarieerde vijandelijke complex de baas te blijven, zetten ze hun zinnen op een semi-militaire inlichtingendienst, waarmee de prins en zijn idealistische stoottroepen uit de voormalige illegaliteit het naoorlogse Nederland zouden kunnen controleren.

Maar voorlopig werden het Commando Zuid en zijn Sectie III vooral gekenmerkt door een weinig verheffende strijd om het eigen voortbestaan. Waar men nog wel redelijk eensgezind in was, was in het tegenwerken van de militarisatie van de ST en de opheffing van allerlei zelfstandige ST-instellingen.²⁰⁶ Maar verder begon dit bolwerk van de oud-illegale ST-geest een wespennest te worden, waarin factievorming, verdachtmakingen en wederzijds wantrouwen aan de orde van de dag waren. Interne kritiek op de gang van

¹⁹⁹ *Ibidem*, d.d. 3 maart 1945, een na laatste ongenummerde punt, d.d. 6 maart, punt 8, en d.d. 19 maart 1945, punt 3.

²⁰⁰ *Ibidem*, d.d. 1 maart 1945, punt 13, en d.d. 6 maart 1945, punt 7.

²⁰¹ *Ibidem*, d.d. 17 maart 1945, punt 3, en d.d. 19 maart 1945, punt 6.

²⁰² *Ibidem*, d.d. 6 maart 1945, punt 1.

²⁰³ *Ibidem*, d.d. 3 maart 1945, punten 9 en 12, d.d. 13 maart 1945, punten 5 en 6, d.d. 15 maart 1945, punt 5, en d.d. 17 maart 1945, punt 1.

²⁰⁴ Zo werden diverse functionarissen van de Afdeling BS en de Afdeling KL van de Staf BNS als "H.S." (homosexueel) aangemerkt met de kennelijke implicatie dat ze te chanteren waren; vgl. *ibidem*, d.d. 5 maart 1945, punt 7.

²⁰⁵ *Ibidem* van die data.

²⁰⁶ Dit betrof bijvoorbeeld de depots, de Militaire Politie, de Secties Ontspanning en Ontwikkeling. Centrale Inlichtingen, zowel van het Commando Zuid als van de Commando's Limburg en Brabant. En voor de ST als geheel het Herstellingsoord in Oisterwijk en het blad *Strijdend Nederland*.

zaken in de ST, zoals die bijvoorbeeld door enkele BS-aalmoezeniers werd geuit, leidde steevast tot verdachtmakingen en ruzies.²⁰⁷ Veel voorkomend ondisciplinair gedrag kwam stafleden, die de leiding onwelgevallig waren, te staan op ontslag of overplaatsing,²⁰⁸ terwijl 'oude maten' tegen wie al dan niet serieuze verdenkingen van onvaderlands gedrag bestonden, door de top in bescherming werden genomen en in functie konden blijven.²⁰⁹ Het hebben van goede relaties met een hoge functionaris in de leiding van de ST lijkt allengs belangrijker te zijn geworden om zich te kunnen handhaven in de staf van het Commando en later van de Missie Zuid dan verzetsgedrag in bezettingstijd.

Ondanks het gekrakeel in het Commando Zuid nam het belang van het werk van de CI-diensten van de ST te velde na 1 april weer toe in verband met de bevrijding van de rest van Nederland. Ook daar kwamen na de bevrijding weer allerlei inlichtingendiensten boven water. Die ontwikkeling en de mislukte pogingen van Derksema om het inlichtingenwerk van de ST over te nemen brachten generaal Kruls en zijn superieur minister De Quay en BNS prins Bernhard ertoe om de zaak anders aan te pakken. Eerst werd aandrang op Derksema uitgeoefend om de CI-diensten van de ST in Sectie III van het MG op te nemen. Maar Derksema weigerde en vroeg eind april ontslag.²¹⁰ Omdat de geallieerde *Field Security* haar werk half juli zou beëindigen, besloten De Quay en Kruls eind mei om de "Inlichtingen- en veiligheidsdienst van het Militair Gezag" (een deel van Sectie III) op te heffen en te vervangen door een ook weer onder de CSMG ressorterend Bureau Nationale Veiligheid (BNV). Dat BNV zou zoveel mogelijk alle personeel en alle dossiers van nog bestaande oud-illegale inlichtingendiensten moeten overnemen.²¹¹ De ST en prins Bernhard droegen 'Tonny' Gerritsen, de chef-staf van het Commando Zuid, voor als hoofd van dat BNV. Omdat de kandidaat van De Quay, mr. L. Einthoven, er aanvankelijk voor terugschrok, schijnt Gerritsen inderdaad enkele weken die functie te hebben bekleed.²¹² Maar Gerritsen werd al snel vervangen door Einthoven, die vervolgens met Gerritsen als chef van de recherche-afdeling van het BNV natuurlijk de grootste moeilijkheden kreeg.

Voor de CI-diensten van de ST en ook voor de overkoepelende Sectie III van de Missie Zuid betekende deze zoveelste omzetting in elk geval het einde van hun militaire aspiraties. In de loop van juni kwam het Regiment ST van de KL tot stand en werd het personeel van de ST en van hun onofficiële Missie Zuid voor de keus gesteld om over te gaan tot dat regiment, weer terug te keren naar de burgermaatschappij of, voor zover het inlichtingenpersoneel betrof, in aanmerking te komen voor opnemings in het BNV. Ofschoon er nog wel enige interne schifting op geschiktheid voor het inlichtingenwerk plaatsvond,²¹³ trad toch een aanzienlijk deel van het personeel der CI-diensten van de

²⁰⁷ Dagrapport Pieter d d 4 maart 1945 punt 9.

²⁰⁸ *Ibidem* d d 4 maart 1945 punt 11 d d 10 maart punt 10 d d 12 maart punt 1 en d d 13 maart punt 4.

²⁰⁹ Zoals in het geval van Tielemans ('Joris'), het voormalige hoofd van de Sectie Politie die na diverse arrestaties en de laatste vrijlating uit het kamp Vught, in maart weer min of meer onofficieel als lid van de Staf van het Commando Zuid werd behandeld (vgl. *ibidem* d d 2 maart 1945 p. 3 punt 4). In het geval van 'Harry' een ander Sectiehoofd van het Commando Zuid stelde de Militaire Politie van de ST een onderzoek in (vgl. *ibidem*, d d 28 februari 1945, punt 17).

²¹⁰ Vgl. verhoor Derksema, *Enq.* IV C, 1977.

²¹¹ Einthoven *Tegen de stroom in* 186.

²¹² Vgl. *ibidem*, 185 en dossier Gerritsen, AMG, doos 22 (CSMG, geheim), nr. 181 (map 22).

²¹³ Opgave van personeel door Hoofd F. Douwes van SNBS Commando Brabant Sectie IV (Inlichtingen dienst), met advies voor toetreding tot BNV d d 8 juni 1945. Van de 32 leden van de CI van het Commando Brabant werden er door Douwes 18, onder wie Douwes zelf, geschikt bevonden, -ABS, doos ST NBr-Zld, nr. 5, map 5.

voormalige ST toe tot het BNV, dat volgens Einthoven in deze startfase meer dan duizend personeelsleden telde, onder wie veel radicale oud-illegalen.²¹⁴

Maar dat het BNV samen met het oud-illegale CI-personeel van de ST ook al hun eigenaardigheden en problemen binnenhaalde, bleek al spoedig. Einthoven beschrijft het BNV in de zomer van 1945 als een nachtmerrie.²¹⁵ Er werd geïntrigeerd en gespioneerd en binnen het BNV ontstonden al meteen tal van facties en conflicten, die ook door ontslagen niet meer gesaneerd konden worden. Medio september 1945 werden Gerritsen en Louwers vanwege een interne afliesterzaak door Einthoven uit het BNV gezet²¹⁶ en dat was dus vrijwel precies een jaar nadat ze als leden van de staf van Gewestelijk Sabotagecommandant Borghouts in Eindhoven de bevrijding meemaakten. Het BNV was ook toen nog allerminst een normaal functionerende inlichtingendienst. Het werd verdacht van communistische infiltratie en in een nogal alarmerend MG-rapport werd het BNV zelfs als "staatsgevaarlijk" gekenschetst.²¹⁷ Daarom werd het BNV medio 1946 samen met het MG zelf opgeheven en kwam het, opnieuw onder leiding van Einthoven, tot de oprichting van een nieuwe dienst met nieuw aan te stellen personeel. Die "Centrale Veiligheidsdienst" was de directe voorganger van de in 1949 opgerichte Binnenlandse Veiligheidsdienst.²¹⁸

8.2.4 Tribunalen, vrijlatingen en kampen

Het eerste tribunaal in Nederland werd op 25 januari in Den Bosch door minister Van Heuven Goedhart geïnstalleerd. Bij die gelegenheid preeste de bewindsman de voor de helft uit oud-illegalen bestaande leden aldus: "Gij allen, mijne heeren, hebt uw blazen in de bezettingsjaren onbevlekt weten te houden, en het is mede daarom, dat gij waardig zijt bevonden om het Bossche Tribunaal te bezetten". Speciale woorden van waardering sprak Van Heuven Goedhart nog aan het adres van de president mr. Holla en het lid L. van Bunge, die hem een jaar eerder een persoonsbewijs en onderdak verschaft hadden aan het begin van zijn Engelandvaart (zie paragraaf 1.3).²¹⁹ Maar blijkens de notulen van de IPV had met name de advocaat en GOIWN-voorman Holla dat presidentschap helemaal niet geambeeerd en slechts node aanvaard, namelijk om een andere kandidaat – "deze begreep in het geheel niet de Brabantse mentaliteit" – ervan af te houden. De consequentie was wel dat Holla een aantal GOIWN-taken moest afstoten.²²⁰

Deze complicaties in Den Bosch waren symptomatisch voor de gang van zaken bij de samenstelling van de eerste tribunalen in het hele Zuiden. Het mistroostige beeld dat De Jong daarvan schetst is nog te optimistisch,²²¹ want na het tribunaal in Den Bosch (met op den duur zes kamers) kwam vóór de bevrijding van het Noorden alleen nog het tribunaal

²¹⁴ Einthoven, *Tegen de stroom in*, 187, verhoor Einthoven, *Enq.*, IV c, 1991

²¹⁵ Einthoven, *Tegen de stroom in*, 191-192

²¹⁶ Vgl. *ibidem* 192 en dossier Gerritsen, AMG, doos 22 (CSMG, geheim) nr 181 (map 22)

²¹⁷ Vertrouwelijk rapport getiteld 'Het communistische gevaar in Nederland' z.d. (in elk geval na juli 1945) "Politie, regeringpersoon en vertegenwoordigers van de Geallieerden beschouwen genoemd Bureau als staatsgevaarlijk en als een buitengewoon belangrijke voorpost van de communistische partij", -AMG, doos 6 (Geheim Archief PMC-Gelderland), map 151

²¹⁸ Einthoven, *Tegen de stroom in*, 194 en P.F. Maas (ed.) *Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1953)*, Band B (Nijmegen 1992) 423-424

²¹⁹ Tekst van de installatierede in -AMG doos 364 (Staf, Sectie II), map 202 III

²²⁰ Notulen IPV GOIWN, d.d. 24 januari 1945, punt 7 (-Bezit Raaijmakers) Zie ook verhoor Holla, *Enq.*, V c, 849. Voor de benoeming tot tribunaalpresident interesseerde het probleem van de politieke delinquenten mij niet, het lag mij niet en ik hield er niet van

²²¹ Zie De Jong, *Koninkrijk* X a, 842

te Breda (met op den duur eveneens zes kamers) tot stand. De installatie van de tribunaal in Maastricht en Middelburg en van een tribunaalkamer in Nijmegen moest keer op keer wegens bezwaren van GOIWN-afdelingen uitgesteld worden en kreeg pas in de zomermaanden van 1945 haar beslag.²²²

De stem van de georganiseerde oud-illegaliteit had inzake de samenstelling van de tribunaal zo'n forse invloed, omdat in elke tribunaalkamer van circa acht leden er steeds tenminste drie uit haar gelederen voortkwamen.²²³ En zolang de georganiseerde oud-illegaliteit niet akkoord ging met een of meer van de oud-illegale kandidaten, van de overige leden of met de voorzitter of secretaris, kon er niet met het werk begonnen worden. Zo hadden GOIWN-afdelingen soms problemen om in eigen kring geschikte tribunaalleden te vinden, omdat dit werk door oud-illegalen bepaald niet aantrekkelijk gevonden werd.²²⁴ In Limburg moest commissaris der koningin Van Sonsbeeck de aanvankelijke samenstelling van de tribunaalkamers voor Maastricht en Heerlen in februari wijzigen vanwege bezwaren van de plaatselijke afdelingen van de GOIWN tegen zowel oud-illegale als niet-oud-illegale leden. Maar vervolgens bleek een aantal van de door de GOIWN voorgestelde kandidaten jonger te zijn dan 30 jaar en volgens het Tribunaalbesluit mocht dat niet.²²⁵ Toen het GOIWN-district Heerlen daarop in maart drie vrouwelijke kandidaten voordroeg, stuitte dat weer op bezwaren bij tribunaalpresident en oud-illegaal werker mr. Meuwissen.²²⁶ En nog begin mei schreef pmc-Limburg aan de staf MG dat hij de oppositie van de oud-illegalen tegen twee leden van de tribunaalkamers in Maastricht en Heerlen volkomen kon billijken.²²⁷ In Zeeland ontstond vertraging omdat commissaris der koningin Quarles van Ufford de voorgestelde secretaris van het tribunaal als een communist beschouwde en de GOIWN het met diverse voorgedragen leden niet eens was.²²⁸ En in Noord-Brabant tenslotte waren bezwaren van de GOIWN tegen drie van de in de pers bekendgemaakte leden van de Tilburgse kamer van het Bredase Tribunaal nog in juli niet weggelaten.²²⁹

Deze loopgravengevechten om de samenstelling van de tribunaalkamers duurde dus lang, maar op het begin van het eigenlijke werk had die omstandigheid slechts een beperkte invloed. De eerste zittingen van een tribunaalkamer – waar verdachten en getuigen werden gehoord – vonden plaats op 8 mei in Breda en op 25 juli in 's-Hertogen-

²²² De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 82. *De Gelderlanden* van 27 juni 1945 bekendmaking van de samenstelling van het Tribunaal in het arrondissement Arnhem. Brief pmc-Limburg aan CSMG d d 2 mei 1945 over bezwaren van de GOIWN tegen twee leden van de Heerlense kamer van het Tribunaal te Maastricht, -AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202-IV, submap 202 GS.

²²³ Vgl. opgave van de samenstelling van de Brabantse tribunaal en tribunaalkamers in -ACdK-NBr nr. 80-40.

²²⁴ Zie het eerdergenoemde geval van Holla en verder de negatieve ervaringen van Verwey-Jonker: "Dat was naargeestig werk want we kregen geen echte landverraders te berechten (maar) voornamelijk schlemielen, die op het verkeerde paard hadden gewed." Aldus H. Verwey-Jonker, *Ei moet een vrouw in Herinneringen in een kentering van de tijd* (Amsterdam 1988), 164.

²²⁵ Twee brieven van Van Sonsbeeck aan de minister van Justitie beide d d 17 februari 1945, -ACdK-L, Kabinetsagenda 1944-1945.

²²⁶ Brief van Van Sonsbeeck aan minister van Justitie d d 13 maart 1945, -AMG, doos 364 (Staf, Sectie II) map 202-IV, submap 202 GS.

²²⁷ Brief pmc-Limburg aan CSMG d d 2 mei 1945, -ibidem.

²²⁸ Brief Quarles van Ufford aan minister van Justitie d d 24 februari 1945, -AMG, doos 221 (Staf, Secretariaat, doos 43) map K 00. De voorgestelde secretaris was mr. H. van der Hoeven tot 11 januari 1945 hoofd van de afdeling Voorlichting van het PMC-Zeeland en daarna directeur van de Zeeuwse editie van *De Waarheid*, vgl. Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 88.

²²⁹ Notulen IPV-GOIWN, d d 7 maart 1945 punt 2 (-ABS map GOIWN en -Bezit Raaymaakers), Brief dmc-Tilburg aan CSMG d d 19 april 1945 en brief Hoofd Sectie II Staf MG aan dmc-Tilburg, d d 3 juli 1945, beide in -AMG, doos 6 (Geheim Archief DMC-Tilburg), map 181.

bosch; de eerste uitspraak werd op 25 juni door het Bredase Tribunaal gedaan.²³⁰ Tot aan die eerste zittingen beperkten de tribunaalleden zich voornamelijk tot het bestuderen van de dossiers.²³¹ Dat de tribunaal pas zo laat publiekelijk in actie kwamen, had twee hoofdoorzaken, die in feite geen verband met elkaar hadden.

De eerste was de angst voor het effect van openbare tribunaaluitspraken in het nog bezette deel van het land. Wat dat betreft had men van de beruchte radiorede van minister Burger van 14 januari geleerd, dat het publiek en ook de (oud-)illegaliteit in het bezette Noorden en het bevrijde Zuiden heel verschillend konden reageren. En een negatief effect op het georganiseerde verzet in bezet gebied moest in dit stadium tot elke prijs vermeden worden. Daarom was met het MG en de geallieerde autoriteiten afgesproken, aldus Holla, dat de tribunaal niet in werking zouden treden voordat heel Nederland bevrijd was.²³² Die afspraak werd echter niet publiek gemaakt.

Maar de enige reden, zoals De Jong suggereert,²³³ was dit zeker niet. Want zelfs als het hele land al in februari bevrijd was geweest en alle tribunaalkamers op dat moment volledig bemand en startklaar waren geweest, dan nog had men niet met de tribunaal-rechtspraak kunnen beginnen. En dat kwam omdat geen enkele tribunaalpresident met dit werk wilde starten, voordat de al in december (zie paragraaf 7.3.5) gesignaleerde grote mankementen in het Tribunaalbesluit waren gerepareerd.²³⁴

De eerste oppositie tegen het Tribunaalbesluit was afkomstig geweest van procureur-generaal Speyart van Woerden en was overgenomen door het hoofd van de juridische sectie van de staf MG, Sniijders. Maar hun inspanningen en de eerste bezwaren van de GOIWN hadden voorlopig niet meer opgeleverd dan een eerste wijziging van het Tribunaalbesluit. Voortaan zou niet meer de Raad van State, maar de president van het Botsche Gerechtshof, mr. A.J. Vliegthart, het recht van fiat executie ten aanzien van de tribunaalvonnissen uitoefenen (zie paragraaf 7.3.5). De ontevredenheid in oud-illegale kringen over het onvoldoende gewijzigde Tribunaalbesluit leidde daags voor de installatie van het eerste tribunaal tot verdergaande actie. De GOIWN stelde toen een commissie in tot bestudering van het Tribunaalbesluit onder voorzitterschap van mr. A.J.C.M. Nelissen, die ook het Bredase Tribunaal zou gaan presidieren.²³⁵

Deze commissie-Nelissen bracht nog in februari rapport uit. Haar voornaamste bevindingen waren de volgende. Allereerst moesten de tribunaal leden vrijheid krijgen om minder of meer dan tien jaar internering op te leggen en om ontzetting van rechten aan een bepaalde termijn te binden, beide afhankelijk van de ernst van de gedragingen. Ten tweede adviseerde ze om de vooralsnog enige rechtsingang tot de tribunaalprocedure, namelijk vrijwillige aangifte door het publiek, aan te vullen met de wettelijke verplichting tot opsporing van gedragingen en wel door een "speciaal politiek recherche-apparaat".²³⁶ Zij verwees daarbij nadrukkelijk naar de op 10 februari ingestelde COR en zijn

²³⁰ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 843 noemt eind juli als het tijdstip waarop "de eerste zitting van de eerste Kamer van het eerste Tribunaal" plaatsvond, maar Behnfacite, *In plaats van Bijlagesdag*, 94 constateert terecht dat een kamer van het Bredase Tribunaal als eerste zitting hield.

²³¹ Verhoor Holla. *Enq.*, V c. 845.

²³² *Ibidem*.

²³³ De Jong, *Koninkrijk*, X a. 841-842.

²³⁴ Bovendien beschikten lang niet alle Tribunaalkamers over de tekst van het Besluit Buitengewoon Strafrecht en van het Tribunaalbesluit, aldus Verslag dienstreis wvd. Hoofd Subsectie IIB Staf MG van 6 t.e.m. 11 maart 1945, d.d. 12 maart 1945, p. 2. -AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 216

²³⁵ Nelissen zelf was geen lid van de GOIWN, maar de andere leden van de commissie, de advocaat mr. A. van der Made en belastingambtenaar K. Millenaar, waren dat wel. Vgl. ledenlijsten GOIWN-district Breda. -AGD-Breda.

²³⁶ Of zelfs een bepaalde politie-ambtenaar uit die politieke recherche.

opsporingsdiensten en vroeg om een nadere regeling van het opsporingsonderzoek. Verder zou de verplichte raadpleging van de georganiseerde oud-illegaliteit door de commissaris der koningin bij de samenstelling van de Tribunaalkamers in de wet opgenomen moeten worden, zou de raadsman van de verdachte pas bij de behandeling tot actie mogen overgaan, zou bij de Tribunaalrechtspraak het traditionele zwijgrecht van de verdachte moeten verdwijnen, zou eenieder op straffe van een sanctie verplicht moeten zijn om informatie te verstrekken of bescheiden te overleggen en geen beroep mogen doen op een eventueel beroeps- of ambtsgeheim, bovendien zou de uitspraak van het Tribunaal openbaar gemaakt moeten worden.²³⁷

Of dit GOIWN-rapport nog op tijd kwam voor de door Belinfante genoemde vergadering van 19 februari van de drie tribunaalpresidenten met de president van het Bossche Gerechtshof, mr. Vliegenthart, is niet zeker maar wel heel aannemelijk.²³⁸ Hoe dat ook zij, de tribunaalpresidenten Holla, Nelissen en Meuwissen en de "Hooge Autoriteit" voor het verlenen van fiat executie, Vliegenthart, lieten de regering na die vergadering weten dat de tribunaal pas aan de slag zouden gaan, wanneer het Tribunaalbesluit op vier wezenlijke punten gewijzigd en aangevuld zou zijn. Ze zouden minder dan tien jaar internering moeten kunnen opleggen, ze wilden pas verbeurdverklaringen uitspreken nadat er zonodig een scheiding van goederen had plaatsgevonden, ze wilden de bevoegdheid om aan de politie een onderzoek op te dragen en ze wensten precies te weten hoe het regiem van internering en heropvoeding er zou gaan uitzien.²³⁹

Dat de verlangens van de GOIWN-commissie radicaler en verstrekkender waren dan de eisen van de tribunaal-autoriteiten zal duidelijk zijn. Maar hier is van meer belang dat het nieuwe kabinet pas op 19 mei aan de eerste drie van de gematigder eisen van het laatste gezelschap tegemoet kwam door het Tribunaalbesluit voor de tweede maal te wijzigen.²⁴⁰ Die wijzigingen kwamen dus maar gedeeltelijk overeen met de wensen van de tribunaal-autoriteiten en lieten nog meer wensen van de oud-illegaliteit on vervuld. Toch, zo mag men concluderen, leidden de inspanningen van beide pressiegroepen tot aanzienlijke en substantiele verbeteringen in het voor de praktijk wel zeer onvolkomen gebleken Tribunaalbesluit. Maar naast die verbeteringen waren ook de ontwikkelingen in de publieke opinie tijdens deze fase een reden om zo snel mogelijk met de lang uitgestelde tribunaalrechtspraak te beginnen.

In de GOIWN werd sinds medio februari opvallend weinig aandacht besteed aan de tribunaal. De enkele berichten daarover maken gewag van vertrouwen in de komende tribunaalrechtspraak, nu de georganiseerde oud-illegaliteit daarin zo'n groot aandeel zou krijgen, en bevatten slechts incidenteel kritische kanttekeningen over te vervangen tribunaal-leden.²⁴¹ Na begin maart werd in de vele GOIWN-vergaderingen niet meer over dit onderwerp gesproken.

²³⁷ Rapport van de GOIWN commissie tot bestudering van het Tribunaalbesluit zonder titel 2 d (waarschijnlijk circa 20 februari 1945) 13 blz. -GA Eindhoven Collectie Gelderblom.

²³⁸ In het GOIWN rapport wordt bij de behandeling van artikel 17 de instelling van de COR genoemd (10 februari) en is de opheffing daarvan (3 april) nog niet bekend. Verder maakt de inleiding duidelijk dat men snel gewerkt had.

²³⁹ Belinfante *In plaats van Bijltesdag*, 92-93. Die laatste eis impliceerde volgens Belinfante dat zij in feite afzonderlijke interneringskampen verlangden voor personen die door een tribunaal veroordeeld waren.

²⁴⁰ *Staatsblad* F75 d d 19 mei 1945 vgl. Belinfante *In plaats van Bijltesdag*, 93-94.

²⁴¹ Notulen IPV GOIWN d d 7 februari 1945 punt 8 (ABS map GOIWN) secretaris vraagt om aangiften voor de tribunaal. Notulen GOIWN Nijmegen d d 23 februari 1945 (-GA Nijmegen Collectie Kuin). Het stemt tot voldoening dat de III in alle der kamers zitting zal hebben. Notulen IPV-GOIWN d d 7 maart 1945, punt 2 (ABS map GOIWN en Bezit Raaijmakers) kritiek van het district Tilburg op de samenstelling van de Tilburgse Kamer van het Bredase Tribunaal.

Dat gevoel van voldoening en hoopvolle verwachting in de GOIWN-organisatie vindt men daarbuiten niet terug, integendeel. Zo wekte de ondoorgrondelijke wijze waarop de tribunaalkamers werden samengesteld, irritaties bij de rest van de bevolking, die daarop invloed wenste te krijgen.²⁴² Maar ook in de oud-illegale pers kwamen kritische geluiden naar voren. Zo wees het Helmondse blad *De Zwijger* er na de installatie van het eerste Tribunaal op, dat het doen van aangifte van tribunaalgevallen een hachelijke zaak was, zolang dat bij de nog niet voldoende gezuiverde politiek moest geschieden.²⁴³ Deze en andere, soortgelijke kritiek werd ondervangen toen begin maart in Den Bosch een Centraal Tribunaalkantoor werd ingesteld. Voortaan konden de op elk gemeentehuis verkrijgbare aangifte-formulieren daarheen worden opgestuurd. Dat Centraal Tribunaalkantoor zou de aangiften doorzenden naar de tribunaalkamers, die dan vervolgens zelf contact zouden opnemen met de aangever en het PRA in kwestie.²⁴⁴

Openbare kritiek op het gebrek aan activiteit van de tribunaalen werd in de pers slechts sporadisch geuit,²⁴⁵ terwijl de ontevredenheid over het verloop van de zuivering in het algemeen (in brede zin dus) wél veel pennen in beweging bracht.²⁴⁶ Men zou daaruit de conclusie kunnen trekken, dat de onvrede zich juist richtte op de zuiveringsproblematiek als geheel, en wel omdat de meest elementaire informatievoorziening over deelaspecten daarvan, zoals de tribunaalrechtspraak, eenvoudigweg ontbrak en omdat alle beslissingen en benoemingen achter gesloten deuren plaatsvonden. Hierna zal blijken dat deze onvrede toch weer wél doorwerkte in de aan het publieke oog onttrokken besluitvorming.

Zo schreef de nieuwe pmc van Noord-Brabant, Smulders, begin mei aan Kruls dat de openbare mening steeds sterker "de berechting van collaborateurs e.d." eiste. Maar tot zijn spijt had een overleg met de tribunaalpresidenten aangetoond, dat het MG op dit terrein, behalve in evidente noodsituaties, geen middelen had om maatregelen ter interneering of ter ontheffing uit rechten te treffen. Daarom verzocht hij Kruls dringend om een zodanige wijziging van het Tribunaalbesluit te bevorderen, dat het MG wél kon ingrijpen.²⁴⁷

Tribunaalpresident Holla en de voorzitter van de tweede Bossche Tribunaalkamer, mr. H.J. van Leeuwen, zagen zich op 16 mei zelfs genoodzaakt een brief aan de koningin en de CSMG te schrijven. Drie dagen voor de tweede wijziging van het Tribunaalbesluit wezen zij de autoriteiten erop dat in het kamp Vught nog talloze niet-verhoorden vastzaten, dat velen slechts op grond van geruchten waren gearresteerd en desondanks al zes maanden geïnterneerd waren en dat de tribunaalen nog steeds niet met hun werk konden beginnen, omdat de door hen voorgestelde wijzigingen in het Tribunaalbesluit alsmaar niet afkwamen. Al die factoren leidden, aldus de briefschrijvers, tot teleurstelling en groeiende onrust onder de bevolking van bevrijd gebied. Zij vreesden dat het niet meer lang zou duren of de gevolgen en reacties bij "het goedwillende deel van de bevolking",

²⁴² Zie brief van S.P. Huizinga en 208 anderen te Heerlen aan de cdk in Limburg d.d. 29 januari 1945, met verzoek om "inzake de benoeming van leden van de tribunaalkamer medezeggenschap te krijgen", ACdK-L, Kabinet-agenda 1944-1945. Rapport van kapitein A. van de Poel (Staf, Sectie XI Staf MG), d.d. 14 maart 1945, AMG doos 1090 (Staf, Sectie XI), map 39-38.

²⁴³ 'De zuivering. Het eerste Tribunaal geïnstalleerd', *De Zwijger*, d.d. 2 februari 1945.

²⁴⁴ *Trouw* (Breda), nr. 14, d.d. 21 maart 1945, p. 4. De Nijmeegse advocaat mr. G.C.M. van Nijntten werd begin maart met terugwerkende kracht tot 8 februari 1945 benoemd tot directeur van het Centraal Tribunaalkantoor, aldus brief in -AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202-III.

²⁴⁵ 'Tribunaal', *Hou en Trouw*, nr. 4, d.d. medio februari 1945, p. 6, en 'Politieke gevangenen', *Strydend Nederland*, nr. 18, d.d. 7 april 1945, p. 4.

²⁴⁶ Zie paragraaf 8.2.5 over de ambtelijke zuivering.

²⁴⁷ Brief, d.d. 8 mei 1945, AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202-II.

– een andere aanduiding voor de georganiseerde oud-illegaliteit – zouden niet meer te overzien zijn en zij zouden dan, zo kondigden ze aan, geen andere keus meer hebben dan hun ontslag aan te bieden.²⁴⁸

De aanvulling en wijziging van het Tribunaalbesluit van 19 mei 1945 kwam dus bepaald niet te vroeg.²⁴⁹ Toch ontstonden er binnen een maand na die afkondiging ernstige verstoringen van de openbare orde in Zeeuws-Vlaanderen. In Terneuzen vonden namelijk op 7 en 8 juni aanslagen plaats op huizen van NSB-ers en werden enkele pas vrijgelaten NSB-ers door de bevolking gemolesteerd. Ook in het nabijgelegen dorp Philippine en het op Tholen gelegen St. Maartensdijk leidden vrijlatingen tot onrust. Voorlopig werd in Terneuzen een aantal belaagde personen voor hun eigen veiligheid in bewaring gesteld. De vrijlatingen werden tijdelijk stopgezet en toen ze hervat werden, gebeurde dat bewust in kleine aantallen ("tiental voor tiental") om de gemoederen niet weer in beweging te brengen.²⁵⁰

Zowel de dmc van Zeeuws-Vlaanderen, majoor Koch, als pmc-Zeeland Slot zagen als oorzaak van die rellen en de onrust "dat 8 maanden na de bevrijding nog geen NSB-er, landverrader of profiteur is berecht" en wezen erop dat het uitblijven van tribunaalrechtpraak en Bijzondere Rechtspleging bij de bevolking veel ontstemming wekte. Met name de omstandigheid dat het Bredase tribunaal niet begonnen was met de behandeling van zware gevallen, maar met "kwakkelgevallen", die tot ontslag uit internering leidden, had daarbij kwaad bloed gezet en de onrust doen toenemen. Beiden adviseerden dan ook om de tribunalen en de nog in te stellen Bijzondere Gerechtshoven snel enige zware straffen te laten uitspreken; anders, zo voorspelden ze, zouden verdere "woelingen" niet uitblijven.²⁵¹ Hoewel zij daarnaar niet verwezen, lijkt de voortvarende aanpak van deze problemen in België en met name het contrast met de passiviteit in Nederland een belangrijke rol te hebben gespeeld, zowel bij het ontstaan van de onrust als bij de ideeën over de bestrijding daarvan.²⁵²

Dat het vrijlaten van ten onrechte gearresteerden en van zogeheten 'lichte' gevallen in de normalisatiefase van het bevrijde Zuiden nog geenszins een normale zaak was en bovendien tot forse problemen kon leiden, blijkt ook uit onderzoeken die de staf MG daarnaar instelde. Een inventarisatie van begin maart leert dat het MG toen slechts een gebrekkig en onvolledig beeld had van de aantallen vrijgelatenen, de aantallen geïnterneerden en onder huisarrest geplaatsten en van de aantallen politiek verdachten naar wie een onderzoek werd ingesteld ter beoordeling van eventuele vrijlating.²⁵³

²⁴⁸ Brief, d.d. 16 mei 1945, -ibidem

²⁴⁹ *Staatsblad*, F75, d.d. 19 mei 1945.

²⁵⁰ De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 68, 77.

²⁵¹ Brief Koch aan Hoofd Sectie X Staf MG, d.d. 18 juni 1945, -AMG, doos 3 (Geheim Archief DMC-Zeeuws-Vlaanderen), map 100. Brief Slot aan CSMG, d.d. 14 juni 1945, -AMG, doos 221 (Secretariaat), map K-00

²⁵² Vgl. E. Witte, 'Het maatschappelijk-politieke leven in België 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15 *Nieuwste Tijd* (Bussum 1982), 204-268, aldaar 215-216.

²⁵³ Verslag dienstreis wvd Hoofd Subsectie IIB Staf MG van 6 t.e.m. 11 maart 1945, d.d. 12 maart 1945, -AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 1216.

Stand van zaken m.b.t. aantallen vrijlatingen en geïnterneerden begin maart 1945				
	aantal vrijgelatenen	aantal huis-arrest	aantal geïnterneerd	in onderzoek voor vrijlating
Goes	15	180	300	?
Middelburg	?	?	348	100
Breda	15	?	500	?
Vught/Den Bosch	?	?	200	?
Nijmegen	?	?	?	?
Eindhoven	600	?	1400	?
Maastricht	400	?	1400	100

Volgens dit provisorische overzicht waren alleen in Eindhoven en Zuid-Limburg²⁵⁴ de vrijlatingen in noemenswaardige aantallen op gang gekomen: elders daarentegen zaten de meeste ten onrechte gearresteerden en lichte gevallen nog steeds vast. Als redenen daarvoor werden opgegeven dat de ACMC's nog niet naar tevredenheid van alle partijen waren samengesteld²⁵⁵ of maar langzaam met hun werk vorderden. Dat laatste werd soms veroorzaakt door achterstand bij de verhoren,²⁵⁶ soms door onduidelijkheid over de vraag wie als lichte gevallen beschouwd moesten worden en soms door het probleem dat de ACMC's door het uitblijven van de tribunaalrechtspraak een besluit moesten nemen dat eigenlijk aan de tribunalen toekwam, namelijk vrijlaten of niet. Zo had de pmc van Gelderland, Blaauiw, in weerwil van de aanwijzingen van CSMG Kruls, de categorie der zogeheten 'brood-NSB-ers' niet op vrije voeten laten stellen, omdat hij vreesde dat "dit de bevolking te zeer in het nauw zou jagen".²⁵⁷

Ook de bevrijding van de rest van het land bemoeilijkte de vrijlating van lichte gevallen. Toen werd de algemene onvrede over het verloop van de zuivering en het uitblijven van een snelle berechting van collaborateurs namelijk extra aangewakkerd door verse haatgevoelens. Die ontstonden doordat 'goeden' en 'fouten' in mei en juni uit Noord-Nederland of Duitsland terugkeerden en doordat toen duidelijk werd wie niet meer thuis zouden komen.²⁵⁸ Protesten tegen die vrijlatingen en ook represailles tegen vrijgelatenen begonnen vanaf medio mei vaker voor te komen.²⁵⁹ Dat oud-illegalen daarbij het voor-

²⁵⁴ Gezien de aantallen vrijgelatenen hebben de cijfers voor Maastricht betrekking op heel Zuid-Limburg. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 824.

²⁵⁵ Bijvoorbeeld in Eindhoven, volgens de notitie van de CAC betreffende de Politieke Opsporingsdienst daar, d d. 14 februari 1945 (-AMG, doos 150 (CSMG), map 21) en in Vught de ACMC van de pmc, zie brief Raaijmakers aan pmc-Noord-Brabant, d d. 27 maart 1945 (-AMG, doos 4604 (PMC-Noord-Brabant), map 127).

²⁵⁶ Met name gesignaleerd in Middelburg, Breda, Den Bosch en Eindhoven, aldus Verslag dienstreis, d d. 12 maart 1945, -AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 1216.

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 3.

²⁵⁸ Vgl. De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 67. Witte signaleert voor België een laatste grote arrestatiegolf in juni 1945. Witte, 'Het maatschappelijk-politieke leven in België 1945-1980', p. 216.

²⁵⁹ Notulen IPV-GOIWN, d d. 16 mei 1945, punt 2 (-Bezit Raaijmakers): protest van de afdeling IJzendijcke (Zeeuws-Vlaanderen) inzake vrijlating van politieke gevangenen. In een vergadering van de voorzitter van het Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel, mr. H. van Boeyen, met diverse pmc'en en dmc'en op 17 mei 1945 noemden enige militaire commissarissen gevallen van brandstichting en politieke delicten jegens NSB-ers "met onbekende daders", -AMG, doos 298 (Staf, Sectie I), map 2014. Op 11 augustus 1945 protesteerde het GOIWN-district Bergen op Zoom tegen vrijlating van NSB-vrouwen uit het interneringskamp 'Meilust', -AMG, DMC-Breda, doos 17, map 55, nr. 9021. Volgens een enquête van het oud-illegale blad *De Scheldebode* in juni 1945 vond 75% van zijn lezers dat er te weinig interneringen hadden plaatsgevonden, aldus De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 127, die verwijst naar *De Scheldebode* van 18 en 25 augustus 1945.

touw namen, ligt weliswaar voor de hand, maar valt aan de hand van de geraadpleegde bronnen niet vast te stellen. Een en ander bracht de autoriteiten er wél toe om de vrijlatingen, ook al leidde dat tot onrechtvaardigheden, tijdelijk stop te zetten en geleidelijker plaats te laten vinden.²⁶⁰

Dat brengt ons tenslotte weer bij de problematiek van de kampen voor politiek verdachten. Dat onderwerp behandelden we voor het laatst, toen het over de verkenningsfase ging (paragraaf 6.3.4). Omdat er met betrekking tot de kampen in de confrontatiefase weinig nieuwe activiteiten te melden zijn, presenteren we deze hier als aanloop tot de ontwikkelingen in de normalisatiefase.

Tussen medio februari en begin mei 1945 moeten er nog steeds circa 20.000 politiek verdachten in enkele grote en talloze kleine interneringssoorten in het bevrijde Zuiden hebben vastgezet. Het aantal nieuwe arrestanten is in deze periode waarschijnlijk groter geweest dan het aantal vrijgelatenen. Maar uitsluitsel is over deze getallen niet te geven, omdat de administratie van de kampen, die formeel onder het MG vielen, allerbiedroevendst was. De staf MG wist in april inmiddels wél welke “bewarings- en verblijfskampen” hij onder zijn beheer had, maar hoeveel politiek verdachten daar precies werden vastgehouden, daarover had hij slechts zeer gebrekkige gegevens.²⁶¹

Over de drama's die zich in de periode van het bevrijde Zuiden in deze kampen voltrokken, zou een afzonderlijke studie te schrijven zijn, maar we beperken ons hier tot de bemoeienis van de georganiseerde oud-illegaliteit. Die bemoeienis had in de praktijk twee vrijwel gescheiden kanten: ten eerste de activiteiten van oud-illegalen als lid van de OD, KP of RVV en later van de BS en de Gezagstroepen in hun rol van kampbewakers; en ten tweede de bemoeienis van daarbuiten staande oud-illegalen, met name in de GOIWN en de oud-illegale pers. Bij de behandeling van die twee aspecten zullen we vooral de wat beter gedocumenteerde gang van zaken in het grootste kamp, dat in Vught, onder de loep nemen.

Het “verblijfs- en interneringskamp Vught” telde volgens het getuigenis van de daar geïnterneerde leider van Zwart en Nationaal Front, Arnold Meyer, op 1 januari 1945 4788 bewoners en op 1 augustus van dat jaar circa 7000.²⁶² Die toename van de kampbevolking met ongeveer 40% was het resultaat van de overbrenging van gedetineerden uit opgeheven kleinere bewaringssoorten naar het voormalige “Konzentrationslager Herzogenbusch”. Vrijlatingen uit dit kamp kwamen, voorzover bekend, tot 1 mei slechts sporadisch en incidenteel voor.²⁶³ Van het systematisch verhoren van de gedetineerden was in die periode geen sprake²⁶⁴ en Sectie III van het PMC-Noord-Brabant werd blijkens haar dagrapporten in elk geval vanaf januari dan ook overspoeld met klachten van gedeti-

²⁶⁰ Vgl. inspectierapport van de Hoofdinspecteur der Politieke Opsporingsdiensten, jhr. De Kock, d.d. 12 juli 1945: p.m.c. Blauw verordende om alle “na 1 Februari 1941 NSB-ers” voorlopig vast te houden in verband met de onrust die was ontstaan onder de bevolking over het grote aantal vrijlatingen in Vught en Nijmegen (-AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 4).

²⁶¹ Lijst van bewarings- en verblijfskampen, z.d. (mei 1945) noemt met name zes kampen in Noord-Brabant, vier in Zeeland, negen in Limburg en een (Nijmegen) in Gelderland (-AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202-II).

²⁶² Typoscript van Arnold Meyer, ‘Pruisische practijken in herrijzend Nederland’, doorslag, 25 blz., z.d. (eind augustus 1945), aldaar pp. 15-16. -Bezui Van der Hooft. Dit typoscript werd in september 1945 gepubliceerd: Arnold Meyer, *Pruisische practijken in herrijzend Nederland* (Oisterwijk 1945: 38 pagina's); de hierna volgende verwijzingen hebben betrekking op de gepubliceerde tekst.

²⁶³ Vgl. het geval van Tielmans ('Joris') in paragraaf 8.2.3.

²⁶⁴ Vgl. Meyer, *Pruisische practijken*, 8-11 en brief van Holla en Van Leeuwen, d.d. 16 mei 1945, -AMG, doos 364 (Staf, Sectie II), map 202-II.

neerden en hun familieleden over de lange duur van de behandeling van hun zaak en met dringende verzoeken om deze te bespoedigen.²⁶⁵ Een groot deel van de kampbevolking zat immers al sinds de massale arrestaties van september-oktober 1944 vast en volgens Meyer was niet een "onvermijdelijk minimum" ten onrechte gearresteerd, d.w.z. buiten de arrestatierichtlijnen van BS en MG om, maar "een zeer aanzienlijk percentage".²⁶⁶

Het kamp Vught was na zijn bevrijding eind oktober eerst door het geallieerde leger in gebruik genomen en vanaf medio november voor het grootste deel overgenomen door het MG.²⁶⁷ Een van de eerste grote groepen gedetineerden die erin werd ondergebracht, kwam uit een uiterst primitief kamp in Reusel. Ook de eerste kampcommandant van Vught, de Nijmeegse oud-illegaal G. Niemeijer, had zijn eerste ervaring als BS-kampcommandant in het Reuselse detentie-oord opgedaan.²⁶⁸ Maar zowel Niemeijer als zijn uit de BT afkomstige bewakers kregen al snel te maken met beschuldigingen, die erop neerkwamen dat ze misbruik maakten van hun positie,²⁶⁹ en eind januari werd Niemeijer vervangen door 1e luitenant Zinkhaan, die als commandant van de 1e Gezagscompagnie, gevormd uit de BT in Vught en omgeving, met de bewaking van kamp Vught werd belast.²⁷⁰ Zinkhaan en zijn Gezagscompagnie hielden het weliswaar wat langer vol, maar de GOIWN wilde hem vervangen zien door een prominent oud-illegaal werker.²⁷¹ Toch vlotte dat blijkbaar niet erg, want pas na de 'ontsnapping' begin mei van Arnold Meyer en van 73 leden van Nationaal Front werd de bewaking begin juni opgedragen aan een compagnie ST onder leiding van commandant P. Weemering.²⁷² Deze laatste was althans wat meer ervaren op dit terrein. Hij had in de illegaliteit een krijgsgevangenenkamp in Baarlo geleid en was daarna actief geweest met het organiseren van de Militaire Politie van de ST.²⁷³

Over de wantoestanden in kamp Vught deden leden van het kamppersoneel en andere oud-illegale werkers vanaf begin februari schriftelijk hun beklag bij de verantwoordelijken van het MG.²⁷⁴ GOIWN-vertrouwensman Raaijmakers rapporteerde eind februari aan pmc-Noord-Brabant dat er in Vught te weinig bewaking was, geen discipline onder het bewakingspersoneel en onvoldoende zorg voor de gedetineerden. Om dit te staven

²⁶⁵ Dagrappporten Sectie III-PMC-Noord-Brabant over de periode 15 januari tot 15 juli 1945, -AMG, doos 4623 (PMC-Noord-Brabant), map 272.

²⁶⁶ Meyer, *Pruisische practijken*, 7.

²⁶⁷ Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 193-194.

²⁶⁸ -ABS, BS-dossier van G. Niemeijer

²⁶⁹ Brief van voorzitter Van Burken van de Nijmeegse ROA aan Niemeijer, d.d. 2 december 1944, waarin hij namens de ROA, ondanks geruchten en beschuldigingen aan het adres van Niemeijer, het volledige vertrouwen in hem uitsprak (-GA-Nijmegen, Collectie Kuin, map BS). Verslag van werkzaamheden van Sectie II, 9-15 december 1944, -AMG, doos 225 (Secretariaat 47), map weekverslagen Sectie II

²⁷⁰ Geschiedkundig overzicht van de verhouding tussen MG en BS in de provincie Noord-Brabant, door majoor J. Gerritse (chef van de afdeling Militaire Zaken van het PMC Noord-Brabant), d.d. 14 juli 1945, -AMG, doos 4661 (PMC-Noord-Brabant), map 554.

²⁷¹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 14 maart 1945, punt 7 (-Bezit Raaijmakers): "De vergadering is het met den voorzitter eens, dat voor de functie kampleider (in Vught; H.T.) prominente figuren aangewezen moeten worden".

²⁷² *Ibidem* Verslag interview met Wijnen

²⁷³ Denx, *De hospitanen van Baarlo*, 69 en 177. Verslag interview met Van der Klei, p. 2.

²⁷⁴ Schrijven over wantoestanden in kamp Vught van J.G. Koppers (kamparts), C.A.F. van Stipriaan Lurscius (kamppredikant), L. van Wayenberg s.j. (kampaalmoezenier), J.C. Weber (personcelschef) en ir. Noordman aan CSMG Kruls, d.d. 10 februari 1945 (met afschrift aan prins Bernhard, minister-president Gerbrandy, bisschop Mutsaerts, de Noodsynode van de Nederlands Hervormde Kerk, pmc-Noord-Brabant, pater Bleijs, ds. Ter Haar Romein en de Provinciale Raad van de GOIWN), -AMG, doos 4620 (PMC-Noord-Brabant), map 245 en -Bezit prins Bernhard, map 19 Rapport van A. Raaijmakers (vertrouwensman) aan pmc-Noord-Brabant, d.d. 23 februari 1945 met twee bijlagen (z.d.), -AMG, doos 4620 (PMC-Noord-Brabant), map 245.

De leden van het laatste (derde) kabinet-Gerbrandy met generaal Kruls in 's-Gravenhage, vermoedelijk in mei of juni 1945. V.l.n.r. staand: Van Kleffens, Beel, Tromp, De Quay, Huysmans, De Booy, Gispens en ?; zittend v.l.n.r. Kruls, Schmutzer, Gerbrandy, Bolkestein en F. Wijffels (Rijksarchief-Noord-Brabant)

17 maart 1945: koningin Wilhelmina neemt in Tilburg défilé van Stoottroepen af. Achter haar G. Bensen, tegenover haar Crasborn. Achter Crasborn zijn zichtbaar Beel en 'Tonny' Gerritsen (Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

18 maart 1945: koningin Wilhelmina bezoekt Eindhoven. Naast haar Beel, achter haar burgemeester Verdijk en direct achter hem Gelderblom, GOIWN-voorzitter in Eindhoven (foto: A. van Beurden, Eindhoven; Collectie Streekarchief Regio Eindhoven)

21 maart 1945:
koningin Wilhelmina bezoekt
Maastricht. Naast
haar burgemeester
Michiels van
Kessenich en
minister Wijffels;
achter haar commissaris der
koningin Van
Sonsbeeck (Rijks-
instituut voor
Oorlogsdocumentatie)

22 maart 1945:
koningin Wilhelmina bezoekt
het pas bevrijde
Roermond. Naast
haar dmc-Roermond Dewez.
Geheel rechts
commissaris der
koningin Van
Sonsbeeck en
minister Wijffels
(Rijksinstituut voor
Oorlogsdocumentatie)

Mr. Holla opent op 25 juli 1945 de eerste zitting van het Tribunaal van 's-Hertogenbosch (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Kamp Vught 1945: een gewapende stootroeper laat deels kaalgeschoren en in Duitse concentratiekampkleding gestoken politieke delinquenten straoefeningen doen (foto: Anefo/RVD; Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

zond hij twee stukken mee. Het eerste betrof de klacht van een oud-illegale werker uit de bewakende Gezagscompagnie. Die sprak van "walgelijke toestanden" en concludeerde: "Onder dit gezelschap kan ik als oud-illegaal niet langer blijven werken." Het tweede stuk was afkomstig van de "kampcommissie", die de afdeling Vught van de GOIWN had ingesteld. Deze commissie protesteerde allereerst tegen het gebrek aan principiële leiding in het kamp en tegen het ontbreken van een arbeidstaak voor de gedetineerden. Doordat de uit de BS afkomstige bewakers niet voor deze taak waren geselecteerd of opgeleid, hadden er ontvluchtelingen plaats gevonden, was er sprake van "intieme omgang" en zwarte handel tussen gedetineerden en bewakers en werden er overmatige straffen toegepast. Met een beroep op hun verzetsverleden ("Immers ons verzet tegen het nazidom is mede een verzet tegen alle barbarij") vroegen deze oud-illegale werkers aan het MG: "Grijp in! Snijd deze rotte toestand uit! Hier is een diepgeworteld onkruid te vernietigen. Ons volk roept om genezing van deze ziekte."²⁷⁵ Maar noch aan deze noodkreet noch aan het verzoek, dat de Provinciale Vertrouwensraad in april aan de pmc richtte om een commissie van toezicht voor kamp Vught in te stellen, werd door het MG gehoor gegeven.²⁷⁶

Deze algemeen gestelde, maar ernstige klachten van de GOIWN komen heel wel overeen met het veel gedetailleerdere beeld dat in september 1945 publiek werd. Toen namelijk publiceerde Arnold Meyer zijn eigen ervaringen in de brochure *Pruisische practijken* en deed ook ds. M.C. van Wijhe op grond van rapporten van anderen verslag van de wantoestanden in kamp Vught.²⁷⁷ Vooral Meyer tekende het beeld van een uit de hand gelopen kampsamenleving. De aanvankelijk idealistische kampleiding en -bewaking was volkomen gedomoraliseerd en er was bij gebrek aan ervaring en middelen (brandstof, voedsel, dekens, eetgerei) naar zijn mening een "concentratiekamp van en voor Nederlanders" ontstaan, waar willekeur heerste, waar enige tijd 'bunkerstraf' werd toegepast en waar honger, kou, vervuiling, ziekte en overmatige sterfte normale verschijnselen waren.²⁷⁸ Meyers belangrijkste boodschap was echter dat de gevolgen van deze door improvisatie en onkunde ("revolutiewerk in den slechtsten zin des woords") en over de kampleiding en -bewaking: "Zij zijn niet kwaad, alleen maar ongeschikt") ontstane wantoestanden ook veel mensen troffen die ten onrechte waren opgesloten, die soms niet eens wisten waarvan ze beschuldigd werden en die niet de kans kregen om zich te verdedigen. Hij wees daarbij met name op een verzoekschrift, dat een aantal vrouwelijke gedetineerden, "daarbij gesteund door vele bewakers", begin april aan de autoriteiten stuurde en waarin zij vroegen om zich eindelijk "voor rechtbank of tribunaal te kunnen en mogen verantwoorden". De enige reactie was geweest dat de 1400 vrouwelijke gevangenen naar een kamp in Zuid-Limburg waren getransporteerd.²⁷⁹

De wantoestanden in de kampen voor politiek verdachten beperkten zich niet tot Vught. Ook in Limburg en Zeeland waren de gedetineerden er in het algemeen slecht aan toe. Dat kwam voornamelijk doordat het MG, dat formeel verantwoordelijk was, zich nauwelijks bemoeide met de kampen en de oud-illegale leiding en bewakers hun gang liet gaan. Zo werd er pas op 4 april door CSMG Kruls een instructie voor de commandanten van bewarings- en verblijfskampen uitgevaardigd. Maar tot het daarmee beoogde

²⁷⁵ Rapport Raaijmakers, d.d. 23 februari 1945 met bijlagen, -ibidem.

²⁷⁶ Notulen van het overleg van de Provinciale Vertrouwensraad-Noord-Brabant der GOIWN met pmc-Noord-Brabant, d.d. 21 april 1945. -KDC Archief Hoogers, nr. 215.

Meyer *Pruisische practijken* en M.C. van Wijhe *Het kamp te Vught* (Den Bosch 1945).

²⁷⁸ Meyer *Pruisische practijken*, 14-20-22-27. In januari overleden 60 gedetineerden en in het voorjaar kwam er hongeroedeem en bij 25 personen tyfus voor (*ibidem*, 25).

²⁷⁹ *Ibidem* p. 20-22.

onderscheid in behandeling van de lichte (verblijf) en zware gevallen (bewaring) kwam het in de praktijk voorlopig niet.²⁸⁰ De materiële tekorten en de gebrekkige capaciteiten van bewakers en leiding deden de rest.²⁸¹

De pers besteedde weinig aandacht aan de kampen voor politiek verdachten en men kan gerust stellen dat de wantoestanden in het algemeen niet tot de publieke opinie doordrongen. Alleen in maart werden de kamptoestanden in twee plaatselijke publikaties, in Maastricht en in Bergen op Zoom, aan de kaak gesteld.²⁸² Voor de rest toonden de kranten en tijdschriften zich voornamelijk bezorgd over de vraag of de politiek gedetineerden het in de kampen niet te goed hadden. Er werd inderdaad, zoals Meyer het later samenvatte, voornamelijk geschreven over sigaretten rokende gevangenen en zonnebadende landverraders en zelfs over "het vakantie-oord Vught", over ontsnappingen, over kampen waar personen, goederen en brieven al te vrijelijk in en uit konden gaan, en soms over corrupte bewakers en zwarte handel.²⁸³ Maar concreet waren die berichten slechts zelden, de nieuwsvoorziening over de toestand in de kampen valt in het algemeen niet anders te typeren dan incidenteel, oppervlakkig en misleidend.

Ook over de 'ontsnapping' van Arnold Meyer op 5 mei en die van circa 70 leden van Zwart/Nationaal Front uit het kamp Vught is in de zuidelijke pers van die periode niets terug te vinden. Uit de reconstructie door Schippers²⁸⁴ blijkt dat oud-leden van Nationaal Front uit de ST daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld en dat Meyer daardoor zonder enig probleem uit het kamp kon vertrekken.²⁸⁵ Toch zou hun optreden niet mogelijk zijn geweest als er binnen de georganiseerde oud-illegaliteit en in het bijzonder bij de ST niet zoveel onvrede was geweest over de gebrekkige aanpak van de 'zuivering' en dan met name over het niet oppakken van hooggeplaatste personen die zich aan economische collaboratie hadden schuldig gemaakt.²⁸⁶ Meyer speelde in elk geval heel duidelijk op die onvrede in.²⁸⁷ Daar kwam bij dat er in oud illegale kringen getwijfeld werd over de vraag hoe 'lout' leden van Nationaal Front eigenlijk waren geweest.²⁸⁸ Men ging zich

²⁸⁰ Belinfante, *In plaats van Bijtijdsdag* 162. Volgens De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 80 was die scheiding zelfs in oktober 1945 in Zeeland nog niet doorgevoerd.

²⁸¹ Vgl. voor Zeeland De Koeijer, 'Het Militair Gezag in Zeeland' 78-80. Over de toestand in Maastricht en Heerlen rapporteerde op 21 maart 1945 res. 1e luitenant J. van Sijp. Hij maakte melding van ernstige klachten tegen de commandant van het kamp Mijnsreek, ook deze werd kort daarop vervangen (-AMG, doos 376 (Staf, Sectie II), map 1216).

²⁸² Mr. dr. Ch. van Oppen, 'Dachau in Maastricht', *Veritas* d.d. 6 maart 1945 en rekest van zes notabelen uit Bergen op Zoom aan de voorzitter van de Raad van ministers d.d. maart 1945, *Enq.* V b. 379-381.

²⁸³ Meyer, *Pruisische praktijken* p. 3, 26.

²⁸⁴ Schippers, *Zwart en Nationaal front*, 301-303. Zie ook G. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat Arnold Meyer & het Nationaal Front* (Houten 1986), 253 en Bosmans/Duynstee, *Het kabinet Schermerhorn - Drees*, 231 e.v.

²⁸⁵ Meyer, *Pruisische praktijken*, I. 'Verantwoording van mijn vertrek kan ik niet geven'.

²⁸⁶ Vgl. het artikel 'Politieke gevangenen' door J.K. *Strijdend Nederland* nr. 18, p. 4.

²⁸⁷ Meyer, *Pruisische praktijken*, p. 11. 'Het valt heel erg op, dat er onder degenen die in het kamp bijeen gebracht zijn, zoo weinig kapitaalkrachten zijn. Nooit mag het bezit een maatstaf zijn. Daar zitten in het kamp zooveel onnozele lieden, die om den broode een of ander baantje bij de Duitschers aanvaard hebben en lid werden van de NSB. Wij zien goed in, dat zij gestraft moeten worden, maar aanvaarden niet dat deze menschen schuldiger zijn dan zooveel anderen, goed gekleed en goed gesitueerd doordat zij schatten aan de Duitschers verdienen. Integendeel het is schandelijk dat velen die tonnen of zelfs miljoenen aan de Duitschers (of tout court aan den oorlog) verdienen, nu met rust worden gelaten en zelfs weer van opdrachten van officiële Nederlandsche en geallieerde instanties profiteren'.

²⁸⁸ Notulen IPV-GOIWN d.d. 7 maart 1945, pt. 15 (-ABS map GOIWN en -Bezit Raaijmakers). Limburg vraagt om standpunt van de Gemeenschap tegenover Nationaal Fronters te mogen vernemen in verband met ballotage en het maken van voordrachten voor functies. Een algemene uitspraak kan niet worden gedaan. Vanaf een zekere datum is het lidmaatschap van Nationaal Front zeker verwerpelijk.

afvragen waarom in evidente gevallen van economische collaboratie niet gearresteerd mocht worden, terwijl zoveel 'gewone leden' van Nationaal Front zonder meer opgepakt en geïnterneerd waren. Vanuit deze optiek bezien, is het laten ontsnappen van Meyer en een aantal Nationaal Fronters uit kamp Vught door leden van de ST tevens een uiting van protest geweest tegen de onevenwichtige, vooral tegen de 'kleine man' gerichte aanpak van de zuivering. En als zodanig lag die daad in het verlengde van een eerder signaal van onvrede over het niet aanpakken van de 'grote jongens', namelijk de Vughtse ontvoering van begin april.²⁸⁹

Samenvattend moet over de tribunalen, de vrijlatingen en de kampen geconcludeerd worden, dat op dit terrein na medio februari van normalisatie nog geen sprake was. De weinige tribunalen die totstandkwamen, werkten nog niet, het aantal vrijlatingen was ondanks Kruls' richtlijnen te verwaarlozen en al die tijd werd de massa van de politiek verdachten, onder wie voor een aanzienlijk deel onschuldigen en 'lichte gevallen', onder zeer slechte omstandigheden in kampen vastgehouden.

Ten aanzien van de verantwoordelijkheid van de georganiseerde oud-illegaliteit voor deze ongunstige ontwikkelingen kan het volgende worden gezegd. De leiding van de GOIWN had zich weliswaar ingespannen voor de spoedige instelling van tribunalen, voor hun bemanning met oud-illegale werkers en voor de noodzakelijke wijzigingen in het Tribunaalbesluit. Maar toen die zaken veel meer tijd bleken te kosten dan de GOIWN had gehoopt en verwacht, trok zij daaruit niet de conclusie dat de vrijlatingen, met name die van ten onrechte gearresteerden en 'lichte gevallen', meer prioriteit moesten krijgen. Integendeel, zij bleef ervan uitgaan dat nagenoeg alle arrestaties terecht waren geweest, concentreerde zich op de bemanning van posten (tribunaalkamers, ACMC's, kampcommandanten) met oud-illegalen en toonde zich, net als het MG, de pers en de publieke opinie overigens, in het algemeen hooguit bezorgd over de vraag of de politiek gedetineerden het niet te gemakkelijk hadden in de kampen en of zij niet te snel op vrije voeten kwamen.

Die misplaatste bezorgdheid kwam niet voort uit gebrek aan informatie over de wan-toestanden in de kampen. Zo werden zowel de GOIWN-leiding als de autoriteiten van het militaire, burgerlijke en kerkelijke gezag al in februari door kampersoneel en Vughtse oud-illegalen daarvan op de hoogte gebracht. Er is dus geen andere slotsom mogelijk dan dat de GOIWN-leiding en die autoriteiten het bedroevend slechte beheer van de kampen hebben laten voortbestaan en dat zij dat deden, omdat zij in de moeilijke materiële omstandigheden en vanwege de heersende wraakgevoelens weinig waarde hechtten aan het verbeteren van het lot van de politieke gevangenen. Het kind van de rekening waren op de eerste plaats natuurlijk de gedetineerden, maar in zekere zin ook de oud-illegale bewakers en leiders van de kampen. Bij gebrek aan actieve bemoeienis en ondersteuning door het voor de kampen verantwoordelijke MG improviseerden zij maar wat. Door hun gebrek aan discipline en ervaring op dit terrein ontstond de uitzichtloze toestand van willekeur en wanbeheer, zoals door Meyer beschreven. De gedetineerden en in mindere mate de oud-illegale bewakers waren als het ware tot elkaar veroordeeld, zolang het proces van beoordeling en berechting niet op gang kwam en zelfs nog daarna, zolang het publiek en individuele oud-illegalen niet bereid waren de vrijlating van 'lichte gevallen' zonder slag of stoot te accepteren.

²⁸⁹ Zie paragraaf 8.2.1.

8 2 5 *Ambtelijke zuivering in ambtelijke handen*

Na het ontslag van Burger op 27 januari (zie paragraaf 7 2 3) werd het ministerschap van Binnenlandse Zaken tot het aantreden van het nieuwe kabinet op 23 februari ad interim waargenomen door mr H van Boeyen. Deze was al van 1939 tot de zomer van 1944 minister op die post geweest, had in die functie aan de voorbereiding van het oorspronkelijke Zuiveringsbesluit deelgenomen en was in deze materie dus heel goed thuis.⁷⁹¹ In geregeld contact met de aanstaande nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, Beel,⁷⁹¹ begon Van Boeyen voorbereidingen te treffen voor een verbeterde aanpak van de ambtelijke zuivering-annex-bestuursvoorziening. Onder minister Beel werden belangrijke wetsveranderingen doorgevoerd en werden de zuiveringsprocedures zo veranderd dat het departement er meer greep op zou krijgen.⁷⁹² Of en in hoeverre die veranderingen in de zuiveringswetgeving en in de zuiveringsprocedures overeen kwamen met de wensen, die de GOIWN in haar Zuiveringsrapport had gepresenteerd, is de vraag die hier eerst aan de orde komt. Daarna wordt bezien hoe de praktijk van de ambtelijke zuivering en van de daarmee nauw verbonden bestuursvoorziening tijdens de normalisatiefase in de diverse provincies van het bevrijde gebied verliep.

Op het terrein van de wetgeving begon Beel onmiddellijk na zijn aantreden als minister van Binnenlandse Zaken met de voorbereiding van twee nieuwe wetsbesluiten om Burgers Zuiveringsbesluit 1944 aan te vullen. Dat resulteerde op 12 mei in de afkondiging van de Koninklijke Besluiten F69 en F70. In tegenstelling tot Burger, die de ambtenaren-zuivering allereerst zag als een conflict tussen burgers en overheid en daarom had aangestuurd op een onafhankelijke administratiefrechtelijke zuivering, beschouwde Beel deze, aldus Romijn, vooral als een conflict tussen werkgever en werknemers en bijgevolg wilde hij deze zuivering geheel tuchtrechtelijk aanpakken.⁷⁹³ Zo maakte wetsbesluit F69 het allereerst mogelijk om ook andere straffen dan ontslag op te leggen en wel alle tuchtmaatregelen uit het Ambtenarenreglement, te weten berisping, overplaatsing, terugplaatsing in rang en het ophouden van bevordering. Verder konden ambtenaren die door een zuiveringsmaatregel waren getroffen, in beroep gaan bij een hoger bestuursorgaan, waarbij de minister zelf het laatste woord zou hebben.⁷⁹⁴

Met wetsbesluit F70 opende Beel de mogelijkheid om ook maatregelen te treffen tegen een heel nieuwe categorie. Daarbij ging het om die functionarissen die zich weliswaar niet politiek ontrouw hadden betoond, maar die door hun optreden tijdens of na de bezetting wel het "algemene vertrouwen" hadden verloren en daarom geacht konden worden die functie niet meer naar behoren te kunnen vervullen. Wie aldus te goeder trouw had gefaald, kon voortaan op grond van dit wetsbesluit ontslagen worden. Dat ontslag zou echter, anders dan bij de eigenlijke zuiveringsbesluiten, eervol worden verleend en gepaard kunnen gaan met de toekenning van wachtgeld. Van een politiek gemotiveerde zuiveringsmaatregel in strikte zin was hier dus geen sprake. Maar het onderscheid tussen een difamerende zuiveringsmaatregel en een formeel gezien eervol ontslag zou in de praktijk in het geheel niet tot het algemene publiek doordringen.⁷⁹⁵

⁷⁹¹ Romijn, *Snel streng en rechtvaardig*, 95-96.

⁷⁹² Vgl. De Jong, *Koninkrijk X* a 949 e v. en Verhoor Gerbrandt, *Fnq.* V c 431 e v. deze benadrukte dat Van Boeyen-Beel als ministerskandidaat had geadviseerd. Vraag daarvoor de heer Beel: die mijn secretaris is geweest bij Binnenlandse Zaken. Hij is goed.

⁷⁹³ Romijn, *Snel streng en rechtvaardig*, 93.

⁷⁹⁴ *Ibidem*, 91-92.

⁷⁹⁵ *Ibidem*.

⁷⁹⁶ *Ibidem*, 92.

Waar het gaat om de procedures van de zuivering leek de door de commissie-Cammelbeek voorgestelde instelling van een Centrale Zuiveringsraad (CZR), die de gehele zuivering in enge zin zou gaan coördineren, begin februari aanvankelijk met rasse schreden naderbij te komen. Holla deelde de IPV althans op 7 februari mee dat minister Van Boeyen hem had verteld dat er een CZR zou komen, die voor de zuivering van "ambtenaren, burgemeesters enz." bijgestaan zou worden door "districts-zuiveringscommissies".²⁹⁶ Ofschoon de bevoegdheden en het werkterrein van deze in te stellen CZR nog onduidelijk waren, schoof de IPV al meteen eigen kandidaten naar voren, te weten Cammelbeek, de Roosendaalse burgemeester Prinsen en mr. F.P.E. Bloemarts uit Tilburg.²⁹⁷ Een week later werd de GOIWN pas duidelijk dat Van Boeyen als "laatste goede daad" niet de oprichting van een algemene CZR op het oog had voor de zuivering van alle maatschappelijke sectoren, zoals de commissie-Cammelbeek had voorgesteld, maar slechts de instelling van "een centrale Zuiveringsraad voor ambtenaren"; bovendien wensde hij andere leden dan de GOIWN. Daarop besloot de Gemeenschap dat Cammelbeek en Voorhoeve de kwestie met minister Beel zouden moeten bespreken. Men achtte die nieuwe zuiveringsraad en zijn bestaafing namelijk van uitermate groot belang. Deze zou immers de bestaande ambtelijke zuiveringscommissies, waarin de georganiseerde oud-illegaliteit steeds in de minderheid was, moeten gaan overkoepelen en hun uitspraken toetsen.²⁹⁸ Daarmee leek een nieuw middel om de haperende ambtelijke zuivering door oud-illegale invloed op een hoger niveau weer aan de gang en bovendien onder controle te krijgen, binnen handbereik, vooral nadat Beel eind maart de commissarissen der koningin geboden had om hun bevoegdheid tot zuivering van het overheidspersoneel voortaan weer zelf uit te oefenen en niet langer aan de burgemeesters te delegeren.²⁹⁹

Uit de positie en de samenstelling van het op 21 april door Beel ingestelde "Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel" (COZO) blijkt dat de GOIWN maar gedeeltelijk haar zin kreeg. Het COZO kwam namelijk direct onder de minister te staan en moest hem advies uitbrengen over definitieve zuiveringsmaatregelen, opdat de regionaal uiteenlopende oordelen over het bezettingsgedrag van ambtenaren gladgestreken konden worden. Het COZO zou worden geleid door oud-minister Van Boeyen zelf en bestond verder uit de door de plaatselijke oud-illegaliteit gelanceerde burgemeester Hustinx van Nijmegen,³⁰⁰ mr. J.H.F. Bloemers, eerder plaatsvervangend Gewestelijk Commandant van de OD op Walcheren en op dat moment vice-president van de arrondissementsrechtbank in Middelburg, en tenslotte zijn secretaris mr. J.D. van den Berg.³⁰¹ Met Van Boeyen, Hustinx en Bloemers kon de GOIWN wel vrede hebben, maar secretaris Van den Berg werd na diverse klachten van de oud-illegaliteit onderworpen aan een nader onderzoek en uiteindelijk in juni vervangen.³⁰²

²⁹⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 februari 1945, punt 6, -ABS, map GOIWN.

²⁹⁷ *Ibidem*.

²⁹⁸ Notulen IPV GOIWN, d.d. 14 februari 1945, punt 3 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers). Holla deelde mee dat hij 'foute' namen had gehoord.

²⁹⁹ Van den Heuvel/Ligtermoot *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, 108.

³⁰⁰ Zie paragraaf 2.2.4 vgl. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 96.

³⁰¹ Vgl. echter Romijn *Snel, streng en rechtvaardig*, 96, die stelt dat mr. W.Th. Verhoeven al vanaf de oprichting secretaris van het COZO was.

³⁰² Verslag van de Commissie van Onderzoek (bestaande uit Van Boeyen, Derksema en Cals) inzake de politieke betrouwbaarheid van kpt. mr. J.D. van den Berg, secretaris van het Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel, d.d. 22 juni 1945. AMG, doos 6 (Geheim Archief PMC-Gelderland), map 154. De conclusie was dat deze op dat punt als secretaris van het COZO in elk geval ongeschikt was. Genoemde Verhoeven volgde Van den Berg op.

De door de GOIWN verwachte "districts-zuiveringscommissies" werden eveneens in april aangekondigd, zij het in de vorm van "Documentatiezuiveringscommissies", voor het bevrijde Zuiden voorlopig zeven in getal. Deze ressorteerden rechtstreeks onder het COZO en zouden moeten gaan bestaan uit personen "die zoveel mogelijk het vertrouwen van alle bevolkingsgroepen alsmede van de illegaliteit bezitten".¹⁰¹ Het was hun taak om het door het COZO geleide vooronderzoek te verrichten en wel door na te gaan of de documentatie, die de eerder opgerichte adviescommissies van militair of burgerlijk gezag hadden verzameld, volledig en betrouwbaar was en door deze zonodig aan te vullen. Daartoe kregen het COZO en de documentatie-zuiveringscommissies ook de beschikking over de documentatie betreffende de zuivering van overheidspersoneel, die de Bureaus Documentatie en Zuivering van het departement tijdens de oorlogsjaren in Londen hadden opgebouwd. Beide bureaus werden begin maart namelijk naar Tilburg overgebracht. Ondanks eerdere aandrang van het MG om dat materiaal naar het bevrijde gebied over te brengen, had minister Burger het in Londen gehouden.¹⁰⁴ Dat hing waarschijnlijk direct samen met zijn conflict met het MG over de vestiging in bevrijd gebied van het Bureau Binnenlandse Zaken. Kennelijk wenste Burger dit voor de ambtelijke zuivering zo vitale materiaal in elk geval uit handen van het MG te houden.

Door de instelling van het COZO en zijn regionale documentatie-zuiveringscommissies, zo concludeert Romijn, vestigde minister Beel in de uitvoerende sfeer de greep van het ministerie op de zuiveringen en kortwiekte hij de invloed daarop van het MG en van de plaatselijke adviescommissies, waarin de oud-illegaliteit vertegenwoordigd was.¹⁰⁵ Maar voor de periode tot 5 mei 1945 kan die conclusie nog niet gelden. Het COZO kwam namelijk voor de algehele bevrijding niet aan werk van enige omvang toe,¹⁰⁶ terwijl de vorming van districts-zuiveringscommissies toen nog volop gaande was. Uit de uiteindelijke samenstelling van deze commissies blijkt bovendien dat de georganiseerde oud-illegaliteit er steeds met tenminste twee van de vijf of meer leden in vertegenwoordigd was.¹⁰⁷ In deze nieuwe, districtsgewijze gevormde documentatie-commissies had de GOIWN dus in het algemeen juist een sterkere stem dan in de plaatselijke zuiveringsadviescommissies die de militaire commissarissen of de burgemeesters eerder hadden ingesteld.

Ook over de nieuwe wetgeving van Beel kunnen we concluderen dat deze in elk geval overeenstemde met enkele belangrijke wensen van de GOIWN. De variatie aan straffen die F69 mogelijk maakte, was al geruime tijd door diverse leidende oud-illegalen bepleit en bovendien opgenomen in het Zuiveringsrapport van de commissie-Cammelbeek. De wettelijke mogelijkheid om ook 'slappe' burgemeesters en andere ambtenaren te kunnen verwijderen, vervulde een oude wens van de georganiseerde oud-illegaliteit en trouwens ook van de militaire commissarissen.¹⁰⁸ In de buitengewone omstandigheden van meteen na de bevrijding hadden zij deze categorie weliswaar toch al steeds aangepakt. Maar het wetsbesluit F70 verschaftte hun de zekerheid dat het mogelijk zou worden om ook definitieve maatregelen tegen deze categorie ambtenaren te treffen. Nu de zuivering van amb-

¹⁰¹ Aldus brief van Hoofd Sectie I Staf MG aan cdk van Noord-Brabant, d.d. 17 februari 1945, -ACdK-NBr, nr. 82 (Zuiveringsbesluit).

¹⁰² De Jong, *Koninkrijk*, X a, 655-656

¹⁰³ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 96

¹⁰⁴ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 656

¹⁰⁵ Lijst van districts-zuiveringscommissies in Zuid-Nederland van circa augustus 1945, -AMG, doos 299 (Staf, Sectie I), map 2020.

¹⁰⁶ Op de valreep toonde ook cdk Van Sonsbeek zich een voorstander, zie zijn brief aan minister Beel, d.d. 9 april 1945, -ACdK-L, Kabinetsagenda.

tenaren steeds meer een intern ambtelijke zaak aan het worden was, had de voormalige illegaliteit daarvoor wettelijke waarborgen nodig.

Maar op andere punten kwam minister Beel niet aan de wensen van de georganiseerde oud-illegaliteit tegemoet. Zo kwam er voorlopig geen aparte wetgeving voor de zuivering van het bedrijfsleven of de vrije beroepen en bijgevolg kon er ook van de instelling van een CZR voor de gehele zuivering, d.w.z. ook voor die van andere categorieën dan de ambtenaren, geen sprake zijn. Verder zette Beel duidelijk veel grotere stappen om de ambtelijke zuivering aan het MG te onttrekken en weer aan de burgerlijke autoriteiten toe te vertrouwen, dan de GOIWN in haar rapport geadviseerd had. Overigens verzachtte hij die pil weer door in het nieuwe COZO en zijn regionale documentatie-zuiveringscommissies de opneming van personen te eisen, die ook het vertrouwen hadden van de georganiseerde oud-illegaliteit.

De leiding van de GOIWN reageerde in het algemeen positief op de maatregelen die 'haar' minister Beel inzake de ambtelijke zuivering trof of, liever gezegd, nog zou gaan treffen. Ze wist namelijk al vaak vroegtijdig af van plannen voor wetgeving of uitvoeringsmaatregelen. En ook al toonde ze zich snel ongeduldig, ze probeerde wel degelijk in te spelen op de nieuwe ontwikkelingen. Zo werden in maart in de IPV diverse klachten geuit dat ook aangaande de zuivering niet meer uitsluitend gebouwd kon worden op de medewerking en steun van het MG; om die reden gingen oud-illegalen er steeds vaker toe over om actief contact te leggen met de betreffende, in betekenis weer toenevende burgerlijke instanties.³⁰⁹ Inzake de ambtelijke zuivering op regionaal niveau liep de GOIWN, zij het min of meer gedwongen, vooruit op de vorming van de documentatie-zuiveringscommissies. De leiding spoorde de kringen namelijk aan om de zuivering in de eigen omgeving op ieder gebied krachtig ter hand te nemen. "Iedere kring is als het ware verantwoordelijk ervoor, dat haar district gezuiverd worde, eerder mogen wij niet rusten."³¹⁰

Terwijl de strijd om de bevoegdheid van het MG tot ambtelijke zuivering in de vorige fase nog tot de grootste problemen had geleid, accepteerden de leiding van de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG onder Beels bewind wel dat het MG ook op dit gevoelige terrein voor de civiele autoriteiten moest gaan terugtreden. De strijd om het feitelijke verloop van de ambtelijke zuivering concentreerde zich na medio februari daarom steeds meer op het provinciale (en regionale) niveau. In die strijd raakten de theoretisch en wettelijk gescheiden problemen van zuivering en bestuursvoorziening echter steeds verder met elkaar verweven en in elkaar verstrikt. De zuivering van burgerlijke bestuurders (commissaris der koningin, burgemeesters) stond, zoals we eerder zagen, natuurlijk in nauw verband met de bestuursvoorziening en die beide hadden op hun beurt weer invloed op de zuivering van overheidspersoneel en politie en vanzelf ook op de aanwijzing van nieuwe functionarissen in het ambtelijke en politieke apparaat. In hoofdstuk 7 constateerden we dat er al tijdens de confrontatiefase per provincie aanzienlijke verschillen waren ontstaan in de mate waarin de burgemeesters en in hun spoor ook het

³⁰⁹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 21 februari 1945, p. 1: de GOIWN in de provincies Limburg en Zeeland kregen het advies inzake de stroef verlopende burgemeesterszuivering contact te zoeken met de militaire commissaris en de cdk; zie ook Notulen IPV-GOIWN, d.d. 7 maart 1945, punt 15 (beide in -ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers) en Notulen Provinciale Raad Noord-Brabant, d.d. 13 maart 1945, punt 2 (-Bezit Raaijmakers), waar sprake is van het MG als "een verdwijnende instantie" en als een instantie waaraan de zuivering grotendeels onttrokken is.

³¹⁰ Zie Notulen Provinciale Raad GOIWN-Noord-Brabant, d.d. 13 maart 1945, punt 7 (-Bezit Raaijmakers) en artikel 'Vijf hoofdtaken', *De Vrije Stem*, d.d. 1 april 1945: "Wij mogen niet rusten, totdat ons volk behoorlijk gezuiverd zij van alle onvaderlandsche en a-sociale elementen".

overheidspersoneel en de politie werden gezuiverd. Vooral in Limburg en Zuid-Gelderland probeerden de commissarissen der koningin de ambtelijke zuivering zolang mogelijk af te houden en kregen zij daardoor grote problemen met de georganiseerde oud-illegaliteit in hun provincie.

Hoe diep de voorlopige burgemeesterszuivering in het bevrijde gebied had ingegrepen en hoe groot de provinciale verschillen waren, werd het MG pas duidelijk uit een overzicht dat Sectie I van de staf MG begin maart opmaakte; in onderstaand schema is dat overzicht samengevat.³¹¹

Stand burgemeesterszuivering per 1 maart 1945					
	Limburg	Noord-Brabant	Zeeland	Gelderland	Bevrijde Zuiden
aantal gemeenten	111	143	101	112	467
aantal bevrijde gemeenten	96	135	75	23	329
aantal gestaakte burgemeesters	12	40	15	2	69
% gestaakte burgemeesters	12,50	29,63	20,00	8,70	20,97
aantal geschorste burgemeesters	17	15	15	1	48
% geschorste burgemeesters	17,71	11,11	20,00	4,35	14,59
aantal door de minister ontslagen burgemeesters	19	14	15	3	51
% ontslagen burgemeesters	19,79	10,37	20,00	13,04	15,50
aantal gestaakte en geschorste burgemeesters	29	55	30	3	117
% gestaakte en geschorste burgemeesters	30,21	40,74	40,00	13,04	35,56
aantal gestaakte, geschorste en ontslagen burgemeesters	48	69	45	6	168
% gestaakte, geschorste en ontslagen burgemeesters	50,00	51,11	60,00	26,09	51,06
aantal gemeenten met een gestaakte, geschorste of ontslagen burgemeester	60	74	47	7	188
% gemeenten met een gestaakte, geschorste of ontslagen burgemeester	62,50	54,81	62,67	30,43	57,14

³¹¹ Zuivering der burgemeesters in het bevrijde gebied. Stand per 1 Maart 1945, volgens gegevens van Sectie I. -AMG, doos 299 (Staf, Sectie I), map 2028. De aantallen zijn afkomstig uit dat overzicht, de percentages zijn daarvan afgeleid. N.b. de studies over de burgemeesterszuivering en het herstel van het openbaar bestuur in Zeeland (Van den Heuvel/Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*) en Gelderland (Van Heusden/Van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel*) noemen dit stuk niet. Dat komt doordat ze zich vooral richten op de eindresultaten van die zuivering. Het verloop van de daaraan voorafgaande, ingrijpende voorlopige zuivering door het MG wordt door hen wel geschetst, maar alleen een systematisch onderzoek van de talrijke stukken in het archief van het MG (met name van de centrale secties) kan daarover meer duidelijkheid verschaffen.

In meer dan de helft van de 329 bevrijde gemeenten was de burgemeester door een of andere zuiveringsingreep niet teruggekeerd en dat was ongeveer tweemaal zo vaak het geval in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland als in het kleine bevrijde deel van Gelderland.¹¹² In de 23 bevrijde Gelderse gemeenten waren in vergelijking met de andere provincies nog opvallend weinig burgemeesters gestaakt, geschorst of ontslagen. Als men verder de ontslagen door de minister buiten beschouwing laat – het betrof hier immers veelal de tijdens de bezetting aangestelde NSB-burgemeesters – en enkel let op de *voorlopige* zuiveringsmaatregelen (schorsing en staking), dan valt op dat naast Gelderland ook Limburg hierin duidelijk achterbleef; vooral het aandeel van de gestaakte burgemeesters was in Limburg opmerkelijk veel kleiner dan in Noord-Brabant en Zeeland.

Het achterblijvende aantal voorlopige zuiveringsmaatregelen in Gelderland en Limburg had in wezen dezelfde oorzaak. Zowel waarnemend commissaris der koningin Van Voorst als zijn Limburgse collega Van Sonsbeeck hadden de burgemeesterszuivering aanvankelijk in eigen hand proberen te houden en in tegenstelling tot Quarles van Ufford in Zeeland en Smits van Oyen in Noord-Brabant hadden ze de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG daarbuiten gehouden. Ze lieten de niet 'foute' burgemeesters dus zoveel mogelijk zitten en stelden pas een adviescommissie voor de zuivering van burgemeesters in, toen dat door de pressie van de voormalige illegaliteit en het MG niet meer te vermijden viel. Rond de tijd dat de staf MG het eerder genoemde overzicht opstelde (1 maart), was de Gelderse adviescommissie nog niet met haar werk gereed en had de Limburgse Adviescommissie Zuiveringsbesluit (AZB) vanwege een conflict met Van Sonsbeeck haar werk voorlopig gestaakt (zie paragraaf 7.4.2).

Het conflict tussen Van Sonsbeeck enerzijds en de GOIWN en het MG in Limburg anderzijds was al in oktober begonnen (zie paragraaf 6.4.1) en vloeiende voort uit de weigering van de commissaris der koningin om zuiveringsmaatregelen te treffen tegen burgemeesters tegen wie gegronde klachten bestonden. Pas na veel aandringen van GOIWN en MG had Van Sonsbeeck eind december de AZB ingesteld, maar ook aan haar adviezen bleek hij geen gevolg te willen geven. Eind januari – begin februari was de GOIWN het zich alsmaar voortslepende geworstel met Van Sonsbeeck beu. Bemoedigd door het vooruitzicht op een nieuw kabinet met meer sympathie voor de georganiseerde oud-illegaliteit, begon zij zich voor te bereiden op de verwijdering van de zittende gouverneur. De Limburgse Provinciale Raad van de GOIWN verklaarde namelijk aan pmc Schurmann niet akkoord te kunnen gaan met de wettelijk voorziene waarnemend commissaris der koningin, RKSP-gedeputeerde Jos. Maenen. Men voorspelde onrust bij de arbeidende bevolking als deze persoon, die in de bezetting een "slappe houding" had aangenomen en niet gehandhaafd was als voorzitter van het RKWV in Limburg, het roer van Van Sonsbeeck zou overnemen.¹¹³ Kennelijk waren de GOIWN en het MG in Limburg al vrij zeker van het aanstaande ontslag van Van Sonsbeeck; men liet in de formatieweken van het laatste kabinet-Gerbrandy in elk geval nog diverse andere kandidaten voor zijn opvolging de revue passeren.¹¹⁴

¹¹² In Limburg was het effect van de burgemeesters/zuivering relatief wat ingrijpender, omdat daar meer burgemeesters waren die meer dan één (kleine) gemeente bestuurden.

¹¹³ De notulen van de Provinciale Vergadering der Limburgse districten CIW, d.d. 23 januari 1945 maken melding van een mondelinge mededeling van die strekking aan de pmc op basis van een niet uitgegane concept-brief: -SHC, Archief Coenjaarts, map 16 en -Bezit Vrij. De concept-brief van dezelfde datum bevindt zich in -SHC, Archief Wijffels, nr. 98.

¹¹⁴ Brief pmc-Limburg aan CSMG, d.d. 21 februari 1945, bericht dat de Limburgse GOIWN de Maastrichtse burgemeester Jhr. mr. W. Michiels van Kessenich als plaatsvervangend cdk afwijst en de Venlose burgemeester mr. B. M. Berger "met de grootst mogelijke instemming" aanbeveelt; -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212.

GOIWN en MG wensten dat ontslag dus en hadden ook nauwelijks twijfels dat het inderdaad zover zou komen, want inmiddels was Van Sonsbeeck ook met de AZB in conflict geraakt ³¹⁵ Terwijl Linthorst Homan aan Schurmann alvast de opdracht gaf om door versnelling van de zuivering een verdere verslechtering van de stemming onder de Limburgse bevolking te voorkomen, besloot de GOIWN nu een officieel verzoek in te dienen om Van Sonsbeeck te vervangen. Op 14 maart zond de Limburgse Provinciale Raad van de GOIWN minister Beel een schriftelijk verzoek om in plaats van Van Sonsbeeck een commissaris der koningin te benoemen, die wel bereid was tot welwillende samenwerking met de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG, die "de zoo gerechtvaardigd verlangde zuivering van gezagsdragers, functionarissen in overheidsdiensten, burgemeesters enz." niet zou belemmeren, maar krachtig zou doorvoeren en die in staat zou zijn om door een "grondige vernieuwing" in personele zin vertrouwen en rust te doen wederkeren. Een afschrift van die brief werd per koerier aan koningin Wilhelmina ter hand gesteld, die juist toen haar eerste bezoek bracht aan bevrijd Nederland ³¹⁶ Ook nog diezelfde dag liet pmc Schurmann aan Kruls weten dat het MG in Limburg niets toe te voegen had aan het rekest van de GOIWN, "daar het verschil van inzicht dat telkens opnieuw tusschen den Heer Van Sonsbeeck en het Militair Gezag aan den dag is getreden, U voldoende bekend is". Wel benadrukte hij dat het besluit tot dit officiële verzoek van de GOIWN geheel buiten zijn voorkennis was genomen ³¹⁷

Of pmc Schurmann nu wel of niet actief betrokken was bij het GOIWN-initiatief om voor Limburg een andere gouverneur te krijgen, laten we even in het midden. Het onmiddellijke effect van het verzoek was in elk geval dat Beel al op 16 maart Maastricht bezocht om met Van Sonsbeeck te spreken. Hoewel Schurmann aan Kruls schreef er geen idee van te hebben wat daar besproken was, meldde hij zijn superieuren verontrust dat Van Sonsbeeck hem na afloop gezegd had dat Beel het een geluk had genoemd dat Van Sonsbeeck de zuivering zo voorzichtig en zo langzaam had behandeld en aldus fouten had voorkomen ³¹⁸ Maar uit de rest van Schurmann's rapportage blijkt dat Van Sonsbeeck zijn eigen positie toch nog allerminst veilig achtte. Op 17 maart namelijk nam de commissaris der koningin weer contact op met de pmc en wel naar aanleiding van een brief die Van Sonsbeeck van "loyale illegale zijde" ontvangen had. Daarin werd gesteld dat er daags voor Beels bezoek, d.w.z. op de 15e, in het Witte Huis (het dienstgebouw van de pmc) een geheime vergadering zou zijn gehouden met vertegenwoordigers van de georganiseerde oud-illegaliteit, waar besloten was "den Heer Van Sonsbeeck te schorsen". Wat Van Sonsbeeck aan Schurmann verweet, was dat deze hem daarover onkundig had gelaten ³¹⁹ Maar in hetzelfde gesprek verdedigde Van Sonsbeeck zijn zuiveringsbeleid en stelde hij altijd bereid te zijn geweest om de oud-illegaliteit daarbij te raadplegen. Ook vroeg hij de pmc welk advies deze aan Beel zou geven. Daarop antwoordde Schurmann "dat nagenoeg alle door hem (de commissaris der koningin, H.T.) getroffen zuiveringsmaatregelen eerst na veel strijd en tenslotte min of meer onder dwang (van MG, H.T.) waren tot stand gekomen". Over zijn advies en dat van Kruls hoefde Van Sonsbeeck dus geen illusies te koesteren ³²⁰

³¹⁵ Weckrapport Sectie I Staf MG, d.d. 3 maart 1945 door Linthorst Homan punt IIh. Dringend geboden is aanwijzing van een anderen commissaris der koningin in Limburg daar de thans aangewezen niet in aanmerking behoort te komen in AMG doos 225 (Secretariaat) map weckrapporten Sectie I.

³¹⁶ Afschrift van die brief in AMG doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg) map 211. De snelle bezorging aan de koningin wordt vermeld door pmc Schurmann in zijn 21e verslag d.d. 19 maart 1945 *ibidem*.

³¹⁷ Brief d.d. 14 maart 1945 *ibidem*.

³¹⁸ 21e Verslag van pmc-Limburg over 11-19 maart 1945 *ibidem*.

³¹⁹ *Ibidem* en brief van cdk in Limburg aan pmc Limburg d.d. 4 mei 1945 *ibidem* map 212.

³²⁰ 21e Verslag pmc Limburg d.d. 19 maart 1945 *ibidem* map 211.

The forgotten man

Forgotten man – wat hebben ze geschreven
Toen jij in 't kader der Marine wou?
Welk antwoord heeft vrij Nederland gegeven
Als dankbaarheid voor jouw bewezen trouw?

Blijf maar forgotten man – je bent twee jaar gedoken
Omdat je voor den mof je hand niet zetten wou;
Je hebt heel consequent je studies afgebroken,
Direct, dat was je plicht, – en daarmee zit je nou.

Hád maar getekend, jongen, voor dat stel sadisten,
Het komt er blijkbaar niet zo èrg op aan;
Dan hadden ze je nou niet kunnen kisten
Omdat je geen examens hebt gedaan!

Zóó hebben ze natuurlijk niet geschreven,
maar jij leest, net als ik, tusschen de regels door;
Zonder de H.B.S. kunnen ze jou niks geven,
Al is het argument: "Het kader van negenticnvéertig gaat vóór".

Jane

uit: *De Vrije Stem*, 14 april 1945

Ook uit de andere daden van de bedreigde commissaris der koningin blijkt dat Beel hem nog niet onvoorwaardelijk in zijn ambt had bevestigd. Op de dag van Beels bezoek stelde Van Sonsbeeck drie commissies in voor de zuivering van de provinciale diensten en bedrijven, waarvan er twee geheel bestonden uit personen die het MG en de GOIWN daartoe hadden aanbevolen.³²¹ Op 18 maart nodigde hij via een bevriende oud-illegale relatie³²² de GOIWN in Limburg uit voor een bespreking.³²³ En op 20 maart besloot Van Sonsbeeck dat twee oud-leden van Gedeputeerde Staten hun bevoegdheden als lid van dat college vanwege hun houding tijdens de bezetting niet meer mochten uitoefenen.³²⁴ Het heeft er dus alle schijn van dat Beel van hem verlangde dat hij alsnog snel zijn bereidheid zou bewijzen om de ambtelijke zuivering en bestuursvoorziening in samenspraak met de georganiseerde oud-illegaliteit effectief aan te pakken.

Voor de GOIWN en het MG moet de opstelling van Beel een grote tegenvaller zijn geweest. Hij had geweigerd Van Sonsbeeck te ontslaan en wel met het argument dat hij

³²¹ PMC-Limburg, Sectie I, Verslag werkzaamheden van 1 tot 15 maart 1945, d.d. 16 maart 1945, -ibidem.

³²² Te weten dr. A. Kessen, die op 28 januari 1945 door Van Sonsbeeck tot plaatsvervangend burgemeester van de gemeente Heer was benoemd (-ACdK-L, Kabinetsagenda, d.d. 28 februari 1945).

³²³ 21e Verslag pinc-Limburg, d.d. 19 maart 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 211.

³²⁴ Het betrof hier mr. J.G.S.N. Beckers (Sittard) en Th.P.H. Rutten (Horst), aldus -ACdK-L, Kabinetsagenda, d.d. 20 maart 1945.

de mening van de GOIWN niet voldoende representatief achtte en de positie van het burgerlijk gezag in Limburg wenste te handhaven. Die argumentatie leidden we allereerst af uit de pogingen die de Limburgse GOIWN-top meteen na Beels bezoek ondernam om samen met verschillende andere Limburgse organisaties¹²⁵ "een op breeden basis gefundeerd advies" uit te brengen tegen Van Sonsbeeck en vóór diens vervanging door mr. B.M. Berger, op dat moment burgemeester van Venlo.¹²⁶ Verder wees de GOIWN eind maart ook de bespreking met Van Sonsbeeck af; de commissaris der koningin had namelijk zelfs nog geprobeerd om de samenstelling van de GOIWN-delegatie naar die bespreking veranderd te krijgen. De Provinciale Raad liet Van Sonsbeeck daarop weten zo'n onderhoud niet meer zinvol te achten. Het ging de GOIWN, zoals ze schreef, immers niet om de handhaving van het gezag als zodanig, maar om "gezag door herstel van vertrouwen".¹²⁷

Eind maart was door deze impasse de positie van het burgerlijke gezag in Limburg echter wel degelijk in gevaar gekomen. Dat kwam niet alleen door de oppositie van de GOIWN, maar vooral doordat het MG de kritiek en de eisen van de GOIWN deelde, ook al stond die opstelling op gespannen voet met het beleid van de minister. Zo noteerde Linthorst Homan na een beraad met minister Beel, Kruls en Schurmann over de situatie van het binnenlandse bestuur in Limburg, dat de actie van de GOIWN en andere groepen tegen de commissaris der koningin het noodzakelijk maakte op korte termijn één officieel standpunt te bepalen ten aanzien van de positie van Van Sonsbeeck. Alleen dan kon men van hogerhand de leiding behouden en voorkomen dat er gehandeld moest worden onder druk van de openbare mening.¹²⁸ Dat ene officiële standpunt kwam er snel. Beel koos definitief voor het handhaven van Van Sonsbeeck¹²⁹ en het MG legde zich daarbij neer. De logische consequentie daarvan was dat pmc Schurmann, die in deze steeds achter de Limburgse GOIWN had gestaan, het veld zou moeten ruimen. Hij werd benoemd tot de aanstaande pmc van Noord-Holland en als pmc-Limburg werd hij per 1 april vervangen door luitenant-kolonel G.J.L. van der Lande.¹³⁰

Voor commissaris der koningin Van Sonsbeeck was de vervanging van zijn tegenstrever Schurmann het sein om weer aan de slag te gaan met de AZB of wat daarvan over was tenminste. Hij zocht twee nieuwe leden aan en het antwoord van de GOIWN was dat zij haar leden opdracht gaf om geen medewerking te verlenen aan deze nieuwe AZB. Alle drie leden trokken zich daarop terug en daarmee leek de nieuwe AZB weer van de baan.¹³¹ De nieuwe pmc Van der Lande probeerde in dit proces van toenemende confrontatie een bemiddelende rol te spelen. Maar nadat het mislukt was om de Limburgse

¹²⁵ In de stukken worden de namen van die organisaties niet genoemd.

¹²⁶ Brief pmc Limburg aan Hoofd Sectie I Staf MG, d.d. 20 maart 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212.

¹²⁷ Brief Provinciale Raad-Limburg van de GOIWN aan Van Sonsbeeck, d.d. 29 maart 1945, -ibidem.

¹²⁸ Weekrapport van Hoofd Sectie I Staf MG, d.d. 24 maart 1945, -AMG, doos 225 (Secretariaat), map weekrapporten Sectie I "Van hoogerhand dient men de leiding te behouden en dient men ervoor te zorgen niet in een situatie te geraken, waarin men onder druk der openbare mening zou moeten handelen".

¹²⁹ Die keuze werd waarschijnlijk ook beïnvloed door Van Sonsbeecks lidmaatschap van het College van Vertrouwensmannen van de regering. In die functie had hij bij de bevrijding van de rest van het land een belangrijke rol te spelen en dat was niet mogelijk wanneer hij als commissaris der koningin werd verwijderd. Vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X b, 1067, 1074.

¹³⁰ *Overzicht MG*, 66-74.

¹³¹ De nieuw aangezochte leden waren dr. J. Tans en mr. Ch. Paulussen aldus Overzicht Corbey, -SHC, Archief Wijffels, nr. 98. Brief van Provinciale Raad-Limburg van de GOIWN aan Van Sonsbeeck, d.d. 12 april 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212. Zowel Corbey als Paulussen en Tans trokken zich terug, aldus brief pmc-Limburg aan cdk Limburg, d.d. 4 mei 1945, -ACdK-L, Kabinetsagenda.

GOIWN alsnog tot een gesprek met de commissaris te bewegen,³³² begon nota bene Van Sonsbeeck bij Van der Lande te klagen dat de tegenwerking van de GOIWN tot aanzienlijke vertraging leidde bij de zuivering van burgemeesters.³³³ Nu minister Beel er definitief voor had gekozen om Van Sonsbeeck te handhaven, voelde de commissaris zich kennelijk sterk genoeg om de GOIWN voor de periode sinds medio maart te verwijten wat voor de hele periode sinds de bevrijding juist aan hemzelf te verwijten viel.³³⁴

Van der Landes bemiddelen baatte dus niet en ook de bemoeienis van Linthorst Homan en Kruls³³⁵ doorbrak de patstelling in de burgemeesterszuivering en in de uitoefening van het burgerlijk gezag in Limburg niet. Medio mei verklaarde de IPV van de GOIWN het conflict met de gouverneur tot een kwestie van landelijk belang en ze dreigde met de publikatie van een manifest aan het Nederlandse volk, waarin deze onverkwikkelijke en tot dan toe buiten de openbaarheid gebleven affaire uit de doeken zou worden gedaan.³³⁶ Dat bracht minister Beel ertoe om op 21 mei persoonlijk te gaan spreken met vertegenwoordigers van de Limburgse Provinciale Raad van de GOIWN. In dat gesprek werd een doorbraak bereikt, want op 25 mei verklaarde die raad zich schriftelijk bereid in te gaan op Beels nadrukkelijke verzoek om "in het algemeen belang" samen te werken met commissaris der koningin Van Sonsbeeck, die op zijn beurt had verklaard "dat een goede samenwerking met de GOIWN zijn eenige wensch en hoop was" (sic). De voorzitter van die Provinciale Raad, J.W. Quint, zou het zakelijke contact met de commissaris weer opvatten en wel "in het vertrouwen dat dit contact thans zal leiden tot bevredigende verhoudingen".³³⁷

Maar als de GOIWN al vertrouwen heeft gehad in die nieuwe afspraak, het MG toonde zich al meteen uiterst sceptisch. Bemiddelaar Van der Lande sprak van een "op papier weliswaar bevredigend resultaat" en liet Linthorst Homan weten "Ik houd echter mijn hart vast!".³³⁸ De verdere gang van zaken in juni bevestigde zijn vrees. Er kwam weliswaar een nieuwe AZB tot stand,³³⁹ maar eind die maand rapporteerde Van der Lande alweer "nieuwe groote ontstemming" over het zuiveringsbeleid van de commissaris der koningin, niet alleen "in vrij wijde kring in Limburg", maar ook bij het MG daar. Hij verwachtte ordeverstoringen nu de commissaris zich nog steeds niet "bereid (toonde) tot doortastend optreden" en achtte het waarschijnlijk binnenkort zelf te moeten ingrijpen. Linthorst Homan meldde dit alles aan minister Beel,³⁴⁰ die pmc Van der Lande begin juli zijn standpunt persoonlijk meedeelde. De zuivering van burgemeesters, aldus Beel, lag,

³³² Brief van pmc-Limburg aan pater dr. H. van Rooy o.f.m., d.d. 7 april 1945 en vice versa, d.d. 17 april 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212.

³³³ Brief d.d. 4 mei 1945, -ibidem.

³³⁴ *Ibidem*: "Het is niet te aanvaarden dat de zuiveringswerkzaamheden, die de minister van Binnenlandse Zaken wenschit bespoedigd te zien, zoo ingrijpende vertraging ondergaan, doordat van één zijde zelfs het tot stand komen van de noodig geachte Commissie wordt tegengehouden".

³³⁵ Brief van Linthorst Homan aan pmc-Limburg, d.d. 1 mei 1945 (-ibidem, map 211): "Naar mijn mening is dit echter een zaak, die door de Regering moet worden behandeld, terwijl MG niets verder kan doen, dan de minister bij voortdurend op de hoogte houden van de ontwikkeling". Brief van pmc-Limburg aan voorzitter Provinciale Raad-Limburg-GOIWN, Quint, d.d. 11 mei 1945 (-ibidem) waarin Kruls de GOIWN vroeg Quint te machtigen voor een gesprek met de commissaris der koningin.

³³⁶ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 16 mei 1945, punt 1. -Bezit Raaijmakers.

³³⁷ Brief Provinciale Raad-Limburg van de GOIWN aan minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 25 mei 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212.

³³⁸ Brief d.d. 31 mei 1945, -ibidem.

³³⁹ Brief Van Sonsbeeck aan pmc-Limburg, d.d. 29 juni 1945; de commissie bestond uit mr. B. Berger, mr. L.Th.M. Bronsgeest en ir. W. Martens: -ACdK-L, nr. 2.07.531 (Zuivering burgemeesters algemeen).

³⁴⁰ Brief d.d. 21 juni 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212.

nu de tweede fase van het *Legal Agreement* medio juni was ingegaan, geheel in handen van het burgerlijk bestuur, d.w.z. van de commissaris der koningin en van hemzelf. Het MG had zich voortaan op dit terrein van maatregelen te onthouden en moest zich beperken tot het doorgeven aan de minister van niet juist behandelde gevallen. Alleen zo kon de wens van Beel en van de (nieuwe) ministerraad gerealiseerd worden om "het gezag, in casu dezen commissaris der koningin" *à tout prix* te handhaven.¹⁴¹ Van der Lande deelde Linthorst Homan daarop mee dat hij voortaan enkel nog zou *toezien* op de zuivering van burgemeesters en dat hij zich niet meer verantwoordelijk beschouwde voor dit onderwerp.¹⁴²

De felle en langdurige competentiestrijd om de burgemeesterszuivering in Limburg tussen de commissaris der koningin enerzijds en het MG en de GOIWN anderzijds was bepalend voor de gehele ambtelijke zuivering in die provincie. In de andere bevrijde provincies was het conflict om de afbakening van de bevoegdheden van de commissaris der koningin en de pmc al eerder beslecht en geëindigd in een taakverdeling, waarbij de commissaris der koningin weliswaar de formele bevoegdheid uitoefende, maar zich liet adviseren en controleren door respectievelijk de georganiseerde oud-illegaliteit en het MG. Ook in Brabant, Zeeland en Gelderland deden zich vele conflicten voor bij de uitvoering van het Zuiveringsbesluit, maar anders dan in Limburg waren ze daar overwegend plaatselijk van aard; ze gingen meestal om individuele gevallen en ze hadden vaker betrekking op kwesties van bestuursvoorziening en zuivering van het overheidspersoneel.

De GOIWN werd in Brabant, Zeeland en Gelderland dus via het MG bij de uitvoering van het Zuiveringsbesluit betrokken, op provinciaal en op lokaal niveau. Maar dat betekende ook dat de GOIWN haar inspanningen niet, zoals in Limburg, op één kwestie kon concentreren, maar over vele kwesties en commissies moest verdelen. Gezien de vele aansporingen van de GOIWN-leiding om de zuivering dit keer goed aan te pakken,¹⁴³ was dat voor de meeste GOIWN-districten een te lastige opgave. Net als bij de zuivering van het gemeentepersoneel waren er eigenlijk maar enkele districten (Breda en 's-Hertogenbosch) die erin slaagden om inzake de burgemeesterszuivering een behoorlijke rapportage af te leveren.¹⁴⁴ Ook het voorstellen van waarnemende burgemeesters kostte de GOIWN kennelijk moeite. Na overleg met commissaris der koningin Smits van Oyen constateerde pmc De van der Schueren begin maart althans dat in enkele van de 25

¹⁴¹ Brief pmc-Limburg aan Linthorst Homan, d.d. 9 juli 1945. -ibidem. Beel was inmiddels opnieuw minister van Binnenlandse Zaken geworden. In zekere zin was dat een gevolg van een initiatief van de voormalige Maastrichtse illegaliteit. Een lid van de GOIWN had namelijk klachten ingediend over het bezettingsgedrag van de burgemeester van Maastricht, Michiels van Kessenich, en dat voorkwam dat deze minister werd. Zie Duynstee/Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn - Drees*, 75-76.

¹⁴² Brief pmc-Limburg aan Linthorst Homan, d.d. 9 juli 1945. -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 212.

¹⁴³ Vgl. Notulen IPV-GOIWN, d.d. 18 april 1945, punt 7 (-Bezit Raaijmakers) en d.d. 25 april 1945, punt 3 (-SHC, Archief Coenjaarts, map 14).

¹⁴⁴ Rapport van het GOIWN-district 's-Hertogenbosch (secretaris Raaijmakers) aan de pmc en de cdk van Noord-Brabant, de voorzitter van de Provinciale Vertrouwensraad en de secretaris van de GOIWN betreffende de zuivering der burgemeesters van de gemeenten Berghem, Berlicum, Beek en Donk, Boekel, 's-Hertogenbosch, Boxtel, Drunen, Den Dungen, Esch, Gemert, Grave, Haaren, Helvoirt, Lieshout, Lith, Megen, St.-Michielsgestel, Nistelrode, Oss, Ravenstein, Rosmalen, Schijndel, Uden, Veghel, Vught en Zeeland, uitgebracht aan de hand van de opgaven van de plaatselijke functionarissen der GOIWN, d.d. 8 maart 1945, -ACdK-NBr, nr. 82-5.

gevallen, waarin een waarnemer moest worden aangewezen, er nog steeds geen advies van de oud-illegaliteit binnen was.³⁴⁵

De instelling door minister Beel van het COZO en zijn documentatie-zuiveringscommissies had, zoals gezegd, vóór de algehele bevrijding nog weinig effect op de praktijk van de ambtelijke zuivering. De leiding van de GOIWN zag er zeker in eerste instantie een nieuwe kans in om meer greep te krijgen op de zuivering van burgemeesters, politie en ander overheidspersoneel.³⁴⁶ Maar de vorming van die documentatie-zuiveringscommissies verliep nogal traag. Eind maart klaagde Kruls dat de commissarissen der koningin de instelling van die commissies traineerden³⁴⁷ en de eerste van die commissies kwamen inderdaad pas in de loop van mei tot stand.³⁴⁸ Toen werd ook duidelijk dat het MG op de vorming van die nieuwe commissies weinig invloed had en dat deze het begin markeerden van een nieuwe fase in de zuivering, namelijk een die door het burgerlijk gezag gedomineerd werd.

Aan de basis van de GOIWN hadden eerst de plannen voor deze nieuwe, regionale zuiveringscommissies en vervolgens hun instelling vooral een demoraliserend effect. De oude plaatselijke zuiveringsadviescommissies moesten hun werk namelijk overdragen aan verderwegstaande regionale documentatiecommissies voor de zuivering van overheidspersoneel. Bovendien constateerden de leden van de GOIWN dat de ambtelijke zuivering zo, in weerwil van hun streven naar een beoordeling door buitenstaanders en nog voordat zij de ambtenarij en de politie voldoende gezuiverd achtten, steeds meer uit de handen van het MG werd genomen om geheel toevertrouwd te worden aan de zittende burgerlijke gezagsdragers. Ook in de leiding van de GOIWN drong dat besef in de loop van april door. Men achtte de ambtelijke zuivering tot nu toe onvoldoende, maar moest constateren dat deze aan de vooravond van de algehele bevrijding overwegend in handen van het burgerlijk gezag was gekomen en daardoor in het slop raakte. De vaart was eruit en men begon zich af te vragen of er geen nieuwe initiatieven nodig waren om de ambtelijke zuivering nieuw leven in te blazen.³⁴⁹

Ook bij de staf van het MG rezen bij het aflopen van de eerste fase van het *Legal Agreement* twijfels aan het uiteindelijke verloop van de ambtelijke zuivering, nu ze steeds meer een zaak van de burgerlijke autoriteiten werd. Naar aanleiding van de aanstaande bevrijding van het Noorden hadden de pmc-en van Limburg en Gelderland, Schurmann en Blaauw, hun superieur Linthorst Homan al een overzicht gegeven van hun slechte ervaringen met de uitvoering van het Zuiveringsbesluit en daarbij met name de talloze middelen opgesomd, waarmee commissarissen der koningin en burgemeesters die zuivering vertraagden en dwarsboomden.³⁵⁰ In juni waarschuwden Schurmanns opvolger Van der Lande en Blaauw opnieuw. Ze lieten Linthorst Homan en Kruls weten dat de controlerende bevoegdheid van het MG onmisbaar was voor een goed verloop van de

³⁴⁵ Verslag, d.d. 6 maart 1945, -ACdK-NBr, nr 82-6, en Notulen IPV-GOIWN, d.d. 30 mei 1945, p. 4 (-Bezit Raaijmakers): klacht van cdk Smits van Oyen dat hij geen antwoord krijgt op zijn verzoek om adviezen inzake burgemeestersbenoemingen.

³⁴⁶ Vgl. het eerste deel van deze paragraaf.

³⁴⁷ Weckrapport CSMG, d.d. 30 maart 1945, -AMG, doos 216 (Secretariaat).

³⁴⁸ Besluit van de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 9 mei 1945: samenstelling van de documentatie-zuiveringscommissie te Tilburg, -KDC, Archief Hoogers, nr. 14.

³⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Notulen IPV-GOIWN, d.d. 25 april 1945, punt 3 (-SHC, Archief Coenjaarts, map 14): "De voorzitter zegt, dat wellicht na de bevrijding van het Noorden, alwaar de zuivering strenger ter hand zal worden genomen, ook aan de zuivering in het Zuiden weer nieuw leven zal worden ingeblazen".

³⁵⁰ Nota 'Ervaringen en suggesties betr. uitvoering zuiveringsbesluit', d.d. 13 maart 1945, -ACdK-L, nr. 2.07.531. Brief pmc-Gelderland aan Stafbureau MG, d.d. 9 maart 1945, -AMG, PMC-Gelderland, doos 24, map 257.

ambtelijke zuivering. Zonder toezicht door de militaire commissarissen, zo voorspelden ze, zou van een behoorlijke zuivering van het ambtelijke apparaat niets terecht komen en zou ook van de veelal via het MG geregelde invloed van de georganiseerde oud-illegaliteit al snel weinig of niets overblijven.³⁵¹

Maar de top van het MG, i.c. Kruls en Linthorst Homan, maakte zich rond de bevrijding van het Noorden niet zozeer zorgen over de afnemende rol van het MG en de GOIWN bij de ambtelijke zuivering. Wat hun inmiddels veel meer verontrustte, waren de gevolgen van het tot dan toe gevoerde zuiveringsbeleid. Er waren in het Zuiden namelijk bijna 2000 personen in hun ambtelijke functie gestaakt of geschorst, onder wie, aldus Linthorst Homan, "tal van personen die uiteindelijk niet voor ontslag in aanmerking komen". Dat zoveel personen na vele maanden nog steeds geen enkele zekerheid hadden of ze in hun functie hersteld zouden worden of niet, noemde Linthorst Homan tegenover het pas bevrijde College van Vertrouwensmannen een "drama". En aan dat drama zou pas een einde kunnen komen als het COZO en zijn documentatie-zuiveringscommissies snel aan het werk zouden gaan.³⁵²

Het ging hier niet enkel om een persoonlijk drama voor de voorlopig gezuiverden, maar ook om een kwestie waarbij de positie en het aanzien van het burgerlijk gezag in het geding was. Daarom hield het gigantische afwikkelingsprobleem de leiding van het MG begin mei meer bezig dan het veiligstellen van de invloed van het MG en de oud-illegaliteit op de ambtelijke zuivering. Net als eerder minister Beel was nu ook de top van het MG tot de overtuiging gekomen dat het herstel van het burgerlijk gezag belangrijker was dan de kwaliteit van dat gezag. Het waren immers juist de zich voortslepende, voorlopige zuivering en haar effecten, die het herstel van een normaal functionerend burgerlijk gezag bleven belemmeren of bemoeilijken. Om weer spoedig tot een geregeld en geaccepteerd burgerlijk gezag te komen, achtten de hoogste burgerlijke autoriteiten en het MG het noodzakelijk om de zuivering ondergeschikt te maken aan het gezagsherstel. En dat betekende dat de ambtelijke zuivering verder door het burgerlijk gezag diende te geschieden en dat de invloed van het MG afgebouwd moest worden.

Die heroriëntatie ten gunste van de positie van het burgerlijk gezag en ten nadele van het MG en de in zijn kielzog opererende georganiseerde oud-illegaliteit kwam tegemoet aan de inmiddels sterk toegenomen druk van diverse kanten. Zo had de bisschop van 's-Hertogenbosch, mgr. Mutsaerts, al in zijn vastenbrief van 11 februari als eerste in het openbaar gewaarschuwd tegen "overdreven nationalisme". Dat was volgens de bisschop aan de orde "wanneer men de vaderlandsliefde als eenigen eisch stelt voor de geschiktheid om een bediening of betrekking uit te oefenen", als men medeburgers om de kleinste fouten verdacht maakte en "als men te hoge eischen wil stellen aan landgenooten, die in den zeer moeilijken bezettingstijd een openbaren post juist ter wille van het Vaderland bleven bezetten om grooter kwaad te voorkomen".³⁵³

Die directe kerkelijke vermaning tegen te strenge normen bij de ambtelijke zuivering en bestuursvoorziening werd in alle parochies voorgelezen. In zekere zin sloot ze aan bij de discussie die toen naar aanleiding van de kabinetsperikelen in de pers werd gevoerd over de heersende gezags- of vertrouwenscrisis en over het gebrek aan voorlichting en

³⁵¹ Brief Blaauw aan Stafbureau MG, d.d. 27 juni 1945, -AMG, Staf, Sectie I, doos 17, map 4100, en brief Van der Lande, d.d. 30 juni 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 206.

³⁵² Verslag van de vergadering van 9 mei 1945 van Vertrouwensmannen en het Militair Gezag, *Enq.*, V b, 548-553, aldaar 551.

³⁵³ Vastenbrief, d.d. 11 februari 1945, -Archief Bisdom 's-Hertogenbosch, Oorlogsarchief, doos 9, map Herderlijke schrijvens

openbaarheid van de kant van de autoriteiten.³⁵⁴ Ook de heruitgave van diverse eerder gestaakte dagbladen (zie paragraaf 5.2.1) betekende in dit verband dat het eerdere monopolie van de oud-illegale bladen doorbroken werd en dat er steeds vaker kritiek geuit werd op het MG en de georganiseerde oud-illegaliteit. Deze golf van maatschappelijke onvrede over de voortdurende abnormaliteit en over de autoriteiten (MG) en politieke krachten (GOIWN) van de overgangstijd die men daarvoor verantwoordelijk achtte, richtte zich niet direct tegen de ambtelijke zuivering, maar ondergroef deze wel. Ze maakte namelijk in alle openbaarheid duidelijk dat de bevolking verlangde naar een spoedige terugkeer van de traditionele, geregelde gezagsverhoudingen, waarin een respectabel, deskundig en gecontroleerd burgerlijk bestuur weer de dienst zou uitmaken.

In de GOIWN bleef die toenemende kritiek niet zonder gevolgen. Zo werd er in besloten kring voor het eerst sinds de bevrijding door leidende figuren twijfel geuit aan de juistheid van het tot dan toe door de GOIWN gevoerde beleid ten aanzien van de zuivering. In een lezing voor de contactofficiëren-in-opleiding inventariseerde pater prof. dr. H.M. van Rooy in maart de fouten die de georganiseerde oud-illegaliteit in het Zuiden had gemaakt. Over de ambtelijke zuivering merkte hij op: "nu hebben sommigen onzer zich wel laten leiden door onruststokers. Ze hebben niet altijd iedereen recht doen weder-varen. Ze hebben wel eens vergeten, dat degenen die bleven (aanbleven, H.T.) niet per sé verkeerd waren en dat degenen die gingen (ontslag namen of onderdoken, H.T.) niet per sé goed waren".³⁵⁵ Maar die gevolgtrekking uit de toenemende kritiek in de maatschappij bleef toch een uitzondering.

Veel wijdiverbreider was in de geleerden van de oud-illegaliteit de tegengestelde reactie, namelijk die van afkeer van de maatschappij, van verbittering en verharding. Ook de leiding van de GOIWN kon zich niet onttrekken aan de snel toenemende onvrede in de eigen geleerden. Ruim een maand na de algehele bevrijding namen de actieve districten 's-Hertogenbosch, Oss, Veghel en Waalwijk het initiatief tot de publikatie van een fel manifest. Daarin eiste men "zuivering zonder aanzien des persoons, niet alleen van de lagere regionen van ons ambtenarencorps, maar ook van de hoge functionarissen en vooral van hen die op economisch gebied met den vijand hebben gecheuld en zich daardoor hebben verrijkt". Er werd weer – net als in de confrontatiefase – met illegale middelen bedreigd nu de georganiseerde oud-illegaliteit langs legale weg haar doelen niet meer kon bereiken.³⁵⁶ Het bestuur van de GOIWN stelde zich, ook al gebeurde dat met de nodige aarzeling, achter het manifest.³⁵⁷

De diverse uitingen van onvrede vlak voor en na de algehele bevrijding, met name

³⁵⁴ Zie Memorandum van kapitein Huizinga (Staf MG, Staf, Sectie XI) aan Stafbureau, d.d. 21 februari 1945, die zich daarbij baseerde op artikelen in *Veritas* van 15 februari, *Ons Volk* van 10 en 17 februari en *Het Parool* van 17 februari 1945, -AMG, doos 1086 (Staf, Sectie XI), map 32-13. Vgl. ook de felle artikelenreeks in het *Nijmeegsch Dagblad* van 7, 8, 9 en 12 februari 1945, zie Termeer, *Nijmegen frontstad* 67-68.

³⁵⁵ Romijn, *Snel streng en rechtvaardig*, 94.

³⁵⁶ Manifest, z.d. (kort voor 3 juni 1945), -SHC, Archief Bleijs, nr. 5, map 52. De tekstwijzigingen door Bleijs behelsden in de meeste gevallen een verscherping van de strekking: "Zeker, men prijst ons, en men staat ons te woord. Maar achter onze rug lacht men om ons naïef idealisme en ontziet geen middel om ons onschadelijk te maken. Dit bewuste spel van bedrog heeft lang genoeg geduurd en wij *aanvaarden den strijd waartoe men ons uitdaagt*. Wij zijn er ons van bewust, dat wij een front van machtige mensen tegenover ons vinden, machtig door kapitaal, machtig door relaties, machtig door hun gezamenlijk bedreigd eigenbelang. Maar het is niet de eerste maal dat wij tegenover een overmacht staan. *En ook nu wijken wij niet*."

³⁵⁷ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 30 mei 1945, punt 2. Voorhoeve: "Het manifest wordt gepubliceerd met de gevolgen van dien d.w.z. de illegale acties waarmee wordt bedreigd." Notulen IPV-GOIWN, d.d. 20 juni 1945, punt 3: "De heer Van der Hooft acht inderdaad noodig dat we onze handschoenen uittrekken. Langs legale weg snijdt men ons de pas af." "De voorzitter slaagt er niet in de vergadering te bewegen een afkeurende houding aan te nemen ten aanzien van de actie van Den Bosch op 16 juni." Beide in -Bezit Raaymakers.

over het verloop van de zuivering, laten zien dat de meeste georganiseerde oud-illegalen zich door de groeiende maatschappelijke kritiek en tegenwerking niet of nauwelijks meer serieus genomen voelden. Ondanks hun negatieve adviezen bleven ambtelijke functionarissen vaak gehandhaafd en in hun ogen protegeerden deze vervolgens weer andere ambtenaren tegen wie de oud-illegaliteit bezwaren had. Nu de oud-illegalen in de GOIWN hun greep op zuivering en bestuur begonnen te verliezen, groeide hun oude wantrouwen jegens de regering en de autoriteiten weer snel en werden ze ook weer minder bereid om inlichtingen over het bezettingsgedrag van ambtenaren te geven en om klachten in te dienen.³⁵⁸ Veel oud-illegalen sloten zich mokkend en ontevreden in zichzelf op en ergerden zich in toenemende mate aan een maatschappelijke normalisatie, die onstuitbaar bleek en steeds gemakkelijker aan hun idealen en normen voorbijging.

8.3 Naar normalisatie van de staatkundige verhoudingen

Met het aantreden van het laatste kabinet-Gerbrandy had de georganiseerde oud-illegaliteit in het Zuiden een belangrijk politiek succes geboekt. Anders dan voorheen kreeg ze nu te maken met een regering, die een open oog had voor haar wensen, en met tenminste enige ministers die vanwege hun herkomst uit die zuidelijke illegaliteit voor haar veel directer toegankelijk waren. De vraag is nu hoe deze verbeterde afstemming tussen zuidelijke oud-illegaliteit en kabinet uitwerkte op de verhoudingen van de oud-illegaliteit met de voorstanders van een volksbeweging, met kabinet en koningin en met de rest van de maatschappij. Daarbij kijken we in het bijzonder naar de publieke opinie, de pers, de burgerlijke overheden, de woordvoerders van de diverse politieke richtingen en de voor mannen van de noordelijke (oud-)illegaliteit.

8.3.1 Voorlopig geen volksbeweging

Door de machtsstrijd om een nieuw kabinet en de daarop volgende formatieperikelen (zie paragraaf 7.2) waren het inhoudelijke ideaal van de burgerlijke vernieuwers en met name hun belangrijkste instrument, de volksbeweging, danig op de achtergrond geraakt. En toch was het De Quay en de zijnen bij al hun activiteiten juist daarom te doen. De installatie van het nieuwe kabinet op 23 februari betekende immers, zoals De Keizer het bondig samenvat: "De Gestelse gijzelaars hebben hun doel bereikt. Via illegaliteit, via belangrijke illegale bladen en nu vanuit regeringsposten konden zij zich zetten aan de 'grootse taak', waarop zij zich in Gestel al hadden voorbereid: in een periode van afgedwongen godsvrede alle kans te geven aan een volksbeweging die van boven af, met hulp van alle mogelijke officiële kanalen, het Nederlandse volk moest doordringen van de noodzaak tot geestelijke vernieuwing, uitgaande van aan het Evangelie ontleende normen, voordat de partijpolitieke doorbraak gestalte mocht krijgen."³⁵⁹ Maar in de drie maanden tussen de formatie van het nieuwe kabinet en de algehele bevrijding kwam er weinig schot in het uitvoeren van deze grootse taak, integendeel. Om dat duidelijk te maken, blikken we eerst even terug naar de situatie net voor de val van het tweede kabinet-Gerbrandy.

³⁵⁸ Afschrift van brief van F.G.P. van Dooren aan dmc-Tilburg, d.d. 20 maart 1945, -AMG, doos 203 (Staf, Secretariaat), map 8-0, en brief van twee oud-illegale werkers te Vught (W. van de Mee en H. de Wit) aan bisschop Mutsaerts, d.d. 10 maart 1945; door Mutsaerts niet beantwoord, -Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch, Oorlogsarchief, doos 9, map Herderlijke schrijvens.

³⁵⁹ De Keizer, *Gijzelaars*, 162.

In de eerste helft van januari had De Quay zich door de meest startgrage voorstanders van de volksbeweging zo onder druk gezet gevoeld, dat hij de topman van de aanstaande volksbeweging, Schermerhorn, die zich in het bezette Noorden bevond, uitdrukkelijk had gevraagd of hij niet "zoo noodig in bevrijd gebied met (soortgelijke) Volksbeweging zou kunnen starten".³⁶⁰ Vanuit de kring van de meest enthousiaste zuidelijke voorstanders van de volksbeweging was hem namelijk verweten dat hij de volksbeweging in de steek liet;³⁶¹ zij wilden vooruit en De Quay wilde wachten, met name om de katholieken op politiek terrein niet te verdelen en om het *gentlemen's agreement* niet te schenden.³⁶²

Schermerhorns antwoord van 24 januari luidde negatief,³⁶³ maar het was naar het schijnt uiteindelijk niet alleen dat signaal uit het Noorden dat De Quay een uitweg verschaftte uit zijn dilemma (volksbeweging in het Zuiden starten of niet), maar vooral de gelijktijdige, onverwachte mogelijkheid om een 'vernieuwd kabinet' te bewerkstelligen. Anderzijds heeft de onwenselijkheid om in het Zuiden alvast met de volksbeweging te starten er waarschijnlijk veel toe bijgedragen dat hij de kansen om vernieuwingsgezinden op regeringsniveau een hoofdrol te laten spelen, met beide handen heeft aangegrepen. De voorstanders van een snelle start van de volksbeweging in het Zuiden waren namelijk niet bij voorbaat de mening toegedaan dat opnemng van vernieuwers in de regering wel zo gunstig was voor het realiseren van hun streven; De Quay moest hen daarvan medio februari nog overtuigen.³⁶⁴

Nadat het nieuwe kabinet gevormd was, vermeldt De Quay in zijn dagboek nog maar zelden contacten met zijn meest enthousiaste collega-vernieuwers. Terwijl zij met name in *Je Maintiendrai* probeerden uit te leggen waarom er nog steeds gewacht moest worden met de alsmar door hen aangekondigde start van de volksbeweging en terwijl zij veel moeite deden om het volksbewegingsvuur onder hun aanhang in het bevrijde Zuiden brandend te houden,³⁶⁵ had De Quay het druk met allerlei andere zaken. In zijn werk als Algemeen Commissaris, bij het organiseren van het bezoek van de koningin en vanaf begin april als minister van Oorlog maakte hij kennis met de schaduwzijden die 'de zuivering' had voor het normaliseren van het bestuur³⁶⁶ en realiseerde hij zich meer en

³⁶⁰ Dagboek De Quay, d.d. 4 januari 1945: "Heer Van Amstel (Caljé; H.T.) kwam met telegram om aan Schermerhorn te vragen of ik zoo noodig in bevrijd gebied met (soortgelijke) Volksbeweging zou kunnen starten".

³⁶¹ *Ibidem*, d.d. 19 december 1944: "5 uur Sassen, Joan Willems, ten Hage, Beermann, A. Wijffels en Kleyveld (Kleywegt; H.T.). Beermann verweet mij, dat ik Nijmegen (de Nijmeegse volksbewegingsgroep rond *Je Maintiendrai*; H.T.) en de beweging enz. in de steek liet".

³⁶² *Ibidem*, d.d. 20 januari 1945: "Bespreking te 's Bosch met Moll van Charante, Sassen, Casembroot, mevr. Verwey, Beermann, Kleywegt, Beel en Thomassen over Volksbeweging. Men wil vooruit. Ik heb weer om uitstel gevraagd – geëischt? – gezien positie van de katholieken en het Episcopaat".

³⁶³ *Ibidem*, d.d. 24 januari 1945: "Van Amstel gaf me een telegram (door de linies) van Schermerhorn: alleen sociaalpacdagog. program starten. Geen politiek bedrijven."

³⁶⁴ *Ibidem*, d.d. 15 februari 1945: "Daarna de *Je Maintiendrai*-groep. Ook Frans W. (Wijffels; H.T.). Ik heb de heeren de Londensche situatie uiteengezet en m.i. allen overtuigd, ook ten aanzien van het geval Volksbeweging. Alleen Mr. Ilage (Ten Hagen, de hoofdredacteur van *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christofoor*; H.T.) nog in twijfel."

³⁶⁵ *Je Maintiendrai-Vrij Nederland-Christofoor*, d.d. 7 april 1945: Ten Hagen, 'Een artikel over onszelf'. Daarin werd gesteld dat er te lang was gewacht met de start van de volksbeweging in het Zuiden. De redactie had er wel steeds op aangedrongen, "maar er is anders beslist". Vgl. Termmer, *Nijmegen frontstad*, 80-81.

³⁶⁶ Na een gesprek met Cobbenhagen over de negatieve uitspraak van een onderzoekscommissie over het bezettingsgedrag van zijn collega-Algemene commissaris Van Spaendonck, noteerde De Quay: (Cobbenhagen) "vroeg me absoluut stilzwijgen over Rapport Barend (van Spaendonck; H.T.) hetgeen ongunstig schijnt te zijn. Die zuivering wordt een ellende in ons volk" (Dagboek De Quay, d.d. 19 maart 1945). Zie ook dat dagboek op 28 maart (De Quay beklaagt de ex-burgemeester van Breda, Van Slobbe, om de voorlopige zuiveringsmaatregelen die tegen hem waren getroffen) en op 26 april 1945.

meer dat de wensen van de oud-illegaliteit in veel gevallen haaks stonden op wat in het algemeen belang noodzakelijk was.³⁶⁷

De volksbeweging kwam voor De Quay nog voornamelijk in het vizier in zijn contacten met personen uit bezet Nederland. Zo vernam hij van zijn gecrosste oud-collega Einthoven dat Schermerhorn de vooraanstaande rol van De Quay en de zijnen bij de val van het tweede en de vorming van het laatste kabinet-Gerbrandy niet onvoorwaardelijk goedkeurde.³⁶⁸ Met zijn wat later gecrosste geestverwant dr. H. Brugmans overlegde hij over het aanvaarden van het ministerschap van Oorlog³⁶⁹ en besprak hij een voorlopige organisatievorm van de vernieuwingsbeweging in het Zuiden.³⁷⁰ Die laatste behelsde het opleiden van kaderleden voor de toekomstige volksbeweging. Op 28 april was het uiteindelijk zover "Wij starten", meldde *Je Maintiendrai* juichend, maar dit voorlopige initiatief werd door de algehele bevrijding al spoedig een achterhaalde zaak.³⁷¹

Eenzelfde lot was de aanvankelijk zo veelbelovende CMW's beschoren. Deze door plaatselijke vernieuwingsgezinden uit Nederlandse Unie en illegaliteit opgerichte comités ontwikkelden zich niet tot lokale organisaties van de vernieuwing of tot een soort voorlopige volksbeweging, zoals De Quay en Sassen medio december nog voor ogen had gestaan (zie paragraaf 7.2.1). De GOIWN werkte niet van harte mee omdat ze die CMW's als concurrenten op plaatselijk niveau zag. Bovendien leidde de brede samenstelling van die comités in de meeste plaatsen tot verwatering van de vernieuwingsidealen en boden de CMW's juist de deelnemende exponenten van de traditionele politieke richtingen de gelegenheid om hun kwaliteiten op bestuurlijk terrein te presenteren. Met andere woorden: na de onverwacht snelle verovering van posities in de regering waren de CMW's voor De Quay en de zijnen niet langer bruikbaar of noodzakelijk om de vernieuwing te bevorderen. Integendeel zelfs: doordat de oude elites er meerderheidsposities in hadden gekregen, dreigden de CMW's de vernieuwing op plaatselijk niveau juist te gaan belemmeren.³⁷²

Dat de CMW's als instrument van de vernieuwing inmiddels waren afgeschreven, drong niet overal in het bevrijde Zuiden even snel door. De algemene tendens was dat ze veeleer gezien gingen worden als een bijzondere en voorlopige vorm van volksvertegenwoordiging zolang er geen gemeenteraden beschikbaar waren. Even uitzonderlijk als veelzeggend waren bijvoorbeeld de late maar zeer snelle ontwikkelingen op dit terrein in Bergen op Zoom. Op 14 februari, d.w.z. nog tijdens de kabinetsformatie, verdedigde de GOIWN in die stad zich in het openbaar tegen aantijgingen als zou zij teveel invloed willen uitoefenen. Ze ontkende dat weliswaar, maar stelde wél het recht te hebben verworven om kritiek en advies te geven aan het plaatselijke burgerbestuur.³⁷³ In de weken

³⁶⁷ *Ibidem* d d 5 maart 1945 gesprek met Gelderblom e.a. over klachten van de voormalige illegaliteit. Zie ook paragraaf 4.3.6 voor zijn behandeling van problemen in de Stoottroepen.

³⁶⁸ *Ibidem* d d 16 februari 1945 (Einthoven) bevestigde, dat ik niet met de Volksbeweging mocht starten. In woorden kritiek op Zuiden.

³⁶⁹ *Ibidem* d d 24 maart 1945 "Wij (De Quay en Brugmans, H.T.) kwamen overeen dat ik thans inderdaad 'Oorlog' moet aanvaarden, ware het alleen om Oranje (de prins, H.T.) te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf."

³⁷⁰ *Ibidem* "Bespreking met Brugmans, Sassen en Theo Rutten over de volksbeweging. De opzet (kadervorming) is nu goed. Brugmans zal JM onder handen nemen. Het is nodig, want ten Hage is op."

³⁷¹ Vgl. Termee, *Nijmegen frontstad*, 81.

³⁷² Dagboek De Quay, d d 1 maart 1945. Gesprek met Jos (Cobbenhagen, H.T.) Hij krijgt iets van de fanaticus en verliest m.i. van zijn wijsheid. Bespreking met de Commissie van Maatsch. Wederopbouw die willen zich nu overal mee bemoeien.

³⁷³ Artikel, 'Onze plaats', oorspronkelijk verschenen in *Mededelingenblad van OIWN afdeling Bergen op Zoom*, overgenomen in *Brabantsch Nieuwsblad*, d d 14 februari 1945, en in *De Avondster*, d d 15 februari 1945.

daarna namen vernieuwingsgezinde leden van de plaatselijke GOIWN-afdeling dan ook deel aan de oprichting van een CMW en de instelling van een "adviescollege", dat waarnemend burgemeester Witte zou gaan adviseren.¹⁷⁴ Maar begin april werd dat college alweer opgeheven, omdat, aldus Witte, "Noch O.I.W., noch verschillende andere groepen der bevolking ... thans nog vertrouwen (stellen) in dit adviescollege." De meerderheid van de bevolking was ontevreden omdat "de O.I.W." dat college had gekozen en de oud-illegalen hadden er genoeg van omdat in dat college "niemand ... iets ... te zeggen" had en "het buiten de bevolking om gaat".¹⁷⁵

Dit korte, maar telcurestellende experiment maakt vooral duidelijk, hoe snel de georganiseerde oud-illegaliteit haar krediet bij de bevolking en bovendien haar eigen eenheid kon verspelen, als ze zich uit enthousiasme voor de vernieuwing te intensief met het plaatselijke burgerbestuur ging bemoeien. Of dat nu gebeurde via de elitaire CMW's of via adviescolleges bij het burgerbestuur¹⁷⁶ deed er niet veel toe: het probleem werd steeds vaker hoe er een redelijke vertegenwoordiging van de bevolking bij het gemeentebestuur kon plaatsvinden, waarmee zowel de bevolking als de plaatselijke oud-illegaliteit vrede kon hebben.

8.3.2 Een nieuw kabinet en een 'nieuwe koningin'

Dat het nieuwe kabinet-Gerbrandy in zijn samenstelling tegemoet kwam aan de wensen van de georganiseerde oud-illegaliteit, blijkt zonneklaar uit de reacties die het bij voor- en tegenstanders opriep. In de door Radio Oranje op 23 februari uitgezonden regeringsverklaring werd allereerst geconstateerd dat het de bedoeling van de 'reconstructie' was om het kabinet in overeenstemming te brengen met "het democratische karakter van ons Staatsbestel en ons Volk" en met de bestaande "geestelijke stromingen". En vervolgens stelde die verklaring uitdrukkelijk: "Eveneens is in het Kabinet aan vertegenwoordigers van de verzetsbeweging een plaats ingeruimd, waarop deze beweging aanspraak kon maken, gezien de groote rol, die zij heeft gespeeld."¹⁷⁷

De taken van dit "Overgangs-Kabinet der Bevrijding" zouden van tijdelijke aard zijn. Tot het aantreden van een nieuw kabinet na de bevrijding van het hele land moest het alle beschikbare krachten mobiliseren voor een eendrachtige deelneming aan de oorlog tegen Duitsland en Japan, moest het het bevrijde gebied inschakelen in een krachtige hulpverlening bij de bevrijding "van het geheele Rijk in Europa en Azië" en moest het tenslotte de opbouw van het bevrijde Zuiden bevorderen. Bij dat alles zou het kabinet zijn volle aandacht richten op "de voorbereiding van een vernieuwing van het Staats- en Volksleven", maar het zou daarop niet onnodig vooruitlopen door maatregelen van principiële

¹⁷⁴ Bericht over oprichting van een CMW in Bergen op Zoom in *Brabantsch Nieuwsblad*, d.d. 5 maart 1945; de vice-voorzitter was GOIWN-lid W. Bogaers. Brief van J. de Vos namens afdelingsraad GOIWN, afdeling Bergen op Zoom, aan burgemeester Witte, d.d. 9 maart 1945, met antwoord om diens vraag om deelneming aan een "adviescommissie", -GA-Bergen op Zoom, nr. 31. Witte, map OIW.

¹⁷⁵ Aldus geciteerd door Th.J. Kerkhof. 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom van april 1945 tot augustus 1946' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN, 1978), 168.

¹⁷⁶ Vgl. ook de wel geslaagde vorming van een tot juli 1945 aangebleven 'Comité van Overleg' met de burgemeester in maart 1945 in Maastricht. De oud-illegalen speelden daarin een leidende rol o.a. via de voorzitter van dat comité, J. Ensink. Verslag interview Ensink, p. 2: "Dit comité kwam voort uit de illegaliteit en wilde het contact tussen overheid en burgerij op gang houden zolang er geen gemeenteraad was" (-CBZ, map Maastricht). Vgl. brief Ensink aan burgemeester Michiels van Kessenich, d.d. 23 maart 1945, -SHC, Archief Ensink, map 2.

¹⁷⁷ *Enq.*, V a, 629.

Aan de vrienden ginds

Ik kan 't verlangen nauwelijks bedwingen,
mijn diepste heimwee langer niet ontgaan
om over de rivieren Holland in te dringen
en dapper naast mijn broers te staan;

te leven weer in nood en in verdrukking,
die 't bloed tot onder de nagels perst
en elke dag de angst en de verrukking
om dit gesloten, vast en groots verzet;

Liever dan hier in het getwist te leven
van dit bevrijd en vrijende gebied,
wilde ik in nood het epos meebeleven
van 't Nederland dat niemand ziet

Karel Meeuwese

uit: *De Nieuwe Eeuw*, 9 februari 1945

aard.¹⁷⁸ Een dag later introduceerde de koningin via Radio Oranje met juichkreten het optreden van de nieuwe regeringsploeg. Het kabinet moest de weg banen naar een "Nieuw Nederland" en voorbereidingen treffen voor een nieuw tijdperk in ons volksbestaan.¹⁷⁹

In de GOIWN werd het aantreden van het nieuwe kabinet uiteraard zeer positief ontvangen. Voorzitter Voorhoeve had de IPV al op 14 februari enthousiast verteld over zijn Londense ervaringen als lid van de zuidelijke delegatie.¹⁸⁰ En ook de uiteindelijke samenstelling van het nieuwe kabinet viel de GOIWN blijkbaar niet tegen. De Nijmeegse afdeling sprak na de regeringsverklaring van een "blijde dag voor de GOIWN", nu twee van haar leden minister waren geworden en aldus "aan veler verlangen" tegemoet gekomen was. De leden besloten hun vergadering met een gebed "voor onze nieuwe ministers".¹⁸¹ Maar een publieke adhesie-betuiging, zo besloot de IPV op 28 februari, zou onvoorzichtig zijn. Men stond weliswaar "niet onwelwillend" tegenover het nieuwe ministerie, maar achtte het verstandiger om die sympathie niet aan de grote klok te hangen; men wilde niet de indruk wekken dat de GOIWN aan politiek deed.¹⁸²

Ook in de zuidelijke oud-illegale pers wekte de komst van het nieuwe kabinet overwegend positieve reacties. Het uitgesproken vernieuwingsgezinde *Je Maintiendrai* verwachtte van de regering de voorbereiding van de nieuwe maatschappelijke verhoudingen, maar sprak de vrees uit dat de nieuwe regering misschien te laat was gekomen en spoorde de ministers aan om "de reactionaire krachten, die thans nog door de wet van de traag-

¹⁷⁸ *Ibidem* "Dit sluit geenszins maatregelen uit, gericht op het scheppen van gezondere sociale verhoudingen in het bedrijfsleven." Voor dat terrein werd nieuw beleid dus impliciet wel aanvaardbaar geacht.

¹⁷⁹ De Jong *Koninkrijk*, X a, 1010

¹⁸⁰ Notulen IPV-GOIWN d.d. 14 februari 1945, p. 7 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers)

¹⁸¹ Notulen GOIWN-Nijmegen, kring III, d.d. 23 februari 1945 -GA Nijmegen, Collectie Kuin

¹⁸² Notulen IPV GOIWN, d.d. 28 februari 1945 p. 5 (-ABS, map GOIWN en -Bezit Raaijmakers)

heid in vele vooraanstaande plaatsen de boventoon voeren, opzij te schuiven”³⁸³ Het bevrijde *Trouw* was ook positief, maar veel voorzichtiger. Het achtte de aanpassing met ministers van katholieke en oud-illegale huize aan de verhoudingen in bevrijd gebied een goede zaak, maar het vroeg zich af waarom Van Heuven Goedhart als representant van de illegaliteit verdwenen was en wenste het kabinet veel sterkte toe bij het uitvoeren van zijn zware taak.³⁸⁴

Maar tegenover deze positieve reacties op het nieuwe kabinet stonden veel gereserveerde en zelfs ronduit negatieve commentaren. “Gerbrandy, wij begrijpen het niet”, luidde de kop van het sociaal-democratische blad *Ons Volk* op 17 februari, en die vraag was representatief voor de reactie van het grootste deel van de dagbladen.³⁸⁵ Ook de illegale pers in bezet gebied en de stem van de illegaliteit in het Noorden, de Grote Adviescommissie (GAC), toonden zich heel sceptisch en hun kritiek nam alleen maar toe, toen begin april ook De Quay in het kabinet werd opgenomen.³⁸⁶ Het illegale *Vrij Nederland* had al tijdens de regeringscrisis laten weten dat de illegaliteit als “deel van de volkswil” het recht had gehoord te worden, maar ook duidelijk gesteld dat het te ver ging om de illegaliteit gelijk te stellen met de stem van het volk.³⁸⁷

In het Zuiden uitten niet alleen de ontslagen ministers, maar ook de buiten de nieuwe regering gehouden voormannen van de traditionele politieke richtingen privé en in het openbaar zware kritiek op Gerbrandy en het nieuwe kabinet. Ze laakten vooral de rol van de zundelijke oud-illegaliteit, van het MG en van koningin en prins bij de val van het tweede en de formatie van het derde kabinet-Gerbrandy en gaven af op de ondemocratische wijze waarop het nieuwe kabinet tot stand was gekomen.³⁸⁸ De meest linkse socialist en de communisten spraken daarbij van “neofascistische tendenzen” en een “onconstitutionele en ondemocratische samenzwering”.³⁸⁹ Ter rechterzijde kenschetste RKSP-voorman Teulings de kabinetsformatie als een “overrompeling” en hij waarschuwde voor het gevaar van een “persoonlijk bewind van de Kroon” (zie paragraaf 8.3.3).³⁹⁰

Maar het beleid dat het laatste kabinet-Gerbrandy in de praktijk voerde, stond voornamelijk in het teken van normalisering. In de vorige paragraaf constateerden we dat minister van Binnenlandse Zaken Beel ten aanzien van de ambtelijke zuivering en de bestuursvoorziening de invloed van het MG langzaam maar zeker terugdrong ten gunste van een herstel van het burgerlijk gezag. Die beleidslijn benadrukte premier Gerbrandy ook in de radiorede van begin april naar aanleiding van de ministersbenoeming van De Quay en Tromp: ruimer baan voor het civiele gezag en inperking van het MG, opdat de vrijkomende krachten in het Noorden konden worden ingezet.³⁹¹ Gebruikmakend van hun

³⁸³ *De Maatschappij Vrij Nederland Christoffel* d d 17 maart 1945, hoofdartikel: “Wat is thans noodzakelijk?”

³⁸⁴ *Trouw* (Breda) d d 17 maart 1945. Zie ook P. W. E. M. Dijsselbloem: “Gerbrandy, wij begrijpen het niet. Ontstaan en functioneren van het laatste kabinet Gerbrandy in de ogen van de pers in bevrijd en bezet Nederland, januari-juni 1945” (niet gepubliceerde kandidaatsscriptie, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, KUN, 1988), 29 e v.

³⁸⁵ Dijsselbloem: “Gerbrandy, wij begrijpen het niet”, I.

³⁸⁶ Vgl. brief van Richard (van der Gaag) aan Z. K. H. prins Bernhard te Breda d d 31 maart 1945, die stelde dat van de nieuwe ministers alleen de figuur van Gispens heftige kritiek ontmoette in het Noorden. Bezit prins Bernhard, map 5.

³⁸⁷ *Vrij Nederland* (illegaal) d d 14 februari 1945: “De Nederlandse regeringscrisis te Londen”.

³⁸⁸ Brief Van Heuven Goedhart aan Bosch van Rosenthal, begin april 1945, in beslag genomen door de BS en doorgegeven aan het Bureau Inlichtingen, afgedrukt in *Enq.* V b 503-504; vgl. verhoor Somer *Ibidem* V c 452.

³⁸⁹ Open brief van J. Gans aan Gerbrandy d d 25 april 1945, *Enq.* V b 80-83.

³⁹⁰ Brief Teulings aan Kolfschoten d d 29 mei 1945 naar aanleiding van de uitspraken van mr. E. Sassen op 7 april 1945, aldus geciteerd door Kupers, Mr. Frans Teulings, 47.

³⁹¹ *De Stem* (Breda) d d 7 april 1945.

ervaringen en contacten met het MG, brachten ministers als Beel en De Quay voor het eerst rechtstreekse contacten tot stand tussen de departementen in Londen en de daarmee corresponderende MG-secties in Brussel en bevrijd gebied. Bovendien versterkten ze de positie van de departementen door het aantrekken van krachten, die in de woelige praktijk van het bevrijde Zuiden hun waarde hadden bewezen.¹⁹²

Om inzicht te krijgen in de wijze waarop de ministers van het nieuwe kabinet omgingen met de georganiseerde zuidelijke oud-illegaliteit en haar belangen, laten we hierna in het kort enige problemen de revue passeren, die GOIWN en BS na aan het hart lagen. We bekijken achtereenvolgens Beels beleid inzake de organisatie van de hulpverlening aan oorlogsslachtoffers, Wijffels' inspanningen om orde te scheppen in de mijnen en tenslotte De Quays rol bij de afbouw van een aantal instituten van de overgangstijd. Enkele andere belangrijke aspecten komen in de volgende paragrafen aan de orde.

Beels steile carrièrepad was te danken aan de vrij zeldzame combinatie van een illegale afkomst, gematigde hervormingszin en grote bestuurlijke kwaliteiten. Zijn opkomst liep van de gemeente Eindhoven via de illegaliteit (LO) en het plaatselijke MG rechtstreeks naar het departement van Binnenlandse Zaken. Behalve door zijn grote rol bij de totstandkoming van het Eindhovens Adres (zie paragraaf 6.5.2) had Beel zich in het verlengde van zijn illegale activiteiten geprofileerd door zijn expertise inzake de steunverlening aan oorlogsslachtoffers. Over die gecompliceerde materie schreef hij eind december een uitvoerig rapport voor de minister van Algemene Zaken en Financien.¹⁹³ Die riep hem vervolgens naar Londen om de regering te adviseren bij het maken van een wettelijke regeling voor de verzorging van oorlogsslachtoffers.¹⁹⁴ Na zijn begeleidende rol bij het bezoek van de zuidelijke delegatie trok Gerbrandy hem op instigatie van de GOIWN en Van Boeyen aan als minister van Binnenlandse Zaken.¹⁹⁵

In die functie stelde Beel begin maart het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers (CBVO) in, een regeringsinstantie die de verzorging van allerlei categorieën oorlogsslachtoffers zou moeten overnemen van de (oud-)illegaliteit. Tegen die opzet, waarbij voor de uit de LO voortgekomen organisatie Landelijk Herstel (inmiddels formeel de Sociale Dienst van de GOIWN; zie paragraaf 3.4.1) slechts een distribuerende taak was voorzien, kwamen Landelijk Herstel en GOIWN in verzet. Landelijk Herstel verrichtte die veelheid aan verzorgingstaken al sinds de bevrijding in een groot deel van het bevrijde gebied¹⁹⁶ en vroeg de minister in diverse brieven en gesprekken¹⁹⁷ steeds weer om

¹⁹² Overzicht der werkzaamheden verricht onder mijn verantwoordelijkheid aan het Departement van Oorlog, door J. de Quay, d.d. 9 augustus 1948 pp. 3-5, AP&C, gestencilde bijlage 35 /o verving De Quay secretaris-generaal Van der Vijver door de uit de Eindhovense illegaliteit en BS afkomstige mr. J. Meynen, die ook GOIWN-lid was. Vgl. verhoor Meynen, *Enq.* VIII c. 1447.

¹⁹³ Bedoeld is Van Boeyen, die minister van Algemene Zaken was en vanwege de ziekte van Van den Broek ad interim van Financien.

¹⁹⁴ Verhoor Beel *Enq.* V c. 99.

¹⁹⁵ Zie verhoor Gerbrandy, *Enq.* V c. 431.

¹⁹⁶ Brief Landelijk Herstel aan minister Beel d.d. 21 maart 1945, GA Eindhoven. Collectie Gelderblom. Deze brief noemt de groepen die sinds de bevrijding in Noord-Brabant en Zeeland door deze organisatie waren verzorgd, t.w. de vroegere onderduikers of gezinnen van vroegere onderduikers, de achtergebleven betrekkingen van degenen die vanwege verzetsdaden gefusilleerd, gesneuveld of gedetineerd waren, de familie van Engelandvaarders en van Nederlanders in dienst van geallieerde troepen, de oud-illegale werkers zonder werk of inkomen, de gezinnen van gevangen of om het leven gekomen oud-illegale werkers, de line-crossers en de repatriërenden.

¹⁹⁷ Brieven van het bestuur van Landelijk Herstel / Sociale Dienst van de GOIWN (G. Freeman, A. J. Gelderblom, A. van der Holst, H. K. J. Wielenga, A. W. Vingerhoets) aan minister Beel, d.d. 21 maart, 14 april en 14 mei 1945, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom.

de leiding en de uitvoering van die voortgezette verzorging in handen te leggen van een organisatie van de voormalige illegaliteit. Na de bevrijding van het hele land coördineerde Landelijk Herstel zijn inspanningen met de in het Westen des lands opgerichte Stichting 1940-1945. In juni resulteerde dat in de erkenning door de minister van de particuliere initiatieven van de georganiseerde oud-illegaliteit inzake de verzorging van verzets-slachtoffers. Vanaf eind juli ging Landelijk Herstel zijn werk in het Zuiden als onderdeel van die stichting uitvoeren. De materiële ondersteuning van andere dan verzets-slachtoffers liet zij sindsdien over aan de in het Noorden ontstane organisatie Nederlands Volksherstel (NVH).³⁹⁸

Bij zijn toetreding tot het laatste kabinet-Gerbrandy had de Zuidlimburgse mijnengineer ir. F. Wijffels bedongen dat hij als de nieuwe minister van Sociale Zaken ook het mijnwezen onder zich zou krijgen. Daarmee had hij de bedoeling om de voortdurende chaotische situatie in de voor de nationale wederopbouw vitale steenkoolmijnen op korte termijn onder controle te krijgen en de produktie op te voeren.³⁹⁹ Op 10 april bracht de minister een werkbezoek aan de Mijnstreek en deelde de directies van de Staatsmijnen en van de particuliere mijnen mee dat hij besloten had tot het nemen van vèrgaande maatregelen. In het Buitengewoon Mijnbesluit van 26 april werd de volle omvang van die maatregelen duidelijk. De regering stelde tijdelijk alle steenkool- en bruinkoolmijnen en de daarbij behorende goederen onder beheer van de staat en vorderde de werkkraft van allen die in dienst van die mijnen waren. Alle gewonnen delfstoffen zouden eigendom van de staat worden, de eigenaren van de particuliere mijnen zouden een vergoeding krijgen en aan de mijnwerkers werd een flink verbeterde pensioenregeling beloofd.⁴⁰⁰

Het ging hier niet om papieren maatregelen. Eind mei waren de verbeterde pensioenen geregeld; op 8 juni wees Wijffels Staatsmijnen-directeur Groothoff aan tot beheerder van de Nederlandse Steenkolenmijnen en verklaarde hij de bevoegdheden van het MG inzake de mijnen voor vervallen. Groothoff voerde in augustus een strenger akkoordstelsel in en dit betekende, aldus Klaassen, "een flinke stap in de richting van een minder onrustige toestand ('normalisering', noemden velen het) in het mijnbedrijf".⁴⁰¹

Nog veel meer ongerustheid wekte in zuidelijke werkgeverskringen Wijffels' bekendmaking op 10 april dat hij in de mijnen een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) wilde invoeren.⁴⁰² Om deze maatregel voor te bereiden stelde hij de commissie-Rutten in, die een zogeheten Mijnstatuut moest ontwerpen; de vanouds oppermachtige katholieke mijnwerkersvakbond RKMB werd daarbij bewust buiten de deur gehouden.⁴⁰³ Deze commissie rapporteerde al op 9 mei; en nadat minister Wijffels de Samenwerkende Fabrikantenkringen had gerustgesteld dat de nieuwe regeling voor het mijnbedrijf verband hield met de speciale positie van die bedrijfstak en geen precedent betekende voor de organisatie van het bedrijfsleven in andere sectoren, werd het Mijnstatuut, waarin de

³⁹⁸ *Woord gehouden Veertig jaar Stichting 1940-1945* ('s-Gravenhage 1985) 37-38 en Vingerhoets, 'Landelijk herstel', 563-564. Zie in het algemeen: R. Neij en E.V. Huetting, *Nederlands Volksherstel 1944-1947 Een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg 1988).

³⁹⁹ De Jong, *Koninkrijk*, X a, 1035-1036.

⁴⁰⁰ *Ibidem*

⁴⁰¹ Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 96-97, 100.

⁴⁰² De Jong, *Koninkrijk*, X a, 1035; Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 103-104. Volgens Klaassen heeft Wijffels in de clandestiene Roermondse studieclub tijdens de bezetting hierover al met geestverwanten gediscussieerd.

⁴⁰³ In die commissie benoemde Wijffels prof. dr. Th. Rutten (eerder medelid van de zuidelijke delegatie), een vertegenwoordiger van de mijnbeambten (Hennekens) en een vertegenwoordiger van de nieuwe eenheidsvakbond ABWM (Beverwijk, eerder medelid van de Nederlandse Unie).

PBO voor de mijnindustrie was geregeld, op 20 juni 1945 van kracht.⁴⁰⁴ Minister Wijffels mag dan kort geregeerd hebben, de nieuwe wetgeving die hij realiseerde, was bepaald belangrijk. Ze droeg immers veel bij tot het herstel van de rust in de mijnindustrie en maakte zo de hervatting van de steenkoolproductie mogelijk, die een onmisbare voorwaarde was voor de wederopbouw van het land.

Ook het beleid dat De Quay als minister van Oorlog voerde, stond in het teken van de normalisering. Nadat al bij zijn aantreden de ondergeschikte positie van prins Bernhard als BNS duidelijk geregeld was,⁴⁰⁵ werden onder De Quays verantwoordelijkheid de BS verder gesplitst en geordend tot onderdelen, die naar de KL konden overgaan. In geval van netelige problemen met oud-illegale commandanten als De Groot (zie paragraaf 4.3.6) probeerde De Quay door persoonlijk contact met de betrokkenen tot een oplossing te komen. Ook bij de oprichting van het BNV was het beleid van De Quay erop gericht zoveel mogelijk alle oud-illegale inlichtingengroepen, al dan niet georganiseerd in de BS, in het onder zijn verantwoordelijkheid ressorterende BNV (als deel van het MG) op te nemen (zie paragraaf 8.2.3). Ten aanzien van het MG tenslotte, waarvoor De Quay begin april de verantwoordelijke minister werd, zette hij het beleid voort dat al tijdens zijn voorganger ad interim De Booy was begonnen. Met name met het oog op de aanstaande bevrijding van de rest van het land trok het MG zich in het Zuiden geleidelijk terug en liet het op steeds meer terreinen het burgerlijk gezag weer als eerstverantwoordelijke optreden.

Over het beleid van de genoemde ministers op deze terreinen kan voorlopig geconcludeerd worden dat het allereerst gericht was op het normaliseren van de bestuurlijke en maatschappelijke verhoudingen en in tweede instantie op het realiseren van beperkte maatschappelijke vernieuwingen (Mijnraad, Stichting 40-45). Pas in derde instantie hielden deze ministers rekening met de wensen van de georganiseerde oud-illegaliteit. Zij stelden dus de oud-illegale belangen ten achter bij die van het land en de vernieuwing en zij konden dat juist doen, omdat ze – anders dan hun ambtsvoorgangers – het vertrouwen hadden van de georganiseerde oud-illegaliteit. Ook al was dat wel eens moeilijk, ze slaagden erin om via haar leiders de georganiseerde oud-illegaliteit met kracht van argumenten over de streep te trekken en haar ervan te overtuigen dat het landsbelang moest voorgaan.

De verbeterde afstemming tussen zuidelijke oud-illegaliteit en kabinet betekende ook dat het loyaliteitsconflict waarmee GOIWN en BS te kampen hadden gehad (trouw aan koningin of kabinet), opgelost werd. Het eerdere bondgenootschap tussen koningin, prins en oud-illegaliteit tegen de tweede regering-Gerbrandy maakte plaats voor minder geladen onderlinge verhoudingen nu er een kabinet gekomen was, dat wel op het vertrouwen van koningin en oud-illegaliteit kon rekenen. Wat die ontspanning betekende voor de verhouding tussen oud-illegaliteit en koningin en voor de relatie van koningin en oud-illegaliteit met de traditionele gezagsdragers, onderzoeken we aan de hand van de gebeurtenissen tijdens het eerste bezoek van koningin Wilhelmina aan bevrijd gebied van 13 tot 22 maart 1945.

⁴⁰⁴ Klaassen, 'De mijnwerkersbonden', 104. KB van 20 juni 1945 (*Staatsblad*, F99)

⁴⁰⁵ In zijn dagboek noteerde De Quay op 23 maart 1945 over een conferentie met prins Bernhard: "PB erkent dat Min. van oorlog de baas is en dat hij (Prins Bernhard; H.T.) aan deze ondergeschikt is. Misschien zal dit in de praktijk wel eens moeilijkheden geven, maar de erkenning is er. En zeer duidelijk." Ook de eerdere kandidaat voor het ministerschap van Oorlog, De van der Schueren, had die eis gesteld, maar hij had de prins bovendien in een minder verantwoordelijke functie willen benoemen, vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X a, 1013-1015.

Toen duidelijk werd dat het Ardennenoffensief het bezoek van de koningin in januari zou verhinderen (zie paragraaf 7.2.2), ging De Quay, die door haar met de organisatie belast was, toch gewoon door met de voorbereidingen. Begin januari zond hij een programma-voorstel naar Londen en tussen zijn activiteiten als voorzitter van het College van Algemene Commissarissen door schreef hij ontwerp-toespraken voor de koningin en sprak hij in diverse steden met personen die de ontvangst ter plaatse zouden gaan regelen.⁴⁰⁶ Daartoe schakelde De Quay op plaatselijk niveau enkele hem bekende oud-illegale werkers in (bijvoorbeeld Gelderblom in Eindhoven en dr. L.A.H. Albering in Breda), maar hij betrok er ook nadrukkelijk de commissarissen der koningin bij. Desondanks kreeg hij eind januari via zijn geestverwant, vicaris-generaal mgr. Hendriks, te horen dat die commissarissen zich door hem gepasseerd voelden, omdat hij rechtstreeks met de koningin in verbinding stond. De Quay liet hun daarop weten dat het de wens van de koningin was dat niet zij de reis organiseerden, maar dat hij hun in zijn programma "toch een centrale plaats" had gegeven.⁴⁰⁷ Deze tegenstelling tussen enerzijds de traditie van de officiële, protocollaire cultuur van ambtsdragers en anderzijds de behoefte van de koningin en De Quay om tijdens het bezoek vooral contact te leggen met oud-illegalen en slachtoffers⁴⁰⁸ uit het 'gewone volk', zou het hele bezoek gaan kenmerken.

Operation Nightshade, zoals het eerste koninklijke bezoek aan bevrijd gebied in de correspondentie heet,⁴⁰⁹ was inderdaad een hele onderneming. De reis duurde tien volle dagen en het overvolle programma voorzag in bezoeken aan enkele dorpen en zo'n twintig grotere steden; daarvan werd alleen Nijmegen overgeslagen omdat het nog niet veilig genoeg geacht werd. Al die tijd waren er speciale veiligheidsmaatregelen en perscensuur van kracht om de precieze tijden en plaatsen van het bezoek voor de vijand verborgen te houden en om de namen van betrokken oud-illegale werkers uit de kranten te weren.⁴¹⁰ Die voorzorgsmaatregelen maakten voorafgaande publiciteit over het bezoek in feite onmogelijk en dat betekende allereerst dat het invitatiebeleid heel omzichtig en vertrouwelijk moest zijn en vervolgens dat een omvangrijk publiek pas op de dag zelf op de been kon worden gebracht. De Quay was de organisator op de achtergrond en reisde meestal een dag voor de koningin uit.⁴¹¹ De verse ministers Beel en Wijffels traden in respectievelijk Noord-Brabant en Limburg op als begeleiders om aldus het imago van het nieuwe kabinet te versterken.⁴¹²

In vrijwel alle bezochte plaatsen had de koningin als eerste activiteit een uitvoerig onderhoud met een groep uitgenodigde oud-illegale werkers.⁴¹³ Bij die "besprekingen met oud-illegalen" werd, aldus Engelandvaarder en voorlichtingsofficier Rutten, "nooit iemand anders in het vertrek binnengelaten", zodat de dames in het gezelschap zelf de

⁴⁰⁶ Dagboek De Quay, d.d. 20 december 1944 en 2 en 3 januari 1945.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, d.d. 25 januari 1945, blijkens zijn dagboek had hij met de commissarissen der koningin contact op 11 januari (Smits van Oyen en Van Voors), 14 februari (Quarles van Ufford) en 2 maart (Van Somsbeeck).

⁴⁰⁸ G. Rutten, *Ons koninklijk gezin in bevrijd Nederland* (Wageningen 1947) 109 sprak van "lijders en strijders".

⁴⁰⁹ Zie diverse stukken in -AMG, doos 10 (Geheim Archief Sectie XI), map 276.

⁴¹⁰ Rutten, *Ons koninklijk gezin*, 26-31. Alleen in Eindhoven ging het dagblad *Oost-Brabant* in de fout; het blad kreeg prompt voor een week een verschijningsverbod.

⁴¹¹ Dagboek De Quay, d.d. 18 maart 1945: "Vooruit naar Eindhoven om het nog wat spontaner en drukker te maken. Scholen en fabrieken vrij!".

⁴¹² *Ibidem*, d.d. 23 februari 1945: "Tevens Beel en Wijffels als begeleiders in Noord-Brabant en Limburg. Dan lijkt het of zij komt op verzoek van deze nieuwe ministers, dat is voor de versterking van dit Kab veel beter ... en ik krijg dan niet de eer ... dat is ook beter" Vgl. Rutten, *Ons koninklijk gezin*, 88, 114.

⁴¹³ Volgens Rutten's verslag achtereenvolgens in Sluis (p. 50), Oostburg (51), Temeuzen (57-58), Zaamslag (61), Axel (62), Hulst (63), Vlissingen (64), Middelburg (83), Goes (83), Bergen op Zoom (87), Roosendaal (83), Breda (90), Tilburg (95), Eindhoven (99, 101), 's-Hertogenbosch (109, 111) en Maastricht (116).

thee moesten inschenken.⁴¹⁴ Koningin Wilhelmina zag de oud-illegalen immers, zoals ze later in haar memoires schreef, als “‘edelen’ in de volle zin des woords”, d.w.z. als lieden die zich in de strijd tegen de vijand door dapperheid hadden onderscheiden en met wie zij zich daarom wenste te omringen.⁴¹⁵ Tijdens het defilé van een bataljon van de Stoottroepen in Tilburg, zo getuigde een lid van het Commando Zuid, applaudisseerde ze voortdurend en “vroeg zelfs enige officieren, die bij haar stonden, of ze niet konden klappen voor frontsoldaten”.⁴¹⁶

De leden van deze ‘nieuwe adel’ werden op hun beurt sterk emotioneel geraakt door de houding van de vorstin⁴¹⁷ en ze toonden een grote verering voor de koningin of, liever gezegd, voor de *nieuwe* koningin. Want, zoals pater Bleijs naar aanleiding van het bezoek in *De Vrije Stem* opmerkte: “De koningin is de koningin niet meer”. In plaats van de verre, ongenaakbare koningin van vroeger, omgeven door pracht en statie, hadden hij en veel andere oud-illegale werkers een nieuwe koningin uit Londen zien terugkeren, “een moeder van ons volk, mensch en Christen als wij, met een spontaan begrip voor het geleden leed, met het bewustzijn van een verheven roeping tegenover de toekomst, met de rotsvastе zekerheid, dat God ook bij den opbouw en de vernieuwing van ons nationaal bestaan onze kracht zal zijn”.⁴¹⁸ En in Den Bosch had een van de oud-illegale ‘edelen’ tot de bezoekende koningin gezegd: “Majesteit blijft . wij zullen u beschermen ... wij zullen nu, maar ook in de toekomst een muur rondom u vormen, op óns kunt u rekenen”.⁴¹⁹

Maar al tijdens het koninklijke bezoek bleek dat die muur van oud-illegalen rondom hun nieuwe koningin niet zo hecht was, als ze zelf wel gehoopt hadden. Zo bezocht de koningin op 17 maart haar ‘eigen’ Breda, waar de uitnodigingen op verzoek van De Quay verzorgd waren door OD/BS-commandant Albering en waarnemend burgemeester Van Mierlo. “Chef de reception” Albering had behalve enkele oud-illegalen, onder wie de plaatselijke LO-LKP-voorman Van der Hooft, echter ook zes andere personen uitgenodigd. Deze zes hadden niet alleen geen illegaal werk verricht, maar het bezettingsgedrag van enigen van hen was naar oud-illegale maatstaven bepaald niet onbetwistelijk geweest. Toen de koningin gewoontegetrouw aan Albering vroeg of alle aanwezigen “ondergrondse werkers” waren, beaamde deze dat, zulks tot verbijstering van Van der Hooft en de zijnen. Nadat de genodigde niet-oud-illegalen de koningin over hun zogenaamde illegale werk hadden verteld, was het de beurt aan Van der Hooft. Als “hoofd van de verzetsbeweging” werd hem gevraagd over het Bredase illegale werk te vertellen. Maar Van der Hooft was zo van zijn stuk gebracht door het bedrog dat hij hier voor zijn ogen zag plegen, dat hij alleen maar kon uitbrengen dat hij zich “niet bevoegd” achtte om “in dit gezelschap” te spreken. De koningin nam dat op als een verwijt aan haar adres en de ontmoeting eindigde tegen de bedoeling van alle betrokkenen in een anticlimax.⁴²⁰ De

⁴¹⁴ *Ibidem* 111

⁴¹⁵ Wilhelmina, *Fenzaam maar niet alleen*, 412-413. Een van de oud-illegalen van de Nijmeegse delegatie die zij in s-Hertogenbosch ontmoette, de inspectrice van de kinderpolitie J.C.M.M. Geldens, nam zij korte tijd later aan als haar particulier secretaresse. Vgl. het stuk met de samenstelling van de Nijmeegse delegatie in -GA-Nijmegen. Secretarie, nr. 256/1945.

⁴¹⁶ Van der Klei ‘De smalle weg’ 119.

⁴¹⁷ Van der Klei noteerde over het defilé der stoottroepen in Tilburg nog: “Aan het slot kreeg iedereen een hand en daar het wel duidelijk was, wat het voor haar betekende mensen te ontmoeten, die voor haar in de persoon van de gewone verzetsman of Jan Soldaat het volk vertegenwoordigden, was er een ongewone beoering onder hen die er getuige van waren”. *Ibidem*.

⁴¹⁸ *De Vrije Stem* d.d. 1 april 1945 ‘Onze koningin’, ook afgedrukt in Lodewijk, *Verantwoording*, 123-126.

⁴¹⁹ Rutten, *Ons koninklijk gezin*, 112.

⁴²⁰ Brief van vertrouwensman der GOIWN-Noord Brabant, Van der Hooft aan prins Bernhard, d.d. 4 april 1945. -Bezit prins Bernhard, map 5.

oud-illegale werkers konden hun verhaal en hun zorgen niet kwijt, de Bredase autoriteiten zagen hun feestelijke dag door dit incident verduisterd en de koningin kreeg niet alleen een verkeerde indruk van de Bredase oud-illegaliteit, maar voelde zich bovendien door de voorman van die 'helden' onheus bejegend.⁴²¹

De Quay, die als organisator uiteindelijk verantwoordelijk was voor deze ongelukkige gang van zaken, was ook nog even in Breda, maar merkte niets van het incident; "‘t was een beetje saai", noteerde hij telcurgesteld in zijn dagboek.⁴²² Voor hem was het belangrijker dat de koningin die dag nog sprak met mgr. Hopmans en enkele dagen later met mgr. Mutsaerts.⁴²³ De koningin had daarom gevraagd en De Quay zag het als een goede gelegenheid om de verhouding tussen rooms-katholieken en vorstenhuis te versterken.⁴²⁴

De Quay was verder nogal druk geweest met het bewerken van de burgerlijke autoriteiten. Het bezoek mocht zijns inziens vooral niet te plechtstatig worden, want de commissarissen der koningin en burgemeesters hadden de sterke neiging om het "te mooi" te maken, en vooral notabelen en adellijke personen uit te nodigen.⁴²⁵ Maar veel haalden zijn inspanningen niet uit. Het gevolg was dat de koningin zo bijna dagelijks zowel met de nieuwe als met de oude adel kwam te verkeren. Hoe zij zich als vernieuwingsgezinde onder die oude elite voelde, valt enigszins af te leiden uit de reactie van haar geestverwant De Quay. Na het diner op Smits van Oyens landgoed Socterbeek pende hij in zijn dagboek neer: "Wat stijf. Gesprek met H.M. ging nu niet vlot. Dat milieu is niet menselijk. Gekunsteld! Almanac de Gotha!!! Met Baud gevlucht."⁴²⁶

De Quays aanpak van de organisatie van de reis om zowel oud-illegalen als traditionele burgerautoriteiten in te schakelen, had voor de bestuurlijke verhoudingen twee belangrijke gevolgen. Allereerst gaf deze aanpak de commissarissen der koningin en burgemeesters de kans om zich, vaak voor het eerst na de bevrijding, weer publiekelijk in hun oude rol te manifesteren. En verder verdween het MG bij deze gelegenheid vrijwel geheel naar de achtergrond. De pmc Schurmann meldde twee dagen voor het bezoek aan Limburg wat geïrriteerd aan Kruls: "De lijst van diegenen die zijn uitgenodigd om H.M. te ontmoeten, is door de CdK, in overleg met de Burgemeester van Maastricht, opgemaakt. Ik ben daarin niet gekend en weet dus niet wie een uitnodiging zullen ontvangen."⁴²⁷ En blijkens Gelderbloms papieren over het bezoek aan Eindhoven mocht de eens zo machtige militaire commissaris Verhoeff nog wel op het bordes staan en de koningin de hand schudden, maar verder was zijn rol die van toeschouwer bij deze geheel door Gelderblom en de burgerautoriteiten geregisseerde feestelijkheden.⁴²⁸

Nadat de koningin ook weer in Limburg met groepen oud-illegalen had gesproken,

⁴²¹ Van der Hoofts brief van 4 april 1945 aan prins Bernhard moest dat tragische misverstand ophelderen en de verhouding met de koningin normaliseren. Vgl. ook Van Huessen, *Wij en een volk*, 102.

⁴²² Dagboek De Quay, d.d. 17 maart 1945.

⁴²³ Rutten, *Ons koninklijk gezin*, 91, 106.

⁴²⁴ Vgl. Dagboek De Quay, d.d. 2 januari 1945: "Ik zal proberen deze (invloed: H.T.) ten goede aan te wenden, d.w.z. voor land en volk en ook vooral voor goede verhouding tussen R.K. en vorstenhuis."

⁴²⁵ *Ibidem*, d.d. 11 januari 1945: "Bezoekt Smits van Oyen over bezoek H.M. Vrees dat hij het te mooi zal maken". Zie ook 21e verslag van pmc-Limburg Schurmann, d.d. 17 maart 1945, p. 2 (-AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 211): "CdK denkt voor uit te nodigen personen in de eerste plaats aan notabelen en vooral aan de kamerheeren van H.M. Ik heb hem hierop gezegd, dat ik vermoedde, dat de koningin er meer belang in zou stellen leden van de illegaliteit en gewone burgers te ontmoeten".

⁴²⁶ *Ibidem*, d.d. 18 maart 1945. Baud was de particulier secretaris van prinses Juliana en fungeerde deze reis als secretaris van de koningin, aldus De Jong, *Koninkrijk*, X a, 1029-1030.

⁴²⁷ 21e Verslag, d.d. 17 maart 1945, -AMG, doos 7 (Geheim Archief PMC-Limburg), map 211.

⁴²⁸ Diverse stukken z.d. over bezoek van de koningin aan Eindhoven op 18 maart 1945, -GA-Eindhoven, Collectie Gelderblom. Zie ook zijn mededelingen in Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 13 april 1945, p. 2-3 (-Bezit Philippart).

eenheden van de BS had geïnspecteerd en de mijnen en de pas bevrijde steden Roermond en Venlo had bezocht, vloog zij op 22 maart geheel uitgeput terug naar Londen. Vandaaruit verklaarde ze op 24 maart over Radio Oranje, dat de kennismaking met leden van het verzet en de BS veel voor haar betekend had en dat ze zich persoonlijk had kunnen overtuigen van de in de afgelopen jaren gegroeide eensgezindheid en onderlinge samenwerking.⁴²⁹ Zowel haar eenzijdige observaties als de positieve reacties in de oud-illegaliteit bevestigen dat deze reis de band tussen koningin en haar nieuwe edelen versterkte. Maar anderzijds is duidelijk dat noch zij noch de oud-illegalen bevroeden hoezeer het eerste koninklijke bezoek aan bevrijd gebied bijdroeg tot de normalisatie van de bestuurlijke verhoudingen ten nadele van oud-illegaliteit en MG.

8.3.3 *Het democratisch tekort tussen normalisering en vernieuwing*

Al tijdens de formatie van het laatste kabinet-Gerbrandy werden in het bevrijde Zuiden bezorgde geluiden gehoord over het democratische gehalte van de komende regeringsploeg en die geluiden kwamen zowel uit oud-illegale kringen als van daarbuiten. De bezorgde oud-illegalen waren te vinden in de kort daarvoor opgerichte Communistische Partij voor Bevrijd Gebied (CPBG) en in een Eindhovense club van overwegend linkse intellectuelen, de Democratische Vereniging (DV, zie paragraaf 6.6.2).

De leider van de communistische partij in bevrijd gebied, Van Exter, zond eind januari een alarmerend 'Kort rapport' over de te verwachten nieuwe regering aan de illegale leiding in het Noorden⁴³⁰ en de DV publiceerde op 13 februari een door duizend personen ondertekend adres aan de koningin.⁴³¹ In beide stukken werd uitdrukkelijk gewaarschuwd tegen het MG en de GOIWN. Het DV-adres typeerde de Gemeenschap als "niet onverdacht democratisch" en sprak zich uit tegen de grote invloed "buiten het volk om achter de schermen" van "een aantal voormannen van een deel der oud-illegale beweging". Het vroeg koningin Wilhelmina om in plaats daarvan als constitutioneel vorstin de instelling te bevorderen van voorlopige wettige organen van verantwoording en voorlichting en van een doelbewust en eenduidig overheidsgezag. Alleen zo kon het vertrouwen van het volk in de regering hersteld worden evenals het gevoel van verantwoordelijkheid, "dat nu al vijf maanden systematisch wordt geblusht".⁴³²

Na het bekend worden van de samenstelling van het nieuwe kabinet waren het aanvankelijk vooral de communisten die hun vrees bewaarheid zagen. In *De Waarheid* en in een brief van de CPBG aan minister-president Gerbrandy stelde Van Exter vast dat de nieuwe regering en het MG conservatief waren, dat ze slechts de belangen van de bezittende klasse vertegenwoordigden en de progressieve arbeidersbeweging buiten spel hadden gezet. Buigend voor "krachtige neo-fascistische invloeden", hadden ze voorkomen dat de sterk gegroeide progressieve krachten onder het volk politieke invloed kregen, en wel door het herstel van de parlementaire democratie te saboteren en de CPN te isole-

⁴²⁹ Schenk *De koningin sprak* 90.

⁴³⁰ Groot gevaar bestaat van Zakenkabinet als Gerbrandy afbreedt kabinet dat dan zal steunen op typen als Prof. de Quai (Ned. Unie), Goudriaan en dergelijke lieden en even eerder (we). Begrijpen dat het moeilijk is thans tegen Engeland stelling te nemen maar moet toch geschieden. Lijn Churchill opvallend! Darlan in Afrika. Badoglio in Italië. Michaelowitz in Joegoslavië. Papandreu in Griekenland. Pierlot in België. marionet tenklike van Polen in Londen. Groot gevaar ook in Nederland aldus Kort rapport d.d. 31 januari 1945 p. 3. Bezit Van Exter.

⁴³¹ Adres van de Democratische Vereniging. AMG doos 225 (Staf. Secretariaat) map Weekverslagen Sectie III.

⁴³² *Ibidem*.

ren.⁴³³ Van Exter waarschuwde echter dat de uit het verzet voortgekomen eenheid van democratische progressieve krachten zich niet zou laten knevelen, temeer niet omdat het er naar uitzag dat de "partisanenbeweging in Holland" zo in omvang en daadkracht toenam, dat zij in staat zou zijn zich zelf van de Duitse overheersing te bevrijden.⁴³⁴ De CPBG stelde haar hoop dus op de radicaliteit en de kracht van de illegaliteit in het bezette Noorden, die zou zelf eerst de bezetter verdrijven en dan zo'n sterke positie hebben, dat ze niet meer genegeerd kon worden en een leidende rol zou spelen in het landsbestuur.⁴³⁵

Het aantreden van het laatste, vernieuwde kabinet-Gerbrandy verscherpte dus de verhoudingen in de zuidelijke oud-illegaliteit. Zowel de DV als de CPBG verklaarden zich in het openbaar tot tegenstanders van de politieke koers die de GOIWN samen met de vernieuwingsgezinde volksbewegingsgroep was ingeslagen. Daarmee werd aan het begin van de normalisatiefase voor het eerst sinds de bevrijding in alle openbaarheid duidelijk, wat eerder slechts vermoed of in de beslotenheid van de illegaliteit of de oud-illegaliteit gebleken was. Namelijk dat er ook in de voormalige illegaliteit verschillende politieke richtingen bestonden, die ondanks hun gezamenlijke optreden tegen de bezetter verdeeld waren over de vraag hoe en door wie het land na de bevrijding bestuurd moest worden.

Die openlijke verdeeldheid tussen oud-illegale aanhangers van de Gestelse volksbewegingsgroep en van de radicale, in de CPBG georganiseerde *Waarheid*-beweging leidde in de oud-illegale pers al snel tot verhitte debatten, waarin zich steeds duidelijker de traditionele politieke scheidslijnen begonnen af te tekenen. *De Waarheid* kon daarbij op bestrijding van alle kanten rekenen. Men wantrouwde haar democratische instelling en haar roep om snelle verkiezingen en verwierp de wijze waarop zij ook gezuiverde overheidsfunctionarissen bleef aanvallen.⁴³⁶ Het bevrijde *Trouw* spaarde ook de oud-illegalen van de volksbewegingsrichting niet meer. Het signaleerde de onhoudbaarheid van de vermeende 'eenheid', verweet hun dat ze ten onrechte alsmaar namens het volk spraken en stelde onomwonden dat de volkswil enkel weer kon gaan spreken langs de normale weg van het partijwezen. "We krijgen de oude politieke constellatie onherroepelijk terug", zo concludeerde *Trouw*, "niemand hoeft daaraan te twijfelen. Het is de oude gang van ons Nederlandsche volksleven. Wie dit ontwrichten zou, zou ons volkskarakter ontwrichten."⁴³⁷

In het blad van de GOIWN, *De Vrije Stem*, leidden de verwijten van ondemocratisch gedrag blijkbaar ook tot enige bezinning en zelfkritiek. Hoofdredacteur Govers signaleerde eind februari althans dat er in oud-illegale kring wel erg veel kritiek was geweest op de democratie en de democratische instellingen en hield zijn lezers nu voor: "Is de slechtste democratie niet ver te verkiezen boven de beste dictatuur? Antwoordt daar in eer en geweten op, gij allen, die – besmet als ge zijt – zanjkt om sterke mannen, partijen om hals wilt brengen en Nederland nu eens een nieuw en beter staatsbestel wilt geven." Hij noemde de democratie "ons grootste geestelijke goed" en vroeg de oud-illegale werkers om ondanks "de fouten waarmee slechte democraten de democratie hebben belast" het beginsel van "een gezonde volksinvloed" hoog te houden.⁴³⁸ Ook een

⁴³³ *De Waarheid* (Brunssum), d d 3 maart 1945, en brief CPBG, d d 9 maart 1945, afgedrukt in *De Waarheid* (Brunssum), d d 17 maart 1945 onder de titel 'Communisten schrijven de minister-president'

⁴³⁴ *Ibidem*, d d 17 maart 1945

⁴³⁵ *Ibidem* "zulk een bevrijding kan slechts in het voordeel van de verdere ontwikkeling van ons land zijn"

⁴³⁶ Zie bijvoorbeeld *Trouw* (Breda) d d 1 maart 1945 en *Het Parool* (Eindhoven), d d 14 april 1945

⁴³⁷ Rudolf van Reest, 'Geen ontwrichting van ons volkskarakter', *Trouw* (Breda), d d 1 maart 1945, zie ook de discussie over de rol van de antithese-gedachte voor het verzet in het artikel 'Misverstand' van Wim Thomassen in *Je Maakt u niet Vrij Nederland-Christoffor*, d d 3 maart 1945, en *Trouw* (Breda), d d 10 en 28 maart 1945

⁴³⁸ A L G, 'Geestelijke besmetting en democratie', *De Vrije Stem* d d 24 februari 1945

Laster

Gelijk de adder op den heeten steen
 Zich koestert in haar kronkels, – zoo alleen
 Kan ik den laster zien van dezen tijd,
 Het giftig ondiep van verholten nijd.

Broeiwarm de steen van dit bevrijd gebied-
 De adder sist en spaart den enk'ling niet
 Die zonder schroom of blaam het hoofd verheft
 En geen verweer heeft als het gif hem treft.

Maar plet dien kop onder den vasten stap
 Die naar het Recht zal leiden, en vertrap
 Alzoo het kwade, opdat niet ééns de Wrake
 Van een vertoornden Vader ons genake!

Jane

uit: *De Vrije Stem*, 17 maart 1945

groeïend wantrouwen van oud-illegale zijde jegens de politieke bedoelingen van de aan de macht gekomen voorstanders van de volksbewegingsrichting lijkt aan zijn vermaningen ten grondslag te liggen.

In de rest van de pers en – naar we aannemen – ook onder de bevolking van bevrijd gebied bestond door het op gang komen van deze discussie onder oud-illegalen weinig schroom meer om hun verwijten te maken over hun elitaire optreden en aan te dringen op normalisatie van de bestuurlijke en maatschappelijke verhoudingen. Oud-illegaliteit, BS en MG werden verantwoordelijk gehouden voor het onnodig lang voortduren van de abnormale gezagsverhoudingen en veel van de wantoestanden die daarmee gepaard gingen. Met name het gebrek aan openbaarheid, voorlichting en verantwoording over de gang van zaken rond de kabinetscrisis en andere duister gebleven personele mutaties in het burgerlijk bestuur op alle niveaus kregen daarbij veel aandacht. Zo noemde *De Gelderlander* de (oud-)illegaliteit “het troetelkind der regeering”⁴³⁹ en vroeg het *Eindhovens Dagblad* op 14 februari om openbaarmaking van het als ondemocratisch getypeerde Eindhovens Adres (zie paragraaf 6.5.2). Nu auteur Beel mogelijk minister zou worden, wilde men toch wel graag weten wat hij in dat geheim gebleven document aan plannen had ontvouwd. Maar het zou nog tot begin april duren, voordat het nieuwe democratisch-socialistische dagblad *Het Vrije Volk* onder leiding van Donker de inhoud van dat adres onthulde.⁴⁴⁰ In diverse andere steden eisten de plaatselijke kranten juist in deze fase meer openheid van zaken bij bestuurlijke beslissingen en inschakeling van adviserende burgercomités.⁴⁴¹

⁴³⁹ U. Nooteboom, ‘De Illegaliteit het troetelkind der regeering’, *De Gelderlander*, d.d. 16 februari 1945 (hoofdartikel).

⁴⁴⁰ A.J. Zoetmulder, ‘Gedachten van de dag’, *Eindhovens Dagblad*, d.d. 14 februari 1945, en *Het Vrije Volk*, d.d. 7 april 1945.

⁴⁴¹ A. Lammerts van Bueren, ‘Onduld bare toestanden’, *Nijmeegsch Dagblad*, d.d. 7, 8, 9, 12 en 13 februari 1945.

Een goed voorbeeld van deze hang naar normalisatie en van de motieven daarachter vinden we weer in Bergen op Zoom. Daar publiceerde een groep van bijna veertig overwegend katholieke notabelen op de dag dat de koningin de stad bezocht, een uitvoerig rekest aan de minister-president.⁴⁴² Dit 'Bergense rekest' van 15 maart kreeg veel aandacht in de zuidelijke pers en werd over het gehele bevrijde gebied verspreid.⁴⁴³ De auteurs noemden zich "vertegenwoordigers van het openbare en sociaal-economische leven"⁴⁴⁴ en benadrukten in hun verzoekschrift allereerst dat zij "van alle politieke smetten vrij" waren. Hun grieven richtten zich op twee hoofdonderwerpen: het ontbreken van een democratisch bestuur en het gebrek aan rechtszekerheid in bevrijd gebied. Ze weten die misstanden voornamelijk aan het Militair Gezag en de inschakeling door dat gezag van "willekeurige personen, die veelal met meer voortvarendheid dan met rechtmatige aanspraken zich opwierpen als 'de' vertegenwoordigers van gemeente of gewest". Op basis van hun adviezen waren voorlopige zuiveringen verricht, voorlopige benoemingen gedaan, diverse adviescommissies ingesteld en maatregelen genomen, waarbij de burgerlijke bestuursinstanties geheel gepasseerd waren. Ook op het terrein van de politieke opsporing waren, aldus het rekest, voor het overgrote deel "amateurs" de dienst gaan uitmaken met als gevolg duizenden "volkomen willekeurige" arrestaties en rechteloosheid en wantoestanden bij bewaring, verhoor en vrijlating.⁴⁴⁵ De oud-illegalen werden in dit rekest niet één keer genoemd, maar uit alles blijkt dat de grieven van de Bergense notabelen zich vooral tegen hen richtten.

De wensen in het rekest waren kort en duidelijk. Men vroeg om snelle inperking van de uitoefening van de bevoegdheden van het Militair Gezag, onverwijld hervatting van de werkzaamheden door gemeenteraden en Provinciale Staten, onmiddellijke overdracht van alle bevoegdheden van de Politieke Recherche-Apparaten aan de normale politieinstanties met opheffing van eerstgenoemde apparaten en tenslotte om ontslag uit internerings- en verblijfskampen, eventueel met oplegging van huisarrest, van hen, "die niet zijn daadwerkelijke leden of gewezen leden van de N.S.B. of haar mantelorganisaties, en die niet verdacht zijn van eenig misdrijf, allen in afwachting van hun uiteindelijk vonnis".⁴⁴⁶

In geen enkel ander document vindt men het verlangen naar normalisatie zo kernachtig beschreven. Dat de kwaai Piet, namelijk de oud-illegaliteit, er niet uitdrukkelijk in werd genoemd, had waarschijnlijk goede redenen. Allereerst waren er onder de ondertekenaars ook enkele leden van de GOIWN; zij konden zich blijkbaar niet meer met het beleid van de GOIWN en van de Politieke Recherche verenigen, gingen weer op hun oude vooroorlogse titel spreken, maar wilden hun verzetskameraden blijkbaar niet publiekelijk als zodanig aanvallen.⁴⁴⁷ Bovendien had het niet noemen van de oud-illegaliteit als voordeel dat men in het rekest geheel kon argumenteren met algemeen erkende staatkundige categorieën. En in die formele optiek waren oud-illegalen inderdaad niet meer dan "willekeurige", nogal opdringerige staatsburgers, die zich overheidstaken hadden toegeei-

⁴⁴² Afdrukt in *Enq.* V b. 379-381. Onder de 36 ondertekenaars o.l.v. G.F.B. Becht waren veel vertegenwoordigers van katholieke organisaties, oud-gemeenteraadsleden, en industrielen.

⁴⁴³ MG-rapport over 'opruimend pamflet te Bergen op Zoom', d.d. 24 maart 1945, -AMG, doos 22 (CSMG geheim), map 7.

⁴⁴⁴ *Brabantsch Nieuwsblad*, d.d. 17 maart 1945.

⁴⁴⁵ *Enq.* V b. 379-381.

⁴⁴⁶ *Ibidem*, 380.

⁴⁴⁷ Twee van de ondertekenaars M.F. Broos en J.P. Hest, stonden ook te boek als leden van de GOIWN-afdeling Bergen op Zoom (ledenlijst GOIWN-Bergen op Zoom in -GA-Bergen op Zoom, Kabinet van de burgemeester, map OIW) al vermeldt het rekest hen enkel als 'lid van den gemeenteraad, secretaris Raad van Overleg werknemers', resp. voorzitter Katholieke Werkliedenvereniging.

gend, waarvan de uitvoering als gevolg van hun "amateurisme" uit de hand dreigde te lopen. In de reacties van de GOIWN en het MG op het rekest werd in feite hetzelfde procédé toegepast. Zij deden het verzoekschrift af als een "opruimend pamflet", als een overdreven reactie "uit de hoek der oud-politici", personen die zich gepasseerd voelden, boter op hun hoofd hadden, kortom "onbetekenende figuren".⁴⁴⁸

Maar die vanuit de verzetsoptiek inderdaad onbetekenende "oud-politici" manifesteerden zich in de normalisatiefase steeds meer op politiek terrein, terwijl de georganiseerde oud-illegaliteit juist de neiging vertoonde zich daaruit terug te trekken. Dat bleek duidelijk bij de gang van zaken rond de afkondiging door minister Beel van het Besluit Tijdelijke Voorziening Gemeenteraden en de vele reacties die dat KB van 12 april uitlokte.

De behoefte aan plaatselijke, vertegenwoordigende colleges voor advies aan het burgerlijk bestuur was in het gehele Zuiden al in de verkenningfase aan de dag getreden. De oude gemeenteraden konden om wetstechnische redenen niet terugkeren (zie paragraaf 7.1.2) en men had bovendien behoefte aan nieuwe colleges, waarin de verhoudingen van na de bevrijding weerspiegeld zouden zijn. De georganiseerde oud-illegaliteit had zich al vroeg en intensief met die kwestie beziggehouden. Blijkens het Eindhovens Adres van 2 november, het adres van de GOIWN van 16 december en de uitlatingen van de zuidelijke delegatie begin februari in Londen, vond men terugkeer van de gemeenteraden in hun oude samenstelling zonder meer ongewenst. Met name de vernieuwingsgezinden en oud-illegalen drongen aan op de oprichting of sanctionering van voorlopige, meer hervormingsgezinde colleges, die de wensen van de bevolking bij het burgerbestuur zouden kenbaar maken. De spontane wildgroei van dit soort min of meer representatieve adviescolleges was voor minister Burger reden geweest om eind december met een wetsontwerp te komen om die colleges weliswaar toe te staan, maar ze tevens aan strakke regels te binden en hun bestaan zo kort mogelijk te houden (zie paragraaf 7.1.2). Maar de koningin wenste ook op dit terrein geen wetgeving door het oude kabinet en met de regeringscrisis verdween het wetsontwerp van tafel.

De nieuwe minister van Binnenlandse Zaken Beel had zich met name in het geheime Eindhovens Adres doen kennen als een tegenstander van de terugkeer van de gemeenteraden in hun oude samenstelling. Maar in dat adres had hij zich ook uitgesproken tegen "een herstel naar vorm en taakomschrijving van de op 10 Mei 1940 bestaande colleges van Provinciale Staten en Gemeenteraden". In hun plaats zouden, aldus het adres, kleinere colleges moeten komen en wel samengesteld uit personen "die de mogelijkheid en noodzakelijkheid eener sterkere nationale binding op Christelijken grondslag erkennen, den opbouw van het organische leven in onze volksgemeenschap en de aanpassing van Staats- en Rechtsleven aan de verdere eischen van den nieuwen tijd voorstaan". Die hervormingen zouden niet enkel voor de overgangsfase moeten gelden, maar ook voor de verdere toekomst (zie paragraaf 6.5.2).

Eenmaal minister, zette Beel zich al snel aan het ontwerpen van een nieuw besluit voor het instellen van zogenoemde "tijdelijke gemeenteraden". Begin maart presenteerde hij het kabinet een eerste memorandum.⁴⁴⁹ op 14 april werd de eerdere algemene regeling voor de vertegenwoordigende organen ingetrokken⁴⁵⁰ en verscheen het Besluit Tijdelijke

⁴⁴⁸ Zie brochure *Bezadigd woord* van de GOIWN afdeling Bergen op Zoom, 7 d., -AMG, DMC Bergen op Zoom, doos 5, map 46. Geheim MG rapport, 2 d., -AMG, doos 6 (CSMG, geheim), nr. 128 en ook *Brabantisch Nieuwsblad*, d d 19 maart 1945.

⁴⁴⁹ Memorandum betreffende het instellen van tijdelijke gemeenteraden en de benoeming van leden van Gedeputeerde Staten, d d 7 maart 1945. -SHC. Archief Wijffels, map 98.

⁴⁵⁰ *Staatsblad* F44, d d 12 april 1945, regelde de intrekking van KB E119.

Voorziening Gemeenteraden in het *Staatsblad* (F45).⁴⁵¹ Technisch gezien kwam dit besluit erop neer dat in elke bevrijde gemeente eerst een kiescollege tot stand moest komen, dat driemaal zo groot was als de uiteindelijk te kiezen raad. De voordracht voor de samenstelling van dat kiescollege werd in handen gelegd van de burgemeester en ten minste drie door hemzelf aan te wijzen vertrouwensmannen. De commissaris der koningin benoemde deze gemeentelijke kiescolleges en werd daarbij zelf weer geadviseerd door vijf vertrouwensmannen, wier benoeming de goedkeuring van de minister moest hebben. Na zijn benoeming moest het kiescollege een of meer lijsten opmaken van kandidaten uit zijn midden. Kon men het over één lijst eens worden, dan was er geen stemming nodig en werden de eerstgenoemden op die lijst, afhankelijk van het aantal gemeenteraadszetels, door de burgemeester benoemd verklaard. Als er sprake was van meer dan een lijst, dan stemden de leden van het kiescollege, niet op personen, maar wel op een van de lijsten. Het aantal stemmen uitgebracht op de diverse lijsten bepaalde vervolgens hoeveel kandidaten van de onderscheiden lijsten gekozen waren.⁴⁵²

Deze procedure om tijdelijke gemeenteraden samen te stellen met een actuele vertegenwoordigende allure, zonder dat de bevolking eraan te pas kwam, werd bovendien in grote mate gestuurd door de aanwijzingen die Beel op enkele essentiële punten gaf. Zo moest er bij de samenstelling van het kiescollege allereerst op gelet worden dat "voldoende wordt gehoord het geluid van hen, die in de verzetsbeweging naar voren zijn getreden". Bovendien moest ernaar worden gestreefd "dat de voornaamste geestelijke en maatschappelijke stromingen in de gemeente daarin naar evenredigheid vertegenwoordigd" waren.⁴⁵³ Met name de burgemeesters speelden dus in de eerste fase een cruciale rol, doordat ze zelf hun vertrouwensmannen kozen en samen met hen de voordracht voor de samenstelling van het kiescollege opmaakten. De commissaris der koningin en zijn vertrouwensmannen vervulden een controlefunctie halverwege het proces, doordat ze de samenstelling van de gemeentelijke kiescolleges konden toetsen.

De eerste, volgens deze procedure gekozen tijdelijke gemeenteraden kwamen medio juli tot stand. De Reuver bestudeerde de uitvoering van F45 in Noord-Brabant en Kerkhof de plaatselijke praktijk en resultaten in Bergen op Zoom. Tezamen bieden deze studies zicht op de effecten van dit door de deelbevrijding in de hand gewerkte experiment om een verse afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen te creëren.⁴⁵⁴ Wat we hier willen vaststellen is in hoeverre Beels besluit leidde tot opnemning van oud-illegalen in de tijdelijke gemeenteraden en in welke mate hij er de doelstellingen van het Eindhovens Adres mee realiseerde.

Wat die eerste vraag betreft kan geconcludeerd worden dat er bij de eerste stap, het aantrekken van de vertrouwensmannen, in de meeste grotere plaatsen inderdaad steeds minstens één oud-illegale vertrouwensman werd aangesteld. In de dorpen echter kwam het daar vaak niet toe, ofwel omdat er geen geschikte persoon te vinden was of omdat de burgemeester gewoonweg anders besliste.⁴⁵⁵ In Brabant gaf commissaris der koningin

⁴⁵¹ *Ibidem*, F45, d.d. 12 april 1945.

⁴⁵² Kerkhof, 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom', 28-32.

⁴⁵³ *Staatsblad* F45.

⁴⁵⁴ Kerkhof, 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom', 29. P. de Reuver, 'De totstandkoming en het functioneren van de Tijdelijke Gemeenteraden in de provincie Noord-Brabant, 1944-1946' (niet gepubliceerde doctoraalscriptie KU Nijmegen, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 1985).

⁴⁵⁵ In Bergen op Zoom waren drie van de acht vertrouwensmannen oud-illegalen, in 's-Hertogenbosch een van de vijf, in Maastricht vier van de zeven. In een kleine gemeente als Diessen meldde de burgemeester dat de enige echte oud-illegaal ziek was. Brief burgemeester Diessen aan cdk Smits van Oyen, -Provinciebestuur Noord-Brabant, Archief Tijdelijke Gemeenteraden (hierna afgekort als -ATGR), nr. 2.07.51.

Smits van Oyen in elk geval het goede voorbeeld door in zijn eigen college van vijf vertrouwensmannen twee oud-illegalen op te nemen.⁴⁵⁶ Het pleidooi van de Brabantse vertrouwensraad van de GOIWN bij Smits van Oyen om de burgemeesters te verplichten tenminste één vertrouwensman uit de illegaliteit te kiezen, had echter geen effect.⁴⁵⁷

In de door burgemeesters en vertrouwensmannen samengestelde grote kiescolleges, de tweede stap, kwamen de oud-illegalen als categorie wel over de hele linie royaal aan bod. Dat was in het algemeen een gevolg van het eerdergenoemde uitdrukkelijke voorschrift van de minister. Sommige burgemeesters vroegen hun commissaris nog wat zij precies moesten verstaan onder personen die in de verzetsbeweging "naar voren waren getreden",⁴⁵⁸ maar als zij onvoldoende zorg aan die categorie besteedden, zorgden de provinciale vertrouwensmannen voor correctie.⁴⁵⁹ In de uiteindelijke tijdelijke gemeenteraden zelf was het aandeel van de oud-illegalen weer veel bescheidener, en voorzover zij al in die raden gekozen werden,⁴⁶⁰ was dat heel vaak als kandidaat op een lijst die een bepaalde stand, een buurtschap van een gemeente of een politieke of godsdienstige richting vertegenwoordigde.⁴⁶¹ Aldus werkte het door Beel vereiste 'horen' van de oud-illegaliteit in de praktijk zo uit, dat individuele oud-illegalen optraden als vertegenwoordigers van verschillende "geestelijke en maatschappelijke stromingen".

Maar in zijn uiteindelijke effecten week Beels besluit inzake de tijdelijke gemeenteraden toch in aanzienlijke mate af van de bedoelingen van het Eindhovens Adres. Van kleinere en meer slagvaardige colleges kwam niets terecht en ook van ideologische selectie bij de samenstelling van deze tijdelijke gemeenteraden was weinig of niets te merken.⁴⁶² De norm van de "geestelijke en maatschappelijke stromingen" werd in de praktijk namelijk zo geïnterpreteerd, dat op de eerste plaats de getalsmatige politieke en religieuze verhoudingen van voor de bezetting aangehouden werden, zij het dat de oude staatkundige organisaties daarbij geen rol mochten spelen. De maatschappelijke verhoudingen en de vertegenwoordiging van de vroegere illegaliteit werden als aanvullende criteria gehanteerd.

Wel week de uiteindelijke personele samenstelling van de tijdelijke gemeenteraden, zoals die vanaf juli totstandkwam, volgens de bevindingen van Kerkhof en De Reuver veel meer af van de gemeenteraden van 1939 dan van de in 1946 regulier gekozen

⁴⁵⁶ Te weten GOIWN-lid F. Hoogers en oud-illegaal C. van Lienden; de overigen waren de vernieuwingsgezinde A. Wijffels uit Den Bosch, mr. J. Houben uit Breda en ir. C. J. van Meel uit Hilvarenbeek, aldus Kerkhof, 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom', 120.

⁴⁵⁷ Brief, d.d. 31 (sic) april 1945, -ATGR, nr. 2.07.51

⁴⁵⁸ Zo schreef burgemeester A. J. W. M. Moons van Helmond op 16 juni dat hij wat betreft de illegale achtergrond maar was afgegaan op door de betrokkenen zelf verstrekte informatie. Hij constateerde in zoverre misverstanden dat acht personen in het kiescollege zich niet tot die categorie vonden behoren, terwijl Moons duidelijk maakte dat ze volop illegaal werk hadden verricht. Brief in: -ATGR, nr. 2.07.51

⁴⁵⁹ De Reuver, 'De tijdelijke gemeenteraden in Noord-Brabant', 36.

⁴⁶⁰ In Bergen op Zoom wezen B&W twee van de vier in de tijdelijke gemeenteraad gekozen oud-illegalen alsnog af, omdat zij bij de gemeente in dienst waren. Volgens de Gemeentewet was dat niet toegestaan, aldus Kerkhof, 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom', 128.

⁴⁶¹ Bijvoorbeeld in Bergen op Zoom vier van de 21 gemeenteraadsleden, in 's-Hertogenbosch vier van de 31. In Bergen op Zoom was sprake van afzonderlijke lijsten voor de arbeidende stand, de werknemende middenstand, de handeldrijvende middenstand, voor boeren en tuinders, en voor werkgevers en vrije beroepen; vgl. *ibidem*, 180-182.

⁴⁶² Zo werden communisten niet uit de kiescolleges of de tijdelijke gemeenteraden zelf uitgesloten, vgl. Aantekeningen van de op 5 juni 1945 ter provinciale griffie gehouden bespreking tussen cdk Smits van Oyen en de burgemeesters van de zeven grootste gemeenten, punt 2: "het plaatsen van communisten op de aanbeveling wordt niet in beginsel afgewezen", -ATGR, nr. 2.07.51.

gemeenteraden.⁴⁶¹ Er vond daarbij een aanzienlijke personele vernieuwing plaats, die betrekking had op alle deelnemende lijsten, resp. partijen. Maar van die vernieuwing is onduidelijk in hoeverre ze een gevolg was van het grotere aantal jaren tussen de gemeenteraden van 1939 en 1945. Deze grote mate van personele vernieuwing maakt duidelijk dat F45 in Noord-Brabant tot een versnelde generatiewisseling in de gemeenteraden leidde, die welbeschouwd onder de vigeur van Burgers Besluit E119 niet mogelijk zou zijn geweest. Het opmerkelijkste aan die verjonging is immers dat ze door alle lijsten resp. partijen heen plaatsvond en niet enkel verklaard kan worden door de beperkte opnemings van oud-illegalen in lijsten die uiteenlopende geestelijke en maatschappelijke groepen vertegenwoordigden. Beels wetgeving leidde dus niet zozeer tot de beoogde ideologische selectie, als wel tot verjonging van alle politieke lijsten, resp. partijen. In die zin had F45 een groter vernieuwend effect (verjonging van het hele politieke spectrum) dan Burgers synthese-regeling (E119) ooit had kunnen hebben.

De GOIWN toonde zich, ondanks het feit dat enige van haar voormannen al in een vroeg stadium hadden ingestemd met de plannen voor Besluit F45,⁴⁶¹ niet onverdeeld gelukkig met Beels regeling voor de tijdelijke gemeenteraden. Ze vond de rol van de burgemeester in het algemeen te zwaar en vreesde voor kwalijke gevolgen waar de burgemeester niet voldoende 'zuiver' werd geacht of wanneer er geen oud-illegale vertrouwensmannen werden aangewezen. Bovendien was de GOIWN bang dat het gehanteerde lijstensysteem de partijpolitiek zou doen herleven.⁴⁶⁵ Tot enige herleving van oude partijpolitieke kwesties leidde Beels regeling inderdaad. Zo weigerden in diverse Brabantse gemeenten ARP-leden uit de illegaliteit vanwege principiële bezwaren tegen het ondemocratische karakter van F45 om vertrouwensman, lid van het kiescollege of lid van de tijdelijke gemeenteraad te worden.⁴⁶⁶ Ook trad de sociaal-democraat en niet in de GOIWN georganiseerde oud-illegaal C. van Lienden als vertrouwensman van de commissaris der koningin geregeld corrigerend op in gevallen waar hij de plaatselijke sociaal-democraten ondervertegenwoordigd achtte.⁴⁶⁷

Maar al vóór de afkondiging van F45 was het vooral de vrees voor de nog onbekende plannen van Beel c.s. op lokaal en nationaal niveau, die de herleving van politieke activiteiten bevorderde. Zo belegde de DV samen met de staatkundige sectie van het plaatselijke CMW op 7 april – nota bene de dag dat *Het Vrije Volk* het Eindhovens Adres openbaar maakte – in Eindhoven een conferentie over de vraag: "langs welke weg zal Nederland tot normale democratische verhoudingen moeten terugkeren?"⁴⁶⁸ De GOIWN was ook gevraagd om een spreker te leveren die het standpunt van de Gemeenschap zou vertolken. Maar de Eindhovense afdeling had dat verzoek afgewezen met het argument dat ze pas na de algehele bevrijding aan dit soort discussies wilde deelnemen.⁴⁶⁹ Maar de

⁴⁶¹ Kerkhof, 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom', 171, De Reuver, 'De tijdelijke gemeenteraden in Noord-Brabant', 124, 129.

⁴⁶² Notulen GOIWN-Eindhoven, d.d. 27 april 1945 (-Bezit Philippart) "De voorzitter (Gelderblom) deelt mede dat hij alleen weet dat Min. Beel hierover met de gemeenschap heeft gesproken". Notulen IPV GOIWN, d.d. 2 mei 1945 (-SHC, Archief Coenjaarts, map 14 en -Bezit Raaijmakers) "In principe zal medewerking moeten worden verleend omdat de Gemeenschap is gepolst geworden bij het tot stand komen van deze regeling en toen te verstaan is gegeven dat deze zich in hoofdzaak daarmee kon vereenigen".

⁴⁶³ Notulen Provinciale Vertrouwensraad GOIWN Noord-Brabant, d.d. 28 april 1945, -KDC, Archief Hoogers, nr. 215.

⁴⁶⁴ Zie brieven van de burgemeesters van Klundert en Sprang-Capelle, ATGR, nr. 20751.

⁴⁶⁵ Kerkhof, 'De tijdelijke gemeenteraad van Bergen op Zoom', 160.

⁴⁶⁶ Van Oudheusden/Verboom, *Hei stel- en vernieuwingsbewegingen*, 137-143.

⁴⁶⁷ Notulen GOIWN-Eindhoven d.d. 23 maart 1945 p. 2 (-Bezit Philippart) De vergadering was in principe wel bereid een spreker te leveren, maar verzocht het organiserende comité de bevrijding van het hele land af te wachten.

herstelgezinde en vernieuwingsgezinde politieke richtingen gingen wel op deze uitnodiging in, de eerste zelfs met graagte. Aldus spraken voor het eerst na de bevrijding van het Zuiden op één conferentie zowel vertegenwoordigers van de traditionele politieke richtingen, te weten van de ARP (dr. J. Bergmans), van de RKSP (mr. F. Teulings), van de SDV (mr. L.A. Donker), van de vrijzinnig liberalen (ir. Z.Th. Fetter) en van de CPBG (W. van Exter), als voorstanders van politieke vernieuwing, te weten de DV (dr. C.J. Dippel), de volksbewegingsgroep rond De Quay (mr. E. Sassen) en de hervormingsgezinde "democratisch-socialisten" (H. Verwey-Jonker).⁴⁷⁰

Bij die gelegenheid bleek dat allen het erover eens waren dat het noodzakelijk was om zo spoedig mogelijk een of andere volksvertegenwoordiging te laten optreden. Maar alleen de communisten wensten meteen verkiezingen. De vertegenwoordigers van de andere oude politieke richtingen wilden de vertegenwoordigende organen in hun samenstelling van 1939 na zuivering aanvullen, terwijl de voorstanders van politieke vernieuwing diverse methoden suggereerden om een goede, d.w.z. actuele vertegenwoordiging van het volk te krijgen zonder echte verkiezingen te houden. Dippel en Verwey-Jonker stelden een mix voor van verkiezing en benoeming, waarbij ook de oud-illegale pers een rol zou spelen. Sassen hield het op benoeming, waarbij naast de "grote oude politieke partijen" ook "de organisaties van arbeiders, boeren, middenstanders, ondernemers enz., de Vernieuwingsbeweging en de ondergrondse beweging" uitdrukkelijk een plaats moesten krijgen in de vertegenwoordigende colleges op nationaal en lokaal niveau.⁴⁷¹

Beels besluit van 12 april over de tijdelijke gemeenteraden lag dus helemaal in de lijn van de voorstanders van politieke vernieuwing. Het beoogde immers een weerspiegeling van de actuele verhoudingen, hield de oude staatkundige organisaties als zodanig buiten de hele procedure en ruimde plaats in voor invloed van de voormalige illegaliteit en de vernieuwingsgezinden. Dat alles zou gerealiseerd worden zonder algemene verkiezingen en mét inschakeling van door burgemeesters en vertrouwensmannen samen te stellen kiescolleges, die zouden moeten gaan werken met een lijstensysteem, dat zich zou baseren op de vage "geestelijke en maatschappelijke stromingen". In dat besluit F45 werden de plannen van de vernieuwers voor de samenstelling van de 'volksvertegenwoordiging' op gemeentelijk niveau voor het eerst concreet uitgewerkt en tegelijkertijd wettelijk voorgeschreven. Bij de vertegenwoordigers van de traditionele richtingen wekte dat grote verontrusting, de met de uitvoering belaste commissarissen van de koningin en burgemeesters toonden veel reserves en in de pers kwam de discussie over de terugkeer naar democratische verhoudingen in een nieuw stadium.

Het felst waren de reacties in de bevrijde edities van twee oud-illegale bladen, *De Waarheid* en *Trouw*. Van Exter kwalificeerde het kabinet nu als "een uitgesproken autoritaire regering", die het volk "volslagen onmondig" had verklaard.⁴⁷² De katholieke ministers in het nieuwe kabinet noemde hij "allemaal fascist", maar hij maande zijn aanhang niet tot ontijdige acties over te gaan. Ze moesten wachten op de bevrijding van het Noorden, waar de progressieve illegalen sterk stonden "met het geweer in de aanslag".⁴⁷³ De zuidelijke editie van *Trouw* nam in april uit het illegale *Trouw* enkele artikelen over, die medio januari in bezet gebied waren verschenen over de politieke ont-

⁴⁷⁰ Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 137-143.

⁴⁷¹ *Ibidem*, 136-143; citaat op p. 142.

⁴⁷² *De Waarheid* (Eindhoven), d.d. 28 april 1945. De Zeeuwse voorman van de CPBG, Van der Hoeven, sprak van "de dictatuur van Beel" en "een staatsgreep tegen de democratie", aldus Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 120.

wikkelingen in het Zuiden. Daarin werd het eenheidsbegrip van de Nederlandse Unie en van de voorstanders van de volksbeweging vals genoemd en gesteld dat het verwant was aan de nationaal-socialistische idee van volkseenheid.⁴⁷⁴

De sociaal-democraten, zowel de oud-ministers als de SDV in het Zuiden o.l.v. mr. L. Donker, voelden zich sinds de 'reconstructie' van het kabinet buitengesloten. Ze vonden het onbegrijpelijk dat zij als belangrijke politieke richting uit de nieuwe regering waren gehouden en wensten vast te houden aan hun democratische beginselen bij het vormen van een nieuwe regering, die bij voorkeur van Rooms-Rode signatuur zou moeten zijn.⁴⁷⁵ In hun publiciteits-organen, het weekblad *Ons Volk* en sinds 1 maart het dagblad *Het Vrije Volk*, toonden zij zich uiterst sceptisch over het nieuwgevormde kabinet en volgden zij het bijzonder kritisch, vooral waar het ging om zijn democratische merites.⁴⁷⁶ De wijze waarop het kabinet gevormd was, zijn eenzijdige samenstelling en het uitblijven van het herstel van de vertegenwoordigende lichamen werden in de sociaal-democratische pers onder vuur genomen. Zo was het *Het Vrije Volk* dat begin april de tekst van het Eindhovens Adres publiceerde om te waarschuwen voor Beels bedoelingen. En in dezelfde lijn lag het artikel "Brandende vragen" in *Het Vrije Volk* van 21 april, waarin een reeks uitlatingen van De Quay en de Nederlandse Unie uit de eerste bezettingsjaren werd opgesomd.

De strekking van deze berichtgeving was dat de sociaal-democraten nadrukkelijk wensten te waarschuwen dat de democratie in gevaar was, nu vernieuwingsgezinde lieden met autoritaire neigingen zonder democratisch mandaat en zonder democratische controle aan de macht gekomen waren. Ze protesteerden tegen de "vernieuwingswoede" van de oud-illegaliteit en verwierpen ook Beels besluit inzake de tijdelijke gemeenteraden. In het bijzonder Donker, die zelf nog deel had genomen aan de voorbereidende besprekingen van het Eindhovens Adres, zag besluit F45 als een rechtstreekse uitwerking van de zijns inziens ondemocratische plannen van de Eindhovense adressanten en bestreed Beels besluit ongemeen fel.⁴⁷⁷ In de eigen SDV boden herstelgezinden als Donker en Van Lienden trouwens steeds minder ruimte aan uit de Nederlandse Unie afkomstige vernieuwingsgezinde sociaal-democraten als Thomassen en Verwey-Jonker, die de oude SDAP juist niet wilden laten terugkeren.⁴⁷⁸

Terwijl de sociaal-democraten zich jegens de zuidelijke voorstanders van een volksbeweging dus zeer kritisch opstelden, was dat niet minder het geval met betrekking tot de communisten. En ook bij die opstelling was de vraag naar de houding ten opzichte van de democratie van kardinaal belang. Net als eerder op regionaal niveau in Zuid-Limburg

⁴⁷⁴ *Ibidem*, 119-120 citeert hier het verslag van een MG-medewerker over de 1 mei-vergadering in Heerlen op 29 april 1945.

⁴⁷⁵ Aldus *De Stem* (Breda), d.d. 16 april 1945: J.H. Bruna, 'Over democratie en nog wat'.

⁴⁷⁶ Vgl. C. van Lienden, 'Het nieuwe ministerie', *Vrij Nederland* (Londen), afgedrukt in *Enq.*, V b, 471. Vgl. ook De Jong, *Koninkrijk*, X a, 1006: volgens oud-minister Van Angeren had een bijeenkomst van leidende sociaal-democraten (o.a. Albarda, Burger, Van Lienden en Donker) al op 10 februari besloten "aan geen kabinet-Gerbrandy deel te nemen en te streven naar een samenwerking Rooms-Rood".

⁴⁷⁷ G. de Winter, 'Gerbrandy, wij begrijpen het niet', *Ons Volk*, d.d. 17 februari 1945. G. de Winter, 'Zijn wij op den goeden weg?', *Ibidem*, d.d. 24 februari 1945.

⁴⁷⁸ De Reuver, 'De tijdelijke gemeenteraden in Noord-Brabant', 16. Zie ook L.A. Donker, *Nota aan het partijbestuur der SDAP inzake mijn werkzaamheden in het bevyde zuiden van October 1944 tot Mei 1945* (z.p. 1945) en G.E. de Winter, 'Laten we maar eens heel duidelijk zijn', *Ons Volk*, d.d. 7 april 1945.

⁴⁷⁹ Zo vertrok Thomassen, die ook deel uitmaakte van de redactie van *Je Maintiendrai*, begin april met ruzie uit de redactie van *Het Vrije Volk*. Hij ging vervolgens als militaire commissaris naar het Noorden, waar hij dmc van Zaandam werd. Zijn voorstel om Verwey-Jonker zijn plaats in de redactie te laten overnemen, werd afgewezen; zie Van Oudheusden/Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbewegingen*, 155-158.

was gebeurd (zie paragraaf 6.7.2), had de leiding van de CPBG de voorzitter van de SDV benaderd met het verzoek overleg te plegen over mogelijke samenwerking. De omstandigheid dat de sociaal-democraat Van Acker begin februari in België een kabinet met de communisten had gevormd, lijkt daaraan niet vreemd te zijn.⁴⁷⁹ Maar Donker had dat verzoek medio maart afgewezen en gaf als motief dat het om democratische redenen geboden was de bevrijding van het Noorden af te wachten. Bovendien vroeg hij Van Exter om een duidelijk standpunt over de democratie. Deze nauwelijks verhulde afwijzing vonden de communisten wederom zo schandelijk dat ze de correspondentie met de SDV medio april in *De Waarheid* publiceerden.⁴⁸⁰ In het Eindhovense *Parool* kregen de communisten alsnog de gelegenheid om hun standpunt inzake de democratie uiteen te zetten. De plaatselijke voorman P.B. Janssen publiceerde een artikel, getiteld "Democratisch communisme", waarin hij betoogde dat de communistische opvattingen voor en na de oorlog onveranderd democratisch waren. De redactie van *Het Parool* reageerde teleurgesteld. In een naschrift vroeg zij zich af hoe de verdediging van de dictatuur in de Sovjet-Unie samen kon gaan met de claim dat de communisten "de ware democraten" waren en ze stelde de vraag of dat geen bewuste misleiding was.⁴⁸¹ Dat *Het Parool*, als een van de weinige bladen en politieke groepen, de Nederlandse communisten toch niet slecht gezind was en zich politiek gezien tussen de sociaal-democraten en de communisten in bevond, blijkt uit de verontwaardiging van dat blad over speciale MG-instructies aan aanstaande militaire commissarissen over hoe ze met communisten moesten omgaan.⁴⁸²

Ook in het traditionele katholieke kamp had men zich door de vorming van het laatste kabinet-Gerbrandy overrompeld gevoeld en de tot passiviteit gedwongen voorman Teulings wreef de katholieke vernieuwers onder leiding van De Quay kort na de kabinetswisseling zelfs een "mentaliteit van overrompeling" aan. Hij vreesde speciaal "de plannen van Londen i.z. de vertegenwoordigende lichamen, met name de gemeenteraden en prov. staten" en zag als een schrikbeeld voor zich opdoemen "een persoonlijk bewind van de Kroon", gesteund en bezielde door oud-illegaliteit en jonge katholieke vernieuwers.⁴⁸³ Omdat de vernieuwingsgezinde katholieken op nationaal politiek niveau zo'n voldongenfeiten-politiek voerden, voorzag Teulings "dat straks ook het probleem der katholieke Partij-organisatie niet meer rustig en objectief, maar overrompelend zou worden behandeld". De onstuimige manier waarop deze vernieuwers in de landspolitiek optraden en sleutelposten bezetten, maakte dat Teulings er toe neigde om zich niet meer gebonden te achten aan het *gentlemen's agreement* met de "Beekvlietse Jongerengroep".⁴⁸⁴

Maar terwijl in diverse steden al voorbereidingen werden getroffen om de RKSP te herstellen, zette Teulings die stap nog niet. Ondanks zijn eerdere bange vermoedens en ondanks de aansporingen van traditionele katholieken en van de voorzitter van de SDV, mr. Donker, om weer met de RKSP naar voren te treden, bleef Teulings proberen met de katholieke vernieuwers rond De Quay tot overleg te komen. Dat het standpunt van de bisschoppen daarbij een rol speelde, lijkt waarschijnlijk, want in de tweede helft van maart – d.w.z. kort na het bezoek van de koningin aan bevrijd gebied en aan de bis-

⁴⁷⁹ Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 113.

⁴⁸⁰ *De Waarheid* (Brunssum), d.d. 14 april 1945; zie ook Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 107, 114.

⁴⁸¹ *Het Parool* (Eindhoven), d.d. 14 april 1945; vgl. Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 107-108.

⁴⁸² *Het Parool* (Eindhoven), d.d. 21 april 1945; vgl. Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 123.

⁴⁸³ Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 20-21, 47.

⁴⁸⁴ *Ibidem*, 21-22. Zie paragraaf 6.7.2.

schoppen – vonden de eerste contacten plaats tussen katholieke vernieuwers en herstellers. Zo vermeldt Teulings besprekingen met Mutsaerts, Hendriks en Sassen.⁴⁸⁵ Deze laatste overtuigde hem rond 25 maart dat de standpunten van de vernieuwingsgezinden en de traditionele katholieken inzake de vorming van een noodparlement niet ver uiteenliepen.⁴⁸⁶

Daardoor enigszins gerustgesteld stemde Teulings in met het initiatief van twee West-Brabanders om de organisatieproblematiek eerst in een gezamenlijke vergadering van katholieke vernieuwers en herstellers te bespreken.⁴⁸⁷ Zodoende kwam er op 14 april in Tilburg een gemengd gezelschap van katholieke voormannen bijeen, onder wie vijf met een illegaal verleden.⁴⁸⁸ Ondanks de sterke druk om te komen tot herstel van de RKSP besloten de aanwezigen op aandringen van Teulings voorlopig niet verder te gaan dan de oprichting van een tijdelijk verband voor bezinning en overleg, de Katholieke Staatkundige Vereniging (KSV) met plaatselijke afdelingen. Aldus hoopte Teulings zowel tegemoet te komen aan de organisatiedrang van herstelgezinde katholieken, alsook de katholieke eenheid te bewaren door de vernieuwers binnen te loodsen. Alleen zo kon naar zijn mening een anderszeker lijkende politieke splitsing in het katholieke volksdeel worden voorkomen.⁴⁸⁹

Terwijl deze voorzichtige hergroepering langs traditionele lijnen plaatsvond – zij ging immers weer in de richting van één politieke organisatie voor katholieken –, zette ook bisschop Mutsaerts een verdere stap om te breken met de uitzonderlijke verhoudingen uit de bezettingstijd. Voortbouwend op zijn vermaning aan de geestelijkheid van 21 december om zich niet met bestuurs- of zuiveringszaken in te laten (zie paragraaf 7.5.4), verbood de Bossche bisschop zijn geestelijken op 17 april bovendien om daarover te schrijven en om zonder zijn uitdrukkelijke toestemming lid te zijn van of medewerking te verlenen aan de GOIWN.⁴⁹⁰ Kort daarop werden diverse parochiepriesters in een persoonlijke brief door bisschop Mutsaerts aangespoord om de GOIWN te verlaten.⁴⁹¹ Hoe de GOIWN-leiders ook hun best deden om met brieven en delegaties deze maatregel verzacht te krijgen, het mocht niet baten. Na de bevrijding van het Noorden volgde aartsbisschop De Jong het voorbeeld van Mutsaerts en werd het lidmaatschap van de

⁴⁸⁵ Teulings, Nota 17 den politieke toestand in het Zuiden, d.d. 12 mei 1945, p. 12, KDC Archief Teulings, nr. 14.

⁴⁸⁶ Brief Teulings aan Sassen, d.d. 25 maart 1945. Dit contact vond plaats met het oog op beider optreden voor de DV op 7 april. Zie ook brief Teulings aan mr. A. Mes, d.d. 17 april 1945, beide in -ibidem nr. 85.

⁴⁸⁷ Brief Teulings aan mr. J. Houben (Breda), d.d. 28 maart 1945, -ibidem, nr. 86. Zie ook Nota 17 den politieke toestand in het Zuiden, d.d. 12 mei 1945, -ibidem, nr. 14.

⁴⁸⁸ De oud-illegalen waren: mr. J. Dewez (Roermond), drs. F. Gijzels (Eindhoven), mgr. F. Hendriks (s-Hertogenbosch), dr. W. de Kort (Tilburg) en C. Receveur (Venlo). De initiatiefnemers waren: mr. J. Houben (Breda) en R. J. de Grood (Tilburg). De rest van het gezelschap bestond uit: prof. dr. Cobbenhagen (Tilburg), dr. A. Cornelissen (Nijmegen), L. Janssens (Tilburg), G. Kevenaar (Tilburg), J. Maenen jr. (Maastricht), mr. A. Struycken (Breda), Teulings, dr. J. Weijden (Maastricht) en mr. W. van Wijmen (Breda). Wel uitgenodigd maar verhinderd waren: pater dr. D. Beaufort (Megen), De Quay en De van der Schueren. Brieven in -ibidem nr. 86.

⁴⁸⁹ Kupers, 'Mr. Frans Teulings', 28.

⁴⁹⁰ 'Inculcare haud cessamus ne sacerdotes absque nostra expressa venia in scriptis in casu rarissimo et extraordinario obtenta hisque negotiis se immisceant vel se immiscere pergant. Prohibemus, ne nomen dent vel operam suam praestent associationi 'Gemeenschap Oud-Illegale Werkers' absque nostra venia ut supra', geciteerd uit *Collectio Mutsaerts* 554-558.

⁴⁹¹ Bijv. brief Mutsaerts aan kapelaan G. Renders, d.d. 25 april 1945. -Bisschoppelijk Archief s-Hertogenbosch, Oorlogsarchief doos 10 map GOIWN/Expogé. Zie ook brief GOIWN-Zeeland aan GOIWN Breda, d.d. 6 juli 1945. -AGD Breda.

GOIWN slechts in enkele uitzonderingsgevallen aan geestelijken toegestaan ⁴⁹²

Zowel de bisschoppen als de traditionele katholieke politici probeerden dus de oud-illegalen als afzonderlijke categorie buiten spel te zetten en de vernieuwers bij de partijpolitieke hergroepering binnenboord te houden. In het geval van de traditionele katholieke politici gingen die pogingen hand in hand met grote twijfels over het standpunt van vernieuwers en oud-illegalen inzake de volksvertegenwoordiging. In twee nota's die Teulings kort na de bevrijding van de rest van het land toezond aan zijn partijgenoten in het Noorden, waren die twijfels nog allerminst verdwenen ⁴⁹³. Hij waarschuwde uitdrukkelijk voor de zeer gevaarlijke tendens dat de Kroon een sterk persoonlijk ingesteld bewind voerde, dat inspeelde op de machtspolitieke aspiraties van "eenerzijds de illegaliteit juncto de Binnenlandsche strijdkrachten en anderzijds de 'eenheidsbeweging'" ⁴⁹⁴. Daarbij constateerde hij dat de Grondwet volkomen losgelaten werd om de vooroorlogse politici en de "oud-parlementaire constructie" terzijde te kunnen schuiven. Als precedent van wat nog aan "overrompeling" op nationaal niveau te wachten stond, wees hij op het "jongste Besluit op de gemeenteraden van minister Beel". Hij keurde die methode af omdat ze ondemocratisch was en in strijd met het staatsrechtelijke beginsel, dat de controlerende macht geheel buiten de uitvoerende macht om gevormd diende te worden ⁴⁹⁴.

Als bondgenoten van "ons, katholieken" tegen "een aldus eenzijdig en zonder grondwettige basis gevormd voorlopig staatsbestel" wees Teulings zijn noordelijke partijgenoten uitdrukkelijk op de sociaal-democraten. Van Donker en de zijnen had hij in het Zuiden veel steun ondervonden in zijn eenzame bestrijding van de "nieuwe richting" ⁴⁹⁵. De KSV was in navolging van de SDV tot stand gekomen om alle katholieke Nederlanders in "consequent democratische geest" nauw aaneen te sluiten en de terugkeer tot een gezonde democratische regeringsvorm te bespoedigen ⁴⁹⁶. Om dat op nationaal niveau te bevorderen raadde hij zijn noordelijke geestverwanten aan om "ook van katholieke zijde" spoedig contact op te nemen met de sociaal-democratische leider Drees ⁴⁹⁷.

8.3.4 Politisering bij de bevrijding van het Noorden

De val van het tweede kabinet-Gerbrandy en het aantreden van een nieuwe regering, waarin de opnemng van vernieuwingsgezinde oud-illegalen uit het Zuiden de belangrijkste verandering behelsde, wekten, zoals in paragraaf 8.3.2 bleek, in bezet Nederland in het algemeen meer verbazing dan beroering. Werkelijke bezorgdheid over deze onverwachte regeringswisseling treffen we wel aan bij die voormannen van de noordelijke illegaliteit, die erop uit waren om de naoorlogse rol van de hele voormalige illegaliteit in goede banen te leiden. In deze laatste paragraaf gaat het om de vraag hoe de plannen van

⁴⁹² Vgl. Notulen GOIWN-Eindhoven d.d. 27 april 1945, punt 6 (Bezit Philippart) en *GOIWN Mededelingen* p. 57 (24 juli 1945). De aartsbisschop verzekerde overigens dat deze maatregel geen diskwalificatie van de GOIWN inhield en uitdrukkelijk niet betekende dat hij het lidmaatschap aan katholieken ontried.

⁴⁹³ Nota 1: den politieken toestand in het Zuiden d.d. 13 mei 1945 en Nota inzake de Algemeenen politieken toestand tot 14.5.45 d.d. 16 mei 1945 beide in KDC Archief Teulings resp. nr. 14 en 8. Beide nota's zond Teulings via Bleijs ook aan de koning; zie brieven van Teulings aan Bleijs d.d. 19 mei 1945, en van Bleijs aan Teulings d.d. 25 mei 1945. *ibidem* nr. 14.

⁴⁹⁴ Nota Teulings d.d. 16 mei 1945 p. 3.4. *ibidem* nr. 8.

⁴⁹⁵ *Ibidem*.

⁴⁹⁶ Zie brief Teulings aan Donker d.d. 9 mei 1945. KDC Archief Teulings nr. 331. "Wij hebben in de geest van de Sociaal Democratische Vereeniging ook een tijdelijke organisatie opgericht waarvoor alom veel belangstelling blijkt te bestaan." Zie verder Manifest van de KSV afgedrukt in *De Gelderlandier*, d.d. 4 mei 1945.

⁴⁹⁷ Nota Teulings d.d. 16 mei 1945 p. 4. KDC Archief Teulings nr. 8.

Geloof (Ik geloof ... dat het komen moet)

Zijn wij niet stijgende
Ook als wij hijgende
Voortkruipen over ons pad?

Zijn wij niet jong, in den moed om te leven,
Is ons het Goddelijk vuur niet gegeven
Dat ons gelooven doet?

Ga! – of uw voeten hun bloedende sporen
Hebben gegrift in den grond als twee voren,
Acht het te min in den strijd van uw Tijd!

Hoor naar den klopp van het grootsche gebeuren
Onwederstaanbaar gelijk het verscheuren
Van den cocon tot gevleugeld genot.

Geloof! Na het puberschap van revolutie
Eens de volwassenheid der Evolutie:
Menschdom in Schoonheid, in Vrijheid, in God!

Jane

uit: *De Vrije Stem*, 21 april 1945

de noordelijke illegaliteit en de verworvenheden van de zuidelijke oud-illegaliteit op elkaar inwerkten in de periode tot de vorming van het eerste naoorlogse kabinet Schermerhorn-Drees op 24 juni 1945.

De noordelijke illegaliteit was sinds de bevrijding van het Zuiden met vele ingrijpende nieuwe problemen geconfronteerd: de spoorwegstaking, de verscherpte vervolging en represailles door de Duitse bezetter, de grote aanwas van 'bevrijdingsillegalen' en de coördinatie van hun activiteiten in de BS en tenslotte de Duitse tegenwerking van een geregelde voedselaanvoer, culminerend in de hongerwinter.⁴⁹⁸ Door het wegvallen van het perspectief van een snelle bevrijding en door de daarop volgende strijd op leven en dood van illegaliteit en bevolking waren al eerder bestaande problemen, zoals dat van de nationale coördinatie van de illegaliteit, op de achtergrond geraakt; ook voor de chaotische ontwikkelingen in bevrijd Nederland kon men niet bijster veel belangstelling opbrengen.

Toch nam de politisering in de noordelijke illegaliteit in deze uiterst moeilijke wintermaanden verder toe. De tegenstellingen tussen de linker- en de rechtersectie in de Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC), die het in de herfst onmogelijk hadden gemaakt

⁴⁹⁸ Zie Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, paragraaf 5.3, De Jong, *Koninkrijk*, X b, 448 e.v. en G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985), 398-409.

om een eensgezinde deputatie naar Londen te zenden (zie paragraaf 6.5), zetten zich door. Bovendien werden ze verscherpt door de ontwikkelingen in België, in Griekenland en ook in het bevrijde Zuiden, waar de voormalige illegaliteit als afzonderlijke politieke pressiegroep in botsing kwam met de zittende regering. Met name de rechtersectie van de GAC, bestaande uit LO, LKP, het protestants-christelijke schoolverzet en *Trouw*, waren zich door deze onrustbarende ontwikkelingen steeds meer gaan verzetten tegen de wens van de linkersectie om een politieke commissie uit de GAC te vormen, die als onafhankelijk orgaan van de illegaliteit de regering van advies zou gaan dienen. Wat die rechtersectie blijkens haar verklaring van begin december vreesde, was dat extreem-linkse of communistisch georiënteerde voormannen uit naam van de gehele illegaliteit de landspolitiek in links-radicalen richting zouden gaan sturen.⁴⁹⁹

Wat het bevrijde Zuiden betreft was de vrees voor een beïnvloeding door de oud-illegaliteit in "links-radicalen richting" strikt genomen niet erg plausibel. Wel was daar de stem van de georganiseerde oud-illegaliteit inderdaad steeds luider gaan klinken; met name in politieke zaken sprak zij zich uit ten gunste van de door haar overgenomen volksbewegingsidealen en tegen het beleid van het tweede kabinet-Gerbrandy. Om voor het hele land een ontwikkeling als in België en in het bevrijde Zuiden te voorkomen, stelde de rechtersectie van de GAC in december voor om af te zien van één commissie die namens de illegaliteit zou spreken en in plaats daarvan een *gemengde* adviescommissie te vormen. In die zogeheten Nationale Advies Commissie (NAC) zou de illegaliteit slechts cenderde van de leden leveren, de vooroorlogse organisaties, vertegenwoordigd in het Vaderlands Comité, de rest.⁵⁰⁰ Dat voorstel werd, o.a. vanwege de impasse waarin de GAC al enige maanden verkeerde, in de loop van januari aanvaard en als advies van de GAC aan de regering gezonden.⁵⁰¹

De val van het tweede kabinet-Gerbrandy en de vorming van het derde, beide voor een belangrijk deel teweeg gebracht door de pressie van de georganiseerde zuidelijke oud-illegaliteit, waren dus ontwikkelingen die regelrecht ingingen tegen de lijn, die de rechtersectie van de illegaliteit in het Noorden en in haar spoor de meerderheid van de GAC voor gewenst hielden. Ofschoon de politieke oriëntatie van de GOIWN en de ST groten-deels overeenkwam met die van deze rechtersectie, waren zij in het vuur van hun oppositie tegen de oude burgerbestuurders en het tweede kabinet-Gerbrandy machtspolitiek gezien beland op de lijn, die in het Noorden door de linkersectie werd voorgestaan en die ging in de richting van de volksbeweging en een afzonderlijke politieke rol voor de oud-illegaliteit.

⁴⁹⁹ Sandberg, *Witboek GAC*, 38-39 citeert als volgt uit deze in het illegale *Trouw* van begin december 1944 gepubliceerde verklaring: men richtte zich tegen "elk streven naar een orde van zaken, waarbij door verabsolutering van de staatsgedachte het typisch-Nederlandsche cultuurbezit van de geestelijke vrijheid en de zelfstandige waarde van de menselijke persoonlijkheid in het geding komt". Om die reden bestreed men het nationaal-socialisme "en zal eveneens het communisme moeten worden afgewezen". In de toelichting in *Trouw* was men nog wat duidelijker "De bedoeling is echter wel, duidelijk te maken dat de principiele doelstellingen van dit deel der illegaliteit het ten eenen male verhinderen dat de illegaliteit als geheel zou kunnen dienen als dekmantel voor het streven om Nederland na den oorlog een bepaaldelijk links-radicalen richting uit te sturen"

⁵⁰⁰ Vgl. brief van 'Peter Noord' (Hordijk) aan 'Peter Zuid' (Borghouts), d.d. 19 januari 1945, pp. 5-6 (-SMG-BB, doos 801 T, map 127) "Ons (de LKP, H.T.) lijkt zulk een commissie zeer wel te vormen en wij zijn van meening dat daarmee een groot nationaal belang zou zijn gediend. Zoowel de trieste vertooning in België als de onbevredigende gang van zaken in Brabant en Limburg, zou daarmee wellicht en althans ten deele voorkomen kunnen worden"

⁵⁰¹ Sandberg, *Witboek GAC*, 249: dit advies noemde het gewenst "dat onmiddellijk na de bevrijding van het hele land, in afwachting van het functioneren van een parlement, ene Nationale Advies Commissie optreedt, die de Regeering en het Militaire Gezag op het gebied van het algemene Regeeringsbeleid van advies kan dienen"

De conflicten tussen regering en oud-illegaliteit in het Zuiden, uitlopend in de kabinetscrisis, leidden ertoe dat de leiders van met name de grote organisaties uit de rechtersectie van de GAC, de LO en de LKP, in januari en februari initiatieven namen om de in hun ogen te politieke en te machtsgeoriënteerde koers van de GOIWN en de ST-leiding in het Zuiden bij te sturen. LKP-voorman 'Peter Noord' (Hordijk) zond zijn zuidelijke evenknie 'Peter Zuid' (Borghouts), die nu verbonden was aan de staf van BNS prins Bernhard, eind januari een uitvoerige brief waarin hij de toestand in het Noorden uit de doeken deed.⁵⁰² En in de tweede helft van februari stuurde de LO-top twee vertegenwoordigers door de linies met een rapport, waarin "in verband met na-oorlogse problemen" een overzicht werd gegeven van de ontwikkeling van de bundeling van de illegaliteit in het Noorden.⁵⁰³

Beide berichten aan het adres van de zuidelijke oud-illegaliteit bevatten behalve een zakelijke uiteenzetting van de organisatorische ontwikkelingen in het Noorden ook directe en indirecte waarschuwingen. Allereerst werd de noodzaak van een NAC beargumenteerd. Zo'n gemengde commissie was, aldus de LO-top, niet alleen nodig en onvermijdelijk vanwege de verdeeldheid en de onevenwichtige vertegenwoordiging in de GAC, maar vooral vanwege "het gevaar voor het ontstaan van een verwijdering tussen illegaliteit en onze karaktervolle *legale* landgenooten"; alleen door vertegenwoordigers van die twee delen van het volk in één commissie te zetten zou een eindeloze en heilloze competentiestrijd voorkomen kunnen worden en zou men de beschikking krijgen over "meer deskundige en zware figuren".⁵⁰⁴ In het Noorden, zo berichtte de LO-top, was "practisch de gehele illegaliteit met uitzondering van de communisten" in principe met dit plan van de rechtersectie akkoord gegaan. Dat gold dus ook voor de niet-communistische organisaties uit de linkersectie van de GAC, zoals *Christoffor* en *Je Maintiendrai*, die overigens wel aanspoorden tot politieke oriëntatie voor de hele illegaliteit.⁵⁰⁵

De uitzonderingspositie van de communisten in de illegaliteit, of preciezer gezegd van de vertegenwoordigers van *De Waarheid*, *De Vrije Kunstenaar* en de RVV, werd ook in de brief van LKP-leider Hordijk benadrukt. Bij alle zware kritiek die hij spuide op de OD en haar leiding in het Noorden (eerst het Algemeen Hoofdkwartier van de OD, later als deel van de Delta en de Commandant van de NBS, kolonel H. Koot), waarschuwde Hordijk toch vooral dat de huidige zwakte van de OD en bijgevolg van de BS-organisatie uitgebuit dreigde te worden door de RVV, die door de leidende rol van Wagenaar ('Freek') steeds meer een instrument in communistische handen dreigde te worden.⁵⁰⁶ Om dat grote gevaar te bezweren pleitte Hordijk ervoor om de wel effectieve LKP-organisatie, ondanks alle bezwaren tegen OD en BS, toch in haar geheel in de BS te doen

⁵⁰² Brief 'Peter Noord' aan 'Peter Zuid', d.d. 19 januari 1945 (-SMG-BS, doos 801 T, map 127)

⁵⁰³ 'Overzicht van de ontwikkeling van de bundeling der illegaliteit in verband met na-oorlogse problemen, opgesteld door twee naar het bevrijde gebied afgevaardigde vertegenwoordigers van de Top de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers', 3 blz., z.d. (februari 1945), later aangevuld met 'Aanvulling rapport ontwikkeling illegaliteit Noorden (Ontwikkeling tot 26 Maart 1945)', 3 blz., z.d. (eind maart 1945), beide in -AMG, doos 151 (CSMG/SCSMG), map 35. De twee vertegenwoordigers waren Dirk Hildebrand en H.J.C.M. Schneemann, aldus een vroege versie van dat rapport in -RIOD, Collectie LO-LKP, CJ-1. Op 16 februari had Schneemann een gesprek met De Quay, aldus Dagboek De Quay, d.d. 16 februari 1945.

⁵⁰⁴ Overzicht Top-LO, p. 2, -AMG, doos 151 (CSMG/SCSMG), map 35.

⁵⁰⁵ *Ibidem*.

⁵⁰⁶ Brief 'Peter Noord' aan 'Peter Zuid', d.d. 19 januari 1945, p. 4 (-SMG-BS, doos 801 T, map 127): "Vooral Freek, wellicht besef men dit daar (in de NBS-leiding; H.T.) niet, speelt hier een rol die ik zou willen betitelen als een pion van Stalin. Dit is niet alleen mijn gedachtengang integendeel zelfs het rechtsche element uit wat men vroeger de S.D.A.P. noemde, hebben hierover contact met mij gezocht als vertegenwoordigers van eenige illegale bladen en illegale organisaties."

opgaan. Alleen zo kon een "stevig en krachtig apparaat" ontstaan, dat de aspiraties van de RVV kon "opvangen", dat het afdrijven van niet principieel gemotiveerde elementen in de KP in de richting van die RVV kon voorkomen en dat de dreiging van "een wellicht Griekse toestand" bij de bevrijding kon afwenden. Om dit te bereiken vroeg Hordijk om de aanstelling van een "krachtig figuur" in bezet gebied, "die in staat is om het militair apparaat hier (het strijdend gedeelte van de BS; H.T.) stevig in handen te houden".⁵⁰⁷ Medio maart werd aan zijn verzoek voldaan door de dropping van Borghouts. Deze gaf tot de bevrijding in samenwerking met de commandant van de BS, Koot, leiding aan de reactivering van het gewapende verzet en speelde begin mei een belangrijke rol bij de capitulatie en de overname van de macht.⁵⁰⁸

Maar ook al in de maanden voor de algehele bevrijding droegen de waarschuwingen van de leiding van LO en LKP aan het adres van de GOIWN en de BS in het Zuiden bij tot enkele merkbare koersaanpassingen. Allereerst nam met name in de leiding van de GOIWN de huiver voor identificatie met de eerder enthousiast omarmde volksbewegingsidealen danig toe. Men distantieerde zich duidelijker dan voorheen van wat voor partijpolitieke strevingen dan ook en wenste uitdrukkelijk niet meer gezien te worden als een soort "voorloper van de volksbeweging".⁵⁰⁹ Maar terwijl de GOIWN hierdoor evolueerde in de richting van een niet-politieke organisatie, die enkel de belangen van alle oud-illegalen behartigde, bleef er nog één groot obstakel overeind om definitief die koers in te slaan, namelijk de groeiende onwil om ook communistische oud-illegalen in haar organisatie op te nemen.

De waarschuwingen van de illegale collega's in het Noorden voor de aspiraties van de communisten daar vormden, zo lijkt het, niet meer dan een bevestiging van een ontwikkeling die al gaande was in de zuidelijke georganiseerde oud-illegaliteit, namelijk een groei van anticommunistische sentimenten. Die tendens was weliswaar al sinds de bevrijding aanwezig geweest (zie paragraaf 3.1.3), maar zette zich versterkt door na de kabinetscrisis en de vorming van de laatste regering-Gerbrandy. Sindsdien was de CPBG in de diverse edities van *De Waarheid* de GOIWN, de BS en het nieuwe kabinet openlijk als "neofascistische elementen" gaan bestrijden. En bovendien dreigde Van Exter in nauwelijks bedekte termen met de toenemende kracht en radicaliteit van de illegaliteit in het Noorden en de vooraanstaande positie van de communisten daarin; die links-radicaal georiënteerde illegaliteit zou, zo stelde hij diverse keren, een groot aandeel nemen in de bevrijding van het nog bezette gebied en dientengevolge als vanzelf bij het landsbestuur betrokken moeten worden (zie paragraaf 8.3.3). Om die ontwikkeling te stimuleren besloot de CPBG half april om Van Exter en de Nijmegenaar Jurriëns naar de recentelijk bevrijde gebieden te zenden; zij volgden de geallieerde troepen op de voet naar Enschede, Hengelo, Zwolle, Groningen en Amsterdam om hun "makkers daar behulpzaam te zijn".⁵¹⁰

Dat schermen met de radicaliteit van de noordelijke illegaliteit werd door de leiders van de GOIWN, door de staf van de BNS en door de autoriteiten in het Zuiden bijzonder serieus opgenomen. Een van de redenen daarvoor was dat er zich in de tweede helft van

⁵⁰⁷ *Ibidem*, p. 7.

⁵⁰⁸ Verhoor Borghouts, *Enq.*, V c, 712-715; vgl. Van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 416-425, en De Jong, *Koninkrijk*, X b, 650 e.v. en 1390 e.v.

⁵⁰⁹ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 14 maart 1945, punt 4-5 (-Bezit Raaijmakers): "De voorzitter en de meeste afgevaardigden zijn evenwel van meening, dat dit (het openstellen van het lidmaatschap voor alle goede Nederlanders; H.T.) niet juist is. Staan wij een ruimere opvatting voor, dan komt hiernee de Gemeenschap meer in de politieke richting en wordt zij een voorloper van de volksbeweging."

⁵¹⁰ Van Licrop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 126.

deze normalisatiefase ook in bevrijd gebied onrustbarende verschijnselen voordeden, die crop wezen dat althans een deel van de voormalige illegalen zich niet langer wenste neer te leggen bij de nu goed op gang komende normalisering. Dergelijke oppositionele en radicale geluiden waren weliswaar nog niet algemeen, maar ze beperkten zich bepaald niet meer tot de meest fanatieke oud-KP-ers in de Stoottroepen, die op dat moment met veel pijn en moeite tot geregelde onderdelen van de Koninklijke Landmacht werden omgevormd (zie paragrafen 4 3.6 en 8.2.3). Ook in de politieke opsporingsdiensten (al dan niet in politieverband) en de gewone GOIWN-afdelingen rommelde het door de toenemende wiefel en ergernis over het gebrek aan resultaten op het terrein van de zuivering, over de inmiddels steeds gewoner wordende inschakeling van eerder geweerde personen, ambtsdragers, ambtenaren en instellingen (kranten, politieke en maatschappelijke organisaties, bedrijven) en over het uitblijven van de tribunaalrechtspraak en de eerste vrijlatingen van politiek verdachten. In hun ogen leidde het cooperatieve beleid van de voormannen van de GOIWN tot een uitverkoop van de oud-illegale idealen en de kritiek op die leiders en hun beleid nam zorgwekkende proporties aan.

Die groeiende onvrede in oud-illegale kringen vertaalde zich in radicale kritiek op die eigen leiders, die aan het normalisatiebeleid meewerkten en vaak als medewerker van het MG naar het Noorden vertrokken. In sommige afdelingen van de GOIWN nam die uittocht van kaderleden zo'n omvang aan, dat de gewone leden er nu alleen voor kwamen te staan en dat het ballotageproces in het ongereede raakte (zie paragraaf 3 3.2). In de voor de hele Gemeenschap zo belangrijk gebleken Eindhovense afdeling ontstond in de maanden maart en april bovendien diepe verdeeldheid. Tegenover elkaar stonden enerzijds de leiding van meest hoog opgeleide en van elders afkomstige Philips-employees en anderzijds plaatselijke oud-illegalen die zich geheel konden vinden in de felle, op personen gerichte kritiek die enkele gedeballoteerde, communistisch georiënteerde oud-illegalen op het elitaire bestuur van de GOIWN-organisatie in Eindhoven uitoefenden.⁵¹¹

Naarmate de bevrijding van het Noorden naderde en de onvrede en de kritiek in de georganiseerde oud-illegaliteit in het Zuiden toenamen, groeide ook de angst voor communistische agitatie, niet alleen bij de leiders van de in GOIWN en BS georganiseerde oud-illegaliteit, maar ook bij de autoriteiten van het militair en burgerlijk gezag. Illustratief voor de onzekerheid en het wantrouwen ten opzichte van de communisten is wat De Quay eind januari in zijn dagboek noteerde over uittalingen van F. Wijffels en Beel. Van Wijffels had De Quay over Limburg gehoord: "De communisten zouden zich rustig gedragen, maar zich voorbereiden op een putch. Er zou (volgens Beel) al een Comm. Regering in het Noorden zijn met toestemming van Stalin! Is dat zoo? Wie kan het bedrog en de leugen onderscheiden?"⁵¹²

Het gaat te ver om te spreken van een anticommunistische paniek, maar getuige diverse, hoogst alarmerende officiële rapporten van kort voor en na de bevrijding van het Noorden was de gezagssituatie toen toch zo gespannen, dat de autoriteiten alles wat maar zweemde naar communisme angstvallig in de gaten hielden.⁵¹³ De leden van de regering verdachten eenieder die zich als RVV-vertegenwoordiger presenteerde, bij voorbaat van

⁵¹¹ Stuk van E. Verlaak aan kring Stratum I van de GOIWN-afdeling Eindhoven, d.d. 20 maart 1945 -Bezit Philippart, map GOIWN. Zie ook notulen vertrouwensmannen der GOIWN-Eindhoven d.d. 24 maart (Stichting 1940-1945, Bureau Eindhoven, map Documentatie Noord Brabant) en notulen GOIWN-Eindhoven d.d. 13 april 1945 (-Bezit Philippart).

⁵¹² Dagboek De Quay, d.d. 28 januari 1945.

⁵¹³ In De Jong, *Koninkrijk*, X a en X b, is van deze communistenvrees bij de illegaliteit en de autoriteiten merkwaardig genoeg weinig of niets terug te vinden.

communistische sympathieën⁵¹⁴ en het MG, de BS-leiding en de politie volgden de activiteiten van communisten of vermeende communisten in het Zuiden nauwkeurig. Zo rapporteerde het hoofd van de MG-inlichtingensectie, Derksema, begin maart aan Kruls over contacten van zuidelijke communisten met geestverwanten in bezet gebied, in België en in Duitsland; deze contacten zouden voor een deel via communisten in de Limburgse Stoottroepen lopen.⁵¹⁵ Het MG in bevrijd gebied stond wel CPN-vergaderingen toe, maar zowel dat apparaat als de BS-leiding verboden de aanwezigheid van militairen en zonden er eigen spionnen naar toe.⁵¹⁶ En in de MG-stafcursussen werd aan de omgang met communistische oud-illegalen speciale aandacht besteed (zie paragraaf 8.1.1).

Dat het vooral de aanstaande bevrijding van de grote steden in West-Nederland was, die de gezagsdragers ernstige zorgen baarde, blijkt uit een rapport dat de pmc van Noord-Brabant, Smulders, op 4 mei voor de geallieerde militaire autoriteiten opstelde. Hij waarschuwde namelijk voor "Possible revolutionary action in North Brabant" van de kant van de communisten "starting throughout the country at the moment, when the entire country will have been liberated". Dan zouden de communisten "attempt to usurp the power, if need be by violence".⁵¹⁷ De conclusie van Van Lierop over deze vrees voor communistische agitatie lijkt dan ook terecht: zowel de communisten in het Zuiden als de regering en het MG verwachtten in de Randstad een krachtige, door de communisten gedomineerde verzetsbeweging aan te treffen, die zich militant zou opstellen.⁵¹⁸ Men zou daaraan nog kunnen toevoegen dat die verwachting niet minder leefde bij de leiders van de georganiseerde oud-illegaliteit in de GOIWN en de staf van de BNS en dat die verwachting hen en de zuidelijke autoriteiten ook extra wantrouwend maakte ten aanzien van het groeiende aantal kritische of oppositionele uitingen vanuit die organisaties zelf.⁵¹⁹ Deze algemene vrees voor communistische ordeverstoringen hield ook na 5 mei nog tenminste enkele weken aan. De geallieerde en Nederlandse militaire autoriteiten bereidden zich althans zo goed mogelijk voor op effectieve tegenmaatregelen, die in het algemeen neerkwamen op versterking en snelle bewapening van het nog resterende politie-apparaat en het achter de hand houden van de in Zuid-Nederland gevormde *Light Infantry Battalions* (LIB's), die zonodig snel uit Duitsland teruggehaald konden worden.⁵²⁰

⁵¹⁴ Dagboek De Quay, d d. 27 januari 1945: "Tevens is een man der Vertrouwenslieden doorgekomen. Kapt. Smulders is thans zijn schuilnaam. Hij zou RVV zijn. Dus communist?" Het betrof hier de eerder vermelde Van der Gaag, vgl. De Jong, *Koninkrijk*, X b. 1015

⁵¹⁵ Brief van Derksema aan CSMG, d d. 6 maart 1945 (zeer geheim), -AMG, doos 22 (CSMG, geheim), map 7: "Ik heb het vermoeden, dat de communisten in nauwe verbinding staan met personen in de Stoottroepen in Limburg. En er is mij medegedeeld, dat de communisten wapens ontvangen van de Stoottroepen, terwijl de mogelijkheid bestaat, dat uit Limburg via de Stoottroepen contact wordt onderhouden met de Duitse illegale beweging (Edelweiss). Hierin zitten zowel communistische elementen als hoofdofficieren."

⁵¹⁶ Zie bijvoorbeeld De Koeyer, 'Het Militair Gezag in Zeeland', 94, die zo'n verbod van medio maart in Terneuzen noemt. Voor voorbeelden van infiltratie door de ST, zie Dagrapporten Pieter in de loop van maart 1945 (zie paragraaf 8.2.3).

⁵¹⁷ Rapport d d. 4 mei 1945, -AMG, doos 22 (CSMG, geheim), map 7.

⁵¹⁸ Van Lierop, *Kommunisten in bevrijd Zuid-Nederland*, 123-124

⁵¹⁹ Zie Politieel rapport over de periode 6 t e m. 19 Mei 1945 van wnd. commissaris van politie te Kerkrade, hoofdinspecteur H J. Gielens, d d. 20 mei 1945, p. 2 (-AMG, doos 4876 (PMC-Limburg), map 208): "Medegedeeld werd dat een 17-tal communisten toelating verzocht heeft tot de GOIWN". Zie ook Verslag van CPN-vergadering te Eindhoven op 22 april 1945, waarschijnlijk opgesteld door een rapporteur uit de ST, -ABS, ST-NBr-Zld, doos 3, map 4.

⁵²⁰ SHAEF-supreme commander, T J Davis, Brig. Gen. USA, aan HQ 21st Army Group: Directive on internal security in the Netherlands, d d. 22 mei 1945 (-AMG, doos 3 (Geheim Archief PMC-Zeeland), map 99): "In het geval van 'disorders' die de geallieerde belangen ernstig zouden hinderen, zo schreef hij: "If sufficiently forewarned, the most advisable action is the return from Germany of any Netherlands Light Infantry Battalions to the control of the Dutch Government." Zie ook Memorandum van BNS aan minister van Oorlog De Quay,

De GOIWN en de zuidelijke BS waren, zoals we zagen, nauw betrokken bij de bevrijding van het Oosten, Noorden en Westen van het land. Ze leverden namelijk enige honderden oud-illegalen, die als *underground officer* of als COR-inspecteur van het MG of als verbindingsofficier van de BS direct achter de geallieerde legers aan de grote rivieren overtrokken. Vooral de zeventig *underground officers* of contactofficiëren van de illegaliteit, die door de GOIWN zelf waren opgeleid (zie paragraaf 8.1.1), traden in pas bevrijd gebied ook actief en wervend als haar vertegenwoordigers op. De effecten van dat optreden waren wisselend en min of meer geografisch bepaald. In het Oosten, Noorden en ook in de provincie Utrecht sloeg het systeem van individuele bundeling van de GOIWN redelijk goed aan en vormden zich al snel nieuwe afdelingen. Maar in het Westen wilde de oprichting van GOIWN-afdelingen niet vlotten.⁵²¹

Ook op centraal niveau ondernam de leiding van de GOIWN actie. Begin mei stuurde ze haar voorzitter Voorhoeve naar het Noorden om in deze voor haar voortbestaan beslissende fase het initiatief aan zichzelf te houden.⁵²² De eerste vergadering met de voor mannen van de noordelijke en oostelijke oud-illegaliteit vond op 8 mei in Zwolle plaats. De leiders van de illegale organisaties daar bleken nogal wat bezwaren te hebben tegen samenwerking met de GOIWN. Ze wilden zich namelijk liever aan de "instructies uit Amsterdam" (van de leiders van de landelijke illegale organisaties in de GAC; H.T.) houden, vonden de GOIWN "te zeer op humanistisch standpunt" staan, maar wilden wel al deelnemen aan de door de GOIWN bemande adviescommissies bij de diverse autoriteiten. De GOIWN-leiding weigerde dat laatste voorlopig en stelde dat zij in elk geval de illegaliteit vertegenwoordigde, terwijl dat van de noordoostelijke voormannen nog niet kon worden gezegd.⁵²³ Ook in een vervolgvergadering op 15 mei werd dit probleem van de vertegenwoordiging niet opgelost.⁵²⁴

Op 16 mei kreeg voorzitter Voorhoeve op precies hetzelfde punt problemen, toen hij voor het eerst vergaderde met leden van de GAC. Er bleek al meteen "een diepgaand verschil in opvatting over de organisatie van de illegaliteit", omdat de GOIWN, anders dan de GAC, "niet via de bestaande groeperingen" werkte, maar via individuele bundeling en zich bijgevolg baseerde op "een algemeene beginselverklaring". Men kwam voorlopig overeen dat de GOIWN haar wijze van organisatie boven de Moerdijk niet meer zou stimuleren en dat twee GOIWN-vertegenwoordigers in de vergaderingen van de GAC de illegaliteit van het Zuiden zouden vertegenwoordigen.⁵²⁵

Maar via de contactofficiëren ging de GOIWN-propaganda gewoon door.⁵²⁶ Bovendien

d.d. 10 juni 1945 (-Bezit prins Bernhard, map 2): voor het geval van onlusten of onrust suggereerde de prins resp. uitbreiding van de politie met uit de BS te recruterende hulppolitie, de oprichting van gezagsbataljons en de beschikking over de in Duitsland verblijvende Nederlandse LIB's. Vgl. ook Rapport betreffende eventuele revolutionaire acties in Nederland, d.d. 23 juni 1945, -AMG, doos 150 (CSMG), map 23. Dit zeer alarmerende rapport van een medewerker van het departement van Oorlog meldde grote verschillen in sterkte en bewapening tussen de politie en "revolutionairen" in enige grote steden.

⁵²¹ Zie paragraaf 3.3.4 en het stuk 'Terugblik' door mr. H.J. Ewoudt Vermeulen als voorzitter van de Provinciale Raad Utrecht van de GOIWN, d.d. 13 april 1946, -Bezit Van der Hoof.

⁵²² Notulen IPV-GOIWN, d.d. 2 mei 1945, p. 3-4, -SHC, Archief Coenjaarts, map 14, en -Bezit Raaijmakers.

⁵²³ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 9 mei 1945, punt 2 (-Bezit Raaijmakers): Verslag Zwolle "Wij vertegenwoordigen de illegaliteit, wat bij u niet het geval is, daar niet duidelijk is wie en waar bij u de illegaliteit is."

⁵²⁴ Notulen IPV-GOIWN, d.d. 16 mei 1945, punt 3 (-ibidem): "Deze vergadering beweerde de Noordelijke provincies te vertegenwoordigen, hetgeen door den vertegenwoordiger van het Zuiden, de heer van der Hoof, niet werd erkend."

⁵²⁵ Notulen GAC, d.d. 16 mei 1945, -AMG, doos 203 (Staf. Secretariaat), map 8-0.

⁵²⁶ *Ibidem*, d.d. 23 mei 1945, punt 6 (-ibidem): "Meijer (LO) acht dit een zeer belangrijk punt, daar hem uit gesprekken in Rotterdam, Zeist, Gelderland en Overijssel was gebleken, dat overal een golf van propaganda voor de GOIWN-gedachte over het land gaat".

kregen de GOIWN-vertegenwoordigers in het meningsverschil met de GAC de eerder zo sceptische noordoostelijke voormannen aan hun kant. Ook in de noordelijke en oostelijke provincies waren namelijk veel oud-illegale werkers, die nooit lid waren geweest van een van de landelijke, in de GAC deelnemende illegale organisaties. Verder sprak ook de Top van de LO zich eind mei wederom uit voor het streven naar bundeling op basis van individueel lidmaatschap. Maar dan moest de GOIWN haar ideeële vernieuwingsdoelstelling en haar beperkte grondslag laten varen.⁵²⁷

Dat laatste obstakel om te komen tot "één Gemeenschap van oud-illegale Werkers voor geheel Nederland met gelijke doelstellingen en dezelfde grondslag" werd begin juni opgeruimd. De GOIWN liet toen met opvallend gemak haar oorspronkelijke doelstelling, te weten "de vernieuwing van het geheele Nederlandsche volk", vallen en koos in plaats daarvan voor een reeks beperkte zakelijke doelstellingen.⁵²⁸ Die beperkte nieuwe doelstellingen waren: "a. Inschakeling van oud-illegale werkers, voorzover geschikt in het nationale herstel- en opbouwwerk in den ruimsten zin. b. De ter beschikkingstelling van alle geestelijke en materiele krachten van ons volk voor de voortzetting van den oorlog buiten Europa. c. Het welslagen van de overheidsmaatregelen ten aanzien van de Zuivering. d. Goede verzorging van verzetsslachtoffers en nagelaten betrekkingen. e. De liquidatie van het na de bevrijding overbodig geworden ondergrondse werk. f. Andere werkzaamheden van algemeen Vaderlandsch belang, waarvoor bij de geheele oud-illegaliteit belangstelling en gelijke mening bestaat. g. Het contact tusschen oud-illegale werkers. h. De goede verstandhouding tusschen personen en groepen van verschillende politieke en geestelijke richtingen, ook buiten den kring der oud-illegale werkers." Ook de oude grondslag werd geschrapt. Maar om ideologische communisten net als eerder te kunnen blijven weren, streefde men er naar om de vroegere formulering van de grondslag (de aanvaarding van Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde) te vervangen door een andere die het evengoed mogelijk maakte om "diegenen, die door hun internationale en/of anti-christelijke geesteshouding niet als 100% Nederlander zijn te beschouwen" buiten de Gemeenschap te houden.⁵²⁹

Deze nationale GOIWN ging, ook nog in juni, met tegenzin akkoord met de opneming van slechts elf provinciale GOIWN-vertegenwoordigers naast de veertig vertegenwoordigers van illegale organisaties in de GAC. Ze bleef het oneens met het organisatieprincipe van de GAC, maar wilde de adviestaak van de GAC bij de regering uiteindelijk niet in de weg staan.⁵³⁰ Daarom nam ze wel deel aan de gereorganiseerde GAC, maar werkte ze daarnaast gewoon door aan het landelijk uitbouwen van de eigen GOIWN-organisatie. Daarbij had zij aanvankelijk de wind in de zeilen, doordat de GAC niet over een eigen nationaal netwerk kon beschikken, doordat de GAC als gevolg daarvan moeilijk voeling kon houden met de gewone oud-illegale werkers in het land en niet berekend was op het uitgebreide beroep dat het MG en de regering op haar deden voor advieswerk op natio-

⁵²⁷ *Ibidem*, d d 30 mei 1945, p. 3 (-*ibidem*) "De vertegenwoordigers van de GOIWN en de LO voorspellen echter, dat de bedoelde (individuele, H T) bundeling zich ondanks alles toch zal voltrekken en dat de verwerping van het zg. Plan F indertijd daaraan niets afdoet (vgl. paragraaf 3.1.1). Notulen IPV-GOIWN, d d 30 mei 1945 p. 7 (Bezit Raaijmakers) "Het bezwaar werd in Zwolle nog geuit dat de grondwet der Gemeenschap te veel hetzelfde is als de basis der Volksbeweging. De federatieve Top organisatie in het westen wil alle illegale werkers omvatten, terwijl de LO de communisten wil weeren."

⁵²⁸ *GOIWN-Mededeelingen* nr. 4 d d 28 juni 1945, p. 28-29 verslag van de IPV der GOIWN van 6 juni 1945 "Men ziet er geen bezwaar in, om een ideeële doelstelling te laten vallen, indien de concrete doelstellingen ruimte genoeg bieden voor een vruchtbare activiteit van de Gemeenschap in de toekomst."

⁵²⁹ Notulen IPV-GOIWN d d 4 en 13 juli en 14 augustus 1945, *GOIWN Mededeelingen*, nr. 5 d d 12 juli 1945 p. 39, nr. 6, d d 24 juli 1945, p. 62-63 en d d 30 augustus 1945 p. 105

⁵³⁰ Notulen IPV GOIWN, d d 20 juni 1945 punt 4, -Bezit Raaijmakers

naal, provinciaal en plaatselijk niveau.⁵³¹ De beperkte rol van de GAC na de algehele bevrijding – zij besloot zich na de eerste naoorlogse kamerverkiezingen op 24 juli 1946 te ontbinden – en de voortgezette activiteiten van de GOIWN, met name op het terrein van bestraffing en zuivering, zijn elders al beschreven. De Gemeenschap beëindigde haar bestaan uiteindelijk in 1950.⁵³²

8.4 Conclusies

De regeringswisseling van februari 1945, die mede door GOIWN en BS was bewerkstelligd, bracht een wezenlijke verandering in hun positie en opstelling teweeg. Van anti-regeringsgezinde politieke krachten werden zij op slag regeringsdragende groepen. Doordat de leiders van GOIWN en BS zich nu in het kabinet vertegenwoordigd achtten en rekenden op serieuze aandacht voor hun wensen, waren zij voor het eerst sinds de bevrijding bereid om actief aan de uitvoering van het regeringsbeleid mee te werken.

Het beleid van dit door vernieuwingsgezinde oud-illegale ministers gedomineerde laatste kabinet-Gerbrandy telde ten aanzien van het bevrijde Zuiden twee hoofdpunten. Met het oog op de aanstaande bevrijding van het Noorden en de ordehandhaving daar zouden troepen beschikbaar moeten zijn en zou het machtige MG in het Zuiden geleidelijk aan moeten terugtreden en zijn vele werkzaamheden aan de burgerautoriteiten moeten overdragen. Het beleid was dus allereerst gericht op de vorming van geregelde troepen uit de BS en andere oorlogsvrijwilligers en op het normaliseren van de bestuurlijke verhoudingen. Om ondertussen de beoogde vernieuwing van het politieke leven een kans te geven en bovendien tegemoet te komen aan de toenemende roep om vertegenwoordigende organen, ontwierp minister Beel een regeling voor de samenstelling van tijdelijke gemeenteraden die de burgerbestuurders moesten gaan controleren. Deze moesten de plaats gaan innemen van eerder, veelal spontaan gevormde adviescommissies en de Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw. Deze CMW's waren voor de vernieuwers uit de illegaliteit, die ze hadden opgericht, niet meer nuttig omdat ze inmiddels door de plaatselijke elites overheerst werden. De traditionele politieke partijen werden bij het kiezen van de tijdelijke gemeenteraden buiten spel gezet; wel stelde die regeling een nieuwe generatie van jongere vertegenwoordigers van "geestelijke en maatschappelijke stromingen" in staat om in de gemeentelijke politiek naar voren te treden.

Een derde belangrijk aspect van het binnenlands beleid van de nieuwe regering betrof de rol van de georganiseerde voormalige illegaliteit. Ook de vernieuwingsgezinde en uit de zuidelijke oud-illegaliteit afkomstige ministers waren van mening dat die rol zich in het algemeen zou moeten beperken tot die maatschappelijke terreinen, waarop zij met

⁵³¹ Verslag Provinciale Raad Utrecht der GOIWN, d.d. 13 april 1946, pp. 1-2. -Bezit Van der Hooft. Zie ook Meulenbelt, 'De afwikkeling van het verzet', 233: "Het Militair Gezag schoen zelfs geneigd, zó veel van het toporgaan der verzetsbeweging, de Grote Adviescommissie, te verwachten – aan adviezen, beschikkingstelling van mankracht, voorlichting over landelijke en plaatselijke situaties – dat deze welhaast tot een geforceerde wijze van herorganisatie gedwongen werd. Een – overigens niet afdoende – oplossing werd gevonden door nauwe samenwerking met de GOIWN."

⁵³² Aldus herdenkingsrede van Voorhoeve, gehouden op een reünie op 14 mei 1955, -Bezit Voorhoeve, en Verslag van de slotvergadering van de GOIWN op 3 juni 1950 te Utrecht, -Bezit Raaijmakers. Voor de geschiedschrijving over de GAC zie Sandberg, *Witboek GAC*. Over de GOIWN na mei 1945 schreven in het algemeen Meulenbelt, 'De afwikkeling van het verzet', Holla en Van Riessen, 'Politiek en verzet' en vooral over haar rol bij bestraffing en zuivering: Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 61-69, 81-95, 102-109 en H.B.S. Holla en A. Raaijmakers, *De landverrader vrij? Rapport uitgebracht aan den Interprovincialen Raad van de G.O.I.W.N.* (Eindhoven 1946).

recht een eigen taak kon claimen. Alleen bij de verzorging van verzetsslachtoffers en hun nabestaanden zou dat met een eigen organisatie gebeuren; maar op de overige terreinen: de bevrijding van het Noorden, de opsporing en beoordeling van politiek verdachten, de zuivering en de samenstelling van tijdelijke gemeenteraden zouden oud-illegalen, althans voorzover geschikt, weliswaar worden ingeschakeld, maar dan toch steeds juist niet als afzonderlijke groep en uitdrukkelijk in het kader van door de officiële militaire of civiele autoriteiten gecontroleerde gezagsverhoudingen.

Voor de GOIWN en de BS brachten hun steun en loyaliteit aan het regeringsbeleid in het algemeen niet wat zij daarvan hadden verwacht. In de BS leidde de moeizame omzetting tot reguliere legereenheden met hiërarchische bevelstructuren ertoe dat veel oud-illegalen ontslag namen of verwijderd werden; het aanvankelijke enthousiasme maakte plaats voor onderling wantrouwen en verbittering. Ook de tot dan toe nauwe samenwerking met het MG, die vooral de GOIWN op diverse terreinen van een invloedrijke rol had verzekerd, veranderde onder het nieuwe kabinet van karakter. Het MG nam afstand van de GOIWN als organisatie en ging zich bewust richten op de inschakeling van de traditionele maatschappelijke groepen, die het eerder overal buiten had gehouden. Wel werden grote aantallen kaderleden van de GOIWN als individu in het MG opgenomen, o.a. met de bedoeling om contact te leggen met de noordelijke illegaliteit en zo mee te werken aan de aanstaande ordehandhaving in het Noorden.

Terwijl de GOIWN en de BS op een eigen Centrale Opsporingsraad en een eigen Centrale Zuiveringsraad hadden aangestuurd, moesten ze door het optreden van Kruls en Beel tot hun teleurstelling genoeg nemen met een betrekkelijk machteloze Centrale Adviescommissie bij de CSMG en met een door de minister gecontroleerd Centraal Orgaan op de Zuivering van Overheidspersoneel; ten aanzien van de zo vurig nagestreefde zuivering van het bedrijfsleven kwamen voorlopig noch een wettelijke regeling noch maatregelen tot stand. De politieke opsporingsdiensten, die eerder van de BS naar het MG waren overgegaan, werden onverwacht snel onder het gezag van de politie gebracht; alleen de opsporingsdiensten van de Stoottroepen wisten hun voortbestaan voorlopig te rekken en gingen na de algehele bevrijding grotendeels over naar het nieuwe, onder MG ressorterende Bureau Nationale Veiligheid.

De zuivering van de politie, de burgemeesters en de rest van het ambtelijke apparaat raakte in het slop toen ze door de nieuwe prioriteiten van het MG in snel tempo in civiele handen overging. De greep van de georganiseerde oud-illegaliteit op politieke opsporing en zuivering verminderde veelal in de mate, waarin het MG zich uit het burgerlijk bestuur in het Zuiden terugtrok. Immers op de burgerlijke autoriteiten en hun zuiveringsbeleid had de GOIWN in het voorjaar van 1945 nog weinig of geen invloed. Dat was zowel een gevolg van de eenzijdige oriëntatie op het zich nu terugtrekkende MG als van de juist daardoor verslechterde verhouding met de burgerlijke autoriteiten. Nu de zuivering in ambtelijke handen kwam, verplaatste de strijd om de zuivering zich naar het lokale niveau; ze werd voortgezet door individuen binnen het ambtelijke apparaat en de politiekorpsen. Die tegenslagen en de teleurstelling daarover werden voorlopig slechts verzacht door de hoop dat de oud-illegaliteit na de bevrijding van het Noorden zoveel invloed zou krijgen, dat men dan alsnog de ambtelijke zuivering zou kunnen voltooien en een begin zou kunnen maken met de zuivering van het bedrijfsleven en de rest van de maatschappij.

Een ander nieuw fenomeen in deze normalisatiefase was dat de traditionele politieke en maatschappelijke groepen hun stem weer volop lieten horen. Uitgelokt door de onverwachte, niet begrepen en door oud-illegaliteit, vernieuwers en koningin geforceerde kabi-

netwisseling werd er in pers en publieke opinie voor het eerst openlijk harde kritiek uitgesproken. Die richtte zich tegen het gebrek aan medezeggenschap van de burgers, tegen de disproportioneel grote en oncontroleerbare invloed van de voormalige illegaliteit, tegen het gebrek aan openbaarheid tegen de toestand van rechteloosheid bij de zuivering, tegen het uitblijven van tribunaalrechtspraak, tegen het bedilligerige MG en tegen het buiten spel zetten van de traditionele politieke en maatschappelijke groepen en organen. Het Bergense rekest en de conferentie van de Democratische Vereniging, beide initiatieven waarbij overigens ook oud-illegalen betrokken waren, vormden de meest duidelijke voorbeelden van het verlangen naar herstel van de democratische verhoudingen en de rechtszekerheid onder de bevolking.

Op partijpolitiek terrein versnelden de kabinetswisseling en de daarop volgende roep om normalisatie van de gezagsverhoudingen het al in de confrontatiefase gestarte proces van hergroepering. Ofschoon de organisatie van een volksbeweging in het Zuiden nu definitief van de baan was, hadden de vernieuwers zich in de ogen van de traditionele politici via slinkse wegen in de regering genesteld. Dat was voor de katholieken het sein om zich in navolging van de SDV van Donker ook op voorlopige politieke basis te gaan organiseren en wel in de KSV. Onder leiding van Teulings, die bij de vorming van het nieuwe kabinet niet eens geraadpleegd was en zich danig overrompeld voelde door De Quay c.s., en op aansporing van de zuidelijke bisschoppen, streefde die KSV ernaar om niet alleen de traditionele katholieken, maar ook de vernieuwingsgezinde alsnog in een verband te organiseren. Net als in de SDV zaten ook in de KSV personen van illegale komaf, dat waren veelal vernieuwingsgezinden, maar ook al enigen die zich (inmiddels) voorstander toonden van herstel van de oude politieke partijen.

De mede door de zuidelijke oud-illegaliteit bewerkstelligde regeringswisseling had voor haar interne samenhang in deze fase al met al ingrijpende gevolgen. Nu de oppositie tegen het tweede kabinet-Gerbrandy en de oude burgerlijke autoriteiten met succes bekroond was, viel het gezamenlijke, concrete en negatieve doel weg en hoefden de tot dan toe grotendeels bedekt gehouden tegenstellingen niet meer verhuuld te worden. Geplaatst voor de vraag welke positieve doelstellingen men zou gaan verwirkelijken, gingen de meningen en handelingen van de oud-illegalen fors uiteenlopen. De al in de confrontatiefase ontstane organisatorische verdeeldheid tussen de GOIWN enerzijds en de *Waarheid*-beweging en de DV anderzijds verscherpte zich zodanig dat men elkaar in de oud-illegale en andere pers voor het eerst openlijk ging bestrijden. Ook bladen als *Het Parool* en *Trouw* uitten kritiek op het gebrek aan democratische waarborgen, zowel bij de GOIWN als bij de communisten.

Ook in de GOIWN zelf nam de verdeeldheid toe. De gematigde leiders en hun in het algemeen wat radicalere aanhang groeiden in deze fase verder uit elkaar. De kaderleden namen in groten getale deel aan het praktische bestuurs- en opbouwwerk van MG, maar de gewone leden voelden zich in de steek gelaten. Juist toen zij de ene jobstijding na de andere ontvingen over kameraden die niet meer uit gevangenschap terugkeerden,⁵³³ zagen ze in hun directe omgeving de greep van de oud-illegalen op overheid en maatschappij afnemen, waren ze getuige van de eerste vrijlatingen, zagen ze allerlei instanties, organisaties, bladen en personen hun vooroorlogse rol weer opnemen en moesten ze constateren dat de gewenste resultaten bij zuivering en vernieuwing uitbleven.⁵³⁴ In de Stoottroepen

⁵³³ Vgl. ook de diverse geslaagde acties in mei 1945 van groepen oud-illegalen (o.a. in GOIWN verband) om zelf in totaal 500 Nederlandse gevangenen uit het concentratiekamp Dachau terug te halen. Frans Govers, *Stemmen uit Dachau. Ter ere van de doden en ter waarschuwing voor de levenden* (Hapert 1990) 220-227.

⁵³⁴ Pamflet 'Is alles tevergeefs geweest?' z.d. (circa mei 1945). SHC Archief Coenjaarts map 18.

van de BS ontwikkelde de onderlinge verdeeldheid tussen de leiders zich in deze fase tot regelrechte clanvorming en ruzie. Die voormannen, die de militarisering in de weg stonden, moesten het veld ruimen voordat de ST-bataljons naar de KL overgingen. Op de manschappen, speciaal die van illegale komaf, had dat een sterk demoraliserend effect; ze voelden scherp aan dat hun voorgoed de mogelijkheden werden ontnomen om de idealen van hun 'geestelijke strijd' te realiseren en vroegen zich af waarvoor ze eigenlijk nog vochten.⁵³⁵

De aanstaande bevrijding van de rest van Nederland had, al voordat het zover was, voor GOIWN en BS stevige gevolgen. De GAC en de toppen van LO en LKP zonden ten tijde van de val van het tweede kabinet-Gerbrandy de boodschap naar het Zuiden, dat ze bang waren voor een te grote politieke rol van de oud-illegaliteit na de bevrijding. Daarom moesten GOIWN en BS zich in het Zuiden niet zo intensief met politiek bemoeien. Ze speelden daarmee, aldus LO en LKP, de linkersectie van de GAC in de kaart. Die was immers uit op een eigen politieke rol van de illegaliteit bij de bevrijding van het land. De toppen van LO en LKP waarschuwden uitdrukkelijk voor een tegenstelling tussen de regering en een radicale, politiek georiënteerde illegaliteit, zoals in België en Griekenland was ontstaan; die moest tegen elke prijs voorkomen worden en daarom maanden ze de zuidelijke oud-illegaliteit tot matiging. Alleen als er na de bevrijding in het Noorden een gemengde Nationale Adviescommissie (NAC) kon optreden, waarin de in de GAC vertegenwoordigde illegale organisaties samen met vertegenwoordigers van andere maatschappelijke organisaties de regering zouden adviseren, was een ordelijk verloop van de machtswisseling gewaarborgd.

Maar tot die tijd waren zowel de zuidelijke communisten als de gezagsdragers in Londen en het Zuiden, alsook de voormannen van GOIWN en BS, ervan overtuigd dat er in de grote steden in het Westen een door de communisten gedomineerde verzetsbeweging klaarstond om bij de bevrijding haar radicale eisen op militante wijze kracht bij te zetten. Uit angst voor communistische acties bij de bevrijding van het Noorden schortten de leiders van de rechtersectie van de GAC en ook de voormannen van de zuidelijke oud-illegaliteit hun bezwaren tegen een leidende rol van OD-ers in de BS voorlopig op.

Die vrees voor een communistische machtsgreep bleek bij de feitelijke bevrijding ongegrond, maar was kennelijk zo sterk dat ze ook in de eerste weken daarna bepaald nog niet verdwenen was. Waarschijnlijk heeft die vrees ook een aanzienlijke rol gespeeld bij Kruls' beslissing om, ondanks ernstige bedenkingen, 'contactofficieren van de illegaliteit' in dienst van het MG met de militaire commissarissen mee naar het Noorden te sturen. Dat waren meestal gematigde zuidelijke oud-illegalen uit de GOIWN, die meteen na de bevrijding contact moesten leggen met voormannen van de noordelijke illegaliteit om deze op plaatselijk niveau te organiseren en met het MG in contact te brengen. Door het inzetten van deze *underground officers* en door de hantering van – op grond van de ongunstige zuidelijke ervaringen – grondig aangepaste regelingen voor arrestatie, zuivering en bestuursvoorziening hoopte de leiding van het MG de machtswisseling in het Noorden vlotter te laten verlopen dan in het Zuiden het geval was geweest.

Ook de opmerkelijk soepele wijze waarop de GOIWN zich na de bevrijding van het Noorden aan de nieuwe situatie aanpaste, werd naar alle waarschijnlijkheid in de hand gewerkt door de vrees voor een links-radical en politiek-actieve oud-illegaliteit. Alleen in één gezamenlijk GAC-verband kon de invloed van de linkersectie gemarginaliseerd worden. Om dat te bereiken en om de invloed van de gehele oud-illegaliteit op nationaal

⁵³⁵ Pamflet 'Stoottroepen. waar vecht je voor??????', d.d. 9 april 1945, -AMG, doos 328 (Staf, Sectie I), map 4.

niveau niet in gevaar te brengen schikte de GOIWN zich, ook al ging dat mokkend, in de leidende rol van de GAC als dé landelijke spreekbuis van de hele oud-illegaliteit.

Om de GOIWN toch op landelijk niveau te kunnen organiseren en zo een landelijke rol te kunnen blijven spelen, was aansluiting van de oud-illegale werkers in het Noorden, Oosten en Westen van het land geboden. Om dat te bereiken liet de GOIWN begin juni haar sinds de bevrijding van het Zuiden gekoesterde vernieuwingsideaal vallen. Dat kostte haar na de teleurstellende ervaringen met het normaliseringsbeleid van het laatste kabinet-Gerbrandy weinig moeite. In feite was haar doelstelling van politieke vernieuwing in deze fase al zodanig op de achtergrond geraakt, dat de conclusie gerechtvaardigd is dat het bondgenootschap tussen de GOIWN en de voormannen van de volksbeweging inmiddels op sterven na dood was.

Die wijziging van haar oorspronkelijke doelstelling en grondslag betekende het einde van de activistische, zuidelijke GOIWN met haar vage vernieuwingsidealen en haar nadrukkelijke machtspolitieke aspiraties, een einde dat ongeveer samenviel met het aftreden van het door haar in het zadel geholpen laatste kabinet-Gerbrandy.

Eindconclusies

Om te begrijpen welke betekenis de ontwikkelingen in het bevrijde Zuiden hebben gehad voor de overgang van de politieke en maatschappelijke verhoudingen in de bezettingstijd naar die van naoorlogs Nederland, is de geschiedenis van de zuidelijke georganiseerde oud-illegaliteit van cruciaal belang gebleken. Zonder kennis van die geschiedenis zijn het optreden (of niet-optreden) van vrijwel alle andere instellingen en groepen (Militair Gezag, burgerbestuurders, politie, pers, regering, politieke groepen, inlichtingendiensten) en de gebeurtenissen op de belangrijkste terreinen (machtssituatie, arrestaties, zuivering, 'vernieuwing') niet of onvoldoende te verklaren. Op al die terreinen en bij de opstelling van al die gevestigde of tijdelijke instellingen en groepen heeft de oud-illegaliteit in deze overgangsperiode een sleutelrol gespeeld. Welbeschouwd was zij de meest kenmerkende groep van de overgangstijd in het bevrijde Zuiden. Wat zij deed of niet deed, bepaalde grotendeels de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.

De *georganiseerde* oud-illegaliteit was de opvolgster van de diverse illegale organisaties en ontstond kort na de bevrijding en wel op lokaal niveau. Pas eind november organiseerden diverse plaatselijke comités van oud-illegalen zich voor het hele Zuiden in de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN). Deze Gemeenschap bundelde haar leden op individuele basis, ontwikkelde zich tot dé spreekbuis van de georganiseerde oud-illegaliteit en telde in de periode van het bevrijde Zuiden ruim 3000 leden.

Los van die GOIWN waren al eerder de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) opgericht en enkele tientallen oud-illegale bladen verschenen. Een kleine 500 oud-illegalen uit de Knokploegen (KP), de Raad van Verzet (RVV) en de Ordedienst (OD) vormden de kern van de BS. Zij domineerden de leiding en het kader van die BS en drukten zo hun oud-illegale stempel op de Stoottroepen (ST; 3900 man) en in mindere mate op de veel talrijker Bewakingstroepen (BT; 16 000 man) van de BS. Het overgrote deel van de manschappen van de BS bestond uit de hulpstroepen die de illegaliteit bij de bevrijding had opgenomen ('bevrijdingsillegalen') en uit vrijwilligers die na de bevrijding waren toegestroomd. De inhoudelijk nogal uiteenlopende oud-illegale bladen tenslotte vormden voor de periode als geheel een kwart van de hele, na zuivering resterende dagbladpers; van alle minder frequent verschijnende bladen had meer dan de helft een illegale oorsprong. Tot de jaarwisseling domineerden de oud-illegale bladen de pers, in de maanden daarna nam haar invloed vooral af door het toenemende aantal andere bladen.

Van een centrale leiding van deze drie concentraties van oud-illegalen was in de hele bestudeerde periode geen sprake, laat staan van een gezamenlijk beleid. Er waren wel individuele contacten, maar in feite is het begrip 'georganiseerde oud-illegaliteit' evenals het begrip 'oud-illegaliteit' een abstracte verzamelterm, ook al pretendeerden de voor mannen van de GOIWN en van de BS en diverse oud-illegale bladen herhaaldelijk namens de hele voormalige illegaliteit te spreken; als vertegenwoordiger van de *georganiseerde* oud-illegaliteit kon de GOIWN die pretentie nog het meest waarmaken, omdat zij de overgrote meerderheid van de oud-illegale werkers in het Zuiden verenigde.

Hoe kwam het dat die kleine groep van ongeveer 3500 oud-illegalen in GOIWN en BS na de bevrijding op bestuurlijk terrein zo'n aanzienlijke rol ging spelen? Bepalend daarvoor waren de gebeurtenissen in de periode rond de bevrijding, die we de 'wilde fase' hebben genoemd (juni tot en met oktober 1944).¹ In de laatste maanden tot de bevrijding verloren de burgerautoriteiten hun laatste krediet en was de mate waarin de bevolking afhankelijk was van de illegale organisaties maximaal, een afhankelijkheid die nog eens duidelijk bleek bij de 'generale repetitie' van Dolle Dinsdag. De Nederlandse burgerautoriteiten en de OD bleven toen grotendeels passief en ook de taak van de ordehandhaving moest door de (andere) illegale organisaties ter hand genomen worden. Bij de echte bevrijding werkten die recente ervaringen in zoverre door, dat er in nagenoeg alle delen van het bevrijde Zuiden een tweedeling van de macht ontstond.²

De aangebleven of teruggekeerde burgerautoriteiten en de plaatselijke OD-leiding kwamen nu wel in actie en kregen al snel de controle over het burgerlijk bestuur in handen. De door de staf van het Militair Gezag (MG) in Brussel uitgezonden militaire commissarissen probeerden hun gezag aanvankelijk te vestigen door aansluiting te zoeken bij die functionarissen van het burgerlijk gezag. Maar naast dat officiële burgerlijk en militair gezag stond de macht van de voormalige, gewapende illegaliteit en haar hulpstroepen op het vitale terrein van de arrestatie van politiek verdachten. Niet het daarvoor aangewezen politie-apparaat verrichtte die arrestaties – daarvoor was het door vlucht en gebrek aan zelfvertrouwen in de meeste steden te zeer verzwakt –, maar arrestatieploegen onder leiding van voormalige illegalen, al dan niet reeds in de BS georganiseerd en vaak met inschakeling van 'goede' politici.

Toen het na de mislukking van operatie *Market Garden* duidelijk werd dat de bevrijdingsstrijd een zaak van lange adem zou worden, kreeg de chef-staf van het MG, Kruls, signalen dat de tot dan toe door het MG gevolgde koers verlegd moest worden. De geïsoleerde militaire commissarissen slaagden er ook na enkele weken niet in de arrestaties in hun greep te krijgen en zij lieten hem eind september – begin oktober weten dat de voormalige illegaliteit zich plaatselijk begon te organiseren om sterker te staan in haar oppositie tegen de burgerlijke autoriteiten, tegen het uitblijven van zuivering van het ambtelijke apparaat, de politie inclusief, en tegen de mogelijke terugkeer van de gemeenteraden in hun oude samenstelling. Beslissend was dat ook de BS-top onder leiding van de Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten (BNS) prins Bernhard aandrang op een koerswijziging van het MG. De oprichting van Stoottroepen stagneerde namelijk doordat de meest militante elementen in de BS niet uit hun woonplaatsen wensten te vertrekken, zolang daar niet een gedegen aanpak van de zuivering gegarandeerd was. Medio oktober gooide Kruls het roer om. De militaire commissarissen kregen de uitdrukkelijke opdracht om de georganiseerde voormalige illegaliteit bij hun beleid te betrekken, capabele personen uit die kringen in hun staven op te nemen en werk te maken van de zuivering van het

¹ Tot de bevrijding was de situatie vergelijkbaar met die in Twente. In zijn conclusie over de Twentse illegalen in de bezettingstijd stelt Hilbrink: "Wanneer we ons tenslotte buigen over de vraag naar de invloed van de illegaliteit op de Twentse samenleving, dan moeten we vaststellen dat uit ons onderzoek valt af te leiden, dat van enige prikkel tot maatschappelijke verandering geen sprake kan zijn geweest. De illegalen vormden in Twente geen beweging die maatschappelijke ontwikkelingen op gang kon brengen of versnellen, laat staan bestaande maatschappelijke verhoudingen doorbreken. Zij vormden helemaal geen beweging. Zij waren individuen, die geheime contacten onderhielden met mensen van wie zij vaak de echte naam niet eens kenden." Vgl. Coen Hilbrink, *De illegalen. Illegaliteit in Twente en het aangrenzende Salland 1940-1945* (s-Gravenhage 1989) 328.

² Vgl. de 'dualite des pouvoirs' die Madjarian signaleert in de pas bevrijde gebieden in Frankrijk. Madjarian, *Conflits, pouvoir et société à la libération*, 75-87.

ambtelijke apparaat en de politie. Diverse burgemeesters, politiecommissarissen en ook op dit punt terughoudende militaire commissarissen, tegen wie de plaatselijke comités van oud-illegalen hadden geageerd, kregen alsnog hun congé en werden vervangen door functionarissen, in wie de oud-illegaliteit wél vertrouwen had.

Deze tweede poging om de autoriteit van het MG te vestigen, namelijk door haar dit keer vooral te baseren op het vertrouwen van de georganiseerde oud-illegaliteit, werd pas op den duur een succes. In de weken van half oktober tot eind november, de 'verkenningstase', kwam het met horten en stoten tot ontwikkelingen, die althans meer lijn brachten in de grote plaatselijke verschillen in de machtsverhoudingen. De gewapende voormalige illegaliteit en haar hulptroepen werden verzameld en provisioneel georganiseerd in stationaire Bewakingstroepen en in voor frontdienst bestemde, beweeglijke Stoottroep-compagnieën. Met steun van het MG kwam het tot samenwerking in de oud-illegale pers (*Je Maintiendrai*, *De Vrije Pers*) en tot overkoepeling van de plaatselijke comités van de 'burgerlijke' oud-illegaliteit in de GOIWN. Dat was de eind november opgerichte organisatie van de oud-illegaliteit voor het hele bevrijde gebied, die naast de zuivering, in navolging van het grootste oud-illegale blad van het Zuiden, *Je Maintiendrai*, en onder invloed van 'vernieuwers' als prof.dr. J.E. de Quay en mr. E. Sassen, ook de "vernieuwing van het Nederlandse volk" ging nastreven. Deze GOIWN en haar plaatselijke afdelingen kregen een belangrijke rol toebedeeld in het compromis, dat eind november na veel en moeizaam onderhandelen werd bereikt tussen de leiding van het MG en de BS voor de oplossing van de strijd om de arrestatiebevoegdheid. Volgens dat compromis zou de in de GOIWN georganiseerde oud-illegaliteit een leidende rol krijgen bij het bepalen van het arrestatiebeleid; de tot dan toe nog steeds eigenmachtig optredende BS-arrestatieploegen zouden dat beleid uitvoeren en onderhorig worden aan de door oud-illegalen te bestaffen Centrale Opsporingsraad (COR). Op het terrein van de zuivering waren de resultaten per categorie voorlopig heel verschillend. Ondanks de blijvende tegenwerking door de burgerlijke gezagsdragers werd de voorlopige burgemeesterszuivering nu door het MG serieuzer aangepakt, maar anderzijds moest met de zuivering van het overheidspersoneel en van het bedrijfsleven nog begonnen worden.

De lang uitgestelde aankomst van de ministers-kwartiermakers in bevrijd gebied (25 november) markeerde het begin van de 'confrontatiefase'. Die bestond uit twee maanden vol conflicten en eindigde met de val van het tweede kabinet-Gerbrandy en de formatie van het derde in februari 1945. In strijd met de wensen van koningin Wilhelmina, die van de zittende regering-Gerbrandy afwilde om de (oud-)illegaliteit zo snel mogelijk in de regering en haar beleid te betrekken, gingen de ministers-kwartiermakers toch naar het Zuiden. Het was hun doel om de machts- en gezagsverhoudingen daar zo snel mogelijk te normaliseren en op korte termijn de bevoegdheden van het civiele bestuur en de traditionele representatieve organen te herstellen. Het effect van hun optreden was echter uiterst contraproductief. Zij kregen uiteraard de steun van de door het MG en de oud-illegaliteit in het nauw gebrachte burgerlijke gezagsdragers. Maar zowel die steun als de verwerping van het COR-compromis en het voornemen om de politieke opsporingsdiensten onder politiek gezag te plaatsen en de bevoegdheid tot ambtelijke zuivering aan het MG te onttrekken, dreven het MG, de GOIWN, de BS onder leiding van prins Bernhard en de koningin nog verder in elkaars armen. De tegenstelling tussen 'oud' en 'nieuw' nam sinds eind november snel in scherpte toe; deze ging nu alle verhoudingen in het bevrijde Zuiden en in Londen beheersen en de daaruit voortkomende conflicten en competentiekwesties tussen de ministers en het MG dreigden het bevrijde gebied onbestuurbaar te maken. Eind januari brachten de GOIWN, het MG, de leiding van de BS en de koningin het kabinet in een gecoördineerde actie ten val.

De vijfde bij deze 'overrompeling' betrokken 'partij' was vooral actief geweest door bij te dragen aan de vorming van het derde kabinet-Gerbrandy. Ze is minder gemakkelijk te benoemen, want ze was tot dan toe veelal achter de georganiseerde oud-illegaliteit schuilgegaan. Het ging hier om de 'volksbewegingsgroep', een gezelschap uit de Nederlandse Unie en het verzet voortgekomen 'vernieuwers', meestal van katholieke, maar ook van protestantse en sociaal-democratische komaf, dat onder leiding stond van De Quay en zijn ideeën verbreidde via het oud-illegale blad *Je Maintiendrai*. De Quay was de enige bevrijde voorman van de in het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel voorbereide Nederlandse Volksbeweging (NVB) en hij had herhaalde verzoeken van zijn aanhangers om alvast in het Zuiden met de geplande volksbeweging te starten, afgewezen om het succes van de NVB na de bevrijding van het hele land niet in gevaar te brengen. Het gevolg daarvan was dat de voorstanders van zo'n volksbeweging hun invloed via andere organisaties gingen uitoefenen: in het MG, in de GOIWN, in de oud-illegale pers en in de sinds november overal opkomende Comités voor Maatschappelijke Wederopbouw (CMW).

De banden van deze 'vernieuwers' met GOIWN en CMW's presenteerde De Quay begin december aan koningin Wilhelmina als de provisorische organisatie van de volksbeweging in het Zuiden. Beiden waren blijkbaar van mening dat die basis breed genoeg was om te dienen voor de samenstelling van een representatieve zuidelijke delegatie, die de koningin in Londen zou adviseren en waaruit zij enige ministers voor het nieuwe kabinet zou kunnen selecteren. Die delegatie van zeventien vernieuwingsgezinden uit alle maatschappelijke sectoren arriveerde eind januari in Londen en drie van haar oud-illegale leden werden inderdaad als minister in het laatste kabinet-Gerbrandy opgenomen.

Door de vorming van dit laatste kabinet-Gerbrandy werd de funeste tegenstelling tussen enerzijds het kabinet en anderzijds de coalitie van koningin, GOIWN, BS en MG opgeheven en liet de georganiseerde oud-illegaliteit haar oppositie tegen de regering varen. Daardoor kon er eindelijk een geleidelijker, maar althans effectief normaliseringsbeleid worden gevoerd, dat zeker aanvankelijk ook door de leiding van de georganiseerde voormalige illegaliteit werd gedragen. In deze 'normalisatiefase' (medio februari tot medio juni) was de belangrijkste ontwikkeling, dat de nieuwe regering en het MG bewust ook de traditionele elites gingen inschakelen. Het MG droeg veel van zijn talrijke bestuurlijke taken, ook op het gebied van de zuivering, geleidelijk weer over aan de civiele bestuursorganen. Dat proces was al in de regeringsverklaring aangekondigd en werd bovendien sterk bevorderd door de aanstaande bevrijding van de rest van het land. Uit vrees voor ongeregelheden in de grote steden in het Westen, met name van de kant van de communisten en de linkse illegaliteit, werd de aanstaande machtswisseling grondig voorbereid. Regering en MG wensten geen herhaling van de langdurige chaos na de bevrijding van het Zuiden. Daarom werden allereerst de in het Zuiden beproefde krachten van het MG en de georganiseerde oud-illegaliteit als militair commissaris en *underground officer* ingezet. Bovendien kregen zij zodanig gewijzigde instructies mee, dat er in het Noorden al meteen na de bevrijding een goed contact tussen het MG en de illegaliteit tot stand zou komen en er daar w  l direct met de zuivering van het ambtelijke apparaat en de politie zou worden begonnen. Die 'lessen van het Zuiden' hebben naar het zich laat aanzien wezenlijk bijgedragen tot de ordelijk en vlot verlopen machtswisseling in het Noorden.

In de historiografie is de langdurige, chaotische machtsworsteling in het Zuiden tot nog toe grotendeels verwaarloosd. De geschiedschrijving van naoorlogs Nederland neemt in het algemeen mei 1945 als beginpunt en vanaf dat moment tekenen zich al snel weer de

van vóór de bezetting bekende structuren af.³ Die nationaal georiënteerde benadering heeft uiteraard sterk bijgedragen aan het thans overheersende beeld van een snel en nagenoeg rimpelloos herstel van de maatschappelijke en politieke verhoudingen van vóór 1940.⁴ Uit de resultaten van dit onderzoek mag duidelijk zijn dat de geschiedenis van het bevrijde Zuiden niet in dat beeld past. Die geschiedenis wordt immers juist gekenmerkt door aanhoudende machtsstrijd, door voortdurende gezagscrises, door de lange duur van de bijzondere machtsverhoudingen, de grote invloed van de oud-illegaliteit, door talrijke conflicten en competentiekwesties op lokaal, provinciaal en nationaal niveau en door de vertraagde restauratie. Door al die kenmerken vertoont de geschiedenis van het bevrijde Zuiden vanuit de optiek van de vraag naar continuïteit en verandering veel meer overeenkomsten met de roerige Franse en Belgische situatie na de bevrijding dan met de soepele machtswisseling en restauratie in Nederland boven de grote rivieren.⁵ Pas vanaf het aantreden van het laatste kabinet-Gerbrandy begon normalisatie in het bevrijde gebied een reële optie te worden en kwam het einde in zicht van wat men zou kunnen typeren als de woelige en onbestendige prehistorie van naoorlogs Nederland.

Vervolgens rijst natuurlijk de vraag hoe het mogelijk is dat de normaliseringsprocessen in het Zuiden en na mei 1945 op nationaal niveau zo verschillend verliepen. Als antwoord op die vraag kunnen hier alleen voor wat betreft het bevrijde Zuiden enige mogelijke verklaringen worden aangedragen. De basis van alle verklaringen voor de chaotische gang van zaken in het Zuiden is gelegen in de deelbevrijding van de herfst van 1944. Daarmee had (ook) de regering niet gerekend. Men was uitgegaan van een bevrijding in één keer en alle terugkeerwetgeving was daarop toegesneden. Niet enkel de beperkte opzet van het MG, maar ook de regelingen inzake arrestaties, zuiveringen en bestuursvoorziening waren slechts uitvoerbaar als snel na de bevrijding de centrale civiele overheidsdiensten beschikbaar waren om de zaken weer in handen te nemen en het openbare bestuur te zuiveren. Door de deelbevrijding moest men het in het Zuiden echter zonder die in het Westen gevestigde diensten stellen, kon de regering in bevrijd gebied niets uitrichten en bleef het aanvankelijk onmachtige MG geen andere keus dan zijn autoriteit te baseren op de medewerking van de voormalige illegaliteit en haar mensen en middelen. Die ontwikkelingen en de erop volgende uitbreiding van het MG vormden dus, ondanks de schijn van het tegendeel, een positieve ontwikkeling op de weg naar geordende verhoudingen.

De normalisatie werd vervolgens opgehouden, doordat de ministers-kwartiermakers van het tweede kabinet-Gerbrandy stappen zetten om de inschakeling door het MG van de GOIWN en de BS – en daarmee in feite de machtsbasis van MG en oud-illegaliteit – ongedaan te maken en de arrestaties en zuiveringen al direct weer aan de burgerlijke instanties over te dragen. Dat geforceerde normalisatiebeleid ondergroef niet alleen het met veel moeite gelegde fundament voor geleidelijke normalisatie, het sterkte ook het MG, de diverse delen van de voormalige illegaliteit en koningin en prins in hun gezamenlijke oppositiehouding tegen het regeringsbeleid en het kabinet zelf en leidde snel tot de val van het tweede kabinet-Gerbrandy.

³ Zie de diverse titels genoemd in de verantwoording.

⁴ Vgl. Blom, 'The Second World War and Dutch society' en de daarop gevolgde discussie met vooral De Graaff (B.G.J. de Graaff, 'Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd', *De Gids* 148(1985), 552-562; J.C.H. Blom, 'De Graaffs grote vergissing. Een antwoord', *De Gids* 148(1985), 563-570; B.G.J. de Graaff, 'Bloms klemmende antwoord', *De Gids* 148(1985), 684-685. Zie verder ook E.H. Kossmann, 'Continuïteit en discontinuïteit in de naoorlogse geschiedenis van Nederland', *Ons Erfdeel* 28(1985), nr. 5, 659-668.

⁵ Vgl. voor Frankrijk: Madjarian, *Conflicts, pouvoir et société*; Foulon, *Le pouvoir en province à la Libération*. Voor België: Gotovitch, 'Sous la régence' en Warner, 'La crise politique belge'.

De tegenstellingen en spanningen tussen 'oude' en 'nieuwe' krachten kwamen ten einde door de vorming van het 'vernieuwingsgezinde' en door de zuidelijke oud-illegaliteit gesteunde laatste kabinet-Gerbrandy. De slechte ervaringen met de langdurige chaos die op de bevrijding van het Zuiden was gevolgd, leidden vervolgens tot een sterk aangepast regeringsbeleid inzake de met zorg tegemoet geziene bevrijding van de rest van het land, men vreesde vooral voor een door extreem links gedomineerde, radicale illegaliteit. Om de orde te handhaven en tot snelle normalisering te komen, stuurde men aan op arrestaties en zuiveringen direct na de bevrijding in goede samenwerking tussen de snel te organiseren plaatselijke voormalige illegaliteit en de MG-functionarissen in het veld. Het heeft er alle schijn van dat die decentrale benadering goed werkte, omdat ook Nederland boven de grote rivieren in gedeelten bevrijd werd: het Oosten, het Noorden en tenslotte het Westen. De arrestaties waren minstens even omvangrijk als in het Zuiden en de zuiveringen in het algemeen wat intensiever.

De in het Noorden gevestigde Grote Advies-Commissie der Illegaliteit (GAC) had wat dat betreft dus al direct veel minder reden tot klagen dan de GOIWN eerder in het Zuiden. Bovendien had de intern verdeelde GAC – met in haar spoor de inmiddels gedepolitiseerde en van de volksbeweging losgeraakte GOIWN – na de algehele bevrijding te maken met al 'vernieuwde' en wel door de koningin gesteunde kabinetten (het laatste kabinet Gerbrandy en het kabinet-Schermerhorn), die de georganiseerde voormalige illegaliteit resoluut tegemoet traden. Evenals de meerderheid in de GAC en de gematigde leiding van de GOIWN wensten zij een normaliseringsbeleid te voeren, waarin slechts een marginale plaats voor de georganiseerde voormalige illegaliteit was weggelegd. Er was na de algehele bevrijding op landelijk niveau dus al meteen sprake van een consensus tussen de regering en de leiding van de voormalige illegaliteit,⁶ en deze eensgezindheid werkte een snelle normalisering (of zo men wil 'restauratie') op nationaal niveau in de hand.

Anders dan na de algehele bevrijding in mei 1945, toen de intern verdeelde GAC zich al snel door de regering van elke politieke invloed liet afsnijden,⁷ is de georganiseerde oud-illegaliteit in het Zuiden, ondanks de pogingen daartoe van het tweede kabinet-Gerbrandy, in de periode van september 1944 tot mei 1945 niet doelbewust uitgeschakeld of opzij gezet. Integendeel, zij begon juist door de inschakeling bij allerlei taken geleidelijk uiteen te vallen en op den duur aan invloed in te boeten. Die desintegratie was een langdurig en complex proces. In feite begon ze al kort voor de bevrijding met de toestroom en opnemings van grote aantallen 'bevrijdingsillegalen'. Die verwatering of verdunning van de oud-illegaliteit vond voorlopig uitsluitend plaats in de BS, niet in de GOIWN. Toch leidde ook de oprichting van de GOIWN niet alleen tot bundeling en versterking, ze droeg ook bij tot desintegratie: een kleine minderheid van de oud-illegale werkers werd immers geen lid en behalve de 'bevrijdingsillegalen' werden ook de 'doctrinaire communisten' buiten de deur gehouden.

Binnen de in GOIWN, BS en oud-illegale pers georganiseerde oud-illegaliteit traden

⁶ Ten aanzien van de eerste overgangstijd na de bevrijding constateren H. de Liagre Bohll en G. Meershoek dat er in Amsterdam pas enkele maanden na de bevrijding sprake was van een bevochten consensus. *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1986) 21, 156, 166.

⁷ Sandberg-Wibbock. GAC 245-253 stelt dat de in de GAC georganiseerde illegaliteit door interne verdeeldheid haar kansen op politieke invloed heeft laten lopen. Ze stuurde sinds eind 1944 in meerderheid aan op de vorming van een gemengde Nationale Adviescommissie (NAC) die vervolgens door tegenwerking van de kant van de deelnemers uit de oude politieke partijen niet zoals aanvankelijk gepland bij de algehele bevrijding maar pas in juli tot stand kwam.

na de bevrijding naast de oude scheidslijnen tussen de OD en de rest en tussen de vroegere illegale organisaties en bladen onderling diverse nieuwe tegenstellingen op, die alle te maken hadden met de naoorlogse vragen, waarvoor men zich nu gesteld zag. Hoe moesten GOIWN en BS georganiseerd worden, individueel of door samenwerking tussen de illegale organisaties? Wie mochten er lid worden, ook voormalige illegalen uit de *Waarheid*-beweging, ook niet-oud illegalen die zich toch voor het verzet verdienstelijk hadden gemaakt of zelfs alle 'goede Nederlanders'? Moesten dezelfde personen als in de illegaliteit nu leiding geven of anderen die op dat terrein meer vakbekwaamheid hadden? Welke taken moesten GOIWN, BS en oud-illegale pers eigenlijk op zich nemen en in welke mate konden zij daarbij samenwerken of samengaan met traditionele of nieuwe maatschappelijke of politieke organisaties?

Op al die vragen werden na enige tijd antwoorden gegeven. Maar hoe verder de voormalige illegalen de bevrijding achter zich hadden liggen en hoe vaker zij hun standpunt in naoorlogse vragen moesten bepalen, hoe verder zij van de oorspronkelijke illegale normen, waarden en gewoonten afdreven en ook al moesten drijven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de norm van het persoonlijke vertrouwen en in nauwe relatie daarmee voor het uit de illegaliteit stammende model van de kleinschalige organisatie.⁸ Zowel in de GOIWN als in de BS en de oud-illegale pers probeerde men aanvankelijk daaraan vast te houden, maar men moest die in de illegaliteit zo nuttig gebleken principes loslaten onder druk van de ontwikkelingen na de bevrijding.

Ook het overzichtelijke goed-fout-schema uit de bezettingstijd⁹ bleef nog gedurende de gehele periode van het bevrijde Zuiden een belangrijk richtsnoer, zeker waar het de directe erfenissen van de bezettingstijd betrof, zoals het lidmaatschap van de eigen organisatie, de arrestaties, de zuivering en de benoemingen. Met name bij zuivering en benoemingen werd dat uit de bezettingstijd afkomstige schema echter al snel na de bevrijding vertaald in een naoorlogs normenpaar, namelijk dat van 'nieuw' en 'oud'. Deze tegenstelling tussen 'nieuw' en 'oud', ook vaak geformuleerd als 'vernieuwing' en 'herstel', liep zeker tot aan de normalisatiefase vrijwel parallel met die tussen 'goed' en 'fout'.

'Nieuw' betekende na de bevrijding immers dat een blad of organisatie voortkwam uit de 'goede' sector van de bezettingstijd of dat een persoon zich tijdens de bezetting kranig geweest had en daarom met instemming van de voormalige illegaliteit op een post benoemd was. Maar 'nieuw' betekende ook dat zo'n blad, organisatie of functionaris vernieuwingsgezind was, d.w.z. zich niet (meer) gebonden achtte aan de traditionele, verzuilde verhoudingen en organisaties van vóór 1940. 'Oud' werd in dat waardenstelsel min of meer gelijkgesteld met 'slap' en dan was men al halverwege de kwalificatie 'fout', omdat er nog steeds werd uitgegaan van het beginsel 'wie niet vóór ons is, is tegen ons'. 'Oud' sloeg dus op die functionarissen, die via de verzuilde kaders van voor de oorlog op hun post waren beland, zich in de bezettingstijd gedeisd hadden gehouden en zich in de ogen van de illegaliteit als onvoldoende principieel hadden doen kennen. Ze waren blijven zitten of te lang aangetrokken en hadden zich te weinig van de illegaliteit en de verzetsparolen aangetrokken.

Die aan de omstandigheden na de bevrijding aangepaste, simplistische tweedeling van maatschappij en politiek maakte het voor de GOIWN-leiding aantrekkelijk en vanzelfsprekend om de ideologie van de volksbeweging te adopteren, oud-illegalen en vernieuwers stonden immers aan dezelfde kant. Onder invloed van de groeiende confrontatie

⁸ Vgl. Klumper *Sociale verdediging en Nederlands verzet* 167-177.

⁹ Vgl. J. C. H. Blom *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).

tussen de voorstanders van 'vernieuwing' en de voorstanders van 'herstel' hield die tweedeling nog maandenlang stand. Terwijl enerzijds oud-illegale werkers en vernieuwers te pas en te onpas schermde met de leuzen 'vernieuwing', 'eenheid' en 'samenwerking', hielden anderzijds de voorstanders van herstel van de traditionele partijpolitieke richtingen en organisaties en van de vertegenwoordigende organen zich opvallend en langdurig stil. De zeldzame pogingen tot regelrechte restauratie van de vroegere politieke partijen en vakcentralen mislukten bij gebrek aan publieke weerklank. Toch besloten de communisten als eersten eind december om hun partij weer van start te laten gaan. Maar dat gebeurde pas nadat hun eerdere pogingen om via de georganiseerde oud-illegaliteit invloed te krijgen op het beleid van het MG waren gestrand op de onwil van de GOIWN. Voor de Communistische Partij Bevrijd Gebied (CPBG) was dat herstel trouwens ook veel gemakkelijker dan voor de andere partijen, zij kon haar 'besmette' verleden immers als enige politieke partij compenseren met een vooraanstaande rol in het verzet.

De voortrekkers van de andere traditionele politieke richtingen en de vakcentralen hadden dat voordeel niet. Wellicht kan men ook daaruit hun opvallend passieve opstelling verklaren: behalve dat ze snelle herstelactiviteiten in de gegeven ongunstige omstandigheden weinig kansrijk achtten, geneerden ze zich misschien voor hun gebrek aan activiteit in de bezettingstijd. Ook andere gegevens wijzen in de richting van die twee motieven. Aanvankelijk zochten deze 'herstellers' – net als de voorstanders van de uitgestelde volksbeweging overigens – hun heil in deelname aan allerlei nieuwe, gemengd samengestelde comités (Eenheid bij Verscheidenheid, CMW's) en in nieuwe vormen van samenwerking tussen de toppen van de herstelde traditionele vakcentralen. Daarbij schoven zij systematisch niet de vooroorlogse leiders naar voren, maar juist nieuwe, veelal jongere personen, die afkomstig waren uit hun eigen kring en die bovendien op een illegaal verleden konden bogen. Ook toen het, in een defensieve kettingreactie op de oprichting van de CPBG en de 'overrompeling' op regeringsniveau door de volksbewegingsgroep onder leiding van De Quay, alsnog kwam tot het opzetten van voorlopige partijpolitieke organisaties (Sociaal Democratische Vereniging, Katholieke Staatskundige Vereniging), namen aan partij of vakbond trouwgebleven of weer van hun nieuwe idealen bekeerde oud-illegale werkers daarin steeds een vooraanstaande plaats in. Ofschoon de aarzeling en schroom van de traditionele richtingen om hun organisaties te herstellen en weer publiek op te treden in de normalisatiefase duidelijk afnamen, was het ook voor hen in de hele periode van het bevrijde Zuiden blijkbaar noodzakelijk om dat te doen onder de vlag van 'eigen' oud-illegalen en van bijgestelde 'nieuwe' idealen. Die personele vernieuwing moest er kennelijk borg voor staan, dat ook de toch weer verzuilde organisaties 'goed' waren, dat ze op hun eigen manier vernieuwd zouden worden en aldus tenminste de vooroorlogse aanhang weer zouden kunnen binden.

De grote rol van vernieuwingsgezinde oud-illegalen bij de kabinetscrisis en hun forse aandeel in de bemanning van de nieuwe regering (januari-februari) leidden in het Zuiden tot veel reacties. Ofschoon de kabinetswisseling en de aanvulling met ministers uit het Zuiden niet ongunstig werden ontvangen, veroorzaakte het plotselinge succes van de pogingen van oud-illegaliteit en vernieuwers om ook de samenstelling van de regering te beïnvloeden een krachtige reactie, vooral bij de traditionele politici en in de publieke opinie, maar op den duur ook bij de oud-illegalen zelf. Voor de traditionele politieke richtingen vormde de kabinetswisseling een belangrijke aansporing om niet langer passief te blijven, de voorlopige hergroepering te versnellen en om aan te dringen op spoedig herstel van de vertegenwoordigende organen. In grote delen van de pers bracht de kabinetswisseling scherpe kritiek teweeg op de disproportioneel grote invloed van de voor-

malige illegaliteit; men wenste ook een spoedig einde aan het bewind van bijzondere overheidsorganen voor de overgangstijd, riep om herstel van de traditionele medezeggenschap van de burgerij op het bestuur en eiste rechtszekerheid bij arrestaties en zuivering, en in het algemeen meer openbaarheid in bestuurszaken.

In de georganiseerde oud-illegaliteit zelf hadden het wegvallen van de oppositie tegen de regering en de gelijktijdige forse publieke kritiek een sterk desoriënterend effect. Getuige de toenemende interne onenigheid over de bestaansredenen van de GOIWN was er in de normalisatiefase sprake van een regelrechte identiteitscrisis. Met de vernieuwers in de regering kon namelijk maar een deel van de oud-illegalen zich identificeren en de GOIWN begon zich daarom én vanwege de waarschuwingen van de noordelijke illegaliteit te distantiëren van het politieke ideaal van de volksbeweging. Bovendien werd in deze fase een groot deel van het GOIWN-kader door het MG ingeschakeld voor de uitvoering van taken in het Noorden. Dit vertrek van een groot deel van de meest bewaarde bestuurders – zij gingen zich al snel met de MG-belangen identificeren – liet de GOIWN en haar gewone leden ontredderd en verbitterd achter. Dat effect werd nog versterkt, doordat met het terugtreden van het MG in het Zuiden de invloed van de GOIWN op bestuur en voorlopige zuivering in korte tijd sterk afnam. De burgerlijke autoriteiten kregen namelijk steeds meer taken van het MG overgedragen, ook op het terrein van de arrestaties en dat van de ambtelijke zuivering. Maar dat betekende veelal het einde van de oud-illegale adviescommissies, waarvan het MG zich bediend had, en het begin van de veel trager verlopende fase van berechting en definitieve zuivering.

Tegen de tijd dat het hele land bevrijd werd, bevonden alle onderdelen van de georganiseerde zuidelijke oud-illegaliteit zich in een crisissituatie. Ook de oud-illegalen in de BS waren namelijk door de aanhoudende schiftingen, commandowisselingen en reorganisaties voorafgaand aan de omzetting in onderdelen van de Koninklijke Landmacht in de verdediging gedrongen. Ze gaven signalen van toenemende frustratie af, omdat ze gedwongen werden de idealen van de “geestelijke strijd” op te geven. Van de oud-illegale bladen tenslotte bleven er steeds minder over, door opheffing en door fusie met andere bladen, terwijl veel, eerder verboden kranten en periodieken weer gingen verschijnen.

Die ontreddering en desillusie op alle fronten roepen de vraag op waarom de na de bevrijding van het Zuiden zo lang uitgebleven desintegratie van de georganiseerde oud-illegaliteit na februari wel zo snel plaatsvond. Behalve de hiervoor gegeven externe verklaringen moet er een gemeenschappelijk kenmerk van alledrie de oud-illegale concentraties zijn, dat helpt om die snelle neergang meteen na het grote succes van de regeringsovername te verklaren. Het heeft er alle schijn van dat de eensgezindheid en eenheid van de georganiseerde oud-illegaliteit tussen de bevrijding en februari 1945 kunstmatig waren en slechts in stand konden worden gehouden door de oppositionele rol, waarin zij al meteen na de bevrijding door de dreigende complete restauratie gedwongen was. Daardoor moesten de onderling afwijkende positieve idealen van oud-illegalen in de GOIWN, de BS en van de oud-illegale bladen, net als tijdens de bezettingstijd, terzijde gesteld worden ten behoeve van de ‘goede’ zaak, te weten het verwerven van invloed van de oud-illegaliteit als geheel op de naoorlogse politieke en maatschappelijke verhoudingen.

Daar komt bij dat die positieve idealen over de inrichting van de naoorlogse maatschappij helemaal niet zo duidelijk waren en evenmin direct toepasbaar. De uitwerking daarvan was alsmaar uitgesteld, eerst in de strijd tegen de bezetter en na de bevrijding in de strijd tegen de ‘oude’ autoriteiten. Daardoor kon na de bevrijding geruime tijd de indruk blijven bestaan dat de diverse facties in de georganiseerde oud-illegaliteit, de gematigden en de radicalen, de traditionelen en de vernieuwers, het over hun onderlinge

geschillen wel eens zouden kunnen worden en was de neiging sterk van vast te houden aan of terug te vallen op modellen uit de illegale periode.¹⁰

Maar na de kabinetswisseling van februari kwam het uur van de waarheid. De forse kritiek in de pers en van de kant van de noordelijke illegaliteit op en naar aanleiding van de val van het tweede en de formatie van het derde kabinet-Gerbrandy kwam hard aan en dan vooral de verwijten over het ondemocratische karakter van de nieuwe regering en de actieve politieke rol van de georganiseerde oud-illegaliteit. Het vage begrip "gezonde volksinvloed", waarmee de GOIWN tot dan toe geopereerd had, mocht dan eerder zowel traditionele democraten als meer autoritair georiënteerde vernieuwingsgezinden voorlopig tevreden gesteld hebben in hun gezamenlijke oppositie tegen de 'ouden', na februari lukte dat niet meer, omdat het eindelijk over de concrete invulling ging. Toen vernieuwer Beel met zijn besluit over de tijdelijke gemeenteraden kwam, scheidden ook in oud-illegale kringen de geesten zich en zag de GOIWN zich met het oog op de eenheid van de georganiseerde oud-illegaliteit gedwongen om het vernieuwingsideaal op den duur op te geven en haar werkterrein te beperken tot strikt oud-illegale zaken.

De denkbeelden van illegalen en, na de bevrijding, van oud-illegalen over de inrichting van de naoorlogse maatschappij zijn bij nader inzien oppervlakkig. Ze kenmerken zich door simpelheid, anti-burgerlijkheid en romantiek en vallen als zodanig eigenlijk alleen te vergelijken met wat André Prost over de idealen van de Franse oud-strijders na de Eerste Wereldoorlog heeft geschreven en Van Hessen over de ideologieën van jeugdbewegingen.¹¹ Vanwege de prioriteit van de concrete illegale verzetsactiviteiten volstond men met vage noties als "goed" en "fout", "een gezonde volksinvloed" en "een nieuw en zuiver Nederland", waarden en idealen uit de strijd. Daarbij greep men terug op de verhoudingen en modellen van het verzet en op vage eeuwige idealen (Waarheid, Gerechtigheid, Naasteliefde), die een ontsnapping leken te bieden aan de onbevredigende en niet slagvaardige 'oude' democratie met haar vaak provisorische oplossingen en partijpolitieke compromissen. Zonder rekening te houden met historische verworvenheden, zonder aandacht te schenken aan de goede kanten van de traditionele bestuurlijke en partijpolitieke constellatie (parlementaire democratie, politieke en sociale rechten) en zonder zich om nadere invulling te bekommeren, stelde men zich op als de nieuwe elite die een vernieuwd en slagvaardig bestuur zou brengen. Maar toen de bevrijding daar was, kon de realisering van hun niet-ingevulde, vage vernieuwingsidealen alleen gered worden door enerzijds aan te klampen bij politieke stromingen als die van de volksbeweging, die althans wat meer uitgewerkte plannen hadden, en anderzijds door politieke invloed na te streven voor hun eigen oud-illegale organisatie en de daarmee verbonden personen. Maar eenmaal met regeringsmacht bekleed volgden de voormannen van de volksbeweging eigen prioriteiten en, beducht voor een te exclusieve identificatie met de 'radicale' oud-illegaliteit, streefden ze naar normalisatie en het leggen van contacten met de traditionele elites en partijpolitieke groepen. Zo werden de idealistische oud-illegalen van meteen na de bevrijding, toen alles nog mogelijk leek, door schade en schande wijs. De simplistische gelijkstelling van 'oud' met 'fout' en van 'nieuw' met 'goed' bleek steeds vaker niet te kloppen. Niet alle 'ouds' bleek 'fout' in de nieuwe situatie en niet alle nieuwe ideeën en personen waren 'goed', betrouwbaar en bruikbaar, omdat de maatschappij van na de bevrijding veelal andere kwaliteiten vereiste dan de bezettingstijd.

¹⁰ Vgl. Wilkinson, *The intellectual Resistance*, 263-267 en Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 271-280.

¹¹ Prost, *Les anciens combattants 1914-1940*, 155-171; J.S. van Hessen, *Mars incognito. Sociologische kanttekeningen bij de periode 1940-1945* (Assen 1966), 25-28.

Toch waren de simpele, schone idealen en normen voor de illegaliteit in bezettingstijd van levensbelang geweest. Voor mensen die het onrecht, de onwaarheid en de brutoheid van de bezettingstijd niet enkel wilden verdragen, gaven die idealen namelijk vorm aan hun visioen van de betere naoorlogse maatschappij, die door hun activiteiten in het verschiet lag. En dat hoopvolle perspectief was een absolute voorwaarde om de risico's te durven nemen, die voor volgehouden verzetsactiviteiten noodzakelijk waren. Dat de vage idealen van deze kleine groep praktisch ingestelde lieden na de bevrijding niet lang stand konden houden in de mêlée van de weer op elkaar botsende traditionele en nieuwe maatschappelijke krachten, mag geen verwondering wekken. Die idealen hadden hun functie in de bezettingstijd vervuld en konden na de bevrijding slechts van beperkte waarde zijn. Ze moesten immers concurreren met de traditionele, complexe en verzuilde waarden en normen van de 'oude' samenleving; en die laatste waren voortgevloeid uit een lange historie en wél afgestemd op de ingewikkelde behoeften van een moderne maatschappij in vrede-tijd.

In het bevrijde Zuiden botsten beide waardesystemen op elkaar: die van de illegaliteit in bezettingstijd en die van de maatschappij van voor 1940. Het voorlopige resultaat lag, zoals we zagen, niet zozeer op het ideologische als wel op het personele vlak en strekte zich in deze fase uit tot alle hier bestudeerde groepen, organisaties en instanties. De vertrouwde organisaties van de overheid en van de zuilen keerden dus terug, maar niet meteen na de bevrijding en niet vanzelfsprekend en bepaald niet ongeschokt. Ze ondergingen daarbij bovendien een aanzienlijke verjonging of 'personele vernieuwing' door het aantrekken van krachten die in de bezettingstijd hun karaktervastheid hadden bewezen. Die 'vernieuwing' lijkt op grond van dit onderzoek de belangrijkste erfenis van de voormalige illegaliteit voor naoorlogs Nederland te zijn geweest.

Bijlagen

[illegible]

Bylage I vervolg																	
C. Zeeland		nov		dec		jan		feb		mrt		apr				PR	PVR
		11	22	8	13	27	3	10	17	7	14	21	28	7	25		
J P van Alten (Vlissingen)						x											
I van den Dool (Hulst)		x	x						x	x	x	x	x	x			
F Dubois (Terneuzen)																	x
P Duinker (Tholen)															o		
Goudkamp (Sas van Gent)		x															
M P Jiskoot (Goes)							o		x			x	x	x	x		
ds M de Kluis (M burg)						x		x									x
J I ahort (Goes)							x		x								x
Mw A Lindenbergh (Tholen)									x	x	x	x	x				
J P Maljers (M'burg)						o		o				x	x	x	x		x
J Philippe (O-Z-VI)		x															
P de Winde											x	x					
D. Noord-Brabant		nov		dec		jan		feb		mrt		apr				PR	PVR
		11	22	8	13	27	3	10	17	7	14	21	28	7	25		
T Albada Jelgersma (Breda)					o												
B W J Arts (Oss)			x			x	x									x	
W Bezemer (Breda)				o													
A Bloemarts (Best)											x			x	x		
J A van Broekhoven (Tilb)																x	
dr F van Buchem (Tilburg)																	x
mr G Cammelbeeck (Eindh)							o		o								
dr J Custers (Eindhoven)										o							
mr W J C Deuss (Breda)				o													
F Diepen (Bergen op Zoom)			x	x	x	x											
P J van Doeveren (Breda)															o		
J A van Duren (Roosendaal)						x											
G Freeman (Eindhoven)		x															
dr ir A J Gelderblom (Ehv)					o				o								
dr J J Gielen (Roosendaal)																	x
M A van Helvoort (Kempen)												x					
W J Herbers (Eindh)		x	x	x	o	o	o	x	o	x		x	x	x			x
Chr van Heyster (Cuyk)																x	
kapl P van Hoeckel (Oss)						x			x								
mr H B S Holla (Vught)		x	x	x		o		o	o			o			x		x
A van der Holst (Ehv)										o							
C A van der Hooft (Breda)		x		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x
F J J Hoogers (Tilburg)					o												x
		nov		dec		jan		feb		mrt		ap				PR	PVR
		11	22	8	13	27	3	10	17	7	14	21	28	7	25		
kapl J Janssen (Veldh)										o							
D van Katwijk (Tilb)														o			
J Knaapen (Helmond)		x	x		x	x	x				x	x				x	
H Kuenen (Zevenbergen)									o								
J Langeveld (Steenvel)													o				
Ph Lezer (Bergen op Z)		x	x			o	x	x	x	x	x	x	x	o		x	
J Loeffen (Veghel)								x		x						x	
dr P van Loon (Waalw)											o	o					
Th A van Mierlo (Tilb)																	x
K Millenaar (Breda)						o		o	o								
F Nuchelmans (Veghel)									x		x						

Bijlage II Commissies van BN en GOIWN en hun leden			
Commissies en oprichtingsdata		Commissieleden en commissielidmaatschappen per provincie en district	
a	Gewestelijke of provinciale commissie (BN, 16/10)	Limburg	G P Philippart f
b	Commissie Landelijk Herstel (BN, 23/10)	J H Adriaens (Weert) q	ir L L C Polis q
c	Voorlichtings- en propaganda-commissie (BN, 30/10, later GOIWN)	K Fx (Venlo) q	dr J L H Specken a, q
d	Statutencommissie (BN, 30/10, later commissie-beginselprogramma der GOIWN)	G J Kuiper (M'richt) d	mr L Stallact p
e	Organisatiecommissie (BN, 6/11)	Gelderland	O L van Steenis p
f	Studiecommissie-politiek (BN, 6/11)	mr C ten Hagen (Nijm) g	mr P J Steensma v
g	Commissie vereniging of stichting (GOIWN, 22/11)	A I Oerlemans (Nijm, h	A Steussy J
h	Studiecommissie arrestatiebeleid (afd Ehv 2/12, later GOIWN)	Zeeland	F Swart J
i	Studiecommissie grote lijn (GOIWN 8/12)	T van den Dool (OZV1) d	ir G H Thal Larsen c
j	Commissie inkomsten militairen (afd Ehv 9/12, later GOIWN)	ir Rothuizen (Walch) r	A A Tops c, j
k	Studiecommissie zuivering (afd Ehv 20/12, later GOIWN)	Noord-Brabant	ir Ih P Tromp f
l	Commissie opvang gezinnen politieke gevangenen (afd Ehv 30/12 later GOIWN)	- district Tilburg	drs L Verdijk c
m	Studiecommissie Tribunaalbesluit (afd Breda 5/1, later GOIWN)	prof M Cobbenhagen i	H Verwey-Jonker f, o
n	Studiecommissie wederopbouw leger (afd Breda 5/1 later GOIWN)	Joan Willems c, s	A Vingerhoets
o	Commissie reclassering foute elementen (afd Ehv 27/1, later GOIWN)	- district Den Bosch	a, b, c, d, e, f, q, t
p	Adviescommissie documentatie opsporing in te bevrjden gebieden (afd Ehv 2/2, later GOIWN)	mr H Holla c, d, s	dr J Voogd f
q	Commissie Hulpactie te bevrjden gebieden (afd Ehv 14/2, later GOIWN)	drs A Raaijmakers s	ir N A Voorhoeve d, e, f, q, u
r	adviescommissie Wederopbouw (afd Ehv 16/2, later GOIWN)	ir Reiner r	A Voorwinde a, c, o
s	Centrale ballotagecommissie (GOIWN, 21/2)	mr E M Sassen i	dr J J Went b, d, f
t	Sociale Commissie (Landelijk Herstel GOIWN, 28/2)	drs A Wijffels d, g, i	dr A van Wijk a, d, k, q
u	Raad van Toezicht De Vrije Stem (GOIWN, 7/3)	- district Breda	drs H Zeelenberg k, v
v	Commissie rechtsherstel afd Ehv 13/4, later GOIWN)	mr W J Deuss i	Cl Zigenhom d
		E Hasker n	
		C A van der Hoof u	
		Th van Huessen t	
		A J van der Made m	
		K Millenaar m	
		A Nelissen m	
		H J Nijenhuis n	
		D W van Ouwerkerk n	
		- district Eindhoven	
		drs Bavinck j	
		dr L J Beel d, f, g, i	
		ir W Blankevoort r	
		Jef de Brouwer c, u	
		G Buiten l, p	
		mr G Cammelbeeck c, k, q, v	
		dr J Custers a, q	
		dr C J Dippel f	
		Th Dirks p	
		mr W J van Dijk h	
		G P Freeman a, c, f, l	
		ir Geenen r	
		ir A Gelderblom a, f, q	
		P vd Goor o	
		R Hagoort c, f	
		W J Herbers a, b, f, r	
		dr J Hoekstra c, f, l	
		A vd Holst c, k, q, t	
		drs P v Lent f	
		C J v Lienden f	
		C B Los e, l, p	
		mr B v Mourik-Broekman h	
		ir P J Oranje r	

Bijlage III Bestuurders van het district Breda der GOIWN (februari 1945)						
Afdelingen, vertegenwoordigers en het aantal leden per kring	kringbestuurders leden afdelingsraad					
	bestuurders afdeling					
	leden districtsraad					
	bestuurders district					
	districtsvertrouwensraad					
	afgevaardigden naar Provinciale Raad					
Afdeling Breda (136 leden)						
E Sprangers, Breda-kring 1 (7)	x					
J Vermeij, Breda-kring 2 (14)	x					
G Verdaasdonk, Breda-kring 3 (14)	x		x			
K Millenaar, Breda-kring 4 (16)	x	x				
D W van Ouwerkerk, -kring 5 (17)	x					
R E Elsinger, Breda-kring 6 (14)	x					
C A van der Hooft, -kring 7 (13)	x	x	x	x	x	x
J van Beers, Breda kring 8 (16)	x					
J Smit, Breda kring 9 (11)	x					
M Vonk, Beek-kring 10 (8)	x					
A Meeuwse, Teteringen-kring 11 (6)						
A J Puijbroek, Breda		x			x	
H J Smith, Breda		x	x	x		
mr F A J Deelen, Breda					x	
dr J M Kok, Breda					x	
Afdeling Nieuw-Ginneken (32 leden)						
G van Hooijdonk, kring Ulvenhout (11)	x	x	x			
J Beenen, kring Chaam (10)	x	x				
D J van de Wetering, kring Rijsbergen (11)	x					
Afdeling Oosterhout (99)						
J de Pender, kring Oosterhout-1 (12)	x	x				
P Ansems, kring Oosterhout-2 (12)	x					
H Kramer kring Oosterhout-3 (13)	x					
kapl Magnus, kring Dongen-1 (15)	x	x	x			
J Aarden, kring Dongen-2 (16)	x					
C Hartman, kring 's-Gravenmoer (17)	x					
C Seelen, kring Rijen (14)	x					
Afdeling Made (40)						
A C Loose, kring Terheijden (9)	x					
A Langenberg, kring Wagenberg (8)	x					
A Butelaar, kring Made (5)	x					
C Smits, kring Hooge Zwaluwe (7)	x	x				
R van Dongen, kring Geertruidenberg (2)	x					
J Koster, kring Raamsdonksveer (9)	x	x	x	x		

Bijlage IV Codeerschema SAS-bestand Bredase oud-illegaliteit

variabelen	kolom-nummers	aantal kolommen	codering
1. persoonsnummer	1-4	4	letterlijk
2. achternaam	5-16	12	letterlijk
3. initialen	17-23	7	letterlijk
4. titel	24	1	0 zonder, 1 drs, 2 mr, 3 ir, 4 dr, 5 prof., 6 ds/kapelaan/pastoor, 7 jhr/jvr/baron(cs), 8 mgr, 9 onbekend
5. geslacht	25	1	1 man, 2 vrouw
6 burgerlijke staat	26	1	1 ongehuwd, 2 gehuwd, 3 echtgenote van illegaal werker, 4 weduwe van illegaal werker, 5 weduwe, 9 onbekend
7. leeftijd 31/12/44	27-28	2	cijfer = leeftijd, 99 onbekend
8. geboorteplaats	29-30	2	10 Limburg, 11 Z-Limburg, 12 Maastricht, 13 Heerlen, 14 Kerkrade, 15 M-Limburg, 16 Roermond, 17 Venlo, 18 N-Limburg, 19 Venray 20 Noord-Brabant enz. 30 Zeeland enz. 40 Gelderland enz. 50 Overijssel en Drente enz. 60 Groningen en Friesland enz. 70 Utrecht en N-Holland enz. 80 Zuid-Holland enz. 99 onbekend
9 a woonplaatscode	31-32	2	zie codering bij variabele 8
9.b woonplaats	33-39	7	letterlijk
10.a bedrijfsklasse	40-41	2	10 nijverheid en industrie, 11 aardewerk, 12 grafisch/fotografie, 13 bouw, 14 chemie, 15 hout/bos, 16 kleding/textiel, 17 leer, 18 papier, 19 voeding, 20 gas/elektra/water, 21 mijnbouw, 30 landbouw, 31 veeteelt, 32 tuinbouw, 33 visserij, 35 detailhandel, 36 groothandel, 40 transport (privé), 45 communicatie/pers, 50 bankwezen, 55 verzekeringen, 60 ambtenarij, 61 bestuur/administratie, 62 arbeidsbureau, 63 distributiekantoor, 64 onderwijs, 65 gezondheidszorg, 66 NS, 67 PTT, 68 politie, 69 douane, 70 militair, 71 officier, 72 onderofficier, 73 soldaat, 80 vrije beroepen, 81 arts, veearts, tandarts, 82 notaris, 83 advocaat, 84 kunstenaar, 85 bedienaars van de godsdienst, 90 huisvrouw, 91 huis- en horeca-personeel, 98 n.v.t., 99 onbekend
10.b bedrijfspositie	42	1	0 n.v.t., 1 bedrijfshoofd (zelfstandig), 2 bedrijfsleider/manager/ kader, 3 employees, 4 handarbeider, 5 meewerkend echtgenote/kind, 7 scholier/student, 8 gepensioneerd
11. kerkelijke gezindte	43	1	0 zonder, 1 RK, 2 NH, 3 Gereformeerd, 4 Evangelisch-Luthers, 5 Remonstrants, 6 Doopsgezind, 7 Israelitisch, 8 overig, 9 onbekend

Bijlage IV *vervolg*

12 opleiding	44	1	1 lager onderwijs, 2 uitgebreid lager onderwijs, 3 vmo, 4 onderwijsersopleiding, 5 lager vakonderwijs, 6 middelbaar vakonderwijs, 7 wetenschappelijk onderwijs, 9 onbekend
13 a eerste illegale	45	1	0 illegaal gewerkt, verder niets bekend, 1 hulp aan
hoofdactiviteit			vervolgden, onderduikers, ontslagenen, 2 illegale pers, 3 gewapend verzet, spionage, sabotage, 4 falsificatie, 5 beroepsmatig verzet, 6 hulp aan illegale organisaties, 7 OD, 8 bevrijdingsillegaliteit, 9 onbekend
13 b twee verbijzonderingen van 13 a	46-47	2	van 1 0 hulp aan onderduikers (algemeen), 1 LO, 2 hulp aan 'piloten', 4 hulp aan joden, 5 financiële hulp aan onderduikers, 6 NSF, 7 Bisschoppelijk Fonds voor bijzondere noden van 2 0 illegale pers (algemeen), 1 Trouw, 2 De Waarheid, 3 Parool, 4 JM, 5 Christofoor, 6 VN, 7 plaatselijk illegaal blad, van 3 0 algemeen, 1 KP, 2 RVV, 3 in OD, 4 Albrecht, 5 GDN/groep 'Harry' van 4 0 algemeen, 1 Persoonsbewijzen centrale, 2 LO-Falsificatie centrale, 3 LO persoonsbewijzen sectie van 5 1 Medisch Contact, 2 onderwijsverzet, 3 ambtenarenverzet, 4 politieverzet, 5 economische sabotage van 6 0 algemeen, 1 bij hulp aan vervolgden, onderduikers, ontslagenen 2, bij illegale pers, 3 bij gewapend verzet, 4 bij falsificatie, 5 bij beroepsmatig verzet, 6 aan OD, 7 aan illegale activiteiten bij bevrijding van 7 0 algemeen, 1 contact met LO, 2 contact met illegale pers, 3 contact met KP, RVV, Albrecht, GDN, 4 contact met falsificatie, 5 contact met beroepsmatig verzet, 6 contact met bevrijdingsillegaliteit van 8 0 algemeen, 1 in KP-verband, 2 in RVV-verband, 3 in OD-verband, 4 in BS-verband, 5 in PAN, 6 in D68 of Geuzenvendel, 7 in ander verband
13 c tweede illegale hoofdactiviteit	48	1	zie codering van 13 a
14 plaats van illegale activiteit	49-50	2	00 in heel Nederland, 01 in Zuid-Nederland, 02 Limburg + Noord-Brabant, 03 Noord-Brabant + Zeeland, 04 Noord-Brabant + Gelderland, 05 Noord-Brabant + Zuid-Holland, 06 Zeeland + Zuid-Holland, 07 Noord-Brabant + Utrecht, 08 Gelderland + Utrecht, 09 enkel in eigen woonplaats
15 1e jaar van illegale activiteit	51	1	0 1940, 1 1941, 2 1942, 3 1943, 4 1944 en wel voor juni, 5 vanaf juni 1944, 6 enkel in maand van bevrijding 9 onbekend
16 functie in illegale organisatie	52	1	1 leiding, organisatie, kader op nationaal regionaal en stedelijk niveau (tm 25 000 inwoners), 2 idem op plaatselijk niveau (< 25 000 inwoners), 3 gewoon lid, vast verspreider, 4 incidentele assistentie, 5 individueel werken, 9 onbekend

Bylage IV vervolg

17 lidmaatschap NBS	53	1	0 nee, 1 ja (algemeen), 2 ja, bij BS-politieke/opsporingsdienst, 3 ja, bij ST, 4 ja, bij BT, 5 bij ST, echter ontslag, 6 bij BT, echter ontslag, 9 onbekend
18 functie bij BS	54	1	0 n v t, 1 bij Afdeling BS der staf BNS, 2 bij ST-staven van Commando's Zuid, Brabant of Limburg, 3 bij ST-bataljonscommandant, 4 bij BT-gewestelijk commandant, 5 bij BT-districtscommandant, 6 bij ST/BT-Compagniescdt, 7 bij ST/BT-pelotonscommandant, 8 manschappen van ST/BT, 9 onbekend
19 lidmaatschap GOIWN	55	1	0 niet, 1 enkel nog aspirantlid, 2 afgewezen, 3 gewoon lid, 4 leidende functie kring, 5 leidende functie district, 6 leidende functie provincie, 7 leidende functie hoofdbestuur/IPV, 8 extern lid van GOIWN-commissie, 9 onbekend
20 voordracht GOIWN	56	1	0 n v t, 1 zonder geldige voordracht lid geworden, 2 op geldige voordracht lid geworden, 3 draagt zelf anderen voor, 4 draagt zelf geen anderen voor, 5 1+3, 6 2+3, 7 1+4, 8 2+4, 9 onbekend
21 medewerker van LH of Stchtung 40-45	57	1	0 niet, 1 plaatselijk, 2 op districtsniveau, 3 op provinciaal niveau, 4 op landelijk niveau, 9 onbekend
22 in dienst van MG	58	1	0 nee, 1 Staf te Brussel/Breda, 2 PMC-Limburg, 3 PMC-Noord-Brabant, 4 PMC-Zeeland, 5 PMC-Gelderland, 6 bij DMC in Limburg of Gelderland, 7 bij DMC in Noord-Brabant of Zeeland 8 overge
23 soort activiteit bij MG	59	1	0 n v t, 1 pmc of dmc, 2 staf van p/dmc's, 3 secties 1 (binnenlandse zaken) en 2 (juridische zaken), 4 secties 3 (politie), 5 lokale secties 10 (arbeidszaken) en 13 (sociale zaken), 6 secties 11 (voorlichting) en 12 (PTT/censuur), 7 overige secties, 8 overige activiteiten, 9 onbekend
24 rang/status bij MG	60	1	0 n v t, 1 res-officier, 2 res-onderofficier, 3 zg 'officier der illegaliteit', 4 enkel opleiding MG-stafschool, 5 soldaat, 6 burgerpersoneel, 9 onbekend
25 functie bij MG in Noord-Nederland	61	1	0 nee, 1 ja, 9 onbekend
26 functie bij opsporing, berechting van politiek verdachten en bij zuivering	62	1	0 nee, 1 lid adviescommissie van d/pmc (raad van vertrouwensmannen), 2 lid zuiverings(advies)commissie overheidspersoneel, 3 lid zuiverings(advies)commissie gemeentepolitie/marechaussee, 4 lid zuiverings(advies)commissie bedrijven/bedrijfstakken, 5 lid POD/PRA, 6 lid COR/COR-inspecteur, 7 lid CAC, lid Tribunaalkamer, 9 onbekend
27 politieke partij voor 1940	63	1	0 zonder, 1 RKSP, 2 SDAP, 3 ARP, 4 CHU, 5 VDB of Liberale Partij (Vrijheidsbond), 6 CPN, 7 NSB, 8 overige partijen, 9 onbekend

Bijlage IV vervolg

28 lid van tijdelijke politieke verenigingen	64 66	3	0 nee, 1 NU, 2 CMW, 3 Democratische Vereniging, 4 KSV c a , 5 SDV, 6 CPBG, 7 Volksbewegingsgroep, 8 NVB, 999 niets bekend
29 medewerking aan oud illegale pers	67	1	0 nee, 1 JM(-VN-Chr)/De Patriot, 2 Parool, 3 Trouw, 4 De Waarheid, 5 De Vrije Stem, 6 plaatselijke oud-illegale pers, 9 onbekend
30 medewerking aan andere pers	68	1	0 nee, 1 ja (algemeen), 2 ja, aan orgaan van NBS
31 functie bij verkiezing van Tijdelijke Gemeenteraad	69	1	0 nee, 1 enkel lid TGR-adviescommissie, 2 lid TGR-kiescollege, 3 1+2 4 1 en tevens oud-raadslid/wethouder, 5 2 en tevens oud-raadslid/wethouder, 6 1+2 en tevens oud-raadslid/wethouder 8 n v t , 9 onbekend
32 lid van latere organisatie van het v m verzet	70	1	0 nee, 1 NFR-VVN, 2 Landelijke Trouwvereniging, 3 KP-Contact, 4 LO-Contact, 9 onbekend
33 officiële erkenning van verzetsdaden	71	1	0 nee, 1 verzetskruis, 2 Militaire Willemsorde, 5 Buitengewoon Pensioen, 8 n v t , 9 onbekend
34 latere ambtelijke functie	72	1	0 nee, 1 lid gemeenteraad/wethouder, 2 burgemeester, 3 lid van PS of GS, 4 lid van 1e of 2e Kamer, 5 bij departement, 6 staatssecretaris/minister/lid Raad van State, 7 lid GAC of NAC, 8 n v t , 9 onbekend

Bijlage V: Kruistabel van 'lidmaatschap GOIWN' en 'eerste illegale hoofdaactiviteit'

Eerste illegale hoofdaactiviteit											
Lidmaatschap GOIWN											
frequentie percentage % per rij % per kolom	illegaal gewerkt	hulp aan vervolg- den	illegale pers	gewapend verzet, spionage, sabotage	falsi- ficatie	beroeps- matig verzet	hulp aan illegale organi- saties	OD	bevrjij- dings- illegaa- liteit	onbekend	totalen
niet	4 0.91 8.33 22.22	7 1.60 14.58 4.35	4 0.91 8.33 14.81	8 1.83 16.67 17.78	0 0.00 0.00 0.00	3 0.68 6.25 8.57	1 0.23 2.08 6.25	4 0.91 8.33 12.90	6 1.37 12.50 15.00	11 2.51 22.92 16.92	48 10.96
enkel nog aspirantlid	1 0.23 0.71 5.56	39 8.90 27.86 24.22	5 1.14 3.57 18.52	13 2.97 9.29 28.89	0 0.00 0.00 0.00	7 1.60 5.00 20.00	10 2.28 7.14 62.50	9 2.05 6.43 29.03	29 6.62 20.71 72.50	27 6.16 19.29 41.54	140 31.96
afgewezen	1 0.23 5.00 5.56	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 4.00 2.86	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 5.00 2.50	17 3.88 85.00 26.15	20 4.57
gewoon lid	11 2.51 5.53 61.11	99 22.60 49.75 61.49	17 3.88 8.54 62.96	21 4.79 10.55 46.67	0 0.00 0.00 0.00	19 4.34 9.55 54.29	5 1.14 2.51 31.25	14 3.20 7.04 45.16	4 0.91 2.01 10.00	9 2.05 4.52 13.85	199 45.43
leidende functie kring	1 0.23 5.00 5.56	9 2.05 45.00 5.59	1 0.23 5.00 3.70	1 0.23 5.00 2.22	0 0.00 0.00 0.00	4 0.91 20.00 11.43	0 0.00 0.00 0.00	3 0.68 15.00 9.68	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 5.00 1.54	20 4.57

leidende functie district	0 0.00 0.00 0.00	5 1.14 71.43 3.11	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 14.29 2.22	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 14.29 3.23	1 0.23 14.29 3.23	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	7 1.60
leidende functie provincie	0 0.00 0.00 0.00	1 .23 50.00 0.62	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 50.00 2.22	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	2 0.46
leidende functie hoofdbestuur of IPV	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 100.00 0.62	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23
extern lid GOIWN-commissie	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00
onbekend	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23 4.00 2.86	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	0 0.00 0.00 0.00	1 0.23
Totalen	18 4.11	161 36.76	27 6.16	45 10.27	0 0.00 0.00 0.00	35 7.99	16 3.65	31 7.08	40 9.13	65 14.84	438 100

Bijlage VI		Commandanten en staven van de stoottroepen	
functies	Commando Zuid		
		Commando Brabant	Commando Limburg
commandant	J.J.F. Borghouts (21/9/44-) J.R.P. Crasborn (2/12/44-)	J.G.de Groot (21/9/44-) J.C.Gerritsen (fngd. 1/3/45-)	B.J.C. van Kooten (19/9/44-)
wnd. cdt.	J.C.Gerritsen	G.H.Bensen (21/9/44-)	R.M.E.F. Seven- stern
chef staf	J.C.Gerritsen	G.H.Bensen (21/9/44-1/1/45) J.C.Gerritsen (1/1-1/3/45) J.E.Licht (1/3/45-)	R.M.E.F. Seven- stern
sectiehoofden			
I organisatie	J.C.Gerritsen	A. Jeuken	
II operaties	A.J.M.Vintges	G. Bensen	
III politiezaken	F.Tielmans	A. Busser	
IV inlichtingen en contraspionage	P. Louwers	F. Douwes, later Th. Albada Jelgersma	
V bewapening	P.Wers	M.G.van Bijnen	
VI kleding	A.vd Hoek	A.A. van der Aa	
VII legering en voeding	M.J.van Buite- nen	P.Reijbroek	
VIII administratie	G.L.Sliepen	J.E.Licht, W. Keeren	
IX verkeer	K.F.Schippers	A.A. van der Aa	
X verbindingen	F.A.Kraat	F.Douwes	
XI geneesk. dienst	A.P.Nelemans	J.Kerssemakers	
XII geestelijke verzorging	pater J. van Rijsbergen	pater P. Richelle	
XIII perszaken verbindings- officieren	W.vd Poll S.C.vd Klei	L.A.van Druenen B.W.J.Arts	
		Commandanten	
		1e Cie A. de Kouse- maker 2e Cie P. v. Grins- ven, P.J.Gerrits 3e Cie J.P. Boersma 4e Cie F.Balvers 5e Cie H.J.Brouwers 6e Cie M.Andriessen W.Tak, J.F.v.Luyk 7e Cie W. de Leeuw 8e Cie S.J.L.Feijen 9e Cie J. de Hoogh 10e Cie T.N.Dankers 11e H.P.Juten, J.Kok 12e Cie A.Sanderse 13e Cie P.A.M.Horn- man, A. Stam 14e Cie J.Jongmans	IBat P.J.A.Driessen 1e Cie J.W.Brueren 2e Cie J.A.Burghoorn 3e Cie F.S.Blaas 4e Cie A.H.Gielens IIBat J.de Witt Puyt 1e Cie G.Groeneveld 2e Cie H. Derks 3e Cie Ch.l'Orthy 4e Cie J. Borst IIIBat J.J.H. Debeij 1e Cie J.H. Ebben 2e Cie W. Hochsten- bach 3e Cie O. van Hövell tot Westerflir

Bijlage VII Nieuws- en opiniebladen in het bevrjide zuiden (I Limburg)

plaats en be- vrijdingsdatum	Maastricht 14 september 1944						Heerlen 18 september '44	
periode	15-23/9/1944	25/9/1944 – 14/3/1945	25/9/1944 – 24/2/1945	28/10/1944 – 15/12/1944	30/10/44	15/3/45-	21/9/1944-	15/11/1944-
titel	Mededeelin- gen van de Nederland- sche Orde- dienst	Veritas	Het Parool Limburgse editie	Je Mantien- drai/De Patriot	Advertentie- blad voor Limburg	Gazet van Limburg	Limburgsch Dagblad	Paraat
herkomst/ voortzetting	uitgave van OD pers- dienst, nieuw	uitgave van de Stichting Veritas Voortzetting van een ge- lyknamig 14 daags blad, verbo- den in 1941	voortzetting illeg uit- gave 24/2/45 gefuseerd met Eindhoo- vense editie	fusie van 2 illeg bladen medio dec opgegaan in JM-VN-Chr, zie Nijmegen Tot 7/4/45 a- parte Z-Limb editie	voortzetting van hetzelfde blad, dat in sept '42 werd verbo- den	voortzetting dagblad Ve- ritas	voortzetting van hetzelfde blad, verbo- den in 1942	Uitgave Soci- aal Democra- tische Vere- niging Zuid- Limburg
oud illegaal	nee	nee	ja	ja	nee	nee	nee	nee
op pers van	Limburger Koerier (Neerlandia)	Limburger Koerier (Neerlandia)	?	Leiter-Nypels	Leiter Nypels	Limburger Koerier (Neerlandia)	?	,
frequentie	1 x p d	1 x p d	1 x p w	1 x p w	1 x p w	1 x p d	1 x p d	1 x p w
oplage	klein	89 000 in februari	17 500	>10 000	,	40 000	55 000	6 a 7000
verspreiding	Maastricht	Zuid-Limburg	Zuid-Limburg	Zuid-Limburg	Zuid-Limburg	Zuid-Limburg	Mijnstreek	Zuid-Limburg

leiding (hr=hoofdredac- teur)	hr W Gold- schmitz, perscdt OD- district	hr W Gold schmitz, wnd hr F Tunstra	hr J Schop- ping, N van de Sande Bakhuysen	hr J Tans	hr F Brunklaus	71c Veritas	?	hr mr L Vooy's
bestuur/ raad van toe- zicht		bestuur mr dr L Regout, L Roumen G J Kuiper, J Ensinnck				zie Veritas	?	
medewerkers			I Schopping, R Franquinet	Lou Maas, ir F Wijffels	P en M Kemp W J J de Muralt		red J Reu ser	

Bijlage VII Nieuws- en opiniebladen in het bevrijde zuiden (2 Limburg, Gelderland)									
plaats en be- vrijdingsdatum	Brunsum 19 sept. '44	Hoensbroek 18 sept. '44	Sittard 19 sept. '44	Weert 22 sept. '44	Nijmegen 17 sept. '44	22/9/1944-	22/9/1944	25/9/1944-	28/10/1944- 11/11/1944
periode	7/10/1944-	28/10/44-	14/10/1944-	15/1/45-	22/9/1944-				
titel	De Waarheid Editie voor Zuid-Limburg	Moed en Vrouwen	De Speurder	Maas- en Roerbode	De Gelderlan- der		Nijmeegsche Illegale Pers	Nijmeegsch Dagblad	Je Maantien- drai
herkomst/ voortzetting	voortzetting van illegale bladen De Vonk, Glueck Auf en De Waarheid voor de Mijn streek	voortzetting van illegaal blad met die titel	voortzetting van gelijk- namig blad, in sept. '41 verboden	voortzetting van vooroor- logse M&Rb uit Roermond; tijd. bezett met De Nieuwe Koerier gefu- seerd tot DNK (tot 12/9/44 verschenen); voor 15/1/45 als Mededee- lingenblad MG	voortzetting van hetzelfde blad, dat in maart '42 werd verboden Nr. van 22/9/44 Officieel Pu- blicatien v. mil&burg gez. I P.		bundeling van medewer- kers aan il. bladen Kro- niek vd week, Trouw, JM, Opgegaan in Nijm Dgbl als Persbur I P.	nieuw, uitga- ve van NV Nijmeegsch Dagblad	voortzetting van ill blad JM, voortge- zet in JM-VN- Chr
oud-illegaal	ja	ja	nec	nec	nec		ja	nec	ja
op personen van	Leiter-Ny- pels	?	?	?	N.V. De Gel- derlander		van verboden Prov. Geld & Nijmeegsche Courant Ix p d	van verboden Prov. Geld & Nijmeegsche Courant Ix p d	G.J. Thieme
frequentie	1-2x p w.	Ix p w.	Ix p.w.	Ix p.d.	Ix p.d		Ix p d.	Ix p d	Ix p.w.
oplage	14/11/44. 10.000	?	?	6.000	24 000		?	7000	35.000 tot 60.000
verspreiding	Zuid-Limburg	Zuid-Limburg	Zuid-Limburg	Noord-Limburg (vanaf 9/3/45)	Z-Gelderland, NO-Brabant		Nijmegen	Nijmegen e o	Nijmegen e.o.

leiding (hr=hoofdredacteur)	hr: W. van Exter	hr: Ch. van Amstel	hr: Th. Verhagen	toestemm. ook in Venlo en Roermond te verschijnen	hr: U. Nooteboom, dir: G.H.J.B. Boudewes	E.H. Broek- kamp, L. Kreym- borg, T. M. Lombaers, J. Teunissen Bruggink	hr: A. Lammerts van Buuren	verantwoordelij- k: L.M.H. Kreymborg, J. A. Teunissen Bruggink
bestuur/ raad van toe- zicht								
medewerkers	J.H.R. Steyns A. Nagtegaal						red. G.E. de Winter	

Bijlage VII Nieuws- en opiniebladen in het bevrijde zuiden (3 Gelderland, Noord-Brabant)						
plaats en bevrijdingsdatum	Nijmegen (vervolg)		Elst 26 sept '44	Eindhoven 18 sept '44		
periode	11/11/1944-	18/11/1944-	1/12/1944-	13/1/1945-	21/10/1944-	19/9/1944-
titel	De Waarheid Editie voor Nijmegen e.o	Je Maintien- drai-Vrij Nederland- Christofoor	Herstel Or- gaan van de Katholieke Arbeidersbe- weging in be- vrijd Ned.	(Ons Volk) Weekblad voor het democr. socialisme in bevrijd Ned	Betuwsche Courant	Oost-Brabant Dagblad voor Midden- en Oost-Brabant
herkomst/ voortzetting	voortzetting van illegale De Waarheid	gebundelde voortzetting van drie il- legale bla- den van die naam	voortzetting gelijknamig blad; gesten- cilde voor- ganger d.d. 1/11/1944	De naam vh. il blad OV werd op last van MG ge- schrapd Sinds 5/5/45 enkel ondertitel	voortzetting vh. vooroor- logse blad, dat op 1/11/ 41 opviel te verschij- nen	voortzetting van il blad het Parool; 24/2/45 fusie met Maas- trichtse editie
oud-illegaal	ja	ja	nee	nee	?	ja
op personen van	G.J.Thieme	G J Thieme, na 6/1 druk- kerij 'Hel- mond'	'Helmond' te Helmond	G.J.Thieme	?	?
frequentie	1x p.w.	1x p.w.	1x p 2 w.	1x p.w.	1x p.d.	1x p.w.
oplage	3000	65 000 tot 100 000	25.000	4000	maart '45: 28.000	40 000
verspreiding	Nijmegen e.o	Zuid-Nederl	Zuid-Nederl.	Zuid-Nederl.	Over-Betuwe	Noord-Brabant Eindhoven e.o

leiding (hr=hoofdredacteur)	hr: G.J.J.Jurriëns;dir. A.Hopman	hr: mr.C.J. A.M. ten Hagen	hr:dr.A.J.M. Cornelissen	hr:G.E. de Winter	hr: A.J. Zoetmulder	hr:Jef de Brouwer	hr: G. Knuvelder (tot dec. '44)
bestuur/ raad van toezicht						Stichtingsbestuur:dr.L. Beel,dr.J. Custers,dr.G. Huysmans;biss censor:J.Sicking	
medewerkers	J.Davelaar, W.J.J.Buchel G.F.Peeters, A.Kooy	red:dr.V.A.M Beermann, C. Kleywegt, W. Thomassen	red: Th. van Steen, F. v. Brakel, J. Theunissen	red. W. Beukema, B.E. van de Sloot jr.			red.: drs.J. van Praag,drs P.de Wolff,dr J.J.Went,dr. E.W.J.Verwey

Bijlage VII Nieuws- en opmebladen in het bevrjide zuiden (4 Noord-Brabant)							
plaats en be- vrijdingsdatum	Eindhoven (vervolg)						Den Bosch 27 okt 1944
periode	28/11/1944-	nov 1944-	17/11/1944-	2/12/1944-	30/12/1944-	dec 1944-	1/3/1945-
titel	De Waarheid Editie voor Noord-Brabant	Ons Vrije Nederland	Herrjizing, orgaan v d drie samen- werkende vakcentralen	Strij dend Nederland	Hou en Trouw 14-daagsch tijdschrift voor de jon- gere genera- tie	De Nieuwe Eeuw	Het Vrije Volk, dagblad voor het de- mocratisch socialisme
herkomst/ voortzetting	voortzetting van illegale De Waarheid	voortzetting illegale OVN	nieuw, uit- gave van de Raad van Sa- menwerkende vakcentralen	nieuw, uit- gave van de sectie Voor- lichting van het Commando Zuid van de SNBS	voortzetting van vooroor- logse uitgave	voortzetting v h vooroor- logse blad, dat op ophield te verschij- nen	nieuw, uit- gave van de Stichting Het Vrije Volk (NVV en SDV)
oud-illegaal	ja	ja	nee	nee	nee	nee	nee
op pers en van	?	?	?	?	?		
frequentie	1x p.w	1x p.w.	1x p.m.	1x p.w.	1x p 2 w.	1x p.w.	1x p.d.
oplage	8 tot 11.000	10.000	15.000	15.000	3000	10.000	25.000
verspreiding	Noord-Brab.	Eindh. e.o.	Zuid-Nederl.	Zuid-Nederl	Zuid-Nederl.	Zuid-Nederl.	Den Bosch e.o

leiding (hr=hoofdredacteur)	hr P Stielakis	hr R Hag- oort	red-cie R Hagoort (CNV),CZ de Vries(NVV), J J de Wit (KAB)	hr W vd Poll	hr P,H L van der Voort	hr G Knu- velde	hr mr L A Donker
bestuur/ raad van toe- zicht	dir A Bakker na 10/2 A Schoonebeek				dir Theo Vrijdag		Stichtingsbe- stuur NVV C J van Lien- den, A C J Leysen,A Ebe- ling,SDV Don- ker,A A de Jong,J Lebon
medewerkers	red P B Janssen, J van Zalk			lt H C Nele- mans	red A Kley- wegt, Kees Stikkink	Paul Kuipers prof J B Kors, drs J Snijders	red W Thomas- sen,G E de Winter

Bijlage VII Nieuws- en opiniebladen in het bevrijde zuiden (5 Noord-Brabant)						
plaats en bevrijdingsdatum	Den Bosch (vervolg)			Waalwijk 30 oktober	Tilburg 27 oktober	
periode	13/11/1944- 27/4/1945	14/11/1944- 13/1/1945	21/12/1944- 10/3/1945	27/1/1945-	28/4/1945-	2/11/1944-
titel	De Vrije Pers	De Brabanter	De Schijn- werper	Oost Brabant Editie voor 's Hertogen- bosch e o	Provinciaal Noordbra- bantsch Dag- blad	Nieuwsblad van het Zuiden
herkomst/ voortzetting	uitgave vd Sucht Chris- tofoor, ge- start als sa- menwerking is de oud- il bladen OV, Parool, VN, JM Trouw, OVN, Kath Kompas ja	voortzetting illeg blad 'Brabander', later De Bra- banter, fu- seert na 13/ 1/1945 met Oost-Brabant	voortzetting van ill bla- den Ons Volk, Kath Kompas, De Zender en OVN, door MG verboden	zie Oost-Bra- bant (Eindhv) en De Braban- ter	uitgave van de Stichting Christofoor, volgt De Vrije Pers op	voortzetting van het voor- oorlogse blad dat op 30/9/ 1941 ophield te verschij- nen
oud illegaal	ja	ja	ja	nec	nec	nec
op personen van	Prov Noord- Brab en Bosche Crt	?	Van Grinsven (Boxtel)	Teulings	?	?
frequentie	1 x p d	1 x p d	7 nummers	1 x p d	1 x p d	1 x p d
oplage	25 000	7500	1000	?	?	25 000
verspreiding	Den Bosch eo	Den Bosch eo	Den Bosch eo	Den Bosch eo	Tilburg	Tilburg e o

leiding (hr=hoofdredac- teur)	hr A B M Brans	hr L Hans- ma	redactie A de Nijjs, D van Ros- malen, A de Mug	hr /re Oost- Brabant	hr drs A Wijffels	hr J Tielen	red R C M Emig	dir/hr W H Oltjethen
bestuur/ raad van toe- zicht	raad v toe- zicht L van Bunge,mr E Savven A Wijffels,ir K Bouman, geen biss censor	dir H A Bevort		curatoren P F M Kart- haus,M G van Soestbergen, dr H van Velt hoven	gevolmachtigd vd Stichting Christofoor mr C ten Ha- gen biss cen- sor drs A G H van Gerwen			
medewerkers	red H Ha- mecker,J J Ricken A Ver- hoeven,J van den Wijn- gaard	drs J Pe- casse		red drs W Claus,L van de Laar D van Rosmalen	red N de Rooy A Ver- hoeven,J van den Wijn gaard			red R C M Emig

leiding (hoofdredeur)	red. pater Gervastus ofm cap en H Janssen		hr J J A H Bruna, dir J A H M van Schijndel	hr A L Govers	tot 2/3/45 red J A van Bijnen M Damen Daar- na hr A L Govers	hr A L Go- vers
bestuur/ raad van toe- zicht	commissie v bijstand J M F J Bloe- men, Pieter vd Meer de Walchen		Commissie van Toezicht L A H Albering, jr H Sleenbergen H M Houben, R Gommers mr J Jacobs, Urig Sicht De Sten chef red P Alberts		2/3 1/4 com- missie van toezicht mr Th Heert, mr F A J Deelen J Magnus, C v der Hooft Na 1/4 com- missie van toezicht dr N A Voorhoe- ve, C v der Hooft Jef de Brouwer, prof dr H M van Rooy ofm	
medewerkers	red P van Beek J Majoor Chr Gan/eboom					H B Sol Fin Bureau D W Ouwerkerk (Breda), later E Hennekens (Beek, (L))

Bijlage VII Nieuws- en opmebladen in het bevrijde zuiden (7 Noord-Brabant)							
plaats en be- vrijdingsdatum	Breda (vervolg)	Bergen op Zoom (27 oktober 1944)		Puite 6 okt 1944	Heusden 5 novem 1944	Oss 19 sept 1944	
25(?)9/1944-	periode	2/1/1945- 23/2/1945	30/10/1944- 19/1/1945	10/11/1944-	19/1/1945-	5(?)11/1944- 22/5/1945	
titel	Bredasche Courant	De Waarheid, editie voor Breda	Mededeelin- genblad	Brabantsch Nieuwsblad	De Zuidwest- hoek	De Sirene (diverse on- dertuils)	
herkoms/ voortzetting	voortzetting van blad dat in '42 door de bezetter verboden was maar daarna samenwerkte met foute Rotterdamse Nieuwsblad nee	voortzetting van vooroor- logs blad, door bezet- ter verboden	gedrukt op last van MG	voortzetting van in 1941 ontstaan blad (fusie tussen De Zoom en De Grondwet,tot bevrijding doorversche- nen	voortzetting v.d. illegale Sirene.Juni '45 fusie met na 1/1/43 doorversche- nen Nieuws- blad Land van Heusden en Altena ja	voortzetting vd illegale Sirene Mei '45 fusie met Oost-Brabant tot Oost-Brab- ant,editie voor Oss e.o. -De Sirene ja	
oud-illegaal		nee	nee	nee	ja	ja	
op persén van	NV Bredasche Boekhandel Uitgeverij	H.Zwueste	Brabantsch Nieuwsblad	eigen	?	?	
frequentie	1 x p.d.	1 x p.d.	1 x p.d.	1 x p.d.	?	3 x p.w.vanaf 22/11 1 x p.d.	
oplage	7000	3000	?	20.000	?	1500 10 000	
verspreiding	Breda e.o.	West-Brab.	Bergen o. Z.	W-Brabant	Z-W Brabant	Heusden e.o. Oss e.o.	

leiding (hr=hoofdredacteur)	wnd hr J A Topman	dir W van Rijswijk	dir/hr Adr Juten	hr J J Th Bakker (afw) wnd hr W Assman	hr J Ver donck	K A M Velt man	directie Ad van Grunsvsen, G J van Bul- veren
bestuur/ raad van toe zicht	Commissie v Toezicht J C Hardeman F Pels, Rijcken N v Woerden, H J v Houten						
medewerkers	red M de Deugd A van Eck medew Jonis vd Bergh	red C van Rijswijk J Crincc		red G Tim mermans, J Verdonck Ph Stouthard,C Meerbach	P Verdonck R Jongstra B Vroklage		red Ad van Grunsvsen, A Ruijter H Wehberg, Jac Pouwels

Bijlage VII		Nieuws- en opniebladen in het bevrjide zuiden (8 Noord-Brabant, Zeeland)					
plaats en be- vrijdingsdatum	Schijndel 23 okt. 1944	Helmond 25 september 1944	Deurne 24 september 1944			Axel 19 sept 1944	Hulst 19 sept. 1944
periode	15/11/1944-	27/9/1944- 12/10/1944	oktober (?) 1944-	begin april 1945-	26/1/1945-	22/9/1944-	?-
titel	Schijndel- sche Courant	De Aabode, dagblad voor Helmond e.o. waarin opge- nomen Nieuws- en Adver-	De Zwijger	Helmondsche Courant	Deurnesche Courant	Axelse Courant	Hulsterblad
herkomst/ voortzetting	?	tentieblad voor Helmond e.o. vanaf 12/10/ 1944 overge- gaan in Hel- mond'sch Dag- blad	voortzetting van illeg. blad te Ven- ray in eva- cuatieplaats Helmond	voortzetting van vooroor- logse blad De Zuidwil- lemsvaart, dat na 1/1/1943 was doorver- schenen	voortzetting van ill. blad De Vrije Pers		
oud-illegaal	?	?	ja	nee	ja	?	?
op persén van	?	Drukkerij Th Royakkers te Helmond	?	Drukkerij Th Royakkers te Helmond	Drukkerij Schriks, te Asten	?	?
frequentie	1 x p.d.	1 x p.d.	1 x p.w.	1 x p.d.	1 x p.w.	1 x p.d.	1 x p.d.
oplage	?	?	?	?	?	?	?
verspreiding	Schijndel	Helmond e.o.	Helmond	Helmond e.o.	Deurne e.o.	Oost Zeeuws- Vlaanderen	Hulst e.o.

leiding (hr=hoofddirecteur)	hr Jan de Vries	P J Wintels	Uitgave van Stichting De Helmond – sche Courant	hr P Mulders	red M J Hendriks, J A M Schenk, A H Swinkels F Kramer uitg N vd Eijnde	hr mevr T C Vink-Van Velsen
bestuur/ raad van toezicht	dir /uitg Th Royakkers					
medewerkers	red Paul Kuippers, K van Lierop	C Aben, Th Amiz, L Wintels			Antoon Coolen	

Bijlage VII Nieuws- en opiniebladen in het bevrjide zuiden (9 Zeeland)							
plaats en be- vrijdingsdatum	Terneuzen 20 sept 1944	Kruiningen 27 okt 1944	Goes 29 oktober 1944	Tholen 30 okt 1944	Vlissingen 3 novem 1944	Middelburg 6 novem 1944	
periode	?	1/11/1944- 3/2/1945	29/10/1944 3/12/1944	?	april 1945- 8 sept 1945	16/11/1944- 31/3/1945	
titel	De Vrije Zeeuw editie voor Zeeuwsch Vlaanderen	Mededeelings- geven door de voormali- ge onder- grondse beweging te Kruiningen	Vrij Goes	Vrije Stemmen uit de Ganze- stad	De Scheldebode	De Vrije Zeeuw	
herkomst/ voortzetting	verscheen op verzoek vd burgerij, zie leiding	opgeheven wegens pa- piertekort en perso- neelsgebrek	voortzetting van illeg blad van die naam	voortzetting van illegaal blad van die naam op ver- zoek v wind burgemeester, titel na 20/ 2/45 Vrije Stemmen, dag- blad voor Zuid	nieuw blad, geleid door oud-illegalen in mei door MG verboden, tot 8/9/45 op eigen papier- voortraden il legaal door- verschenen	nieuw blad initiatief vd gezamen- lijke illega- liten, gaat na 31/3/45 op in Zeeuwsch Dagblad (zie Goes)	
oud-illegaal	?	ja	ja	?	ja	ja	
op personen van	?	Drukkerij F van der Peijl	?	?	?	voorlopig verboden Pro- vinciale Zeeuwsche Crt	
frequentie	1 x p d	1 x p d	1 x p d	1 x p d	1 x p w	1 x p d	
oplage	?	?	300 450	12 000	?	10 000	
verspreiding	Zeeuws Vlaanderen	Zuid-Bevel	Goes	Zuid Bevel	Walcheren	Walcheren	

leiding (hr=hoofdredacteur)	directie en redactie identiek aan die van Gemeenteblad voor Terneuzen, dat weer voortzetting is vd. Terneuzensche Courant, die de hele bezetting door verscheen		red. J. Geleedst	hr. R. Zuidema na 30/1/45: J. Koekebakker		land hr en uitgever: G. Heyboer (pl.edt OD/BS)	hr. D. Meeldijk Uitgave van Stichting De Scheldebode	J.C. Corver
bestuur/ raad van toezicht				alg.leiding: B.G. Kloosterman, S.L. Boerma			ds. C.F. Nolte J. Huver C.S. Luitwiler	drs. Sinnema
medewerkers				A. van Uxem				

Bijlage VII Nieuws- en opiniebladen in het bevrijde zuiden (10 Zld)				
plaats en be- vrijdingsdatum	Middelburg (vervolg)			
periode	?	16/12/1944	1/4/1945-	
titel	De Schakel	De Waarheid, editie voor Zeeland	Provinciale Zeeuwsche Courant	
herkomst/ voortzetting	?	uitgave vd Vereeniging van Arbeiders voor de Rechten van den Mensch, na 10/2/45 van CPN be- vrijd gebied	was na 1/1/ 43 legaal doorversche- nen, na on- derzoek door MG onder an- der beheer en Commissie van Bijstand gesteld nee	
oud-illegaal	?	ja		
op persen van	?	?	eigen	
frequentie	?	1 x p w	1 x p d	
oplage	?	1500 3000	?	
verspreiding	?	Zeeland	Zeeland	
leiding (hr=hoofdredac- teur)	red A Hoolhorst	J N Luyckx mr H van der Hoeven, G J Lambertz	hr E P Zandijk	
bestuur/ raad van toe- zicht			Commissie van Bijstand	
medewerkers		P Tevel	P J Bouman, C Bekenkamp	

Summary

The developments in the liberated southern part of the Netherlands were of great importance for the transition from the political and social order under German occupation to the new order in the post-war Netherlands. To understand their relevance in this respect, one needs to study the history of the former Resistance in this part of the Netherlands. Without a certain knowledge of this history, the actions that were taken or not taken by all other groups and institutions (such as the Dutch Military Administration (MG), civil service, police, press, Government, political groups, and intelligence services) cannot be understood, at least not sufficiently. Nor can most of the major events such as power struggles, arrests, purges, and 'reforms' be explained satisfactorily. In all these events and in the policies of all these permanent or temporary groups and institutions, the former Resistance has played a key role during the transition period. As a matter of fact, the former Resistance was the most distinctive group in that period in the liberated South. Whatever this group did or did not do largely determined the political and social developments.

The *organised* former Resistance succeeded the various underground organisations and was formed at a local level shortly after the liberation. It was only at the end of November 1944 that various local committees of former Resistance people in the South merged into the Community of Former Resistance Workers in the Netherlands (GOIWN). This Community organised its members on an individual basis and became the mouthpiece of the organised former Resistance. In the period following the liberation of the South, the GOIWN had more than 3,000 members.

Independently of this GOIWN the Forces of the Interior (Binnenlandse Strijdkrachten; BS) and dozens of former Resistance papers had already been founded earlier. Some 500 former militant Resistance members from the commando groups (Knokploegen; KP), the Council of Resistance (Raad van Verzet; RVV) and from the 'Orde Dienst' (OD)* formed the hard core of the BS. They dominated the leaders and officers of the BS and in that way also influenced the Storm Troops (ST; 3,900 men) and to a somewhat lesser extent the Security Troops (BT; 16,000 men) of the BS. Most of the men in the BS were volunteers who joined after the liberation or came from the auxiliaries that were incorporated in the Resistance movements just before the liberation ('liberation Resistance fighters'). The newspapers of the former Resistance, which showed great differences as far as content is concerned, formed 25% of the newspaper press after the purges. Of all the papers that were issued less frequently, more than half were originally underground papers. These former Resistance papers dominated the press until the end of the year

* A conservative semi-Resistance group, that mainly prepared for the task of keeping the public order after liberation and counted many former military officers among its members.

1944. In the months that followed, their influence diminished because of the growing number of other newspapers.

In the period studied, there was no central authority over these three concentrations of former Resistance workers that was worth mentioning, let alone a collective policy. Nonetheless there were individual contacts. In fact the concepts of 'former Resistance' and 'organised former Resistance' are abstract collective terms, although the leaders of the GOIWN, BS and various former Resistance newspapers repeatedly pretended to speak on behalf of the whole of the former Resistance. As the representative body of the *organised* former Resistance, the GOIWN was most entitled to assert such a claim, because it unified the greater majority of former Resistance members in the South.

Why did this small group of approximately 3,500 former Resistance members in the GOIWN and BS play such an important role in the administration after the liberation? This was determined by the events in the liberation period of the South, which we labelled the 'wild phase' (June through to November 1944). In the last few months before the liberation, the civilian authorities lost all their credit and the population was highly dependent upon the underground organisations, a dependence which clearly proved itself during the 'pseudo-liberation' on *Dolle Dinsdag* ('mad Tuesday', i.e. September 5, 1944). The Dutch civilian authorities and the OD mainly persisted in their passive attitude at the time and the task of maintaining order was therefore also carried out by the (other) underground organisations. At the real liberation, these earlier experiences led to a split in the power structure in almost all parts of the liberated South.

This time, the local OD and the civilian authorities that had either stayed or returned did come into action and soon gained control of the civilian administration. The military commissioners sent by the Dutch Military Administration in Brussels first tried to establish their authority by seeking the cooperation of these civilian authorities. But apart from those official civilian and military authorities, there was also the power of the former armed Resistance and its auxiliaries. They were busy arresting political suspects, a vital post-liberation security task. It was not the police who arrested these people. Their power in most of the towns had seriously weakened, because many officers had fled and those who remained lacked the necessary self-confidence. Instead, the arrests were made by special squads under the leadership of former Resistance fighters, some of whom were already members of the BS, often helped by 'good' policemen.

After operation *Market Garden* had failed to meet its final goal, it became clear that the liberation would take longer than expected. General H J Kruls, the Chief of Staff of the Dutch Military Administration, received signals from his commissioners that it was necessary to alter the course taken by his organisation. Even after several weeks, the isolated military commissioners did not succeed in gaining control of the on-going arrests and they informed him at the end of September/beginning of October that the former Resistance had begun to organise itself locally to strengthen its opposition to the civilian authorities. The members of the former Resistance movements were protesting against the fact that the purging of the civil service (the police included) was not forthcoming and they feared a possible return of the local councils in their pre-war composition. What decided the matter was the fact that the BS top, led by the Commander of the Dutch Forces (BNS), H R.H. Prince Bernhard, also asked for a change in course of the Dutch Military Administration. The formation of the Storm Troops was delayed, because the more militant elements in the BS did not wish to leave the places where they lived, as long as there were no guarantees that a thorough purging would take place there. By mid-October, Kruls changed tack. The military commissioners were ordered to involve the organised former Resistance in their policy-making, to include capable individuals

from these groups in their staffs and to speed up the purging of the civil service and police. The local committees of former Resistance members had led campaigns against several mayors, police commissioners and also some of the military commissioners who had been too conservative about the purgings. Several of them were now dismissed and replaced by officials whom the former Resistance could trust.

This second attempt to establish the authority of the Dutch Military Administration, this time by gaining the trust of the organised former Resistance, took some time to succeed. In the weeks between mid-October and late November 1944 – in what one might call the ‘exploratory phase’ – the developments came in fits and starts and, to some extent, the major local differences in the power relations were brought in line. The armed forces of the former Resistance and their auxiliaries were provisionally incorporated in the stationary Security Troops and the mobile Storm Troops that were to fight at the front. With the support of the Dutch Military Administration, former underground papers joined forces (*Je Maintiendrai*, *De Vrije Pers*) and the local committees of the former ‘civilian’ Resistance were incorporated in the GOIWN. This organisation was set up at the end of November 1944 to unify the former Resistance in the entire liberated part of the Netherlands. The GOIWN’s goal (beside purging) was the ‘renewal of the Dutch people’. In this they followed *Je Maintiendrai*, the largest former underground paper of the South, and were influenced by ‘renewers’ such as Prof. Dr. J. E. de Quay and E. Sassen LL.M. The GOIWN and its local branches played an important role in the compromise between the Dutch Military Administration and the BS, which was reached after a round of tough negotiations at the end of November. This compromise settled the fight for the power to arrest political suspects. The former Resistance, organised in the GOIWN, would get the leading part in determining the policy of arrest. The special squads of the BS, which so far had operated on their own authority, had to carry out this policy and had to obey the Central Investigation Council (COR). The latter was to be staffed by former Resistance members. At this stage, the results of the purging differed greatly per category. Despite the sustained opposition of the civilian authorities, the Dutch Military Administration now took serious measures and purged mayors from office. However, the purging of civil service personnel and of the trade and industry sector had not yet begun.

The arrival of the ministers-quartermasters in liberated territory (November 25, 1944), which had been postponed for quite some time, marked the beginning of the ‘confrontation phase’. This phase took two months full of conflict and ended with the fall of the second Gerbrandy Government and the formation of the third in February 1945. H. R. M. Queen Wilhelmina wanted to get rid of the Gerbrandy Government in office in order to involve the (former) Resistance in the Government and her policies as soon as possible. But she was defied by the ministers-quartermasters who went to the South against the Queen’s will. Their purpose was to normalise the power and authority relations and to restore the powers of the civil administration and the traditional representative bodies as soon as possible. The effects of their activities, however, were very counterproductive. They were of course supported by the civilian authorities who were pressed hard by the Dutch Military Administration and the former Resistance. It was these ministers’ policy to subject the political investigation departments of the former Resistance to the authority of the police and to withdraw from the Dutch Military Administration the power to purge the civil service. Yet, this policy and the support from the civil authorities, together with the ministers’ rejection of the COR compromise, drove the Dutch Military Administration, the GOIWN, the BS (led by Prince Bernhard) and the Queen even closer into each other’s arms. From the end of November, the contrast between ‘old’ and ‘new’

became more and more pronounced. It began to dominate all the relations in the liberated South and in the Dutch Government in London. The resulting conflicts and questions of competence between the ministers and the Dutch Military Administration threatened to make the liberated territory ungovernable. In a concerted action at the end of January, the GOIWN, the Dutch Military Administration, the leaders of the BS, and the Queen brought about the fall of the Cabinet.

The fifth 'party' involved in this 'surprise attack' mainly contributed by cooperating in the formation of the third Gerbrandy Government. It cannot be labelled so easily, as it had so far been hidden in the shadow of the organised former Resistance. It consisted of southern supporters of the so-called 'Nederlandse Volksbeweging' (Dutch People's Movement). This was a group of 'renewers' who came from the Nederlandse Unie (Dutch Union, a new mass organisation, founded after the occupation in 1940 and banished in 1941 by the German occupier), and the Resistance. They mostly had a Catholic, but sometimes also a Protestant or social democratic background. The group was led by De Quay and its ideas were spread by the former underground paper *Je Maintiendrai*. De Quay was the only liberated leader of the Dutch People's Movement, for which the first plans had been drawn up in the St Michielsgestel hostage camp in 1942-1943. After his liberation De Quay had refused the repeated requests of his followers to already start the planned Dutch People's Movement in the liberated South, because he was afraid a predominantly Catholic Dutch People's Movement might endanger its success after the liberation of the entire country. As a result, the supporters of this movement began to assert their influence through other organisations: the Dutch Military Administration, the GOIWN, the former underground press and the local Committees for Social Reconstruction (CMWs), which were founded in a great many places after November 1944.

The connections between these 'renewers' and the GOIWN and the CMWs were presented by De Quay to the Queen as the provisional organisation of the Dutch People's Movement in the South. Apparently, both were of the opinion that this was a broad enough basis for setting up a representative southern delegation that would advise the Queen in London and from which she might select a few ministers for the new Cabinet. This delegation of seventeen advisors who believed in 'renewal', and who came from all sections of society, arrived in London at the end of January. Three of its former Resistance members became indeed ministers in the last Gerbrandy Government.

Due to the formation of this last Gerbrandy Government, the disastrous differences in policy between the Government on the one hand and the coalition of the Queen, GOIWN, BS, and Dutch Military Administration on the other were resolved and the former Resistance no longer opposed the Government. In this way it was finally possible to carry out a more gradual but at least effective normalisation policy, which certainly at first was supported by the former Resistance organisation. The most important development during this 'normalisation phase' (from mid February to mid-June) was that the new Government and the Dutch Military Administration consciously involved the traditional elites. The Dutch Military Administration gradually handed over many of its administrative tasks (including those concerning the purging) to the civil administrative bodies. This process had already been announced in the new Government's policy statement and was also greatly stimulated by the fact that the liberation of the rest of the country was at hand. The change of power in the northern part of the Netherlands was thoroughly prepared in order to prevent disturbances by the Communists and the left wing of the Resistance in the large cities in the West of the country. Fearing this, the Government and the Dutch Military Administration did not want a recurrence of the long-lasting chaos which developed after the liberation of the South. Those members of the Dutch

Military Administration and the former Resistance who had already proved their worth in the South were therefore deployed as military commissioners and underground officers. Moreover, they were given new instructions to ensure that a good contact would be established between the Dutch Military Administration and the Resistance immediately after the liberation of the North and that the purging of the civil service and police in this part of the country would start right away. To all appearances the lessons learned in the South were an essential contribution to the fast and smooth change-over of power in the North.

Up till now, the long, chaotic struggle for power in the South has been grossly neglected in the historiography of the post-war Netherlands. Historians generally take May 1945 as point of departure and then describe how subsequently the same structures emerge as before the occupation. This nationally orientated approach has largely contributed to the generally accepted view that the social and political relations from before 1940 were restored quickly and without any problems. The results from this research show that the history of the liberated South does not correspond with this view. For this history is characterised by the continuous power struggles, the longlasting crisis in authority, the long period of time that these extraordinary power relations existed, the influence of the former Resistance, the numerous conflicts and questions of competence at local, provincial and national level, and also by the retarded restoration. Due to all these characteristics, the history of the liberated South, with respect to continuity and change, shows more similarities with the turbulent situations after the liberation of France and Belgium than with the smooth change of power and restoration in that part of the Netherlands that lies north of the 'great rivers'. It was only when the last Gerbrandy Government came to power that normalisation became a feasible option and that the restless and unstable 'pre-history' of the post-war Netherlands came to an end.

Subsequently, one should ask how it was possible that the normalisation processes in the South and on a national level (after May 1945) developed so differently. To answer this question, a number of possible explanations can be presented here as far as the liberated South is concerned. Basically, all explanations for the chaotic state of affairs in the South refer to the partial liberation in the autumn of 1944. This was something the Dutch Government in London had not expected. It had assumed that the whole of the Netherlands would be liberated at the same time and all the plans for post-war legislation were based on this assumption. Not only the limited set-up of the Dutch Military Administration, but also the regulations concerning arrests, purges and administrative functions could only work if immediately after the liberation the central civil services were available to purge and restore the public administration. Due to the partial liberation, the people in the South had to do without these services, because these were all located in the western part of the country. Other effects of the partial liberation were at least as important: the Government was cut off from the liberated South and did not have the means to govern the South itself; the initially powerless Dutch Military Administration had no choice but to found its authority on the cooperation of the former Resistance and its people and means. These developments and the following expansion of the Dutch Military Administration were – although it seems otherwise – part of a positive process towards an orderly society.

Normalisation was subsequently delayed, because the ministers-quartermasters of the second Gerbrandy Government took certain steps to undo the Dutch Military Administration's employment of the GOIWN and BS – thus also trying to undermine the position of power of these three parties – and to immediately hand over the responsibility of the

arrests and purges to the civilian authorities. This forced normalisation policy not only undermined the carefully constructed foundation for gradual normalisation; it also strengthened the Dutch Military Administration, the various divisions of the former Resistance, as well as the Prince and Queen in their joint opposition against the Government and its policy. This finally led to the fall of the second Gerbrandy Government.

The contrasts and tensions between the 'old' and 'new' forces ceased to exist after the formation of the last Gerbrandy Government, which was in favour of 'renewal' and enjoyed the support of the former Resistance in the South. The bad experiences gained during the long chaotic period after the liberation of the South subsequently led to a substantial adaptation of Government policy with regard to the liberation of the rest of the country. There was particularly some fear of a radical Resistance dominated by left-wing extremists. To maintain order and to realise a fast normalisation, arrests and purges were to be made immediately after the liberation in close cooperation with the former Resistance, which would be quickly organised, and the officials of the Dutch Military Administration in the field. It may be assumed that this decentralised approach worked well, because the other part of the country, situated north of the rivers, was also liberated in parts: first the East, then the North, and finally the West. The arrests were just as extensive as in the South, but the purges were in general more intensive.

The national Great Advisory Committee of the Resistance (GAC) was therefore in a better position than the GOIWN had been in the South. Furthermore, the internally divided GAC – closely followed by the GOIWN, which was now depoliticised and separated from the Dutch People's Movement – had to deal with already 'renewed' Governments. The latter were now supported by the Queen (the last Gerbrandy Government and the Schermerhorn Government) and were not afraid to confront the organised former Resistance. Just like the majority in the GAC and the moderate leaders of the GOIWN, these Governments desired to implement a normalisation policy, in which the organised former Resistance had only a marginal position. For this reason there was almost immediately a consensus at a national level between the Government and the leaders of the former Resistance after the liberation was completed. This unity facilitated a fast normalisation (or restoration) on a national level.

After the complete liberation in May 1945, the Government made sure that the internally divided GAC soon lost its political influence. The organised former Resistance in the South, however, was never cut out or set aside in the period from September 1944 till May 1945, although the second Gerbrandy Government had certainly tried to do so. Actually, it was quite the opposite: being involved in all kinds of administrative tasks, it gradually disintegrated and lost its influence. This disintegration was a long and complex process. As a matter of fact, it already started just before the liberation when a great number of 'liberation Resistance fighters' joined the underground organisations. This watering-down of the former Resistance initially only took place in the BS and not in the GOIWN. Nonetheless, the foundation of the GOIWN did not only result in union and strength. It also led to disintegration: a small number of former Resistance workers did not join and, apart from the 'liberation Resistance fighters', the GOIWN also kept out the 'doctrinal communists'.

Apart from the old dividing lines between the OD and the rest, and between the former Resistance organisations and their various papers, new controversies arose which all were related to the post-war questions they were facing. How should the GOIWN and BS be structured: by individual membership or by participation of the underground organisations? Who were allowed to become members: former Resistance workers from the

allegedly communist *Waarheid* ('Truth') movement, those who had helped the Resistance, but were no Resistance workers, or even all 'good' Dutch citizens? Should the leaders of the Resistance occupy the leading positions or should these positions be occupied by others with better administrative qualifications? Which tasks should the GOIWN, BS, and the former underground press take on and to what extent could they cooperate or merge with traditional or new social or political organisations?

The answers to these questions were all found eventually. But the further the liberation retreated into the past and the more the former Resistance workers had to formulate their views on post-war questions, the further they drifted away from the original norms, values and habits of the Resistance. In fact they had no other option. A fine example of this is the norm of personal trust and, closely linked to this, the small-scale organisation model. The GOIWN, BS and the former underground press initially tried to hold on to these underground principles which had proved so useful in the Resistance, but they had to let go under the pressure of post-war developments.

The convenient good/bad scheme used during the occupation had also remained an important guideline in the period after the South was liberated, especially when it concerned certain questions or matters originating from the occupation, such as membership of their own organisations, arrests, purges and appointments. Particularly with respect to purges and appointments, this scheme was adapted and translated into a post-war set of norms, namely that of 'new' and 'old'. This contrast between 'new' and 'old', often also formulated as 'renewal' and 'restoration', almost paralleled the one between 'good' and 'bad', at least until the normalisation phase started.

After the liberation, 'new' meant that a newspaper or organisation came from the 'good' sector of the occupation period or that a person had been brave during the occupation and therefore had been appointed with the approval of the former Resistance. But 'new' also meant that such a paper, organisation or official believed in 'renewal'. To put it in another way, the traditional and denominational segregation of relations and organisations as they existed before 1940 were rejected. According to that value system 'old' was more or less equal to 'soft' or spineless, and that was already halfway the qualification 'bad', because the basic principle was still that 'those who are not for us, are against us'. 'Old' therefore referred to those officials who had been appointed to their posts via the segregated channels as they existed before the war, who had lain low during the occupation, and whom the Resistance considered to be lacking in principles. These men had remained in office (too long) and had not really concerned themselves with the Resistance or its appeals to oppose the German occupation.

This simplistic division of society and politics, adapted to post-liberation circumstances, made it attractive and natural for the GOIWN leaders to adopt the ideology of the Dutch People's Movement. After all, the former Resistance workers and renewers were on the same side. Reinforced by the growing confrontation between the supporters of 'renewal' and those of 'restoration', this division lasted for several months. On the one hand the former Resistance workers and renewers used the slogans 'renewal', 'unity' and 'cooperation' whenever they could. On the other hand, the supporters of the restoration of traditional party political views and organisations, and of representative bodies, remained remarkably quiet for a long time. The few attempts to restore the former political parties and trade union federations failed through lack of public response. At the end of December 1944, the communists were nevertheless the first to decide that their party would start anew. This only happened after their earlier attempts to gain influence on the Dutch Military Administration via the organised former Resistance had foundered on the unwillingness of the GOIWN. This re-establishment for that matter was much easier for

the Communist Party in Liberated Territory (CPBG) than for the other parties: it was the only political party that could compensate for its 'blemished' past by the prominent role it had played in the Resistance.

The leaders of the other traditional political movements and trade union federations did not have this advantage. That may explain their remarkably passive attitude: apart from the fact that they thought that a fast restoration under the given adverse circumstances could not be very successful, they perhaps felt embarrassed because of their passivity during the occupation. Other data also point to these two motives. Initially, these 'restorers' sought salvation – just like the supporters of the postponed Dutch People's Movement – in participating in all kinds of new committees of mixed composition (Unity in Diversity, CMWs) and in new forms of cooperation between the leaders of the restored traditional trade union federations. In this process the pre-war leaders were no longer prominent. Instead, new, often young people from their own circles who had also been members of the Resistance, were pushed forward. The foundation of the CPBG and the 'surprise attack' at Government level by De Quay and his Dutch People's Movement triggered a defensive chain reaction leading to the foundation of provisional parties (Social Democratic Association, Catholic Political Association). But also in these organisations the former Resistance workers who had remained faithful to their party or trade union (or who had turned their backs again on their 'new' ideals) occupied a prominent position. Although the hesitation and fear of the traditional movements to restore their organisations and to appear in public clearly diminished in the normalisation period, they obviously felt the necessity to do so under the flag of their 'own' former Resistance workers and their acquired 'new' ideals. This renewal of staff was apparently meant to guarantee that the denominationally segregated organisations were 'good', that they would be renewed in their own way, and that they in this way could regain the support of their former pre-war members.

The important role of the innovative former Resistance in the fall of the Government and its participation in the new Government (January/February 1945) caused a great many reactions in the South. The change of Cabinet with additional ministers from the South was not received unfavourably. Nevertheless, the sudden success of the attempts of the former Resistance and the renewers to influence the composition of the Government had a powerful effect, especially on the traditional politicians and public opinion, but eventually also on the former Resistance workers themselves. For the traditional political movements the change of Government was an important incentive to give up their passive attitude, to speed up the provisional political realignment, and to demand that the representative bodies were soon restored. Most of the newspapers severely criticised the disproportionately great influence of the former Resistance in the new Government. There were calls for a quick dismantling of the special Government bodies set up for the transition period, for a restoration of the traditional participation of the citizens in Government, for legal security with regard to arrests and purges, and for more openness in administrative matters in general.

The organised former Resistance became rather disorientated due to the fact that it was no longer in opposition to the Government and also because of the severe public criticism it endured. Judging by the increasing internal disagreement on the rationale of its existence, there was a real identity crisis in the GOIWN in the normalisation phase. Not all of the Resistance workers could identify themselves with the renewers of the Dutch People's Movement in the new Government. Warned by the northern Resistance, the GOIWN therefore began to dissociate itself from the political ideals of this movement.

Moreover, in this phase, many GOIWN officials were recruited by the Dutch Military Administration to help execute tasks in the North. The loss of such a great number of officials – who soon identified themselves with the interests of the Dutch Military Administration – left the GOIWN and its rank and file shattered and embittered. This effect was reinforced by the sudden and substantial loss of influence on the administration and provisional purges when the Dutch Military Administration gradually withdrew from the South. After all, the civilian authorities took over many of its tasks, also those regarding the arrests and purges of the civil service. In most cases this meant the end of the advisory commissions of the former Resistance, which had assisted the Dutch Military Administration. It was also the beginning of the much slower phase of trials and final purges.

By the time the whole country was liberated, all sections of the organised former Resistance in the South found themselves in a crisis situation. For also the former Resistance fighters in the BS were put on the defensive by the continuous screenings, changes in command and reorganisations prior to the integration into the Royal Army. They began to show signs of increased frustration, because they were forced to give up the fight for their Resistance ideals. Finally, many of the former underground papers disappeared either because they were no longer published or because they merged with other papers. At the same time many of the papers and periodicals that had been banned immediately after the liberation, were allowed to appear again.

Such total desperation and disillusionment raise the question why the disintegration of the organised former Resistance – which was postponed after the liberation of the South – happened so fast after February 1945. Apart from the above-mentioned external explanations, there must have been a characteristic that the three former Resistance concentrations had in common, and which may help to explain this sudden breakdown after the successful change of Government. It is very likely that the solidarity and unity in the former Resistance between the liberation of the South and February 1945 were artificial and were only maintained by the oppositional role which they were forced to play by the imminent complete 'restoration' shortly after the liberation. Therefore, the diverging positive ideals of the former Resistance workers in the GOIWN, the BS and the former underground papers had to be set aside, just as during the occupation, for the benefit of the 'good' cause, i.e. to further the influence that the former Resistance as a whole had on the political and social relations in the post-war period.

In addition, these positive ideals about the structure of the post-war society were neither clear-cut nor directly applicable. The elaboration of these ideals had been continuously postponed, first because of the underground fight against the occupying forces, and after the liberation, because of the fight against the 'old' authorities. After the liberation, everyone was therefore under the impression that the various factions in the organised former Resistance (the moderate and radicals, the traditionalists and renewers) would be able to settle their differences. There was a tendency to hold on to or fall back on models from the Resistance period.

But after the change of Government in February 1945 came the moment of truth. The fierce criticism of the press and of the Resistance in the North on the fall of the second Gerbrandy Government and the formation of the third were a severe blow. Especially the accusations of the undemocratic character of the new Government and the active political role of the organised former Resistance were painful. The vague notion of a 'healthy public influence', which had been one of the slogans of the GOIWN, had up till then satisfied both the traditional democrats and the more authoritarian renewers in their joint opposition against the 'old'. After February 1945, however, this was no longer sufficient.

because at last the concrete interpretation and implementation were at stake. When the renewer Dr. L.J.M. Beel introduced the law on temporary local councils, opinions in former Resistance circles diverged as well. In order to preserve its internal unity the GOIWN was forced to give up the ideal of renewal and to limit its sphere of activity to matters strictly related to the former Resistance.

On further reflection, the ideas of (former) Resistance workers on the structuring of post-war society are rather superficial. They are characterised by simplicity, romantic ideas and an anti-bourgeois attitude. As such they can only be compared to what André Prost wrote about the ideals of the French veterans after the First World War and Van Hessen about the ideologies of youth movements. As the concrete activities of the Resistance had first priority, members of underground organisations contented themselves with vague notions such as 'good' and 'bad', 'a healthy public influence' and 'a new and pure country': all values and ideals of the Resistance struggle. Thus, they fell back on relations and models of the Resistance and on vague eternal ideals (Truth, Justice, Compassion), which seemed to offer an escape from the unsatisfactory and passive 'old' democracy with all its provisional solutions and party political compromises. They saw themselves as the new elite which would introduce a renewed and active administration, without taking into account the historical attainments, without looking at the good sides of the traditional administrative and party political constellation (parliamentary democracy, political and social rights), and without elaborating their ideals. However, after the liberation the realisation of their vague ideals of renewal could only be saved by joining forces with such political movements as the Dutch People's Movement, which at least had worked out its plans a bit more, or by seeking influence for their own former Resistance organisation and the people involved in it. Once the leaders of the Dutch People's Movement were invested with Government power, they set their own priorities and, afraid that they may be exclusively identified with the 'radical' former Resistance, they strove for normalisation and established contacts with the traditional elites and party political factions. Thus, the idealistic former Resistance workers of the period immediately after the liberation – when everything still seemed possible – learned the hard way. The simplistic equalisation of 'old' and 'bad', and 'new' and 'good', often turned out to be wrong. Not all the 'old' turned out 'bad' in the new situation and not all the new people and ideas were 'good', reliable and useful, because the society after the liberation often required other qualities than in the occupation period.

Nevertheless, the simple, pure ideals and values had been of vital importance to the Resistance during the occupation. To people who did not just want to endure the injustice, falsehood and brutality of the occupation, these ideals shaped their vision of a better post-war society for which they were willing to fight. This hopeful perspective was an absolute prerequisite for taking the repeated risks involved in Resistance activities. The fact that the vague ideals of this small group of practical people did not hold out very long in the turmoil of colliding traditional and new social forces after the liberation is hardly surprising. Those ideals had had a function in the occupation period and were of little value after the liberation. After all, they had to compete with the traditional, complex and segregated values and norms of the 'old' society. The latter were products of a long history and were attuned to the complicated needs of a modern society in peacetime.

In the liberated South, both value systems collided: that of the Resistance during the occupation and that of society before 1940. As we have seen, the results became most apparent at a personal level and not so much at an ideological one, and in this phase they covered all the groups, organisations and authorities studied so far. Thus, the familiar

traditional organisations of the Government and the socio-political groups returned, but not immediately after the liberation, not as a matter of course, and certainly not unshaken. They also experienced a considerable rejuvenation or 'staff renewal' through the appointment of people who had shown their strength of character during the occupation. On the basis of this research, this 'renewal' seems to have been the most important legacy of the former Resistance to the post-war Netherlands.

Index van persoonsnamen

- Au, A A van der, 'Koos', 49, 298, 702
Aarden, J , 695
Abbing, J A , 362, 493, 509
Aben, C , 719
Achterbergh, H P A , 101, 189, 192, 455
Acker, A van, 663
Adams, P J H , 378
Adriaens, J H , 163, 167, 691, 694
Albada Jelgersma, Th , 692, 702
Albarda, J W , 478, 540, 545
Albering, L A H , 119, 277, 316, 650-651, 715
Alberts, P , 715
Alebeek, R van, 191
Alten, J P van, 692
Amstel, Ch van, 707
Andriessen, M , 235, 596, 702
Andriessen, M P 'Kees', 110
Andriessen, W F , 'Miel', 49
Angelinus, pater 456
Angeren J R M van, 30-31, 553, 662
Aninga, S , 523
Anrooy, A. van, 568
Ansems, P 695
Apeldoorn, H , 176
Ariens, W H , 585, 588
Armtz, Th , 719
Arts, B W J , 'Hein de Leeuw', 111, 149-150, 176-177, 214, 249, 253, 275-276, 294, 692, 702
Asselbergs, 292, 596
Asser, J R , 281
Assman, O , 82, 492, 512
Assman, W , 717
Ausems, A W M., 34
Baast, kapt . 574
Badoglio, P . 653
Bakker, A , 215, 410, 711
Bakker, E , xvii, 25
Bakker, H , 115
Bakker, J J Th , 717
Bakker, kpt . 252, 606
Ballot, A H P , 516
Bals, D J P , 199
Balveren, G J van, 717
Balvers, F A J , 235, 702
Bannenberg, G , 482
Banning, W , 140, 402
Baud, J C , 652
Bavinck, J G 694
Beaufort, D , 664
Becht, G F B , 656
Bechtold, J , 715
Beckers, J G S N , 634
Bedell Smith, W , 288
Beck, L I van, 180
Beek, M van de, 57, 278, 281
Beek, P van, 715
Beel, L J M , xv, 89, 134, 165, 315, 393, 397-398, 400-401, 405-406, 408, 416, 421-425, 437-439, 441-442, 461, 465-468, 470, 478, 480-482, 499, 533 555, 563, 597, 620-621 627-630, 633-639, 642, 646-647, 650, 655, 657-662, 665, 670 674-675, 688, 694, 709
Beelaerts van Blokland, F , 467
Beelaerts van Blokland, J J G , xvii, 242, 254, 278, 282, 294, 296-297
Beenen, J , 695
Beermann, V A M , 15, 45, 59, 101, 103, 105, 108, 136, 189, 192, 321, 333-335, 338, 403, 482, 554-555, 642, 691, 709
Beers, J van, 695
Beijen, J W , 481
Bekenkamp, C , 722
Behen, H , 180
Belinfante, A D , 350, 353, 614
Bensen, G H , 58-59, 243, 255, 268, 273, 300-301, 621 702
Berg, J D van den, 628
Berg, J K M van den, 180
Berg, dr van den, 482
Berger, B M , 632, 635-636
Berger, kpt 175
Bergh, Joris van de, 717
Bergmans, J , 661
Berkelaar, P , 191
Berkum, P P van, 534
Berkvens, A J , 192
Bernhard, prins, xvii, 23, 36-37, 42, 46, 69, 74, 76, 79, 83, 87, 90, 92-95, 98, 102, 106, 108, 113, 120-122, 124, 138, 140 142, 228-229, 250, 256-259, 262, 266-267 269, 271-274, 278, 280-284, 287, 296, 302 345, 357 383, 397, 404, 407-408, 417 442, 457-458 460 466, 468 471, 475-476, 482-484, 492-494, 496, 511, 560, 562, 597 609-610, 619, 646, 649, 652, 668, 671, 681, 683

- Bestebeurtje, A , 281
 Beukema, W , 105, 709
 Beuningen, W van, 596
 Beverwijk, A , 539, 648
 Bevort, H A , 713
 Bezemer, W , 692
 Biessels, F H , 106 551
 Bijl kapt , 607,
 Bijnen, J A van, 'Frank', 36-38, 47-50, 52-56, 58,
 60, 69, 83, 119
 Bijnen, J A M van, 220 715
 Bijnen, M G van, 702
 Bilsen W J C van, xvii
 Blaas, F S , 702
 Blaauw A F H , 23, 101-103, 105-110, 112, 169,
 314, 338, 358 365-366, 378, 422 443, 524, 527,
 573, 575-576, 579, 593, 617-618, 638
 Blankenstein, G H , 135
 Blankenstein, H van, 406
 Blankevoort, W , 694
 Bleys, L , 'Lodewijk', xvi, 21, 26-27, 29-31, 33-35,
 162, 164, 367, 457-459, 464, 472, 474-482, 487,
 490, 495-496, 500, 512, 571, 582, 596, 619, 640,
 651, 665, 691
 Bloemarts, A O J A , 160, 162, 180, 581, 692
 Bloemarts, F P E , 628
 Bloemen J M F J , 715
 Bloemers, J I L F , 466-467, 497, 628
 Blom, J C H , 6, 7
 Bodewes, G H J B 337, 707
 Boekkooi, A , 281, 364, 574
 Boer, D , 220
 Boerma, A H , 406
 Boerma, S L , 721
 Boersma, J P , 235 702
 Boetskens, H , 410
 Boetzelaer, D C C van, 23, 119-121, 277, 476, 513-
 514 585
 Boeyen, H van, 617, 627, 628, 647
 Bogaers, W , 644
 Bokhorst, M , 115, 116
 Bol, A A C , 281
 Bolkestein, G , 478, 620
 Bollen, P L L , 511
 Boost, Ch 500
 Booy, J M de, 478, 480, 620, 649
 Borghouts, J J F , 'Peter Zuid' 48-49, 53, 58, 60, 78-
 81, 89 92, 94-99, 102-103, 113, 115 178, 231,
 235 236, 242, 246, 249, 251, 262, 264-265, 269
 272-273 275-279, 281-284, 294, 301 305, 307,
 356-357, 362, 368, 494, 611, 667 669, 695, 702
 Borren, A M , 'David Vis', 275, 294, 364-365, 492,
 501
 Borst, J , 702
 Bosch, H van den, 180
 Bosch van Rosenthal L H N , 35, 646
 Bosmans, J L J , xxiii
 Bouman, K , 324, 713
 Bouman, P J , 722
 Bourbon, L J H C A de, 98-99, 113, 177, 274, 377
 Bouwense, D C , 115
 Boven, P. van, 119
 Bostel, sgt van, 299
 Bracco Gartner, J J 196
 Brakel, F van, 709
 Brand, P J , 77
 Brandeler, J van den, 243
 Brans, A B M , 713
 Brock, H J van den, 44, 328, 329
 Broek, J van den, 393, 406 478, 499
 Broekert, P J de, 607
 Broekhoven, J A van, 692
 Broekkamp, E H , xv, 108, 314-315, 707
 Brom, G , 519
 Brom J , 180
 Bronsgeest, L Th M , 636
 Broos, M F , 656
 Brouwer, J , 337,
 Brouwer, J de, 15, 134, 222, 417, 456, 475, 694, 709,
 715
 Brouwers, H J , 'Henk-KP' , 101, 103, 189, 235, 702
 Brueren, J W R , 302, 702
 Brugmans, H , 140 402, 643
 Bruin, A de, 120, 180
 Bruining, H , 281
 Bruins Slot J A H J S , 35
 Brûle, H J M van den, 197-198, 456, 588, 591
 Bruna, J H , 662
 Bruna J J H A , 337, 715
 Brunklaus, F , 705
 Bruyne, P de, 76
 Buchel, W J J , 709
 Buchem, F S P van, 170, 173, 361, 380, 482, 486,
 489, 692
 Buchem, H J H van, 519
 Buist M G , 59
 Buitelaar, A , 695
 Buiten, G , 576 694
 Buitenen, M J van, 702
 Buiting, B 100, 107
 Buma, B J 278
 Bunge, L van, 324, 611, 713
 Burger, J A W , 29, 110, 310, 337, 351, 388-389,
 392-393, 452-453 469 471, 473, 475-478 499
 502, 505, 512, 518 521, 523-524, 526, 530, 545,
 548, 552, 560, 562, 613, 627, 629, 657, 660, 662
 Burger, dr , 482
 Burgers, J , 111
 Burghoom, J A , 702
 Burken, F van, 'Van de Velden', 'Von Kleist', 59,
 99, 101 103, 105, 108, 189, 192, 238, 295, 619
 691
 Busser, A , 702
 Caljé, C J F , 'Van Amstel', 34, 114, 257, 259, 461
 581, 642,
 Cals J M L Th , 103, 108, 190, 365, 441, 628
 Cammelbeeck, G J P , 165 183 521 522, 524, 535-
 536, 560 568, 574, 593, 597 628-629 692, 694
 Campen, J Ph M van, 106, 108
 Canisius, J J , 378

- Casembroot A F C de 116, 168, 375, 461, 465-467, 469-470, 478-480, 490, 499-500, 563, 642
 Casparie, J F J 76, 274
 Churchill, W S . 393, 653
 Claus, W . 713
 Clausing 570
 Cleveringa R P . 35
 Cobbenhagen, M J H . 166, 433, 435-436, 554, 557-558, 642, 664, 694
 Coenders, C . xvii
 Coenders, M W J . 528
 Coenjaarts, G H . xvi
 Companjen, B . 101, 189, 192
 Coolen, Antoon. 323, 532, 719
 Cooymans, A., 175
 Corbey M . 167, 528, 635, 691
 Cornelisse E . 180
 Cornelissen, A J M . 106, 551, 664, 709
 Cornelissen, J D M . 527
 Cornips, J . 167, 691
 Corver, J C . 721
 Courrech Staal, E G . 315, 434
 Cox, J . 177
 Cramer, J . 35
 Crasborn, J R P . 'Jacques' xvii, 53, 55, 58-60, 69, 234, 236, 239, 241-242, 246, 250, 263, 269, 282, 284, 288-289, 297, 300-301, 305, 307, 491, 511, 607-608, 621, 695, 702
 Crnce, J . 717
 Custers, J F H . 88, 91-92, 135, 179, 181, 315, 401, 551, 555, 568, 692, 694, 709
 Custers, M M I G M . 136-137, 162, 189, 192, 460, 519, 691
 Daamen, J . 551
 Daams, F . 176, 212, 312, 322, 336, 588
 Damen, A J 321
 Damen, M M . 220, 715
 Dankers, Th N J . 118-122, 233, 235, 276-278, 291, 294, 702
 Darlan, F . 653
 Dautzenberg, J H H . 497
 Davelaar, J . 709
 Davis T J . 671
 Debeij, J J H . 702
 Deelen, F A J . 386, 481, 490, 492, 494, 497, 512-514, 526, 560, 596-597, 695, 715
 Dekker, W C . 238
 Derks, H . 702
 Derksma, R J P . 120, 277, 354, 358, 364, 366, 448, 492, 494, 606-608, 610, 628, 671
 Derksen, J J . 70
 Deugd M de 717
 Deuss, W J C . 692, 694
 Dewez, W J . 162, 167, 482, 622, 664, 691
 Diepen F J L . 150, 692
 Diepstraten, B J A . 382
 Driesbergen, B . 15
 Dijk, G M van, 106
 Dijk, P van, 176
 Dijk, W J van, 78-82, 89, 487, 491, 694
 Dijker, J . 101, 189, 192
 Dijkhoorn, A Q H . 481
 Dippel, C J . 134, 166, 414, 661, 694
 Dirks, Th C . 'Sander' . 52, 81, 177-178, 180, 694
 Dissel, maj van 96
 Dobbe, Th . 18, 49, 50
 Doeveren, P van 76-77, 692
 Dohmen, F . 539, 540
 Dommissie, M B . 198
 Donck, C A van der, 'Karel' . 53-54, 63, 116
 Dongen, R van, 695
 Donker, L A . 427, 435, 545-546, 552, 564, 655, 661-663, 665, 676, 711
 Dool, T van den, 'Simon' . 77, 136-137, 150, 162, 168, 178, 692, 694
 Doolaard, A den (pseud van C J Spoelstra) vii, 504
 Dooren, F G P van, 641
 Doorman, P L G . 258, 274, 485-487, 493-494
 Doorne, H J van 323, 382, 382
 Doorne, W A van, 382
 Douqué, H A . 'Fernhout' . xvii, 35, 137, 374
 Douwes, F . 610, 702
 Doyle, K . 192
 Drees, W . 34, 35, 665, 666
 Dreumel, G A van, 527
 Driebeek, majoor, 417
 Driessen, J . 72
 Driessen, P . 263, 702
 Drimmelen, F A van, 573
 Dros, A . 417
 Druenen, L A van, 'Lelox' . 248, 702
 Dubois, F . 168, 692
 Dunker, P . 692
 Duren, J A van, 238, 692
 Ebben, J H . 702
 Ebeling, A . 711
 Eck, D van, 365
 Ederveen, A L . 596
 Eerenbeemt, H F J M van den, 5
 Egelien, ir . 481
 Eggen, J J 534
 Eijkemans, 292, 596
 Eijnde, N van den, 719
 Einthoven, L . 15, 140, 402, 610-611, 643
 Eisenhower, D D . 36, 40, 46, 288
 Elenbaas, A A . 527
 Elk, W van, 527
 Elsinger, R E . 695
 Emig R C M . 713
 Ernst, F van xvii, 155
 Enckervoort, P G . 'Billekens' 47
 Engel, J C A . 72, 130
 Engelen, Th . 245
 Engelberts, maj . 607
 Ensink, J H . xvi, 15, 315, 427, 644, 705
 Eras E G . 595
 Erasmus, M . 72
 Erkens, H H . 506, 510
 Everdingen, H van, 108, 113, 123, 169, 375, 378

- Ewoudt Vermeulen, H J 672
 Ex, K , 167, 691, 694
 Exter, W van, xvii, 215, 321, 335, 408-413, 424, 426, 433-434, 439, 532, 539, 541-544, 559, 563, 653-654, 661, 663, 669, 707
 Fassaert, R J M , 76
 Fassaert Anthecunis, A , 199
 Feenstra, E J , 277
 Feijen, S J L , 'Steph' 49, 116, 235, 265, 279, 702
 Feitsma, J W , 101, 108
 Felderhof, H W , 119, 367, 368, 490, 500, 512
 Fetter, Z Th 533, 661
 Fielden, B S , 44, 328
 Fievez, A H J L , 228
 Fraaij, H C , 192
 Franken, C C P J M , 230, 233, 235, 238, 307
 Franken, J I F , xvii, 155
 Franquinet, R , 705
 Franzen, L , 167, 691
 Freeman, G P , xvii, 91, 92, 138, 150-151, 155-156, 164-166, 177-179, 180-181, 183, 218-220, 647, 692, 694
 Frowein, H W L , 256, 258, 269, 280, 487
 Gaag, J J , 'Richard' van der, 35, 37, 479, 543, 646, 671
 Gans, G , xxviii
 Ganzeboom, Chr , 715
 Geenen, ir , 694
 Geldens, J C M M , 651
 Gelderblom, A J , 'Van Dijk', xv, xvii, 16, 90, 92-94, 98, 132-135, 139, 141-142, 156-157, 160-161, 166, 171, 178-182, 218-219, 221, 225, 261, 271, 372, 389-393, 397, 400-401, 408, 414, 421-423, 439, 448-450, 452, 458-459, 463-465, 473, 478, 487, 489, 496, 517, 567-570, 598, 621, 643, 647, 650, 652, 660, 692, 694
 Geldern, E R von, 292, 493
 Geleedst, J , 721
 Gelissen, H C I H , 292, 384, 492, 493, 532, 534
 Gerbrandy, P S , 28, 31, 38, 271, 389, 392-393, 417, 448-450, 452, 462, 464, 467-468, 472-473, 476, 481, 493-494, 499, 541, 552, 562-564, 567, 619-620, 646, 647, 653
 Gerhardt, C F P , 595
 Gerrits, P J , 702
 Gerritse, J A A M , 288, 619
 Gerritsen, 118
 Gerritsen, C J , 162, 691
 Gerritsen, J C , 'Tonny', 53, 60, 80, 243, 245, 250, 252, 255, 262, 272, 281-284, 288-289, 296, 300, 305, 307, 369, 459, 512-513, 607-608, 610-611, 621, 702
 Gervasius, pater, 715
 Gerwen, A G H van, 713
 Gielen, J J , 692
 Gielens, A H , 671, 702
 Gijzels, F J W , 664
 Gimbrère, E G J , 380
 Gispén, J H , 406, 481, 620, 646
 Goldschmitz, W , 705
 Gommers, R , 715
 Gooden, J , 574
 Gool, J A van, 180
 Goor, P W van de, 180, 694
 Goudkamp, 136, 692
 Goudriaan, J , 481, 653
 Govers, A L , 220-221, 317, 334, 336-337, 654, 715
 Govers, J K , 281
 Graat, K de, 256
 Greeve, H de, 482
 Griendt, W W L L. van de, 601
 Grinsven, F G J B van, 596
 Grinsven, P J van, 235, 702
 Groenestijn, J van, 101, 189, 192
 Groeneveld, G , 702
 Groevz, H , 215, 410, 543
 Grood, R J de, 664
 Groot, F de, 384
 Groot, J G de, 'Sjef', xvi, 50, 56, 58, 60, 82, 97, 235-236, 239, 243, 245-246, 248, 265, 268, 270, 273, 275-276, 278, 293, 299, 300-302, 307, 382, 609, 649, 702
 Groothoff, Ch Th , 384, 648
 Grunsven, A van, 717
 Gruppelaar, S , 505, 512
 Guépin, 533
 Haar Romenic, B ter, 619
 Haes, I Th. E C. de, 92, 537
 Haex, A , 384
 Hagedoom, J A , 116
 Hagen, C J A M ten, 15, 24, 106, 318, 320-321, 333-334, 335, 339, 403, 407, 425, 430, 554-555, 642-643, 694, 709, 713
 Hagoort, R , 337, 414, 428, 451-452, 456, 694, 711
 Haisma Mulier, A , 107
 Hajema, G , 325
 Hall, W van, 38
 Hallema, A , xv
 Hamaker, H G , 414
 Hamecker, H , 713
 Hannema, L S , 585
 Hansasma, L , 713
 Hardeman, J C , 717
 Hardenbroek, G van, 191
 Harten, J D van der, 62
 Hartman, C , 695
 Hartmann, J L H , 196
 Hasker, E , 198, 694
 Heeckeren van Walien, F van, 292, 493
 Heere, Th , 715
 Heinsman, L , xvii, 189
 Helden, van, 595
 Helvoort, M A van, 167, 692
 Helvoort, T van, 691
 Hendriks, M I , 719
 Hendriks, F N J , 417, 429-432, 548, 553, 650, 664
 Hendriks, J , 'Ambrosius', 18, 47, 137, 190
 Hennekens, 648

- Hennkens, E. 715
 Herbers, W J A , 88, 134, 150, 160-162, 164-166, 170 178 181, 401, 414, 443, 473, 692, 694
 Herckenrath, C. 191
 Hermans, H. 410, 543
 Hermans, J H A 'Jacques', 52 81, 90, 180, 258, 298
 Hessen J S van. 688
 Hest, J P, 656
 Heuvel, J H J van den, 376
 Heuven Goedhart, G J van, 'Blake', 29, 31, 35, 221, 243, 259, 286, 293, 320, 337, 371-373, 388, 392, 396 418, 452-455, 458-460, 469, 471, 476-478, 483-488, 491-494, 496-497, 499, 502, 512-518, 560, 562, 611, 646
 Heyboer, G, 721
 Heygele, H. 100, 102
 Heyst, D van, 585
 Heyster, Chr van, 692
 Hilbrink, C. 680
 Hildebrand, D, 592, 668
 Hilten, J van, 199
 Hochstenbach, W, 702
 Hoekkel, P van, 177, 692
 Hoek, A van de, 702
 Hoek, L A van, 527
 Hoekstra, J. 'Han', 52-53, 78, 80, 82, 91-93, 134, 166, 178, 181, 183, 292, 363-368, 394-395 401, 437, 487, 490, 492, 498, 501, 512, 574, 578, 580, 582, 694
 Hoenen, H J H, 164, 167
 Hoeven, H van der, 334, 612, 661, 722
 Hof, L van, 136, 691
 Hofland, 117
 Hofman, J A, 410
 Holla, H B S. 'Kees NB-O' 'Bernhard Prins' xxiv, 25, 35, 38, 47, 63, 65, 128, 136-138, 141-144, 150, 162 163, 166, 170-173, 220, 226, 368-370, 373, 441, 459, 472, 486, 489, 491, 495, 510, 512, 517-519, 574, 596-597, 611-615, 618, 623, 628, 692, 694
 Hollmann, J, 371
 Holst, A van der, 91-93, 134-135, 156, 166, 183, 389, 401, 521 647, 692, 694
 Holtkamp, H, 96, 99, 157, 177, 274, 379, 386, 430
 Holman, 92
 Honig, J, 238
 Hooft, C A van der, xvii, 16, 21, 118-120, 136, 142, 160-162, 169, 171, 173-174, 178, 196, 198, 199, 202, 217, 220, 226, 368-370, 480-482, 486, 489, 513, 517, 583, 591, 597, 640, 651 672, 692, 694-695, 715
 Hooft Lourens, J van der, 217
 Hoogenraad M E, 'Ton', 117-118 238
 Hoogers, F J J, xvi, 15, 170, 380, 428, 436, 466-469, 499 552-553, 659, 692
 Hoogeweegen, E H M, 'Gerni', 257, 368
 Hoogh, J J M de 119, 233, 235, 276-278, 702
 Hooydonk, G van, 695
 Hoolhorst, A 722
 Hopman, A, 543, 709
 Hopmans, P W A, 16, 317, 430, 548, 550, 652
 Hordijk, P W, 667-669
 Homman, P A M, 235, 279, 702
 Horvers, J F, 595
 Houben, H M, 715
 Houben, J, 659, 664
 Houten, Ch H J F van, 36-37, 79-81, 87, 93, 98, 102, 113, 140-141, 228, 239, 256-261, 269 272, 279-284, 286-287, 289-290, 302, 305, 356-357, 362, 364, 389, 407-408, 417, 450, 461, 466, 495-496, 606, 607
 Houten, H J van, 717
 Houten, J A van, 44, 311, 314-315, 328, 334-335, 337, 567
 Houtzager, 585
 Hove, P J van, 414
 Hovell tot Westerflie, M van, 192
 Hovell tot Westerflie, O van, 702
 Hovens, S W, 365, 369 510
 Hoyng van Papendrecht, A, 'Frits', 52, 90
 Huessen, T van, 21, 156, 694
 Huessen-Pikaar, M van, 276
 Huizinga, J H, 330, 337, 411, 586, 640
 Huizinga, S P, 615
 Huizinga, dr, 481
 Hulten, N van, 291
 Huser, J, 721
 Hustinx, Ch M J H, 106, 108, 466-467, 470, 499, 628
 Huysmans, G W M, 398, 400, 405-406, 466-467, 479, 499, 620, 709
 Jacobs, A J M, xvi
 Jacobs, J, 715
 Jans, J R L, 51, 58, 66-67
 Jans, L, 66, 67, 360
 Jansen, pater 146
 Jansen op de Haar, G A, 192
 Janssen, H 715
 Janssen, kapl J, 692
 Janssen, J A M M, 240, 276, 299
 Janssen, J F, 100
 Janssen, J J A, 101, 103, 107, 136, 141, 150, 162, 168-169, 189, 192, 214, 455, 459, 691
 Janssen, kapelaan, 167, 691
 Janssen, P B 135, 215, 663, 711
 Janssens, dr J, 538
 Janssens, L C A M, 436, 664
 Jeuken, A, 702
 Jiskoot, M P, 162, 168, 692
 Jong, A A de 711
 Jong G A de, 256, 281
 Jong, J de, 17, 30, 664
 Jong, L de, xxiv, xxv, 7, 11, 12, 26, 28, 36, 39, 40, 48, 57, 63, 66, 79, 81, 95-96, 123, 158, 237-240, 353, 355, 361-363, 375, 388, 399, 461, 474, 477, 479-481, 492, 512, 519, 611, 613
 Jongmans, J, 235, 702
 Jongstra, R, 717
 Joosten W, 72
 Juliana prinses, 408, 652
 Julicher, K 238

- Julius, kol , 582
 Jurgens, J W G P , 481, 534
 Jurriens, G J , 214, 543, 669, 709
 Juten, A , 717
 Juten, H P., 235, 702
 Kaag, H A , 479, 481
 Kaam, A van, 324
 Kaam, J R M van, 159, 175
 Kalis, E D , 116
 Kalwij, E G , 105
 Kam B J , 92
 Kam, P de, 527
 Karthaus, P F M , 713
 Katwijk, D van, 692
 Keeren, W , 702
 Keers, W , 192
 Keizer M de, 419, 641
 Kemp M , 705
 Kemp P , 705
 Kempen, W van, 191, 403
 Kempeners, J , 410
 Kerkhof, Th., 658, 659
 Kerssemakers, J., 702
 Kerstens, P A , 30
 Kessen, A H M C , 67, 72, 74, 334-335, 411, 634
 Keulen, J , 167, 691
 Kevenaar, G , 664
 Keyzer, H , 262
 Kieft, W van de, 55
 Kiek, Robert, 328-329
 Kilsdonk, J A 605
 Kinderen, M der xvii, 176
 Kist, W , 70
 Klaassen, W J M , 648
 Kleffens, E N van, 477-480, 620
 Klei, S C M van der, xvii, 8, 20, 45, 54, 235, 241, 251, 258, 702
 Kleinen, L , 72
 Kleywegt, C , 15, 45, 333, 642, 709, 711
 Klijn W , 116, 511
 Kloosterziel, B G , 721
 Klop, A H , 414
 Kluis, T M de, 500, 578, 580, 582
 Kluis, M W de, 163-164, 168, 368, 692
 Klumper, A A , 12
 Knaapen, J , 136 150, 162, 692
 Knight, A G , 256
 Knuvelde, G P , 135, 320-321, 335, 551, 709, 711
 Koch F P O M , 77, 466-467, 469, 499, 616
 Kock, G E de, 199, 578, 580, 582, 618
 Koeijer, M de, 76-77, 115-116, 317, 330 527
 Koekebakker, J , 721
 Koenig, P E 36
 Koenraad, W , 429
 Kok, J 702
 Kok, J M , 695
 Koltschoten H A M T , 646
 Koning, J H de, 63, 65, 71 498
 Konings, G , 175
 Koot H , 668 669
 Kooten, B J.C. van, 'Bep' 47, 58, 60, 69-70, 74-75 235-236, 239, 243, 254-255, 263, 273, 278, 290, 292, 295, 297, 298-299, 301-302, 305-307, 368, 492-493, 702
 Kooy, A , 709
 Koppers, J G , 619
 Kors, J B , 554, 711
 Kort, W L P M , 380, 436, 664
 Kortenhorst, L , 432
 Kortland, H C A , 378
 Kortmann, C N M , 163, 376
 Koster, J , 695
 Kousemaker, A J de, 235, 268, 298, 702
 Kraat F , 'Frans' 79-80, 262, 702
 Kraemer H , 140, 402
 Kramer, F 719
 Kramer, H , 695
 Krekelberg, J J M , 15, 72
 Kreymborg, L , 314, 707
 Krijger, P I , 238
 Kronig, H J , 294, 297
 Krooshof, 539
 Kruls, H J , 23, 28, 41, 70, 74-75, 81, 88, 93, 99, 101 105, 109-110, 113-115 120-122 124, 169, 250, 274, 277, 279-280, 287, 346, 354, 356-358, 360, 363 367, 371-374, 384, 393 404-406, 417-418, 443-444, 446, 448, 459 460, 463, 471-473, 475-477, 481, 484-498, 500, 502-504, 506-509, 511-514 518, 522-523, 527, 533, 560 564, 569, 572-573, 576, 578-582, 590, 593, 595, 597, 599-600, 610 615, 617, 620, 624 626, 633, 635-636, 638 639, 652, 675
 Kuenen, H , 692
 Kuipers, P , 335, 551, 711, 719
 Kun, P , xv 189, 192
 Kuiper, G J , 'Heinz' 47, 73, 74, 130-133, 136-137, 150, 167, 315, 368, 528-529, 691, 694, 705
 Kuit, C H , 380
 Kupers, E , 427
 Kupers, L , 552
 Kusters, C , 292, 596
 Kwaspen, B J H , 180
 Laanen, C J J van, 596
 Laar L van de, 713
 Lak, W , 72
 Lalmand, E , 412
 Lambert, A J E
 Lamberts, J , 215, 410, 411
 Lambertz, G J , 722
 Lammerts van Bueren, A 418, 655, 707
 Lande, G J L van der, 585 635-638
 Landre, J M , 332, 568 570
 Lange, S G P de, 96, 117, 121 386 585, 595
 Langenberg, A , 695
 Langeveld, J , 692
 Laport, J , 168 501, 692
 Lautenslager, 294
 Lebon, J W 547 552, 711
 Leeuw W L de, 149 231 235 276, 702
 Leeuwen, H J van, 615, 618

- Leeuwen, J van, 76
 Leeuwen O van, 262
 Lemmens, J H G , 430, 548
 Lenning, G van, 291
 Lent P van, 134, 414, 551, 694
 Leysen, A C J , 711
 Lezer, Ph L L , 136, 150, 162, 692
 Lhoest, L , 466, 467, 469, 499
 Liagre Bohl, H de, 684
 Licht, J E , 702
 Lidth de Jeude, O C A van, 36, 41, 79, 296, 472, 478, 485, 487, 491, 493-494, 499
 Liefstuck, P , 140, 402
 Lienden, C J van, 134, 166, 414, 416, 426, 428, 433, 451, 545, 547, 552, 659-660, 662, 694, 711
 Lierop K van, 719
 Lierop, P van, 321, 410-411, 413, 541, 543, 671
 Lieshout, Jan van, 475
 Ligtermoet D M , 376
 Lindemans, Chr , 'King Kong', 257
 Linden, P J van der, 111, 162, 168-169, 595, 691
 Lindenbergh-Klooster, A C van, 162, 692
 Linthorst Homan, H P , 23, 76, 78, 103, 105-106, 108, 121, 164, 169, 360, 366-367, 378, 404-405, 443-444, 472-473, 481, 522, 528, 567, 573-575, 584-585, 633, 635-639
 Lith, A M van, 175
 Lijtsen, J , 111
 Loeff, H J M , 117
 Loeff, J , 429, 556
 Loeffen, J , 692
 Loevendie, H W A , 156
 Logemann, J H A , 137, 140, 402
 Lokhorst, M van, 105
 Lombaers H J , 192
 Lombaers, T M , 314-315, 707
 Loon, G M van, 47
 Loon, P van, 15, 556, 571, 692
 Loose, A C , 695
 Los, C B , 134, 166, 364, 492, 500-501, 694
 Louwers, P C M M . 'Pieter van Buren', 250, 288, 511, 606-609, 611, 702
 Luijckx, J N , 722
 Luitwieler, C S , 721
 Lummel, B A van, 18
 Luitkie, W , 6
 Luyk, J F van, 702
 Maas, L , 705
 Made, A J van der, 613, 694
 Maenen, J H , 378, 632
 Maenen, J (jr), 664
 Macs J , 167, 691
 Magnus, J , 695, 715
 Majorie, J , 715
 Maljers J P , 162, 168, 368, 692
 Manning, A F , xxiii
 Margry, K , 81
 Maritain, J , 401
 Mark, C van der, 580, 582
 Martens, W , 636
 Martin, J , 429, 551
 Mast L J G de, 436
 Mast, W van der, 'Frans' 24
 Meddens, J I M , 106
 Mee, W van de, 641.
 Meegeren, D A van, 430
 Meel, C J van, 482, 659
 Meeldijk, D , 721
 Meer, F van der, 169, 691
 Meer de Walcheren, P van der, 715
 Meerbach, C , 717
 Meerendonk, H P A van den, 155
 Meershoek, G , 684
 Meeuwse, A , 695
 Meijer, J , 35, 672
 Melis, K , 117-118
 Melville van Cambee, H J R R , 101, 574
 Mennen, H A , 180
 Mes, A , 664
 Mestrom, 58-59
 Meulen, F H ter, 242
 Meulenbelt, J , xxiv
 Meurs J F van, 414
 Meuwissen, M R P , 72, 131, 378, 482, 614
 Meyer, A , 6, 293, 618-619, 624-626
 Meyland, J , 543
 Meynen, J , 260, 366, 647
 Michaelowitz, 653
 Michel, E , 6
 Michiels van Kessenich, W , 67-68, 73, 83, 622, 632, 637, 644
 Michiels van Verduynen, C M F J , 478
 Mierlo, E L H M van, 120, 651
 Mierlo, Th A M F van, 117, 170, 380, 386, 436, 595-596, 601-602, 692
 Millenaar, K , 613, 692, 694-695
 Minderop, H
 Minis, A , 68
 Minnaert, 88
 Mol, J , 466-468, 499
 Moll van Charante, H G , 556, 642
 Montgomery, B L , 484
 Mook, H J van, 477-478
 Moonen, J L , 'Ome Leo' 47
 Moons, A J W M , 659
 Moormann, J G M , 106, 191,
 Moormann, M , 191
 Mooy dr , 570,
 Mortel, J C A M van de, 117-118, 121, 436, 465, 526
 Mounier, E , 422
 Mourik Broekman, B W van, 65, 82, 89-90, 100, 102, 115, 166, 292, 358-359, 364, 368-369, 441, 487-490, 492, 496-497, 500, 504, 507-508, 510, 512-513, 571-572, 578, 597, 604-605, 694
 Mous, J , 383
 Mug, A de, 324, 713
 Mulder, dr , 533
 Mulders, P , 719
 Muralt, W J J de, 67, 705
 Mussolini, B , 6

- Mutsaerts, W P A M , 214, 316 430-432, 462, 464, 548, 548, 550-551, 555, 619 639, 641 652, 664
- Nagtegaal, A , 707
- Nannick Joep, 556
- Naus, J J , 'Van Doorn', 18, 47
- Navis, Chr , 103, 109, 277, 281
- Ncher, L , 35, 38
- Nelemans, A P , 702
- Nelemans, H C , 711
- Nelissen, A J C M , 518, 613, 614
- Nicolas, C M J A F , 69-70, 73, 75, 115, 293, 367-368 384, 441, 445, 539-540, 585, 594-596
- Niemeijer, G , 101, 108, 338, 619
- Nijdam, B , 274
- Nijenhuis, H J , 694
- Nijholt, H , 215
- Nijnatten, A A van, 360, 609
- Nijnatten, G C M van, 615
- Nijs, A de, 324, 713
- Nijsten J , 167, 691
- Nolte, C F , 721
- Noordman, ir , 619
- Nooteboom, U H A , 655, 707
- Noteboom, J W , 481
- Nuchelmans, F , 596, 692
- Nunen, J van, 693
- Oerlemans, A I , 100, 103, 107-108, 358-359, 487, 497, 605, 694
- Ojen, G J van, xxiv, 50, 76, 95-96, 228-230, 237-238, 240, 259-261, 271, 288-289, 299, 304, 353
- Okhuijzen, R J , xvii
- Oldendorff, A , 403
- Olierook, A , 429
- Oltheten, W H , 337, 713
- Onckink, J B , 587, 588
- Ooijen, H van, 215
- Oor, 511
- Oorschot, L P. van, 466-470, 499
- Oosterlee, A A , 59, 108
- Oosterlee, P , 191
- Oppen, E H van, 292, 384, 493, 532, 534
- Oranje P J , 694
- Orthye, Ch I , 702
- Oskam, J C , 175
- Otten, H , 59, 97
- Oudheusden, J L G van, 315-316, 556
- Ouweneel, A L , xvii
- Ouweneel-Coppens, W B C , xvii
- Ouwkerk, D W van (sr), 138, 198, 693-695, 715
- Overbruggen, A J van, 180
- Palstra, C J , 261, 271
- Papandrou, G , 653
- Passloors, J H , 533
- Paulen, A , 53
- Paulussen, Ch J H I , 635
- Pecasse, J , 713
- Peeters, G F , 709
- Peijnenburg, G H J M , xxviii, 103, 108, 691
- Pels Rijcken, F , 717
- Pelt, A , 311, 314-315, 330, 334, 586
- Pender, J de, 174, 695
- Peters, P , 101, 189, 192
- Petit, C J J M , 528-529
- Philippart, G P , xvii, 15, 134, 414, 451, 551, 694
- Philips, F , 385, 400, 466-467, 469, 499, 537
- Philipse, J , 77, 136 692
- Pierlot, H , 653
- Pierson, H , 108
- Pieters, C., 410
- Ploegmakers, A , 238, 274
- Poel, A van de, 586, 615
- Poel, A van der, 118 119, 121, 277
- Poel, J van der (jr), 199
- Poelen, A , 101, 189 192
- Polis, L L C , 568, 693, 694
- Poll, W van de, 243, 702, 711
- Polman, Jot, 245, 246
- Pool, N J van der, 103, 192
- Poort, J , 380
- Portheine, Th , 527
- Post, Johannes, 19, 21, 47
- Posthumus Meyjes, W Chr , 70
- Postma, Jan 409
- Postma Wijnen, P C C , xvii
- Pouwels, J., 717
- Praag, J van, 709
- Preusting, P A M , 118
- Prick, F P M , 490, 500, 512, 578, 580
- Prinsen, C A , 15, 170-171, 173, 361, 370, 377, 403, 406, 481-482, 486-489, 517, 526, 550, 628, 693
- Prost, A , xxvii, 688
- Purjenbroek, A J , 150, 197-198, 693, 695
- Pulles, H A , 88
- Putman Cramer, 118
- Putt, J J A van der, 397, 551
- Putten, W H van der, 527
- Puyvelde A , 175
- Quarles van Ufford, H G A , 446, 585, 595
- Quarles van Ufford, J W , 168, 375, 486, 527, 531, 612 632, 650
- Quay, J E de, xvi, xvii, 14, 27, 134, 140, 300-302, 321, 368, 401-408, 415-417, 419, 422-425, 429-430, 432, 439, 441-442, 450 452, 461-467, 478-482, 548, 552-554, 558, 562-564, 610, 620, 641-643, 646-647, 649-653, 661-664, 668, 670-671, 676, 681-682, 686
- Quint, J W , 65, 171, 252, 365, 376, 491, 599, 636, 691
- Raaijmakers, A , xvii, xxviii, 136, 142, 160, 162, 170-172, 175-176, 226, 338, 370, 581, 584, 595-597, 600, 619, 637, 693, 694
- Rademakers, H., 72
- Rambonnet, H G , 431
- Ramondt, J P , 466-467
- Rawlings, H
- Receveur, C J K M , 163, 587, 664
- Reest, R van, 654
- Regout, L M F M , 534, 705
- Reijbroek P , 702
- Reijnders, C J , 601

- Reincr, ir , 694
 Renders, G , 664
 Reuser, J , 337, 705
 Reuter, C , 511
 Reuver P de, 658 659
 Reverman, O , 191
 Richelle, P 702
 Ricken, J J , 713
 Riessen, H van, xxiv, 37
 Rij, J J van, 196-197
 Rijckevorsel, A B G M van, 117, 375, 525-526
 Rijsbergen, J van, 291, 702
 Rijswijk, C van, 215, 717
 Rijswijk, W van, 215, 717
 Rinzema, A , xvii, 53, 134
 Roelfen, C , 212, 693
 Rombout, M W , 'Rob' 37, 55
 Romijn, P , 627, 629
 Roncken, K W H A , 429, 466-469, 499, 539-540
 Roo, A de, 116, 466-467, 469-470, 499
 Rooy, H M van, 162, 167, 574, 636, 640, 691
 Rooy, N de, 713
 Rooy, P A G M van, 180
 Rosendaal, J van, 176
 Rosmalen, D van, 713
 Rothuizen, A , 694
 Rougemont, D de, 401
 Roumen L , 315, 705
 Royakkers, Th , 719
 Ruijs J A , 96-97
 Ruijter, A , 717
 Ruitenbeek, H M , 333
 Ruiter C de, 215
 Ruiter J M A de, 215
 Russel, J
 Ruiten, F J Th , 466, 469-470, 499, 643, 648, 650
 Ruiten, G , 228, 330
 Ruiten, Th P H , 634
 Ruygers, Geert, 403
 Ruysch van Dugteren, C , 294
 Sambeek, C van, 252
 Sandberg, H W , xxiv, xxviii
 Sande Bakhuysen, N van de, 705
 Sanders, A , 235, 702
 Sandick, J C van, 533
 Sangen, J H J , 25, 321
 Sassen, E M J A , 140, 166, 316, 324, 402-403, 406, 408, 417, 419, 429-430, 432, 463, 466-468, 470, 499, 512, 553, 556, 642-643, 646, 664, 681, 693-694, 713
 Sassen F K R C , 527
 Satijn, G , 72
 Schelckens, C , 533
 Schellens, H H J , 551
 Schenk, J A M , 719
 Schermerhorn, W , 140, 402, 642-643, 666
 Schyndel, J A H M van, 715
 Schilperoord, C M , 294
 Schippers, H , 625
 Schippers, K F , 702
 Schlichting, L G A , 430
 Schmutzer J I J M , 481, 620
 Schneemann, H J C M , 668
 Schoep, kapt , 582,
 Scholtens, G , 231
 Schoolmeester, K , 434
 Schoonebeek, A , 215, 410, 711
 Schopping, I , 705
 Schopping, J M , 320-321, 705
 Schouten, W A , 'Sandtman', 118-119, 277
 Schreinemacher, L R , 68
 Schreinemachers, W , 'Rudi', 26, 29
 Schreurs, J J H M , 596
 Schrijvers, F J H , 180
 Schueren, J B G M de van der, 117 157, 172, 347, 386, 406, 432, 443, 447, 481-482, 498, 504, 517, 526 532 533, 552, 585, 593, 596, 624, 637, 649, 664
 Schure, H , 15
 Schurmann, C W A , 23, 67, 68-71, 73, 75, 115, 367, 377, 411, 517, 523, 528, 585, 587, 612, 632-633, 635, 638, 652
 Schuyt, W , 403
 Schwiebert, M , 72, 215, 410
 Schwiebert Penders, A , 215
 Seelen, C , 695
 Serrans, W J Th , 117, 166, 362, 367, 487, 510-513, 596
 Sevenster, R M E F , 236, 702
 Seyss Inquart, A , 55
 Sicking, J , 709
 Siedenburg, H , 252
 Steliakis, P , 215, 410, 711
 Sijmons P J , 'Blok', 'Daalmans', 66-69, 167, 691
 Sijp, J van, 625
 Sikkema, J 310-311, 334, 336-337
 Sikkink, K , 711
 Siliakus, P
 Simons, J , 693
 Sinnema, H , 324, 334, 337, 721
 Six, P J , 35-36, 38, 50-51
 Six, P Th , 37, 70, 256, 258, 260, 269, 296, 606
 Sliepen, G L , 702
 Slobbe, B W Th van, 119-120, 642
 Slooff, J , 551
 Sloos, J K P , 281
 Sloot, B E van de, 709
 Slot, C W , 3, 76-77, 112-113, 115-116, 168, 374, 527, 531, 602, 616
 Sluyscr, M , xv, 45, 457, 504
 Sluytman, J Th , 176, 177
 Smallenbrock, J , 171
 Smals, G A , 191
 Smeets, H , 167, 691
 Smeth van Deurne, Th , 'Eugène', 20, 281
 Smit, J , 695
 Smith, H J 174, 198, 571, 695
 Smuts, C , 695

- Smits van Oyen J T M , 116, 172, 366, 375, 378-380, 486, 525-526, 530, 632, 637-638, 650, 652, 658-659
- Smulders, L J P , 584-585, 596, 615, 671
- Snijders, F J H , 23, 89, 103, 363, 366, 372, 412, 484, 489-490, 515, 575, 579, 581, 593, 613
- Snijders, J , 430, 711
- 'Soep, Toon de', 362
- Soestbergen, M G van, 713
- Sol, H B , 715
- Somcr, J M , 'Karel', 20, 24, 259
- Sonsbeeck, W G A van, 35, 67-68, 72-73, 83, 128, 373-375, 377, 517-518, 522-523, 526, 528-529, 612, 622, 632-636, 650, 652
- Spaendonck, B J M van, 173, 385-386, 406, 642
- Specken, J L H , 92, 178, 568, 693-694
- Speijer H , 44, 567
- Speleers, H , 72, 291, 371
- Speyart van Woerden, E L M H , 67, 293, 355, 360, 364, 366, 368-370, 372, 394, 437, 442, 476-477, 483, 485-486, 489, 492-498, 502, 506-515, 560, 562, 613
- Spijkstra, T , 191
- Sprangers, E , 198, 695
- Staassen, A , 231
- Stalin, J , 668
- Stallaert, L M , 82, 179, 401, 492, 501, 578, 694
- Stam, A , 702
- Staverman, A J , 576
- Steen Th W J van, 106, 551, 709
- Steenbergen, H , 715
- Steenberghc, M P L , 30
- Steenis, O L van, 88, 92, 179-181, 694
- Steenisma, P J , 400, 694
- Steijns, J H R , 215, 410-411, 707
- Steinkühler, A M C J , 89, 393, 533
- Steinweg, J A H , 101
- Stempvoort, P A van, 547
- Steussy, A , 694
- Stipnaan Luisius, C A F van, 619
- Stok, A H , 59, 96-97, 585, 587
- Stokman, S , 30, 429-430
- Stoppelaar de Blijdestein, A I , 99
- Stouthamer J C , 76, 116
- Stouthard, Ph , 717
- Struycken, A A M , 119, 199, 664
- Swaay, G J M van, 100-101, 136, 169, 189, 192, 691
- Swart, F , 694
- Swinkels, A H , 719
- Tak, W , 702
- Taminiau, J , 595
- Tanis, T , 262
- Tans, J , 635, 705
- Telders, C S , 575, 587
- Tellegen, B H D , 437
- Tempel, J van den, 471, 477-478, 545
- Terheggen, P C J , 106, 551
- Teulings, F , xvi, 431-433, 550-554, 563-564, 646, 661, 663-665, 676
- Teunissen Bruggink, J , 314, 707
- Tewel, P , 722
- Thal Larsen, G H , 89, 92-93, 135, 177, 181, 400-401, 694
- Theunissen, J , 709
- Thijssen, G , 111, 691
- Thijssen, J , 'Lange Jan', 36-38, 49, 52
- Thomas, C P N , 116-117, 175, 322, 445, 511, 585
- Thomassen, W , 333, 436, 466-467, 545-547, 575, 642, 654, 662, 709, 711
- Tichelman, G , 77
- Tiebackx, 82
- Tielemans, F L P , 'Jons', 251, 382, 610, 618, 702
- Tielen, J , 713
- Tienhoven, C H van, 378
- Timmermans G , 717
- Timmers A , 192
- Topman, J A , 717
- Tops, A A , 88, 181, 250, 288, 511, 694
- Toxopeus, E H , 119
- Tromp, Th P , 'Harry', 24, 63, 78, 102, 170, 225, 292, 362, 398, 400-401, 414, 450, 481, 620, 646, 694
- Tuinstra F , 705
- Tuyll van Serooskerken, H W J , 269
- Ubahgs, M , 501
- Uden, L van, 175
- Urk, A Th van, 437
- Uxem, A van, 721
- Vader, J , 527
- Vcen, G J van der, 47
- Veenstra, W , 410, 411
- Veer, B I A A ter, 516, 578, 580-581, 594
- Velden, P I J M van der, 100, 102, 105-108, 113, 422
- Velthoven, H van, 713
- Veltman, H , 556
- Veltman, J Th , 101-102, 105-108, 113
- Veltman, K A M , 717
- Vemer, E J W M , 106, 551
- Ven, F van der, 436
- Verberne, J A , 274
- Verboom, J A M , 89, 397, 433, 547, 555
- Verdaasdonk, G H , 198, 695
- Verdijk A , 88, 133, 156, 621
- Verdijk, L , 694
- Verdonck, J , 717
- Verdonck, P , 717
- Vergcer, G , 596
- Verhaegh, E , 378
- Verhagen, Th , 707
- Vcrhamme, G , xvii, 177, 693
- Verhoeff, C , 79, 80, 89, 112-113, 133, 156-157, 379-380, 496, 531, 570, 574, 585, 652
- Verhoeven, A , 713
- Verhoeven, Th , 693
- Verhoeven, W Th , 628
- Verkaik, E P M , 'Eddi de Vries', 90, 164, 670
- Verlinden, 378
- Vermeij, J A M , 196-197, 695
- Vermeulen, J B , 24
- Vermeulen, R , 437
- Versaan, H , 192

- Versaavel, E A 238
 Verviers, E , 6
 Verwey, F W J , 427, 709
 Verwey Jonker, H , 15, 134, 160, 165, 397 400, 414-415, 435, 451, 466-470, 499, 545-546 612, 642, 661-662, 694
 Veterman, E 228
 Vijver, J F van der 647
 Vingerhoets, A W , Philippo', 90, 92, 135, 156 158, 162, 164-166, 177-179, 219, 414, 574, 647, 693-694
 Vingerhoets-Unger E , 155
 Vink-van Vessum, T C , 719
 Vinken, J C A M , 386, 595
 Vintges, A J M , 702
 Visser 't Hooft, W A , 482
 Vliegthart A J , 526, 613-614
 Vliet, F van, 533, 551
 Vliet, J van, 135, 543
 Vlokhoven A van, 551,
 Vonk, M , 695
 Voogd, J , 166, 414, 424, 694
 Voorhoeve, E , 6
 Voorhoeve, N A J , 91, 93, 134-135, 138-140, 142, 146 151, 160-162, 164-166, 169-173, 178 179, 181, 216, 219 226, 370, 401, 414, 443, 457-460, 466-470, 478, 480-482, 486, 489, 491, 499, 517-518, 523, 571, 573-574, 579, 581, 583-584 590, 597, 628, 640, 645, 672, 674, 693-694, 715
 Voorhoeve-Voorhoeve, L , xvii, 160
 Voorst tot Voorst, van 67
 Voorst tot Voorst, E H J van, 109-111, 169, 375, 378, 527, 632, 650
 Voort, P H L van der, 711
 Voorwinde, A , 91-93, 134-135, 139, 166, 178, 180-181, 372, 389-393, 397, 400, 448-450, 452, 461, 478, 694
 Vooy, L A , 433, 705
 Vos, J de, 644, 693
 Vos K de, 50
 Vreeze, ir de, 482,
 Vries, C Z de, 711
 Vries, I. de, 335
 Vries, J de, 719
 Vries, N J de, 103
 Vrij, J J , xvii, 167, 691
 Vrijdag, Th , 711
 Vroklage, B , 717
 Vugt, A F van, 693
 Vugt, D van, 191
 Vullinghs, H J H , 67-68, 70-75, 112-113, 115, 377
 Waage, H J , 693
 Waard, D de, 170 693
 Wagemakers-van den Hurk, C C M , 'Tante Cor', 176
 Wagenaar, G . Freck', 668
 Wagenaar, 292 596
 Wagt, W F W van der, 105
 Walhout, P , 180
 Waringa S N , 20, 56-57 65, 242, 298-300, 361
 Warringa, H xxviii, 171
 Wayenberg L van 619
 Weber, J C , 619
 Weebers, W , 169, 691
 Weemering, P , 619
 Weg, J S van de, 693
 Wehberg, H , 717
 Weijden, J , 431, 664
 Weijns, G
 Welter, Ch I J M , 30
 Went, J J , 92, 134 135, 166, 179, 414, 416, 424, 694, 709
 Werff, B van der, 117-118
 Werner, Ph , 89
 Wers, P , 702
 Werr, P , 262
 Westerlier, M van
 Wetering, D J van de, 695
 Weyns, G , 466, 467
 Wiegman, C J , 596
 Wiclenga, H K 647
 Wijers, Th , 526
 Wijffels, A , 15, 16, 136-137, 139-141, 143, 150, 164, 166, 185, 216, 225, 316, 324, 402-403, 414, 463-464, 482, 556, 642, 659, 693-694, 713
 Wijffels, F C M , xvi, 15, 217, 321, 368, 402-403, 405, 461, 465-467, 478-482, 490, 499-500, 539, 563, 596, 620, 622, 642, 648-649, 650, 670, 705
 Wyhe, M C van, 624
 Wijk, A van, 91-92, 135-137, 166, 178-179, 181, 401, 521, 568 693, 694
 Wijlen, A van, 'André', 63, 693
 Wijnen, W van, 664
 Wijnen, P A , xvii, 25, 196, 237, 293, 298
 Wijngaard, J van den, 713
 Wilhelmina, koningin, 22, 28, 30, 36-37, 92-94, 98-99, 132, 135, 138-139 256-258, 287, 326, 351, 387-392, 397-398, 408, 419, 438-439, 442, 449-453, 457, 460-466, 468-480, 482-484, 493-494, 499, 513, 523, 560, 562, 565, 567, 615, 621-622, 633, 645-646, 649- 653, 657, 665, 681, 682, 683
 Wilkinson, J D , 422, 423, 424 439
 Willems, Joan, xvi, 15, 136, 150, 162-164, 221, 403, 436, 443, 554, 642, 693, 694
 Willemsen, J J W , 238
 Winde, P de, 692
 Winkel, H , 71
 Winkel, L , 24
 Winkemus, J M , 596
 Wintels, L , 719
 Wintels, P J , 719
 Winter, G E de, 662, 707, 709, 711
 Wit, H de, 641,
 Wit, J J de, 711
 Witt Puyt, F de, 702
 Witte, H B , 644
 Woelderen, C A van 116, 377
 Woerden, N van, 717
 Woestenburg F , 175
 Wolf M , 20, 414
 Wolff, P de, 709

Wolters, A., 108
Wuthrich, F., 292
Wybenga, P.W., 366
Zalk, J. van, 711
Zandijk, E.P., 722
Zeelenberg, H.L., 521, 693, 694

Zigenhorn, C., 92, 135, 431, 550, 694
Zinkhaan, Ie It., 619
Zoetmulder, A.J., 655, 709
Zuidema, R., 721
Zwartjes, Th., 111

Curriculum vitae

H.J.C. Termeer werd op 28 oktober 1949 te Oirschot geboren. Hij studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en behaalde in 1976 het doctoraal examen met als hoofdvak Nieuwste Geschiedenis. Van 1975 tot 1979 werkte hij als leraar geschiedenis en staatsinrichting aan het Nederijncollege te Arnhem. Van 1979 tot 1993 was hij als docent en onderzoeker werkzaam aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en daarnaast in 1989 en 1990 als universitair docent verbonden aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1993 werkt hij als coördinator kwaliteitszorg en coördinator onderzoek van de faculteit der Letteren aan de Nijmeegse universiteit. Andere publikaties van zijn hand zijn: *Nijmegen frontstad. Politiek en vkbeweging, september 1944 – mei 1945* (Zutphen 1979), *De ware geschiedschrijver. Apparaat voor de nieuwste geschiedenis* (samen met P. Luykx en J. van Vugt; Groningen 1982) en *Historische bibliografische gids. Apparaat voor het vinden van literatuur en ongepubliceerd materiaal uit heden en verleden* (Groningen 1992).

STELLINGEN

bij het proefschrift '*Het geweten der natie*' *De politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland, september 1944 - mei 1945*, door H J C Termeer

- 1 De ervaringen met de Ordedienst in de vroege jaren van de bezetting en het door persoonlijke factoren gestuurde wordingsproces van de illegaliteit in bezet Nederland (1940-1945) wijzen erop dat het geïnstitutionaliseerd voorbereiden door de overheid van verzet en illegaliteit voor een toekomstige bezetting een niet ongevaarlijke en waarschijnlijk contraproductieve bezigheid is (vgl. echter A.A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet. Ideel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983), 463-464).
- 2 De regel dat een historicus voornamelijk moet letten op de grote en continue lijnen in de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en minder op de uitzonderingen, gaat niet zonder meer op voor chaotische overgangperiodes als die van het bevrijde Zuiden. Waar chaos, gebrek aan evenwicht en uitzonderlijke gebeurtenissen overheersen, zullen de belangrijkste ontwikkelingen juist daaruit gedistilleerd moeten worden.
- 3 Naar analogie van wat de overige illegale organisaties de OD in de bezettingstijd verweten (niet aangepast te zijn aan de illegale verhoudingen van bezettingstijd), kan men de oud-illegale organisaties na de bevrijding voor de voeten werpen dat zij niet aangepast waren aan de legale verhoudingen in vreedstijd.
- 4 Het verdient aanbeveling om de zg. 'veterans studies' als een in hoofdzaak medisch-psychiatrische discipline van onderzoek naar de ervaringen van oud-militairen in twee opzichten te verbreden. Enerzijds door de bestudeerde groep uit te breiden tot alle voormalige actieve strijders uit oorlogen, d.w.z. ook illegale werkers, resp. verzetsstrijders en leden van bevrijdingsbewegingen, of deze nu militair of civiel van aard zijn. Anderzijds door ook de politieke en sociale effecten van het gedrag van die brede groep bij het onderzoek te betrekken. Op die wijze kunnen de diverse aspecten van de bijzondere positie van al deze oorlogsveteranen en hun voor een groot deel gemeenschappelijke problemen in hun onderlinge samenhang en dus op vruchtbaarder wijze bestudeerd worden.
- 5 Herdenkingen van de bevrijding van Nederland door geallieerde troepen in 1944-1945 zouden aan waarde winnen als ze - na vijftig jaar - niet meer gepaard zouden gaan met uitsluiting van de vroegere vijand.
- 6 Om de continuïteit in de geschiedschrijving ook voor de toekomst te garanderen verdient het aanbeveling om tenminste alle historische dissertaties verplicht te laten drukken op zuurvrij (alkalisch) papier.
- 7 De bezuinigingen op wetenschappelijk personeel en met name ook de daarbij gehanteerde rechtspositionele regels (eerst tijdelijk personeel ontslaan, 'last in first out', bij vacatures eerst reallocatie van vast aangesteld personeel) verlagen de kwaliteit van het universitaire onderwijs en onderzoek meer dan de tijdelijke extra inspanningen voor kwaliteitszorg deze kunnen verhogen.
- 8 De mogelijkheid om als historicus aan een universiteit vast aangesteld te worden of te blijven zou meer afhankelijk moeten zijn van geleverde prestaties in onderwijs en onderzoek.

